

4.

193. W. 24.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIX.

ÉVFOLYAM

1993.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Mező András</i> : A helynevek új kézikönyve	1
<i>Benkő Loránd</i> : Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynév- adásban	10
<i>Farkas Vilmos</i> : Amerikai (indián) eredetű nemzetközi szavainkról	19
<i>Jolanta Jastrzębska</i> : Körmondatos stílus a modern magyar prózában (Nádas Péter „Emlékiratok könyve” példáján)	26
<i>Török Gábor</i> : Azonos-e a hiteles végső és a ritmikailag hiteles versforma?	40
<i>Nagy L. János</i> : Rendszer-hangzás – hangzás-rendszer	48
<i>Balázs Géza</i> : A jelszó szemiotikai, nyelvi areculata	56
Kisebbségi nyelvi tanulmányok. E. Abaffy Erzsébet : Szólások Kemény János Önélet- írásában. <i>Juhász Dezső</i> : Névtan és nyelvföldrajz. – <i>Udvari István</i> : Magyar eredetű ruszin igék Hodinka Antal Ruszin–magyar ígétárában. – <i>Bán Ervin</i> : Megjegyzések a magyar és idegen szavak jelentésének egybevetésé- ről	70
Szó- és szólésmagyarozatok. Dömötör Akos : Kakastej. – <i>Kávássy Sándor</i> : Küvő (kerék- vagy kerékküvő). – <i>Kicsi Sándor András</i> : Tojás széke. – <i>Németh Zoltán</i> : Zsubrik, zsobrákhors, kolduskása	86
Nyelvművelés. Szathmári István : A meteorológiai jelentések nyelvéről	92
Élő nyelv. Kiss Jenő : Hibridalakulatok a regionális beszélt nyelvben. – <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXVIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat nép- nyelvi dolgozatairól	94
Szemle. Hajdú Mihály : A II. Dialektológiai Szimpozion (Szombathely, 1987. augusztus 24–26.) előadásai. – <i>Kiss Lajos</i> : Az egykori Keszthelyi járás helytörténeti lexikona. – <i>Klima László</i> : Szíj Enikő, Finnugor Hol-Mi I. – <i>Kincses Kovács Éva</i> : A multimediális kommunikáció elmélete felé	101
Különfélék. Honti László : Erkki Esaias Itkonen. – <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : III. Dialektológiai Szimpozion	112
Társasági ügyek. Kiss Jenő : Búcsú Rácz Endrétől. – <i>Honffy Pál</i> : Köszöntő Gráf Rezső 70. születésnapján. – <i>Hadrovics László</i> : Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából. – <i>Hajdú Mihály</i> : Végli József köszöntése 80. születésnapján. – <i>Szathmári István</i> : Benkő László köszöntése 80. születésnap- ján – <i>Völgyi Zsuzsa</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	117
Nyelvtörténeti adatok. Gregor Ferenc : Szóttörténeti adatok	127

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F8240/98

MAGYAR NYELV

LXXXIX. ÉVF.

1993. MÁRCIUS

1. SZÁM

A helynevek új kézikönyve

A tudományos teljesítmények értékelésében nem túlságosan gyakori dolog az, hogy egy mű különböző kiadásainak recenzálására ugyanaz a személy vállalkozik. Ha most mégis ezt teszem, alapvető kötelességemnek tartom, hogy a magam és az olvasó számára összegezzem azokat a mozzanatokat, amelyek indokolják és magyarázzák e második bírálat bátorságát és az elsőhöz viszonyuló (szándékolt) szuverenitását. Az alkalmat a helynevek kézikönyvének új kiadása szolgáltatta: KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1988. Negyedik, bővített és javított kiadás. I (A–K). 821 lap. — II (L–Zs). 822 lap.

KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (Bp., 1978.) című könyvét mind a társadalmi, mind pedig a szakmai közönség alapjaiban egyöntetű várakozással és elismeréssel fogadta. A kellően föl nem mért társadalmi szükséglet kényszerítő erejét mutatja, hogy az első kiadás után hamarosan sort kellett keríteni a mű változatlan tartalmú második (1980-ban) és harmadik kiadására (1983-ban). A szakmai közönség várakozásáról pedig az tesz bizonyosságot, hogy alig van olyan társadalomtudományi szakterület, amelynek képviselői — a recenziók sokaságának tanúskodása szerint — ne keresték vagy ne találták volna meg saját tudományáguk számára az ebben a monumentális műben foglalt mondanivalókat és értékeket. Magam az előbb említett első szemlézésemet a Századok c. folyóiratban tettem közzé (CXVI, 595–600), s mivel e fórum és olvasóközönsége történettudományi érdekű, arra kényszerültem, hogy értékelésemet e tudomány szempontjai irányítsák, megjegyzéseim többsége is a történeti forráshasznosítás és a kronológiai adatolás pontosításának körébe tartozott.

A FNESZ.⁴ belső címlapján a „bővített és javított kiadás” információ szerepeltetése ebben az esetben a szokásosnál elmélyültebb figyelmet és elemzést érdemel. A bővítés legszembeszökőbb bizonyítéka a terjedelem növekedése: az első kiadás egyetlen kötete 726 lapot foglalt magába, ezzel szemben a negyedik kiadás már két kötetre terjed, s ezek mérete egyenként is meghaladja az elsőét (821, ill. 822 lap). A formális információon túl tartalmi következményekre is mutat a két változat forrásjegyzékének változása. Ha a figyelmem pontos volt a szakirodalmi tételek megszámlálásában, a következők mutatják a különbségeket: az első kiadásban 871 önálló mű, gyűjteményes kötet, sorozat, folyóirat, térkép, életműkiadás stb. rövidítésének feloldását találjuk meg (Forrásjelzések és egyéb rövidítések: FNESz.¹ 9–33), ezzel szemben az átdolgozott szótárban 1229 tétel van (FNESz.⁴ I, 11–45). A két adat között levő különbség (358 hivatkozott mű) azonban még mindig nem pontosan mutatja a szerző szakirodalmi figyelmének tágulását, mert néhány esetben — talán csak leírási hiba következtében? — az új kiadásból hiányzik az elsőben még szerepeltetett forrás (a következőket vettem észre: Etim. 1971., EtIssl.,

Kár: Bibl., LtKözl.), továbbá a két mű anyaggyűjtésének lezárása között újabb évfolyamokkal gyarapodtak az azonos hivatkozással rendelkező folyóiratok, újabb kötetekkel a sorozatok, közöttük a téma szempontjából oly különös fontosságú művekkel, mint GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” II. és III. kötete (Bp., 1987.).

A névtár „Tájékoztató”-ja szerint (I, 5) az előző kiadások 6820 szócikkkel szemben az új kiadás önálló cikkeinek száma meghaladja a 13 340-et. A bővítés szemléltetésére érdemes megnézni az *A* betűs növekményt. E szótári részben összesen 638 önálló szócikk számlálható meg, s közülük teljesen új 308 (tehát a cikkek több mint 48%-a). Az újonnan fölvetett nevek óriási többsége a Kárpát-medence helységnevei közül való, számosságuknak a hazai történelemben, művelődéstörténetben súlyos mondanivalójuk van, pl. *Agyagfalva*, *Ajton*, *Albis*, *Alparét*, *Alsócsitár* (ahol a „hegyek alatt régen leesett a hó”), *Alsóelemér*, *Andód*, *Apátkolos*, *Appony*, *Árpád* stb. De találunk közöttük elpusztult települések emlékét őrző határneveket, egyéb dülőneveket és épületek megnevezéseit is, pl. *Abajka* (erdő), *Ábrándtanya* (puszta), *Acélos* (dülő), *Adistáció* (dülő), *Adorjánvár* (várrom), *Almástanya* (puszta) stb. A Kárpát-medencén kívülről mindössze 15 új helynév kapott szócikket, de ezek között is van olyan, amelyhez magyar történeti, névtani érdekünk fűződik (pl. rom. *Adjud*, eredetileg *Egyedhalm*), másokat pedig a mélyebb vagy kevésbé mély általános műveltség körébe való tartozásuk tesz számunkra fontossá, pl. *Adám hidja* (sziget sorozat Ceylon és India között; l. a szócikkben a mohamedánok ehhez kapcsolódó mondáját), *Admont*, *Alcántara*, *Algeciras*, *Altamira*, *Antiqua* (közép-amerikai állam neve), *Aruba* (1986-ban alakult állam), *Astoria* (ha már van e néven több helyen is szállodánk).

A FNESz.⁴-ben található etimológiák száma azonban jóval meghaladja a szócikkek mennyiségét. Ennek az az oka, hogy egyrészt az ugyanazon földrajzi objektumra tartozó névváltozatok tárgyalására egyetlen névcikkben kerül sor, másrészt egyetlen névnek is több magyarázata lehet, de arra is van példa, hogy a fölé- és alárendelt földrajzi egységek nevének magyarázatai, illetőleg a csupán paronímiában levő nevek származtatása ugyanabba a szótári egységbe került. A többszörös névadás (l. pl. a Pécs címszó alatt a *Pécs*, *Pečuh*, *Pečuj*, *Quinque ecclesiae*, *Fünfkirchen*, *Sopianae* elemzését!) különösen gyakori volt a két- vagy három nyelvű vidékeken, s az eltérő nyelvekben található, olykor független, máskor párhuzamos névadásban keletkezett nevek megfejtése biztos alapul szolgálhat egy majdan elvégzendő, nagy mennyiségű adaton nyugvó település-, népiség-, névadástörténeti és névadáslélektani elemzéshez. — Kiss Lajos következetesen ragaszkodik ahhoz az általa másutt meg is fogalmazott elvhez, hogy „a nyelvész nem azt mondja, hogy valamely helynevet így vagy úgy kell magyarázni, hanem így vagy úgy lehet”. Ennek következtében nem kevés alkalommal találkozunk ugyanazon név vagylagos megfejtésével. *Gálszécs* (I, 495) alaptagjának értelmezésére például három egyenrangúként előadott lehetőségünk van: 1. szláv eredetű egy 'erdőirtás, irtvány' jelentésű közszóból; 2. magyar névadással keletkezett a szláv nyelvekből való m. N. *szécs* 'erdőirtás, tisztás' főnévből; 3. magyar névadásban jött létre a XIII. századtól adatható *Szécs* személynévből. Egyenértékű magyarázatokat olvashatunk a Szepes megyei *Görgő* (I, 529) cikkében: ez lehet a *görög* ige folyamatos melléknévi igeneve, és eredhet a magyar *Gergő* (< *Gergely*) személynévből. Nem feltétlenül kell választani! *Győr* (I, 548) nevére is két magyarázat fogadható el, de az előadásuk sorrendje sejteti velünk a szerző állásfoglalását:

1. puszta személynévből való magyar névadással; 2. összetartozhat a m. R., N. *gyűr* 'domb, bucka' főnévvel; de el kell utasítani azt a vélekedést, hogy összetartozna a *gyűrű* főnév török előzményével, vagy egy 'átkelőhely' jelentésű avar szóval (vö. ótörök *joyur*- 'átkel, átmegey'). — A fölé- és alárendelt egységeket jelölő nevek egy szócikkbe való vonására *Murokország* (II, 166) példáját idézhetjük: az Alsó-Nyárádmente zöldségtermesztő falvainak összefoglaló neve alkalmat ad arra, hogy magyarázathoz jusson *Káposztásszentmiklós* nevének előtagja, sőt ennek 1574-beli adata arra is, hogy szó essen az e vidéki hagyományos zöldségkultúra múltjáról. — A paronim nevek egy cikkben való tárgyalására *Nevigyén* (II, 238) lehet a példa: itt a Nyitra megyei helynév megfejtésén kívül megtaláljuk a Zadar közelében Pašman szigetén levő *Nevidane* magyarozatát is: az első szláv eredetű, és a másodikkal ehhez nincs köze, „hanem a k. lat. *monasterium sancte Neviane* átformálása”. — Az önálló cikkhez nem jutott, azokban rejtőzködő nevek megtalálását a megfelelő betűrendi helyen levő utalások teszik lehetővé. Az utalás elmaradását mindössze a következő példákban vettem észre: *Gömörrákos* (I, 526) cikke pontosan kifejti a helység elsődleges *Tarfalva* nevének keletkezését, az utóbbi azonban nincs a maga betűrendi helyén; hiányzik továbbá az utaló sorból a *Mile* és a *Milepataka* név, amelyek megfejtése a *Mile-forrás* (II, 145) cikkében van.

A belső címoldal másik közlése („javított kiadás”) szintén vizsgálatra érdemes. Nos, a FNESz.⁴-ben alig találunk olyan, a megelőző kiadásokban is szereplő névcikket, amelynek némi bővítésére vagy akár merőben újat mondó átírására ne került volna sor. Pontosabb, eligazítóbb lett a helyek lokalizálása: míg korábban elegendőnek tartotta a szerző, hogy például a településeket csupán megyéjük megjelölésével helyezze el, most ezen túlmenően egy-egy jelentősebb városhoz viszonyított fekvésükre is utal (az új információt ritkítom): *Abaliget* 'helység Baranya megyében Pécs től északra'; *Abaujvevecser* '1984-ben Encshez csatolt helység Borsod-Abauj-Zemplén megyében Encstől északra' stb. (tehát a lokalizálásban új közleményként szerepelnek az első kiadás lezárása után a közigazgatási helyzetben bekövetkezett változások is). Bővültek a névcikkek a közben előkerült korábbi történeti adatokkal, az etimológia erősítését szolgáló analógiákkal, az újabb szakirodalomra való utalásokkal. *Abádszalók* nevééről a FNESz.⁴ a korábbihoz képest mintegy harmadával nagyobb terjedelemben szól. Gondosan mérlegelte a szerző az első kiadásról megjelent bírálatok ötleteit és más magyarozati lehetőségeit is, s noha mindig utal rájuk, csak akkor fogadja el őket, ha azok beilleszthetők a saját maga által is vállalt és vallott névfajtési normák rendszerébe. Teljesen helyesen és védhetően: az érdem mellett az övé a felelősség is. A sok-sok új magyarozat között különös fontosságú a magyar *Bihar* eredetéről szóló állásfoglalás (I, 214: *Bihar vármegye* cikkében), ugyanilyen értékű *Komárom* (I, 772) szócikkének átdolgozása; a szláv eredet helyett mind a két név meggyőző magyar etimológiát kapott. Az átdolgozás mértékét, az anyag kibővítését, a történeti adatfeltárás mélységét és a szakirodalom kiterjesztését tekintve azt kell mondanunk, hogy a FNESz.⁴ — bármennyire kimagasló jelentőségűnek és értékűnek ítéljük is előzményét, az első kiadást — szuverén mű.

A FNESz.⁴ szellemes alkotás, tele közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással. *Mosonbánfalva* (II, 166) cikkében egyetlen rácsodálkozással olvashatjuk a helység ném. *Apellon* nevének magyarozá-

tát, azt, hogy az a m. R. *Apátlan* (vö. 1410: *Apáthlan*: CsÁNKI III, 599) átvétele. „Ez bizonyára a m. *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' fosztóképzős származéka, s tkp. értelme 'nem apáti tulajdon'." Sőt olvashatjuk e nem mindennapi névalakulás történeti indoklását is: „Azzal a hosszú pereskedéssel függhet össze, amelyet az illmiciek és a bánfalvaiak folytattak a pátfalui apátsági birtok határkérdése miatt. Pátfalu az osztrák heiligenkreuzi cisztercita apátságának volt a birtokában.” — Vagy ki ne kapná föl a fejét arra a képzettársításra, amely a székelyföldi *Bikafalva* (I, 215) nevének alakulásában közre játszhatott, s amelyre ORBÁN BALÁZS figyelt föl először (Szék. I, 39)? A pápai tizedjegyzékekben e helység temploma védőszentjével szerepel (1332—7: *de s. Luca*), s az ebből rekonstruálható *Szentluka névalakból úgy jöhetett létre a mai *Bikafalva* (1477: *Bykafalwa*), hogy az elnevezők tudták: Szent Lukács jelképes állata az ökör. — Még a hivatalos magyar helységnévadással tüzetesebben foglalkozó kutatót is meglepi, és kesernyés derűt kelt benne, hogy Rákosi Mátyás személyi kultuszának mind a mai napig van helységnévi nyoma. A Fejér megyei *Mátyásdomb* (II, 109—10) cikkéből megtudjuk, hogy az ő hatvanadik születésnapja (1952. márc. 9.) indukálta a nevet a Déghez tartozó *Feketepusztá*-ból (vö. 1138/1329: *Fekete*) és más határrészekből alakított község számára.

Kiss Lajos kiváló névtanoshoz illően szíves ismeretterjesztő. A helynevek nyelvészeti értelmezéséhez nem, de a névtani magyarázatukhoz nélkülözhetetlen a tárgy történeti, művelődéstörténeti stb. körülmények számon tartása. A FNESz.⁴ valósággal ontja számunkra az ilyen tudnivalókat. Felsorolásukra nincs itt hely, csak tételmondatom igazolására találokra választok ki néhány példát. *Dánszentmiklós* (I, 354) neve alkalmat ad arra, hogy megismerjük a templom névadóját, Szent Miklóst, a kisázsiai Myra püspökét, akinek a középkorban hazánkban is rendkívül eleven volt a kultusza. — *Diószád* (I, 371) kapcsán megtudjuk, hogy milyen elképzelései voltak e helynévről és családjuk nevééről Ady Endrének és Lajosnak. — A középkori solymások feladatának és munkájának szakszerű leírása van *Gyöngyössolymos* (I, 547) cikkében. — Pontos a *Leányfalu* (II, 20) nevek jogtörténeti elemeket is tartalmazó magyarázata: „nemes ember leánya akkor kaphatta ki a neki járó leánynegyedet pénz helyett földben, ha . . . birtoktalan nem nemes emberhez ment felségül”. Gondoljuk ezekhez hozzá az esetekhez kötődött érzelmeket, az akkor bizonyára feltört indulatokat és a talán nem ritka tragédiákat! — Bányászat-történeti leírás van *Nagyág* (II, 172) cikkében, amelyből még azt is megtudjuk, hogy egy Ormingyán Juon nevű pásztor találta meg azt az acélszürke ércdarabot, amelyből színarany olvadt ki, s ezzel kezdetét vette a *nagyágit*-nak nevezett aranyérc bányászása. Kis szerencsével így juthat valaki az örökkévalóságba. — Megismerhetjük a debreceni *Nagytemplom* (II, 216) történetét, tömör összefoglalásban. — Végül csak utalok azokra a fontos és érdekes művelődéstörténeti mondanivalókra, amelyeket például *Nemesvámos* (II, 232: a vám-szedés jogának leírása), *Óbesenyő* (II, 266: a besenyők és régi harcmodoruk — *bottalutó* — ismertetése), *Ohába* (II, 269: kedvezményezett lakosú falvak), *Tamásbokor* (II, 611: a nyíregyházi bokortanyák mint sajátos települési formák) névcikke tartalmaz.

Kiss Lajos névfejtő gyakorlatában lépten-nyomon fölfedezhető a történeti adatok, különösképpen pedig az első adat tisztelete. Detrekőcsütörtök neve két legkorábbi előfordulása között mindössze 11 év van (1206: *Chetur-tuchyel*, ill. 1217: *Cheturthuc*), s noha itt XIII. századi ingadozó névhasználatot

is föltehetnénk, a szerző időrendi okok miatt a két névváltozat egymásutániságának híve: „A *Csütörtökkhely* idővel *Csütörtök*-re egyszerűsödött” (I, 368). Az eljárást, a történetiség elvéhez való ragaszkodást á l t a l á b a n helyeslem, de talán oldani lehetne ezt az afféle esetekben, mint amilyeneket például *Barlafalu* (I, 169) és *Csonkamindszent* (I, 340) névcikkeiben találunk. Az elsőnek 1505-ből idézhető a legkorábbi, bizonytalan olvasatú *Bartafalu* névalakja, a maihoz etimologikusabban kapcsolódó forma pedig 1592-ben tűnik fel: *Barlafalva*. A névcikkben a személynévi előtagok mindkét lehetséges magyarázatát megtaláljuk (a *Bertalan*, illetve a *Barnabás* csonkult változatából), pedig könnyen lehetséges, hogy az első adat *t*-je toll- vagy olvasási hibából való. Hasonlóra gyanakodhatunk az 1554: *Chontu Myndzenth* és az 1565: *Csonkaminszente* adatok előtagja esetében is. A *Nagy-Szór* (II, 214) névvel kapcsolatba hozható 1332–7: *Chor* adat ismeretében a csupán LIPSZKYNÉL előforduló 1808: *Nagy-Ször* és *Kis-Ször* formákat viszont nem találok elég meggyőzőnek ahhoz, hogy az alapnév származtatásában ne a veláris magánhangzójú mai (és régebbi) adatokból induljunk ki. A helynévszótárban szórványosan más helyen is előfordul a történeti elv — talán nem kellően megokolható — csorbulása. Ezek közül csak *Biharszentelek* (I, 214) névcikkét emelem ki. A helynév ismeretes adatsorában (vö. ComBih. 295) egyedül áll a XVI. századi *Ezentelek* (CSÁNKI I, 607), már korábban (1435: *Zentelek*) és később is mindig a *Szentelek* valamelyik írásváltozata szerepel. Egyrészt a korábbi adat elve alapján (mert hiszen a szövegezéssel ellentétben nem az *Eszentelek* volt az „elsődleges névváltozat”), másrészt pedig, hogy Szent Elek hazai tiszteletének egyéb helynévi nyomai is vannak (a Vas megyei *Szentelek*-et l. FNESz.⁴ II, 556, ennek a megadottnál korábbi adata: 1391: *Zenthelek*: ZsigmOkl. I, 241; a Baranya megyében kereshető falura pedig l. 1493: *Zenthelek*: CSÁNKI II, 525), itt is komolyan számításba vehetjük a templomi védőszentnévi eredetet. Három további templomcím is tanúskodik Szent Elek magyarországi tiszteletéről: Esztergomban róla neveztek egy kápolnát: 1230: *apud hospitale sancti regis in Strigonio in capella Sancti Alexii* (PRT. I, 700), kápolnája volt a Komárom megyei Füzitőhöz tartozó szigeten: 1276–78: *fr-es de ins. S. Alexi de Fuzegthu* (GYÖRFFY III, 417), végül a pápai tizedjegyzékek a Gömör megyei Krasznahorka, Méhi, Kerepec, Zsíp, illetőleg Baraca és Kelemér között említik egyházát: 1332: *Item Cosmas sacerdos ecclesie Sancti Alexi* (Vat. I/1, 193; ORTVAY, EgyhFöldl. I, 45).

A következőkben a helynevek betűrendjében fűzők néhány kiegészítést, helyesbítést a FNESz.⁴ adataihoz; az előadandó más magyarázati lehetőségekről azonban már most le kell szögezmem, hogy azok általában nem a helynévszótárban található álláspontok h e l y e t t, hanem csak m e l l e t t veendőik figyelembe.

A b a r a (II, 48): A szláv eredet megállapítása mellett esetleg megemlíthető DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA származtatási kísérlete (Akk. 1916. 27 kk.), amelyről M(ELICH) J(ÁNOS) így nyilatkozott: „Sikerültnek tartjuk azon fejtegetését, hogy *Abara* hn. személynévből való s ez a szn. az *Ábrahám* keresztnév régi magyar *Abara*~*Abora* becéző alakja” (MNY. XII, 341). Megjegyzem azonban, hogy a XIV. század közepe előtti személyneveket tartalmazó több ezer cédulám között egyetlen egy sincs, amelyen az *Abara* ~ *Abora* becézőnév állna.

B á l v á n y (I, 158): A *Bálvány* ~ *Bálványos* helynevek értelmezéséhez figyelembe vehető a következő, 1381/1416-beli adat, amely a Rába folyó

melletti *Vagh* birtok határjárása kapcsán merül föl: „pro meta statuum porte vulgo *Kapubalvány* vocate assignassent” (SopronOkl. II, 34).

Bárdudvarnok (I, 168): Az egyesített község második tagjának korábbi *Szerászló* nevét tényleg pusztá személynévből magyarázhatjuk. A személynévre van a magyar nyelvterületről is adatunk: 1408: *Gregorio filio Petri filii Syorazlo* — kompoltfalvi jobbágy (ZichyOkm. V, 567).

Bártfa (I, 172—3): A névre adott magyarázatot erősítheti, hogy IVÁNYI BÉLA éppen Bártfa város levéltárából közli a következő, 1517 utánra datált adatot: „Item silva dolabrosa vlgo *Bardallya* ad unum aratrum terre se extendens ad quinquaginta.” (MNy. XIII, 252.)

Beregárdó (I, 197): Feltűnőnek, éppen ezért még további vizsgálat tárgyának tartom, hogy miért szerepel olyan gyakran az *Ardó* névelem előtt a *Vég*-szó. E helynév alakulását a következő adatsor mutatja: 1332—5: *Ordow*, 1553: *BereghazArdó*, 1721: *Végh arda*, 1796: *Beregszász vég Ardó*, majd hivatalos névadásban 1904-ben: *Beregárdó*. Másodlagos a megkülönböztető rész a többi *Ardó* esetében is: *Hídvégárdó* (I, 595): 1283/1636: *Ardo*, 1428: *Hydwegardow*; *Szőlősvégárdó* (II, 596): 1295: *Ordou*, 1423: *Zewlewsardo*, 1472: *Zewlewswegyardo*; *Végárdó* (II, 746): 1321: *Ordow*, 1676: *Végh Ardó*. A négy közül három esetben az lenne a névadó, hogy valamely helység egy másik, jelentékenyebb helység végénél települt (*Beregszász*, *Nagyszőlős* és *Sárospatak*). A *vég* szóval pontosított földrajzi helyzet azonban egyéb helységneveket nem indukált, és a más névszerkezeti típusba sorolandó *Végles* (II, 747) helynéven kívül csak a hivatalos névadás alkotott *Vég*-elemű helységneveket (*Végcsarnó*, *Véggyháza*, *Végrosztoka*, *Végvezekény*).

Bócs (I, 221): Nyilvánvalóan csak elnézés az a kijelentés, hogy „Pusztá személynévből keletkezett . . .” A mai név ugyanis ellipszissel alakult a legkorábbi *Bócsida* (1274: *Bolchhyda*) formából.

Csárdaszállás (I, 307): A korábbi *Szent János-csárda* név előtagja önálló helységgként az itt megadottnál (1506.) egy nemrégiben kiadott forrásból korábbról adatolható. A szomszédos Gyoma határjárásában 1425-ben határpont a szentjánosi két út: *ad unam viam, que de dicta Gyoma transit versus possessionem SenthJanos . . . unam viam, que de dicta possessione Senthianos ad possessionem Dechcze duceret* (JusthLevt. 47).

*Csilizpata*s (I, 332): A *Patas* magyarázatában a személynévi eredet mellett feltétlenül számításba kell venni azt, hogy a helység legkorábbi ismert lakói királyi lovászok voltak (vö. 1270: Sztp. KritJegyz. II/1, 94), így valamiképpen a foglalkozásukkal kapcsolatos *pata* köznév -s képzős származékát is rájuk vonatkoztathatta az elnevező környezet.

Dés (I, 366): A névcikkben bőven esik szó a h. lat. *Desiderius*-ból származtatott *Dés* és *Dezső* személynévről. Még BENKŐ LORÁND (NÉ. 11. sz. 5—14) szüggesszív előadása után is feladatlan marad bennem az az ellentmondás, hogy míg a két becézett változatnak tartott származék rendkívül gyakran volt a középkorban, *Desiderius*-nak hívott személyt csak néhányat ismerünk.

*Deterekővár*alja (I, 368): Első adatát nem merném határozottan pusztá személynévi R. *Detre* alakként értékelni: 1247: *sub castro Detreh* (ÁÚO. IV, 40), hanem lehet a csak későbből adatolható *Detrekő* latin részfordítása is. A *kő* nagyon gyakran szerepel várneveinkben 'castrum, vár' jelentéssel.

Dunacsún (I, 396): Az előadottnál biztosabb talajra jutunk a *Csún* magyarázatában a következő adat segítségével: 1303. december 8-án a pozsonyi káptalan előtt *Csún* fiai (*Thoma et Mauricio filijs Chun*) előrokítették az

atyjukról elnevezett *Csún* birtokukat (*terram suam hereditariam, terram Chun patris ipsorum nominatam*: AnjouOkm. I, 66). A helységre vonatkozó első adat (1232: *Chun*: ÁÚO. VI, 509) viszonylagos koraisága nem támaszthat kételet bennünk: ha például a szóban forgó Csún 25 éves volt, amikor a róla nevezett falu oklevél tárgya lett, s fiait 33–35 éves korában nemzette, azok az említett oklevélben leírt birtokeladáskor 59–61 évesek voltak.

Encsencs (I, 418): Rejtélyes helységnév. Az maradt a FNESz.⁴-ben is: „Bizonytalan eredetű. Az *Encs* hn.-vel való esetleges összetartozása nincs tisztázva. Előzményeként talán számításba jöhet egy *-cs* képzővel megtoldott m. R. *Encsin szn.” Ajánlom a következő származtatási lehetőség megfontolását, amelynek nem látszik komoly hangtörténeti akadály: pusztán személynévi eredetű, mégpedig a lat. *Vincentius* m. *Vincenc* formájából alakulhatott (vö. 1219/1550: *Vincencius*: FEHÉRTŐI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 358). A szókezdő *v-* (= β) elhagyása *i* előtt nem ritka fejlemény a magyar nyelvtörténetben, vö. *imád, iszák, Igmánd, ibolya*. Igaz, hogy a *c > cs* hanghelyettesítésre hangtörténeti irodalmunk inkább csak szó eleji helyzetű példákat idéz (mint *csap, cser, császár*), de éppen a FNESz.⁴ mutat rá, hogy e hanghelyettesítés más fonetikai helyzetben is bekövetkezett, pl. *Babócsa* (I, 130) < szl. *Bobovica, Pécsely* (II, 329) < ném. R. *Pezili* ~ *Pecili* szn. Számomra nehézséget csupán az jelent, hogy a szókezdő *v-t* elhagyó egyéb példákban az *i > é* (> *e*) nyíltabbá válás nem játszódott le.

Erzsébet (I, 431): Az 1452-beli említésnél korábbi adatát ismerjük. 1404. július 2-án kelt az az oklevél, amelyben szó van bizonyos malmokról *iuxta villam Zenthelsebet vocatam super fluvium Warkonveze* (ZichyOkm. V, 370). A *Várkony vize* helynév elótagja Zengővárkonyra utal, és ma is él a vagylagos *Fősző-árok* mellett Pécsvárad helynevei között (BMFN. I, 592).

Gajgonya (I, 491): Mivel a Balástyához tartozó település nincs messze a kunok régi területeitől, a szbhv. eredetű magyar családnévből való származtatás mellett talán figyelembe vehető, hogy 1332-ben egy magyarországi kunnak *Kolguna* volt a neve (GYÁRFÁS III, 475; a név magyarázatát l. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: MNy. XXVIII, 309).

Gőzhát (I, 530): A Létavérteshez tartozó lakott hely első, 1336-beli *Geus* adatában az *-s* betű *sz*-nek és *z*-nek is olvasható (vö. az 1404-beli *Geuz* adattal).

Gyál (I, 538): Magyarázatából elmaradt: hogyan lett a *Gyalán*-ból *Gyál* (vö. 1323: *Gyalan*). A rövid *Gyal* forma azonban csak I. Károly 1324. jan. 21-i átiratában szerepelhet (vö. AnjouOklt. VII, 325).

Gyerk (I, 542): A Hont megyei helynévre adott magyarázat (a m. görög népnév R. *girk változatából, talán szn.-i áttétellel) vagylagosan kiegészíthető azzal, hogy a *György* személynév származékából is alakulhatott. Vö. Galgagyörk (I, 493) 1481. évi *Gyerk* adatával!

Kellemes (I, 709): Az alapjául szolgáló személynévre rátalálunk a jászói konvent 1320. máj. 3-án kelt jelentésében *Ganna* (ma Gadna) határjárása kapcsán: *dimidia pars cessisset Mychaeli filio Kelemes* (AnjouOkm. I, 560). Úgy vélem azonban, ha helyes az 1332–5: *de Sancto Clemente* adat idevonása, hogy a név a patrocíniumi helynevek csoportjába is tartozhat.

Késmárk (I, 723): A névcikkben feltétlenül említést érdemelt volna, hogy a legkorábbi neve magyarul valószínűleg *Szenterzsébet volt. A turóci monostor alapító levele szerint IV. Béla 1251. júl. 15-én a monostornak adja Szepesben (*in Schypis*) a szászoknak a Szent Erzsébet-egyház mellett levő

faluját (*villam saxonum apud ecclesiam sancte Elysbeth . . . hospites in eadem villa sancte Elisabeth*: HOKlt. 22; vö. ZJČ. 144). Az adatot azért is jelentősnek tarthatjuk, mert Árpád-házi Szent Erzsébet hazai tiszteletének egyik legkorábbi bizonyítékát rejti.

L a n c s á r (II, 12): Indoklást, sőt talán településtörténeti vizsgálatokat igényelne annak magyarázata, hogy az eredeti *Gerencsér* helynevet miért váltotta föl „Idővel egy azonos értelmű déli szláv hn.” (vö. szbhv. *Lončari*).

L á n d o r (II, 13): A névben lefolyt hangtörténeti változás illusztrálására nem alkalmas a két fölhozott példa, a *lengyen* > *lengyel* és az *Anton(ius)* > *Antal* szavak ugyanis az $n : n > n : l$ elhasonulást szemléltetik. Itt — talán az eltérő fonetikai helyzet következtében — $n : n < l : n$ változás játszódott le. Az alkalmas analógiák a következők: *Nenke* > (*Bódva*)*lenke* (I, 226), *Nigván* > *Ligvánd* (II, 35).

M o n y ó k a (II, 158): Egykor falu volt, ma határrész Dunaszekcső belterületétől nyugatra. Neve puszta személynévből való származtatásakor azonban nem csupán a szláv eredetű mononím vagy paroním (köztük női) nevek kerülhetnek szóba, hanem talán a *mony* szóhoz vonható következőféle személynevek is: 1138/1329: *Monoudi* — szolga Durugja faluban (MNY. XXXII, 131), 1211: *Moniac* — szolga Csósz faluban (PRT. X, 516), 1282: *Abel f. Monich* — nemes a Bács megyei Bodon birtokon (GYÖRFFY I, 214) stb.

N a g y e n y e d (II, 183): Magam is helyesnek tartom a puszta személynévből való magyarázatot, s talán az is lehetséges, hogy az *Enyed* a lat. *Egidius*-ből származó m. *Egyed* szn.-nek a mellékalakja (vö. SZABÓ T. ATTILA: MNY. XXXI, 119—21, 272—3). Megtévesztő azonban annak említése, hogy „a nagyenyedi búcsú napja ma is Szent Egyed napján, szeptember elsején van”. Ebből ugyanis arra gondolhatunk, hogy *Nagyenyed* neve végső elemzésben templomi védőszentnévi eredetű. Itt azonban még nem bukkant fel arra adat, hogy lett volna a városnak Szent Egyed tiszteletére emelt temploma is. Magam a középkorból a helység ispotálya templomának Szent Kereszt, illetve Szent Kozma és Damján titulusát ismerem (vö. 1433: *hospitale in possessione Enyed, Transilvaniensis d., . . . ecclesiam S. Crucis ac SS. Cosmae et Damiani mart. dicti hospitalis visitaverint*: LUKSICS II, 87).

N o v á k f a l v a (II, 245): Az 1370-beli *in villa Nouak* (DocVal. 227) adatból nem feltétlenül „elsődleges *Novák* névalak” rekonstruálható, hanem lehet a mai és az 1433-ból már adatolt *Nowakfalwa* (CSÁNKI II, 53) latin visszaadása is. Így a névegyüttes kivonható a szláv eredetűek csoportjából, és lehet magyar névadás eredménye: *Novák* szn. + *falva*.

N y é s t a (II, 253): „Az alapjául szolgáló női szn. a m. *nyest* állatnévnek a származéka.” Meg kell azonban említeni a személynév másik lehetséges magyarázatát is. Emlékszünk rá, hogy a régi *Neste* névről MOLNÁR ALBERT sógárának 1621. évi kiadása óta azt tartották, hogy az a latin *Anastasia* becézett változata, míg nem 1915-ben JAKUBOVICH EMIL (MNY. XI, 385—7) határozottan a *nyest* állatnévhez kapcsolta, tudniillik „A magyar nyelvben ma is, régen is ismeretlen volt a becézgetés e módja”. A tagadás azonban ok nélkül való (vö. BERRÁR: MNYTK. 80. sz. 34): igenis az *Anasztázia* „becézett alakjai keveredhettek a magyar közszókból való *Neste* névvel”. A közbelső névváltozatra BERRÁR adatánál korábbi formát idézhetünk: 1231: *Nestesia* — ancilla a Borsod megyei Kaza faluban (GYÖRFFY I, 779). 1323-ban *Fogach*-i Gergely egyik leányának *Neste* a neve, akit azonban az 1423-i átiratban *Anastasia*-ként említenek (AnjouOkl. VII, 280).

Nyíradony (II, 255): A helynév korábbi adatai: 1307: *in monasterio Odun, in honore beate virginis constructe* (így!), *in Nir* (SopronOkl. I, 67–8); 1343: *Odunmonustura* (KállayLevt. I, 157); 1365: *Odon* (uo. II, 131).

Orgovánny (II, 283): Az alapjául szolgáló kun eredetű személynévre az itt megadottnál (1399.) néhány évvel korábról, 1390-ből idézhetünk okleveles adatot: *Orgouan fily Pasa ... vrgouan ... Orgouan* (JAKUBOVICH: MNy. XI, 365: *Fruzsina* a.).

Orsova (II, 287): A terjedelmes hivatkozással (21 locus) ellenére itt meg kellene indokolni, hogy a szerző miért „A kabar eredetűnek vélhető *Örs* törzsnév birtoklás jelölő *-ova* képzős szláv származéka” magyarázat mellé áll; a kézenfekvő névfejtés az *Urus* ~ *Uros* ~ *Oros* (vö. II, 285) személynévből indulna ki, így erősebb lenne a képzésmódhoz felhozott *Borsova* analógiája is.

Ökörítőfülpös (II, 295): Az 1181/1288/1366/XVI. sz.: *de campo Ewker* (Sztp. KritJ. I, 44) adat a határjárás szerint nem vonatkozhat az egyesített község első tagjára, hanem Tiszabecs és Sonkád között volt. (A helytelen azonosításra l. SzabSzatm. 98.)

Ölle-völgy (II, 296): Történeti adatai szerint (1374: *Ellye*, 1483: *Ellyewelgh*, 1397: *Éliewlg*; CSÁNKI II, 603) kevésbé valószínű, hogy kapcsolata lenne az *Üllő* helynév alapjául szolgáló személynévvvel. A mai név előtagja inkább depalatalizációval jöhetett létre a R. *Ellye* ~ *Illye* szn.-ből. (Vö. FEHÉRTÓI i. m. 153–4.)

Ösvény (II, 302): „Az *Ösvény* ... víznév a m. *ösvény* '(gyalog)-út' fn.-ből való.” Az értelmezés pontosításra szorul: a mocsárvilágban *ösvény*-nek hívták a nádasban levő olyan tisztásokat, ahol csónakkal (stb.) közlekedhettek.

Ötvöskőnyi (II, 303): Nem látom hangtörténeti akadályát annak, hogy a *Kőnyi* előzményeként ne számolhatnánk azzal a R. *Kolin* szn.-nek a birtoklást kifejező *-i* képzős származékával, ahogyan a Tolna megyei *Nagykőnyi* (II, 195) névcikkében is találjuk.

Pád (II, 306): A helységrév „Valószínűleg román eredetű, s a 'fennsík, terasz' értelemben is használatos rom. *pod* 'híd; komp; állás, padozat; padlás' fn.-ből való.” Tekintettel arra, hogy a név első adata 1296-ból való (? *Paad*: GyÖRFFY III, 298), ez lenne a legkorábról adatolt román eredetű helynév Erdélyben, nem pedig az 1337-től (*Caprewar*: AnjouOkm. III, 370) nyomon követhető *Kaprevár* (I, 684). Így módosítandó a névcikkben levő kijelentés: „Kaprevár a legkorábról kimutatott román eredetű településnév Erdélyben.”

Pilisborosjenő (II, 347): Pontosítani érdemes a magyarázatnak azt a részét, hogy a *Boros*-névelem „bortermeléssel kapcsolatos” (ami természetesen igaz). Károly Róbert az 1327. november 15-én kelt oklevelében kimenteti e falu lakóit — akiknek az a feladata, hogy a királyi asztalra bort adjanak — az óbudai várnagy hatósága alól (*nos condicionariis sive populis nostris vinidatoribus de villa nostra Borus Jenew vocata in comitatu de Pylis existentibus*: AnjouOkm. II, 333). Eszerint a középkorban a boradó szolgálónépeket magyarul *boros*-oknak hívták (azaz ezzel egészítendő ki GyÖRFFY GyÖRGY összeállítását a kondicionáriusok magyar megnevezéseiről: TörtSz. XVII [1974.], 290).

Pród (II, 376): Az 1067 k./1267: *Prouod* (ÁÚO. I, 26) adat nem vonatkozhat a Hajdúböszörményhez tartozó településre. Az Aba nemzetségbeli Péter ispán által a százdi apátságnak adományozott birtoktestek közül az, amelyben ez a helységrév szerepel, a mai Dombrád környékén volt.

Szentbékáll (II, 555): A helység nevére korábbi adatként hivatkozni kell a következőkre is: 1323: *Kaal sancti Benedicti* (VeszprReg. 64); 1333, 1334: *Kal Sancti Benedicti* (Vat. I/I, 375, 387).

Szenterzsébethegy (II, 557): Első adatát az 1375-belinél korábbra tehetjük, mert a pápai tizedjegyzékekben a veszprémi püspökség zalai főesperességében számba vett plébánia névkörnyezete erre a tájra mutat: 1333-ban a *Fabianus de Sancta Elyzabeth* (Vat. I/I, 367) adatot *Kopurnuch* (= Nagykapornak), *Nand*, *Chob*, illetőleg *Mach*, *Bobes* (talán Babosdöbréte?), 1334-ben pedig ugyanúgy *Egerscig* (= Zalaegerszeg), *Bunchudfelde* (= Boncodföldre), *Cekene*, illetőleg *Mach*, *Gurle*, *Bylle* között említik (uo. 388).

*Szentmártonkát*a (II, 564): A Kátá nemzetség szállásterületén kialakult számos falu közül ennek az 1426-belinél korábbi adatát ismerjük: 1390: *Sentmartonkataya* (BAKÁCS, Pest m. 282).

Szob (II, 587—8): Az 1268-tól adatható helység névadójaként esetleg figyelembe vehető a közeli Muzslán lakó egyik nemes (1259: „contra Ambrosium, Jacobum et Zuup de Musla”: MonStrig. I, 456).

Újfehértó (II, 698): NÉMETH PÉTER szerzőtársam 1972-ben megalapozott kétkedéssel fogadta el CSÁNKI (I, 514) 1357-beli *Fehertou* adatát e helysére („A község neve — amennyiben ez az adat reá vonatkozik — 1357-ben tűnik fel”: SzabSzatm. 131). Bebizonyosodott azonban, hogy Újfehértó csak a XVII. században keletkezett Micske, Bolt és Szegegyház határából és talán részben lakosaiból. CSÁNKI adata pedig a mai Ófehértóra vonatkozik.

A dolgok természetéhez tartozik, hogy az emberben egy-egy részletkérdésről más vélemény alakulhat ki, esetleg ezekhez más adatok követésével jut el. A részletekhez fűződő megjegyzések azonban egy pillanatra sem keltethetik azt a látszatot, hogy az olvasóban csökkenne a teljesítmény által kiváltott csodálat érzése. KISS LAJOS művét ugyanis nem lehet túlértékelni. A szerző a FNESz.⁴-et a heterogén tartalmú, univerzális helynévmagyarító kéziszótárak közé sorolja (Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, 1991. május 3—4. I, 298). Nekünk azonban, a magyar névtanosi kis táborának, a magyar nyelvészek szélesebb körének és a mennél elmélyültebb műveltségre szomjazó magyar olvasóknak ez a besorolás túlságosan szerény. Meggyőződésem, hogy az Akadémiai Díj méltóbb helyre és személynek még nem jutott, mint 1991-ben. Végül meg kell köszönnünk KISS LAJOSNAK azt a kedves ajándékot, hogy a szótár bevezetőjében (I, 6—7) helységneveink eddig legteljesebb tipológiáját is átnyújtja nekünk.

MEZŐ ANDRÁS

Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban*

I. Ha a szentek neveinek a középkori magyar helynévadásban való szerepét egzakt névtani szempontból vizsgáljuk, akkor azt kell mondanunk, hogy mind az általuk megnevezett objektumok nagyságrendjét, mind történeti jelentőségüket, mind pedig valódi névi mivoltuk kifejeződését tekintve tele-

* Rövidebb, előadási formában elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen László királyunk szentté avatásának 800. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, 1992. június 6-án.

pülésvévként (helységnévként) töltik be legfontosabb funkciójukat. Szórványosabban jelen vannak azonban a helynévadásnak más régióiban, például hegyek, patakok, kutak, utak stb. megnevezéseiben is. És igen széleskörűen érvényesülnek a helynévadás tágabb keretei között, illetőleg a helynévadással több-kevesebb szállal összefüggő középkori egyházi intézmények: klastromok, monostorok, társasházak, szegényházak, kórházak, oltárok, templomok, eklézsiák stb. megnevezéseiben, leginkább védőszentnévi, patrociniumi szerepükben. Az utóbbiakra — mármint az oltárok, templomok, eklézsiák megnevezéseire — annál is inkább fontos figyelniük, mert a szentnévből alakult helységnévek névadási előzményeit igen nagy mértékben ezek képezik.

Amikor azt a témát vizsgáljuk, mi volt Árpád-házi szentjeink szerepe a középkori Magyarország helynévadásában, elvileg természetesen minden előbb említett névkategória kérdése fölmerül. E téma együttese azonban — talán a látszat ellenére is — oly széles, hogy egy előadás, illetőleg egy terjedelmileg műfajában is megszabott közlemény keretei között mindenképpen szűkítést igényel. Ezért most elsősorban annak a névadási menetnek a vázolására kívánok szorítkozni, amely az Árpádok szentjei nevének helységnévvé válási folyamatára, tehát e helységnéveknek elsősorban az előéletére, aztán szorosabb értelemben vett helységjelölő szerepére, végül pedig a helységnévek utóéletére vonatkozik; de az előbb mondottak értelmében ez is jóval túlmutat magán a szűkebb értelemben vett helységnévi problematikán. Bár hazai névtani szakirodalmunkban a szentnevekből lett helységnévek kérdése általánosságban sokszor szóba jött — magam átfogóbb tanulmányt is szenteltem neki (Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namensgebung: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. München, 1987. 303–15) —, kialakulásuk részletesebb elemzésére sem ott, sem egyebütt nem került még sor. Most talán egyet s mást pótolhatok a hiányokból.

2. De előbb még valamit az Árpád-ház szentjeiről e téma vonatkozásában. Mindössze négy személy nevéből van itt szó: Istvánról, Imréről, Lászlóról és Erzsébetéről. Az Árpád-ház ötödik tagjaként fölmerülhet Margitnak e névtípusba való középkori szerepe nincs kétségtelen példánk, ami a korábbi sikertelen szenté avatási kísérletek egyházjogi következményeiből és a névtípus produktivitásához mérten már kissé megkésztet kronológiai adottságokból egyaránt fakadhat; bár mégis feltűnő, tekintve a mi Margitunknak halálát (1271.) követően hamar kialakuló nagy hazai tiszteletét. Így sem a magyar nyelvterület *Sancta Margareta* ~ *Beata Margareta*, magyar formában általában *Szent Margita*-ként jelölt helységnéveinek, sem más, a *Margit* névhez kapcsolódó patrociniumi jellegű névadásnak nincs köze az Árpád-házhoz; ezek az antiochiai szűz nevére utalnak. Ilyenek pl.: 1234: „Monast. *B. Margarethe virginis de Haholth*” (CSÁNKI III, 58, Zala m.¹); 1306: „*eccle beate Margarethe virginis*” (HELLER, GEORG, Die historischen Ortsnamen von Ungarn. München, 1973-tól; a továbbiakban HELLER + a sorozat kötetszáma; az itt szereplő név: Band X, 213, Kőrös m.); 1371: *Zent Margytha* (CSÁNKI II, 645, Somogy m.); stb.

Szent Imre, Szent László és Szent Erzsébet esetében nincs azonosítási nehézség abban, hogy akár az e nevekből alakult helységnévek, akár a patrocinium jellegű névelőzmények kire vonatkoznak; e szentnevek mögött ugyanis mindig az Árpád-ház tagjai állanak. István királyunkra nézve azonban némiképpen más a helyzet, mivel Szent István protomártírnak is meglehetősen

kiterjedt volt a magyarországi tisztelete. De a két szent személy nevének szétválasztásában — a rájuk vonatkozó esetleges konkrét utalásokon kívül — nagyban segít az, hogy első királyunk jóval többször jelenik meg a *Sanctus Rex* — *Szent Király* névformában; e megnevezés egyébként nemcsak a vértanútól határol el, hanem Lászlótól is, hiszen kizárólag István jelölője. (*Szent László* tehát a helynévadásban sohasem *Szent Király*.) Az különben eléggé pontosan kiderül, hogy a *Sanctus Stephanus* — *Szent István* például néhány olyan fontosabb patrocínium-megjelölésben, mint az esztergomi, váradi, győri egyházé, nem szent királyunkhoz, hanem a protomártírhoz kapcsolódik: „eccl. *S. Stephani* de Pulchro”, vö. 1187/1256: „eccl. *S. Stephani* protomartyris prope Str-um” (GYÖRFFY II, 277, Esztergom m.); XII. sz.: „abb-is *S. Stephani* prothomr-is in Hungaria”, 1214/1334: „Jonam canonicum *S. Stephani* Waradiensis” (GYÖRFFY I, 688, Bihar m. Váradelőhegy—Szentistván); 1482: „parochialis nostre *S. Stephani* protomartyris” (CSÁNKI III, 540, Győrben); stb.; ugyanígy Szent István protomártír szerepel persze több kisebb eklézsia és falu elnevezésében; pl.: 1308: „monasterii *B. Stephani* protomartyris de Pok” (CSÁNKI III, 556, Győr m.); 1334: „eccl *sancti Stephani*”, vö. 1401: „eccl *sancti Stephani* prothomartyris de Rakytynycza”, 1540: *Zenthysthwan* (HELLER X, 227, Kőrös m.); stb. Érdekes viszont, hogy szerbhorvát nyelvterületen, Szlavóniában a legtöbb *Szent István*-patrocínium első uralkodónkra utal: 1254: „eccl Zagrabiensis in honore *beati Stephani* regis Hungariae” (HELLER XI/1: 160, Zágráb városában); 1334: „eccl *sancti Stephani* regis circa Drauam” (HELLER VIII, 163, Varasd m.); 1334: „eccl *santi regis Stephani* de Petrina” (HELLER XI/2: 56, Zágráb m.); stb.

Négy Árpád-házi szentünk neve mintegy nyolcvan olyan nem magyar szent nevével áll szemben, amely a középkori Magyarországról helységnévként is adatolható. Ez az Árpádok szentjeire nézve kicsinynek látszó arány azonban így csalóka, hiszen más adatok viszont bőven jelzik, hogy a mi szentjeink milyen súllyal estek latba ebben a névtípusban és névtani előzményeiben. Széleskörűen bizonyítja például az Árpádokra utaló sokszáz patrocínium jellegű megnevezés, köztük igen sok későbbi ily nevű helységnév előzménye. De még objektívebben és határozottabban jelzi az Árpádok szentjeinek névadási szerepét az az adatokból pontosan kihámolható 117 helységnév, mely mindegyik önálló középkori település neve. Ebből 53 kapcsolódik Istvánhoz, 32 Lászlóhoz, 17 Imréhez és 15 Erzsébethez. (Ebbe a sorba természetesen nem számítódnak bele olyan újabb korokban, jórészt hivatalosan adott helységnevek, mint *Pestszentimre*, *Pestszenterzsébet*, *Mátraszentlászló*, *Mátraszentistván* stb.) Az Árpádokra utaló 117 középkori helységnév szentneveinkből lett helységneveinknek mintegy 20%-át képezi, ami szintén igen jelentékeny arány, ha meggondoljuk, hogy a nagy névadási produktivitású *Keresztúr*-ok jelképezte Jézuson, a *Boldogasszony*-ok jelölte Márián, a *Mindszenteken*, a *Szentléleken*, a *Szentháromságon* túlmenően is a magyar középkorban oly kiterjedten tisztelt, rendkívül „népszerű” szentekkel kellett a mi szentjeinknek — hogy úgy mondjam — vetélkedniük, mint Szent Péter, Keresztelő Szent János (a régi magyarban rendszerint *Szent Iván*), továbbá Szent György, Szent Miklós, Szent Mihály, Szent Márton stb.

3. Az a névadási folyamat, amely Árpád-házi szentjeink nevét a településnevekben rögzülésig elvezette, — mint már utaltam rá — az oltárok, rendházak, templomok, parochiális egyházak patrocínium jellegű elnevezéseiben leli

előzményeit. Néhány példa a magyar szentek különféle típusú középkori patrocíniumaira: 1237: „super altare S. regis St-i” (GYÖRFFY II, 368, Gyulafehérvár); 1324: „altaris S. Ladislai regis” (GYÖRFFY I, 684, Nagyvárad); 1187: „mon. S. St-i Regis” (GYÖRFFY II, 277, Esztergom); 1346: „monasterium B. regis Ladislai” (CSÁNKI II, 647, Somogy m.); 1442: „Clastrum B. Elisab. begine” (CSÁNKI I, 255, Szepes m.); 1223: „Cap. Hospitalis S. St-i Regis Hungaricae” (GYÖRFFY II, 278, Esztergom); 1393: „Hospitale pauperum S. Elisabeth” (CSÁNKI II, 464, Pécs); 1260: „Capella in honorem S. Hemerici vocata in Porowa” (CSÁNKI III, 248, Veszprém m.); 1320: „Capella ad honorem B. regis Ladislai” (GYÖRFFY I, 122, Abaúj m.); 1334: „Capella S. Elizabeth” (CSÁNKI, II, 730, Vasvár); 1329: „eccl-m B. Emerici” (GYÖRFFY II, 435, Fejér m.); 1334: „eccl beatissimi regis Ladislai” (HELLER X, 249, Kőrös m.); 1334: „eccl sancte Elysabeth” (HELLER VI, 83, Verőce m.); stb. E különféle patrocínium-típusok közül a településnevek előzményeinek szempontjából elsősorban a különben is legnagyobb számú adatot képviselő templomnevek és parochiális egyházközségnevek tarthatnak számot a figyelemre, mivel a településnévvé válásnak ezek a legszorosabb, legközvetlenebb megelőzői. Hogy azután persze mely patrocíniumokból lett végül is településnév, és melyekből nem, az sok mindentől függött (l. erre később). Ezek között a névtani előzmények és a nyomukba lépő valódi településnevek között minden szoros összefüggésük ellenére többrendbeli a névtani jellegű különbség. Mindenekelőtt az, hogy míg az előzmény-elnevezések — főként az oltár- és templomszentelés vonatkozásában — általában mintegy hivatalos jellegűek, kifejezetten az egyházi szokásokban gyökereznek, addig a helységnevekké átmenetben már inkább a nyelv-közösség spontán nyelvi aktusa játszódik le. Továbbá míg — az adatok tanúsága szerint — minden oltárt, templomot stb. a tiszteletükre szentelt szent nevével jelöltek meg, és ez a név az egyházi szokásokból fakadóan rendszerint a templomhoz tartozó plébániákra, klostromokra, egyházi közösségekre stb. is szinte automatikusan kiterjedt, addig a településnevekben való folytatás csak esetlegesen, bizonyos meghatározott körülmények, feltételek mellett történt meg. Végül míg a kifejezetten patrocínium jellegű előzmény-nevek egzakt névtani szempontból sokszor nem is „igazi” nevek, inkább csak identifikáló funkciót betöltő névféle körülírások, melyekben a szentnevek nemcsak önmagukban szerepelnek (pl. *altar* vagy *altaria ad honorem Sancti Emerici*, — az egykori magyar nyelvű megfelelőekben feltehetően *Szent Imre oltára*, *Szent Imre tiszteletére* (*szentelt oltár* stb.)), addig a helységnevekben a szentnév rendszerint már önmagában áll, valódi tulajdonnévként funkcionál (pl. *Sanctus Emericus* — *Szent Imre*).

A névadási cezúra mindig az előzmény-patrocíniumokból a településnévbe átmenetben van, olyanformán, hogy távolról sem minden efféle előzmény-névből lesz helységnév (bár fordítva nézve minden szentnevet hordozó helységnév patrocínium indíttatású egyházi névre megy vissza). Hogy a helységnévvé válás mikor csupán egyszerű névátvitel, és mikor rejti magában továbbra is a védőszenti funkció eredetileg egyházi fogantatású fenntartásának igyekezetét, illetőleg viszi magával továbbra is a névadó közösség ilyesféle szándékát, hitét, azt az idők távlatából nemigen lehet már eldönteni.

A nyelv-közösség szubjektív névadási szándékain kívül azonban objektív befolyásoló körülményeknek is hatniuk kellett arra, hogy milyen irányban alakult a névadás folyamatában a védőszentnevek további sorsa. Voltak-e a

folyamatban ilyen szempontból segítő vagy akadályozó tényezők? A korlátozó körülményeken azért van itt külön hangsúly, mert ha kb. 600 olyan középkorból adatolható magyar nyelvi helységnevet ismerünk is, amely szentnevekből formálódott, a templomos helységek egyházi intézményeire rendszeresen alkalmazott patrocínium-nevek ahhoz képest mégiscsak eléggé csökkent számban mentek át településnevekké, hogy milyen nagy befolyása érvényesült az egyháznak a középkori névadásban, és milyen nagy hazai népszerűsége volt a védőszenteknek.

Számos esetben az a lehetőség, hogy a védőszent neve helységnevvé váljék, már az oltárnév : templomnév különbségében, már az oltárnév szintjén elszigetelődött. Ez leginkább a templomnál később szentelt oltárokkal, a mellékoltárokkal stb. kapcsolatban szokott megtörténni, így természetesen az Árpádok szentjeire vonatkozóan is. A Szent Erzsébet-oltár Bártfán a Szent Egyed-templomban, Várad-Velencén a Szent Lélek-kápolnában volt; Kolozsvárott a Szent László-oltár a Szent Mihály-székesegyházban állott; Pécsen mind a négy Árpád-házi szent tiszteletére emelt és nevével illetett oltár megvolt, de a Boldogasszony-templomban (vö.: CSÁNKI V, 320; BÁLINT SÁNDOR, Ünnepi kalendárium. Bp., 1977. II, 480; RUPP JAKAB, Magyarország helyrajzi története. Bp., 1870. I, 357; 1876. III, 121). Ennélfogva számos, oltár-szinten megjelent Árpád-házi szentnévnek már eleve nem volt esélye a névfolyamatban való továbbmenésre: a más védőszentre utaló templomnév zárta el előle az utat.

A templomnevek szintjén még erősebb elzáró körülményként jelentkezett, ha egy településen több templom és köréje szerveződött eklézsia volt; ilyenkor rendszerint egyik templomra vonatkozó szentnév sem vált a kérdéses helység nevévé. Ezek névadási hatóereje mintegy semlegesítette egymást. Ezzel szemben — mint rögtön rátérek — igen kedvező névadásbeli feltételeket teremtett a szentnévi helységnevek kialakulására az egytemplomos, kis települések léte.

A legfőbb ok azonban arra, hogy az egyes helységekben meglévő egyházi intézmények, elsősorban templomok patrocínium fogantatású szentneve nem vált településnévvé, névtörténeti, kronológiai körülményekben rejlik. Tudniillik abban, hogy a legtöbb településnek előbb kialakult már az egyéb típusú, világi névadáson alapuló neve, azelőtt tehát, hogy a kérdéses helységekben a védőszentnevekkel ellátott névelőzmények a névadási folyamatban hatni tudhattak volna. Hiába volt például Kassa legnevezetesebb, viszonylag korán felépült székesegyháza Szent Erzsébet nevére, Tordáé Szent László nevére, Székesfehérvárnak négy temploma is a négy Árpád-házi szent nevére szentelve (vö.: GYÖRFFY I, 105, II, 379; CSÁNKI III, 311, V, 687; RUPP i. m. I, 237, II, 252), ez a körülmény nem bírt már olyan hatóerővel, hogy e helységek nevévé akár a még oly népszerű Árpád-házi szentek neve váljék, hiszen ezeknek a városoknak már megvolt a maguk történelmileg kialakult, nyelvészeti szempontból teljesen megszilárdult nevük. És — ami témánk szempontjából különösen fontos — ez a körülmény természetesen igen számos kistelepülés névadási problematikájában is fennállott: a templomos falvak százainak nevében nem folytatódott az a szentnév, amelyet templomuk viselt. Hogy a nagyon sok kínáló példák közül a mi szentjeinkre nézve is csupán néhányat említsek, Szent István nevére szentelt templom állott a Tolna megyei Tamásiban, a Bars megyei Oszlányban, a Heves megyei Apcon, a Veszprém megyei Borsodon, a Valkó megyei Erdődön stb. (l.: CSÁNKI II, 282, III, 224, 412, GYÖRFFY I, 465,

III, 67); vagy Szent László nevét viselte a Vas megyei Polyánnak, a Zala megyei Örsnek, az Abaúj megyei Középnémetinek, a Heves megyei Almagyarnak stb. a temploma (l.: CSÁNKI II, 786, III, 89; GYÖRFFY I, 122, III, 89); vagy: Szent Imre tiszteletére emelt templom volt a Veszprém megyei Porván, a Zágráb megyei Medveváron (ma: Šestine) stb. (l.: CSÁNKI III, 248; HELLER XI/2: 109) — e települések hagyományos nevét mégsem tudta a nagyon népszerű szentek neve sem felváltani. És mindez vonatkozik természetesen a templomnevekkel szoros összefüggésben levő parochiális egyházak neveire is; így Szent Erzsébet egyháza volt a Kisküküllő megyei Vidrátszegen, a Kőrös megyei Szerdahelyen (ma Laminac) stb. (l.: CSÁNKI V, 901; HELLER X, 136), a szentnév az eredetibb falunévvel szemben mégsem tudott érvényre jutni. Nagy volt tehát e tekintetben az eredetibb tulajdonnevek hagyományőrző, változásnak ellenálló ereje.

Persze azért bőven akad példa a korábbi világi jellegű helységnév ellenében a szentnév végleges vagy hosszú időn át tartó diadalra jutására is. Így a Fejér megyei korábbi *Gyomord* templomáról, illetőleg eklézsiájáról fölvette a *Szentimre* nevet: 1266: *Gyomurd*, de 1314/: *S. Emerico*, 1453: *Zenthemreh* (CSÁNKI III, 669; GYÖRFFY II, 186; SUCIU I, 275); a Bihar megyei korábbi *Berettyó* a *Szent Jóg* (ma *Szentjób*, rom. *Sîniob*) nevet — mivel 1241-ig templomában őrizték Szent István jobbkezét —: 1213/: *Beruchy*, de 1235—70: *S. Dextre*, 1326/: *S. Jog*, 1449—54: *Zenthyogh* (CSÁNKI I, 623; GYÖRFFY I, 668; vö. még RUPP i. m. III, 170); a Kőrös megyei korábbi *Csernalika* templomáról a *Szentkirály* nevet: 1256: *Chernalika*, de 1306: „*ecclesia sancti regis Stephani*”, 1424: *Zentkhyral* (HELLER X, 94, ma *Hercegovac*); stb.

E viszonylatban nem ritka az a jelenség, hogy a helység világi és egyházi eredetű neve hosszú ideig küzd egymással: Szepes megyében *Csütörtökhely* és *Szentlászló* (ném. *Donnersmark*): 1280: „*Civitas S. Ladislai regis*”, 1294: „*S. Ladisl. alias Quintoforum*”, 1344: „*Civitas Zenthlazlou*”, 1424: „*Civitas Quintoforum*”, 1479: „*Opp. Chetherthekhel*” (CSÁNKI I, 250); Fejér megyében *Pereg* és *Szentimrefalva*: 1313: *Perek*, 1329: „*eccl-m B. Emerici*”, 1332—7: *Peret*, 1420: „*Kyspereg* al. nom. *Zenthemrehfalva*” (GYÖRFFY II, 435); Heves megyében *Közláb* és *Szentimre*: 1325/1409: *Zenthemreh*, 1480: „*Zent Emreh* al. nom. *Kewlab*” (CSÁNKI I, 70; GYÖRFFY III, 135, ma *Tiszaszentimre*); stb. Némelykor a valószínűleg kettős eredetű, de azonos helységre vonatkozó névpár egy helységnévvé olvad össze, amikor a másodlagosnak látszó szentnév jelzőként csatlakozik a feltehetően korábbi világi névadású helynévhez: *Sárosd* és *Szentimre* Zala megyében: 1367: *Sarusd*, 1493: *Zent Emrehsarosd* (CSÁNKI III, 100); *Csabi* és *Szentistván* Zala megyében: 1355: *Chob*, 1407: *Chaby*, 1423: *Zenthespanchaby* (!) (CSÁNKI III, 40, ma a *Csabi*-ből és *Rendek*-ből < R. *Rednek* egyesült *Csabrendek*); *Keszi* és *Szentkirály* Zala megyében: 1255: *Kezw*, 1421: *Zenthyralkezy* (CSÁNKI III, 71, ma *Keszi* puszta); *Szabadi* és *Szentkirály* Veszprém megyében: 1082: *Libera Villa S. Regis*, 1326: *Zobodi*, 1380: *Zentkeralzabady*, 1401: *Zentkhyralzabadya* (CSÁNKI; III, 253); stb.

A mondottakból következik, hogy az egyházi eredetű, patrocínium alapú névelőzményeknek, mint ilyen voltakban *conditio sine qua non*-oknak akkor volt jó esélyük a helységnévben való folytatódásra, ha egyfelől egytemplomos, egyplébániás kistelepülésekre vonatkoztak, másfelől ha a falu keletkezése és templomának felépítése, illetőleg egyházközségének megalakulása közel egykorú volt. Ennélfogva az Árpád-házi királyok nevéből lett helységnévek is általában ilyenfajta településekre vonatkozóan fogantak meg; itt, e körben

található tehát mind a négy szentünkkel kapcsolatban a templomnév, illetőleg egyházközségnév és a helységnév tucatszámra adatolható azonossága. Számos esetben az eredetileg templomnévben, illetőleg eklézsiánévben megjelenő patrocínium falunévvé válva máig végigkíséri a település életét: 1181/1256: „eccl-e *B. Regis*”, 1215/1439: *Sz. Király*, 1865: *Szentkirály*, ma *Szentkirály* puszta (GYÖRFFY II, 278, Esztergom m.); 1285: „eccl. *S. Ladislai*”, 1409: *Zenthlazlo*, 1808: *Szent-László*, ma: *Tordaszentlászló ~ Sävädisla* (CSÁNKI V, 407; GYÖRFFY III, 372); stb. Más esetekben ugyanilyen névmenetnek a falupusztulás vetett véget: 1295: „ecclesie beatissimi *Ladislai regis*”, 1399: *Zenthlazlou*, 1480: *Zenthlazlo* (CSÁNKI II, 487, 526, Baranya m.); 1334: „eccl *sancti Ladislai*”, 1423: „capella *sancti Ladislai regis*”, 1541: *Zenthlazlo* (HELLER III, 163, Pozsega m.); stb. Olyan példánk viszont egyetlen sincs, hogy valamely szentnevet tartalmazó helységnév ne ugyanannak a szentnek a nevéből alakult volna, amelyet temploma viselt. S mivel ennek a névadási módnak nem kedvezett sem a többtemplomos, többekléziás nagytelepüléseknek a léte, sem azoknak más névtípusokkal már korábban megnevezett volta, ez adja a magyarázatát annak, hogy — e névtípus nagy elterjedtsége ellenére — a középkori Magyarországnak úgyszólván egyetlen jelentékenyebb városa sem vette magára nemcsak az Árpádok szentjeinek, de más szenteknek a nevét sem.

4. Az egész kérdéskörre nézve külön problémát jelent a latin névmegjelölésekben a patrocínium funkciójának pontosabb meghatározása abból a szempontból, hogy a névadási folyamat még csak a templom, eklézsia megnevezésénél tart-e, vagy már átment településnévvé, illetőleg mindkettőt egyserre jelöli. Az efféle adatokat, mint: [†1235]/1350: „eccl-m *S. Regis Ladislai*” (GYÖRFFY I, 388, *Püspökszentlászló—Hosszúhetény*, Baranya m.); 1239/: „conv. *S. Dextre*”, 1326: „eccl-e *S. Dexteræ*” (GYÖRFFY I, 668, *Szentjobb*, Bihar m.); 1285: „eccl. *S. Ladislai*” (GYÖRFFY III, 372, *Tordaszentlászló*, Kolozs m.); 1329: „eccl-m. *B. Emerici*” (GYÖRFFY II, 435, *Kispereg*, Fejér m.); stb. még aligha lehet helységnévi szerepet vagy azt is tartalmazó jelölésként fölfogni, ahogy ez a korábbi szakirodalomban még közönséges. De az olyanokat, mint: 1220/1550: „abb. de *S. Henrico*” (GYÖRFFY I, 667, *Hegyközszentimre*, Bihar m.); 1291: „Greg. de *Sancto Rege*” (GYÖRFFY II, 186, *Enyedszentkirály*, Alsó-Fehér m.); 1327: „priorum *S. Ladislai*” (GYÖRFFY I, 388, *Püspökszentlászló—Hosszúhetény*, Baranya m.); 1332—5: „(sac.) de *Sanctæ Elysabeth*” (GYÖRFFY I, 385, *Nyugotszenterzsébet*, Baranya m.); 1332—5: „sac. de *S. Emerico*” (GYÖRFFY I, 386, *Szentimre*, Baranya m.); stb. sem lehet föltétlenül és kizárólag csak helységnévként értelmezni, mint ezt a korábbi szakirodalom általában minden további nélkül teszi. Az 1332—1337-es pápai tizedjegyzék például tele van *de* + ablativusos formulákkal — az Árpád-ház szentjeinek a nevéből is van benne mintegy félszáz —, s nem tudni biztosan, hogy még csak az eklézsia vagy már az eklézsia és a falu együttes megjelölőjeként. Néhány esetben a latin névmegjelölés mögött persze már vitathatatlanul helységnév áll: 1219: „*Villa Sancti Regis*” (SUCIU II, 125, *Gyéresszentkirály*, Torda m.); 1316: „villa heremitarum *s. Ladislai regis*” (CSÁNKI II, 526, Baranya m., elpusztult); 1333: „villa *Sanctæ Elysabeth*” (SUCIU I, 218, *Székelyszenterzsébet*, Udvarhely m.); 1357: „*Villa S. Emerici*” (CSÁNKI III, 558, Győr m., elpusztult); stb. — az egykori magyar közbeszédben nyilván a *Szentkirály*, *Szentlászló*, *Szenterzsébet*, *Szentimre* táji kiejtésű falunév-változatai.

A szentnév magyaros írásformái latin szövegkörnyezetben is már szinte

kizárólag helységnévi funkciót takarnak: [1296]: „nobiles . . . de *Zenthkyral*” (GYÖRFFY II, 186, *Enyedsszentkirály*, Alsó-Fehér m.); 1310: *Scentkiraly* (SUCIU I, 173, *Pusztaszentkirály*, Torda m.); 1321: *Scent Ladzlo* (HELLER VI, 212, Verőce m., elpusztult); 1332–7: „sac. de v. *Senkral*” (GYÖRFFY I, 669, *Kalotaszentkirály*, Bihar m.); 1333: „p. *Scenthstephan*” (GYÖRFFY II, 186, *Szentistván*, Borsod m.); stb. Jellemző azonban, hogy ezen magyaros írásformák legkorábbi adatai általában vagy hamis oklevélből, vagy későbbi másolatból valók: †1256: *Zenthlazlo* (GYÖRFFY I, 870, Csanád m., elpusztult); †1268) XVIII. sz.: *Sz(ent) Érsebeth* (GYÖRFFY III, 134, *Bükkszenterzsébet*, Heves m.); †1274/1340: *Zenthkeral* (GYÖRFFY II, 186, *Enyedsszentkirály*, Alsó-Fehér m.); stb. Annak ellenére, hogy e szentnévből lett helységnevek magyaros írásmódja csak a XIV. században vált általánosabbá, a közbeszédben természetesen már a XIII. században a magyaros helységnévi formák éltek; Árpád-házi szentjeink nevében az adatok alapján következtethetően: *Ěstván*, *Ěstfán*, *Stěfán*, *Ěstěfán*, *István*, *Istfán*; *Ladisló*, *Laduszló*, *László*, *Lácló*; *Ěmriř*, *Ěmrüř*, *Ěmrěř*, *Ěmprěř*; *Ělzsebet*, *Ělzsöbet*, *Ělzsébet*, *Ěrzsebet*, *Ěrzsébet* alakokban.

5. Az Árpád-házi szentek nevéből alakult helységnevek utóélete szintén a patrocinium fogantatású magyar helységnevek általános sorsában osztozik. A középkorban még oly virágzó, terebélyes csoportjuk csak mintegy felszerzésben jutott el az újabb századokba, illetőleg a mába. Tekintélyes hányaduk — jórészt a hódoltság falupusztításainak következményeként — mint helységnév kihalt, vagy legfőljebb pusztanevek, dülőnevek formájában élt tovább. Az el nem pusztult településeket azonban e névtípus eléggé szívósan követte; az előbb már jelzett, jórészt *alias*-os közlésmóddal visszaadott névküzdelem is a világi és az egyházi jellegű név közt többnyire a szentnév javára dőlt el.

A magyaros alakban továbbélés magától értetődőleg a történelmi Magyarország magyar nyelvterületére volt jellemző; nemzetiégi vidékeken a helyzet vegyesben alakult. A magyarból a románba átvett nevek nagyobb-részt megőrizték — ha alakilag románra strukturálva is — az eredeti magyar szentnév egészét: *Sîntimbru* (SUCIU II, 134, *Marosszentimre*, Alsó-Fehér m.); *Săvădisla* (GYÖRFFY III, 372, *Tordaszentlászló*, Kolozs m.); *Sîncraiu* (SUCIU I, 221, *Érszentkirály*, Szilágy m.); stb.; némelykor a *szent* jelzőt elhagyva csak a pusztta személyjelölt tartották meg, esetleg helynévképzővel: *Laslea*, *Lasleul Mic*, már 1488: *Lasla* (SUCIU I, 352; GYÖRFFY III, 560, *Kisszentlászló*, Kisküküllő m.); *Crăiești* (SUCIU I, 173, *Pusztaszentkirály*, Torda m.); stb. — Szlavóniában, részben vagy teljesen szerbhorvát nyelvterületen a középkorban magyarul is ismert helységnevek csak ritkán vitték tovább — legalább egy ideig — a teljes szentnevet; pl.: 1332–7: *Sancto Ladislao*, 1404/1489: *Zenthlazlo*, 1806/1808: *Sveti-Ladislav*, ma *Laslovo* (HELLER VI, 103, Verőce m.); inkább csak a megfelelő pusztta keresztnévi vagy köznévi formát tartották fenn, esetleg képzősen; pl.: 1334: „eccl *Sancte Elyzabeth*, 1673: *S. Elizabeth*, 1722: *Senth Érsebeth*, 1806/1808: *Jalsabeth*, ma *Jalžabet*” (HELLER VIII, 67, Varasd m.); 1339: *Zenkyral*, 1370/1530: *Zenthkyral*, 1709: *Kraljova*, ma *Kraljevci* (HELLER I, 92, Szerém m.); stb.; vagy a régi kettős név világi változatát vitték uralomra: 1334: „eccl *Sancte Elyzabeth*”, 1358: *Scenthelysabeth*, 1465: *Zenthersebeth*, 1521: „*Zenthersebeth* al. nom. *Jugovecz*”, 1781/1783: *Jugovacz*, ma *Jugovo Polje* (HELLER VI, 83, Verőce m.). — A szlovák névadásban nincs példa Árpád-házi szent nevének helységnévi továbbélésére.

6. Végezetül néhány összefoglaló jellegű megjegyzést tennék a vizsgált kérdéskör kronológiai, nyelvföldrajzi és egyháztörténeti problematikájára.

Oltáraknak, templomoknak, ekléziáknak patrociniumhoz kapcsolódó elnevezésére az Árpád-ház tagjainak szentté avatása után elvileg már folytonosan volt lehetőség. Az ide vonatkozó első adatok is viszonylag koraiak, Istvánra vonatkozóan például a XII. századból már mutatkoznak; l. pl.: 1181: „eccl. S. St-i regis” (GYÖRFFY III, 182, Hont m.); 1181/1256: „eccl-e S. Regis” (GYÖRFFY II, 277, Esztergom m.); stb. Az alsó határ csak Erzsébetnél tolódik (†1235) viszonylag kései időkre; a XIII. század végétől azonban már itt sem hiányoznak a példák: Késmárk egyik templomát 1251-ben Szent Erzsébet nevére szentelik (vö. BÁLINT i. m. II, 479); 1283-ban a kassai székesegyház is már az ő nevét viseli: „Arnoldus rector eccl-e S. Elisabeth de C.” (GYÖRFFY I, 102; l. még: BÁLINT i. m. II, 479).

A legkorábbi, falunévre vagy arra is vonatkoztatható Árpád-házi szentnevek a XII. század végéről valók; a XIII. századtól a kétségtelenül ilyen funkciójú nevek már szép számúak. Bár a szentnevek patrociniumként való felhasználásának szokása nyugati kultúrhatásra, a római egyház közreműködésével, Délnyugat-Európa felől terjeszkedve nálunk is a XII. század vége felé kezdett meghonosodni (e problémára l. idézett cikkemet), nagyobb arányú kibontakozásának ideje minden bizonnyal a XIII. század volt, s a következő század — legalábbis az elnevezések keletkezése vonatkozásában — már inkább a visszacsökkenés szakaszát jelzi, még ha a kétségtelenül helységnévi funkcióra valló adatok zöme a XIV. századból is való. Ezek az időhatárok adják meg a helységnévtípus név-, illetőleg településtörténeti szempontból számottevő tipológiai kormeghatározó súlyát is.

Az Árpád-ház szentjeire vonatkozó, nyelvföldrajzilag értékelhető adatok lényegében e névtípus általános területi elterjedését követik (erre is l. idézett cikkem megállapításait). A magyar szentek nevével élő patrocinium jellegű névadás a szlovák nyelvterület kivételével eléggé országszerte divatozott, feltűnően sok jutott belőle a szlavóniai részekre is, jelezve a középkori magyar egyház itteni nagy befolyását. A helységnevekben előforduló Árpád-házi szentnevek a történelmi Magyarországon délről észak felé haladva — a Szepesség részbeni kivételével — egyre inkább csökkennek, ami szintén nem az Árpádok szentjeihez köthető speciális sajáttság, tehát nem annyira ezeknek a szenteknek különlegesen nagy vagy kevésbé intenzív lokális tiszteletéhez kötődik, hanem inkább e névtípus általános területi terjedési problematikájának függvénye. Így a szentnevekből lett helységnevek legjobban összesűrűsödő gócai az Árpád-házi szentek esetében is leginkább a Dunántúlra, főként annak déli és középső részeire, továbbá Szlavóniára és Erdély magyar lakta vidékeire (a Mezősége és a Székelyföldre) jellemzők.

Ettől az általános nyelvföldrajzi képtől egyes szentjeinkre nézve mind a patrocinium neveknél, mind a helységneveknél csak árnyalati eltérések mutatkoznak. Szlavóniában István, László és Erzsébet tiszteletének és hozzá fűződően neve patrociniumként alkalmazásának különösen nagy keletje volt, s Erzsébet még a szepességi szászok névadásában is előkelő helyet foglalt el. Erdélyben István és László neve a legjobban uralkodó, de ott István egy kivétellel (1332: „sac. de Santo Stephano”, 1644: *Szent István*: SUCIU II, 177, *Székelyszentistván*, Maros-Torda m.) mindig csak *Szent Király* néven szerepel, ellentétben a nyugati részekkel, ahol a kifejezetten első királyunkra utaló *Szent István* sem ritka.

Ez utóbbi nyelvföldrajzi körülmény arra is következtetni enged, hogy a székelyföldi *Szentistván* neve alatt esetleg a vértanú rejlik.

Az egyházi intézmények patrocíniumi eredetű elnevezéseiben Szent László neve igen gyakran kötődik a pálosokhoz, Szent Erzsébeté a ferencesekhez.

BENKŐ LORÁND

Amerikai (indián) eredetű nemzetközi szavainkról

I. Dolgozatom mutatványának is felfogható a címbeli témakörből; az ide illő e m l ő s á l l a t -nevek mostani megtárgyalása remélhetőleg nem lépi túl egy folyóiratcikk illendő kereteit, terjedelmét. — Maga a téma egyébként szorosan kapcsolódik a magyar szókincs nemzetközi elemei-féle stúdiumhoz. Gyakorlatilag: a magyar nyelv „totális” nyelvtörténeti szótárának hiánya miatt a hozzáférhető kisebb nyelvtörténeti szótárak, lexikonok felhasználása célszerű, egységben a különféle — rendszerint idegen nyelvű — etimológiai szótárakéval. — Címzavaim olyanok, melyek a TЭСz.-ben nem szerepelnek: munkám már csak ezért sem tűnik feltétlenül haszontalannak. — Technikailag a szokásos utat követtem: a magyar szótörténet (szóalakok, alakváltozatok, a magyar, latin, német jelentés) mellett az indián nyelvi megfelelők (tárgytörténeti, etimológiai stb. megjegyzések), majd a korai európai (nemzetközi) megfelelők következnek, s lehetőség szerint a magyarnak átadó nyelv megjelölése; a szócikket rövid bibliográfia zárja. — Megjegyzés: az indián nyelvi adatokra meg a nemzetközi megfelelőkre idézett forrásrövidítések feloldását jórészt l. a következő művekben: PALMER [PH. M. PALMER, *Neuweltwörter im Deutschen*. Heidelberg, 1939.]; KÖNIG [K. KÖNIG, *Überseeische Wörter im Französischen*. Halle, 1939.]; FRIEDERICI [G. FRIEDERICI, *Amerikanistisches Wörterbuch*. Hamburg, 1960.²]; HWA. [*Hilfswörterbuch für den Amerikanisten*. Uo. 680—786]. Ezek a most emlegetett művek kiváló regisztrálói az Újvilághól áradó szavaknak, így az amerikai (indián) eredetű szavak kidolgozásában nagy szerephez jutnak; számos keleti eredetű (nemzetközi) szó is tárgyalatik bennük, s idevágó etimológiai és szótörténeti eredményeik a későbbi jelentős etimológiai munkákban rendszeresen rögzítődnek (WARTBURG, FEW. XIX. kötet; stb.); épp ezért a mondott műveknek újraidézésétől az eddigi — orientáliákat tárgyaló — népszerűsítő Nyr.-beli dolgozataimban eltekinthetem. — Egyébként a közép- és dél-amerikai területekről származó indián nyelvi szavak közvetítője elsősorban a spanyol meg a portugál, az észak-amerikai területekről való esetében azonban nemegyszer az angol meg a francia is betölthette a közvetítő nyelvi szerepet; különben a könnyebb követhetőség kedvéért az indián nyelvi megfelelők adatolói — vezetéknevük szerinti — b e t ű r e n d b e n következnek; ugyanígy az etimológiai irodalomban szereplők is; a nemzetközi megfelelők produkálóihoz azonban jobban illlett az időrendi megoldás.

2. *aguti águti, aguti* (1799: NSz.; l. még 1816: HÜBNER III, 490 *Mexico* a.) 'Dél-Amerikában honos rácsáló, aranynyúl: *Dasyprocta aguti*; südamerikan. Nagetier, Goldhase, Aguti'. Forrásaként vö. tupi, guarani *acuti, acuti, aguti, aguti*: 'aguti'; l. pl.: DE GOEJE, *Étud.* 40, 294; v. MARTIUS, *Wts.* 317, 434, 436;

MONTOYA, Bocab. [!] 255, TESORO 15; RESTIVO, Vocab. 177; *Tastevin*, Vocab. 603, 691. — A szóalak tagolásával és értelmezésével vö. „Possivelmente do tupi *a-couti* *indivíduo que se posta, ou se assenta, alusão ao hábito desse animal se sentar para comer” (MACHADO I, 70 *Acuti* a.), vagyis az elnevezés az állatnak arra a szokására utal, hogy táplálkozás közben a hátsó lábaira ül, akárcsak a mókus (l. még: BREHM II, 595; Urania 192). — Közvetítésére l. „Es ist durch die Franzosen aus Brasilien nach den Antillen verbracht worden und von dort nach Europa” (WARTBURG, FEW. XX, 55); szerepet játszhatott itt azonban a sp. *acuti*, *aguti* 'ua.' (LarousseSp. I, 30), továbbá az állattani latin is (l. fent). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *agouti* (1578: LÉRY, Hist. 155, 347), de vö. fr. R. *agoutin* (1554: PALMER 18); ném. R. *Agouti* (1590: DE BRY, America III, 156), de vö. R. *acuttia* (1556/1925: H. STADEN, Wahr, Hist. fol. c 4 verso); port. *acuti* (1595 k./1925: CARDIM, Tratados 3—78, 112); újkori lat. *Aguti* vel *Acuti* Brasiliensibus (1643 k./1648: MARCGRAF, Hist. Nat. II, 224—5); ang. R. *agouty* (1731: Oxf. *Agouti* a.), de l. 1625: Webster's Ninth 65; ol. *agùti* (1797: CORTELAZZO—ZOLLI I, 32); stb.: 'aguti'. — A magyarba elsősorban a németből meg az állattani latinból kerülhetett. || AmHeritDict. 25; COLIN 97; DizEncIt. I, 191; LOKOTSCH 25; Onions 20; Trésor II, 186; WEBSTER I, 43.

alpaka *alpaca* (1848: Pais-Eml. 389), *alpaka* (FÜREDI 10) 'dél-amerikai lámafajta: pl. Lama pacos; Lamaart Südamerikas, Alpaka'. Forrásaként vö. aimara *allpaca*, *hall paca*; kecsua *allpaka*: 'alpaka: pl. Auchenia paco'; l. pl.: BERTONIO, Vocab. II, 14, 151, I, 119; v. Tschudi, Organ. 53; stb. — Mintegy „tárgytörténetileg”: „Eine Gattung aus der Familie der Kamele bildet Auchenia, zu der vier Arten gehören: 1. Das H u a n a k o Auchenia huanaco, das von Kolumbien bis zum Feuerlande wild vorkommt; 2. das V i k u ñ a Auchenia vicunna, das von Kolumbien bis zur Magelhães-Straße anzutreffen ist; 3. das L a m a Auchenia llama, das als gezähmtes Huanako; 4. das A l p a k a, das als gezähmtes Vikuña zu betrachten ist” (Lokotsch 25); (az *alpaka* mellett alább címszó a *gvanako* meg a *vikunya*, a *láma* azonban a TESZ-ben már szerepel) — az *alpaka*-féle szó egyébként összefügghet a *pakó* 'alpaka: Auchenia paco' (1802: Pais-Eml. 389; stb.) kecsua eredetijével; vö. „... quichua *p'aco* 'rubio, amarillo rojizo', que es el color de la lana del animal . . .” (COROMINAS, Breve 44), azaz az 'aranyzárga, szőke; vöröses színű' jelentésű szó az állat gyapjának a színére utal (l. még MACHADO I, 173). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *alpaca* (1579: Grand Larousse I, 130 *alpaga* a.), R. *alpaque*/1716: FRÉZIER, Rel. du Voy. 139); sp. *alpaca* (1778: MESSNER 79); ném. R. *Alpacas* (1781: ULLOA, Nachr. I, 117); ang. *acalpa* [!] (1811: Oxf. *Alpaca* a.), de l. 1604: Webster's Ninth 73; or. *альпакa* (1835: SIRIJ. I, 106); ol. *àlpaca* (1875: CORTELAZZO—ZOLLI I, 42); 'alpaka (lámáfajta)'. — A magyarban átadó nyelv(ek) — a *c*-s meg a *k*-s írásmódot is tekintetbe véve — aligha v. nehezen határozható(k) meg. || BATTISTI—ALESSIO I, 142; COLIN 103; FEW. XX, 74 *paco* a.; KLEIN I, 56; PARTRIDGE 13; SKEAT 16; Trésor II, 612; URAY: Pais-Eml. i. h.; WEBSTER I, 60.

coyote *coyote* (1902: BREHM II, 43), *coyota* (1937: ÚjIdők-Lex. V—VI, 1404) '(észak-)amerikai prérifarkas: Canis latrans; Präriewolf, Koyote'. Forrásaként vö. nahuatl, azték *coiottl*, *cójottl*, *coyotl*, *koyotl*: 'coyote'; l. pl.: CLAVIGERO, Messico I, 76—7; A. DE MOLINA, Vocab. I, fol. 4 verso, II, fol. 24 recto; PIMENTEL, Cuadro Descript. I, 341; stb. — Korai (nemzetközi) adata a sp. *coyotes* (1541/1858: Motolinía, Hist. 48), de vö. *coiottl* (1532/1829—30: SAHAGUN, Hist.

Gen. III, 154—5); ang. *coyote* (1759: Webster's Ninth 301); ném. R. *cayoten* (1769: VENEGAS, California I, 34), R. *cojote* (1772: BAEGERT, Nachrichten 62—3); fr. *coyote* (1866: Larousse lexis 457, Petit Robert 415); ol. R. *cojote* (1892: CORTELAZZO—ZOLLI I, 294); stb.: 'coyote, prérifarkas'. — A m. *coyote* átadója — tekintettel az írásváltozatokra — nem határozható meg; a m. R. *coyotalinos* forma. || COLIN 93; COROMINAS, Breve 172; FEW. 20: 65; LOKOTSCH 43; MACHADO I, 629; MESSNER 78; PARTRIDGE 126; SKEAT 141.

guanakó, guanakó gvánakó (1787: TESz. *láma*¹ a.), *gvánakó* (Pais-Eml. 389), *guanaco* (1848: uo.; 1865: BABOS 147), *guanako* (1895: PallasLex. IX, 435 *Huanako* a.); stb.; — l. még R. *huanaco* (1848: Pais-Eml. 389), *huanakó* (1927: NapkeletLex. I, 42 *Alpaka* a.) 'dél-amerikai lámafajta, ún. lámateve: Lama huanacus, Auchenia huanaco; Guanako'. Forrásaként vö. kecsua, aimara *huanaco*, *huanacu*, *huanáku*, *wanako* 'guanakó, gvanakó: Auchenia guanaco (Camelus huanacus, Auchenia huanacus)'; l. pl.: BERTONIO, Vocab. I, 119, II, 141, 146; GARCILASO DE LA VEGA, Primera Parte 172, 179, 285, 287; MIDDENDORF, Keshua-Spr. II, 430; v. TSCHUDI, Kechua-Spr. III, 30 f, Organ. 53. — Korai (nemzetközi) adata — elsősorban a *g* kezdetű változatra figyelve — az ol. *guanàco* (l. 1546: CORTELAZZO—ZOLLI II, 526); sp. *guanaco* (1547: Libro Becerro 127); fr. R. *guanacos* (1598: ACOSTA, Hist. nat. fol. 203 a), de vö. R. *naco* (1568: Trésor IX, 566); ném. R. *Guanacos* (1598: ACOSTA, Geog. Besch. 29); ang. *guanacos* (1604: Oxf.); port. *guanaco* (1890: MORAIS²); stb.: 'guanakó'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. — A m. R. *huanaco*-típus (l. fent) a *h* kezdetű állattani latin hatását mutatja, de vö. ném. R. *huanaco* 'ua.' (1600 k.: FR. DE ÁVILA, Dämonen 27). || COROMINAS, Breve 300; FEW. XX, 68 *huanacu* a.; Grand Larousse III, 2334; LOKOTSCH 25 *Alpaka* a., 34 *Guanako* a.; Petit Robert 897; URAY: Pais-Eml. i. h.; Webster's Ninth 540.

huanakó l. guanakó

karibu karibú (1903: BREHM III, 271), *karibu* (1939: ÚjIdőkLex. XV—XVI, 3654) 'észak-amerikai (kanadai) rénszarvas: Rangifer caribou; Amerikanisches Renntier, Karibu'. Forrásaként vö. micmac *chalibú*, *kalibú*, *kálibú*, *xalibú*; abenaki *caribo*: 'karibu'; l. pl.: CATON, Antelope 86—91, 104—112; CUOQ, Lexique 67; J. ROSIER, in Purchas part II, lib. VIII, chapt. 13, p. 1667. Előzménye lehet a proto-algonkin *(*me*)*kālīxpowā* = *mekāl- 'kapar' + **-ixpo* 'hó' (AmHeritDict. 204 *caribou* a.), s az elnevezés az állat élelemszerzési módjával állhat kapcsolatban, tkp. »hókaparó«. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *caribou* (1607: LESCARBOT, Les Mvses 35); ang. R. *caribo* (1672: JOSSELYN, Rarities 20, de l. 1665: Webster's Ninth 208); ném. R. *Caribou* (1709: LAHONTAN, Reise 87); ol. *caribou* (1802: CORTELAZZO—ZOLLI I, 206); stb.: 'karibu'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || BATTISTI—ALESSIO I, 767; COLIN 104; FEW. 20: 60 *kalibú* a.; KLEIN I, 240; PARTRIDGE 80; Trésor V, 208.

koati coati (1880: MagyLex. V, 354), *koati* (1895: PallasLex. X, 652), *koáti* (1902: Brehm 2: 284) '(amerikai) ormányos medve: Nasua socialis; Koati'. Forrásaként vö. tupi *coati*, *coati*, *coaty*, *cuati*: 'koati'; l. pl.: DE GOEJE, Étud. 39; v. MARTIUS, Wts. 445; S. DE SOUZA, Tratado 247; TASTEVIN, Vocab. 707; Toro y Gisbert, Americ. 66, 201; vö. ezzel tupi *cua* 'belt, band, cincture' + *tim* 'nose', tkp. 'belt-nosed' (AmHeritDict. 255). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *coati*, R. *coaty* (1558: THEVET, Sing. fol. 93 b, ill. fol. 95 verso); port. R. *quatis* (1585/1933: ANCHIETA, Informação, in Cartas 432), *coati* (1590—1600: CARDIM, Tratados 43); ném. *Coaty* (1590: DE BRY, Am. III, 160); újkori lat. *Coati*

Brasiliensibus (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. II, 228); ang. *coati* (1676: Oxf.); ol. *coatis* (1841: CODAZZI, Venezuela 160); stb.: 'koati'. — A magyarba a németből meg az állattani latinból egyaránt átkerülhetett. || COLIN 94; KLEIN I, 305; LOKOTSCH 42; MACHADO I, 620; SKEAT 117; Trésor V, 954; WARTBURG XX, 64; WEBSTER I, 433.

koipu *koipu* (1882: MagyLex. X, 439; l. még 1895: PallasLex. X, 670) 'dél-amerikai hódpatkány, nutria: Myocastor od. Myopotamus coypus; ein otterartiges Nagetier Chiles, Koipu'. Forrásként vö. mapucse *coipu*; araukán *koypu*, *kóypu*: 'koipu'; l. pl.: AmHeritDict. 308; DE ARMAS, Zool. 88—9; R. LENZ, Dicc. 197, 852. — Korai (nemzetközi) adata a sp. *coipu* (1743: Córdoba y Figueroa, Hist. 21), *coipo* (1762: M. de Olivares, Hist. 31); ang. *coypu* (1793: Oxf.); ném. R. *Coypú* (1835: PÖPPIG, Reise 309—10, 314); stb.: 'koipu'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. AmHeritDict. i. h.; KLEIN I, 365 *coypu* A.; LOKOTSCH 42 *Koipu* a.

kuguár *kaguár* (1850: IsmT. II, 64 *California* A.), *cuguar* (1865: BABOS 93), *kuguár* (1882: MagyLex. XI, 110; 1901: BREHM I, 501), *kuguar* (1891: FÜREDI 119) 'amerikai ezüstoroslán, puma: Puma (felis) concolor; Kuguar'. Forrásként vö. tupi *susuarana*; guarani *guáçú ará*, *guaçuara*, *guazuara*: 'kuguár, puma'; l. pl.: V. MARTIUS, Wts. 476; MONTOYA, Tesoro fol. 127 verso; RENGGER, Säugethiere 181—91; RESTIVO, Vocab. 409; TASTEVIN, Vocab. 734. A tupi szó föltehető tagolása *suasú 'szarvas, őz' + *ran*, *rã* 'hasonlít; hasonlatos', tkp. [megtévesztően] 'szarvas- v. őz-szerű': az állat „egyszínűségére” utalóan, pl. a jaguár „pettyezetttségével” szemben (AmHeritDict. 302 *cugar* a.). Az *s* (= *sz*)-ező tupi szót a portugálban *ç*-vel írták: *su(a)suarana* → *çuçuarana (l. 1587: S. DE SOUZA, Tratado 246); a *ç*-es írású változat később *c*-s formájú (*cucuarana); vö. ezzel újkori lat. „*Cugvacvarana* (vel *cuguacuarana*) Brasiliensibus, Tigre Lusitanis” (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. 235). A *cuguar*-féle szót eredményező kontrakció a XVIII. sz. közepe táján Buffontól való, föltehetően a *jaguár*-féle mintájára. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *couguar* (1761: BUFFON, Quadr. IX, 216, de vö. 1749 k.: PALMER 82 [HATZFELDRE hivatkozva]); ném. *Kuguar* (1769: PAUW, Phil. Unters. I, 7); ang. R. *couguar* (1774: Oxf. *Cougar* a.; 1775 k.: STEDMAN, Narrative II, 50); or. *kyzyp* (1864: SIRLJ. V, 1786); stb.: 'kuguár'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || COLIN 89; FEW. XX, 77 *susuarana* a.; LOKOTSCH 44; SKEAT 138; Trésor VI, 298; WEBSTER I, 517.

manati *manati* (1816: HÜBNER II, 420; 1903: BREHM III, 576) '(amerikai) tengeri tehén, manátusz: Trichechus manatus; Manati, Manatus'. Forrásként vö. karibi *manattoüi*, *manátöüi*: 'manati'; l. pl. BRETON, Dict. Caraïbe 349; alakilag keveredhetett a galibi *manati* 'mamelle; Weiberbrust' (BIET, Voyage 420) szóval az állat lekerékítetten végződő farkúszója alapján. — Korai (nemzetközi) adata a sp. *manati* (1515: COROMINAS, Breve 369); fr. *manati* (1533: MARTYR, Extract. Dec. III. fol. 120 a); ném. *Manati* (1534: GRYNÆUS, New Welt 223 c); ang. R. *manati* (1555: Oxf. *Manatee* a); ol. R. *manàti* (1780: GILIJ, Saggio I, 84—7); stb.: 'manati, manatusz'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || AmHeritDict. 792; COLIN 114 *Lamantin* a.; FEW. XX, 71; LOKOTSCH 46; Onions 550; PARTRIDGE 375; Trésor X, 935.

ocelot *oczelot*-macska (1883: MagyLex. XIII, 105; l. még 1901: BREHM I, 519), *ozelot*-macska (1896: PallasLex. XIII, 639) '(dél-amerikai) párdumacska: Felis (Leopardus) pardalis; Pardelkatze, Ozelot'. Forrásként vö. azték, nahuatl *ocelotl*, *ocelutl*, *ozelotl*: 'Felis onza', 'Jaguar', 'lion', sp. 'tigre'; stb.;

l. pl.: DE ARMAS, Zool. 29, 31; LAET, L'Hist. 153; A. DE MOLINA, Vocab. II, fol. 75r; RENGGER, Säugethiere 191; SAHAGUN, Hist. III, 151; TEZOSOMOC, Cron. 382. — A modern, speciális (nemzetközi) jelentés: 'Felis (Leopardus) Pardalis; Ozelot, Pardelkatze'; kialakítója BUFFON, Hist. nat. [Quadr.] XIII, 239 (1765.) az azték, nahuatl *tlalocelotl*, tkp., *tlal-ocelotl: 'mező' + 'jaguar' (Onions 622) alapján. — Korai (nemzetközi) adata a sp. R. *ocelotl* (1575: COROMINAS III, 543), *ocelotl* 'leopardo mejicano' (1900 k.: COROMINAS, Breve 412); fr. R. *ocelotl* (1640: Petit Robert 2198), *ocelot* (1765: BUFFON, Quadr. XIII, 239); ném. R. *ocelotl* ' ? leo' (1768: P. VEIGL [bei v. MURR, Reisen] 411), 'Felis pardalis' (1789: CLAVIGERO, Mexico I, 71), *ocelot* (1831: BRAUNS, D. lib. System. 201); ang. *ocelot* (1774: Oxf.); or. *oyeom* (1873—: SIRLJ. VIII, 1779); ol. *ozelót* (1935: CORTELAZZO—ZOLLI IV, 858); stb.: 'ocelot'. — A magyarba elsősorban a németen át kerülhetett; a m. R. *ozelot* helyesírásilag is németes forma. || COLIN 91; FEW. XX, 73; KLEIN II, 1072; LOKOTSCH 50; MACHADO II, 1610; MESSNER 78; PARTRIDGE 447; SKEAT 408; Trésor XII, 396.

oposszum *opossum* (1854: HECKENAST² 142), *opossum* (1903: BREHM III, 724) '(észak-)amerikai erszényes patkány: Didelphys marsupialis; nordamerikanische Beutelratte, Opposum'. Forrásaként vö. keleti (virginiai) algonkin *ápásúm*, *apason* 'Didelphys marsupialis (virginiana), Virginia opossum'; l. még ojibway *wábassim* (PARTRIDGE 454; Onions 629); powhatan *aposoim* (AmHerit-Dict. 921 *opossum* a): 'opossum'; előzménye a proto-algonkin *waap-a *themwa* 'white animal, beast': az állat sárgás-fehér szőrzetére utalóan (uo.). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *opassom* (1607—1609: J. SMITH, Works 59, 365); ném. R. *Apossums* (1617: HULSIUS, XIIIte Schiff. 29,3); fr. R. *opassum* (1640: LAET, L'Hist. 88); ol. *opòssum* (1771: CORTELAZZO—ZOLLI IV, 836); or. *onoccyu* (1863: SIRLJ. VIII, 933); stb.: 'opossum'. — A magyarba elsősorban a német közvetítette. || BATTISTI—ALESSIO IV, 2663; COLIN 120; FEW. 20: 74; KLEIN II, 1088; LOKOTSCH 49; Onions i. h.; Trésor XII, 549; WEBSTER II, 1583.

paka paka (1896: PallasLex. XIII, 713; 1902: BREHM II, 596) 'a vízidisznóval rokon (közép- és dél-) amerikai rácsaló: Coelogenys (Cuniculus) paca; südamerik. Nagetier, Paka'. Forrásaként vö. tupi, guarani *paca* 'paka'; l. pl.: KAPPLER, Surinam 74; PENARD, Aanbidders I, 188; S. DE SOUZA, Tratado 253. — Korai (nemzetközi) adata a port. *pacas* (1570: DE MAGALHÃES GANDAVO, Tratado 45), *páca* (1590—1600: CARDIM, Tratados 38); ol. *pàca* (1602 e.: CORTELAZZO—ZOLLI IV, 859; fr. *paca* 1603: FEW. XX, 74; 1622: Trésor 12: 765; 1665: MAFFEI, Hist. I, 69); újkori lat. „*Paca* Brasiliensibus, cuniculi etiam est species” (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. II, 224); ang. *paca* (1657: Oxf.); ném. *paca* (1825 k.: SPIX u. MARTIUS, Reise II, 546); stb.: 'paka'. — A magyarba az állattani latinból vagy a németből kerülhetett. || BATTISTI—ALESSIO IV, 2713; MACHADO II, 1645; Onions 639; Trésor i. h.; Webster's Ninth 844.

pekari pekari (1883: MagyLex. XIII, 477; 1903: BREHM III, 161), *pekári* (1896: PallasLex. XIII, 894) 'amerikai vaddisznó: Dicotyles torquatus; amerikan. Wildschwein, Pekari'. Föltehető forrásaként vö. (közép-amerikai) cuna *begare* 'pekari'; l. pl.: v. MURR, Nachrichten 199, Anm.; NAVARRETE, Coleccion I, 455. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *peccary*, *pecary* (1681, 1684/1906: DAMPIER'S, Voyages I, 41, 44, 49, 69, 189); fr. R. *pecaris* (1699: DAMPIER, Nouv. Voy. I, 15), de vö. fr. R. *pickery* 'cochon sauvage d'Amérique' (1688: Trésor XII, 1240); ném. R. *Pecaris* (1703: DAMPIER, Reise II, 468); ol. *pecari* (1772: CORTELAZZO—ZOLLI IV, 896); stb.: 'pekari'. — A magyarba első-

sorban a németből kerülhetett. || COLIN 101; COROMINAS, Breve 82; FEW. 20: 58 *begare* a.; MACHADO II, 1702; PARTRIDGE 477; Oxf.; Trésor i. h.

szkunk szkunk (1884: MagyLex. XV, 224; 1901: BREHM I, 616); — vö. még *szkunksz* (1909: Toldy 466; 1912: FranklinLex. III, 647) 'amerikai bűzösborz: Mephitis mephitis; amerik. Stinktíer, Skunk' | 'az állat bőre, prémje; Fell, Plez des Skunks, Skunks'. Forrásaként vö. (algonkin) natick *squnck*; delawar *skunk*: 'amerikai bűzösborz, szkunk'; l. pl.: TRUMBULL, Dict. 155; ZEISBERGER, Vocab. I, 5; l. még massachuset *squnck* 'ua.' (AmHeritDict. 1213 *skunk* a); előzménye a proto-algonkin *shekākwa: **shek-* 'to urinate' + **-ākw* 'small mammal' (uo.); vö. ezzel még (algonkin) ab(e)naki *segākw* 'szkunk' (Webster's Ninth 1105). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *squnckes* (1634: Oxf. *Skunk* a); svéd *skunk* (1749: KALM, Resa III, 378); fr. R. *scunk* (1764: Grand Larousse VI, 5407); ném. *skunk* (1788: SCHÖPF, Reise I, 322–3), *Skunk* (1857: KOHL, Reisen 131–2); ol. R. *skongs* (1873: CORTELAZZO—ZOLLI V, 1211); or. R. *сконс, скунс* (1880–82: SIRLJ. XIII, 1093); stb.: 'szkunk-(sz)'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || COLIN 95; HELLQUIST II, 960; KLEIN II, 1454; LOKOTSCH 59; PARTRIDGE 629; WEBSTER II, 2136.

tapír tapír (1799: NSz.), *tapír* (1802: uo.), *tapier* (1816: HÜBNER I, 608 *Chili* a) 'amerikai, rövid ormányos (patás) emlős: Tapirus americanus; Tapír'. Forrásaként vö. tupi (Lingua geral = brazíliai keveréknyelv is) *tapíira, tapira, tapiyr, tapiyra, tapjira, tapyirá*: 'tapír'; l. pl.: BARBOSA RODRIGUES, Vocab. 44, PORANDUBA 155; COUTO DE MAGALHÃES, O Selvagem I, 35, 175, 176 ff; TASTEVIN, Vocab. 737, Nomes 51; l. még: „ab Indis *Tapíira*, ab Hispanis vero Anta dicitur, ea credo quae Latinis Alce nominatur” (1560: ANCHIETA, Carta latina v. 31.5: in Colleição Notic. Histor. etc. das Nações Ultramarinas, t. I), továbbá: „in genere animal mammale et in specie Tapirus et Taurus” (v. MARTIUS, Wts. 479): 'boi: ökör, marha' (Vocab. Cayuás 453); stb. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *tapír* (1741: BARRÈRE, Essai 160; 1754: BUFFON, Quadr. XI, 444); ang. *tapír* (1774: Oxf.); ném. *Tapír* (1775: FERMIN, Surinam II, 80); sp. *tapír* (1800 k.: COROMINAS, Breve 542); or. *manúp* (1847: SIRLJ. XV, 108); port. *tapír* (19. sz.: l. J. DE ALENCAR, O Guarani I, 2, cap. 6, 208); stb.: 'tapír'. — A magyarba elsősorban a német közvetíthette. || AmHeritDict. 1316; COLIN 112; FEW. XX, 81; LOKOTSCH 61; MACHADO II, 2051; PARTRIDGE 695; SKEAT 629; Webster's Ninth 1206.

tatu tatu (1799: NSz.; l. még XX. sz.: óriástatu [Priodontes giganteus; Tatus novemcinctus: Urania, Emlősök 135]) 'amerikai tobzoska, armadillo: Tatus tricinctus, novemcinctus; Gürteltier, Armadill, Tatu'. Forrásaként vö. tupi-guarani (a Lingua geral-brazíliai keveréknyelv is), karibi *tatu, tatú, tatú, tattou, tattú*: 'tobzoska; Dasypus tricinctus (sexcinctus)'; l. pl.: BANCROFT, Nat. Hist. 145; BRETON, Dict. Caraïbe 98; DOBRIZHOFFER, Account I, 289–91; R. GARCIA, Dicc. Brasil 432; GILIJ, Saggio III, 374; v. MARTIUS, Wts. 89, 363, 480–1; MONTOYA, Tesoro fol. 358 v.; S. DE SOUZA, Tratado cap. 102; stb. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *tatou* (1553: BELON, Obs. III, 51); ném. R. *Dattu* (1556: H. STADEN, Hist. fol. v 1 recto, u. fol. v 1 verso), *Tatu* (1557: PALMER 25 *Armadill* a); port. *tatú* (1560/1933: ANCHIETA, Cartas 120), R. *tatus* (XVIII. sz.: MACHADO II, 2056); ang. *tattous* (1568: Oxf.), *tatu* (1613: uo.); újkori lat. „*Tatu et Tatu-peba Brasiliensibus, Armadillo Hispanis...*” (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. II, 231–2); ol. R. *tatou* (1770: BATTISTI—ALESSIO V, 3730); stb.: 'tatu'. — A magyarba elsősorban a német közvetíthette. || COLIN 118; FEW. XX, 81; Petit Robert 1928; WEBSTER II, 2343.

vapati wapiti (1897: PallasLex. XVI, 640) '(észak-amerikai) kanadai szarvas(fajta): *Cervus canadensis*; Wapiti(hirsch)'. Forrásaként vö. (algonkin) shawnee, cree *wapiti* (~ *wipiti* ~ *wapite*): 'vapiti'; l. pl.: CATON, Antelope 76—84; CLAPIN, Dict. 336; MERRIAM, The Mammals 143, 144; előzménye a proto-algonkin **wap-* 'white' + **-itwiy* 'rump' (AmHeritDict. 144 *wapiti* a.; l. még shawnee *wah-petee* (Oxf. *Wapiti* a.), cree *wāpitiu*, *wāpitayoo* (PARTRIDGE 795 *wapiti* a.), tkp. »white rump« = weißer Hinterteil: »fehér hátsórész«; ez a *grey moose* 'Cervus canadensis'-típus megkülönböztetője a *black moose* 'Alces americanus'-típustól. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *wapiti* (1817: Oxf., de l. 1806: Webster's Ninth 1328); ném. *Wapiti* (1833: OKEN, Naturgesch. VII, 1294; l. még 1832—34: PRINZ ZU WIED, Nordam. I, 171, II, 24—5); ol. *wapiti* (1875: CORTELAZZO—ZOLLI V, 1457); fr. *wapiti* (1876: COLIN 105, Petit Robert 2126, de l. 1860: in le Tour du monde. 1874, II, 343) [Le Grand Robert IX, 845]; stb.: 'vapiti'. — A magyarba elsősorban a németből került. || KLEIN II, 1729; LOKOTSCH 63; WEBSTER II, 2575.

vikunya vikunna (1799: NSz.), *vikuma* [!] (1802: Pais-Eml. 389), *vicunna* (1816: HÜBNER I, XVII), *vikugna* (1816: HÜBNER IV, 147 *Peru* a.), *vicuña* (1848: Pais-Eml. i. h.), *vicuna* (1857: uo.), *vikuna* (1879: MagyLex. I, 177), *vikunya* (1885: uo. XVI, 26); — de vö. *vikunn*-gyapjat (1794: NSz.) 'dél-amerikai (perui stb.) lámafajta: Vicugna vicugna, Lama vicugna, Auchenia vicunna; Vikunja, Vikuña; stb.'. Forrásaként vö. kecsua *hicuña*, *huik'uña*, *uicuña*, *vicuña*: 'vikunya'; l. pl.: MIDDENDORF, Keshua-Spr. II, 452; v. Tschudi, Kechua-Spr. III, 98, 103, uő., Organ. 53; Vocab. Políglota 468; vö. még kecsua *vik'uña* 'ua.' (COROMINAS, Breve 589). — Korai (nemzetközi) adata a sp. R. *vicunias* (1554: CIEZA DE LEÓN, Chron.: in Col. Vedia II, 441—2, 450); fr. *vicunes* (1598: ACOSTA, Hist. nat. 201b); ném. R. *Vicunna* (1598: ACOSTA, Geog. u. Hist. Beschr. 29); ang. R. *vicugne* (1604: Oxf. *Vicuña* a.), de l. 1593: Webster's Ninth 1314); újkori lat. *vicuña* (1635: NIEREMBERG, Hist. nat. lib. IX, cap. LIX, 184—5); ol. *vigogna* (1671: CORTELAZZO—ZOLLI V, 1438); holl. „la lana *Vicuña* ofte Vigonse Wol; de Vigonge = *vicuna* (1678: EXQUEMELIN, Am. Zee—Roov. 167); port. *vicunha* (XVII. sz.: MACHADO II, 2168); stb.: 'vikunya'. — A magyarba az állattani latinból meg a németből is átkerülhetett. || AmHeritDict. 1428; BATTISTI—ALESSIO V, 4052; COLIN 104; LOKOTSCH 63; FEW. XX, 84; Onions 979; PARTRIDGE 778; WEBSTER II, 2550.

viszkacsa viscacha (1897: PallasLex. XVI, 889), *viszkáha* (1902: BREHM II, 618), *viszkacsa* (XX. sz.: Urania 193, 194) stb. 'dél-amerikai rágcsáló, pampanyúl; Lagostomus viscacha, Viscacia viscacia: Viscacha, Viskatcha'. Forrásaként vö. aimara *hiskacha*; kecsua *huiskacha*, *uiscacha*, *uiskatcha*, *uiskatscha*: 1. 'pampanyúl: Lagostomus viscacha, Viscacia viscacia; Pampas-hase'; 2. macskanyúl: Lagidium pallipes; Hasenmaus'; l. pl.: BERTANIO, Vocab. I, 135; COBO, Hist. II, 308—9; MIDDENDORF, Keshua-Spr. 466; v. Tschudi, Kechua-Spr. III, 101—3. — Korai (nemzetközi) adata a sp. R. *biscacha* (1559 k.: CIEZA DE LEÓN, Seg. Parte 58); ném. R. *Visachas* [!] (1601: DE BRY, IXte Schiff. 178); ang. *viscacha* (1604: Oxf.); fr. R. *viscachos* (1765: Petit Robert 2100); ol. *viscaccia* (1875: BATTISTI—ALESSIO V, 4065): 'pampanyúl, viszkacsa'. — A magyarban a *č*-s (*cs*-s) *viszkacsa* meg a *h*-s (*viszkáha*) is némiképp tudálékos ejtésformát tükröz. || COLIN 98; LOKOTSCH 63; SKEAT 693; WEBSTER II, 2560.

3. A következőkben néhány szakirodalmi rövidítésnek a feloldása olvasható; e rövidítések általában a szerzői vezetéknevvel vagy a cím „vezér-

szavával (v. szavaival)'' azonosak; ide részben a témához kapcsolódó jelentőségüknel fogva kerültek, részben pedig azért, mert a TESz. rövidítései közt nem szerepelnek. — Már említettük, hogy az indián nyelvi adatokra meg a nemzetközi megfelelőkre idézett forrásrövidítések feloldása jórészt a FRIEDRICIE, HWA., KÖNIG, PALMER-féle művekben található, l. fent. AmHeritDict. = The American Heritage Dictionary . . . W. MORRIS, Editor. New York, 1969. — BREHM = Az állatok világa. Emlősök. I—II. Bp., 1901—2. — COLIN = JEAN-PAUL COLIN, Trésors des mots exotiques. Paris, 1986. — COROMINAS, Breve = J. Corominas, Breve diccionario etimológico de la lengua castellana. Madrid, 1961. — CORTELAZZO—ZOLLI = M. CORTELAZZO—P. ZOLLI, Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, I/A—C [1979.] . . . 5/S—Z [1988.]. — Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française I—VI (VII). Paris, 1971—8. — LarousseSp. = Larousse Universal diccionario enciclopédico en tres volúmenes. París—Buenos Aires, 1962. — Le Grand Robert = Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française de PAUL ROBERT. Tome I. — 1985. Montréal, Canada. — LOKOTSCH = K. LOKOTSCH, Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen (indianischen) Wörter im Deutschen. Heidelberg, 1926. — MACHADO = J. P. MACHADO, Dicionário etimológico da língua portuguesa. I—II. Lisboa, 1952—9. — MESSNER = D. MESSNER, Geschichte des spanischen Wortschatzes. Heidelberg, 1979. — Petit Robert = Le Petit Robert par PAUL ROBERT. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, 1987. — SEBEOK = Native Languages of the Americas. Volume 2. New York, 1977. — Trésor = Trésor de la langue française . . . Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971.) — Webster's Ninth = Webster's Ninth Colligate Dictionary . . . Springfield, Massachusetts, U. S. A. 1983.

† FARKAS VILMOS

Körmondatos stílus a modern magyar prózában

(Nádas Péter „Emlékiratok könyve” példáján)

I. Előzmények. — A nyolevanas évek magyar prózája — az előző korokéihoz képest — óriási változásokat mutat mind a tartalom, mind a szerkezet terén. A posztmodern tudatnak tulajdonított jellemzők is kifejezésre jutottak a prózai alkotások nyelvben, stílusában. Az egyik legszembevetőbb jelenség a körmondatosság kedvelése, a szinte cikornyás mondatok felelevenedése. Ez az újnak tetsző tendencia régi magyar hagyományra tekinthet vissza, a barokk stílustól kezdve a romantikán keresztül egészen az impresszionizmusig kedvelt volt.

A szakirodalom két terminust használ a hosszabb mondatok megjelölésére: *a többszörösen összetett mondat* leíró jellegű, grammatikai elnevezést és a *körmondat* minősítést, amely a művészi felépítésű mondatokra vonatkozik, és amelynek kifejezetten stilisztikai értéke van. (Cikkemben a következő definíciót veszem alapul: „Körmondatsnak az olyan többszörösen összetett mondatot nevezzük, amelyet a mondanivaló részletes kifejtése, a tagmondatok tudatos — többnyire arányos — elrendezése, művészi felépítés és ritmikusság jellemez.”: NyKk. II, 700.) A magyar stilisztika pedig háromfajta körmondatot tart számon: a klasszikus, a barokk és a romantikus körmondatot; az utóbbit

igény, mint az őszinteségre, a leleplezésre, nyíltságra, nyilvánosságra, az úgynevezett igazságra” (164).

Jegyezzük meg, hogy ez a fajta halmozás, felsorolás és ismétlés a barokk stílusra nagyon is jellemző volt. A fenti példák közül egynéhány Pázmány, Nyéki Vörös, Rimay szövegeire emlékeztet (l. a kifejezés javítása példajaként éppen Pázmánytól származó idézetet: SZABÓ—SZÖRÉNYI, *Kis magyar retorika*. Bp., 1988. 140), azzal a megszorítással, hogy a barokk írók képrendszerével sokkal könnyebben leírható, mint Nádasé. Mialatt a barokk írók az ember földi létezésének leginkább negatív oldalait hangsúlyozzák, addig Nádas, teljességre törekedve, a szépet és a csúnyát egyaránt bemutatja. Mint a barokk írók, Nádas is felfigyel az emberi létezésnek szégyenletes oldalaira. A regény mottójában említett test, illetve az emberi létezésnek fiziológiai oldala ugyanolyan fontosságú, mint a szereplők lelki világa. Ez pedig gyakran naturalista leírásokhoz vezet, anélkül, hogy naturalista irányzatról lehetne beszélni. Gondoljunk csak a Kühnert doktor fürdőszobájából áthallatszó reggeli zajokra (15) meg a más helyütt is leírt vizelésre (345), a disznóellés, az önkielégülés és a csók fiziológiai leírására.

3. Tárgyiasság és intellektualitás. — Nádasnál igen fontos szerepet játszik bizonyos tárgyiasság és intellektualitás. Az intellektuális próza jellemzője az, hogy szavakkal, elvont fogalmakkal operál, nem pedig képekkel. A kimondottan poétikai eszközök közül a hasonlat és az ismétlés a leginkább jellemző Nádas stílusára.

a) A hasonlat legtöbb esetben konkrét jellegű, azaz a hasonlított tárgyak jelentésköre természeti és emberi, a hasonlítóké ugyancsak természeti és emberi, nagyon ritkán eszmei: „a fenéke is lapos, mint egy öreg hivatalnoké,” (45); „a zaj szintje oly gyorsan emelkedett, mint a hőmérő higánya a magas láztól,” (48); „E zokogás olyan volt, mint egy gyerekkori betegség emléke,” (61); „Lívia [. . .], aki mint a csík,” (252); „A kishúgom olyan volt, mint e legmegbízhatóbb lelki menetrend;” (225); „fölhúzta vékony vállát, miként a macska, mikor doromboláshoz domborítja hátát” (307). A hasonlat, konkrét mivolta ellenére, nem mindig egyértelműen határozott, mint a fenti példákban. Sokszor egy feltételes jellegű mellékmondat fejezi ki: „s mintha egy hatalmas színpadon díszletfalat tolnának az egyetlen reflektor elé, besötétedett,” (43); „ami egyáltalán nem volt olyan, mintha buta öregasszonyt vigasztalna,” (278). — Végül egy olyan példát idézek, amelyben a hasonlat egy másik stilisztikai eljárásnak, az ismétlésnek az alapjául szolgál. A majdnem szó szerinti ismétlés az alábbi szövegrészben összeköti a két tagmondatot. Előre jelzem, hogy ez az eljárás mind a fejezeteken belül, mind a fejezetek között tapasztalható, és mint olyan, koherenciát biztosító, nélkülözhetetlen elem a regény terjedelmességére és bonyolult szerkezetére nézve. „Ám ez a mondat se volt az övé, hanem Szidóniának valamely régebben elhangzott kiáltását visszhangozta vele, mint az érzéketlen kő, amely a nap hevét *magába issza*, aztán *visszaleheli* az éjszakába, *magába itta, visszalehelte* a nyakamba,” (203).

b) A metaforák kivételes használata Nádasnál az előbb említett tárgyiassággal és intellektualitással függ össze. Szembetűnő azonban, hogy a legtöbb metafora bibliai tárgyú. A legvilágosabb az egyik fejezet címe: „Isten tenyerén ülünk” (53) és a vele rokon értelmű, de ellentétes jelentésű narrátori kommentár, a saját szüleit kémlelő gyerekekre vonatkozólag: „Gondolom, azokban az órákban, mikor ezeket a leveleket olvasgattuk, az arkangyalok a

tenyerükkel takarták el Isten szemét” (261). A másik bibliai metaforacsoport kevésbé nyilvánvaló, meggyőződésem szerint mégis az „Énekek éneke” képrendszerét idézi fel, arra pedig volt már példa Nádas más regényében. Az „Egy családrégény vége” című regényre utalok, amelyben — s ez igen ritka Nádasnál — majdnem szó szerinti idézetek szerepelnek az Énekek énekéből. Ezek tartalmilag beleillenek a szövegkörnyezetbe, hiszen a nagypapa bibliai fogantatású meséket mesél a fiúnak: „[a tündér] két melle, mint két vadkecske, egy zergének kettős fia, akik a liliumok között legelnek” (85). Egyfelől feltűnő a férfitest aprólékos leírása, minden testrésznek a felsorolása, másfelől a testi szépség leírásában a tájra vonatkozó képek szerepeltetése, mindkettő jellemző a bibliai szövegekre is: „[az izomzat vezet] a mell keményen, szélesen *domborodó síkjai*-ba, ahol is e *csupasz tér sérthetőségét* egyszerre hangsúlyozó és enyhítő szókészsőrzet *tenyésszik* [. . . annak] összetapadó szálai hanyag *koszorúval fonják körül a bimbók sötét udvarát* [. . .] feszesen telt halomban *domborul* hason a *köldök sötét mélye*” (126). Vö. az Énekek énekében szereplő metaforákkal, hasonlatokkal: *két melled, mint két özike* [. . .], *mely liliumok közt legel*; *Bezárt kert az én húgom*; *bekerített forrás, lepecsételt kút*; *Köldököd kerek csésze* stb.

c) Az ismétlés több fajtája is található Nádas regényében: az azonos szavak és szó szerkezetek halmozása: „a jó utájja volt ez, a jó éjszakája, a jó sötétje és a jó fényei,” (342) — a fokozódó ismétlés: „besötétedett, teljesen sötét lett,” (43); „mintha e sírásokkal a *gyenge, a nagyon gyenge*, [. . .] a sérthetően finom nő majdani szerepét próbálgatná,” (140); „De innen láhattam már, mert láthatóvá tette magát a jó természete,” (342) — az ismétlésen alapuló etimológus szójáték, amelyben a szó alakjának a változása többnyire értelmi ellentétet hoz létre: „minél többet adnék, annál több adnivalóm lenne még;” (342). Itt különösen feltűnőek az azonos szótöví formák, amelyek különböző képzőkkel ellátva ellentétpárokat képeznek: „s nyelvem kiszámítottan kiszámíthatatlan játéka” (61); „amint gyanútlanul megyek és gyanútlanul nézem, amit lát a szemem, ugyanakkor gyanakvásommal én figyelem velük saját gyanútlanúságba burkolt gyanakvásomat;” (207—8).

4. A b a r o k k h a g y o m á n y j e g y é b e n. — Cikkem elején nem véletlenül említettem a barokkos mondat-szövevényt, tudniillik meggyőződésem szerint igen régi magyar hagyomány újjáélesztéséről beszélhetünk. Sem Krasznahorkai, sem Nádas stílusa nem hasonlít a klasszikus körmondat arányosan felépített szerkezetére,¹ sem a romantika által kedvelt párhuzamos és ritmikus körmondatokra,² hanem éppen a végtelenbe nyúló, barokkos mon-

¹ A NyKk. (II, 700) szerint: „A klasszikus körmondat általában két logikai részre tagolódik: egy azonos típusú mellékmondatokból álló, feszültséget teremtő előkészítő szakaszra és a feszültséget feloldó berekesztő részre, amely mindig főmondat (esetleg több egyenél).”

² A szakirodalomban különböző, ellentétes véleményekkel találkozni mindkét mondatstruktúrát illetően. HERCZEG GYULA például Eötvös József prózáját jellegzetesen romantikusnak tartja (HERCZEG: Nyr. LXXVII, 179), körmondatainak ritmikuságát és szabályozott felépítését szembeállítja a klasszikus körmondatokkal: „A romantikus próza, szemben a klasszikus próza kaotikus, alárendelő szerkesztésével, rendre törekvő, mellérendelő típus: a mellékmondatokat nem szereti. [. . .]” (uő. 165). PETŐFI S. JÁNOS pedig azon a véleményen van, hogy Eötvös művészetében éppen a klasszikus körmondatnak jelentős szerepe volt, és másképpen jellemzi azt a mondat típust: „Egyes versformák és műfajok különösen alkalmasak arra, hogy kereteikben a klasszikus körmondat a forma lényegéhez tartozó esztétikai funkciót valósítson meg, így a s o n e t t e k b e n és az e p i g r a m m á b a n. Legbonyolultabb formáiban is áttekinthető, klasszikus

tirádának is szokták nevezni. Habár az említett körmondattípusok a megfelelő korszakokban fejlődtek ki, mégsem kötődnek okvetlenül csak azokhoz a korokhoz, különbségük ellenére a választékosság és az ünnepélyesség jellemző rájuk (NyKk. II, 700–1).

Úgy látszik, hogy a régi magyar próza nagy művelői s egyben a körmondatos stílus kedvelői, mint Pázmány Péter, Eötvös József, Kemény Zsigmond, bizonyos értelemben példaképpül szolgálnak olyan modern magyar íróknak, mint Esterházy Péter, Nádas Péter és Krasznahorkai László. Cikkem ezt a jelenséget kívánja tüzetesebben megvizsgálni; középpontjában Nádas Péter későbbi műve, az „Emlékiratok könyve” című regénye áll (Bp., 1986. Szépirodalmi K.). Lévéen az „Emlékiratok könyve” igen terjedelmes, e helyt le kell mondanom más szerzők műveinek részletes elemzéséről. Nádas művét nem tekintem kivételnek, hanem a többi releváns alkotás összefüggésében látom és vizsgálom az újfajta körmondatossgát.

A magyar irodalmi kritika nem foglalkozott részletesebben sem a fent említett írók nyelvével, sem stílusával, annak ellenére, hogy rengeteg recenzió, cikk és tanulmány jelent meg róluk. Úgy látszik, ezt a feladatot kimondottan nyelvészeti jellegűnek tekintették, és ezért nyelvészeknek szánták. (Ez az irodalmárok és a nyelvészek közötti megszokott „munkamegosztásról” tanúskodik.) Így Krasznahorkai László jellegzetesen terjengős stílusáról csupán egy kritikus nyilatkozott. A kritikus Krasznahorkai stílusát méltatva elismerő megjegyzések után mégis bírálatot mondott: „Krasznahorkai hosszú mondatai az új magyar irodalomban különlegességszámba mennek. Finom szerkezetük révén igen nagy teherbírásúak. Olyan anyagot szőnek, amely homályos fátyollal borítja a regényvilág tárgyait, szereplőit: megjelenítésük ezért minden naturalista vonásuk ellenére *szép*. Ugyanakkor azonban ez az erősen artisztikus nyelv alkalmanként a paródia határára sodorja az írói elbeszélésmódot. Így mondandó és beszédstílus között zavaró ellentét keletkezik, a stílus gyakran uralkodóvá válik, rátelepül a jelentésre, élösködik rajta. Nem alkalmas a szereplők jellemzésére, a helyszínek hiteles és elképzelhető bemutatására, a párbeszédre [. . .]” (HORKAY HÖRCHER FERENC, A pusztulás anatómiája: Holmi 1990/5: 579.) Esterházy Péter „Termelési regény” című műve kapcsán a kritika szóba hozta „magyartalanságait”, a Független kapcsolatosan pedig megjegyezte, hogy ez a regény egyetlen mondatból áll, amely tényt lehetetlen volt nem észre venni. Nádas Péter esetében — különösen az „Emlékiratok könyve” kapcsán — elismerő hangú kritikák jelentek meg, mégpedig éppen a mű mondatösszevényeire vonatkozólag (BALASSA PÉTER, Észjárások és formák. Elemzések és kritikák újabb prózánkról. 1978–1984. Bp., 1985. 230; KISS PINTÉR IMRE, Túl jón és rosszon. Adalékok egy nagy regény anatómiájához: Jelenkor 1987/10: 938; SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, Egy démonikus mű. Nádas Péter: Emlékiratok könyve: Kritika 1988: 161–6). KISS PINTÉR i. h. fel is sorolta a feladatokat a nádas stílus elemzésére vonatkozólag: „Tanulmányozni kéne veretes óriás-mondatainak lejtését és dallamát, a retardált ritmus kifejező erejét, az osztinató műfajteremtő minőségét, a stilizálókészséget, az áttűnések technikáját, továbbá a párbeszédék függő beszédbe tömörítését, egyáltalán a külsőre terjedelmes szöveg bravúros ökonómiáját, [. . .]”

THOMKA BEÁTA „Homília az Emlékiratok könyvéhez” című tanulmányában (Ésszéterek, regényterek. Újvidék, 1988. 170–96) éppen a mondat-szerkesztés szempontjából lényeges dolgokat jegyezt meg: „Így válhat a regény egyetlen mondata a műegész kicsinyített másává, a formát vezérlő elvek

és a formát alakító eljárások, valamint a formaeszmé megjelenítőjévé” (176). THOMKA megállapításának fontossága abban rejlik, hogy a kritikus párhuzamot lát a mondatszerkesztés és a regény szerkezete között; megfigyelését roppant inspirálóan tartom, ha nem is egészen értek egyet vele abban, hogy: „A mellérendelő szerkezet problémáját megfelelőképpen sem a grammatikai, sem retorikai közelítés nem tárhatja fel: illetékességi körüket meghaladva az a poétikai és bölcséleti jelentésvonatkozás, melyet az alakzatnak a formaeszmé biztosít” (183). Megítélésem szerint Nádas stílusának elsősorban grammatikai leírása a feltétele annak, hogy az előbb említett párhuzamot bebizonyítsuk. Elemzésem első részében tehát a nádasai mondat felépítésével és jellegzetes szerkezeteivel foglalkozom, szem előtt tartva bizonyos stilisztikai eljárásokat is. A mondat struktúráját igyekszem összevetni az egyes fejezetek struktúrájával és — végsősoron — a regény szerkezetével. Cikkem záró részében pedig a feltárt struktúrát a modernizmus, illetve a posztmodernizmus korszakában kidolgozott stílussal vetem össze.

A nyolcvanas évek második felében a következő, tanulmányom szempontjából fontos művek jelentek meg: Krasznahorkai László a *Sátántangó* (Bp., 1985.) és „Az ellenállás melankóliája” (Bp., 1989.) című regényei és Nádas Péter az „Emlékiratok könyve”. Említett műveiben mindkét író tudatosan a körmondatos stílus mellett döntött, mindkettő korábban is kísérletezett már ezzel a stílussal; például Krasznahorkai novellakötete — a „Kegyelmi viszonyok” című gyűjteményre gondolok (Bp., 1986.) — erről tanúskodik. Nádas Péter korábbi és későbbi műveiben szintén találhatók körmondatok; ebből a szempontból kiemelendő „Egy családregény vége” című műve (Bp., 1981. 2. kiad.), amely 13–19 tagmondatból álló mondatösszevényeket tartalmaz, azok összetétele azonban sokkal egyszerűbb, mint az „Emlékiratok könyve” című regényben. Példaképpen idézek a nagyapa elbeszéléséből egy részletet, amelynek még nagyon egyszerű a sémája, a mondat csupán kétsíkú, a pontosvesszők eléggé laza egységet biztosítanak. A dőlt betűvel megjelölt ismétlések azokra a jelenségekre utalnak, amelyek később meghatározzák Nádas stílusát: „|¹ Egyik pillanatra, |² míg valahová taszítják, |³ lökik, |¹ látja a középső meztelen szemét; |⁴ nem a szemet, csak a *pillantás fényét* rögzíti; |⁵ és amikor sötét, forró szobájában *imádkozik*, |⁶ s várja a hírt, |⁷ hogyan vélekedik a *történekről* a Szanhedrin és rabbi Abjatar, |⁸ és *imádkozik*, |⁹ azt *kéri imáiban* az Úrtól, |¹⁰ hogy világosítsa meg elméjét a *történekről* felől, |¹¹ akkor a nagy sötétségben, |¹² amiben fuldokol, |¹¹ néha felsejlik ennek a *pillantásnak a fénye*, |¹³ de *nem érti a fényt*; |¹⁴ Simon *nem érti*, |¹⁵ sötétsége a *fényt* nem tudja befogadni, |¹⁶ pedig a *fény* a sötétségben világít; |¹⁷ abba kéne kapaszkodnia, abba a *fénybe*, |¹⁸ de *ő nem érti* |¹⁹ és világosságért *imádkozik* az Úrhoz, |²⁰ de közben nem veszi észre a *fényt*, annak a *tekintetnek a fényét*, |²¹ amit az Úr elküldött.” (Nádas 1981: 114).

Hogy a körmondatosság mennyire divatos, ill. tartós jelenség, pillanatnyilag nehéz eldönteni. Az „Emlékiratok könyvé”-t követte az *Évkönyv*. Ez utóbbiban az író felhagyott a körmondatossággal. Ugyanez tapasztalható Krasznahorkainál is: az 1991-ben a *Vigiliában* (32–6) megjelent „Az Escorialban elmaradt egy vacsora” című novellája korábbi alkotásaihoz képest ugyancsak rövidebb mondatokban íródott.

Nyilvánvaló, hogy a körmondatos stílus nemcsak az olvasótól, hanem elsősorban az írótól követel sokat. Kivételes mesterségbeli tudással és fegyelemmel kell bírni ahhoz, hogy a mondat hibátlan felépítésű és hosszúsága

ellenére az olvasó számára áttekinthető legyen; az írónak tulajdonképpen azt a benyomást kell keltenie az olvasóban, hogy a mondat szükségszerűen hosszú és bonyodalmas. Sokatmondó, hogy HERCZEG GYULA Eötvös körmondatait vizsgálva nem is egyszer kénytelen volt megállapítani az anakolutok előfordulását, pedig a mai magyar próza körmondatai bonyolultabbak a romantikus stílusra jellemző párhuzamos és ritmikus mondatoknál (Nyr. LXXVII, 174).

A többszörösen összetett mondatokkal és körmondatokkal foglalkozó szakirodalom — minden elismerés ellenére (hogy is lehetne másképp, ha olyan írókról van szó, mint Eötvös József, Kemény Zsigmond vagy Kölcsey Ferenc) — azt hangsúlyozza, hogy ezek a mondat szerkezetek nehézkesek, illetve a mai magyar prózában szinte elképzelhetetlenek. (HARSÁNYI ZOLTÁN Eötvös József „A falu jegyzője” egyik részletével kapcsolatosan megjegyzi: „Ma már nehézkes ez a stílus. Bátran kijelenthetjük: olvasóriasztó.”: Stíluselemzések. Prózai művek stílusa. 2. kiad. Bp., 1986. 18.) Ilyen szempontból is rendkívül érdekes ez az egyes mai magyar íróknál megfigyelhető tendencia.

2. Céltudatos megszerkesztettség. — Nádas prózáját elsősorban grammatikai kategóriák segítségével szeretném megközelíteni, a stilisztikai eszközökre csak ezek után térek ki. Ugyanis szembeűnő bizonyos tömör szerkezetek kedvelése, mint jelzős, birtokos, igeneves szerkezetek alárendelt alannyal, tárgyjal és határozókkal. Különösen figyelemre méltók az igeneves szerkezetek, amelyeket Nádas az eredeti funkciójuk miatt kedvel, tudniillik e szerkezetek helyettesítik a mellékmondatot, a tagmondatok száma pedig úgylis jelentős nála. Mind a folyamatos, mind a befejezett történésű melléknévi igenév képes e funkció betöltésére, mivel az igéhez hasonlóan ez is vehet maga mellé alárendelt szerkezettagokat. A határozói igenévre ugyanaz jellemző, vagyis a mellékmondatokhoz hasonló szerkezeteket alkothat (a zárójelben közölt lapszámok az „Emlékiratok könyvé”-re vonatkoznak): „a százas puhaságban rétegződő avar” (208), „a köveken szétporló hullámok” (43), „a gyengéd távolságba tűnt” (44), „gyűlölettől és reszkető felháborodástól tell” (205); „megőrizve valamit a síkításba hajló nevetések játékoságából” (124), „a magam hatásos hazugságaival táplálva, segítettem is a hazudozás finom szerkezetének működtetését” (221). — Csupán érdekesség gyanánt jegyzem meg a beálló történésű melléknévi igenév ritka használatát, amely azért is figyelemreméltó, mert a példa enyhe archaizmusnak is tekinthető. A nagyregény szövegében lehet találkozni az ilyenfajta archaizálással, többnyire összetett múltú alakokkal: „Frick titkos tanácsos volt érkezendő” (89), „nagyanyánk szokta volt mondani:” (67, l. a 81. lapot is); „még nem nyitottam volt ki a szemem” (89), „belénk írta volt” (90), „mondotta volt (435), „ő írt volt így nekem” (440).

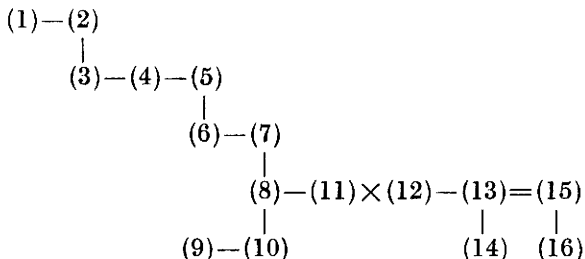
Nádas mondatainak tömörségét fokozza az a tény, hogy a melléknévi igeneves szerkezetek be vannak ágyazva más szerkezetekbe, amint az alábbi példák szemléltetik. Az első jellegzetesen „barokkos” példát a helyszűke miatt rövidítve közlöm. **J e l z ő s s z e r k e z e t e k a l á r e n d e l t t á r g g y a l, h a t á r o z ó k k a l:** „bármennyire szerettem volna sokrétű gondjaim, [. . .] valamint a Helenétől való nem kevésbé fölkarvaró búcsú édes és nyomasztó terhe alól az enyhet kínáló álomba, [. . .] hosszú és megtisztító álomba menekíteni magam,” (341); „a gyengéd távolságba tűnt tegnapi este,” (44); „a százas puhaságban rétegződő avar alól kiperdülő zsurlók, páfrányok,” (208); „Szép volt a szorosan simuló, gazdagon csipkézett mélylila ruhában,” (81). —

Határozókkal, jelzőkkel alárendelt tárggyal bővített birtokos szerkezetek (a birtokos és a birtok egyaránt jelzős): „a vörösen, sárgában, fehérben és rózsaszínben pompázó rózsák tömött bimbói,” (100); „a mereven ágaskodó liliomok darázst csalogató méze,” (Ibid.); „szemének gyűlölettől és reszkető felháborodástól telt sötét szikrázása elől nem lehetett kitérnem,” (205); „négy malacka cuppogott a tejjel telt emlék forró, lilásan vörös tömlőin.” (216); „kibontotta a ropogósra sütött zömléket tartalmazó kosárka kendőjét,” (345). A legutóbbi példát kevésbé szerencsés megoldásnak tartom, mivel az alárendelt tárgy, első olvasásra, azt a benyomást kelti, hogy a mondatnak a tárgya. — A fordított szórendű birtokos szerkezetek: „ami nem volt más, mint udvariaskodó bevezetés mosolyának mélyebb értelmébe,” (303). — Kettős alanyú szerkezetek (ritka): „e harapás okozta fájdalom volt az utolsó érzet” (60). Krasznahorkainál is előforduló, a mondat tömörségét fokozó alakzat: „mire való e fejszagatóan bűgő neon a hajszálrepedések hálózta mennyezeten” (Sátántangó 31).

Nádas narrációjára egyaránt jellemző a mérlegelés, a pontosságra törekvés, ami többszöri átfogalmazást, ismétlést eredményez. A pontosságra törekvés a rokon értelmű szavak vagy szinonimák halmozását eredményezi. Ezek a szinonimasorok az egyik legszembetűnőbb stíluseszközt képezik Nádasnál, legtöbb esetben három fogalomról van szó, amelyeknek mindenféle mondattani funkciójuk lehet. Az alábbi példák közül az első különösen hatásos, mivel a három hangutánzó ígének egymásutánja alliterációt is hoz létre, így két különböző alakzat együttes használatának a példája; igei állítmány: „*csobogott, cuppant, csobbant* a víz a kádban,” (124, kiemelések tőlem — J. J.); névszói-igei állítmány: „Thea és ő voltak itt az *uralkodók*, ők voltak az *egymás mellé rendelték, az egymáshoz tartozók*.” (302); alany: „nagyon is sok *szégyen, vágy, félelem, kíváncsiság és megaláztatás* tapadt ahhoz,” (342); határozó: „*egyszerre, hirtelen, váratlanul* eszembe juttatott mindent,” (75), „*izgalomra, szorongásra és félelmekre* nincsen tehát semmi ok,” (346).

A Nádas által annyira kedvelt halmozott mondatrészek azonban nem mindig mondhatók szinonimának. A különböző jelentésű és formájú szavak mégis egy csoportot alkotnak, amely leginkább szemiotikai szempontból írható le: ezek a szavak valamilyen közös elemmel rendelkeznek. A következő példában e közös elem hiányt fejez ki, éspedig a hely, a hang, a látás hiányát: „[. . .] mintha a nyitány első négy taktusának dallamtalan dübörgése verné vissza belénk és szétmorzsolna minden hivalkodóan színháziaszt, *elsőpörne, elnémitana, elvakítana*; [. . .]” (308). Az alábbiakban egynéhány hasonló szerkezetet közlök. Halmozott névszói-igei állítmány, közös elem: negatív jellem: „valójában *hideg volt, kemény, számító, kegyetlen és ravasz*,” (140); halmozott tárgy, amelynek közös eleme a vonattól okozott zaj: „s már hallani lehetett messziről a közeledő vonat *dohogását, csilingelését, sípolásait*,” (87). A halmozás azonban sohasem válik Nádasnál sztereotípiává, tudniillik olyan alakzatot is használ, amelyben a három fogalom közül csupán kettő (de több is lehet!) rokon értelmű, ezek pedig szembe vannak állítva a harmadikkal, pl.: „aztán terjedelmesebb felhők érkeztek, *sűrűbbek és vastagabbak*, de éppoly *fürgék*,” (43) — értelmező jelző. A rokon értelmű szavakat gyakran egy ellentétes értelmű szó követi. Az alábbi példában a hasonló jelentésű szavak sorát párhuzamosan ellentétes jelentésű szavak sora zárja le: „a *hazudozásra, a leplezésre, a rejtőzködésre, a csalásra, a bujkálásra és a titkolódzásra* legalább oly nagy bennem az

datláncolatokra.³ Ugyanakkor a fent említett szerzőknél lényeges különbségek tapasztalhatók a mondatszerkesztésben. Krasznahorkainál sokkal nyilvánvalóbb a barokk stílusérzés, nála tényleg alárendelés alárendelést követ, és a kifinomult leírásoknál a szerző nem képes betelni a legapertebb mozzanatokra is kiterjedő, szerteágazó megfigyelésekkel, ami különösen a halmozott mondatrészek kedvelésében nyilvánul meg. Ennek következtében tagmondatai terjedelmesebbek, de azoknak a száma a felét sem éri el a Nádas alkotta tagmondatoknak. Példaképpen egy tipikusnak vélt mondatnak az elemzését közlöm: |¹ „A doktor mogorván ült az ablak mellett, vállával a hideg és vizes falnak dőlve, |² és még csak a fejét sem kellett megmozdítania, |³ hogy az anyjáról rá maradt, elmoskolódott virágmintás függöny és a korhadó ablakok közötti résen kilásson a telepre, |⁴ elég volt felnézni a könyvből, |⁵ elég volt egyetlen pillantás, |⁶ hogy a legkisebb változást is észrevegye, |⁷ s ha olykor-olykor mégis megtörtént, |⁸ hogy — |⁹ akár mert elmerült gondolataiban, |¹⁰ akár mert a helyiség egy távolabbi pontján tartózkodott — |⁸ elmulasztott volna valamit, |¹¹ kitűnő hallása ilyenkor is a segítségére volt: |¹² ám ritkán merült el gondolataiban, |¹³ és még ritkábban állt föl prémes télikabátjával és pokrócokkal kibélelt karosszékéből, |¹⁴ amelynek helyét a mindennapos tevékenység egymásra épülő tapasztalatai határozták meg, |¹⁵ sikerült ugyanis a lehető legkisebbre korlátoznia azoknak az eseteknek a számát, |¹⁶ amelyek miatt el kellett hagyja megfigyelőállását az ablak mellett.” (Krasznahorkai: Sántántangó 62.) Ennek a mondatnak a struktúrája úgy írható le, mint egyetlen lépcsőzetes alárendelés, a sémája pedig a következő:

(Most és a továbbiakban a gondolatjellel a kapcsolatos mellérendelést jelöljük, az = jellel a magyarázó mellérendelt mondatot, a × szimbólummal pedig az ellentétet.)

Hasonló, de nem azonos struktúra Nádas prózájára is jellemző. A hasonlóság különösen a bővített jelzős és birtokos szerkezetek kedvelésében nyilvánul meg (l. a 4., 14. és 15. tagmondatot). Nádas tagmondatai rövidebbek, de számuk sokszor 60 körül mozog. Nyilvánvaló, hogy az „Emlékiratok könyve” körmondatainak a kicédulázása lehetetlen feladat, ezért beértem azzal, hogy

nyugalmú mondatkompozíció, amely éppen világos szerkezetével és nyugodtságával tükrözi a kiegyensúlyozott világrend harmóniáját.” (VilágirLex. VI, 582.) A NyKk. (II, 700) szerint pedig „A r o m a n t i k u s k ö r m o n d a t (másképp: r o m a n t i k u s t i r á d a) [...] főleg mellérendelt mondatokból álló, gondolatjelekkel, pontosvesszőkkel, kettőspontokkal dúsan tagolt, a végtelenbe mutató gondolatsor [...]”

³ „A művészi körmondat másik fő típusa a b a r o k k k ö r m o n d a t. Ebben az alapvázat már nem a kettősség adja meg; az egész mondatforma alárendelő és mellérendelő mondatok bonyolult szövevénye, melynél a lényeg nem a formális szerkesztésen van, hanem a gondolatmeneten, a részek (tagmondatok) asszociációs egymásba kapcsolódásán. [...] Több változata, megjelenési formája van.” (Petrőfi: VilágirLex. VI, 582.)

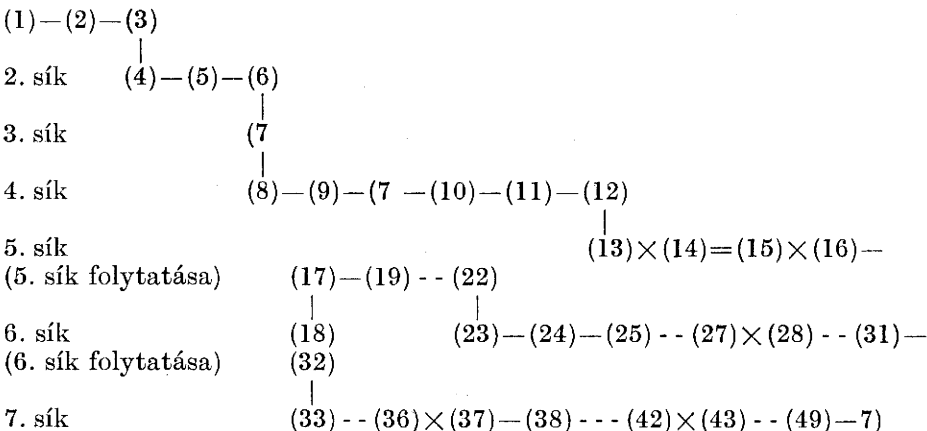

„ismétli” azt, amit a barátja leírt. Ezenkívül a budapesti író regénye, amely mint regény szerepel a regényben, és amely a barátjának nagyapjáról, Thomas Thoenissenről szól, a budapesti író életéből, helyismeretéből táplálkozik.

Az alábbi mondat közlését hosszúsága ellenére az indokolja, hogy struktúrája visszaadja a regény egyik szerkezeti elvét. Olyanfajta mondat ez, amelyről THOMKA BEÁTA azt mondta, hogy „a műegész kicsinyített mása”. Különös figyelmet érdemel a dőlt betűkkel kiemelt 7. mondatfoslány, amely előzetes célzást tartalmaz, és amely, hatalmas kitérő után, csak a 49. tagmondat után zárul le. ¹ Igaz, régebben a Stargarder utcai ház kapuját sem lépte át, ² bujkáltunk, ³ helyesebben kerültünk minden feltűnést, ⁴ amiben egyébként kitűnő gyakorlatom volt, ⁵ nem esett nehezemre, ⁶ s ez a kényszer is kellemetlen módon utalt a múltamra, ⁷ bár egyszer, vasárnap délután, a kapu előtt, ⁸ amikor teljesen üres volt a Stargarder utca, ⁹ de függőnye mögé húzódva bárki megbújhatott, ⁷ sötétszürke november, ¹⁰ amikor mindenki otthon ül ¹¹ és kávézik a tévé előtt, ¹² és úgy éreztük, ¹³ hogy nem tudunk elválni, ¹⁴ pedig nem is kellett volna elválnunk, ¹⁵ hiszen együtt is maradhattunk volna, ¹⁶ de már három napja voltunk együtt ¹⁷ és egyre sűrűbb lett körülöttünk az a burok, ¹⁸ amely mindent és mindenkit kizár, ¹⁹ ki kellett törni belőle, ²⁰ el kellett válni, ²¹ legalább egyetlen estét egyedül tölteni, ²² és fürödni szerettem volna, ²³ mert Melchior lakásában nem volt fürdőszoba, ²⁴ lavórban kellett mosdani vagy egyszerűen a konyhai csapnál, ²⁵ piszkosnak éreztem magam, ²⁶ egyedül akartam eltölteni legalább a délutánt és az estét, ²⁷ lélegzetet venni ebből a levegőből, ²⁸ de még éjjel előtt leszaladni az utcára ²⁹ és telefonon hívni föl, ³⁰ a hideg üvegnek dőlve hallani a hangját ³¹ és aztán talán mégis visszamenni hozzá, ³² és először csak úgy volt, ³³ hogy majd a Dimitroff utca sarkáig kísér, ³⁴ aztán elmegy cigarettát venni a magasvasút alá, ³⁵ ahol nyitva volt ilyenkor is a trafik, ³⁶ de nem tudtunk elválni, ³⁷ pedig minden saroknál el akartunk válni, ³⁸ s hol ő mondta, ³⁹ hogy a következő sarokig még elkísér, ⁴⁰ hol én kértem erre, ⁴¹ nem foghattunk kezét, ⁴² ez neveltséges lett volna, gyáva és suta, ⁴³ ám valamit mégis tenni kellett, ⁴⁴ nem néztünk egymásra, ⁴⁵ aztán ő mégis nyújtotta a kezét ⁴⁶ és mégis érezni akartunk valamit egymásból, ⁴⁷ fogtuk egymás kezét, ⁴⁸ senki nem jött, ⁴⁹ de így nem volt jó, ⁷ a száját akartam, ott a kapu előtt, délután.” (12–3.)

E mondat váza következőképpen szemléltethető:

E mondat típus inkább egyenletes lépcsőzetes struktúrának nevezhető. Talán nem véletlen, hogy a 7. tagmondat 7 síkú struktúrát zár le, jellegzetes ismétléssel utal az előbbi részleteire, és ráadásul tökéletes módon kapcsolódik az előtte álló tagmondathoz. Ritka, kissé mesterkéltné, barokkos csattanóra emlékeztet. Szemantikailag a 7. tagmondat Melchiorra vonatkozik, és a regény szövegében éppen a Melchiorral kapcsolatos események csak — szó szerint! — az utolsó lapon válnak nyilvánvalóvá. Gondoljunk arra, hogy az első fejezetben már szerepelnek homályos utalások arra, hogy Melchior elhagyta Berlint, a negyedik, „Távirat érkezik” című fejezetet olvasva sejteni lehet ugyan, hogy ő a táviratnak a feladója, de szökésének körülményeit és a távirat tartalmát a regénynek csak az utolsó lapján tudjuk meg.

Összegezve a következőket mondhatjuk: a) A tipikusan nádasi mondatstruktúrában egyenlőtlen vagy egyenletes lépcsőzetes alárendelésen belül terjedelmes, többnyire kapcsolatos mellérendelések szerepelnek. — b) A hosszú, tehát 30–60 tagmondatból álló mondatok túlsúlyban vannak, de akadnak 2–6 tagú mondatok is, azok száma egy-egy oldalon igen csekély (2–5). — c) Dialógusok helyett beékelődött, idézőjelbe tett rövidebb mondatok is szerepelnek; ez az „újfajta” eljárás Krasznahorkainál is tapasztalható, azzal a megszorítással, hogy Krasznahorkai zárójelbe is teszi őket. Példaképpen olyan részlet álljon itt, amely minden átmenet nélkül idézi az egyik szereplő mondanivalóját: „[...] s bár önmagát eszes színésznek tartva, mindig mélységes megvetéssel nyilatkozott azokról, akik műkedvelő módon hajlamosak szerepüket úgynevezetten átélni, »jaj, az annyira átélős szegény, annyira beleéli magát, úgy patakanak a könnyei, hogy kedvem kerekedik titkon megvakarni a füle tövét, [...]«, szokta volt mondani, [...]” (81). — d) Ugyanakkor „igazi” dialógusok is szerepelnek a regényben, néha hagyományos módon, tehát úgy, hogy minden kijelentés új bekezdéssel kezdődik. A megszokott jelöléstől eltérően nem a gondolatjel, hanem az idézőjel jelöli őket. Olyan esetekben a kísérő igék (*mondta, kérdezte, szölt* stb.) többnyire elmaradnak.

5. A fejezeten belüli ismétlések (átfogalmazva). — Nádas narrációjára, az egész művét figyelembe véve, a tér- és időbeli váltás a leginkább jellemző. Az „Emlékiratok könyvé”-ben az író szintén ezzel az eljárással él, ami sokszor teljesen váratlan fordulatokat eredményez. Sokszor megesik, hogy az új bekezdés perspektíva-váltást is jelent anélkül, hogy bármilyen asszociatív kapcsolatról lenne szó. Néha a szerző átfogalmazott ismétlésekhez folyamodik, amelyek alátámasztják az átmenetet, úgyszólván emlékeztetve az olvasót, hogy az előbbi térhez és időhöz kanyarodik vissza.

Helyszűke miatt csupán egy példát idézünk, amely „A fájdalom szépen visszatért” című fejezetből (65–75) való, annak elbeszélője a budapesti író fiatal korában. A fejezet legelején két dologról van szó: a kabátról és az időjárásról (l. a baloldali oszlopot), miután az elbeszélő hosszú, nyolc oldalas kitérőt tesz elmebeteg kishúgára, majd visszatér kiindulópontjához (l. a jobboldali oszlopot):

„[...] s a tükörben láttam, hogy lóg a fogason egy idegen kabát.” (65.)

„Semmi kétség, a fogason függő sötét kabát egyértelműen jelezte, hogy vendég érkezett, [...]” (73.)

„Az ereszcatornákban csörgött, zubogott a víz, már kásásodott, olvadt a hó a meredek tetőkön, [. . .].” (65.)

„[. . .] csepegett kinn az eresz, a tetőkön leolvadó hólé zubo- gott, kotyogott a csatornákban, [. . .].” (73.)

Az ismétlés kapocsként szolgál, és rokon a tagmondatokon belül leírt jelenséggel. Hasonló eljárás a fejezetek között is tapasztalható, de annak a funkciója más. Az általam budapesti írónak nevezett névtelen, egyes szám első személyű elbeszélő vallomásában és az általa írt regényben olyan ismétlések, párhuzamok és azonosságok szerepelnek, amelyeket a fikció leleplezésének neveznék, tudniillik a beékelődött regénynek a főszereplője Thomas Thoenissen, Melchior nagypapa, a század elején élt, és annak következtében a regény híven visszaadja az akkori szokásokat, viselkedéseket, társadalmi normákat, még a beszédmodort is. Ugyanakkor feltűnőek bizonyos átfedések a budapesti író és Thomas Thoenissen életében, amelyek inkább apróságoknak számítanak, azaz nem bontják fel mind a két regény külön-külön időkeretét. Példaképpen említtem azt a tényt, hogy a budapesti író és Thoenissen azonos nevű személynél lakik, ugyanazon helyeken tartózkodnak, ugyanannak az eseménynek a tanúi. Az első példa azt szemlélteti, hogy bizonyos, majdnem szó szerinti ismétlések félrevezethetik a nem eléggé figyelmes olvasót, hiszen minden fejezet úgy kezdődik, hogy csak a második vagy a harmadik oldalon tudódik ki, ki is az elbeszélő. Az aláhúzott mondatrészek éppen a különbségekre mutatnak rá.

„Délután érkeztem Heiligendammba, valamivel naplemente előtt, és sötétedés után indultam útnak, amikor már fenn volt a hold.” (18.)

„Amikor az előző nap délutánján Heiligendammba érkeztem, túlságosan fáradt voltam ahhoz, hogy átöltözzem és a közös étkezésen részt vegyek, s ezért a szobámba kérettem a vacsorát, másnap reggelre halasztottam a bemutatkozást, és korán lefeküdtem.” (19.)

Az alábbi idézet egy jelentéktelen kis eseménynek az ismétlése, a baloldali oszlopban lévő példa az első fejezetből való, a „valóban” megtörtént találkozásról számol be, a jobboldali szöveg viszont egy álombeli kép.

„a kátránytól csillogó fal előtt magas férfi állt, és amikor végre odaértem, vigyorogva nyújtott egy szál rózsát nekem.” (20.)

„a férfi is ott állt még a pi- soir kátránytól csillanó fala előtt, amint éppen egy rózsát nyújtott nekem,” (343–4.)

6. A s z ó k i n c s. — A regény nyelvi megszerkesztettségét hangsúlyozza az árnyalatokban gazdag szókinés. A mindenre felfigyelő, mérlegelő, rendkívüli érzékenységgű elbeszélő olyan nyelven beszél, amelynek semmi köze a köznapi beszéd stílusához. A hatvanas-hetvenes évek sikeres magyar regényeihez képest — Fejes Endre, Kertész Ákos, Galgóczi Erzsébet műveire gondolok — Nádas nagyregénye stílussteremtő. Annak tudatos kifinomultságát két példával szeretném illusztrálni: a kötőszók használatában és a természetleírásokban.

a) Egyfelől az előbb említett pontosságra törekvés és mérlegelés, másfelől pedig a tagmondatok jelentős száma azt eredményezte, hogy Nádas regényében a magyar nyelv szinte összes kö t ő s z a v a megtalálható, még olyan ritkák is, mint: *mindazonáltal* stb. A *hogy* kötőszót leszámítva, amely természete révén minden szövegben a leggyakoribb, kedvenc kötőszavai közé tartoznak: alárendelő: *akárha, bár, habár, holott, mintha, mintegy* és a mellérendelő-ellentétes *ám és holott*. Szemantikailag a felsorolt kötőszók két csoportot alkotnak: az alárendelésnél feltűnik a megengedő és feltételesen hasonlító mellékmondatok kedvelése, a mellérendelésnél a kapcsolatos mondatok a leggyakoribbak ugyan, de a megszorító jelentésű ellentétes mellérendelt mondatok száma szintén jelentős, amennyiben e terjedelmes szövegben effajta számítás egyáltalán lehetséges. Az alábbi példák szemléltetik a feltételekkel együttjáró habozást, az óvatos fogalmazást, a megnevezés keresését: „Mert *mintha* nem én magam tennék ezt vagy azt, [. . .] hanem minden lehetséges cselekvésnek lenne két előre elkészített mintája bennem, a lányos minta és a fiús minta, [. . .] s mivel fiú vagyok, természetesen a fiús mintát kell választanom, *habár* épp így képes lennék a másikat választani; például jó durva hangon megkérdezni tőle, hogy most tulajdonképpen mi is a baja, *holott* nagyon jól értem, mi baja,” (141). „Élvezettel mozgott, [. . .] bizonyos élvezkedéssel érintette meg a tárgyakat, *mintha* beidegzettségei ellenére is elemi örömet okozna neki, hogy kapcsolatba kerül velük, *ám* ugyanakkor a kedélyesen és rituálisan otthonos kapcsolatteremtésnek e finom, csaknem finomkodó játéka, *mintha* egy kicsit felém fordítaná, *mintha* valamit nem csupán magának, hanem nekem is be kéne biztosítania, *akárha* az lenne a célja,” (146).

b) A fent tárgyalt szinonimák és ellentétes értelmű szavak használata Nádasnál már világosan mutatja a szókincs gazdagságát. Ezenkívül még egy különlegességre szeretnék rámutatni, és pedig a tematikusan meghatározott részletek szókincsére. Az „Emlékiratok könyvé”-ben az író szándékosan az ember testére, érzéki-gondolati világára helyezte a hangsúlyt, éppen ezért feltűnnek a viszonylag ritka t e r m é s z e t l e í r á s o k. Azokból kettőt szeretnék említeni: a kert és az erdő leírását, mivel Nádas más írásaiban — a „Bibliá”-ban és az „Egy családregény vége”-ben — szintén egy szimbolikus motívumként szerepelnek, de ennek kifejtése túllépné e tanulmány kereteit. Mind a két leírást a természet igazi ismerete jellemzi, ami nemcsak a sok növény felsorolásában jut kifejezésre, hanem abban is, hogy mindegyiknek valamilyen jellegzetességét is képes kimutatni. Egy költői növényhatározó a 208. lapon szereplő őserdő képe: „a szívós kecskerágó”, „a mérges bürök”, „a galagonya, melynek ha van elegendő helye, maga is fává gömbölyödik”, „az odvas keltike szellőtől is libbenő lila taréjai, a szagos gyöngyike kék fürtjei”, „a bürök [. . .] fehér ernyői”, „a salamonpecsét [. . .] bordázott levelek közül kibőlintó fehér virágocskák harangjai”. A viszonylag rövid részletben igen sok a költői nyelvhasználatra jellemző alakzat: (megszemélyesítés) „taplógombák korhadásban tenyésző, immár kövületté szikkadt hatalmas *ajkái*” (208), „a *haragoszöld* borostyán [. . .], mely [. . .] minden őszön *hagyva betemetni magát* a lehullott levelek vörösével, hogy aztán tavaszra felüsse [. . .] *fejét*” (100), (vö. „*haragosan zöld a fű*”: 177), „*sápadtbarna siklók*” (100), „*az egészséges vénék* borzas csoportjainak védelmében *felserdülő*, hajlékony tölgyhusángok”; (metafora) „*bürök* [. . .] csipkésen szétnyílt *tányérjai*”; (metonímia) „*fénylő mohapárnák*”, „*kövek árnyákában a zsirosan zöld ciklámen*”, „a lombok résein áthatító fény *meleg foltjain* a rövid éltű zöld aljnövényzet”. — Ugyanúgy pontosságra törekvő, szinonimákban gazdag a 224. oldalon szereplő nyári vihar leírása.

7. A modernizmus és a posztmodernizmus szintézise. — Az „Emlékiratok könyvé”-nek terjedelme és egyetemessége emlékeztet a nagy európai modernisták műveire; a magyar kritika összehasonlította az „Emlékiratok könyvé”-t Marcel Proust és Thomas Mann műveivel, nem mintha közvetlen hatásról lenne szó, hanem inkább a francia és a modern német próza ihletéséről. Mind a két említett író stílusára éppen a körmondatosság jellemző, a Nádas felépítette mondattekercsek terjedelmükben mégis meghaladják Proust prózájának körmönfont mondat szerkezetét. Igaz ugyan, hogy Proust körmondait még a Világirodalmi Lexikon is példaként idézi, de számuk a prousti szövegben jóval szerényebb, mint Nádas regényében. A hasonlat — természetesen — nem egészen alaptalan: az „Emlékiratok könyvé”-ben olyan vonások találhatók, amelyek az európai modernizmus jellegzetességei közé tartoznak, mint például az intellektuális töprengés és az igen aprólékos leírások kedvelése, a hős belső fejlődése és annak következtében a pszichológia iránti érdeklődése, a sokkal inkább kulturális, mintsem társadalmi-politikai jellegű elkötelezettség.

Mégsem szabad megfeledkezni arról, hogy az „Emlékiratok könyve” a posztmodernizmus korszakában keletkezett, és véleményem szerint Nádas olyan alkotást hozott létre, amely az európai modernizmus és posztmodernizmus szintézisének tekinthető. A nagyregény a szerző művén belül is egyfajta szintézist jelent, gondoljunk csak a tartalmilag és formailag „előkészítő” művekre: „A Bibliá”-ra és az „Egy családregény vége” című művekre. A meg lehetőségen hagyományos narrációjú első elbeszéléskötetet követte az ugrásszerűen változó perspektívából megírt regény, amely eléggé szaggatott, széttördelt szöveget eredményezett. Ez a formai útkeresés az „Emlékiratok könyvé”-ben tisztult le, eredményezett kiegyensúlyozottságot.

Formai szempontból nézve feltűnik, hogy megmaradt az én-elbeszélő és az ugrásszerűen (átmenet nélkül) haladó narráció. Egyes fejezetekben az elbeszélő felcseréli a tér és idő perspektíváját egy-egy bekezdésen belül. Ugyanakkor ennek az eljárásnak semmi köze a híres prousti „mémoire involontaire”-hez, tudniillik a szabadon hömpölygő és szerteágazó visszaemlékezések láncolata Proustnál tömör, túlzásfolt, de zökkenés nélküli folytonosságot eredményez. Nádasnál viszont ehelyett valami egészen másot kap az olvasó: a végig-gondolt felépítésű regénystruktúrát, amely egy háromtagú egységen alapszik: mint ismeretes, a szerző hatszor ismétli meg azt az egységet, amelynek első része mindig a „budapesti író”-nak a vallomása. Fontos fogódzó ez egy olyan szövegben, amelyben az elbeszélő nem árulja el a nevét, és amelynek több fejezete úgy kezdődik, hogy csak a második vagy a harmadik oldalon tudódik ki, melyik elbeszélő jutott szóhoz. A regény felépítése tehát szabályozott, de mégsem mondható merevnek, mivel egy-egy egységen belül Thoenissen és a gyerekkori elbeszélő egymásutánja nincs rögzítve.

Mint ismeretes, a posztmodern írók a világ leírására vállalkoznak. Nádas is olyan narrátort teremtett, aki nagyon közel áll a mindentudó elbeszélőhöz — legalábbis ami az ő testi-lelki világát illeti —, de az író mintha ellensúlyozni kívánná a hagyományos nagyregényekből átvett mintát, és csak lassan avatja be az olvasót a számára jól ismert dolgokba. A feszültség, amely a narrátor és az olvasó tudása között tapasztalható, végigkíséri a regény szövegét, és ez Nádas írásainak egyik legszembevetőbb tulajdonsága. Az ismétlésszerű előre-utalások nem annyira kiegészítő információként szerepelnek a szövegben (ez pedig nagyon is jellemző Proustra), hanem töredékes és dramatikus mivoltuk

miatt éppen fokozzák a feszültséget; gondoljunk csak a Theodor Thoenissenre vonatkozó baljóslatú beékelődésekre.

Itt találkozunk, egymásba fonódik és vitatkozik egymással a két irányzat: a modernizmus és a posztmodernizmus. Általános felfogás szerint az aprólékos modernista leírások a narrátor megfigyelő képességében való bizalmat fejezték ki mind a pszichológiára, mind a nyelvre vonatkozólag. A nádasai átfogalmazások, ismétlések és halmozások nagyon közel állnak ehhez a bizalomhoz. A modernista író még nem mondott le arról, hogy a világot megmagyarázza, lehetőleg körülményesen. Ez a lemondás, különösen a tények ok-okozati összefüggésének elvetése, posztmodern jellegzetesség. Figyelemre méltó, hogy ez a posztmodernizmus korszakában írt regény több olyan vonással rendelkezik, amely azt mutatja, hogy a szerző túllépett már a posztmodern tudaton és írásmódon.

JOLANTA JASTRZEBSKA

Azonos-e a hiteles végső és a ritmikailag hiteles versforma?

1. A saját gyönyörűségére verset olvasó laikus is tudja, hogy az irodalmi műveknek, köztük a verseknek általában az a véglegesnek tekinthető hiteles formája, amelyet a szerző maga tekintett át, maga korigált, s ha több kiadásban jelent meg a költemény, akkor közülük az, amelyet legutoljára javított, nézett át az alkotó.

Ez az általános nemzetközi minősítési gyakorlat is, lényegében ezt követte „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata” (Bp., 1962. 5—22) s ennek javítása is (vö. STOLL BÉLA, Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban Bp., 1987.).

Kivételek akadhatnak, hisz figyelembe kell venni az időközben ható nyílt vagy titkos cenzúra következményeit is, az alkotói személyiség változását is, hozzáfűzve, hogy ez a közhittel ellentétben korántsem mindig fejlődés, tökéletesedés, még csak nem is ízlés- vagy irányváltás, hanem néha még leépülés is lehet.

Ezekre a szempontokra tekintettel van már több új kritikai kiadvány készítője. Sok elismerendő, dicsérendő eredménye van például STOLL BÉLÁNAK új József Attila-kiadásában is (Összes versei, 1984. I—II.; néhány nem ritmikailag megjegyzésem hozzá: Nyr. CXII, 420—6). A ritmikailag hitelesség aprólékos vizsgálatára azonban még a tudományos szövegkiadók sem fordítanak elég gondot, a tömegeknek szánt kötetek szerkesztői még kevésbé.

2. A költészet nemrég még népszerű volt Magyarországon. Ez azonban nem párosult a legcsekélyebb verstani érdeklődéssel sem, még kevésbé kifinomult ritmikailag érzékkel. Előadhattam én Szegeden 1964-ben „A ritmikailag szabadságról”, cikké formálva már nem érdemesítette közlésre a Nyr., végül jóval később látott napvilágot máshol (Szeg. Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1969. I, 93—100; és TÖRÖK GÁBOR, József Attila-kommentárok. 1976. 307—18, 320—3). Nem tudok róla, hogy az elmúlt évtizedekben írt volna más magyar szerző a ritmikailag poética licentiáról hasonló elméleti igényrel . . .

Ha a szakemberek sem ismerik eléggé ezt a területet, nem csoda, hogy a színvonalas versmondók, a kiváló és népszerű, verset mondó színészek még kevésbé (példáim: i. helyek; vö. még: KARINTHY FERENC: Magyar Nemzet

1987. május 9. és 16.; VARGHA BALÁZS: uo.). Újabb példák tömege helyett csak egyetlen! A legnagyobb színészekről, versmondókról hallottam már a Szózatot, de sosem híven. A jambusokat éreztetve így kell hangzania: „A nagy világon e kívül” (l. már az első, GYULAI-féle kritikai kiadást: Vörösmarty Minden munkái. Pest, 1864. II, 25), vagyis *ekkívül*, hangsúly a mutató névmáson, rövid *i*-vel és — ha ez már nem is olyan fontos a szótag zárt volta miatt, de — hosszú *ű*-vel. Ott tartunk, hogy még némely botfűlű nyelvész is akadékoskodásnak veszi e bírálómat... (Hogy az előadói szabadság kiterjed-e a verslábak ritmusának módosítására, azt is én cáfoltam annak idején!)

3. A költők ritmikai szabadságának vizsgálója számoljon le az alkotói műgond szeplőtlenségét sugalmazó legendájával. Sok mindenre kiterjedhet a művész gondolja, a mérnöki szerkesztési tudásnak, a képi logikának, a lélektani és természeti valóságismeretnek a tüneményeit teremtheti meg számunkra, de Allahon kívül senki sem tökéletes, sok nagy mai lírikus is elhunytól olykor, mikor soraiban a magánhangzók időtartamát kellene aggályos pontossággal szabályoznia — választott ritmusterve érdekében.

Mivel máig sem olvastam jellemzőbb esetet, s mivel úgy látszik, az illetékesek közül kevesekhez jutott el, földézem említett szegedi tanulmányom (i. h. 94) egy részletét. ILLYÉS GYULA említi (Új Írás IV, 1095), hogy Szabó Lőrinc nála, Tihanyban írta „A huszonhatodik év” szonettjeit, s az egyes darabokat — még könnyezve az alkotói megrendüléstől — „rögtön le is gépelte, tintával is gondosan [! !] utána javította, ahol a ritmus hosszú *i*-t vagy hosszú *ű*-t kívánt”. Ragyogóan igazolná ez az alkotói igényességet, ama felelős „műgondot”. Csak az a baj, hogy nem igaz, illetve alig igaz! Illyés erősíti a műgond legendáját, szépít. A valóság Szabó Lőrinc ciklusát olvasva másként fest.

E szonettek ritmusa általában szabadon kezelt jambus, de *j a m b u s!* Mégis számos helyet találhat bárki, ahol a helyesírási normától való versbeli eltérés nemhogy szolgálná, hanem épp ellenkezőleg, fölöslegesen rontja, oldja, lazítja a jambusokat:

„fájdalmad fájdalmában érzi csak
 — ˘ | — ˘ | — ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ |
 enyhülni szorítását szíveden . . .” (3. sz.)
 — ˘ | ˘ ˘ | ˘ | — ˘ | — ˘ | ˘ | ˘

Vagy: „szét nem zúzhatják. Szívem szíve, még . . .” (5.)
 — ˘ | — ˘ | — ˘ — ˘ — ˘ | ˘ | ˘ |

A rengeteg hasonló sorból még: „frissítő ifjúságom, gyönyönyöröm . . .” (9. sz.), „S vitt volna *uj* egekbe repülőgép . . .” (12. sz.), „sokra tanított, s legtöbbre . . . Bár . . .” (23. sz.). Stb. stb.

A nyomdák manapság a kéziratból, illetve a költő által átjavított gépiratból betűhíven szedik a 3. sz. *szíveden*-jét, az 5. *Szívem szíve* rövid *i*-it; a 9. *frissítő*, a 12. *uj*, a 23. *tanított* jambusromboló alakjait ne írja senki a szedő vagy nyomdai korrektor rovására! Elfogultan szubjektívak, tudománytalanul apologetikusak az afféle mentségek, hogy a költő így teszi „természetesebbé”, „életszerűbbé”, az élőbeszédhez hasonlatosabbá szövegét — mintha Szabó Lőrinc tengernyi enjambement-ja önmagában is nem volna még túl sok e célra. Még undorítóbb modernkedő divatindoklás a „depoetizáló” törekvésre hivat-

kozni; remélhetőleg erre már nem vállalkozik senki. Még mindig maradnának olyan álmagyarázatok, hogy a modern, laza magyar jambust szándékosan teszi kétszólamúvá, szándékosan anapesztizálja vagy choriambizálja a lírikus. Ezek a föltevések v é l e t l e n s z e r ű e n illenek rá némely ilyen esetre, többségükre azonban nem. Aki mégis így akarja mentegezni Szabó Lőrincet, egyrészt nézegesse meg a műfordításait is — természetesen a jambikus eredetijüket! —, és keressen az általam említetteknel sokkal izmosabb érveket. Az én meggyőződésem az, hogy Szabó Lőrincnek ezek a látszólagos ritmikai költői szabadságai szabadosságok, funkciótlanok, hanyagságok. Nincs közük a művészi szükségyszerűséghez.

Valóban hiteles ritmikai és egyben hiteles végső formája volna a versnek bármily olyan közzététele, melyet esetleg legutoljára ellenőrizhetett alkotója, de amely sok ritmikai mozzanatával semmi másról sem tanúskodik, mint a lírikus figyelmének lanyhulásáról, vagy arról, hogy akár ismételten is m á s t tart fontosabbnak? Ebből elvégre nem következik még, hogy a költemény hangzási oldalát mellékesnek tartaná, lebecsülné. Egy költő szokásait, ritmikai szigorát vagy lazaságát nem lehet általánosítanunk. Csakhogy hasonlót tapasztaltam — ha nem is ennyire tömegesen — olyan egészen más lírikusoknak a kötetekben is, mint Benjámin László és Illyés Gyula, Illyésnek abban a kötetében is, amelyet a 45 utáni magyar líra csúcsaként tartok számon: az 1956-os Kézfogásokban is.

4. Számomra egy rövid levélváltás jelölte ki a feladatot. Az előzménye az, hogy 1956 után keményen, konokul hallgatott sokáig íróink legjava. Nemcsak irodalmi, hanem társadalmi esemény is volt, amikor évek múlva megjelent Illyésnek egy verse, „A zene szava” egy hetilapban. Tudtommal ez lett volna a némaság megtörése utáni kötet eredeti címe is, de végül „Új versek”-ként jutott az olvasókhoz.

A Kézfogások élménye után nagy várákozással estem neki az új kötetnek. Kissé csalódtam, talán ez fordított akkor a forma apróságai felé. Akkor még én is hittem a járványos „műgond”-legendában, és megütközve észleltem, hogy az általam mélységesen tisztelt Illyés Gyula miért „száll szembe” az érvényes helyesírással méltányolható, indokolt művészi, ritmikai okok nélkül.

Mi is hökkentett meg az egész kötet túlnyomó részének szabadon kezelt, de félreérthetetlenül jambikus lüktetésében? Például az Ördögűzés szonettjének 3. sora: „nem *kiméltem* a testemet”. Rövid *i*-je rontja a jambikus spondeust, a helyesírás követelte *kimélte* megtartotta volna. A Velencében *C* jelű harmadik szonettjének második tercínája ez:

„Nem cifraság — a lelkeket
 más emeli: a szerkezet.
 Fájtok, halálra ítélt remekek.”

Megdobbanhatott volna a szívem ezen a rövid *i*-n, hiszen én írtam egy korrektúrában maradt cikket 1958 júniusának végén „Budapest elítéli az ítéletet” címmel (azért nem jelent meg a Nyr.-ben, mert r a g a s z k o d t a m a címhez; a korrektúráját és kéziratomat ma az 56-os forradalom és Nagy Imre emlékének múzeumi gyűjteménye őrzi). Azt mégsem tagadhatom, hogy az Illyés-versben az *ítélt* hosszú *i*-je felelt volna meg a jambikus követelményeknek . . .

Radnótiira emlékeztet a Versírás indítása:

”U — U — U — U —
Lökés, szivás, lökés . . . Ahogy
az ember szíve ver”.

Az első licentia, a *szivás* *i*-je a helyén van, ezt meg is követeli a fölötte jambikus képlettel jelölt dúdolandó vagy dünnögendő első sor. A *szíve* *i*-je viszont már legkevésbé sem indokolt költői engedmény, hanem kimondhatjuk: zavaró szeplő.

Bárki utánanézhethet, számos hasonló hibára lel. Illyés lírájának tisztelete is, a költő akkori elveivel, magatartásával való azonosulásom is bátorított föl rá, hogy levélben forduljak hozzá ritmikai magyarázatért. Azóta eltelt három évtized, levelem másolata már nincs meg: de körülbelül azt vetettem föl a furcsa rövid magánhangzók esetleges mentségéül, vajon nem tükröződik-e ezekben a művész dunántúli anyanyelvjárásának a hatása, nyoma. Bővebben nem fejtettem ezt a lehetőséget, és tiszteletem azt sem engedte, hogy bevalljam: nem tartanám ezt valami meggyőző magyarázatnak. Ma is azt gondolom, hogy csak elvétve válik be ez az ok mentő körülménynek. (Például a „Halott barátom fiai közt”-ben: „Emberré nőttek a Foki-fiuk” [= *fiúk!*], . . . „Holt pajtás, Foki Pál, újra kinyílt . . .” [= *újra*]. Menthető még a „Hasznos akarat” némely rövid magánhangzója, bár meg nem győz engem.)

Megörvendeztetett akkoriban a költő készsége válasza, de csak most látom idejét, hogy elgondolkoztassam a versek sok más olvasóját is. (Már említettem, hogy még ezt nem tárgyalva sem volt könnyű publikálnom gondolataimat a ritmikai szabadságról.)

Mindenesetre kiderült a régi levélből, hogy a költő gépirata és a nyomdák között volt (egy?, több?!) közvetítő szöveg is: eleve nem az ő kéziratából szedett versszöveg jelent meg az első kiadásban. De további általános szövegkritikai kérdéseket is fölvet a levél.

Mára eléggé elmosódott, íme:

Kedves Barátom,

Köszönöm levelét. Kérdéseire röviden:

A dunántúli nyelv valóban sokat segít [!] a magyar prozodiának: dallamosabbá, frissebbé, indulatosabbá teheti. De a kötet helyesírásáért [!] nem én felelek. Nem az én kéziratomból szedték. Sok kézen, sok gépiratos másolaton át jutott el a nyomdához. Mindez annyira elvette a kedvemet — [,] hogy a kefelevonat javításánál már csak az volt a gondom: minél kevesebb munkát adjak a szedőknek. Az „anyagot” már szinte közönnnyel, sőt rossz érzéssel néztem, mint holmi szégyelni [!] való gyermekeket: az enyémet, de fájdalmasan.

Kérem — és tisztelettel megbízom — [!] rakja föl a prozodiailag [!] oda kívánckozó ékezeteket *a saját kötetében* [e három szó sor fölötti betoldás], s egy esetleges új [!] kiadásnál legyen az a végleges szöveg.

Őszinte rokonérzéssel köszönti

Illyés Gyula

Tihany, 1961. VIII. 24.

A levélborítékon:

[a bélyegző] Balatonfüred
[és elmosódó dátum]

F.: Illyés Gyula

Tihany

Török Gábor

Budapest

[Mind saját kezűleg]

XI. Kosztolányi tér 4.

Kedves Barátom,

Körményi Gáborét, Kislélelve
röviden:

A dumantól való valóban sokat segít
a magyar provokáció; dallamossága, pikarissá,
indulatosabbá teszi. De a kétértelműségek
nem is jelöltek. Nem az én kézirataimhoz képest.
Sok kérem, hogy gépiesen vizsgálják át írásokat
a nyomdákban minden amúgyis elvett a ked-
velem! - ami esetlegesen van ismét mag a nyelv
Néhány, tényleg az egész miatt - egy a kislélelve
írásaitól ismét csak az ismét a provokáció: minél
Nehézebb munkát adja a kedvűnek, hogy az ismét
nem, hirtelen kértéssel, és mag. írásokat néztem, mint
hatalmi népszerűségi írásokat; az anyag, de
fajlagosan.

Körményi - az írásokat megfogom - valójában
a provokációk okait vizsgálom ^{és megírom} a kedvűnek
és az ismét, mi kislélelve legyen az a kedvűnek, az ismét.

Ötletek után írásokat kérek.

Török Gábor

Tibor, 1951. máj. 24.

A szerző hízelgő megbízatásából sem akkor, sem azóta nem kovácsoltam magamnak semmiféle jogalapot, hogy mintegy tudta nélkül én helyesbítsem. Arra láttam csak benne alkalmat, hogy névtelenül „segítsek be” a költőnek. Ha nem adtak rá kellő időt, hogy Illyés tüzetesebben és lelkesebben korrigálja a levonatban a magánhangzók ritmikailag kívánatos időtartamára a szedést, ha elkedvetlenedett a „konszolidációs” cenzúra bosszantó ténykedésétől, majd én elvégezem a megjelent kötet egy példányában. Megtettem, s a korrigált kötetet elküldtem neki Tihanyba.

Csakis azt javítottam, amely akkor is ritmikai hibának minősül, ha kettős, szimultán ritmust tehetünk föl, illetve bizonyos más (táji) feladatot sem tölt be megítélésem szerint. Magyarán: lehetőleg minél kevesebbet, minél tapintatosabban. A költő anyanyelvjárását tisztelve nem helyesbítettem tehát azokat a magánhangzókat, amelyeknek a helyesíráshoz idomított víznyújtása verstanilag azért fölösleges, mert a szótag amúgy is zárt (például: vizszintes, eltűnt, újra).

Nem akartam szerénytelennek látszani, ezért nem fejtegettem levelemben a korrigálást vezető elveimet. A költő nyilván jobban tudja, hogy végül mit fogadhat el j a v a s l a t n a k minősülő munkácsiámból, mit nem. Bár persze örültem volna a válasznak, de egyáltalán nem vettem szívemre, hogy ezt a küldeményemet már nem nyugtázta a megbecsült címzett.

5. Nemcsak hiúságotat legyezte volna, hanem máig ható haszna lett volna, ha tudnánk, hogy a költő megkapta, átnézte, a későbbiekre nézve megőrizte volna az általam átjavított „Új versek”-et. Hiszen az „Új versek” (a továbbiakban: ÚV.) ismét megjelent az 1946–68 közötti „összegyűjtött versek” részeként az 1973-ban megjelent Teremteni (a továbbiakban: T.) kötetnek.

A lírával akkor már hivatásos stíluskutatóként foglalkozva is kíváncsi voltam, fölhasználta-e Illyés a közreműködésemet. Tagadhatatlan, hogy n e m! Néhány korábbi szövegtorzulást kijavított ugyan, köztük a Versírás utolsó sorában, továbbá a „Dans macabre” 11. versszakának elején, de a magánhangzók időtartamának jelölése lényegében megmaradt vagy úgy, hogy továbbra is rontja a ritmust, sőt vannak olyan módosulások, amelyek tovább rontják. Csak elvéve észlelhetünk j a v u l á s t (inkább, mint j a v í t á s t . . .). Semmiképp sem hihetem, hogy ez utóbbiakban tükröződnének az én javaslataim. Inkább azt kell gondolnom, hogy erre az újabb korrigálásra sem volt különösebb kedve, ereje, figyelme Illyés Gyulának.

Filológusként adatok tengerével bizonyíthatnám ezt; aki nem bízik meg az én szavamban, ám, nézzen utána. Csak adatsoportok szemelvényeivel mutatom be az eltéréseket az ÚV. és a T. között.

a) Mi is az említett néhány szövegváltoztatás, amely a költői csiszolás halvány nyoma? A Versírás zárósora „eleve minden ütközet!” volt, a „Jövünk! és félig diadal | máris az ütközet!” (T. 311; az én kiemelésem, T. G.) más árnyalat. A „Danse macabre” 11. strófája ezzel a sorral kezdődött: „Könnyü[!] a holtat letegezni” (ÚV.), a T.-ben (362): „Könnyü [!] a holtat úgy hívni: Bandi”. Mindkétszer változott a sorok szótagszáma is, tehát ritmussémája is.

b) És ahol javult a ritmus? A „Ferenczy Béni” zárósora az ÚV.-ben „mindenség-szelidítő mester” (az én kiemelésem ez is, a továbbiak is; T. G.), a T.-ben: „mindenség-szelidítő . . .” (281). A többször említett „Danse macabre”-ban ÚV. „kimoshatatlan bűneinket”, T. *bűneinket*; ÚV. „Kibuvunk mi a gyászruhából”, T. *Kibuvunk*; a Köszönetben ÚV. „legázolt küzdők, *tul* az eltűnt . . .”, T. „*tul* az eltűnt”; stb.

Gyakrabban változik ritmuszavaróvá a magánhangzók időtartama. „Az első légy” ŰV. „sántán, meszesen segítik föl”, T. „sántán, meszesen segítik föl”; a „Hol a két Szijjártó-fiú?”-ban ŰV. „Majd még hűebben befejezve —”, T. *hűebben* (295); „A zene szava” ŰV. „egy villámfényű hirtelent”, T. *villámfényű* (305; ez különösen fontos szereplő, a cím elvégre csaknem kötet cím is lett, és talán az sem mellékes, hogy az ŰV.-et megelőzve, ez törte meg a költő hallgatását). De folytassuk! Az „Éjféli séta” ŰV. „megyünk, mulatjuk az időt”, T. *mulatjuk*; a „Nappfény az íróasztalon” ŰV. „édesujjú a téli nap”, T.: *édesujjú* (423; még a helyesírási igényeknek is az ŰV. szóalakja felel meg, a nyújtásnak nincs is ritmikai funkciója sem, másféle sem). Stb.

c) Se szeri, se száma azoknak az eseteknek, amelyekben a költő meghagyja, nem változtatja jobbra a szerintem javítható verslábát: így (ŰV. és T.) „Ifjúság”: „Tudok, ha mást nem, egy ifjut, ahogy”, uo.: „és sziszegőbben mártír ifjuság” (ŰV.), de már félig rontva a T.-ben: „mártír ifjuság”. „Tavalyi tükör” (ŰV., T.): „Aki ott várt egy újabb télen át”, épp egy szonett sorában, mely még érzékenyebb a ritmusra! De szonett „A Császárbán” is (ŰV., T.): „Felhőtlen vagy borús ég alatt így magamban”, szonett a „Velencében. A” (ŰV., T.): „hol már laguna sincs: az utca tág s poros”; szonett az Ördögüzis is (ŰV., T.): „nem kiméltem a testemet”, és uo.: „jön újra gond, kín vád, kétely, a lélek” (az utóbbi közömbös ritmikailag). A Szűz (ŰV., T.) strófáinak 2. és 4. sora jambuspárnak kívánkozik, s meg is valósulhatna, mégis:

„Szeretném átölelni s szét-
szakítani.
Iszonyu kényszer, ördögi
és isteni”

Így az amúgy is kissé kancsal rím tovább romlik. De rövid sor marad javítatlan az „Elvadult szeretet”-ben is (ŰV., T.): „Le szivedig | hogy furná hajszáleireit | az az elvadult szeretet, — | kell még neked?” Ismét: folytathatnám . . .

6. De nem Illyés elkedvetlenedésének, pontosabban elkedvetlenítésének a nyoma-e csak az ŰV. szövegével szembeni közöny, a megtakarított műgond? Mi a viszonya a költő többi első megjelenésű kötetében napvilágot látott versszövegeknek az „Illyés Gyula Munkái” életműsorozat e darabjában (T.) olvashatóhoz? A nagy művésznek mindvégig éreznie, tudnia kellett a már említett Kézfogások (1956) rangját, értékét.

a) A nagyszerű kötet közismert darabjain is módosított olykor a költő: „anyánk a halott — a bucsuzót [!] ne | Zerkovicz zengje” (Bartók. A Kézfogások kötetet a továbbiakban K. jelzi); a T.-ben: „. . . a bucsuzót ne | kuplédal zengje”. Ugyanott a „reszelő *sinkogató*” elírását vagy sajtóhibáját helyesbíti *sikongató*-ra. A „Mors bona, nihil aliud” hibásan ismételt — alighanem véletlenül duplán kiszedett — 12–13. sorából (K.) törli a másodikat (T.). Ugyanitt korábban (K.) elmulasztotta kurzíváltatni a szerző a „*haltató* hely” betűrímes szójátékát; a T.-ben már megteszi. A „Terhünk a föld” (K.) eredetibb első sorának alighanem monoton hangzásával nem volt megelégedve, és így változtatott: „Súlyosabb egyre, minden egy . . .”.

b) A K. és az ŰV. ritmikai „műgondjának”, illetve az első kiadások és a T. közötti viszonynak a mérlegeléséhez óvatosan kell bánnunk a számokkal, statisztikával. A két kötet ugyan nagyjából azonos terjedelmű, de a szabad jambikuságok mértéke más. S még ezt sem könnyű számszerűsíteni. Verstani

összejövedelek vitáin — például a szabad versé kapcsán (összefoglalására l. SZÉLES KLÁRA: It. 1987—88. 1. sz. 44—69) — kiderül, hogy személyenként más és más a még szabad és már valamelyest kötött ritmus között vont határ. Mégis általánosan el lehet ismerni, hogy a K. egésze sokkal kevésbé időmértékes, mint az ÚV. Hosszas bizonygatás helyett egyetlen adalék: az 56-os kötet négy szonettjével szemben az ÚV. tizenhatja áll.

c) A felső nyelvvállású magánhangzók az ÚV.-ből is, a K.-ból is úgy kerülnek át a T.-be, hogy a változtatás tendenciájában gyakori az alkalmazkodás az érvényes helyesírási szabályzathoz — többnyire mélyebb ritmikai mérlegelés nélkül.

Az alkotói kedvet és vele a kedvetlenséget, bosszúságot nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Már a kötetbe kerülésük előtt tapasztalhatta Illyés, hogy verseinek nemcsak művészi értékük van, hanem közéleti tényezőkké is váltak. Magam is tanúsítom, hogy az állampárt vitáiban is nyomatékösítő érvként hangzottak el idézetek 56 októberre előtt is a „Zrinyi a költő”, a „Mors bona, nihil aliud”, „A reformáció genfi emlékműve előtt” és főleg, legtöbbször a Bartók című versből.

Kötete megjelenésekor nyilván még a korrigálásra is jobban ügyelt a költő. Nem csoda hát, hogy a T.-ben ritkábban kellett helyesbíteni a szabad időmértékes költeményeknek a ritmusát is, ritkábban kellett változtatnia magánhangzóinak az időtartamán is.

De azért itt-ott javított a T.-ben a korábbi ritmuson. A bevezető a K.-ban még így szól: „mit rámbízott egy nagyobb sors, talán”, a T.-ben: „mit rámbízott . . .”. Viszont „A reformáció genfi emlékműve előtt” előző szabados szabadsága a K.-ban még: „Mert mi szorította kézbe a fegyvert” javul a T.-ben a helyesíráshoz is, a jambusokhoz is idomulva: „Mert mi szorította . . .”. Helyesírással, gépies jambizálással egyaránt ellenkezett a régebbi Bartókban (K.):

„e pokolzajt zavaró harci jaj
kiált
harmoniót!
— mennyi hazugul szép éneken át —
a sorshoz, hogy harmoniót . . .”

A T.-ben már jambikusan és „helyesírással” *harmoniót* hosszú ó-val mindkét helyen; de ez így más „zene” is lett! Ezt is aprólékosan elemezhetném, még bővebb mérlegelést kívánna, hogy a Tikk-takk című vers (K.) negyedik strófájában négy sort teljesen átírva olvasunk a T.-ben. Tartalmilag, hangulatilag is megváltoztatva, de ritmusában, jambusaiban is erősen meglazítva.

Elismerem, ritkán fordul elő, hogy helyesírási sugallatra rontott volna a T.-ben a K.-hoz képest Illyés. Talán a Bartókot említhetem: „Picasso kétorru hajadonai | hatlábú ménjei | tudták volna csak eljajongani . . .”; a T.-ben: *hatlábú*. Elvértve ritmikailag is funkció nélkül, a helyesírással ellenkezve is nyújt a K.-hoz képest a T.-ben. A „Mors bona, nihil aliud”-ban előbb: „csináljunk oly kaput”, a T.-ben már: *kapút*. Ismerősebb, és én semmiképp sem merném javítani, hogy zárt szótagokban meghagyja a helyesírási hosszúk helyett itt-ott anyanyelvjárásának rövid magánhangzóit: *büntetlen, bűnnek, mult, türhető, önkínzást, ugysem*.

Őszintén szólva, óvatos fontolgatás után is az érződik, hogy az ÚV.-kel szembeni kedvetlensége, ellenérzése nemcsak 1961-ben volt eleven a költőben,

hanem még 1973-ban is. Az sem lehetetlen, hogy ezt a részt a T.-ben nem is egészen saját maga javíttatta át — épp csak belenézett —, hanem rábízta valamelyik bizalmasára, esetleg közeli családtagjára.

7. Mivel kétségtelen, hogy Illyés futólag mégis látta az ÚV.-nek a T.-beli szövegét, formálisan az volna a szövegkritikus kötelessége, hogy jobb meggyőződése ellenére ezt az utolsó kiadást tartsa hiteles, végső formának ritmikailag is.

Ámde mit kezdjen akkor a közölt levéllel, amely véletlenül rám bízta az ÚV. prozódiajának kiigazítását? Van-e rá okunk, hogy kétségbe vonjuk: nem gondolta ezt a szerző komolyan, csak úgy „megjutalmazta” a számára ismeretlen hozzá forduló kis nyelvészt? Olyan életrajzi kérdésekbe ütközünk, amelyekre csakis a költő még élő közeli hozzátartozói válaszolhatnak akár emlékeiket idézve föl, akár a költő kéziratái közt lelve valamilyen megjegyzést — köztük netán a hozzá mégis elkerült, általam átjavított ÚV. — kötettel. (Olyan távolabbi tanúskodást, mint mondjuk Fodor Andrásét, nem fogadnék el!) Ha az Illyéshez legközelebb állók végül mégsem emlékeznének olyasmire, hogy az alkotó nem is véve komolyan a nekem írtakat, öntudatosan és kedvvel javíttatta a T. korrektúráját, akkor érvényes a megbízásom, ha akad úgy értékelhető visszaemlékezésük, akkor nyilván visszakoznom illik szerényen.

8. Összegezve: a formálisan hiteles végső versforma és a ritmikailag hiteles végső forma közt igenis lehet ellentét. Egyáltalában nem a magam személyét tolom előtérbe, de előfordulhat, hogy bárkinek, aki foglalkozik vers-tannal, kötelessége szembeszállni a formális, de tulajdonképpen művészileg nem hiteles „végső” szöveggel, szolgálni az életmű szeplőtelenebb, hatékonyabb formáját.¹

TÖRÖK GÁBOR

Rendszer-hangzás — hangzás-rendszer

Weöres Sándor chiazmusából

1. Egy évvel ezelőtt írt dolgozatomban (Játékok sora — sorok játéka: MNy. LXXXVIII, 326—37) igyekeztem áttekintést adni Weöres Sándor technikailag bravúrosan megoldott versszövegeiből, kitekintve egyszersmind azokra a műfordításokra és 1991-es költeményekre, amelyeknek intertextualitása a szövegek befogadásában és értelmezésében releváns. Az alábbi gondolatmenet igényeiben tágabb és szűkebb is: csupán Weöres-szövegekre szorítkozik az analízis, de az elemzés szempontjainak száma és forrásainak jellege kiterjedtebb.

Az olvasó egyre újabb színeket talál Weöres költeményeinek szövetében. A címünk ezúttal sem véletlen, a korábbi cikkben sem volt az. A retorika *c h i a z m u s a* jelent meg mindkettőben, az *a b b a* típusú ismétlés. A fenti

¹ Én már nehezen vállalkoznék rá — egészségi állapotom miatt —, de örülnék, ha valaki más érdeklődne Illyés Gyula feleségénél és lányánál a fölvetett kérdéstről. Ha a költő örökösaitől megfelelő választ kap, önzetlenül segíthetek az illetőnek a javíttatásban. — T. G.

cím azért jelzi előre a következőket, mert benne a megismételt elempár hangrendi oppozíciót mutat *m a g a s — m é l y : m é l y — m a g a s* hangrendű szavakkal. (Maguk ezek a szavak épp ellenkezőleg: a *magas* szavunk mély hangrendű, *mély* szavunk magas hangrendű.)

2. A „Szép versek '79” című kötet három versét vesszük szemügyre. Az első a 489. lapon olvasható:

Öröklét

A föld, hol az élet terem,
a mindent nyelő sírverem,
a síkság, hegy, tenger, folyó:
öröknek látszik és muló.

Világűr és mennyboltozat,
sok forgó égi kapcsolat,
a milliárdnyi tűzgolyó:
öröknek látszik és muló.

Mit eltemet a feledés,
egy gyík-kúszás, egy szárnyverés,
egy rezdület, mely elpörög:
mulónak látszik és örök.

Mert ami egyszer végbement,
azon nem másít semmi rend,
se Isten, se az ördögök:
mulónak látszik és örök.

Rögtön feltűnik a figyelmes olvasónak a refrénként szereplő sorban a chiazmus, a sorrendi megfordításban ezt látjuk:

öröknek látszik és muló
öröknek látszik és muló
mulónak látszik és örök
mulónak látszik és örök

A magas hangrendű *örök* és a mély hangrendű *muló* ismétlése és megfordítása megfelel a szemantikai oppozíciónak. (Még egy apróság: a sor maga is magas és mély hangrendű félre tagolódik, ez azonban csupán a 3—4. esetben pontos; mély: *mulónak lát* — magas: *-szik és örök*. A szimmetriát az 1—2. sorban kissé zavarja a *lát*- mély magánhangzója.) Ami pedig a megoszlást illeti, az adott refrén pontosan 4/4 magas és mély magánhangzót tartalmaz (3—4. s.).

Vajon a palatális-veláris aránynak van-e az egész szövegre nézve is relevanciája? A teljes szövegben a következő mennyiségi viszonyokat tapasztaljuk (elől a magas vokálisok száma):

1.	5/3	7/1	4/4	5/3	összesen	21/11
2.	4/4	2/6	4/4	5/3	összesen	15/17
3.	7/1	5/3	8/0	4/4	összesen	24/8
4.	7/1	5/3	7/1	4/4	összesen	23/9

Ha a számokra nézünk, azonnal nyilvánvaló, hogy összességében sokkal több a magas magánhangzó. Az eloszlás azonban finoman jelzés értékű. Ami „öröknek látszik és muló”, az a második versszakban a mély magánhangzókat többségben adja; ami pedig „mulónak látszik és örök”, az igen jelentős magas magánhangzó-többséggel jelenik meg. Érdekes, hogy a második versszak lexikai tartalma mennyire összhangban van ezzel a hangzás-értelmezéssel. — Minthogy a versegész a címmel együtt interpretálható, illetve interpretálandó, a cím magas magánhangzóit sem tekintjük véletlennek. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy miért éppen ilyen a chiazmus sorrendje, a válasz szintén a szöveg egészéből fogalmazható meg. A hangrendi-hangzási „gondolatmenet” a magas hangrendű témamegjelölés után a magas — mély : mély — magas sorrendi megfordítást egyensúlyban lévő refrénhangzás mellett a 4 strófa sorrendjében meggyőző fölényű magas magánhangzó-többséggé változtatja. Így az élet környezete elmúlik, az élet elfeledhető és feledésre ítélt jelenségei nem változhatnak meg többé; ebben van örök voltuk. (Amikor ezt a költő megfogalmazta, a múlt orwelli átalakítása nem volt a figyelem előterében Európának ezen a részén. Tudniillik hivatalosan nem, hanem a gyakorlat szintjén csupán.)

Még egy megjegyzés a rímelő szavak lexikájához: *foljó — muló, tűzgolyó — muló, elpörög — örök, ördögök — örök*. Ezeket persze érvényesnek tekinthetjük a rímelő szavakat megelőző kijelentésekre, felsorolásokra is. Ekkor tűnik elő a gondolati-szerkesztési rend. Az indítás két versszakában azt sorolja a szöveg, ami az élet környezete, ami mulandó. A folytatás oppozíciót hoz: az élő jelenségek feledésbe merülnek, de lezajlásuk az örök. BÉKÉSI IMRE egyik jellemző konstrukciótípusában ez az ellentétes főkapcsolás magyarázó alviszonnyal: itt is magyarázat következik. A kített *mert* kötőszó is erősíti az érvelést. (Lehetne pl. „Ami már egyszer . . .” stb.) Szemléltetésül:

*A föld, hol az élet terem . . . muló,
Világűr és mennyboltozat . . . muló.*

(De)

*Mit eltemet a feledés . . . örök.
Mert ami egyszer végbement . . . örök.*

Az irodalmi szövegek lehetséges világi szempontjából az első 2 strófa a közvélekedés feltételezését fogalmazza meg. Ehhez a harmadik szembeállítás a szerző véleményét, a negyedik tapasztalati tényeket ír le. Úgy is mondhatjuk: a két feltételezés/vélekedés oppozíciójában a tapasztalás világát hívja döntőbírónak Weöres Sándor.

1988-ban a IV. nyelvészkongresszuson előadásomban (Egy szabálytalan mondattípus történetéhez) leírtam a *ha ki* kezdetű mellékmondatokról, hogy a vonatkozó és a feltételes forma gyakran ekvivalens tartalomnak kétféle megjelenési formája a mai nyelvhasználatban. Az Öröklét adott sora ebben a kétféleségben:

ha mi egyszer végbement → *ha az egyszer végbement*
→ *ami egyszer végbement*

A lehetőségek közül a költő választotta forma a párhuzamot szolgálja: *Mit — ami*. A szemantika szempontjából nem is pontosan ugyanolyan a 3. versszak,

mint a 4. Inkább megengedésnek interpretálható: „Mit eltemet (bár) a feledés, / egy gyík-kúszás, egy szárnyverés, / egy rezdület, mely (bár) elpörög . . .” A chiazmust szolgálja még a cím és a zárás azonossága is: *örök(lét) — örök*. Az örökkévalóság motívumának egyik klasszikus megfogalmazásában József Attilánál találjuk Weöres Sándor témáját, az Oda frázisában: „a mozdulatlan örökkévalóság”.

3. A „Korniss-motívum” című költemény a 486—7. lapon olvasható.

Korniss-motívum

Piros torony tetejére
felszállott a sárga jérce,
jobbról-balról két kék párna
gurul széles zöld világba.

Sárga torony tetejére
felszállott a piros jérce,
jobbról-balra két zöld párna
gurul messzi kék világba.

A zöld torony tetejére
odaszállott a kék jérce,
mellette két sárga párna
gurul a piros világba.

A kék torony tetejére
odaszállott a zöld jérce,
mellette két piros párna
gurul a sárga világba.

Fekete torony hegyére
felszállott a fehér jérce,
oldalt két fekete párna
gurul a fehér világba.

Fehér torony tetejére
felszállt a fekete jérce,
mellette két fehér párna
gurul fekete világba.

Rózsaszín torony hegyére
felszállott a gyöngyszín jérce,
mellette két ezüst párna
gurul az arany világba.

A képzőművész Korniss Dezső motívumára utal a cím. A szöveg szerveződésében ezért egyáltalán nem meglepő, hogy az invariáns, illetve csupán a szótagszám indokolta változásokkal azonos környezetben színnevek chiazmusa következik.

Az egyik: *piros — sárga — kék — zöld : sárga — piros — zöld — kék*
zöld — kék — sárga — piros : kék — zöld — piros — sárga

A másik: *fekete — fehér — fekete — fehér : fehér — fekete — fehér — fekete*

Megjegyzés: ha a záró versszak színeit nézzük, a sárga rózsza és a fehér gyöngy esetén adódik: *rózsaszín — gyöngyszín — ezüst — arany* így chiazmus a szemantika síkján. A négy színnel operáló első chiazmus önmagában is két-tós: két-két szín megfordítása mindkét sorrendben megtörténik. Szemléltetésül:

piros — sárga . . . sárga — piros : sárga — piros . . . piros — sárga
kék — zöld . . . zöld — kék : zöld — kék . . . kék — zöld

A kétféle sorrendbe beleszővi Weöres a megfordításokat, így jön létre a két-két szín két-két chiazmusa. A csupán két színből felépített retorikai alakzatban a költő 8 sorból alkotja meg a chiazmust, mintegy a keresztrím ölelkező rímes változatát adó formában. Ennek eredményeképpen az első felében a *fekete* páratlan, a *fehér* páros előfordulása is, a második felében a *fehér* a páratlan, a *fekete* a páros, — mindkettő „keresztrímes”. Egyesítésük mégis chiazmus, mert kívülről és belülről elindulva egyaránt párokban látszik az ismétlés (szándékosan azonos magasságba emeltem az azonos színeket: a párokat):

fekete *fekete*
fehér *fehér*
fekete *fekete*
fehér *fehér*

Festőművész kollégám hívta fel a figyelmemet két fontos színvonalatkozásra. Az egyik az, hogy erőteljes a színekontraszt a 4 színből, majd fekete-fehérből épített kompozícióban, s ezt az ellentétsort oldja fel azután a *rózsaszín — gyöngyszín — ezüst — arany* zárás. (Annak figyelembevételével is, hogy az *ezüst* és *arany* már nem is eredendően színnév.) Az alapszínekből és a zöldből, majd a feketéből és a fehérből alkotott retorikai alakzat, a chiazmus formailag viszont már előbb is simít, nyugtat valamennyit ezeken a kontrasztokon.

4. A harmadik a sorban: „*Szél és lomb*” (483. lap).

Szél és lomb

Erre-arra ágak lengnek,
mikor szellő támad, ernyed.

Arra-erre lengnek ágak,
mintájára diszruhának.

Ágak lengnek erre-arra,
bokor csúcsa, fűzfa gallya.

Lengnek ágak arra-erre,
mindöröktől mindörökre.

Kiindulásként vázlatosan összefoglalom a bevezetésben említett tanulmány néhány megállapítását. A „Játékok sora — sorok játéka” című dolgozat gondolatmenetében a versszövegekben vertikálisan egyre lejjebb kerülő közlésegségeket hasonlított össze. Bemutatta, hogy az évekig csupán műfordításokat és gyermekverseket publikáló Weöres Sándor mind nyugati, mind keleti eredetű irodalmi szövegekben sor-mintázatokat találhatott. Ezek közül néhányat be is mutatott, például Szergej Jeszenyin és Charles d’Orléans műveiben. Babits Mihály „Vonaton, Tátra felé” című költeménye arra vall, hogy a magyar hagyomány is segítette Weörest.

A chiazmus Weöres Sándor néhány versében szövegszervező alakzat. (L. erről egyebek között TAMÁS ATTILA kitűnő monográfiáját: Weöres Sándor. Bp., 1978. 148 és kk.; valamint Cs. GYIMESI ÉVA, A szó művészete. Bukarest, 1975. 46 és kk.) PETŐFI SÁNDOR JÁNOS elemezte több helyütt költőnknek „A felső fény”, Fughetta, Kockajáték, „Négy korál” című szövegeit, ezeket is folytatta a fentebb megjelölt cikk. (Számos algebrai, geometriai és ikonikus faktorra utaltam ott, s külön közleményben rendszeresebb analízist kívánok ismertetni.) A „Szél és lomb” textusában a versszakok első sorainak hangzásában a palatális/veláris hangrend négyszer négyféle sorrendben adott chiazmusát mutattam be. Azt, hogy a teljes ismétlés teljes szimmetriával történik; hogy az átlókra is, a függőleges és vízszintes tengelyre is szimmetrikus a forma. Azt, hogy minden egyes sor olvasható vízszintesen és függőlegesen is; hogy a 4×4 -es alakzat belső négyes formációja magas, a körötte elhelyezkedő 8 elem — akár szabályos nyolcszögnek is felfogható — veláris hangzású, s legkívül 4 palatális elem áll.

Tekintsük újra a 4×4 -es mátrixot:

Erre-arra ágak lengnek
 Arra-erre lengnek ágak
 Ágak lengnek erre-arra
 Lengnek ágak arra-erre

Ez a 16 elem 2×2 chiazmus megismétlése fordított sorrendben, azaz 4 chiazmus egyesítése. Ebben tehát chiazmusok chiazmusa is van.

<i>erre</i>	<i>arra</i>	+	<i>ágak</i>	<i>lengnek</i>
<i>arra</i>	<i>erre</i>		<i>lengnek</i>	<i>ágak</i>
<i>ágak</i>	<i>lengnek</i>		<i>erre</i>	<i>arra</i>
<i>lengnek</i>	<i>ágak</i>	+	<i>arra</i>	<i>erre</i>

Bontsuk most fel a hangzásképet magánhangzókra és mássalhangzókra. A vokálisok magas/mély oppozíciójában az alábbiit kapjuk (számszerűen, mint az Öröklét-ben).

<i>é</i>	<i>(és)</i>	<i>o</i>				
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>a</i>	<i>e</i>
<i>i</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ő</i>	<i>á</i>	<i>a</i>	<i>e</i>
						1/1
						4/4
						+ 2 magas
						5/3

<i>a a e e e e á a</i>	4/4	+ 4 mély
<i>i á á a i u á a</i>	2/6	
<i>á a e e e e a a</i>	4/4	+ 6 mély
<i>o o ú a ü a a a</i>	1/7	
<i>e e á a a a e e</i>	4/4	+ 8 magas
<i>i ö ö ö i ö ö e</i>	8/0	

A címben zárójelbe tett és kötőszót nem számítva a magas/mély arány éppen 1/1 — 32/32! Tartalmi érdekesség ebben, hogy a *lomb* szinonimáinak 2—3. versszakbeli többletét az első és negyedik sor palatális többlete egyenlíti ki. Ez pedig a hangtöbbletek chiazmusa! S a két, a magas többletet hozó rész: *szellő* — *mindöröktől mindörökre*. Szövegszerűen:

szél : *szellő*
lomb : *mintájára díszruhának, bokor csúcsa, fűzfa gallya*
szél : *mindöröktől mindörökre*

Ha a rímelő sorok magánhangzóit is hozzá vesszük az eddigiekhez: a záróhangok duplázott chiazmusát látjuk. (Az *aa bb bb aa* persze következik a kiindulásban is nyilvánvaló sorrendi alakzathoz és a páros rímből.) A mássalhangzók képe:

Sz l (és) l mb

rr rr gk l ngn k
m k r sz ll t m d rny d

rr rr l ngn k gk
m nt j r d szr h n k

g k l ngn k rr rr
b k r cs cs f szf g lly (zöngétlenedés az *f* miatt!)

l ngn k g k rr rr
m nd r kt l m nd r kr

Szembetűnő a zöngés konzonánsok túlsúlya. Az addigiek után az sem meglepő, hogy a veláris magánhangzós többségű 2—3. versszakban nő a zöngétlenek száma, sőt a 3. strófa második sorában — beleértve a zöngétlenedéssel ejtett *sz-t* — meg is haladja a zöngéseket. A zárásban a palatális vokálisok együtt uralkodnak a zöngés konzonánsokkal.

Lássuk most a szóalakok hangszerkezetét! A magánhangzóval indított szavak a következők: *erre, arra, ágak, ernyed, arra, erre, ágak, ágak, erre, arra, ágak, arra, erre*. Az egyetlen ige: *ernyed*. Az előtte levő hármas chiazmus látszik a zárással együtt: *erre arra ágak — ágak arra erre*. A hosszabb sorban ugyanis ezt tapasztaljuk: *arra erre ágak — ágak erre arra*. — A mássalhangzós kezdetű szavak: *szél, lomb; lengnek; mikor, szellő, támad; lengnek; mintájára, díszruhának; lengnek; bokor, csúcsa, fűzfa, gallya; lengnek; mindöröktől,*

mindörökre. Úgy tűnik, az így kialakult elemsor mintegy történetet közöl. Érdekes, hogy a *lomb* szinonimái az ábécé rendjében következnek: *b—cs—f—g*. Hogy a költő számára fontos volt a „második sorok” kezdő rövid magánhangzója, ezért a poetica licentia: *disz-, füz-*. Ezek persze a dunántúli származású Weöres Sándor számára a természetes ejtémódok. Nem idegen a költő egyéniségétől a játékos eltagolódás sem: „arra-erre lengnek ágak, [*mint disz =*] mintájára diszruhának”.

Ami a tagolást, tagolódást illeti: a rövid magánhangzós első szótagok a ritmikai egységekre nézve is relevanciát mutatnak. Ez együtt érvényesül a teljes szöveg értelmi hangsúlyaival. Tekintsük meg ezt a tagolódást:

erre-arra ágak lengnek	mikor szellő támad ernyed
arra-erre lengnek ágak	mintájára diszruhának
ágak lengnek erre arra	bokor csúcsa füzfa gallya
lengnek ágak arra erre	mindöröktől mindörökre

A soronként különböző 1 vagy 2 hangsúlyt tartalmazó egységekben kurziváltatással kívántam jelölni a sorok nyomatékos szótagjait. (Egy érdekesség: A *mindöröktől mindörökre* az 'in saecula saeculorum' mesteri fordításának is felfogható.) A 8 sor igéinek bemutatása sem nélkülöz némi tanulságot: *lengnek — támad, ernyed — lengnek — lengnek — lengnek*. A predikatív kapcsolatokkal pedig: *ágak lengnek — szellő támad, ernyed — lengnek ágak — ágak lengnek — lengnek ágak*. Mint már a „Játékok sora — sorok játéka” elemzésében utaltam rá, itt a *támad — ernyed* szemantikai és hangrendi oppozíciója egyaránt releváns. A következő *lengnek* eszerint értelmeződik már: oda-vissza iránnyal.

5. Amikor össze kívánom foglalni a hangzás chiazmusát tárgyaló gondolatmenetet, az „egyre újabb színek” elemzését fejezzük be TÖRÖK GÁBOR igen jelentős könyvének idézésével: „Tehát, ahogy az embernek sem csak csontváza, csontrendszere van, hanem ér-, izom- és idegrendszere is, és ahogy más idegek: egészen más ember, úgy van a versek világában is. A líra modern anatómusa sem elégszik meg a vers csontvázának ismeretével . . . [Bek.] S az aztán egyáltalán nem biztos, hogy ha a vers egyik vonatkozásában megtalálunk valamilyen képletekbe foglalható, mértanian szabályos rendet, ugyanilyet lelünk majd a második, harmadik, sokadik vonatkozásban. És ha mégis találunk: jó versnek ígérkezik-e, ami ennyire »túl van szabályozva«? Lehet-e egyáltalán jó vers az ilyen? Az az általánosabb, hogy a gépies szabályosságba burkolt szabálytalanság az élet igazi tünete, ez az időálló műalkotás életjele.” (A pecsétek feltörése 1983. 214.) Úgy tűnik, kivételeket láttunk. S hogy a „csontváz” képletei, mértana rejt-e újabb érdekességeket, azt külön cikkben válaszolom meg.

Fejezzük be Petri György 1971-ben megjelent soraival:

AZ ÁLMATLANSÁG DALAIBÓL

Arnold Schönberg emlékének (részlet)

A párkányokon hó világít
függönyökben a füst mögöttük
felfordult székek tetszhalálban
hová jut még aki idáig

hová jut még aki idáig
 felfordult székek tetszhalálban
 függönyökben a füst mögöttük
 a párkányokon hó világit

a párkányokon hó világit
 — és így tovább

(Magyarázatok M. számára 17.)

NAGY L. JÁNOS

A jelszó szemiotikai, nyelvi arculata

„Jelszavaink valának: haza és haladás. Azok, kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen a maradás szónak több jelentése van. Korszerinti haladás épen maradást hoz magával; vesztég maradás következése pedig senyvedés” (Kölcsey Ferenc 1835. február 9-én elmondott országgyűlési búcsúbeszédéből.)

1. Bevezetés. — A mai folklór műfajokat nyelvészeti, szemiotikai avagy az újabban használt szóval nyelvészeti antropológiai szempontból bemutató sorozatom (vö. Nyr. CXI, 330–8, MNy. LXXXIV, 460–70, MNy. LXXXVII, 190–201) újabb témája a j e l s z ó. A téma időszerűségét különösen indokolja az, hogy az utóbbi évek politikai, gazdasági, történelmi átalakulásában ez a szóbeli és írásbeli, hétköznapi műfaj jelentős mozgósító szerepet vitt: az á t m e n e t (rendszerváltás, rendszerváltozás) fontos, mindennapi és eleven nyelvi műfajává vált. Az 1987–1991. közötti időszakban végzett rendszeres gyűjtőmunkám során több ezer jelszót jegyeztem föl helyi és országos megmozdulásokon, népszavazások, országgyűlési és helyhatósági választások alkalmával. A gyűjtést sok helyszínen személyesen, illetve egyetemi és főiskolai hallgatók segítségével végeztem, és forrásként használtam a televíziós közvetítéseket, valamint a sajtófotókat is. Az elkészült, rendszerezett archívum alkalmassá vált az anyag teljesebb bemutatására, elemzésére is.¹

2. A j e l s z ó m ű f a j a. — A jelszó „törmelékműfaj”, kisműfaj, amelynek keretébe sokféle jelenséget, szövegtípust, megnyilatkozást besorolhatunk. A Világirodalmi Lexikonban (V, 643) és a Magyar Néprajzi Lexikonban (II, 679–80) közölt jelszódefiníció szerint jelszónak tekinthetjük a rövid, rendszerint egymondatos, állandósult kifejezést, amely valamilyen csoporthoz, közösséghez, társadalmi mozgalomhoz való tartozást, illetve annak érdekeit fejezi ki. A jelszó a falfirkáláshoz hasonlóan (vö. Nyr. CXI, 332) kommunikációs közeg és folklór (frazeológiai) kisműfaj (egység). Az angolban *Slogan*, a német-

¹ Gyűjtőmunkámat 1990-ben az MTA–Soros Alapítvány ösztöndíjjal segítette. 1992. február 18-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Szemiotikai Társaság együttes felolvasó ülésén már beszámoltam kutatásaimról, 1992. április 23-án Velemben a 3. Osztrák–Magyar Szemiotikai Kollokviumon „Zur Semiotik der politischen Parolen in Ungarn” címmel tartottam előadást.

ben *Parole* (ritkábban *Losung*), a franciában és a románban *devise* (*devisa*) felel meg a jelszónak. Ez utóbbi két kifejezés a középlelatin *devisa* 'megkülönböztető jegy' szóból ered. A magyar nyelvben a szó a nyelvújítás idején jelenik meg. 1780-ban Baróti Szabó Dávid használja először. Korábban s még egy ideig a *homlokírás*, *jelmondás* szót használták helyette. Először valószínűleg a katonai titkos kifejezést jelentette („Tudod a jelszót?”), ám hamar megjelent átvitt értelme is: valaminek tömör, csattanós, találó kifejezése (NyŰSz.).

A jelszó egyik alapformája, kiindulópontja a k i á l t á s, k i k i á l t á s lehetett. A kiáltás a nyelv egyik alapvető funkcióját, a konatív vagy felhívó funkciót valósítja meg. JAKOBSON szerint a konatív funkció a címzetre irányuló, legnyilvánvalóbb grammatikai kifejeződése a vocativus és az imperativus (R. JAKOBSON, *Hang — jel — vers*. Bp., 1972². 237). Az egyszerű kiáltások (angolul: *cry*, *street cry*) közvetlen rokonságban vannak a mondatszókkel, indulatszókkel, állathívó és -űző kifejezésekkel, tehát a grammatikákban helyet kaphatnának ezek között is. Egyszerű, rögtönzött, a beszéddallamhoz hasonló ritmus és dallamvezetés jellemzi őket.

A népköltészetben ide sorolhatjuk még a piaci kikiáltást, a falusi kihirdetést (*publikálást*), a különféle kiáltásszerű jókívánságokat. A Nagy-Homoród menti falvakban HÁLA JÓZSEF megfigyelte a máig gyakorolt óévbúcsúztató és újévköszöntő népszokások között a falvak templomtornyából irányított fény- és hangjelenségeket, többek között a jókívánságok kikiáltását (HÁLA JÓZSEF, *Óévbúcsúztató és újévköszöntő népszokások a Nagy-Homoród menti falvakban*: FEJŐS ZOLTÁN — KÜLLŐS IMOLA szerk., *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl. Magyarságkutató Intézet*, Bp., 1990. 146—72). A mezőségi Magyar-szovátról jegyezték föl a „kiabálás a hegybe” (románul: *strigare a peste sat*) szokást. A hegyek között zajló, sokszor párbeszédes, felelgető kiáltások a falu hagyományos normáinak szereznek érvényt a „kikiáltással”, kibeszéléssel (ZSIGMOND GYŐZŐ, *Kiabálás a hegybe: Honismeret XVII/5* [1989.], 64—6). Ugyancsak ide sorolhatjuk a különféle munkarigmusokat. A kőfejtők munkarigmusait ritmikai, melodikai, szövegtani szempontból kiválóan elemezte BÉKEFI ANTAL (*A kőfejtők dallamos munkarigmusai és jelzőkiáltásai: Ethnographia LXXXIX* [1978.], 388—425).

Félnépnek tartjuk a jelszók bővített változatát, így például a választások alkalmával a pártot és képviselőjét dicsérő, illetve annak ellenfelét ócsárló alkalmi politikai költeményt, a k o r t e s d a l t (vö. KATONA IMRE, *Kortessedal: Magyar Néprajzi Lexikon III*, 279—80). A kétsoros kortessedalokat inkább deklamálják, szavalják (pl. „Nem kell sokat darányi, / Éljen doktor Darányi!”), a hosszabbakat ismert nótákra énekelték. Sokszor kortesnótából, röpdalból kiválik egy-egy tömör, csattanós sor, s jelszóként él tovább. A következő példa ezt mutatja:

<i>Tisza malma két köre jár,</i>	}	kortesnóta, röpdal
<i>Bécsnek öröl, nekünk darál.</i>		
<i>Gesztre megyen extravasút,</i>		
<i>Abcúg Tisza, éljen Kossuth!</i>		
	}	jelszó, rövid kortessedal

További példákat hozhatnánk a c s a s z t u s k a és a jelszó kapcsolatára, de ezt most kellő hely híján mellőzöm.

A jelszó és a s z á l l ó i g e rokonságának az alapja az, hogy mindkettő esetében ismerjük, ismerhetjük (kikutathatjuk) az alkotót, vagy legalábbis

meghatározhatjuk az alkotók és a használók körét. A szállóige esetében azonban később is fennmarad az idézetszerűség és az individuális jelleg. A jelszó sokszor csak pillanatnyi műfaj, könnyen elveszítheti aktualitását, a nagy kortükröző jelszók pedig inkább kollektív jellegűek, történelmi dekorációként szolgálnak.

Megemlíthető még a reklámszóvege is a jelszó rokonságában. EGYED PÉTER szerint a reklám genetikus kapcsolatban van a politikai és vállalási jelszóval. Azonban „míg a politikai jelszó címzettje mindig egy közösség, a reklám címzettje az egyén” (A reklám és a jelmondat a mindennapi élet jelrendszerében: NyIrK. XXIX/2 [1985.], 95–102).

A jelszó műfaji rokonságát a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

Népköltészet	Félnépi költészet Közköltészet	Irodalom
kiáltás	reklám(kiáltás)	szállóige devisa, embléma, mottó
népi köszöntő, jókívánság	köszöntő	
rigmus, munkarigmus népdal	kortessedal, röpdal	
szólás, közmondás	jelszó	

A kódolás technikáját, minőségét tekintve a jelszó lehet szóbeli és írásbeli jellegű. Közvetlen rokonságban van a feliratozással, falfirkálással. A feliratkészítés tudatos, szervezett tevékenység, a firkálás spontán, egyéni kezdeményezés, a plebejus indulat kifejeződése ellenőrizetlen formában. E jelenségek között helyezkedik el a jelszó:

Firkálás	Jelszó	Felirat
nem hivatalos	hivatalos/nem hivatalos	hivatalos
egyéni vagy csoportos	csoportos	csoportos vagy egyéni
írásheli	szóbeli vagy írásbeli	írásheli
spontán	tudatos	tudatos
önkifejezés vagy közösségi cél	közösségi cél	didaktikus vagy esztétikai cél

3. A j e l s z ó k u t a t á s á r ó l. — PEIRCE jelosztályai között a jelszó a rhematikus-indexikus sin-jel (pl. spontán felkiáltás) és a dicent indexikus legi-jel (pl. kikiáltó szövege) kategóriájába sorolható (VOIGT VILMOS, Bevezetés a szemiotikába. Bp., 1977. 64). A jelszó cselekvési, tett-értékét a szemiotika másik nagy „atyja”, MORRIS is hangsúlyozta (Signs, Language and Behavior. New York, 1946. 95). Úttörőként értékelhetjük a PETSCH könyvében (Spruchdichtung des Volkes. Halle, 1938.) tett utalást a jelszavakra. A mai folklór nemzetközi hírű kutatója, HERMAN BAUSINGER több tanulmányában szólt ezekről a szólásszerű jelenségekről: „Régebben az ún. jelmondat volt az illető mindenkori jelszava és kedvenc szólása, ami a címerrel összetartozott és szervesen kötődött annak viselőjéhez. Az állandó, személyhez tartozó jelmondatok ma már alig érthetőek, de napjainkban is vannak még olyan jelszavak, amelyek

azért az elvre rávilágítanak: ilyenek a sportegyesületek csatakiáltásai, a közületek és más egyesületek jeligéi, a szövetséges csoportok vezényszavai. A jelmondattól nem állnak messze a pártok állandóbb jelszavai . . . és bizonyos foglalkozási csoportok jelszavai” (Szólások és feliratok: *Folcloristica VI* [1982.] 355).

OLIVIER REBOUL egész könyvet szentelt a jelszónak (*Le Slogan*: PUF. [Paris] 1975.). A rögtönzészzerű kikiáltásról mint a jelszók rokonáról már gazdagabb a szakirodalom. BOGATIRJEV a kézbesítők és vándoriparosok kiáltásairól, SCHWERTBERGER a mai utcai kikiáltásokról, UYSAL a törökországi kikiáltásokról írt nagyobb tanulmányt (részletesebben l. VOIGT VILMOS, *Kikiáltás: Világirodalmi Lexikon VI*, 260–1).

A már korábban említett lexikoncímszavakon kívül említés történik a jelszóról „A magyar folklór” című egyetemi tankönyvben is (VOIGT VILMOS, *Kisepikai prózaműfajok: A magyar folklór*. Szerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1979. 299–300). Ezek szerint leginkább a folkloristák figyeltek föl erre a kisműfajra. Ehhez járul SZABÓ RÓBERT történeti szempontú tanulmánya az ötvenes évek politikai ünnepeiről, jelszavairól (*História* 1987/5–6.).

A jelszó és a mindennapi élet kapcsolatáról két tanulmányt publikált a Romániában élő EGYED PÉTER (*A jelszó és a mindennapi élet értékstruktúrája: A Hét XI/6* [1980.], 8, *XI/7* [1980.], 8). Szemiotikai, nyelvészeti, filozófiai megközelítéssel vizsgálta a jelszó ideológiai, mindennapi funkcióit. Ugyancsak szemiotikai kutatás keretében egy munkaközösség elemezte Budapesten az 1970-es években a május elsejék jelvilágát, azon belül jelszavait (*Munkaközösség: Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája: VOIGT VILMOS—SZÉPE GYÖRGY—SZERDAHELYI ISTVÁN szerk., Jel és közösség Bp., 1975. 187–99*).

Különösen a mai folklór, a mai nyelvi szokások antropológiai beállított-ságú kutatói érdeklődtek a jelszó iránt. Így történt ez a mai városi folklór kutatásairól híres zágrábi Folklórkutató Intézetben, ahol a különféle felvonulások plakátjait, jelszavait is vizsgálták sok más egyéb városi jelenség mellett (DUNJA RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Zágrábi városi folklór — kutatás, módszertan, eredmények: Ethnographia XCV* [1984.], 465–72). A közép- és kelet-európai politikai változások és válságok során másutt is fölfigyeltek a jelszavakra. Végeznek vizsgálatokat az orosz jelszavakkal kapcsolatban, s a vukovári szerb jelszavakat is föltérképezik. (GRZYMEK osztrák kollégám szíves szóbeli közlése.)

Ahhoz, hogy egy hétköznapi folklórműfajjal kapcsolatban tudományos megállapításokat tehessünk, lehetőség szerint minél nagyobb és pontosabb korpuszra van szükség. Ezt szolgálja gyűjtésem, amely az 1987–1991 közötti időszakra terjedt ki, s az egyes megmozdulások, demonstrációk, politikai küzdelmek jelszóanyagát külön csoportokban tartalmazza. Gyűjteményemből két kisebb egységet már rövid elemzés keretében megjelentettem (*Választási jelszóhadjárat '90: ÉdAny. XII/2* [1990.], 20 és „Hungary — no taxiland”. A taxiblokád jelszavai: *ÉdAny. XIII/1* [1991.], 20), valamint a Magyar Nyelv Hetére készült egy rádióműsor is az anyagból („Jelszavaink valának . . .” A közelmúlt és napjaink jelszavai nyelvészszemmel. Balázs Géza összeállítása. Szerkesztő: Fehérvári Győző. Rendező: Hámor János. Magyar Rádió, 1991. április 24.).

4. A j e l s z ó f u n k c i ó j a , m o d a l i t á s a . — Az ideológia, a politikai célok történetileg kialakult antropológiai-kulturális (és nyelvi) meghatá-

rozottságú csoportritusok keretében, rendszerében érvényesülnek. Ezért állítottam jelen tanulmányom elején, valamint a témával kapcsolatos első tudományos áttekintésemben (Nyr. CXI, 330), hogy ezek a mindennapi, folklór jellegű nyelvi műfajok lényegében nyelvészeti antropológiai vizsgálatot követelnek. (Ennek keretébe tartozónak vélem a sokszínű és változatos szemiotikai, szövegtani eljárásokat.)

Lényegében minden jelszót politikainak kell tekintenünk, úgyhogy azt is mondhatjuk, nincsen más, csak politikai jelszó. A partikuláris egyéni („Nincs lakásom”), (kis)közösségi, társadalmi, gazdasági („Engedjék el a hiteleinket”) stb. célt megfogalmazó jelszónak politikai irányultsága, jelentése van. A szóbeli (verbális és „meghangosított”, artikulált), valamint gyakoribb változata a grafikus-vizuális plakát (transzparensfóliát) „szövege” a mindennapi gyakorlat és a fennálló vagy kívánt politikai rend között teremt közvetlen szimbolikus-kommunikációs kapcsolatot. A jelszó határozott célja, hogy a politikai struktúra által képviselt vagy sugallt célok, valamint a mindennapi élet valósága között teremtett kommunikációs kapcsolatot cselekvési kapcsolattá alakítsa át (vö. EGYED i. m.).

A beszédaktus- vagy beszédtelet-elmélet értelmében a jelszó artikulált, „erővel” mondott illokúciós aktus, tehát megvalósított cselekvés. A cselekvés értéke azonban lehet szimbolikus vagy valóságos. Különösen az egykori ún. szocialista országokban (illetve általában a diktatorikus rendszerekben) gyakorolták és gyakoroltatták a társadalmi közléseknek ezt a szimbolikus módját. Ez lényegében a jelszó alapvető funkciójának meghazudtolása, az ilyen jelszó — saját terminusomban — *áljelszó*. Az *áljelszó* előírt, ellenőrzött, rituálisan használt, ismételt kiüresedett jelentésű megnyilatkozás. Ezzel élesen szembenállnak a valóságos, vagyis igazi közösségi problémákat (pozitív és negatív értelemben) megfogalmazó, nem hivatalos jelszók. A politikai kultúrának ezt a kettősségét SZENDE TAMÁS éppen a jelszavakkal (jelmondatokkal) példázza egyik tanulmányában: „Vessünk össze . . . két, azonos műfajú szöveget, két jelmondatot: (i) *Éljen a párt!* és (ii) *Állítsátok le Bős-Nagymarost!* Az első slogan demagógiája abban áll, hogy nincs cselekvéskontextusa a közlési cél értelmében, mivel nem mozgósít semmire. Nem tárgyának eltérése folytán, hanem nyelvi kifejezés mivoltában más a (ii) alatti jelmondat: megnevez egy végrehajtandó cselekvést, amelyet egy objektumra vonatkoztat. Útal a címzettre, legalábbis általános formában, de összetéveszthetetlenül. A kifejezés megjelenítésének, aktualizálásának módja emellett a közleményt egy bennfoglalt, bár — fölöslegesként, redundáns elemként — a nyelvi alakulatból elhagyott, szavakba is foglalható közléssel egészíti ki, amely lehetségesen így hangzik: *Mi követeljük*. Bizonyos értelemben tehát csak az utóbbi minőségű valóságos, tartalmas közlésnek” (A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása [1957–1988]: Nyr. CXIV, 22). Ehhez hasonlóan vélekedik a valóságos és *áljelszó* különbségéről EGYED PÉTER: „ha a jelszó kommunikációs-cselekvési komplexusként működik, akkor a helyzet meghaladásának aktív tényezője-közvetítője (ugyanis a cselekvésben felszámolja a helyzetet) — s ez a társadalmi változás, a forradalom szituációja —, ha viszont csak szimbolikus komplexusként van jelen a mindennapi életben, akkor a helyzet egyszerű újratermelését szolgálja, és a társadalmi rendszerben kimondottan a szimbolikus rend elemeként működik” (EGYED i. m.). Lényegében ez utóbbi célt szolgálták Magyarországon (és a többi ún. szocialista országban) a negyven éven keresztül kiadott hivatalos jelszavak (pl. a május elsejék jelszavai).

A jelszavakhoz fűződő érzelem, azonosulás is fontos vizsgálati szempont. A sokszor hallott jelszavak közhelyekké válnak (válhatnak), különösen azért, mert leegyszerűsített gondolatokat, érzelmeket, célokat fogalmaznak meg. KONRÁD GYÖRGY szerint: „Minden élénken izgatott korszaknak vannak jelszavai, melyeket lehetőleg gyakran kell mindenkinek használnia, ha ellenség gyanánt nem akar tekintetni. Korunkban minden párt zászlóira a szabadság és egyenlőség jelszava áll felírva” (idézi EGYED i. m., de Konrádnak több művében találunk a politikai jelszókra való utalásokat, pl. A cinkos. Bp., 1989. 157, 295, A városalapító. Bp., 1992. 24, 78, 111. stb.).

A j e l s z ó m o d a l i t á s, vagyis a jelszó és valóság, környezet viszonya nyelvészeti és szemiotikai szempontból is vizsgálható. A jelszó parole (performancia) jelenség, s így grammatikai formájától függetlenül megnyilatkozásnak kell tartanunk, amely konkrét kimondott (elhangzott) vagy leírt-ábrázolt formában áll előttünk (vö. KÁROLY SÁNDOR, Mondat és megnyilatkozás. NéprNy tud. XXIV—XXV [1980—1981.], 49—63).

A jelszó azért különösen érdekes jelszerkezet, mert a peirce-i jelhármasság olykor egyszerre tanulmányozható rajta: 1. Minden jelszó megvalósít valamilyen indexikus információt: hiszen kötődik helyhez, helyzethez, prozódiai sajátosságai vannak, paralingvisztikai elemek egészíthetik ki, 2. A jelszók igen tekintélyes (később elemzendő) típusa ikonikus információt is hordoz: a képszerűség jellemzi. Ide sorolom a megnyilatkozás „képeit”, de a vele együtt megjelenő, hozzá kapcsolódó képet is (korábbi elemzéseimben á b r a t e x t - nek, á b r a s z ö v e g - nek neveztük ezt a jelenséget, vö. pl. MNy. LXXXIV, 466), 3. A legnyilvánvalóbb információs szint a jelszók esetében is világos: a szimbólumokkal való információ. — A jelszó jelentésének komplex összetevői: referenciális jelentés, előfeltevésből, környezetből való jelentéskiegészítés, konkretizálás, az illokúciós (beszédtett) jelentés, felhívó érték.

5. A j e l s z ó t ö r t é n e t e. — Tetszetős dolog lenne a portyázó magyarok *huj, huj* csatakiáltásait tekinteni az első — lejegyzett — magyar jelszóknek. A parasztmozgalmak, felkelések, csaták jelszavait ugyancsak figyelmen kívül hagyhatjuk a mostani fölvetésben. A mai modern politikai jelszó a XIX. század szülötte. Nem véletlen, hogy éppen ekkor vált szükségessé önálló szóval való megjelölése. A legkorábbi politikai jelszók a százahagyományból lejegyezve, a századforduló munkássajtójából és más gyűjtésekből maradtak ránk. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapjaiban például rendszeresen közöltek vidékről beküldött szlogeneket. A Világszabadság című újság 1905-ben a beküldött jelszavakkal fejtett ki propagandát: *Aki kenyeret lop, az nem tolvaj, csak éhes; Drága az a méz, amit tövisről kell lenyalni; Az adó olyan, mint a lámpa — felszórófolják; A legolcsóbb munkásházak: kórház, menház, fogház* (forrás: NAGY DEZSÓ, Magyar munkásfölkör. Bp., 1987. 126). Már ebben a viszonylag korai jelszókban fölfedezhetjük a főbb stílusjellemzőket: a frazeológiai egységek eltorzítását, a szóláshasonlatok kedvelését, a felsorolással elért váratlan jelentéshatást.

Folytatódott a tanácsköztársaság idején a jelszópropaganda: *Minden a miénk; Ne bántsátok a néptulajdont; Te sötétben bujkáló, rémhírterjesztő ellenforradalmár, reszkess!* (Ez utóbbi jelszót 1988-ban a szentendrei HÉV-en firkálás, majd pedig tréfás szóbeszéd formájában is megfigyeltem.)

A két világháború közötti korszak meghatározó jelszója a *Nem, nem, soha!* A munkástüntetések hangoztatott jelszó: *Munkát! Kenyeret!* (Néha megtoldva: *Fasisztáknak kötele!*)

1944/1945 után természetesen még sokféle jelszó volt hangoztatható és hallható a közéletben. Mégis a kommunista jelszók azok, amelyeket a későbbi korszak meghatározó érvényűnek láttatott: *A föld azé, aki megműveli; Földet vissza nem adunk; Tiéd az ország, magadnak építed; Lesz magyar újjászületés* (ez a jelszó 1989-ben az egyik legutolsó MSZMP-jelszóként éled föl), *Urak országából dolgozók hazája; Romok helyén virágzó élet; Gerő, a hídverő; Arccal a vasút felé;* stb. Az 1948-ig terjedő időszakban még „spontán” jelszavak is keletkeztek. A Standard gyár természetjárói ilyen felirat alatt vonultak május elsején: *Természetjárás = egészségvédelem; Természetjárás a dolgozók sportja; Szabad országban szabad természetjárás.*

A fordulat évétől megkezdődött a hivatalos politikai, ünnepi jelszavak publikálása. Az MDP propagandaosztálya először 1948 novemberében, majd minden év áprilisában közzétette a kötelezően és kizárólagosan hangoztatandó jelszókat. A gyűléseken, ünnepségeken a szóbeli jelszók között állandósultak a Rákosit, Sztálint dicsőítők (pl. *Éljen Rákosi, éljen a párt; Rákosi a mi vezérünk | Ezért boldog egész népünk!*). 1948-at követően az 1956-os forradalom rövid időszakát leszámítva 40 éven keresztül csak a szimbolikus, hivatalos jelszók (áljelszók) léteztek. Ezek a jelszósorozatok évről évre alig változtak, finomodtak: a nép egésze nevében szóltak, az internacionalizmust és a munkát dicsőítették, az eredményeket hangsúlyozták. Az ötvenes évek néhány jellemző hivatalos jelszava: *A mi országunk nem rés a béke frontján, hanem erős bástya; Újabb 400 millióval növekedett a békétábor; A fővárosi könyvtár dolgozói kultúrával építik a szocializmust; Örök dicsőség és hála függetlenségünk támaszának, a felszabadító Szovjetunióknak és a nagy Sztálinnak; Éljen a felszabadító Vörös Hadsereg.*

A nagy társadalmi megmozdulások a jelszó kultúra változását is magukkal hozzák, hiszen a jelszó ezeknek egyik leghatásosabb nyelvi eszköze. 1956 teljes jelszófrázéológiája még nincs összegyűjtve, de emlékekből, korabeli fényképekből összeállítható egy kis mutató: *Azt kérdezik Pesten-Budán, hová lett a magyar urán? — Gerő Ernő gyere elő, | Legyen benned annyi erő, | Állj magad a bíró elé. | Elárultad magyar népünk, | Miattad folyt drága vérünk, | Nem való vagy semmi másra, | Megértél az akasztásra! — Magyar! Ne hágd magad! — A népakaratot még a tankok sem törhetik meg, MUK (Márciusban újra kezdjük).*

1988-tól rendszeressé váltak az utcai megmozdulások, tüntetések, s ezekkel együtt a jelszó kultúra újjáéledt. 1989 tavaszán adták ki utoljára az MSZMP május elsejei jelszavait. Ezzel a központi, hivatalos áljelszó megszűnt, s megjelentek a tagolt politikai érdekeket megjelenítő sokszínű jelszavak.

6. Szemiotikai — nyelvi jellemzés. — Az összegyűjtött jelszóanyag (amelyből tanulmányom végén mutatót közlök) azonos időszakból és történelmi szituációból származik, ezért együttes vallatásra fogható, s ezen keresztül a jelszó mint nyelvi tény, folklórműfaj jellemzőit megragadhatjuk.

1. A rendelkezésünkre álló lejegyzett és archivált jelszók lehetőséget adnak a **jelszótipológia** felállítására. Megkülönböztethetünk nemzetközi és nemzeti (helyi), hivatalos és nem hivatalos, központi és kisközösségi, egy nyelvű és többnyelvű (vegyesnyelvű), valamint valódi és áljelszókat. Egy-egy jelszó természetesen több csoportba is besorolható, természetesen nem oppozicionális, hanem a párhuzamos kategóriák valamelyikébe. Például a

Fidesz meghatározó jelszava, a *Hejha* (< helyhatósági választások, 1990) tekinthető hivatalosnak (mert a Fidesz-központ adta ki, s az egész országban megfigyelhető volt), mégsem központi jelszó (mert mégiscsak egy párt jelszava volt, tehát inkább közösségi, kisközösségi jellegű); s természetesen valódi jelszó (mert valóságos tény, küzdelmet, célt határoz meg — igen találó nyelvi leleménnyel). A *Hejha* jelszó és plakát — sok mással együtt — az 1990-es helyhatósági választások fontos történelmi, művelődéstörténeti dokuméntuma.

Az is előfordulhat, hogy a jelszók tipológiai helyzete a történelem folyamán megváltozik. Föltétlenül így történt ez a *Világ proletárjai, egyesüljetek!* jelszóval. Az 1848-ban Londonban született Kommunista kiáltvány befejező felhívása (szállóigéje) a nemzetközi kommunista mozgalom állandó jelszavává vált, tehát érvénye partikulárisból internacionálissá nőtt. Nemzetközi jelszónak tekinthető a Szovjetunió és a szocialista világrendszer fennállása és virágzása idején: ezzel együtt minden ilyen országban hivatalos és áljelszó. A szocialista rendszerek felbomlásával, a Szovjetunió megszűnésével érvényességi, használati köre szűkült; ezzel együtt tipológiai helyzete is megváltozott (ma Magyarországon csak egyetlen párt jelszava).

A jelszók tartalmi—formai jegyek alapján más módon is csoportosíthatjuk. A jelszó m o r f o s z i n t a k t i k a i szerkezete lehet teljes, hiányos, sőt többletszerkezet, s találkozhatunk tagolatlan, valamint szabálytalan szerkezetű megnyilatkozásokkal is.

Az első csoportba a tömör, önmagában hiányos m o n d a t s z ó k at sorolhatjuk (pl. *Nem!*). Az ilyen esetekben a megmozdulás célja, általános jelentése, környezete igazít el a megértésben. Az ilyen jelszókra különösen igaz az, hogy a kezdeti jelértelmezéskor magas a sűrítés, az entrópia, amely csak az előismeretek és a helyszíni, kontextuális ismeretek birtokában osztható el.

E g y s z e r ű k i j e l e n t é s e k tartoznak a második csoportba. Viszonylag ritka az ilyen jelszó. Ide sorolható például a *Bizonytalan a vacsorám* felirat, amely egy bányásztüntetésen egy kutyára volt erősítve. Tekintheszük hiányos jelszónak is, hiszen a *Bizonytalan, mint a kutya vacsorája* teljes szerkezetű szóláshasonlat rövidült, illetve aktualizálódott.

A f e l s z ó l í t á s o k alkotják a legterjedelmesebb csoportot, hiszen grammatikailag ezek valósítják meg legegységesebben a jelszó kommunikatív funkcióját. (Implicit módon ugyanis valamennyi jelszóban tetten érhető ez a funkció.) A jelszók esetében a felszólító mód és megszólítások, írott változatukban még a felkiáltójelek ennek markáns jegyei. A *Bűz van!* jelszó grammatikailag kijelentés, a felkiáltójel avatja „felszólítássá”, s a kontextus (Mártírok útja, tüntetés a környezetszennyezés ellen) egyértelműsíti: 'Szüntessék meg a bűzt!'

A poétikai megformáltságú rigmusok, r i g m u s - j e l s z ó k alkotják a következő csoportot. Valóságos nyelvi lelemény például a következő: *Paksi tapsi hapsi mars ki!* (Tüntetés az Ófaluiban tervezett atomtemető ellen.) Valamilyen nyelvi játék természetesen a legtöbb jelszóban megfigyelhető (ez teszi emlékezetessé, elgondolkodtatóvá), s a prozódiai megoldásoknak, rím-kényszernek mnemotechnikai okai is vannak: *Vettünk nektek Jamahát | Nem kell nekünk ez a gát; Nem kell a szén, nem kell az urán | Mivel fűtünk holnapután?;* illetve egy rövid, tömör rimes kérdés: *Demisz — neked ki hisz?*

A kérdések külön csoportba is sorolhatók. A k é r d é s - j e l s z ó retorikai alakzat. Funkciója a pátozskeltés, a szemrehányás, valamint más meg-

nyilatkozásokkal összekapcsolva sokféle kérdés-felelet játékra ad lehetőséget. Például nem létező párbeszéd megteremtése, ezzel hangsúlyozva a cselekvésértéket: *És velünk mi lesz?*; *Menjünk a lengyelek után?*; *Adó vagy gyermek?*; *Magyar táj osztrák ecsettel?* (utalva Juhász Gyula közismert verscímére); *Kinek jó a nekünk rossz?* stb.

A jelszó mint gyűjtőkategória sokféle eredeti és torzított idézet (szállóige) aktualizálására, más kontextusba helyezésére is alkalmas. Ezért akár külön csoportba is sorolhatjuk a valódi és a torzított i d é z e t e k e t. Pl. *Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk* (Sütő András); *S a sírt, hol nemzet süllyed el, / Népek veszik körül* (Vörösmarty Mihály) — mindkét idézet a romániai falurombolás elleni megmozduláson volt olvasható.

A felszólítások egyik alcsoportjának avagy külön kategóriának tekinthetők a „leginkább jelszók”, vagyis az é l t e t é s e k - é l j e n z é s e k. Pl. *Éljen május elseje!* Gyakori megoldás az eredeti éljenzés továbbköltése, s ki fordítása, pl. *Éljen Kádár!* — *havi 3000-ból*; *Éljen a kormány!* — *a mi bérunkból*.

Különleges jelszócsoporthoz tartoznak az úgynevezett á b r a j e l s z ó k, amelyek egy ábra és megnyilatkozás kapcsolatából állnak (s ily módon természetesen csak vizuális-grafikus élményként foghatók föl, akusztikailag nem megvalósíthatók). Már a firkálásoknak, a különféle feliratozásoknak, jelvényeknek stb. kedvelt megoldása, hogy egy rajz (ábra) és egy megnyilatkozás lép kontextuális — tehát egymásra vonatkoztatás nélkül nem értelmesíthető — kapcsolatba egymással. Ezek egyúttal rejtvénytű és ikonikus jellegű jelszók is (más kapcsán is említettem már: MNy. LXXXIV, 466). Nemzetközi jelek, j e l v é n y e k is megjelenhetnek közöttük, pl. *I ♥ Duna*. Karikatúra-jelszónak tarthatjuk azt, amelyen a *Kutatás* megnyilatkozás mellett egy kukában guberáló tudóst látunk.

2. A jelszó a pillanat terméke, műfaja. A helyzet, a környezet egyértelműsíti, ám vannak olyan jelszók, amelyek jelképpé, történelmi-politikai „díszletté” válnak. A pillanatnyiság—állandóság tengelyen sokféle nyelvi, jelentésbeli megoldással találkozunk.

Talán a leggyakoribb a t ö b b é r t e l m ű s é g, a poliszémia lehetőségének kihasználása. Pl. *Pénz nincs, feszültség már van* (a nagymarosi vízlépcső elleni tüntetésen). A *feszültség* szó két jelentése szikrázik egybe: 'villamosfeszültség' → 'társadalmi feszültség'. Ugyanekkor hasonló jelenség figyelhető meg a *Nem kell a sóder, nem kell a дума | Saját medrében folyják a Duna rigmusban*. A *sóder* 'folyami kavics' és 'üres beszéd' jelentése játszik egybe. A poliszémiára épít a *Bős—Nagymaros: Panama-csatorna* főirat is. A *Panama-csatorna* jelzi a Duna „csatornává” válását, valamint minősíti a megvalósulás körülményeit.

H o m o f ó n i a -jelenségek is szerepelhetnek transzpareszfőiratokon (illetve azok kiolvasásakor) mint a nyelvi humor eszközei. Ilyen a következő: *Nem kell nekünk Czibere-leves!* (az írásmód utal az akkori művelődési miniszter nevére, a *cibereleves* pedig egy népi ínsegeledel). Szerkezeti homonímiát valósít meg a következő főirat: *Itt él a nép — Íté a nép, Itt élni fog — Ítélni fog*.

Kedvelt eszközei a jelszógyártóknak a s z ó t o r z í t á s o k, új értelmes szavakká, szókapcsolatokká való átalakítás. Föltétlenül intellektuális stílus eszköz, szóalkotás mód. A humoros vagy elgondolkodtató hatás úgy keletkezik, hogy az alapalak és a létrejött új alak jelentése egyszerre villan föl:

vizlépcső → vizlépcsőd. Rokon jelenség ezzel a kontamináció: *Gerő* (Ernő) × *erőmű* = *Gerőmű*, *Grósz* (Károly) × *Nagymaros* = *Grószmaros* (ebben az esetben stilisztikai többlet, hogy a *gross* németül 'nagy'-ot jelent), *Oviber* × *Bertalan* = *Ovibertalan* (az *óvoda ovi* alakjának egybeesése kelt humoros hatást).

A poliszémiához közel álló jelenség, amikor hasonló hangzású szók kerülnek egymás mellé vagy helyére. A következő jelszóban a *többségrendszer* a *többségrendszer-t* idézi föl: *Rosszul értettétek, mi nem többségrendszert akarunk!* Hasonló hangzású szók egymás mellé állítására további példa még: *Körös-fői* — *gödöllői*; *Zugló* — *Vankó*.

A mai folklór jól ismeri az *á l b e t ű s z ó* jelenségét; vagyis azt, amikor meglevő, valódi betűszók átköltött „feloldást”, jelentést kapnak. Természetesen a jelszókészítők is kihasználják ezt a játékos szóalkotási módot: *ELTE* = *E*ötvös *L*oránd *T*emplom *E*gere. Valamint ehhez hasonlítható a betűszó-továbbköltés: *ELTEmetve*.

Gyakori a hiány, az elliptikus szerkesztés. Nem is a kimondás miatti félelem, hanem inkább az elgondolkodtatás és a „helyszűke” lehet az oka: *Azért a víz az úr . . .* (ti. győzni fog a nép, a természet); *Hol van Mátyás király . . . ?* (kiegészíthető: „oda az igazság!”).

Összehasonlító jelentéselemzésre, tartalomelemzésre ad alkalmat az 1972. május elsejei felvonulás hivatalos jelszavainak vezérszavak szerint elkészült elemzése (vö. Munkaközösség i. m. 190), s hasonló kettős oppozíció-vonatkozásban az utolsó MSZMP jelszavak (1989. május 1.) megadása:

1972. május 1.		
	munka	harc
nemzetközi	<i>Szovjetunió szocialista országok egysége</i>	<i>Indokína Közél-Kelet, európai biztonság</i>
nemzeti	<i>IV. ötéves terv munkaverseny szocialista brigádok</i>	<i>szocialista haza MSZMP</i>
1989. május 1. (saját elemzésem)		
	munka	harc
nemzetközi	—	<i>béke, biztonság, emberiség</i>
nemzeti	<i>korszerű műveltség kibontakozás nemzeti összefogás értéktörlesztés tudás, teljesítmény szocialista piacgazdaság</i>	<i>nemzeti egység, haladás demokratikus szocializmus társadalmi szolidaritás Magyar Népköztársaság, „szeretett hazánk”</i>

A két táblázat azonos tartalmi jegyek alapján mutatja a két május elsejei hivatalos jelszóiak jellemzőit. Az összevetésből (1972—1989) látható, hogy a nemzetköziség gondolatköre gyakorlatilag folszámolódtott, helyette inkább „általános, emberi” kategóriák jelentek meg. A nemzeti program erősödött, a

hagyományos (kiüresedett) frazeológia némiképpen megújult. Ez az újítás azonban már nem volt képes a folyamatok befolyásolására, új célok tömegek általi elfogadására.

3. A jelszó lényegéhez tartozik számos jelhasználati (pragmatikai) kérdés. A jelszó megalkotása — elődjével, a kiáltással ellentétben — nem pillanatnyi, hanem tervszerű folyamat. A jelszó, a felirat alkotója lehet egy ember, politikai megmozdulások esetében azonban inkább egy közösség. A műfaj folklór jellegét erősíti, hogy az alkotók „névtelenek”, csak a közösség (párt, mozgalom) azonosítható. A leírt, vizuális-grafikus jelszó alkotása hosszú előkészítést igényel, a helyszínen azonban megjelenhetnek skandált, deklamált, tapssal kísért, élőszóval vagy hangszóróval „elmondott” alkalmi jelszók is. A plakátjelszók megfogalmazásának körülményeiről az 1990-es országgyűlési választások kapcsán aprólékosan, az érintett képviselőjelölt szemével számol be Miskolczi Miklós (Független, ne válasszon engem. Képes 7 Lap- és Könyvkiadó, 1990., különösen 146—9; Holczer Józsefnek köszönöm, hogy fölhívta rá a figyelmemet.)

A jelszó cselekvésértékét, hatását nagyban befolyásolja az, hogy egy megmozdulás jelszavai mennyire esnek egybe. Ugyanazon a megmozduláson (alkalommal) a jelszavaknak nagy szóródása is megfigyelhető. Az egyirányú (azonos célra irányuló) jelszavak között is találni naivakat és intellektuálisakat, tömör-apodiktikusokat és kifejtő-részletezőket, célzatosakat és követelőket.

Bonyolultabb a helyzet, ha egy alkalommal kétirányú (különböző, ellentétes célokra utaló) jelszavak is megjelennek. Ez a helyzet akkor fordul elő, amikor egy tüntetéssel szemben „ellentüntetést” szerveznek. Ez a jelszók párbaját, s z ó p á r b a j t eredményez. 1989. május elsején a hivatalos MSZMP-jelszavak mellett már alkalmi, nem hivatalos jelszavak is megjelentek, pl. *Nem a szánk nagy, a zsömle kicsi*. Különösen élesen elváltak a tüntetők—ellentüntetők szóbeli jelszavai 1990. október 28-án a taxisblokádn idején. Pl.:

(A)	→ ←	(B)
<i>Éljen Palotás!</i>		<i>Éljen Horváth Balázs!</i>
<i>Éljen a kormány — hétezerből!</i>		<i>Éljen Antall!</i>
<i>Dolgoztunk már eleget, élni akarunk!</i>		<i>Éljen a kormány!</i>
<i>Bérencek, mennyit kaptok?</i>		<i>Eszközök vagytok!</i>
<i>Mondjon le a kormány!</i>		<i>Hazaárulók!</i>
<i>Nem vagyunk taxisok!</i>		<i>Nem lesz puccs!</i>
		<i>Mi vagyunk a többség!</i>
		<i>Alkotmányos rendet!</i>

A szóbeli dialógus-jelleg egyúttal a valóságos megmérkőzés erőpróbája. Arra figyelmeztet, hogy valódi, mély társadalmi konfliktusok törnek a felszínre, amelyekre megoldást kell találni. A szópárbaj alkalmat kínál az utolsó intellektuális lehetőségre: egymás jobb belátásra való bírására. Ebből a szempontból különösen nagy figyelmet érdemelnek a jelszók, mert nemcsak szimbolikus-kommunikációs kapcsolatok létesítésére, hanem egyúttal valódi „cselekvésre”, cselekedtetésre: társadalmi erőszak keltésére és erőszak elkerülésére is alkalmas eszközök.

7. **Összefoglalás.** — Tanulmányomban a jelszók mibenlétét, funkcióját, történetét és szemiotikai, nyelvi, nyelvhasználati jellemzőit vizsgáltam meg.

A jelszók eredete a kiáltásokban, csatakiáltásokban fedezhető föl. Sok más apró folklórműfajjal és irodalmi formával érintkezik. Jellemzők rá a folklórmegoldások, törvényszerűségeik, de a firkálásokhoz, más feliratokhoz hasonlóan sokféle kommunikatív jellemző is társul hozzá. A jelszó rendszerint rövid, állandósult nyelvi kifejezés, amely valamilyen csoporthoz, közösséghez, társadalmi mozgalomhoz való tartozást, illetve annak érdekeit fejezi ki. Mai formájában a politikai jelszó mint szó és jelenség a XIX. század elejétől figyelhető meg. A jelszó antropológiai jellemzője az, hogy meghatározott ideológiai, politikai célokat közvetít, kapcsolatot teremt különböző társadalmi rétegek közötti rítus keretében. Rávilágít az ideológia, a hangoztatott célok és a mindennapi élet valósága közötti ellentmondásra; változtatni kíván; a társadalmi cselekvés, mozgolódás jellemző nyelvi megvalósítása, a szópárbaj hatásos eszköze.

Magyarországon 1988-ban megindult a történelmi dekorációvá vált hivatalos, politikai (ál)jelszók összeomlása, s ismét megjelent egy élő jelszó-folklór, amely a demokratikus, sokféle érdeket megjelenítő társadalmak sajátossága.

8. **Mutatvány az átmenet időszakának (1988 — 1990) jelszavaiból.** — a) MSZMP 1988. május 1-i jelszavak: 1. *Világ proletárjai, egyesüljetek*; 2. *Éljen a marxizmus—leninizmus*; 3. *Éljen május elseje*; 4. *Éljen a magyar—szovjet barátság*; 5. *Erősítsük a szocializmust építő népek barátságát*; 6. *Éljen a kommunista és munkáspártok szolidaritása*; 7. *Atomfegyvermentes világot*; 8. *Megújuló nemzeti egységgel a haladásért.*

b) MSZMP 1989. május 1-i jelszavak: 9. *Az MSZMP programja a megújulás programja*; 10. *Nemzeti egységet, haladást, modern Magyarországot*; 11. *Lesz magyar kibontakozás*; 12. *Éljen szeretett hazánk, a Magyar Népköztársaság*; 13. *Demokratikus szocializmust, néphatalmat*; 14. *Szocialista piacgazdaságot — szocialista jogállamot.*

c) Tüntetés a romániai falurombolás ellen, Budapest, 1988. június 27: 15. *Nem Erdélyt akarjuk, hanem emberi életet Erdélyben*; 16. *Románok! Ne hagyjátok megtéveszteni magatokat, a magyarok nem ellenségeitek*; 17. *Románok, magyarok, legyetek szabadok*; 18. *Csauswitz — no* (szóban); 19. *NE* (dózer és fatemplom rajzával); 20. *Diktátortmentes Európát*; 21. *El a buldózerekkel.*

d) Tüntetés a nagymarosi vízlépcső ellen, Budapest, 1988. szeptember 12: 22. *Azért a víz az úr . . .*; 23. *Nem kell a sóder, nem kell a дума, saját medrében folyják a Duna*; 24. *Dunasaurus*; 25. *Pénz nincs, feszültség már van*; 25. *Roszszul értették: mi nem többgát-rendszert akartunk*; 26. *Grósz mars*; 27. *Nem kell Gerőmű | Nem kell Grószmaros | Nem kell buldózer | Nem kell gumibot*; 28. *Vízlépcsőd*; 29. *Lakást építs, ne gátat*; 30. *Osztrák bankoké a haszon*; 31. *Világ buldózerjei egyesüljetek?*

e) Tüntetés a nagymarosi vízlépcső ellen, Budapest, 1988. október 30: 32. *Vettünk nektek Jamahát | Nem kell nekünk ez a gát*; 33. *Döntsük meg a vízrendszert*; 34. *Lebuktok a vízlépcsőn!*

f) Sztrájk a felsőoktatásban, Budapest, 1988. november 23 — 24: 35. *Anno 2000: ELTEmetve*; 36. *Múzeum a körúton*; 37. *Felvesszük! Némi anyagi támogatást*; 39. *Ne puskát; pipettát*; 40. *Eötvös Loránd Templom Egere*; 40. *Egyedem-*

begyedem, sorvad az egyetem; 41. Húst a cziberelevesbe; 42. Nem kell nekünk Czibere-leves; 43. Minisztériumi támogatással kibővítik az Alacsonyhőmérsékletű Fizika Tanszéket; 44. Állást keres az egyetem volt fűtője; 45. Kutatás (guberáló köpenyes tudós rajzával); 46. Nem kell nekünk széncsata, győzni fog a tancsata.

g) Tüntetés a nagymarosi vízlépcső ellen. Budapest, 1989. március 6. és Nagymaros, 1989. április 2: 47. *Környezetszennyező hivatal; 48. Öntsünk vizet a Dunába; 49. A kádban pancsoljatok, ne a Dunában; 50. Kommunista párt, térítsd meg a kárt; 51. Gátat a pártnak, utat a Dunának; 52. Bős—Nagymaros—Kis-Balaton—Kisköre—Gyurgyevác: Sebek Magyarország testén (Magyarország térképén ezek a területek föltüntetve, ragtapasszal leragasztva); 53. Bősz Nagy Marót (Maróthy László karikatúrájával); 54. Magyar táj osztrák ecsettel?; 55. Hol vagy Mátyás király...?*

h) Felvonulás, Budapest, 1989. március 15: 56. *Good bye Stadinger; 57. Még egyszer azt üzente; 58. Kommunista politika, azaz a nép nevében a nép ellenében 59. 1945—1989. Ennyi volt, elég volt; 60. Nem engedtünk 48-ból.*

i) Tüntetés a nyírádi bauxitbánya környezetrombolása ellen, Hévíz, 1989. április 17: 61. *Hévíz mindenkié — bauxit másutt is van; 62. Nyírád — a tavat kinyírád; 63. Felelőtlen döntés helyett felelős kormányt; 64. Tavunk a holnapunk.*

j) Tüntetés a Mártírok útjai környezetszennyezés ellen, Budapest, 1989. április 21: 65. *Én 3 hetesen láttam meg a napvilágot, mert addig eltakarta a szmog; 66. A szmog nem alternatív levegő; 67. Ha sokáig szívjuk — megszívjuk; 68. Legyen olcsóbb az ólommentes benzín; 69. Ólommentes gyerekeket; 70. Gáz van; 71. Levegőt; 72. Benne vagyunk nyakig. Szagoljuk is?*

k) Tüntetés a tervezett atomhulladék-temető ellen, Ófalu, 1989. június: 73. *Paks — mars; 74. Paksi tapsi hapsi mars ki; 75. Minden megye temesse el a maga szemetjét.*

l) Bányásztüntetés, Pécs, 1989. augusztus 30: 76. *És velünk mi lesz? 77. Menjünk a lengyelek után? 78. Nem akarunk másodrendű állampolgárok lenni; 79. 1970: 50 kg szén = 3 kg hús, 1989: 50 kg szén = 1 kg hús, 2000: se szén, se hús; 80. Urános, szenes, utcára mehatsz; 81. Bizonytalan a vacsorám (kutyára erősített felirat).*

m) Tüntetés a Munkásörség ellen, Budapest, 1989. szeptember 29: 82. *Nincs pénzünk rátok; 83. A munkásörséget nem beépíteni — leépíteni; 84. A munkásörség vagyona a nemzet tulajdona; 85. Münnich Ferenc Művek; 86. 60 ezer fegyver az sok; 87. A mór megtette kötelességét, viszontlátásru elvtársak; 88. Elmult fiúk; 89. Vigyázz! Pihenj! Oszolj!*

n) Mezőgazdasággal kapcsolatos tüntetések, több helyen, 1990. január—február: 90. *A tej élet, erő, szegénység; 91. Idejut a nép is (levágott tehénfej mellett); 92. Vágóhídra sem kellünk (tehénen); 93. Levágott tehenet nem lehet megfejni; 94. Vissza a földet; 95. Le a vörös bárókkal; 96. Kimerült a földünk java, mondjon le a Hütter Csaba; 97. Vigyázz, a földdel ne játssz; 98. Olcsóbb lett a néma kacsa, Hütter Csaba menjél haza.*

o) Tüntetés a miskolci bölcsészegyetem ügyében, Miskolc, 1990. február 23: 99: *Hova lett a Glatz-nosztly?; 100. Mélyen tisztelt miniszterek, hadd legyenek szemeszterek; 101. Találjátok ki bölcs ésszel, mi legyen a bölcsésszel; 102. A rendszer változhat, de a tudás örök; 103. Glatz úr, ébresztő!*

p) Országgyűlési választások, országos, 1990. március—április: M D F: 103. *... Csupán két szó: Szabadság és tulajdon! (Kölcsey); 104. Товаруиуи коиец; 105. Jöjjön el a te országod; 108. Veled vagyunk, legyél velünk. — S Z D SZ 109. Küldjön Szabad Demokratákat a parlamentbe; 110. Aki otthon marad, a*

múltra szavaz; 111. *Tiszta múlttal tiszta jövőért*; 112. *Van, aki szabadon szereti*; 113. *Tudjuk, merjük, tesszük*; 114. *Van kiút*; 115. *Szabad élet, szabad madár, de szép, aki szabadon jár.* — Fidesz: 116. *Fiatal demokráciának fiatal demokratákat*; 117. *Tiszta lappal*; 118. *Itt és mást*; 119. *Hallgass a szivedre, szavazz a Fideszre*; 122. *Ne otthon kuksolj, voksolj.* — F K G P: 123. *Bort, búzát, békességet — Isten, haza, család*; 124. *Nem engedünk a 47-ből*; 125. *Akitől a földet kapom, szavazatom arra adom*; 126. *A mi pártunkban nincs marxista, győzni fog a 7-es lista*; 127. *Ha magyar vagy, nem szavazhatsz másra, csak a Független Kisgazdapártra*; 128. *Vörös csillag volt nincs; Független Kisgazda Párt nagy kincs*; 129. *Teáltalad él a Kisgazdapárt! Számítunk rád.* — K D N P: 130. *Tiszta múlt, biztató jövő = kereszténydemokrata képviselő*; 131. *Lendülj keresztet magasba, keresztet a nyolcasba*; 132. *Egy kis nép is naggyá lehet Európában*; 133. *A kereszténydemokrácia — útlevel Európába*; 134. *Európai kereszténydemokrácia — magyar felemelkedés*; 135. *Istennel a hazáért és a szabadságért*; 136. *Nem voltak árulóink, csak üldözőteink*; 137. *Van jövőnk — jövőnk.* — M S Z P: 138. *Haza és haladás*; 139. *Dolgozói tulajdont*; 140. *Mi magyar szocialisták: tudtuk, mertük, tettük — tesszük*; 141. *Mondd meg a papának, hogy szavazzon a szocialistákra*; 142. *Munkát, szociális biztonságot*; 143. *Szocialistákkal a Holnapért*; 144. *Egy párt, amely utat nyitott a többi pártnak.* — S Z D P: 145. *Az újrakezdés asszonya*; 146. *Aki árt mond, mondjon bért is*; 147. *Európa velünk van*; 148. $3 \times 8 - 8$ óra munka, 8 óra szórakozás, 8 óra pihenés — ezt akarja a nyolcas lista; 149. *Demokrácia Igen, Igazságosság Igen, Jólét Igen, Szocdemek Igen.* — M S Z M P: 150. *Dolgozók! Ne féljeteek szavazni a pártotokra!*; 151. *A párttal a néppel egy az utunk*; 152. *Szabadság, Munka, Megbékélés, Biztonság.* — A grárszövetség: 153. *A vidékért, a haza jövőjéért.* — H V K: 154. *A Parlament a pártokon kívülieké is! Mi vagyunk többen*; 155. *A többség ne legyen kisebbség! Anyagi, szociális biztonságot.* — *Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül . . .* — Magyar Néppárt: 158. *Néppel a népért*; 159. *Nem a párt a fontos, hanem a haza.* — Magyarországi Zöldek Pártja: 160. *Tűzre, vízre vigyázzatok.* — Függetlenek: 161. *A szükséges plusz + független. Helyi plakátszövegek, rigmusok*; 162. *Ha szíve dunaújvárosi, a képviselője legyen Miskolczi*; 163. *Magyar Bálint — Igen*; 164. *Nekem nem tékép e táj (Ráday Mihály)*; 165. *Gondolj a honra, szavazz a Hornra*; 166. *Szebb lesz a tavasz, ha Roszikra szavaz*; 167. *Kommunisták le a lanttal, jelöltünk: Hajagos Antal*; 168. *Félre a kételyt: Tölgyessy Pétert*; 169. *Itt és mást, Tirts Tamást*; 170. *Elég volt a sok káder, most már jöjjön Áder*; 171. *Dr. Grád számít rád*; 172. *Vigyázz, kész, Rajk*; 173. *Íme Ádám, kire vágytál*; 174. *Telve a pince, reményünk a Vince*; 175. *Elég volt a sok mese, jöjjön Ugrin Emese*; 176. *A mi dalunk az Antallunk*; 177. *Legyen már vége, szavazz a Végre*; 178. *Ne maradjon az ország árván, segít neked ebben Márvány*; 179. *Körösfői — gödöllői*; 180. *Zugló — Vankó*; 181. *Az egész város tudja már: jelöltünk a Hodosán.*

r) Helyhatósági választások, országos, 1990. szeptember: Fidesz: 182. *Hejha*; 183. *Az önkormányzat gazdasága a gazdagságán múlik.* — M D F: 184. *Mi lesz itt? Mi leszünk itt!*; 185. *A nemzeti megújulás programja helyett: rágalomkampány — tüntetés — zűrzavar? Még nem késő! Szavazzon a megújulásért küzdőkre.* — S Z D S Z: 186. *Demszky, a tettek embere*; 187. *Szabad polgárokat a szabad önkormányzatba.* — M S Z P: 188. *Az idő nekünk dolgozik*; 189. *Ha mást vártál és mást kaptál, most jól válasszál.* — F K G P: 190. *Tegnap szabadságodért, ma jogaidért, holnap jólétedért.* — K D N P: 191. *Hiteles emberekkel a helyi demokráciáért.* — B I T: 192. *Voksodban a sorsod van.*

s) Tüntetés a taxisblokáid idején, Budapest, 1990. október 28: 193. *Taxisok, nem áll, csak megállt mögöttetek az ország*; 194. *Fasizmus — kommunizmus — taxizmus*; 195. *CB terror*; 196. *Mi is a nép vagyunk*; 197. *Hungary — no taxiland*; 198. *Bukaresti bányászok = budapesti taxisok*; 199. *Taxisok = lenini útonállók*; 200. *Taxisok, vissza a volánhoz, engedjétek el a kormányt*.

A gyűjtésben nyújtott segítségükért köszönettel tartozom sok tanítványomnak; a történeti anyagért a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatársainak; a feldolgozáshoz nyújtott szakmai segítségért VOIGT VILMOSNAK, az ELTE Folklore Tanszék vezetőjének.

BALÁZS GÉZA

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Szólások Kemény János Önéletírásában

1992 nyarán a rádióban hallottam egy riportalanytól a következő kifejezést: „[úgy jártam] *mint amikor Pilátus beleesett a Krédóba*”. Jót derültem rajta, mert nyilvánvaló, hogy a beszélő nem tudja, ki volt Pilátus, a Credo-ról pedig azt hiszi, hogy valamiféle folyó, víz, tó. A szóláshasonlat eredeti jelentése, a mögötte levő kép, számára teljesen elhomályosult. A szólás helyesen így hangzanék: *Úgy került bele valamibe, mint Pilátus a Crédóba*. A jelentése pedig: 'akarata, tudta nélkül, teljesen véletlenül kerül bele (rendszerint vmely kellemetlen ügybe)' (vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 558). A kép színes és érzékletes: Pilátusról, aki Jézus keresztre feszítésében közreműködött, egy imádságban, a Hiszekegyben állandóan megemlékezünk.

Természetesen nem csoda, ha a Biblia ismerete nélkül felnőtt generáció tagja — a riportalany — a történetet egyáltalában nem ismerve a szólássá vált hasonlatot saját értelmezése szerint átalakítva használta.

Ekkoriban éppen Kemény János Önéletírását olvastam, melyet 1657 és 1658 között írt (Magyar Remekírók sorozat. Bp., 1980. Szépirodalmi Kiadó. A szöveggondozás és a jegyzetek V. WINDISCH ÉVA munkája), s meglepődve tapasztaltam, hány olyan szólás (hasonlat) van benne, melyet ma már nem igazán értünk (bár esetleg élünk velük), s különösen érdekesek voltak számomra azok, amelyeket a XVII. századi erdélyi szerző még legtöbbször konkrét jelentésben ír le, de olykor már elvontabb, átvitt értelemben is használ.

Ugyanakkor feltűnt számos, nem szószerkezet, nem kifejezés méretű, hanem egy sajátos jelentést egyetlen szóban tömörítő olyan képzés, amely tartalmánál fogva köznapis és közérthető volt a XVII. században, de ma már elvesztette jelentését, elavult. Közülük jó néhányat összegyűjtöttem egy kis cikk számára: *visszapironkodni* 'szégyenkezve visszajönni', *bésszínleni magát* 'behízelegni magát', *kibeszéli magát valahonnan* 'addig beszél, amíg ki nem engedik', *kicégéreződik*, *kicsördül a híre* 'kitudódik, köztudottá válik', *kicokigat vkit vhonnan* 'kikerget' stb. stb.

Ez a rövid dolgozat már nem az ilyenféle szavakra (bár akad belőlük több is), hanem az olyan kifejezésekre, szólásokra, szóláshasonlatokra, közmondásokra koncentrál, amelyek ma már nem élnek.

Van köztük olyan, mely még közel áll az eredeti konkrét képhez: „nyakra főre az magas hídról leessék az vízben” (48), s mára elvontabbá vált; más kifejezésekkel már Kemény is átvitt értelemben él: „minket opprimálni akarnak vala, de Isten kegyelméből markokban szakada ['nem sikerült']” (225); *siketségre nem vevén* 'nagyon is törődve vmivel' (138); *résen lévén fülök* 'idejében megtudva vmit' (149); *valami oly szél érte őket* 'olyan hírt kaptak' (149); *kezde kapni kétfelé* 'kapkodott ijedtében' (171, 253); *a császár sza-*

kállában kapás 'a császár bosszantása' (172), *neki is bőribe jár vala* 'maga is veszélyeztette magát' (174); „az Bethlen fejedelem javaiban . . . én kezemhez sok jutott volna . . . [de] míg oda jártam, *elkölt vala annak szüretje* 'leszüretelték, hasznot húztak belőle mások'” (155). Mindezek ma már nem élők, de a szövegkörnyezetben egyértelmű, színes kifejezések.

Már nehezebben érthető ez: „biztatám . . . amnestiával is, hogy *ha kinek mi tört fázoka azelőtt lött volna is* . . . azelőttiekért való büntetések törvény nélkül nem lenne” (287). A NySz.-ban nincs meg; a kiadás jegyzete — feltehetően O. NAGY GÁBOR alapján — helyesen, így értelmezi: 'ha tiltott, törvénytelen dolgot cselekedett volna'. Maga Kemény fejt ki a jelentést itt: „*az feneke ingének melyet hínak*, vöttem reám, *azaz mezülelen testre az dolmányt és nadrágot*” (43). Talán névszói állítmányú teljes mondat volt az előzmény: *Feneke az inge* ('nincs alsóneműje').

Olykor, el akarván kerülni a durvább fogalmazást, szolidabb változattal él: „Majd megvállik, ki áruló, s *ez fia, s ki igaz urához*” (176), de már Imrefi Mihályról — saját korának nyelvén — bizony elmondja, hogy „egyébiránt nyavalyás rossz erkölcsű asszonyállat vala, Báthori Gábornak elein, azután közembereknek *volt esmeretiben* ['volt szeretője'] (140).

Bethlen Gábor halálát, illetve életének utolsó pillanatait hármasszónimával írja le: „futának érettünk, hogy az fejedelem *halálra vált légyen*” (98), „az fejedelem pedig *szinte halólag van*; talán *tyúkmony sültni idő alatt meghala*” (99).

A következő két, nehéz csatákra, kilátástalan helyzetekre vonatkozó fordulat Kemény egyéni leleményének tűnik: „*énelőttem az megegyezett derék erő, hátam megett az bévágatható szoros utak és Vesselényi lévén, oldalul mindenfelől az nagy havasok, szárnnyarakés nélkül talán egy láb is el nem szaladhatott volna*” (240); „az sűrű lövés között az nyeregben lefekütt, *ha lehetett volna, árnyékká lött volna*” (271). Képszerűen írja le a már majdnem kitörő, elkezdődő vérontást két ízben is azonos módon, a ma már szokatlan, de mégis azonnal érthető sajátos képzés sajátos jelentésével: „Az Úristen csodálatosképpen *az szinte csöppönőleg lévő keresztény vérontást így távoztatá el*” (74), „*csaknem csöppönőleg vala az vérontás közöttünk*” (114). (A NySz.-ból hiányzik a szóalak.)

Talán 'megszégyenít, megvet' a jelentése a következő szólásnak: *gallérink alá pökik az német* (100).

Valódi hasonlatokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat gyakran olvasunk Kemény Önéletrésében. Elhagyom azokat, melyek máig élnek, mint: *sok bába közt csaknem elvesze az gyermek* (201), „*az ki mit nem őt, nem tudja mi ízű, nehéz kenyér az katonai kenyér*” (261), vagy még más alakban, de a maival azonos jelentésben: *ha ma dánom-dánom, holnap valóban bánom-bánom volt* (19).

A következő típusokból szemelgettem. Ma már nem élők s nehezebben értelmezhető kifejezések: *csak rávonták az rámdra 'szigorúan eljárak ellene'* (166). Mondanivalóját gyakran hosszabb hasonlattal hozza közelebb olvasójához. Ezek jelentése legtöbbször egyértelmű a szövegkörnyezetben: *Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem míglen csak pihés, addig előzőm meg* (136); *Nem különben cselekszik, mint az mely agarat nyakon kötve visznek kedve ellen vadászni, s ha elszalasztatik, nem az vad után, hanem másfelé fut* (266). „Ha szintén vétkeztenek is valamit azon dologban az ifiu urak, de nem kell őket megbüntetni; mert az *mely kőlyökagarat az első vadfogáson igen megvernek, fottig* ['örökké, mindig'] *féltelmes* ['félénk'] *szokott lenni*” (125–6). „[Minthogy] *vallásunkon való evangélica ecclesia is szép nyomorog vala köztök: 'hogy az aszú ja mellett az nyers is el ne égne . . . nem hagyók felverni az várost, sem égetni*” (275). *Mint két egymással összeveszett vak kuldusok hadazván, s mindenik, egyik egyfelé, másfelé másik, hátramaszván, az Úristen csodálatosképpen választotta s futtatta őket kétfelé* (175).

Érzékletes hasonlatot olvasunk Keménytől, amikor váratlan döntésre akarták kényszeríteni olyan esetre vonatkozóan, amiről nem kapott a fejedelemtől újabb, elég

utasítást: „*holott egy fa egy vágással, ily nagy dolgok egyszer hazól vitt tanúsággal nem deciáltathatnak*” (209).

A saját korában közismert irodalmi példákra, históriákra is hivatkozik Kemény. Így Salamon és Markalf történetére: „Azonban az ellenség mind közelítvén, mi is nem tanálunk vala *Markalf módjára* ütközetre való mezőt” (206). Másutt a Heltai fordításából ismert Aesopus-mesére (vö. a kiadás jegyzetét a 370. lapon): „akarák ijesztéssel, *mint róka farkával az fát levágni*, úgy ők is [Munkácsot] megvenni” (147). „Ez mindenik olyan vala, *mint midőn az róka farkával akarta levágni az fát az varjú fészke alatt, ha fiát alá nem hányná*” (173). Nem tudom, milyen történetre utal a következő megjegyzés: „ha felveszi is, ha nem is, mint amaz példabeszédbeli király fia patkója, olyan volna” (161).

Néha ő maga értelmezi a szólást: „Szegény jóakaró atyámfia . . . imé ő mely bátron van, s nem tudja micsoda hidegtől fázlaltatik, azaz *mint van dolga*” (164).

Máskor tudatosan használ népies „igazmondást”. Mikor úgy érezte, kiesett a fejedelem kegyeiből, akkor írja: „Ez alkalmatossággal azért megteljesedék rajtam amaz közs igazmondás, hogy az nagy emberek kedvességek igen nyúlhaton jár . . . kiből is vettem eszemben, hogy *megrágtá legyen az eb a háját, mint szokták mondani paraszt magyarul*” (244).

Több szólással is tudja jellemezni az emberek színeváltozását, pálfordulását: „az maga nevezeti és természeti szerént az farkas csak szörít akarta változtatni, természetit s bőrüt nem” (301); *ki ma az mely vokson volt, holnap az tisztért perdítette az szekercét* (166) [‘voksáért azonnal tisztiséget is kívánt’]; *mindenekben állhatatlan vala. Mikor Bethlen Gáborral felmentünk, kalvinista vagy lutheránus volt, ha alájúttünk, pápista volt* (233).

S végül van néhány olyan eset, amikor a szólás Kemény korában jön létre, egykorú konkrét személlyel, eseménnyel kapcsolatos, s talán csak a kortársak értették, használták őket. „Némelyek magok feleségekkel is kedveskedtek” [Báthori Gábor fejedelemnek, aki aztán birtokadománnyal hálálta meg e kegyeket], „többek között Gyulavárát Kamuti Farkasnak is olyanért adták volt, (*ugyan rusnya proverbiumban is kelvén akkori időben: Tarts fiam Kata Gyulaváráért*)” (27). — Tudnunk kell, hogy „az töröknek szokása szerént Szent Demeter nap után nem kell vala táborozni, kit régen elmulatván, kezdének rendkívül békétlenkedni” (77). Kemény leírja, hogy csillapította le a háborgó törököt Bethlen Gábor. „Mely emlékezetes cselekedetivel az fejedelem annyéra megszéledtété az pogány hadakat, hogy ugyan szóbeszédben kéle köztök: *hogy nincsen már töröknek egyéb Szent Demeter napja, hanem csak Bethlen Gábor napja*” (77–8). — A katonák között támadt egy nyilván rövid életű szólás egy bizonyos Bakossal kapcsolatban. Bakos hada, emberei „jó vitéz emberek valának, de igen állhatatlanok, úgyhogy az egész tábor már ugyan cégéres jelül tartja vala, hogy midőn az Bakos hada oszol, rosszul van dolgunk, mikor szaporodik, fordul az szerencsénk jobbra; mert mikor az ellenség alányom vala, azok is rajtunk tolvajkodnak vala, mikor előttünk retiradál vala, akkor megint mellettünk megszaporodva állának” (230).

E. ABAFFY ERZSÉBET

Névtan és nyelvföldrajz*

Épp egy emberöltő telt el azóta, hogy 1957-ben megindult az azóta rendszeressé váló magyar névtani konferenciák, tanácskozások sorozata. De mióta mondhat magáénak számottevő eredményeket a magyar névföldrajz? BÁRCZI GÉZA az első névtudo-

* Az utolsó bekezdés kivételével elhangzott a jászberényi névtani tanácskozáson, 1991. október 12-én.

mányi konferencia megnyitó előadásában még sajnálkozva állapítja meg, hogy a nemzetközi eredményekkel szemben a névtannak ez a területe „nálunk eddig eredménytelen” (NévtVizsg. 10 — az antroponimiára vonatkoztatva) Mint később KÁZMÉR MIKLÓS 1970-es tudománytörténeti szemléjéből kiderül (A »falu« a magyar helynevekben. XIII—XIX. század. Bp., 1970. 12—5), századunk első felében is születtek már követésre méltó példák a tulajdonnevek táji megoszlásának vizsgálatában, de ezek — azon túl, hogy mennyiségben sem érik el a kívánatos mértéket — java részben a nyelvtörténet és településtörténet sajátos kérdéseire keresik a választ. Anélkül, hogy munkásságuk részletezésébe bocsátkoznánk, illő megemlítenünk MELICH JÁNOS, PAIS DEZSŐ, MOÓR ELEMÉR, KARÁCSONY JÁNOS, MIKECS LÁSZLÓ, MÁLYUSZ ELEMÉR és mindenekelőtt KNIEZSA ISTVÁN nevét. Idevágó munkásságuk külön tanulmányt érdemel. Az utókor számára példa értékű az a széleslátókörűség, komplex szemlélet, tudományköziség, amellyel tárgyukat kezelték. (Zárójelben jegyzem meg: addig-addig bizonygattuk az utóbbi évtizedekben az önelvű névkutatás jogosságát, míg csaknem teljesen elsorvadt a magyar névtan történettudományi ihletésű, de nyelvtudományi alapokon álló irányzata.)

Térjünk azonban vissza a II. világháború utáni időkre, azon belül is a névföldrajzi gondolat alakulására. Érdekes, hogy miközben BÁRCZI széles nemzetközi körkép ecsetelésével próbálja ösztönözni a hazai névtudományt hasonló eredmények elérésére, már ezen az első konferencián is jelen vannak a névföldrajzi témák. BENKŐ LORÁND például „Nyelvjárástörténet a névtudományban” címmel tart előadást, rámutatva, hogy „a történeti névkutatás módszerében adott esetekben nem kerülhető el a földrajzi szemlélet érvényesítése, sőt bizonyos típusú névtörténeti vizsgálatokban ez a szemléletmód a való eredmények egyedüli biztosítója” (NévtVizsg. 132). Különös hangsúllyal hívja fel a figyelmet a XVI. század magyar és török adóösszeírásaira, melyekben mind a családnevek, mind a keresztnévek alaki, lexikális és tipológiai jellemzői bő anyagban tanulmányozhatók. (A névföldrajzi utalás már megtalálható korábban, „Magyar nyelvjárástörténet” című munkájában is, ahol többek között az *öttevény* 'töltés' és a *ropó* 'lejtő' közszavak elterjedésével foglalkozik a helynevek alapján: i. m. 51.) Az első névtani konferencián KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND „Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban” című előadásában az elvi kérdések hangsúlyozásán túl konkrét példákon is szemlélteti a névadás táji megoszlását. Adatait három nagytáj szerint csoportosítja (Tiszántúl, Duna—Tisza köze, Dunántúl), majd a nevek eredetbeli rétegeit összehasonlítja, regisztrálva a területi különbségeket (NévtVizsg. 164—8). Hasonló módon jár el néhány évvel később megjelent könyvében is (Személyneveink 1500-tól 1800-ig. NytudÉrt. 28. sz. 1961. 102—4), kiterjesztve vizsgálatait az erdélyi régióra.

Szintén „visszajáró témának” számít az 1958-as konferencia egyik sokat idézett, névföldrajzi vonatkozású előadása, „A magyar törzsi helynevek”. GYÖRFFY GYÖRGY, aki már maga is jelentős szakirodalmi előzmények folytatója, ezúttal azt hangsúlyozza, hogy a törzsi helynevek zöme a korai várak körül csoportosul. Ebből és más történeti adalékokból arra a következtetésre jut, hogy a törzsnévi települések alapítói a várjobbágyok, a harcok katonái réteg közül kerültek ki. A témát az 1969-es második névtani konferencián MOÓR ELEMÉR folytatja, aki visszatérve egy korábbi próbálkozásához (A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. Szeged, 1944.) „A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében” címmel mondja el gondolatait (Ny tudÉrt. 70. sz. 45—50). MOÓR szerint úgynevezett negatív módszerrel rekonstruálható a magyarság legkorábbi törzsi megtelepedése. Vagyis: mivel a környezet adja a néposoporra utaló helyneveket, ott keresendő az eredeti lakóhely tömbje, ahol hiányzik az illető törzs neve. Vizsgálatait igyekszik a régészet eredményeivel is összhangba hozni. GYÖRFFY és MOÓR elképzeléseinek egyaránt akadtak később bírálói, illetve továbbfejlesztői. KRISTÓ GYULA például vitatja GYÖRFFYnek a várakhoz, várjobbágyokhoz kötődő

elméletét (Törzsek és törzsnévi helynevek: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA ANTAL, CZEGLÉDY KÁROLY, RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp., 1977. 211–23). A téma legújabb könyvében SÁNDORFI GYÖRGY visszatér a katonáskodó népelemek gondolatához (Korai helyneveink vizsgálata. Miskolc, 1989.). Vizsgálatainak egyik lényeges konklúziója az, hogy a törzsi helynevek eloszlásából nem lehet megnyugtatóan megállapítani a törzsi keretek felbomlása előtti településtörténeti állapotot. Rögzíthető, mérhető viszont — és így statisztikailag jellemezhető — az illető helynévtípus térbeli elterjedése, szóródása, s ezek a mutatók más helynevekével összevethetők. A hasonló térbeli és számbeli eloszlást tükröző helységnevek közül talán kiszűrhető a csatlakozott kabar törzsek megnevezése is. Érdekes és reménykeltő kísérletnek tarthatjuk például TÖRÖK SÁNDOR tanulmányát (Mi volt a neve a három kabar törzsnék?: Száz. CXVI [1982.], 986–1059). Ő a törzsnévi helységek egymás közti távolságát vette statisztikai vizsgálat alá, hogy az így nyert mutatókkal közelítse meg a „kabargyanús”, törzsnévserű helyneveket.

A harmadik (veszprémi) és negyedik (zalaegerszegi) névtani konferencia névföldrajzi vonatkozású előadásait a helynévi problematika uralja, kiegészülve a földrajzi köznevek kérdésével. A nyolcvanas évek elejére a járási és megyei gyűjtések eredményeképpen a helynevek olyan tömege válik a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé, hogy országrésznyi területek egybefüggő táji vizsgálata is könnyűszerrel elvégezhető. A sűrű kutatópont-hálózat révén még az egyébként nagyon megbízható magyar nyelvjárási nagyatlasz lapjai is kiegészíthetők aprólékosan megrajzolt izoglosszatérképekkel. Erről tanúskodik például SZABÓ JÓZSEF tanulmánya; ő Csongrád megye főbb nyelvjárási sajátosságait összegzi a helynevek alapján (MNyTK. 160. sz. 173–6), illetve KIRÁLY LAJOSÉ, aki a Somogy megyei kötetet felhasználva készít ragyogó térképlapokat a *hegy, kereszt, berek, kender, dűlő, mező, alja* szavak nyelvjárási alakváltozatairól (A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról: uo. 199–206). Hogy ezen a téren még hatalmas kiaknázatlan lehetőségeink vannak, későbbi előadások is szemléletesen bizonyítják. Az 1984-es szegedi Inczeffi-emlékülésen SZABÓ GÉZA tartott előadást „Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás” címmel (MNyTK. 170. sz. 1985. 75–82). Ő szintén hangsúlyozza a helynévgyűjtemények dialektológiai hasznosíthatóságát, sőt nyelvzociológiai következtetésekre is lehetőséget lát. Áttekinti a szótagzáró *l* kiesését a Délnyugat-Dunántúlon, és külön felhívja a figyelmet a ritka tájszavak felbukkanására a helynevekben (pl. *tikmony, tikmonyas, putyora* 'baromfi', *putyorás*). Vö. még uo.: MNyTK. 183. sz. 166–70. A „Baranya megye földrajzi nevei” (I–II. Pécs, 1982.) elkészülte alkalmasból Pécsen rendezett tanácskozáson ÖRDÖG FERENC szólt a témához: „Helynévgyűjteményeink mint az onomato-dialektológia forrásai” (Baranyai Művelődés 1989/3. 27–33).

A modern földrajzinév-gyűjtemények nyelvföldrajzi kiaknázásáról a IV. magyar névtudományi konferencián több előadás szólt. BALOGH LAJOS a hangtant, azon belül a zárt *ē*-zést tanulmányozta (MNyTK. 183. sz. 68–73), PESTI JÁNOS pedig a lexikai, szóföldrajzi kutatásokat szorgalmazta (uo. 156–9). PESTI elméleti fejtegetéseit jól kiegészíti egy konkrét vizsgálata, szemléletes térképekkel kiegészítve: „A *ság, ség* (~ *segg*) és a *séd*-Dunántúli földrajzi neveiben” (NévtÉrt. 12. sz. 32–53). Amint az utóbbi tanulmányokból is kiderül, szorosan kapcsolódik e témához a földrajzi köznevek kérdése. PESTI csatlakozik MARKÓ IMRE LEHEL azon véleményéhez, hogy e sajátos köznévi csoportot nem csupán a helyneveken keresztül kell tanulmányozni, hanem külön kérdőív segítségével járasonként legalább 4–5 községben össze kell őket gyűjteni. Az így befolyt anyagból atlasz is szerkeszthető, amely a helynevek későbbi feldolgozója számára nagy segítséget nyújt (vö.: MARKÓ IMRE LEHEL: NytudÉrt. 70. sz. 85–9, MNyTK. 160. sz. 197; VÉGH JÓZSEF: MNyTK. 160. sz. 123). HEFTY régi tanulmánya (A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: NyF. 66. sz.) már legfeljebb csak nagyon óvatossá tájékozódásra alkalmas.

Névföldrajzi vizsgálatok okleveles anyagon di a k r ó n szemponttal kiegészítve is végezhető, de ez nagyobb felkészültséget, jól felszerelt könyvtárakat és több időt igényel. — A helynévkutatásban e téren KÁZMÉR MIKLÓS monográfiája a legnagyobb szabású vállalkozás, amely a *falv* szóval alakult helységnevek térbeli és időbeli mozgását nagy apparátussal, kitűnő térképekkel szemléltetve mutatja be (l. fent i. m.). Az ő tudománytörténeti összefoglalása teszi lehetővé azt is, hogy a megelőző eseményekről csak vázlatosan, tallózza szóljunk, s figyelmünket az utóbbi évtizedek eseményeire koncentráljuk.

KUBÍNYI LÁSZLÓ „Adalékok Zala megye nyelvjárástörténetéhez” című tanulmánya a Pais-Emlékkönyvben (453–8) hangtörténeti érdekű. Okleveles helynévadatokból von le hangföldrajzi következtetéseket. B. LŐRINCZY ÉVA térképmellékletekkel kísért monográfiájában az *-s ~ -cs* képző régiségbeli szereplését kutatja a helynevek és személynévek bevonásával, vizsgálatának végcélja tehát morfosztatikai jellegű (Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. sz. 1962.). A történeti tanulmányok java része azonban lexikai jellegű: MÁLYUSZ ELEMÉR például a *Csehi, Németi, Oroszi, Tóti* nevek középkori elterjedését mutatja be térképeken (A középkori nemzetiségi politika: Száz. LXXIII, 257). SZOKOLAY MARGIT a besenyő telepekről állít össze térképet a helynevek alapján (FE. IX, 65). KÁLMÁN BÉLA az Árpád-kori vízrajzi köznevek elterjedését veszi számba és ábrázolja kartografikusan (NytudÉrt. 58. sz. 1967. 344–50). KOROMPAY KLÁRA a *Roland, Olivér, Olivánt ~ Elefánt* személy- és helynevekkel bizonyítja a Roland-ének középkori ismertségét Magyarországon (Középkori neveink és a Roland-ének. NytudÉrt. 96. sz. 1978.). A nevek szoros összefüggését a térképlapokon szemléltethető szóföldrajzi kép nagyfokú hasonlósága is bizonyítja. FEHÉRTÓI KATALIN „A középkori *Cigány* helynevek és személynevek” című tanulmányában (NévtÉrt. 12. sz. 5–17) meggyőzően bizonyítja, hogy a középkorban Magyarországon kétféle *Cigány* személynév létezett: az etnikumra utalókat, amelyek a cigányság bevándorlásával kapcsolatosak, megelőzte egy korábbi, ettől függetleníthető, egyelőre ismeretlen eredetű szó, amely személynéven keresztül helynévvé is vált. A helynévi és személynévi *Cigány*-ok — amint ezt a térképvázlat is szemlélteti — határozottan elválnak egymástól. HAJDÚ MIHÁLY nem rég a *szér* szó szereplését vette tüzetes vizsgálat alá helyneveinkben: NévtÉrt. 11. sz. 41–8, 12. sz. 55–65). HORVÁTH ANDREA a *róka* és *ravasz* régi nyelvbeli szinonimák egymáshoz való viszonyát tisztázza a helynevek alapján (NévtÉrt. 12. sz. 65–85). Különböző korok szinkrón metszeteinek egymásra vetítésével bizonyítja, hogyan szorul vissza a *ravasz* lexéma nyugatról keleti irányban haladva. A régi állat- és növényvilág tükörképét adják J. PAPP ZSUZSANNA és GALLASI MAGDOLNA tanulmányai térképekkel szemléltetve (J. PAPP, Madárnevek középkori helyneveinkben: NévtÉrt. 5. sz. 55–69, Víziállatok nevei középkori helyneveinkben: NévtÉrt. 7. sz. 116–22; I. GALLASY, Növénynévi alapú régi településneveink: MNyTK. 183. sz. 83–93). A tájnevekben előforduló gyakoribb közszók nyelvföldrajzát én vizsgáltam „A magyar tájnévadás” című dolgozatban (NytudÉrt. 126. sz. 40–1). Végül a helynevek témakörének szemléjét BENKŐ LORÁND idevágó munkálkodásával zárom, kiemelve nem rég megjelent tanulmányát: „A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből” (MNyTK. 188. sz.). Ebben névtörténeti, tipológiai, szóföldrajzi szempontok fonódnak össze a kronológiai következtetésekkel. Például a legkorábbi helységnevtípusok hiányából, illetőleg a *falva* utótagúak bő számából arra következtet, hogy az északi csángók az Árpád-kort követően települtek a Kárpátokon kívülre, azaz nem lehetnek a honfoglaló magyarság kint rekedt szórványai.

A helyneveknél jelzett vizsgálati szempontok — természetesen aránybeli eltérésekkel — az a n t r o p o n í m i a i kutatásokban is föllelhető. Hangtörténeti érdekű például MARKÓ IMRE LEHEL előadása: „Személynévek mint nyelvjárástörténeti források

(Zala megye nyelvjárási jellege a XIV. században)” (MNYTK. 140. sz. 59–67), továbbá HAJDÚ MIHÁLYnak az „Adatok a XVI. század ő-zéséhez” című tanulmánya (a Magyar Nyelv Imre Samu emlékszámban: LXXXIII, 443–7). Az utóbbi írás egy központi hangtani jelenséget a XVI. századi adóösszeírások, defterek személyneveinek lokalizált, statisztikailag is differenciált számbavételével ragad meg. A morfológiai vizsgálat leginkább a becézőnevek variánsainak feltérképezéséhez kapcsolódik. Ilyen térképeket már MIKES LÁSZLÓ művében is találunk (A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Kolozsvár, 1944.). RÁCZ ENDRE a XIV. századi, rövidüléssel alakult becézőnevek tárgyalásában kitér a területi megoszlásra is. GERGELY PIROSKA néhány kalotaszegi becenévtípus (*Bancsi, Parci ~ Parca, Tata*) táji elterjedtségét mutatja be három térképlapon (NyIrK. VI, 149–63). HAJDÚ MIHÁLY 17 Nógrád megyei település XIX. századi népességösszeírásából gyűjtötte ki és állította egymás mellé a keresztnévek becéző, illetve megkülönböztető szerepű morfológiai változatait „Nyelvjárástörténeti adatok a becézőnevek funkciójának vizsgálatához” című írásában (MNY. LXIII, 238–44). Tőle származik a magyar becézőnevek mintaszerű monográfiája is, melyből természetesen nem hiányzik a táji szempontú vizsgálat sem (Magyar becézőnevek [1770–1970]. Bp., 1974. 58, 67, 78, 123 stb.). ÖRDÖG FERENC személynév-monográfiájában ugyancsak találkozunk becenévtérképekkel (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973.). Megtudhatjuk például azt, hogy a *Manci* mely településeken a *Mária, Margit, Magdolna, Malvina, Matild, Emerencia* becézője (96). Hasonló vizsgálatban részesül a *Manyi, Gyula, Gyuszi, Gyura, Gyuri, Gyurka* stb. becenév (97, 99). Egy térképlapról az is kiderül, hogy a *Csicsa* nevet hol használják becézőnévként, hol ragadványnévként (113). A kérdéshez l. még ű., Theoretische und methodische Fragen eines ungarischen regionalen Personennamen-Atlas: CISO. X, 305–12. ÖRDÖG FERENC monográfiája persze a többi személynév-fajtát is vizsgálja, azaz a lexikára is kitér, ugyancsak szemléletes térképekkel illusztrálva. (Munkásságának történeti irányú kiszélesedését jelzi nagyszabású XVIII. századi zalai személynévgyűjteménye, illetve az ebből táplálkozó tanulmányai, vö. pl. A készülő XVIII. századi Zalai Személynévtár családneveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról: MNYRét. II, 729–36 stb.) Hasonló mélységű vállalkozást csupán B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi személynév-monográfiái képviselnek (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977., A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. NytudÉrt. 108. sz. 1981.). Nála főleg a kistájakra való beosztás (Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádasmente) eredményezi a földrajzi szempont érvényesülését, de külön tanulmányban is kísérletet tesz összehasonlító vizsgálatra: „A személynévek összehasonlító vizsgálatának lehetőségei a magyar névtanban” (NévtÉrt. 6. sz. 8–18). Ebben saját kalotaszegi anyagát szembeveti ÖRDÖG göcseji és hetési statisztikai eredményeivel. — Az egy tájegységen belüli összevető vizsgálatok újabb irodalmából l. még pl. FÜLÖP LÁSZLÓ, A Somogy megyei Vízmente személynévei 1722–1900. MN1. 86. sz. 1990. 141–4.

Az összehasonlító tanulmányok, könyvrészletek száma könnyűszerrel szaporítható. Olvasható ilyen KÁLMÁN BÉLÁnak népszerű könyvében (A nevek világa. Bp., 1973.³ 45), FEHÉRTÓI KATALINnak a XIV. századi magyar megkülönböztető neveket tárgyaló művében (NytudÉrt. 68. sz. 35–46), HAJDÚ MIHÁLY több tanulmányában (Nyr. XCI, 293–7, MNY. LXIV, 232–45) vagy FARKAS FERENC járszági ragadványnév-vizsgálataiban (pl. MNYTK. 170. sz. 139–48). Hasonlók írására a jövőben a Magyar Személynévi Adattárak egyre szaporodó kötetei is kedvező feltételeket teremtenek. Jó lenne persze, ha a PAIS-, MIKESY-, KÁZMÉR-féle egy-egy névre összpontosító táji-történeti névtanulmányok sem halnának ki (l. pl.: MNY. LXIV, 300–16; LXXXIII, 474–80; stb.).

Témánk aktualitását jelzi, hogy a jászberényi névtani tanácskozás megrendezése óta eltelt egy évben is több olyan cikk, tanulmány, előadás látott napvilágot, amely a névtan nyelvöldrajzi lehetőségeire hívja fel a figyelmet. BENKŐ LORÁND a II. Dialektológiai Szimpozionon tartott előadásában (Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája: II. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1987. augusztus 24–26. Megjelent: Veszprém, 1990. [= 1992.] 18) kitér a helynevek dialektológiai hasznosíthatóságára is, különösen nagy reményeket fűzve a modern helynévtárakból kibontható földrajzi köznévi izoglossza-kutatáshoz. A tiszteletére összeállított emlékkötetben is (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991.) többen választottak névföldrajzi témát: KÁLNÁSI ÁRPÁD, Névföldrajzi térképlapok Szatmárból (321–6), KÁZMÉR MIKLÓS, A *Benkő* családnév XV–XVII. századi nyelvöldrajza (327–31), ÖRDÖG FERENC, Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról (488–96). ÖRDÖG FERENC mostani és korábbi tanulmányaiból arról is értesülhetünk, hogy külön monográfia készül Zala megye XVIII. századi személynévanyagáról, központban a névanyag táji megoszlásának kérdésével és a társadalmi, történelmi stb. mozgatórugók föltárásával. — Tárgyunk legfrissebb írása a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának kötetében olvasható: HAJDÚ MIHÁLY, A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában (Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 250–4).

JUHÁSZ DEZSŐ

Magyar eredetű ruszin igék Hodinka Antal Ruszin—magyar igetárában

Hodinka Antal 1864. január 12-én született a Zemplén vármegyei Ladomér községben görög katolikus papcsaládban. Apja Hodinka Román kisebb-nagyobb kárpátaljai falvakban lelkészkedett, Hodinka Antal iskolás korában éppen Szeklence községben. Jelen esetben két névnek is jelentősége van: az apai keresztnévnek és a *Szeklence* helynévnek. Hodinka írói neveiben feltűnik az apja nevéből képzett patronimikus alak: *Romanuv*, több művét pedig *Szeklencei Szegény Ember* (*Соқырницький Сирохман*), *Szeklencei Árva* (*Соқырницький Сиротюк*) álnevek alatt publikálta, illetve készítette elő publikálásra. Középiskolai tanulmányait az ungvári királyi katolikus gimnáziumban végezte 1874–1882 között. 1882–86 között teológiai tanulmányokat folytatott előbb az ungvári szemináriumban, majd a budapesti központi szemináriumban, illetőleg a budapesti tudományegyetem hittudományi karán, ahol 1886-ban, 22 éves korában teológiai végbizonyítványt nyert. Budapesten a teológia mellett a bölcsészettudományi karon történelmi és szlavisztikai tanulmányokat is folytatott. Ezt követően a szülői házban, Szeklencén tölt több mint egy évet, ahol egyháza liturgiájának történetét és szláv történeti munkákat tanulmányozott. A papi pálya telítettsége miatt 1888-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában helyezkedik el. Hivatali felettesei hamar felfigyeltek rá, s állami ösztöndíjon az Osztrák Történetkutató Intézetbe küldték, ahol diplomatikával, paleográfiával és Jagió tanítványaként szláv filológiával foglalkozott. 1891-ben a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán doktorátust szerzett. Bécsben már korábban megismerkedett Thallóczy Lajossal, az osztrák–magyar közös pénzügyminisztériumi levéltár igazgatójával, a kiváló történettudóssal, aki balkanisztikai kutatásaiba igyekezett bevonní Hodinkát is. Thallóczy 1891-ben a közös pénzügyminisztérium levéltárába nevezetti ki, s közel másfél évet tölt itt, 1892-ben a Császári és Királyi Hitbizományi Könyvtár óre, vagyis könyvtárnoka lesz. Ferenc József tulajdonképpen

magánkönyvtárában 1906-ig dolgozott. Közben 1895–96-ban a római és vatikáni levéltárakban végez kutatásokat. 1906-ban 16 évi bécsi tartózkodás után a pozsonyi királyi katolikus jogakadémián a magyar művelődéstörténelem tanszékét nyeri el. 1910-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja. 1914-ben a pozsonyi új alapítású Erzsébet Tudományegyetem jogi karán, 1918-tól pedig az új bölcsészeti karán a magyar történelem egyetemi tanára lesz. 1920-ban, bár meghívást nyer a prágai Károly Egyetemre, egyetemével elhagyja Pozsonyt és átmenetileg Budapesten, majd 1923-tól Pécssett működik. Ez évben addigi tanszékét az egyetemes történelem tanszékkel cseréli fel. A bölcsészettudományi karnak 1918–19-ben és 1926–27-ben dékánja volt, az egyetemnek pedig 1932–33-ban rektora. 1933-ban a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választja. 1934-ben Budapestre vonul nyugdíjba. 1940–43-ig a Kárpátaljai Tudományos Társaság első elnöke; az ügyvezető elnök, pécsi tanítványa Harajda János. 1945-ben Budapest ostroma megtörte életerejét. 1946. július 15-én elhunyt.

Tudományos munkássága három fő tárgykörbe osztható: 1. szláv–magyar történelmi kapcsolatok; 2. a kárpátaljai ruszinok múltja, főképpen egyházi története; 3. Pécs város története a XVII–XVIII. században. Az MTA kézirattárában Hodinka Antal hagyatékában a ruszinok történelmére, néprajzára vonatkozóan nagyszámú eredeti okmány, másolat, fogalmazvány található. A tudományos közvéleményben eddig ismeretlen kéziratok ruszin–magyar igetára (a továbbiakban Igetár) két példányban, egy piszkozati és egy letisztázott változatban őrződött meg a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Az utóbbit a nyíregyházi Görög Katolikus Teológiai Főiskola faximile kiadásban a közelmúltban megjelentette. Az Igetár pontos címe így hangzik: Глаголница. (Сбирка всіх глаголовъ пудкарпатско-русинського языка) Ruszin–magyar igetár. Собрать, упорядивъ и передословіе написавъ Тонія Романувъ. Az impúrum változat oldalai hézagosan vannak írással kitöltve, ebben Hodinka helyet hagyott az utólagos pótlásoknak, melyeket a második, letisztázott példányon is folyamatosan végzett. Az impúrum változat oldalszáma: 593; lapmérete: 17×21 cm. A tisztázati példány oldalszáma: 435; lapmérete megegyezik az impúruméval. Ennek pontosan ismerjük lezárási évét: 1922. Ez az évszám van ugyanis feltüntetve a kiadásra előkészített változat címlapján. Hodinka elkészíthette az igetárat 1920 után is, mikor Pesten, méltatlan körülmények között az Erdélyből menekült Zolnay professzorral és családjával egy közös szükségalakásban lakott. Feltételezhető az is, hogy már 1918-tól foglalkozott ruszin–magyar szótár, illetve igetár kiadásával, amikor a Károlyi-kormány önrendelkezést adott a ruszinoknak, s megalakította Ruszka Krajnát.

Az Igetár alapvetően leíró jellegű, XIX. századvégi XX. század eleji nyelvállapotot tükröz, de Hodinka történeti-etimológiai szempontokat is érvényesít. Erről később szölok. Az Igetárban mintegy 7500 ige és több mint 600 igeváltozat található. A tisztázat előtt található Hodinka kallódó ruszin–magyar szótárához népnyelven írott töredékes bevezetője. Mielőtt témámra, a magyar elemekre rátérek, foglalkoznom kell az Igetár funkciójával, hasznosíthatóságával, helyesírásával, felszereltségével, a szerző gyűjtési elveivel stb.

Hodinka Antal szándéka szerint a kárpátaljai ruszin népnyelv szókincsét, illetőleg igeekészletét kívánta felgyűjteni, azzal a céllal, hogy elősegítse a formálódó ruszin irodalmi nyelv fejlődését. Az oroszul vagy keveréknyelven, úgynevezett jazicsijében vagy ritkábban ukránul író kortárs ruszin értelmiségiektől eltérően egész működése során következetesen a kárpátaljai népnyelven alapuló irodalmi nyelv használatát tartotta egyedüli helyes útnak. E felfogásához ragaszkodva kárpátaljai ruszin népnyelven, pontosabban máramarosi *u-zó* dialektusban egy könyvet és több tanulmányt, cikket írt. Felfogása szerint „Az irodalmi nyelvet mindig a tehetséges írók fejlesztették ki a népnyelvből, úgy, hogy elkezdtek egy nyelvjárásban írni.” Kallódó ruszin–magyar szótára előszavában

megfogalmazott véleménye szerint: a népnyelv pontos helyesírási szabályainak bevezetését követően, e szabályok mindennapi alkalmazása szilárd helyesírást hoz magával és állandósít, s így egységessé válik a kárpátaljai ruszin nyelv. Látjuk, Hodinka normalizáló funkciót is szánt Igetarának. Ezzel összefüggésben nyelv művelő, a nyelv helyes használatával kapcsolatos feladatokat is kitűzött maga elé. Azért gyűjtötte össze az igéket, közöttük ősi, elfelejtett szavakat, hogy ezek megismerésével a ruszinok saját, s ne rokon vagy idegen szavakat használjanak.

Hogy a beszédben tulajdon szavaikkal tudják kifejezni magukat, a szavak egy részéhez *idéz etet* mellékel, melyeknek forrását is megjelöli. Idézett forrásainak egy része XVI–XVIII. századi nyelvemlék, ily módon az Igetár történeti szótár elemeit is magán viseli. Pl.: *заводати* = feljelenteni, elzárkolósítani: „Я кормецъ федоръ . . . завдалемъ лазъ”. 1646; *розсыпати* = szétönteni, szétmállasztani: „не пришовъ емъ розсыпати али исповнити”. 1751; *тужити* = epekedni, szomorkodni: „не тоужте добре чинячи”. XVII. sz.; *удержати* = megállítani, visszatartani: „тѣло наше удержиме выть пянства”. XVI. sz.; *усиловати* = megerőltetni magát, iparkodni: „саль и доски з Мараморыша до Араниеша спущены усилюйтеся до Повчи спровадити”. 1755. — A nem ruszin eredetű szavakat általában *etimológia ila g is minősíti*, pl. *бановати* = bántani, bántalmazni: magyar eredetű; *бѣѣти* = virrasztani: egyházi szláv eredetű; *бигльовати* = vasalni (ruhát), téglázni: német eredetű; *бросити* = lökni, dobni, vetni: orosz eredetű. *преображатися* = átváltozódni: egyházi szláv eredetű; *дезертировати* = katonaságtól szökni: német eredetű; *датовати* = keltezni: latin eredetű. — Esetenként egy-egy *el t e r j e d t s é g e r e* is utalásokat tesz, pl. *бочкати* = csókolni, *бочкатиця* = csókolózni. Csak Sárosban és Zemplénben, másutt: *цѣловати*; *зиторити* = a *говорити* tótos szinonimája. — Nagyszámú igének megadja a *szinonimáját* is, pl. *боронити* = védelmezni, őrizni, szin. *сокоутити*; *бляндати* = fecsegni, összevissza beszélni, szin. *лопонѣти*; *врати* = hazudni, szin. *брехати*.

A szótárt, látjuk, haszonnal forgathatják a nyelvjáráskutatók, a nyelvi kölesönhatás kutatói, s természetesen a ruszin irodalmi nyelv történetét tanulmányozó szakemberek. A ruszinok irodalmi nyelvéről Hodinka ezt írja: „Csak valamilyen jós tudná előre megmondani, hogy valaha is lesz-e a kárpátaljai ruszinoknak új irodalmi nyelve.” E véleményét ma is elfogadhatjuk, e vélekedés ma is igaz. Ismeretes, több mint egy évszázada rendszeresen történtek kísérletek arra, hogy az orosz, ukrán és belorusz irodalmi nyelvek mellett egy negyedik keleti szláv irodalmi nyelvet is létrehozzanak. E törekvések az utóbbi években ismét felújultak. Kelet-Szlovákiában több ruszin népnyelvű újság jelenik meg, Kárpátalján, a ruszinok Отчий Храм című lapjában szintén jelennek meg népnyelvű cikkek.

Visszatérve Hodinka Igetarához, a helyesírást tekintve a szerző azt írja, hogy kompromisszumos megoldásra törekedett, arra, „hogy középúton haladjak, azaz ne távolodjak el túlságosan az etimológiától, és ne merüljek el a fonetikában.” Hodinka használja az *i, ji* hangértékű *ѣ*-t, a *ѡ* hangértékű *ѡ*-jelet, nem alkalmazza a *g* hangértékű *r*-grafémát. Hangtani tekintetben az Igetár a máramarosi *u*-zó nyelvjárást tükrözi (főbb sajátosságai: zárt szótagú *o, e* → *y, ю*-ba megy át, megőrződik a *u* – *ы* különbsége, *кы, зы, хы* hangkapcsolatok stb.), pl. *збыточити* = illetlenkedni, szemtelenkedni; *мылти* = 1. szappanozni, 2. hibázni; *мыслити* = gondolkodni; *дымитися* = füstölögni; *изгыбнути* = kipusztulni; *гыгати* = lökdönsni; *кырвавити* = vérezni; *кыславѣти* = tőkösödni; *хылти* = hajlítani; *хыбѣти* = hibázni.

Hol gyűjtötte Igetarának anyagát Hodinka Antal? Rendszeres terepmunkával gyűjtötte, jegyzetelte a ruszin nép által a beszédben köz- és szólásmondásokban, dalokban, koledákban stb. használatos szavakat. Továbbá módszeresen feldolgozta a részben általa feltárt és lemasolt vagy mások által publikált ruszin nyelvemlékeket. „Az egész

krajnyánkban mindig figyeltem a férfiak, a nők, a gyerekek beszédét, a hallott szavakat feljegyeztem, a meséket, köz- és szólásmondásokat, dalokat, koledákat, s a vigadalmak nótáit lejegyeztem magamnak. Továbbá a Szepességtől Máramarosig számba vettem azokat az iratokat, amelyekben népiünk nyelvét találtam.”

Hodinka terepmunkájáról néprajzi vonatkozású dolgozatai is tanúskodnak. A Ru-tének című, Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén című sorozatban megjelent dolgozatához ruszin és magyar nyelven jegyezte fel az épületek, berendezési tárgyak, használati eszközök s ruházat megnevezését, s saját kezűleg készített rajzvázlatokat mellékelte feljegyzéseivel.

Az igetár szócikkeinek struktúrája: 1. a ruszin ige infinitívusa; 2. az adott ruszin ige jelen idő egyes szám 1. és 2. személyű alakja, ritkábban múlt idő hímnemű és felszólító mód 2. személyű formája; 3. magyar jelentés, a magyar ige infinitívusa; 4. etimológiai minősítés; 5. szinonima.

A továbbiakban a cirill ábécé sorrendjében sorolom fel az Igetár magyar elemeit. A magyar eredetű ruszin igét és jelentését követően nyelvészeti feldolgozásokból adatom a szót. DEZSŐ LÁSZLÓ XVI–XVIII. századi emlékek hungarizmusait tárgyaló monográfiája mutatja, illetve megerősíti, hogy a régiségben használatos volt-e a szó a ruszinok nyelvében. Itt meg kell jegyezni, hogy Hodinka ismerte és Igetarához hasznosította a DEZSŐ LÁSZLÓ által elemzett forrásokat. A bács-szerémi ruszin adatok is az adott szó régiségben való meglétét valószínűsítik, hiszen a bács-szerémi ruszinok a kárpáti őshazájukból, a Felvidékről a XVIII. században vitték magukkal szókészletük magyar eredetű elemeinek többségét. PETRO LIZANEC-nek a kárpátaljai ruszin nyelvjárások magyar elemeit tárgyaló munkája igéink mai elterjedtségéről informál. (DM = DEZSŐ LÁSZLÓ, A XVI - XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. Вр., 1989.; LK = ЛИЗАНЕЦ П. Н., Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Будапешт, 1976.; RL = РАМАЧ ЮЛИАН, Лексика руского языка. Нови Сад, 1983.; UB = UDVARI ISTVÁN, A bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavainak fonetikai meghonosodása: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Tom 10/E. Nyíregyháza, 1985. 61–83; bács-szerémi ruszin nyelven: Фонетичне адаптоване поживчених мадярских словох у бачванско-сримским языку. Творчосц. Гласник дружтва за руски язык и литературу. ч. 11. Нови Сад, 1985. 40–62.)

байловати = bajlódni, vesződni, kínlódni – DM, LK; *бановати* = bán, bánkó-dik – DM, LK, UB; *бантовати* = bánt, bántalmaz – LK; *бечеловати, бичеловати* = felbeesül, értékel – DM, LK, UB; *бизентовати, бѣзентовати* = tanúskodik, bizonyít – DM, LK; *бизовати* = rábízni valakire valamit – LK, UB; *бизоватися* = bizakodni – DM, RL; *бинтетовати, бѣнтетовати* = büntet – DM, LK; *бировати* = bírni vmivel, győzni vmit – DM, LK, PL; *бойтарпати* = bojtárkodik, vö. *бойтар* – LK, UB; *будушловати* = bújdosik, időzik – DM, LK; *вадасовати, вадасловати, вадасити* = vadászik – DM, vö. *вадас* LK, UB; *ваковати* = vakol – LK; *валтовати, вывалтовати* = megvált, üdvözít – DM, LK; *выюртовати* = kiirt vmit, bokros területet, vö. *ортваня* – DM; *галасити* = halászik – DM, vö. *галас* – LK, UB; *газдовати* = gazdálkodik, takarékosan él – DM, LK 147, UB; *гуляшити* = gulyáskodik, vö. *гуляш* LK, UB; *дялазовати* = gyaláz, fedd DM, LK; *дяловати* = gyalul – LK 147; *забетежатати* = megbetegedik, vö. *бетеж* DM, *бетежа* – UB, LK 88; *забетежатися* = ua.; *капчати* = kapcsol; *капчовати* = kapcsol, kapcsolgat; *закапчати* = bekapcsol, begombol – LK 441–2, vö. *капча* – UB; *закапчатися* = begombolkozik; *закапчовати* = bekapcsolgat, begombolgat; *изиленкедовати* = elenged; *кедвезовати* = kedvez – DM, LK; *кельтовати* = költ – DM, LK; *керешкедовати* = kereskedik – DM, LK; *кефовати* = kékél – LK 66, 147, UB; *ковдовати* = koldul, kéreget – DM; *кондашити* = kanászkodik, kondáskodik – LK 148, vö. *кондаш* – UB; *магловати* = makkoltat; *мянтовати* =

ment — DM, LK, vö. *ментовац ше* — UK; *науновати* = agyonún — LK; *науноватися* = agyonunatkozik; *олайовати* = megolajoz; *побановати*, l. *бановати*; *побантовати*, l. *бантовати*; *понословати*, *понососовати* = panaszol — LK; *понословатися* = panaszkodik — UB; *поприкапчовати* = hozzákapesol, vö. *капчати*, *капчовати*; *попробаловати*, *попробаловати* = megróbál — DM, LK; *прикапчати* = hozzákapesol, vö. *капчати*; *пробаловати*, *пробаловати* = próbálgat — DM, LK; *протештовати* = tiltakozik; *рантовати* = beránt (ételt) — LK; *ранцовати* = ráncol, vö. *ранц* — UB; *ранцований* LK 447, 473; *рендельовати* = rendel, elrendel — DM, LK; *ресельовати* = reszel — LK 480, UB; *роскапчати* = szétkapesol, szétgombol, vö. *капчати*; *роскапчатися* = szétkapesolódik, szétgombolódik, vö. *капчати*; *ряновати* = rongyosodik, vö. *рента* 'rongy' — UB; *сакачити* = szakácskodik — LK 148; *салашовати* = szálláson van — DM, LK; *сохтовати* = szoktat, *сохтоватися* = szoktatódni, szokni, vö. *сохтований* LK 144; *счаловати*, *исчаловати* = csal, vö. *чаловати*, *талповати* = talpal (cipőt), talpon jár — LK 147; *тамадовати*, *тамадовати* ся = támadni vakit, nekirohanni — DM, LK; *удвалтовати* = megvált, vö. *валтовати*; *фантазловати* = ábrándozik, képzeleg; *фарадловати* = fáraszt — DM, *фарадловатися* = fárad, fáradozik — LK; *фартовати* = fartol, farol, vö. *фарто* — LK; *хосновати* = használ — DM, LK 147; *чаловати* = csal — DM, LK, *чаловатися* = csalódik; *шамфовати* = sámfázik, vö. *шамфа* — LK; *чѣжмарити* = csizmadiás-kodik, vö. *чѣжми* LK.

Az Igetárban a következő igék szinonimáját adja meg a szerző: *бизоватися* — *уповати* (de szinte csak Istenre vonatkozólag) — a pizskozati példányban van; *бинтеговати* — *карати*; *бировати* — *мати*, *имати муць*; *галасити* — *рыбы имняти*; *ковдовати* — *жебрати*; *понословати* — *скаржити*; *рендельовати* — *казазовати*, *приказати*.

Hodinka Antal Igetárában fellelhető magyar eredetű igék egy-két kivételével adatolhatók a mai ruszin nyelvjárásokból is, többről bizonyítható, hogy az egész ruszin nyelvjárás területen vagy a nyelvterület nagyobb részén elterjedtek — így a szlovákiai, kárpátaljai, romániai és bácskai ruszin nyelvjárásokban egyaránt. Pl. *бановати*, *газдовати*, *бировати*, *бизовати*, *капчовати*, *кефовати*, *келтовати*, *понососовати*, *ранцовати*, *талповати*, *чаловати*.

Nagyszámú monográfia, tanulmány, cikk tudósít arról, hogy a magyar nyelvjárásokkal érintkező szláv nyelvjárásokban jelentős a magyar lexikai elemek száma. A környező szláv népek irodalmi nyelvében mégis viszonylag kevés hungarizmus figyelhető meg, aminek oka az, hogy a szláv irodalmi nyelvek olyan nyelvjárásokon alapulnak, melyek nem voltak közvetlen, intenzív érintkezésben a magyar nyelvvel. A magyarsággal évszázadok óta kapcsolatban álló bács-szerémi ruszinok XX. században irodalmivá vált nyelvében jelentős a hungarizmusok száma. (Vö. MNy. LXXVIII, 93—6; LXXXIV, 227—32.) Amennyiben a kárpátaljai ruszin népnyelvre alapozva új irodalmi nyelv születik, abban bizonyára észrevehető lesz a magyar elemek aránya is, s feltételezhetően megtalálható lesz benne a Hodinka Antal Igetárából megismert igék egy része is.

UDVARI ISTVÁN

Megjegyzések a magyar és idegen szavak jelentésének egybevetéséről

1. Az emberek általában természetesnek tartják, hogy a szemük elé kerülő idegen szónak van magyar „jelentése”, és egy-egy magyar szó is azonos értékű az idegen nyelv valamelyik szavával. Bizonyos nyelvi tapasztalatok birtokában azt is észreveszik, hogy a nyelv sok szavának nem egy, hanem két vagy több szó felel meg az idegen nyelvben, például a magyar *betejység*-nek az angol *illness* és *sickness*. Az egybevetés lehetőségét az

ismeretterjesztésben és az élet több más területén is felhasználják, tehát megbízhatónak tartják. Ez a bizalom az alapja a nyelvkönyvek szójegyzékeinek (de nem minden nyelvkönyvé kétnyelvű!). A nyelvtankönyvek pedig olykor visszaélnék vele: a *some* 'néhány, egy kevés' egyeztetés könnyen érthető és megjegyezhető, de nem segíti, inkább zavarja az angol szó funkciójának tisztázását.

A nyelvészek bizalmatlanabbak. CSÉCSY MAGDOLNA egy Budapesten tartott előadásában a nyelv szóképzését egy hálózhoz hasonlította, amelyben a szavak a háló szemei. Az *A* nyelvben ezeknek a szemeknek az alakja négyzet, a *B* nyelvben rombusz; ha tehát a két hálót egymásra fektetjük, a szemek nem fedik egymást, még azonos területnagyság esetén sem. Gyakorlati következmény: az egyik nyelv szavait a másik nyelv szavaival értelmezni nem lehet. A két nyelv szóállománya két külön halmaz, mindkettőnek saját struktúrája van, és ezek elemei, egységei egymással nem egyeztethetők.

Ennek a nézetnek voltak és bizonyára vannak is hívei. Megfelel például a strukturális logikájának. Néhány jeles nyelvész (BLOOMFIELD, MARTINET stb., a „minimalisták”) azt vallja, hogy a nyelvekben csak az közös, ami az emberi nyelvet megkülönbözteti az állati jeladástól: kreatív, térben és időben eligazít. (L. CLAUDE HAGÈGE, *La structure des langues*. Paris. 1982. 11.) Ha ezt elfogadjuk, akkor két nyelv és két szóképzés bármilyen szempontú egybevetése nem talál gyakorlatilag felhasználható egyezéseket. A szójelentések szempontjából erre lehet gyors és látszólag világos bizonyítékokat felsorolni, például: a szójelentések kontrasztív láncot alkotnak.

Francia	Magyar
<i>âgé</i> _____	<i>idős</i>
<i>vieux</i> _____	<i>öreg</i>
<i>ancien</i> _____	<i>régi</i>
<i>d'autrefois</i> _____	<i>egykori</i>

Ha a 'főnök' jelentésű angol szavakat (*boss, chief, manager, director* stb.) állítjuk kontrasztív láncba magyar megfelelőikkel, lapnyi hosszúságú sort kapunk.

A g y a k o r l a t azonban, úgy látszik, nem fogadja el ezt a nézetet. A strukturális legsikeresebb éveiben is jó üzlet volt a kétnyelvű szótárak kiadása. Régi szokás, hogy szavakat a szakirodalomban más nyelv lexikai egységeivel értelmeznek. Hosszú ideig használták erre a célra a latint, még anyanyelvi szavak magyarázataiban is. A finnugor nyelvészet korábban főleg a németet vette igénybe; németül értelmezte azokat a manysi, mordvin stb. szavakat, amelyek a miénktől eltérő kulturális háttér vagy a konnotációk miatt különleges megközelítést kívántak, vagy a nyelvész egységes jelentést próbált megállapítani minden nemzetiségű olvasója, kollégája számára. Ha a tanulmányt nem németül írták, a német tulajdonképpen harmadik nyelvként került a szövegbe. Emlékezhettek rá azok a magyar szakos tanárok, akik még ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” című könyvéből ismerték meg nyelvrokonainkat.

Ha egy nyelv lexikai egységeit nem vagy többnyire nem lehet értelmezni egy másik nyelv egységeivel, a jelentés feltárásának más eszközeit kell felkutatni. Ilyen például a kép. Használják a nyelvtanításban, a lexikonokban stb. Azzal a feltételezéssel, hogy pontosabb, megbízhatóbb információt ad a szóról, mint az anyanyelvi ekvivalens. Használati körét kiterjesztették a technikai eszközök. Kétségtelen, hogy a szavak kisebb-nagyobb részét jól meg lehet értetni képpel, gesztussal, némelyiket éppen ezekkel a legmegbízhatóbban, viszonylag legpontosabban. De nem mindegyiket. Az ilyen szavak száma függ a nyelvszág és a haza kulturális távolságától. Az egyén ugyanis saját kultúrájának, háttérinformációinak megfelelően értelmezi azt, amit lát. („We see what we want to see”: S. PIT CORDER, *The Visual Element in Language Teaching*. London, 1966.

49.) A vizuális kódra való lefordítás tehát éppen úgy csak részlegesen hiteles, mint az anyanyelvi ekvivalens megadása.

A nyelv saját rendszerében is magyarázható a szó jelentése (körülírás, szinonima stb.). Ennek is megvannak a korlátai. Sok szó jelentését nem lehet ilyen módon pontosan leírni. Ha lehetne, akkor az ún. egynyelvű szótárak csalatkozhatatlanná tennék a használatukat. A „nyelven belüli” értelmezésekben gyakoriak a logikai hézagok, a tanulást szolgáló kiadványokban, szójegyzékekben a didaktikai hibák is. („A párdúc nagy, fekete, igen veszélyes, macskaszzerű állat” — ebben az egyszerű körülírásban két hiba van: nem minden párdúc fekete, és nem a párdúc az egyetlen veszélyes felida.)

Nem vonom kétségbe, hogy a vizualitásnak és a nyelv saját eszközeivel történő értelmezésnek van létjogosultsága; bizonyos szavak esetében pontosabbak, mint az anyanyelvi ekvivalens megjelölése. Más szavak esetében viszont az ellenkezője igaz. Gyakorlatilag tehát minden esetben keresnünk kell az értelmezésnek azt a formáját, amely a szóról a viszonylag legpontosabb információt adja. Valamely másik nyelvre való hivatkozás még az a n y a n y e l v i szavak jelentésének nyelvészeti leírásában is előfordul; KOVÁCS FERENC például a német segítségével magyarázza *köt* igénk sokágú jelentését. (Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Bp., 1970. 49—50.)

A megfelelés lehetőségét a lélektan és a neurofiziológia is igazolja; több szakember véleménye szerint a különböző nyelvek szótári egységei a központi idegrendszernek ugyanazon a szintjén tárolódnak. (L. WOLFGANG BUTZKAMM, *Das Prinzip der Einsprachigkeit*. Doktori disszertáció. 1973. 225.)

A további fejtegetések egyszerűsítése érdekében értelmezzük a jelentést a szó valóságvonatkozásaként. Mellőzzük tehát a stiláris változatokat, különbségeket, mint *futkos/szaladgál, ledőj/leszúr, kínzó/gyötrő*.

Mind az elmondottakból, mind a tapasztalatokból arra következtethetünk, hogy valamely idegen szónak és magyar megfelelőjének a jelentése részben egyezik, részben különbözik. Van tehát *konvergencia* tartományuk és *divergencia* tartományuk. (L. ERDEI GYULA, *Fordításelmélet—fordításoktatás*. TIT. Bp., 1979. 17. Szovjet szerzőkre, REZVIN és ROZENCVEJG, ZSOLKOVSKIJ és MELCSUK tanulmányaira utal.) A jelentésegyezésnek többféle mértéke és szintje lehet.

2. Az egyezés mértékét a két tartomány viszonya szabja meg. — 1. Nincs konvergenciatartomány, a szónak a másik nyelvben nincs megfelelője. Főleg olyan szavak esetében valószínű, amelyek a nép gondolkodásának, művelődéstörténetének sajátos területeit, viszonyait jelölik. Általában annál gyakoribb, minél nagyobb a két nép között a kulturális távolság, a hagyományok különbözősége. Ilyen esetekben a kétnyelvű szótárak körülírják a címszót. A japán *hadsu-mode* értelmezése egy japán—angol szójegyzékben: 'the first shrine or temple visit made during the New Year'. (E. M. Верецагин—В. Т. Костомаров, *Лингвострановедческая теория слова*. Москва, 1980. 150.)

2. A megfelelés teljes, divergenciatartomány nincs. Kevés az ilyen szó. Ezt a lexikai kört azonban a gyakorlat szempontjából kiegészíthetjük azokkal a szavakkal, amelyeknek egy ekvivalense is elegendő a kommunikációban vagy a tanulásban, a többi ritkán fordul elő, a divergenciatartomány elhanyagolható, esetleg csak valamelyik szaktudomány értelmezheti. A francia *fauve* és *mauve* szavaknak a magyar 'vörösbarna' és 'mályvaszínú' felel meg. Az egyezés akkor is elfogadható, ha a francia és a magyar szavak által jelölt színárnyalatok a színeknek nem pontosan ugyanazon a helyén találhatók. Az egyezés gyakorlatilag általában teljesnek tekinthető a következő esetekben:

a) Az eredeti (és csak eredeti) értelemben — tehát nem jelképként vagy stílus-eszközként — használt tulajdonnevéké. A hangalak vagy helyesírás különbsége többnyire közömbös.

b) A tő- és sorszámneveké. Kontextusfüggésük csaknem semmi. A magyar *tizenegy* franciául csak *onze* lehet. Egyik-másik tőszámnevet, köztük a *tíz* néhány egész kitevőjű hatványát, stílusesszövként nem eredeti értelemben használjuk: „Millió ember volt ott”, ilyenkor idegen nyelvre nem határozott számnévvel fordítjuk (pl. franciára: „énormément de . . .”). A sorszámnevek esetében szociokulturális eredetű eltolódások is előfordulnak, például az amerikai *second floor* a mi jelölésünk szerint ’első emelet’.

c) Az eredeti formában átvett és csak eredeti formában használt idegen szavaké, mint amilyen az olasz *pizza*.

d) A standardizált szakszók. Rájuk vonatkozóan mesterséges ekvivalenciáról beszélhetünk. Az egzakt tudományoknak olyan terminusokra van szüksége, amelyek teljesen egyértelműek, másra nem alkalmazhatók. Sajnos sokkal kevesebb van belőlük a szükségesnél, mert a szakemberek olykor nem tudnak a szóhasználatban megegyezni. (Vö. GRÉTSY LÁSZLÓ, A nyelvészet és a szaknyelvek: NytudÉrt. 75. sz. 73.) Vannak azonban olyan szavak, amelyeket sikerült teljesen szabványosítani, csak egyetlen tudományos fogalomra alkalmazzák őket, így nincs kontextusfüggésük, a kulturális hagyományoktól is függetlenek. Kétfélek lehetnek. Egyrészt: tudományon belüli szakszó. A latin *resistentia* nyugati leszármazottai, a magyar *ellenállás*, az orosz сопротивление az elektromosságban az elektronok áramlásának útjában lévő akadályt, fékező erőt jelentik, más fogalmi területen azonban más a jelentésük, némely összefüggésekben pedig nem is szakszók. Másrészt a jelentés a szakmai kontextustól is független: fr. *couvre-borne*, m. *kapocsfedél*. Kontrasztív szempontból lehetséges a „féloldalasság”: az egyik nyelvben a szónak nincs szerepe a tudományszakon vagy technikai szakterületen kívül, a másikban van.

Nem sorolhatjuk ebbe a kategóriába általánosságban a nemzetközi szavakat, mert jó részüket a nyelvek nem azonos értelemben használják. Az angol *sympathetical* nem ’szimpatikus, rokonszenves’, hanem ’együttérző’. Ugyancsak figyelmen kívül kell hagynunk a nyelvhasználat különleges területeit, például a költői nyelvet.

3. Az anyanyelvi és az idegen nyelvi szónak mind a konvergenciatartománya, mind a divergenciatartománya fontos. Ennek két fő oka lehet:

a) Az idegen szónak több jelentése van, és mindegyikhez más magyar ekvivalens tartozik. (Fordítva is érvényes.) Ennek a rendszerét figyelhetjük meg a kétnyelvű szótárakban.

b) Az egyik nyelvben (szótárak esetén a forrásnyelvben) differenciálatlan a szó jelentése. Ezt V. G. ГАК a következőképpen határozza meg: a differenciálatlan jelentésű szót az anyanyelvi beszélő nem érzi polyszémnek, de idegen nyelvekre különféle lexikai egységekkel kell fordítani. (Сопоставительная лексикология. Москва, 1977. 76). Hagyományos példája ennek a magyar *ok* szó. Nyelvérzékünk egyjelentésűnek tartja, a filozófiatanárok azonban elmagyarázzák tanítványaiknak, hogy két különböző fogalmat jelöl, ezeknek a latin elnevezése *ratio* és *causa*, a német pedig *Grund* és *Ursache*. (Nem meggyőző azonban ГАК-nak az a véleménye, hogy a szójelentés differenciálatlansága jellemző egyik vagy másik nyelvre.)

Ezeknek a szavaknak az esetében tehát a jelentések részlegesen egyeznek, és az egyeztetés bonyolultsága, vitás pontjai túlnyomórészt ebben a kategóriában jelentkeznek.

3. Egy idegen és egy magyar szó jelentésének részleges egyezése esetén a konvergenciatartomány és a divergenciatartomány határának a megvonása a feladat, s ez többféle szinten történhet. Hagyjuk figyelmen kívül az alkalmi megfeleléseket. Pillanatnyi feladatok kívánta egyeztetések, a magasabb nyelvi szférában a fordítás stílusigényei hozhatják őket létre; nem általánosíthatók, a kontrasztív nyelvészetnek nem adnak útbaigazítást.

a) Az elsődleges megfelelő kiválasztása. A több ekvivalens közül kiválasztjuk azt, amelyik a legfontosabbnak vagy leggyakoribbnak látszik. Főként a kontrasztív nyelvészetnek van szüksége rá, kiindulásként vagy munkahipotézisként. Kitűnő példáit adja KERESZTES KÁLMÁN, „Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a contrastive study” című könyvében (Bp., 1975.). Az elsődleges megfelelőt *close equivalent*-nek vagy *direct equivalent*-nek nevezi; például a magyar *alatt* névutónak az angol *under* a direct equivalentje. Az elsődleges megfelelőt a szótárírók is keresik, azt szokták első helyen feltüntetni.

A tankönyvek szójegyzékei didaktikai szempontból választják ki az első (ott gyakran egyetlen) magyar megfelelőt, emiatt használhatóságuk a kommunikáció szempontjából korlátozott, valójában csak tájékoztató jellegűek. — Pragmatikus okokból mellőzni lehet az elsődleges megfelelőt, például a turisztaszótárakban.

b) Szótári egybevetés. Mondatszintű: a szavak többségének a másik nyelvben két, három vagy még több megfelelője van, mégpedig annyi, amennyit a kontrasztív lexicológia a mondatból fel tud tární. Ezt bizonyítja, hogy mind az egynyelvű, mind a kétnyelvű szótárakban a használati minták szókapcsolatok vagy mondatok, ritkán nagyobb szerkezetek, de a két-három mondatos minta sem igazi szöveg. (Az egynyelvű szótárakat azért kell említeni, mert a kétnyelvűek szerkesztésekor főként a forrásnyelv értelmező szótárait veszik alapul.) A mondatból kielemezhető valamennyi jelentés csak elméleti alap, mert a valóban megadott ekvivalensek számát (vagyis a konvergenciatartomány elhatárolásának pontosságát) a szótár terjedelme szabja meg. — A szótári egybevetés a langue szférájában történik.

c) A fordítási ekvivalencia szintje. A magyar szó (idegen nyelvre fordítás esetén a célnyelvi szó) kiválasztása a nagyobb szövegegység vagy a teljes szöveg alapján történik. Tekintettel van a magyar nyelvhelyességre, tárgyi szempontokra, szépirodalmi fordítás esetén az esztétikai funkcióra is, és szerepet kaphatnak benne szubjektív tényezők. A fordítók és a szótár között gyakran van konfliktus. (Tévedés lenne azt hinni, hogy az egynyelvű szótárak teljesen kielégítik a fordítókat.) A hivatásos fordítók ezt így mondják: „A szótárban tíz jelentés van, de nekünk a tizenharmadikra lenne szükségünk.” Érthető az ellentét a mondatlapon szerkesztett szótár és a *szöveg* információját átkódoló fordítás között.

A fordításban a célnyelvi megfelelő zérus is lehet. Ez főként az információt nem hordozó szavak esetében valószínű: *Párizsba való/történt megérkezése . . . ~ Son arrivée à Paris*. Fordított irányú fordítás esetén a francia $\emptyset$ helyére lép magyar szó. — Gyakori a zérus megfelelés nyelvtani funkciójú szavak esetében. A magyar névelőnek többnyire nincs lexikai megfelelője az orosz fordításban, mert az orosz névelő nélküli nyelv. Az angol *some* névmást, az állítás határozottságát tompító angol kifejezést (I'm afraid) a magyar fordító olykor semmilyen formában nem jelzi.

Helyes lenne egyértelműen különbséget tenni a szó (kontrasztív lexicológiai értelemben vett) *jelentése* és *fordítása* között. A jelentés a szó információtartalmának megtalálása a másik nyelv egy vagy több szavában, a fordítás azonban megkívánhatja a szó információtartalmának megváltoztatását a nagyobb egység információstruktúrájába való beillesztés érdekében.

Mielőtt fejtegetésemnek ezt a részét befejezném, visszatérek a szótárak ügyére. A kétnyelvű hagyományos szótárakat vettem figyelembe, mert nálunk csak ilyenek vannak. Külföldön azonban egy ideje új módszerrel szerkesztett szótárak jelennek meg, amelyek rugalmasabban, több irányból vetik egybe a két nyelv szavait. (L. PÁLFI MIKLÓS, A poliszémia és homonimia szótári kérdéseiről: NyK. LXXXIV, 404—9.) — A lexikográfiai piacon megjelent az elektronikus szótár. Kapacitása egyelőre nem nagy, nyolcezer lexikai egység, de az elektronika fejlődésével bizonyára bővülni fog. Valójában gép, a

két szót tehát csak gépiesen tudja összekapcsolni. (Vannak olyan elektronikus szótárak is, amelyekben az egyik nyelv a latin; a holt nyelv statikus szóállománya bizonyos könnyebbséget jelent a kontrasztív tervezésben.) A fordítót igen jól segítené egy olyan különleges elektronikus szótár, amely a kis divergenciatartományú szavakat tárolná.

4. Látjuk, a háló szemei többnyire valóban nem fedik egymást. A magyar és más nyelvek szavai között mégis felfedezhetünk részleges és a gyakorlatban használható ekvivalenciát. Mary Finocchiaro joggal nevezi a meg nem felelést mítosznak („no equivalence myth”, idézi BUTZKAMM i. m. 204). A jelentések egymás közötti eltolódását a konvergencia- és divergenciatartomány elkülönítésével számításba vesszük, és mert anyanyelvünk valóság háttere a világnyelvekkel közös európai műveltség, a jelentésegyezés szférájának kijelöléséhez van megbízható irányjelzőnk. Az idegen szó magyar ekvivalensének ismerete elvileg nem szükséges a nyelvtudáshoz. (Úgy is megfogalmazhatjuk: nem *conditio sine qua non*ja a lexikai kompetenciának, hogy az egyén tudja az általa használt szavak szótári megfelelőjét.) Gyakorlatilag azonban sokszor van rá szükség, például akkor, amikor a nyelvet nem ismerő személynek kell segítenünk.

Írásomban egyszerűsítettem a lexika rendszerét, mert csak szavakról írtam. A lexikai kompetenciához nélkülözhetetlenek a szónál nagyobb egységek, sőt, mondhatjuk: éppen annyira fontosak, mint a szavak. (Előfordul az is, hogy a szónak ilyen nagyobb egység felel meg a másik nyelvben.) A velük kapcsolatos kérdések áttekintése azonban egy másik dolgozat feladata.

BÁN ERVIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kakastej. Helyes megállapítás, miszerint „a m. *kakastej* fő mintája a görög lehetett” (TESz. II, 312). Legalábbis a folklorisztikai adatok erre mutatnak. A görög népmesében előfordul az a motívum, amelyben a királyi újszülöttet tíz dajka *tyüktejjel* táplálta (P. KRETSCHMER, Neugriechische Märchen. Jena, 1919. 160). Nyilván a görög hagyomány által áthátolt balkáni műveltségi kör közös vonásaként fogható föl a török mesében, hogy a beteg apának *madártejre* van szüksége (W. EBERHARD — P. N. BORATAV, Typen türkischer Volksmärchen. Wiesbaden, 1953. 267. 220. III. 1. [e]). A görög műveltség kisugárzásának vélem, hogy az egyik örmény meseváltozatban egyszerű tejet adnak a cár vejeinek Szinam madár teje helyett (S. A. GULLAKJAN Ukazatel' motivov armjanskich volšebnych skazok. Jereván, 1983. 209., 322. sz.). A dagesztániak egyik szórakoztató népi elbeszélésében *fülemületej* említenek (G. GAMSATOW, Die verwechselten Beine und andere Märchen aus Dagestan. Berlin, 1983. 79). Úgy tűnik, hogy a görög *tyüktej* eredete Afrikára és Indiára nyúlik vissza (S. THOMPSON, Motif-Index of Folk-Literature. I. Bloomington, é. n. 472. B735. mot.).

DÖMÖTÖR ÁKOS

Küvő (kerek- vagy kerékküvő). A TESz. szerint valószínűleg ótörök eredetű, 1395. óta adathozható, a küllő (a kerékagyat és a talpat összekötő megmunkált rúd) neve a régi magyar nyelvben (II, 691).

A Paládság falvaiban (Botpalád, Kispalád, Nagypalád) a Mária Terézia-kori úrbérrendezés idején kiterjedt, a jelek szerint sokak által üzött kerékgyártóipar virágzott, amely akkor a legnyilvánvalóbban már hosszú múltra tekintett vissza (mikor kezdődött, nem tudjuk). Szekeret, kereket, zindelyt, nem utolsósorban küvőket csináltak, amiket

helyben adtak el, vagy Szatmárra, illetve a 12 mérföldre fekvő Debrecenbe szállították, különösképp is az utóbbiakat (ti. a küvöket), mert ott kaptak jó árat értük. Kiemelten szólnak minderről az úrbérrendezés során keletkezett iratok közt az ún. 9 kérdőpont kapcsán készült felvételek. A paládi mesterek még sokáig őrizték jó hírüket, az 1945-ös fordulat után azonban ez a mesterség is lehanyaglott és csendesen kimúlt. Ma már emléke is foszladozik, lassan a vonatkozó szókinés is feledésbe merül.

Érdemes hát visszatekinteni és a szóban lévő felvételek vonatkozó sorait faluról falura idézni. B o t p a l á d: „*Kerek Küvöt*, Kereket és Zsendelyt csinálnak az Lakosok, s hol itt helyben, hol másut adják pénzen” (1772. május 13.) | Kispalád: „Szekérbe való Kerekeket, *Kerek Küvöket* és Zsendelyt csinálnak a Lakosok, rész szerint itt helyben, rész szerint Szatthmárt, rész szerint ismét éppen Debreczenben adják pénzen”, „Vidékéből is csak hamar megszerezhetvén a fából dolgozó Mester Emberek mesterségükhöz Szükségeseket, az itt való Lakosok Debreczenbe viszik inkább a *Kerek Küvöket* [,] hogy illendő Árron eladhassák, mely 12 mért földnyire vagyon ide.” (1772. május 16.) | N a g y p a l á d: „Egész Szekereket, Szekérbe való Kerekeket, *Kerek Küvöket* és Zsendelyt csinálnak, s hol Szatthmárt és Debreczenbe, hol ott helyben distrahállják [= adják el egyenként — K. S.]” (1772. november 3.)

Ezúttal sem felesleges szóba hozni, hogy a paládiakat *rigók*-nak, a Paládságot *Rigóország*-nak csúfolják a környéken, állítólag azért, mert keresztbe vitték az erdőben a létrát, hogy kiirtsák a rigókat, mikor azok füttye zavarta a bíró (más variáció szerint a földesúr) nyugalmát. Lehetséges, hogy itt az irtásról létrejött települések humorizált történetével van dolgunk. De az sem kizárt, hogy a történet és a gúnynév a három faluban egykor virágozott faiparral van összefüggésben, melyhez ugyancsak vágni kellett a fát, irtani az erdőt, ha nem is a rigófütty és földesúr vagy a bíró nyugalma, hanem reális okokból az ott népiiparszerűen művelt kerékgyártás faszükséglete miatt. Feltételezésünk szerint tehát a paládi bognárok „vívták ki” a nevet, először csak őket hívták rigónak, és csak később ment át az ottani lakosság egészére. Súlyos sértésnek számított, kimondani se lehetett, mert azonnal csizmaszárhoz kaptak, és kést rántottak. („Botpaládon füttyül a rigó” kezdettel nóta is van róluk.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Tojás széke. Az alábbiakban MÉSZÖLY GEDEONnak azt az ismételt kifejtett véleményét (*Székesfehérvár* nevérol meg a *szik* szó eredetéről: NNy. IV [1944.], 21–36, újra közölve: MÉSZÖLY GEDEON, *Népünk és nyelvünk* [a továbbiakban: NéNy.]. Bp., 1982. 128–41; ÓmSzöv. 38–40) támogatnám némi összehasonlító adattal, mely szerint a „*szék* ~ *szik* szavunk a *szí(v)* szó származéka” (NéNy. 136). MÉSZÖLY ugyan „valamennyi” *szék* ~ *szik* szót a *szív*-ből származtatja — tehát a ’szikso, szikes talja’ jelentésűt is —, a magam részéről csak a *tojás széke* kifejezésben szereplővel foglalkozom, amelylyel minden bizonnyal etimológiailag egy töről ered mind a *székfű* szó *szék* eleme, mind a *káposztacika* kifejezés *cika* eleme.

MÉSZÖLY összehasonlító adatai között szerepel (ÓmSzöv. 39), hogy „*sim*-nek azaz szívnek mondja a vogul a fa belét (*jiw-sim*), a magyar is a fa belét némely vidéken a fa *székének*, *szikének* mondja, más vidéken meg, például az Ormányságban, a fa *szívének*. A vogulban a kenyér bele a kenyér *szíve*: *nán-sim*, a magyar meg a görögdinnye belső, középső, magtalan húsos részét mondja a dinnye *szívének*. A gesztenyének belül, közepén levő csirája is némely vidéken a *széke* ~ *szike*, más vidéken meg a *szíve*. A *káposztaszikéből* lett *káposztaszikának*, *káposztacikának* > *cikának* nevezik Erdélyben a káposzta belső részét, apró leveleivel együtt a torzsát, más tájakon meg a káposztatorzsát a *szívének* emlegetik. A mi *szív* szavunkkal egy eredetű szavukat a többi finnugor nyelvek is alkalmazzák valaminek a belső, középső része kifejezésére (a finnben is van

puun sydän, leivän sydän 'fa, kenyér bele' szószerint 'szíve').” Arra, hogy a *tojás széke* kifejezés valóban „szív” jelentésű szót tartalmaz, MÉSZÖLY TOIVO E. UOTILA zürjén (komi) adatát is idézi (NéNy. 136), mely szerint *kol'k-sélmes* 'tojás sárgája'. Ezzel szemben FOKOS-FUCHS DÁVID zürjén szótárában (Syrjänisches Wörterbuch I–II. Bp., 1959.) valóban a *selem* 'szív' és a *kol'k* 'tojás', de összetételük, a *kol'k-semes* (469, 947) szó szerint 'tojás szíve', de tulajdonképpen 'tojás belseje (fehérje és sárgája)', míg a 'sárgája' és 'fehérje' szó szerint is ugyanúgy van kifejezve, mint a mai magyar köznyelvben (*kol'k-viž* és *kol'k-jedžjd*). F. A. VOLEGOV 1833-as permják gyűjtésében még *kol'k-sémms*, szó szerint 'tojás-szív' (*selem* 'szív') a 'tojás sárgája' (RÉDEI KÁROLY, Permjakisches Wörtterverzeichnis aus dem Jahre 1833 auf Grund der Aufzeichnungen F. A. Wolegows. Bp., Bloomington, Hága, 1968. 45). A legújabb komi-permják szótárban (R. M. BATALOVA—A. S. KRIVOŠČEKOVA-GANTMAN, Komi-perm'acko-russkij slovar'. Moszkva, 1985.) *kol't' čockom* szó szerint is 'tojásfehér' és *kol't' vez* 'tojássárga'. MUNKÁCSI BERNÁT és KÁLMÁN BÉLA nem rég kiadott vogul szótárában egy kondai adat szerint *mōη-sēm* szó szerint 'tojás-szív', a 'tojás sárgája' (Wogulisches Wörterbuch. Bp., 1986. 546) — ezt az adatot, bár az ő elképzeléseit támogatja, MÉSZÖLY MUNKÁCSI kéziratából nem idézte. A 'tojás szíve' kifejezéstípushoz további párhuzamként szolgálhat, hogy a finnugor nyelvektől távol eső grúzban is a 'tojássárgája' *kverchis guli* (*kverchi* 'tojás', *guli* 'szív': A. G. TOROTADZE, Kratkij ruszko-gruzinskij slovar'. Tbiliszi, 1969. 149).

Az említett új komi-permják szótár egy adata kapcsán is érdemesnek látszik némi kitérőt tenni a *káposztacika* szó *cika* elemének etimológiájáról. HORGER ANTAL megállapítása (MNy. XI, 122) szerint, amelyet MÉSZÖLY is helyeslően idézett (NéNy. 136), „a *czika* szó nem lehet egyéb, mint a *szék* szónak (. . .) önállósított, birtokos személyragos alakja, vagyis elvonás a gyakran használt *káposzta szika* birtokos szerkezetből.” Az idézett komi-permják szótárban is a 'káposztatorzsa' *kapusta jur sövmös*, szó szerint 'káposzta-fej-szív', mivel a *sövmös* a *sölöm* szó származéka (BATALOVA—KRIVOŠČEKOVA-GANTMAN i. m. 462). Hasonlóképpen a 'káposztatorzsa' a finnugor nyelvektől távol eső modern kínaiban (legalábbis a pekingin alapuló köznyelvben) *cài-xīnr*, szó szerint 'zöldség (legtípusban káposzta)-szív' (WU JING-RONG et al., A Chinese-English Dictionary. Peking, 1980. 62) és az angolban is *heart of a cabbage*, szó szerint 'káposzta szíve'. E jelentésbeli párhuzamok azért is érdekesek, mert HORGER 1915-ben még nem ismerhette MÉSZÖLY későbbi etimológiáját, mely szerint a *szék* ~ *szik* a *szív* szó régi magyar *szí* ~ *szü* alakváltozatának -k kicsinyítő képzős származéka. E képző — MÉSZÖLY másutt is megemlékezett róla (például NéNy. 123–6) — olyan szavakban is előfordul, mint *farok*, *lélek*, *torok*, tehát előszeretettel járult testrészelnevezésekhez. HORGERT nyomra vezető kalauzul pedig szolgálhatott akár KRIZA JÁNOS Vadrózsák című gyűjteményének szójegyzéke is, ahol ez áll: „*Szik*: *szék*, pl. tojás *szikja*; a káposzta szíkját inkább *czikának* nevezik, az oldalcikákat *czírának* híjják” (Kolozsvár, 1863. 518). Egyébként viszonylag új szókely közlésekben is találhatóak ilyesféle adatok, így *káposztacika* ~ *káposztaszika* 'a savanyú káposzta közepe' (NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974. 93), *szik* és *tojásszik* 'tojás sárgája' (i. m. 162, 169).

Visszatérve a tojás székére, a tojás sárgájának és fehérjének megnevezésére: a világ nyelvei többféle — általában birtokos szerkezetekkel kifejezett — lehetőségekkel élnek. Viszonylag ritka e fogalmaknak külön szóval (ideálisan külön morfémával) való kifejezése, amilyen például az angol *yolk* 'tojás sárgája', amely egyébként etimológiai kapcsolatban áll a *yellow* 'sárga' szóval, és olyan birtokos összetételekben is részt vehet, mint *yolk of an egg*. Egyes rétoromán nyelvjárásokban a *mélan* 'sárga' mellett az angolhoz hasonló hangzású (a rétorománban germán jövevényyszó) *yélk* is használatos a 'tojás sárgája' kifejezésére (C. MARTIN LUTTA, Der Dialekt von Bergün und seine Stellung innerhalb der rätoromanischen Mundarten Graubündens. Halle, 1923. 67; JAMES RED-

FERN, A Lexical Study of Raeto-Romance and Contiguous Italian Dialect Areas. Párizs és Hága, 1971. 69, 77, 81). Az olaszban a 'tojás sárgája' *torlo (d'uovo)* vagy *rosso d'uovo*, míg a 'tojás fehérje' *bianco d'uovo (torlo)* lexikalizálva 'tojás sárgája', *rosso* 'piros', *bianco* 'fehér'. Az említett birtokos szerkezetekben szemantikailag az egész (a tojás) a birtokos, a rész (fehérje, sárgája) a birtok, az utóbbiakat pedig a világ nyelvei legalább háromféle módon fejezik ki: 1. relációs főnevekkel, 2. anyagnevekkel és 3. színnevekkel.

A relációs főnevek legtipikusabb képviselői a testrészcsoport- és rokonságelnevezések, amelyek feltehetően a világ minden nyelvében tipikusan főnevek, és egyébként is előszeretettel fordulnak elő birtokos szerkezetekben birtokot kifejező szóként. MÉSZÖLY — az úgynevezett elidegeníthetetlen birtoklásnak CHARLES J. FILLMORE tanulmánya (The case for case. In: EMMON BACH and ROBERT T. HARMS, eds., Universals in Linguistic Theory. New York, 1968. 1–88) óta divatossá vált témáját előlegezve — e szócsoporthoz néhány tagjának a magyar morfológiában különleges, történetileg rendeltetését veszített személyragos alakjáról emlékezett meg (MNY. XII, 6–9, Ömszöv. 157–60, NéNy. 419–24). Az említett 'tojás szíve' típusú kifejezésekben a birtokot kifejező szó nyilvánvalóan relációs főnév.

Az anyagnevek se nem tipikusan főnevek, se nem tipikusan melléknevek, hanem a két szófaj határán helyezkednek el. A klasszikus tibetiben és a bantu nyelvek közé tartozó lugandában egyaránt a 'tojás fehérje' szó szerint a 'tojás vize'. A tibetiben *szogong (sgoñ)* 'tojás', *szogong-cshu (sgoñ-chu)* 'tojás fehérje', *cshu (chu)* 'víz', míg *szogony-szer* 'tojás sárgája', *szer (ser)* 'sárga', *dkar* 'fehér'. A lugandában *eggi* 'tojás', *amazzi g'eggi* 'tojás fehérje', *amazzi* 'víz', *enjuba y'eggi* 'tojás sárgája', *enjuba* 'Nap' (O. P. NOSOVA — I. P. JAKOVLEVA, Kratkij luganda — russkij i russko-luganda slovar'. Moszkva, 1969.). D. N. S. BHAT tangkhur-nágá szótárában (Tangkhur Naga Vocabulary. Bulletin of the Deccan College Institute, Vol. 27., Part 3 and 4, 1966–67. Poona, 1969. 77–182) található olyan odát, mely szerint *harw* 'tojás' (i. m. 130), *harwma* 'tojás sárgája' (i. m. 115, 130), *ana* 'fa bele; bármilyen lágy, sima anyag; tojás sárgája' (i. m. 115), sőt — feltehetően ezekkel etimológiai kapcsolatban — *ma* 'sárga' (i. m. 182).

A színnevek — legalábbis az úgynevezett alapszínnevek (BRENT BERLIN—PAUL KAY, Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. Berkeley és Los Angeles, 1969.) — tipikusan melléknevek. A melléknevek a világ nyelveinek egy részében a főnevekhez (például az indoeurópai és finnugor nyelvekben), más részében az igékhez (például a kínaiiban, vietnamiban) állnak közelebb, a színnevekkel kifejezett 'tojás sárgája/fehérje'-típusú összetételek azonban ez utóbbi típusba tartozó nyelvekben is előfordulhatnak. A kínaiiban *dàn-huáng* és *dàn-bái* (illetve inkább *-r* főnevekhez járuló szuffixummal *dàn-huáng-r* és *dàn-bái-r*) szó szerint is 'tojássárga' és 'tojásfehér' (WU JING-RONG i. m. 134–5). A vietnamiban a 'tojás sárgája' és a 'tojás fehérje': *lòng đỏ trù'ng* és *lòng trắng trù'ng*, szó szerint 'a tojás piros szíve' és 'a tojás fehér szíve' (*trù'ng* 'tojás', *lòng* 'szív; lélek; valami nek a közepe').

Miként az említett 'tojás piros' jelentésű olasz és 'a tojás piros szíve' jelentésű vietnami példa is bizonyíthatja, távolról sem lehet általános, hogy a 'tojás sárgája' kifejezésére a világ nyelvei a 'sárga' jelentésű színneveiket használják. ANNA WIERZBICKA — DON LAYCOCK közlése nyomán — megemlítette, hogy a világ egyes pontjain (így Új-Guineán) nincs „sárga székű” tojás (Lingua Mentalis. The Semantics of Natural Language. Sydney, 1980. 68). Ráadásul BERLIN és KAY (i. m.) többé-kevésbé helytállóan bizonyult feltételezése szerint a világ számos nyelvében nincs 'sárga' jelentésű alapszín-név, 'fehér' jelentésű viszont feltehetően valamennyi ma beszélt természetes nyelvben van. A 'sárga' jelentésű alapszínnevek ugyanis — a 'zöld' jelentésűekhez hasonlóan — BERLIN és KAY szerint csak a 'fehér', 'fekete' és 'piros' jelentésűek után jelentkeznek a világ nyelveiben. Attól függetlenül, hogy a 'piros' jelentésű színnevek általában fontosab-

bak, mint a 'sárga' jelentésűek, és attól is függetlenül, hogy a tojás székének színárnyalata a piros (vöröshöz) vagy a sárgához áll-e közelebb, általában önkényesen dől el, hogy egy nyelv a 'piros' vagy 'sárga' jelentésű színnevet használja-e fel erre a célra. Például az albán és a finn mindkét lehetőséggel él, a nyelvek többsége csak eggyel. Az albánban — nyilván nyelvjárásonként is variálódóan — *të kuqtë e vësë* vagy *e vërdha e vësë* 'tojás sárgája' és *e bårdha e vësë* 'tojás fehérje' (*bårdhë* 'fehér', *kuq* 'piros, vörös', *vërdhë* 'sárga', *ve* 'tojás'). A finnben *munanruskainen* vagy *munankeltainen* 'tojás sárgája', *munanvalkuainen* 'tojás fehérje' (*muna* 'tojás', *ruskea* 'barna', *keltainen* 'sárga', *valkea*, *valkoinen* 'fehér' *valkuainen* 'fehérje'). A finn színnevekkel behatóan foglalkozott LAURI HAKULINEN (A jelentéstan szerepe a lexikológiában: I. OK. X [1957.], 335–45), és rámutatott, hogy a mai 'barna' jelentésű finn *ruskea* jelentése eredetileg 'piros' volt (egy-egy nyelvjárásokban és kifejezésekben meg is tartotta e jelentését), és e jelentésből csak később szorította ki a *punainen* 'piros' (i. m. 342–3).

A tojás (*jäiçy*) kitalálását célzó karél talalós kérdések között egyaránt szerepel a piros-fehér és a sárga-fehér pár: *Ruskei da valgei vastakkai vakoizes* 'Piros és fehér egymással szemben egy kosárban' és *Valgei kuori, keldaine syväin* 'Fehér héja, sárga szíve' (Karelsskije narodnyje zagadki. — Karjalaisia arvoituksia. Petrozavodszk, 1982. 85). Ez utóbbi ráadásul olyan példa, amely a *tojás széke* etimológiájához is kapcsolódik, hiszen itt „a szöveg egészének nyelv fölötti szemantikai szintje hordozza azt a jelentést, amely más nyelvekben egy különálló szó szemantikájának fele meg” (V. V. IVANOV, Nyelv, mítosz, kultúra. Bp., 1984. 36).

A *tojás széke* kifejezés — még mint *tikmony széke* — először talán a Sándor-kódexben fordul elő (1521. k.), majd MURMELIUS szójegyzékében (1533). A Sándor-kódex a húsvéti szent eledelt, a kókonyt (*kokonnya*) Krisztussal összekapcsoló szimbolikát tárgyalva említi, hogy „Az *tikmonynak* az *fejérén* értetik az ő fejrésű lelke, ki eredendő büntől igön távol lön. Az *tikmonynak* az *székén* értetik az ő istensége, mert miként az *tikmonyszékben* vagon elete az *tikfiúnak*, ezönképpen Krisztusnak istensége mindönöket elevenít.” Betűhíven: „Az *tikmonnak* az *fejeren* ertetýk az ó feýerseýo lelke. ký eredenýo býntől igon tauol len. Az *tikmonnak* az *zeken* ertetýk az ó istensege: mert mikenth az *tikmon zekben* uagon elete az týk fywnak, ezon kepen kristusnak istensege mindonýkeeth eleueneeth” (RMKód. 3. sz. Bp., 1987. 31).

A *tyúkmony-széki* kifejezés számos variánsával a XVII. századig egyeduralkodó volt a 'tojás sárgája' kifejezésére (NySz. III, 130–1). A régi magyar szójegyzékekben is általában *tikmonyfejér(i)* és *tikmonyszék* szerepelnek (RMG1. 224, 225, 638). A *tyúkmony-béli sárga* összetétel először a Könyve Nándor által németből fordított Mesés könyvecskéből (Lőcse, 1629.) ismeretes (NySz. II, 1511). A XVIII. század végétől a XIX. század végéig (legalábbis BALLAGI MÓR szótáraiig) mindkét kifejezéstípus előfordul, gyakran egymás mellett, szinonimaként. Pl. a „Közhasznu esmeretek tárá”-ban a *tojás* szócikkben (XVII. kötet, 1834. 77) többek között ez áll: „A' tojás sárgájában vagy székében egy kicsiny, lencseforma pont látszik.”

Miként az egykor általános, egyeduralkodó *tikmony* szót a XIX. századra kiszorította a csak a XVII. századtól elterjedt *tojás* szó, a *tojás széke* (korábban *tikmony széke*) kifejezést a XX. századra szorította ki a *tojás sárgája*, *tojássárga*. A mai magyarban a *tojás széke* kifejezés már a nyelvjárásokban is viszonylag ritka. A Magyar Nyelvjárások Atlasza (III. rész, 1973. 413. lap) a magyar nyelvterület szinte minden részéről szórványosan regisztrálta a *szék* ~ *szik* különböző alakváltozatait, de általában a *tojás sárgája* mellett, pl. az ausztriai (burgenlandi) gyűjtőpontokon *sziké* és *sárgája* egyaránt előfordult. Hasonló változatokat jegyzett fel BOLLA JÓZSEF a bakonyaljai Felsőgörzsönyben (A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének Dolgozatai 20. sz. Értekezések az 1939. évről. 66–152), itt a

tojássárgájo és *tojásszikké* éltek egymás mellett (i. m. 149). A nyelvatlasz éles szemű recenziója, NYÍRI ANTAL szerint a szentesi nyelvújrásban különbség volt a a tojás *széke* ~ *szikke* 'fias része' és *sárgája* között (NyK. LXXX, 425), ami aligha lehetett általános a magyar nyelvterületen. Az azonban szinonimapárok esetében gyakran megfigyelhető, hogy a pár valamely tagja a köznyelvihez képest új funkcióit nyer, elkerülve, hogy külön, funkció nélküli alternánsokként működjenek.

A tojás, magok (búza, bab, dió), bodza *széke* ~ *szikke* minden bizonnyal etimológiai kapcsolatban áll a *székfű* szóval. Régóta ismeretes, hogy a *székfű* (általában 'Matricaria chamomilla') eredete úgy is magyarázható, hogy virágzata sárga *székből* (középből) és fehér sugarakból áll, mint a tojás sárgája és fehérje. Némileg hasonló az újgörög *krokosz*, amelynek jelentése 'sáfrány' és 'tojás sárgája'. E szó *krok* változatban 'tojás sárgája' jelentéssel átkerült az albánba is (HARDY LAURA, Újgörög elemek az albán nyelvben. Bp., 1935. 27). Ugyancsak hasonló a baszk *ninika*, amelynek jelentése 'tojás sárgája; virág kelyhe' („yema, cáliz de la flor”, B. DE AÍGARAY—R. P. BONIFACIO DE ATAUN, Gramática del euskera. Dialecto guipuzkoano. San Sebastián, é. n. 432). FRITZ MAUTHNER nyelvfilozófiai művében (Die Sprache. Frankfurt a. M., 1906. 107) említett olyan háziasszonyokat, akik takarékoságból süteményeik készítésekor tojás sárgája helyett sáfrányt használtak, és valóban azt is hitték, hogy a tojás sárgája pótlékkául szolgálhat.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Zsubrik, zsobrákbors, kolduskása. A MNy. 1991/3. számában PRISZTER SZANISZLÓ a koriander növény népi nevének egyikével, a *sobrabori* szóval kapcsolatban fejti ki véleményét (359). A fogalmat összetett szónak tartja, melynek első fele, szerinte, „a ma már kihalt »zsobrák«, és „mint kihalt tájszót — alighanem utoljára — BALASSA (1940.) is említi” (360). Utal még arra, hogy az alak „a szláv *zsebrák* szóra vezethető vissza” (uo.). Ez így igaz, hiszen a csehben: *žebrač* 'koldus; betli (a kártyajátékban)', a szlovákban: *žobrák* 'koldus' szavak léteznek. A szerző egyéb jelentéseit is felsorolja a szónak. Azonban ezt kiegészítem egy a cikkben nem említett nyelvjárási alakjával: a Pozsony megyei Taksonyon és a környékén ismert *zsubrik* szóval. Ezt közöltem a Nyr. XCV. kötetében bemutatott taksonyi tájszavak között 'fukar, szűkmarkú zsgori' jelentéssel és *vin zsubrik, zsubrik paraszt* példákkal (97). A szót a lakosságcsere után visszamaradt helyi magyarok és a kitelepítettek a mai napig ismerik. Ezért tehát, úgy tűnik, valójában nem kell kihalt tájszónak tekinteni, legföljebb csak a *zsobrák* szóra vonatkoztatva.

A másik: a koriander népi megjelölése *zsobrákbors* is lett — írja PRISZTER SZANISZLÓ —, mivel „Ez valóban egy gyenge, silány »bors« volt, melyet fűszerként a fősvények, zsgoraiak használtak” (i. h. 361). Ha viszont a *zsebrák, zsobrák, zsubrik* szavak jelentései közül a 'szegény' kerül előtérbe, akkor egy ugyancsak taksonyi tájszó (Nyr. i. h. 94), a *kódúskásó* 'disznóléskor vér és rizs . . . abárolt lében megfőzve' említhető meg. Ezt az ételt a szlovákok *žobrácka kaša* 'kolduskása' néven ismerik. — Mindkét taksonyi tájszót a közeli Kismácsédon szintén ismerik: *zsēbrák* és *kódúskásó* alakban közli ezt SOMOGYI FERENC (Nyr. CVII, 327, 330).

Az utóbbi fogalom létrejöttében vagy az játszott szerepet, hogy a módos gazdák valaha disznóvágáskor ezt az ételt főleg a koldusoknak, a szegényeknek, a szolganépnek főzték, vagy az, hogy eredetileg a *zsobrákbors* volt a fűszere, és nem a ma is használt majoránna. Mivel a *zsobrák* jelentései: 'koldus', 'szegény', az étel lehetett: *zsobrákos kása*, és ennek megfelelője talán a *kódúskásó*, amit még ma is készítenek, de már nemcsak a „zsubrik” emberek kedvelt disznótoros étele.

NÉMETH ZOLTÁN

NYELVMŰVELÉS

A meteorológiai jelentések nyelvéről

1. Bizonyos értelemben sajátos a rádióbeli meteorológiai jelentések nyelve. Alapjaiban szaknyelv, de nem szakembereknek szól. Aztán meghatározó benne az is, hogy az időjárásjelentések általában kevés változtatással ismétlődnek naponta, sőt az egymást követő napokon is. Ennélfogva egyes nyelvi jelenségek gyakoriak bennük (pl. bizonyos szakszavak; idő-, mód- és fokhatározók; fokozott melléknevek; számnevek; ható igék; stb.).

Ugyanakkor föltétlen figyelembe kell vennünk velük kapcsolatban azt, hogy ezeket sokan hallgatják, mert a krónikákhoz, a hírekhez kötődnek, és azok — érthetően — a leghallgatottabb műsorok. De a várható időjárás önmagában is érdeklí az embereket (mezei, kerti és egyéb munkák; hétvégi és más kirándulások; üdülés; egyáltalán az öltözködés stb. miatt). És hozzáteszem, hogy — minden bizonnyal a műholdas megfigyelések következtében — az időjárás-előrejelzések az utóbbi években megbízhatóak (magam úgy szoktam megfogalmazni, hogy tíz közül kilenc szinte biztosan beválik, de az az egy sem tér el túlságosan a ténylegestől).

A legfőbb követelmény tehát velük kapcsolatban az érthetőség, az, hogy minden rendű és rangú rádióhallgató megértse őket, mind a hangzás szintjén, mind tartalmilag. Aztán a meteorológusoknak arra is ügyelniük kell, hogy megfogalmazásuk és előadásmódjuk — éppen a fentebb említettek miatt — ne legyen unalmas, unott, hogy a lehetőségekhez képest változatosságra, hatásosságra is törekedjenek. Végül pedig az is fontos, hogy ezek a jelentések a nyelvi és stilisztikai normákat képviseljék.

Már előre jelzem, hogy tapasztalataim, sőt vizsgálódásaim szerint az időjárás-jelentéseket hozzáértő, jó akusztikai adottságú, lelkes és rokonszenves csoport készíti és mondja el. Ilyenformán lényegében igazat adhatunk annak a rádióhallgatónak, aki néhány évvel ezelőtt levelében azt írta, hogy — elmarasztalván bizonyos műsorvezetők, riporterek stb. beszédmódját — szinte felüdülés a meteorológusok időjárásjelentéseit hallgatni.

2. Mindezt azonban lássuk egy kissé részletesebben, és mutassunk rá a minőségükben, valamint mennyiségükben kétségtelenül kisebb, de mégis tapasztalható hibákra.

Meghallgattam hangszalagról — többször, néha igen sokszor — a hozzám eljuttatott 12 májusi, júniusi időjárásjelentést (Nadrai Attila 1, Bóna Márta 3, Németh Lajos 1, Török Dénes 2, Pálóczy Györgyi 2, Illés László 1 és Bozóki István 2). Ezenkívül a krónikákat, híreket általában meghallgatván feljegyeztem az időjárásjelentésekkel kapcsolatos megfigyeléseimet is.

Először a jelentések megfogalmazásáról, azután a hangos stílusról szólok, és közben kiemelten tárgyalom az itt fontos(abb) szerepet játszó nyelvi-stilisztikai jelenségeket.

3. Mint jeleztem, az időjárásjelentésekben gyakoriak a szakszavak, vagy inkább „fél” szakszavak és kifejezések, vagyis amelyek jobbra a köznyelv alapján is érthetőek: *hőmérséklet, szélsőend, csúcsérték, csapadék(mennyiség), léghullám(ok), mérséklődik, párák* stb. Az idetartozó idegen szavak száma egyébként a jelentésekben — csak helyeseltetően — kicsi, és csekély vagy ismertebbek (pl. *mediterrán térség, labilis* légtömegek, *prognózis, meteorológus*), vagy magyarázatot kapunk róluk (pl. *ciklon*: „Időjárásunkat ugyanis egy olyan ciklon irányítja, amely egymás után több hullámban nedves és meglehetősen labilis légtömegeket hoz . . .”). Egyedül a *hektopascal* marad megmagyarázatlan (csak megjegyzem, hogy ez sem az Idegen szavak szótárában, se a hatkötetes Új magyar lexikonban nem található meg).

Hogyan, mivel teszik változatosabbá a meteorológusok az időjárásjelentések nyelvét?

Először is választékosabb szavak alkalmazásával (pl. „Egy héttel ezelőtt még *tombolt* a nyár”, „Kékestető *felhőben van*”, „Napközben hosszabb-rövidebb időre *előbukkan* a nap . . .”; ilyen szavak még: *égbolt*, *elered* az eső, *csaknem*, *végezetül*, *olykor* stb.). Aztán a hétköznapi nyelvre jellemző kifejezésekkel (pl. „. . . kisebb körzetekben előfordulhat *kiugró* mennyiség”; „És akkor *nézzük is* az adatokat”; „*Hát* mindenestre kánikulára számíthatunk . . .”; „*Nem igazán* jelentős a dél felől áramló levegő nedvességtartalma, pontosabban a talaj mentén *igen* . . .”). És sokat segítenek e tekintetben is a szinonimák. A szinonimáknak — mint ismeretes — két fontos szerepük van: szakszavakként szolgálják a pontosságot (pl. *eső*, *zápor*, *zivatar*; az eső *elered*, *szemerkél*, *esik*, *zuhog*; *felhő*, *felhőzet*; *eső*, *esőzés*; stb.), és bizonyos határok között felcserélhetőségük következtében segítik a változatosságot (pl. *van*, *előfordul*; *lesz*, *kialakul*; *csaknem*, *majdnem*; *végül*, *végezetül*; stb.).

Itt említem meg, hogy a mi nyelvünk nehezen viseli el a stilisztikai cél nélküli ismétlést (még a kötőszókat sem, minden valószínűség szerint ezért jött létre például az *és* mellett a *s*). A meteorológusok dicséretére legyen mondva, igazi felesleges ismétlésekkel nem találkoztam (az esetleg idesorolható sem jár egyhangúsággal: „*gyengén* felhős ég, *gyenge* északi szél fúj”; „És végül Újvidék fölött derült idő *volt*, hat fok *volt* a hőmérséklet . . .”).

Az úgynevezett grammatikai, illetve szerkezeti szinonimák már átvezetnek a mondattani és szövegtani jelenségekhez. Szerkezetiek pl.: *lehet számítani*, *számíthatunk*; *25 fok van*, *25 fokot mértek*, *25 fokot mutatnak a hőmérők*; stb. Grammatikaiak: idevehetjük az időváltást (pl. „Bécs: derült idő *volt*, 9 fokot *mértek*. Graz: kevésbé felhős ég, 11 fok.”); továbbá az igés és névszói állítmányú, illetőleg hiányos mondatok váltakozását (pl. „derült ég, gyenge déli szél fúj, 9 fok a hőmérséklet”).

4. A megértést nyilván nem kismértékben befolyásolja az, hogy mennyire zsúfolt és hogy hány szintes a mondat szerkezete. Túlzsúfolt mondattal nem találkoztam, ha viszont összetett mondatokról van szó, a tagmondatok jól elkülönülnek. Még az ilyen, viszonylag zsúfoltabb mondat is érthető (persze megfelelő tagolás esetén): „A Kárpát-medencét kitöltő, csaknem mozdulatlan levegő nedvességtartalma még mindig meglehetősen magas, ezért csaknem országsterete lesz legalább néhány percig tartó záporosd . . .”.

Mínthogy az időjárással kapcsolatos szövegekben gyakori a szembeállítás, az összehasonlítás, a fokozás, a következtetés, a magyarázat, az ezeket világossá, világosabbá tevő kötőszók, határozószók nagymértékben megkönnyíthetik a megértést. Meg kell mondanom, a meteorológusok élnek is ezzel a lehetőséggel (pl. „Holnap estig nem várható számottevő változás időjárásunkban, *vagyis* marad a meleg, nyári idő”; „*Estig tehát* változóan, többször erősen felhős lesz az ég”; „. . . főként lesz eső, zápor, *sőt* néha *zivatar is*”).

Megjegyzem, hogy ezeken kívül is — a magyar nyelv természetének megfelelően — sok olyan határozószót, kötőszót használnak a jelentések készítői, amelyek összekapcsolják a szöveg egyes mondatait, részeit, sőt utalnak az előző napi állapotra, és ilyenformán is hozzájárulnak a szövegkohézió létrejöttéhez. Ilyenek: *ugyanis*, *akkor*, *ugyancsak*, *továbbra is*, *most pedig*, *egyébként*, *így tehát* stb. (pl. „*Most egyébként* 10 és 15 fok között van a hőmérséklet”; „*Veszprém fölött is* felhőtlen az ég”).

Itt utalok rá, hogy a szaknyelvet — csak helyeselhetően — mintegy „oldják” a szerkesztők néprajzi és más (odaillő) szubjektív megjegyzéseikkel (pl. „Medárd méltónak mutatkozik nevéhez, ill. a hozzá tartozó néphagyományhoz. Időjárásunkat *ugyanis* . . .”). Szerintem „oldó” jellegű az is, hogy a szerkesztők igen gyakran össze is foglalják az elmondott időjárásjelentés lényegét (pl. „*Tehát* ez azt jelenti, hogy a nappali felmelegedés a mainál körülbelül 3 fokkal lesz gyengébb”).

5. A továbbiakban essék szó az úgynevezett hangos stílusról. Magam fontosnak tartom a rádióban (és a televízióban) beszélők orgánumát. (Itt még ellensúlyozhatja is a jelentések kényszerűen egysíkú voltát.) A meteorológusok orgánuma szinte kivétel nélkül kellemesnek mondható. — A hangképzésük szintén tisztább az átlagosnál. De azért ritkán előfordul az éneklés, a szólamvégek felkapása, és az *s*, *sz* hang selypes, pöszögő képzése is észlelhető (őt kolléga beszédében). Bizonyos hangok elnyelése ugyancsak tapasztalható, ha nem is gyakran (pl. *mérsékeltén, jelenleg, keleti, hőmérséklet, léghullámok érik el*). — A beszédtempójuk — és ez napjainkban nem kis dolog! — általában megfelelő. Akad, aki valamelyest siet, de jól tagol, és így érthető a beszéde. — Egyébként erős, hangos levegőtelt három kollégánál észleltem.

A hangsúlynak, a hanglejtésnek, a tagolásnak (azaz a megfelelő szüneteknek) nagyon lényeges szerepük van a megértetésben. A hangsúllyal az időjárásjelentésekben nagyobb baj nincs, de azért ilyeneket tapasztaltam: tizenöt fok, huszonhárom és huszonnyolc fok között; közepesen *felhős* (valójában mindkét szó hangsúlyos, ha eddig még nem fordultak elő); gyenge *keleti* szél (hasonlóan); *ahőmérséklet* (helyesen: *a hőmérséklet*), *aKárpát-medencét* (helyesen: *a Kárpát-medencét*). Én egyébként jobban nyitva hagy-nám, illetőleg lebegtetném a hangot a városnevek végén, mivel azután következik az ottani időjárás jellemzése. Érdemes lenne gyakrabban élni a közbevetéssel, mert magyar-
rázó jellegű, és valamelyest megtöri az egyhangúságot (jószerivel csak egyet találtam: „A déli megyék — legalábbis egyelőre — még kimaradnak az esőből.”). — A tagolással, a szünetekkel már van némi baj: néhányan a tagmondatok között nemigen tartanak szünetet; aztán önkényes szünetekkel, illetve szünetek önkényes elhagyásával is találkoztam, sőt egy ízben a rossz szünet a rádióhallgatót mintegy „újraértékelésre” is kényszerítette: „Végezetül néhány [e szó után hiányzott a szünet] határainkhoz közeli nagy város haj-nali, reggeli időjárásadatairól” (így a *néhány* szó a *határainkhoz* mondatrész jelzőjének tűnt!).

6. Az eddig mondottakhoz hozzáteszem azt is, hogy a lehetőségekhez képest csaknem minden meteorológusnak megvan a maga egyéni stílusa, mind a megfogalmazást, mind pedig a hangos beszédet illetően. Van olyan szerkesztő, aki például több választékos szót, más meg több hétköznapi kifejezést használ, vagy éppen néprajzi vonatkozást is megemlít. Aztán az egyik rövidebb mondatokkal, a másik inkább összetettel fogalmaz. Stb.

7. Összefoglalásként még egyszer megállapítom, hogy az időjárásjelentések nyelve, stílusa kiemelkedik a rádiós műfajok között, bizonyos kényszerű ismétlések ellenére sem unalmas, és így megvan a megfelelő hatása. Éppen ezért jó volna kiküszöbölni azt a néhány hibát is, amelyet észleltem a megvizsgált esetekben.

(A dolgozat a Magyar Rádió Nyelvi bizottságának a megbízásából készült 1992 szeptemberében.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Hibridalakulatok a regionális beszélt nyelvben

1. A XX. század nagy nyelvi változásokat hozott. Európában a legnagyobbak a regionális változatok körében zajlottak és zajlanak (I. K. J. MATTHEIER in: Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband 1457). A köznyelv — elsősorban természetesen beszélt

formájában — korábban nem tapasztalt módon hatáskörébe vonta a nyelvjárásokat. Összetett, nagyrészt nyelven kívüli okai vannak a köznyelvi hatás megnövekedésének és hatékonyabbá válásának. Nálunk XX. századi jelenség a köznyelv és a nyelvjárások egymásrahatásának eredményeként létrejött köztes nyelvhasználati formáknak a nyelvjárási beszélők körében való tömeges elterjedése is. Ez a köztes átmenetiség kitűnő lehetőséget ad a nyelvi kontaktusokból következő nyelvi változásoknak a vizsgálatára. Egyszersmind azonban több kérdést föl is vet. Az egyik idetartozó feladat azoknak a sajátos, a szó eredeti értelmében átmeneti — mert keveredő, kereszteződő — formáknak a vizsgálata, amelyek nem nyelvjárásiak, de nem is regionális köznyelvi. Tanulmányomban azt foglalom össze, amit a mihályi adatok és megfigyeléseim alapján ma ezekről mondhatok.

2. A variábilis sávot a változatpárok (duplettek), illetőleg a hibridváltozatok és a változatsorok alkotják. A fogalom tágabb értelmezése szerint minden variáns — normatívak és normán kívüliek, gyakran előfordulók és kivételesen fölbukkanók — része a variábilis sávnak. A szűkebb értelmezés szerint csak a normán kívüliek, és pedig a különböző normák „feszültségzónájában” létrejött hibridváltozatok (keverékformák, vegyülékes alakok, kontaminációval keletkezett alakulatok) sorolandók oda. Elemzésemben az utóbbi értelmezés szerint vizsgálódom, minthogy céloznak itt és most a nyelvjárás és a köznyelv egymásrahatása e sajátos következményének az áttekintését tartom.

A két, szóban forgó nyelvváltozat ütközésének eredményeként létrejött keverékformák vizsgálatát a fölgyorsult regionális változások s a kettősnyelvűség terjedése teszi aktuális, változásvizsgálati vonzatai pedig nyelvtörténeti szempontból is fontos feladattá. Az egy nyelven belüli nyelvváltozat-keveredésről természetesen korábban is tudtak a dialektológusok (vö.: „kevert nyelv”: VÉGH JÓZSEF: MNny. III, 328; „Missingsch”: a Plattdeutsch és a Hochdeutsch kontaminációja: W. BESCH in: Dialektologie, I. m. 1403), hiányoznak azonban a célzott vizsgálatok.

A szóban forgó jelenségre a nyelvAtlasz mihályi adataiból is idézhető példa: a *könnyüD* (686. térképlap). Ez ugyanis a ma is normatív nyelvjárási *könnyüD* és a regionális köznyelvi *könnyü* (köznyelvi *könnyü*) vegyülésével jött létre. Passzív gyűjtésű adataimból kettős kontaminációra is van példa: a ma is normatív nyelvjárási *töppertyü* mellett a köznyelvinek érzett *tepertő* hatására megjelent a *töppertyü* és a *töppörtő*.

3. Forrásaim: a rendelkezésemre álló mihályi szövegfölvételek és a részt vevő megfigyeléssel lejegyzett adatok. Ezeknek egy részét I. kéziratos értekezésemben (Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Bp., 1988. 289–92), ahol először foglalkoztam a variábilis sávval. Csak válogatást közlök, a többi tucat adat közlése fölösleges volna. Közlésmód: elől áll a nyelvjárási alak, utána a (regionális) köznyelvi forma, majd pedig a hibridalakulat.

A) Magnófölvételek adataiból: 1974.: *inékünö* × *énekélne* > *inékélné*, 1975.: *riszvitünyi* × *részvétélne* > *riszvitélnyi*, *igazünyi* × *igazolni* > *igazolnyi*, 1978.: *lakássok* × *lakásuk* > *lakások*, *fölbírútek* × *fölbíréltek* > *fölbíréltek*, *díbe* × *délbe* > *dílbe*, *összöátok* × *összszéaltak* > *összszéatok*, *üllesmiféliket* × *üjesmiféliket* > *üjjesmiféliket*, 1981.: *csíplis* × *cséplés* > *cséplis*, *onnajd* × *onnan* > *onnand*, *füzetisē* × *fizetése* > *fizetisē*, *szēnyi* × *szēdni* > *szēnni*, *összegyüttek* × *összejöttek* > *összöjöttek* és *összegyüttek*, *firisz* × *fürész* > *fürisz*, *dúgoznyi* × *dolgozni* > *dolgoznyi*, *borbil* × *borbój* > *borbój*, *firhē* × *férjhēz* > *fírhēz*, *illen* × *íjen* > *íjjen*, *ollan* × *ojan* > *ojjan*, 1982.: *ányi* × *ádni* > *áni*, *belüllö* × *belölle* > *belölle*, *kivüdvö* × *kivivē* > *kivivö*, *lüher* × *lóhere* > *lóher*, 1986.: *remüllük* × *reméljük* > *remíjjük*, *tünnik* × *tüdnék* > *tünnék*, *idēsaptya* × *édēsapja* > *édēsaptya*, *gondükonnyi* × *gondolkodni* > *gondókonni*, *föszát* × *fjészált* > *fölszát*, *töttis* × *töltés* > *töltis*.

B) Passzív megfigyeléssel gyűjtött adatok: 1984–1991.: *átléptyűk* × *átlépjük* > *átléptyűk*, *dúgozik* × *dolgozik* > *dulgozik*, *hun* × *hol* > *hul*, *iparengedül* × *iparengedéj* > *iparengedél*, *gyellül* × *jelöl* > *jelül*, *gyellütő* × *jelölte* > *jelültő*, *gyün* × *jön* > *jün*, *míhe* × *mé* > *méhe*, *siremlíkyék* × *siremlékjük* > *siremlíkyök*, *tunnyi* × *tudni* > *tunni*, *tiktyaji* × *tyúkjai* > *tyuktyaji*, *vügyik* × *vigyék* > *vigyik*, *zsömle* × *zsémje* > *zsömje*.

4. Következtetések: 1. a hibridalakulatok zöme 100%-os kontamináció, azaz az új forma teljesen előzményeinek az elemeiből építkezik. Tehát például az *ílnék* a nyelvjárási *ínek* és a köznyelvi *élnék*, az *ínékélnyi* pedig a nyelvjárási *ínékünyi* és a köznyelvi *énekelni* vegyüléséből keletkezett (hogy a példák között nem említett adatokat hozzak). Kisebb hányaduk csupán jellegében teljes kontamináció, elemeit tekintve nem. Így például a *kifítségnek* hosszú *-je* egyik előzményben sincs meg (< nyelvjárási *kifítségnek* × köznyelvi *kifítségnek*). Az *i* egy produktív nyelvjárási hangtani jelenségnek, a zárt *i*-zésnek köszönheti létrejöttét (vö. *kék* : *kik*, *szép* : *szíp* > *fésű* : *fisű*). — 2. Az adatok alapján nem látok tendenciaszerű különbséget a tőszavak és toldalékok hibridizációja között (*fésüllük*, *jelültő*, *léptyűk*, *vigyik*: ezekben a tő köznyelvi; *gondujja*, *ínékél*, *remíjjük*, *üni*: ezekben a toldalék köznyelvi, illetőleg köznyelvis). — 3. A hibridváltozatok egyrészt köznyelvis formák, köznyelvi(es) neologizmusok előkészítői, szálláscsinálói, másrészt a regionális köznyelvi változatok elsajátításának, tanulásának kísérőjelenségei. — 4. A hibridváltozatokban is jól tetten érhető, lemérhető, hogy miben erősebb, tartósabb, s miben gyöngébb, „engedékenyebb” a nyelvjárás. Különösen a nem 100%-os kontaminációs esetek mutatják jól a nyelvjárás aktív sajátosságait. Azok a nyelvjárási sajátosságok, amelyek ezekben a vegyületes alakokban jelentkeznek, kivétel nélkül mind a nyelvjárás normatív, tehát ma is gyakori jelenségei közé tartoznak. A következőkről van szó: a rövid tendencia a magánhangzók egy részének a körében (*hosszu*, *ütegünk*ből), az *i*-zés (*békéssigbe*), az *l*-kiesés (*áni*), a főnévi igenév *-nyi* alakban (*dolgoznyi*), az *a* utáni *o*-zás (*szolgátom*), mássalhangzó-nyúlás magánhangzóközi helyzetben (*komójjann*), az explozív *ty*-zés (*átléptyűk*) s a hármas alakúság a 3. személyű igei és névszói toldalékok egy részében (*jelültő*). A szinkrón vizsgálat tapasztalatai egybevágnak a történeti elemzés eredményeivel (a mihályi nyelvjárásra vonatkozólag l. MNyTK. 190. sz. 70–2). — 5. Mint-hogy módomban volt megvizsgálni az utóbbi években közeli mihályi hozzátartozóimtól kapott leveleket e szempontból (l. megjelenés előtt álló tanulmányomban: Nyelvi regionalizmusok mai misszilisekben: MNyj.), lehetőség van a beszélt és az írott nyelvhasználat bizonyos fokú egybevetésére is. Ebből a következők derülnek ki: a) a levelekben kevesebb hibridalakulat fordul elő; b) a *BÓL*, *RÓL*, *TÓL* ragok *-bol/-böl*, *-rol/-röl*, *-tol/-töl* változatai az írott nyelvhasználatban gyakoribbak, mint a beszéltben (ez utóbbiban ugyanis a nyelvjárási *-bul/-bül*, *-rul/-rül* és a *-tul/-tül* formák elsőprő fölényben vannak); c) az *áni* (= állni), *alunni* (= aludni) főnévi igeneves realizációs típus viszont a beszélt nyelvben gyakoribb, a levelekben ritka; d) a nem 100%-os kontamináció az írott nyelvhasználatban a beszélt nyelvinél is ritkább, csak egy adatomban van rá: nyelvjárási *dilután* × köznyelvi *délután* > *dilután*. — 6. A nem familiáris beszédhelyzetekben elhangzott megnyilatkozásokban jóval több hibridváltozat fordul elő, mint a spontán beszédben. Ennek az a magyarázata, hogy a nyelvjárási beszélők ezen helyzetekben jobban törekszenek (többnyire nem tudatosan persze) köznyelvi(es) beszédmódra. — 7. A hibridváltozatok a kettősnyelvűség elsajátításának középső szakaszában gyakrabban fordulnak elő, kezdeti és végső stádiumában viszonylag ritkábban. (A regionális köznyelvet beszélő orvos és óvónő adatközlő szövegében egyetlen hibridváltozat sincs, de nincs a korábbi, a nyelvjárási adatközlők tudta nélkül készült szövegfülvételek egy részében sem.) A kezdeti szakaszban ugyanis a nyelvjárási formák uralkodnak nagyrészt, a zárószakaszban pedig már elég jól működik a kódváltás (a nyelvváltozat-váltás). Az a tény, hogy újabban

kevesebb hibridalakulatot hallok a spontán beszédben, azt igazolja, hogy a kettősnyelvűség a korábbinál magasabb szintre emelkedett Mihályiban. Hozzáteszem azonban, hogy a közösség többsége ma sem kiegyensúlyozott kettősnyelvű a faluban, mert a nyelvjárás egyértelműen domináns nyelvváltozata a többségnek. — 8. A hibridváltozatok elindítói lehetnek új jelenségeknek, amikor is az azonos típusú esetek fölhalmozódásából új szabály vonódik el, s a továbbiakban már ezen új szabály alapján sorjáznak az addig ritkán s következetlenül fölbukkant alakok. Mihályiban például formális beszédhelyzetekben az *-l* végű igék főnévi igenévét ma már viszonylag következetesen az *l*-kieséses s ennek következtében megnyúlt igető (tehát a nyelvjárási forma) és a *-ni* igenévképző (tehát a köznyelvi forma) alkotja, például *áni* és *pőráni*. Új jelenség — sem a mihályi nyelvjárás, sem a köznyelv nem ismeri — a *d* végű igék teljes hasonulásos realizációjú (hibrid alakulásmódú) infinitívuszi alakja, amely része a regionális köznyelviség egy „alacsonyabb” megjelenési formájának is (példák: *anni*, *künni*, *veszönni*).

5. A szóban forgó hibridalakulatok a nyelvjárás és a köznyelv érintkezésének, átfedésének a következményei, tehát interferenciajelenségek (az interferenciára l.: E. HAUGEN: *Language* XXVI, 212; F. GROSJEAN, *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Mass. 1982. 300; KONTRA, *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Bp., 1990. 89–91), egyszersmind kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a nyelvjárási beszélők elsődleges nyelvükön, a nyelvjáráson hajtanak végre a — köznyelv irányába mutató — korrekciókat. A dialektológiai szakirodalom a kétnyelvűségkutatás modelljei alapján két magyarázattal próbálkozott az egy nyelven belüli (sztenderd : nem sztenderd) nyelvváltozatok egymáshatásának a vizsgálatában: az együttélési vagy koegzisztenciamodellel és a variabilitás-modellel (ezekre l. KLAUS J. MATTHEIER: *Germanistische Mitteilungen* [Brüssel] 1984: 5–17; vö. még *DialSzimp.* II, 39–40). Nem vitás, hogy a mihályi adatok a kettősnyelvűség elsajátításának időszakában keletkeztek, ezért csak a variabilitás-modell keretében helyezhetők el és magyarázhatók. Az adatok azt mutatják, hogy a nyelvjárás és a köznyelv közötti variábilis sáv egyrészt természetes kísérőjelensége a két nyelvváltozat kapcsolatának, másrészt pedig, hogy e sáv kategorikus és variábilis szabályainak az aránya megközelítőleg egyenes arányban nő az előbbiekké javára a köznyelv elsajátításának a mértékével. De a tapasztalatok szerint egy szűkebb variábilis sáv akkor is megmarad, ha a regionális beszélők elérik a kiegyensúlyozott kettősnyelvűség állapotát. A kontaktusból következő nyelvi változások ugyanis a kettősnyelvűség magas szintre jutásával látványosan lelassulnak, de nem szűnnek meg. Minden élő nyelv változik ugyanis, s a variabilitás a nyelvi változások mindig és mindentől jelentkező természetes kísérőjelensége (l. például W. LABOV: *The Internal Evolution of Linguistic Rules*. In: R. P. STOCKWELL—R. K. S. MACAULY ed., *Linguistic Change and Generative Theory*. Bloomington, 1972. 101–71). Csakhogy ezt a variábilis sávot akkor már nem hibridalakulatok alkotják elsősorban, hanem a két, egymás mellett élő nyelvváltozat elemeiből, jelenségeiből álló változatsorok. Azaz: a hibridalakulatok nem pusztán véletlenszerű jelentkezése a labilis kettősnyelvűségről árulkodik.

6. A nyelvi változások hajszálereken indulnak és folynak (KÁROLY SÁNDOR: *DialSzimp.* I, 116), pontos leírásuknak föltétele, hogy forrásvidéküktől nyomon tudjuk követni őket feltűnővé válásukig, illetőleg elterjedésükig. A kezdeti szakaszban lévő nyelvi változások tettenéréséhez a nyelvhasználat gondos figyelemmel kísérése, olykor bizony szinte mikroszkopikus szemrevételezése szükséges. A regionális nyelvváltozatok ma is bő teret kínálnak az ilyen irányú vizsgálatokra. Csak sajnálni lehet, hogy például a nyelvatlászgyűjtés idején nem íródott meg több olyan rövid, de annál fontosabb megfigyelés, amelyről annak idején DEME LÁSZLÓ (Két megfigyelés nyelvjárásainkból: *Nyr.* LXXXII,

481–4) és IMRE SAMU (Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról: Nyr. LXXXVI, 321–5) számolt be (vö. mindehhez KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 104. sz. 49). Ezek az apró jelenségeket megörökítő, akkor talán lényegtelennek tűnő nyelvhasználati ingadozásokról, variálódásról tudósító „adalékok” utólag válnak fontos közlésekké. Mert a lényegtelennek látszó szinkron mozgások későbbi — akár nagy — nyelvi változások első hírnökei lehetnek.

Tanulmányom megírásával ez is szándékom volt: fölhívni a dialektológusok figyelmét erre a változásvizsgálati szempontból igencsak fontos feladatkörre.

KISS JENŐ

A XXXVIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól

A tavalyival (32) majdnem azonos számú (34) az 1990. évben beküldött nyelvjárási témájú pályamű. A jelentéktelen mennyiségi növekedés azonban csökkenésnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy ebben az esztendőben már a határokon kívüli magyar nyelvterületekről szabadabban érkezhettek pályamunkák, s érkeztek is Románia és Kárpátalja magyarlakta vidékeiről szép számmal. Külföldi magyar anyagot tartalmaz az idén kilenc dolgozat, s ezek területi megoszlása a következő: Csehszlovákia (Felvidék): egy, Kárpátalja: három, Románia: négy, Jugoszlávia (Vajdaság): egy pályázat. Végeredményben tehát a határokon belüli kutatásról csak 25 dolgozat számol be.

Jelentősebb az előzőnél az a tény, hogy ebben az esztendőben volt két kiemelkedő színvonalú munka: MOLNÁR ISTVÁN jászszentandrásai közmondásokat tartalmazó és DRAVICZKY IMRE hajdúnánási helyneveket tartalmazó gyűjteménye, amelyeknek ismertetésére természetesen a későbbiekben részletesen is kitérek. Az örömteli változást még valószínűleg nem az okozta, hogy az országos zsűri fölemelte az eddigi pályadíjak összegét, s az első helyezéssé munka az idén tízezer Ft jutalomban részesült a felnőtt, hatezer forintban az ifjúsági kategóriában. Mivel a szétosztható összeg nem növekedett, ennek a díjmelésnek az lett a következménye, hogy a kisebb terjedelmű, de értékes anyagot tartalmazó munkák közül kevesebbet lehetett díjazni, így még kevesebben találják meg számításait a pályázatok készítésekor, s még kevesebb munkára lehet számítani. Ennek megelőzése érdekében 1991-ben az MTA Nyelvtudomány Intézete évi harmincezer forinttal hozzájárul a szétosztható alapösszeghez, s ezek után remélhető, hogy nem csökken az érdeklődés az önkéntes nyelvjárási kutatások iránt.

Ebben az évben sem adtak be általános nyelvjárásleírást vagy jelenségmonográfiát.

T á j s z a v a k at gyűjtött az erdélyi Küküllőkeménfalváról Csergő Bálint. Mintegy másfélezer valódi vagy jelentésbeli tájszavát igyekezett jó nyelvjárási lejegyzéssel közölni. Pontos, szabatos jelentésmegadásokat s némelyik tájszava mellé példamondatot is adott (63 lap). KAJDI FERENC tíz kézírásos füzetben folytatta előző évi tájszavainak közlését „Sárváron életemben hallott bántó beszédek” címmel. Példamondataira is kiterjedő fonetikai hűségre törekvő lejegyzése kiemelkedő értékűvé teszi a munkát, de témája (történeti események, verses vagy prózai életrajzi adatok stb.), elrendezési, összeállítási módja miatt nyelvjárási szempontból nehezen használható. GERENDELI GYÖRGY Dombegyházáról közölt 300 körüli tájszót szakszerűen fölépített szócikkekben, de fonetikai pontosságra nem törekedett (21 lap).

DRATSAYNÉ SÁGI ESZTER a hódmezővásárhelyi d i á k n y e l v ből állított össze igen tartalmas és változatos gyűjtést. Diák- és tanárnevek mellett szóláshasonlatok, humoros kifejezések is vannak a 350–400 szócikket tartalmazó szótárában. Az adattár kiváló szerelésű, de példamondatai néha sablonosak (16 lap). BANA SÁNDORNÉ Kisújszál-

lás szakmunkásképző intézetének tanulóitól gyűjtött diáknyelvi szavakat, szókapcsolatokat (7 lap).

A helyi szólások és közmondások gyűjtése több önkéntes kutatót is foglalkoztatott az elmúlt esztendőben. Kiemelkedik az egyébként igen jó pályamunkák közül is hatalmas anyagával és változatos tartalmával MOLNÁR ISTVÁN jászszentandrásai gyűjtése (422 lap), amely 4151 szótári egységet tartalmaz, köztük köszönéseket, megszólításokat, átkozódásokat, káromkodásokat, csúfolódásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat, babonákat, időjárási megfigyeléseket, álmokat stb. Közben teljes mutató készült a munkához, s már — tudomásom szerint — megjelenése folyamatban van.

PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ MÁRIA a kárpátalji Beregújfalu frazeológiai anyagából gyűjtött közel kétezer egységet össze (96 lap). Találó, tömör magyarázatai, a használat gyakoriságára történő utalásai, néhány szép tájszava a szókapcsolatok között akkor is értékessé teszi az anyagot, ha szerzője nem törekedett a nyelvjárási kiejtés jelölésére. HÍDVÉGI LAJOS 614 ceglédi szólást és közmondást írt össze a vezérszavak betűrendjében (80 lap). Törekedett arra is, hogy csak olyan közmondásokat szerepeltessen, amelyek nincsenek meg O. NAGY GÁBOR gazdag gyűjteményében (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.), így igen hasznos, értékes az anyag, nyelvjárási jelölése azonban hiányzik. VARNYÚ R. ILONA a délvidéki Becséről küldött 1354 egységre terjedő frazeológiai gyűjteményt (80 lap). Legtöbb adatát elég pontos jelentéssel látta el. Külön sorolta föl a magyarban és a szerbben megegyező, illetőleg szerkezeti vagy jelentésbeli eltérést mutató szólásokat, szóláshasonlatokat. PINTÉRNÉ BALOGH LÍDIA 815 somogyi és tihanyi szólást vagy közmondást gyűjtött össze s küldött el magyarázatokkal ellátva (60 lap). PAPP JÓZSEFNÉ Kabáról küldött tájszavakat (kb. 200), ragadványnévszerű jelzős szerkezeteket (80) és szólásokat, közmondásokat (kb. 150). Fonetikus lejegyzésre törekedett, a jelentéseket pontosan megadta (15 lap). JAMBRIK KÁZMÉR Szigetvár XVIII—XIX. századi perirataiból gyűjtött szólásokat, kötött szókapcsolatokat, s fűzött hozzájuk megalapozott magyarázatokkal (8 lap). BARANYAI GÉZÁNÉ Tiszaörsön gyűjtött szókapcsolatokat, köszönéseket, fohászokat, szitkozódásokat, megszólításokat, családtörténeteket, köszöntőket, népszokásokat stb. Jóllehet a nyelvjárási ejtés lejegyzésére törekedett, rendezetlen anyaga miatt nehezen használható (129 lap).

A makói általános iskolások (RÁCZ SÁNDOR szakkörvezető irányításával) másfél-ezernyi szólást és közmondást gyűjtöttek, s egy részüket saját rajzaikkal illusztrálták (56 lap, 181 rajz). BARANYAI ANIKÓ középiskolai tanuló karcagi tájszavakat, szólásokat, álommagyarázatokkal stb. küldött (összesen 188 egység) és látott el jelentésmegadásokkal, jó példamondatokkal.

A névkutatás területéről csupán öt helynevet tartalmazó pályamunka érkezett. Kiemelkedik közülük DRÁVICZKY IMRE kétkötetes munkája, amely Hajdúnánás teljes földrajzinév-anyagát tartalmazza (177 + 223 lap, több térkép, sok fotó). Az első kötetben a külterületi neveket találjuk a megnevezett objektum mibenléte szerinti csoportosításban. Valamennyi típushoz külön-külön térképet csatolt a szerző. A névtani szerelésen kívül néprajzi leírások, mondák, történetek is találhatóak az egyes nevek mellett. A belterület névanyagának közlése a második kötetben hasonlóan részletes, pontos, hasznos. Mindkét kötetet részletes mutató zárja.

BAGU BALÁZS a kárpátalji Bányó község helyneveit gyűjtötte össze (45 lap, 2 térkép). Bevezetésében részletes falutörténetet és nyelvjárásbemutatót is adott, majd betűrendben felsorolta előbb a belterületi, utána a külterületi neveket. Mindegyikhez nyelvjárási ejtéslejegyzést, hová? kérdésre felelő ragos alakot is adott, s valamennyi névadatát szemléletes, kiválóan áttekinthető térképein lokalizálta. GÁSPÁR PÉTER és NAGY GÁSPÁR Martonvásár bel- és külterületi neveiből küldött magyarázatokkal ellátott

válogatást hét kéziratos lapon. ANGYAL JENŐ ANDORNÉ Gyömrő belterületi neveit gyűjtötte össze és rendszerezte tudományos igénnyel, kifogástalan módszerekkel (25 lap, 1 térkép). Vizsgálódásaiban kitért a külterületi nevekre is, de adattárat és térképet csak a belterületi nevekről adott. ROZSONITS GÉZA Fertőszentmiklós helyneveiből küldött több különálló pályamunkát (8 + 8 + 12 lap, 2 térkép). Neveit olvasmányos magyarázatokkal látta el. — HORVÁTH KÁROLY „Csúfólók a Kerka mentén” című munkájából emelte ki a név- és falucsúfólókat, s ezt nyújtotta be idei pályázatára (44 lap). A 465 adatot tartalmazó anyag elrendezése betűrendes, lejegyzése eléggé pontos, magyarázatai részletezők, sok néprajzi adatot is tartalmaznak. Külön ad néhány lapon tájszavakat és helyneveket is jó magyarázatokkal.

A s z e m é l y n e v e k k e l foglalkozó dolgozatok bemutatását határainkon kívüli munkákkal kell kezdenem, mivel azok színvonala jobb a határainkon belülieknél. MAGYARI ETEKKA a romániai Arad mellett fekvő Bodó község teljes személy- és állatnévanyagát összegyűjtötte (101 lap). A családnéveket jelentéstani csoportosításban, a keresztnéveket megterhelés szerinti sorrendben, a beceneveket pedig alakulásmódjuk szerinti rendszerben közli. A ragadványnevek és állatnevek jelentéseik szerinti fölosztásban kerülnek bemutatásra. Igen hasznos, jó adattárakkal rendelkező, kiváló értékű munka.

Az előzőhöz közeli helyről, az Arad megyei Kisiratosról való KURTUCZ (SARUSI) MIHÁLY ragadványnévgyűjtése (86 lap). A község történetének részletes, de tömör bemutatása után ír a szerző a ragadványnevek helyi használatáról, megtéleléséről, az eddigi kutatásokról. Adattára betűrendes, minden névhez alapos magyarázat tartozik, s a hivatalos nevekkel is azonosítja valamennyit a kutató. Rendszerezése tudományos igényű, mutatója jó tájékozódást nyújt az egyes családnévekhez kapcsolódó ragadványnevekre vonatkozóan. Ugyancsak romániai, erdélyi személyneveket tartalmaz TÖRÖK ALBERT Harasztosról való gyűjtése (15 + 18 kéziratos lap). Valamennyi névelemmel foglalkozik, mindegyik esetében típusok szerint rendszerezi anyagát. Kitér az öröklődésre, névhasználatra, gyakoriságra, származási helyre, hangulatra stb. Alapos, forrásértékű munka. JANKUS GYULA ebben az esztendőben a csehszlovákiai Kéménd magyar tanynyelvű iskolája tanulóinak ragadvány- és beceneveit gyűjtötte össze (80 lap). Az adatokat betűrendben kapjuk nyelvjárási kiejtésük fonematikus lejegyzésével együtt. Mindegyiket követik a hivatalos nevek, eredetmagyarázatuk, egyéb megjegyzések szükség és lehetőség szerint. Beceneveknél a használati szokás, hangulat s néha az elnevezettnek a névhez való viszonya is följegyzésre került. A nevek tudományos rendszerezését is megkísérelti a szerző a munka végén. RÁ CZ SÁNDOR idei pályázatában részben kiegészítette tavalyi hatalmas dobozi ragadványnév-gyűjteményét, részben pedig új települések ragadványneveinek az anyagát nyújtotta be pályázatra a tőle megszokott módon. Ez azt jelenti, hogy Csőszpuszta és Aklipuszta lakóit felsorolta ragadványneveik kezdőbetűjének sorrendjében minden elképzelhető névhasználati formával, szükség és lehetőség esetén névmagyarázattal (51 + 43 + 41 lap). SÍPOS ISTVÁN 150 makói személy 190 munkahelyi ragadványnevet gyűjtötte össze és magyarázta alapos részletességgel (31 lap). BOZÓKI JÁNOS Ecsegfalváról küldött 147 ragadványnevet magyarázatokkal, a nevek hangulata szerinti csoportosításban (10 lap). LAPU ISTVÁNNÉ Zsámbok ragadványneveit gyűjtötte össze a teljesség igényével, s különböző történeteket közölt a zsámboki kongreganistákról, valamint a falu egyik zenekaráról, a „mezítlásak”-ról (54 lap). FEIERNÉ FEKETE ILONA a romániai Vajdaszentiványról küldött 78 ragadványnevet jó magyarázatokkal ellátva (8 lap). TÓTH ISTVÁNNÉ Sitke ragadványneveiből magyarázott néhány tucatnyit idei pályázatában.

A keresztnévek történeti adatainak föltárását két dolgozat választotta témájául. Az egyik VAJDA ILONA munkája, amely Kádárta és Veszprém református

keresztneveit tartalmazza 1725 és 1863 között. A nevek gyakoriságát időszakonként és településenként összehasonlítva vizsgálja. Részletes szöveges értékelése és sok színes grafikonnal való szemléltetése igen értékes teszi a munkát (54 lap). KISS JÓZSEF Pellérd római katolikus anyakönyveinek keresztneveit vizsgálta meg 1821 és 1895 között (18 lap). Változó időszakokat vett föl az összehasonlítás alapjául, kiváló statisztikai táblái hasznosak.

Végül is elégedettebbek lehetünk az 1990. évi pályázatok népnyelvi témájú dolgozatainak mennyiségével és színvonalával, mint az előző években voltunk. Természetesen el kell gondolkodnunk a hazai pályázók számának további csökkenésén, de örömmel állapíthatjuk meg, hogy határainkon kívülről egyre több önkéntes kutató kapcsolódik be a leletmentő munkába. Mivel nagy többségük kezdő, először jelentkező pályázó, több figyelmet, nagyobb törődést igényelnek, s nem utolsósorban némi anyagi juttatást, pénzbeli elismerést. Ez azonban lehetetlen, hiszen éppen kezdő voltuk miatt nem lehet kiemelkedő a munkájuk még, s kisebb terjedelmű, kevésbé jelentős pályázatokat most már egyáltalában nem tud az országos zsűri jutalmazni. A határainkon kívüli munkatársak pedig megyei múzeumainkban nem kapván jutalmat, csak az országos összesítés alapján juthatnak anyagiakban is mérhető elismeréshez. Azt hiszem, hogy mindenképp meg kellene oldani valahogyan a forrásértékű, tudományosan fölhasználható gyűjtések szerény mértékű jutalmazását akkor is, ha azok terjedelmükkel nem kápráztatnak el senkit, „csak” besületes, gondos, értékes munkák.

HAJDÚ MIHÁLY

S Z E M L E

A II. Dialektológiai Szimpozion (Szombathely, 1987. augusztus 24—26.) előadásai

Szerk. SZABÓ GÉZA, munkatársa: MOLNÁR ZOLTÁN. Kiadja az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém, 1990. 238 lap.

Természetes dolog az, hogy az egyetemi tanszékeknek előbb-utóbb kialakult valamilyen arculata, hiszen iskolateremtő professzorok vezetésével működtek, és az egyes tudományszakok legfőbb kutatóhelyei voltak mindaddig, amíg a Magyar Tudományos Akadémia különböző intézetei létre nem jöttek. Manapság, mikor az egyetemi tanszékek is fokozatosan elveszítik jellegzetes profiljukat, örvendetesen tapasztaljuk, hogy némely tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszékén határozott tudományos kutatási irány alakul ki, s eredményei a művelt területen egyre jelentősebbek. A közelmúlt tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy a nyelvművelésnek a budapesti, a nyelv szerkezeti vizsgálatának a szegedi, a helynév kutatásnak az egri, a történeti névtannak a nyíregyházi — s nem utolsósorban, sőt: talán éppen legjellegzetesebben — a dialektológiai kutatásoknak a szombathelyi tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszéke a legfőbb bázisa. (Talán számba kellett volna vennem még a tanítóképző főiskolákat is, hiszen majdnem mindegyik magyar nyelvi tanszékén folyik meghatározó jellegű kutatómunka, de majd erről máskor, az egyik tanítóképző intézet kiadványa kapcsán fogok említést tenni.)

A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola 1981. március 25-e és 27-e között rendezte első, 1987. augusztus 24-e és 26-a között második dialektológiai szimpozionját (s mire ez az ismertetés megjelenik, minden bizonnyal túl lesz a harmadiknak a megrendezésén is). Az első tanácskozás előadásainak és vitáinak kötete az MTA VEAB Értesítő II. számaként látott napvilágot már 1982-ben, Veszprémben (ismertette

SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNy. XXVI—XXVII, 231—5; a szimpozionról beszámolt MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: MNy. LXXVIII, 114—6), s ez a második már nem VEAB Értesítő, hanem önálló kiadvány, de igen sokat kellett rá várni (az impresszumban ugyan 1990 szerepel a megjelenés éve, a valóságban azonban 1992-ben került az olvasók kezébe).

A szerkesztői előszó után az azóta körünkől távozott, a magyar nyelvjáráskutatók egyik legismertebb és legjelentősebb képviselője, IMRE SAMU Köszöntőjét olvashatjuk. Az élő nyelv és beszélt nyelv közötti különbségek hangsúlyozásával rámutatott a dialektológia mai föladatára, mely szerint a nyelvváltozatok belső mozgását, változását kell kutatnia és bemutatnia. Szerepet kell kapni a hagyományos vizsgálatok mellett a nyelvszociológiai szempontoknak is. A *nyelvjárás* műszó helyett javasolja a *területi nyelvváltozat* terminus technicus bevezetését és használatát, melyben a hagyományos nyelvjárások éppúgy helyet kapnak, mint a regionális köznyelvek vagy egyéb, földrajzilag eltérő nyelvváltozatok. Kiemelte a szombathelyi főiskola élvülhetetlen érdemét a magyar dialektológiai tanácskozások megrendezésében, és megnyitotta a szimpoziont.

Az első és vitaindító előadást BENKŐ LORÁND tartotta „Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája” címmel (9—21). Először a „klasszikus tematikájú nyelvjáráskutatás” mibenlétéről beszélt. Megállapította, hogy minden új szempont érvényességének jogossága mellett is szükséges a nyelvjárási alaprég kutatása. Egyrészt azért, mert hagyomány, másrészt mert ennek tudományos értéke vitathatatlan önmagában is, változásainak vizsgálataiban is, hiszen ez az, amelyből eredeztethetünk, amelyhez hasonlíthatunk, amely alapja a mai nyelvváltozatoknak. Nyelvtörténeti, településtörténeti, népiségtörténeti kutatásokat a nyelvjárási alaprégtek, azok területi változatainak ismerete nélkül nem lehet végezni.

Ezután beszélt a Magyar Nyelvatlasz fölhasználásának problémáiról. Legmeglepőbb és egyben legfájdalmasabb az, hogy az Atlasz értékei nincsenek egyáltalában kihasználva. Ennek lehetne oka a körülményes használhatóság, de sokkal inkább az értetlenségben és az ismertség hiányában kell keresnünk az okokat. Fölsorolja, hogy milyen lehetőségei vannak a fölhasználásnak, a magyar és a szomszédos nyelvek kutatásának hány területéhez nyújt anyagot. A továbbiakban szól a regionális atlaszok, a jelenségmonográfiák és a helyi nyelvjárási monográfiák jelentőségéről és viszonylagos hiányáról. Véleménye szerint a hangtani jelenségek leírása túlteng, a lexikai, alaktani és mondattani monográfiák gyér számúak. Beszélt még a történeti nyelvjáráskutatás (siralmas) állapotáról, nehézségeiről; a földrajzi köznevek kutatásának lehetőségeiről, az erdélyi kézíratos nyelvjárásgyűjtemények közzétételéről. Ezek közül egy megjelent (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Székely nyelvöldrajzi szótár. Bp., 1987.), kettő azonban még publikálásra vár. Egyik a SZABÓ T. ATTILA irányításával gyűjtött Csángó vagy inkább moldvai magyar nyelvatlasz (közben ez is napvilágot látott a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként: MNyTK. 193. sz. Bp., 1991. két kötet, 31 lap + 608 térk.), a másik MURÁDIN LÁSZLÓ munkája: a Mezőségi Magyar Nyelvatlasz. Mindkettő hihetetlen értékű adatokat tartalmaz, s csodálatos forrása lehetne a magyar dialektológiának.

KÁLMÁN BÉLA a különböző társadalmak, gazdasági helyzetben élő népek nyelvjárásáról beszélt. Megállapította, hogy csak a letelepült nyelvek esetében lehet nyelvatlaszt készíteni, a nomád népek nyelvéről ez elképzelhetetlen. A nyelvhatárok Európában csak a Kr. u. I. ezredfordulón kezdtek kialakulni, s éles nyelvhatár csak az eredet szempontjából egymástól távol eső nyelvek között található (a magyar természetesen ilyen a környező népek között), míg a rokon nyelvek között átmeneti nyelvjárások figyelhetők meg. Ezt ma is tapasztalhatjuk az ALE (Európai Nyelvatlasz) anyagának gyűjtésekor, összeállításakor. Ez a hatalmas vállalkozás 30 országra terjed ki, de 90 fölötti a kutatott nyelvek száma. A *körte* szó különböző nyelvekben használatos alakjaival szemléltette az ALE érdekességét és fontosságát.

HUTTERER MIKLÓS előadása a dialektus és szociolektus kommunikatív és politikai vonatkozásairól szólt. A fogalmak pontos meghatározása után a különböző nehézségeket említette meg, mint amilyen például a nyelvjárási határok meghúzósa, a fonetikai elv mellett más szempontok érvényesítése, az egyén nyelvi alkalmazkodása, a kommunikatív körülmények figyelembevétele stb. A nyelvnek az állam- vagy nemzetalkotásban betöltött szerepét politikai kérdésnek tekinti, s példának a kínai nyelvet említette, amely két (északi és déli) nyelvjárásra oszlik (de ezeken belül természetesen számtalan kisebb nyelvjárási egység található), de a két nyelvjárás között oly nagy a különbség, mint például a német és az angol között. Ellenpélda erre Norvégia, ahol két nemzeti nyelvet is számon tartanak (egyik a dánhoz áll közelebb, s ez az irodalmi nyelv, a másik az „új-norvég”, s ez a népnyelv). Hasonló helyzetet találhatunk a macedón és bolgár, a szerb és horvát, a román és moldován stb. esetében, amikor is a nyelv a politika függvényeként önálló vagy dialektus. A nyelvjárás fogalmát nem szabad tehát formális meghatározással körülhatárolni, mert ez eredendően kommunikatív kérdés.

KISS JENŐ a kommunikatív dialektológiáról tartotta előadását, s kifejtette, hogy ennek középpontjában „a nyelvi viselkedés a maga bonyolult társadalmi és lélektani összetettségében” található. A kutatás főadata — a nyelvjárásnak mint sajátos jelrendszernek a lingvisztikai leírásán túl — annak vizsgálata, hogy ez a jelrendszer milyen szociológiai és lélektani tényezőktől irányítva működik. Meg kell keresnie a kutatónak azt a nyelvváltozatot, amelyet adatközlője legjobban ismer, amelyet legtöbben használnak az adott településen, s azt kell föltárnia, hogy milyen jellegzetességei vannak ennek a nyelvváltozatnak. Beszélt ezután a diglosszia és bilingvizmus kérdéseiről, az adatközlőknek a nyelvjárási alaprétteghez való viszonyáról, a jelenségek sorrendiségéről a megítélések (elvetések vagy elfogadások) vonatkozásában. A nyelvjárásiaság foka leginkább az utóbbi függvénye. A teljes diglosszia kialakulását nem tartja a nyelvjárásoktól való elszakadás útjának, inkább az érzelmi kötődések megszűnté, a nyelvjárásiaság elítélése az oka az erőteljes köznyelviességeknek.

SZABÓ GÉZA is a szemléletmód kérdését választotta előadása központi témájául. A nyelvjárásgyűjtés és szociolingvisztikai fölmérés összekapcsolásáról beszélt. Megállapította, hogy a nyelvjárásiaság nem életkor kérdése, hanem sokkal inkább a városi köznyelvel való családi kapcsolatok függvénye. A volt módosabb gazdák jobban őrzik nyelvjárásiaságukat, mint a volt szegényebb rétegek képviselői. Meglepő a nők köznyelviessé beszéde, ami a közéletben való aktívabb szereplésükkel hozható kapcsolatba.

KIRÁLY LAJOS abszolút sűrűségű kutatóhálózati gyűjtése alapján a somogyi ő-zés határaitól és dunántúli összefüggéseiről beszélt. Szemléletes nyelvatlaszlapokon mutatta be az ő-zés határsávjait. Részletesen foglalkozott a határsávok elhelyezkedésének okaival, amelyek egyikének a községek kapcsolattartásának meglétét vagy hiányát tartja. A kapcsolattartást pedig földrajzi és közigazgatási okok egyaránt befolyásolták, de az ő-zó és ő-ző települések közötti német anyanyelvű községek is elválasztó hatást gyakoroltak.

JUHÁZ DEZSŐ a néprajzi atlaszok dialektológiai tanulságairól szólt a Szolnok megyei kötet alapján. Ebben a kiadványban olyan kutatások eredményei is láthatók, amelyek egy-egy adott szó (*gabona, kandalló* stb.) különböző jelentéseit mutatják. Településtörténeti, kapcsolattartási, nyelvjárászigeti sajátságokat mutatnak ezek a térképlapok, és nem utolsósorban adatokat szolgáltatnak a nyelvjárástörténeti kutatók számára.

GUTTMANN MIKLÓS Náraiközség nyelvjárásában megvizsgálta a német eredetű jövevényszavakat, s azt tapasztalta, hogy nemzedékenként nagy mértékben változik azok használata és ismerete. Az idősebbek mindegyike ismeri és használja, a fiatalabbaknak azonban csupán fele használja, egyharmada pedig nem is ismeri ezeket. Igen hasznosak a kutatás és előadás szociolingvisztikai eredményei.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a helyesírásban *ly*-nal írott szavak *l*, illetve *j*-s ejtését

vizsgálta Dozmat községben. Megállapította, hogy az *l*-es ejtés inkább a középgenerációban él. Vizsgálta a szótagzáró *-l* elmaradását, az *-l* igei személyrag ejtését stb. Összefoglalva kijelentette, hogy a szociolingvisztikai szempontok nem mellőzhetők a dialektológiai kutatások egyik ágában sem.

FITOS AMÁLIA hasonló kérdéskört (a szótagzáró *-l* alakulása) vizsgált Göcsejben, de fonetikai irányú megfigyelésekkel is kiegészítette szempontjait. Azt tapasztalta, hogy a középső nyelvállású magánhangzók utáni *-l* kiesése módosítja csak a magánhangzó színt (zártabbá teszi). Felső nyelvállásúak után az *-l* kiesése pótlónyúlás nélkül történik.

ANTALNÉ KOLLÁTH ANNA mondattani megfigyeléseket végzett Rum község egy nyelvjárási szövegfeldvételében. Céljaul az igeneves szerkezetek vizsgálatát választotta. Megállapításai szerint a főnévi igenév mellől elmaradó igei álltmány következtében a főnévi igenév alanyi funkciója állítmányivá válik. Ugyanakkor tárgyként és határozóként is él a nyelvjárásban a főnévi igenév.

NAGYNÉ MARKÓ JÚLIANNA (nevében a hosszú *ú* vajon sajtóhiba, vagy tudatosan vállalt különbözőség oly vidéken, ahol ez a hang nem is él a nyelvjárásokban?) az adatközlők lelkivilágával, az általa „kissé negatív hangulatú *b e s z é d k é n y s z e r e s*” jelzővel minősített adatközlőkkel foglalkozott előadásában. Elsősorban az ő beszédüket vizsgálta hangtani, alaktani, szókészletteni szempontból. Megállapítja, hogy beszédük nyelvjárásiabb, szókészletükben sok az egyénített szó és a német jövevényszó, s gyakoriak az igeneves szerkezetek stb.

DEME LÁSZLÓ a sajtó és a televízió—rádió nyelvhasználatáról tartott előadást. Főlsorolta azokat az okokat, amelyek föllazították a rádiósok sorait, ami által gyakorlatlanabbak is megszólalhattak, majd az „oldottság” jelszavával a beszédkultúra lazasága is elfogadottá vált. Az „utcaiség” útszélsőségig durvult, az obszcenitás létjogosultságot kapott. A rádióknak és tévének meghatározó jelentősége van a köznyelvre, s ennek tudatában kell lennie azoknak, akik megszólalnak e médiákban.

WACHA IMRE ugyancsak a televízió (a gazdagréti kábeltelvízió) műsoraiból vette előadásának témáját, mikor a spontán megnyilatkozásokat vizsgálta egy közérdekű lakossági összefoglaló hét főszerzőjének beszéde alapján. Húsz szempontnak vetette alá a megnyilatkozók mondatait, s átlagban 2,5—3 megnyilatkozás-egységet számolt össze megnyilatkozás-egységként. A szavak száma megnyilatkozásoként: 11,67, megnyilatkozás-egységként pedig átlagosan 4,517. Beszélt a továbbiakban a mondatfajtákról, a szerkesztésmódokról, mondatláncokról, mondatkapcsolódásokról stb. Ezzel új szempontokat adott a további kutatások számára. Javasolta az írott és beszélt nyelv egybevetését, a mondatfajták és szerkezetek összehasonlítását a két kifejezésmódban.

KONTRA MIKLÓS főlsorolta azokat a föladatokat, amelyeket az élő nyelvi kutatásoknak vállalniuk kell, s ismertette a módszereket, amelyek a megfelelő eredményeket biztosítják. Példákat adott a mondat szerkesztések, a toldalékolások, vonatkozó névmások stb. helyességének megítélésére.

KASSAI ILONA a beszédészlelések észleléséről, az azt befolyásoló tényezőkről (csend, hangsúly, hanglejtés stb.) szólt részletesen. Leglényegesebbnek a jelkimaradást tartotta, de a tartalmi váltást is fontosnak érezte.

VÁRADI TAMÁS a hol? kérdésre felelő *-ba* és *-ban* rag előfordulásáról beszélt egyetemi hallgatók körében rejtett mikrofonnal végzett adatgyűjtés alapján. Gazdag példatárral szemléltette, hogy a két rag különböző használata kötött, nem szabad váltakozás.

VARGA JÓZSEF a Muravidék élő nyelvjárási elemeiről tartott előadást igen sok, szép, szemléletes példával. Különösen részletesen foglalkozott az igeragozásban található jellegzetességekkel, az ige- és névszóképzőkkel s néhány hangtani jelenséggel.

BOKOR JÓZSEF egy családon belül vizsgálta meg a tájszavak használatát. Nemzedékenként különítette el a használatos tájszavakat, s az egyes korosztályok ismerete alap-

ján kilenc csoportot különített el. Leggazdagabbnak azt a kategóriát találta, amelyben mindhárom nemzedék által ismert szavak tartoznak. Ez azt mutatja, hogy Lendva környékén, ahol a kutatást végezte, még eléggé elfogadott és elterjedt a tájszavak használata.

VÖRÖS OTTÓ Zoboralja magyar nyelvjárásának idegen, elsősorban szlovák szavairól beszélt. Megállapította, hogy családi nyelvhasználatban is előfordulnak német szavak, de majdnem ugyanazok más magyar nyelvjárásokban is megtalálhatók. A szlovák szavak azonban regionális átvételek, s elsősorban a termeléssel kapcsolatosak, vagy intézmények, árucikkek megnevezései.

VÉGH JÓZSEF a magyar nyelvjáráskutatás eredményeiről, az elkészült nyelvatlászokról, a helynevek gyűjtéséről, az egyes jelenségek monografikus vizsgálatáról beszélt.

SZABÓ JÓZSEF egy Koppány menti tájszótár tervezetét ismertette. Mivel több évtizede gyűjti az adatokat egy Nagykőnyi szótárhoz, a szótár alapja megvan, s elsősorban az a gondja, hogy milyen irányban terjessze ki a gyűjtés határait. [Ha a recenszensnek szabad itt hozzáfűzni saját véleményét, akkor csak azt mondhatom, hogy ne terjessze ki több településre a gyűjtést, mert értékesebb az egyetlen községben végzett teljesebb munka, mint a többlől való szemezgetés.]

BALOGH LAJOS a városi nyelvjárások általa is szokatlannak ítélt kérdéskörét választotta előadása témájául. Mivel külföldön gazdag irodalma van e problematikának, érdemesnek tartaná magyar nyelvterületen is foglalkozni vele.

TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT Hajdúhadházon végzett nyelvészociológiai vizsgálatának eredményeiből a valódi és az idealizált ejtéváltozatokról szöveg. Generációként vizsgálta meg az eltéréseket a két beszédforma között, s érdekes megállapításokat tett az öt korosztály mindegyikére.

SAJTOS JÓZSEF a mezőföldi Soponya nyelvi mozgásáról beszélt sok színes példával támasztva alá mondandóját.

P. LAKATOS ILONA Nyíregyházán végzett szociolingvisztikai kutatásainak eredményeit mutatta be. Szemléletes táblázatokon tárta föl a különböző iskolai végzettségűeknek a köznyelvvél megegyező, illetőleg eltérő nyelvhasználatát.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy nagyon gazdag tematikájú és sok értékes előadást tartalmazó kötet a II. Dialektológiai Szimpozion. A közzétett 26 tanulmányból általános kérdésekkel foglalkozott 6, egy-egy nyelvjárási jelenséggel 5 (közülük hangtani 2, mondattani 2, szókincsvizsgálat pedig egy), egy-egy település vagy vidék nyelvjárásával, illetve több jelenséggel 6, nyelvészociológiai kérdéssel 3, egyéb, a főnti témakörökbe be nem sorolható volt 9 előadás. A hozzászólások, a vitában elhangzott gondolatok éppoly értékesek (néha még hasznosabbak is) voltak, mint maguk az előadások, s talán a hangrögzítő technika mai időszakában teljes terjedelmükben vagy legalábbis kevésbé kivonatossan közzé lehetett volna ezeket tenni.

A kötet mindenképp nagy értéke a magyar nyelvjáráskutatásnak, s elismerés illeti a szimpozion szervezőit és a kötet szerkesztőit.

HAJDÚ MIHÁLY

Az egykori Keszthelyi járás helytörténeti lexikona

Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke. Írta KOVACSICS JÓZSEF. Státium Kiadó és Nyomda Kft. Budapest, 1991. 158 l.

Zala megye földrajzi neveinek nagy gyűjteményével egy időben, 1964-ben jelent meg ILA BÁLINT és KOVACSICS JÓZSEF szerkesztésében Veszprém megye helytörténeti lexikonának első kötete, amely az Enyingi járást is magában foglaló, történeti Veszprém megye népesség- és településtörténetét tartalmazza helységek szerinti feldolgozásban.

(Értékeléséhez l. GYÖRFFY: Ltközl. XXXVI [1965.], 174–8.) Az 1946. január 1-jével Zala megyétől Veszprém megyéhez átcsatolt Balatonfüredi járásnak, valamint az 1950. március 16-ával ugyancsak Zala megyétől Veszprém megyéhez átkerült Sümegi, Tapolcai és Keszthelyi járásnak a lexikonszerű bemutatására utólag külön kötet készült KOVACSICS JÓZSEF és ILA BALINT szerkesztésében. Ám a „Veszprém megye helytörténeti lexikona II.” címen 1988-ban megjelent kötetből a Keszthelyi járásnak szükségszerűen ki kellett maradnia, mert az a járás időközben, 1979. január 1-jei hatállyal visszakerült Zala megyéhez. (Veszprém megye határváltozásaihoz l. FEJES IMRE, Veszprém megye közigazgatási beosztásai és tanácsi vezetői 1945–1950–1981. Veszprém, 1982. Térkép-melléklettel.) Ennek az oda-vissza csatolgatott Keszthelyi járásnak a helytörténeti lexikonát vehetjük most kezünkbe „Zala megye helytörténeti lexikona” első köteteként. (A továbbiakban rövidítve: ZalaHtLex. I.) Keletkezésének története bizonyos fokig emlékeztet Zala megye földrajzi neveinek második, a Keszthelyi járást tartalmazó kötetére (MNYTK. 178. sz.). E két munkát a nyelvész egymás kiegészítéseként is használhatja.

A kötet első része „A lexikon célja, rendszere és forrásanyaga” (5–23) címet viseli. Megtudjuk belőle, hogy összesen 102 szócikk tárgyalja a valamikori Keszthelyi járás területén fekvő egykori vagy ma is meglévő települések történetét. E 102 település közül napjainkban mindössze 28-nak van községi státusa. A VeszprHtLex. köteteitől a ZalaHtLex. I. abban különbözik a legfeltűnőbb módon, hogy középkori, 1526 előtti információkat is tartalmaz. Zala megyére vonatkozólag ugyanis rendelkezésre áll HOLUB JÓZSEF kéziratos középkori községtörténete. E kézirat a Zalaegerszegi Állami Levéltár tulajdona. Négy kötetből áll A–E, F–L, M–S és Sz–Zs kezdőbetűs tartalommal. A betűrend nem a mai, hanem a régi alakok szerint értendő. Számos nagybirtokos család levéltárát is hasznosítani lehetett az anyaggyűjtés számára (Batthyány, Erdődy, Esterházy, Festetich, Gersei Pethő, Széchenyi család stb.).

A második, terjedelmesebb rész címe „A megye községeinek és lakott helyeinek lexikona” (25–150). A 102 szócikk szerkezetileg egységes. Egy-egy szócikk a következő részekből tevődik össze: A település nevének történelmi formái és változatai. Névfejtés, névmagyarázat. (A FNESz. első, 1978. évi kiadásával van összhangban.) A települések rövid története. A települések területére és a művelési ágak megoszlására vonatkozó adatok. A feudális kori népesség társadalmi megoszlása. A népesség számára vonatkozó feudális kori adatok. (Itt efféle kategóriák is szerepelnek: katolikus, nem katolikus, gyónóképes, gyónóképtelen, családok száma stb.) A népesség számának adatai a népszámlálások alapján 1785-től 1980-ig. A lakosság foglalkozási megoszlása 1910-ben, 1941-ben és 1970-ben. Az őstermeléshez tartozó népesség foglalkozási alcsoportok szerinti megoszlása. Élveszülések, halálozások, házasságkötések.

A kötet lexikoni részében 37 fényképes illusztrációt számoltam össze műemlékekről, épületekről, ásatásokról stb. Sajnálatosan kell hiányolnom a térképeket, látképeket, tervrajzokat. Mindezeket, valamint a településekre vonatkozó térképek stb. katalógusát és a helytörténeti bibliográfiát a Kiadó kívánságára terjedelmi okokból kellett elhagyni.

A 151–4. lapon közölt névmutató oldalszámai sajnálatos módon nem egyeznek meg a tényleges oldalszámokkal, hanem azoknál 2-vel kisebbek. Úgy látszik, hogy a névmutató elkészülte után a kötetet átpaginálták, s erről a szerkesztőt nem értesítették. Ezért a névmutatóban feltüntetett oldalszámot 2-vel mindig meg kell növelnünk, hogy rátaláljunk a minket érdeklő helynévre. Tehát *Ádám*-ot ne a 32. oldalon keressük, hanem a 34.-en, *Bötefá*-t ne a 37.-en, hanem a 39.-en, *Kohár*-t ne a 120.-on, hanem a 122.-en, *Tüttösenyeré*-t ne a 121.-en, hanem a 123.-on, *Zalaköszvényes*-t ne a 136.-on, hanem a 138.-on stb.

Szívesen adnék számot minél előbb a ZalaHtLex. további kötetének megjelenéséről.

KISS LAJOS

Szj Enikő, Finnugor Hol-Mi I.

ELTE BTK egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 444 l.

Szj ENIKŐ művét nagy érdeklődéssel vettük kézbe. Egy finnugor ábra- és térképgyűjtemény összeállítása nagyszerű ötlet, már régóta szükségünk volna valami hasonló oktatási segédeszközre. A jegyzet a nyelvrokonság különböző elméleteit bemutató ábrák, valamint az uráli népek és szomszédaiak régi és mai kapcsolatait, viszonyrendszerét szemléltető történeti, földrajzi, régészeti térképek és ábrák gyűjteménye.

A szerző az előszóban fogalmazza meg koncepcióját. Eszerint műve olyan ábrák gyűjteménye, amelyeket a finnugor, a finn, a nappali és a levelező tagozatos magyar szakos hallgatóknak ismerniük kell. A mű közreadásával célja, hogy az ábrák után járásra szánt időt mind a hallgatók, mind az oktatók a dolgok érdemi részének tanulmányozására fordíthassák (15). A hallgatótól el lehet és el is kell várni annyit, hogy egy-egy ábra idegen nyelvű magyarázatában eligazodjék (16). Az ábragyűjtemény akkor segíti legjobban a tanulást, ha tulajdonosa színes ceruzával a vizeket kékre festi, s az egyes népek, nyelvek jelölésére ugyanazt a színt használja (17).

A fenti mondatokhoz több észrevételünk is van. Szj Enikő a jegyzet használói-ként a hallgatók igen tág körét nevezi meg. Ez rendjén való, nemes szándék. Azonban az, hogy a jegyzetben foglaltakat a finn, a finnugor és a magyar szakos hallgatóknak is ismerniük kell, a valóságtól és az ELTE finnugor tanszékén érvényben levő programtól is elrugaszkodott, maximalista követelmény. A finn szakos hallgatók képzési programjában nem is szerepelnek olyan órák, amelyek keretében a jegyzet anyagának nagyobb része feldolgozható lenne. A magyar szakos hallgatóknak pedig éppen azon órái csökkentek az 1991/92-es tanévtől a felére, amelyeken a jegyzet egyes témák tárgyalásakor használható lenne. Az óraszámcsökkenés miatt a „Finnugor Hol-Mi I.” című jegyzet alkalmazására a magyar szakos hallgatók oktatásában nincs elegendő idő.

Tehát reálisan csak az a cél tűzhető ki a magyar és a finn szakos hallgatók számára, hogy a jegyzetet lapozzák át, ismerkedjenek meg vele. Az elképzelhető, hogy az ábrák, térképek ismeretét a finnugor szakos hallgatóktól megköveteljük, ők azonban egyrészt olyan kevesen vannak — évfolyamonként 1-2 fő —, hogy számukra egy ilyen jegyzetet 635 példányban kiadni luxus, másrészt pedig tőlük elvárható, hogy a tanulmányaikhoz szükséges ábrákat és térképeket lehetőleg eredetiben tanulmányozzák.

Az előszóból általam idézett következő mondat arról szól, hogy a hallgatótól el lehet és el is kell várni annyit, hogy az ábrák idegen nyelvű magyarázatában eligazodjék. Ez általában helyes elvárás. Konkrét esetekben azonban a megítélése már nem ilyen egyszerű. Magyar szakosoktól ezt nem várnám. Közismert, hogy a finnugor tudományok — és közülük is különösen az összehasonlító nyelvészet — a magyar közvélemény és ezen belül még az értelmiség humán érdeklődésű része számára is gyanús, nem szeretem tudományág. Ez az ellenérzés olyan mélyen beleivódott kultúránkba, hogy azzal még jó darabig együtt kell élnünk, és ezért is fontos lenne tudományunk számára, hogy az arisztokratikus elzárkózás helyett nézeteinket, érveinket minél közelebb vigyük az egyetemi hallgatókhoz is, még oly módon is, hogy számukra egy ábra- és térképgyűjteményt magyar nyelvű értelmező szövegekkel adunk ki. Egy ábra- és térképgyűjtemény jellegét tekintve azonos a szövegyűjteményekkel. Például a minden újraközölt cikket magyar fordításban adó Uralisztikai olvasókönyvvel (összeállította DOMOKOS PÉTER, Tankönyvkiadó, Bp., 1977.).

Még mindig annál a mondatnál maradva, hogy a hallgatóknak meg kell érteniük az ábrák idegen nyelvű magyarázatait, mellé állíthatjuk a következő általam idézett mondatot, amelyben Szj Enikő az ábrák és a térképek kiszínezését tanácsolja. Ezek

a mondatok voltaképpen az előszó módszertani részeként is értelmezhetőek. Mindannyiunk számára, akik egyetemen tanítunk, fontos feladat, hogy bevezessük a diákokat egy-egy téma feldolgozásának, megértve megtanulásának és a tudományos kutatásnak módszereibe, rejtelmeibe. Ezt a célt az egyes szakokon bevezető jellegű tantárgyak szolgálják. Az idegen nyelvek ismeretének hasznosságáról, a tanulás módszertanáról vallott bölcsességeink elmondásának is ott van helyük, vagy a bevezető módszertani tankönyvekben, jegyzetekben. Egy szaktárgyi jegyzet előszavában ezek a tanácsok, elvárások nagyon elkésették, és idegenül csengenek. (Egyébként a térképszínek használatát az általános iskola 4. és 5. osztályában tanítják környezetismeretből.)

A jegyzet következő, Ábrák című része (21–407) a különböző nyelvrokonságméleletek ábráinak, a hagyományos családfának és egyéb ábrázolási kísérleteknek, például kördiagramoknak, kúpoknak stb. közlésével kezdődik. Sajnálatos, hogy ebbe a részbe belekeveredett néhány nyelvöldrajzi térkép (51., 53., 54., 58., 59., 64. ábra), amelyeket inkább a 70. ábra után kellett volna elhelyezni, ahol kezdődnek a nyelvöldrajzi térképek (70–79. ábra).

Szerintünk főlegesen egy-egy családfa többféle változatának, például a Budenz-féle ábra német, magyar és orosz változatának közlése (1., 2., 3. ábra), a Kettunen-féle családfa finn és magyar változatának — ez utóbbi egy közönséges képeslap — közlése (8., 9. ábra), valamint egy családfát ábrázoló magyar bélyeg bemutatása (12. ábra). Az egyes alaptípusok változatainak felsorolása nem egy általános kézikönyvbe való, hanem egy családfaábra kutatástörténeti tanulmányba.

A további ábrák túlnyomó többsége térkép, amelyek között megbújnak különböző táblázatok, grafikonok, egyéb ábrák. Talán célszerűbb lett volna ezeket egy külön fejezetben, a térképekhez hasonlóan nyugatról kelet felé haladó rendszerbe gyűjtve közölni. Legjobb helyük a nyelvrokonságot szemléltető ábrák után, a nyelvöldrajzi térképek előtt lenne.

Az ábránál is több probléma van azonban a térképekkel. Jó néhány nem is minősíthető térképnek, legfeljebb csak térképvázlatsnak. A hibákat részben a térképek (vázlatok) készítői és eredeti közlői követték el. Térképészeti szabály, hogy a térképeken fent van észak, ebben az esetben az északi irányt a térkép kerete jelzi. Az északi irányt csak akkor kell külön jelölni, ha az nem párhuzamos a térkép függőleges oldalával. Az északi irány legegyszerűbb jelölése, ha a térképen feltüntetjük a hosszúsági fokokat. Az északi irány jelöletlensége nem nehezíti túlságosan azon térképek használatát, amelyek Eurázsia nagyobb részleteit ábrázolják. (73., 74., 87., 91., 92. számú térképek.) Nehezíti azonban az ábrázolt terület azonosítását a 72., 76., 106., 120., 139., 145., 151., 155., 158., 163., 165., 179., 183., 189., 190., 196., 198., 199., 202., 214., 219., 224., 237., 240., 250., 254., 255., 256., 258., 272. számú térképeken.

Sok térkép amiatt nehezen áttekinthető, mert nincs bekeretezve, illetve a tengerek nevének feltüntetéséről vagy vonalkázással való jelölésükről elfelejtkeztek. Ide tartoznak a 72., 78., 94., 96., 97., 98., 105., 106., 107., 113., 116., 118., 120., 121., 122., 123., 124., 127., 130., 131., 132., 133., 136., 140., 141., 143., 145., 146. számú térképek.

Az imént felsorolt hibákhoz kétféleképpen viszonyulhatunk, aszerint, hogy a „Finnugor Hol-Mi I.” című jegyzetet egyszerű forrásgyűjteménynek tekintjük, vagy pedig tankönyvnek. Az első esetben a műtől azt várjuk, hogy a térképek, ábrák újraközlését nyújtsa, kiegészítve a hibák felsorolásával. Egy ilyen jellegű kézikönyv első sorban a tudományos kutatást segítheti. Amennyiben azonban a „Finnugor Hol-Mi I.” kötetét tankönyvnek tekintjük, amelynek anyagát a hallgatóktól számon kívánjuk kérni, akkor jogosan várjuk a szerzőtől, hogy a térképek hibáit javítsa ki. Ehhez célszerű lett volna egy kartográfus segítségét igénybe venni. Én ennek a tankönyvszerű megoldásnak lennék a híve, jelen formájában azonban a mű nem tankönyv, még csak nem is forrás-

kiadás, hanem az összegyűjtött anyag változatlan utánnomása. A tankönyvszerű használat érdekében el tudnék képzelni a jegyzet első térképeként egy olyan általános átnézeti térképet Eurázsia északi feléről, amelyen fel lenne tüntetve, hogy a többi térkép ennek a hatalmas területnek mely részletét mutatja.

Most a térképek azon csoportjára térek rá, amelyek hibáiban a térképek (vázlatok) készítői vétlenek. Ha a jegyzetet kézbe vesszük, látható, hogy olyan, amilyen. Már harminc éve is ugyanezzel a technikai eljárással készültek a jegyzetek. Ez az elavult nyomdatechnikai eljárás nem teszi lehetővé a térképek elfogadható minőségű reprodukálását. Sok térképen emiatt megkülönböztethetetlen néhány térképjel, azok különböző színárnyalatai a jegyzetben egységesen feketének vagy fehérnek látszanak. Ebben a csoportban sorolom fel azokat a térképeket is, amelyeket a jegyzet annyira lekicsinyítve közöl, hogy egyes jeleik emiatt összetéveszthetők. Ide tartoznak az 58., 72., 74., 75., 91., 133., 149., 165., 173., 195., 230., 244., 245., 247. számú térképek.

Az elavult nyomdatechnikai eljárás, illetve a térképek jelentős kicsinyítése miatt néhány esetben részben olvashatatlanok a feliratok. Ide tartoznak a 71., 75., 107., 114., 126., 132., 135., 137., 149., 153., 170., 173., 192., 228., 238., 249. számú térképek.

Végül két kisebb, a nyomdai előállítás során becsúszott hibára hívom föl a figyelmet: a 221. térkép megfordult, csak tükörrel olvasható, a 237. térkép pedig fejfelé lefelé került a jegyzetbe.

A térképek, ábrák után a forrásmunkák jegyzéke (409–30), a névmutató (431–5) és a tárgymutató (437–44) található.

Összefoglalva a könyvről írtakat: a „Finnugor Hol-Mi I.” az előszó felsorolt fogyatékségei nélkül, az ábrák, térképek magyar nyelvű magyarázataival, a térképek hibáinak kijavítása után korszerűbb eljárással előállítva a magyar szakosok oktatását jól segítő kézikönyv lehetne.

KLIMA LÁSZLÓ

A multimediális kommunikáció elmélete felé

PETŐFI S. JÁNOS, A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé — Towards a semiotic theory of the human communication. Szeged, 1991. 111 lap.

Születésnapj és tudománytörténeti érdekességű ez a tanulmánygyűjtemény. A debreceni egyetem matematika — ábrázoló geometria szakos hallgatójaként, majd középiskolai tanárként kezdte pályáját a nemzetközi hírű tudóssá lett Petőfi S. János. A bölcsészet, a humán tudományok művelése, a művészetek mindig is vonzották, s igyekezett az egzakt módszerekkel dolgozó matematikát a szellemtudományokkal összekapcsolni. Az ilyen kettős indíttatás különösen szerencsés abban az esetben, ha tudatos kutatói irányérzékkel párosul. Petőfi S. Jánost az irodalom szeretete vezette a nyelvészeti pálya és kutatások felé, pontosabban az irodalmi kommunikáció került érdeklődési körébe. Az irodalmi szöveget pedig a verbális kommunikáció legösszetettebb megnyilvánulási formájának tartjuk.

A humán kommunikáció eme speciális változatával foglalkozván Petőfi S. János többször kényszerült az egyes tudományterületek határainak átlépésére, bár szigorúan elméleti alapon sikerült tisztáznia és behatárolnia a kutatott szakterületet.

Az irodalmi szövegek tisztán nyelvészeti szempontú megközelítése ugyanis csak bizonyos részdizciplínák kizárásával lehetséges; „csak két tiszta megoldás létezik: a) vagy a nyelvészet tartományának interszubjektív definiálását tartjuk jelentősnek, s ekkor le kell mondanunk arról, hogy a funkció és/vagy jelentés-konstitúció vala-

menyi releváns faktorát figyelembe vehessük, b) vagy a faktorok konfigurációjának teljességét tartjuk relevánsnak, s akkor az elkülönítést csupán egy a nem-nyelvészeti aspektusokat is figyelembe venni képes elméleti keretben hajthatjuk végre. A mintegy 30 évnyi kutatótevékenység során Petőfi S. János az utóbbi módszer mellett döntött, egy integratív elméleti keret kidolgozásának igényét szem előtt tartva. Az irodalmi szövegek nyelvészeti és hermeneutikai megközelítése között kívánt kapcsolatot építeni, s a szemiotikai kommunikációfilozófia kialakításának lehetőségeit kutatta.

„A humán kommunikáció szemiotikai megközelítése felé” címen kiadott legújabb kétnyelvű (magyar–angol) kötet 30 év számvetésének a szándékával is készült, mert az első, irodalmi szöveggel kapcsolatos nyelvészeti jellegű nagyobb munkát 1961-ben írta Petőfi S. János. Ez idő óta foglalkozik szövegnyelvészeti és szövegelméleti kutatással. A számtalan buktatótól sem mentes pálya azt példázza, hogyan jutott el egy kiváló felkészültségű és következetes gondolkodású kutató a szövegnyelvészettől a szemiotikai textológiáig, vagyis a szövegelméleten belüli legkorszerűbb megközelítésekig. A kötet három nagy tanulmányra oszlik, ezekhez kapcsolódik HORÁNYI ÖZSÉB 1990-ben, Bielefeldben elhangzott előadásának szövege és szemléltető anyaga.

Mindkét kutató tanulmányainak van személyes vonatkozása is, de ez is tudománytörténeti aspektusú. Petőfi S. Jánosé a „maradandóság a változásban” konceptuális demonstrációja, míg Horányi Özsébé ennek ikonikus változata, az Appendix, a Petőfi S. Jánosról készült fotóillusztrációkkal. Az emlékező és egyben pálya- és életszakaszt összegző kötet így teljes. A fotóanyag, az emberi arc és a fizikai-pszichikai megjelenítés sokszor többet és hitelesebbet mond, mint a sűrűn teleírt lapok. A humor és az önironia hatja át a komoly nehézségekről is tanúskodó férfiarc változatait. A mosolygós tekintet, a diákos, kedves, finom alkat közvetlensége, emberi melegsége segítőkézségre és egyben határozottságra vall.

A kötet a Szegedi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének munkatársai és a Maceratai Egyetem Filozófiai Intézetének (Olaszország) együttműködése kapcsán jött létre. A szervező munkát, a kiadást a szegedi kollégák készítették elő, de a kutatóműhelyt az olasz egyetem biztosította.

„A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé” című kötet három nagy fejezetre és a Horányi Özséb-féle Appendixre tagolódik. „A nyelvi műalkotások elemzésének néhány aspektusa” című fejezet lényegében a strukturális elemzés elméletét vázolja fel. Mind a magyar, mind az angol nyelvű változat ebben a formájában most került először publikálásra, bár a sok viszontagságot megért eredeti dolgozat lényegében alapját képezte az 1971-ben Svédországban megvédett német nyelvű doktori értekezésnek. A strukturális leírás elméletének Petőfi S. János szerint a következő elemeket kell tartalmaznia: „(1) a nyelvi műalkotás definícióját, (2) a nyelvi műalkotás lehetséges struktúrafajtáinak definícióját, (3) az egyes struktúrafajták strukturális leírásának definícióját, (4) a különféle strukturális leírásokat lehetővé tévő modellek leírását, (5) olyan módszerek definícióját, amelyekkel a definiált modellek alapján a különféle struktúrák feltárása és leírása elvégezhető.”

A matematikában és a nyelvészetben egyaránt szembetűnő tudománytörténeti jelenség ez, hogy rész tudományaik egyre közelebb kerültek egymáshoz, s kialakult valamiféle szerves egységbe foglaló keret. A matematikában ezt a folyamatot az axiómák tana jelentette. A halmazelméletben a tetszőleges halmazokon tetszőleges axiómákkal és műveletekkel értelmezett szerkezetek olyan absztrakt struktúrák meghatározásához vezettek, amelyek lehetővé tették a matematika különféle ágainak azonos jellegű meg-alapozását. A halmazelmélet ugyanis kereste és felismerte a különféle fogalmakban a közöset. A 30-as évektől kezdve francia matematikusok kezdtek foglalkozni a matema-

tika egésze strukturális felépítésének gondolatával. A nyelvtudomány is egzaktságra és a nyelv különféle vizsgálati megközelítéseinek összehangolására törekedett. Az első egzakt nyelvelmélet megalkotója a dán Hjelmslev volt, aki Saussure svájci nyelvész századeleji tanításait használta fel munkájában. A teljes nyelveírás egzakt elméletét az amerikai Noam Chomsky alapozta meg — generatív grammatika néven. A szintaxis, a szemantika és a fonológia kapcsolódott itt egybe azáltal, hogy elemeik mintegy közös halmoz alapelemeiként azonos jellegű generatív és interpretatív (értelmező) műveletekben vettek részt, erre alkalmassá váltak. A Chomsky-féle „nyelvi megnyilatkozás” fogalmától (egy nyelv összes lehetséges mondat szerkezetének meghatározásától) Petőfi S. János a „nyelvi műalkotás” definíciójához kívánta elvezetni strukturális kiindulású nyelvelméletét. „Minden nyelvi műalkotás egy speciális strukturával rendelkező, egyedi jelnek tekinthető . . . Az azonos jellegű jelek rendszerét szemiotikai rendszernek nevezzük, így a nyelvi műalkotások összessége sajátos szemiotikai rendszernek tekinthető. [Bekezdés.] Jelkomponenseinek felépítését tekintve egy nyelvi műalkotás olyan jel, amelynek jelölője maga is jel, azaz egy nyelvi közlemény” (vö. INGARDEN, JOHANSEN, LOTMAN elmélete; i. m. 17). A jelölő és a jelölt szolidáris egységéről (egymástól kölcsönös függéséről) itt nem beszélhetünk, mert a műalkotásjelek a befogadó egyéni és társadalmi körülményeitől függenek. Petőfi S. János a szövegstruktúra két legfontosabb komponensének, a nyelvi és a nyelv-zenei összetevőknek analiziséből építette fel a költői alkotások szöveg szerkezetének modelljét. A finom szerkezeti ábra segít átlátni az elméleti kérdések bonyolultságát, a hierarchikus rendet az említett komponensek között (i. m. 25).

A további lépést az elmélettől a gyakorlat felé az illusztrációnak szánt tényleges verselemzések szolgáltatják. Weöres Sándor: Őszi dal, Nádi világ, Ablak az éjben és Pilinszky Négysoros-a kiválóan megfeleltek a strukturális leírás definíciójában használt fogalomtár szemléltetésére. Ezért is kerültek bemutatásra ezek a zeneiségben, ritmikailag telítettségben a nyelvekkel szinkronban lévő szövegek.

A Petőfi S. János-féle elemzésben el kell mélyedni: nem elég felületesen elolvasni őket, hiszen matematikusból lett bölcsész írta őket. Ami egy kettős képzettségű tudós számára azonnal érthető, az az átlagos olvasottságú érdeklődő vagy netalán szakmabeli számára hosszabb tanulmányt igényel. Különösen vonatkozik ez a szövegek szemiotikai textológiai megközelítésére. Ezzel a fejezettel előtanulmányok nélkül nehezen boldogul az olvasó. Az absztrakció, a formalizált, képletekbe koncentrált modellek és ábrák olyan mértékű azonosulást követelnek meg az olvasótól, amelyre csak nagyobb elméleti felkészültségű ember képes (i. m. 39–40, 46). G. Ungaretti: Canto Beduino (1932) olasz nyelvű versének szemantikai elemzéséhez a lexikai kommunikáció-egységek feltárásán át visz az út, a teljes metrikai-ritmikai-eufonetikai faszetta architektonikájának bemutatása után (i. m. 60). A vers az Olasz költők antológiájában (Bp., 1966. 388) Weöres Sándor fordításában magyarul is olvasható. A jegyzetekben idézi Petőfi S. János is (i. m. 69) ezt a fordítást.

A végső megközelítés lényegében a multimediális kommunikáció sajátos és a dominánsan verbális humán kommunikáció szemantikai elméletének, röviden a szemantikai textológiának a bemutatása. A verbalitás dominanciája itt azt jelenti, hogy a jelentést alkotó jelentéselemek elsősorban lexikaiak, de ezekhez tetszőlegesen számú más médiumok jelentésalkotó elemei is társulhatnak.

A multimediális kommunikáció elméletének és gyakorlatának bemutatása az a legújabb kutatási terület, amely a költői alkotások egyik legjobb nemzetközi matematikus-nyelvészeti manapság foglalkoztatja. Erről szól Petőfi S. János 1961–1990-es „Visszatekintés”-e, a könyv harmadik, terjedelmét tekintve legszűkebb, de tartalmilag távlatokat nyitó fejezete. A távlat pedig a következő megoldásban látszik körvonalazód-

ni: „a közeljövőben valahol létrejön egy többévi kutatómunkára együtt maradó, interdisziplináris (és internacionális) team, amely a szövegkutatás eredményeként az utóbbi három évtizedben felhalmozódott anyagot kritikus vizsgálat tárgyává teszi” (i. m. 74).

Ez az álom és óhaj — reméljük — valóra válik, s a születésnap kötet mellett a legmértőbb ajándék lehet Petőfi S. János és a hasonlóan gondolkodó emberek számára. Ez az óhaj azonban szelíd figyelmeztetés is, utat kijelölő és megmutató felhívás mindazokhoz, akik a humán kommunikáció legmagasabban szervezett formájának, az irodalmi szövegnek sajátos változataival magas szinten kívánnak foglalkozni.

KINCSES KOVÁCS ÉVA

K Ü L Ö N F É L É K

Erkki Esaias Itkonen

(1913. április 26.—1992. május 28.)

Ismét súlyos veszteség érte a finnugor nyelvtudományt: 80. életévében végleg távozott közülünk Erkki Itkonen professzor, a Finn Akadémia tagja, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a Kossuth Lajos Tudományegyetem díszdoktora.

Sokan ismerték és becsülték hazájában és annak határain kívül is, hiszen hosszú és tudományos eredményekben bővelkedő élete során sokfelé járt, sok kutatóval került kapcsolatba, számtalan tudományos fórumon szerepelt, sok olyan munka került ki a keze alól, amelyekre szívesen hivatkoznak a szakma művelői. Rövid életrajzát többen is megírták 60., 70. és 75. születésnapjáról megemlékezve. A kollégák részéről kinyilvánított nagyrabecsülés szép bizonyítéka a 60. születésnapja tiszteletére kiadott emlékkönyv (*Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Erkki Itkonen. MSFOu. 150. Helsinki, 1973.*), amelynek szerzői — ritka kivételtől eltekintve — a finnugor (uráli) nyelvtudomány legjelesebb művelői közül kerültek ki.

Noha tevékenysége nálunk is jól ismert, etimológiai és hangtörténeti kiadványainkban számtalanszor találkozunk munkáira vonatkozó hivatkozásokkal, egy rövid áttekintést érdemes adnunk életútjáról.

Messze északon, a lappföldi Inariban született, ahol apja papként szolgált. Bár iskoláit az ország déli részén végezte, a család inari otthonának is szerepe lehetett pályaválasztásában, valamint az a körülmény, hogy bátyját, Toivo Immanuel Itkont a mindmáig legteljesebb kolтта- és kolai lapp szótár szerzőjét már Erkki Itkonen születésekor kiváló lappológusként tartották számon (a finn nyelvtudomány történetébe az Itkonen család négy tagja is beírta nevét). 1933-ban fejezte be tanulmányait a Helsinki Egyetemen a kandidátusi cím megszerzésével. Az 1930-as évek első felében E. N. Setälä asszisztenseként tevékenykedett, s így a kor legjobb finnugor etimológusa volt a mestere. 1939-ben védte meg disszertációját, amelyben a keleti lapp nyelvjárások bonyolult magánhangzórendszeréről, annak történetéről értekezett (*Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skoltlappischen. Lautgeschichtliche Untersuchung. MSFOu. LXXIX. Helsinki*).

A lapp nyelven kívül főleg hangtörténeti és etimológiai kérdések foglalkoztatták. Hangtörténeti munkásságából kiemelkedő az a két, monográfiányi tanulmánya (*Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF. XXIX, 222—337 és Zur Geschichte*

des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF. XXXI, 149–345), amelyekben — az Arvid Genetz (Setälä ellenlábasa) által még a múlt században megtett első lépéseket követve — nagyszabású kísérletet tett a nyugati finnugor nyelvek, vagyis a finn-permi csoport történeti vokalizmusának tisztázására. Ezekben és a már említett keleti lapp hangtörténetben adta elő vokalizmuselméletét.

E téren kifejtett tevékenységében, vitacikkeinek megszületésében nem kis szerepe volt Wolfgang Steinitz hasonló tárgyú munkásságának (*Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Uppsala, 1952., második kiadás: Berlin, 1964.), amely komoly ellenvetésekre készítette Erkki Itkonent. Szenvedélyektől sem mentes, kemény vita követte Itkonennek a Steinitz-féle hipotézist erősen elmarasztaló tanulmányait. Mindketten igyekeztek pontról pontra cáfolni az ellenfél állításait, és saját elméletüket még inkább szilárdnak hitt érvekkel igazolni. Nem túlzás azt állítani, hogy ez két kiemelkedő tudós vitája volt, amelyben ha olykor-olykor más is hallatta szavát, az csak másodrendű részproblémákat érintett. A nagy mérkőzés Steinitznek 1967-ben bekövetkezett korai halálával zárult le (de valójában a halál csak félbeszakította azt: 1972–73-as kelet-berlini tanulmányutam során megismerkedhettem Steinitz kéziratok hagyatékával, amelyben a vita folytatását sejtető feljegyzésekre bukkantam). Igen rövidre fogva Steinitz elméletének az a lényege, hogy a keleti osztják és a nyugati cseremis (állítólagos) archaizmusából és a főleg a keleti osztják nyelvjárásokban általános magánhangzó-váltakozások (vélt) ősiségéből kiindulva lehet megmagyarázni a mai finnugor nyelvek közti viszonyokat, míg Itkonen a finnségi nyelveket tartotta hangtani téren (tkp. csak vokalizmusokat tekintve) igen konzervatívnak. A vita során és azt követően némelyek azzal kísérleteztek, hogy valamiféle kompromisszumos megoldást találjanak a kettő összegyűrése révén. Nem sikerült, nem sikerülhetett: Steinitznél a magánhangzó-váltakozásoknak és azok egyik vagy másik tagjából állandósult, megszilárdult vokálisoknak jutott döntő szerep, ezzel szemben Itkonen a hangváltozások egymásutánjának felderítésével rajzolta meg a finn-permi nyelvek mai magánhangzórendszereinek létrejöttét. Említett cikkeiben Itkonen a rekonstruált rendszert előcseremisnek, előperminek stb. nevezte, később mondta csak ki egyértelműen, hogy a finn-permi alapnyelvi rendszert rekonstruálta, majd futólag azt próbálta igazolni, hogy abból az ugor nyelvi viszonyok is megmagyarázhatók, s ezzel voltaképpen finnugor alapnyelvív minősítette rekonstrukcióját. Itkonen nézeteit a finnugrisztika művelőinek többsége elfogadta, Steinitz hamarosan pusztán tudománytörténeti jelentőségűvé vált hangtörténeti állításai mellett csak egy-két tanítványa (vagy éppen „másodgenerációs” tanítvány) tartott ki makacsul. A kutatásnak azonban ez távolról sem jelentette a végét. A már hajlott korban lévő tudós azt tapasztalhatta, hogy a finn kutatók legfiatalabb nemzedéke lényeges kérdésekben másként vélekedett, mint ő. Mindössze egyszer szállt újra vitába e kérdésekről: amikor a *Virittäjä* 1988. évi első számában (amelynek szerzői a 75 éves Erkki Itkonent köszöntötték írásaikkal) legkiválóbb tanítványa, az alkotóerejének teljében 1991-ben elhunyt Mikko Korhonen a Juha Janhunen és Pekka Sammallahti által előadott nézetekhez csatlakozva és tipológiai érvekre hivatkozva alapvetően másként ítélte meg az alapnyelvi nem-első szótagi magánhangzók állományát és rendszerét, Itkonen még ugyanazon évben jelentkezett a felelettel (*Vir.* 1988: 325–30).

Számos etimológiai cikk is kikerült a tolla alól (nem csoda, hiszen egy hangtörténész, az etimológia elméleti kérdéseivel foglalkozó nyelvtörténész és komparatista csak úgy hiteles képviselője tudományágának, ha ténylegesen felismer hangváltozási szabályszerűségeket és etimológiai összefüggéseket). E téren végzett tevékenysége a finn etimológiai szótárban (*Suomen kielen etymologinen sanakirja*) csúcsozott ki, amelynek II–VI. kötetén (Helsinki, 1958–1978.) változó összetételű munkaközösség tagjaként

(Y. H. Toivonennel, Aulis J. Jokival, majd Toivonen halála után Reino Peltolával) jó két évtizeden át dolgozott. Amikor 1983-ban nyugalomba vonult, az csak annyit jelentett, hogy a finnországi finnugrisztika tényleges irányítását teljesen az őt követő nemzedék legjobbjaira hagyta; a munkának viszont egyáltalán nem intett búcsút: akik több-kevesebb rendszerességgel megfordultak a Helsinki Egyetemen a Castrenianum folyosóján, majd az etimológiai szótári munkálatokért felelős Finnországi Nyelvek Kutatóközpontja minden részlegének egy tető alá költöztetése után a Sörnäisten rantatie 25. alatti épületben, láthatták, amint a finnugrisztika és a fennisztika három megbecsült öregje (Itkonen, Joki, Peltola) az életkorukkal járó testi bajokkal bírkózva szinte megszállottként dolgoztak a finn etimológiai szótár egy teljesen új koncepciójú változatán (az első rész még 1992. nyarán meg is jelent). A szorgos kutatói munka egyikük számára sem ért véget a nyugdíjba vonulással; amit egész életükben csináltak, az volt a lételemük; mindhárman dolgoztak, és bejártak az intézetbe.

Eddig hangtörténeti és etimológiai munkásságáról szóltam dióhéjban. Nem lenne teljes a visszapillantás, ha kutatásainak harmadik területét (számára tán a legkedvesebbet?) említetlenül hagynám, ti. a lappológiát. Nemcsak hangtörténeti témájú disszertációja foglalkozott lappológiai kérdésekkel, hanem számos cikkben tért ki a legészakibb finnugor nép nyelvének, folklórájának, őstörténetének megoldatlan problémáira. Lapp nyelvészeti munkái közül csak kettőre hivatkozom: az egyik a *Lappische Chrestomathie mit grammatischem Abriß und Wörterverzeichnis* (Helsinki, 1960.), amely rövid és világos áttekintést ad a norvég-lapp irodalmi nyelv szerkezetéről, változatos tartalmú szövegeket közöl, amelyekhez praktikus és tudományos célokat szolgáló szójegyzékek csatlakozik (a szójegyzék egyes elemeihez fűzött etimológiai kommentárokat az etimológusok gondosan számon tartották és hivatkoztak rájuk), a másik pedig az *Inarilappisches Wörterbuch* (I–III. Helsinki, 1986–1989.), amelynek anyagát nagyrészt maga gyűjtötte, és tanítványai (Raija Bartens és Lea Laitinen) közreműködésével rendezte sajtó alá.

A finnül értő olvasók mindig haszonnal forgathatják *Kieli ja sen tutkimus* (Helsinki, 1966.) c. kötetét is, amely általános és történeti-összehasonlító nyelvészeti kézikönyv, javarészt finnugor (uráli) anyaggal illusztrálva s a szerzőnek a taglalt kérdésekről vallott felfogását tömören és világosan előadva.

Erkki Itkonent Magyarországon sokan ismerték és becsülték, ennek hivatalos jele az a bevezetőül már említett elismerés, amelyben az MTA és a KLTE részesítették. Kitérő magyar nyelvtudásával, közvetlen modorával, szerénységével és megbízhatóságával azokat is megnyerte, akik nem voltak szakmabeliek. Személyében egy olyan kiváló munkását veszítette el a nemzetközi finnugrisztika, akiről tudjuk: hosszú élete során lankadatlan szorgalommal és igen eredményesen dolgozott, és aki valószínűleg úgy távozott, hogy amit feltétlenül el akart végezni, azt sikerült is neki megtennie. Úgy hiszem, szerencsés ember volt . . .

HONTI LÁSZLÓ

III. Dialektológiai Szimpozium

Szombathely, 1992. augusztus 27–28.

A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Nyelvtudományi Munkabizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szombathelyi csoportja – az Illyés Alapítvány, valamint a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola támogatásával – 1992. augusztus 27–28-án Szombathelyen rendezte meg a III. Dialektológiai Szimpoziumot.

Az első ilyen szombathelyi tanácskozás 1981-ben a nyelvjárási monográfiák, a regionális tájszótárak és nyelvatlaszok, a szókészleti gyűjtés és feldolgozás, valamint a nyelvjárástani kérdéseivel foglalkozott (SZABÓ GÉZA—MOLNÁR ZOLTÁN szerk., DialSzimp., VEAB, Veszprém, 1982.; vö.: KISS JENŐ: Nyr. CV, 508—9; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: MNy. LXXVIII, 114—6; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XXVI—XXVII, 231—5). A második szakmai találkozó „Az élőnyelv területisége és szociolingvisztikája” témakört tűzte napirendre (SZABÓ GÉZA szerk., DialSzimp. II. VEAB, Veszprém, 1990.; vö.: KISS JENŐ: Nyr. CXI, 379—80, CXVI, 254—6; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: MNy. LXXXIV, 368—9). A harmadik dialektológiai rendezvény pedig „Az élőnyelv és a nyelvföldrajz” megjelölést szerepeltette programfüzetének élén, de a mai nyelvjáráskutatás sokszínű témafölvételét ígérte.

A III. Dialektológiai Szimpozion résztvevői (regisztrálva 51-en) nem csalatkozhattak ebbéli várakozásukban. Noha a körülmények folytán kétnaposra csökkent időkeret, ugyanakkor az előadók tekintélyessé vált száma (36) feszessé tette a programot, de a rendezvény egyenes vonalú felépítése közvetlen hangulatot, hasznos szakmai tájékozódást eredményezett.

Az első nap délelőttjén a tanácskozásnak otthont adó intézmény nevében PUSZTAY JÁNOS főigazgató köszöntötte a résztvevőket, válaszolva a magyar, uráli és más nyelvészeti, továbbá egyéb szakmai eredmények alapján a főiskola életének jelenlegi jellemzőit, továbbfejlesztésének terveit. SZABÓ GÉZA a rendező szervek részéről szolt a már sorozattá vált szombathelyi nyelvjárástani találkozók jelentőségéről, tisztelegve IMRE SAMU emléke előtt, köszöntve a MNyA.-alkotó nemzedék jelen levő tagjait, a határainkon kívüli és belüli magyar dialektológia vezetőit, képviselőit. BENKŐ LORÁND megnyitó beszédében a magyar nyelvjárástudomány korszakainak áttekintése után, valamint mai tárgyára, jellegére, eszmeiségére, szándékára stb.-re hivatkozva hangsúlyozta a szóban forgó diszciplína nemzeti jellegét, ebből fakadó feladatait.

Az első előadás tartója, KISS JENŐ a közelmúlt tudománytörténeti értékoléséből, a jelenlegi helyzet elemzéséből a nyelvjáráskutatás jövőjére vonatkozóan azt a tanulságot szűrte le, hogy ma is van mit kutatni a nyelvjárást terén, és hogy csak az ún. többdimenziós dialektológia tud igazán lépést tartani a korrall. SZABÓ GÉZA az élőnyelvi vizsgálatot a régió elvén nyugvó szociolingvisztikai nyelvjáráskutatásként értelmezve mutatott be elméleti okfejtést és konkrét kutatási részleteket. MURÁDIN LÁSZLÓ előbb visszatekintett a romániai magyar nyelvjáráskutatás történetének fontosabb momentumaira, majd térképlapokat adott közre a romániai magyar nyelvatlasznak az egész erdélyi részt átfogó kéziratot anyagából. LIZANECZ PÉTER szemantikai térképek sajátosságait ismertette A kárpátaljai magyar nyelvjárást atlasza I—II. kötetének anyaga alapján. TELEKI TIBORNÉ földrajzi neves anyagra építve izoglosszákat érzékeltetett a szlovákiai magyar nyelvjárást területtéről.

Az aznap délutáni ülésszak első részében BALOGH LAJOS a magyar nyelvjárást osztályozásának kérdésével, SZABÓ JÓZSEF egy Körös menti nyelvjárásszigettel, Endrőddel, H. TÓTH TIBOR a Duna—Tisza köze déli területei nyelvjárásszigeteinek néhány típusával, HÉVVÍZI SÁNDOR Békés megyei nyelvjáráskutatási vonásokkal, ZILAHY LAJOS pedig a nyelvjárást (sárréti) szókincs rétegződésének problematikájával foglalkozott. Utána BALÁZS GÉZA a Magyar Néprajzi Atlasz nyelvjárásttudományi értékéről, JUHÁSZ DEZSŐ a hangutánzás nyelvföldrajzi kérdéseiről, HEGEDŰS ATTILA egy nyelvatlasz-előtanulmányról, OSZKÓ BEATRIX a nyelvhasználati tudatosság most folyó vizsgálatáról és FODOR KATALIN a szupraszegmentális nyelvjárást tényezők területén végzett kutatásról tartott előadást. Majd RÓNAI BÉLA a dialektológiai gyűjtés hitelességével kapcsolatos tapasztalatait, BOKOR JÓZSEF egy élő, beszélt nyelvi lexikológia fő vonásait, GUTTMANN MIKLÓS a kommunikációs környezetnek a tízévesek beszélt nyelvben jelentkező jelen-

ségeit, KOLLÁTH ANNA a nyelvjárásiasság és a nyelvi viselkedés mérési lehetőségeit, H. GERENDÁS ÁGOTA pedig egy Vas megyei kutatópont, Sorokpolány két nemzedékének szótagzáró *l*-es anyagát taglalta. Ezt követőleg HAJDÚ MIHÁLY a nyelvjárások körülhatárolhatóságáról, KÁLNÁSI ÁRPÁD szatmári szó(névföldrajzi térképlapok tanulságairól, SAJTOS JÓZSEF egy Sárvíz menti tájatlász tervéről, P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT a Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében folyó változásvizsgálatról értekezett.

A második napi programot ZINKA ZORKO, a szombathelyi főiskola társintézményének, a Maribori Pedagógiai Karnak szlovén dialektológus professzornője indította meg egy szlovén nyelvjárástípus (a pannon nyelvjárási bázis) érintkezésekben gazdag nyugati változatainak magánhangzórendszereiről tartott előadásával. Kapcsolódott hozzá GADÁNYI KÁROLY a szlavisztika és a magyar nyelvészet határsávjában elhelyezkedő témájával, a Zala megyei horvátok nyelvjárásából származó melléknévek lexikai elemzésével. A továbbiakban HORVÁTH KATALIN a kárpátaljai magyar nyelvjárások zárt *i*-zésének jelenségét, POSGAY ILDIKÓ az erdélyi értelmiség körében folyó élőnyelvi vizsgálatoknak az „el kell mondjam” szerkezettel összefogható adatait, N. MÁRKÓ JULI-ANNA az Alsóór és Felsőór beszélt nyelvéből vett minta összetevőit, SÁNDOR ANNA Zoboralja néhány nyelvjárási sajátosságát fogta vallatóra. VÉGH JÓZSEF az adatközlő és a tudományos kutató baráti kapcsolatának kiépítése terén szerzett, a szocio- és pszicholingvisztikai megtermékenyítettességgű dialektológia számára fontos tapasztalatairól, VARGA JÓZSEF a muravidéki személynévanyagból származó nyelvjárási észrevételeiről, KÓTYUK ISTVÁN az ungi nyelvjárás igeragozásrendszeréről, MOLNÁR ZOLTÁN a muravidéki élőnyelvi vizsgálatokról, VÖRÖS OTTÓ a keleti palóc nyelvjárás(ok) rétegződéséről, CS. NAGY LAJOS egy felvidéki, magyarok lakta település (Jánok) nyelvhasználatáról, nyelvjárási vonásairól számolt be előadásában.

Bár a sűrű program mindössze tízegynéhány alkalommal nyújtott lehetőséget a szélesebb nyilvánosság előtt elhangzó hozzászólásra (elsősorban az ülészak elnökei: BALOGH LAJOS, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, GADÁNYI KÁROLY, HAJDÚ MIHÁLY, KISS JENŐ, RÓNAI BÉLA, SZABÓ JÓZSEF, továbbá rajtuk kívül HÉVVÍZI SÁNDOR, SZABÓ GÉZA és ZILÁHI LAJOS jóvoltából), de a röpke szünetek és a baráti összefogó nyújtotta beszélgetéseken túl főként DEME LÁSZLÓ záró beszédének tanulságos gondolatai kárpoztást nyújtottak a feszes menet miatt elmaradottakért. Áttekintése szerint a tartalmass megnyilatkozások alapján egyszerre minősült dialektológiai, geolingvisztikai, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, élőnyelvi és onomasztikai szimpozionnak a konferencia, amelyen elméleti, módszertani és kutatási anyagot bemutató részletek egyaránt elhangzottak. A MNyA.-nemzedék tagjai, tanítványaik és ún. unokatanítványaik szerepeltek együtt, hogy a nyelvjárások, a regionális köznyelviség, az élőnyelv kutatása, a változásvizsgálat és a változatok tanulmányozása révén, tematikus, szemléleti, módszertani és technikai finomodással, a nemzetközi fejlődés vonulataival lépést tartva tegyenek hitet a magyar dialektológia mellett. A fejlődés kritikus pontjaira is felhívta a figyelmet. Arra, hogy a változásvizsgálat során a klasszikus nyelvjárási bázis ne szoruljon háttérbe, hogy építeni kell a korábban elért eredményekre, hogy a mikrofilológiai vizsgálat ne torkolljon túlzott aprólékoságba, hogy a kísérletezésben az élő nyelvhasználat kontrollként ott legyen, hogy a tervek hangolódjanak össze a valósággal, hogy a publikációs nehézségek ellenére se veszítsük el kedvünket.

Reméljük, hogy a III. Dialektológiai Szimpozion anyagának kötete idejében az érdeklődők kezébe kerül.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Rác Endrétől*

Búcsúzni jöttünk. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem s külön magyar nyelvészeti tanszékei és tanszékecsoportja, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzóim hirtelen elhunyt tudós kollégánktól, közeli munkatársunktól, Rác Endrétől. 70. születésnapját készültünk megünnepelni, az alkalomra írt emlékkönyv átadását készítettük elő, a szavakat kerestük, amelyek jókívánságainkat közvetítették volna. A meghívók hírért vitték már a küszöbön álló ünnepi eseménynek. Az ünneplendő is tudta, hogy hol, mikor, miért kívánunk együtt lenni vele. Ebben az ünneplésre készülő hangulatban ért bennünket a döbbenetes hír tragikus elhunytáról.

Szomorúan láttuk hosszú évekkkel ezelőtt, hogy betegségének jelentkezése menynyire visszavetette. Örömmel tapasztaltuk, hogy az első operációt követő fölépülése szinte szárnyakat adott neki, s fiatalos lendülettel, nagy kedvvel, terveket szövögetve, sokat vállalva és teljesítve dolgozott. Az utóbbi időben azonban lendülete láthatóan megtört, kedve elillant, s jó ideje nem láttuk nevetni, de mosolyogni sem. Korábban határozott hangja fakulni, gyengülni látszott, s arcán a töprengő, vívdó, magával viaskodó ember el nem rejthető jelei mutatkoztak. Mi azt hittük, a test gyengülése, a szellemi aktivitás és életkedv kényszerű zsugorodása megáll, sőt visszájára fordul. Most már mi töprenghetünk azon, mit is jelenthetett az elhunytnek megjárni az élet hangulati mélypontjait, mit jelenthetett szembesülni áthághatatlan akadályokkal, mit jelenthetett felismerni azt, hogy dédelgetett tudományos terveket nem valósíthat meg; egyáltalán: mit, milyen testi, lelki, szellemi gyötrődést jelenthetett számolni az elmúlás reális lehetőségével.

Rác Endre életútjának kijelölésében első alma matere, a pápai református kollégium nem kis szerepet játszott. Kitűnő tanárai mesteri módon töltötték be a klasszikus és modern nyelvek oktatásával „azt az úrt, amelyet az anyanyelv grammatikájának szinte teljes mellőzése okozott” (RÁC ENDRE in: A nyelvészetről — egyes szám, első személyben. Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991. 225). Bizonyosan nem véletlen, hogy ennek a kollégiumnak volt a növendéke Balázs János, Ferenczy Géza, Imre Samu és Lőrincze Lajos is. A pápai alapozás után a döntést — mint annyi más esetben — az Eötvös Collegiumi évek hozták. Rác Endre Pais Dezsőnek a színe elé került fejkopogtatásra. Az eredmény felvétel volt, s Rác Endre 1940-ben magyar–latin szakosként kezdte meg egyetemi tanulmányait. Irodalmi érdeklődéséhez sosem lett hűtlen, a konkrétság és az egzaktuság azonban egyre inkább a nyelvészet biztonságosabb területére vonzották. Pais tanár úrtól kapja szakdolgozati témáját, a régi (XIV. századi) magyar becéző nevek vizsgálatát, s ezzel nemcsak egész munkásságát végigkísérő témakört nyert — mint visszaemlékezve írta: „a névtan állandó »hobbim« maradt”: i. m. 227 —, hanem szunnyadó grammatikai hajlamai is fölbredtek (l. i. m. 226). Az egyetem elvégzése után előbb vidéki tanárként, majd 1950-től a budapesti pedagógiai főiskola oktatójaként dolgozott s leíró nyelvtant oktatót. Grammatikai érdeklődése hamarosan kézzelfogható eredményeket értelt, s Rác Endre nemsokára a leíró grammatikus teljes fegyverzetében mutatkozott meg. 1955-től a szegedi, 1963-tól a pesti egyetemen oktatott. Lényeglátó és -látató előadásáiban a figyelmet lekötve tudott beszélni a magyar nyelv grammatikai törvényeiről, ügyesen színesítve — egyszersem mind mélyítve — leíró előadásait nyelvtörténeti háttérmagyarázatokkal. Természetes, hogy sokan írtak hozzá szakdolgozatot, hogy a mai fiatal leíró nyelvészek közül többen

* Elhangzott temetésén, 1992. november 17-én.

is tőle kapták az indíttatást az anyanyelvvél való elmélyült foglalkozásra. Alapelve volt: a tanár „oktatómunkája csak akkor lehet hiteles és meggyőző, ha saját maga is kutatóként foglalkozik az előadandó nyelvészeti diszciplínával” (Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 531). Ízig-vérig homo grammaticus volt, biztos nyelvtörténeti alapokkal, azon filozofok közül, akik a szakirodalmi előzményeket lelkiismeretesen keresték és figyelembe vették, sőt precízen hivatkoztak is rájuk. A klasszikus magyar grammatika megújításán fáradozott, kereste azokat a módszereket és megoldási lehetőségeket, amelyek tudományos meggyőződése szerint előbbre viszik a nyelvéleírás ügyét. Az új iránti fogékonysága Eötvös Collegiumi örökség volt. Ennek köszönhetően került közel hozzá a strukturalizmus rendszerszemlélete s a generatív grammatika transzformációs módszere. Így fordult érdeklődése a magyar nyelv egyeztetéseinek a kérdései s ezzel összefüggésben egy új témakör, a szöveggrammatika felé. Akadémiai doktori értekezését az előbbi témakörből írta (Az egyeztetés a magyar nyelvben. Bp., 1991.). A szinkrónia és diakrónia összekapcsolásának módozatai mindig érdekelték. Ezért volt számára kedves munkaterület a Nyelvtudományi Intézetben a készülő magyar történeti nyelvtan mondattani és szöveggrammatikai munkálatainak a vezetése.

Ritkán fonódik olyan egységbe az oktatómunka és a tudományos produktum, ahogy Rácz Endre esetében. Könyveinek, egyetemi jegyzeteinek, grammatikai tanulmányainak döntő többségét a nyelvtanítást ihlette s velük nem utolsósorban éppen a nyelvtanítást kívánta elősegíteni. A magyar grammatikaírás megújításán fáradozva számos leíró jegyzet és tanulmánykötet kiadásának megtervezésében, szerkesztésében, társzerkesztésében vett részt, s mintaszerű, didaktikai szempontokat is mesterien alkalmazó tanulmányok sorában maga járt élen a tudományág továbbfejlesztésében (l. például A klasszikus grammatika megújítása és az iskolai nyelvtanoktatás: MNy. LXX, 385—96). Az 1977-es nyelvészeti kongresszus egyik plenáris előadásában ő tekintette át a magyar leíró nyelvtani kutatások helyzetét s fogalmazta meg feladatait (NytudÉrt. 104. sz. 61—75). Nélküle távolról sem tartana ott az egyetemi leíró grammatika oktatása, ahol ma van, s a magyar leíró grammatikai kutatások is jóval hátrább tartanának. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének hivatott szakértője s fáradhatatlan munkása volt. Méltán érdemelte ki TAKÁCS ETELEL közösen írt „Kis magyar nyelvtan”-a a sokszoros kiadást.

Igazi grammatikusként különös érzéke volt a mai nyelvi változások figyelemmel kíséréséhez. Szinte gyermekies örömmel vadászta a nyelvrendszerbeli elmozdulásra utaló adatokat, akár a sportnyelvben jelentkeztek, akár a szépirodalomban, akár másutt. A szigorú grammatikus játékos örömét lelta a nyelv kevésbé kötött, kevésbé strukturált területeinek a vissza-visszatérő pásztázásában is. Példák tucatjain igazolta, hogy múlt századi klasszikusaink műveinek bizonyos passzusai is félreérthetők vagy nem érthetők alapvető nyelvtörténeti ismeretek nélkül. Természetes, hogy közel állt hozzá a nyelv-művelés és a tudománynépszerűsítés. Rendszeres szerzője, egyszersmind szerkesztőbizottsági tagja volt a Magyar Nyelvőrnek és az Édes Anyanyelvünknek. Gyakran vállalt ismeretterjesztő előadásokat s írt szellemes közérdekű nyelvi tanulmányokat. Szerkesztett anyanyelvi rovatot a Magyar Nemzetben is.

Rácz Endre több akadémiai és egyetemi bizottságnak volt tagja és elnöke. Nem húzódott vissza a vitáktól, s hangulatától függően többé vagy kevésbé harciasan, keményen vagy rugalmasabban képviselte álláspontját. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak régóta választmányi tagja, majd magyar nyelvi szakosztályának elnöke volt, s részt vett társasági bizottságok munkájában is. A Magyar Nyelvtudományi Társasághoz és folyóiratához szoros kapcsolat fűzte: a Magyar Nyelvben jelentette meg 1946-ban első tanulmányát.

Jelképes értelmű, hogy Rácz Endre utolsó útja az egyetemre vezetett. Oda, ahova szakmai és tanári sikereinek és élményeinek zöme kötötte. Oda, ahol kollégái, munkatársai és tanítványai nagyrebecsülését, tiszteletét érezhette. Nehéz lesz megszoknunk, hogy nem látjuk majd közeledni a bölcsészkar III. emeleti folyosóján, hogy nem hallgathatjuk többé előadásait, hogy nem kérhetjük ki véleményét, hogy nem beszélgethetünk többé már soha sem nagy elődökről, sem pápai és Eötvös Collegiumi diákélményeiről, sem futballról s annyi másról. Mert immáron megmásíthatatlan a szomorú tény: elment ő is a minden halandók útján. Elment, művei, munkássága azonban gazdagító forrása lesz a magyar nyelvtudománynak.

Kedves kollégánk, barátunk, kedves Bandi bátyám! Nyugodj békében!

KISS JENŐ

Köszöntő Gráf Rezső 70. születésnapjára*

Kedves Rezső! Én, aki éppen egy évtizeddel járok mögötted az Élet országútján, úgy vélem, szerencsésnek mondhatod magad, amiért neveltetésed és tanulmányaid idején még a kötelességtudás és a becsület régi, hagyományos szellemét szívhattad magadba otthon is, az iskolában is. Erről a szerencsés generációról azonban a háború bebizonyította, hogy mégsem olyan szerencsés. Egyetemi éveid után ugyanis mindjárt fölkapott a háború forgószele; még részed lehetett az utolsó hónapok megpróbáltatásaiban és a hadifogság gyötrelmeiben.

Hazatérve néhány évnyi tanítás után 1950-ben lettél a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője. Ismét csak szerencsés módon, érdeklődésedet követve, a magyar nyelvészettel jegyezted el magad; azért bizonyult szerencsésnek ez a választás, mert egyrészt a nyelvészet állt közel hajlamaidhoz, lelkialkatodhoz, hiszen itt kamatoztathattad a legjobban lelkiismeretes pontosságodat, másrészt az ötvenes évek ideológiai követelményei sem szorítottak olyan mértékben, mint azokat, akik szakodnak kevésbé egzakt területeivel foglalkoztak. Az évek során mindig a tudományos tisztesség és a pedagógiai felelősség vezérelt.

Minden bizonnyal száznál is több azoknak a tankönyveknek a száma, amelyek a Te szerkesztői kezéd alól kerültek ki, vagy amelyek megírásában magad is részt vállaltál. Az évtizedek során országszerte elismert szaktekintély lettél; sűrűn jelentek meg cikkeid a Magyaroktatásban és más folyóiratokban. Ott voltál minden évben a szép magyar kiejtési versenyeken, az anyanyelvoktatási konferenciákon és a tanári továbbképzéseken.

Már a 60-as és 70-es években is élénk kapcsolatban álltál a határainkon túli magyar nyelvű tankönyvkiadás szerkesztőivel, segítve az ő nehéz munkájukat, amikor pedig az amerikai magyarság körében is föltámadt az érdeklődés az óhaza iránt, Te szerkesztetted azokat a tankönyveket, amelyekből az amerikai magyar származású családok gyermekei legalább alapfokon elsajátíthatták szüleik egykori hazájának nyelvét.

Mindvégig a Tankönyvkiadónál kamatoztattad tudásodat és tapasztalatodat, de mindkettőre még nyugdíjaztatásod után is igényt tartott és tart a magyar társadalom. Azóta is gyakran publikálsz cikkeket, és ha levetted is a napi hivatali kötelességteljesítés nyűgét, a magyar nyelv szeretete és szolgálata tovább kísér.

Egy szerkesztői értekezleten egyszer azt mondtad, hogy mindvégig elsősorban tanárnak tartottad magad, és így nyúltál a megszerkesztendő kéziratokhoz is. Valóban:

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. május 19-i felolvasó ülésén.

soha sem hagyta föl a közvetlen oktatómunkával: tanítókat és óvónőket képezve, hogy munkádat, a mi nemzedékünk munkáját folytathassák.

Kívánom, és mindannyian kívánjuk, hogy erőben és egészségben együtt ünnepelhessük majd a következő kerek évfordulókat is, a maihoz hasonló munkakedvvel, töretlenül.

HONFFY PÁL

Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából*

Kedves Kiss Lajos, kedves Barátom! Amikor a Nyelvtudományi Társaság Szlavisztikai Szakosztálya azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy hetvenedik születésnapod alkalmából felköszöntselek, ezt a felkérést kész örömmel vállaltam. Egyrészt az a zavartalan, bensőséges barátság, ami bennünket több évtizede összekapcsol, ezt természetesen hozta magával, másrészt az ilyenkor szokásos méltatás igazán könnyű feladat volt, mert munkásságodat kezdettől fogva figyelemmel kísértem, és ma is kísérem. A nehézség inkább abban mutatkozott, hogy ebből a nagyon gazdag, de hála Istennek még lezáratlan életműből mit emeljek ki, mert egy ilyen alkalom nem arra való, hogy teljes bibliográfiát sorakoztassunk fel.

Az első nagyobb munkád a kandidátusi disszertációd volt az orosz nyelvnek külön képzőelem nélkül, igekötős igékből elvont főneveiről. Ez a szóalkotási mód a különböző szláv nyelvekben nagyon különböző mértékben produktív. Az orosz nyelvészet ezt a típust eléggé elhanyagolta. Dolgozatod széles körű anyaggyűjtéssel és jól áttekinthető rendszerezéssel készült. Nagy kár, hogy az akkori sanyarú viszonyok között nem jelentett meg nyomtatásban.

Ez után 1955-től kezdve a kisebb-nagyobb szövegtörzsek hosszú sora következett, amik között sok olyan van, amelyben a részletes tárgyi megalapozás, a társadalmi háttér rajza együtt halad a nyelvi magyarázattal. Nekem ezek közül legjobban tetszett a *vákáncsos*, a *vákáns* földterületeken gazdálkodó Debrecen környéki szegényember.

Majd — mintha eluntad volna az egyes cikkek elszórt megjelentetését — egyszerre „Hatvanhét szómagyarázat”-tal álltál elő (1970. NytudÉrt. 71. sz.). Az állandóan folyó etimológiai munkád egy érdekes válfajt is teremtett, nevezetesen az egyes szövegtörzsek mellett a csoportos vizsgálatot. Ilyenekkel mások is foglalkoztak, de ezek főleg egy-egy szótótnak a különböző képzőkkel alkotott rokonságát derítették fel. Te viszont a tárgyi alaphoz kiindulva a különböző szinonim elnevezéseket vizsgáltad, amilyenek például az anabaptisták különböző régi nevei, a tutaj vagy a sütőharang nevei, mindegyik részletes tárgyi és nyelvi magyarázatokkal. Ha valahol a nyelvészetben érvényesül az interdiszciplináris kutatás, hát ezek a cikkek minták lehetnek.

Aztán figyelmed szláv—magyar viszonylatban egy eléggé elhanyagolt terület felé fordult. Nevezetesen vizsgálni kezdted a magyarban szláv minta nyomán keletkezett tükörszavakat és tükörjelentéseket. Ennek egy rövid előfutára 1974-ben jelent meg (NytudÉrt. 83. sz.), majd a részletesen kidolgozott tanulmány 1976-ban (NytudÉrt. 92. sz.). Ebben az egyes cikkek valóságos kis monográfiákká fejlődtek, tele a különböző szláv nyelvekből idézett bőséges adattárral.

Közben folytak a Történeti-etimológiai Szótár (vagy röviden a TESz.) munkálatai. Ebben mint az egyik szerkesztőnek az első és második kötetben főleg a szláv eredetű anyag szakszerű kezelése mutatja jelenlétedet.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1992. június 2-i felolvasó ülésén.

Miután ebből a munkából kiváltál, egyedül hozzáfogtál — úgy emlékszem, hogy egy lengyel mintán fellelkesülve — a Földrajzi nevek etimológiai szótára kidolgozásához. Amikor ebbe az óriási munkába belevágtál, talán magad sem merted gondolni, hogy milyen sikere lesz. Azóta az eredetileg egykötetes mű két kötetre növekedett, és már a negyedik kiadást is megérte.

Ennyit röviden a látható bibliográfiáról. E mögött azonban messzire terjedő láthatatlan bibliográfia rejtőzik. Az a rengeteg felvilágosítás, adatközlés, belföldi és külföldi levél, kiadványok lektorálása, opponensi vélemény, mind-mind a tudományos tevékenységed láthatatlan része, aminek egyik legfőbb haszonélvezője éppen én voltam. Ebből a láthatatlan bibliográfiából is messze kiemelkedik a Nagyszótár munkálatainak irányítása. Amikor egyszer régebben az Akadémia I. osztályában tárgyaltuk a Nagyszótár ügyét, elkeseredésemben kifakadva azt mondtam, hogy a Nagyszótár azért nem tud kimozdulni a stagnálásból, mert senkinek sem szívügye. Szerencsére tévedtem, akadt egy Kiss Lajos, aki ezt az aszkéta munkát szívügyévé tette. — Egész munkásságodat röviden így jellemezhetem: folyamatos kutatás, szigorú szakszerűség, egyre szélesülő látókör, egyre nagyobb anyag birtokbavétele.

Kedves Lajos! Hadd fejezzem be mondanivalómat egy teljesen személyes születésnapj jókívánsággal. Ha majd elérsz abba a korba, amelyben most én vagyok, kívánom neked, hogy a fiatalabb kollégáktól, jóbarátoktól kapd vissza azt az őszinte barátságot, figyelmességet, szeretetet, amellyel Te és a veled egyérezelmű jóbarátok ma engem körülvesztenek. Kívánom azt, hogy annak idején ezzel a barátsággal, a fiatalabbaktól kapott szeretettel légy olyan boldog öreg ember, mint amilyen boldog öreg ember a ti barátságokkal ma én vagyok.

HADROVICS LÁSZLÓ

Végh József köszöntése 80. születésnapján*

Azt szokták mondani, hogy a 70., 80. vagy akár a 100. születésnapot megérni nem érdem, hanem szerencse vagy kegyelem. Ugyanezeket az évfordulókat azonban tevékeny munka, a nép, a nemzet, a magyar nyelv szolgálata közben vagy után megérni már megemlékezésre, ünneplésre méltó esemény. Most ím valóban tevékeny munkában, a magyar nép, a magyar nyelv szolgálatában eltelt évtizedek után köszöntjük V é g h J ó z s e f tanár urat, legtöbbünknek kedves Jóska bátyját.

Valamennyiünk számára jóleső érzés és fölöttébb tanulságos visszapillantani Végh József életpályájára. Nemcsak azért illik ezt megtenni, mert akkor ünneplünk méltón és tisztességgel, ha tudjuk, miért tartjuk tiszteletben ünnepeltünket, hanem az ő életútja valóban megbecsülésre méltó, tanulság és példa rejlik benne a fiatalabb nemzedék, de nyugodtan mondhatjuk: valamennyi korosztály számára.

A könyves családból, könyvnyomtató, -kereskedő, hivatalnok elődöktől származó Végh József fiatalon eljegyezte magát a nyelvtudománnyal. A Debreceni Református Kollégium Tanárképzőjének ösztöndíjasaként végezte az egyetemet, amikor is tanítványa lett Csúry Bálintnak, a magyar dialektológia kiemelkedő alakjának, első nyelvjárási szótárunk megírójának. Az ő hatására kezdett el a népnyelvvel behatóan foglalkozni, s vezetése alatt doktorált 1936-ban kitérítéssel, ahogyan akkor nevezték: sub auspiciis gubernatoris. Doktori disszertációja megjelent „Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez” címmel.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1992. szeptember 29-i felolvasó ülésén.

1939-ben jelent meg „A felső nyelvvállású hosszú magánhangzók a békési nyelvjárásban” című dolgozata, s ettől kezdve szinte teljes életét a magyar dialektológiai kutatásoknak szentelte. 1941-ben „A derecskei népnyelv igetővei és igealakjai” című munkája alapján megkapta a jelentős tudományos teljesítményt fölmutató fiatal magyar nyelvészek számára alapított Sámuel-Kölber-díjat, a Magyar Tudományos Akadémia korabeli elismerését. 1942-ben látott napvilágot „Táj- és népkutatás a középiskolában” című könyve, amelynek bevezetője máig a legjobb módszertani leírása a középiskolában végzhető tudományos igényű nyelvészeti munkának. Középiskolai tanárságának tudományos eredményeit, tanítványai dolgozatait gyűjti egybe ez a kötet, s máig példakép lehet gyakorló tanárainknak. A diákokba vetett bizalmát és munkájuk iránti érdeklődését sohasem vesztette el Végh tanár úr, s mint a magyar nyelvjárások önkéntes kutatóinak mentora sok kiváló dolgozatot íratott középiskolásokkal, s bátorította, jutalmazta azokat a tanárokat, akik diákjaikat fölkészítették ilyenfajta munkára. Nem sokkal ezután adta ki népnyelvi gyűjtésének gazdag táráát „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” címmel 1944-ben.

Életpályájában és munkásságában is törést jelentett a második világháború. Katonáskodása, hadifogsága után előző egyetemi oktatói munkáját nem végezhetette tovább, hanem újból iskolába került, s az őrszentpéteri elemi, majd általános iskola igazgatója lett. Itt is folytatta azonban nyelvjárási kutatásait, s a Németh László által megfogalmazott elv alapján a gályapadból laboratóriumot csinált: összegyűjtötte 47 őrségi és hetési településen 300 címszóból álló regionális nyelvatlaszát, amelynek alapján kandidátusi címet, rangot, elismerést szerzett nemcsak a hazai, hanem a külföldi nyelvjáráskutatók táborában is.

1952-ben került vissza a tudomány művelésének hivatásosai közé, az MTA Nyelv- tudományi Intézetébe. Itt a Magyar Nyelvatlasz ellenőrzésében, kiegészítésében és magnetofonfölvételek készítésében vett részt, de ugyanakkor fölüjtötte a táj- és népkutatás alapelvein nyugvó nyelvjáráskutatást, és a néprajzosokkal (Morvay Péterrel, K. Kovács Péterrel és másokkal) együttműködve, velük vállalva szervezte az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtést, az abban résztvevők találkozóit, amelyek egyúttal továbbképzések is voltak. Behatóan foglalkozott a nyelvjáráskutatás elméletével is. Erről tanúskodik egyik tanulmánya: „A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar nyelvjárási szókincsarchívum terve”. Nagy érdeme e munkának, hogy a szomszédos népek, valamint a nagy múlttal és hagyománnyal rendelkező német, francia, svájci, finn stb. gyűjtemények ismertetése mellett terveket, módszereket és célokat is adott. Ennek nyomán kezdett összeállni az a kérdőfüzet-sorozat, amelyet Balassa Ivánnal, Balogh Istvánnal s más néprajzosokkal, történészekkel közösen dolgozott ki, s amelyek eredményeként a hovatovább teljesen kivesző paraszti gazdálkodásunk szakszavai kerültek megőrzésre, s ezeknek hallatlanul gazdag adattára a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában várja, hogy ideje és energiája legyen még ünnepeltünknek ezek földolgozására. 1960-ban a nyelvjáráskutatás nemzetközi folyóirata, az *Orbis* jelentős terjedelmű cikket szentelt Végh József életének, munkásságának bemutatására, s ezzel növelte ismertségét, nemzetközi hírét, elismertségét.

1971-ben elsőnek kapta meg a Csűry Bálint emlékére alapított kitüntetést ezzel az indoklással: „Végh Józsefnek, Csűry Bálint egykori tanítványának érdeme az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők munkájának megszervezése. A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének összegyűjtésére irányuló kezdeményezése minden tekintetben igen jelentős. Az ő kitartó tevékenységének köszönhető az a nagyszabású vállalkozás is, amely hazánk földrajzi neveinek összegyűjtését, a pusztulástól való megmentését tűzte ki célul. Ennek a vállalkozásnak nyomtatásban már megjelent eredményei mind a hazai, mind a külföldi tudományos közvéleményben igen nagy elismerést váltottak ki . . .”

Ennek a helynévgyűjtésnek az elindítása, szervezése kétségtelenül egyik legjelentősebb munkája Végh tanár úrnak. Ma már alig van olyan megyénk, ahol a gyűjtés el ne indult volna, s igen sok helyen, az ország felében az összegyűjtött anyag nyomtatásban is megjelent. Ennek hatására kezdődhetett meg a határainkon kívüli helynevek összegyűjtése, s most már e téren is jelentős eredményekről számolhatnánk be. Azok a kötetek, amelyeket szerkesztett, lektorált, irányított, támogatott bizonyítják hallatlan akaraterejét, kitartását, lelkesedését. Hihetetlen, hogy ily munkák végzése és szervezése mellett és után megírta akadémiai nagydoktori értekezését mintegy összefoglalva életművének legfontosabb eredményeit. Minden írásánál és tanulmányánál többet mond az a cél, amely vezette egész életútján, s amelyet őnmaga így fogalmazott meg tizenöt esztendővel ezelőtt: „Szeressük szülőföldünket, hazánkat, népünket, ugyanakkor becsüljünk meg más népeket, nemzetiségeket is! Ismerjük meg a magunk és egymás kultúráját, erkölcsi értékeit, és szolgáljunk, szolgáljunk, szolgáljunk minden nemes ügyet mindig emberséggel és alázatosan.” (Békési Élet 1977. évf. 474.)

Ezekkel a szavakkal, ezzel a tanulsággal köszönöm meg Végh Józsefnek, kedves Jóska bátyámnak, amit tőle útnakindítással, gondolatébresztéssel kaptunk, s kívánom, hogy még sokáig segítse, támogassa munkánkat. Áldja meg az Isten további munkabírással, jó szívvel és egészséggel!

HAJDÚ MIHÁLY

Benkő László köszöntése 80. születésnapján*

1. Amikor meleg szeretettel köszöntöm Társaságunk és szakosztályunk nevében Benkő László kedves barátomat 80. születésnapján, hadd emeljem ki mindjárt, hogy számunkra, az — enyhén szólva — egyre „üdösödőbb” nemzedék számára van valami biztató, bátorító az ő magatartásában, vagy inkább egyszerűen: tartásában. Magam is ma holnap a „hetvenkedők” táborába lépek, és nem tagadhatom, széttekintve ezen a jeles táboron, bizonyos szorongás fog el az eljövendőt illetően. De ha ünnepeltünkre nézek, amint a havonként megrendezett stíluskutató csoporti tanácskozásainkon egyenes testtartással, egészségesen, frissen megjelenik, és rendszerint elsőként, felkészülten, gondolkodásában nem lankadva, a tőle megszokott megfontoltsággal elmondja véleményét, illetve hasonló módon előadja újabb kutatásainak az eredményeit, — akkor, ha mindjárt nem is vágyakozik az ember felettébb a nyolcadik évtized után, mégis megnyugszik valamelyest, hogy íme így is lehet múlatni az időt, túllépve a „hetvenkedők” táborát...

2. Ha Benkő László egyéniségét és eddigi munkásságát kellene jellemezni, mindenekelőtt a következő sajátságait sorakoztatnám fel.

Első helyen említeném több irányú érdeklődését, sokoldalúságát. Ez megnyilvánult annak idején, 1930-ban, mindjárt tanári szakválasztásában: a magyar, német, latin szak, a szegedi egyetemen, térben és időben később tág teret biztosított számára számos diszciplína felé. Művelte és műveli is a stilisztikát (benne az írói, költői, vagyis szépirodalmi stílusvizsgálatot); a lexikográfiát (közelebbről ő jelentette meg nálunk — mint ismeretes — az első költői szótárt [Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.], illetve az efféle szótárak elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló monográfiát [Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Bp., 1979.]); továbbá a leíró nyelvtant, annak különösen mondattani részét, végül pedig a nyelvművelést. Utal-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1992. október 13-i ülésén.

hatok aztán arra is, hogy már egyetemi hallgatóként és később tanárként sokfelé megfordult: egy évet a bécsi Collegium Hungaricumban töltött, aztán volt gimnáziumi tanár és igazgató nagyobb vidéki városokban, főiskolai tanár Szegeden, oktatott vendégprofesszor-ként a pozsonyi egyetem magyar tanszékén, és többször járt külföldön előadóként, valamint kutatóként egyaránt.

Úgy látom továbbá, hogy meghatározó volt és maradt számára — a szegedi szülőhely és a szegedi tanulmányok hatásaképpen is — a népi témákhoz, illetve a nemzeti eszményhez való vonzódás. Erre mutat, hogy a tudományos pályáját elindító egyetemi doktori értekezése: „A »Halott vőlegény« története” (1934.) balladatípus-tanulmány, és ideillik második nagyobb munkája, az 1943-ban napvilágot látott „A falukutatástól a nemzetnevelésig” című. De az említett vonzódással magyarázható az is, hogy stílus elemzése tárgyául Veres Péter műveit választja „A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése” című értekezésében (NytudÉrt. 35. sz., Bp., 1962.). Végeredményben jobbra idesorolható az említett Juhász Gyula-szótár és az a tény, hogy legutóbb Móra Ferenc stílusát boncolgatta.

Kiemelem aztán azt a vonását, hogy nagyobb műveiben rendszerint nem az addig kitaposott utakon járt és jár, hanem új vagy kevésbé művelt diszciplínákat, részterületeket, illetve kevésbé vizsgált kérdéseket vett és vesz bonckés alá. Utalhatnék ismét a lexikográfiára, azon belül is az írói-költői szótárak megszerkesztésének megannyi részletproblémájával foglalkozó dolgozataira, munkájára. De sorolhatnám a stílusminősítést (NyK. LXVI, 141–50; MNy. LXIV, 426–34; Nyr. CX, 346–9), a nyelvtudomány-, benne a stilisztikatörténet egyes fejezeteit tárgyaló tanulmányait (pl. „Zolnai Béla élete és munkássága. 1890–1969.” NytudÉrt. 129. sz., Bp., 1990.; „A magyar stilisztika negyven éve. 1950–1990. I.”), elhangzott a Stíluskutató csoport 1992. április 22-i ülésén, kézirat) stb.

Végül arra is rá kell mutatnom, hogy Benkő László munkásságában a kitűzött célnak megfelelően jelen van — éspedig a kívánatos arányban — az elmélet és a gyakorlat (1. a felsorolt és a MNy., a Nyr., a NyK. mutatóiban megtalálható dolgozatait). Itt említem meg: számomra különösen szimpatikus Benkő László tevékenységében, hogy mind a stilisztikában, mind a lexikográfiában, mind a leíró nyelvtanban, de még a stilisztika-történeti búvárokodásaiban is a funkcionális szemléletet követi.

3. És ha most számba vesszük, hogy mit produkált Benkő László az utóbbi tíz évben, tehát hetvenedik életévét betöltvén, akkor is megállapíthatunk két dolgot. Egyrészt hogy a felsorolt sajtóságek tovább érvényesültek munkásságában; másrészt hogy egyáltalán nem csökkent megjelent dolgozatainak a száma: ez idő alatt csaknem húsz hosszabb-rövidebb közleménye látott napvilágot. Kiemelem ezek közül — a már említettek kivül — a következőket: a Móra nyelvművészetével foglalkozókat (Nyr. CIII, 303–10; Nyr. CVI, 51–61), a „Juhász Gyula és az impresszionizmus” címűt (Nyr. CIX, 286–99), a Stíluskutató csoportban 1991. május 22-én „Értelmező és értelmezés. Egy nyelvtani szerkezet stilisztikai vetületei” címen előadott értekezését és a „Szaknyelvünk”-et tárgyaló tanulmányokat (MNy. LXXVIII, 350–6, 466–73, „A magyar nyelv rétegződése”. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 186–93, MNy. LXXXIII, 457–66). Ez utóbbi egyben jól mutatja, hogy Benkő László ezúttal is új terület meghódításával próbálkozik: tervet készít a szaknyelvek feldolgozására, és elgondolásait mindjárt alkalmazza a nyelvtudományi szaknyelvre, részletesen is kitérve két szövegtani jelen-ségre: a címre és a témaindításra.

4. Mit kívánhatunk hát az augusztus 7-én 81. életévébe lépő barátunknak? Azt, hogy az eddigiekhez hasonló jó egészséggben, az eddigiekhez hasonló munkakedvvel és eredményességgel folytassa tevékenységét, mindnyájunk örömére és gyarapodására!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1991. március 19. Magyar nyelvi és szemiotikai szakosztály. KINCSES KOVÁCS ÉVA, Ruhadarabok feliratai. — Elsősorban a Magyarországon viselt ruhadarabok szövegeivel, felirataival, azok csoportosításával foglalkozott az előadás, de összevető diaanyagot mutatott be különböző európai országok viseletéről is.

1991. március 26. Szaknyelvi szakosztály. MOLNÁR ZOLTÁN, Térképészet és nyelvtudomány. — Analízis — szintézis: szinkronia — diakronia. Kortörténeti utalások. A térképtörténet és a nyelvtudomány kölcsönhatása: szakszókincs, lexikográfia, névtani vonatkozások, szinonimák.

1991. április 9. Magyar nyelvi szakosztály. LACZKÓ KRISZTINA, Hány személyes névmásunk van? — Az előadás a szorosabb értelemben vett személyes névmások alapparadigmájával, a magázó formájú személyes névmásokkal, a nyomatékos személyes névmásokkal és ezek számbavételével foglalkozott. — Ezen az ülésen köszöntötték Szemere Gyulát 80. születésnapja alkalmából.

1991. április 16. Magyar nyelvi szakosztály. TAKÁCS ETELE, A homográfia mint a költői nyelv csapdája. — Homográfián lehet érteni az azonos írású, de különböző hangfekvésben, dallamban ejtett szavak eltéréseit is.

1991. április 23. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Az 1990. évi „Anyanyelvi önéletrajzom” című OKTV pályamunkák tanulságai. — Értékelhető összkép alakult ki a középiskolai fiatalság nyelvi, sőt életviteli tudatáról, valamint a családi (és környezeti) tényezők szerepéről nyelvi műveltségük alakulásában. Megszívlelendő tapasztalataink nyomán képzési eszményül egy sokszínű oktatás körvonalai bontakoznak ki, mely értékszemléleten nyugszik, és az értelmi erők mozgósításán túl az érzelmi művelés irányába is fejleszti az anyanyelvi nevelést.

1991. április 30. Magyar nyelvi és fonetikai szakosztály. RÁCZ ENDRE, Mit mondanak a madarak? — A különféle énekes madarak hangjának emberi szavakkal való népi, illetőleg költői értelmezése. — Ezen az ülésen köszöntötték Vértes O. Andrást 80. születésnapja alkalmából.

1991. május 7. Szlavisztikai szakosztály. ZSILÁK MÁRIA, Szlovák ráolvasási formulák mondattani sajátosságai. — A szerző saját gyűjtésű anyagának besorolása, vizsgálata meglévő osztályozási rendszerekhez. A szituáció kommunikatív értéke. Jelentés-tani problémák. A szó és cselekedet összhangja. A modalitás árnyalatai. Az egyes formulák meghatározó stilisztikai jegyei.

1991. május 14. Szlavisztikai szakosztály. KOLTAY TIBOR, Referátumkészítés orosz és magyar nyelven: folyamatok és kifejezőeszközök. — A referátumok készítésének folyamatát, az ehhez szükséges készségeket jól ismerjük, de az információ megragadásának kritériumait egzaktabbakká kell tennünk. A kifejezőeszközök a két nyelv különböző rendszere miatt eltérőek az orosz és a magyar nyelvben (főként mivel a szenvedő szerkezetek hiányoznak a magyarban).

1991. október 15. Magyar nyelvi szakosztály. PETŐFI S. JÁNOS, Nyelvészet és szövegtan. A szemiotikai textológia multidiszciplináris felépítéséről. — A vehiculum formális organizációja, a különböző médiumú szövegek figurájának és notációjának elkülönítése, a vehiculumkörnyezet és a relatumkörnyezet sajátosságai.

1991. november 5. Általános nyelvészeti szakosztály. HIDASI JUDIT, Gondolatok a kultúráközi kommunikációról. — A kultúráközi interakció során a verbális és nem verbális kommunikáció számos olyan jelenségével találkozunk, amelyek elemzéséhez és megértéséhez a szigorú értelemben vett nyelvi kompetencián kívül elengedhetetlenek a kultúrafüggő ismeretek is. A pragmatikai kompetencia ilyen összefüggésben történő megközelítését célozzák azok a kultúráközi tanulmányok, amelyek jelenleg a Külkereskedelmi

Főiskolán folynak. — Ezen az ülésen köszöntötték Rot Sándort 70. születésnapja alkalmából.

1991. november 12. Általános nyelvészeti szakosztály. KLAUDY KINGA, Merre tart ma a fordítástudomány? — A fordítás nyelvészeti vizsgálatának kezdetén (az ötvenes években) a kutatók az alsóbb szinteken: a szavak, a szó szerkezetek és a grammatikai struktúrák szintjén keresték a forrásnyelv és a célnyelv közötti megfeleléseket. Napjainkban azonban a fordítási folyamat négy tényezője: a nyelv, a szöveg, a fordító és a szociokulturális háttér közül ez utóbbi háromra került a hangsúly, és a kontrasztív nyelvészeti megközelítés helyett a szövegnyelvészeti, pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai megközelítés igénye merül föl. — Ezen az ülésen köszöntötték Hell Györgyöt 70. születésnapja alkalmából.

1991. november 19. Magyar nyelvi szakosztály. KESZLER BORBÁLA, A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai. — A közbevetések kommunikatív funkciója. A közbevetések kapcsolódása a mondategységhez, illetve a mondategységhez. A közbevetések grammatikai arculata és mondatfonetikai sajátosságai. — Ezen az ülésen köszöntötték Bencédy Józsefet 70. születésnapja alkalmából.

1991. november 26. Szlavisztikai szakosztály. UZONYI PÁL, A szóalkotási kompetencia vizsgálata az orosz melléknévképzés területén. — A szóalkotás legtöbbször szinoním képzők közül való választást feltételez. Irányítja-e valami a szó megalkotóit e választásban? Az előadó az orosz denominális melléknévvel végzett kérdőíves kísérletet orosz anyanyelvűek körében. A kiinduló adatokat a négykötetes akadémiai szótár mellékrosvainak számítógépes feldolgozásából nyerte.

A debreceni szakosztály felolvasó ülései: 1991. február 7. (Közös rendezvény a KLTE Finnugor Tanszékével.) KERESZTES LÁSZLÓ, A finn-permi ág kronológiai kérdései. Ezen az ülésen köszöntötték a nyolcvanéves Andrássyné Kövesi Magdát.

1991. május 23. KISS ANTAL, A Halotti Beszéd és a magyar nyelvtörténet.

1991. november 19. (Közös rendezvény a Magyar Könyvtárosok Egyesületével.) A. MOLNÁR FERENC, Régi finnugor és magyar nyelvészek mint könyvtárosok.

1991. december 11. (Közös rendezvény a KLTE Finnugor Tanszékével.) MIHAIL MOSZIN, Faktori izmenyenyija i razvityija szemantiki szlova v mordvskih jazikah.

A z e g r i s z a k o s z t á l y f e l o l v a s ó ü l é s e i : 1991. március 17. SEBES-TYÉN ÁRPÁD, A Károlyi-biblia.

1991. április 14. BÉKÉSI IMRE, A szöveg vizsgálatának lehetőségei és korlátai.

1991. április 16. Téma: A számítógép alkalmazása a kutatásban és az oktatásban. Előadók: PAPP FERENC, A magyar főnevek morfológiai alapjainak generálása. KISS GÁBOR, A mesterséges beszédelőállítás: a beszéd szintetizátor. H. VARGA GYULA, Igeközös szóalakok morfológiai elemzése. FARKAS SÁNDOR, Egy helyesírási jelenség tanítása számítógéppel.

1991. április 17. SZATHMÁRI ISTVÁN, Helyesírásunk rendszere és előzményei.

A nyíregyházi szakosztály felolvasó ülése: 1991. február 22. (alakuló ülés). MIZSER LAJOS és ÁDÁM IMRE tartott előadást a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei jelenlegi személynévadás körében végzett kutatásairól. Ekkor köszöntötték Bachát Lászlót 70. születésnapja alkalmából.

A pécsi szakosztály felolvasó ülései: 1991 tavaszán: PUSZTAI JÁNOS, Az alapnyelv mint kutatási probléma. PESTI JÁNOS, Regionális élőnyelvi vizsgálatok Baranyában. SZÉKELY GÁBOR, Szintaktikai kategóriák az obi ugor nyelvekben.

A szegedi szakosztály felolvasó ülései: 1991. GALGÓCZI LÁSZLÓ, A magyar nyelv története a főiskolai nyelvészeti tantervben. KABÁN ANNAMÁRIA (Kolozsvár, Nyelvtudományi Intézet), A funkcionális stílus. SZABÓ ZOLTÁN (Kolozsvár,

Babes-Bolyai Egyetem), Történeti szövegnyelvészet. — Márciusban köszöntötték Nyíri Antalt 84., novemberben pedig Deme Lászlót 70. születésnapja alkalmából.

A szombathelyi szakosztály felolvasó ülése: 1991. december 9. SZABÓ GÉZA, Az élőnyelvi nyelvföldrajzi kutatások néhány kérdése.

Összeállította: VÖLGYI ZSUZSA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

metélt 'vékony csikokra vagdalt tészta' 1807: TESz. II, 908. — 1664 e.: „azután csinálj tésztat egy néhány tyukmonyból, avagy tiszta vízből, metéld szép vékonyon mint annak a módja, forró vízbe forraszd fel, aztán szűrd le azt a levet rosta által, . . . Némelyek a *metéltet* vajba megrántják . . .” (TörtTár. 1881: 369).

metódus 'módszer'. — 1716: „Referaltatott az mostani Úy Conscriptiok *methodussa*” (Gyöngyös 49).

metropolita 1801: TESz. II, 911. — 1614: „volt az *metropolitndl*, azt mondá az *metropolit*” (Veress Doc. IX, 20).

metzőkés 1577–80: NySz. II, 248. — 1513: „de eodemque cultros tres wlgo *methewkees*” (HédOkl. II, 391).

mézga 1560 k.: TESz. II, 912. — 1569: „sok termő fát tüzzel is szoktak leégetni és vargáknak *mizgéjért* meghántani” (TAGÁNYI, ErdOkl. I, 175), 1694: „büntetődjék három forintra, az *mizgéért* egy forintra” (uo. 617).

migrén 1854: TESz. II, 918. — 1705: „mert az *migrena* most nem szűvnén rajtam” (ArchRák. IV, 276), „már negyednapja meg nem szűnik fejem fájdalma, s az erőm szakad. Nem *migrena* ez már” (uo. 284).

mikroszkópium 'mikroszkóp' 1752: TESz. II, 920. — 1693: „mutogata . . . érenemű metalumokat, kúpíráásokat, *microscopiumokat*” (BethlNapló. 71), 1694: „néz-zünk holmi *microscopiumokon*, melyek kicsindek” (uo. 91).

minisztérium 'egyházi hivatal' 1619/1858: MNy. LXXXIV, 250. — Kassa, 1606: „minemű nagy persecutioja volt az ecclesiának és az *ministeriumnak* is” (MOE. XI, 765).

miniszter 'ministráns' 1877: TESz. II, 930. — 1751: „. . . a Temetésekre . . . Nem különben *ministereket* és orgonahúzókat is nem rendel” (Gyöngyös 108).

minorita 'Minorit' 1695: TESz. II, 930. — 1653: „A *minoristák* János templomában” (Listi 517); 1691: „ott a barátoknál, kik is *minoriták* voltak, voltunk” (BethlNapló. 10).

moderál 'mérsékel' 1737: TESz. II, 940. — 1602: „azért szeretettel inthik eo kgmeket hogi az eo kgmek beolch iteletek zerenth *moderalliak* vgy magokat illien nimirulth állapotban” (KÓ. I, 249); Kassa, 1630: „Wegezték az Wraim Egez Cehwl, hogi ennek vtanna minden ember magatt Jol meg *moderallia* es regj dolgot elő ne hozzon” (MihKassa. 61).

mohér 'gyapjúszövet' XVI. sz. eleje: TESz. II, 943. — 1577: „Egy weres *mwhaer* szoknya wagyon” (MihKassa. 195); Debrecen, 1598: „asszonyembörnek való *muhar* mentének béllése” (TörtTár. 1884: 770).

* L. MNy. LXXXVIII, 507–12.

mondva csináltat 'megrendelésre készített' 1635: TESz. II, 949. — Debrecen, 1598: „Senki az vásári kedmennek hátfél főtját, se vállfejét, se elei főtját meg ne irházza, hanem csak az ujjá eleit, attúl megválva ha valaki *mondva csináltatja*, ötven ize bor büntetés alatt” (TörtTár. 1884: 767).

mór 'vályog; vályogfal' 1775: TESz. II, 954. — 1628: „Temettónk az *mor* mel-leó(1) egy halottal” (MihKassa. 63); Vas megye, 1733: „egy kályhás szoba, két kis eövegh ablakra, az fala *mórbul*” (Ethn. LXXXI, 153), „egy kálhás szoba . . . , az falai *mórbul* föl rakva” (uo.); Boldog, 1768: „Kik új házat *móórbul* vagy vert földből csinálnak” (Soós 121); 1778: „senkinek *mór* téglát verni . . . nem lészen szabad” (Gyöngyös 160).

móres 'becsület, illendőség' 1594: TESz. II, 957. — 1591: „énnekem nemigen teccik sem az deákoknak *moresi*, civeseknek rendtartása” (Utazások 56–7).

mormicol 'dünnyög, morog' (CzF.): TESz. II, 959. — 1782: „meg kellett néki elégedni egy vén *mormicoló* satrafával” (Kónyi 127).

motívum 'indítóok' 1671: TESz. II, 965. — 1583: „meli dologra nagy *motívum* az hogy Papat fogtwtk mind kett felwl arbiternek” (MonOkm. XLII, 39).

mundér 1705: HORVÁTH 144. — 1703: „az ki csináltatott *mundért* az regimentnek” (Gyulai 27), 1704: „Hoztanak eadem die *mundurt* az hajdúknak Turinból” (uo. 207); 1800: „. . . kik a Recrutákat tanittyák és öltöztetik. A *mundur* is nemsokára meg fog küldetni” (NéprÉrt. XXXVII, 295).

mundéromoz 'mundéroz'. — 1706: „Az hadak *mundéromozásárul* elégségesképen parancsoltunk Lónyainak” (ArchRák. I, 515); 1709: „azokat ki kellett fizetni és *munderomozni*” (TelNapló. 78).

muntliszt 'feinste Art Mehl'. — 1777: „senkinek se légyen szabad Semlye Kását, *Munt Lisztet*, Semlye és Szítáló Malomban készült lisztet árulni” (JAKAB, OklKol. II, 637), Érsekújvár, 1778: „ha Tiszta Búzat örletnek, es *Munt Lisztett* csináltottnak” (MOL. Acta mech. Comit. Poson. III. Rsz. 35: 2b); 1854: „a' *munt listből* 4 latra, Zemle listből pedig 6 lattra . . .” (HILF 102), „egy máza *muntlisztnél* . . .” (uo. 103).

muntmel 'feinste Art Mehl'. — Pest, 1732: „Vajat, Lent, Soót, *Muntmelt*, kocsin maga hazához vitetett” (MOL. NRA. Fasc. 299 Nr. 26), „. . . vit Lencsét, borsót, Semlye' listtett pe'digle'n és *Munt melt*, 5 Zsakkal” (uo.), Gyula, 1771: „Ittzéje: Tiszta lisztnek vagy *Mundmehl* 3 1/2 kr. Semje lisztnek 2 1/2.” (Gyula 482). — Vö. Pozsony, 1563: „1 Metzen *Mundmehl*” (MGSz. V, 31).

GREGOR FERENC

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztatuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
-----	ritkított kurzív

(A kurzíváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Posta-bank 219-98636-021-02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei 1985. 42, — Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42, — Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22, — Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22, — Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1979. 47, — Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevény-szavai. 1989. 37, — Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40, — Ft.
130. **Bárcezi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58, — Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69, — Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó–szöveg–szer–szervez. A szöveg szerveződésségének vizsgálata. 1990. 58, — Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60, — Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ara: 75 Ft

Előfizetés egy évre: 300 Ft

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

189. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1990. július 2—5. Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. 1990. 100,— Ft.
190. Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.
191. Fekete Antal: Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. Ábrahám Imre: Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1992. 450,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 450,— Ft.
Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986. 50,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex. Miskolci töredék. 1525. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIX.

ÉVFOLYAM

1993.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Fábián Pál</i> : Egyetemes nyelvművelést	129
<i>Szathmári István</i> : A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti Beszédtől a felvilágosodás kezdetéig	136
<i>Vértes Edit</i> : Hányig tudtak a finnugor korban számolni?	144
<i>É. Kiss Katalin</i> : A magyar mondatszerkezet típusáról	163
<i>Fekete Péter</i> : Szvorényi József	173
<i>Nyomárkay István</i> : A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horváttra	180
<i>Gregor Ferenc</i> : Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben	189
<i>Kakuk Máttyás</i> : A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból	196
Kisebb közlemények. <i>Harmatta János</i> : Tun-huang, Θροάνα és Turfan. — <i>Hegedűs József</i> : A lényeges magyar nyelvi rendszerszerűségek korai felismeréséről. — <i>Tóthné Litovkina Anna</i> : A magyar közmondások hangtani sajátosságairól. — <i>Dobóné Berencsi Margit</i> : Impresszionista és expresszionista vonások Szabó Lőrinc „Föld, erdő, isten” című kötetében. — <i>Kicsi Sándor András</i> : Testrészelnevezések családi hasonlósága a magyarban	204
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Fodor István</i> : Ispán, nádorispán. — <i>Kávássy Sándor</i> : A szántás és állattartás szamosközi terminológiájából. — <i>Ostorosgyerek</i> . — <i>Szkripecz Sándor</i> : Egy homályos vándorszó: <i>sulyom</i>	219
Nyelvművelés. <i>Balogh Lajos</i> : Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról	225
Szemle. <i>Fehértői Katalin</i> : Ördög Ferenc, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). — <i>Kiss Jenő</i> : Suomi ja unkarri rinnakkain. — <i>Fehér Erzsébet</i> : A mítosz, a tudomány és az irodalom: Domokos Péter, Szkítiától Lappóniáig. — <i>Bokor József</i> : Hegedűs Attila, Kisnémedi tájszótár	229
Különművek. <i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Szvorényi József-re. — <i>Bogoly József Ágoston</i> : Adalékok Tolnai Vilmos „A nyelvújítás” című monográfiájának keletkezéstörténetéhez. — <i>Gömöri György</i> : Magyar kézírásos szöveg a XVII. századbeli Angliában	243
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVIII. közgyűlése.	249
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	255
Levélszekrény. <i>Lakó György</i> írja. — <i>Háros Ákos</i> írja	256

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8261 / 98

MAGYAR NYELV

LXXXIX. ÉVF.

1993. JÚNIUS

2. SZÁM

Egyetemes nyelvművelést*

Tisztelt Hallgatóim! Kedves Kollégák!

Mielőtt mondanivalóm előadásába kezdenék, szeretném megnyugtanni Önöket: a cím — Egyetemes nyelvművelést — korántsem azt akarja jelezni, hogy nyelvművelésünkről egyetemes igénnyel, vagyis minden gondot és bajt, minden kudarcot és minden eredményt előszámlálva óhajtok beszélni. Célom csupán az, csak annyi lehet, hogy néhány, mindannyiunkat foglalkoztató kérdés fölvetésével címadásomat megokoljam. — Előrebocsátom még azt is, hogy a *nyelvművelés* szót többnyire összefoglaló értelemben fogom használni, tehát mindazon tevékenységeket értem rajta, amelyeknek célja az anyanyelvi műveltség elmélyítése.

Kirekesztés helyett tehát a kiterjesztés híve vagyok, az elhatárolódás, a csoportokra bontás és bomlás helyett az együtt dolgozásnak, a komplexitásnak látom csak értelmét. A nyelvművelést illetően ebben eddig teljes volt az egyetértés közöttünk, s a jövő tudománytörténései valószínűleg nem fogják elmarasztalni a magyar nyelvészeket azért, hogy közömbösek lettek volna anyanyelvünk iránt. Hangsúlyozom, hogy mondatomban magyar nyelvészen nem a szűkebb értelemben vett, tehát elsősorban a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó személyt értem, mert ez igaztalan lenne. Bizonyos vagyok ugyanis abban, hogy nagy magyar nyelvművelőink között kell számon tartanunk például (a romanistának is kitűnő) BÁRCZI GÉZA mellett az anglista ORSZÁGH LÁSZLÓT, nagy értelmező szótárunk másik főszerkesztőjét is.

Őszintén remélem, hogy a nyelvtudománynak a nyelvművelést támogató magatartása a jövőben sem fog hiányozni; enélkül ugyanis hiteles és meggyőző nyelvművelés nincs, nem is lehet. Szerintem (s ezt előttem már sokan megállapították) akkor és azáltal következett be nagy fordulat a nyelvművelésben, amikor a helyes—helytelen, szabad—tilos típusú megállapítások és kinyilatkoztatások időszakát felváltotta a sokszínű érvelést váró és elváró igény. Már régóta (ha a szerző komolyan veszi önmagát) nemcsak lehetetlen, hanem nem is illik olyan nyelvművelő cikket, tanulmányt közreadni, amelyben nincs felderítve a vizsgált jelenség múltja, nincs sokoldalúan megvizsgálva a jelen állapota, beleértve ebbe a stilisztikai és (újabbán egyre inkább) a szociológiai, a kommunikációelméleti (benne a pragmatikai) vonatkozásokat is. Az igények számát persze még szaporíthatnám is!

A komplexitás, az egyetemesség iránti igény abból is eredt, hogy korunk a nyelvtudomány „irányzatosodásának” a kora. Ezen azt értem, hogy a két háború közt szinte egyeduralgó nyelvtörténeti érdeklődés után megjelent a színen a leíró nyelvészet (előbb klasszikus, majd egyre modernebb ruházatban); a hagyományos nyelvjáráskutatásból kinőtt a regionális nyelvvizsgálat; elsősorban a modern hang-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. december 8-i közgyűlésén.

rögzítő eszközök lehetővé tették a beszélt nyelvi kutatásokat mind fonetikai, mind akár mondattani szinten; fellendült a stilisztika; meggyökerezett a szövegtan; stb. Mindezek az irányzatok, kutatási módszerek, iskolák bekapcsolódtak a nyelvművelésbe is, és a maguk sajátos szempontjaival gazdagították a nyelvművelés eszköztárát.

Már a KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztette háború utáni Magyarosan szakított a folyóirat korábbi irányvonalával, s előkészítette azt a gyorsan általánossá vált nyelv művelői magatartást, amelyet „pozitív nyelv művelés”-nek szokás nevezni. Találóan jellemezte ezt a fajta nyelv művelést 1961-ben NÉMETH G. BÉLA: „A régi nyelv művelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostromozta a hibásat, s javaslatlaltal (új szóval, fordulatformával) állt elő a hibás kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt, igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájában, sajátos szellemiségében az olvasót, a hallgatót, hogy azután a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén” (I. OK. XIX, 359). — Ez a nyelv művelői magatartás, amely ma is jellemzi szerintem munkánkat, annak idején rendkívül jelentős volt, persze az ma is; a közönség bizalmát, rokonszenvét nyertük meg vele, illetőleg tarthatjuk meg most.

Az „emberközpontú nyelv művelés” szükségességét LŐRINCZE LAJOS hangoztatta már az 1959-es pécsi nyelv művelő konferencián, ezt szorgalmazta (BÁRCZI GÉZÁVAL is vitatkozva) számos írásában, ezt a címet adta a Gyorsuló Idő sorozatban, 1980-ban megjelent könyvének. Mint írja: „Amikor nyelv művelésről beszélünk, az a cél lebeg a szemünk előtt, hogy gondolataink közlését minél zavartalanabbá, minél pontosabbá tegyük, s minden olyan elemet, tényezőt, mozzanatot kiküszöböljünk, amely a beszélő és a hallgató közti kapcsolatteremtést gátolja vagy zavarja” (i. m. 18). Erősen hangsúlyozta LŐRINCZE azt is, hogy „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van”, s „ami elfogadható egy törvénycikkben, az nem biztos, hogy helyén van egy hírmagyarázatban, ismeretterjesztő közleményben, vagy akár egy iskolai dolgozatban” (uo.). — Ez a felfogás szintén „köztulajdon” immár.

A szöveggel, a szövegek alkotásával való elmélyültebb törődés fontosságára DEME LÁSZLÓ mutatott rá több írásában (pl. Magyar Tudomány XVII [1972.], 735—41). DEME szerint a társadalom tagjainak zavartalan gondolatcseréjét két fő veszély fenyegeti. Az egyik az, hogy „az embereknek ma egyre kisebb része tanul a humán iskolák hagyományai szerint gondolkodni, vagyis úgy, hogy szöveges formában kapja az ismereteket, és szövegalkotás segítségével ad róluk számot”. Előtérbe nyomult a képletekben és levezetésekben való gondolkodás, és „a feladatlap megoldója nem szövegez, csak reagál”. A másik veszélyt a társadalom szétrétegződése jelenti; „az életnek egyre több olyan területe is megindult az elszakadás felé, amelyik pedig közérdekű volna (pl. politika, nemzetgazdaság, jog, művészetek)”. DEME a „szövegközpontú nyelv művelés” érdekében háromrétegű nyelv művelő tevékenységet tart szükségesnek: a) a kutató és normalizáló munkát; b) az ilyen alap kutatások eredményeinek szétsugároztatását; c) konkrét nyelvhasználati útmutatást a különböző szóbeli és írásbeli műfajokra nézve. — Elképzelési például a tőle szerkesztett „Szónokok, előadók kézikönyvé”-ben (1974.) vagy a GRÉTSY LÁSZLÓVAL együtt gondozott „Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó”-ban (1987.) valóultak meg, s hogy a szövegre ügyelés az utóbbi években még csak erősödött, azt mindannyian helyesléssel tapasztaljuk.

A beszédművelésnek az az ágazata, amely a hagyományos és szinte töretlenül fenntartott szépkiejtés szükségességén és ápolásán túl az élőszavas megnyilatkozá-

sok során születő szövegek épségére, helyességére és hatásosságára hívja fel a figyelmet, egyrészt szorosan összefügg a szövegközpontú nyelvveléssel, annak az élőbeszédre való vonatkoztatása, másrészt pedig a régi retorika felelevenítése. — Ezek a 70-es években jelentkező régi-új törekvések főként a rádió, majd a televízió nyelvi bizottságának működése, a retorikának az egyetemi tantervekbe való beépítése, a TIT ún. szónokképző tanfolyamai révén fejtették ki üdvös hatásukat.

Már az eddigiek során is többször esett szó a nyelvvelés és a társadalom kapcsolatáról. Érthető és szükségszerű tehát, hogy a „szociolingvisztikai nyelvvelés” a közelmúltban (a szociolingvisztikának a magyar nyelvtudományban való megerősödésével együtt) számos, főként fiatal kutatónk írásában jelentkezett. Bár a szociolingvisztikai ihletésű nyelvvelés elmélete és módszertana még nincs kidolgozva, várható, hogy ez hamarosan meg fog történni. Remélem, ez a sokat ígérő kutatási módszer nem fog kimerülni (a szociológiában egyébként nélkülözhetetlen) kvantitatív módszerek alkalmazásában, hanem a nyelvhasználati felmérések csak támpontul fognak szolgálni távlati következtetések levonásához.

Hogy most melyik irány „a” jó, „a” követendő? Nem tudom, nem is akarom eldönteni. Valószínűleg az lesz a jövőben (is) a helyes magatartás, ha nem kötjük magunkat egy karóhoz, hanem a módszerek tekintetében is egyetemes nyelvvelésre törekszünk, vagyis mindig a szükségtől, az igényektől kívánt legcélszerűbb módszert választjuk, sohasem zárva ki új utak és módok keresését sem.

Nyelvvelésünk — a nyelvtudomány művelőinek élénk közreműködése ellenére — sajnos, korántsem egyetemes, hanem meglehetősen féloldalas.

GRÉTSY LÁSZLÓ a szombathelyi nyelvészkongresszuson tartott előadásában a szaknyelvek fontosságának szemléltetésére idézi VARGA LAJOSNÉ statisztikai adatait (in: *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., 1988. 105—6), amelyekből kitűnik, hogy 1980-ban Magyarországon 32000 kiadvány (könyv és füzet) jelent meg. Ebből szépirodalmi mű csak 757, a többi mind szakmai, illetőleg szaktudományi jellegű. — Az arányok nyilván 1980 óta sem a szépirodalom javára változtak meg.

Nos, ezért neveztem nyelvvelésünket féloldalasnak: a figyelemnek túlnyomóan nagy része az irodalmi és köznyelv, tehát a kevesebb felé fordul, s elhanyagoltnak a szaknyelvek, vagyis a több. Az arány régen más, lényegesen jobb volt. A reformkorban, de még a múlt század végén is a szaktudományok nyelvével való törődés nyelvészek és szaktudósok közös gondja volt, sőt a prímet a szakmák képviselői vitték, s a nyelvészeknek inkább csak az ellenőrzés, a nyelvi helyességen való őrködés feladata jutott. Ma elméleti szaknyelvkutatás, amennyire egyáltalán van, inkább nyelvészek, mint szaktudósok érdeméből van; tudatos gyakorlati szaknyelvfejlesztésről, ilyen irányú szervezett törekvésekről alig tudok.

A mára előállott helyzetért — bármily nehéz is kimondani — nagymértékben felelős a Magyar Tudományos Akadémia, amely már a két háború közti időszakban sem tett semmit a szaknyelvekért. Azután sem eleget. Az 1959-es pécsi nyelvvelő konferenciának volt ugyan egy ígéretes szaknyelvi blokkja is, és a Nyelvvelő Bizottságnak volt néhány évig egy jól működő Szaknyelvi Munkabizottsága, de ezt — nem tudni miért — egy bizottsági átszervezéskor megszüntették. A szaknyelvekkel való törődés a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szaknyelvi Szakosztályára maradt, de ez a kis csapat nem pótolhatta az Akadémiát. A bizottságoknak 1991. évi újjáalakításakor végre sikerült elérni azt, hogy az újonnan szervezett Magyar Nyelvi Bizottságban helyet kapott minden akadémiai osztálynak egy-egy képviselője is, és kimondatott ennek a bizottságnak összakadémiai jellege, valamint illetékessége. De évekbe fog telni, mire talán sikerül majd elérni, hogy mindegyik osztály

a maga illetékességi körében megszervezze a szaktudósoknak és nyelvészeknek gyülemleszítő együttműködését. Hogy ez lehetséges, azt eddig leginkább csak a szaknyelvi helyesírási szótárak bizonyították, meg most, november 6-án a Budapesti Műszaki Egyetemen közösen rendezett szaknyelvi konferencián tapasztaltuk igen nagy örömmel.

Talán valami elkezdődött, s ennek itt a végső ideje, mert most a helyzetnek még további rosszabbodásától lehet tartani. S e tekintetben nem is elsősorban az idegen szavaknak a szaknyelvekben dúló divatjára gondolok. Persze arra is. Jóllehet az idegen elemeknek magyarral való fölváltására most is megvan az indíttatás a szakemberekben, mégis jelentős különbség van a régebbi idők és napjaink között. Ma azt szokás mondani, hogy ne használjunk feleslegesen idegen szavakat, ha van jó magyar megfelelőjük. Helyes elv, csak az a baj, hogy a folytatás elmarad: hogy ha nincs, akkor csináljunk. Fel kellene szabadítani a szóalkotó kedvet az alól a félelem alól, amelyet most mindenki érez, ha új magyar szót alkotni támad kedve: ne váljanak céltáblává, esetleg gúny vagy nevetség tárgyaivá a magyar szavakkal próbálkozóak. De még a „minek?”, a „felesleges”, az „úgyis hiába” hangulatánál is nagyobb veszedelemnek érzem azt az igen szigorú elvárást — melytől félni lehet, de helyteleníteni nem —, hogy a nemzetközi tudományos élet áramába csak valamelyik világnyelven lehet bekapcsolódni, leginkább angolul. Ez az oka annak, hogy főképp a természettudományok művelői cikkeik, könyveik írásakor már nem is bajlódnak gondolataiknak anyanyelvű megfogalmazásával, hanem rögtön „angolra fordítják a szót”. Ilyen nyelvi hozzáállású kutatótól nem várható tudománya magyar szókinésének és szövegalkotó készségének fejlesztése. Még kevésbé az, hogy szaktudományának eredményeit anyanyelven ismertesse a tágabb közösgéggel. A távlati következményeket nem részletezem: azok eléggé nyilvánvalóak, még ha mostanság ezektől nem tartanak is eléggé az érintettek. Ezért tartom rendkívül jelentősnek HORÁNYI GYÖRGY cikkét, amelyben a neves vegyészprofesszor sokoldalúan bizonyítja: a) magyar nyelvű cikkek, tanulmányok, könyvek nélkül nincs magyar szaktudományi nyelv; b) a szaknyelv állandó törődést igényel! [Tudományos kultúra — nyelvi kultúra (Egy vegyész töprengései a magyar kémiai szaknyelv ápolásának szükségességéről): Magyar Tudomány XCIX (1992.), 171—8]. S én még hozzáteszem: fejlett magyar szaknyelvek nélkül elveszíthetjük a Besseneyitől megálmódott „tudós nemzet” rangját, amelyért pedig annyit küzdöttünk. Hogy ez ne következzen be, egyetemes, tehát a szaknyelvekkel is következetesen törődő nyelvművelésre van szükség.

Legyen szabad ezek után nagy vonalakban kitérnem arra, hogy milyennek látom ma nyelvünk állapotát, elvégre a nyelvművelőknek ahhoz kell tartaniuk magukat, amit a nyelvben magában tapasztalnak. Azért is szükségesnek tartom, hogy erről szóljak, mert mind nyelvtani rendszerünket, mind szókinésünket illetőleg olykor túlzott borúlátással találkozom, s ezt én nem tartom indokoltnak.

A nyelvtani illeti a kettő közül az elsőbbség.

Az igeragozás egyszerűsödése grammatikánknak már hosszabb idő óta egyik jellemző változási tendenciája. A múlt század végén kiszorult a használatból az elbeszélő múlt, az *-nd* jeles jövő idő pedig mára szinte már az érthetőségi küszöb alá süllyedt. A *-nök/-nök* ragos tárgyias ragozású forma is (Erdélyt kivéve) e felé az állapot felé közeledik. Mindezekért még az ortológus hajlamú nyelvművelők sem hullatnak könnyeket. Utóvédharcok folynak az *ikes* ragozás maradványaiért (de szerintem hosszabb távon legfeljebb a kijelentő mód E/I. védhető meg, a szalonképes igékben). Nem tartom viszont reménytelennek a suksüközés visszaszorítását.

Szóalkotási módjaink arányaiban a nyelvújítás kora óta igen jelentős változás következett be. Míg a nyelvújítók szavaiknak nagyobb részét képzők segítségével alkották, ma a szóösszetételek adják az új szók túlnyomó többségét, sőt új szóösszetételekkel (jelöletlen határozós összetételekkel: *örömteli, vízbő*; jelentéssűrítő összetételekkel: *csigalépcső, vámvizsgálat*) is gazdagodott nyelvünk. (vö. FABIÁN, *Nyelvművelésünk évszázadai*. Bp., 1984. 61—5). Újabban mintha ismét kezdene divatba jönni a szóképzés is (*nevesítés, pártosodás* stb.), ami örvendetes jelenség.

Nem örvendetes viszont — ha már a szóalkotás módjairól esik szó — a mozaikszók mértéktelen divatja. Nem részletezem a dolgot, mindenki tudja, hogy a be nem avatottak számára megfajthatatlan betű- és szócsonkrejtvények akadályai a teljes értékű közlésfolyamatoknak. E tekintetben tehát mérsékelni kellene magunkat. Azt is tudom viszont, hogy egyrészt világhíregről van szó, s mi — része lévén a világnak — nem lehetünk mozaikszók nélküli egzotikus sziget benne, másrészt az is bizonyos, hogy nyelvünket komolyan ez a szócsoporthoz veszélyezteteti; különösen akkor nem, ha az őket értő rétegekre korlátozzuk a használatukat.

A nyelvtan területén maradván hosszan folytathatnám még a sort olyan újabb nyelvi jelenségekkel, amelyek a nyelvújítók vitáinak gyakran tárgyai napjainkban. — Felhozhatnám például a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben való használatának bonyolult ügyét (a „tötő nyelvet”; pl. a *kenyérellátás biztosított*). — Sajnálatosnak tartom, hogy a *probléma még nem megoldott* típusú, különösen a hivatali meg a tudományos nyelvben gyakori fogalmazási mód egyszerre „tötözés” is, a tagadó szerkezetekben kötelező kirekesztő szórend megsértése is, az egyszerűbb fosztóképzős szavak (pl. *megoldatlan*) visszazorulása is. — Sajnos, vonatkozó névmásaink használatának szabályai is most, az elmúlt néhány évben, rendkívül bizonytalanokká váltak: ma már a *bizottság, aki* típusú „egyeztetés” szinte gyakoribb, mint a szabályos: a *bizottság, amely*.

De szabad-e az említett — és a még említendő — hibák miatt nyelvünknek teljes romlását kiáltani? Ezek a jelenségek nem végzetes betegség tünetei. Jobb iskolai oktatással, hatékonyabb nyelvújító munkával a bajok jórészt gyógyíthatók, de olykor még az is bebizonyosodhat a távolabbi jövőben, hogy nyelvünk nem lett „rosszabb”, mint volt, csak egy kissé „más”.

Szókészletünk mostani állapotát a következőképpen látom.

Köztudomású, hogy a nyelvtani rendszer sokkal lassabban, nehezebben változik, mint a szókincs, s ha egy nyelv gyengül, ennek első jeleként szókészletének összezsugorodása figyelhető meg. Nos, nyelvünk esetében szó sincs fogyásról. — Több évtizeddel ezelőtti szókincsbecsléseink körülbelül 1 000 000-ra teszik szókészletünk nagyságát. Szerintem ez a szám mélyen alatta van a valóságnak; erre a következtetésre jutottam a szaknyelvi helyesírási szótárak készítése során. — A Kémiai helyesírási szótárban (Bp., 1982.) mintegy 30 000 szó van, de CSÜRÖS ZOLTÁN már az 1959-es pécsi nyelvújító konferencián emlékeztetett arra, hogy a kémia már több mint 60 000 szervetlen és több mint 600 000 szerves vegyületet ismert meg. Mindnek van magyar neve (magyarnak érve természetesen az *oxigénatom*-ot is). A kémiai tudományoknak azóta való gazdagodását a magyar kémiai szókincs bővülése is folyamatosan követte, tehát CSÜRÖS adata már rég elavultnak tekinthető. — A Műszaki helyesírási szótár (Bp., 1990.) mintegy 80 000 szót tartalmaz. — A nemrég megjelent Orvosi helyesírási szótár anyaga körülbelül 90 000 szó és szakkifejezés, de 150 000 gyűjtött adatból kellett ennyire redukálni a terjedelmet. És itt álljunk is meg: nem sorolhatom fel valamennyi tudományágat. — S birtokoljuk az irodalmi és köznyelvet a maga mérhetetlen gazdagságával, a publicisztika

nyelvét villódzó nyelvi leleményeivel; és így tovább. Bízvást kimondhatjuk tehát: a gazdag szókincsű nyelvek közé tartozunk.

Szókészletünk magyarságával sem állunk olyan rosszul, mint ahogy egyes felkapott idegen divatszavak (*tolerancia, pluralizmus, tender, leasing, marketing, shopping center* stb.) alapján hinni lehetne. BENKŐ LORÁNDnak 1962-ben végzett számításai szerint mai szókincsünkben is igen jelentős a finnugor kori ősi örökség, meglehetősen sok az ismeretlen eredetű (mind nagyon régi) elem; a más nyelvekből eredő (jövvény- és idegen) szavak aránya csak 10% körül mozog; a legtöbb nyelvünkben a belső keletkezésű vagy belső alkotású szó (vö. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához: NyK. LXIV, 115—36). Persze ez a számítás az irodalmi és köznyelvre vonatkozott elsősorban, s mások az arányok, ha a kémiai, az orvosi vagy a biológiai szaknyelvre gondolunk, továbbá a közlemény megjelenése óta sok új idegen szó jelentkezett, főképp angol. De még a sokat emlegetett számítástechnikai nyelv sem annyira idegen, mint hisszük róla; bizonyíték erre KIS ÁDÁM számítástechnikai értelmező szótárcskája: kiderül belőle, hogy az angol terminus technicusok legtöbbször megalkották a magyar megfelelőjét (Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? Bp., 1986.). A Műszaki helyesírási szótár szerkesztése során is kedvező tapasztalatokat szereztem arról, hogy a tudományokat magyar nyelven megszólaltatni óhajtó törekvés korántsem ért véget a nyelvújítással: ma is jelen van ez az igény a szaktudományokban (vö. FÁBIÁN PÁL, Biztató jelek az idegen szavak dolgában: Édes Anyanyelvünk X, 4. sz. 1). Sajnos, az is igaz, hogy a szaktudományokban ez a ma még kedvező helyzet rosszabrá is fordulhat, miként erről egy más összefüggésben már szóltam.

Az iskolai anyanyelvi képzés és nevelés — jól tudjuk — mindennek az alapja. Ezt a tantervek kidolgozói és a tankönyvek írói természetesen mindig is figyelembe vették, és bár a részletekben lehet most is vitatni egyet s mást, ha a jelenlegi kommunikáció-központú tankönyvek anyagát megtanítanak iskoláinkban, voltaképpen nem lenne különösebb panaszra okunk.

Sajnos, azt tapasztaljuk, hogy sok középiskolában nem elég rendszeres az anyanyelvi oktatás. (Tisztelet a kivételeknek, akiknek köszönhetően lelkes Beszélni nehéz! körök működnek szerte az országban, minden évben sor kerül a győri döntővel záruló Kazinczy-versenyre, a sátoraljaújhelyi döntőig vezető anyanyelvhasználati versenyre stb.). Nos, ez a tömegeiben anyanyelvileg mégiscsak kiműveletlen, de legalábbis gyengén eleresztett ifjúság megy aztán tovább az egyetemekre és főiskolákra, ahol már végképp szó sincs nyelvművelésről, holott szaknyelvének célszerű használatához szükség lenne rá. Hiába javasoltuk a múltban többször is, hogy legalább a tanárképzésben (a nem magyar szakosoknál is), valamint a jogász-képzésben kapjon helyet a szakirányú nyelvművelés, áthatolhatatlan falakba ütköztünk.

Nyelvművelésünk kétségtelen (reméljük: múló) apályát jelzi a magyar tömeg-tájékoztatás jelenlegi érdektelensége a nyelvi kérdések iránt. Erről ZIMÁNYI ÁRPÁD kollégánk, aki az újságok, a rádió és a televízió nyelvművelő tevékenységét 1945-től egészen napjainkig tüzetesen feldolgozta, a következőket volt kénytelen megállapítani: „Ha a hagyományos nyelvművelő cikkeket, rádió- és televízióadásokat nézzük, az 1975 és 1985 közötti évtized tartható a legeredményesebbnek. — A sajtóban 400-500 közlemény jelent meg évente, a rádióban 100-150 ilyen jellegű műsor, a televízióban pedig 12-60 nyelvi adás volt egy esztendő alatt. A nyelvművelés társadalmi üggyé vált... 1986-tól a sajtóban megtorpant az addigi lendületes tevékenység, s fokozatos visszaesés kezdődött. 1989—90-ben, egyik évről a másikra

szinte megszűnt a sajtó nyelvújítása. . . . Különösen sajnálatos, hogy a legnagyobb hatású fővárosi napilapok szinte teljesen szakítottak nemes hagyományaikkal” (Nyelvújítás a tömegtájékoztató eszközökben; tézisek 4).

Hogy ez mennyire igaz, arra hadd említsek néhány konkrét példát. — A Magyar Nemzetben több éven át Rácz Endre vezetett egy igen gazdag tartalmú nyelvújító rovatot. Aztán szép csendesen csökkentették a terjedelmét, majd teljesen meg is szüntették, hiába mozdultak meg a rovat érdekében még akadémiai bizottságok is. Volt, ma nincs nyelvújító rovat a Népszabadságban, a Köznevelésben stb. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem jelenik meg egy-egy nyelvújító írás itt-ott, de hát ez édeskevés. — A rádióknak 1991-ben bevezetett új műsorrendjéből „kimaradt” mind Lőrincze Lajosnak, mind Grétsy Lászlónak, mind Szathmári Istvánnak a rovata, Deme Lászlóé pedig a korábbinál sokkal rosszabb besorolást kapott; a veszteséget Balázs Géának a Bartók rádióban indított új műsora nem ellensúlyozhatta. A rádió nyelvi bizottságának többszöri tiltakozására került csak sor bizonyos korrekciókra.

Az anyanyelvi műveltség szétszórásának a harmadik nagy csatornája, a tudományos ismeretterjesztés, bár karcsúsítva, változatlanul szolgálja a nyelvújítást. Igaz, hogy külön magyar nyelvi szakosztály már nincs, és a TIT pénze is sokkal kevesebb, de azért továbbra is sikerül megrendezni a fővárosban is, a megyékben is a magyar nyelv hétét, a korábbinál ugyan kisebb létszámú, de változatlanul élénken érdeklődő hallgatóságnak. — A mennyiségi veszteségekért minőségi kárpótlást jelent (mint már említettem) a Deme László és Péchy Blanka műsorából kinőtt Beszélni nehéz! körök országos hálózata. — Az új társasági törvény lehetővé tette az Anyanyelv- és Szóveltség Szövetségének megalakulását (az Édes Anyanyelvünk ennek lapjaként jelenik meg). — A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának, a Magyar Sajtóalapítványnak és az Anyanyelv- és Szóveltség Szövetségének az összefogásával, valamint Grega Sára egyéni adományával tavaly sikerült létrehozni a Szép Magyar Nyelvért Alapítványt. Ez — sok-sok egyéni adománnyal gyarapodva — idén már támogatni tudott több nyelvújító érdeklődő ügyet, és októberi konferenciánk alkalmával a Szép Magyar Nyelvért díjban részesíthette Szende Aladár tagtársunkat, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjét.

Itt az ideje most már, hogy közeledjem (talán máris túl hosszú sikeredett) előadásom végéhez, pedig még annyi minderről nem szóltam még! — Nem értékeltem például az október 15—16-i nyelvújító konferenciát, a november 6-i szaknyelvi napot is csak éppen megemlítettem; holott valószínű, hogy erről a két tanácskozásról nyelvújítás-történetünk hangsúlyosan fog majd szólni, főképp, ha sikerül az anyagát megjelentetni. — Utoljára kimondott szavam juttatja mindannyiunknak az eszébe könyv- és folyóirat-kiadási nehézségeinket, amelyek persze — inkább előbb, mint utóbb — enyhülni fognak. Ezért szeretem máris neki kellene gyürkőzni az olyan alapvető művek korszerűsítésének, amilyen a nagy értelmező szótár (VII. kötetének dátuma 1962!) vagy a kézisztár (megjelent 1972-ben!). Ezek még öregecskén is nélkülözhetetlenek a nyelvújítás számára, megifjítva pedig aranyat érnének az egész magyar társadalomnak. — Szerencsénkre rendelkezésünkre áll a Nyelvújító kézikönyv két kötete (1980., 1985.). — De hagyjuk az efféle konkrétabb tervezést más alkalmakra!

Nem mellőzhetem azonban a nyelvi norma mostanság gyakran emlegetett dolgának rövid érintését, kissé talán szokatlan módon közelítve a kérdéskörhöz. — Úgy vélem ugyanis, hogy a nyelvi norma ügyének — nem mai keletű! — főként

nyelvművelő-nyelvhelyességi kérdésként való számontartása és kezelése nem szerencsés megközelítési mód. Sokkal többről van szó; arról, hogy voltaképpen mit tekinthetünk „magyar nyelv”-nek. Amikor grammatikát szerzünk, nyelvünket „a norma” szerint kell leírunk; amikor szótárt állítunk össze, „a norma” szerint értelmezzük és minősítjük szavainkat; amikor más anyanyelvűeket magyarra tanítunk, „a norma” szerinti magyar nyelvet oktadjuk nekik; miként a magyar anyanyelvűekben is „a normát” tudatosítjuk. S ezt bízást tehetjük, mert — hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen — van magyar irodalmi és köznyelvi norma; és ez egységes, miként a szivárvány is egy, bár sok színre bomlik. Ezen a normán alapszik és általa létezik tudomány és szépirodalom és helyesírás és stilsztika és minden egyéb; az erős parancsú „nemzetközponú nyelvművelés” is, amelyről GRÉTSY LÁSZLÓ szólt októberi konferenciánkon.

Tisztelt Hallgatóim! Remélem, sikerült megvilágítanom, hogy mit értek egyetemes nyelvművelésen, s hogy miért ennek a megvalósulását szeretném tapasztalni, ha megérem. — A közgyűlési meghívón a felszólító jellegű cím után nincs felkiáltójel. Nem a nyomda feledékenységről van szó, én akartam, hogy így legyen. Hogy önök tegyék ki maguknak — a parancsolójelet! Köszönöm, hogy meghallgattak.

FÁBIÁN PÁL

A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti Beszéd-től a felvilágosodás kezdetéig*

1. Mindenekelőtt engedtessek meg egy szubjektív megjegyzés. Készséggel vállalkoztam erre az előadásra. Vallom ugyanis, hogy identitástudatunk, sőt ki merem mondani: nemzeti önérzetünk visszanyeréséhez elengedhetetlenül szükség van történelmi múltunk igaz megismerésére, benne annak a feltárására is, hogy milyen hatásokra, hogyan tudatosodott elődeinkben magyar nyelvűségük, és hogy mindez mit jelentett anyanyelvünk teljes kiművelését illetően. — Annak meg külön is örülök, hogy a kedves érdeklődőkkel nem Budapesten, még csak nem is Miskolcon, hanem itt Abaújban találkozhatunk, azon a vidéken, amelyik — többek között a Károli-bibliát, Kazinczy Ferencet és azt a sok névtelen lelkészt, tanítót adta a magyarságnak, akik éppen nyelvünk teljes kiműveléséért küzdöttek századokon át.

2. Induljunk ki az előadás címéből. „A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti Beszéd-től a felvilágosodás kezdetéig”. BÁCZI GEZA joggal írta: „a tagolt, hajlékony emberi nyelv az emberiség legnagyobb vívmánya... olyan eszköz, amelyet sohasem tudunk nélkülözni... s a nyelv — teszi hozzá — mindenki számára elsősorban az anyanyelv”. (MNyÉl. 5.) Az anyanyelv tehát nem „egy” nyelv a sok közül, mert ennek révén vesszük birtokba a világot, ez — mivel, mint egy B. L. WHORF nevű amerikai antropológus mondta: „mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk” — szinte gondolataink megformálását is megszabja. Ezért vallott

* Előadásként elhangzott a Kazinczy Ferenc Társaság által „Anyanyelvünk szerepe a magyar művelődés történetében” címmel megrendezett II. Abaúji Szabadegyetemen (Encs, 1992. márc. 7.).

így Kosztolányi: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkodom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható.”

Nos, a műveltség viszonylagos alacsony fokán — mondjuk, nálunk a honfoglalás után — a nyelv természetes valami, mint például az éltető levegő, amivel nem szükséges különösebben foglalkozni. De amint különböző (politikai, társadalmi, gazdasági stb.) okok folytán magasabb műveltség kívántatik — nálunk például Szent István korában és utána —, ezt a nyelvnek ki kell szolgálnia, egészen addig, hogy később a szépirodalomnak, a tudományoknak stb. is méltó eszköze lehessen. Ezért — röviden szólva — az illető nyelvet mintegy fel kell fedezni, meg kell ismerni, szótárak és nyelvtanok stb. segítségével le kell írni, sőt minden tekintetben kiművelni, és közben természetszerűleg meg is kell tanítani, elsősorban a mindenkori ifjúságnak. Valójában ez a folyamat a nyelv tudatosodásának az útja.

Egyébként A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg a *tudat*-ot a filozófiára vonatkoztatva: „Az agynak az a legmagasabb rendű képessége, mellyel az anyagi világot, a létet visszatükrözi, ezekhez való viszonyát meghatározza, fogalmakat alkot, s ezekkel gondolkodik, ítél”. A tudományokra vonatkozólag pedig így: „E képesség révén megszerzett és egymással rendszert alkotó képzetek, fogalmak, érzelmi és akarati élmények összessége.” Végül a *tudatos* annyit jelent, hogy „olyan (személy), akinek tudata van, illetőleg olyan (jelenség, cselekvés, magatartás), amely a tudaton alapszik, ill. amely világosan a tudatban van.”

Ezúttal tehát röviden azt kell vizsgálnunk, hogy a középkorban s azt követően mely területeken s hogyan szaporodtak, halmozódtak fel a nyelvünkkel kapcsolatos ismeretek, hogyan álltak össze rendszerré, és végül mennyire tudatosan képviselték ezeket a gyakorlatban a különböző szintű szakemberek, a művelt és a kevésbé művelt beszélők.

3. A nyelvi tudatosodás útján az első fontos állomás a XVI. sz. és benne a reformáció. De azért a csírák már ott vannak a középkorban.

Ismeretes, hogy Szent István forradalminak mondható változást hozott a magyarság életében. Többek között azzal, hogy Magyarországot a katolikus egyházhoz és ezzel a latin írásbeliséghez, továbbá műveltséghez, valamint az európai országokhoz kapcsolta. A mi jelenlegi szempontunkból különösen a latin hatásáról, mégpedig kettős: pozitív és negatív hatásáról kell szólnunk. Egyfelől a latinul írott szövegek (oklevelek, törvények, majd krónikák, illetőleg imádságok és más egyházi szövegek) mintát szolgáltattak, a hamar meginduló fordítások (különösen a kódexfordítások) pedig jó előiskolát jelentettek fordítóinknak, ill. nyelvünknek. A fordítóknak ugyanis kifejlődött bizonyos hajlam egyes latin mondatszerkesztési módok (pl. a körmondat stb.), továbbá stilisztikai alakzatok (pl. felsorolás, részletezés, fokozás, paralelizmus, ellentét stb.) iránt. Másfelől azonban mindez sok ún. latinizmussal járt, és gyakran nehézkes, terjengős, magyartalan, sőt érthetetlen szöveget eredményezett. Ezenkívül a latin — a maga kétségtelen tekintélyével — hosszú századokra ránehezedett a magyar nyelvre; egyáltalán nem volt könnyű ilyen irányú hatásától megszabadulni. Ezt érzékelteti Mátyás bolond diákja Ady emlékezetes versében:

„Diák, írj magyar éneket,
Diák, a Földön Dante is élt.”
Kacagott, kacagott a diák.

Latin ütemben szállt a dal,
Nem magyarul, sohse magyarul.
Vergődött, vergődött a diák.

Lelkében Petrarca dalolt
S keltek újféle magyar zenék.
Álmodott, álmodott a diák.

De néha, titkos éjeken
Írt s eltépte, ha magyarul írt.
Zokogott, zokogott a diák.

Közben azért a nyelvünk természetesen élte a maga életét: ki-ki a saját nyelvjárásában beszélt, illetőleg ha írástudó volt, úgy írt. Nem véletlenül osztályozzuk például a kódexeket fő nyelvjárási sajátosságuk szerint *ö-ző, ë-ző, í-ző, ü-ző* stb. munkákat említve. Igaz, Galeotto Marzio, Mátyás király művelt humanistája azt írta királyáról szóló latin nyelvű művében, hogy Magyarországon — nyilván az olasz körülményekhez viszonyítva — egyrészt a nemesek és a közrendűek, másrészt a középen és a szélén lakók majdnem egyformán beszélnek, vagyis nálunk nincsenek nagy tájnyelvi különbségek.

Még tovább menve: ezekben a századokban már a nyelvi normarendszer, az irodalmi nyelv kialakulásának az első jeleivel is találkozunk. Az oklevelezés folytán a helyesírásban: pl. egyes hangok jelölésére 3—4—5 jel helyett 2 vagy 1 válik általános használatúvá, továbbá a hangtan területén: pl. az *i-zés*nek a kikövetkeztethetőnél kevesebb nyoma van kódexeinkben stb. Aztán egyes vélemények szerint a királyi udvar körül, különösen Mátyás korában kialakulóban volt egy udvari kancelláriai kiegyenlítődöttebb írott és beszélt nyelv. Mások szerint Buda és Pest környéke — mivel a különböző nyelvjárások találkozásánál fekszik — valamilyen egységesítő szerepet tölthetett be.

Végül nem feledkezhetünk meg a következőkről: latin nyomon ugyan, mégis önállósodva szárba szökken a szépirodalom is, olyan tolmácsolatokat, s ugyanakkor kiváló műveket produkálva, mint a XII. sz. végén a Halotti Beszéd, a XIII. sz. utolsó évtizedében az Ómagyar Mária-siralom és 1526 táján a Karthauzi Névtelen műve. Joggal írta BENKŐ LORÁND elsősorban az előző kettőről: „E szövegekben olyan nyelvi műveltség képe bontakozik ki — még ha az alkotóknak szűk és a felhasználóknak sem túlságosan tág körére kell is mindezt értenünk —, amelynek fennköltsege, a tartalom és a forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában kelthette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely... megkapja, lebilincseli a ma nyelvet, stílust értő magyarját is.” (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 383.)

4. Mint jeleztem, és mint mindnyájan tudjuk, az anyanyelvi tudat széles körű kiépítésének érdekében történelmünk során először a XVI. sz. és benne a reformáció tett nagyon sokat. Lássuk röviden a reformáció történeti hátterét, és mutassunk rá, milyen eszközöket használt fel ez a mozgalom éppen az anyanyelvi tudatosodás érdekében.

A sok tekintetben egyéni sajátosságokat felmutató magyar reformáció rohamos hódításának, valóságos tömegmozgalommá válásának több oka volt. Mindenekelőtt a Mohács utáni katasztrofális állapotok, a nemzetet fenyegető pusztulás. Aztán

az a körülmény, hogy a reformáció — magába olvasztva a humanista hagyományokat is — szabadabb légkört és az emberhez közelebb álló vallási, erkölcsi és életfelfogást hozott. Továbbá az, hogy a magyar reformáció mindig közel állt a néphez, sokkal közelebb, mint például a lutheri irány akár a legprogresszívebb időszakában. Végül pedig az igazi ok az volt, hogy tudva, tudatlanul vagy csak sejtve a reformáció a parasztság harcát jelentette az örökös jobbágytság és a főurak ellen.

Mindehhez járultak azok az eszközök, amelyekkel a reformátorok, a prédikátorok el akarták érni céljaikat, s amelyek közvetlen segítői voltak a nyelvi egységesülésnek, a nyelvi tudatosodásnak is.

a) A reformáció — a magyarországi humanista hagyományokat is folytatva — kezdettől fogva a nép nyelvén szólt a néphez: az istentiszteletet magyar nyelvűvé tette; a bibliát, a zsoltárokat s a legfontosabb egyházi tárgyú munkákat lefordította, s ennek érdekében, illetőleg eközben a fordítók hozzáálltak nyelvünk helyesírásának és jelenségeinek a rendszerbe foglalásához és bizonyos mérvű szabályozásához. A vezető reformátorok egyébként koruk legműveltebb emberei voltak, Európa leghíresebb egyetemeit látogatták, de itthon is belőlük kerültek ki a professzorok, írók, tudósok, a magyar művelődés irányítói.

Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert (és közben Heltai Gáspár, valamint Károli Gáspár), Geleji Katona István, Komáromi Csapkés György, Kövesdi Pál, Tótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János idevágó munkásságát „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című könyvemben (Bp., 1968.) részletesen tárgyaltam, elemeztem. Ezúttal csupán Szenczi Molnár életművére utalok összefoglalásszerűen. Elsőként felméri és rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőkészletét szótáraiban, hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihlettségű zsoltároskönyvét, „megjobbítja” a Károli-bibliát, új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin Institutio-jának magyar nyelvű kiadásában, és számos vallási tárgyú munkát fordít és ír.

b) A reformáció hathatós eszközként használta fel az iskolázást. A prédikátorok és az egyház kezdeményezésére számos új iskola nyílt, elsősorban az írás, olvasás és az elemi ismeretek anyanyelven való elsajátítására. A XVI. században számon tartott szinte másfélszáz iskola négyötöde a reformáció valamelyik irányzatának köszönhette létrejöttét. A protestánsok gazdag patrónusai segítségével — mint például a Perényiek, a Nádasdiak, az Enyingi Török család (a XVI. században a megszűnt királyi udvar művelődésirányító szerepét több tekintetben a főúri udvarok veszik át; vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1953.) — magasabb fokú iskolákat, kollégiumokat is alapítottak, amelyeknek nagy szerep jutott a nyelvi kiegyenlítő és normalizáló intenzív megindításában is. Ekkor váltak híres iskolavárosokká és valóságos kulturális központokká Sárospatak, Debrecen, Pápa; Erdélyben: Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár stb. A protestáns diákok közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken. Az országos hírű kollégiumok mellett azonban jelentős számú iskolájuk volt a protestánsoknak a városokban, mezővárosokban. A kollégiumok mint anyaiskolák sok kisebb, ún. partikulát létesítettek, melyek aztán az ő irányításukkal, támogatásukkal működtek, és újabb melegágyai lettek az anyanyelvi műveltség terjesztésének.

c) Az iskolákon kívül a könyvnyomtatás a reformáció másik hathatós eszköze. Nálunk is, mint Európa-szerre a protestantizmus azonnal felismerte a nyomtatott betű szerepét, s a nyomdák egész sorát állította fel. A XVI. században ismert húsz nyomdából a nagyszombati kivételével mind protestáns alapítású volt. A század

utolsó három évtizedében a magyar nyelvű kiadványok száma majdnem megnégyszereződött, a latin nyelvűeké is emelkedett 25%-kal. (L.: MOLNÁR JÓZSEF, A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között. Bp., 1963.; GULYÁS PÁL, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp., 1929.) A könyvnyomtatás révén a következő tényezők segítettek az anyanyelvi tudatosodást nagyban előmozdító nyelvi kiegyenlítődést: a könyvek terjesztési lehetőségeinek óriásivá váló növekedése; — a korábbi kéziratossághoz képest a hitelesebb szövegrögzítés; — a nyomda egységesítő beavatkozása; — az a körülmény, hogy a nyomda lehetővé teszi az olvasás és írás ismeretének széles körben való elterjesztését.

d) A reformációnak még egy eredménye volt, amely sokban hozzájárult a nyelvi tudatosodáshoz is, tudnillik az, hogy a magyar nyelvet győzelemre juttatta a szépirodalomban. „A reformáció jegyében” megszületett irodalom az új mondanivaló számára új formákat, új műfajokat hívott életre (ilyenek: a históriás ének, a tanítómesé, a bibliai história, a széphistória; a hitvitázó dráma; a magyar nyelvű történetírás; a prédikáció; a lírában az ének, a zsolttár; stb.). A reformátorok szinte mindnyájan írók is voltak. De kiszélesedett az iskolák révén az olvasóréteg is, a reformáció irodalma már az egész magyar nyelvterületre kiterjedt.

Magam a XVI—XVII. századbeli nyelvi egységesülést és normalizálódást tárgyalván, a reformáción kívül még öt olyan gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli tényezőt vettem fel, mely a XVI. század harmincas éveitől lényeges mértékben hozzájárult a nyelvi egységesülés és normalizálódás intenzívebb megindulásához és egyben az anyanyelvi tudatosodáshoz. Ezek a következők: a magyarországi humanizmus és humanisták hatása; az akkorra számban jelentőssé vált literátusok vagy deákok szerepe; az ország három részre szakadása miatt — vagy amiatt is — bekövetkező település- és népiségtörténeti változások; nemzeti jellegű és nyelvű protestáns kultúra kiépítése a XVII. századi önállóvá vált Erdélyben; az ellenreformáció — és ennek keretében Pázmány — művelődésbeli, valamint nyelvi hatása. (I. m. 46—55.)

Nyilván nem véletlen, hogy ezek közül is három közvetlen kapcsolatban áll a reformációval, de közvetve, kevésbé erős szálakkal még a másik kettő is kötődik hozzá. A magyar humanisták, mindenekelőtt éppen a részben említett bibliafordítók, nyelv- és szótárszerzők stb. voltak (Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert stb.), akik jelzett munkásságukkal nagymértékben hozzájárultak nyelvünk „felfedezéséhez”, rendszerbe foglalásához, a nyelvi öntudatosodáshoz és a magyar nyelvű irodalom megindulásához.

Továbbá Bethlen Gábor — mint ismeretes — Erdélyben és az akkor hozzá tartozó kelet-magyarországi részekben valóságos mentsvárát építette ki a magyar művelődésnek s benne az anyanyelvi műveltségnek: fellendült a magyar nyelvű irodalom, s a magyar nyelv- és nyelvtannak, stilsztikának és nyelv- és nyelvművelésnek például olyan jeles alakja nőtt ki Bethlen környezetéből, mint Geleji Katona István, aki a korabeli német „Sprachgesellschaft”-ok mintájára Erdélyben nyelvművelő társaságot szervezett. Ezenkívül nyelvileg is páratlan magyar történet- és memoárirodalom jött itt létre (Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter), és a XVII. századi Erdély adta Apáczai Csere Jánost, valamint nyelv- és helyesírásirodalmunknak is olyan kiváló képviselőjét, mint Tótfalusi Kis Miklós.

Végül: nem alaptalanul hívják az ellenreformációt „katolikus visszahatás”-nak: felhasználta ugyanis mindazokat a fegyvereket, amelyek a reformáció kezében hatásosnak bizonyultak, és működését betetőzte Pázmány Péter munkálkodása,

akinek nagyon sok köszönhető mind a magyar prózai stílus megteremtésében, mind a magyar irodalmi nyelv kialakításában.

De — mint említettem — még a literátusok vagy deákok kiképzésében is szerepe volt a reformáció létrehozta iskoláknak, nem beszélve arról, hogy éppen közülük sokan íródeákok, nótáriusok, iskolamesterek, városi tisztviselők stb. lettek, azaz a magyar, illetve anyanyelvi műveltség legfőbb terjesztői. BÁRCZI GÉZA ezért jegyzi meg „A magyar nyelv életrajza” című munkájában (1963. 195, 212—4), hogy ez a réteg vetette meg a magyar nemzeti nyelv alapjait, s hogy bennük sejlett fel először a nemzetté válás vágya.

5. Külön is szólnunk kell legalább néhány mondatban az anyanyelv megismerésében és megismertetésében igen fontos szerepet játszó grammatikákról, szótárakról, stilisztikákról, iskolai tankönyvekről stb. Különösen a tekintetben, hogy mennyire tudtak elszakadni a latintól, és hogy a magyar nyelvi tudatosodásnak milyen fokát képviselték.

a) **G r a m m a t i k á k .** — SYLVESTER JÁNOS „Grammatica Hvngarolatina” (Neanesi, 1539.) című munkájában elsőként „fedezi fel” és jellemzi tudóshoz illő módon nyelvünknek sok — főleg — helyesírási, hangtani és alaktani sajátosságát. Latinnak indult, arányaiban mégis inkább magyar grammatikájában az anyanyelvet „természetes”, „hazai” nyelvnek, illetőleg „a mi nyelvünk”-nek nevezi, és dicséri szépségét, mondván: „Anyanyelvünk roppant gazdagsága eddig el volt rejtve számunkra, amelyet most először megtalálva feltárunk és napvilágra hozunk. Ha ezzel élni nem vonakodunk (amint remélem és óhajtom), koldusszegényekből egyszeriben dúsgazdaggá változunk.” (CorpGr. 75, latinul.)

Bár SYLVESTER — érthetően — több vonatkozásban követte a latin grammatikát, szolgál fordítást is találunk műveiben, ugyanakkor például azt hangsúlyozza, hogy nyelvünk sajátossága ellen vét, aki a latinhoz hasonlóan a kettőt vagy többet jelentő számnévi jelző után a jelzett szót többesbe teszi (uo. 24). Aztán büszkén állapítja meg, hogy más szintaktikai elv érvényesül a mi nyelvünkben, mint a latinban (uo. 30—1), és még sokáig folytathatnánk hasonló megjegyzéseit.

DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS „Orthographia Vngarica” címen valószínűleg 1538-ban megjelent munkájával — immár a magyar nyelv érdekeit tartva szem előtt — megalkotta az első helyesírási szabályzatot, amelyben kitér nemcsak hangjelölésünk minden fontos problémájára, hanem találó megjegyzéseket tesz egyes hangjaink képzésmódjára is. „At Tiz Parantsolatnac...” című művének latinosságtól mentes, tömör és közvetlen, színességre törekvő stílusa meg előrelépés a magyar szépprózai nyelv kialakításában.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT „Novae Grammaticae... libri duo” (Hanoviae, 1610.) című munkája az első teljes, mondatant is tartalmazó nyelvtan, amely nyelvünknek számos fonetikai-fonológiai, helyesírási, alak- és mondattani jelenségét „írja le”, többször megadva funkciójukat és a használatukra vonatkozó szabályt vagy elgondolást. Célja: a magyart idegenek számára hozzáférhetővé tenni (uo. 127). A latin grammatika természetesen órá is hat, de immár két ponton is át tudja törni például a latin esettan kereteit. A hazájához való vonzódását — mondhatnánk magyar öntudatát — igazolja, hogy a helynevek helyhatározóragos alakjaira hozott példáiban szinte felsorakoztatja a neki kedves városokat. falvakat: „Szentzen lettem ez világra.”; „Pofonba megyec”; „Györre vel Györbe kézülóc”; „Calsára ment”; „Debrecenben tanult”; „Szakmárt lakic”; „Tartzált efic fokadalom” (l. még SZATHMÁRI i. m. 198—9). Aztán nemcsak a Szenczi Molnár iránti

szeretetről, hanem az anyanyelvi tudatról és az anyanyelvi grammatika tekintélyéről is tanúskodik például Asztalos András nagyszombati polgár Szenczi Molnárnak írt levele: „Adja az ur Isten, hogy azt a munkát, kit jó rész szerént elvégzett Kegyelmed . . . (mely az magyar grammatica, az mint Kegyelmed leveléből értem), hazájában békességgel és jó egészséggel jöhessen. Bizonyára az magyar grammatikát akarnák sokan látni, kiváltképpen azok, az kik közöttök magyar nyelvet akarnának tanolni.” (Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése . . . Bp., 1898. 338.)

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYÖT a XVII. század közepén kiadott „Hungaria Illufrata . . .” (Ultrajecti, 1655.) című grammatikájában, bár ez csak helyesírást és alaktant tartalmaz, a szabályok megalkotásában immár jobbára nem a latin minta, hanem a magyar nyelv működése irányítja. A mi jelenlegi szempontunkból figyelemre méltó három kitűzött célja: elősegíteni az idegeneknek, különösen a Magyarországon nyugati részén lakó németeknek nyelvünk megtanulását; célja továbbá, hogy a született magyarok is megtanuljanak belőle biztosan és tudatosan helyesen beszélni és írni; végül: kiváló nyelvünk illusztrálásával az ugyancsak kiváló magyar nemzetet is még híresebbé akarja tenni (l. uo. 337—9). Azt szintén kiemeli, hogy másoktól eltérően nyelvünk bemutatását a legkisebb mértékben sem alkalmazta a latinhoz (uo. 336).

PERESZLÉNYI PÁL „Grammatica Lingvae Vngaricae” (Tyrnaviae, 1682.) című, mondattant is tárgyaló művében egyrészt elődeinél nagyobb mértékben támaszkodik a beszélt és írott nyelvi tényekre, másrészt viszont bizonyos pontokon szolgáiban követi a latin hagyományokat. Ez a grammatika a XVIII. században még kétszer megjelent, így iskolai könyvként — meglehetősen hatása, különösen az úgynevezett katolikus helyesírás elterjesztésében. Egyébként nemcsak példákat stb. merített SZENCZI MOLNÁR grammatikájából, hanem teljes szakaszokat is szó szerint átvett a maga munkájába.

Végül itt említem meg TÓTFALUSI KIS MIKLÓST, jóllehet nem nyelvtant írt, hanem igen jelentős helyesírási munkát „Ratiocinatio de Orthographia . . .” címen (ez az „Apologia Bibliorum” — Amstelodami, 1684. — részeként Kolozsvárt jelent meg, 1697-ben), a latintól való teljes elszakadás tudniillik az ő munkásságában következik be. TÓTFALUSI már úgy tekinti a latint, mint egy nyelvet a sok közül. És nyelvi-anyanyelvi tudatossága is nagyobb valamennyi elődeinél. Számára az anyanyelv minden: ennek érdekében mozgósítja a nyomdát, az iskolát, és ezért követeli a magyar nyelvű, mindenkire kiterjedő iskoláztatást.

b) Szótárak. — Mindenekelőtt SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-es latin—magyar és magyar—latin, valamint 1611-es latin—görög—magyar szótárát kell megemlítenünk. Ezek több századon át „a szótárt” jelentették. Különösen nagy tett volt a magyar—latin rész megszerkesztése, tudniillik SZENCZI MOLNÁR ebben teljesen új csapásokon járt. Ezek a szótárak nyilvánvalóan szintén hozzájárultak a nyelvi-anyanyelvi tudatosodáshoz.

c) Stilisztikák, nyelvművelő munkák. — A stílusnak, illetőleg az egyes nyelvi jelenségek stílusértékének, valamint helyességének a számbavétele szorosan összefügg az illető nyelv leírásával, grammatikai rendszerezésével, és az sem vitatható, hogy ez a számbavétel szintén hozzájárulhat az említett tudatosodáshoz. Ezekkel kapcsolatban SYLVESTER és GELEJI KATONA idevágó munkásságáról, továbbá az egyes nyelvtanírók ugyancsak idekapcsolódó megjegyzéseiről kell szólnunk.

SYLVESTER az „Vÿ Teftamentū Maġar nelweñ . . .” című fordításához csatolt könyvvégi jegyzeteiben, az első magyar nyelvű stilisztikai tanulmányban a bibliai

értelmezést követve abból a jelentéstani tételből indul ki, hogy minden szó és minden mondat akármilyen nyelvben vagy eredeti, vagy átvitt értelmű. Ezután szavakat és mondatokat említ mindkét értelemben, a bibliából vett példákkal illusztrálva. Majd megállapítja, hogy a bibliaolvasónak hozzá kell szoknia az átviteles kifejezőmódhoz, mert a szentírás tele van az ilyen szavakkal és mondatokkal. De — folytatja SYLVESTER nem kis öntudattal — „kőnű . . . hozzā f3okni az mű nipűnknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en bef3idnek neme” (164a). Azt is megmondja a továbbiakban, hogy hol használja népünk az efféle beszédmódot: „Il ill'en bef3iduel naponkid valo f3olāfāban”, és „Il inekekben, kiuāltkipeñ az virāg inekekben, mell'ekben czudālhatt'a minden nip az Maġar nipnek elmijnek éles voltāt az lelifben, mell' nem egēb, hanem Maġar poēfis.” (Uo.) És szinte páratlan disztichonaival bebizonyította, hogy nyelvünk ritmusban is versenyezhet a klasszikus és bibliai nyelvekkel (vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében 159—61). Egyébként BALÁZS JÁNOS joggal következtetett arra, hogy Sylvesternek szándékában volt nyelvünk „szólásának módját” tárgyaló stilisztikát is írni (l. Sylvester János és kora 284—7, Nyr. LXXXI, 156—8).

GELEJI KATONA ISTVÁN főműve, a „Magyar Gramatikatska” (Gyula-Fejirvárratt, 1645.) nem rendszeres nyelvten, inkább az anyanyelvével tudatosan törődő, jó nyelvérzékű s éles szemű, továbbá a korabeli retorikákat stb. ismerő író-prédikátornak a helyesírásra s a mondanivaló helyes és stílusos kifejezésére vonatkozó, elsősorban gyakorlati jellegű tanácsait, szabályait tartalmazó munka. Mivel GELEJI KATONA szakítani tud a latin hagyománnyal, ez a műve eddig nem tapasztalt eredetiséget és önállóságot mutat. És mint utaltunk rá, Geleji Katona — valószínűleg a német „Sprachgesellschaft”-ok hatására és mintájára — olyan nyelv művelő mozgalmat indít Gyulafehérvárott és Erdélyben, amelyben már ott van egy, a németekéhez hasonló magyar nyelv művelő társaság csírája. Tudatosságát igazolja az is, hogy nézeteinek érvényt szerzett nemcsak terjedelmes műveiben, hanem jobbára a gyulafehérvári főiskola s a közeli nyomdák körében is.

És talán nincs is olyan grammatikusunk, aki nyelvtenében több-kevesebb stilisztikai jellegű megjegyzést ne tett volna, stilisztikailag ne minősítette volna az alaktani elemek egész seregét (pl. „indifferenter”, „elegantier”, „rectius”: SZENCZI MOLNÁRNÁL, l. 218; „usitatus”, „elegantius”, „elegantissime”: PERESZLÉNYINÉL, l. 336; stb); vagy ne hívta volna fel a figyelmet egy-egy nyelvi elemnek valamely műfajhoz való kötöttségére (pl. „in sermone communi”, „in historiis maxime sanctis”, „in oratione [maxime ligata]”, „Vngari rure educati . . . efferant”: PERESZLÉNYINÉL l. 337); stb.

d) Iskolai tankönyvek. — Mostani szempontunkból nagyon fontos szerepet tölthettek be az olvasástanító ábécék és az iskolai nyelvtenok. A XVI—XVII. századi ábécéknek két típusát különböztethetjük meg: a főként katekizmusok elején található néhány lapos magyar nyelvű olvasástanító fejezeteket és az önálló latin—magyar nyelvű elsősorban a latinoktatás céljait szolgáló abecedariuumokat. Az előbbieket a XVI. század harmincas éveitől — viszonylag nagy számban — a reformáció hatására jöttek létre, azért, hogy elsősorban a szentírásnak anyanyelven való olvasására tanítsanak, illetőleg hogy segítsék a prédikátorokat, tanítókat s azokat, akik vállalkoztak az olvasás, írás terjesztésére. Az első abecedariuumok mintegy száz évvel későbbiek. Ez utóbbiak jelentősége mostani szempontunkból nyilván sokkal kisebb.

Az iskolai nyelvtenok közül — egyébként PERESZLÉNYI említett grammatikája ide is tartozik — ezúttal csupán kettőre utalok. KÖVESDI PÁL „Elementa Linguae

Hungaricae” (Leutschoviac, 1686.) című munkája teljes, de igen rövidre szabott gyakorlati nyelvtanunk és első ilyen jellegű tankönyvünk. Többször kiadták feltűnően provinciális nyelvét módosítva. Egyébként a szerző az olvasóhoz magyarul szól, és célként „az hajdani dicséretéffen tündöklő igaz Magyar nyelvnek hafznof-sabban valo tanulását és meg-tartását” jelöli meg (uo. 551).

Tipikusnak mondható továbbá SZŐNYI NAGY ISTVÁN idevágó munkája: „Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, irás olvasásra XII. órák alatt meg-taníthattya... Kolosvárat Nyomtt. M. Tótfalusi Kis Miklós által. 1695. Eftzendőben.” Ebben a módszeresen megírt tankönyvben a szerző felszólít mindenkit, aki írni-olvasni megtanult — elsősorban a prédikátorokat —, hogy érezzék kötelességüknek másokat is „azon drága kintsre igazítani” (uo. 587). A nemzet romlásának egyik nagy okát „a köz nép” tudatlanságában látja, ezért „Nofza annakokáért szorgalmatofsággal légyünk rajta: Udvarokban, Várofookban, Falukban légyenek mindenütt Magyar Oskolák” (uo.).

6. Szólnom lehetne — kellene — még a szépirodalom nagyon lényeges ilyen irányú tudatosító szerepéről (gondoljunk csupán a Károli-bibliának, Szenczi Molnár zsoltárainak, Balassi Bálint verseinek stb. a hatására); a nyelvi egységesülésnek, a nyelvi normarendszer ekkori alakulásának a jelentőségéről (idézett munkám egyébként ezt tárgyalja) és a XVIII. század, benne a Rákóczi-kor idevágó szerepéről. Minderre azonban jelenleg nincs terünk.

Előadásomat annak a hangsúlyozásával zárom, hogy egyáltalán nem lebecsülendő a magyar nyelv tudatosodásának a Halotti Beszédtől a XVIII. század közepe tájáig megtett útja, de látnunk kell, hogy maradt bőven tennivalója e tekintetben is a felvilágosodásnak és a reformkornak.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Hányig tudtak a finnugor korban számolni?

Erkki Itkonen emlékének
— eredetileg a 80. születésnapjára

I. A címben föltett kérdés megfogalmazása a finnugor és a magyar nyelvészek számára valószínűleg túlságosan primitívnek látszik, hiszen már több mint másfél százada (CASTRÉN, AHLQVIST, BUDENZ stb. óta) a finnugor alapnyelv hatos, az ugor hetes számrendszere mellett több érv hangzott el, s a tízes számrendszernek is voltak és vannak szószólói; írtak a számrendszer valószínű megváltoztatásáról MUNKÁCSITÓL (KSz. I, 245) RÉDEIIG és JANHUNENIG (NyK. LXV, 158, MSFOu. 185. sz. 119—20), továbbá l. az újabb etimológiai szótárakban is (*hatvan*, *hét* TESz., *hét* MSzFE.; a hatos és a hetes számrendszer eddigi irodalmát részletesen ismerteti HONTI „Az uráli nyelvek tőszámnevei” c. akadémiai doktori értekezésében; gépirat 44 kk.). Szerintem három ok miatt nem lehet a finnugor alapnyelv számrendszeréről beszélni:

I. Teljesen kizártnak tartom, hogy egy nép számrendszert változtasson, mert az túlságosan magas matematikai műveltséget kívánna meg a közösség minden egyes tagjától, az alpműveletek ismeretén kívül jártasságot a hatványozásban is. Ha az ugor nyelvközösség tagjai a hatos számrendszeréről áttértek volna a hetesre,

akkor az első hat számon kívül minden más számnak meg kellett volna a nevét változtatniok, mert minden más számnak megváltozott volna a rendszerbeli helyzete. Például a hatos számrendszer százasa, azaz $6 \cdot 6 = 6^2 = 36$ a hetes rendszer tízesének, azaz 7-nek az ötszörösénél eggyel több, vagyis a hetes rendszernek az 51-ese. A hatos rendszer ezrese, $6 \cdot 6 \cdot 6 = 6^3 = 216$ a hetes rendszerben a százasból (49) négyet, a tízesből kettőt és még hat egyest tartalmaz, tehát 426, így marad a számegyenesen azonos helyen a hatos rendszer ezresével. Másik példa: a 8. szám a számegyenesen a 8. egység, minden 9-nél nagyobb alapszámú számrendszerben 8-cal jelölendő; a nyolcas rendszerben ez a tízes (10), a hetes rendszernek a 11-ese,* a hatos rendszerben 12,* az ötösben 13,* a négyesben, minthogy a tízesének a kétszerese, 20, a hármas rendszer húszasa után a második szám, tehát ott 22,* s végül a kettes rendszerben az ezres. Azt hiszem, fölösleges további példákkal szemléltetnem, mennyire nem egyszerű az áttérés egyik számrendszerből egy másikba.

2. Nem vagyok benne biztos, használtak-e valaha is a gyakorlatban más számrendszert, mint a tízest. Néprajzi feljegyzések régóta beszámolnak ugyan különböző, nem tízes számrendszert használó népekről, HONTI említett munkájában vagy 50—60, részben csak a legújabb kiadványokban közölt kis és nagy alapszámú (2, 3, 4, ... 60) „valódi vagy vélt” számrendszer használatáról tudósít (27. jegyz. Függelék 20—37). Ezek közül azonban csak egy látszik valóban számrendszernek, egy Új-Zélandból származó közlés a 11-es számrendszerről, ahol a négyzet, 121 és a köb, 1331 stb. neve is megtalálható. A közlés azonban nem minősíthető feltétlenül hitelesnek (l. HONTI, Függelék 27—8). Egyetlen más nem tízes számrendszernél sem található utalás az alapszám hatványainak a nevére, márpedig ha legalább a négyzetnek nincs kiemelt szerepe, saját neve, akkor nincs számrendszerről szó. A régi, keleti kultúrnépek állítólagos 60-as számrendszere azért nem fogadható el számrendszernek, mert 3600 nem szerepel mellette, a 360-as szám, mely ugyanott a teljes szög fokainak a száma, nem jellegzetes száma a 60-as rendszernek. A nem tízes számrendszerek létezése mellett érvül a francia *quatre-vingt* '80', *quatre-vingt-dix* '90' nevére mint az ismeretlen vigézimális számrendszerű szubsztrátum nyelvi emlékére szokás hivatkozni. Ez azonban ugyanolyan tévedés, mintha a párosával, illetőleg a tucatjával elszámolt, feljegyzett kereskedelmi cikkek alapján a tucat és a pár szót ismerő nyelvben a kettes vagy a tizenkettes egykor használt számrendszer nyelvi maradványait akarnók felfedezni; a romanisztika ezzel foglalkozó cikkeiben számolási, számlálási módról esik szó.¹ A nem tízes számrendszerről szóló közlések további, matematikai szempontból kielégítő ellenőrzés nélkül (ha ugyan még elvégezhető ilyen) nem bizonyítják az említett számrendszerek létezését. Hiteleseknek látszanak viszont azok a följegyzések, melyek szerint több primitív nép „a természet lágy ölén” csak 2, 3, ... 6 szám nevét ismeri, ami annál több, a sok fogalmába tartozik (részletes irodalom található HONTINÁL, i. m. 16—8, valamint 17., 18. jegyz.).

* Héten egy, hét fölött egy, haton kettő, ötön három, kétszerhárom meg kettő stb. néven lehetne nevezni.

¹ REICHENKRON (Festgabe Ernst Gamillscheg 164—84) a *Zählsystem* szót használja (166, 183), l. még *Zählweise* (172), *Rechenart* (176); idézetben, más szerző megfogalmazásában *Vigesimalzählung* (177); számrendszerről nincs szó, csak konkrét dolgok lehetőleg gyors megszámlálásáról.

Ez a két érve általános jellegű, véleményem szerint minden primitív nyelv-közösség számrendszerére igaz; a finnugor alapnyelv számrendszeréről HONTI teljesen meggyőzően behozta, hogy nem lehetett hatos alapszámú (i. m. 46—8), s utalt arra, hogy hasonló módon zárható ki minden nem tízes alapszámú rendszer feltevése a finnugor korra. Érvelése az ugor hetes számrendszer használata ellen is ugyanilyen meggyőzően alkalmazható.

3. Az eddig mondottakból következik, hogy a finnugor alapnyelv vagy a tízes számrendszert ismerte, vagy a számismerete még nem terjedt számnévrendszer igényléséig.

Nemcsak spekulatív alapon állítható, hogy a primitív népek csak konkrétumok megszámlálásáig jutnak el, az absztrakt számolás számukra ismeretlen, hanem a néprajzi gyűjtések is ezt igazolják. THEODORA KROEBER férje hagyatékát kiadva közölte erre egy igen tanulságos példát: a törzse kihalását túlélő indián, Ishi utolsó éveit a kutatók között élte le, s sok adatot tudtak tőle nyelvről, szokásairól följegyezni. A számokat nagy keservesen tízig elmondta, ott kijelentette, hogy nincs tovább; dollárokat, azaz konkrétumot meg tudott nagyobb mennyiségben is határozni, sőt bizonyos fokig számolni is tudott vele (Ishi, az utolsó vadember 140—3, idézi HONTI is, i. m. 18 és 13. jegyz.). Amíg a megszámlolandó konkrétumok száma kicsi, lehet minden újabb, „nagyobb” számfogalomhoz újabb számnevet lekötni, de ez nem mehet a végtelenségig. Márpedig a számok egymásutánjának sehol sincs vége, a végtelenig folytatható, ahogyan a számegyenes, melyre a természetes egész számok sora leképezhető, sehol sem végződik, kifut a végtelenbe. Minden nyelvben megszámlálhatatlanul sok, de véges számú szó van. (L. Nyr. LXXIX, 329—38.) A számok jelölésére e véges számú szónak csak egy része, méghozzá csak kicsi része vehető igénybe. Ezért kellett a számok egyértelmű megnevezésére valamilyen rendszernek kialakulnia, hogy ennek segítségével mindig tovább és még tovább lehessen számolni, soha se kelljen azt mondani: nincs tovább, ez az utolsó.

A tízes számrendszer a számok megnevezésének olyan rendszere, melyben tíz szóra van szükség az első tíz szám megnevezésére, aztán egyetlen további szó, a százaz elég ahhoz, hogy nemcsak 100-ig, hanem 999-ig számolhassunk (a legtöbb „fölsleges” számnév a tízes többszöröseinek a neveinél található, mint például az ugor és a permi nyelvekben; ezek régi, a tízes számnévrendszer ismerete előtti elnevezések lehetnek, melyeket nem kellett feltétlenül kiszorítani a tízes hányszorozására utaló elnevezéseknek). Egyetlen egy további, a 12. számnév, az ezres lehetővé teszi 999-től 999 999-ig a számolást. A további magasabb számokra a gyakorlati életben annyira nincs szükség, hogy a millió (és hatványai) szinte mindenütt késői, latin eredetű, kulturális vándorszó. Gyakorlatilag ezekre is alig van szükség, mert a tudományos életben 10 hatványai használatosak, vagy nagyobb mértékegységre térnek át, például a csillagászatban km helyett fényévekben mérik a távolságokat.

A nyelvi kommunikáció szempontjából a számrendszer „feltalálása” olyan nagy teljesítmény, mint más szempontból a tűz és a kerék felfedezése. Tűzet okozhat a villám is, kő magától is legurulhat egy lejtőn: a tűz és a kerék mintáját az ember a természetben láthatta, a számnévrendszert azonban magának kellett megalkotnia, erre azért nyilván sokkal később, magasabb műveltségi fokon kerülhetett sor. — Visszatérve a finnugor alapnyelvet beszélők számolási képességére, alapos vizsgálatot igényel annak eldöntése, tudtak-e olyan magas számig konkrétumokat megszámlálni, amihez számnévrendszer ismeretére vagy legalábbis a kialakulás kezdetére már feltétlenül szükségük volt (abban az esetben természetesen csakis

a tízes rendszer jöhet számításba), vagy pedig jogos-e a kérdést úgy feltenni, hogy hányig tudtak számolni. A két lehetőség közötti döntés csakis a finnugor nyelvek számneveinek az etimológiai vizsgálatától remélhető.

2. Az általánosan, már régóta mindenkitől finnugor eredetűnek tartott nyolc számnév (1, 2, ... 6, 20, 100) etimológiája nem segít a két lehetőség közötti választásban, sőt még bonyolítja is a döntést. Az első hat számnév finnugor eredetéhez már régóta nem fér kétség, különbség csak a rekonstruált szóalakokban van. Az *egy* esetében BUDENZTől HONTIig történtek alapnyelvi rekonstrukciók, de ha a másik, a FP, ?FU rekonstrukciót és a magyar meg az osztják számnév eredetét egy uráli közelre mutató névből fogadjuk el, e magyarázatok egyike sem szól az ellen, hogy a finnugor alapnyelvből ismert 2, 3, 4, 5, 6 előtt az egyes számnak is feltétlenül volt neve, s így valamennyi finnugor nyelvben ősi örökség ez a számnév is. A 2—6 közötti számnevek közös finnugor eredetét illetően semmi kétség sem merülhet fel, a 2 és az 5 esetleges uráli származtatása nem változtat azon a tényen, hogy e két számnév megnevezését a finnugor alapnyelv hagyta örökségül valamennyi belőle származó mai nyelvre. (Mai uráli hangtani ismereteink mellett a *káktá uráli származtatása elfogadható, a FU ötös és az összamojéd tízes közös uráli előzményeként kikövetkeztethető uráli alapnyelvi szó jelentése azonban 'kéz' lehetett; duálist ismerő nyelvekben a 'kéz' szó 5-re is utalhat, ebből származhat a FU 5, illetve a két kéz ujjaira az összamojédban. U 'kéz' szó szerintem azért nem maradt fenn, mert számnévvé vált; részletesebben l. Specimina Sibirica III, 234 – 8.) Újabb etimológiai szótáraink le is szögeznek, hogy „csak az első hat szám neve közös” (TESz. *hét* a., vö. *húsz*), illetve „a fgr. népek nyelvében a hatnál magasabb számfogalomnak nincs közös neve” (MSzFE. *hét* a., vö. *húsz*). Ez azonban nem állásfoglalás amellet, hogy csak 6-ig tudtak volna számolni, hiszen ugyanezek a szótárak a 20 és 100 etimológiáját is közlik. A húszasnál szerepel az a megszorítás, hogy a finnugor korban még nem „absztrakt” számnévre utalt (TESz., MSzFE., UEW.) — szerintem azonban akkor még minden számnév csak konkrétan megszámlolt lényekre, tárgyakra vonatkozhatott. Az árja eredetű százasnál azonban egyik szótár sem teszi fel a kérdést, mit jelenthetett az átvevőknek ez a „számnév”, ha a húszas ugyanakkor még nem volt teljes jogú, a többiekkel azonos kategóriájú „számnév”.

Az újabb etimológiai szótárak szerint (beleértve a FUV. és a SKES. is) hatig kétségtelenül tudtak a finnugor korban számolni; nem vitatható az sem, hogy a *húsz* és *száz* megfelelőivel együtt finnugor örökség, ahol a magyarországi etimológiai szótárak a húszas problémáira célozván az olvasót teljes bizonytalanságban hagyják a finnugor kori emberek számolási készségével kapcsolatban. A szócikkek íróinak, közlőinek azonban természetesen a szócikkek hangtani—jelentéstani helyességéért kell felelniök, nem művelődéstörténeti kérdéseket eldönteniök, így ez az ellentmondás könnyen elkerülhette a figyelmüket.

A számnevekről monográfiát író HONTI teljesen egyértelműen foglalt (munkájában többször is) állást: „A finnugor és a szamojéd alapnyelvben minden kétséget kizáróan decimális volt a számnévrendszer” (i. m. 43, l. még 1, 6, 20, 32—6, 43—56, a függelékben 17., 37., 44—59. jegyzet), a magasabb számok ismeretéről is többször félremagyarázhatatlanul mond véleményt, így az uráliak számolási tudásáról is, noha uráli eredetűnek csak a kettest rekonstruálja. Paleolitikus leletek alapján mégis azt állítja, hogy legalább 100-ig tudtak számolni (19); a finnugorok pedig, bár átvettek jövevényszóként egy ezres megnevezést, ez a tény szerinte

„egyáltalán nem azt bizonyítja, hogy ezen kapcsolatok előtt nem tudtak volna 1000-ig és ezresekkel számolni” (174). A finnugor kori ezresekkel való számolás, mint az idézetből látható, bizonyítatlan feltevés. A decimális rendszer létezését sem bizonyítja HONTI sehol sem, ez nála csak következmény, mert minden nem decimális számrendszer egykori meglétét meggyőzően cáfolja (46—8), amiből hallgatólagosan a tízes létére következett. Ez igaz is lenne, ha a nagy számok akkori létezése be lenne bizonyítva. A disszertációja védésekor kérdésre azt felelte HONTI, hogy alapnyelvi 10, 20, 100, 1000 létezését kimutatta, ebből következik, hogy tízes számrendszert használtak. A munkában *mənз és *luka, mindkettő '10' jelentéssel, *kušз '20', *šata '100', továbbá kérdőjellel *šasra ~ *šarsa '1000' jelentéssel finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett számnevek. Két tízes kikövetkeztetése azonban bizonyos fokig kölcsönösen egymás hitelének a rovására megy, semmi esetre sem segíti elő az etimológiák helyességének az elfogadását, hogy nem csak egyre utalnak a mai finnugor nyelvek, mint a már régóta ismert és elfogadott finnugor eredetű számok. Ahhoz, hogy e számok alapján a decimális rendszer finnugor kori használatát bizonyítottan láthassuk, el kellene legalább az egyik tízes alapnyelvi létét fogadnunk. A húszas neve főlöseges a tízes rendszerben, nincs bizonyító ereje; a régóta elfogadott etimológiájú százaz is csak abban az esetben teljes értékű bizonyíték, ha ki lehet mutatni, hogy minden nehézség nélkül tudtak már abban az időben százaz számolni. A kérdőjellel kikövetkeztethető ezres pedig azt a gondolatot sugallja, hogy circulus vitiosus alapján tekinthető finnugorkori átvételnek: ismerték a 10, 100, 1000 nevét, tehát decimális számrendszerük volt, decimális volt a számrendszerük, tehát feltétlenül volt neve a rendszer „sarkalatos” számainak.

3. A kérdés, hogy volt-e már a finnugor korban számnévrendszer vagy nem, ha nem volt, akkor hányig tudtak számolni, s ha csak egy alacsonyabb számig, akkor a 6 (ill. esetleg 20) és a jövevényszóként átvett százaz közötti hatalmas űr hogyan magyarázható meg, a biztosan finnugor etimológiájú számnevek segítségével nem tisztázható. Meg kell próbálni a negatívumot, a biztosan nem finnugor, hanem későbbi eredetű számneveket vallatóra fogni, továbbá a tízeseknek a HONTI kikövetkeztette új etimológiáit, azaz a két tízes számnevet is ebben a környezetben felülvizsgálni.

A hetes számot a tudományos finnugor összehasonlítások megkezdése előtt, s egy ideig még utána is, az ősi örökségbe sorolták. De már BUDENZ és kortársai megváltoztatták erről a véleményüket, s finn-permi, illetőleg ugor kori örökségnek tekintik e számneveket már évek óta. HONTI szerint is „e szó fiatalabb lexéma az eddig tárgyaltaknál” [mármint az első hat számnévnél] (129), a finn-permi számnév „indoeurópai származtatása nélkülöz minden alapot” (46, 132—3), az Ug. **9äptз* kétségtelenül valamilyen iráni forrásból származik (135). Véleménye még abban is egyezik a többi kutatóéval és az etimológiai szótárak felfogásával, hogy „az összes finn-permi nyelv szókezdő *š*-re mutat” (130). Ennek ellenére finn-permi *sejččem* vagy *šejččem* szóalakot rekonstruál, mely szerinte „kísértetiesen emlékeztet” (133) a JANHUNEN kikövetkeztette összamojéd *sejt³wā (? *sejkwā) (CastrToim. 17) számnévre; RÉDEI rekonstrukciója, a FP *šejččemä (UEW. 773) nem ennyire hasonló. Számomra érthetetlen további következtetések lehetőségét idézi fel HONTI a hasonlóság: az ugor számnév „kétségtelen iráni származtatása . . . — feltéve, hogy az FP '7' U/FU kori — az eredeti '7' viszonylagos hangtani közelsége” és mágiikus volta miatt lehetséges (139). A számnév esetleges uráli volta szerintem szinte lehetetlen, nyelvi alapon csak az igazolható, hogy az uráliak kettőig feltétlenül

tudtak számolni; ha helyes a fenti feltevés a finnugor ötös és a szamojéd tízes közös eredetéről (l. 2.), akkor már 5-ig sem terjedhetett az uráliak számismerete. Ha a 7-nél magasabb, azt rögtön követő számok (8, 9, esetleg még több) finnugor eredetűek lennének, akkor a finnugor eredeztetés hangtani nehézségeit még csak lehetne „retusálni”, a hetes szám szakrális, mágikus volta indokolhatja bizonyos eufemisztikus ejtést s annak következtében szabálytalan hangfejlődést (lehetséges, hogy a vogul hetes szókezdő *s-e* így magyarázható). Az viszont teljesen valószínűtlen, hogy egy uráliból a finnugoron keresztül örökölt hetes szám az ugor alapnyelvből kivészett volna, és egy ahhoz hasonló hangalakú iráni számnevet vettek volna át. A magam részéről a finn-permi hetes belső keletkezését prozódiai okokból valószínűtlennek tartom, mert az addig terjedő számsor (C)VCCV alakú, ha egy taggal belső fejlődés során bővült volna, akkor ritmikailag hasonlóknak kellene lennie. A sok hasonló, hangtanilag azonos uráli vagy finnugor szóból nem levezethető, más nyelvcsaládbeli hetes számnévhez is hasonló számnév viszont meghonosodhatott, ha a finn-permieket, az ugorok és az ősszamojédok is azonos forrásból származó számnevet más helyen, más időben, más közvetítéssel, más néptől vettek át (vö. JANHUNEN: MSFOu. 185. sz. 119—20). Így a hangtani eltéréseket nem a finnugor nyelvekben történt szabálytalan hangfejlődésével kellene magyarázni, hanem az átadó, közvetítő nyelvek számlájára írandók. Az átadó nyelv(ek) keresései a '7' és a 'Woche' jelentés megléte vagy hiánya nem lehet perdöntő, mert ezek között jelentésfejlődés bárhol és bármikor lehetséges.

A hetes számnév etimológiai vizsgálata szerintem még nem zárult le. Az azonban szinte teljesen bizonyosnak látszik, hogy nem finnugor örökség. (IKOLA szerint a fi. *seitsemän* az objektív használatban nem úgy viselkedik, mint a hatig terjedő, biztosan finnugor eredetű számnevek, hanem úgy, mint a jövevény 100, 1000, ill. a biztosan későbbi keletkezésű 8, 9, l. KSVK. XLVI, 159—67.) A finnugor korból örökölt első hat számnéven fölül a finn-permi és az ugor alapnyelv is felbomlásakor már ezzel a számnévvvel is rendelkezett.

4. A nyolcasnál és az annál nagyobb számoknál valamennyi finnugor nyelv számnevét, esetleg egyszerre több számét is együtt kell magunk előtt látnunk ahhoz, hogy különböző összefüggések szembetűnjenek. Az I. táblázat tartalmazza a 8, 9 és 10 elnevezését valamennyi finnugor nyelvből tekintettel a fontosabb nyelvjárásokra. (Valamennyi finn-permi számnevet, valamint a kéziratokból származó obi-ugorokat HONTI munkájából, többnyire a függelékéből idézem.) Az ugor és a finn-permi számnevek élesen elválnak egymástól. Az ugor nyolcas számnév feltétlenül közös eredetű a három ugor nyelvben, a 9 és 10 pedig csakis e nyelvek külön életében keletkezhetett. A finn-permi nyelvekben a nyolcasok a kettes, a kilencesek az egyes számnevükkel kezdődnek, s nem tartalmazzák a saját tízesüket. A permi nyelvek 8-as és 9-es számneveit élesen megkülönbözteti a finn-volgai nyelvekétől a szóvégződés, mert valamennyi permi 8-as és 9-es számnév utolsó szótagja *-mäs*, a finn-volgaiakban pedig egy a finn *-deksan/-deksän* szórésznek megfelelő, azzal egyeztethető végződés van.

A) Mostani matematikai műveltségünkkel kézenfekvő a 2-vel, illetve 1-gyel kezdődő 8 és 9 számnévnél arra gondolni, hogy ezeknél ennyi a hiány 10-hez. A finn-permi etimológiai kísérletek természetesen ebben az irányban indultak meg. A finn-volgai számnevekben indoeurópai **deksan* '10' (< **dekṃ*) szót gyanítottak második tagként, hangtani nehézségek azonban minden magyarázati kísérletnél maradtak. Hangtani és jelentéstani szempontból is tökéletesen kielégítő E. ITRONEN

I. táblázat

magyar	<i>nyolc</i>	<i>kilenc</i>	<i>tíz</i>
vog. T. AK. P. Szo.	<i>nālālow</i> <i>nālow</i> <i>nāllow</i> <i>nolōlow</i>	<i>antālow</i> <i>ontālow</i> <i>ontōllow</i> <i>ontōlow</i>	<i>low</i> <i>low</i> <i>low</i> <i>low</i>
osztj. V. Trj. DN. Ni. Kaz. O.	<i>nīlōχ</i> <i>nīlāχ</i> <i>nīta</i> <i>nīwtə</i> <i>nīwəλ</i> <i>nəjəl</i>	<i>əjərjōŋ</i> <i>irjēŋ</i> <i>ərjōŋ</i> <i>jērjāŋ</i> <i>jārətʲjāŋ</i> <i>jərʲtʲāŋ</i>	<i>jōŋ</i> <i>jeŋ</i> <i>jōŋ</i> <i>jāŋ</i> <i>jāŋ</i> <i>jōŋ</i>
Zürj. V. P. (10—100!) votj. (Irod.) Sz. Szl.	<i>kekjamīs</i> <i>kikjamīs</i> <i>t'amīs</i> <i>t'amīs</i> <i>kjamīs</i>	<i>ekmīs</i> <i>ekmīs</i> <i>ukmīs</i> <i>ukmīs</i> <i>ukmīs</i>	<i>das</i> <i>das</i> <i>das</i> <i>das</i> <i>das</i>
eser. KH. U. Kel.	<i>kändäkš</i> <i>kandāš</i> <i>kandāš</i>	<i>əndekš</i> <i>indəš</i> <i>indəš</i>	<i>lu</i> <i>luw</i> <i>luw</i>
md. E. M. fi.	<i>kavkso</i> <i>kafksa</i> <i>kahdeksan</i>	<i>vejksə</i> <i>vejksa</i> <i>yhdeksän</i>	<i>kemeŋ</i> <i>kemeŋ</i> <i>kymmenen</i>
lp. D. L. N. I. Kld.	<i>gaaktsie</i> <i>kaktse</i> <i>gavcē</i> <i>käävci</i> <i>käχtš^(E)</i>	<i>uktsic</i> <i>aktse</i> <i>ovcē</i> <i>oovce</i> <i>äχtš^(E)</i>	<i>lukkie</i> <i>läkēv</i> <i>logge</i> <i>loqvē</i> <i>loqkš^E</i>

magyarázata: ő finn-volgai **kakta e-k-sän* 'zwei existieren nicht', **ükte e-k-sä* 'eins existiert nicht' mondatokat következtet ki (FUF. XL, 336—9), s ezekből különböző, nyelvileg valószínű rövidülésekkel s egyéb változások feltevésével szabályosan keletkezettek a mai számnevek. A finn volgai alapnyelvet beszélő ha 7-nél 1 vagy 2-vel több embert, állatot, elejtett vadat stb. igyekezett ujjai segítségével „megszámlálni”, akkor a tízes szám és fogalmának ismerete nélkül is állíthatta 8 megszámlálható esetén, hogy '2 nincs', mert két ujjához nem jutott a megszámlálhatóból, illetve 9-nél csak egyhez nem volt mit hozzárendelnie. Az viszont matematikai és logikai szempontból nagyon valószínűnek látszik, hogy a számrendszer alapszámaig a számok megismerése, megnevezése egyesével bővült: aligha ismerhették már a tízest, amikor 8-nak és 9-nek még nem volt neve.

B) A permi számnevek *mīs* végződéséről még annyira elfogadható etimológiát sem sikerült eddig találni, mint a **deksan* régebbi magyarázatai voltak. HONTI (224—9, különösen 227, vö. 159—64, 230—1) igyekezett a régi megoldási kísérleteket elfogadhatóvá javítani. Szerinte volt a permi alapnyelvben egy a finnugorból örökölt **m3n3* tízes számnév, ehhez járult az elatívuszi *š*, mely a jövevény *das* '10' hatására depalatalizálódhatott, kieshetett a második szótag vokálisa, az így kelet-

kezett *ns* hangkapcsolat az őspermiben denazalizálódhatott. Azaz a feltételezett tízes feltételezett elatívuszából a következő feltételezett fejlődési sorral magyarázza a mai 8 és 9 összetett szám utótagját: **m̥n̥s̥ > *m̥ns̥ > m̥s̥*. (Arról írt HONTI — régebbi etimológusok csak néha —, hogy a zürjén nyolcas második szótagbeli *-ja-* elemét hogyan értelmezi: 225—8). Itt meg sem említi, hogy 1813-ból és 1850-ből származó zürjén nyelvjárási feljegyzésekben 30, 40, 50 és 60 is *-m̥s̥* végű, arra a tízeseknél (231—2) természetesen más magyarázatot ad. A 'kettő tízből', illetve 'egy tízből' jelentésű kiindulásból származó magyarázata 8-nak és 9-nek matematikailag túlságosan is tökéletes, megvan benne a kisebbítendő, a kivonandó, az elvégzendő művelet jelölése, s a maradék csakugyan a megnevezendő szám. Logikailag nem meggyőző — a sok feltételezésen kívül —, hogy a tízes nevét, a kivonás műveletét mindenki ismerte volna az őspermi korszakban, amikor 10-nél kisebb számoknak még nevük sem volt (vö. alább 4. C) a), itt látni fogjuk, a nyolcas hiányát HONTI megpróbálta megszüntetni).

A 8-as és a 9-es számnév keletkezési idejére vonatkozóan két nagyon fontos következtetés vonható le a finn-permi számok egybevetéséből. Feltétlenül már a finn-permi alapnyelvet beszélőknél felmerült az igény, hogy 7-nél tovább tudjanak számolni, ez azonban akkor még csak ujjaik segítségével, mutogatással támogatva sikerülhetett; ennek emlékére kezdődhet a 8-as mindegyik finn-permi nyelvben a kettessel, a 9-es az eggyessel. Nyelvileg azonban csak ennek az alapnyelvnek a megszűnte után, az őspermiben és a finn-volgai alapnyelvben sikerült a megfogalmazás úgy, hogy a kijelentés idővel számnévvé rövidülhetett.

C) Az I. táblázat ugor számnéveiben nemcsak a 8-as közös eredete tűnik szembe, hanem még az is, hogy a vogul 8, 9 és az osztják 9 a saját tízesére végződik, a magyar 8 és 9 *c* végződésében a nyelvészek a *tíz* rövidült változatát vélik felfedezni. Ennél elfogadhatóbb magyarázata nincs, hangsúlytalan helyzetben az *i* kiesését el lehet képzelni: zavaró körülmény viszont, hogy régebben a *c-t* *tz*-vel írták, így kérdés, nem az ortográfia sugall-e itt téves magyarázatot. Helyessége mellett szól azonban az a körülmény, hogy az obi-ugor nyelvekben mindenképpen valamilyen, a kerek számmal történő egybevetést fogalmaztak számnévvé (l. a) — c)).

a) Az I. táblázatból egyértelműen kiderül, hogy az ugor korban a hetet követő szám ismeretének a megnevezésének szükségessége felmerült, s mind a három ugor nyelv a 8-as számnevet az ugor korban megindult alapon fejlesztette tovább. Ennek ellenére ennek az ugor kori, a kialakulást megindító szónak a rekonstruálása még a mássalhangzók tekintetében sem teljesen kielégítő, s így aligha véglegesen lezárt; az akkori jelentésről sem adható elfogadható, megnyugtató válasz. Az ugor **nálz* (MSzFE., UEW.) vagy a HONTI rekonstruálta *nyl̥z* nem kielégítő az osztják konzonantizmus magyarázatához, ezért a keleti osztják számnév végződésében vagy denominális névszóképzőt, vagy a vog. *low* stb. '10' megfelelőjét keresik, illetőleg HONTI az általa kikövetkeztetett finnugor **luka* '10' maradványát. A Ni. Kaz. szóbelseji *w*, O. *j* ennek lenne a megfelelője, mely hangátvetéssel kerülhetett mostani helyére. E magyarázatoknak több hibájuk van: Nehezen kereshető a vogul számnév osztják megfelelője ebben az egy hangban, hiszen a vog. 8, 9 és az osztj. 9 számnév végén a számsorban az *e* számokat követő tízes neve csonkítatlanul, a laikus számára is jól felismerhetően található meg, nyilvánvalóan megkülönböztetésül az obi-ugor 80, 90 végén látható százashoz. A 10/100 különbségére való utalás funkcióját csak közismert, élő számnévek láthatják el, egy az osztjákban különben meg nem levő tízes erre nem alkalmas. Ezek a számnevek (8, 9, 80, 90) ezekben az alakjukban természetesen csak

II. táblázat

Az osztják 'nyolc' számnév egybevetése egyrészt V Vj. χ/γ , Kaz. *w*, O. *j* megfelelésű, másrészt vele azonos tőtípusú szavakkal

V. Vj.	Trj.	J.	DN. stb.	Ni.	Kaz.	O.	jelentés	OL.
<i>pōγərt</i>	<i>pewərt</i>	<i>pewert</i>	<i>pāγərt</i>	<i>pāwərt</i>	<i>pāwərt</i>	<i>pājərt</i>	Brett	13
<i>wōχ</i>	<i>wōw</i>	<i>wōw</i>	<i>wəχ</i>	<i>wew</i>	<i>wew</i>	<i>wəj</i>	Kraft	163
<i>jəχ</i>	<i>jəχ</i>	<i>jəγ</i>	<i>jəχ</i>	<i>jīχ</i>	<i>jīw</i>	<i>jəj</i>	Vater	183
<i>rəγ-</i>	<i>rəγ-</i>	—	<i>rəγ-</i>	<i>rīγ-</i>	<i>rīw-</i>	<i>rəj-</i>	auffliegen	183
<i>siγi-</i>	<i>siγi-</i>	—	<i>seγəj-</i>	<i>sewīj-</i>	<i>sewī-</i>	<i>səji-</i>	kreisen	167
<i>nīlāχ</i>	<i>nīlāχ</i>	<i>nōlāγ</i>	<i>nīlā</i>	<i>nīwā</i>	<i>nīwāλ</i>	<i>nəjəl</i>	acht	218
<i>tārəχ</i>	<i>tārəχ</i>	<i>tārəγ</i>	<i>torə</i>	<i>torə</i>	<i>tor</i>	<i>tar</i>	Kranich	88
<i>wājəχ</i>	<i>wājəχ</i>	<i>wājəγ</i>	<i>wəjə</i>	<i>wəjə</i>	<i>wəj</i>	<i>wəj</i>	Tier	94
<i>səsəχ</i>	<i>sāsəχ</i>	<i>sāsəγ</i>	<i>sesə</i>	<i>sesə</i>	<i>ses</i>	<i>ses</i>	Tierfalle	155
<i>tələχ</i>	<i>tələχ</i>	<i>tölləγ</i>	<i>tətə</i>	<i>tūt</i>	<i>tāl</i>	<i>tāl</i>	Winter	189
<i>jöntəχ</i>	<i>jöntəχ</i>	<i>jöntəγ</i>	<i>jəntə</i>	<i>jīntə</i>	<i>jīnti</i>	<i>jənti</i>	Bogensehne	188

az obi-ugorság kettéválása után, a tízesek nevének véglegesülése után alakulhattak ki. Teljesen világos a 9/90, vog. 8/80 nevében 10/100 szembenállása; az osztj. 8-nál hangtanilag is valószínűtlen, hogy az őszosztjában erre egy másik tízest alkalmaztak volna, hiszen azóta haplológia vagy ez első szótag redukciója nem mehetett volna úgy végbe, hogy a szókezdő *l* egybeolvadása az előtag szóközépi *l*-jével még az *l* meghosszabbodásaként sem hagyott volna sehol sem valami nyomot. Valamilyen szuffixum inkább lehetséges. Az eddigiek szemléltetésére a II. táblázat első öt sorában olyan szavak láthatók, melyekben szóközépi vagy szóvégi osztjKel. χ/γ van, s annak É. *w*, O. *j* a megfelelője. Ezek valamennyi déli nyelvjárási adatában is megvan a χ/γ , ebben különböznek az alattuk közölt osztj. 8 számnévtől, ez viszont tökéletesen beleillik abba a névszótípusba, melynek öt példája alatta látható a táblázatban. Ez a tőtípus igen gyakori KARJALAINEN szótárában, 40-nél több van belőle. A sok adat ellenére sem tudta azonban SAUER az osztják névszóképzőkről írt monográfiájában eldönteni, hogy a *k* (γ , η) képzősökhöz sorolhatók-e. A V. *kāntā* γ 'osztják' szónál bizonytalanságról ír, a többi felhozott adatról lehetőséget, bizonytalanságot említ (148—9), a V. *kirəγ* 'zsák' szóban pedig szerinte a szóvégi mássalhangzó talán a tőhöz tartozik (uo.). Kevesebb a probléma, ha szóközépi **l* helyett mássalhangzókapcsolatot, **lk*, **lw*, **wl*-t következtetünk ki, ezeknek lehet bármelyik ugor nyelvben pusztán *l* is a mai folytatása, l. m. *ell-*, *tél*, *lélek* esetében (UEW., 434, 516, 247). RÉDEI szerint **lk* hangkapcsolatra nem gondolhatunk, mert annak V. Vj. γ + *l* a szabályos folytatója, és a vogulban is nyoma marad. Ezzel szemben **alka* (UEW. 6) az osztjában, **nulkə* sem a vogulban, sem az osztjában (uo. 327) nem „szabályos” folytatású, s RÉDEI ezeket kérdőjel nélküli biztos etimológiákként közli. Az **lk* teljes elutasításához (NyK. LXV, 157) tehát RÉDEI sem tartja magát hasonló esetekben következetesen. Ha valamilyen — esetleg *k-s* — szóközépi hangkapcsolatot következtetünk ki *nyolc* szavunk ugor előzményében, akkor osztjÉ. *w*, *j* annak szabályos fejleménye lehet, a keleti szóvégződések a tőtípusba úgy illenek bele, mint *daru* szavunk esetében (l. a II. táblázatban közvetlenül a 8-as alatt). A magyarázat szépséghibája az, hogy az osztják déli adatai és a vogul nem ebbe a

fejlődési sorba tartozik, hanem abba, mely szerint az *l* hangkapcsolat ugyanúgy is viselkedhet, mint az intervokális szóközépi *l*.

A számnév eredeti jelentésének a kikövetkeztetésében csaknem teljesen azonosak az eddigi vélemények: 'acht ← ? Bündel, Bund' Ug. (UEW. 875), illetve ХОНТИнал '8', de hozzáteszi: esetleg nem is ugor, hanem finnugor kori (153), mint-hogy azonban a finn-permi nyelvekben nem maradt nyoma, nem igazolható finn-

III. táblázat

osztják

	8 — 9	80 — 90	800 — 900	18 — 19
V.	<i>n̄il̄əχ</i> əjərjөн	<i>n̄ilsat</i> əjərsat	<i>n̄il̄əχ sat</i> əjər t̄or̄əš	<i>j̄önərki-n̄il̄əχ</i> <i>j̄önərki-əjərjөн</i> <i>əjər-ķos</i> (Terj.)
Vj.	<i>n̄il̄əķ</i> əjərjөн	<i>n̄ilsat</i> əjərsat	<i>n̄il̄əχsat</i> əjərjөн sat	<i>j̄önərki n̄il̄əķ</i> <i>j̄önərki əjərjөн</i>
Trj.	<i>n̄il̄əχ</i> irjeŋ _o	<i>n̄ilsāt</i> irsāt	<i>n̄il̄əksāt</i> irjeŋ _o sāt	<i>jeŋ_oōrək n̄il̄əχ</i> <i>jeŋ_oōrək irjeŋ_o</i>
J.	<i>n̄oləγ</i> ür jeŋ _o	<i>n̄olsāt</i> ür sāt	— ür jeŋ _o sāt	<i>jeŋ_oōrrəkə n̄oləγ</i> <i>jeŋ_oōrrəkə ürjeŋ_o</i>
DN.	<i>n̄itə</i> <i>arjон</i>	<i>n̄itsot</i> <i>arsot</i>	<i>n̄itəsol</i> <i>arjонsol</i>	<i>n̄itəχāllон</i> <i>kimətjон n̄itə</i> <i>n̄itχus</i> <i>arjонχāllон</i> <i>kimətjонarjон</i> <i>arχus</i>
DT.	<i>n̄itə</i> ōrjөн	<i>n̄itsot</i> ōrsot	<i>n̄itsot</i> ōrjөнsol	<i>kim jөн n̄itə</i> <i>kim jөн ōrjөн</i>
Kr.	<i>n̄itə</i> ārjөн	<i>n̄itsot</i> ārsot	<i>n̄itəsol</i> ārjөнsol	<i>n̄itχus</i> ārχus
KoP.	<i>n̄itə</i> ār jөн	<i>n̄itsot</i> ār sot	<i>n̄itəsol</i> ār jөн sot	<i>n̄otχus</i> ārχus
Ni.	<i>n̄iwtə</i> j̄irjän	<i>n̄iwtə sot</i> j̄ir sət	<i>n̄iwtə sot</i> j̄ir jän sət	<i>n̄iwtə χus</i> j̄ir χus
Serk.	<i>n̄iwtə</i> j̄irjan	<i>n̄iwt-sot</i> j̄ir'-sət	<i>n̄iwtə-sot</i> j̄ir'-jan-sət	— j̄ir'-χus
Kaz.	<i>n̄iwəλ</i> j̄ärtjän	<i>n̄iwəλ sot</i> j̄är sət	<i>n̄iwəλ sot</i> j̄ärätjän sət	<i>n̄iwəλ χos</i> j̄är χos
O.	<i>n̄ijəl</i> j̄ərłän	<i>n̄ijəl sat</i> j̄ärsat	— —	<i>n̄ijəlyos</i> j̄ärkos, j̄är-

IV. táblázat

magyar	<i>nyolc kilenc</i>	<i>nyolcvan kilencven</i>	<i>nyolcszáz kilencszáz</i>	<i>tizennyolc tizenkilenc</i>	
vogul	T.	<i>ńalallow antallow</i>	<i>ńalallow ńal-sõt antallow</i>	<i>ńalallow šēt antallow šēt</i>	— —
	AK.	<i>ńalow ontalow</i>	<i>ńalsāt ontal(ow)sāt</i>	<i>ńalow šāt ontalow sāt</i>	<i>mõt-low(n)-ńalow mõt-low(n) ontalow</i>
	P.	<i>ńallow ontallow</i>	<i>ńalšēt ńallauláu antálšēt antállauláu</i>	<i>ńallow šēt ńalšēt ontallow šēt ontálšēt</i>	<i>ńallow-kajp-low mõt-low-ńallow ontallow-kajp-low mõt-low-ántallow</i>
	É.	<i>ńolšluw, ńolláu ontšluw</i>	<i>ńolsāt ontarsāt ontol(uw)sāt</i>	<i>ńolšluw sāt ontolow sāt</i>	<i>ńolšluw-χujpə-luw ontolowχojpłow</i>

ugor volta. Abban HONTINAK tökéletesen igaza van, hogy bizonyos sok eredetileg finnugor szóról csak azt tudjuk kimutatni, hogy az ugor vagy a finn-permi korban már megvolt, minthogy a nyelvcsalád másik ágában kiveszett, régebbi volta bizonyíthatatlan. Adott esetben azonban komoly érv a 8-nak ugornál régebbi volta ellen, hogy a permi alapnyelvben is és finn-volgai alapnyelvben is a 8-nak olyan mondatból számnévvé rövidült neve keletkezett, melynek megalkotására sem kerülhetett volna sor, ha lett volna a 8 jelölésére számnévük. Minthogy konkrétumokat számlálva a számnéveket sorban szokás mondani, ezért ilyen használat során kölcsönösen konzerválják egymást, illetve rövidülni szoktak (amire többhelyt HONTI is utal: 23, 25—6, 193, 199—200). Így teljesen valószínűtlen, hogy a finn-permi alapnyelv felbomlása után létrejött két új alapnyelv mindegyikében egy-egy teljes mondat kiszoríthatott volna egy meglévő, a számsorba prozódiailag és ritmikailag egyaránt jól beleillő számnévet, ennél sokkal valószínűbb, hogy a hetes létrejötte után érződött a nyolcas hiánya, sőt a kilencesé is, s mindkét alapnyelv úgy alkotta meg egyszerre mind a kettőt, ahogy tudta.

Az ugor alapnyelvre a '8' jelentés kikövetkeztetése a magyar és az osztják számnév alapján természetesnek látszik, de a vogulnak a saját tízesére végződő számnéve ezt már kétségesé teszi, noha ezt az akadályt lehetne még azzal elhárítani, hogy a vogul 9 analógiájára később került a *low*, *luw*, *lu* a vog. 8 számnév végére. A vogT. kerek tízes számnévek 40—70-ig, a vogÉ. 70 — hogy csak vogul példákat említek — megformálása alapján azonban, ahol a tízes előtt jelzőként egy egyes látható, az matematikai megfogalmazással a tízes szorzója; '8', '10' hallatán annak 80-ra kellene utalnia, nem 8-ra (l. az V. táblázatban a vogul számnéveken kívül hasonló szerkezettel a tízes többszörösei közül: osztj. 30—70, zürjP. 20—100, votjSzl. 40—90). Ha egybevetjük még a vogulban és az osztjákban nemcsak a nyolcast, hanem még a kilencet is tízszeresének és százszorosának megnevezésével, továbbá még a 18 és 19 többféleképpen megadott neve közül is az egyik fajtával, akkor már teljesen lehetetlennek látszik, hogy *nyolc* szavunk és megfelelőinek ugor előzménye számnév lett volna (l. III. és IV. tábl.).

A 800-nak és 900-nak valamennyi osztják nyelvjárási neve (a V. 900 kivételével), a vogT. AK. és É. megnevezése, valamint a P. hosszabb alakú 800 és 900, tökéletesen beleillik a kerek százások nevének rendszerébe: a százas neve előtt jelző/szorzó mutatja, hogy száz hányszorosát jelöli a számnév.¹ Nem illeszkedik azonban e névadási rendszerbe az osztj. 80, 90, vogAK. É. s részben a többi vog. nyelvjárásnak a saját százására végződő adata (l. III—V. tábl.). Az osztják 80-ban a százas előtt rövidülve látható a nyolcasuk (a talán képzőnek tekinthető keleti -*â*y, déli -*ê* végződés nélkül); osztjKaz. 8, 80, 800 és 18 szókezdeté azonos alakú; a Ni. észak—déli átmeneti nyelvjárásban a 80 hangátvetéssel különbözik a 800-tól, az északi nyelvjárások közül O.-ban feljegyzések hiányában nem állapítható meg, eltérő alakúak-e a kérdéses számnevek. Tény, hogy az osztjKaz. DT. 80 és 800 alakilag egybeeső, valamint akad a vogP. kétféleképpen közölt számnevek között is homonima.

A osztjákban a 90 és 900 egyik nyelvjárásban sem téveszthető össze egymással, mert a 9 egyesként az osztják mai tízesére végződik, s ebben az alakjában változatlanul található jelző/szorzóként száz előtt 900 jelölésére, a 90-ben viszont csak a tízes nélküli rész van a százas előtt. Ugyanez az elem 1000 előtt az osztjV.-ban a 900 jelölésében található még. Valamennyi nyugati osztják nyelvjárásban (a DT. kivételével) 80 és 90 első eleme, azaz a 100 előtt álló része, 20 előtt alkalmazva utal a 18, 19 nevére. A Ni. 18-ban nincs meg a 80 hangátvetése, a KoP. 18-nak a magánhangzója pedig feljegyzési vagy sajtóhiba lehet. Nem különbözik a 90 és 900 a többféleképpen megadott vogAK. P. É. adatok közül az egyikben. Az újabb szovjet feljegyzők szerint alaki egybeeséskor a 800, 900 az eléje tett 'nagy' jelzővel különböztethető meg a 80, 90-tól. Erről a lehetőségről MUNKÁCSINAK is vannak följegyzései.

Az obi-ugor 8 és 80 számnév szerkesztési módja rávilágít egy tényre: az obi-ugorban nem számolhattak egyesével 100-ig, mert akkor nyolcvanas számnévük így nem 80, hanem '98' jelentésű lenne a vogulban is, az osztjákban is! A három etimológiailag egymással kapcsolatba nem hozható megnevezése 9-nek és 10-nek a három ugor nyelvben amúgy is azt a következtetést sugallja, hogy közös ugor alapnyelvükből feltétlenül örökölték a számolási tudást 7-tel bezáróan, s kezdtek a 7-et követő számra utalni. Ennél tovább azonban az obi-ugorok is csak valamivel jutottak, a 8-on kívül a 80 is kezdett kialakulni. Minthogy a legtermészetesebb segédeszköz konkrétumok megszámlálásakor az ujjak igénybevétele, az obi-ugorság — még kettészakadása előtt — halászó-vadászó életmódjánál fogva halból, állatok bőréből, állatokból stb. készíthetett olyan füzért, köteget, csomagot, csoportot melyben annyi hal, bőr, állat stb. volt, hogy minden újra jutott egy. Ha az ilyen kötegeket, összetett egységeket számolva eljutott az utolsó ujjáig a megoldásakor, akkor erre a mennyiségre megvolt a finnugor alapnyelvből örökölt 100-as elnevezés, ha viszont két ujjára nem jutott a megszámlálandó „összetett konkrétumból”, akkor a 100 elé ugyanazt a szót teheték már az obi-ugor korszakban, mint „egyedek” megoldásakor ha az ujjak mindegyikéhez való hozzárendeléskor kettő hiányzott a csomó, a füzér, köteg létrehozatalához, így ebből alakult ki a 80.

¹ Az egyetlen kivétel a DT. 800, melynél a 8 szóvégi redukált magánhangzója hiányzik, s így 80 és 800 egyformán hangzik. KARJALAINEN azonban csak nagyon rövid ideig dolgozott alsódemjankai nyelvmesterével, Tailakovval, lehetséges, hogy a szükséges ellenőrzés hiányából téves ez az adata.

Ez az eljárás a kettészakadáskor, illetve közvetlenül utána az ősvogulság és az őszosztjakság számára még annyira világos és egyértelmű lehetett, hogy amikor egymástól már függetlenül az egy hiányt az utolsó ujjig való hozzárendeléshez megnevezték, akkor az egy kötegni stb. hiányt a százas mértékig ugyanazzal a szóval jelölték meg. Ugyanez az elem mutat rá egy százas hiányára az ezresig az osztjV. 900 nevében, az azonban nem állapítható meg, hogy ez örökség-e az őszosztjából, s ezt a megnevezési módot a többi osztják nyelvjárásból a többi kerek százas nevének analógiája szorította-e ki, vagy pedig későbbi V. fejlemény. Talán ez utóbbi mellett szólnak TYERJOSKIN adatközlőjének számnevei, aki minden kerek tízes előtti számot ezen szó segítségével adott meg, azaz szinte 'egy híján' 20, 30, . . . 80, 90; nem adta meg a 99 nevét, az viszont adataiból nyilvánvaló, hogy e szócska 100 előtt a 90, 1000 előtt a 900 félreérthetetlen, egyértelmű nevét hozza létre.

b) A III. és a IV. táblázat adatainak alapos egybevetése arra az eredményre vezet, hogy a számnevek rendszerébe csak az ősvogulban kerülhetett az *ontal* szócska; ennek mai nyelvjárási folytatói vannak a mai vogul tízes és százas számnév előtt a 9 és a 90-ben (a 90-et esetleg a többi kerek tízes analógiájára 9 jelzőként a 10 előtt is kifejezheti, l. T. P.); hasonlóképpen az őszosztjában is keletkezett ilyen funkcióra egy megnevezés, melyből a V. Vj. *ajar* és nyelvjárási megfelelői származnak, ez azonban nemcsak 10 és 100 előtt utal az egységgel, illetve egy tízes egységgel kisebb számra, hanem a nyugati osztják nyelvjárásokban a 20-at megelőző számra is; az osztjV.-ban még több hasonló funkciója is van.

Az ugor örökségbe tartozó voglT. *hal* s ennek megfelelői valamennyi vogul nyelvjárásban teljesen hasonló helyzetűek a számnévrendszerben: 10 és 100 előtt használatosak 8, 80 jelölésre (s 80-ra másik utalási mód a többi kerek tízes névéhez hasonló szóalkotással van a T. P. adatközlésekben); az osztjában ez az ugorból örökölt szó csak 100 előtt viselkedik éppen úgy, mint a vogulban, nincs az osztják tízesére szükség ahhoz, hogy 8-at jelöljenek vele (viszont valószínűleg egy képző segítségével meghosszabbodva egy gyakori osztják névszótípus tagjai közé sorolódott be). Funkciója azonban feltehetően még az osztják nyelvjárási elkülönülés után is világosan a 2 megfelelő egység hiányát jelenthette egy nagyobb mértékhez viszonyítva, így alakulhatott ki a nyugati nyelvjárásokban használata a 18 jelölésre, mely minden bizonnyal a 19-ével egy időben, vele párhuzamosan keletkezhetett.

c) A 9-es első elemére mind a három ugor nyelvben van etimológiai magyarázat. A vogul 9, 90 szókezdetét MUNKÁCSI óta a vogul 'oldal' szóval hozzák kapcsolatba: 'oldal-tíz', 'oldal-száz', csak HONTI ajánl más megoldást (263—6): minthogy ő feltétlenül kivonás jelölését látja a 9, 90 nevében, ő az előtagot hipotézisekkel 'oldaltalan'-nak értelmezi, amit lehet is valamelyest valószínűsíteni, szerintem azonban a régi az elfogadhatóbb magyarázat.

Az osztjában a V. Vj. 9, 90 látszik a legteljesebbnek, az eredeti elgondolást legjobban követőnek. A szókezdő *aj* teljesen azonos a számsor első tagjának, az 1-nek a nevével, a szó közepén STEINITZ megfejtése szerint egy *art* 'zuviel, überflüssig' szó keresendő (ennek szóvégi *t*-je hármassalhangzó-kapcsolat közepén szabályszerűen kieshet, illetőleg palatalizálódhat a *j* kezdetű következő szó előtt, vö. DEWO. 168). HONTI szerint a nyugatibb nyelvjárásokban gyors beszédben a szókezdő redukált magánhangzó elmaradhatott, a két szótag először csak allegroformákban, majd rendszeresen összevonódhatott. E hangtani fejlemény analógiákkal nem támasztható ugyan meg, de egy aránylag kicsiny, s ezért gyakran használt szám nevében nem lehetetlen (HONTI i. m. 242—3).

HONTI az osztják kilences számnévben kivonást lát, szerintem legfőljebb pszeudo-összeadásnak lehet azt az állítást minősíteni, hogy a megszámlált egységből, illetve kötegből 'egy túlsok [akkor] tíz, illetve száz' (vö. ÁKE. 606).

A magyar *kilenc* első elemét *kívül*, *kül* szavunkkal azonosítják már vagy két százada, az *nc*-nél a *harminc*, illetve *nyolc* hatásával számolnak. A többféle magyarázat közül a legvalószínűbb szerint a *c* a *tíz*-ből ered, előtte az *n* inetimológikus; permi eredeztetése a szóvégnak kevésbé elfogadható. Jelen vizsgálat szempontjából lényeges az a körülmény, hogy minden eddigi magyarázat szerint a 9 a legkisebb szám, melynek neve a magyar nyelv különletében keletkezett.

Mind a három ugor nyelvben a 9 a szó elején viszonyítást tartalmaz tízhez, illetve az obi-ugor nyelvekben 10, 100, 20-hoz is. Minthogy a 8 és a vogul-osztják 80, osztj. 18 megnevezése azonos szemléletű ezekkel, ezért az ugorból örökölt elem eredeti jelentése — mely matematikai és logikai okok miatt '8' nem lehetett — nyilván szintén valamilyen viszonyítás kifejezése; ebből következik, hogy 'nyaláb' sem lehetett jelentése az alapnyelvben (NyK. LXV, 158—9).

d) Az osztjO. '9' jelentésű *iltäm*-(*irt*)-*jong* RĚGULYNÁL, illetve AHLQVIST *iltam-jon*, *ittam-jon*, vö. STEINTZ *iltäm* (l. még StUA.16 61. szócikke), továbbá Sur. *nijal-jan* '18', valamint STEINTZ *iltäm-jon* '19' adatai nemcsak további etimológiai vizsgálatot tesznek szükségessé, hanem az adatok megbízhatóságát is jó lenne ellenőrizni, bár 9-nél kölcsönösen hitelesítik egymást. Az azonban látható, hogy újabb alakulatok lehetnek, valamint arra is lehet létrejöttükből következtetni, hogy e számok neve nem olyan ősi, jól begyökeresedett, mint az első 7 számnév. Az obi-ugor nyelvekben — noha a 8 megnevezésének szükségszerűsége ugor örökség — három számnév, a 8, 9, 10 feltétlenül szükségessé csak az ősvogulban és az őszosztjákban válhatott, s akkor talán csaknem egyszerre három számnévvel gazdagíthatták szókincsüket.

5. Már az I. táblázatból is látható, hogy a finnugor nyelvekben számos, különböző eredetű tízes számnév van, köztük a vogul, a cseremiszi és a lapp közös eredetű, finnugor örökség (noha a 7, 8, 9 mindenütt újabb). E tízeseket már régóta a m. *olvas*, a fi. *lukea* stb. megfelelőjeként tartják számon. HONTI (164—7) e számneveket kiszakítja ebből a szócsaládból, s FU *luka '10' előzményt következtet ki, annak a meggyőződésének szellemében, hogy az alapnyelvben már megvolt a tízes számrendszer; összefüggését a fi. *lukea* és megfelelőivel nem vonja kétségbe, mert éppen a mások által is urálnak vagy finnugornak tartott 'megolvas, számlál', jelentésű szócsalád teszi lehetővé a 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte→10' jelentésfejlődés feltevését. Ebben lényegileg mindenki egyet is ért vele, csak hogy e jelentésváltozást későbbi időpontra datálják, erre alább (8. A)) még visszatérek. E három nyelv végső fokon közös eredetű tízesén kívül a többi nyelv tízes számneve sokkal újabb eredetű. A finn és a mordvin a finn-volgai alapnyelvből származik, etimológiája ismeretlen, az őspermibe iráni jövevényszóként került *das* '10'; ettől független iráni jövevény a magyar *tíz* számnév is, melyet nyelvünk különletében vett át. Ugyancsak külön nyelvi szerzemény az osztj. tízes is, melyet FUTAKY tungúz jövevényszóként tart.

A) A tízes számneveknek az I. táblázatban bemutatott sokfélesége nem meríti ki a tízesek gazdag készletét, csak a finnben és a cseremiszi nyelvben fejez ki tízesük valamennyi többszörösét a finn-volgai alapnyelvből örökölt számnevük sokszorosaként; a mordvinban csak '20' megnevezésére van egy nagy valószínűséggel finnugorból eredeztethető számnév (l. 5. B)). A lappban is csak a déli nyelvjárásokban

van eltérés a számnévrendszer finn-volgai jellegétől. Már magának a 9-et követő számnak van még egy neve, nemcsak a többi lapp nyelvjárásokban is meglevő *lukkíe*, hanem — főként rénszarvasok és juhok számlálásakor — *tsiekkíe* használatos, mely számnevet már MUNKÁCSI is 'bevágás, rovás' szóból származtatott (ÁKE. 603, 606, I. még HONTI 202—4); HONTI gazdag adattárában a 11, 12 és 20 nevében is megtalálható ez a tízes. A finn-volgai nyelvekben csak az említett egy mordvin és egy lapp nyelvjárási többlet fordul elő a tízes sokszorosáiban, az ugor és a permi nyelvekben azonban más a helyzet. Az V. táblázat az ugor és permi számneveket mutatja be tízesével tíztől százig, a vogulban és a permi nyelvekben a nyelvjárási eltérések miatt két-két típust. Ahol tíz sokszorosára a megfelelő egyes jelző/szorzóként utal, ezt a jelző/szorzót a táblázat még akkor is számjeggyel adja meg, ha abban kisebb, de szabályos változás történik (*négy/negyven, hét/hetven*), teljesen ki van írva minden olyan sokszoros, mely nem ilyen szerkezetű.

Az V. tábl.-ban között tízesek közül kirínak a zürjP. adatok, melyek a finn-volgai tízesekhez hasonlóan tíznek a „sokszorosai”; ennek kivételével az ugor és a permi nyelvekben a 10 és 30 elnevezésében egy-egy permi és három-három ugor lexéma látható, ahol az osztják az egyetlen olyan, mely világosan 10 háromszorosa, a másik 4 nyelv harmincása matematikailag nem evidens, külön-külön etimológiai magyarázatot igényel. Az ugor és a permi nyelvek a tízeseiket 40-től kezdve azonos módon, mindegyik a saját rendszere szerint alkotja, (osztjV. és zürjP. mint már említettem, 30-tól, ill. 10-től kezdve), ez a szabály azonban egyes zürj. nyelvjárásokban 60 és 70 között megváltozik, illetve az obi-ugor nyelvekben 80-ra már a közös obi-ugor alapnyelvben kialakult egy alkalmas utalás, melynek mintájára hasonló szemlélettel kapott a 90 is nevet. Ezért az osztják 70-nél szabott határt a tízes-alkotás szabályának, a vogulban pedig csak egyes nyelvjárásokban 70-nél, illetőleg vagylagos számnévalkotás alapjául szolgál.

B) A permi és az ugor nyelvek húszasának megnevezésére nyilván egy a finnugor alapnyelvből örökölt szó szolgál (1838-as följegyzésben még a zürjP.-ben is megvolt), melyet általában *kuš alakúnak szokás rekonstruálni. Minthogy valószínűleg ugyanebből a szóból származik a mordvin 20-as számnév is, annak szóközé-

V. táblázat

Az ugor és a permi kerek tízesek megnevezése

	magyar	vogul		osztják	zürjén		votják	
		T.	É.	V.	V.	P.	Szl.	irod., Sz.
10	<i>tíz</i>	<i>láu</i>	<i>low</i>	<i>jõñ</i>	<i>das</i>	<i>das</i>	<i>das</i>	<i>das</i>
20	<i>húsz</i>	<i>khús</i>	<i>χus</i>	<i>ķos</i>	<i>kiž</i>	<i>2das</i>	<i>kiž</i>	<i>kiž</i>
30	<i>harminc</i>	<i>võit</i>	<i>vãt</i>	<i>3jõñ</i>	<i>komijn</i>	<i>3das</i>	<i>kvamijn</i>	<i>kvamijn</i>
40	<i>4ven</i>	<i>nũlu</i>	<i>nãlimãn</i>	<i>4jõñ</i>	<i>nẽlamijn</i>	<i>4das</i>	<i>4das</i>	<i>4don</i>
50	<i>5ven</i>	<i>5lu</i>	<i>5pãn</i>	<i>5jõñ</i>	<i>vetimijn</i>	<i>5das</i>	<i>5tas</i>	<i>5ton</i>
60	<i>6van</i>	<i>6lu</i>	<i>6pẽn</i>	<i>6jõñ</i>	<i>kvajtimijn</i>	<i>6das</i>	<i>6tas</i>	<i>6ton</i>
70	<i>7ven</i>	<i>7lu</i>	<i>7lou</i>	<i>7jõñ</i>	<i>7das</i>	<i>7das</i>	<i>7das</i>	<i>7don</i>
80	<i>8van</i>	<i>8lu</i>	<i>nõlsãt</i>	<i>nũlsat</i>	<i>8das</i>	<i>8das</i>	<i>8tas</i>	<i>8ton</i>
90	<i>9ven</i>	<i>9lu</i>	<i>ãntẽlsãt</i>	<i>ãjõrsat</i>	<i>9das</i>	<i>9das</i>	<i>9tas</i>	<i>9ton</i>
						<i>10das</i> <i>sto</i>		
100	<i>száz</i>	<i>šãt</i>	<i>sãt</i> <i>jãni^y s.</i>	<i>sat</i>	<i>šo</i>	<i>šo</i>	<i>šu</i>	<i>šu</i>

pi *m*-je igényel külön magyarázatot. HONTI szerint (175—82, különösen 181—2) a md. *kemeň* '10' *m*-je, minthogy az 10, 30, 40 stb., azaz 20 kivételével minden kerek tízes nevében megtalálható, hatolt bele a finnugorból örökölt húszas nevébe. A számnevek rendszert alkotnak, gyakran mondják őket sorban egymás után, hathatnak egymás hangalakjára; az egyes nyelvekben szinte egymásra rímelő szóvégződésüket lehet analógiával magyarázni, a magyar *hét* szókezdő *h*-ját a megelőző *hat* analógiájával magyarázzuk. Szóközép analógiás hatására egy másik szó közepére nem ismerek az uralisztikában példát, állítását HONTI sem támasztja másik hasonló, biztos jelenséggel alá, így aligha lehet elfogadni.¹ SETÄLÄ, PAASONEN és WICHMANN szerint a finnugor szó *m*-mel rekonstruálandó. Az *m* a magyarban a fejlődés során $\emptyset$ -sá fejlődhetett (vö. m. *nyúl*), az obi-ugor nyelvekben és a permiekben ez nem hangtörvényszerű. Ha azonban arra gondolunk, hogy a szibilánok és az affrikáták fejlődésében, fonotaxisában több hasonló és közös vonás található, akkor — tekintettel arra, hogy a FP **mč*-nek van a permiben, FU **mč*-nek osztjO.-ban *m* nélküli leszármazottja (l. UEW. 617, 53) — a szóközépi *mš* kikövetkeztetése (esetleg kérdőjellel) talán mégsem teljesen valószínűtlen. Több hipotézist tartalmaz RĚDĚI magyarázata (NyK. LXVII, 330—3), a húszas számnevek származtatása alapnyelvi rövid állításából — a finn-volgai 8 és 9 ma elfogadott etimológiai magyarázata mellett nem hagyható figyelmen kívül (**kojčš*, ill. képzővel **kojčščš* 'az ember [azaz az ember kéz- és lábujjai együtt]', ahol a **čš* mutató névmás föltehetően determináló szerepben járulhatott az alapszóhoz). A vizsgált kérdés szempontjából nem érdektelen az a tény, hogy WICHMANN az általa rekonstruált finnugor alapnyelvi szó jelentését bizonytalan vagy csak többé vagy kevésbé meghatározott mennyiségeknek adja meg, mely csak később vált húszas számnévvé (MSFOu. 52. sz. 347).

C) A 10 számnévhez hasonlóan 30-at is csak a permi nyelvek örökölhették közös alapnyelvükből, az ugor nyelvek aligha. Az is szinte bizonyos, hogy a permi alapnyelv a hármas számneve segítségével hozta létre ezt a számnevet, a szóalkotás módja azonban több, még eddig figyelembe sem vett problémát tartalmaz (l. 8. C) 1.). A m. *harminc* minden eddigi magyarázata szerint a magyar nyelv különéleti terméke. A sok eddigi etimológiából a legegyszerűbb, leghihetőbb HONTIÉ: a R. *harmic* alakváltozatot tartja az eredetinek, s azt **χarmu tisz*-ből magyarázza; annak azonban nagyon kicsiny a valószínűsége, hogy a *c* elé *n* a következő tízesek *-ven/-van* végződéséből került volna a szóvégződés elé, ahogy HONTI állítja (287). A vogul 30-as számnév ismeretlen eredetű; teljesen tudománytalan lenne találgatni, volt-e az osztjákban a mai előtti más neve, melyet a tízesek rendszerének felismerése során a mostani kiszorított.

40 és az ennél magasabb kerek tízesek neve az ugor és a permi nyelvekben határozottan arra utal, hogy ezek megalkotásakor feltétlenül már a tízes számrendszer kibontakozóban volt, s ez határozta meg számszemléletüket. Az osztjákban (80, 90 kivételével), egyes vogul, zürjén és votják nyelvjárásokban a 40-es és az annál nagyobb tízesek neve a saját tízesük — a vogulban esetleg kissé megkopott alakban — előtte a megfelelő eggyessel mint jelzővel (szorzóval); van olyan votják nyelvjárás, mely saját szóképletéből egy újabb szót vesz igénybe: a *don* 'érték' szó szerepel 4, 5, . . . 9 mögött tízszeresének a kifejezésére. Néhány zürjén nyelvjárás-

¹ HONTI még máshol is él ezzel a módszerrel: ő FU **ike*, **üke* '1' számnévet következtet ki, melybe a szóközépi *t* szerinte a következő számnév, **käfte* analógiájára került (182—4), itt azonban így 1, 2, sőt még 5 és 6 utolsó szótagja teljesen azonossá válhatott, tehát a szóvégződés analógiás hatásáról van szó!

ban nyilván a harmincasuk szóvégződése szolgált a 40, 50 és 60, azaz a biztosan finnugor örökségből származó számok tízszeresének a megnevezésére. Mint közismert, e *-min* számnévi végződésel egyeztetik már régóta a magyar *-ven/-van*, valamint a vogul *-män*, *-pän* számnévi végzödések, melyek szintén csak a most szóban forgó nagyságrendben fordulnak elő, melyek alapján HONTI az eredeti finnugor alapnyelvi *mənэ* '10' rekonstrukciójához jut (159), erről l. alább (8. C) kk.). Kiegészítésre szorul az V. táblázat zürjén adattára: 1813-ból és 1850-ből vannak nyelvjárási följegyzések, melyekben 30, 40, 50 és 60 végződése *-mis*, azaz ugyanaz, mint a 8, 9-ben a permi nyelvekben mindenütt. Az újabb Ud. följegyzésekben azonban az említett kerek tízesek *-min*-re végződnek.

Az V. táblázatból látható, hogy a százast tíz tízesként csak egy zürjP. közlő adta meg (vö. még ink. *kümmenkümmēt*, liv *t'umt'um* '100'), e számnév elterjedtségéről nincsenek közelebbi ismereteink, valamint arról sem, hogy ugyanebben a nyelvjárásban az oroszoktól függő viszonyban élő zürjének mennyire gyakran használják a 100-ra saját számnévük helyett az oroszból átvett jövevényszót. Különben az ugor és a permi nyelvekben is problémamentesen megvan a finn-volgai nyelvekből is mindenhol adatolt finnugor alapnyelvi százaz jövevényszó, melynél egy furcsaság szembeűnő: vogÉ.-ban alakilag egybeesett a hetes számnévükkel, ezért lehetséges, de nem kötelező (legalábbis a századforduló följegyzései szerint), eléje jelzőként a 'nagy' szót kitenni.

D) Az V. táblázat alapján az az olvasó benyomása, hogy sem az ugor, sem a permi alapnyelvben nem számoltak még tízesével százig, erre csak a magyar és az osztják nyelv különéletében, illetve a permi nyelvekben és a vogulban a nyelvjárási elkülönülések után került sor, csak ekkor véglegesedett a tízesével való számolás módja. A vogulban ez talán MUNKACSI és KANNISTO ott jártáig sem fejeződött még be. Csakis ilyen kronológiai elgondolás alapján érthető, hogy egyes zürjén és votják nyelvjárások is az alapnyelvből örökölt tízesük és a 4, 5, . . . , 9 segítségével nevezik meg a tízeseket 40-től 90-ig, más zürjén nyelvjárások a permi harmincas analógiájára alkotják a 40, 50 és 60 nevét, csak az ennél magasabb kerek tízesekben beszélnek a tízesük sokszorosáról, egyes votják nyelvjárások pedig egy a számnévben 40-ig nem adatolt votják szóval utalnak 40-től 90-ig a szám nagyságrendjére. A vogul nyelvjárások két tízesével való számolási típusa nem különül el olyan élesen egymástól, mint ahogyan az V. táblázat mutatja, van ugyanis vogT. *näl-söt* '80' följegyzés is (s akkor feltehetően a 90-nek is van 100-hoz viszonyított megnevezése), a vogÉ. típusú tízesével történő számolási módnál is vannak vagylagos följegyzések: AL. *nälšēt ~ nälläuläu* '80', *antälläu-läu ~ antällšöt* '90'; van ingadozás a *-lou* és *pen*, illetve *men* alkalmazásában is: vogÉ. *sät-lou ~ sätpen* '70', K. *ätpen ~ ätmén* '50'; vö. még P. AL. *kotlow* '60'.

6. Ha az alapnyelvben nem tudtak még tízesével 100-ig számolni, akkor egyesével sem számolhattak, hiszen számolás közben a kerek tízesek is előfordulnak. De nemcsak logikailag, hanem nyelvileg is kimutatható, hogy a tíz fölötti nem kerek számok megnevezése még későbbi eredetű.

A legtöbb európai nyelvben, s így a finnugor nyelvekben is, a nagy, száz fölötti, elsősorban nem kerek számok megnevezése általában — az alapvetően szükséges 12 számnév segítségével — azonos névszerkezetű (kivételek az általános szabály alól, mint látni fogjuk, még a finnugor számnevek között is akadnak). A legnagyobb nagyságrendű egységgel kezdődnek, melyet megelőz egyesekben kifejezett szorzója, ezt követi a következő nagyságrendű ugyancsak megelőzve a

VI. táblázat
Tíz fölötti nem kerek számok szerkesztési módja a finnugor nyelvekben

	'11'	'12'	'21' vagy egyéb	'31' vagy egyéb
magyar	tizenegy	tizenkettő	huszonegy	harmincegy
vogul	T. AK. P. Szó. lo(w)-tamər-ük ük-čuyp-low ük-kajp-low ak _o -čuypə-luw	lo(w)-tamər-kiť kit-čuyp-low kit-kajp-low kit-čuypə-luw	kos űk(ɛ) χos űk _o kos-ärəy-äkəy wät nupal ak _o a	woit ux wät űk wät-ärəy-äkəy naliman nupal ak _o a
osztják	V. DN. Ni. Kaz. jöh-ərkiej əjjätjöh ij-χös-jän i-χös-jän	jöhərki kät(kən) kat-χät-jöh kät-χös-jän kät-χös-jän	kos-ərək-əj χus əjət χus ű χos ű	kolämjöh-əj χolämjöh əjət χulämjäh ű näljöh pelä ű
zürj V.	das-əfik	das-kiik	kiž efik	P. kujimdas-əfik
votják	irod. Szl. das odig das no ojik	das kiik das no kiik	kiž odig kiž no viif '25'	nüldon odig '41' kujamistas ojik '81'
cser.	KH. Kel. lu-at-ik(tət) lat-ikte	lu-at-kok(tät) lat-kok	J. šüöd lat-ikte '111'	šüöd koklä šemät '127' šämälä šäm '77'
mordvin	E. M. kevejkeje kefkiä	kemgastovo komgastova	komš-vijke(je) komš-fkiä	komš-vejeje '25' niif-gemenä fkiä '41'
fs	üksitoista	kaksitoista	kaksikymmentä yksi	kolmekymmentä yksi
lapp	D. L. N. Sk. lükkie (jah) akte lükki-ih akta cehkiakt akata läke nan akta nup(pē) lähkäi okta-nubbē-lokkan ohättämäläi'fē	lükkie (jah) guokte tsiekkie guökt'e kuokte läke nan kuokte nup(pē) lähkäi guokte-nubbē-lokkan kuahttämäläi'fē	guokte lükkie akte kuok(te) look akta akta kymgt lookoi okta-goalmad-lokka kuahttäöhht	guolmen luktien jah akten (gen.) uktie luktie uktie '99' kuak look vitta '25' vitä-čič'itid '65' kuahttäläkolmm '23'

szorzójával, legvégül az egyesek. Ezek a szorzatok (tízes hatványai előttük jelzőként a sokszoroságukra utaló egyessel) összeadandók; az összeadásra utalhat nyelvi jel, de ez nem feltétlenül szükséges. Ha van nyelvi jel, akkor a sorrend nincs megkötve, pl. fi. R. *colme ja yhdexänkymmenen*, mai *yhdeksänkymmentä kolme* '93'. Döntően fontos az egyértelműség, pl. ném. *dreizehn*, ..., *neunzehn* '13', ... '19' esetében nem a szokásos a számok sorrendje, a tízesek sokkal régebbi nevének a fejlődése során azonban *dreißig*, ..., *neunzig* '30', ... '90' a 'zehn' annyira átalakult, hogy az azonos sorrend ellenére is minden félreértést kizárt.

Valamilyen nyelvi utalás a nem kerek szám nevében levő számnevek kölcsönös viszonyára elsősorban 11 és 19 között szokott lenni, ritkábban (pl. a magyarban) 29-ig vagy esetleg 100-ig. Ezek a nyelvi utalások, mint a VI. táblázat példaanyagából is kitűnik, a finnugor nyelvekben nemcsak nyelvenként, hanem még nyelvjáróterületenként is mások. HONTI monográfiájában több mint 25 ragot, névutót stb. mutat be az egyes nyelvek második tízesbeli, illetve magasabb tízesbeli egyeseinek tárgyalása során, melyeket e célra használnak, közöttük több jövevényszó. Megjegyzi — s ebben feltétlenül egyet kell vele értenünk —, nem lehet ezekből az elemekből a nem kerek számok finnugor alapnyelvi konstrukciójára következtetni (271). Sőt, szerintem a VI. táblázat alapján a nyelvi utaló elemekből éppen az olvasható ki, hogy a nem kerek számok neve a magyar nyelv külön életében, a vogulban (a T. *təmər* és a többiben a Szo. *χujp*, P. *kujp*, névutó használatából) e nyelvjárások elkülönülése után jött létre; hasonlóképpen az osztjKel. *ərki*, Ny. *χät'* stb. használata is csak nagyon késői keletkezés feltevéseivel válik érthetővé. A permi nyelvekben nem jellegzetesek a nyelvjárási különbségek, csak a votjákban adódnak kisebb eltérések, a cseremiszenben valamivel élesebbek a nyelvjárási eltérések, a lappban pedig esetleg még most sem kristályosodott ki egyik vagy másik nyelvjáróterületen (D., L.) a nem kerek számnevek alkotásának rá jellemző módja, adódnak nyelvjárási egyezések is, eltérések is. HONTI gazdag finnségi számgűjteményéből úgy látszik, mintha mindegyikben régen (l. az 1642-, 1733-, 1745-, 1824-ből származó adatokat) azonos szemlélet alapján nevezték volna meg 11-től 99-ig a nem kerek számokat. Azt mondták meg, hogy a hányadik tízesben számolnak egyesével, mint ma az irodalmi finn nyelvben 11-től 19-ig. A nyelvfejlődés folyamán megrövidültek, 1816 óta adatoltan, a tízesre már csak annak sorszámával utalnak a mostani számnevek. A nem kerek számoknak ezt a nem explicit vagy implicit addíció alapul megadását, hanem utalással az elérendő legközelebbi kerek számra, HONTI igen találóan ingrediens számmegadási módnak nevezi, ez felel meg nála GREENBERG „going-on operation” megnevezésének. Ez az ingrediens számnévalkötés a finnségi nyelvekben 11 és 19 között annyira uralkodó, hogy HONTI gazdag példatárában mindössze csak a karj. *kymmenen da kaksi* '12' nem ingrediens, hanem additív, ez e szám megnevezésének négy ingredienst követően az ötödik variánsa. Az irodalmi finn és észti nyelvből 20 fölött, úgy látszik, eltűntek az ingrediens számnevek. Az inkeriben, vepszében, votban, lívben és a déli észtben a példaanyag alapján az gyanítható, hogy 20 fölött egymás mellett él az ingrediens és az additív szerkesztési lehetőség, a karjalai és a lúd anyag olyan gyér, hogy abból semmi sem állapítható meg.

Nincs a finnségi számnévanyagban egyetlen egy 100 fölötti ingrediens megnevezésű szám sem, az igaz, hogy 100-nál nagyobb nem kerek szám alig akad HONTI példaanyagában.

A finn-permi nyelvek közül a finnségieken kívül még a lapp nyelvjárásokból jól adatolt az ingrediens számnévalkötés. HONTI 9 lapp számnévlísta közül csak

a legteljesebben (lpS.) nem fordul elő, a többiben 11 és 19 között az egyesek megnevezése után lpN. *nub'bē* 'toinen', illetve ennek nyelvjárási megfelelőjét a tízes latívusz alakja követi (a sorrend néha más), a magasabb számoknál esetleg ingrediens és additív alakváltozat is található. A sorszámot követően a tízes neve úgy, mint a finnben, a lappban is elmaradhat.

Az ugor nyelvek közül az obi-ugorokban van ingrediens számnévalkotás. A finn-lapp eljáráshoz hasonló azonban éppen csak akad: l. a III. és a IV. táblázatban 18, 19 DN., DT., illetve AK. P. megnevezései közül az idetartozókat (DT.-ben megrövidült sorszámnévvél), továbbá DT. 180, 190. Az összes többi ingrediens számnév az északi nyelvjárásterületekről való, s nyelviileg másfajta.

A leggyakrabban — 20 és 100 között — az elérendő tízes után a vog. *nupəl* 'gegen, zu' (KL. VII, 214), illetve osztjO. Sur. *pela*, Kaz. *peAi* 'zu, gegen' (DEWO. 1145) névutó található az egyes előtt. — A vogÉ.-ből sok *wāt nupəl ak_oa* '21' alkatú példát jegyzett föl KANNISTO és a szovjet gyűjtők, l. 22, 23, 31, 32, 34, 46, 57, 79, 145, 221, 324, 434, 633, 767, 889, 989, 1426 HONTI adattárában. Névutó helyett latívusz is utalhat az elérendő kerek célszámra: *wātən ak_o* '21', l. még 201, 203, 210. Az elérendő százásra sorszám is mutathat: *kit(it) sātən ak_oa* '101', l. még 109, 110, 145, 311, 324, 434, 767, 889 stb.

Osztják példát kevesebbet idézhetünk. KARJALAINEN O. adatai (21—9, 31, 91) mind ingrediens alkatúak. Kevés Kaz. nem kerek számneve közül csak a 31 egyik változata ingrediens, „ritkán” megjelöléssel. RĚDEI adatai alapján a Sur. számnevek additívan és ingrediensen is alkothatók. A két idetartozó. száz fölötti számnév kissé más szerkezetű: O. *kīmet sātll it*, Kaz. *kīmet sot peAi it* '101', azaz mind a kettőben sorszámnév utal a százásra, az O. adat pontos fordítása 'a második százának egye' lenne.

Az obi-ugor nyelvekben a fentiek szerint nemcsak sorszámnevek segítségével alkothatók ingrediens számnevek, hanem a latívusz és erre alkalmas névutók igénybevételével is.

(Folytatjuk.)

VÉRTES EDIT

A magyar mondat szerkezet típusáról

I. Bevezetés. — Az a magyar mondat szerkezet, melyet BRASSAI SÁMUEL azonosított (l. pl. BRASSAI SÁMUEL, A magyar mondat: Magyar Akadémiai Értesítő I [1860.], 279—399, III [1863—65.], 3—128, 173—409), s melyet munkáimban magam is kifejteni törekedtem (l. pl. É. KISS KATALIN, A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: NyK. LXXX [1978.], 261—86, A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 113. sz. Bp., 1983., Configurationality in Hungarian. Bp. stb., 1987., Az egyszerű mondat szerkezete. In: KIEFFER FERENC szerk., Strukturális magyar grammatika. I. Mondattan. Bp., 1992.), a környező nyelvek mondat szerkezeteivel összevetve látszólag egyedülállóan sajátos; valójában azonban olyan tulajdonságokat mutat, melyek a világ számos nyelvcsaládjának nagyon sok nyelvében megtalálhatók.

A magyar mondat szerkezet látszólag egyedi, az ismertebb indoeurópai nyelvekétől különböző fő jellegzetességei a következők: 1. A magyar mondat szerkezet elsődlegesen nem grammatikai alanyra és állítmányra, hanem topikra és állítmányra tagolódik (LI és THOMPSON terminusaival: a magyar mondat szerkezet nem alany-

prominens, hanem topik-prominens — I. CHARLES LI—SANDRA THOMPSON, Subject and Topic: A New Typology of Language. In: CH. LI és S. THOMPSON szerk., Subject and Topic. Academic Press, 1976.). 2. A fókuszának meghatározott helye van a mondat szerkezetben (közvetlenül az ige előtt). 3. A grammatikai alany a mondat szerkezetben a többi argumentummal egyenrangú pozíciót foglal el. — Ebben az írásban részletesebben is jellemezzük e három tulajdonságot; megmutatjuk, hogy előfordulásuk egymástól független; s utalunk más nyelvekben való megvalósulásaira.

2. A topik—VP szerkezet. — A magyar mondat tipikusan egy olyan hangsúlytalan (vagy kevésbé hangsúlyos) igei vonzattal kezdődik, mely egy, a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert dolgot vagy személyt nevez meg: azt, amiről vagy akiről a mondat szól; amiről vagy akiről a mondat hátralevő része: az igei csoport (VP) állítást tesz. E mondat szerkezeti egység a topik (T). Pl.

1. [T *János*] [VP *megvárta Marit*].

A topik nem kell, hogy egybeessen a grammatikai alannyal; az ige bármely olyan vonzata topicalizálható, mely egy (absztrakt vagy konkrét) dolgot vagy személyt, illetve a dolgok vagy személyek egy fajtáját nevez meg. Vö.

2. a) [T *Marit*] [VP *János várta az egyetem előtt*].

b) [T *A kaktuszoknak*] [VP *alig van vízre szükségük*].

A topicalizált összetevő szemantikai szerepének megfelelően specifikus vagy generikus főnévi csoport, illetve specifikus/generikus főnévi csoportot tartalmazó névutós csoport kell, hogy legyen. A specifikus főnévi csoport a kontextusból vagy a szituációból már ismert dolgot vagy személyt nevez meg; ilyen például a tulajdonnév (l. 3. a)), a határozott névelős főnévi csoport (l. 3. b)) vagy a határozatlan névelős, de a kontextusból vagy a szituációból már ismert halmaz egyik tagját megnevező főnévi csoport (l. 3. c)). Pl.

3. a) [T *Mari*] *felszállt a villamosra*.

b) [T *A barátnőm*] *felszállt a villamosra*.

c) *Néhány egyetemista beszélgetett a megállóban*.

[T *Egy lány (= egyikük)*] *felszállt a villamosra*.

A generikus főnévi csoportok a dolgok egy fajtáját vagy osztályát nevezik meg. Akár határozott, akár határozatlan névelősek lehetnek, pl.:

4. a) [T *A macskák*] *mindig a talpukra esnek*.

b) [T *A macska*] *mindig a talpára esik*.

c) [T *Egy macska*] *mindig a talpára esik*.

A VP előtt egynél több topik funkciójú összetevő is állhat:

5. [T *János Marit*] [VP *ritkán szokta megvárni az egyetem előtt*].

A topikot gyakran megelőző vagy követő, nem valamely dolgot vagy személyt megnevező szabad határozókat viszont nem elemezzük topikként. Így a 6. a)

mondat egyetlen topikot tartalmaz, a 6. b) mondat pedig topik nélküli:

6. a) [T *János*] *olykor* [VP *megvárja Marit az egyetem előtt*].
 b) *Valószínűleg* [VP *az egyetem előtt várta meg János Marit*].

A topik nem nélkülözhetetlen eleme a mondatnak; egy eseményt vagy állapotot anélkül is leírhatunk, hogy azt az esemény vagy állapot valamely szereplőjéről tett állításként fogalmazzunk meg. Pl.

7. a) [VP *Megállt egy autó a ház előtt*].
 b) [VP *Egy idegen csengetett be a lakásba*].

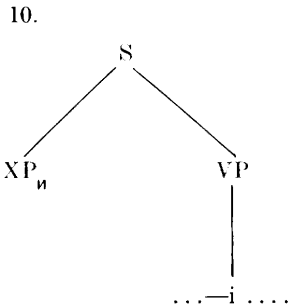
Azt, hogy egy mondat topik—VP szerkezetű-e, vagy csupán egy VP-ből áll, a mondat hangsúlyozása alapján dönthetjük el legkönnyebben. A mondat legerősebb hangsúlya mindig a VP első fő összetevőjére esik. Így ha a mondat első fő összetevője viseli a legerősebb hangsúlyt, a mondat topik nélküli. Továbbá fogódzó, hogy a VP-ben az igét csak egy fókusz vagy igekötő/névelőtlen főnév, valamint kvantorok (azaz számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot, mértéket, módot kifejező, hagyományosan összefoglaló, illetve kirekesztő kifejezéseknek nevezett összetevők) előzhetik meg. Tehát az a vonzat, mely megelőzi a (kvantor) (fókusz/igekötő/pusztá főnév) ige sort, topik. Pl.

8.	T	Q	F	V	...
	<i>Jánost</i>			<i>'hívta</i>	<i>Mari.</i>
	<i>Jánost</i>		<i>'Mari</i>	<i>hívta</i>	<i>meg.</i>
	<i>Jánost</i>		<i>'meg</i>	<i>hívták.</i>	
	<i>Jánost</i>	<i>'többen is</i>	<i>'meg</i>	<i>hívták.</i>	
	<i>Jánost</i>	<i>'mindenki</i>	<i>'meg</i>	<i>hívta.</i>	

A VP a topikkal mind mondattanilag, mind szemantikailag-logikailag predikációs viszonyban áll. Mondattanilag egy VP egy XP összetevővel akkor áll predikációs viszonyban, ha: I. a mondat szerkezetben az XP és a VP testvércsomópontok (szakkifejezéssel: az XP és a VP kölcsönösen vezérlik egymást); és II. az XP a VP valamely összetevőjének vonzata (szakkifejezéssel: az XP a VP-ben üres argumentumhelyet köt) (l.: EDWIN WILLIAMS, *Predication: Linguistic Inquiry XI* [1980.], 203—38; SUSAN ROTHSTEIN, *The Syntactic Forms of Predication*. Doktori értekezés. MIT, Cambridge, Mass. 1983.) Az azonban nem szükséges, hogy az XP a vele predikációs viszonyban lévő VP főigéjének vonzata legyen; lehet például egy beágyazott igéé is (l. 9. a)). A 9. b) topiknya — SZABOLCSI elemzésében (SZABOLCSI ANNA, *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok*. Kandidátusi értekezés. [Bp.] 1976.) — egy VP-beli birtokos személyrag vonzata. (A topikalizált összetevőnek és VP-beli üres helyének összetartozását azonos indexszel jelöljük.)

9. a) [T *Jánost_i*] | VP *nem hiszem, hogy [ismered_{-i}]*.
 b) [T *Jánosnak_i*] [VP *elveszett [-_i a pénze]*].

Egy XP és egy VP szintaktikai predikációs viszonya tehát a következőképpen ábrázolható:

A szintaktikai predikációs viszony szemantikai-logikai megfelelője az úgynevezett szemantikai-logikai alany—állítmány viszony. A szemantikai-logikai alany szerepe, hogy előtérbe állítson egy, a beszélő és a hallgató számára is ismert (konkrét vagy absztrakt) dolgot vagy a dolgok egy fajtáját; a szemantikai-logikai állítmány funkciója pedig, hogy új információt közöljön róla.

A környező indoeurópai nyelvek (vagy általánosabban: az alany-prominens nyelvek) mondataiban a mondat alapszerkezetét adó szintaktikai szubjektum—predikátum viszony korántsem értelmezendő mindig szemantikai-logikai alany—állítmány viszonyként; a szubjektum—predikátum szintaktikai szerkezetű mondatok szemantikai-logikai értelemben alanytalanok is lehetnek. MARTY logikai elmélete (ANTON MARTY, *Gesammelte Schriften* II, 1. Abteilung. Max Niemeyer, Halle, 1918., *Psyche und Sprachstruktur*. Bern, 1965.), melyet a nyelvészetben KURODA tett ismertté (S.-Y. KURODA, *The Categorial and the Thetic Judgement: Foundations of Language* 9. 1972—73. 153—85), a szemantikai-logikai alany—állítmány szerkezetű ítéleteket kategorikus, a szemantikai-logikai alanyt nem tartalmazó ítéleteket pedig thetikus ítéleteknek nevezi. A kategorikus ítéletek két aktust sűrítenek: azon dolog létezésének elismerését, melyet a szemantikai-logikai alany megnevez, és annak az állítását vagy tagadását, amit a szemantikai-logikai állítvány a szemantikai-logikai alanyról kifejez. A thetikus ítéletekből az előbbi aktus hiányzik.

A thetikus ítéletek fő típusainak nyelvi megfelelői az alábbi mondatfajták: I. egzisztenciális mondatok, II. személytelen mondatok, III. prezentatív (nem-specifikus alanyú) mondatok, IV. univerzális kvantor alanyú mondatok. Az úgynevezett alany-prominens nyelvekben szintaktikailag e mondatfajták mindegyike vagy többsége is szubjektum—predikátum szerkezetű; azaz, nincs különbség a kategorikus és a thetikus ítéletek szintaktikai szerkezete között. A magyarhoz hasonló ún. topik-prominens nyelvekben viszont a kategorikus és a thetikus ítéletek mondattani szerkezete nem egyforma: míg a kategorikus ítéletek XP—VP szerkezetűek, a thetikus ítéletek pusztán VP-ből állnak. A topik-prominens nyelvek meghatározó tulajdonsága tehát az, hogy bennük a mondat szintaktikai alaptagolódása azonos a mondat szemantikai-logikai alaptagolódásával: a szintaktikai szubjektum—predikátum (azaz, topik—VP) szerkezet minden esetben szemantikai-logikai alany—állítvány szerkezetnek, azaz kategorikus ítéletnek felel meg; a pusztán VP-ből álló mondat pedig szemantikai-logikai alany nélküli, thetikus ítéletként értelmezendő.

Hasonlítsuk össze a thetikus ítéletek fő típusainak angol és magyar nyelvi megfelelőit!

- I. 11. a) [NP *There*] [VP *is a dog in the room*].
 b) [VP *Van egy kutya az asztal alatt*].
 [VP *Egy kutya van az asztal alatt*].
- II. 12. a) [NP *It*] [VP *is raining*].
 b) [VP *Esik (az eső)*].
- III. 13. a) [NP *A stranger*] [VP *was knocking at the door*].
 b) [VP *Egy idegen kopogott be az ajtón*].
- IV. 14. a) [NP *Everybody*] [VP *arrived*].
 b) [VP *Mindenki megérkezett*].

Annak bizonyítását, hogy például a 14. b) univerzális kvantora a VP-n belül található, lásd többek között É. Kissnél (StruktGr. I. 1992.). Itt mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a VP-n kívüli topikokkal ellentétben a *mindenki* nem előzheti meg a mondathatározókat, vagy nem előzhet meg egyéb topikokat. Pl.

15. a) **Mindenki szerintem* [VP *megérkezett*].
 Vö. b) [T *János*] *szerintem* [VP *megérkezett*].
 16. a) *Mindenkit Mari [VP *megvárt*].
 Vö. b) [T *Jánost*] *Mari* [VP *megvárta*].

A 11–14. alatti thetikus ítéletek angol és magyar változatait összevetve azt tapasztaljuk, hogy az angol változatok mondattanilag mind NP—VP szerkezetűek, a magyar változatok viszont — a magyar nyelv topik-prominens jellegének megfelelően — kivétel nélkül mind pusztán VP-ből állnak.

Míg a topik-prominens nyelvekben a VP-ből való argumentum-kiemelést a mondat logikai-szemantikai szerkezete motiválja, az angolban például a grammatikai alany VP-ből való kiemelésének szükségességét azzal magyarázzák, hogy az alany esetét adó ragozott segédige a VP-n kívül található.

A topik—VP szerkezet a világ számos nyelvére jellemző; így az európai nyelvek közül topik-prominens például a baszk (I. JON ORTIZ DE URBINA, *Parameters in the Grammar of Basque*. Dordrecht, 1989.), a katalán (VALLDUVI 1990.), a bolgár (CATHERINE RUDIN, *Aspects of Bulgarian Syntax*: Slavica Publishers. Ohio, 1986.), a görög (IANTHI-MARIA TSIMPLI, *Focussing in Modern Greek*. In: É. KISS KATALIN szerk., *Discourse-Configurational Languages*. Oxford Series in Comparative Syntax. Oxford, megj. alatt [= DiscConf.]), a török (ESER E. ERGUVANLI, *The Function of Word Order in Turkish Grammar*. Berkeley, 1984.), némelyek szerint a román (MIORITA ULRICH, *Thetisch und kategorisch*. Tübingen, 1985.), több kaukázusi nyelv, így az örmény (BERNARD COMRIE, *Some Properties of Focus in Modern Eastern Armenian*: *Annual of Armenian Linguistics* V, 1—21) és a grúz (ALICE C. HARRIS, *Georgian Syntax: A Study in Relational Grammar*. Cambridge Studies in Linguistics 33. sz. Cambridge, 1981.); az ázsiai nyelvek közül topik-prominens többek között a koreai (HYON-SOOK CHOE, *Restructuring Parameters and Scrambling in Korean and Hungarian*. In: MARÁCZ LÁSZLÓ—PIETER MUYSKEN szerk., *Configurationality*. Dordrecht, 1989.; MI-JEUNG JO, *The Theory of Syntactic Focalization Based on a Subcategorization Feature of Verbs*. In: DiscConf.), a japán (SUSUMU KUNO, *The Structure of the Japanese Language*. Cambridge, Mass., 1973.), a hindi

(V. GAMBHIR, Syntactic Restrictions and Discourse Functions of Word Order in Standard Hindi. Doktori értekezés. University of Pennsylvania, 1981.), a nepáli (WILLIAM D. WALLACE, Subjects and Subjecthood in Nepali: An Analysis of Nepali Clause Structure and its Challenges to Relational Grammar and Government and Binding. Doktori értekezés. University of Illinois, 1985.); az afrikai nyelvek közül a szomáli (M. SVOLACCHIA—A. PUGLIELLI—L. MEREU, Aspects of Discourse-Configurationality in Somali. In: DiscConf.), illetve az amerikai indián nyelvek közül a haida (JOHN ENRICO, Word Order, Focus, and Topic in Haida: International Journal of American Linguistics LII [1986.], 91—123), az omaha (CATHERINE RUDIN, Topic and Focus in Bulgarian. In: DiscCof.), a maya (NORA ENGLAND, Changes in Basic Word Order in Mayan Languages: International Journal of American Linguistics LVII [1991.], 446—86; JUDITH AISSSEN, Topic and Focus in Mayan: Language LXVIII [1991.], 43—80) és a kecsua (PIETER MUYSKEN, Focus in Quetchua. In: DiscConf.). A mi topik-prominencia meghatározásunk szerint az izlandi is a topik-prominens nyelvek közé sorolandó. Ugyan az izlandi mondat szerkezetben a VP csak a grammatikai alánnyal léphet predikációs viszonyba, úgy, mint az alanyprominens nyelvek többségében; de a grammatikai alany csakis akkor emelhető ki a VP elé, tehát a szintaktikai predikációs viszony csakis akkor jöhet létre, ha az alany specifikus vagy generikus, tehát ha szemantikai-logikai alanyként értelmezhető.

A topik a különböző nyelvekben eltérő formai tulajdonságokkal rendelkezhet. Olykor morféma jelöli (például a japánban, koreaiban, haidában vagy kecsuában); máskor szerkezeti pozíciója és hangsúlyozása alapján azonosítható. Számos nyelv, például a magyar, katalán, bolgár, görög, kecsua, szomáli egy tagmondatban több topikot is megenged; a koreaiban és a haidában viszont tagmondatonként csak egyetlen topik lehetséges; sőt, a haidában csak a főmondat tartalmazhat topikot. A topik például a görögben nemcsak a szemantikai szerepének megfelelő esetben állhat, hanem választhatóan nominativusban is. Bizonyos nyelvekben a topik a VP-n belül nem üres argumentumhelyet, hanem névmást köt (például a görögben, szomáliiban, katalánban, haidában). A bolgárban és a koreaiban választható a topikkal koreferens VP-n belüli névmás kitétele.

3. A fókuszpozíció. — A magyar mondat szerkezet meghatározó tulajdonsága, hogy benne a fókusznak mindig ugyanazt a közvetlenül ige előtti pozíciót kell elfoglalnia. — A fókusz a kvantorokhoz hasonlítható szemantikai operátor. A dolgoknak vagy személyeknek egy a szövegösszefüggés vagy a beszédhelyzet meghatározta halmazán működik; azonosítja az adott halmaznak azt a részhalmazát, melyre a mondatban kifejezett állítás igaz. Pl.

17. a) *János [F Marit] várta meg az egyetem előtt.*
 b) *Marit [F János] várta meg az egyetem előtt.*
 c) *János [F az egyetem előtt] várta meg Marit.*

A 17. a) fókuszoperátorának tartománya a személyeknek egy a szituáció meghatározta halmaza (például János egyetemista barátnőinek köre). E halmazból a fókuszoperátor Marit jelöli ki mint azt az egyedüli személyt, akit János megvárt az egyetem előtt. A mondatból tehát az a következtetés is levonható, hogy a halmaz többi tagját nem várta meg János az egyetem előtt. A 17. b) mondat fókusza azt fejezi ki, hogy a beszédhelyzetben tekintetbe vett személyek közül kizárólag János volt az, aki várta Marit. A 17. c) mondat fókusza János és Mari lehetséges találkozási helyeinek halmazából azonosítja az egyetem előtti helyet és zárja ki a többi.

Az ismertebb indoeurópai nyelvekben a fókuszoperátornak nincs állandó mondat szerkezeti pozíciója; ezekben egy összetevő fókusz funkcióját többnyire a hangsúlyozással lehet kifejezni. A magyar mondatban viszont a fókusz mindig ugyanazon a mondat szerkezeti helyen: közvetlenül az ige előtt áll.

Egyéb operátorokra is jellemző, hogy bizonyos nyelvekben a mondat belsejében a grammatikai funkciójuknak (azaz alany, tárgy stb. voltak) megfelelő helyen maradnak; más nyelvekben viszont meghatározott, többnyire a mondat bal periferiáján található szerkezeti pozícióba mozdítandók, ahonnan megelőzik és vezérlik a hatókörükül szolgáló mondat szakaszt. Így például a kérdő operátort az indoeurópai nyelvek többségében a mondat élére viszik; a japánban viszont a mondat belsejében hagyják. A kvantorok (pl. a *mindenki*) a nyelvek többségében nem kerülnek operátorpozícióba, a magyarban viszont többnyire egy az ige és a fókusz előtti kvantorpozícióba vesszük őket.

A fókuszoperátornak a nyelvek igen nagy csoportjában van állandó mondat szerkezeti helye. E nyelvek nem szükségszerűen topik-prominensek; például a szakirodalom a csádi nyelvekben (LAURICE TULLER, *The Syntax of Postverbal Focus Constructions in Chadic: Natural Language and Linguistic Theory* 10. sz. 1992. 303—34), a bantu aghemben és kikuyuban (J. WATTERS, *Focus in Aghem*. In: L. HYMAN szerk., *Aghem Grammatical Structure*, Southern California Occasional Papers in Linguistics 7. sz. 1979.; G. N. CLEMENTS, *Bindig Domains in Kikuyu: Studies in the Linguistic Sciences* 14. 2., University of Illinois, 1984.), vagy az óromán dialektusokban (JUAN URIAGEREKA, *Focus Constructions in Old Romance*. In: *DiscConf.*) fókuszpozíciót azonosít, de topikról nem tesz említést. A topik-prominencia feltehetőleg független a fókuszpozíció jelenlététől a mondatban; például a japánra csak az előbbi tulajdonság jellemző. Mindazonáltal a két tulajdonság együttes előfordulása is igen gyakori; így a topik-prominens nyelvek közül fókuszpozíció található a magyar mellett többek között a baszk, a katalán, a bolgár, a görög, a török, az örmény, a grúz, a koreai, a nepáli, a hindi, a szomáli, a haida, az omaha, a maya és a kecsua mondat szerkezetben. A finn mondat élén MARIA VILKUNA egy némileg eltérő funkciójú operátorpozíciót azonosít (*Free Word Order in Finnish*. Helsinki, 1989.): egy olyan kontrasztív pozíciót, melybe akár fókusz, akár topik szerepű kontrasztív összetevő kerülhet. A görögben, a koreaiiban és a finnben a fókusz operátorpozícióba való kiemelése nem kötelező; egy összetevő fókusz funkciója az összetevő hangsúlyozásával is kifejezhető. A szomáliiban a főmondat fókuszpozícióját mindig ki kell tölteni.

A fókuszpozíció nemcsak a magyarban szomszédos az igével, hanem a nyelvek többségében: például az aghemben, a legtöbb csádi nyelvben, a baszkban, órománban, görögben, törökben, örményben, bolgárban, koreaiiban, omahában és a kecsuában. A fókusz és az ige összefüggése még azokban a nyelvekben is kimutatható, amelyekben nem szomszédosak egymással; például a szomáliiban törölt igéjű hiányos mondat nem tartalmazhat fókuszt. A magyarban, a koreaiiban, a törökben és az örményben a fókusz kiegészítő megoszlást mutat a szemantikailag az igébe inkorporálódott (predikatív tárgyi vagy határozói szerepű) pusztá névszóval, illetve a magyarban az igekötővel is. Az ige és a fókusz összetartozásának a magyarázatára számos teória született, l. pl. TULLER (i. m.), JO, (i. m.), BRÓDY MIHÁLY (*Remarks on the order of Elements in the Hungarian Focus Field*. In: KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian III*. Szeged, 1990. 95—122) stb.

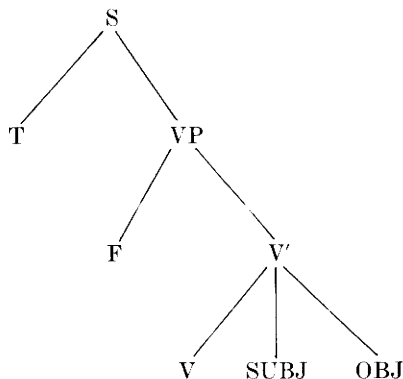
A fókuszpozícióba vitt összetevőt számos nyelvben morféma is jelöli; például a kikuyuban, szomáliiban, haidában, kecsuában. URIAGEREKA (i. m.) az órománban

több fókuszjelölő morfémát is kimutat. A szomáliában, haidában és kecsuában csak a főmondatban van fókuszpozíció. A görögben egy alárendelő összetett mondatnak csak egyetlen fókusza lehet. Ez akár a főmondatban, akár a beágyazott mondatban állhat, de mindenképpen a főmondatra is kiterjed a hatóköre. Az említett nyelvek közül csak a koreai enged meg tagmondatonként egynél több fókusz (l. ЧОН i. m.), s talán a bolgár (vö. RUDIN 1986 i. m.). A szomáliában és a bolgárban az operátorpozícióba kiemelt fókusz eredeti helyét névmás is jelölheti.

Az említett nyelvek túlnyomó többségében a kérdő kifejezések is fókuszként viselkednek; fókuszpozícióba kerülnek. Ugyanakkor többnyire azok a nyelvek is megengednek többszörös kérdéseket, melyekben csak egyetlen fókuszpozíció van; a koreaiiban viszont fókuszpozícióból lehet tagmondatonként egynél több, és kérdő kifejezésből lehet legfeljebb csak egy.

4. Az ige és vonzatainak szerkezeti viszonya. — Az alany valószínűleg a nyelvek többségében prominensebb mondat szerkezeti helyet foglal el, mint a tárgy. Álláspontunk szerint, mely BRASSAT idézett műveiben gyökerezik, a magyar nyelv nem ilyen; a magyarban az alany és a tárgy szerkezeti párhuzamosak; a mondat kiinduló szerkezetében, a fókuszpozíció kitöltését és a topikalizációt megelőzően testvércsomópontjai egymásnak. (A magyarra olykor alkalmazott „nem-konfigurációs” terminus erre a jelenségre utal; azt jelenti, hogy a magyar az alany és a tárgy grammatikai funkciókat nem szerkezeti konfigurációkkal fejezi ki.) A magyar mondatnak tehát az alábbi kiinduló szerkezetet tulajdonítjuk:

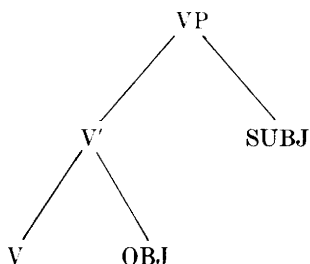
18.

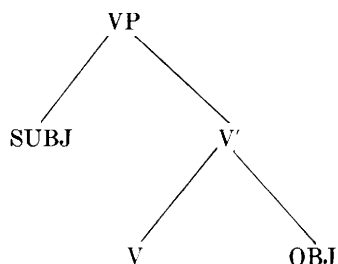
Az a kérdés, hogy az alany és a tárgy párhuzamos vagy aszimmetrikus pozíciót foglalnak-e el a mondat kiinduló szerkezetében, független attól a kérdéstől, hogy az adott nyelv szerkezete topik-prominens vagy alany-prominens-e. Újabban általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy az alanyt is az igei csoporton belül generáljuk, s az alany-prominens nyelvekben is transzformációval visszük a VP elé. Egy nyelv alany- vagy topik-prominens volta attól függ, hogy csak kategorikus ítéletek esetében végzünk-e VP-ből való XP-kiemelést, vagy minden mondatban, s milyen összetevőt emelhetünk ki a VP-ből a VP elé. Az alany és a tárgy szimetriájának, illetve aszimmetriájának kérdése viszont arra vonatkozik, hogy az adott

mondat igei csoportja olyan lapos-e, mint a magyaré a 18-as ágrajzon, vagy olyan hierarchikus, mint például a 19. a), b) alatti szerkezetek.

19. a)

b)

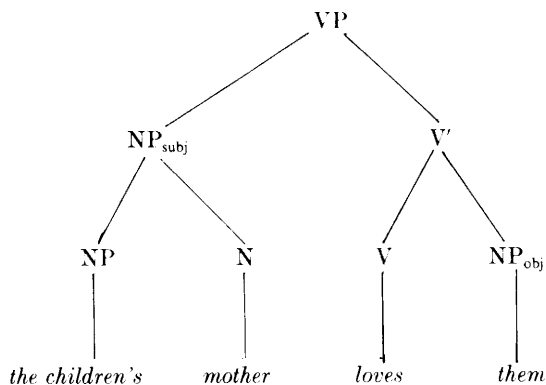
Ez utóbbi kérdés megválaszolásához, tehát az alany és a tárgy egymáshoz viszonyított kiinduló szerkezeti helyének tisztázásához azokat a grammatikai jelenségeket kell megvizsgálni, melyek függenek a jelenségben részt vevő összetevők kiinduló szerkezeti helyétől. E jelenségek igen széles körének elemzése megtalálható egyik korábbi művemben (Configurationality in Hungarian 1987.). Itt csak egy példát említünk illusztrációképpen.

Egy lexikális főnévi csoport és egy grammatikai jegyeiben (pl. számban és személyben) vele megegyező névmás akkor vonatkoztatható azonos referensre, ha a mondat kiinduló szerkezetében a névmás nem vezérli a főnévi csoportot, azaz ha nem áll, hogy a névmást uraló első elágazó csomópont a főnévi csoportot is uralja. Ennek fényében hasonlítsuk össze az alábbi angol és magyar mondatokat:

20. a) *The children_i's mother loves them_i.*b) **A gyerekek_i anyja szereti őket_i.*

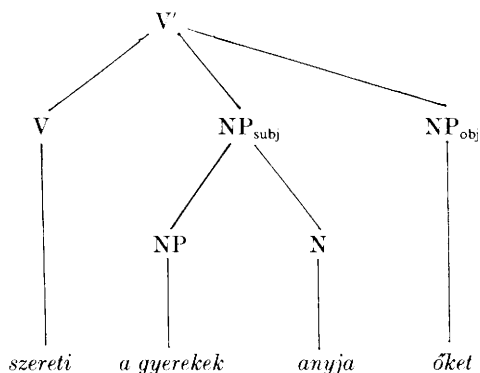
Az angol mondatban lehetséges a *them* és a *the children* koreferenciája, a magyarban viszont az *őket* és a *gyerekek* nem vonatkoztatható azonos személyekre — feltehetőleg azért, mert az angol mondat kiinduló szerkezetében teljesül a koreferencia univerzális feltétele, a magyar mondatban viszont nem. Tekintsük a két mondat kiinduló szerkezetének igei csoportját:

21. a)

b)

Míg az angol igei csoportban a tárgyi névmást uraló első elágazó csomópont: a V' nem uralja az alany részét képező *the children* főnévi csoportot, a magyarban a tárgyi névmást uraló V' uralja az alanyt, s benne *a gyerekek*-et. (A névmási koreferencia kérdésének részletes elemzését l. például É. KISS, *Against Treating Hungarian as a V-2nd Language*. In: KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian III*. Szeged, 1990. 29–64).

Az ehhez hasonló jelenségek vizsgálata eddig többek között az ausztrál warlpiriről (vö. KENNETH HALE, *Warlpiri and the Grammar of Non-Configurational Languages: Natural Language and Linguistic Theory* 1. sz. 1985–86. 5–48), a dél-amerikai hakaltékról (jacalteco) (ELLEN WOOLFORD, *VP-Internal Subjects in VSO and Nonconfigurational Languages: Linguistic Inquiry* XXII [1991.], 503–40), valamint az észak-amerikai papagóról és (KENNETH HALE—ELISABETH SELKIRK, *Government and Tonal Phrasing in Papago: Phonology Yearbook* 4. sz. 1987. 151–83) és haidáról (ENRICO i. m.) bizonyította, hogy mondat szerkezetükben az alany és a tárgy, illetve valamennyi igei argumentum párhuzamos helyet foglal. Közülük a fentebb már említett haida topik-prominens és a fókusz funkciót is szerkezeti poizícióval fejezi ki; s a leírások alapján feltehetőleg a warlpiri és a hakalték is topik-prominens.

Az, hogy egy nyelv az alany és tárgy grammatikai funkciókat eltérő vagy azonos szerkezeti konfigurációkkal fejezi-e ki, nyilvánvalóan az adott nyelv más tipológiai sajátágaival is összefügg — például azzal, hogy használ-e esetragokat. Ezen összefüggések azonban már túlmutatnak e cikk keretein.

É. KISS KATALIN

Szvorényi József*

(1816—1892.)

1992. december 11-én lesz 100 éve, hogy elhunyt Szvorényi József. Utolsó óráiról rendtársa, az igazgatói székben utóda így emlékezik: „Hárman voltunk körülötte. 11 óra után feltűnően fogyott a lélegzete. Talán sokan is vagyunk és rontjuk a levegőt? — kérdeztem. Szelíden, mosolyogva felelt: „Barátom, a szeretet nem ront soha semmit” (KASSUBA DOMOKOS, Szvorényi József (1816—1892). A cisterci rend egri katolikus főgymnasiumának értesítője az 1892—93. iskolai évről. Eger, 1893. 3).

Bevezetőként azért idéztem ezt a talán utolsó mondatát, mert — életpályáját végigtekintve — úgy látom, ennek tartalma egész életére jellemző volt. Áthatotta minden tevékenységét. Tudósi, tanári, emberi tartásában is mindig jelen volt. Mert tudós volt, egyben tanár, tudóstanár. Ember volt, az ifjúság nevelője volt a szó legnemesebb értelmében. Ezek a tulajdonságai egybeforrtak, s amikor róla beszélünk, szinte lehetetlen szétválasztani ezeket a tulajdonságokat egymástól.

Honnan vehette érdeklődését a borsodi néptanító fia? Az irodalomból megismerhető meleg családi otthonból, egyházától s nagyon kedvelt borsodi palócaitól, majd Egerbe kerülve, a palócságot inkább tagadó — ahogy ő emlegeti — egri kapásoktól. Szívesen időzött közöttük, hangyaszorgalommal gyűjtötte nyelvi megnyilatkozásait, hogy majd később egy nagyobb közösség hasznára szolgáljon. A család, az egyház, a palócok mellett ott volt mozgósító erőként a korszak.

Nem ültek még el az élénk nyelvújítási csatározások, a század közepén egyre erősödött a magyar nyelvészet, és a tudomány rangjára emelkedett. Az ún. elméleti kutató nyelvtudománynak az élettel való szoros kapcsolata példamutató volt. HUNFALVY PÁL olyan jellemzést ad a korról, hogy a nyelvtudomány szakemberei a nyelvtani, a helyesírási kérdésekkel nemcsak tudományos igénnyel és célból foglalkoztak, hanem különös gondjuk volt a gyakorlati feladatok vállalására és megoldására is (BAKOS JÓZSEF, Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). Bp., 1970. 112). Szvorényi József tehát abban az időszakban kezdte meg munkásságát, amikor az alkalmazott nyelvtudomány területeivel: nyelvművelési, nyelvhelyességi kérdésekkel, iskolai leíró nyelvtani és stilsztikai stúdiumokkal a kutató nyelvészet legkiválóbb szakemberei is szívesen foglalkoztak.

SIMONYI ZSIGMOND az 1870-es évek elejére vonatkozóan azonban már mást állapít meg: „Az iskola szörnyen mögötte marad a tudománynak s a gyakorlatnak.” (BAKOS i. m. 113.) — A Magyar Nyelvőr munkatársai a magyar nyelv védelmét célzó munkájukat kiterjesztették az iskolára is. Tőlük is súlyos bírálatok hangzottak el. „Ép nyelvérzékű emberre nézve valóságos gyötrellem újonnan sült tankönyveink olvasása. Legnagyobb részük ugyanis agyon meg agyon veri a magyar nyelvtan és szókötés szabályait, kifordítja szavainkat és mondatainkat értelmükből és jó hangzásukból” (Nyr. I, 137, 282, II, 502).

SZARVAS GÁBOR szerint „vannak továbbá olyan tételek, állítások és szabályok, melyek újra meg újra figyelmeztetnek, mégpedig hallhatóan, hogy egy a mai

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei tagozata, valamint a MAB által Szvorényi József halálának 100. évfordulója alkalmával rendezett emlékülésen.

nyelvtudomány színvonalán álló magyar nyelvtan egybeállítására a legsürgetőbb, s tovább már alig halaszthatóbb teendők egyikévé vált” (Nyr. II, 504).

Általános igény fogalmazódott meg arra, hogy „alkotni kell, mégpedig minél előbb egy törvénykönyvet, olyat, amely minden kérdésre nézve határozott, világos feleletet ad, olyat, aminőket a művelt nemzetek nagy részénél is látunk” (Nyr. II, 549).

Milyen jellegűek voltak Szvorényi nyelvtanai? HUNFALVY PÁL megállapítása szerint: „Az eklekticizmus nem jellemzi őket, de az enciklopédizmustól még nem tudott megszabadulni, és bár organikus összefüggéseiben, s nem az élő nyelvtől független élettelen halmazként sorakoztatja fel a nyelvtani ismeretanyagot, mégis az iskolai nyelvtanaiban szorosabban kötötte magát az elmélethez. Ennek következtében nyelvtanai sokszor a nem kívánt mértékben tudományos jellegűek” (HUNFALVY: MNyszet. VI, 419). Szvorényi maga is megvallja, hogy nem kívánta a nyelvtani rendszer tényeit „gyermekpéppé hígítani,” mert csak áthatóbb nyelvtani ismeretekkel lehet a magyar nyelvtan tanítását a stilsztika alapjává tenni.

Mielőtt nyelvtanait mi is szemügyre vennénk, nézzük meg azt a hatásában is igen jelentős művét, amelynek révén egyszerre ismertté lett, amelyik nyelvtanírói munkásságához is jó előtanulmányként szolgált, s melyet vele kapcsolatban ma is leginkább idéznek, a „Magyar ékes szókötés”-ét.

Szvorényi már ifjú korában szép számmal gyűjtötte szülőföldjén az általa szebbnél szebbnek ítélt tősgyökeres kifejezéseket, közmondásokat. Összegyűjtött anyagának feldolgozásához fogott, amikor 1843-ban a Magyar Tudós Társaság a magyar ékes szókötésre pályázatot hirdetett. Pályázott, s pályadíjat nyert, amely nyomtatásban 1846-ban jelent meg Budán. A siker nagy volt. A Magyar Tudós Társaság az akadémia levelező tagjává választotta. V. Ferdinánd király a pályamunkát magánkönyvtárába elfogadta, megparancsolta, hogy „e kitüntetés a főigazgatóságok útján valamennyi tankerületben közhírré tétessék” (KASSUBA i. m. 11—2). 1847-ben felszólították, hogy „tekintettel pályamunkájára, mellyel magának anyanyelvünk iránt maradandó érdemet szerzett” (uo.), a bölcsészeti kar magyar nyelvi és irodalomtörténeti tanszékére hirdetett pályázaton vegyen részt. Bírálója, VÖRÖSMARTY MIHALY úgy méltatja, hogy a pályaművek közül „Szvorényi szabályai mélyebben merítettek, példái biztosabb ízléssel s ítélettel készültek, s ha az akadémia módját ejtheti, hogy bevezézt s rövidített alakjában közre bocsássa, nagy szolgálatot teend az összes irodalomnak” (MNy. VIII, 257).

Szvorényi szókötésen a szavaknak mondatokká való összefűzését érti. Megkülönböztet közszókötést és ékes szókötést. Ez utóbbi abban különbözik az előbbtől, hogy a mondataalkotásban az elsőre is jellemző hibátlanságon és értelmességen kívül választékosságra, finomságra, szépségre is törekszik. A szók és mondatok ilyen tiszta s választékos alkalmazásának, fűzésének és rendjének összes szabályai teszik az ékes szókötést.

„Bántják az írói szódivatosságot a pórias szók — írja —, mellyek gyakran a nyelv természetete ellen, 's szükség nélkül fölkapatva... bármiként elkorcsosítva, jobbadán csak a legalsó rendűek' ajkán forognak. A pórias szók nagy részben a nyelv salakjaul tekintendők...” A divatosságot nem igényelhetik a régi elavult szók, a tájdivatos szók, a közelfogadást nem nyert új szók. Ezek csak megfelelő stílusértékben használhatók (SZVORÉNYI JÓZSEF, Magyar ékes szókötés... Buda, 1846. 57 stb.).

Részletesen beszél nyelvünk erősen toldalékoló, szintetizáló természetéről. Előremutató a nyelv emberi jellegéről szóló tanítása, a magyar nyelvvel kapcsolat-

ban felsorolt tipológiai vonatkozású nézete. Művének egyik kiemelkedő érdeme, hogy helyesen taglalja a különböző rétegekbe tartozó szavak stilisztikai értékét és használatát az egyes stílusnemekben.

Látva az egyre jobban előtérbe kerülő iskolai igényeket, 1851-ben a „Magyar ékes szókötés”-t iskolai használatra átdolgozta Ékesszólástan címen. E tankönyv mint általános és alkalmazott stilisztika, hosszú ideig szolgálta az igényesebb anyanyelvi oktatás és iskolai nyelvművelés céljait. Mind a kutató nyelvtudomány, mind az alkalmazott nyelvészet fejlődéstörténetében jelentős munkának kell tekinteni az Ékesszólástant.

Ebben a könyvében a nyelvbeli helyesség kérdéseit elsősorban a nyelvelmélet szempontjából vetette fel. A nyelv és gondolkodás szoros kapcsolatára utal, amikor azt mondja: „Az irány olyan, mint a gondolkodásmód. Nemcsak az irányt kell művelni, hanem azt a gondolkodási módot is, aminek az irány, a nyelvi forma megfelelő jegyül szolgál. A nyelvművelés feladata a gondolkodás gazdagítása is. A nyelvművelő munka legfőbb irányító elve, hogy a nyelv tekintessék annak, ami, azaz eszköznek, mert nem önmagáért van, hanem azon gondolatért, melyet általa kifejezni akarunk” (idézi BAKOS i. m. 119). Tulajdonképpen Szvorényi a korszerű nyelvművelési célra hívta fel a figyelmet.

Kitér a szépirodalom olvasásának fontosságára is: „Haszna a’ remekírók’ olvasásának . . . majd felszámíthatatlan . . . Bennök sokoldalú, s alapos tudományt . . . találunk, . . . eltanulhatjuk az ékesszólás erejét. Ahhoz, hogy a műremekek tökélyeit megítélni, hasznunkra fordítani tudhassuk, művelt ízlésre kell szert tennünk. Ízlésünket műtani szabályok által kell megfinomítanunk” (SZVORÉNYI i. m. 1 stb.). Ma is megszívlelendők Szvorényinak ezen gondolatai.

1853-ban a legfelső tanhatóság a középiskolák alsó osztályainak számára olvasókönyvek szerkesztésével bízta meg. Alig tesz eleget a megbízatásnak, újabb felkérés érkezik a gimnázium igazgatóságához „Égető szükségök van az alsó osztályoknak oly magyar nyelvtanra, mely a tanterv követelményeinek megfelelően. E munkát Szvorényi József vállalhatná magára” — szól a leirat — (KASSUBA DOMOKOS i. m. 24). Szvorényit is felszólítják, nyilatkozzék, hajlandó-e a megbízatást vállalni. Válaszként 1861-ben jelent meg „Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra” című tankönyve. HUNFALVY PÁL nyereségnek értékeli a könyvet, de a szótant elhibázottnak tartja, az igeragozás egy-két pontját a nyelvújításra is célozva, gúnyolódva emelte ki. Szvorényi másfél évtized múlva kap elégtételt, amikor HUNFALVY a rentház vendégeként elérékenyülve kért bocsánatot tőle.

Az iskolák lelkesedve fogadták a magyar nyelvtanát, de terjedelmesnek tartották, ezért egy rövidebb megírására ösztönözték. A sürgető felszólításnak engedve „Kisebb magyar nyelvtan” címen egy rövidebb kiadás jelent meg 1864-ben, sőt ezt 1871-ben „Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv” címen olvasmányokkal és ügyiratokkal megtoldva a főelemi fiú- és leányiskolák számára is átdolgozta.

Nyelvtanában bírálói különösen azt hibáztatják, hogy a közsokástól eltérően a szerző bizonyos ragokat is képzőnek tart. Valóban ő a *-kor*, *-tul*, *-kép*, *-ul/-ül*, *-lag/-leg* elemeknek képzővé válását deklarálja, és kivonja őket a ragok közül. Szvorényi ugyanis a magyar névragozás sokesetű jellege mellett foglal állást, a magyar főnévnek 17 esetét sorakoztatja fel, de amint láttuk, egyes ragokat kizár az esetragok közül.

Szvorényi nyelvtanában új vonás egyrészt az a módszertanilag is hasznos gyakorlat, hogy példatárában elsősorban a természetes nyelvhasználatot tükröző nyelvi formák olvashatók, s nem mesterségesen gyártott, a nyelvi valósággal kap-

csolatba nem hozható, csinált nyelvi megnyilvánulások. Másrészt Szvorényi következetesen végiggondolt, egységes elveken alapuló nyelvtani rendszert vázolt fel. (BAKOS i. m. 120.)

Szvorényi nyelvtanának másik jelentősége, hogy mondattani alapra helyezte a nyelvi tények bemutatását. Teljes mondattant dolgozott ki, hogy nemcsak a mondat szerkezetére, hanem a mondat — ahogy ő mondja — jelentményére is tekintettel volt. Ilyen mondattani ismeretanyag korábban a nyelvtanokban szerény mértékben szerepelt. Korszerű nézeteket találunk nyelvtanaiban a szórendről, annak a kommunikációban betöltött szerepéről.

A nyelvész-téta Szvorényi nagyon gyakran tesz egyenlőségi jelet a „szép” és a „helyes” nyelvi formák közé, mert szerinte ami szép, az helyes is. A nyelvész-tétikai szempont mindig nagy szerepet játszott nála egy-egy nyelvi tény minősítésében. Nyelvtankönyveiben a nyelvújításnak az eufóniát és az ízlést előtérbe állító elveit és gyakorlatát érvényesítette, a monotoníára alkalmat adó példákat következetesen kigyomláta a példatárából.

A *nevendékek erényesek és engedelmesek legyenek* típusú példamondatokból vonja le az intést: „Kerüljük gondosan több hasonló magánhangzónak, de különösen a sok *-e*-nek összehalmozását.” (BAKOS i. m. 120.) Szerinte a nyílt *e* és a zárt *ĕ* megkülönböztetése nemcsak helyesírási probléma, hanem a helyes magyar ejtés és eufónia érdekében megtartandó követelmény. „Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv”-ében a tanárok számára ezt a követelményt fogalmazza meg: „A közép zárt *-ĕ* hol *e*, hol *ĕ* írásjeggyel él. A tiszta kiejtését szigorúan követeljük meg a tanulóktól, elsősorban azért, mert a két hang közti különbségtéves értelemmegkülönböztetésre is szolgál” (SZVORÉNYI JÓZSEF, *Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv*... Pest, 1871. 8; Kisebb magyar nyelvtan az algymnasiunai s ipartanodai I. és II. osztály használatára... Pest, 1865. 10—4; BAKOS i. m. 120). De mint már láttuk, helyesen a nyelv esztétikai értékét erősítő tényezőnek is tekinti a zárt *ĕ* hangot. Tanítása ma is megszívlelendő. A statisztikai vizsgálatok szerint száz magánhangzó közül huszonhatszor fordul elő beszédünkben az *e*.

Szvorényi következetes abban is, hogy az egyes nyelvi elemek használatával kapcsolatban felveti a nyelvhelyességi problémákat. Helyes szerinte az a nyelvi forma, amelyik a pontos, világos, a félre nem érthető közlést segíti elő.

Nagyobb nyelvtanához csatolt Helyesírástan-ában nemcsak a szavak helyesírásáról szól, hanem a kiejtés helyességéről, illetve a helytelenségéről is. A jóhangzás kedvéért az egyhangúság kikerülésére engedményképpen feltűnően sok kettős kiejtési formát tart megengedhetőnek.

Szvorényi gyakran hivatkozik a nyelvszokásra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy — bár gyűjti a nyelvjárási nyelvi formákat, tiszteli, becsüli a nyelvjárásokat — mégis csak nagyon ritkán emel norma rangjára nyelvjárási alakváltozatokat, a nyelvjárási formákról inkább a tiltás jegyében nyilatkozik. Azt vallja, a nyelvjárásokat nem szabad gúnyolni, kevéssé becsülni, de a művelt beszédben kerülni kell a tájszólási hangokat. Következésképpen elhatárolja egymástól „a nyelvjárási hangoztatás”, a „művelt nyelvszokás”, a „csinosabb társalgási és írói nyelv” kiejtését (Magyar Nyelvtan 1861. 352).

Jellemző, amit a *cz* írásjeggyel összefüggésben megállapít. Műveiben a *cz* egyszerűsítése mellett tör lándzsát, nyelvtanában mégis következetesen fogadja el normának, s azzal él a szövegében is. Így ír róla: „Azoknak, akik ellentmondást vélnek abban, hogy a *c* mellett szólok, mégis *cz*-t használok s tanítok, megjegyzem: a nyelvész csak statisztikusa s nem törvényhozója a nyelvnek, azért az iskola

számára új nyelvtani törvényeket szabni nem lehet” (Magyar Nyelvtan 1861. 23). Óvakodik tehát attól, hogy idő előtt normának minősítsen, illetve szabállyá emeljen olyan nyelvi elemeket, tényeket, amelyeket a közszokás, a gyakorlat már annak javall.

1854-ben az akadémia egy magyar tudományos műszótár megírására háromtagú bizottságot jelölt ki, közöttük volt Szvorényi József is. Ez a munka lehetőséget nyújtott számára, hogy nagyobb sikerrel teremtsen rendet a műszavak zűrzavarában. A szótárban a megfelelő grammatikai, stilisztikai műszavakat elsősorban nyelvművelési, az iskolai nyelvtani, stilisztikai, retorikai oktatás érdekében alkotta meg.

Szvorényi akadémiai székfoglalóját a Magyar Tudós Társaság 1847-i nagygyűlésén tartotta meg „A magyar közmondások és példabeszédek szelleme, s vegyes elemei” címen.

Említettük már, hogy egészen fiatalon szülőföldjén, a Borsod megyei Sátán, majd később Eger környékén gyűjtögette „Az anyai palóc szőejtés” sajtáságait. Gyűjtéséből egy szótárra való anyagot lehetne összeállítani. Számos tájszót elemez is, elsősorban a Magyar Nyelvőr-beli cikkeiben. Egyikben SZARVAS GÁBORNAK válaszol arra a kérdésére, hogy használják-e Egerben a *temik* szót. „Egerben a kapások csakugyan *temik* a halottat, noha jobbadán ők is *temetik*. Megesik, hogy a *temiket* csúfolják már” (Nyr. VI, 461—2).

Van olyan megjegyzése is, hogy egy-egy sajtáságosan palóc nyelvi forma azért szorul vissza, mert az egri kapás már a világért sem akar palóc lenni. Ha él is régi, kiveszett palóc szókkal, gúnyból teszi. A kiveszett palóc ejtéseknek vagy szóknak gúnyos utánzásában szívesen, gyakran tölti kedvét. „Miko pofon ütték olyat puhant mint a tank föld (puha, lágy) ma most úgy meddagatt a képi, hogy a szemi se latszik, de mos ma ajul (lohad) a daganatya.” (Nyr. VI, 462). Még az a szerencse, írja erre Szvorényi, hogy az egri ember csúfolja a palócot tősgyökeres palócul.

Másik alkalommal a *szállók az úrnak* kifejezést a Nyelvőrben a régi magyar nyelvből idézve, a levélkezdő és a levélzáró nyelvi szokásokkal hozza kapcsolatba, és kimutatja, hogy az tulajdonképpen *szolgálok az úrnak* (Nyr. XVIII, 224—5).

Érdekes a szintén a Nyelvőrben tárgyalt, a borsodi palócságban használt *egy torony számára* kifejezés magyarázata. A *számára* jelentése: 'körülbelül, majd, majdnem'. Ezt a példamondatot idézi: „A beteg csak úgy van számára most is, mint tegnapelőtt volt”, azaz: a beteg csak úgy van *körülbelül* most is (Nyr. XIV, 83—4).

Még egy cikkét idézem a Nyelvőrből: CSAPODI ISTVÁN a *keresztvő* szóalak *vő* eleméről azt állítja, hogy az a *vivő* szónak az összerántása, tehát *kereszt vivő*. Szvorényi cáfolja ezt, mert palócságszerte él egy gúny dalic, de az nem *vivő*, hanem a *-vel* rag rövidítése, azaz: nem *kézvel, lábval*, hanem *kézvő, lábvő*. Tehát a dalicában *meg ajják ő a keresztvő* annyi, mint *keresztvel*. Megjegyi még kiegészítésképpen igazának bizonyítására, hogy mindig így hallotta a dalicát: „Megajják kend a keresztvő, had pesejjen Katu nenő” (Nyr. XVI, 72, 125—6).

Nem hagyhatom el, hogy SIMONYI ZSIGMOND ugyanezen Nyelvőrnek a számában Szvorényinak adott igazat, de ő másképpen tudta a dalicát: „Megajják kenn a keresztvő, had pesejjék Panna nene ety csöbörveő” (Nyr. XV, 126).

„A magyar közmondások és példabeszédek szelleme, s vegyes elemei” című székfoglalójában tudománytörténeti szempontból is jelentős a frazeológiai egységek, szólásmódok tipizálását is megkísérlő próbálkozása s a frazeológiai képletek kialakulásának, eredetének igen gazdag példatárral történő feldolgozása.

Hogy mennyire érdekelte Szvorényit a szóláskincs, s hogy milyen óriási nevelőértéket tulajdonított neki, mi sem bizonyítja jobban, hogy később nagyon is gyakorlati célból a székfoglaló előadását átdolgozta új címet adva neki: „A magyar nép eszejárása és eszmeköre közmondásaiban és egyéb elmeműveiben elé tüntetve” (SZVORÉNYI JÓZSEF, *A magyar nép eszejárása és eszmeköre közmondásaiban és egyéb elmeműveiben elé tüntetve*. A cisterci rend egri katolikus főgymnasiumának értesítője az 1888—89. iskolai évről. Eger, 1889. 3—61). Nem mellékes az alcím sem: „Magyaros írásra törekvő tanítványainknak.” Ma is figyelemre méltó vizsgálati módszere. A frazeológiai egységeket alakilag, tartalmilag, sajátos funkciójukban vizsgálta, tehát a kifejezendő gondolat és a közlési szándék oldaláról is szemügyre vette.

„A szorosán vett közmondások tanulságukban a leggazdagabbak, legtöbbje azon ősidőkből való — mondja —, mikor az ember már szemlélődni, tapasztalni kezdett, és eszmélkedésének eredményeit szavakba foglalni is képes volt. Az ember tapasztalni kezdte, hogy nem mind jó embere, aki jó szemmel néz rája. Mikor aztán ezeken látták, érezték, gondolták ugyanazt, egy tetszetős, tömör mondássá gömbölyödött ki egy íratlan nagy könyvben: »Nem mind barát, aki rád mosolyog.« Ily módon időről időre vastagodott ez az íratlan könyv, mivel a nép saját égalji, nemzeti, s személyes helyzeteiből, erkölcsi és vallási érzületéből, családi és társas élményeiből, tapasztalataiból egyre újabb és újabb igazságokat gyűjtögetett a már meglevőkhöz, melyeket rövid emlékmondatokban, életszabályokban, s jobbadán példázó szimbolikus kifejezésekben, hasonlatokban, verses szabásokban, szóval a néylműveknek számtalan szerű alakjaiban rakott le emlékezetének tárházába, innét adogatván át szájról szájra, nemzedékről nemzedékre az egymást követő időkben” (SZVORÉNYI i. m. 3—4). Azt is kimondja, hogy a költő, a bölcsész is a nép fia, miért volna szükség másnak tekinteni az ő alkotásait is, amikor már abban is az ezeréves népi tapasztalással találkozunk (SZVORÉNYI i. m. 6).

Meg kell említeni azt a megállapítását is, hogy tanaikban, tanításmódjukban a föld majd minden régi és újabb népeinek közmondásai egyeznek, és hogy ezen szellemi találkozásukat évezredek át fenn tudják tartani. Kell hát a közmondások mélyén az idő, tér és nyelv különbsége mellett is ugyanazon módon sejleni valaminek. És az nem lehet más, mint hogy minden józan ész előtt egy az igazság, mely az embernek szellemi természete által van szívébe írva és ajkain hamisítatlanul megszólaltatva (SZVORÉNYI i. m. 4—5). Elméleti fejtegetése után felsorolja és nagy részletességgel elemzi a közmondásokat, majd kisebb mértékben a vele rokonnak tartott műfajokat, mint a példabeszéd, jeles mondat, elmés mondat, az élce, az adoma, távolabbról az erkölcsi népmese, a monda, a rege és a népdal.

Néhány szót a közmondásokról. A tartalmi elemzést látva megállapítható, hogy példáival együtt maga is egy kis szótár. Az adott szó szentsége, a becsület, a jó hírnév, az egyenesség, nyíltszívűség, a barátkozás, vendégszeretet, jog és igazság, fontoskodás, szabadság, hazaszeretet, vitézség, büszkeség, régi népviselet, előítélet, babona, valláserkölc, erkölcsi tisztaság, család, háztartás, társadalmi élet, népfaj (nem kímélve a saját faj gyarlóságait sem), önállóság, tekintély, józanság, gyámoltalanság, hivalkodás, kevélység stb. stb., valamennyihez példának a közmondások sokasága.

Érdekessége az is, hogy külön sorra veszi azokat a közmondásokat, amelyek valamilyen ősi szokásokkal vannak kapcsolatban, mint például áldomás, Szent János tüze, Szent Gergely vitézei, pünkösdi királyság, régi játékok: levetés, budázás, mancsózás stb.

Külön veszi azokat is, amelyeknek alapjául a magyar történelem szolgált. Néhányat belőlük: „Kun László szekerére szorul.” (Elszegényedett, maga húzza kétkerekű taligáját, mint Kun László idejében a nép.) — „A csonka toronyba zárták.” (Halálra ítélték, a csonka torony a budai várnak egy része volt, ahova a régi királyok a halálraítélteket zártatták.) — „Hátravan még a feketeleves.” (1685-ben Thököly Imrének Nagyváradon egy török lakoma végén mondták, amikor az asztaltól távozni akart, s a janicsárok agája ezzel tartóztatta a kávéra gondolva. Nemsokára gúnyok közt láncra verte, és Drinápolyba szállította (SZVORÉNYI i. m. 32—3).

Szvorényi igazságszeretetével, fogékonyságával próbált békíteni a nyelvújítási harc résztvevői között is. Az igazságot meghányi-vetni, az álláspontokat tisztázni az új áramlatok között — ez volt a célja. Ennek érdekében írta meg „Fejlődési tünetmények a nyelvben fő vonatkozással a nyelvújításra” címen a nyelvújítás történetét, melyet volt tanítványainak ajánlott. (A cisterci rend egri katolikus főgymnasiumának értesítője 1876—77. tanévről. Eger, 1877. 1—53).

Meggyőződése, hogy a nyelvújítás hibái mellett is hasznos volt. Még a túlzások sem ítélték el feltétlenül, mert a kiáltó sükségen jó akarattal kívántak segíteni, a higgadt megfontolásokra nem volt idő. Részletesen kifejti a nyelvújítók tévedéseit, s arra a következtetésre jut, hogy e tévedésektől meg kell tisztítani a nyelvet. „Egy század rohamos újításaiból egy másik század óvatosan válassza ki a rontást, s pótolja helyessel, s akkor a nyelvújítási harc nem volt hiábavaló küzdelem” (SZVORÉNYI i. m. 53). Kimondja tehát a nyelvújítás jogosultságát, s azt is megfogalmazza, hogy hasonló körülmények között ma is nyelvújítókká válnánk valamenynyien, csak eljárásunk lenne más. Tanulmányában nagy tárgyismerettel és gazdag példatárral fejtegeti a nyelvbővítés módjait és elveit. Munkája jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az akadémia, melynek keretében a szenvedélyes harc lefolyt, Sámuel-díjjal és emlékéremmel tüntette ki.

A nyelvművelő Szvorényi figyelte a mindennapi nyelvhasználatot, a napisajtót, s a leginkább előforduló hibákat szóvá tette. Fontos, hogy a valóban előforduló élő nyelvi hibákat tette mérlegre. Ezért is példamutató volt kortársai számára a „Magyartalansági parányok” című írása a Hunfalvy-Alumban (45—8). Arról beszél, hallotta, hogy egy pesti ügyvéd úgy kérdezte a feleségét: „Nem-e láttad a kis kulcsomat valahol? Semmi, ha el is vesztettem, majd lesz más” (i. m. 46—7). Az *is* kötőszóval előforduló szórendi és a kérdő *-e* helyével kapcsolatos hibákat elemzi végig részletesen.

Szvorényi foglalkozott a felnőttek oktatásával is. Az 1872—73-as tanév telén kezdeményezésére az iskolában a felnőtt lakosság számára előadásokat tartottak. A szervezésen felül is nagy részt vállalt a magyar nyelvtudomány és a költészet körébe vágó népszerű felolvasásaival.

Egy ilyen előadás alkalmával foglalkozott a keresztnévek és vezetéknevek történetével. „Mindeneknek egyik legdrágább vagyonáról szándékozom röviden szólni, azon vagyonáról az embernek, melynek kiválóan köszönheti, hogy a földön sem hal meg egészen, mert ha itt elmúlunk, a föld színén csak a név marad fenn belőlünk utánunk, hogy folytassa életét az élők emlékezetében” — kezdte az előadását. Ezután sorra vette előbb a keresztné-, majd a vezetéknevek történeti alakulását. Megállapításai ma is teljes mértékben elfogadhatóak (A keresztnévek és vezetéknevek történetéből: Eger c. napilap. 1889. 391—6).

Szvorényi Józsefben a nagy idők egyik részését tiszteljük lelkes buzgalmával, sokoldalúságával, örök fogékonyságával minden iránt, ami új és igaz. E tulajdonsá-

gok harmonikusan egyesítik benne a tudóst, az emberszerető tanárt, lehetetlen bármelyik irányú érdemeit külön kiemelni. Folyton az egész emberre kell szemünetet függeszteni.

Szvorényi Józsefnek minden műve korának színvonalán áll, sőt nyelvtanában meg is előzte azt. Régi iskolájában emléktáblát állítottak, Egerben utcát neveztek el róla. Amikor az utcanévtáblát a hivatal másra cserélte, az egri kapások utódai számára — tudták, nem tudták, ki volt ő — az utca akkor is Szvorényi utca maradt. A régi névtáblát visszatették a helyére. Tenni kell róla, hogy az utódok tudják, ki volt ő. Talán ez az alkalom — többek között — ezt a célt is szolgálja.

FEKETE PÉTER

A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvátra

„Le cas du calque ... est plus complexe.”
(B. Unbegaun)

I. A tudomány olykor megköveteli, hogy azokat az ismereteket, amelyek a szakirodalomban elszórtan, monográfiákban vagy folyóirati tanulmányokban olvashatók, újabb kutatási eredményeink szempontjából ismételten áttekintsük, s megkíséreljük újból rendszerezni. A horvát nyelvújítás magyar mintáival foglalkozva (ISTVÁN NYOMÁRKAY, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Bp., 1989.) sok új tükörszóra és tükörkifejezésre bukkantam, és így egyrészt bizonyítva láttam a tükörfordítások régebbi, már klasszikusnak mondható meghatározásait és felosztási szempontjaikat, másrészt azonban vitába is kellett szállnom azokkal a nyelvészekkel, akik — túlságosan leszűkítve a szókincsgyarapításnak ezt a módját — számtalan olyan szót és kifejezést kirekesztenek a tükörszavak és tükörkifejezések közül, amelyek esetében a közvetlen idegen minta szövegekkel bizonyíthatóan is nyilvánvaló. A tükörkifejezések tudományos vizsgálatának két szempontja lehetséges. Az első: kiindulás a legszélesebb értelemben vett tárgyi alapokból, a másik: a nyelvi eszközök előtérbe állítása. Jelen tanulmányom lényegében a második szempontot követi, ezért előljáróban csak röviden utalok az első szempontra, a tárgyi alapok fontosságára. A jövevényszók és tükörkifejezések között érdekes párhuzamosság figyelhető meg. Mindkét kategóriában találunk számos olyan elemet, melyekre az átvevő vagy leképező nyelvnek lényegében nem volt szüksége. Hogy csak magyar példák mellett maradjunk, a régi magyarban megvolt a *verő* mint a ném. *Hammer* és *Schmied* megfelelője; ezt a két jelentést felváltotta a szláv eredetű *kalapács* és *kovács*. Ugyancsak megvolt a *szövő* mint a ném. *Weber* megfelelője, ezt felváltotta a szláv *takács*. A régi *szer* szavunk egyik jelentése a lat. *ordo*, ném. *Ordnung* megfelelőkkel jellemezhető, ebből a szerepből kiszorította a szláv *rend*. Az ilyen átvételeket a nyelvtudományban luxus-jövevényszónak (*Luxuslehnwort*) nevezzük. Ilyen átvételek a legnagyobb valószínűség szerint egyes lakosságú vidékeken keletkezhetnek. A tükörszók körében ilyen képződményekről nemigen hallunk, pedig bizonyára vannak, és talán nem is nagyon ritkák. Egy nyelv találkozik egy olyan új fogalommal, amelyre egy másik, fejlettebb nyelvnek már van kifejezése. A kevésbé fejlett nyelv használói tehát a fejlettebb mintanyelvről lemintázzák a fogalmat és a kifejezést. Ez a lemintázás lehet csupán tartalmi, amikor az átvevő nyelv a saját rendszerének megfelelő

eszközökkel mintáz, de lehet formailag ízről ízre megfelelő, amikor az átvevő nyelv egyszerűen utánoz. Akár az egyik, akár a másik eljárás érvényesül, a lényeg az, hogy az átvevő nyelv valamilyen minta után indul el.

A tárgyi alap lényeges szerepét a tükörszók megítélésében három közismert példával szemléltetem. A *felhőkarcoló* angolul *sky-scraiper*, németül *Wolkenkratzer*, horvátul *oblakoder*, *neboder*. Nyilvánvaló, hogy maga a fogalom olyan közegben keletkezett, ahol először ilyen magas épületeket emeltek. Nálunk a német, a horvátoknál mind a német, mind az angol minta hatott, és mind a magyar, mind a két új horvát szó a legtökéletesebb utánzás. (A németben van *Hochhaus* elnevezés is a 6 emeletnél magasabb épületekre.) A másik példa a német *Minderwertigkeitsgefühl* háromtagú összetétel: *kisebrendűségi érzés*, horvátul *osjećaj manje vrijednosti*. Sem a magyar, sem a horvát nem követi tökéletesen a németet, de ezek mégis tükörfelfejzések, mert csak akkor keletkezhetek, miután a német pszichológia odáig fejlődött, hogy ezt a fogalmat bevezette, és a német kultúrán felnőtt másnyelvű pszichológiaiáknak azt át kellett venniök. A harmadik példa a német politikai életből jól ismert mozgalom neve: „*die Grünen*”, „*a zöldek*”, horvátul „*zeleni*”. Ez egy társadalmi mozgalomnak rövidített, nem hivatalos neve, főnevesült melléknév, amit nagyon könnyű másolni. — Ezzel a három példával csak hangsúlyozni kívántam, hogy a tükörszók formai elemzésénél soha nem szabad megfedkezünk arról a tárgyi közegről, amelyben keletkeztek.

Tükörszók természetesen alakulhatnak más indítékból is, sokszor egyszerűen a társalgási nyelv divatja miatt, mint például a magyar *felvág* a német *aufschneiden* mintájára, vagy a ma már régies *kebelbarát* a német *Busenfreund* másolata. Az ilyen típusú lehet leginkább a luxus-jövevényszavakhoz hasonlítani. Bátran nevezhetjük őket luxus-tükörszóknak.

A következőkben először a tükörszó és tükörfelfejzés fogalmával kívánok foglalkozni, röviden áttekintem felosztási, csoportosítási lehetőségeiket, majd vizsgálom keletkezési körülményeiket és azt, hogy mitől függhet megmaradásuk, illetve általánossá válásuk, és melyek azok a tényezők, amelyek a nyelvből való kiveszésükhöz vezetnek.

2. A tükörszavak és tükörfelfejzések kérdése jó száz esztendeje foglalkoztatja a tudományt. A vonatkozó szakirodalomról rövid tájékoztatást nyújt KISS LAJOS (Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp., 1976.). A tükörszó-kutatás buktatóiról részletesebben is szólva felhívja a figyelmet arra, hogy a „különböző nyelvek azon szavai, melyek egymás fordításának látszanak, végeredményben létrejöhetnek egymástól függetlenül, idegen példa közrejátszása nélkül is, pusztán közös szemléletmód alapján.” E megállapítását a horvát nyelvújítás több szava, sőt a VUK KARADŽIĆ fellépését megelőző szerb irodalmi nyelv új alkotásai közül is számos igazolni látszik. Nem mindig mutatható ki ugyanis teljes bizonyossággal a mintaszó. Ezért fontos, — folytatja KISS LAJOS — hogy „a kérdés tisztázásához a sajátosan nyelvtudományi mozzanatokon kívül felhasználjuk mindazokat a fogódzókat, amelyekkel a történelem, a földrajz és más tudományok segítségünkre lehetnek.” A kérdés foglalkoztatta már HUGO SCHUCHARDTOT is (Slawo-deutsches, slawo-italienisches. Graz, 1884.), aki természetesen még nem használja a „tükörszó” terminust, hanem kopírozásról, utánzásról beszél: „das deutsche aussehen im Sinne von 'videri' ist in den slawischen Sprachen copirt worden: tsch. *vyhlížeti*, poln. *wyglądać*, kroat. *izgledati*. Das Slowenische schliesst sich — oder meinetwegen schloss sich — noch enger and das Deutsche an; indem *aus* in *aussehen*, *er sieht aus*

sich als Abverbium darstellt, wird es durch ein slowenisches Adverbium wiedergegeben.“ Éppen az említett *aussehen* a l. *wygladać* példáján veti fel K. SCHUMANN, hogy tulajdonképpen nehéz eldönteni, hogy az eredetileg ’hinausschauen’ jelentésű *wygladać* kapott-e ’aussehen, den Anblick bieten’ járulékos jelentést a német ige mintájára, vagy a lengyel igét mint tükörfordítást még egyszer képezték. Ugyanígy vélekedik az ang. *space research* mintájára keletkezett *Raumforschung*-ról, erről azonban valószínűsíthető, hogy a hasonló összetételek (pl. *Raumschiff*) mintájára újra képezték. A továbbiakban SCHUCHARDT a horvát és a szlovén nyelv egyik szembeötlően idegen hatásra alakult jelenségéről, az abverbiumok igekötői funkcióban való használatáról beszél. Ezt a jelenséget részletesen elemzi HADROVICS LÁSZLÓ (Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Bp., 1974.; Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.) két monográfiájában is. Az igekötőként használt adverbiumok igéjükkel együtt német és/vagy magyar minta utánzásával keletkezett tükörfordítások. A tükörfordítás mibenlétéről szólva WERNER BETZ (Der Einfluss des Lateinischen auf den althochdeutschen Sprachschatz. Heidelberg, 1936.) „a tagról tagra való fordítás” (Glied-für-Glied-Übersetzung) meghatározásból indul ki, majd részletesebben is kifejti: „In der Lehnübersetzung vollzieht sich die eindringlichste Verschmelzung zweier Sprachen: eine fremde sprachliche Prägung wird mit eigensprachlichem Stoff nachgeformt, ein Bild schafft sich einen anderssprachigen Leib: *frhabida*←*conscientia*.” Ugyanezt tartja a tükörfordítás lényegének BORIS UNBEGAUN is (Le calque dans les langues slaves littéraires: RES. XII [1932.], 19—48), aki az idegen (minta)nyelvbeli fogalom átvevő, (utánzó) nyelvbeli alakját a fr. *impression* →n. *Eindruck*, or. *vpečatlenije* példáján szemlélteti.

Részletesebben foglalkozik a kérdéssel KURT SCHUMANN (Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen: ZfSlPh. XXXII [1965.], 19—48), aki (W. BETZ egy későbbi tanulmánya nyomán) megkülönböztet jövevényt (Lehnwort), tükörjelentést (Lehnbedeutung) és tükörfordítást (Lehnübersetzung): „Beim Lehnwort wird die phonetische Gestalt mehr oder weniger treu nachgeprägt, bei der Lehnbedeutung erfährt der Bedeutungsinhalt des Wortes eine Erweiterung nach fremden Muster, und bei Lehnübersetzung wird ein Wort dem fremden Vorbild nachgebildet.” Ennek megfelelően beszél mintanyelvről (Vorbild-Sprache), mintaszóról (Wortvorbild), valamint utánzó (utánképző) nyelvről (nachbildende Sprache) és utánzott (utánképzett) szóról (Wortnachbild).

A szerbhorvát nyelv német mintára alkotott tükörszavairól szóló monográfiájában MATTHIAS RAMMELMEYER (Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen. Wiesbaden, 1975.) a SCHUMANN-féle definíciót veszi át, és a SCHUMANN-féle csoportosítást alkalmazza anyaga kifejtésében. Az értelmezés, illetve meghatározás tekintetében nem mond újat sem Ž. MULJAČIĆ, sem E. DOBERTSTEIN (E. DOBERTSTEIN, Zu den Lehnbildungen und Lehnbedeutungen nach dem Deutschen in der polnischen Sprache der Gegenwart: ZfSl. XIII [1968.], 276—85; ŽARKO MULJAČIĆ, Tipologije jezičnoga kalka. Radovi fil. fakulteta u Zadru. 7, Zadar, 1968. 5—19).

A magyar nyelvészeti irodalomban maga a *tükörszó* terminus eleinte nem bukkant fel ugyan, de TOLNAI VILMOS a nyelvújítás módszereit összegezve beszél az idegen szavak fordításáról, megállapítva, hogy „különösen összetételek keletkeztek nagyszámban ily módon”. Példákat is sorol fel: *előítélet*←*praejudicium*, *álláspont*←*Standpunkt*, *kebelbarát*←*Busenfreund*, *vaspálya*←*Eisenbahn* stb. Való igaz, hogy a tükörfordítás elemzése az összetételek esetében a legkönnyebb. DENGL JÁNOS (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Bp., 1937.) az idegenszerűségek közül

pellengérez ki számtalan olyan szót és kifejezést, melyek német minta fordításával keletkeztek. Újabban KISS LAJOS idézett munkáján kívül PAPP LÁSZLÓ (Tükörszók a magyarban: MNy. LXXX [1984.], 48—59) foglalkozott a kérdéssel, valamint több tanulmányban magam is (NYOMÁRKAY, Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban: MNy. LXXVI [1980.], 436—47, Kalkovi kao odstupanja od uobičajenih modela u srpskohrvatskom jeziku: Zbornik MSC XX [1990.], 345—51).

A német nyelv latinhoz hasonló képzésű szavait vizsgálva W. BETZ két kérdés eldöntését látja a legfontosabbnak: 1. Az illető szó valóban a latin nyelvvel való kapcsolat során bukkan-e fel első ízben? 2. Gazdagítja-e a szó az átvevő (utánzó) nyelv kifejezési lehetőségeit? Ezt a két kérdést, illetve a tükörszó-minősítés két feltételét még eggyel kiegészíti: lehetségesnek tartja, megengedi ugyanis, hogy ha a szó megjelenése nem eredményezi ugyan a kifejezési lehetőségek gazdagodását, mégis tükörszónak tekintendő, ha bizonyíthatóan latin mintára alkották. RAMMELMEYER két alapvető követelményt támaszt a tükörfordításokkal szemben: az elemzett szónak vagy két lexikai morfémából, vagy egy lexikai és egy egyéb morfémából kell állnia. E két feltétel közül az első fennállása esetében van könnyebb dolgunk. Az összetett szavak nagy száma bizonyíthatóan görög minta alapján keletkezett, ugyanis már az óegyházi szlávban s később a szerb szerkesztésű egyházi szlávban és az ószerbben is. E tükörszavak közül a névszói összetételekkel részletesen foglalkozott ROBERT ZETT (Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Köln—Wien, 1970.). Az ő példái közül álljon itt néhány: *ljubomudrѣць ← filozozofsz, jedinorodnъ ← monogenész, bogoljubъznъ ← theófilosz, filotheosz, bogobajazъnivъ ← theófobosz* stb. A magyarban is több ily módon elemezhető tükörfordítást találunk, például a 16. század óta adatható *képmutató*, mely a szláv *liceměrъ* vagy a 14. században már előforduló *húshagyó*, mely a szláv *mesopustъ* tükörfordítása (KISS LAJOS példái). Az említett klasszikus követelményeket nem tartja elegendőnek STJEPAN BABIĆ (Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku. In: Leksikografija i leksikologija. Zbornik radova. Novi Sad—Beograd, 1984. 9—14), aki még kettővel egészíti ki őket: 1. a tükörszónak (prevedenica) különböznie kell az átvevő nyelv képzési rendszerétől, vagy legalább típusában elsőnek kell lennie, 2. az idegen mintának teljes mértékben meg kell őrződnie, tehát a tükörszónak követnie kell a képzési egységek sorrendjét és fajtáját (vrstu i redoslijed tvorbenih jedinica). Ez tehát azt jelenti — BABIĆ szerint —, hogy „izvedenica mora biti prevedena izvedenicom, složenica složenicom”. Ha elfogadjuk BABIĆ feltételeit, akkor eleve el kell utasítanunk azt a tagadhatatlan tény, hogy (többek mellett) a német vagy a magyar nyelv egyáltalán hatott a horvát(szerb)re, hiszen képzési rendszerük elüt egymástól. Elegendő itt annyit említeni, hogy mind a német, mind a magyar könnyen alkot összetett szót, míg a szláv nyelvek általában nem. Ha azonban akár a németből, akár a magyarból átkerül egy új fogalom a horvát(szerb)-be, akkor az átvevő (utánzó) nyelv természetesen a maga eszközeivel fogja az idegen mintának megfelelő kifejezést megalkotni. Erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk. A tükörszónak tehát formailag elemezhetőnek kell lennie, de az elemről elemre való megfelelés nem értelmezhető mechanikusan. Bizonyítani kell tudni a tükörfordítás keletkezésének lehetőségét, azaz a mintanyelv és az átvevő nyelv közvetlen érintkezését. Tükörszó vagy kifejezés létrejöttének feltétele továbbá mindkét nyelv alapos ismerete, sőt egyes nyelvészek szerint a kétnyelvűség is. Ha két szó vagy kifejezés elemei egymásnak pontosan (vagy a megfelelő különbségekkel) megfelelnek, s egyikük a másik nyelvről fordított szövegben bukkan fel, akkor biztosan tükörfordítással van dolgunk. Ezért fontos, sőt elengedhetetlen a

szövegek vizsgálata, ezért vezet több kétséges minősítéshez a pusztán szótári anyagra támaszkodó tükörszó-kutatás, melyben ily módon óhatatlanul eluralkodik a formalizmus. Mind HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS, mind a magam kutatásai szövegeken alapulnak.

3. A tükörszavak első felosztási kísérlete 1912-ből, K. SANFELD-JENSENTŐL származik (idézi R. ZETT). SANFELD-JENSEN három nagy csoportot különböztet meg:

1. Jelentésutánzások (Bedeutungsentlehnungen), pl. n. *Schloß*→ócs. *zámek*, l. *zamek*; n. *Stadt*→cs. *město*, l. *miasto*.

2. Tükörfordítások (Lehnübersetzungen): a) a szerkezeti elemek hű visszaadásával, pl. lat. *paeninsula*→fr. *presq'île*, fr. *demi-monde*→n. *Halbwelt*, cs. *polusvét*; — b) a szerkezeti elemek szabadabb fordításával, pl. lat. *paeninsula*→n. *Halbinsel*; — c) A szuffixumok nem szolgálai visszaadásával, azaz esetleg képzett szavaknak összetétellé történő fordításával, pl. lat. *materia*→m. *anyag*; ol. *contracta*→n. *Gegend*; lat. *purgatorium*→n. *Fegefeuer*; — d) félfordítással, pl. n. *Baumwolle*→cs. *bavlna*, n. *Weihnachten*→cs. *vánoce*.

3. Fordulatok visszaadása: pl. fr. *faire la courre* — n. *den Hof machen*.

SANFELD-JENSEN felosztását önmagában és tudománytörténeti szempontból is jelentősnek ítéli K. FLECKENSTEIN (O nekotorych teoretičeskich problemach kalkirovanija: Etimologičeskije issledovanija po russskomu jazyku 5. 1966. 148—71): „...эта работа сыграла большую роль для дальнейшей разработки проблем калькирования. Его деление материала до сих пор сохранило свое значение и, обогащенное специальной терминологией, которой у Санфельда нет еще, легло в основу принятой в [...] языкознании...”

K. SCHUMANN felosztása árnyaltabb. Lényegében két nagy csoportot különböztet meg: 1. tulajdonképpeni tükörfordítások (eigentliche Lehnprägungen) és 2. vegyes típusú tükörfordítások (Lehnprägungs-Mischtypen). Az 1. csoporton belül tiszta tükörfordításnak az idegen minta elemeinek pontos utánzását tekinti. Ez történhet a) új szó képzésével, pl. *pravoslavnyj*←*orthodoxos* 'rechtgläubig', *rychlovlak*←*Schnellzug*, fr. *presqu'île*←lat. *paeninsula*; — b) prefixummal, pl. ószl. *sóvest*, or. *sóvest*' — gr. *tó szüneidósz*; — c) képzővel, pl. ószl. *knižnik*←*grammateüs* 'Schriftgelehrter'; — d) vagy szabadabb jelzős szerkezettel, pl. or. *parovaja mašina*←n. *Dampfmaschine*, illetve többtagú kifejezésnek kompozitummal való visszaadásával, pl. lat. *regnum caelorum*→ófn. *himilrihhi*.

A tükörfordítás egyik szabadabb válfajának tekinti az ún. Lehnübertragungot. Ezekben a mintának csak egyik része van pontosan lefordítva, a másik része szabadabban. Ilyen pl. a n. *Halbinsel* mint a lat. *paeninsula*, vagy a n. *Vaterland* mint a lat. *patria* tükörszava. Míg az első esetben a pontos fordítás 'Fastinsel' volna, a másik esetben a mintaszónak csak egyik részét adja vissza a német kompozitum: a lat. *-ia* képzőnek a n. *-land* főnév felel meg. Problematikusabbak SCHUMANN szerint azok az esetek, amelyekben a mintanyelv összetett szavát derivátummal fordítja le az utánzó nyelv. Ilyen például — sok egyéb mellett a cs. *letadlo*, mely minden bizonnyal a n. *Flugzeug* alakja. Noha ebben az esetben gondolhatunk a némettől függetlenül keletkezett új szóalkotásra, „doch scheint mir — így SCHUMANN — das tschechische Suffix *-dlo* hier eine Übertragung des deutschen Bestandteils *-zeug* zu sein, so daß das Wort eher zu den Lehnübertragungen zu rechnen wäre” (SCHUMANN i. m. 65). A tárgyi háttér mindenképpen a német minta mellett szól. SCHUMANN részletes felosztásában helyet kapnak még a tükörjelentések (Lehnbedeutungen), az

ún. tükörformák (Lehnform), valamint a szintaktikai kapcsolatok (Lehnsyntax). Megemlíti, külön csoportban, a tükörfordulatot (Lehwendung, pl. *faire la cour* — n. *den Hof machen*) is.

A továbbiakban — anélkül, hogy a felosztás valamennyi pontját tárgyalnám — az első csoport néhány kérdésére térek vissza.

a) A tulajdonképpeni tükörfordítások között problémát jelent az „elemről elemre” való fordítás értelmezése. E problémát felveti FLECKENSTEIN is (i. m. 156), amikor felteszi a kérdést, hogy egyáltalán tükörfordításnak tekinthetők-e azok az esetek, amelyekben az orosz német összetett szavakat jelzős szerkezettel fordít, ill. ad vissza, pl. *detskij sad* ← *Kindergarten*, *knižnyj červ* ← *Bücherwurm*, *svoboda myslej* ← *Gedankenfreiheit*, stb. Nem volna-e helyesebb ezeket és a hozzájuk hasonlókat a frazeológiai alakok közé utalni? Véleménye szerint az említettek és a hozzájuk hasonlóak ún. „megközelítő tükörfordítások” (neotočnyje kalki), a „pontatlanság” forrása pedig egyszerűen az, hogy nem minden német szóösszetételt lehet az oroszban ugyancsak összetétellel kifejezni. Tanulságos ebből a szempontból a német mintára keletkezett tükörfordítások egybevetése a magyarban és a horvátban. Mivel a magyar (a némethez hasonlóan) könnyen alkot összetett szót, sok pontos német tükörfordítással találkozunk, pl. *Blitzkrieg* → *villámháború*, *Blutdruck* → *vérnyomás*, *Zahnpaste* → *fogpaszta*, *Druckfehler* → *nyomdahiba*, *sajtóhiba*, *Kammermusik* → *kamarazene*, *Postfach* → *postafiók* stb. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a horvátban (mint általában a szláv nyelvekben) kevésbé kedvelt az összetétel, világos, hogy mindazok a tükörfordítások, amelyek német—magyar viszonylatban „pontosak”, német/magyar—horvát relációban „pontatlanná” válnak, így: *munjeviti rat*, *krvni pritisak*, *štamparska greška*, *zubna pasta (pasta za zube)*, *komorna glazba/muzika*, *poštanski pretinac*.

Ha a német és a magyar jelöletlen összetételeket elemezzük, s így vetjük őket össze a horvát(szerb) szavakkal, arra a megállapításra jutunk, hogy ezek a jelzős szerkezetek azt a grammatikai viszonyt fejezik ki ún. „felszíni szerkezeti” formájukban, amire a német és a magyar összetételek, „mélyebb szerkezeti” elemzésével jutunk. Mindez annak az eredménye, hogy a horvátban (szerbben) kötelező alaki különbségnek kell lennie főnév és melléknév között. Lehetetlen pl. a *Blutdruck* = *vérnyomás* mintájára „pontos” összetételként *krvpritisak-ot, vagy a *Zahnpaste* = *fogpaszta* mintájára *zubpasta-t mondani. Régebben, a horvát nyelvújítás virágkorában keletkeztek ugyan ilyen típusú, részben még ma is élő összetételek, mint pl. a ném. *Gedenktafel*, m. *emléktábla* mintájára *spomenploča*, a ném. *Prachttor*, m. *díszkapu* mintájára *divotvrata*. Ezek azonban lassanként elavulnak. Itt érdemes megjegyezni, hogy GOETHE már 1813-ban érintette ezt a kérdést egyik Riemerhez írott levelében: „Eine fremde Sprache ist hauptsächlich dann zu beneiden, wenn sie mit einem Worte ausdrücken kann, was die andere umschreiben muß... Mir kommt vor, man könne gar manches Wort auf diesem Wege gewinnen, wenn man nachsieht, woher es in jener Sprache stammt, und alsdann versucht, ob man aus demselben etymologischen Gründen durch ähnliche Ableitung zu demselben Worte gelangen könnte.” (FRITZ MAUTHNER, *Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, I—LXXXIII. Leipzig, 1923. Idézi orosz fordításban E. FLECKENSTEIN.) Az utánzó nyelv tehát csak a maga eszközeivel képes utánozni. Természetesen még az egymással viszonylag közeli kapcsolatban álló, genetikailag rokon nyelvek eszközei között is megfigyelhetők bizonyos különbségek, pl. a ném. *Weltanschauung* lengyelül *światogląd*, oroszul *mirovozzrenije*, bolgáruul *miroględ*, de szerbhorvátul *pogled na svet (svijet)*.

Arra, hogy a nyelv számára szokatlan szerkezetek előbb-utóbb kivesznek, illetve „pontos”, de a nyelv grammatikai rendszerével összhangban nem levő tükörfordításokat bizonyos idő elteltével „pontatlan”, de az utánzó nyelv szerkezetének megfelelő fordítások váltják fel, szemléletes és meggyőző példa az *-(a)éi* képzős melléknevek sorsa a szerbhorvátban. (NYOMÁRKAY I., *Die verbalen Adjektive auf -(a)éi im Serbokroatischen: Hungaro-Slavica 1978: 231—36.*) Az *orača zemlja*, *šivaća svila*, *šivaća igla*, *igrača karta* szerkezetek, melyek magyar, illetve német minta utánzásával keletkeztek, nem voltak túlságosan hosszú életűek, a nyelv ugyanezen eszközök kifejezésére más formát keresett: így az *orača zemlja* (m. *szántóföld*) kiveszett, *šivaća svila* helyett *svila za šivanje*, *šivaća igla* helyett *igla za šivanje*, *igrača karta* helyett *karta za igranje* lett használatos. Az *-(a)éi* képzős melléknévvel alkotott összetételek a magyar part. präs. előtagú összetételek pontos fordításai voltak. A magyar ugyanis kedveli a part. präsenset mint a szóösszetétel első tagját (pl. n. *Spielkarte* → *játszókérttya*, később: *játékkártya*, n. *Nähnadel* → *varrótű* (szó szerint 'nähende Nadel', n. *Schlafwagen* → *háló kocsi* (szó szerint) 'schlafender Wagen', n. *Schreibtisch* → 'íróasztal' (szó szerint) 'schreibender Tisch' stb. Igen érdekes ebből a szempontból a n. *Badearzt* → m. *fürdőorvos* → h. *kupaći liječnik* példája. Világos, hogy a *kupaći* mintája a m. *fürdő*; csak hogy a magyarban ez a part. präs. jelenti nemcsak a cselekvést, hanem a fürdőhelyet is, törvényszerű tehát, hogy a rövid életű *kupaći liječnik*-et a horvátban *kupališni liječnik* váltotta fel, tekintve, hogy valóban a fürdőhely orvosáról van szó. Ugyanígy pl. a m. *ugródeszka* (trambulin) mintájára keletkezett a horvát *skakaća daska*, amelyet később az *odskočna daska* váltott fel.

b) A pontos, elemről-elemre történő megfelelést — mint említettem is — nem tekinthetjük a „tükörfordítás” minősítés kizárólagos alapjának. Ezt szövegpéldák is igazolják. A XIX. század hetvenes éveinek törvényszövegeiben fordul elő például elég gyakran a *povjerenstvo* és a *povjerenstvo*. A *povjerenik* 'Commissär; Betrauter, Vertrauter', a *povjerenstvo* 'Commission' jelentésű. Magyar megfelelőik: *megbízott, bizottság*. Bizonyos, hogy a nomen agens az elsődleges, mely elemről elemre meg is felel a magyar és a német mintának is: *po-vjeren-ik* ~ *Ver-trau-ter* ~ *meg-bíz-ott*. A *povjerenstvo* mintája bizonyosan a magyar *bizottság*, mivel a német szövegekben mindenütt csak *Commission* szerepel. Itt azonban az utánzó nyelv csak a maga szerkezetéből indulhatott ki, hiszen a *povjerenstvo* magyar mintája nem *megbízottság, hanem *bizottság*. Ugyanígy bizonyos, hogy a lat. *praetium aestimationis*-ből fordított n. *Schätzwert*, m. *becsérték* a horvát *procjenbena vrijednost* mintái. Az aspektus a szláv nyelvekben kötelező alaki kategória, tehát a *becsérték* tkp. '(már) megbecsült' értéket jelent. Ez a magyarázata a *pro-* préfixumnak. A németben és a magyarban az összetétel első tagja igező (*Schätz-*, *becs-*), ennek felel meg a *-ben* képzős melléknév a horvátban. Tulajdonképpen tehát két szempontból is eltérő fordítással van dolgunk, a német és/vagy a magyar minta hatása azonban a párhuzamos szövegek tanúsága szerint sem kérdőjelezhető meg. A katonai szókincs területén a horvát *razvodnik* mintája minden bizonnyal a m. *örvezető*. A szabályzatokban ennek a közlegénynél egy fokozattal magasabb rangú tisztnek *Gefreiter* felel meg. A németben a szemléleti háttér más. A *Gefreiter* „nach lat. *exemptus* 'ausgenommen (vom Schildwachstehen)' zum Verb freien 'frei machen' gebildet. Der Gefreite war ursp. 'der vom Schildwachstehen befreite Soldat'” (Der große Duden. Etymologie. Bearbeitet von G. DROZDOWSKI, P. GREBE und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Mannheim, 1963. 203). A magyarban és a horvátban a szemlélet alapja a tényleges funkció, hatáskör, tudnillik a vezetés. A magyar

minta tehát kétségtelen, kifejezése azonban horvát nyelvi eszközökkel történik. Ez a szó és a hozzá hasonlók talán már a tükörfordítások határán állnak; lehet, hogy itt inkább ösztönzésről, a szemléleti mód azonosságáról beszélhetünk. Az bizonyos azonban, hogy a horvát szót magyarul is jól tudó egyén alkotta.

c) Nem minden ok nélkül tesz különbséget W. Betz *Lehnübersetzung* és *Lehn-bildung* között. „Unter Lehnbildung wird die Teilübersetzung eines fremden Wortes verstanden.” (BETZ i. m. 2.) E tekintetben tanulságos egyebek között a horvát *brzovav* példája. A horvát szó 1853 óta ismeretes. A német minta tekintetében RAMMELMEYER igen óvatos (DtL. 155). Véleményem szerint a mintát a m. *sürgöny*-ben kell keresnünk. A m. *sürgöny* jelentése 'Stafette, Depesche'. A fr. *dépêche* a XVII. században kerül át a németbe. A francia szó helyett HEYSE az *Eilbrief*, *Telegramm*, *Drahtmeldung* szavakat javasolja. A m. *sürgöny* a nyelvújítás korának alkotása. Alapszava a *sürgős* 'dringend' melléknév, mely a *sürög* 'sich schwärmend drängen' igéből van képezve. Feltehető tehát, hogy a *brzovav* *brzo* melléknévének alapját a magyarban kell keresnünk. Az összetétel második tagjának, a *javiti* ige *jav-* $\emptyset$ szuffixumos főnévének pedig az a német képzet szolgálhatott mintául, amely az említett HEYSE-féle *Drahtmeldung*-ban szerepel. (Dr. JOHN. CHRIST. AUG. HEYSES allgemeines und erklärendes Fremdwörterbuch . . . neu bearbeitet, vielfach berichtigt und vermehrt von Professor Dr. OTTO LYON . . . Hannover und Leipzig, 1910. Neunzehnte Original Ausgabe.) Így tehát olyan szabad tükörfordítással van dolgunk, amelynek esetleg két mintája is lehetett. Az azonban semmiképpen nem tagadható, hogy a *brzovav* tükörszó.

d) Bizonyos az is, hogy a horvát nyelvújítás korában alkotott *-iste* képzős főnevek java része is német és/vagy magyar mintára keletkezett. A mintául szolgáló német összetett szavak utótagja, *-stelle*, *-punkt*, *-anstalt*, a magyar összetételek pedig *-hely*, *pont*. Ilyenek például: *učiteljište* ← (*Lehr*)*bildungsanstalt*, *stanište* ← *Haltestelle*, *obrazovalište* ← *Bildungsanstalt*, *povijalište* ← *Verbandstelle*, *strojilište* ← *Versammlungsstelle*, *ugibalište* ← *Einbeugungsstelle* stb.

e) Az idegen minta saját nyelvi eszközökkel történő utánzásának szemléletes példái azok a horvát(szerb) birtokos és viszonyszós szerkezetek, melyek mintája az esetek döntő többségében német kompozitum. Több ilyen példa szerepel RAMMELMEYERNél is: *građanin svijeta* ← *Weltbürger* (világpolgár), *jedinica mjere* ← *Maßeinheit* (mértékegység), *raspored sati (časova)* ← *Stundenplan* (órarend); *konferencija za štampu* ← *Pressenkonferenz* (sajtókonferencia), *papir (hartija) od vrijednosti* ← *Wertpapier* (értékpapír), *nazor o svijetu* ← *Weltanschauung* (világnézet) stb. (RAMMELMEYER i. m. 84—5). A tükörfordítások száma a mai nyelvből vett példákkal tovább szaporítható: *pribor za jelo* ← *Eßbesteck*, *ormar za knjige* ← *Bücherschrank*, *stalak za cvijeće* ← *Blumenständer*, *hitac u glavu* ← *Kopfschuß*, *grč u želucu* ← *Magenkrampf*, *okruglice sa šljivama* ← *Zwetschkenknödel*, *cipele na poteg* ← *Zugschuh*, *Kindernarr-lud* → *djecom* stb. Tekintettel a körülírással tükörfordítások bonyolultságára, érthető, hogy az ilyen és hasonló esetekben a rövidebb idegen szavak használatosak a köznyelvben, tehát pl. *bešte*, *bihershrank*, *blumenštender*, *kořšus*, *magnkrampf*, *cvečknedle*, *cugšue*. A tükörfordítások — noha a nyelvtisztítás szülöttei — mégis előidézhetnek bizonyos különbséget az írott és a beszélt nyelv között. Ennek oka minden esetben az, hogy a nyelv az egyszerűsége, a gazdaságosságra törekszik. Így magyarázható például az, hogy a horvátban — már a XVIII. század végén elkezdődött purista törekvések és mozgalmak ellenére is — számtalan idegen (főként német) szó él.

4. Az elmondottak után világos, hogy a tükörfordítások körét lehetetlen mechanikus módon az abszolút „pontos” (szófaj, képzésmód, a morfémák sorrendje) képzésmód kritériuma alapján meghatározni. Ide tartoznak ugyanis az úgynevezett „pontos” fordítások mellett a mintanyelvbeli képzett vagy összetett szavak jelzős, viszonyos vagy pusztán esettel történő fordításai, valamint azok a szavak és kifejezések is, amelyekben a mintának csak egy része van lefordítva, illetve esetleg két mintanyelv közös hatása is feltételezhető. A tükörfordítások történeti kutatásának jelentősége abban áll, hogy szövegek alapján, történetileg minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy valóban tükörfordítással van-e dolgunk, nem egymástól függetlenül, azonos szemléleti háttér alapján keletkezett kifejezésekkel. Ezt VASMER is felismerte, ezért mondta: „Hätte ich die Arbeit von neuem zu beginnen, dann würde ich der Lehbübersetzung und der semasiologischen Seite größere Beachtung schenken.” (Idézi E. DOBERSTEIN, i. m. 277.)

5. A tükörfordítások keletkezési feltételének már UNBEGAUN is a kétnyelvűséget tartja. Ugyanerre a megállapításra jut JOSIP BADALIĆ (O bilingvizmu u književnosti hrvatskoga preporoda: Umjetnost riječi XIV/1—2. 1970. 15—24) is a horvát nemzeti újjászületés korszakának kétnyelvűségéről szólva. Ezt látjuk a régi szerb egyházi terminológia kialakítási folyamatában is, amikor a görög kifejezéseket igyekeztek szerbre fordítani. Az ún. „tudós” kétnyelvűséggel találkozunk a horvát nyelvújítás korában, amikor számtalan német, magyar vagy cseh mintára alkotott tükörszó keletkezik, de minden bizonnyal a kétnyelvűség feltétele annak is, hogy a beszélt nyelvben keletkezzenek tükörfordítások. A tükörszavak tömeges keletkezésének ideje a XVIII—XIX. század. A felvilágosodás eszméinek Kelet-Közép-Európában való terjedése indítja el a nyelvújítási mozgalmakat előbb a magyaroknál, majd később a horvátoknál is. A horvátban perze a tudatos nyelvújítás kibontakozása előtt találkozunk már elszigetelt nyelvújító-nyelvtisztító törekvésekkel, például a szlavóniai horvát irodalomban vagy a kajhorvát lexikográfusok munkáiban. Egy-egy tükörszó vagy -kifejezés kialakulását természetesen több kevésbé sikeres próbálkozás is megelőzheti. Ilyenekkel bőven találkozunk pl. BELOSTENEC vagy JAMBREŠIĆ szótáraiban. A náluk előforduló horvátosítások nagy többsége természetesen nem igazi tükörszó, hanem csak több változattal is kísérletező, magyarázó-tanító célzatú körülírás.

6. Eddigi vizsgálódásaim alapján úgy tűnik, hogy a tükörszavak élete, pályafutása belső és külső tényezőktől is függ. Az első feltétel, hogy a tükörszó minél rövidebb legyen, azaz lehetőség szerint képzett szót képzett szóval, összetételt összetétellel kell fordítani. Ebből a szempontból szerencsések azok a nyelvek, amelyek könnyen alkotnak összetételt. Ezért illeszkedtek be például a német mintára keletkezett magyar szavak könnyen, szinte észrevétlenül a magyar nyelvbe. A nyelv eszközeiben meglevő különbségek megmutatkoznak a tükörszóalkotásban is. Ezért ad vissza a szerb/horvát sok német, illetőleg magyar összetételt körülírással vagy esetleg képzett szóval. Az utóbbi eset akkor fordul elő, ha egy képzőnek olyan funkciója, jelentése van, amely jelentéstartalmat a mintanyelv főnévvel fejez ki (pl. a szbhv. *-ište*). A körülírással alkotott tükörszavak használata általában az írott nyelvre korlátozódik, míg a beszélt (köz-)nyelvben többnyire az idegen szót használják. A tükörszavak kiveszésének másik oka a nemzetközi szó elterjedtsége. Emiatt nem maradtak meg a használatban például a horvát nyelvújításnak olyan sikeres szavai, mint *slovnica*, *priradopsis*, *priradoslovje*, *lučba*, *računstvo* stb. Ezeket

— a magyar *természetrájk, természettan, vegytan, számtan* stb. szavakhoz hasonlóan — kiszorították a latin (görög) eredetű nemzetközi kifejezések. Külön téma lehetne itt az egyes tudományágak, például a kémia szókincsének „anyanyelvesítésére” tett kísérletek bemutatása. Ez az oka például annak is, hogy hiába írnak a horvátok *okomit*-ot és *vodorovan*-t, a szaknyelv a nemzetközi *vertikalan* és *horizontalan* javára fogja ezt a harcot eldönteni. A tükörszavak és kifejezések kutatása tehát igen bonyolult és szerteágazó feladat. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy — véleményem szerint — magát a fogalmat éppen a nyelvtörténeti bizonyítékok miatt tágan kell értelmeznünk. Az eddigiekben csak az úgynevezett Lehnübersetzungokról és Lehnübertragungokról volt szó. Külön feladat a tükörjelentések (Lehnbedeutungen) különböző fajtáinak, valamint a tükör-szintaktikai kapcsolatoknak (Lehnsyntax) a bemutatása, amelyre ugyancsak bőséges anyagot szolgáltatnak a horvát- (szerb) nyelvújítás, valamint az egyes regionális irodalmi nyelvek (a kajhorvát történeti és egyházi jellegű munkák, valamint a burgelandi horvátok emlékei) is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben

1. A szlovák nyelvre gyakorolt magyar lexikális hatás nemcsak a jövevényszavak, de a különböző típusú kalkok és félkalkok terén is jelentősnek mondható. Ez utóbbi jelenségre ugyan már többen fölfigyeltek, s néhányszor jómagam is foglalkoztam vele (l. StudSl. XXXII, 31—48, XXXIV, 132—4, Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 180—8. = NyDt. stb.; ezekben utalok néhány kutató ilyen jellegű munkásságára is), az egész kérdéskör átfogó vizsgálata azonban még az elvégzendő feladatok közé tartozik. Egyebek közt azonban már előzetesen is érdemes föl hívni a figyelmet, hogy például a szlovák nyelvújítási alkotások között több olyan képződményt találunk, amelyek megalkotásához magyar nyelvi elem szolgált mintául. Jancsovics István szóképzési eljárásainak részleges elemzésekor több ilyen esetre mutattam rá (l. Slovenská reč. Bratislava. = SR. LXVI, 3—14), és KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ szintén úgy véli, hogy a Štúr-korszakhoz kapcsolódó szlovák *kopaniny* a magyar *ásvány*, a *zemevidy* a magyar *térkép*, a *vidiekoreč*, *vidiečina*, *krajeslovo*, *krajomluva* a magyar *tájszólás* (HABOVŠTIAKOVÁNÁL pontatlanul *tájszóllás*) nyomán, illetve mintájára alkotott neologizmus (l. KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ, Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska. Pedagogická fakulta v Nitre, 1987. = SZSSl. 260—1). S ha már az ugyancsak nyelvújítási magyar *tájszó*, 'Dialektwort' (1808: NyÚSz. I, 320; egyéb kifejezési módjait is l. uo.) került terítékre, akkor hadd utaljak annak JANCISOVICSNÁL (l. JANCs. I, 388) található szlovák *vidječno slovo* megfelelésére, ami kétségtelenül szintén tükörfordítás eredménye és a fenti sorba tartozik bele. Mindenesetre a szlovák nyelvújítók szóalkotási tevékenysége, ezen belül a számításba vehető és veendő magyar indukáló hatás megérdemelné a minél előbbi tüzetes elemzést.

A kalkok és félkalkok eseteinek vizsgálata során általában sok érdekességgel találkozhatunk. Gyakorikak a meglepetéseket tartogató momentumok és a bizonytalansági tényezők is. Egy-két példát minderre az alábbiakban hozok.

2. A) Ismeretes, hogy egykoron a borbélyok, azaz a felcserek gyógyították a betegeket s végeztek sebészeti beavatkozásokat, egyebek közt érvágást is. A ma-

gyar *vkin eret vág* 'jemanden zur Ader lassen' szerkezet és az *érvágás* 'Aderlaß' összetétel korábbi előfordulására vö. 1580 k.: „*Eret wagni vide érvagas*” (Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984. = RMGL. 740), 1584: „mely 4 *ereth vagot*” (SzT. III, 267), 1590: „Phlebotomia: *Eer vagas*” (RMGL. 740), 1604: „*Érvágas, sectio venae...*” (MA.) stb.

Az *eret vág*, *érvágás* szlovák azonosos mind a múltban, mind a jelenben rendszerint *pustit žilu/žilou*, ill. *pustenie/púštanie žil ~ žily*, vö. XVIII. sz. első fele: „je nutno *žilou pustit*” (Slovenský národopis. Bratislava. = SN. XI, 562), 1771—1775: „*A toto žil Pusstanj wźdicky zrana ... se musi staty*” (Egyetemi Könyvtár Kézirattára D 55: 29b), „*Ale mame pozor daty abi se žil pusstania, za wezasu konalo*” (uo. 30), 1826: „*Žilu púšťat, pustit...* Ader (zur Ader) lassen...: *eret wagni*” (BERNOLÁK V, 4321), 1870: „Ader lassen, *eret vág; žilu pustit*” (J. Loos, Wörterbuch der deutschen, ungarischen und slowakischen Sprache, II. Pest, 1870. = Loos II, 22), „Aderlaß ... *pustenie žily*” (uo.), „eret wagni vkin, *pustit žilu niekomu*” (HVOZDIK II, 180), *pustit niekomu žilou, žilu 'ua.'* (SISJ. III, 669) stb. A szlovák *pustit niekomu žilu, pustenie žily* — akárcsak a cseh *pustiti někomu žilou 'ua.'* (SISJČ. II, 1182), *pustit, pouštět žilou 'ua.'* (uo. IV, 191) — eredet szempontjából aligha független a német *jemanden zur Ader lassen* szerkezettől, illetve az *Aderlaß* összeteltől, amely már a kfn.-ből is idézhető (l. LEXER, HandWb. I, 22).

Ismeretes azonban a szlovákban ugyanebben a jelentésben a *žilu sekat ~ seknút*, illetve *sekanie žily* szerkezet is, vö. XVII. század első fele: „aby ten *dal sekat hlawnu žylu*” (GY. DÉCSY, Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert... Bp., 1956. = DÉCSY 234: *črieslo* alatt), Korpona (Krupina), 1739: „*fatens žily sekal doloženej kolarky*” (Krupinské písne právo. Vybrali a zostavili MARIE MAJTÁNOVÁ a MILAN MAJTÁN. Bratislava, 1979. = KPP. 125), 1739: „*skrzewa tej dlžoby, kteru od kolarky pytala manželka jeho za žily sekania*” (uo. 126), 1826: „*Žilu seknút* ... Ader (zur Ader) lassen, Ader schlagen...” (BERNOLÁK V, 4321), 1848: „eret wagni, *žilu seknút*” (JANCS. I, 114), „*Érvágás, žilisek*” (uo. 117), „*érvágás ... seknutie žil*” (HVOZDIK II, 187), *sekat niekomu žilu, žilou 'eret vág'* (SISJ. IV, 51) stb. Nos, DÉCSY (209) szerint a szlovák *žilu sekat* kifejezés „geht offenbar auf ung. *eret wagni* [‘jemanden zur Ader lassen’] zurück (im Slowakischen: *pustit žilu niekomu*)”.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Ugyanis hasonló megoldással egyéb szláv nyelvekben is találkozunk. Példának okáért a lengyel *naciąc żyłę* 'eret vág' szerkezetben szintén a *vág* ige van jelen; ehhez vö. még 1564: „Venam incidere... Puśić krew, *zaciąc żyłę*” (IOANNIS MACZYNSKI, Lexicon Latino-Polonicum. Nunc iterum edidit REINHOLD OLESCH. Köln—Wien, 1973. 479). Az egyházi szerkesztésű szláv forrásokban is volt *жилосѣчение* 'érvágás' (l. LINDE VI, 1206) összetétel, s ennek az utótagja is a *vág* ige származéka. Márpedig ezekben az esetekben magyar hatásról nem lehet szó. Tekintettel az egykori borbélyok, kirurgusok működéséhez kötődő érvágási tevékenységre, a *vág*, illetve *sekat* forrása minden bizonnyal a latin *incidere, secare* igékben keresendő. JANCSOVICS *žilisek* adata pedig nyelvújítási alkotás, ennek mintája az utótag alapján a magyar *érvágás* lehetett.

A magyar *eret vág valakin* szerkezetnek azonban kialakult a 'valakinek a pénzét kéréssel, csalással, zsarolással kicsikarja, kicsalja; valakit megsarcol' (l. BALLAGI 1873. I, 318; ÉrtSz. II, 407) képletes jelentése. Ehhez hasonlóan a szlovák *sekat/seknút niekomu žilu/žilou* átvitt értelemben szintén 'kizsákmányol, kizsarol, megszal valakit' (l. SISJ. IV, 51), sőt 'valakinek a pusztulását okozza' (l. Szlovák

—magyar frazeológiai szótár. Slovensko—mađarský frazeologický slovník. Bratislava, 1981. 144). Ez esetben valóban gondolni lehetne a szlovákban magyar eredetű tükörjelentés kialakulására, majd kibővülésére. De most is figyelembe veendő az a tény, hogy a szlovák köznyelvi *pustiť niekomu žilu/žilou* képletes jelentése megegyezik a *sekat/seknút' niekomu žilu/žilou* átvitt értelmű jelentésével, továbbá a cseh *pustiť žilou někomu* képletesen szintén 'becsap valakit, kicsalja valaki pénzét; valakinek kárt okoz' (I. J. ZAORÁLEK, Lidová rčení. Praha, 1963². 452). A *pustiť niekomu žilu/žilou* ily módon elősegíthette a *sekat' niekomu žilu/žilou* átvitt értelmének a kialakulását és használatát. Végeredményben tehát a szlovák *sekat' žilu*-féle szerkezet latin tükörfordításnak tekintendő, melynek átvitt jelentése azonban támaszkodhatott a magyarra, de ez sem mondható szükségszerűnek.

B) Figyelmet érdemlő mondatokat idézhetünk a XVII. század elejéről Melichar Hradský leveleiből, vö. 1618: „striebro k sebe vezmem a/yak nayskorey bude moczy byti, Wa[šej] Velkom[ožnos]tjtu odesslem a na/to starost nositi budem” (Jazykovedné štúdie. Bratislava. = JŠ. VI, 113), 1619: „slybuge, že bude nato myeti veliku starost a pynlost” (uo. 117), 1619: „rázcte panu urednykowy poručiti, žeby medzi ginimy priaczamy i na tuto obzwaslas tie mel starost” (uo.). KATARÍNA HABOVŠTIÁKOVÁ megállapítja, hogy a *na to starost nositi budem* stilisztikailag hatásos megfogalmazás (uo. 106), míg a *bude na to mieti veliku starost a pynlost* olyan szerkezet, melynek segítségével a levél írója mintegy aláhúzza, hangsúlyozza a gondolatát (uo.). Hatását tekintve ez bizonyára így is van, valójában azonban nem ez lehetett Hradský szándéka. Egyszerűen arról van szó, hogy az idézetben szolgálai hűséggel átültetett magyar nyelvi fordulat húzódik meg. Ilyesmi a korabeli Magyarország két- és többnyelvű írástudó lakossága között teljesen mindennapos jelenség volt. Nagyon jellemző példa erre a következő idézet: Korpona (Krupina), 1694: „Ved on jatku Ďurčovu hore zlamal, aj mna na to navadzal, ale sem odeprel, lebo sem husarsky paholok a hanbu by sem vodloval, aby se to vyvedelo” (KPP. 176). Ebben a mondatban a *hore zlamal* minden valószínűség szerint a magyar *feltör valamit* 'etwas aufbrechen' szó szerinti felhasználása, a *hanbu by sem vodloval* és az *aby se to vyvedelo* kitételek pedig kétségtelenül a magyar *szégyent vall*, illetve *kitudódik* tükörfordításai. A magyar *szégyent vall* 'sich blamieren, (sich) bloßgeben, bloßstellen' (1518 k.: NySz. III, 121) lefordítására hathatott az a tény is, hogy a magyar eredetű *vodloval* ige a XVI. században a szlovákban már teljesen meg volt honosodva, s nemcsak 'vall', de egyéb jelentésben is élt, továbbá, hogy a magyar *kárt vall* 'Schaden erleiden' kalkja régebben a szlovákban *škodu vodloval* formában általános volt (I. GREGOR: StudSl. XXXII, 45). Feltehető, hogy talán a *hanbu vodloval* sem alkalmi fordítás Hradskýnál, noha egyelőre több adatom nincs rá. A magyar *kitudódik* 'bekanntwerden, kundwerden' (1630: NySz. III, 795) szlovák megfelelője pedig *vyjstíť* (*vychádzat, vychodit'*) *najavo* (SISJ. II, 242), míg az idézetben levő *aby se to vyvedelo* szembeötlően a magyar *ha az kitudódnék/kitudódik* szolgálai tolmácsolása.

Visszatérve Hradský fogalmazására, nála a *starost nosit na niečo* a magyar *gondot visel valamire* 'dafür ~ für etwas Sorge tragen', a *mat na niečo starost* pedig a magyar *gondja van valamire* 'ua.' tükörfordítása. Az előbbire vö. 1519: „Gondot viseliönk az etelre” (NySz. I, 698), 1540: *wjffellen . . . gondoth Rejša* (TESz. I, 1075) — de 1506: *gondviselő* 'Fürsorger, Pfleger' (uo.) — stb., az utóbbira vö. 1516—19: „My gondom vagon vagon rea ennekem: quid mihi” (NySz. I, 1098), 1535: *Eg zal gongia sem uolt mi reank* (uo.) stb.

A magyar *gondot visel* (*valamire, valakire*) függetlenül alakult ki a német *für etwas* (*jemanden*) *Sorge tragen* kifejezéstől (I. TESz. I, 1075). A szlovák *na to starost*

nosit forrásaként viszont a magyar jöhet számításba, amint ezt az accusativusos *na to* szerkezet tanúsítja. Ez ugyanis aligha lehet a német *für etwas* (~ *dafür*), sokkal inkább a magyar *r(e)á* ~ *arra* ekvivalense. Egyébként a *starost nosit na niečo* nem is volt egyedi jelenség, még nyomtatott kiadványból is idézhető, vö. 1750: „na szpasenyé szvojo *sztarosztz nosél*”, ennek magyar mintája „idvességemre *viseljek gondot*” volt (l. KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953. = KNYNyE. 233), s KIRÁLY PÉTER szintén magyar eredetű tükörfordításnak tartja (l. uo.). A *na to (na tú) mať starost* szerkezetben levő *na to (na tú)* accusativ szintén pontosan azonos a magyar *r(e)á*, (*valamire*) formával. Szemben a szlovák *mať niečo na starosti* 'gondja van valamire' (SISJ. IV, 228) locativusos szerkezettel; ehhez vö. ugyanígy cseh *mít někoho, něco na starosti* 'ua.' (SISJČ. III, 519) is.

Hradskýnál tehát a vizsgált jelenségeket nem stílusbeli sajátosságokra és finomságokra való törekvés magyarázza. A szokásostól eltérő fogalmazási mód a magyarból történt tükörfordítás eredménye. Mint láttuk, a szlovák nyelvhasználatból ilyenféle megoldásokat más esetekben is idézhetünk.

3. Nézzünk meg néhány további, szintén igékkel kapcsolatos példát: A német eredetű szlovák *trafiť* 'talál' (MACHEK, EtSlČSl. 534, MACHEK, EtSlČ. 650) a köznyelvben segédigeként is használatos: a teljes jelentést hordozó ige főnévi igenevével együtt valamilyen cselekvés vagy történés lehetséges megvalósulásának a kifejezésére szolgál (l. SISJ. IV, 554; Krátky slovník slovenského jazyka. Hlavná redakcia: JÁN KAČALA, MARIA PISÁRČIKOVÁ. Bratislava, 1987. = KSSJ. 465), vö. „*Trafia príst dažde, všetko zmokne*” [= esők *találnak jönni*, minden átázik] (KUKUČIN, SISJ. IV, 554), „*trafiľi by ste ešte zablúdiť*”, *svi euĕ, čez do bpozoz, zablýdumeць!* (ISAČENKO, SRPSl. II, 480). „*trafiť pršať, čo potom?*” [= *esni talál*, aztán mi lesz?] (KSSJ. 465) stb. Korábbi előfordulására vö. 1624: „Prawe wtu chwily . . . drab tento *vtraffyl knam prygitj*” (Országos Levéltár Fejérpataky család levéltára 1624), 1624: „do Lubele chodyacz pre ssindle *prytreffilisemy* tito try welmy pekne a čzrstwe gelene hubeczky *naĕtj*” (uo.), 1626: „Prawe wtu chwily . . . posel tento WMtj knam *vtreffil prygitj*” (uo. 1626), Korpona (Krupina), 1669: „tento sa uhnul a *trafil* valacha *zatati*” (KPP. 253), 1696: „nebo *trafiľi by pani opaĕit* ladu mestku” (uo. 203), 1695: „*že vĕdycky* se hnevala velmi na mna, ket som ju kde *trafila spominat*” (uo. 38), 1721: „kdy povedala, že otravu na spůsob soli mužovi si dala v poliovky, a to kdy nezdravy ležal, ale že malo *trafila dati*, nemohla ho otravit” (uo. 231), 1728: „*dievča Kočturkino trafile poviedati* proti Judy niečo” (uo. 98), 1728: „*trafila sa* na chrbat *poškrabat* . . .” (uo. 113), 1728: „*trafila fatens recti* Judy, že od muža slyšala . . .” (uo.) stb.

Úgy vélem, hogy az itt bemutatott funkcióban és jelentésben használatos szlovák (*po-, pri-, u*)*trafiť* a magyar (*el-, meg-*)*talál* 'es konnte geschehen, daß . . . ; zufällig, möglicherweise' (l. TESz. III, 827; NySz. III, 392) igének a pontos visszadása. Az ősi *tal-* töre visszamenő magyar *talál* (1372 u./1448.: MSzFgrE. III, 609; TESz.) származékszó ezt a jelentését a magyarban nyerte (l. TESz.), s ilyen értelemben a XVI. század első fele óta gazdagon adatolva van (l. TESz.; NySz.), de napjainkban is általános, vö. „A lábára *találtam lépni*” (ÉrtSz. VI, 451), „Mi lesz, ha *el találom hibázní?*” (uo.), „Mit csinálunk, ha *esni talál?*” (uo.) stb. Sem a németből, sem a többi szláv nyelvből hasonló jelenség nem mutatható ki, a magyarból való fordítás tehát mind a jelentés, mind a szerkezet alapján (a *talál* segédigei funkcióban van, mellette a teljes jelentésű ige [autosemantisches Verb] főnévi igeneve használatos) bizonyosnak mondható.

4. A 'halten' alapjelentésű magyar *tart* (l. TESz. III, 858—60) ige tartalma idővel nagymértékben gazdagodott, és egyebek közt kialakult 'dauern, wahren' (1527: uo.) jelentése is, amit a kelet-szlovák nyelvjárásban a *trimat/c* segítségével adtak vissza, vö. Göröginye (Ohradzany), 1772: „do Ungvara za poldruha dna giti *potrima*” (TAKÁCS PÉTER—UDVARI ISTVÁN, Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából... Nyíregyháza, 1992. = SzPV. 58). A szlovák *trimat* (nyelvjárási *trimac*) 'halten' (SlSJ. IV, 581) igét a Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia (Ukážkový zošit. Vedecký redaktor ŠTEFAN PECLAR. Bratislava, 1973. = SHS. 344) összesen hat jelentésben adatolja, de így nem ismeri. Nagyon valószínűnek látszik, hogy az idézett mondatban a *potrima* a magyar (*el-, meg*)*tart* '(an)dauern, wahren' tükörfordítása. Annál is inkább gyanítható ez, mert kelet-szlovák nyelvtérületen elterjedt volt a *trimat/c sa* 'tartozik' visszaható alak is, vö. 1750: „*trimáme se...* vadlovatz *tartozunk* vallani” (KNyNyE. 233), Ublya (Ubla), 1772: „hajcsakuv vistavit *sa trimaju*” (SzPV. 113), Ulics (Ulič), 1772; „Ked na pana se bude polyowat pusskaruw a hajčakuw *trimat se* bude dat” (uo. 118), Kolonica, 1772: „hajcsakuv vistavit *sa trimagu...*” (III. Nemzetközi szlavisztikai napok. Szerk. GADÁNYI KÁROLY. Szombathely, 1988. 432) stb. A SHS. (345) a *trimat sa* igeének két jelentését veszi számba, de a 'tartozik' nincs közöttük. A magyarral való szoros összefüggés szembeszökő. A *tart* származékszava a *tartozik* 'verpflichtet sein' (1372 u./1448 k.: TESz. III, 861), s aligha lehet kétséges, hogy ennek a hű lefordítása eredményeként kapta a szlovák nyelvjárási *trimat/c* ige a magyarral azonos 'verpflichtet (sein)' tartalmát, amint erre már KIRÁLY PÉTER (l. KNyNyE. 233) is rámutatott.

5. A 'suchen' alapjelentésű magyar *keres* (1372 u./1448 k.: TESz. II, 456) szlovák megfelelője *hladať* 'ua.' Korai előfordulására vö. Szokolca (Skalica), 1432/XV. század: „Giesscze *hleda*, kterakbi kterehe dobreho zraditi mohl falessne...” (Stredoveké české listiny — Középkori cseh oklevelek. Szerk. KNEZSA ISTVÁN. Bp., 1952. = SČL. 10; további adatokat l. Historický slovník slovenského jazyka, I. A —J. Vedecký redaktor MILAN MAJTÁN. Bratislava, 1991. = HSSJ. 404—5). A *keres* igeének a magyarban viszonylag korán kialakult — egyebek közt — a 'verdienen' (1519: TESz. II, 456) jelentése, elsősorban az olyan szerkezetekben, mint *életet* (azaz élelmet, megélhetést) *keres* (1524—1527: NySz. II, 228), *kenyeret keres* 'das Brot verdienen' (1626—1627: uo. 229) stb. Ugyanezen fogalmak ugyanígy fejeződnek ki a szlovák nyelvben is, vö. Selmečbánya (Banská Štiavnica), 1588: „neb sme giz zacžali ... naši *živnost vihledauati*, jakošto dalei pan otecž vašeí milosti rospovia ustne” (STANISLAV, DejSlJaz. V, 282), Ilava, 1630: „on ... slobodni *živnosti wihledawati* giti mohl” (Országos Levéltár Nádasdy család nádasladányi levéltára. = NádLt. Okir. I. 333), Nagyturány (Turany), 1665: „*wyhledawagiczce poctiwý kus chleba*, prestehowal se do Turan” (HSSJ. 467), Korpona (Krupina), 1694: „u nas *kus chleba a vyživeni sve poctive wihledawat*” (KPP. 182), 1730: „aby y takowy Sweho Poctiwého *kuš chleba* wedle sweho Remesla *mohel wihledawat*” (Égyetemi Könyvtár Kézirattára Céhlevelek XXVI. 26.), „*Chléb si s Prácú wihledawat*, získať: vivere de lucro...” (BERNOLÁK I, 230), „Kenyeret keresni, *poživnost si hladať*” (JANCS. I., 234) stb. Vö. ugyanígy ócseh *hledayuče chleba* (XIV. sz.: GEBAUER: SlStč. I, 418), lengyel „Po świecie *chleba szukają*” (LINDE, V, 620) stb.

A megélhetést illetően azonban a magyarban a *keres* ige és a *pénz* 'Geld' főnév társulása révén idővel kialakult a *pénzt keres* (szó szerint 'Geld suchen') '(Geld) erwerben; verdienen' szintagma, így fejezve ki az anyagi javak megszerzésére

irányuló tevékenységet, vö. 1693—1694: „Voltam foglalatos valamely *pénznek keresésiben*” (NySz. II, 230), 1708: „Merito: . . . *Pénzt keresek* aprónként” (PP. 365), 1760: „Mostani világban a legbecsesseab [!] mulatság az *pénz-keresésben* vagon” (Oklsz. 766). L. szólásban is: 1713: „Nehéz a *pénzt megkeresni*, még nehezebb megőrizni” (MARGALITS² 613), „Nehéz a *pénzt keresni*, de könnyű elkölteni” (uo.).

A pénz megkeresésére, föl kutatására irányuló konkrét eselekvés természetesen egyéb nyelvekben is a *keres* ige megfelelőjével fejeződik ki, például a szlovákban is, vö. Zólyomlince (Slovenská Ľupča), 1589: „yako Lavro Tarnyk tie *penize*, ktere byli gemu skapali, doveduval a *vihledavat*” (STANISLAV, DejSlJaz. III, 203), vagy a lengyelben is, vö. 1564: „Argentum quaerere in foenus uel mutuo, *Pieniedzy bukać* pozojzić (MACZYŃSKI 670) stb. De a *keres* ige 'erwerben, verdienen' jelentésben jellemzően csak a magyarban kapcsolódik a 'pénzkeresés' fogalmához. A szláv nyelvekben ez esetben leginkább a *dolgozik, munkálkodik*, esetleg a *nyer* ige használatos, vö. orosz *зарабатывать, зарабатывать*, ukrán *заробляти, заробіти*, lengyel *zarabiać*, cseh *zarobiti, vydělávati (si)*, szerbhorvát (horvátszerb) *zaraditi, zarađivati*, bolgár *неделя нап* 'pénzt keresek' stb. S ugyanígy a szlovákban is, ahol a kenyérhez, megélhetéshez hasonlóan a pénzt is munkavégzéssel szokás megszerezni, vö. Nagyszombat (Trnava), 1542: „v tomto miestie kralovskym po zyvnosti sve pracujicz” (B. VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava, 1956. 257), 1641—1650: „a odnych ten dosty tessko ba mozolámy za robeny *peniz* wyluzugi a odgimajg” (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak: Postilla 800: 41), Korpona (Krupina), 1697: „chtejice netco na každodeny *chlieb dorobiti*” (KPP. 44), XVII—XVIII. század fordulóján: „*chleb* swog zimusni na Bani à neb na Ssichtach *zarabia*” (StudSl. XIV, 162), Zemplén megye, 1772: „Spusob daco *penezi zarobit* u nas ten mame. . .” (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. 12/F: 121 = AAPNyé.), „. . . tak mozeme *penize zarobitz*” (uo. 122), *zarobit (si)*, *zarabat si* 'pénzt keres' (SISJ. V, 514) stb. stb.

A magyarországi szlovák nyelvjárások frazeológiai egységeiben észlelhető magyar hatás kapcsán már megemlítettem a *pénzt keres* megfelelőseit, vö. Sári: *zahledat ~ vihledavat (~ zarabat)* 'ua.' (StudSl. XIII, 2), Isaszeg: *peňiaze hľadajú ~ zahľadávajú* 'pénzt keresnek' (uo.), Galgaguta: *hľadat (~ zarabet)* 'pénzt keres' (uo.), Sajópálfalva: *peňezi hľadac* 'ua.' (uo.), Szarvas: *zahľadat (~ zarobit)* 'ua.' (uo.). E szerkezet korábbi előfordulása is igazolható, vö. 1763: „*penje hľadagjcy*, skúpy” (HSSJ. 405), Rudnok (Rudník), 1772: „ktery pak statky nemagu *gsy penezu wihledawagu* w uhlikach” (UDVARI ISTVÁN, A Mária Terézia-féle úrbérendezés szlovák nyelvű dokumentumai. . . Nyíregyháza, 1991. 330), Bányapataka (Banské), 1772: „kdežto se nachazegi železne hamrj odtud magu spusob *hledanj peniz*” (SzPV. 48), Mislóka (Myslava), 1772: „Možeme *si penizi zahlidat* gak ze statkem, take y pessu robotu. . .” (Nyíregyházi szlovák [,tírpák'] nyelvjárási és néprajzi emlékek V. Szerk. NÉMETH PÉTER. Nyíregyháza, 1991. 45), „tak y manzilky nasse z bgelenim platna a strany bgelich ssgat každodene *penizi hľadagi*” (uo.) stb.

A *peniaze (si) hľadat* 'erwerben, verdienen' és származékai kétségtelenül a magyar *pénzt keres, pénz keresés* tükörfordításai. Sőt, keletiszlovák nyelvterületről idézhető a *hľadat* ige nék *hľadanie* 'keresés; kereskedés' származéka, illetve *hľadat sa* 'kereskedik' visszaható alakja is, vö. Sztropkó (Stropkov), 1772: „Ponewacz nagblissa gest ku mestečku temuto Polyska priležitost magu wseligakemu kupecztwy a *hledanyu*” (AAPNyé. 12/F: 122), Bertót (Bertotovce), 1772: „nektere z nas i chmelom *se hledame*, ktery potom v spiskych mestech odpredawame” (HSSJ. 404). A HSSJ. ez utóbbi adatot pontatlanul sorolja a 'mať záľubu v niečom, vyhľadávat

niečo' [= 'kedve telik valamiben, keres valamit, szívesen jár valahová'] fogalomkörbe, miután a *hľadat sa* itt egyértelműen vételre vonatkozik. Véleményem szerint ezért több, mint valószínű, hogy ezekben az esetekben is magyar nyelvi hatás érvényesült. A *hľadat sa* és *hľadanie* tartalmilag ugyanis teljesen azonos a magyar *keres* igének *kereskedik* 'Handel treiben, Geschäfte machen' (1416 u./1450 k.: TESz. II, 457) származékával, illetve annak *kereskedés* képződményével, esetleg a *keres*-ből alakult *keresés*, *kereset* szavakkal. A magyarból való jelentésfordítás tehát joggal tételezhető fel.

6. Az ember egészségi állapotának beszédbeli kifejezésekor a *byť* 'sein; van' ige mellett a szlovákban személyes névmás használatos dativusban, tehát: *už mu je dobre* 'már jól van, már egészséges' (SISJ. I, 277), *je mu lepšie* 'jobban van, egészségi állapota javul' (uo.), *je mu zle* (od žalúdka) 'rosszul van (a gyomra miatt)' (uo. VI, 625) stb. Korábbi példák: Korpona (Krupina), 1723: „... na križ kladla na usta, že jej lepšie bude. Co kdy ičinila a chleba od Koziarky dostala, hnedky jej lepšie počalo byti” (KPP. 89), Bakabánya (Pukanec), 1789: „... ponosoval se, že gemu nenj dobre” (HSSJ. 267) stb. Vö. ugyanígy cseh *je mi dobře* 'jól vagyok', *není mi dobře* 'nem vagyok jól', orosz *емý лучше* 'jobban van', szerbhorvát *bolje mu je* 'ua.' stb.

Ezzel szemben a régi szlovák nyelvi gyakorlatban és a népnyelvi szóhasználatban a személyes névmás dativus alakja gyakran hiányzik, vö. Korpona (Krupina), 1675: „a kdy sem . . . pojedla, hnedky sem lepšie bola” (KPP. 26), Korpona, 1723: „hnedky lepšie počal byti” (uo. 88), Korpona, 1728: „... zatym hnedky lepšie bola. Ponosovala sa . . . , že jestli ju len spomenie, hnedky je horšie na svoju nohu” (uo. 100), Korpona, 1739: „hnedky na druhý den vždy horšie fatens bola” (uo. 124), „Ach, ona je veľmi zle, veľmi zle” (VAJANSKÝ: SISJ. VI, 625), Pilisszántó: *uz je lepši* 'már jobban van' (FERENC GREGOR, Der slowakische Dialekt von Pilisszántó. Bp., 1975. 164), Pétermány (Petrovo): „Bůl chorí, ale je už lepši” (J. ORLOVSKÝ, Gemerský nářečový slovník. Martin, 1982. 162) stb.

Kétségtelen, hogy a *lepšie* (*horšie*) *byť* forma a magyar nyelv befolyásának köszönhető. A magyarban mindennapos *jól, jobban* (*rosszul, rosszabbul*) *van* szerkezet pontos visszaadása hozta létre ezt a szláv nyelv szellemétől eltérő megoldást, amint erre már CZAMBEL (Slováci a ich reč. V Budapešti, 1903. 140) és SZABÓ (Linguistica Slovaca I—II, 188) is fölhívta a figyelmet.

7. Az eddigieket nagyon tömören összefoglalva hangsúlyozni szeretném, hogy a bemutatott esetek csupán szemelgetések a magyar eredetű tükörfordítások gazdag tárházából. Olyan példatár, amely az igékhez kapcsolódó szemantikai kalkok illusztrálására szolgál. További adalék a nyelvi érintkezés sokrétű hatásának a föltérképezéséhez.

GREGOR FERENC

A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból

„Minden átadó nyelv külön problémákat vet fel,
nemcsak hangtaniakat, hanem alaktaniakat is.”

(MOLLAY KÁROLY)

1. Nyelvtudományunk eddig igencsak szűkkeblű volt a cigány és a magyar nyelv egymásra hatásának vizsgálatában. MOLLAY KÁROLY ugyan már 35 éve szemére vetette BARCZI GÉZÁNAK, hogy munkájában nem említi a cigány nyelvet, amelyből „szintén kölcsönöztünk szókat” (Jövevényszó-kutatásunk 1945-től 1957-ig: MNy. LIV, 152), egyetemi hallgatóink ma is csak néhány — az argóból származó! — cigány jövevényszóról olvashatnak a rendelkezésre álló szakirodalomban. A TESz. mindössze 19 szót tart vitathatatlanul cigány eredetűnek, s 13-ról tartja ezt lehetségesnek, köztük olyanokról, amelyeket a cigányok határozottan sajátjuknak éreznek (*hóhányó, uszgyé*).

E témában tudomásom szerint a leghosszabb tanulmányt 1886-ban írták (MARKOVICS SÁNDOR, *Czigány szók a magyarban*: Nyr. XV, 497—502). A téma iránti érdeklődés ébredésére azonban utal már néhány cikk, például: FEHÉRTÓI KATALIN, *A középkori Cigány helynevek és személynevek* (NévtÉrt. 12. sz. 5—17) és HOFFMANN OTTÓ, *A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége* (Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖG FERENC. Zalaegerszeg, 1986. 323—8).

Kunszentmárton jászkunsági kisvárosban az 1940-es évek közepéig, 14 éves koromig 90-nél több cigány szót ismertem meg szüleimtől, osztálytársaimtól (jele a szójegyzékben: +), ezek jó része — a beszédhelyzettől függően — aktív szókincsemé vált; 40 éve Budapesten élő nagybátyám ma is megérti ezeket. Később még 13-mal bővült cigány eredetű szókincsem (jele: ⊕). E 100-nál több szó Kunszentmártonban (fiam baráti körében, szakmunkástanulók között stb.) ma is gyakran hallható.

Kisebb szógyűjteményeink közül GÉMES BALÁZS, *A kecskeméti diáknyelv szótára* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok [= MCsD.] 10. sz. Bp., 1982.) tartalmazza a legtöbb cigány jövevényszót, a legkevesebbet TÓTH KORNÉLIA, *A sárbogárdi diáknyelv szótára* (MCsD. 46. sz. Bp., 1990.): 5 cigány eredetű szót, s e kettő között áll CSÁNYINÉ WITTLINGER MÁRIA, *Egy miskolci szakközépiskola diákszavai* (MCsD. 32. sz. Bp., 1987.). Nagyobb tájszótáraink közül — eltekintve a CsángSz.-tól — a SzegSz.-ban található a legtöbb cigány eredetű szó.

VEKERDI JÓZSEF, *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára* (Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar. Pécs, 1983.) alapján megállapíthatjuk, hogy korábban a legtöbb cigány szót a romungróktól vettük át, az 1940-es évek utáni jövevények jórészt az oláh cigányból származnak.

A romungrók a Jászkunságban és számtalan, főként alföldi településen a török kiűzése óta patriarchális jellegű kapcsolatban voltak a magyarokkal: gazda—szolga, keresztkomaság, násznagyság, fogadott gyermek, famulus; a cigányházasságok 8—10%-a vegyes házasság volt; Mária Terézia rendeletére a cigánygyermeket magyar családokhoz osztották szét, iskolába kellett őket járattatni, s a magyar családok ragaszkodtak a cigánygyermekhez. Kunszentmártonban 1778-ban megbotoztak két jászkladányi cigányt, mert gyermeküket haza akarták vinni: „Jónás István és Rác Márton Jász Ladányi Új Parasztok N(em)z(e)tes Dósa Pál Distr(ictua)lis Kapitány Úr Levelével Helységünkbe meg jelentek a vegre is Hogy

itt Helysegünkben el osztatott Gyermeküket az említet Kapitány úr Levele ereje mellett magokkal hogy vinnek, de minthogy itt is minden fizetés nélkül Lakossaink fel valalják, hogy többé ide se jöjjenek egyik-egyik 12 erzenyes pálczákra büntet-tetett.” (Tjkönyv, 1788. VI, 23. Szolnok Megyei Levéltár.) Az anyakönyvek bizony-sága szerint Kunszentmártonban, s egy 1788—89-es összeírás szerint az egész Jászkunságban, a cigányok a magyarokkal egy utcában, szétszórtan, gyakran a magyarokkal közös udvarban laktak (Conscriptio Cingarorum 1788—89. Szolnok Megyei Levéltár: Jászkun Kerület iratai. D. Capsa. XII. Fasc. 4. No. 12.), és például Kunszentmártonban a cigánytelep csak 1860 után alakult ki.

A tehetősebb paraszt és a cigány keresztyermek kapcsolatára jó példa talál-ható még az 1940—50-es években is a Nógrád megyei Piliny községből (GÖRÖG VERONIKA, Berki János mesél... Bp., 1985. 10, 31—3).

A cigányok beszivárgása Magyarországra a XIV. század első felében bizonyo-san megkezdődött, s tömegesebb megjelenésük a XV. század elejére tehető (MEZEY BARNA szerk., A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422—1985. Bp., 1986. 6—7), cigány jövevényszavakkal a magyarban tehát ez idő óta számolha-tunk. A TESz. legkorábbi adata a talán cigány eredetű *csánk* 1449-ből.

Kunszentmártoni anyakönyvi vizsgálataim alapján mondhatom, hogy a török után az alföldi pusztákat újraterelítők között voltak a törökökkel korábban kapcsolatban álló, főként kovács mesterséget űző cigányok, valamint délszláv (horvát) betelepülők marháit őrzők, ezért a cigány nyelv jövevényszavainak vizsgálata áthidalhat bizonyos szóföldrajzi problémákat, s érthetővé tehet jónéhány hangváltozást is. A Magyarországon élő cigányok öt különböző cigány nyelvet, illetve nyelvjárást beszélnek, s ezeknek még számtalan változatuk is van (VEKERDI i. m. 1—3), ezért cigány eredetű jövevényszavaink is többféle hangalakban jelent-keznek. Azt sem felejtethetjük, hogy már a XVIII. században erősen bomló, cigány tőszavakhoz magyar végződéseket használó nyelvből vettük át e szavakat.

2. Első lépésként a cigány eredetű jövevényszavainkat mutatom be. VEKERDI JÓZSEF szótárának helyesírását és rövidítéseit alkalmazom, a szócikk végén VEK.-kel jelölöm az általa is cigány eredetűnek vélt szavakat.

+ *ácsi* TESz.

+ *agyész* 'rajta, menj, indulás!'. Cig. *adadive* R ~ *adjés* V G 'ma' < *dive* ~ *djes* 'nap'.

+ *alé* ÚMTsz. Cig. *ale* V 'hej'.

+ *avél* (újabbban *avizik* is) 'sietve megy', *avész* 'rajta, menj, indulás!'. Cig. *avel* 'jön', *t(e) aves baxtálo!* 'legyel szerencsés!'.
⊕ *bala* 'disznó'. Cig. *bālo* 'disznó'.

+ *bandzsa*, *bandzsal*, *bandzsít* stb. A TESz. ismeretlen eredetű-nek tartja, VEKERDI és a megkérdezett cigány anyanyelvűek a cig. *bandjol* 'meggör-bül, hajlik' szóból származtatják. Cigány eredetét támogatja a m. *bandzsa* ~ *bandzsal* alakváltozat is, mert a cig. *bandjol* ige mellett van cig. *bangó* 'görbe, sánta' is. VEK.

⊕ *baró* ~ *barós* 'jó, nagyon jó, szép'. Cig. *bāro* ~ *baro* 'nagy'.

+ *bazsavél* ~ *bazsavál* ~ *bazsavázik* 'hangszeren játszik'. Cig. *bašavel* 'hegedül, hangszeren játszik'. VEK.

+ *bibas* TESz.

⊕ *bécsajol* 'szerelmes lesz'. Cig. *ēhajol* Colāri 'szeret' vagy a cig. *ēhaj* 'leány' szóból a m. *be-* igekötővel.

⊕ *bəng* ~ *bəngək*. Körösladányi származású, Csépan lakó anyósomtól hallottam szitokszóként: „A *bəngət!*” vagy: „A *bəngéket!*”. Kunszentmártoni adatközlőim rákérdezésre csak annyi tudtak róla, hogy „haragot fejez ki”. Cig. *beng* 'ördög'. Ide tartozik az ÚMTsz. *benga*, *bengás*, *bengyókos* szava is. (Cigány néprajzi vonatkozásaira részletesebben vö. SZAPU MAGDA, Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál. Bp., 1984. 19—22).

+ *bibas* TESz.

+ *biboldó* 'zsidó; rossz magaviseletű'. ÚMTsz. Cig. *bi-* '-talan/-telen' fosztóképző és *bolel* 'megkeresztel, bemerít'. VEK.

+ *bili* TESz.: talán cigány eredetű.

+ *Bizsu* 'ragadványnév'. Cig. *bižūzo* 'tisztátalan, ördögi'.

+ *budi*. A TESz. német eredetűnek tartja, VEKERDI a cig. *buda* ~ *budara* V 'árnyékszék'-ből származtatja.

⊕ *buga* 'pénz'. Cig. *dugo* 'dög', amelyből a *Bugari* ~ *Dugari* 'oláh cigány törzs neve' is származik (vö. ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY—KARSAI ERVIN, Ősi cigány mesterségek és foglalkozások. Bp., 1991. 11). Cigányok magyar nyelvű szövegében hallottam *bugázik* igét is, de ennek pontos jelentését nem sikerült kiderítenem.

bukmáró 'kenyér' (Kecskemét). Előtagja a cig. *buka* V 'falat', utótagja a cig. *manro* ~ *māro* 'kenyér'.

⊕ *bula* 'női nemi szerv, fenék, segg'. ÚMTsz. Cig. *bul* 'fenék, far'. VEK.

⊕ *bulcsi* ~ *bulcsa* 'munka' *bulcsizik* ~ *búcsizik* ~ *bütijzik* ~ *bulcsázik* 'dolgozik'. Cig. *būti* ~ *būtji* 'munka, dolog'. VEK.

+ *burkol* 'eszik'. Cig. *buka* 'falat', *bukadel* (neol.) 'bekap'.

+ *buznyák* 'fillér, aprópénz'. Cig. *buznjäre* R 'fillér'.

cavira TESz.

+ *cėrkó* 'ruha'. Cig. *cerha* 'sátor'.

+ *cirděl* ~ *elcirděl* 'elhűz, elmegy'. Cig. *cirdel* ~ *cidel* 'hűz'.

+ *csaj* TESz.

+ *csalavěl* 'megver, megüt', *csalavdě* ~ *csalabdě* ÚMTsz. Cig. *čalavel* 'megüt'. A *csalavdě*-*dě* eleme a cig. *-de* járulékos szócska rövid felszólító mondatokban.

+ *csánk* TESz.

+ *csávó* 'srác, gyerek' ÚMTsz. Cig. *čhāvó* 'fiú'. VEK.

+ *csór* ~ *csórěl* 'lop', *csórélás* TESz.

+ *csórėzik* 'kisgyermek szopás után hány' ÚMTsz. Cig. *čhorel* 'kiönt'.

+ *csóró* TESz.: *csóré*.

+ *csozė*. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. Én is cigányoktól tanultam meg, s maguk a cigányok is ezt a szót használják a másik cigány megbélyegzésére (BÉKÉSI JÓZSEF, Cigányok a Körösök mentén. Békéscsaba, 1985. 11). Esetleg a cig. *šošo* ~ *šošó* 'nyúl' szóra vezethető vissza, amelyből a cig. *Shoshojeshtyi* 'cigány nemzetiség' származik. (VEKERDI JÓZSEF lektori véleményében mind hangtani, mind jelentéstani vonatkozásban elfogadhatatlannak tartja.)

+ *csucsi* ~ *csucsika* 'női mell', ÚMTsz.: *csucsuka*. Cig. *čūči* 'emlő'.

+ *dádé* TESz.

daral ÚMTsz., *dárel* (Sárbogárd) 'fél'. Cig. *dāral* ~ *daral* 'fél'.

+ *dělázik* ~ *lėdělázik* '(rendszerint pénzt) lead, átad, letejel'. Cig. *del* 'ad'. VEK.

+ *devla* TESz.

- + *dikhenc* TESz., *dikhël ~ dikhál ~ dikkël* 'néz, figyel' *diksum, dikmán* 'nézd csak!'. Cig. *dikkel* 'néz, lát'. VEK.
- + *dili*; *dilinós ~ dilinyós; dilizik, bédilizik* stb. TESz.
- ⊕ *dizsi ~ dizsis* 'szép'. Cig. *djiz V G R ~ djīs V ~ dīs Ve* 'palota'.
- + *doszt ~ doszta*. A TESz. szerint szláv eredetű, a Kunszentmártonban hallott *doszta lóvé* cigány közvetítésre utal. Cig. *dosta* 'elég'.
- + *duma, dumál* TESz.
- + *dzsál ~ dzsalavázik* 'megy'. Cig. *džal ~ žal* 'megy'. VEK.
- + *dzsanel ~ dzsanál* 'ért, tud, ismer'. Cig. *džanel ~ žanel* 'tud, ismer'. VEK.
- + *dzsukhel ~ zsukhel* 'kutya' ÚMTsz. Cig. *džukel ~ žukel* 'kutya'.
- ⊕ *dzsuvás* 'piszkos, koszos', *dzsuva* 'szennyos (rendszerint ágynemű)' (BM kórház Bp.). Cig. *džuv ~ žuv ~ džuva* 'tetű'. Az argóban 'péNZ' is. VEK.
- + *gádzsó* ÚMTsz. Cig. *gadžo* 'nem cigány, paraszt'. VEK.
- + *gányó* 'nem cigány'. A TESz. szerint ismeretlen. Cig. *gavūno* 'falusi'. Eredetileg a faluba költözött cigányt nevezhették így.
- + *gërmó ~ kërmó ~ (gënyó ~ ginyó ?)* 'giliszta' (főként a horgászok szókincsében). Cig. *kermo V ~ kirno R G S* 'bogár, féreg'.
- + *ginyol ~ ginyál : bëginyol* 'kakál, szarik; megijed'. Cig. *xinel* 'szarik, becsinál'.
- + *gógyi : gógyis* stb. ÚMTsz. Cig. *gōdji* 'ész'.
- + *góré²* TESz.
- + *gusnya* 'undok, ronda'. Cig. *gošnji ~ gošnja* 'trágya'. A *gusnyad* 'betegesen, összeroskadva ül' idetartozása jelentéstani okok miatt kétséges.
- hajcsi* TESz.: csak utalás a cigány párhuzamra.
- + *halából : elhalából* ÚMTsz. VEKERDI: *halózik*. Cig. *xal* 'eszik'. Az *-ából* végződés további vizsgálatra szorul. A *halós* 'éhes' ugyanebből a tőből.
- + *happol : elhappol : fëlhappol* 'elvesz, mohón átvesz valamit' TESz.: német eredetű. Cig. *hapavel* 'elcsen'. VEK.
- + *hekus* TESz.
- + *hóhányó* TESz.: bizonytalan eredetű. VÉRTES O. ANDRÁS a szó cigány eredetét támogatja (Nyr. XCI, 354—55). Megjegyzem, hogy a romungró cig. *hohamno ~ hohavno ~ hohano ~ hohandjo* 'hazug' már a XVIII. században is alapul szolgálhatott a m. *hóhányó* kialakulásának. VEK.
- + *kaja : kajás : kajál* TESz.
- + *kamël ~ komál (?)* 'szeret'. Cig. *kamel* 'szeret'.
- + *kamatyol* 'szeretkeznek, coitál'. Újabbán a *kummantani* is: „... akik jó pénzért hajlandóak a kamera előtt *kummantani*.” (Dési János: Embert vegyenek! Emberpiac a Moszkva téren. Amaro Drom. Utunk, Roma lap 1991. 4. sz. 15). Cig. *kamavel pe V* 'szeretkeznek', de a *kúr ~ kūrël* is hathatott.
- + *kandisz* 'büdös'. Ilyen használatban: „*Kandisz* szag van.” Cig. *khandel* 'szaga van, бүдös'.
- + *kár ~ kāró* 'hímvesző'. Cig. *kār* 'hímvesző'. VEK.
- + *kasuka* 'dacosan, alattomosan hallgatag', *kasukáskodik*. Cig. *kašuko* 'süket'.
- kanyi ló* 'nincs pénz'. Cig. *khanči löve*. VEK.
- + *kërél : bëkërél ~ (skerázik VEK.)* 'szarik, beszarik, megijed'. Cig. *kerel* 'csinál'. VEK.
- ⊕ *kéró* 'ház'. Cig. *khër* 'ház'. VEK.

kohány 'cigány'. VEKERDI nem zárja ki, hogy a *hóhányó*-val azonos cig. tőből származik.

+ *kula* 'ürülék, szar' : *kulás, kulál*. Cig. *khul* 'ürülék'. VEK.

+ *kúr* ~ *kúrel* 'közösül' : *kúrás, kúrelás*. Cig. *kúrel* 'közösül'. VEK.

katyel 'hazudik' (Kecskemét). Cig. *xuttjel* 'ugrik'.

+ *lácsó* ~ *lácsu* ~ *ládzsó* : *lácsis* 'jó, szép'. Cig. *lācho* 'jó'. VEK.

lila 'kártya' (VEK.). Cig. *lil* 'levél, kártya'. Uo.

lincsó 'vkinek a feneké' (Kecskemét). Cig. *lindiko* V r. 'csikló'. Kialakulására hathatott a *mindzsó* is.

+ *lóvé* ~ *lótyész* ~ *lé* 'pénz' TESz.

+ *lubnya* ~ *ludnya* ~ *lugnya* 'lány, ringyó'. Cig. *lubnji* 'ringyó'.

VEK.

lukesztó 'katona' (Kecskemét). Cig. *lukesto* R G 'katona'.

+ *malavél* ~ *malavál* : *mégmalavél* 'üt, megüt'. Cig. *malavel* 'üt'. VEK.

+ *mandró* TESz. (*marci* is), VEKERDI: *máró*.

+ *manus* ~ *manusz* TESz.

+ *márél* : *mégmárél* : *lémárél neki* 'megüt'. Cig. *mārel* 'üt'.

+ *mátós* ~ *mártós* 'italos, becsípett'. Cig. *māto* 'részeg'. VEK.

+ *mérél* : *mégmérél* : *megmurgyál* (VEKERDI JÓZSEF közlése) 'meghal elpusztul, megdöglik'. Cig. *merel* 'meghal'.

+ (*krumpli*) *miska* 'egér'. Cig. *miša* R 'egér'.

⊕ *mindzsó* 'női szeméremtest'. Cig. *mindž* 'női szeméremtest'. VEK.

+ *molyos* 'részeg'. Cig. *mol* 'bor'.

+ *morē* TESz.

⊕ *mórázik* ~ *mórézik* 'smárol, szexuális előjátékként tapogat, csókolózik'. Cig. *mōrel* 'dörgöl, reszel'. VEK.

+ *murdél* : *még-*, *ki-*, *bémurdél* 'meghal, megdöglik'. Cig. *murdārel* R 'megöl', *murdārel pe* 'megöli magát'.

+ *mutrél* : *bémutrél* : *mutrózik* 'bevizel, vizel, hugyozik'. Cig. *muter* 'húgy', *mutrel* 'vizel'.

⊕ *nāne* 'nincs'. Cig. *nāne* 'ua.'.

+ *nista* ~ *nyista* 'nincs'. Cig. *ništa* 'semmi'. VEK.

+ *nyikhaj* TESz.

+ *pia* : *piálás* : *piál* : *bēpiál* TESz.

+ *pindzsó* 'lány' (Kecskemét). A cig. *pindžarel* 'ismer' vagy a *mindzsó* alakváltozata (vö. *pirinyó* : *mirinyó*).

+ *pidzél* 'ért; lök'. Cig. *piždel* 'dug, nyom, lök'.

+ *potya* : *potyórész* : *potyán* : *potyázik*. A TESz. a *pottyán* igéből származtatja, VEKERDI a cig. *potjinel* 'fizet'-ből. Van azonban cig. *patjabe* 'hitelbe' és *pativake* 'ingyen, hiába' is, amely a cig. *pativ* ~ *patjiv* 'tisztesség, becsület' szó családjába tartozik.

+ *proosztó* 'paraszt, tanulatlan ember'. Cig. *prōsto* 'paraszt'. VEK.

puja 'gyermek'. Cig. *pujo* 'fióka, csibe'. VEK.

+ *purde* TESz. (?) VEK.

+ *purdél* : *elpurdél* 'elszelel, menekül; fingik'. Cig. *phurdel* 'fúj', pl. *phurdel o balval* 'fúj a szél'.

+ *rajkó* TESz.: talán. VEK.

+ *roma* 'cigány' (fn, mn). Cig. *rom* 'ember'. VEK.

romnyi ~ *rumnya* ~ *rumnyik* 'lány' (Kecskemét). Cig. *romni* ~ *romnji* '(cigány)asszony, feleség'.

rovázik 'sír' (VEK.). Cig. *rovel* 'sír'. Uo.

+ *rupó* ~ *ruppó* 'péNZ, forint'. Cig. *rup* 'ezüst, forint'. VEK.

+ (*bé*)*rusél* 'megijed; beszarik'. Cig. *rušel* 'megharagszik'.

sédó TESz.

+ *séró* 'fej, haj'. Cig. *sēro* 'fej'. VEK.

+ *sitt* 'börtön'. TESz.: a német argóból, VEKERDI a cig. *šitto* 'börtön' szóból.

sukár 'jó' (Kecskemét). Cig. *šukār* 'szép'.

+ *sunél* : *sunázik* 'hallgat, hallgatózik'. Cig. *šunel* 'hallgat'. VEK.

szlina 'szalonna' (Kecskemét). Cig. *slēna* 'szalonna' (neologizmus).

+ *szokérés* 'halandzsa szöveggént'. Cig. *so keres?* 'mit csinálsz?, hogy vagy?'.

+ *szovél* : *szovázik* 'alszik'. Cig. *sovel* 'alszik'. VEK.

+ *szunya* : *szunyál* : *szundizik*. TESz.: valószínűleg cigány. Cig. *suno* 'álm', *ando suno dikhel* 'álmodik' („bévérte a *szunyát*” 'elaludt').

⊕ *targyi* 'pálinka'. Cig. *thardi* 'pálinka'.

+ *tunya* ~ *hunya* 'orr'. Cig. *hunya* 'orrlyuk' (neologizmus).

+ *uzsgyél* : *eluzsgyél* : *uzsgyi* 'szalad, elfut; rajta, futás'. TESz.: bizonytalan eredetű. Cig. *uštel* 'felkel, feláll', imper.: *uštji*; *āri ūštel* R 'kiugrik'. VEK.

+ *vakéral* 'zenél'. Cig. *vakerel* 'beszél'. VEK.

verda 'szekér, kocsi'. Cig. *vrudon* ~ *verda* R Ve 'szekér'. VEK.

vinnye TESz.

+ *zsoszó* : *zsoska* 'péNZ'. Cig. *šov* Ve ~ *šō* V G R 'hat', *šovār* V. (MIKL.) 'péNZ' hatos'. A hangváltkozás nincs tisztázva.

Ha napjainkban ennyi (bár csoportnyelvenként eltérő mennyiségű) cigány eredetű szóval élünk, joggal tesszük fel, hogy korábban — főként a XVIII. században — ugyancsak vettünk át szavakat a cigányból. Másfelől éppen a török után először jelentkező szavak egy részét nem tudjuk magyarázni, illetve kénytelenek vagyunk ezeket hangutánzó-hangfestő szóként etimologizálni.

3. A további kutatásokhoz most bemutatok néhány cigány jövevényszavunk etimológiáját. — MARKOVICS SÁNDOR idézett cikkében (Nyr. XV, 497—502) — MIKLOSCHICH és BUDENZ nyomán, akik szláv révén átvett török jövevényszavaknak tartják — együtt tárgyalja a *bibasZ*, *pimasZ* és *balfasZ* szavakat, de csak a *bibasZ* cigány eredetét bizonyítja. A TESz. a *bibasZ*-t cigánynak, a *pimasZ*-t ismeretlen eredetűnek, a *balfasZ*-t magyar összetételnek véli.

a) *pimasZ* 1781: 'szemtelen, arcátlan', 1793: *bimasZ* is. A cigányban összetett szó: előtagja ugyanannak a cig. *bi-* fosztóképzőnek a zöngétlenedett alakja, amely a *bibasZ*-ban is megtalálható, utótagja a cig. *mosko* 'arc'. STEGMUND A. WOLF szótárában: *bimosko* 'frech, unverschämt' (Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache. Mannheim, 1960.). Mert a magyar *arcátlan* már 1528-ban előfordul, feltehetjük, hogy magyar szó cigány tükörfordítását vettük át, amely *-ko* végének eltűnését az is indokolja, hogy a kedveskedőnek érzett, a magyarban kicsinyítő képzőszerű végződés nem illet a szó jelentéséhez.

b) *balfasZ* TESz. 1787: 'ügyefogyott, tréfás, bolondos személy'. Összetétel a magyar *bal* és *fasZ* szavakból. A TESz. etimológiája megalapozott, de megemlí-

tem, hogy a cig. *balvalaslo* 'szeles' is lehet e szó alapja, amelyből a hangalak is talán levezethető: cig. *balvalaslo* > m. *balvásló* > *balvász* (ebből az eufémikus *balfácán* is) > *balfász* > *balfasz*. Ez esetben népetimológiás alakulat. A *balfasz*-t a kunszentmártoni cigányok mondják, a *fasz* helyett viszont a cig. *kár* szót használják.

c) *pipogya* TESz. 1799: 'testileg, egészségileg gyenge, komolyan nem vehető, gyámoltalan, bátortalan személy'. Alakváltozatai: *pipagya*, *pipotya*, *pipótya*. Hangfestő eredetű. Ide kívánczik BENKŐ LORÁND megjegyzése: „Az ilyen jellegű szavak etimológizálásában eshetünk bele leginkább abba a hibába, hogy a mai nyelvérzékünk számára hangfestőnek tetsző szóba különösebb fogódzó nélkül belemagyarazzuk a hangfestő eredetet” (Egy hangfestő igecsoport: MNy. L, 258). Az idézet igazsága nyilvánvalóvá válik, ha tudjuk, hogy a cigányban létezik *bi-* fosztóképző és a cig. *patjal* (imperpekt.: *patja*) 'hisz, bízik' ige. (A cig. *bipatjiváló* ma 'becstelen' jelentésben ismert.)

d) *bárgyú* TESz. 1792: 'együgyű, szelíd, szomorkás'. Bizonytalan, talán hangfestő eredetű. — A cigányban összetett szó. Előtagja a cig. *baro* 'nagy, jó', utótagja a *vōdji* ~ *ōdji* ~ *dji* 'lélek, szív', illetve az ebből származó melléknév: *odjalo*. A 'jószívű, jólelkű' jelentés könnyen mehetett át a cigányok nyelvében 'együgyű'-be. Etimológiánkat támogathatja a nyelvterület déli részén adatolt *barédog* ~ *bárédag* ~ *barédok* 'bárgyú' szó is (ÚMTsz., SzegSz., OrmSz.), amelynek utótagja a sinto cig. *duxo* 'lélek, lélegzet', a szerb *duh* 'ua.'-ból.

e) *garázda* TESz. 1375: *Garazda* szn., 1519: *garazdassagaban*, *garazdakodnak*, de 1621: *Grázd*, 1639: *Grazda*, 'békétlenkedő, durva, erőszakos magatartású személy'. Ismeretlen eredetű. — Cig. *grastano* 'lovas', amely a cigányban az örmény eredetű *grast* 'ló' főnévből származik. E főnév az alapja a MNyA. 317. kérdésére kapott *graszt*, *grasztó*, *gremancs*, *grestyó*, *grestzó* stb. adatoknak is. SIEGMUND A. WOLF utal arra, hogy a cigány előkelők lovas kísérettel jártak: „Paris wurde am 17. 8. 1427 von einem Herzog »de la Basse-Egypte« aufgesucht, den ein Graf mit berittenem Gefolge begleitete” (i. m. 27). A hangtani változás könnyen kikövetkeztethető: a szókezdő msh.-torlódás feloldása és a szóbelseji *st* zöngésülése; a „lovass cigány” jelzős szerkezetből pedig könnyen felvehette a jelző az ismert jelentést. Az etimológia egyetlen bökkenője, hogy az adatok nagyon korán jelentkeznek, bár a XIV. század közepétől vannak híradások magyarországi cigányokról (MEZEY BARNA szerk., A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422—1985. Bp., 1986. 6—7).

f) *happáré* TESz. 1876: önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó, illetőleg annak főnevesülése. Cig. *xapp* 'elkap, megragad' ragozhatatlan ige, amely gyakran az *āvri* ~ *āri* 'ki' igekötővel áll: *xapp āvri o xānro* 'kirántja (rántotta) a kardját'.

g) *kelekótya* TESz. 1834: 'hóbortos, szeleburdi', „*Kalakótza* . . . azaz, Kalandozó eszű ember, bódorgó eszű”. Egyéb alakok: *galagógyi*, *giligógyi*, *gelegyőgya* stb. Magyar fejlemény. Cig. *khelel* 'táncol' + *gōdji* 'ész' = 'táncoló eszű'. A *giligógyi* előtagjára hathatott a cig. *gilji* ~ *djili* 'ének, dal' szó is, hiszen az ének és a tánc fogalma könnyen összekapcsolódhat. — A TESz. a *kelekólál* (1813) igét nem hozza kapcsolatba a *kelekótyá*-val; felteszem, hogy legalább az előtag azonos.

h) *náspágot* TESz. 1815: 'elpáhol, alaposan elver', *elnáspágotl*. Ismeretlen eredetű szócsalád. Elhomályosult összetételként való magyarázata téves. — A cigányban mégis összetett szó: előtag a cig. *naš-*, amelyet a szótárak igekötőként ugyan nem tartalmaznak, de léteznek ilyen igealakok: *našavel* 'elkerget', *nāšel* 'elszalad, elszökik', *naši žal* 'elszalad'. Utótagja a cig. *phagel* (praet.: *phanglas* ~

phaglas) 'tör, betör, kitör, letör', a szókapcsolat tehát felvehette a 'megtör, betör (pl. lovat veréssel)' jelentésből az 'elpáhol'-t.

A következőkben bemutatok néhány olyan szót, amelynek keletkezésében sajátos népi szemlélet tapasztalható.

i) *barbulya* ~ *barbula* ~ *barbolya* ~ *barbora* ÚMTsz.: 'nagybőgő, zongora, tarlógereblye' (MNYA. 277). Úgy látszik, etimológiájáról már lemondunk, mert a TESz. nem tartalmazza, az EtSz. esetleg a medenai Barberi hangszergyáros nevéből magyarázza, a SzlJsz. a kétes eredetű szavakhoz sorolja. Cigány eredetűnek kell lennie a 'nagybőgő' első jelentés miatt, s mert éppen akkor jelentkezik (1803), amikor a cigányzene általánossá kezd válni. Összetett szó, előtagja a cig. *bāro* ~ *baro* 'nagy', utótagja a cig. *bul* (tsz.: *bulja*) 'fenék, far', amely etimológiai összefüggésben van a TESz. *bulya* szavával (a további adatokat lásd ott).

j) *cserkabala* ÚMTsz.: 'forgóhinta'. Összetett szó, előtagja a cig. *čerko* 'abroncs', utótagja a cig. *balaji* ~ *balanji* 'teknő', tehát „abroncsos teknő”; szemléletes megnevezése a deszkából összeeszkábált, abronccsal összefogott, teknőszerű alkotmánynak. A Déváról közölt *cserkabala* (ÚMTsz.) népetimológiás alakulat mutatja, hogy gyakran mekkora szerepet tulajdoníthatunk a gondosan kimunkált hangmegfeleléseknek. — Itt jegyzem meg, hogy VEKERDI JÓZSEF lektori véleményében többek között a *barbulya*, *cserkabala*, *kelekótya*, *náspágol* származtatását erősen bizonytalannak tartja, mert „nem ismerünk szókapcsolatból származó cigány jövevényszavakat”.

k) *csurok* ÚMTsz. (Kiskunhalas): 'esernyő'. Cig. *čuro* 'rosta'. A névátvitel hasonlósági alapon történt. (A szóvégi *-k* alakulására vannak párhuzamok, pl. cig. *bučuma* 'bunkó' > m. *bucsak* ~ *bucák* 'csákány, bunkó' (ÚMTsz.).

l) Érdekes kérdés, hogy miért bizonyos keresztnévek szerepelnek egyes szólásainkban, például miért Lackó ült a Toldiban a béresek nyakára, s miért nem a két nappal későbbi névnap Péterje vagy Pálja, esetleg Péterpálja. Úgy gondolom, a *Palira vesz valakit* (argó!?) 'becsap, rászed, kihasznál valakit' (O. NAGY GÁBOR, MSzól. 539) szólásunkban szereplő *Pali* magyarázatát a cigány nyelvben találjuk meg. Alapja a cig. *pāle* ~ *pāli* 'meg, vissza' igekötő, amelyből egyrészt összetétellel a cig. *palikerel* 'megköszön' származik; a házaló cigányok gyakran „köszönömre”, ingyen, tehát az eladót kihasználva vásároltak, másrészt a cigányok maguk között is gyakran „visszacsinálják” a vásárt, *pali*-ra veszik a vevőt (a cig. *kerel* alapjelentése 'csinál').

Több, mindkét nyelvben meglévő szólásról aligha dönthető el, hogy melyik nyelvben tükörfordítás. Ilyennek tartom a *Leadja a drótot*: cig. *Malavel i sirma*, *Kitol/kibaszik vele*: cig. *Avri kurel lesa*, *bepipásodik* ~ *bepipul* ~ *pipa/pipás lesz* 'haragos, dühös lesz' bizonyosan a cig. *pipe* 'ivás'-ból magyarázható, s a *befarag* 'csődöt mond'-nak is inkább a cig. *pharrol* (> *phāro* 'súlyos, nehéz') 'kipukkad, megdöglik' az alapja, s nem a m. *farag* 'késsel kialakít, vés stb.'.

m) Befejezésül nézzük meg, mit ír a TESz. a *hajde* (1693) szóról, amelyet kunszentmártoni nagyszüleim, cigány osztálytársaim rendszeresen használtak: „Vándorszó; . . . A magyarba többszörös átvétellel került főleg a szerb-horvátból és a románból, továbbá az oszmán-törökből (lásd az 1693. évi adatot) és esetleg a szlovákból is.” A cigány nyelv fel sem merül! Kunszentmártonban — nyelvöldrajzi, településtörténeti adatokkal — bármelyik említett nyelvből való származását lehetne bizonygatni. Én mégis a cigány közvetítést hangsúlyoznám, hiszen Kunszentmártonban még 1822-ben is a cigányok „apróbb” kötelezettségei közé tartozott a favontatás és a rabok kísérése (Tjkkönyv, 1809. XI, 106, 1822. XIV, 79.

Szolnok Megyei Levéltár), s éppen e tevékenységek közben kellett a *hajde* szónak elhangzania (az 1693. évi adat is erősítheti a cigány közvetítést).

4. Gondolataim közlését itt megszakítom, de további feltevéseim alapján bizonyosra veszem, hogy e témakörben még meglepő eredmények várhatók. Aki végre tudomásul veszi e mozgékony nép létét, ismerkedik szerény szókinccsel, tapasztalni fogja, mennyivel járult ez a hosszú ideig tiltott nyelv a magyar színesítéséhez, még jónéhány szavunk — főként tájszavunk — pontosabb etimológiájához, szóföldrajzi és hangváltozásbeli kérdésének a megoldásához közelebb kerülhet.

KAKUK MÁTYÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tun-huang, Θουάνα és Turfan

1. A Ch'ien Han-shu szerint Tun-huang 吐蕃 neve a Kr. e. II. század végén bukkan fel, amikor Kan-chou és Liang-chou elfoglalása után a kínaiak megszervezték Chiu-ch'üan parancsnokságát, amelyet később Kr. e. 111-ben Wu-wei, Chang-yeh és Tun-huang parancsnokságaira osztottak fel.¹ Korábban, Tun-huang parancsnokságának területe a Yüeh-chih-k hatalma alatt állott,² így a kínai név minden valószínűség szerint valamilyen Yüeh-chih eredetű helynevet tükröz.

Ezt a következtetést megerősíti az a tény, hogy a város neve Ptolemaiosnál (Kr. u. 150 körül) Θουάνα alakban jelenik meg (Σηρικῆς θέσις, 6. §.). Ez természetesen nem lehet *Tun-huang* archaikus kínai **tuən-g'wáng* vagy ókínai *tuən-γwáng* alakjának³ görög átírása, hanem minden bizonnyal annak barbár forrását képviseli.

A név előfordulása a Kr. u. II. század végéről származó⁴ szogd „Régi levelek”-ben lehetővé teszi, hogy eredeti alakját pontosabban meghatározzuk. A II. levél írója a következőkről tudósít: (22) 'HRZY MN (23) *δrw'n t kmzy'n pr'mw' pr'jyt'ymn pr'dty kynp-wyn'k δβn'k* (24) *t'pst* „Azután Tun-huang-ból (*δrw'n*) Chinch'eng-be (*kmzyn*) mentünk kenderszöveteket (és) takarókat árulni”. Később a levélíró arról az üzleti tevékenységről beszél, amely Chin-ch'eng-től Tun-huang-ig terjed (*ZKZY MN k'm' [zyn] t δrw'n prmw'skwt*). A *δrw'n* alak előfordul a IIIa levélben (6. sor) is, de később ugyanebben a levélben (22. sor) e név *δrw'n* írásmódban jelenik meg. Ugyanez az alak olvasható az V. levélben két alkalommal (12. és 15. sor). Mindezek a szogd írásképek egy iráni **Oruvan-* alaknak értelmezhetőek, s ugyanezt tükrözheti a görög Θουάνα átírás is, amely szintén egy iráni **Oruvan-* névalakot ad vissza. A **Oruvan-* szó az óiráni **Oru-* 'felhalmoz' ige *-van-* képzős⁵ származéka (vö. avesztai *Orav-* 'felhalmozni'⁶). Így a **Oruvan-* névszó jelentése 'épülettömb, épületcsoport' lehet (jelentéstani párhuzamul szolgálhat az angol *pile* szó 'lofty mass building' jelentésben).

Az iráni **Oruvan-* alak görög Θουάνα átírása fonológiai szempontból nem okoz problé-

¹ E. CHAVANNES, Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan oriental. Oxford, 1913. p. V és 5. jz.

² G. HALOUN, Zur Üe.tsi-Frage: ZDMG. 91 (1937): 258.

³ E. G. PULLEYBLANK, The Consonantal System of Old Chinese: AM. 9 (1962): 66, 288, 290 *tuən-fwan* rekonstrukciója az átmeneti alakot képviseli *γwáng* és *huang* között.

⁴ A szogd „Régi levelek” keltezésére l. a 2. pontot.

⁵ A *-van-* képzőről J. WACKERNAGEL—A. DEBRUNNER, Altindische Grammatik. Bd. II. 2. Die Nominalsuffixe. Göttingen, 1954. 894 foll.

⁶ Altiranisches Wörterbuch 802.

mát. Minthogy a *u/v* foném hiányzott a görög fonémrendszerből, az iráni *Oruwan- alaknak a lehető legpontosabb görög átírása Θροάων volt, minthogy az omikront általában az idegen *u* visszaadására használták (pl. Ὀτοροκόροϋ = *Uttarakuru*-).

Ami a kínai *Tun-huang*, archaikus kínai **twən-g'wáng*, ókínai *tuən-ywáng* átírást illeti, jól ismert tény, hogy a Han korban a kínai szóvégi *-n*-t használták az idegen szóvégi *-r* átírására.⁷ Hasonlóképpen a kínai szóvégi *-ng*-t (= *v*) széleskörűen alkalmazták az idegen szóvégi *-n* visszaadására (pl. *xun* ~ *hsiung*). Ezek szerint az ókínai *tuən-ywáng* alapján rekonstruálható idegen névalak *Ouryvan, illetve *Oruyvan lehetett. A kérdés csak az, hogy a kínai *yw* (vagy *hw*) az iráni *v*-nek vagy valamilyen fejleményének volt-e az átírása. A lehetősége mindenesetre fennáll annak a feltevésnek, hogy az óiráni *Oruwan- fejleménye egy saka típusú keletiráni nyelvből *Ouryvan volt (vö. saka *thargga* < óiráni *Orak- és keletiráni *gušura* < óiráni *vispuθra-). A név görög és szogd átírásai azonban a *Oruwan alak szilárd használatáról tanúskodnak még a Kr. u. II. század végén is, ugyanakkor viszont a kínai szókezdő *yu*-t az idegen szókezdő *v*- visszaadására is használták (vö. *Huo-lu* 活路 'a hephthaliták fővárosának neve', ókínai *yuät-luo*, északnyugati T'ang *y'ät-l'o* = *Varva = *Varva-liz*). Így a kínai *Tun-huang* név forrásául nem szükséges a *Oruwan- alaktól eltérő iráni helynevet feltenni.

Az iráni *Oruwan- 'nagy épülettömb, város' szó lehetett valószínűleg a *Turfan* név forrása is.⁸ Ez utóbbi a kínai *T'u-lu-fan* 土魯番 (ókínai *t'uo-luo-p'izəm*), az uyyurban *Turpan* és a khotani sakában *turpamnä* alakban jelenik meg.⁹ A három alak közül a kínai *T'u-lu-fan* és a khotani saka *turpamnä* kétségtelenül az uyyur *Turpan* átírásai. Ezért csak az iráni *Oruwan és az ótörök *Turpan* alak egymáshoz való viszonyát kell megvizsgálnunk. A *Or*- szókezdő mássalhangzó-kapcsolat az ótörökben nem maradt meg, hanem egy svarabhakti magánhangzóval *Or-rá kellett fejlődnie, ugyanakkor a *θ*-t, amely hiányzott az ótörök fonémrendszerből, *t*-vel helyettesítették. Így tehát az iráni *Oruwan* név *Turvan alakban kerülhetett át az ótörökbe. Ami a *v* > *p* fejlődést illeti, az ótörökben kimutatható egy nyelvjárásközi *v* ~ *β* ~ *b* ~ *p* váltakozás. Így az *avar* népnév az ótörökben *apar* alakban jelenik meg. Ugyanez a nyelvjárásközi *v* > *p* hangváltozás ment végbe a *Turvan > *Turpan* névben is.

Következésképpen az ótörök *Turpan* név minden nehézség nélkül származtatható az iráni *Oruwan alakból. Így a *Turfan* < *Oruwan helynév a Turfáni-medence régi iráni lakosságának a nyomát őrzi, amelyet a bevándorló törökök részint kiszorítottak innen, részint magukba olvasztottak. A Kao-ch'ang-nál (Qočo) végzett újabb ásatások során talált kínai dokumentumokban említett török nevek hitelesen bizonyítják török populáció jelenlétét a Turfáni-medencében a Kr. u. V. századtól kezdve.¹⁰ A *Oruwan nevet, amely egy kis települést jelölhetett, az első török bevándorlók vehették át *Turpan* alakban, azonban e helység a Kr. u. IX. századig nem játszott jelentős szerepet a történelemben.

2. A szogd „Régi levelek” keltezése. — A szogd „régi levelek” keltezése régóta vita tárgya. STEIN AUREL megírásukat hozzávetőleg Kr. u. 105 és a Kr. u. II. század vége közé tette.¹¹ Később W. B. HENNING egy újabb elméletet dolgozott ki, amely szerint a „Régi

⁷ P. PELLIOU: JA. 222 (1934): 31 skk., T'oung Pao 32 (1933): 266.

⁸ E. G. PULLEYBLANK (Chinese and Indo-Europeans: JRAS. 1966: 21) már gyanította, hogy kapcsolat van a *Tun-huang* és *Turfan* helynevek között.

⁹ L. V. H. MAIR, *Tufan and Tulufan. The Origins of the Old Chinese Names for Tibet and Turfan: Central & Inner Asian Studies* 4 (1990): 26 skk.

¹⁰ I. EČSEDY, *Ancient Turk (T'u-chüeh) Burial Customs: Acta Orient. Hung.* 38 (1984): 263 skk.; HARMATTA J., *Attila és hunjai.*² Bp., 1986. Előszó XVII.

¹¹ SIR AUREL STEIN, *Serindia. II.* Oxford, 1921. 673.

levelek” Kr. u. 313-ból származnak.¹² Ezek után megkíséreltem bebizonyítani, hogy a II. levélben leírt események jobb összhangban állnak a Kr. u. II. század végének történeti helyzetével.¹³ Újabban F. GRENET és N. SIMS-WILLIAMS ismét igyekeztek alátámasztani HENNING elméletét.¹⁴ Azonban erőfeszítéseik ellenére kétségtelennek látszik, hogy a II. levél tanúbizonyossága nem egyeztethető össze a Kr. u. IV. század elejének történeti eseményeivel.

A II. levél szövege szerint az utolsó kínai császár az éhínség miatt elmenekült Lo-yang-ból, s palotája leégett, és a várost elhagyták. Azután jöttek a hsiung-nu-k és a kínaiakkal együtt elfoglalták Ch’ang-an-t és a Yeh-től Nan-yang-ig terjedő területet hatalmukban tartják. E tudósítás minden lényeges eleme világosan a Kr. u. 190 és 196 közötti évek történeti helyzetét tükrözi, amikor Lo-yang-ot egy kínai katonai csoport foglalta el, amelyet többek közt Sun Ch’ien tábornok, Sun Ch’üan-nak, a Dél-Kínában fekvő Wu Királyság alapítójának az apja vezetett. Az utolsó Han császárnak, Hsien-ti-nek azonban sikerült elmenekülnie Ch’ang-an-ba, ahol a valóságos hatalmat Tung-cho tábornok gyakorolta. A hsiung-nu-k, akiket éppen ebben az időben telepítettek le P’ing-yang-ban (erre az eseményre utal a II. levél 16. sora: *my x[w]n [ZK]ZY ’zyy myd βγpur xypd um’t’nt* „ezek azok a hunok, akik minap lettek a császár alattvalói”), az eseményekben csak Tung-cho meggyilkolása után vettek részt, amikor a Hou Han-shu szerint Ch’ü-pi, a nyugati Chu-ch’i hsiung-nu herceg és hsiung-nu csapatai segítségével Han-lo őrizte a császárt és védelmezte Ch’ang-an-t Li-ch’üeh és Kuo-fan tábornokok ellen Kr. u. 196-ig.

E történeti helyzettel ellentétben Kr. u. 311-ben az események menete teljesen eltérő volt. Liu Ts’ung hsiung-nu király már mint a Pei-Han dinasztia császára foglalta el Lo-yang-ot és fogta el a Chin császárt, Huai-ti-t, akit P’ing-yang-ba hurcoltak, ahol pohárnokként szolgált Kr. u. 313-ban bekövetkezett kivégzéséig.

A szogd levél tudósítása és a Kr. u. 311—313. évek történeti eseményei között az eltérés nyilvánvaló és áthidalhatatlan. GRENET és SIMS-WILLIAMS a II. levél elbeszélése és 311 történeti tényei közötti szembetűnő ellentmondást azzal a kétségbeesett kísérlettel akarták eltüntetni, hogy hivatkoztak arra a történeti adatra, amely szerint Huai-ti császárnak először sikerült elhagynia a várost, s csak az üldözés folyamán fogták el. Véleményükkel ellentétben azonban ez a történeti részlet nemhogy nem tünteti el az ellentmondást a II. levél és a 311. év eseményei között, de még csak nem is csökkenti azt. Huai-ti császár elfogatása ugyanis csak Lo-yang helyben maradt lakóinak maradhatott ismeretlen, s azoknak is csak rövid ideig. A II. levél küldője azonban tudósítását Chin-ch’eng-ben írta s néhány évvel később az események után. Következésképpen elképzelhetetlen, hogy ne értesült volna a kínai császár elfogatásáról, e szenzációs eseményről, amelynek híre gyorsan elterjedt egész Kínában.

A szogd „Régi levelek” keltezése a Kr. u. II. század végére tehát továbbra is megrendíthetetlen marad, s így e szövegek a Kr. u. II. század végéről értékes tanúbizonyóságot nyújtanak Tun-huang iráni *Öruvan nevére.

HARMATTA JÁNOS

¹² W. B. HENNING, The Date of the Sogdian Ancient Letters: BSOAS. 12 (1948): 601—15.

¹³ J. HARMATTA, Eine neue Quelle zur Geschichte der Seidenstrasse: Jb. f. Wirtschaftsgeschichte 1971/II, 135—43, The Archaeological Evidence for the Date of the Sogdian „Ancient Letters”: Acta Ant. Hung. 24 (1976): 71—86, Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Bp. 1979. 153—65.

¹⁴ FR. GRENET—N. SIMS-WILLIAMS, The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters: Studia Iranica. Cahier 5. Paris, 1987. 101—22.

A lényeges magyar nyelvi rendszerszerűségek korai felismeréséről

A XVII. század második felében külföldi nyelvészek általános nyelvészeti szempontból is értékelték, elemezték a magyar nyelv szerkezetét, elsősorban a török nyelvből kiindulva, de szóba került az arab, héber, perzsa, ibériai, grúz stb. nyelv is. Ebben a rövid áttekintésben nem szólnunk a finnugor nyelvészeti felfedezésekről (pl. M. FOGELRŐL és másokról), tehát nem beszélünk a szűkebben vett nyelveredet-kutatásokról, különböző értékű szófajtésekről, szótárakról, csupán a címben jelölt témát tekintjük át.

Noha a XVII. század második feléről kívánunk az előzőekkel összefüggésben szólni, nem hallgathatjuk el azt a jelentős tényt, hogy Európában az első nyelvész, aki a nyelvi struktúrát (tehát nem szavakat!) vetette egybe más nyelvekkel (latin, héber, német, görög), az éppen Sylvester János volt az 1539-ben kiadott „Grammatica Hungarolatina” című igen jeles munkájában (reprint: Fötvös L. Tudományegyetem Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium [sorozat] 4. sz. Bp., 1977.). Ebben mutatja ki Sylvester, hogy anyanyelvünkben — ellentétben a latinnal — az előjárók a főnevek végéhez, s nem az elejéhez csatlakoznak, ennél fogva jogosabban nevezhetnénk ezeket névutóknak (postpositiones, i. m. 46; vö. még SZATHMÁRI ISTVÁN, Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?: Nyelvészeti Dolgozatok, JATE, Szeged, 1968. 56—61). Tulajdonképpen Sylvester — áttételes formában — a magyar nyelvnek a héberrel való rokonításával is a lényeges nyelvszerkezeti hasonlóságát (Sylvester i. m. 79) és a magyar nyelv európai társtalanságát fejezi ki.

Sylvester nyelvtana azonban az idők során elkallódott, így az említett felismerés (a posztpozicionális jelleg) Szenczi Molnár Albert külföldi barátainak, ismerőseinek köréből származik. Feltehetően Szenczi Molnár Albert nyelvészeti (szótár és magyar nyelvtan) működésének tulajdonítható, hogy a titokzatos magyar nyelv a külföldi szakemberek érdeklődésének előterébe kerül. B. Keckermann 1604-ben egy epigrammát küldött Molnárnak, amelyben kéri, hogy mutasson rá a magyar nyelv héber rokonságára. (Ezt Molnár nem tette meg.) Jellemző az epigramma egyik sora, amelyben utalás történik a magyar nyelv feltűnő posztpozicionális jellegére: „probant affixa verbo juncta, juncta nomini” (DEZSI LAJOS, Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp., 1898. 161). — Nem hagyható figyelmen kívül COMENIUS ama megjegyzése sem, miszerint a posztpozicionális jelleg a finn nyelvben is megvan (VÉRTES O. ANDRÁS, Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról: NyK. LIII [1962.], 290—1). COMENIUS azonban csupán csak egy tényt rögzít, és a nyelvrokonságról nem szól.

A magyar nyelv a XVII. század 70-es, 80-as éveiben kerül valódi általános nyelvészeti keretbe J. B. PODESTA és FR. MENINSKI (à Mesgnien) orientalisztikai munkáiban (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, A magyar nyelv értékelése a XVI—XVII. században: ItK. 1966. 1—2. sz. 135—45). Így például MENINSKI, mintha a SYLVESTER által említett posztpozicionális jellegre gondolta (ami persze nem tehető fel), azt elemzi, hogy a török prepozíciókat — éppúgy, mint a magyarban — posztpozícióknak kell neveznünk, mivel a főnév után, nem pedig előtte használjuk (Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones seu Grammatica Turcica. . . Viennae, 1680. 132). Ugyanezt mondja a 146. lapon is, de példát is említ: a tör. *etten* (*et + den*) szerkezetében megegyezés van a magyar *hús + -tól* szóval. MENINSKI szerint a 'van' (*dür*) igét gyakran elhagyjuk, mint nem ritkán a latinban, de igen gyakran a lengyel, magyar és az arab nyelvekben (MENINSKI i. m. 67). A török nyelvben egyes névmások elválnak, míg mások más szavakhoz vannak kapcsolva, s ez a jelenség megvan csaknem minden keleti nyelvben, így a magyarban is (MENINSKI i. m. 49). A harmadik személy megelőzi az (ige)ragozásban a másodikikat és az elsőt, ami nemcsak a héber, káld, perzsa nyelvben közös, hanem a magyarban is megtalálható, ahogy ezt SZENCZI MOLNÁR a magyar

nyelvtanában tanítja (MENINSKI i. m. 89). A magyar szórend számos közös vonást mutat fel a török nyelvvel (MENINSKI i. m. 146). A nem (genus) jelöletlen az ibérekénél, a magyar, török és a perzsa főneveknél, mellékeveknél (MENINSKI i. m. 22). J. B. PODESTA különösen sokat foglalkozott a nemek kérdésével a „De principiis substantialibus, accidentalibus proximis & remotis, diversisque linguarum” című 1669-ben megjelent könyvében. Ebben kifejti, hogy a latin, germán és „illír” nyelvek megegyezést mutatnak fel a nemek számában (hím-, nő-, semlegesnem), viszont a magyarban, a törökben és a perzsában nincs nem (PODESTA i. m. 27). A magyar így a keleti nyelvekhez tartozik, bár PODESTA ezt közvetlenül nem mondja ki. Ugyanitt említi, hogy az olaszoknak, görögnek, germánoknak, spanyolnak, franciának van a nemeket megkülönböztető határozott névelője, az arabnak és a magyarnak ugyan van névelője, de az nem ragozható és a nemeket sem tünteti fel. Egy másik munkájában (Dissertatio Academica continens Specimen triennalis profectus in Linguis Orientalibus, Arabica nempe, Persica, et Turcica. . . Viennae, 1677.) szintén foglalkozik a grammatikai nem jelöltségével, kimondva, hogy a Szkítiából származó nyelvek, mint a magyar, török, grúz stb. nem jelölik a nemet (PODESTA i. m. 37).

Nehezen dönthető el, vajon gondolt-e valóban J. B. PODESTA és FR. MENINSKI valamiféle török—magyar nyelvi rokonságra. Az esetleges feltételezés inkább MENINSKI „Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae. . . Lexicon Turcico-Arabico-Persicum. . .” (Viennae. . . , 1680; két mű megjelenése egybeesik) című terjedelmes munkáján alapszik. Mind fonetikai, mind egyes szavak jelentéseinek értelmezésében több ízben sorol fel magyar példákat. Így például a szójelentések tekintetében — egyebek mellett — MENINSKI ilyen szavakat említ meg: tör. „*éizme*. . . T/ehisma” (i. m. 1612.); tör. „*pinte, pinta*. . . mensura vini Hungarica. Ein Pint/Ungarische Maß Wein” (i. m. 894). A *pézn* (*penez*) a magyarból származik: „Solidus Hungaricus, quinque faciunt unum *groffum* Viennensem” (i. m. 901—2); „*ucjüz myktári katana*. Ad 300. Equites Hungaricus. Bey drey hundert *Huffaren*” (i. m. 493); „*imre* ex Hungarico Emericus” (i. m. 613); „*palanka*. . . ex Hung. Plancae, munimentum, vallum” (i. m. 883); „*haejdūd, haejdrut* ex Hung. Miles, pedestris Hungaricus, vulg. *Haido*” (i. m. 1824); „*bīrow*. . . ex Hung. Magister pagi, Judex” (i. m. 894); „*tulvāj*. . . ex Hung. Latro, inſolens, Praedo” (i. m. 1479); „*ankarijæ*. . . *anghaeriae*. Angaria” (i. m. 465). Ez utóbbi szóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy egy időben (így pl. a XVII. sz. elején) Magyarországot, vagyis *Hungariát* *Angaria*-nak is nevezték némelyek, így például Pataki Fűsűs János (Királyoknak Tűköre. Bártfa, 1627.): „kivály-képpen ez mi Angariánkban” (i. m. 20), vagyis a megpróbáltatásokkal terhes hazánkban. — Az idézett példákból kitűnik, hogy MENINSKI egyes szavakat a törökből magyaráz, míg másokat (pl. 'tolvaj') a magyarból származtat.

A két nyelvész ismerte ugyan egymást, de igen negatív értelemben és meglehetősen egyoldalúan, ugyanis Meninski szinte érthetetlen dühvel támadta Podestát több munkájában (pl. *Anatome Secundi monstrosi partūs J. B. Podestae*. . . 1671.). Tudomásom szerint Podesta nem reagált e kíméletlen és durva támadásokra (amelyekben igen lekicsinylő, sőt elítélő minősítés is gyakran előfordult). Ugyanakkor Podestát — mint a török nyelv kiváló tudósát — maga Leibniz is nagyra értékelte. Sok nyelvet tudott, egyebek közt magyarul is, s egy ideig az osztrák királyi kancelláriában török—magyar tolmásként működött. (Az 1669. május 21-i haditanács a török nyelvben felmutatott buzgalmaért 200 forinttal emelte évi járandóságát.) Podesta talán írt a magyar nyelvhez kötötten valami szótárféjét. Erre látszik utalni Zichy István királyi tanácsos Podestát támogató levele a királyi udvarhoz, melyben egyebek közt ez áll: „. . . azon kiüül olly Dictionariumot kezdet [sic!] (mellyet még elfzændöben remél véghez vinni moftani mestere *affiftentiáiával*), hogy még ollyat /enki nem kezdet” (PODESTA, *Dissertatio Academica*. . . 113). Ezt az esetleges szótárt hosszú időn át sokféle kerestem, de nem bukkantam nyomára. Talán el sem készült? A most jelzett munká-

jában kijelenti azt, amit később egyes magyar nyelvészek és történészek is vallanak, azt tudniillik, hogy a magyar szóban lévő *mag* feltehetően perzsa eredetű. PODESTA így mondja: „Aliqui Perfas *Magos* vocatos fuisse dicunt” (35). Nem bizonyos, hogy a fent említettek Podestára hivatkoztak, viszont olyan kijelentést is tett, ami valóban egyfajta forrásként szolgált a későbbiek során. Azt mondja ugyanis, hogy a törökök összekeveredtek a hunokkal, és feltehető, hogy ezeket *gharos*-oknak nevezték, s ebből ered a *Hunghar* (Hungarus) elnevezés (i. m. 72).

Bár közvetlen nyelvrokonságot nem mutattak ki, Podesta és Meninski áttételesen mégis hozzájárultak ahhoz, hogy felszínre kerülhetett a török—magyar nyelvrokonság kérdése, amelyet azonban hamarosan érdekes módon éppen OTROKOSI FÖRIS FERENC utasít el (Origines Hungaricae... 1693. Ad Lectorem III.).

HEGEDŰS JÓZSEF

A magyar közmondások hangtani sajátosságairól

A közmondások egy része azokban az időkben keletkezett, amikor az írásbeliség még nem létezett, illetve kis jelentőséggel bírt. Ahhoz, hogy szóbeli közvetítéssel hosszú évszázadokon át fennmaradjanak, hozzájárult könnyen kiejthető és megjegyezhető voltuk is. Hangtani szerkezetük tökéletessége nagy szerepet játszott abban, hogy a nép nyelve megőrizte, s máig használja őket. A jelen tanulmány célja BURA LÁSZLÓ „Szatmári szólások és közmondások” című gyűjteményében (Bp., 1987.) előforduló 922 magyar közmondás hangtani sajátosságainak tanulmányozása. 715 közmondásban, azaz az elemzett közmondások több mint 72%-ánál megfigyelhető valamilyen hangtani elem ismétlődése: mássalhangzók vagy magánhangzók ismétlődése, szóismétlés, rím.

I. A mássalhangzók használatának sajátosságai

a) A mássalhangzók ismétlődése a szó elején (alliteráció). — Tekintsük a következő közmondásokat: „A vér nem válik vízzé”; „A bagoly is bíró a maga barlangjában”; „Nem lesz abból kovács, kinek nem kell a kalapács”; „Szederindáról nem szüretelsz szőlőt”. E közmondások közös jellemzője, hogy azonos hanggal kezdődő szavak vannak bennük. A szó elejei alliteráció igen népszerű a magyar közmondásokban. Az elemzett anyag több mint 41%-ánál (411 közm.) megfigyelhető, és azzal, hogy a magyar nyelvben az első szótag a hangsúlyos, az alliteráció még észrevehetőbbé válik. Néha, amint a fenti példából is látható, 3—4 szó (50 közm.) kezdődik azonos hanggal, azonban sokkal gyakoribb, hogy csak két (361 közm.), rendszerint különböző szófajú szó elején (219) találunk fonetikailag hasonló hangot: „A kinek foga fáj, tartsa nyelvét rajta”; „Lusta lónak korbács az abrakja”; „A fürelem rózását terem”. Sokkal ritkábban tartoznak azonos szófajhoz (142 közm.), mégpedig a mondatban elfoglalt helyük szerint: 1. hasonló szintaktikai helyzetűek (92 közm.): „Borbarát van, de bajbarát nincs”; „Aki válogat, aztán várogat”; „Ha kalács nincs, kenyér is jó”. 2. Különböző szintaktikai helyzetűek (50 közm.): „Kéz kezet mos”; „Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik”; „Csizmadia csizmája ritkán jó”. Azzal, hogy az alliteráló hang után azonos magánhangzó következik, az alliteráció hangsúlya fokozódik (105 közm.): „A hazugot hamarabb utoléri, mint a sánta kutyát”; „Legjobb párna a tiszta lelkiismeret”; „Új seprű jól seper”.

A közmondások hangtani szerkezete befolyásolhatja a lexikai eszközök kiválasztását. Sokszor annyira tökéletesek hangtanilag, hogy versnek is beillenek. Verses szövegeket vizsgálva V. N. TOPOROV rámutat: a hangtani felépítéssel kapcsolatban sokféle szemponttól függ,

hogy a szöveg adott szavához milyen szó kapcsolódhat vagy állhat mellette. „Ezek a korlátozások úgy foglalhatóak össze, hogy egy adott C' szóhoz az értelmileg odaillő C₁, C₂, C₃...C szavak összességéből általában az a C szó kerül ki győztesen, amely — egyébként azonos feltételek mellett — hangtani felépítését tekintve legközelebb áll C'-höz” (К анализу некоторых поэтических текстов. Варшава, 1966. 81). Valószínűleg nem véletlen, hogy az alábbi közmondásokban *Kati*, és nem *Zsuzsa* vagy *Éva*, illetve a *szól* ige, nem pedig *beszél* vagy *mond* szerepel: „Könnyű Katit táncba vinni, ha ő is akarja”; „Ne szólj szám, nem fáj fejem”.

b) Mássalhangzók ismétlődése a szó végén. — Külön ki szeretném emelni azokat a közmondásokat, amelyekben a mássalhangzó ismétlődése a szó végén figyelhető meg (40 közm.). 7 közmondás összesen két szóból áll, és mindkettő azonos hanggal végződik: „Hallgatás beleegyezés”; „Babonaszó bolonság”; 26 közmondásban 3 szó végződik azonos mássalhangzóval: „Aki kutyával hál, bolhásan kél”; „Magyar ember hallgat, mikor eszik”; 7 közmondásban pedig 4—5 szó: „Halász, vadász, madarász, mind üres tarisznyába kotorász”; „Akármilyen kedves vendég, három napig untig elég”. Egyes közmondásoknál természetesen a szóvégi hangzók nyelvtani sajátosságokkal magyarázhatók (az „Ízlelések és pofonok különbözők” közmondásban mindhárom *k* a többes szám jele), de ez csak néhány közmondásra jellemző. Az esetek többségében az azonos végződésű szavak használata nem grammatikai okokra vezethető vissza.

c) Mássalhangzó ismétlődése a szavak belsejében is. — A szó eleji és a szó végi hangzóiismétlődéseken kívül a szavak belsejében is találhatunk ismétlődéseket. Ezek az alliteráló hangzók az egész közmondáson láncot alkotva végigvonulnak; nemcsak bizonyos szavakat kapcsolnak össze, hanem szilárd vázat adnak a közmondás egészének (159 közm.): „Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók”; „A rossz hír szárnyon jár”. A segédszók esetenként még hangsúlyosabbá tehetik az ismétlődéseket, maguk is tartalmazhatnak ismétlődő hangzót: „Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez”. A *h* hang igen ritkán fordul elő a közmondásainkban (alig találunk példát kettőnél többszöri ismétlődésre), bár a fenti példában hétszer alliterálódik. Emellett az *m—gy* hangpár valóságos raja lepi el ezt a közmondást.

d) Hangcsoportok ismétlődése. — Számatalan kombinációs lehetősége van. Az ilyen jellegű hangzóiismétlődések (351 közm.) elhelyezkedési típusai a következők lehetnek: 1. Az ismétlődés a két szomszédos tagmondat végén van (87 közm.): „Kicsi a bors, de erős”; „A rossz barát vízre visz, de szomjan hoz vissza”; „Gyenge birka (az), amelyik a gyapját nem bírja”. — 2. Ismétlődés a két szomszédos tagmondat elején (66 közm.): „Akkor drága az egészség, mikor meglep a betegség”; „Telik az idő, múlik az esztendő”. — 3. Az ismétlődés egy tagmondat elején és végén található (22 közm.): „Tanulj tinó, ökör lesz belőled”. — 4. Ismétlődés az egyik tagmondat végén és a másik elején (15 közm.): „Ha kettő veszekedik, a harmadik nyer”; „Aki tanít, tanul”. — 21 közmondásnál különféle hangzók skálája háromszor vagy négyszer is előfordul: „Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas”; „Aki szerencsés a kártyában, szerencsétlen a szerelemben”.

e) A szonánsok uralkodása. — A közmondásnak minden bizonnyal nemcsak könnyen kimondhatónak, hanem jó hangzásúnak is kell lennie. A szonánsok szebbé, dallamosabbá teszik a beszédet. Ezt látjuk alátámasztani az is, hogy az általunk elemzett közmondások közül 127-ben uralkodó szerepet játszanak (azaz az összes mássalhangzó több mint 50%-át adják). Csak néhány példa a legkézenfekvőbbek közül: „Nincsen öröm üröm nélkül”; „Nem mind arany, ami fénylik”; „Isten malmai lassan örölnék”.

2. A magánhangzók használatának sajátosságai. — Az általunk elemzett közmondásokra nemcsak a mássalhangzók, hanem a magánhangzók ismétlődése is

jellemző. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magánhangzók passzívabbak: mindössze 132 közmondásban lehetett valamiféle törvényszerűséget felfedezni a magánhangzók elhelyezkedésében: a) 2—4 szó kezdődik azonos hanggal (77 közm.): „Ezer varjú ellen elég egy kő”; „Kétszer ad, aki gyorsan ad”. — b) Egy magánhangzó vonul végig a közmondásban (az összes magánhangzó több mint 50%-át adja; 54 közm.): „Ember tervez, Isten végez”; *Hallgatni arany*”; „Az arany a sárban is arany”. — c) A magánhangzók szimmetrikusan helyezkednek el a közmondás két egységében (9 közm.): „Ebesont beforr”; „Guba gubához, suba subához”. — d) Az egyik egységben egyfajta magánhangzó szerepel, a másik egység két alegységében pedig szimmetrikusak a magánhangzók: (5 közm.): „Sírva vígád / a magyar”.

3. A szóismétlések. — A közmondásoknak különleges kifejező erőt kölcsönöznek a szóismétlések (87 közmondásban figyelhető meg). Az ismétlődő szavak rendszerint azonos mondatrészek: „Minden jó, ha a vége jó”; „Kinek a pap, kinek a papné”. Különböző mondatrészek többnyire a főnevek lehetnek: „Holló a hollónak nem vájja ki a szemét”; „Kéz kezét mos”. 18 közmondásban 2—4 szó ismétlődik. Különösen érdekesek azok a közmondások, amelyekben minden szó ismétlődik (6 közm.): „Aki ivott, inni fog, aki lopott, lopni fog”; „Fogat fogért, szemet szemért”; „Egy szántás egy kenyér, három szántás három kenyér”. Három közmondásban 1 szó 3-szor vagy 4-szer ismétlődik: „Veres kutya, veres ló, veres ember, egy se jó”; stb.

4. A rím. — A hangzóismétlődésnek legérkeesebb fajtája a rím (152 közm.). A vizsgált rímek nagyobbik részét egy szótagra (47 közm.: „Ha nincs ló, a szamár is jó”; „Az óra jár, senkit sem vár”; „Minden zsák megleti a foltját”; „Mit ér a kincs, ha egészség nincs”) vagy két szótagra kiterjedő rímek alkotják (70 közm.: „Ember tervez, Isten végez”; „Ha az asszony csendes, a konyha rendes”; „Hajnali óra nem vezet a jóra”), 3—5 szótagú rímmel nagyon ritkán találkozunk (35 közm.): „Ki a fillért nem becsüli, a pengőt nem érdemli”; „Ne igyál előre a medve bőrére”; „Egy-két napi dínom-dánom, utána a holtig tartó szánombánom”; „Aki haragszik, magában alszik”. 12 közmondásban a ritmikai szakaszoknak a végén összecsengés, úgynevezett végrím mellett belső rím is található: „Nézd meg az anyját, vedd el a lányát”; „Dolgos kéz, okos ész, olyan kincs, mely el nem vész”; „Latornak aranylánc, jámbornak szekértánc”.

Kezdjük az elemzést a tiszta rímmel, a teljesen azonos hangok összecsendítésével (37 közm.). HORVÁTH JÁNOS szerint „a rím hangjait csak a rímelőnek szánt szótag magánhangzójától kell számítani, nem pedig a szótagkezdő mássalhangzótól” (Rendszeres magyar verstan. Bp., 1965. 57), számos kutató pedig a szótagkezdő mássalhangzót is hozzászámítja a rímhez. Ebben a tanulmányban HORVÁTH definícióját vesszük figyelembe: „Aki mer, az nyer”; „Ki korán kel, aranyat lel”; „Ki sokat nyal, keveset fal”; „Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka”. — A közmondásokban előforduló tiszta rímek típusainak egyik alfaját az önrím, vagyis egyazon szó ismétlése alkotja, amelyet sokszor nem is tekintenek rímnek (8 közm.): „A szerencse szárnyon jár, kire rászáll, az jól jár”; „Minden jó, ha a vége jó”. Ugyanakkor mint V. ZSIRMUNSKIJ megállapítja, „átmeneti formát képezve a párhuzamos módon alapuló végződés-ismétlődés (refrén) és a tulajdonképpeni rím között méltán tarthatna számot érdeklődésünkre” (Теория стиха. Ленинград, 1975. 296).

Figyelemreméltó az a tény, hogy a közmondások többségében nem tiszta rímek uralkodnak (92 közm., azaz az összes rím mintegy 62%-a). Mint D. SZAMOJLOV rámutat: „a rím disszonanciája a szembeállításból adódik. A hangtani egybeesések itt mindössze arra szolgálnak, hogy a kifejezés asszociatív jelentését színezzék” (Книга о русской рифме. Москва, 1982. 21).

A nem tiszta rímek leggyakoribb fajtája az asszonánc. (Erről az idézett műveken kívül

l. pl.: LÁSZLÓ ZSIGMOND, *A rím varázsa*. Bp., 1972.; SZEPES ERIKA—SZERDAHELYI ISTVÁN, *Vers-tan*. Bp., 1981.; GÁLDI LÁSZLÓ, *Ismerjük meg a versformákat!* Bp., 1987.; ARANY JÁNOS, *Valami az asszonáncról*.) A rím szótagjaiban a magánhangzók azonosak, de a mássalhangzók csak rokonok (tisztá asszonánc), vagy azok sem (47 közm., azaz a nem tiszta rímeknek majdnem 50%-a). A mássalhangzóknál a következő változásokat figyelhetjük meg: a) A felcserélés — a rím azonos helyén különböző hangok találhatók (28 közm.): „Sok kéz hamar kész”; „Olyan János, amilyen a város”; „Aki szeplős, legyen tetszős”; „A kovácsnál ne tapogass, gyógyszerértárban ne nyalogass”. — b) A csonkulás — a rímelő szavak egyikében egy vagy több hangzó kiesik (4 közm.): „Az embert szaván, az ökröt szarván”; „Ki mint él, úgy ítél”. — c) Igen gyakori a csonkulás és a felcserélés kombinációja (14 közm.): „Ember tervez, Isten végez”; „Aki hamarkodik, hamar botlik”; „Akármilyen kedves vendég, három napig utig elég”.

Az azonosságtól eltávolodás más módon is jelentkezhet: az elemzett közmondások között 6 olyan rím van, amelyben a mássalhangzók azonosak, de a magánhangzók nem: „Amilyen az anya, olyan a lánya”; „Nézd meg az anyját, vedd el a lányát”; „Inkább légy jók közt utolsó, mint rosszak közt első”. Különösen vonzó és hatásos ilyenfajta rím, amelyben mind a magánhangzókkal, mind a mássalhangzókkal történnek változások (igen gyakori — 42 közm.). Mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók felcserélése útján kialakuló rím például közmondásokban mutatható be (12 közm.): „Sok jó ember kis helyen is elfér”; „Akkor drága az egészség, mikor meglep a betegség”; „Ne igyál előre a medve bőrére”. Az utolsó példában az *e—ő* vándorlása még fokozza a rím varázsát. — 28 olyan közmondást találtunk, ahol mássalhangzók és magánhangzók felcserélése, valamint a csonkulás egyaránt fellelhető: „Ki a garast nem becsüli, a forintot nem érdemli”, „Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas”; „Amilyen a munka, olyan a jutalma”.

A rím esetenként (8 közm.) túllépi a szó határait, és két szó vagy egy szó és a következő egy részét öleli fel (az ilyen rímet összetettnek vagy — ARANY JÁNOS szavaival — mozaik rímnek nevezzük). Az egy rímhívó szóra két szóból alkotott rím felel (3 közm.): „Aki hamarkodik, hamar botlik”; „Aki haragszik, magában alszik”. Gyakoribb eset az, amikor a rímhívó tag két szóból áll (5 közm.): „Ki a közöst nem becsüli, a büntetést megérdemli”; „Ki mint él, úgy ítél”. — Előfordult néhány sűrített rím példája: „Ki hogy kalapál, úgy kaszál”; „Inkább első vonatra felkapaszkodni, mint az utolsóól lemaradni”. — A sűrített rím formai ellentéte a szétszóródó, avagy táguló rím: „Nem lesz abból kovács, kinek nem kell a kalapács”; „Aki maga néz a tálba, azt az étel nem táplálja”. — Visszatérő rím aránylag ritkán fordul elő: „Dolgos kéz, okos ész, olyan kincs, mely el nem vész”; „Halász, vadász, madarász, mind üres tarisznyába kotorász”.

A rím nemcsak melodikussá, zeneivé teszi a közmondást, hanem össze is köt bizonyos szavakat (gyakran épp azokat, amelyek a közmondás legfontosabb elemei), kiemelve azokat a közmondás egészéből, pl. *korán—arany, megnéz—elvesz* (l. „Ki korán kel, aranyat lel”; „Nézd meg az anyját, vedd el a lányát”). — Ismétlődő jellegéből következően a rím arra készítet bennünket, hogy visszatérjünk a megelőző szövegrészhez, és így a rím első tagjainak hangzását is, jelentését is élénkíti. Ezáltal olyan szópárok keletkeznek, amelyek a közmondás jelentésének fő hordozói: *Mohamed — hegy, mer — nyer, egészség — betegség* (l. „Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez”; „Aki mer, az nyer”; „Akkor drága az egészség, mikor meglep a betegség”).

A rím kettős értelmű fogalom. Kettőssége abban áll, hogy egyidejűleg képes azonosítani és szembeállítani. Az azonosítás pusztán külső hasonlatosság (sőt, ahogy fentebb bemutat-tuk, ez a külső hasonlóság gyakran sérelmet is szenved, mint például a nem tiszta rímek esetében), a szembeállítás viszont a tartalomból adódik. És éppen az értelmi különbözőség kap különös hangsúlyt a hangtani egybeesések miatt. Azokban az esetekben, amikor ellenté-

tes értelmű szavak alkotnak rímet, még inkább kénytelenek vagyunk odafigyelni: „Ember tervez, Isten végez”; „Tűn kezd, ökrön végzi”.

A rímek túlnyomó többségét azonos szófajú szavak hordozzák (122 közm.). Leggyakrabban főnevek (63 közm.: „Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát”; „Amilyen a fizetés, olyan a temetés”; „Ki kerüli a munkát, nehezen tölti a gyomrát”), és ígék (51 közm.: „Aki megy, az halad, aki áll, az marad”; „Az okos enged, a szamár szenved”; „Aki válogat, aztán várogat”). A rím nemcsak azonos, hanem különböző szófajú szavak szembeállítását is lehetővé teszi a közmondás keretein belül (30 közm.), pl. főnév — ige (10 közm.: „Sok jó ember kis helyen is elfér”; „Ki dolgozni nem szeret, nem érdemel kenyeret”), főnév — melléknév (8 közm.: „Ha nincs ló, a szamár is jó”; „Az ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó”; „Sok kéz hamar kész”).

5. Így segítik tehát elő a hangtani ismétlődések a nyelvi anyag közmondássá szerveződését. Az önmagukban semlegesen csengő szavakat a hasonló hangzás expresszívebbé, jelentőségtejtesebbé teszi, a közmondás magjává lépteti elő. A hangzóismétlődés kiemeli e szavakat a többi közül, egymás mellé rendeli, szembeállítja őket. Arról természetesen nincsen szó, hogy a közmondásoknak hangtani szempontból szilárd szerkezetük lenne. Még a maximális mennyiségű hangtani jellemzőket tartalmazó közmondások hangtani szerveződése sem degradálható egyszerű és egysíkú ismétlődések rendszerévé. „Teljes határozottsággal csak azt a viszonylag kevés esetet észleljük, amikor több különböző ismétlődési fajta szembetűnő kombinációja áll fenn” (ZSIRMUNSZKIJ i. m. 135).

TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA

Impresszionista és expresszionista vonások Szabó Lőrinc „Föld, erdő, isten” című kötetében

Az 1922-ben megjelenő „Föld, erdő, isten”, a költő első kötete, gazdag életművének nyitánya. Még nem mutatja a szerző kiforrott, nagy egyéniségét, de már megsejteti velünk a későbbi virtuózt, egy újfajta költői nyelv alakítóját. A Nyugat — sokszor — halk, fojtott, csiszolt lírája mellett Szabó Lőrinc keményebb hangú, harsogóbb színű, nyersebb szókincsű s heterogén témájú versekkel jelentkezett. „A *Föld, erdő, isten* mindenekelőtt természetlíra. Főként a kötet első része elevenít meg bukolikus világot. Szépségkultusz ez is, igen különbözik azonban a századelő eszményétől, mely a szépet a művészetben és a lélek hangulataiban találta meg. A fiatal Szabó Lőrinc a vegetatív létben, az érzékelt világban találkozik a szépség örömeivel...” (RÁBA GYÖRGY, Szabó Lőrinc. Bp., 1972. 15—6).

A kötet ihletője elsősorban az elvagyódás, amely a szerző első válságainak megélése nyomán keletkezett. A versekben már kibontakozik előttünk a Szabó Lőrinc-i életmű néhány jellegzetes vonása: az ösztönélet utáni vágyakozás, az erotizmus, az elégedetlenség, a napi robottól, a várostól való menekülés, a harmóniakeresés, s felfedezhetjük bennük az ellentétek költőjét, nemcsak a tematikában, de a szemléletben, formai megoldásokban is. Ennek bizonyítéka például az is, hogy az antikizáló — sokszor eszményítő — hangulatú, stilizált világképen mindig áttör a költő egészséges életfelfogása, materiális közvetlensége: „A természet és a külső valóság itt is kétarcúvá válik az idilli és a nyomasztó tárgyak, jelenségek megnevezésével. A bukolikus díszlet gazdagsága tárul elénk az »örök természet« tárgyaitak leírásában. A díszletek a költő törekvésében egyénített tájképpé, szinte megidézhető jelene-teké állnak össze legsikeresebb verseiben.” (KABDEBŐ LÓRÁNT, Szabó Lőrinc lázadó évtizede 1918—1928. Bp., 1970. 123.)

Szabó Lőrinc realista ábrázolásra való törekvése azonban nem mentes a panteista életörömtől, a zaklatott, expresszionista, rapszodikus hangoktól, s a természetbe olvadás impresszionista érzésétől és ábrázolásától. Szabó Lőrinc nem impresszionista (expresszionistává pedig később válik egy rövid időre), első kötete sem az, de életművében, elsősorban a „Föld, erdő, isten”, a Tücsökzene és a „Huszonhatodik év” egyes darabjaiban kimutatható néhány impresszionista és expresszionista sajátosság. Ezek a vonások nagyrészt a gazdag magyar és világirodalmi ismereteinek ösztönzésére, az előtte járó nemzedékek formaalakításának eredményeire vezethetők vissza, részben pedig a költő lelki alkatából is adódnak. Igaz, hajlamai sokkal közelebb állnak az expresszionizmushoz, de őrznek egy-két impresszionista vonást is. Szabó Lőrinc személyes ismerősei, barátai, a róla szóló tanulmányok, monográfiák szerzői gyakran emlegetik kielégíthetetlen kíváncsiságából fakadó szenvedélyes érzelési vágyát, környezete iránt érdeklődő, túlérzékeny természetét. Rá leginkább vonatkozik T. Lovas Rózsának a következő megállapítása: „Az impresszionista lelki alkat szenvedélyesen hajszolja az érzékelés szenzációit, s gyakran nagy élménnyé fokozza a legapróbb, legszembe-tűnőbb benyomást is, mely őt érzéken át hull a lelkébe.” (A magyar impresszionista költészet stílusformái. Bp., 1944. 4.)

A „Föld, erdő, isten” írója az egész világot bekapcsolja vérkeringésébe, idegrendszerébe. Nagy életszomjúsága, az érzékelés élményének hajszolására készíti. Nyugtalan szelleme, lázadása és életöröme vezeti el a valóság erotizált szemléletéig, a természet tökéletes birtokba vételéig. Nem a kisember szürke élete vonzza, hanem a kikapcsolódás lehetősége, az új kalandok, a titkos vágyak teljesülése. A városból, a társadalomból kiábrándult költő úgy menekül a természet idilli tájaira, az ott föllett szépségek magasabb rendű értékeihez, hogy egygyé válik velük: *s a föld s a fű íze ereimbe ivódott* (I.); *És a föld csirái | kikeltek bennem: . . . | meztelen tölgyek izma | feszül karomban*, (XXXIII.); *s csontjaimat záporok könnye mossa | fehér kövekké, húsból kövér | hangyák zsi bonganak elő, hangom esti | tücsök dalában őrzi bánatom* (XXXVII); *oly mély gyönyörre | sűrűsödik az élet, hogy ilyenkor | hajam az erdő ruganyos hajával | összefolyik, karom ölelve nő a | kék láthatárba, mellem eke vérzi, | hangom a szél dala és az örök Nap | az én szememből nevet a földre*. (II.)

A fenti idézetek jól mutatják az expresszionista és impresszionista hangulatokat egyesítő megszemélyesítéseket, amelyeknek nemcsak magas számbeli arányára figyelhetünk fel, hanem különleges funkciójára is. Nekik köszönhető, hogy a természet a kötetben nem mindig díszlet, nem merev dekoráció csupán, hiszen a környezet igen sokszor aktív szerepet vállal a költővel való kapcsolatban. Az antropomorfizáció által felnagyított jelenségekben elsősorban a mozgás, a változás erősödik fel. De a dinamikus, művészileg ábrázolt világba beleérezzük Szabó Lőrinc szenvedélyes érzékelésének legfinomabb velejáróit, s megismerjük az érzékelésén átszűrt természet- és társadalomszemléletét. A versbeli környezet úgy él, cselekszik, érez, ahogyan a költő. A felületek mögött az ő erősen felfokozott, izgatott lelkiállapota rejtőzik. A megelevenítés, a túlméretezett élet rajza itt tehát több, mint illúzióteremtő hangulatforrás: az ábrázolt természeti jelenségekben az író belső világára, lelki tájaira ismerünk.

Az antropomorfizált környezet ábrázolása sokszor látomászerűséget kölcsönöz, különösen azoknak a verseknek, amelyeknek egy részén vagy egészén végigvonul a megszemélyesítés. Az impresszionista hangulati emlék felidézését csendes, hangtalan, álomszerű jelenet teszi lehetővé: *a hegy is | elfüggönyözte kék arcát és a nádas | eldajkálta a síró szeleket. | Jött a sötétség . . . Reszelő keze | megtapogatta kunyhóm falait, | nagy árnyakat bontott ki és bemászott | udvaromra a kerítésen át. | Ott megpihent; aztán anyagtalan | testével óvatosan eltakarta | az ablakokat, a keresztet, | s hogy megmérgezze csillogó vizét, | vén kutunkba is leereszkedett . . . | Már félni kezdtem; de a hegytetőkön | előgurult a Hold . . . S ím: a halott- | fehér fényben fekete bivalyok | ballagtak át a szétfolyó mezőkön*. (IV.)

A „Föld, erdő, isten” világa sokszor megtelik szubjektív hangulattal, egymásba kuszálódott, érzéki érzetek sűrűjével. Észrevehetően megszaporodnak a kötetben a szinesztétikus képek, amelyeket igen gyakran — a mindent átlelkesítő — megszemélyesítésekkel kombinál a költő. Ezek arról is tanúskodnak, hogy Szabó Lőrinc teljes föloldódással érzékeli a természetet, ám expresszionisztikusan rögzíti a pillanatnyi élményeket, benyomásokat. Különösen gyakoriak a látási, hallási és a tapintási élményt közvetítő szinesztéziák. Illúziót keltő érzettompítást azonban ritkán találunk bennük. Az érzéki hatás erős, éles, határozott. Legszembetűnőbb a szinesztéziáknak a költő mohó vágyára, érzékelésének intenzitására utaló funkciója: *Örömmel szívтам аjkad illatát* (VIII.) *szemeid éles | villanya | lelkemig fénylik* (XI); *tárcsi dombok | olvatag | éneke én ragyok: | . . . visszhang ragyok én: magam | visszhangja, rugalmas | színek kacagása* (XII); *Ő édesítette | agyamat hajnali rétek szagával*; (I); *zenében úszik minden, mit a szem lát, | hogy e forró és nedves ragyogásban | levedlik rólunk az ember magánya* (II.); *a kiltáróló kék, zöld, piros és arany foltokat ittak fel | szomjas szemeink*: (XI).

Az álszinesztéziák is szervesen beépülnek a kötet egészébe. Bonyolult lelkiállapotok, többnyire diszsonáns érzések érzékeltes kifejezői. Csak elvétve idézik az idillt, a harmóniát. Igen gyakran a befelé forduló költő magányát, vergődését, reménytelenségét érzékeltetik. Intellektuális funkcióban ritkán találkozunk velük, itt sokkal inkább emocionális jellegük dominál: *s a dac és a vád | fekete céltalansága után | a megértés napfénye homlokom*. (XIII.); *. . . örök szomorúság borzong benned*, (XVII.); *a visszhang . . . nem akarta napfényes | örömmel visszamondani neved*, (XIX); *A sápadt csüggedés fegyencei vagyunk*. (XXX.); *s nehéz harag hőmpölyög nap-szemében*. (XVI.); *Engem gúnyol e szikrázó derű* (XXIII.).

Az impresszionizmus és az expresszionizmus közös hatását mutatják a kötet színnevei. Ezek részben megegyeznek a jól ismert impresszionista színsorral. A költő közülük leggyakrabban használta a következőket: *arany, fekete, kék, vörös, fehér, zöld*. A többi szín előfordulásuk csekély száma miatt elhanyagolható: például a *barna* és a *szürke*. A látás öröme, a hangulatiság uralja a színkezelést. A színnevek csaknem kizárólagos minőségjelzői funkciója is dekoratív hatásukat erősíti. De Szabó Lőrinc éles, határozott kontúrokkal dolgozik. Elmosódott, halvány színekkel alig, még árnyalatokkal is ritkán. A két leggyakoribb szín, az *arany* és a *fekete* a kötet centrális szerepű fogalmait szimbolizálja. Tágabb értelemben egymás antonimáinak is felfoghatók. Az *arany* az elérhetetlen messzeség, a felfokozott vágyak, az öröm, a szépség, a testi gyönyör érzékeltetésére szolgál, a *fekete* viszont a valóság, a félelmetes természeti és társadalmi erők, a nyers ösztönök jelképeként szerepel. Elvontan bár, mégis az utóbbi színben tömörült a költőben felhalmozódott feszültség, szorongás és elégedetlenség. A kitörni készülő indulat több helyen is az expresszionista Kalibán nyitányát jelzi: *Légy hű isteneidhez, s rád mosolyog arany | szemével — . . . Uránia!* (XXXVI.); *Arany szigetéről tért vissza a kedvesem, | . . . hajában hét arany csillagot hozott nekem*. (VII.); *testvéri csókok égő | arany kardokat mártott ereimbe*. (VIII.); *darazsak arany pontjai | szikráznak virágról virágra*. (XXVII.); *. . . csak dolgozzanak | a fekete fejszék: a porba hullt | tagokból vér nem dől*, (XXX.); *köröskörül tanácstalanul nyargaltak a fekete folyamok | és félelmükben megrepedtek a tavak tükrei* (XXXI.); *torzonborz, fekete állat, iszonyú karokkal, iszonyú | fekete medvekarokkal | fetrengtem a jajgató fűvön . . .* (XXXIV.).

A kötet egésze és nagyon sok verse nemcsak tartalmilag, de színkezelésében és nyelvi megoldásaiban is kontraszt hatásra épült. Ehhez elsősorban a színeket felidéző (de nem megnevező) szavakat használja fel a költő. Különösen sokszor szerepelnek a világos tónusokra, az éles vagy vakító fényjelenségekre utaló kifejezések: *fény, fénylik, ragyog, szikrázik, ég, lobog, csillog* stb. Feltűnően gyakran alkalmazza a felsorolt igék melléknévi igeneves származékait is. Ezeket bátran tekinthetjük kulcsszavaknak. Az erős fényeffektusokat többnyire változatos hangjelenségek kísérik. Együttes hatásuk a világossági fokozatok erősítésére szolgál: *Egyszerre felhőkig harsant a Tűz* (XXXI); *zengett a nap és gyémántokat szikrázott a*

sercegő homok; (XI); — Óh, csak az én hitem dobog a fényben, lobog a szélben, (XII.); arany szigetek a szikrázó csillagok; (VII.); lobogó / hajad új napként körülzuhogott (XV.).

A nappal ragyogó fényeit nem ritkán a közeledő éjszaka sötétedő színeivel ellentéteztetve a költő, s a hangok zengését, az érzelmek tombolását is felváltja az elhalkulás. A színek halványabbak, megszürtőbbek. Csendes, szelíd, már majdnem álomszerű a hangulat: *A délután biztató zöldje elszápadt, / a friss vadrózsa összecsuksa bimbóit, / az ibolyák szemében árva könny égett: / kedvem veled szállt, s tehetetlen, új bánat / húzza elgyengült szívem. / . . . Majd / az éj hullatni kezdte harmatát; súlyos / csillagok ültek pillámra. A hajlongó / fák közt éjfélig megmaradt a csönd, és sírt. (XIX.)*

A hangulatteremtésben nagy szerepet játszanak a fény- és hanghatásokat erősítő alliterációk. Számuk a kötetben igen magas. Közülük azonban majdnem teljesen hiányoznak az impresszionista jellegű, a finom, halk, tompított akusztikai élményre utalók. Többségük hangzása erőt, keménységet sugall, illetve éleesebbé, hatásosabbá teszi a versbeli képeket, a versbeli kontrasztot: „Talán a tegnapi villámok fénye fűrösztött: . . . Szemedben: szememben: ragyog a reggel.” (XII.); „a fény szapora csákányai csattogtak a négyzögletes / gránitkockákon.” (XI.); „. . . nyargaltak a fekete folyamok / és félelmükben megrepedtek a tavak tükrei.” (XXXI.); „a halott- / fehér fényben fekete bivalyok / ballagtak át a szétfolyó mezőkön.” (IV.); „Halott erdők / mélyébe tűnt az eddig oly vidám visszhang” (XIX); „Gyöngék vagyunk és sorsunk hasztalan / próbálja törni komor kapcsait.” (XXIX); *fáradhatatlan felhők görgetik / az égen lomha lavináikat. . .*” (XXVIII.)

A kötetben jelentős szerephez jutottak a névszók. Előfordulásuk aránya is figyelemre méltó. Számukat a költő az igékkel szemben négyszeresre emelte, de egy-egy erősebb impresszionista hatást mutató versben ötszörösre, sőt hatszorosra, például a XII., XV., XXIV. darabban. A névszóközpontúság azonban a főnevek gyakorisága mellett az igenevek elszaporodását is jelenti. Különösen kedvező helyzetben vannak a folyamatos melléknévi igenevek. Minőségjelzői szerepükben díszítő elemként funkcionálnak, ám igei jellegük, illetve jelentésük a változatos hangulati tartalmak erősítésére, a lelki élet hullámzásának bemutatására, gazdag árnyalására szolgál. Különösen jelentősek a vizuális, főként pedig az akusztikai élmény felnagyítását elősegítő feltűnő szókapcsolások, jelzős szerkezetek, amelyeket a költő nemegyszer hangutánzással és hanghalmazással is nyomósít: *a Nap fullasztó gyönyöre; levegővé porló percek; az idő órló fogai; a nappal ezer ugráló színe; szétfolyó mezők; az ég fénylő kapui; a nyár lobogó aranyligetein rámsütő nagy semeid; a szemetekben égő megvetés; zengő ormokon; sercegő fény; messzire döngő szelek; síró szelek lombzörgető, fáradt lépései; stb.*

Impresszionista hatást fedezhetünk fel a kötet sok versének szövegszerkesztésében. A költő apró — sokszor egymástól elütő — részletekből állítja össze a valóságot. Az azonos értékű, logikailag önállóult szó szerkezeteket, tagmondatokat az élőbeszéd természetességével fűzi egybe. Halmazó, felsoroló eljárására az oldottság, a laza, könnyed szerkesztés jellemző. Az *s*-sel, *és*-sel kapcsol, külön is értelmes egységet képező tagmondatok a leggyakoribbak, s a felsorolásba csak ritkán veyül alárendelő mellékmondat. A kötőszóhasználat is ezt a megállapítást igazolja. A kötetben 127 *s*, 116 *és*, 51 *is* és 32 egyéb mellérendelő kötőszó mellett csak 32 *hogy*, 16 *mint*, 14 *ha*, 11 *mert* és 19 egyéb alárendelő kötőszót használ a költő. A mellérendelő és alárendelő kötőszók aránya — 326 : 102 — önmagáért beszél: . . . *lelke már tegnap látta a / nádborította Nílus / partját s az idegen / csillagokat, vagy tán Itónia / koszorús oltárait / csodálta, s az idai lankán / heverésző szőke leányok / ibolyaszemét, / s hallotta a szépszarvú tehének / sötét kolompjait. — (XVIII.)*

A költő a kisebb szövegegységeket előszeretettel fosztja meg a kötőszóktól. A tovahalmozó mondatrészleteket, tagmondatokat vesszővel, pontosvesszővel, kettősponttal, három ponttal tagolja, ezáltal még inkább lehetővé válik a névszók kiemelése a többtagú, négy-öt elemből álló mondatfűzésből. Ez a grammatikai megoldás a montázstechnikát is erősíti. Az

egész látássíkot átfogó kép bemutatása után a részleteket emeli ki, s rögzíti a költő. A pillanat látványa azonban lélektani helyzetből származó érzelmeket, hangulatokat közvetít. Nem a képek fontosak tehát, hanem a mozaikokra tördelt s mégis egységes impressziók: *A falu felől foszlányokra tépi | a barna szél az estharang imáját, | hullonganak a vadgesztenye késő | bóbítái, az ernyős bodza szinte | füstöl a szagtól és a kora hárs | vele versenyt itatja sűrű mézzel | a nyári este füledt melegét. | No, menjünk mi is, cimbora, kövessük | a csordajárást . . . Épp ott mennek a | jámbor tehének, meg a vén bika — | nézd csak: időnkint hogy megrázza ringó, | nehéz szarvát és nagy, sötét heréit. (III.)*

A kötetben a felsoroltakon kívül elszórta jelentkezik még néhány impresszionista, főleg expresszionista vonás. Az alkalmanként előforduló jelenségek összegyűjtését azonban nem tartottam célszerűnek, hiszen messzemenő következtetésekhez nem adnak alapot. Szándékom az volt, hogy az egész kötetre jellemző, a figyelemre méltó impresszionista és expresszionista hatásokat, nyelvi sajátosságokat tárjam fel. Mivel Szabó Lőrinc nyelvkezelésében a későbbi korszakaiban is kitapinthatók az expresszionista vonások és az impresszionista nyomok, székségesnek tartottam, hogy felfigyeljünk e két jelentős stílusirányzat előéletére, illetve továbbélésére a költő első kötetében is. Így közelebb kerülhetünk Szabó Lőrinc gazdag, nyelviileg is sok forrásból táplálkozó életművéhez.

DOBÓNÉ BERENCSI MARGIT

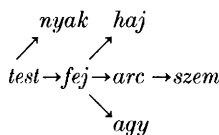
Testrészelnevezések családi hasonlósága a magyarban

Ludwig Wittgenstein osztrák filozófus megállapítása szerint azok a dolgok, amelyeket *játék* (vagy a németben *Spiel* stb.) néven nevezhetünk, családi hasonlóságban („Familienähnlichkeit”) állnak egymással, azaz úgy hasonlítanak egymásra, mint egy család különböző tagjai, akik közül egyeseknek természetük, másoknak arcuk, szemszínük, járásuk, temperamentumuk hasonló (Philosophische Untersuchungen. Oxford, 1953. 67.§). A megfigyelés lényege az, hogy — miként sok más szó esetében — nem egyetlen kritérium alapján dől el, hogy valamit *játéknak* nevezünk-e vagy sem (164. §).

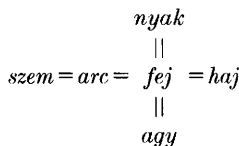
A 'játék' jelentésű szók elemzése egyébként is hálás téma (pl. JOHAN HUIZINGA, Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. Fordította Máthé Klára. Bp., Athenaeum 1944: 37—54). A magyar *játék* — számos más nyelvbéli megfelelőitől eltérően — egyaránt jelölheti a tevékenységet és eszközt. A játék prototípusai a gyermek játékaik, ezek jelölésére a magyarban (-*sdi*) és görögben (-*inda*) egyaránt külön képző szolgál (HUIZINGA i. m. 38—9). A magyar *játék*, *játszik* — miként általában megfelelőik más nyelvekben is — alaposan kiterjesztett jelentésben használatosak. A *játszik* ige nemcsak a szoros értelemben vett játékok és sportok űzését, hanem a hangszeres zenei előadást is jelöli — a táncot viszont nem. HADROVICS LÁSZLÓ megfigyelése szerint (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 83) a *játszik* szerb megfelelője, az *igrati* ige a táncra is kiterjed, a horvátban viszont ennek külön igéje van: *plesati*. Sőt, a szerbhorvátban a hangszeres játéokra is külön ige van: *svirati*. Végső soron a magyar nyelvhasználat önkényének tulajdonítható, hogy míg a színész és zenész *játszik*, az énekes és táncos nem. A *játszik*, *nyer*, *veszt* igék használata pedig arra utal, hogy együvé kategorizáljuk a szerencsejátékokat egyes sportokkal, a labdarúgástól a sakkig.

A továbbiakban a testrészeket jelölő szók egy csoportjának jelentéseikben valamelyest másféle „családi hasonlóság” alapján egybefonódó tagjait (*agy*, *arc*, *fej*, *haj*, *nyak*, *szem*) tárgyalom.

A testrésznevek a világ feltehetően valamennyi nyelvében a poliszemiára leginkább hajlamos szók közé tartoznak, és poliszemiáik néhány típusa rész—egész viszonyok megváltoztatásával kapcsolatos. (Azt a szemantikai relációt, amely az egészet és a részét jelölő szók között fennáll, a modern szakirodalom *meronímia* vagy *partonómia* — angolul *meronymy* vagy *partonymy* — néven emlegeti [pl. D. A. CRUSE, *Lexical Semantics*. Cambridge, etc. 1986. 157—80].) Az említett testrészelnevezések, bár alapjelentéseikben kölcsönösen kizárják egymást, vagy legalábbis egymásnak részét vagy egészét jelölik, bizonyos kifejezésekben, képzett szókban szinonimaként viselkednek. (Ez alkalommal tekintsük szinonimáknak azokat a szókat is, amelyekből ugyanazzal a képzővel szinonimák képezhetők.) Az említett szók közti meronímiák a következők (a nyíl jelentése: 'részét jelöli'):

Számos esetben a viszony problematikus, például, hogy a *fej*-nek az *agy* és a *haj*, vagy az *arc*-nak a *fül* valóban meronimája-e. A „családi hasonlóságok” is nagyjából hasonló módon szerveződnek (tehát a „család” legkitüntetettebb, központi tagja a *fej*; az = jelentése: „bizonyos kifejezésekben szinonimája”):

1. *szem = arc*: *arcátlan*/*szemtelen*. Az *arcátlan* (sőt *pofátlan*), *szemtelen*, *fejtelen*, *szívtelen* fosztóképzős szók (akárcsak a *lelketlen*) csak átvitt értelemben értendők, mivel a bennük szereplő testrésznév jellegzetesen elidegeníthetetlen testrészt jelöl. Eltérő ettől a típustól a *fogatlan*, *szőrtelen*.

2. *fej = arc*: *elfordítja a fejét/arcát*. Különbözik viszont például a *fejét mos* és az *arcot mos*.

3. *fej = haj*: *fejét/haját mos*. Pedáns beszédben a kopasz nyilván csak *fejét mos*. A tréfás, eufemisztikus *fejmosás* 'szidás, dorgálás' mellett a *hajmosás* ebben az átvitt jelentésben nem használatos, konkrét jelentéseikben azonban osztoznak, tehát egyébként szinonimák.

4. *fej = nyak*: *lefejez/lenyakaz*, és az átvitt értelemben használatos a *fejem/nyakam rá, a fejemet/nyakamat rá kifejezések*.

5. *fej = agy*: *golyót röpít a fejébe/agyába, tiszta fejjel/aggyal*. A *fejbe/főbe lő* és *agyonló* kifejezések jelentései közül az utóbbi lényegesen tágabb (pl. a *szíven lő* is beleérthető), minthogy az *agyon* igekötő a mai magyarban mindenféle (jellegzetesen erőszakos) halál kifejezésére szolgál. A *fej*, *koponya*, *agy* szók meglehetősen bonyolult módon kapcsolódnak egymáshoz, akárcsak például a *has* és a *gyomor*.

Természetesen hasonló jelenség más szócsoporthoz is előfordulhat, az ismertetett „családi hasonlóságokra” pedig különböző nyelvekben más-más példákat találunk. Például a *szemtől szemben* kifejezésnek legalább két spanyol megfelelője van: *frente a frente* (*frente* 'homlok') és *cara a cara* (*cara* 'arc'); a *fejét haj*t kifejezésnek is legalább kettő: *bajar la frente* és *bajar la cabeza* (*cabeza* 'fej'), továbbiak pedig az *agachar* 'testrészt hajlít' igével. Mindene-

setre a *frente* a spanyolban lényegesen fontosabb szerepet játszik hasonló kifejezésekben, mint magyar megfelelője, a *homlok*. A *fejet/hajat mos* kifejezésére pedig az angolban inkább a 'haj' (*to wash one's hair*), a franciában a 'fej' (*se laver la tête*) jelentésű szó használatos.

KICSIS SÁNDOR ANDRÁS

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ispán, nádorispán. E két bizonyosan szláv jövevényszavunk magyarázata körül az etimológiai kutatások kezdete óta kételyek és ellentétes nézetek merültek föl. De a legtöbb megegyezett abban, hogy az *ispán* (vagy korábbi *spán* változata) a szláv *župan* szóból ered, a *nádorispán* pedig a *župan* ~ *spán* valamilyen összetételéből vezethető le. A korábbi nézetkülönbségeket feloldani látszott KNIEZSA ISTVÁN 1955-ben megjelent összefoglalása a szláv jövevényszavainkról (SzlJsz. I, 224 és 351), és ezekre a javaslatokra támaszkodott a TESz. két szócikke is. Ezzel szemben 1975-ben új megvilágításba helyezte a problémákat egy német szlavista, ROBERT ZETT (Über das Verhältnis von slavisch und ungarisch *župan*—*span*—*ispán* im Lichte der Wortgeographie: Ural-Altäische Jahrbücher XLVII, 207—16). Erre a tanulmányra azonban eddig csak HADROVICS LÁSZLÓ reagált, elismerően, a szerbhorvát nyelv magyar kölcsönszavait tárgyaló monográfiájában (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.), az *išpan* szócikkben (274).

Mi újat olvasunk ZETT szövejtésében? Amint a cím is mutatja, a szerző földrajzi előfordulásuk szerint csoportosította a *župan* és *špan* középkori adatait. Ebből kiderül, hogy a *župan* az akkori Magyarország határain kívül élő szláv népek ajkán élt, a *špan* és alakváltozatai viszont — néhány kétes esetet nem számítva — a Kárpát-medencei szlávok (pannoniai horvátok, muraközi és vasi szlovének, szlovákok és rutének) szóhasználatába tartozott. Hazai horvát oklevelekben már a XV. századtól kezdve kimutatható, de ebből nem következik az, hogy innen terjedt el észak és keleti irányban, hanem csupán folyománya volt a horvát írásbeliség korábbi kialakulásának. De *špan* alak jelenik meg román nyelvemlékekben és erdélyi helynevekben, továbbá magyar méltóságot említő német oklevelekben a XIV. század elejétől kezdve, pl. egy 1328-ban kelt szepesi oklevélben.

ZETT összeállítása perdöntő arra nézve, hogy a *špan* alak a Kárpát-medencében keletkezett, a *župan* ellenben a történelmi Magyarország határain kívül. Nem fogadhatjuk el viszont a szerző további következtetését (i. m. 216), miszerint a magyar *ispán* a szláv *župan* átvétele, amely magyar ajkon először *špan* alakot öltött, s ez terjedt el a magyarországi nem szláv népek közt, majd ebből ejtéskönnyítő *i* hozzáadásával jött létre a mai *ispán*. A *župan* alakból nem keletkezhett a magyar nyelvben *spán*, ZETT analógiái (*vojevoda* > *vajda* stb.) nem érvényesek a *zsup-* > *sp-* feltételezett szókezdetre. A korai okleveleinkben felbukkanó *spán* alakok (pl. 1282-ben Kézai krónikájában: *Spani*) nem támasztják alá a *zsupán* > *spán* változást, csupán arra utalnak, hogy a *spán* szó mint idegen elem ismeretes volt a középkorban. Az *ispán* a magyarban természetesen hangfejlődés során a *spán* alakból vált ki, s hogy nem a *zsupán* szóból, erre a következőkben térek rá.

Nemcsak ZETT újabb következtetései, hanem még KNIEZSA (i. m. 225) korábbi okfejtései alapján is ki kell kapcsolnunk *ispán* szavunk eredeztetéséből a *zsupán* kiindulást. KNIEZSA ugyanis az *ispán* (sőt a szerinte magyar *spán*) alakot az ómagyar feltett *vári-zsupán, *udvari-zsupán összetételekből vezeti le, amelyekben az *-i* még az előtag melléknévi képzője volt, hogy később *vári-spán*, illetve *udvari-spán* közbülső fejleményeken át (*vár*)*ispán*, (*udvar*)*ispán* hangozzék, majd csak *ispán* maradjon meg az összetételekből. E származtatás

ellen szól, hogy ezeknek az összetételeknek semmi nyoma sincs ómagyar nyelvemlékeinkben, a *várispán*, *udvárispán* alakoknak sem, amelyeket pedig KNEIÉZSA nem lát el csillaggal. De ezen túlmenően a *vári-zsupán*, *udvari-zsupán* kiindulás több más szempontból sem hihető.

E hipotetikus összetételek keletkezésekor, tehát a XI. század elején és még később is, az *i* diftongus volt, tehát *várej*, *udvarej* volt az előtag; vö.: BARCZI, Htört. 1 66; D. BARTHA, Szóképz. 121—2, 129: *Vrsei* (= Örsi), *Mogorey* (= Magyar). Márpedig ha az önálló *-i* képzős melléknevek az idők folyamán szervesen alakultak is át diftongusból monoftongusba, nem bizonyos, hogy összetételekben szintén így fejlődtek volna. Példát nem találunk rá a régiségben. — De ez a kérdés összekapcsolódik a második ellenérvvel. Abban a korban az összetételek száma csekély volt. Ellenben a TA. *hodu utu* 'hadi út' (voltaképpen: hadút) példája azt mutatja, hogy a keletkező összetételek inkább jeltelenek voltak (sorvadó véghanggal az első tag után), más szóval nem *vári-zsupán* és *udvari-zsupán*, hanem *várzsupán* (*uaru supan) és *udvari zsupán* (*uduaru supan) alakokat kellene találnunk az oklevelekben, ezekből pedig bajosan vált volna *várispán*, *udvárispán*, majd pedig *ispán*. Végül újra hangoztatjuk, hogy a *zsupán* alakot a *spán* javára ki kell kapcsolni a magyarázatokból. Persze a *várspán és *udvarspán összetételekből szintén *ispán* keletkezett volna. A *zsupán* szóról meg kell jegyeznünk, hogy mint xenizmus, horvátországi és szlavóniai méltóságok, „ispánok” megnevezéseként előfordul latin nyelvű okleveleinkben *supanus*, *zupanus* alakban.

Ha viszont sem KNEIÉZSA származtatása, sem ZETT hangváltozási magyarázata nem állja meg a helyét, más következtetésre szorulunk; azonban ebben a vonatkozásban abból kell kiindulnunk, hogy *ispán* szavunk a Kárpát-medencében élő szláv népek *špan* szavából keletkezett a szokásos hangfejlődéssel, vagyis az ejtéskönnyítő *i*-elötét hozzáadásával.

A szláv *župan* és *špan* eredete, összefüggése a megnyugtató etimológiai javaslatnak része kell, hogy legyen. Erre a problémára még visszatérek, de előbb az *ispán* másik, tényleges összetélti tagságát kell megvizsgálunk a *nádorispán* szóban.

KNEIÉZSA (i. m.) két etimológiai ötletet idéz és vet el. Az első STEPHANUS LESCHKA gondolata (Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus. Budaë, 1825.). Eszerint a *nádorispán* egy szláv *nadvorъnъ županъ (= udvari zsupán) átvétele. KNEIÉZSA szerint viszont ebből a hipotetikus jelzős kapcsolatból nem válhatott volna ki a magyar alak, mert akkor az *n* hangnak nyoma kellett volna lennie, márpedig *nádrónspán* alakot nem mutatnak ki nyelvemlékeink. A másik ötlet FRANZ MIKLOSICH nevéhez fűződik (Die slavischen Elemente im Magyarischen. Wien, 1872. 26). Ő szintén e két szóelemből indul ki, de összetétel helyett *na dvorě županъ (szó szerint: udvaron zsupán) kapcsolatot következtet ki. KNEIÉZSA helyesen mutat rá, hogy ez a javaslat elfogadhatatlan, mert ellentétes a szláv nyelvek szerkezetével.

KNEIÉZSA a cáfolatok után maga is magyarázattal áll elő. Úgy véli, hogy a szóban forgó kifejezés valószínűleg egy szláv **nadv-dvorъb-županъ* szerkezetből ered, amelynek jelentése 'a (királyi) udvar (népei) felett álló ispán'. Ez a föltevés azonban két okból nem üti meg az elfogadható hipotézis mértékét. Először is a *županъ* utótag kifogásolható ZETT vizsgálatainak ismeretében. Ezért a *nádor-ispán* összetételben szintén *španъ* alakot kell alapul vennünk. E hivatal és méltoságnév kialakulása úgyszintén a magyar államiság keretein belül keresendő, nem pedig azon kívül, a horvát állam hasonló intézményeiben. Történezeink, FRANKI (FRANKÓI) VILMOS (A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863. 14—7, 31—6) és a legújabb kompendium (Magyarország története I/1. 1984. Bp., 784—94) kimutatja, hogy a vármegyék és a legfőbb méltóságok már korán, feltehetően Szent István uralkodása elején alakultak ki. Ezzel szemben a magyar állam Horvátországgal csak 1091, Szent László által való meghódítása óta, tehát majdnem egy évszázaddal később került szorosabb kapcsolatba, így hát az idegen eredetű *zsupán* később vált ismertté, mint a „hazai” *spán* > *ispán*.

Érvelésünk szempontjából nem mellékes az *ispán* és *nádorispán* latin megfelelőinek használata. Latin írásbeliségünk elsősége folytán nem csodálkozhatunk azon, hogy a *comes* és *comes palatinus* kifejezések jóval korábban bukkannak föl, mint magyar megfelelőik. Az *ispán* legelőször egy helynévben olvasható egy 1269-ben kelt oklevél szerint, a *nádorispán* pedig csak a XV. sz. elejei Schláglai Szójegyzékben. Ámde a *comes* már 1002-ből kimutatható (1267. évi másolatban), a *comes palatinus* és változatai pedig 1055-ből (vö. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae I. A—B. Bp., 1987.*). A *comes* szó, főként jelzős kapcsolatban (*comes curialis, c. cusionis monetae, c. falconariorum regis, c. fodinarum* stb.) több jelentésben és funkcióban szerepelt, a 'nádorispán' jelentésre viszont többféle latin változat található: *comes palatii, c. magnus, magnus comes palatinus, c. palatii regis* stb. Mindebből feltehető, hogy ha írásban, ünnepélyes aktusokon és az idegen méltóságokkal való tárgyalásokon és társalgásokon szóbelileg a latin kifejezésekkel éltek is, magyarul az *ispán* és *nádorispán* korabeli változatait használták, amelyek egy-két évszázad alatt megmagyarosodtak és mai hangalakjukat vették föl. A többalakú és többértékű latin kifejezések csak egyenértékű, sokszor csupán ad hoc fordításai lehettek szláv—magyar megfelelőiknek.

Végül nem fogadható el KNEZSA szószármaztatása szlavisztikai meggondolásokból sem. A javasolt kapcsolat **nadъ-dvorъ-* előtagja főnévből képezett *-iо-* tövű melléknév akar lenni. Nos ilyen típusú melléknév a szláv nyelvekben voltaképpen nincs. Néhány hasonló melléknév prepozíció nélküli, és főként élőlényt jelent, pl. ószláv *člověbъ* 'emberi', *kozlbъ* 'kecskei'; a néhány *-i-* tövű eredeti melléknév, pl. *svobodъ* 'szabad', szintén nem példázza a **nadъdvorъ-* alakot (vö. WENZEL VONDRÁK, *Vergleichende slavische Grammatik I. Göttingen, 1924. 418, 507—8*). De e jelzős kapcsolatnak KNEZSA által feltüntetett jelentése szintén erőltetett, szó szerint inkább 'udvarföldről ispán' volna, ami ellentétben áll a nádornak a király alá rendelt tisztevel.

Az érvek és ellenérvek áttekintése után visszatérek LESCHKA eredeti javaslatához, helyettesítve a *županъ* tagot a *španъ* szóval: **nadvorъnъ španъ*¹. Ez a kapcsolat nem ellentétes a szláv jelzős szerkezetekkel. A *nadvoran* (szerbhorvát), *nádvorný* (cseh és szlovák) melléknév része a szláv szókincsnek, JAN GEBAUER szótárában (*Slovník staročeský. Praha, 1903.*) a XV. század közepe óta igazolható, ahol a *dvorný* ugyancsak 'udvari' jelentésben áll, s *dworný hospodin* 'udvari személy, főúr' alakban a XIV. század második harmadában van dokumentálva. A **nadvorъnъ španъ* kapcsolat kétségtelenül nincs adatolva, de egykori megléte nem kevésbé valószínű, mint más feltevés. KNEZSA azon kifogása, hogy az *n* hangnak a magyar változatokban nincs nyoma, nem kizáró ok. Szláv eredetű kölcsönszavainkban nem akad analógia ilyen hangfejlődésre, de azért nincs akadálya annak, hogy szó belsejei *-nis-* > *-ris-* változást elfogadjunk. Való, hogy a sokféle alakváltozat (*nádruspán, nádroszán, nádrispán, nádorespán, lándorispán, nodorspán, nándorespán, sőt a népetimologikus nagyrispán*) közt nem akad **nád(v)ornispán*, de alkalmasint a szó felbukkanása előtti időkből ilyen alakot is ejtettek (a *nándorespán* esetleg nem pusztán a *Nándorfehérvár* név hatására tartalmaz *n* hangot). A szó igen sokáig idegen elem volt a magyarban, és sok ejtészavaltat után kapta meg a XVI. század végén kifejezősített hangalakját.

Szlovák nyelvészek az *ispán* és *nádorispán* szót a *király* és több más szavunkkal együtt a szlovákból származtatják (vö. GREGOR FERENC, *Magyar—szlovák nyelvi kapcsolatok: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 147*). E feltevés akkor lehet igaz az e cikkben tárgyalt szavainkra nézve, ha a nagymorva birodalom (és Pribina fejedelem pannóniai szláv országa) szétbomlása után nyelvileg is megőrződött az állami élet hagyománya, és a magyar királyi udvarban szolgálatot tevő szláv főemberek bevitték az udvari emberek

¹ Valójában LESCHKA (i. m. 149—50) szintén ezt az alakot következtette ki: *Nádvornýšpán*. KNEZSA tévesen idézte a szóban forgó alakot.

tudatába. A két időszak közt ugyan száz év telt el (896—1001), tehát három nemzedék távola, de a *span* > *ispán* átvétel alátámasztani látszik ezt a föltevést.

Még egy kérdés marad nyitva, amely jogosan vetődik föl a *županъ* és *španъ* elterjedésének taglalásakor. Mi e két szláv szó végső eredete? Anélkül hogy a megnyugtató válasz megadását megkockáztatnám, magam is egy hipotézissel próbálkozom, habár az nem lesz teljesen új. Az etimológusok abban mind megegyeztek, hogy a két szó végső fokon egy eredetű, és az alapszó a *županъ*. Ezt nem tette vitássá ZETT újabb dolgozata, és magam sem kételkedem benne. De aztán eltértek egymástól a vélemények. Voltak, akik eredeti indogermán tő mellett törtek lándzsát, sőt a mai cseh *pán* 'úr' szót szintén ebből vezették le, mások viszont avar-török tövet látnak benne. A vita nincs lezárva, de KARL HEINRICH MENGES (Ural-Altäische Jahrbücher XXXI, 178—9) 1959-ben visszatért az altaji etimon magyarázatához, s tudtommal ez a legutolsó, de nem végső megnyilatkozás a kérdésben. Ehhez szeretnék most csatlakozni.

Az avar birodalom néhány fő tisztségviselőjének címe fennmaradt: kagán (államfő), tudun (alkirály), tarkan (főként a szlávok előljárója), jugur (helytartó); vö. Magyarország története I/1, 333—4. A krónikák azonban nem nyújtanak részletes felvilágosítást e hajdani ország állami és társadalmi berendezéséről. Nincs tehát kizárva az a lehetőség, hogy *džupan nevű tisztség — mert ez volna az avar-török szóalak — előfordult, esetleg éppen a szláv népek kisebb csoportjának, törzseinek, egy-egy területi egységnek vezetőjeként. A *kagán*, *tarkan*, *džupan* (sőt *tudun*) szavak nagyon is törökös jellegűek, ahogyan erre már A. BRÜCKNER rámutatott (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LXIII, 324). Az altaji (török) *džupan szó a balkáni (bolgár, szerb, horvát) népek ajkán *županъ* alakot öltött. A Kárpát-medence szláv népei *županъ alakban folytatták az avar *džupan szót: az *u* rövid volt, vagy a szlávok abban a térségben rövidnek hallották. Ettől pedig a jerek eltűnése után szabályszerűen lett *span*. E gondolatmenet ellenőrzése a turkológusok feladata.

FODOR ISTVÁN

A szántás és állattartás szamosközi terminológiájából. — *Barázda*, *rend*. Legfontosabb műszavai a szántásnak a Szamosközben. A barázda ekével vont vízlevezető, amit akkor húznak a föld két oldalán hosszában, olykor keresztben is, miután elvetették és elboronálták a földet. A rend az eke által kifordított, hajított föld, itteni szóhasználat szerint ugyanis az eke *hajítja* a rendet. (A *rend*-re l. még CsÜRY, SzamSz. II, 267—8.)

A szántásnak két fő formája, a *szélre* és a *hátára szántás*, valamint három hagyományos időszaka ismert a jelzett vidéken. A szélre szántás az, amikor következetesen mindig csak egy oldalra fordítják a rendet, hátára szántásnál egymásnak forgatják a közvetlenül egymás mellett fekvő rendeket. Magát a munkát Kühne-gyártmányú kis 5-ös, 6-os, 7-es ekével végezték, és alapszabály volt, hogy csak *szálára*, azaz a vízjárás irányába lehet szántani, és hogy szálából nem szabad kivenni a földet. Ha valaki mégis elvettette, figyelmeztették, mert nemcsak magának okozott kárt, hanem a szomszédoknak is. — Március volt az első szántási idő. Ha nem esett sok eső, ha kiszította a fagy a földet, és megengedte az idő, tenyérszerű mélységben szántottak szélre, hogy a rendről ne fusson le az eső. A következő: aratás után a *tallószántás*; ilyenkor csak kétujjnyira szántanak, hogy fedve legyen és kikelhessen az elhullott mag. Szeptemberben kezdődik a harmadik szántási időszak. Ilyenkorra kikel az elszoródott mag, leszántják és megtrágyázzák a földet. Vetés alá — ezúttal hátára szántás alakjában, nehogy megkotlósodjon, azaz megposhadjon a mag — októberben szántanak. A földbe búza, árpa, gabona (rozs) kerül, a vetést elboronálják. Utolsó mozzanat a megmunkált föld *kibarázdolása*, a barázdák meghúzása, amikben akadálytalanul *bogárzik* ('folyik') a víz. (Adatközlő: Kósa Sándor 80 éves gazdálkodó juhász, Sonkád, Szatmár m.)

Ostorosgyerek. Lóhajtásra alkalmazott urasági, uradalmi kiscseléd a Szamosközben. A jelesebb uraságok és uradalmak (értve az utóbbin az úri nagyüzemeket) négy lóval végezték a szántást. Egyetlen kocsis (béres) azonban nem tudta tartani az ekét, meg a lovakat is hajtani. A bal hátsó lóra, az úgynevezett nyergesre ezért egy 10–15 éves fiút ültettek, aki gyepelővel és ostorral hajtotta az első pár lovat, ő volt az *ostorosgyerek*. Ostorosgyerek hajtotta általában a szárazmalom, járgány működtetésére befogott lovakat is. Ha rövid időre (egy-két napra, hétre) alkalmazták, napszámot, ha hosszabb időt szolgált, félkomenciót kapott. Az utóbbi — mint a boldog ember, Joó György (valódi nevén Papp Mihály) közléséből tudjuk — 16 forint, hat kiló só és hat mázsa élet, azaz négy mázsa rozs és két mázsa tiszta búza volt az első világháború előtt (Móricz Zsigmond: A boldog ember. Bp., 1935. 32).

KÁVÁSSY SÁNDOR

Egy homályos vándorszó: *sulyom*. A TESz. bizonytalan eredetűnek minősíti. Felveti a *sün* ~ *sül* finnugor kori szavunkból való származtatás lehetőségét; a tájnyelvi *suly*, *suj*, *süly*, *súj* változatokat tekintve, a *sulyom*-ban egy *-m* kicsinyítő képzőt lehetne felfedezni. Ez a feltevés már határozott magyarázattá erősödik ugyancsak a TESz. *sólyom* és *tetem* szócikkében. Látszólag mellette szól az, hogy a toldalék nélküli *suly* változat éppen Baranyában dívott (1833), a szerbhorvát nyelvterület határán. Így talán nem véletlen, hogy az 1975-ben Újvidéken kiadott „Szerbhorvát—magyar szótár”-ban a *šulj* címszó 4. jelentése: 'sulyom', míg például a hasonló terjedelmű horvát, illetve szerb etimológiai szótár (Zagreb, 1973.) a következő szavakat magyarázza: *šulj* 'rönk, tuskó stb.' (ósláv alapon végső soron a görög *ξύλον*-nal függene össze); *šuljak*, *súljak* 'ocsú' és csak mint baranyai tájszó: *šuljevi* (többes szám) 'sulyom'. De megtalálható a *шуб*, *шубеви* mint a *Трапа* egyik neve СИМОНОВИЋ (SIMONOVIC) botanikai szótárában (Beograd, 1959.) is, a *водени орех*, *бука* stb. szinonimájaként. Mindez inkább azt a véleményt támasztja alá, hogy a magyar *suly* nem más, mint elvonás a *sulyom*-ból, de abba esetleg belejátszik némi szerbhorvát—magyar kölcsönhatás, amiben szerepe lehet a sulyom bizonyos jellegzetességeinek (vízi növény, horgas, szűrős, négy vagy két szarvacskás, ehető terméssel), netán keveredve mindkét nyelv vonatkozó homonimáival. Hasonló interferenciás hatásokat szabad feltételezni a *süly* (? ~ *suly*) és szerbhorvát *šuljevi* viszonyában. A *sulyom* ~ *suj* és a *süly* szitokszói használata pedig egyaránt fakadhat a tüskék szúrása és valamilyen kóros elváltozás képzetéből.

A sulyom (*Trapa natans* L.) elég jelentős szerepet játszott a folyószabályozások előtt, különösen a középkorban (Kínában, Indiában bicornis, illetve bispinosa válfaját évszázadokkal ezelőtt nagyban művelték). Hazánkban erről tanúskodnak *Solymos* (pl. *Gyöngyössolymos*), *Sulyom* stb. helyneveink. Az európai nyelvek jobbra „vízi diónak” tekintik (*water chestnut*, *Wassernuß*, orosz *водяной орех* stb). A magyarban is előfordul a *vízi dió* elnevezés, inkább mintegy értelmező kifejezésként. Az oroszoknak viszont van a sulyomra egy magából az oroszból nem érthető szava: *чили́м* (*чили́м*, *чели́м*, *чельи́м*; PAWLOWSKY 1911: *чили́мъ*). Megtalálható a jelentősebb (egy- és kétnyelvű) orosz szótárakban, lexikonokban és szakkönyvekben, meg természetesen a HАДРОВИЋ—GÁLDI-ban, és így elég kár, hogy eddig — úgy látszik — elkerülte etimológusaink figyelmét. Hiszen szembeötlő a magyar *sulyom* szó hasonló volta, nevezetesen az ősi török jövevényszavainkra jellemző *cs* > *s* hangváltozás. Valami közös török eredetet lehetne gyanítani.

Csakhogy RADLOFF szótára egyetlen török nyelvből sem mutat fel a 'Wassernuss, рагулька' jelentésben egy *чили́м*-re hasonlító szót, sem egy ilyen jelentést egy hasonló hangzású *čilim*, *čili* szónál (amely vízipipát jelent, és a perzsa *čalam*-ból eredne, viszont DOERFFER (Türk. u. mong. Elemente im Neupers.) szerint ez a *čilm talán jövevényszó egy „harmadik nyelvből”).

Ezzel bizonyos összhangban VASMER az oroszban két *чум* homonimát különböztet meg. Az egyik, *чум* I. a mindenesetre keleti eredetű, '(vízi)pipa, bagó', míg a 'sulyom' jelentésű *чум* II. eredete tisztázatlan, homályos („unklar”). VASMER egy szláv magyarázatot elvet, többet nem mond erről a szóról. (Nem is veti össze esetleg hozzá hasonlítható finnugor vagy más eredetű szavakkal, mint pl. *чильма*). Az orosz nyelv turcizmusainak szótára (E. N. СИРОВА; Alma-Ata, 1976.) a *чум* szót csupán 'vízipipa' értelemben közli. Az ukránban megvan a *чум* mint 'sulyom', akárcsak az oroszban. A nyugati szláv nyelvek, úgy látszik, nem ismerik (egy feltehetőleg kelet-szlovákiai *Čilinská* vezetéknev — ami körülbelül a magyar *Solymosi*-nak felelne meg — inkább ukrán hatásra vall). A bolgárban viszont megtalálható, mégpedig *джум* alakban. A bolgár etimológiai szótár szerint egy török nyelvjárási szóból: *cünül* 'apró vadszőlő' keletkezett volna metatézissel, 'sulyom (Trapa natans)' jelentésben; mindenesetre figyelmet érdemel, hogy az ő szótárunk (1971.), valamint BÖDEY JÓZSEF szíves közlése szerint Kelet-Bulgáriában több helynév alakult belőle.

Talán nem véletlen, hogy éppen a románban található egy ide rokonítható szó: *ciulin*, *cilinã* "Trapa", esetleg *sulinã* 'bogáncs, takácsmácsonya'. Így például ТИТИН nagy román — német szótárában (Bukarest, 1895.) *ciulin*: 1. 'valamiféle szúrós gyom, bojtortján stb., az ókori Tribulus (terrestris)'; 2. 'sulyom (Trapa natans)'. Tanulságos, hogy a *ciulin* címszó rövid etimológiai részében ТИТИН utal az orosz *čilimü* 'Tribulus' és a magyar *sulyom* 'Trapa natans' szavakra.

Új fogalmak jelölésére csak ritkán születnek merőben új, eredeti szavak; így például a kukorica elterjedése egyes óvilági nyelvekben — jövevényszavakon, idegen átvételeken kívül — az adott nyelv elemeiből gyártott kifejezések alkotására, meglévő szavak jelentésváltozására vezetett. Ilyenek a magyar *törökbúza*, *tengeri búza*, végül: *tengeri*, az angol *Indian corn*, *Turky corn*, ma főleg *corn*, francia *blé de Turquie* tkp. 'törökországi búza', német *türkisches Korn* tkp. 'török gabona v. búza' stb. A kukoricát nézték hajdanában valami kölesfajtának is, aminek emléke például, hogy a portugál *milho* egyaránt jelent kölest és kukoricát.

Szépen példázza az idevágó szótörténeti kérdéseket egy agrártörténeti cikk (SZUHAY-HAVAS ERNŐ: Élet és Tudomány 1983: 533—4). Ebben felbukkan a mi *sulyom* szavunk, egy valószínű rokona alakjában.

Dél-India dravida őslakóinak tamil nyelvén a kukorica mint „mekkai búza”, *makka csólam*, *Mokka chólam* vált ismertté. Ami először is a *búza* : *kukorica* viszonyt illeti: a tamilban lényegében ugyanaz a jelentésváltozás ment végbe, mint például az angol *corn* 'gabona, búza' > 'kukorica' esetében. (Ez ma, úgy látszik, annyira általános, hogy például a budapesti Indiai Nagykövetség egyik tamilul beszélő titkára arra a kérdésemre, mit jelent a „csólom”, rávágta: „kukorika!” (sic). Hogy pedig egy másik fontos, régi kenyérnövény, a köles, sőt a cirok is belejátszik a kérdésbe, mutatja például T. BURROW (A Dravidian Etymological Dictionary. Oxford, 1960.) adata: *cōlam*, *connal* : *maize*, *great millet*, *Sorgum vulg.* — A szovjet kiadású orosz—tamil szótárban (M. SZ. ANDROPOV, AS. IBRAIMOV stb., 1965.) a kukoricára *маккā чōлам* van megadva; a sulyom orosz szavának (*ротульник*, *чум*) viszont ebben nincs megfelelője.

Mindazonáltal nyitva marad a kérdés: mi a viszony a sulyom (Trapa natans) se nem szláv, se nem török eredetű *чум* stb. nevei és a különféle cereáliák (búza, köles stb.) között, valamint milyen irányú lehetett egy indoeurópai—dravida szóátvétel? Vannak-e súlyos jelentéstani és/vagy hangtani nehézségek?

Ami e rendszertanilag nagyon különböző növényeket illeti, mindenesetre közös mozzanat, hogy ehető, művelés tárgyát képezik, és termésük szállítható, kereskedelmi forgalomképes, ami talán oka lehet annak, hogy más földrajzi viszonyok közt nevet cserélhetnek. Figyelemre méltó H. BEYTHAM „Praktische Grammatik der Tamilsprache” (Leipzig, 1943.) adata: *calam* [*ʃalam*/*ʃalam*] szanszkrit eredetű szó; *šala* a sündisznó tüskéje — ez megfelelné

a sulyom egyik ismervének —, *jala* > *calam* pedig vizet jelent, ma *jalam* (джалам) alakban, ahol *-am* a tamil 2. deklináció jele volna. A szanszkrit *jala* [ejtsd: *dzsala*] jelentése 'víz, folyadék' (pl. O. FIRŠ, Sanskritska Čitanka II. Slovník — Словарь — Vocabulary. Praha, 1956.). Elképzelhető, hogy egy ilyen „vízi” jelzőt tartalmazó kifejezésből az eredeti 'ennivaló, makk, termés stb.' jelentésű tag tapadással kiesett. Ami pedig a szó kétféle hangrendjét illeti, az sincs kizárva, hogy a szó keleti vándorlása során a másik, török, illetve iráni eredetű *чили* interferenciás hatása érvényesült.

SKRIPECZ SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*

I. Amikor kutatásaink során a magyar nyelv területi változatait vesszük számba, azok hangtani, morfológiai és lexikai jelenségeit tanulmányozzuk, mindig megkülönböztetett figyelmet tanúsítunk a határainkon kívül élő magyarság nyelvhasználatára. Ennek a fokozott érdeklődésnek nemcsak gesztusjellege van, nemcsak udvariasságból helyezük előtérbe az erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági, horvátországi, szlovéniai és a burgenlandi magyarság nyelvi problémáit, hanem azért is, mert e térségben a területi jelenségeken túl számolnunk kell azzal a politikai, gazdasági és kulturális közeggel is, amelyben a magyar nyelv kisebbségi környezetben funkcionál.

Ha tehát a kárpátaljai magyar nyelvhasználat vizsgálatára vállalkozunk, akkor nem elégedhetünk meg csupán nyelvi elemzéssel, a sztenderd nyelvváltozattól való eltérések regisztrálásával, hanem keresnünk kell azokat az okokat is, amelyek a jelenlegi állapot kialakulásához vezettek. Az oknyomozás során viszont minduntalan túllépünk a nyelvészeti kompetencia határait, hiszen föl kell tennünk olyan kérdéseket is, hogy milyen jogi garanciák léteztek és léteznek jelenleg is az itt élő magyarság számára anyanyelvének zavartalan használatához. Az elmúlt néhány évben viharos átalakulásoknak voltunk a tanúi. Fölbomlott a Szovjetunió, amelynek romjain új utódállamok alakultak. Ukrajna is most rakja le az újkori államiség alapjait, gazdasági, politikai és jogi vonatkozásban egyaránt, eszmei téren pedig saját identitástudatának kialakításával van elfoglalva. Ilyen körülmények között érthető, hogy a törvénykezés és a jogalkotás az alapvető kérdéseket helyezi előtérbe — hadügy, pénzügy, a gazdaság szervezeti átalakítása, privatizáció, az ország területi egységének biztosítása stb. —, ezért egy ideig még megoldatlanok maradnak többek között az Ukrajna területén élő nemzetiségek problémái is. Pedig az új idők új lehetőségeket nyitnak meg számukra a helsinki egyezmény szellemében az Európában kialakult gyakorlat követésére.

A teljes fölzárkózáshoz azonban még hosszú út vezet. Egyelőre inkább csak a szándékok fogalmazódnak meg a kárpátaljai magyarság részéről is, többek között autonóm körzet kialakítására Beregszász környékén, ahol a koncentráció a legerősebb, ahol a magyar lakosság legalábbis a falvak jelentős részében túlnyomó többségben van. A tervezett közigazgatási és kulturális autonómia természetesen jelentős mértékben befolyásolja a nyelvhasználatot is, hiszen jogi garanciákat nyújt például magyar nyelvű feliratok elhelyezésére a közintézmé-

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. szeptember 29-i felolvasó ülésén.

nyeken, a párhuzamos helynévhasználatra, a többségében magyarok által lakott települések magyar elnevezéseinek hivatalossá tételére, magyar utcanévtáblák elhelyezésére, a magyar nyelvű oktatás széles körű biztosítására az általános iskolákban, középiskolákban, és bizonyos fokig az egyetemeken is. Az ukrán állam toleranciájától függ még további engedmények bevezetése, mint például a magyar nyelv használatának elismerése a közintézményekben, magyar nyelven történő levelezés a hatóságokkal stb.

A hivatalos szervek részéről egyelőre még nem született döntés az autonómia kérdésében. Úgy tűnik, hogy nem látják eléggé világosan egy ilyen lépés következményeit, ezért inkább óvatosságra törekszenek, nem akarnak elhamarkodott intézkedéseket hozni nemzeti-ségi ügyekben. A fentiek ellenére Kárpátalján mégis aránylag kedvező a helyzet a magyar nyelvhasználatot illetően, mégpedig azért, mert drasztikus tiltó rendelkezések sincsenek, amelyek korlátoznák a magyarul beszélőket nyelvük és kultúrájuk művelésében. Nincs Kárpátalján vagy Ukrajnában olyan nyelvtörvény, mint például néhány más szomszédos államban, amely megtiltaná a magyar helységnevek használatát, nem vált ki ellenszenvet és ingerültséget március tizenötödikének megünneplése, nyilvános összejöveteleken a magyar himnusz és a szózat eléneklése.

2. Ennek az előadásnak a keretében természetesen most nem térhetek ki részletesen az itt említett nyelven kívüli tényezőkre. Az idő rövidsége csak arra ad lehetőséget, hogy fölveillantsam a kárpátaljai magyar nyelv néhány regionális sajátosságát, olyan grammatikai tényezőket, amelyek meglehetősen gyakoriak az írott és a beszélt nyelvben egyaránt. Még mielőtt konkrétumokra kerülne sor, néhány általános megjegyzést szeretnék tenni.

Kárpátalján is éppúgy, mint mindenütt máshol, ahol a magyar nyelv nem államnyelvként, hanem kisebbségi nyelvként funkcionál, a regionális jelenségek két alapvető forrásból táplálkoznak: az egyik a nyelvjárási környezet, a mi esetünkben a felső-tiszai tájnyelv, amelyet az itt élő magyarság többsége beszél; a másik pedig a hivatalos államnyelv, korábban az orosz, most az ukrán, amelyből az államigazgatás, a gazdasági élet, a kereskedelem, valójában a mindennapi élet neologizmusai szókölcsönzéssel, tükörfordítással meglehetősen nagy számban áramlanak át az itteni magyar nyelvhasználatba.

Előadásom további részében néhány példával szeretném illusztrálni az eddig elmondottakat, előrebocsátva azt, hogy most nem nyelvjárásokról, tájnyelvről lesz szó, hanem a kárpátaljai regionális köznyelvről, arról az emelkedettebb szintű nyelvváltozatról, amelyet a városi értelmiség is használ a verbális kommunikáció során, valamint az írott sajtóban, újságokban, könyvekben. Két éve tanítok vendégtanárként az Ungvári Állami Egyetemen. Ez alatt az idő alatt számos lehetőség nyílt arra, hogy megfigyeljem a körülöttem élők nyelvhasználatát, jegyzeteket készítsek a sajtó nyelvéről, cédulákra írjam a szépirodalmi művekből és egyéb más kiadványokból a regionalitásnak ítélt nyelvi sajátosságokat. Az így összegyűlt terjedelmesebb anyagot szeretném majd valamelyik nyelvészeti folyóiratban is közzétenni.

3. Mivel az északkeleti nyelvjárástípus egyik jellemző sajátossága az illabialitás, ennek megfelelően a kárpátaljai regionális köznyelvben sem találunk *ö-ző* alakokat. Még az a gyenge fokú *ö-zés* is hiányzik, amely egyébként a sztenderd magyar köznyelvben elfogadható és megengedett, így tehát az *e*-vel és *ö*-vel váltakozó alakpároknak itt szinte kizárólag csak az illabiális változatával találkozunk: *felmegy, feltétel, felső, repül, veder, csend, veres, csepp, gyenge, csecs, csenget* stb., tehát nincs *fölmegy, föltétel, fölső, röpül, vödör, csönd, vörös, csöpp, gyönge, csöcs, csönget* stb.

Amikor először hallottam, nagyon meglepődtem, de most már megbarátkoztam vele, hogy az igekötő az ige után kerül olyan esetben is, amikor a köznyelvi norma szerint inkább

az ige előtt kellene állnia. A mindennapi beszédben gyakran hallunk ilyeneket: *Szakad le a kezem, annyira fáj. Olyan szomjas vagyok, hogy halok meg.* A szépirodalomban is bőven van erre példa; két adatot idézek Balla László „Azt bünteti, kit szeret” című regényéből: ... *a könyvek is ott maradtak, aztán egyet-egyet kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá* (35); *A kiállításra szánt képeim dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből* (148). Az igeikötő egyik funkciója az, hogy perfektívvé, befejezetté teszi az igét, például a *szakad* folyamatos, a *leszakad* befejezett ige. Mi történik valójában itt ezekben a mondatokban, amelyekben az igeikötő a szokásostól eltérően az ige után kerül? Feloldódik az ige által kifejezett cselekvés befejezettsége, merevsége, és inkább gyakorító funkciót vesz át a hátravetett igeikötő: nem egyszeri alkalommal szakad, hanem folyamatosan szakadozik le a kezem (persze átvitt értelemben), és eseket ki a könyv az olvasó kezéből stb. Az efféle igeikötőhasználat nagyon kedves színfoltja a kárpátaljai regionális köznyelvnek, grammatikailag nem hibáztatható, ezért semmiképpen sem tartom kerülendő, a nyelvhasználatból kiiktatandó jelenségek.

Általánosan elterjedt a kárpátaljai magyar nyelvjárások nagy részében az az alaktani jelenség, hogy a *-nál/-nél* határozóragot *'-hoz/-hez/-höz'* jelentésben használják. Ez sem tűnik ott tájnyelvi sajátásnak, mert a regionális köznyelvben, városi emberek, értelmiségiek nyelvhasználatban is megtalálható. Az egyik tanítványom szakdolgozatában, a szürtei lakodalom leírása során olvastam az alábbi mondatot: *Maximum 10 személy ment a lány-nál* ... , sztenderd köznyelvi formában így: *Maximum 10 személy ment a lányhoz* ... (Nagy Angelika: Napjaink lakodalmi szokásai Szürtén. 1992. 77. Kézirat.). Kovács Vilmos „Holnap is élünk” című regényében ezt a példát találtam: *Minek nem jössz már el nálunk?*; tulajdonképpen: *hozzánk* (107). Ugyanakkor viszont a családi viszonyokat is kifejező *-éknál* rag helyett az *-ékhoz* használatos: *tegnap voltunk Zékányékhoz*; tulajdonképpen: *Zékányéknál* (élő beszédben).

Hosszan sorolhatnánk azokat a tájszavakat, szó szerkezeteket, amelyek nyelvjárási szintről fejbe emelkedve szintén bekerültek a regionális köznyelvbe, sőt a szépirodalom nyelvébe is. Az élő beszédből vett példa a *kivirított virág* 'kinyitott virág' jelentésben: *Tegnap az üzletben nem volt kivirított virág.* Balla Lászlónak a már említett regényében fordul elő a *bitangjában hagy* kifejezés 'veszni hagy' jelentésben: *Szakállék bérelt házban laktak, a bútorukon kívül semmijük sem volt, így csak azt a kis holmijukat kellett bitangjában hagyni — illetve még azt sem* (32).

A magyar nyelvterület nagyobb részén használatos, de azért regionális sajátásnak tekinthető az *érkezik* ige használata 'tud, képes valamit megtenni' jelentésben: ... *azok, akik a jegypénztárakban nem érkeznek megváltani a menetjegyeket, a vonaton sem tudják azt megtenni* (Kárpáti Igaz Szó 1991. jan. 12. 3); *Hitler már nem érkezett bevetni új fegyverét, a japánoknak adta át* (Balla László i. m. 24).

Különösen sok tájszó fordul elő Nagy Zoltán Mihály, „A sátán fattya” című regényében: *bárka* 'deszkából készült burok, amelyben a koporsót a sirba teszik' (89), *bérfa* 'a szekéroldal felső, vízszintes fája' (65), *csanak* 'pohár' (16), *csiklé* 'levesfajta' (60), *fec* 'a tehén első teje borjuzás után' (97), *findzsa* 'bögře' (151), *hídlás* 'a disznóól deszkapadlózata' (147), *kancsi* 'kancsal' (163), *kántál* 'énekkelés karácsonyt köszönt' (32), *kutakodik* 'tudakozódik, érdeklődik valami iránt' (35), *nagyujjas* 'nagykabát' (31), *pulya* 'gyerek' (61), *spór* 'tűzhely' (160). Kovács Vilmos is kedveli a tájszavakat a „Holnap is élünk” című regényében: *folyvást* 'folyton' (107), *gagó* 'golya' (105), *görbebot* 'kampósbot' (167), *guba* 'meleg téli kabát' (167), *tündelevény* 'denevér' (105). Népies témája miatt szintén sok az alaki tájszó, de a valódi tájszó is Bús Ilona Pusztafa című regényében: *bádog* 'alumíniumból készült pohár, bögře' (107), *mán* 'már' (286), *mej* 'mell' (286), *szólító* 'halánték' (180).

4. A tájnyelvi jelenségek után szeretnék még néhány szót szólni azokról a neologizmusokról, tükrörfordításokról, amelyek az elmúlt évtizedekben kerültek be a kárpátaljai nyelvhasználatba. Külön tanulmányt érdemelne annak a vizsgálata, hogy mennyire törvényszerű, illetőleg szükségszerű az idegen szók megjelenése a magyar nyelvben, van-e magyar megfelelője, amellyel zavar nélkül helyettesíthető lenne, vagy pedig ismeretlen a jelölt tárgy, fogalom a nyelvterület egyéb részein, ezért terjedt el az idegen megnevezés. Valószínűleg befolyásolja egy-egy szó elterjedését a gyakori látvány is, tehát ha mindenütt azt látja a magyar ember a boltokra kiírva, hogy *gasztronom*, hajlamossá válik, hogy így mondja: *lemegyek a gasztronomba, vegyél tejet a gasztronomba* stb. Persze még sok egyéb más pszichikai és műveltségbeli tényező is hozzájárul ahhoz, hogy ki, mikor, milyen mértékben kever a beszédébe helyi értékű idegen szavakat.

Az egyetemi élet is bővelkedik ilyenekben: *pára* '2 × 45 perces óra', *praktika* 'szakmai gyakorlat', *ráda* 'ülés, tanácskozás (többnyire valamely hivatalos szervé)', *szesszió* 'beutazási időszak'. De regionális jelentésben használatosak az alábbi magyar szavak is: *betölt* 'kitölt valamilyen nyomtatványt', *felszólal* 'előadást tart valamilyen rendezvényen, szerepel valahol' (pl. *hallottam, tegnap felszólaltál a televízióban*), *kimenő* 'szabadnap, amikor nem kell dolgozni', *kimenős* 'szabadnapos' (pl. *holnap kimenős leszek*), *kiveszi a fizetést* 'felveszi a fizetést', *parancs* 'írásos rendelkezés, engedély, kiküldetés stb.', *vizsgát ad* 'vizsgázik', *vizsgát fogad* 'vizsgáztat'.

Ilyen és ehhez hasonló idegenszerűségeket természetesen az élet más területeiről is idézhetnénk, az élő beszédből, a sajtó nyelvéből, szépirodalmi és egyéb más forrásokból: *butélia* 'palackos üveg' (Nagy Zoltán Mihály i. m. 31), *felcserközpont* 'egészségügyi központ' (Kárpáti Igaz Szó 1991. ápr. 17. 2), *gramota* 'elismerő oklevél' (Kovács Vilmos i. m. 107), *kopera* 'szövetkezeti bolt' (Kovács Vilmos i. m. 107, Bús Ilona i. m. 110), *remont* 'javítás' (pl. *csináltunk rajta egy remontot*: Ungvári Rádió 1990. febr. 14), *jövedelmet ad* 'jövedelmet hoz' (Ungvári Rádió 1990. febr. 14), *csenget* 'telefonál' (igen gyakori a beszélt nyelvben), *dolgozik* 'működik' (pl. *ez a telefon már megint nem dolgozik*, szintén gyakori az élő nyelvben), *kérdést felad valakinek* 'kérdést tesz fel valakinek' (pl. *kérdéseket adtak fel a referálóknak*: Kárpátalja I. évf. 12. sz. 4). Külön kell szólni még az *összehívású* melléknévről, amelyet előszeretettel használnak a sajtó nyelvében, különösen a hivatalos, államigazgatási szervezetek üléseiről szóló beszámolóokban: *A huszonegyedik összehívású területi tanács hetedik ülészakának határozatát Kárpátalja státusáról a független Ukrajna kötelékében felemás megoldásnak tekintjük...* (Ung-vidéki Hírek 1991. okt. 15. 1). A magyar nyelv természetétől meglehetősen idegen ez a fajta tömörítés. Ha egyetlen szóval nem is tudjuk helyettesíteni, ajánlatos inkább a körülírás, a befejezett melléknévi igenév használata: *a területi tanács huszonegyedik alkalommal összehívott ülészakának határozatát...*

5. Külön előadásban lehetne és kellene foglalkozni a fordítások nyelvével, amely szintén sok tanulsággal szolgál nyelvészeknek és fordítóknak egyaránt. Az elmúlt évtizedekben, amikor egyetlen éjszaka több újságoldalnyi párthatározatot, kongresszusok, központi bizottsági ülések anyagát kellett lefordítani oroszról magyarra, bizony nem az igényesség, a jó hangzás és a magyaros stílus volt a fő követelmény. A fordítások problematikájából most csak egyetlen jelenséget, a többszörös birtokos szerkezetek magyarra történő átültetését emelném ki. A magyar nyelv többek között abban is különbözik az indoeurópai nyelvektől, hogy maximálisan hármassal birtokos szerkezetet visel el, ennél több birtokviszony már a szöveget áttekinthetetlenné teszi. Ennek értelmében mindenképpen hibásnak kell minősítenünk az alábbi szöveget: *Ukrajna Független Szakszervezetei Szövetsége Tanácsának nyilatkozata* (Kárpáti Igaz Szó 1992. jan. 12. 2). Többszörös birtokviszony, helyette inkább ez ajánlható: *nyilatkozat, amelyet az Ukrajnai Független Szakszervezetek Tanácsa adott ki*. Még sok ehhez

hasonló hibás, zsúfolt szerkezetet idézhetnénk a sajtó nyelvéből: *Ivan Hercnek, a Kárpántonúli Erdőipari Vállalat Bérleti Szervezete Vezetősége elnökének . . .* (Kárpáti Igaz Szó 1991. jan. 12. 2); *. . . állítsák össze a közoktatási, egészségügyi és művelődési intézmények anyagi bázisa megszi- lárduításának ötéves komplex terveit . . .* (Kárpáti Igaz Szó 1991. ápr. 17. 2); *Tegnap Ungváron a területi tanács üléstermében megkezdte munkáját a Moldova Köztársaság és Ukrajna nyugati területei pártbizottságai képviselőinek tanácskozó szemináriuma* (Kárpáti Igaz Szó 1991. febr. 15. 1).

6. Végezetül nem lehet szó nélkül elmenni amellett sem, hogy főként a sajtó nyelvében itt is jelen van helyenként a dagályosság, az idegen szavak túlzott használata, felkapott divatszavak ismételtetése konkrét tartalmuktól eltérő jelentésben, és még sok egyéb más nyelvhelyességi szempontból kifogásolható jelenség. Erre is lássunk néhány példát: *Őket — mármint a Nyugat szakértőit — a nemzetiségi vetületben a nagyszámú menekültek és kitelepültek foglalkoztatják . . .* (Kárpátalja 1990. okt. I. évf. 12. sz. 4); túlzottan sok idegen szó: *a totalitarius rendszerek szignifikánsan degradálták a gazdaságot, a társadalmat.* (uo.); divatszó itt is a *döntő*: *Az ott dolgozók által elkészített vegyelemzésnek döntő jelentősége van a leendő termést illetően* (Kárpáti Igaz Szó 1990. márc. 8. 2); és a *terén* is: *javaslatot dolgozott ki három normatív dokumentum terén* (fordítás a Trudból, Kárpáti Igaz Szó 1991. jan. 24. 4); és az utolsó példa a páros kötőszó helytelen használatára: *Ennek ellenére a természetvédők nem tartják lehetetlennek, hogy kártérítési igényel lépjenek fel úgy a magyarországi, mint a szlovákiai vízgyűesek* (Kárpáti Igaz Szó 1991. jan. 24. 3).

BALOGH LAJOS

SZEMLE

Ördög Ferenc, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771)

I. kötet. Névtár I. (1—150. sz. települések). A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete—Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest—Zalaegerszeg, 1991. 836 lap

1. Nem tudom eldönteni, kinek van nagyobb szerencséje: Ördög Ferencnek-e, mert Zala megyei lakos, vagy Zala megyének, mert van egy Ördög Ferenc? A Zala Megyei Tanács, illetve Önkormányzat támogatása nélkül nem jelenhetne meg e kivételes szorgalmú és munkabírású nagykanizsai nyelvésznek, ÖRDÖG FERENCnek 5 kötetre tervezett munkája.

E munka létrejötté tulajdonképpen harminc éves előzményre, kiváló munkálatokban megszerzett tapasztalatokra és gyakorlatra vezethető vissza. A 60-as évek elején a Zala Megyei Tanács támogatásával az országban elsőként kezdte el gyűjteni egy munkaközösség Ördög Ferenc vezetésével Zala megye földrajzi neveit. Ennek eredményeképpen a „Zala megye földrajzi nevei” című munka I. kötete 1964-ben Zalaegerszegen meg is jelent. Ezt követte Ördög Ferenc jelenkori személynévgyűjtése Zala megye 82 falujából. A jelentős munka (47 ezer személynév több szempontú feldolgozása) „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” (Bp., 1973.) című monográfiában látott napvilágot.

Ördög Ferenc ez utóbb említett munka Bevezető-jében fogalmazta meg célját; azt tudniillik, hogy mivel tudna leginkább a magyar névtudománynak szolgálni: „Meggyőződés — írja Ördög —, hogyha a nagymúltú és nemzetközi viszonylatban is jelentős névtudo-

mányunk területén eredményesen akarunk munkálkodni, az elvi jelentőségű tanulmányok mellett elsősorban nagy mennyiségű, sok szempontot figyelembe vevő történeti és mai adattárakat kell egybeszerkeszteniünk, olyanokat, amelyek majd a további kutatások alapjául szolgálnak, de nem befolyásolják a bármikori és bármilyen szempontú vizsgálatokat” (i. m. 10).

De éppen az élő göcseji és hetési személynevek feldolgozása, értékelése közben vált Ördög számára is nyilvánvalóvá, hogy a mai tulajdonneveknek, köztük a személyneveknek több szempontú vizsgálata, ezen belül a — mindenkit különösképpen érdeklő — családnevek eredetének és kialakulásának megvilágítása történeti háttér, azaz a korábbi évszázadok névanyagának ismerete nélkül nem lehet eredményes, sőt el sem képzelhető. Ezen felismerését az alábbiakban ismertető mű I. kötetének előszavában meg is fogalmazta: „Ha Zala megyében a névtudomány művelése terén tovább kívántunk munkálkodni, akkor a mai hely- és személynevek kutatása után figyelmünket a régebbi korok névanyagára kellett fordítanunk... 1976-ban Zala Megye Tanácsának megbízásából és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával hozzákezdtém a történelmi Zala megye XVIII. századi személynévanyagának gyűjtéséhez azzal a céllal, hogy egy nagyobb összefüggő területen megvizsgáljam család- és keresztnéveink onomato-dialektológiai [névtani-nyelvjárási — F. K.] sajátosságainak település- és művelődéstörténeti hátterét... .

Mindezen túl természetesen megbízható forráskiadást kívánok átnyújtani mindazoknak a magyar és nem magyar nyelvészettel foglalkozó kollégáimnak, akik személyneveink keletkezésmódjával, összehasonlító vizsgálatával vagy éppenséggel tulajdonneveink általános kérdéseivel foglalkoznak” (5).

Egy történeti névtár összeállításához, megbízható forráskiadvány közzétételéhez igen alkalmasnak bizonyultak a Veszprémi Püspöki Levéltárban található XVIII. század második feléből származó egyházlátogatási jegyzőkönyvek és népességösszeírások.

2. Az egyházmegyei látogatást, *Canonica visitatio*-t a veszprémi püspökség területén Mária Terézia rendelte el 1745-ben. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök utasítása szerint 1746-tól készültek egyházlátogatási jegyzőkönyvek az érdekelt vármegyék, valamint a települések előljáróinak közreműködésével.

Az időnkénti népességösszeírásokat, a *Conscriptio animarum*-okat pedig Pázmány Péter rendelte el 1625-ben. Ezek részint az egyházlátogatási jegyzőkönyvek külön fejezeteként, részint ettől elkülönítve, de az egyházlátogatásoktól nem függetlenül készültek plébániánként, illetve főesperességenként.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek névanyagát a plébánosok közreműködésével a visitorok, vagyis a főesperesek, kerületi esperesek, a népességösszeírásokat a plébánosok készítették településenként. A *Canonica visitatio* és *Conscriptio animarum*ok majdnem azonos felépítésűek, de az utóbbiak teljesebbek, mert nemcsak a katolikusokat, hanem a más vallásúakat (reformátusokat, evangélikusokat, zsidókat, görögkeletieket) is számba vették. Az összeírások házanként és név szerint sorolják fel a család tagjait, illetve a ház lakóit, életkorukat, családi állapotukat, vallásukat, foglalkozásukat stb. Gyónóképességük szempontjából figyelembe véve megemlítik, ha szellemi fogyatékos, süket, néma vagy vak volt az összeírt személy.

Az 1745—1771 közötti időből, Zala megye területéről 15 forrás 789 összeírásából 305 (+ 3 Somogy megyei és 1 Veszprém megyei) településnek egybeszerkesztett, mintegy 220 ezer személynevet tartalmazó adattára szolgál az 5 kötetre tervezett mű alapjául.

Az 1991-ben megjelent I. kötet címl oldalán „Névtár I. (1—150. sz. települések)” kiegészítő cím olvasható. Tudomásom szerint a nyomdában lévő II. kötet tartalmazza a 151—309. sz. települések adatait. A III. kötet tervezett címe: Függelék: a források. A IV. kötet

tartalmazza majd a mutatókat. A tervezett kötetek címét, illetve tartalmát az I. kötet borítólapjának hátsó fülszövegéből, a reklám helyéről idéztem. Sajnálatos módon az I. kötet Bevezetés-éből ez nem derül ki egyértelműen. A Bevezetés 10. lapjáról, egy zárójelben odavetett félmondatból tudom azt is, hogy az eligazodáshoz nélkülözhetetlen térképek csak a IV. kötet mellékleteként jelennek meg.

Ördög Ferenc az I. kötet Bevezetés-ében megfogalmazza a forráskiadás célját (5), igen részletesen ismerteti a forrásokat (6—9), az összeírók feltehető származási helyét és az ebből esetleg levezethető nyelvjárási változások létrejöttét (9). Bemutatja kutatóterületét, mely a XVIII. századi Zala megyének Alósörs—Pula—Szócs—Szegevár—Véged—Zalalövő—Milej—Nova—Pusztamogyoród—Nagykanizsa—Kiskomárom—Keszthely—Balatonpart—Alsóörs által határolt részét foglalja magában (9—10). „Az anyag közzététele” cím alatt találjuk az adattár használatához szükséges tudnivalókat, a települések sorszámozását, a források jelzetét, az alkalmazott rövidítéseket stb. (10—5). Ezt követi egy jól megszerkesztett táblázat, melyről könnyen leolvasható az összeírások száma településenként és kötetenként (15—26), a forrásjelzések és helységnévtárak jegyzéke (27), a közzétett néességösszeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek sorszám szerinti jegyzéke (28). Az összeírásokban ismétlődő latin szavak és szókapcsolatok Ördög által kialakított kiváló rövidítésjegyzéke, német nyelven is (28—33), majd a települések sorszám és betűrend szerinti felsorolása (34—7) zárja a magyar nyelvű Bevezetés-t. A külföldi érdeklődőknek a Bevezetés német nyelvű fordítása is rendelkezésükre áll (38—49).

3. Ördög Ferenc eddig több dolgozatában is ismertette a XVIII. századi zalai személynévtár, adattár hasznosításának különféle módjait: „Az egyházlátogatási jegyzőkönyveket várhatóan elsősorban a történészek fogják tanulmányozni, de számos tanulsággal szolgálhatnak a névkutatók számára is, mivel a kérdések között ilyenek is szerepelnek: mi az anyaegyház és a leányegyház patrónusának címe, a védőszent neve; az egyházmegye jelölte-e ki, vagy pedig jámbor választás révén véttetett fel; milyen könyvei vannak a plébánosnak; vezet-e a különböző anyakönyveket (keresztelést, esketést, halottit); milyen nemzetiségűek és nyelvűek a plébánia területén lakók; stb.” (Névtudomány és Művelődéstörténet. Bp.—Zalaegerszeg, 1989. 257).

Továbbá „A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról” (A magyar nyelv rétegződése. A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának előadásai II. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 729—36) és a „Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról” című (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 488—96) dolgozatai feltehetően egy-egy fejezet Ördög Ferenc készülő monográfiájából, melyről ugyancsak az I. kötet hátsó borítólapjáról szerezhetünk tudomást. A 4 kötetes munka adattári részének névtani-nyelvjárástörténeti összegezése várható 5. kötetként a következő címmel: „Személyneveink onomato-dialektológiai sajátosságainak település- és művelődéstörténeti háttere Zala megye XVIII. századi néességösszeírásai alapján”. Ördög egyik tanulmányában a maga gyártotta *onomato-dialektológia* (= névtani-nyelvjárási) szakkifejezést megmagyarázta. Véleményem szerint ha egy címet meg kell magyarázni, akkor már nem éri el célját, nem csinál kedvet a műhöz, sőt a számomra „hiperurbanisztikus” szakkifejezést sokan még ki sem tudják majd mondani. Ezért talán ajánlatos lenne a készülő monográfiának közérthetőbb, egyszerűbb címet adni.

4. Ördög Ferenc az I. kötet Bevezetés-ében megemlíti, hogy a XVIII. századi települések lokalizálása nem okozott különösebb nehézséget. Egyedül a 143. sorszámmal ellátott *Dánielkarmacs*-ot nem tudta elhelyezni. Csánki Zala megyét is tartalmazó kötetéből tudjuk, hogy az 1275-ben feltűnt *Karmacs*-on kívül 1340-ben *Kiskarmacs* más néven *Mihálfalva*,

1380-ban *Várnépekarmacs*, 1456-ban *Egyházaskarmacs* és 1501-ben *Dánielkarmacs* nevű településeket ismertek (III, 68).

1406-ban egy birtokper megnyerése után Várnépekarmacs a Kustániaké lett (ZsigmOkl. II/1, 550, 4469. regeszta). 1408-ban a nádor a *Karmacs* nevű birtokot meghatároltatta, a határjárást megerősítette. A határleírás bevezetéséből megtudjuk, hogy az egyik birtokos Kustan-i László fia *Dániel* volt, aki később a birtok egyedüli urává válhatott, mert az addig *Várnépekarmacs* nevet viselő terület az ő neve után lett *Dánielkarmacs*. A határleírás nemcsak azért érdekes, mert pontosan körül tudjuk határolni Dánielkarmacs területét, hanem azért is, mert CSÁNKÍból nem adatolható, 1408-ból származó helyneveket említ az oklevél (I. ZsigmOkl. II/2, 158—9, 6245 sz. regeszta).

Az elmúlt évben megjelent „Zala megye Helytörténeti Lexikona. Keszthely és környéke” (írta KOVACSICS JÓZSEF, Bp., 1991.) kötetéből megtudjuk, hogy a középkorban, illetőleg a különféle előtagú *Karmacs*-ok egy községgé egyesüléséig, *Karmacs*-on valójában *Nagykarmacs*, más néven *Dánielkarmacs* értendő, *Kiskarmacs* pedig *Egyházaskarmacs* területével volt azonos (i. m. 65, 84), és „az egyházi összeírások és kanonika vizitációk a két Karmacsot *Karmacs* néven következetesen egy helységnek veszik fel, ... csupán az 1745-ben kelt Conscriptio animarum írja össze külön a két Karmacsot” (85). — A fentiek és egyéb adatok miatt is úgy vélem, hogy további kutatások és egyeztetések szükségesek a két (ÖRDÖG-féle és KOVACSICS-féle) munka eltérő adatainak összehangolására.

5. A megjelent I. kötet csupán kedvcsináló, érdeklődés felkeltésére alkalmas, mert az 1—150 sz. helység adattárát mutatók és térképek nélkül csak lapozgatni érdemes, és a véletlenül múlik, mit vesz észre a kutató. Mindenesetre már most látni, hogy a közzététellel, feldolgozással, szerkesztéssel eltöltött 17 kemény év, a befektetett óriási energia, a munkálatokra fordított nem kevés pénz bőségesen meghozza majd az eredményt. Nemesak a történeti demográfusok, néprajz és településtörténet kérdéseivel foglalkozók, a „társadalomorvoslás” kutatói, hanem a nyelvészek, névtanosiok számára is valóságos kincsbánya, melynek kitermelése a beigért különféle mutatók segítségével könnyen megvalósítható.

Nekem például feltűnt, hogy alig van 50 éven felüli népesség, sok a fiatal özvegyasszony; érdekes a különféle foglalkozások családnévkénti előfordulása; a magyar és nem magyar (főleg helynévi eredetű) családnévekből eredményesen lehet majd következtetni a betelepítésekre és a migrációra; ki lehet mutatni egy térség szellemi fogyatékos és süketnéma, valamint iker lakosságának arányát stb.

A továbbiakban néhány szembeötlő, de a kutatások, feldolgozások lehetséges irányába mutató adatra, szempontra kívánom felhívni a figyelmet.

Többek között szeretném megtudni, hogy a 309 helység 789 összeírásából származó 220 ezer személynév hány személynek a neve, és a családnévek 1745—1771 között hogyan változtak, mely családnévek öröklődtek, és 25—30 év — akkor egy emberöltő — alatt melyek tűntek el. Ugyanis vannak helységek, melyekből 2-3-4-5 összeírás is készült, és ezek egy része ugyanazoknak a személyeknek nevét tartalmazza, vagy a korábban csak keresztnévvel összeírt gyermeket később, felnőttként már teljes néven, családnévvel tartották számon. Tudom, hogy ezt a kérdést nagyon nehéz „kézi munkával” megválaszolni, mert nemesak a neveket írták el (pl. *Wolfgangus Gulás* 7 évvel később *Vofgangus Gállos*), hanem az életkorból sem lehet biztosan megállapítani a személy azonosságát, mert becslés, bemonadás alapján jegyezték fel. Talán az adatok számítógépes feldolgozása — megfelelő előmunkálatok, főleg nyelvészeti, névtani szempontokat figyelembe véve — lehetővé teszi a személyek azonosítását, a nevek öröklődésének nyomon követését.

Családnévként az eddig ismerteknél korábbi helynevet találtam, pl. 1745-ben Szent-

gróton élő Mathias Taucher felesége Maria *Piripocsi* volt (282). A Fejér megyei Piripócsra eddig 1863-ból származik első adatunk (FNESz.).

A Zalaegerszegtől délnyugatra fekvő 302 m magas *Kandikó* nevű dombot HUNFALVY JÁNOS említette először 1863-ban megjelent munkájában (A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I.). KISS LAJOS véleménye szerint a domb neve *Kandikó* szn.-ből keletkezett, ugyanis ilyen családnevek ma is vannak (FNESz.).

Petenden (ma Vigándpetend) már 1757-ben a 24. házban lakott Martinus *Kandiko* katolikus hitre visszatért férfi családjával, a 25. házban Michaél *Kandiko* katolikus hitre visszatért férfi családjával (634—5); 14 évvel később, az 1771. évi petendi összeírásban *Kandiko* családnevűek éltek az 5., 7., 13., 19. sz. házban (636—7).

Kérdés, hogy puszta helynév vagy foglalkozásnév bukkan-e elő a Mihályfán élő Paraghy (Imre) úr özvegyének Marianna *Eszterház* úrnőnek 1746-ban feljegyzett nevében (vö. LIPSZKY, Rep. Eszterház, Sopron m.)?

A migrációra következtetni lehet a puszta helynévi eredetű családnevekből is, pl.: Juditha *Barcs*, Anna *Csurgó* és 1746-ból Adamus *Szalabér*, Helena *Mesteri* (152).

A XIX. sz. első feléből adathozható *csendőr* 'zsandár, járőr' nyelvújítási összetett szó (TESz.). Tehát az 1767/69-ben, Alsópátiban, a 30. házban lakó Catharina *Csöndör* 40 éves özvegy (582) neve nem lehet azonos a nyelvújítási *csendőr* közszóval. Valószínű, hogy az Árpád-kori 1138/1329-i Dömösi összeírás és az 1211-i Tihanyi Összeírás — ismeretlen eredetű — *Sendur*, *Chendur* személyneveinek XVIII. századi maradványa, változata (vö. FEHÉRTŐI, Árpád-kori kis személynévtár 84, 85).

Vajon a zalaegerszegi 1748/50. évi összeírásban a Georgius *Kucséder* (!) 34 éves gyónóképes férfi neve kapcsolatba hozható-e az 1845-ből adatolt *kutséber* 'kucséber, játéktárgyat, deligyümölcsöt stb. áruló' közszóval (vö. TESz.)?

Jó lenne tudni, hogy Hetés 1757. évi összeírásában, a 41. házban lakó 13 éves szolgálólány Eva *Kötőjártó* öse, akitől családnevét örökölte, mit gyártott? Kötelet talán vagy bilincset, esetleg a mai értelemben használt kötőt, kötényt, netán kerékkötőt, talabért?

Gyömörő 1757. évi összeírása szerint a 31. házban élt egy Andreas *Talabér* nevű 44 éves férfi Anna Trombitás nevű feleségével és 4 gyermekével, köztük Susanna nevű lányával (155). 15 évvel később, 1771-ben ugyanott a 315. sorszám alatt megtaláltam Susanna *Talabér*-t (161). A székely nyelvjárási *talabor* 'ereszkedőn, kerék alá tett kis, vályú forma fa vagy vas; kerékkötő' *talabér* változata az ÚMTsz. szerint eddig csak Vas megyéből és a moldvai Bogdánfalváról 'ekecsúsztató' jelentéssel fordul elő, ezekhez társul most a XVIII. századi zalai *Talabér* családnév.

Kíváncsivá tesz egy XVIII. századi mintegy 100 házból álló település háznépének felsorolása: ugyan mi lehetett a dolga ott 3 „patvaristának” és egy „satrapának”? Gabriel Forintos 1771-ben Mihályfán élő tekintetes úr házában feleségén, 2 fián és 2 lányán kívül név szerint említettek: ispánt (*spanus*), gazdaasszonyt (*oconomia*), 3 joggyakornokot (?) (*patvaristae*), szakácsot (*coquus*), 2 kocsist (*aurigae*), lovászt (?) (*sub auriga*), 1 valamilyen főnöki beosztásban lévő személyt (*satrapa*, vö. BARTAL), 3 szolgálóleányt (*ancillae*), egyikük fiát, 4 szolgát (*servi*), 1 kertészt (*hortulanus*) feleségével és 1 tégla-, illetve vályogvetőt (*tegulator*) feleségével, összesen 28 személyt (242).

Az összeírók sajnos következetesen — teljesen vagy rövidített alakban — latinul jegyezték fel a keresztneveket. Szinte üdítően hat Felsőkustány 1745/46-évi összeírásában a *Julinka*, *Marinka*, *Erse*, *Katicza*, *Kata*, *Ilona*, *Panna* nem latin keresztnévek olvasása. Érdekes, hogy férfiak, fiúk magyar becézőnévvel eddig nem talákoztam, ugyanott *Mihál*, *Istvány*, *Mátyás*, *György*, *Ferenc* fordul elő (715).

Ördög Ferenc személyes közléséből tudom, hogy a *Wolfgangus* keresztnévet az összeírók 17-féleképpen írták le. Ennél számomra érdekesebb jelenség, és szeretném tudni az okát

annak, hogy a XVI. században — legalábbis Bács—Bodrog—Csongrád megyékben — a ritka keresztnevek közé számító *Farkas* (vö. KÁLMÁN. NV.³) a történeti Zala megyében miért gyakori keresztnév, illetőleg a latin *Wolfgangus* a magyar *Farkas* fordítása-e? Ugyanis a XVIII. század második felében az adattárban fellelhető 309 helységből 151-ben, és egy-egy településen többen is viselték a *Wolfgangus* nevet. Ez az arány az ország más vidékéhez képest még akkor is magas, ha bizonyos, hogy ugyanannak a személynek (*Wolfgangus*-nak) a neve kétszer vagy többször is szerepel az összeírásokban. Német hatásról nem lehet szó, mert pl. a XVIII. sz. második felében a németekkel betelepített Pula összeírásaiban *Wolfgangus* keresztnév nem fordul elő.

De ha visszatekintünk e területen előforduló XIV. századi egyéninév-keresztnév divatjának alakulására, akkor talán — az összes keresztnév teljes körű feldolgozásáig — megközhathatók egy feltevést a XVIII. századi Zala megyei *Wolfgangus* divatjának kialakulására. Amikor — évekkel ezelőtt — áttanulmányoztam az alsólendvai Bánfi család 1389-évi birtokosztzkodásáról készült összeírásban található 138 délnyugat-dunántúli helység 1534 lakosának nevét, azt tapasztaltam, hogy a rendkívül változatos, 320-féle egyéninév-keresztnév között *Farkas* nem volt, de a szláv *Vlk* 'Farkas' névnek 12-féle alak-, illetve becéző változata fordult elő: *Wlk*, *Wlche*, *Wlchyk*, *Wlchuchk*, *Wlchuckh*, *Wlkach*, *Wlchuk*, *Wlchko*, *Wlkman*, *Wlkowony*, *Wlkuch*, *Wlkwoy* (MNY. LXIV, 322—5). Ezután lehetségesnek tartom azt, hogy Zala megyében a XVIII. században vagy már előbb is a *Wolfgangus* keresztnév divatja déli szláv hatásra alakult ki, illetőleg — az Ördög által most közzétett személynév-anyagban — a latin *Wolfgangus* egy része nem a magyar *Farkas*, hanem például a horvát családnevek előtt a szláv *Vlk*-nak vagy becéző változatainak fordítása. Ha a *Wolfgangus* keresztnevek előfordulását családnevekkel együtt vizsgálják meg, talán kiderülhetne, hogy milyen arányban fordul elő a *Wolfgangus* magyar, illetve horvát családnevek előtt. Logikusnak tűnik, hogy a latin *Wolfgangus* a magyar családnév előtt *Farkas*-t, a horvát családnév előtt *Vlk*-ot jelent.

A déli szláv lakosság fokozatos elmagyarosodása következtében vagy más okból, de — szintén Ördög Ferenc felméréséből tudjuk — a *Wolfgangus* 'Farkas' keresztnév divatja mára e területen is elenyészett, mert Göcsej és Hetés területén a XX. század második felében 5 faluban összesen 8 személy viseli a *Farkas* keresztnevet.

A 4 kötetre tervezett mű adattári részének lehetséges nyelvészeti, ezen belül névtani-nyelvjárástörténeti hasznosításáról Ördög Ferenc tolla nyomán értesülhettünk (l. fent). A most megjelent I. kötet (1—150. helységek adattára) lapozgatása közben az a benyomásom támadt, hogy nemcsak a magyar nyelvészettel-névtannal foglalkozóknak kutatásra kiválóan alkalmas, hatalmas forráskiadványt tartunk kezünkben.

A történeti Zala megyében nagy számban előforduló horvát *Gubics*, *Gadics*, *Csenterics*, *Makovecz*, *Gardo*, *Svetics*, *Sabjanics*, *Skerlec*, *Szukics*, *Bankics* stb. családnevek eredetének, területi megoszlásának, gyakoriságának, a nevek fennmaradásának, képzési módjának feltárását feltehetően a szlavisták is el fogják végezni.

A német *Najstedler*, *Najpauer*, *Krájner*, *Kégl*, *Kenig* ~ *König*, *Purgrafin*, *Szajfrid*, *Praun*, *Praunstan* (? *Braunstein*), *Krumfusz* ~ *Krumffnix*, *Szengerin*, *Schraj* stb. családnevek nyelvjárási változata, továbbá a számomra ismeretlen *Bilfinger* ~ *Bolfinger*, *Kretnerin*, *Krekssner*, *Raukuszrauch*, *Rautenrauch* stb. családnév a germanistáknak mind megannyi kínálkozó adat, alkalom a magyarországi német családnevek és nyelvjárások időbeli-térbeli vizsgálatára. Csak sajnálattal vehetjük tudomásul, hogy az erőszakos és önkéntes névmagyarosítás nyomán mennyi érdekes nem magyar családnév halt el. Ez is egyik oka a magyarországi családnévállomány elszürkülésének.

6. Végezetül reméljük, hogy a Zala megyei adattárnak mind a négy kötete és az ötödik, a monográfia mihamarabb napvilágot lát. Kívánom, hogy a kiválónak ígérkező mű megjelenéséhez a Zala Megyei Önkormányzat — támogató jó szándéka mellett — rendelkezzen megfelelő mennyiségű pénzzel, és kívánom, hogy Ördög Ferenc kitűzött célját jó egészségben, friss munkakedvvel érje el.

FEHÉRTÓI KATALIN

Suomi ja unkari rinnakkain

Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Turku, 1991. 125 lap

1. A kontrasztív nyelvészeti vizsgálatoknak, tehát az egyes nyelvek közötti különbségeket leíró kutatásoknak (l. BALÁZS JÁNOS, MNyTK. 166. sz. 7—8) már nálunk is vannak eredményei, sőt bizonyos hagyományai is. A magyart elsősorban világnyelvekkel (az angol-lal, némettel, franciával, oroszsal) vetették egybe, de szép eredményeket vallhat magáénak például a magyarnak a szerbhorválttal való egybevetése, s van tudomásunk japán—magyar és koreai—magyar kontrasztív vizsgálatokról is (l. például MNy. LXXXV, 362). A rokon nyelvek tanulmányozása ugyan megkülönböztetett szerepet játszott mindig is nálunk, rokon nyelveink és a magyar között azonban a fenti értelmű vizsgálatok nem folytak. Ez persze érthető. A kontrasztív vizsgálatok föllendülését ugyanis — néhány évtizeddel ezelőtt — az a gyakorlati elvárás hozta meg, hogy a nyelvtanulást, illetőleg nyelvtanítást nagyban segíti a forrás- és a célnyelv közötti különbségek tudatosítása. (Ennek volt egyik kitűnő s korai hazai gyakorlati példája JUHÁSZ JÁNOSnak előbb egyetemi jegyzetként megjelent nyelvkönyve, a „Wo ich im Deutschen immer noch Fehler mache”, amely később „Richtiges Deutsch” címen futott be megérdemelt karriert.) Ennek jegyében íródott — németországi egyetemi oktatási tapasztalatok összegzéseként — egy tanulmány, amelyben azt vizsgáltuk, hogy két rokon nyelvnek, a finnek és a magyarnak mely jelenségei, szabályai, elemei jelentenek nehézséget a német anyanyelvű egyetemi hallgatók számára (W. SCHLACHTER—J. KISS, Schwierigkeiten beim Erlernen des Ungarischen und Finnischen: ALingu. XXVI [1976.], 109—38). Az uráli nyelvek területén az első módszeres kontrasztív vizsgálatokat a finn és az észtr között végezték a nyolcvanas évek közepén (PAUNONEN 25). Ma már finn—magyar kontrasztív nyelvi kutatásokról is szólhatunk: rövid ismertetésemben e kutatások első önálló kötetére hívhatom föl olvasóink figyelmét.

2. 1988-ban és 1989-ben a helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központban finn—magyar kontrasztív szemináriumot tartottak. A kötet, melynek címe: a finn és a magyar egymás mellett: finn—magyar kontrasztív vizsgálatok, e szemináriumok hét elméleti jellegű előadását tartalmazza. A szerzők — hárman finn, négyen magyar anyanyelvűek — zömmel a fiatalabb kutatók közül verbuválódtak. A kötet NYIRKOS ISTVÁNNak, az említett helsinki Központ igazgatójának az előszavával indul. Két fontos áttekintő igényű és a kutatások irányát is megjelölő tanulmány következik: SZATHMÁRI ISTVÁN „Gondolatok a kontrasztív nyelvészeti munkálatokról” (9—21) és HEIKKI PAUNONEN „Kontrastiivisen tutkimuksen periaatteista ja niiden soveltamisesta suomen ja unkarin vertailuun” (22—34: a kontrasztív vizsgálat elveiről és a finn és magyar egybevetésében való alkalmazásukról) című dolgozata.

SZATHMÁRI ISTVÁN a magyar nyelvtudomány oldaláról közelíti meg a témakört, állást foglalván korábbi negatív véleményekkel szemben e kutatások szükséges volta mellett. Mint

a francia—magyar kontrasztív kutatócsoport tagja konkrét tapasztalatok birtokában gyakorlati kérdéseket, feladatokat nevez meg, s javaslatokat tesz, tanácsot is ad. Szól egyebek mellett arról, hogy a fordításokban figyelembe kell venni a nyelvi rétegeknek az egyes nyelvekben betöltött funkcióját. Például: „Finnországban a nyelvjárások szinte valamilyen szent dolognak számítanak . . . addig nálunk . . . bizony szégyellni »illik« az efféle beszédmódot” (18). A nyelvi normákkal kapcsolatban a „Dictionnaire de linguistique”-et idézve írja, hogy a norma olyan utasításrendszer, amely szociokulturális és esztétikai ideált jelent (19).

HEIKKI PAUNONEN megállapítja, hogy a kontrasztív vizsgálatok a szinkrón-strukturalista irányzatnak köszönhetik létrejöttüket. Elméleti előzményei a prágai — nyelvi oppozíciók-
ra épülő — strukturalista iskolára mennek vissza. Gyakorlati oldalról Amerikából jött az ösztönzés: többen is úgy vélekedtek (C. C. FRIES, R. LADO), hogy e vizsgálatok a nyelvoktatást nagyban segíthetik. Ez utóbbira U. WEINREICH és E. HAUGEN nyelvészológiai kétnyelvűség-vizsgálatai is rányomták a bélyegüket. Finn—magyar vonatkozásban is kettős célúak lehetnek a kontrasztív vizsgálatok: nyelvészetiek és gyakorlatiak-pedagógiaiak. Az előbbiek a két nyelv szerkezeti egybevetését jelentik. Osztom PAUNONEN véleményét, a szinkrón egybevetések a diakrón kutatások számára is nyithatnak új nézőpontokat (például hogyan jelentkezik a közös diakrón örökség a két nyelvben; az idegen nyelvi hatások mennyiben módosították a két nyelv arculatát: svéd > finn, német > magyar). Viszonylag részletesen foglalkozik a fordítási ekvivalenciák kérdésével. Kiemelem fontossága miatt, hogy Paunonen nemcsak a nyelvi szerkezeti egybevetést, hanem a nyelvhasználat egybevetését is szorgalmazza (például köszönésformák, beszéd szokások, a nem-nyelvi kommunikáció egybevetését). A nyelven kívüli körülmények figyelembevételével eljut Paunonen a tisztán nyelvi egybevetéstől a különböző nyelvű kultúrák egybevetése szükségességének a megemlítéséig. Külön szól a hibaelemzésről, amelynek központi fogalma az interferencia (nálunk JUHÁZS JÁNOS volt ennek legjobb szakértője). PAUNONEN szerint az eredményes finn—magyar kontrasztív vizsgálatoknak egyrészt az a föltétele, hogy a vizsgálandó nyelveket jól ismerjük, másrészt, hogy kétnyelvűek is legyenek a kutatók között, éspedig úgy, hogy egy részüknek a finn, másik részüknek a magyar az anyanyelvük.

GABRIELLA LALLUKKA a magyar és a finn szórendről ír (Unkarin ja suomen sanajärjestyksestä: 35—49). Őn. szabad szórendű mindkét nyelv, nem kevés azonban a meg nem engedett kombinációk száma, illetőleg a két nyelv közötti különbség. A szerző külön foglalkozik a kérdő mondatok és az igekötős igék szórendjével.

HARRI MANTILA (Unkarin *va/ve*-tunnuksinen gerundi suomen gerundien kuvastimessa: a magyar *-va/-ve* képzős határozói igenév a finn gerundiumok tükrében: 50—68) nehéz, de fontos, a két nyelv között sok különbséget tartalmazó részterületet vesz bonckés alá. A különbség abban rejlik, hogy a magyar *-va/-ve* képzős alakulatoknak s a velük alkotott szerkezeteknek (például: *fel van írva, várva vár*) a finben többféle morfológiai szerkezet felel meg, s ezeknek az elsajátítása bizony nem könnyű.

HARRI MANTILA és ESZTER VUOJALA a jelzői helyzetű melléknévi igenevek megfeleléseit vizsgálja a két nyelvben (Unkarin ja suomen attribuuttiasemaisten partisiiipien vastaavuudesta: 69—83). A két nyelv közötti leglényegesebb különbség e téren az, hogy a magyarban nincs jelölve a szó aktív és passzív volta (*tanuló fiú, szántó föld*). A szerzők hiányosságként említik, hogy a magyar mediális igékről a nyelvkönyvek nem adnak felvilágosítást (79). Részletesen foglalkoznak az *által* névutós szerkezetekkel és finn megfelelőikkel.

SIRKKA SAARINEN és LABÁDI GIZELLA a finn és a magyar denominális igeképzést veti egybe (Suomen ja unkarin denominaalisesta verbinjohdosta: 84—98). Megállapítják, a denominális igeképzési rendszer eléggé hasonló a két nyelvben. A különbség a képzők számában, gyakorisági mutatóikban és produktivitásukban, illetőleg abban van, hogy a magyarban változatosabbak a származékok, s szélesebbek a szintaktikai-szemantikai lehetőségek (igekö-

tők nincsenek a finnben!). A szerzőpáros magyar nyelvű tanulmányában alaktani és jelentés-tani kérdéseket tárgyal (Testrésznevekből képzett igék: 99—125). A testrésznevek, sőt a belőlük képzett igék egy része is az alapszókinces fontos részlegét alkotják. A tipológiai egybevetések mellett különösen is alkalmasak ezen igék a jelentésváltozások (konkrét→absztrakt) tanulmányozására. A tanulmányban szó van a kihasználatlan lehetőségekről (a *derék*-nak és a *csípő*-nek például nincs igei szárazéka), a *meg*-igekötős igékről, a testrészneveknek az antropomorf névadásban való szerepéről.

3. Az elemző tanulmányokat friss szemlélet, viszonylag bőséges szakirodalmi hivatkozások, gyakorlatorientáltság (tudniillik nyelvoktatási, illetőleg fordítási szempontoknak az előtérbe helyezése), s a mai nyelvi centrikusság (a korpusz zömmel újságcikkek, mai szépirodalmi alkotások szövegeiből állt össze) jellemzi. Ígéretes kezdetről vall a kötet. Az örvendetesen föllendülőben levő finn—magyar kapcsolatok, az egymás iránti növekvő rokoni érdeklődés a fennisztikai kutatásoknak nálunk, a hungarológiaiaknak Suomiban — reméljük — hosszú távra biztosít motiváló keretet. A lehetőségek a finn—magyar kontrasztív vizsgálatokra is adva vannak. A kötet ismeretében eredményes folytatást várunk.

KISS JENŐ

A mítosz, a tudomány és az irodalom

DOMOKOS PÉTER, Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet visszhangja irodalmunkban. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó, 234 lap

A gondolkodás hajnalán a mítosz volt az, amely rendszerbe foglalva egyesítette magában az embernek a világról és önmagáról szerzett tapasztalatait: az érzéki eredetű tudást éppúgy, mint hiedelmeit. A mítosz a maga szinkretikusságában egyszerre volt vallás és filozófia, természet- és társadalombölcselet, a közösség történetét őrző kollektív emlékezet, jövőndő boldogulását elősegítő rítus és mágia — mindennekfölött pedig költészet. A világlátás differenciálódása következményeként a mítoszból kiszakadó tudatformák önállósult életük során különböző mértékben távolodtak el ősforrásuktól: leginkább a tudományok, legkevésbé a művészetek. — DOMOKOS PÉTER könyve a mitikus tudat szétágazásának egy sajátos területét vizsgálja, amikor nyomon követi a magyar őstörténet és a hozzá kapcsolódó mondai anyag irodalomtörténeti életét, valamint a nyelv eredetére vonatkozó tudományos koncepció kialakulásának és végleges elfogadásának folyamatát. Mivel egyazon tárgy kétféle megközelítéséről van szó, párhuzamos tárgyalásuk módot ad a két tudatforma (a művészi és a tudományos) sajátos természetének föltárására, kapcsolódásuk és feszültségeik bemutatására.

A szerző könyve fő tárgyaként az őstörténeti problematika és tematika irodalmi feldolgozásának, közelebbről: az etnogenezissel, az őshazával, az ott maradt magyarokkal kapcsolatos nézetek „irodalmi lecsapódásának” vizsgálatát jelöli meg, beleértve ebbe a tudományos elméleteket éppúgy, mint az időről időre lábra kapó s a közvélekedést befolyásoló tévtanokat (10—1). A célkitűzés nyilvánvalóvá teszi, hogy a vizsgált irodalmi jelenségek árnyalt történeti elemzése és értékelése nem lehetséges a tárgyra vonatkozó elméleti-ideológiai háttér nélkül, azért a könyvben szinte ugyanakkora teret kapnak egy-egy korszak tudományos nézetei (vagy hiedelmei), mint maga az irodalmi anyag. Az őstörténeti kutatásban érdekelt diszciplínák közül szükségszerűen a legbiztosabb forrással rendelkező történeti nyelvészet játssza a fő szerepet, az a tudományág, amely a maga tárgyszerű egzaktuságával

megfellebbezhetetlenül járult hozzá az etnogenezisre vonatkozó mitikus hiedelmek drámai megingásához. Talán nem tévedünk, ha Domokos Péter könyvét egy, a nemzettudatot mélyen érintő kérdés művészi és tudományos megközelítéseinek feszültségekkel terhes történeteként is olvassuk.

Értékszerkezetéből kitetszően a centrális szerepű és nagyobb terjedelmű irodalmi anyag ellenére az irányító szólam a tudománytörténeté. Ezt mutatja maga a cím: a szimbolikus szerepű metonímiák azt az utat jelzik, amelyet a közvélekedés a nyelveredetre vonatkozóan a hiedelmektől a tudományos tények elfogadásáig megtett. *Szkitia*, a mondai magyar őshaza neve utal az őstörténetünkkel kapcsolatos mitikus felfogásra, amelyet a mondai hagyományt is feldolgozó korai geszták örökítették át későbbi korokra; *Lappónia*, vagyis annak a kis északi népnek a hazája, amelynek révén vált nyilvánvalóvá a magyar nyelv finnugor eredete, itt a tudományos bizonyosság jelképe. — Jobbára a finnugrisztika határpontjaihoz igazodik a kötet periodizációja is. A kronologikusan rendezett öt fejezet látszólag külső, tehát történelmi fordulók szerint tagolódik (1770, 1849, 1919, 1945), ami egy kizárólag irodalomtörténeti megközelítés esetén vitatható megoldás volna, itt azonban ezeknek a szakaszhatároknak a finnugrisztika fordulópontjaiként van belső indokoltáguk.

Az első fejezet Anonymusszal indul. Ha a szerzővel egyetértünk is abban, hogy a magyarság eredetére vonatkozó első, összefoglaló igényű ismert forrást tekinti kiindulási alapnak, valamint hogy szűkebb tárgya szempontjából mellőzi a hazai krónikák külföldi forrásainak elemzését, egy irodalmi motívumtörténet szempontjából nézve hiányolhatjuk, hogy nem fordít figyelmet a Névtelen hazai előzményeire, főként a mondai hagyományra. Megítélésünk szerint ennek a krónikákban nyomon követhető anyagnak archaikus-poétikai megformáltsága — mely több vonásában rokonságot mutat más eredetmítoszok archetipikus szimbólumaival — az az erő, amely töredékessége, illetőleg a későbbi tudományos felismerések belátható igazságértéke ellenére is újra meg újra felszínre hajtja a benne foglalt hiedelmeket a későbbi korok irodalmában is. Domokos utal ezekre a szóbeli forrásokra, de az ősköltészeti anyag hiánya miatt úgy véli, hogy az őstörténettel kapcsolatos közvélekedés kialakításában a krónikák játszották a fő szerepet. S ha az írott forrásnak a továbbhagyományozásban betöltött szerepét vesszük tekintetbe, kétségtelenül igaza van.

A finnugrisztikát megelőző időszakból szerzőnk elsősorban a nép- és nyelveredet összekapcsolódásának folyamatát vizsgálja. — A kereszténység fölvétele után első történetíróinknak a magyar nép eredetéről szóló pogány mondai hagyományt és az ember teremtésének bibliai tanítását kellett összehangolniuk. A szkítiai őshaza első uralkodóit már Anonymus Noé egyik fiától, Jáfettől eredezteti; ezt veszik át a többi krónikák Kézaitól Thuróczyig. E felfogásból logikusan következett az az elképzelés, amely rokonságot tételezett a magyar és a héber nyelv között. E nézet a XVII. század végéig élt. Addigra már sok adat halmozódott fel részben a keleten maradt magyarok felkutatására vállalkozó utazóktól (Julianustól Turkolly Sámuelig), részben a nemzetközi és hazai szakirodalomból (Comeniustól Strahlenbergig, illetve Gelei Katonától Huszti Andrásig), amely megteremtette a lehetőséget egy, a magyarság és a magyar nyelv eredetére vonatkozó tudományos elmélet kialakítására. Domokos részletesen ismerteti a finnugrisztika kialakulásának fázisait, az előfutárok közül kiemelt jelentőséget tulajdonítva Torkos József munkásságának. — A szorosan vett szépirodalmat itt a mondai hagyományt követő Zrínyi képviseli.

A könyv leghosszabb fejezete a finnugrisztika megszületése és elfogadtatása közötti időszakkal foglalkozik. Bár a szerző elhárítja magától a nemzettudat tárgyával összefüggő változásának vizsgálatát (10), ezúttal ezt mégsem kerülheti el. Sajnovics János kutatásai éppen ezt az érzékeny területet érintették legmélyebben, s épp egy olyan időszakban, amikor a nemzeti eszme és történelem a politika ideológiai vezérfonalává, a nemzeti hagyományból táplálkozó szerves fejlődés a kultúra fő programjává, a nemzeti nyelv ügye pedig az irodalom

központi kérdésévé vált szerte Európában. Az 1770-ben megjelent *Demonstratio* — miközben külföldön elismerik tudományos eredményeit — erősen megosztja a hazai kulturális közvéleményt. Nyitottan fogadják olyan tudósok, mint Decsy Sámuel, Gyarmati Sámuel (aki majd folytatja és elmélyíti az összehasonlító nyelvészeti kutatásokat), az írók közül Gvadányi, Dugonics, de elutasítják például a testőrírók. Az utóbbiak álláspontját bizonyos politikai megfontolások is motiválják. Orczy felfigyel arra, hogy a nyelveredet új koncepciója károsan befolyásolja a magyarság és az ébredő öntudatú hazai nemzetiségek viszonyát. Félelme nem volt alaptalan, mert például Brežovacki horvát író a magyarok barbárságának bizonyítékaként értelmezi a lapp nyelvrokonságot. Bessenyei, aki veszélyesnek tartotta az olyan fontos kérdések új alapokra való helyezését, mint a magyar őstörténet, karakterológiai ellenérveket hoz fel a nyelvhasználat új hipotézise ellen. Tudományos színezetű cáfolatok is születnek: a leghíresebb Horvát István pánmagyar elmélete.

A nyelv- és őstörténeti vita kapcsán bizonyos kettősség jellemzi a felvilágosodás és a reformkor nagy íróinak álláspontját. Domokos szerint egyértelműen elutasítja az újat Kazinczy, Berzsenyi, Vörösmarty, elfogadja Csokonai, ismeri, de műveiből kizárja Kölcsey, Garay, Petőfi. Ebből arra következtet, hogy a XIX. század első felében az irodalomban felerősödő mitikus vonulat háttérbe szorítja a tudományos felismeréseket. Megítélésünk szerint a tudománytörténeti nézőpont itt némileg egyszerűsíti a folyamatokat. Ekkorra ugyanis már nyilvánvaló a tudományos és a szépirodalom funkcionális elkülönülése (erre a szerző utal is a későbbiekben), ami azt jelenti, hogy az esztétikailag megformált fikció korabeli rangja és tudati hatása nem kisebb az igazolható tényekénél. A magyar irodalom korabeli jelentős szerepvállalását mélyen érintették a korszak művészi eszményei, így a romantika történeti irányultsága. A hősi múlt, „a régi dicsőség” felidézése nálunk a reformkor politikai és szellemi törekvéseihez adott eszmei, ideológiai és érzelmi támogatást. Az új tudományos elmélet ilyen szerepet nem tölthetett volna be. Nemcsak azért, mert nem volt még kellő hitele, hanem mert nem volt történelmi patinája s főként pátusza.

A finnugrisztika tudományos megalapozása a század közepére már ténynek tekinthető; Bugát Pál 1844-ben fölveti a finnugor tanszék létesítésének gondolatát. (Ez csak 1872-ben valósul meg.) Reguly Antal 1849-ben gazdag anyaggal, de betegen tér haza tízéves kutatóútjáról, így hagyatékának feldolgozása utódaira: Hunfalvy Pálra, Budenzre és tanítványaikra maradt.

Az összehasonlító nyelvészet modern értelemben vett szaktudománnyá válása Budenz József nevéhez fűződik. Domokos utal arra, hogy az új tudománnyal szembeni bizalmatlanság oka részben az volt, hogy akkori művelői nem voltak magyar származásúak.

Az igazolt tudományos ismeretek és az irodalom mítoszigénye leglátványosabban a tudós-költő: Arany János hun eposzaiban ütközött össze. Arany annak ellenére, hogy ismerte és elfogadta a nyelvészeti finnugrisztika eredményeit (ilyen írásaiból bőségesen idéz a szerző), a Csaba-trilógiában visszanyúl az eredetmítoszhoz. E kettősség okát Domokos egyfelől a pozitívista módszerű tudomány eltávolító hatásával magyarázza, másfelől azzal, hogy Arany tudatilag soha nem szakadt el az őstörténet hun—magyar koncepciójától. Ebben sok igazság van, de a valódi okot, nézetem szerint, mélyebben kell keresnünk. Arany és íróbarátai ez idő tájt a korszerű nemzeti irodalom megteremtésén fáradoztak. Mivel szerintük a hazai polgárosodás fejletlensége nem tudott hiteles élményanyagot adni a kor reprezentatív műfaja: a polgári regény számára, a modernizált eposzban vélték megtalálni azt a szintetikus formát, amely a néphagyomány és a műköltészet ötvözésével szolgálná a nemzeteszemélyt, illetőleg a korszerű regénytechnika alkalmazásával (pl. a cselekmény motivációja, lélekrajz) egyidejűleg pótolni tudná a hiányzó regényt. A műfaj szabályai szerint eposzi tárgy csak olyan történeti (mondai) esemény lehet, amelyet a közösség egzisztenciális jelentőségűnek tekint. A „történeti vagy mondai alap nélkül” dolgozni nem tudó Arany számára a hun

—magyar mondák hitelét épp az adta, hogy „a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében” éltek — amint ezt 1854. január 21-én Gyulai Pálhoz írott levelében megfogalmazta. A finnugrisztika még szűk körben ismert eredményeiről ezt aligha lehetett volna elmondani. A tudományos igazság és az „eposzi hitel” dilemmáját Arany az utóbbi javára oldotta fel. Mint művész, nem is tehetett mást. A krónikákban megőrzött töredékes epikus anyagot, amelyben a szétporlott hajdani „naiv eposz” maradványait sejtette, ő formálta kerekké, véglegessé. Szinte az utolsó pillanatban, mielőtt a tudományos ismeretek hatására a monda végképp hitelét veszítette volna.

A finnugor rokonság tudományos elfogadásával párhuzamosan már a századfordulón megjelennek különböző áltudományos elméletek, amelyek egyike-másika mozgalommá válik századunkban (pl. a turanizmus), nem hagyva érintetlenül az irodalmat sem. Könyve utolsó fejezetében Domokos részletesen szól a különböző rokonságelméletek modernebb változatairól is.

Már a századvégen fölvetődik olyan tudományos igény, amely szorgalmazza az őstörténeti kutatások kiterjesztését a néprajzi, zenei, mitológiai anyagra is, vagyis: amely az őstörténetet komplex, interdiszciplináris stúdiumként értelmezi (Gyulai, Eötvös, Arany László). E koncepció jegyében kezdi meg zenetörténeti kutatásait a századelőn Bartók és Kodály. A két háború között jelentős eredmények születnek az ősi hitvilág, illetve a mesekutatásban (Róheim Géza, Solymossy Sándor). Ez az elképzelés azonban csak bizonyos előfeltételek teljesülése után, az utóbbi évtizedekben bontakozhatott ki.

Szükség volt mindenekelőtt a nyelvrokonság és az etnogenezis differenciáltabb szemléletére, egyebek közt a magyarság rokoni viszonyain túlmenő, vándorláskori kapcsolatainak figyelembevételére. Ebből következik az a kutatási program, amely egyfelől nem korlátozódik csupán a nyelvre, másfelől pedig csak a finnugor népekre, hanem kiterjed a honfoglalás előtti magyarság egész műveltségére, ideértve rokonaink és a velük érintkező más keleti nomád népek teljes kultúráját is. Ennek a koncepciónak markánsabb megfogalmazását is, majd kivitelezését már nagyban segítette századunk irodalma is.

A finnugor rokonság irodalmi recepciójában döntő szerepe volt Vikár Béla Kalevala-fordításának. Az 1909-ben magyarul megszólaló finn eposz, Domokos szerint, a 30-as évekre valóságos diváttá vált; formai-poétikai hatása József Attilától Gulyás Pálon, Áprilyon át Kormos Istvánig folyamatos. 1910-ben nyelvrokonaink népköltészetéből is megjelentetett egy kötetre valót Zempléni Árpád. Rangos műfordítóinknak köszönhetően rokon népeink költészete ma már jelen van irodalmunkban. Domokos részletesen ismerteti a különböző antológiákat (nemegy létrejöttében maga is szerepet vállalt), külön is méltatva Képes Géza ilyen irányú műfordítói és tudományos tevékenységét.

Úgy tetszik, őskultúránk kutatásában eljutottunk abba az állapotba, amikor a tudomány adekvát árnyaltsággal és sokrétűséggel tudja megközelíteni a történet előtti időkre vesző, mitikus-szinkretikus tárgyát. Ezzel láthatóan feloldódott a feszültség a hun—magyar mondai hagyomány és a finnugor rokonság tudományos bizonyossága közt. Több példa mutatja — leginkább Illyésé —, hogy a kettő harmonikusan össze is kapcsolható.

Századunk irodalmában átértelmeződik a mondai anyag. Domokos szemelvényanyagából kiviláglik, miként válnak toposzokká az eredetmítosz motívumai, amelyek általános formájukban egy lehetséges élethelyzet megjelenítői. Nem a monda, a mítosz mint tárgy érdekes már, hanem az aktuális mondanivaló, ami kitölti. Ez a folyamat Adyval kezdődik. Az ő Kelet-mítosza a modern magyarság dilemmáinak végiggondolásához ad keretet. Ma már ugyanez a sorsa a rokonnépek mitológiájának is. Az irodalom különös közegében toposzá és költészetté oldódott-sűrűsödött mindaz, amit a tudomány közvetítésével megismerhettünk. A kalevalás képtechnika és verselés mód vagy a vogul medveénekek mágikus

képzetei ma már ugyanúgy ősi hagyományainknak számítanak, mint a csodaszarvast űző királyfiak.

DOMOKOS PÉTER nagy anyagot feldolgozó könyve egyszerre tudomány-, motívum- és tudattörténet, valamint izgalmas irodalmi antológia. Munkája érdekes és tanulságos kísérlet a tudományos eredmények irodalmi recepciójának bemutatására.

FEHÉR ERZSÉBET

Hegedűs Attila, Kiszémedi tájszótár

Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke[,] valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1992. 107 lap

1. Aki várakozással tájszótárt vesz a kezébe, azt mindig számos kérdés izgatja: milyen és mekkora anyag van benne; ki, mikor, hol és hogyan gyűjtötte; mennyire hagyományosak vagy újak szerkesztési, anyagközlési elvei; milyen mintát követ, ha van mintája egyáltalán; minősíti-e adatait, vagy csak lajstromozza őket stb. stb. Persze az efféle kérdések a tájszótár szerkesztőjét is foglalkoztatják. Nincs könnyű helyzetben, ha minden felvethető problémában meg akarja nyugtatni az érdeklődő olvasót. Nekem úgy tűnik, hogy HEGEDŰS ATTILA Kiszémedi tájszótárának talán épp azért sikerült a legjobb megoldásokat megtalálnia, mert jó érzékkel egyesítette szótára előzményeinek előremutató vonásait.

Az ismertető mű típusa szerint helyi tájszótár. Abba a szótártípusba tartozik, amelyet IMRE SAMU teremtett meg Felsőöri tájszótárával (Bp., 1973.). A lényege egy helyi nyelvjárási viszonylag teljes tájszóanyagának a közlése, szócikkenkénti rendszerezésben, nyelvtani felszereléssel. A Kiszémedi tájszótár is ilyen. Teljesen más, mint a regionális nyelvjárási szótárak, amelyek egy meghatározott nyelvjárásterület teljes szókészletének a leírását tűzik célul maguk elé, de eltér némileg a regionális tájszótáraktól is, amelyek viszont valamely nagyobb területnek csak a tájszavaira korlátozzák gyűjtőmunkájukat.

Könnyű felismerni persze, de a szerző sem tagadja, hogy a Kiszémedi tájszótár mintájául KISS JENŐ Mihályi tájszótára (Bp., 1979.) szolgált. Több szempontból is. Nemcsak azért, mert passzív gyűjtését követően azt aktívan is kikérdezte Hegedűs, hanem azért is, mert minden lényeges dologban követi KISS JENŐ elveit (pl. kizárólagosan tájszók közlését tekinti céljának; jelöli szavainak társadalmi érvényességét, illetve elterjedtségét stb.). Jóformán csak az utalozásban tér el mesterétől, itt viszont érvelését, mely szerint az ÚMTsz. gyakorlatához közelít, meg lehet érteni.

2. Hegedűs Attila azt a célt tűzte maga elé, hogy minél teljesebben közétegye szülőfalujának, a főváros közelében fekvő Kiszémedinek a tájszóanyagát. A munka törzsanyagát egyetemi éve alatt, 1977 és 82 között gyűjtötte. Eleinte csak passzív módszerrel dolgozott, később azonban aktív gyűjtőmunkát is végzett. Ismerjük el: jó színvonalon. Valljuk be, hogy kizárólag a passzív gyűjtés módszerével ma már egyre kevésbé van időnk és esélyünk tájszótárak összeállítására.

A Kiszémedi tájszótár gondos bevezetésből (3–8), a falu vázlatos történetéből (8–11), a szócikkek felépítésének magyarázatából meg a hozzá nélkülözhetetlen jelek, rövidítések és minősítések értelmezéséből (11–13), illetve a — számításokon alapuló becslésem szerint — mintegy 1600—1700 szócikket felölelő tulajdonképpeni szótárból (14–89) és a Magyar Nyelvtalasz ellenőrzése során készült szövegek közléséből (90–107), azaz megfelelő mennyiségű és kellően bizonyító erejű nyelvi anyagból áll.

A szótár néhány pozitívuma mellett nem mehetünk el szó nélkül. 1. Némely elődjénél sokkal következetesebb abban, hogy valóban csak tájszókat közöl, mellőzi a tulajdonneveket, szelektálja a néprajzi vagy folklór anyagot, sőt az alaki tájszókat is. E tekintetben például IMRE SAMU bőkezűbben, Hegedűs Attila jóval szűkmarkúbban mért. 2. A szófaji és stilisztikai minősítés mellett jelöli szavainak társadalmi érvényességét is, megkülönböztetve a) a visszaszorult, kihalt, b) a visszaszorulóban, kihalóban levő és c) a szociális érvényű tájszókat. E következetes minősítéssel egyébként elébe megy a későbbi lexikológiai feldolgozásnak is. 3. Azzal, hogy szerkesztési elveiben és anyagközlési gyakorlatában KISS JENŐ Mihályi tájszótárát követi, más összevető vizsgálatokhoz is alapot teremt, tudatosítva és erősítve azt a szemléletet, hogy a lexikográfia a lexikológia része. 4. Kisnémedi szerencsére a nyelvatlasznak is kutatópontja (E-9), ahol ráadásul a szókészleti kérdőfüzetet is kikérdezték, s ezzel további összehasonlító vizsgálatok előtt is megnyílik az út. 5. Külön érdekessége a gyűjtőhelynek, hogy bár három nyelvjárástípus határán fekszik, legerősebben a palóc hatások figyelhetők meg benne (*bándzsál, bogárűszik, mékkutyászárooz* 'megbüntet', *gábályít* 'eszkából, tákol', *mégereszkegyik* 'megnedvesedik', *féhely* stb.). 6. Csak helyeselni tudom a szerző azon elhatározását, hogy nem hagyta ki szótárából az ÉKsz. *nép* megjelöléssel ellátott szavait (6—7). Én is úgy látom ugyanis, hogy némelyiknek akkora súlya, szerepe lehet valamely település, falu szókészletében, hogy elhagyása egyenest a nyelvi valóság meghamisítását jelentené.

A szótár külön érdeme, hogy jó néhány adata elgondolkodtatta az embert. Főként, ha hasonlítgat is. Milyen érdekes, hogy a *kuncsorog* igének Kisnémediben csak az ÉKsz. szerinti népi, azaz a 'tekereg, csavarog', Sopronkövesden, a szülőfalumban pedig csak a táji, vagyis a 'rimánkodik, kunyerál' jelentése van meg. Ugyancsak tanulságos a *mondvácsinát* melléknév, amelynek első jelentése, a 'rendelésre készült' Kisnémediben kihalt, a 'rossz, hitvány' második jelentése viszont, amely Mihályiban és Sopronkövesden is megvan, itt hiányzik. Természetesen se szeri, se száma továbbá az olyan kontrasztív különbségeknek, mint pl. a kisnémedi *puplik* vagy *mácsonyá*, illetve a nyugat-dunántúli *kópic* vagy *aszat* stb.

Nem hallgathatjuk el ugyanakkor, hogy van néhány olyan észrevételünk, amely — ha nem akar is kritika lenni, de — szót érdemel. 1. A szótár némileg archaikusabb képet fest Kisnémedi nyelvjárásáról, mint a 70-es—80-as évek nyelvi, nyelvjárási valósága. Ezt egyébként a szövegmutatványok is igazolják. A szótár nem rögzítheti persze az előforduló fonetikai változatokat, természetéből adódóan statikusan ábrázol; s bár említi, de ténylegesen nem regisztrálja az egyébként előregedett és idegenekkel felszaporodott falu nyelvi „átlagát”. Talán nem ártott volna a műnek egy rövid nyelvtani összefoglalás a végbement legfőbb változásokról. Ennek hiányában sajnos egyfajta sematizmust érez az ember. 2. Felvethető lenne a későbbiekben, ahogy a szerző is felvetette, a szociális érvényű tájszók további differenciálása. A szociális érvényű tájszó ugyanis vagy az egyetlen lexikai változat, vagy csupán szinonimája valamely más változatnak, s ez a gyakorlatban egyáltalán nem mindegy. 3. Van a szótárnak egy-két fogalmazási pontatlansága is. A számba vehető szótárak közül valóban KISS JENŐ a „legkésőbbi” (4)? Vajon regionális vagy helyi tájszótárak hiányát kérhetjük-e számon a mai magyar dialektológiától (3)?

3. A 80-as években több regionális és helyi tájszótár született a magyar nyelvterületen. Csak példaként — a teljesség igénye nélkül — említtem MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótárát (Bp., 1981.), RÁCZ SÁNDOR Földeák és környéke tájszótárát (Bp., 1984.), VILLÁM JUDIT Nagykőrösi tájszótárát (Bp., 1987.), TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótárát (Bp., 1987.), és VÁRKONYI IMRE Büssüi tájszótárát (Bp., 1988.). Kár, hogy nem eléggé egységes felépítésük (vö. KISS: MNy. LXXIII, 222). Természetesen így is nagy nyeresége valamennyi a nyelvjárástudományunknak. Ilyen nyereség HEGEDŰS ATTILA Kisnémedi tájszótára is. Nem az első

azon tájszótárak sorában, amelyeket IMRE SAMU és KISS JENŐ munkái ösztönöztek. De remélhetőleg nem is az utolsó.

BOKOR JÓZSEF

KÜLÖNFÉLÉK

Emlékezés Szvorényi Józsefre*

A magyar Tudományos Akadémia koszorúját hozom Szvorényi József emléktáblájára halálának századik évfordulója alkalmából, s idézem föl — ha csak néhány rövid gondolattal is — annak a kiváló embernek és tudósnek az emlékét, aki hosszú időn, közel fél évszázadon át volt tevékeny, eredményes tagja Akadémiánknak.

Nemzeti tudományosságunknak, illetve százhetven év óta intézményes megtestesítőjének, a Magyar Tudományos Akadémiának a történetében hosszú sorban sorakoznak azok a jellegbeli és szakmabeli kvalitásaikkal koruk középszeréből messze kiemelkedő egyéniségek, akik szellemi javaink gyarapodása érdekében kifejtett tevékenységükkel nagyon sokat tettek a magyarság felemelkedésének és a művelt nemzetek családjában szinten maradásának érdekében, hálás emlékezetre készítette az utókort. Ebbe a sorba méltán iktatódik Szvorényi János József személyisége, akinek tehetségére a tudósi életműveket tekintve nagyon fiatal korában figyeltek fel nem kisebb tudós kortársai, mint Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely és Schedel-Toldy Ferenc. Ők ajánlották Szvorényit 1846-ban, alig harminc éves korában az Akadémia levelező tagjai közé, ilyen magas szinten ismerve el azt a kiváló teljesítményt, amelyet egy akadémiai nyelvészeti pályázatra írt munkájával, a „Magyar ékes szólas”-sal ért el jubilánsunk.

Éz időtől kezdve Szvorényi négy évtizeden át volt a Magyar Tudományos Akadémiának hűséges, áldozatkész, munkás tagja, vidéki létére is aktív részt véve az intézmény életében, szorgosan látogatva tudományos üléseit, tevékenykedve bizottsági munkájában, vállalva — például a szótárszerkesztés keretében — a legközvetlenebb, időt, energiát kívánó feladatokat is. Persze, ami mindenek fölött Akadémiánkhoz kapcsolta, és legméltóbb tagjai sorába emelte, az a tudós életmű egésze, műveiben fentmaradt hagyatéka.

Szvorényi József kora tudományosságának jellegzetes képviselője volt abban az értelemben, hogy az azóta többnyire már egymástól meglehetősen távolságra került társadalmi tudományok egész sorát művelte. Hogy a polihisztor fogalmát munkásságának mily széles skálájában testesítette meg, az a mai tudományos ülésszakon számos tudományág képviselője részéről kapott részletes elismerést. És ha még fő munkaterületeihez hozzávesszük alkotó működését, illetőleg jártasságát a költészettől a zenéig, a természeti tudományoktól az ókortudományig, a tudománytörténettől a mikrofilológiáig, a szótárszerkesztéstől a gyakorlati nyelv-művelésig, szellemi tevékenységének rendkívüli sokoldalúsága még nyilvánvalóbbá válik. E sokfelé irányuló jártasságot és alkotó közreműködést tanúsító életpálya ma persze már a múlté, túlhaladta a különféle szellemi tevékenységek osztódása, az egyes tudományágak egzakt szakosodása. Az igény azonban a szellemi sokoldalúságra, a tudományos közelítések komplexitására a modern tudományosságban, az interdiszciplinaritás jegyében egy

* Elhangzott Egerben, 1992. november 9-én, Szvorényi József halálának századik évfordulóján rendezett ünnepségen, emléktáblájának koszorúzása alkalmával.

magasabb szinten ma újra visszatér, sok tekintetben igazolva, alátámasztva a XIX. század polihisztorságának jogosságát és hasznosságát. Szvorényinek mindenesetre egész munkásságán átsugárzik, mily mértékben segítette tudományos bűvárkodásaiban különféle érdeklődési területeinek egybekapcsolása; elegendő itt utalni csupán az anyanyelv és az irodalom tanulmányozásának nála megnyilvánuló harmóniájára, vagy mindkettőnek a pedagógiával való szerencsés ötvözésére.

Szvorényi József tudományos életpályája a szellemi képességek sokoldalú kibontakoztatásának általános hasznosságán kívül is többrendbeli üzenetet küld a mához. Követendő példaként tárul elénk lobogó lelkesedése, amellyel hazája, népe művelődésének előmozdítását szolgálni akarta; a magyar múlt, a nemzeti hagyományok iránti kiapadhatatlan érdeklődése; mélységes hite a magyar nép, a parasztság szellemi kincsének gazdagságában és erkölcsi magasrendűségében; a tudományos munka iránti alázata; az embereknek általában, de főként az ifjúságnak a szeretete; s nem utolsósorban az az igyekezete, hogy tudását, eredményeit jó tanítómesterként a köznek átadhassa.

Bár hatalmas méretű és szerteágazó érdeklődési körű munkássága a szorosabb értelemben vett nyelvtudományt jóval túlhaladta, mi, magyar nyelvészek Szvorényi Józsefet magától értetődően a hazai nyelvtudomány szemszögéből külön is értékeljük, és diszciplínánk jelesei, tudománytörténetileg föltétlenül kiemelkedő érdemű, színes, nem mindennapi egyéniségei között tartjuk számon. Úgy emlékezünk rá, mint aki egyfelől az anyanyelv mibenlétéről és annak társadalmi szerepéről, használati problematikájáról általános vonatkozásokban is sok, korát meghaladó felismerést fogalmazott meg, másfelől a magyar nyelvhasználat számos részletében, mindennapi dolgaiban is nemcsak saját korának, hanem akár jelenkorunknak is bőven nyújtott megszívlelendő útmutatásokat.

Sok évtizedes munkásságát a közjóért, a tudományért 1886-ban a Magyar Tudományos Akadémia újabb magas elismeréssel jutalmazta, amikor tiszteleti tagjai közé választotta. Ravatalánál 1892 decemberében Akadémiánk részéről Szász Károly idézte föl mulhatatlan tudományos érdemeit.

Egy évszázad távlatából tisztelgek most újra a Magyar Tudományos Akadémia és külön is annak Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya képviselőjében Szvorényi János József emléke előtt, s helyezem koszorúnkat kiváló tagjának emléktáblájára.

BENKŐ LORÁND

Adalékok Tolnai Vilmos „A nyelvújítás” című monográfiájának keletkezéstörténetéhez*

A magyar nyelvújítás tizenharmadik és tizenkilencedik századi történeti alakulása és külön Kazinczynek és korának nyelv- és stílusreformja az irodalom és a nyelv történeti kölcsönviszonyának szemléletére igen alkalmas anyagot nyújt. A nyelvújítás irodalomtörténeti és nyelvtörténeti, valamint mentalitástörténeti vonatkozásait együttesen szemlélni és egymással szembesíteni tudó földolgozása, értékelése a századelő utáni nyelvtudományunk és irodalomtörténet-írásunk egyáltalán nem könnyű, de immáron halaszthatatlan feladatává vált. Korábban Simonyi Zsigmond, Gyulai Pál, Szily Kálmán, Váczy János, majd a századelőt követő esztendőkből az akadémiai nyelvészeti szakbizottságban működő prominens

* Tolnai Vilmos tárgyválasztásának indítékára, a századvég és századelő kutatóinak e területen megkezdett munkáira és a nyelvújítás történetének ez időszak szerinti feldolgozottságát mutató kutatástörténet mozzanataira világít rá e közlemény.

nyelvtudósok, Gombocz Zoltán, Melich János, Németh Gyula pontosan rámutattak arra a fehér foltra, melyet a tudományszakon belül egy a nyelvújításunkról szóló monográfia hiánya jelzett (vö.: SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. XLVIII, 97—9; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. 2. kiad. Bp., 1966. 292—358, 400—2; a nyelvújítás európai modelljéről: KOSÁRV DOMOKOS, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 307—21; a nyelv- és irodalomszemléletet, a művelődés- és stílustörténetet illetően vö.: NÉMETH G. BÉLA: Nyr. CIX, 385—91; DEME LÁSZLÓ: Nyr. CX, 257—62; BENKŐ LORÁND, Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982.; ÉDER ZOLTÁN, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp., 1978., Uő., Révai Miklós. Bp., 1972.; VÁCZY JÁNOS, A nyelvújítás győzelme. Érték. Ny. Széptud. Kból. XXI/2. [1909.], 3—64; CSETRI LAJOS, Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában. Bp., 1990. 11—2, 98).

Részleteredmények születtek e területen folyvást, már a századvégen: KOMÁROMY LAJOS, BARBARICS RÓBERT, SIMONYI ZSIGMOND, ZIMÁNYI JÓZSEF, BÁRDOS REMIG munkái, s TOLNAI VILMOS monográfiájának korábbi szerzőkre vonatkozó szakirodalmi hivatkozásai is mind ezt mutatják (vö.: KOMÁROMY LAJOS, A neológia és ortológia. Bp., 1881.; BARBARICS RÓBERT, A Debreceni Grammatika ismeretése és bírálata: Értesítő a Zirci Ciszterci Rend Székesfehérvári Főgymnasiumáról az 1882/83. tanév végén. Székesfehérvár, 1883. 3—38; SIMONYI ZSIGMOND, A nyelvújítás történetéhez. Érték. Ny. Széptud. Kból. XIV/8. [1887.], 4—27; ZIMÁNYI JÓZSEF, Báróczy Védelmzettett Magyar Nyelve: Ungvári Magyar Királyi Katholikus Főgimnázium értesítője az 1888—89-es tanévről. Ungvár, 1889. 10—20; BÁRDOS REMIG, A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896.; TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. Bp., 1929. 23—4). A Nyelvőr és a Budapesti Szemle közötti vita az ortológiának a neológiával való ellentétét parázsként szunnyadó, majd hirtelen lobbanó századvégi disputában tárja elénk (vö.: TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Századunk III, 39—43; NÉMETH G. BÉLA, A századvégi Nyelvőr-vita. In: N. G. B., Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Bp., 465—520; FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984. 73—7). Gyulai Pál az irodalom érdekeit védte a Szarvas Gábor-féle ortológia „tüzes buzgalmától” (vö. TOLNAI VILMOS i. m. 190—204).

A századelő első másfél évtizedében, de főleg SZILY KÁLMÁN „A magyar nyelvújítás szótára” című kétkötetes művének megjelenése (1902—1908.) után egyre jobban föllendült a kutatás. A nyelvújítással és az egyes kiemelkedő nyelvújítók tevékenységével foglalkozó fontosabb irodalom- és nyelvtörténeti érdekű szakközlemények szerzői között már a századfordulón ott találjuk Tolnai Vilmost is. „Bartzaalvi Szabó Dávid szógyártásának első bírálata”, „A Mondolat és Felelet új kiadása”, „Kalmár György nyelvújítási törekvései”, „Petőfi és a nyelvújítás”, valamint „A nyelvújítás szó” című, A Magyar Nyelvőrben és a Petőfi Almanach-ban közzétett cikkeivel tette le névjegyét azon kutatási terület asztalára, amely rajta kívül még BALLAGI ALADÁRTÓL, SIMAI ÖDÖNTŐL, KLEMM ANTALTÓL, HARSÁNYI ISTVÁNTÓL, GULYÁS KÁROLYTÓL és THIENEMANN TIVADARTÓL és másoktól őrzött vagy várt ebben az időszakban szakcikkeket. (L.: BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. Bp., 1903.; SIMAI ÖDÖN: MNy. V, 170—2. A cikksorozat a továbbiakban 1900 és 1917 között 38 részletben jelent meg a Nyr. lapjain. Vö. SIMAI, Dugonics András mint nyelvújító. Bp., 1904. Nyelvészeti Füzetek 14. sz.; KLEMM ANTAL, Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Bp., 1908. Nyelvészeti Füzetek 50. sz.; HARSÁNYI ISTVÁN: MNy. VII, 346; Földi János magyar grammatikája. Kiad. szerk. GULYÁS KÁROLY. Bp., 1912. Régi Magyar Könyvtár 28. sz.; THIENEMANN TIVADAR, Német és magyar nyelvújító törekvések. Bp., 1912. Vö. KOZCSA SÁNDOR, Tolnai Vilmos irodalmi munkássága. Bp., 1940.) THIENEMANN TIVADAR a század első negyedében megjelent munkájában már szélesebb alapon, komparatiztikus módszerrel vizsgálta a nyelvújítást.

Nyelvtudományunk és irodalomtörténet-írásunk a magyar nyelvújítást földolgozó monográfia intenzív hiányát élte át ekkoriban. Így volt ez már a század végén, fordulóján, mikor Tolnai Vilmos, a pályanyitó szakaszba érkező fiatal nyelvész és irodalomtörténész CZIMMERMANN JÁNOS „Nyelvújítók és nyelvművelők Bartzafalvi Szabó Dávid fellépéséig” című programértékelésének bírálatában a nyelvújítás problémakörének földolgozatlanságát veti föl: „Irodalmunkban még nincs ennek a nagy jelenségnek teljes történeti feldolgozása; számos részlete még ma sincsen kellőleg felderítve és tisztázva; valójában véve csak most érkeztünk oda, hogy tárgyilagosan mint történeti tényt tekinthessük, hisz csak a közelmúltban szüntek meg azok a harcok, melyek tévedései és elfajulása ellen irányultak, a helyes irányba való fejlesztés pedig még most is folyik; történetét tehát még a jövőtől várjuk. De voltak a nyelvújításnak előzményei is, mikről a sok részlettanulmány alapján lehetne már világos képet megszerkeszteni.” (TOLNAI VILMOS: EPHK. XXIV, 581. Egyébként a magyar nyelvtudományban Tolnai több területen is úttörő munkát végzett, így például a szólások gyűjtésében és értelmezésében: vö. TOLNAI VILMOS: MNyTK. 12. sz. Bp., 1910. 54, A szólások. Bp., 1935., vö. KOZOCSA SÁNDOR i. m.; KISS JENŐ említi, hogy még a szólások kisebb földrajzi területről szóló gyűjtésére is az első példát Tolnai Vilmos adta. Vö. KISS JENŐ, A nyelvjárási frazeológiai egységek vizsgálatáról. In: A magyar nyelv rétegződése. A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának Előadásai II. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 561.)

E kérdéskör szakirodalmának legnagyobb teljesítményét éppen ő hozta létre, két évtized múlva. A CZIMMERMANN-féle értekezés kritikájának írásakor valószínűleg igazából még nem tudta, hogy ezt a nyelvújítást bemutató művet ő fogja majd megalkotni. Már ebben a korai írásában szabatosan összefoglalta azt a fölfogást, amelyet a nyelvújításról gondolkodva később nyelvészeti főművében is képviselt: „Alig van nyelvünk történetének érdekesebb fejezete a nyelvújításnál; annival is érdekesebb, mert páratlanul és egymagán áll mind ama mozgalmak közt, melyek valaha nyelvnek bővítésére és gazdagítására keletkeztek. Találkozunk külföldön is akárhányszor hasonló törekvással, de a nyelv életére, magára, sőt a közéletre való hatásban egyik sem fogható a miénkhez. Tévedés volna hinnünk, hogy ez az erőszakos nyelvgazdagítás csak egynéhány íróember délibábos törekvése, hogy ez csak olyan élettelen elmélet szüleménye, melynek a való életben sincsen gyökere[.] minél jobban hatolunk ennek a csodás jelenségnek részleteibe, minél jobban megösmékedünk fejlődésének egyes mozzanataival, annál inkább látjuk, hogy a mi nyelvújításunk nem egyéb, mint a XVIII. századi gondolkodásnak és felfogásnak egyik hatalmas megnyilvánulása, mely szellemi, állami és társadalmi életünk ébredésének idején, e hatalmas mozgalmakkal karöltve érezteti hatását minden téren; nemcsak a költők műveiben kell keresnünk a nyelvújítást, ott találjuk a jogász működésében, az orvos és természettudós könyveiben, nem lehet el nélkül a gazdaember, sem kereskedő, a közügyek terén épp úgy ott van, mint a társadalmi élet minden egyes nyilvánulásában. S ha ennek a példátlan mozgalomnak, melyet Faluditól Bugátig kerek egy századra terjedőnek vehetünk, volt is tévedése, melyet legfőképpen a történeti érzék híjjából magyarázhatunk, volt azért nagy és sok érdeme és eredménye is, mik nélkül nyelvünk mai állapotát el sem képzelhetnők.” (EPHK. i. h.)

A SIMONYI ZSIGMOND szerkesztésében megjelenő Magyar Nyelvőr 1919 elején „Tudományos feladataink a nyelvészet terén” címmel a rendszeres kutatás és földolgozás irányát és témáit kijelölő programot tett közzé. A SIMONYI vezetésével készített szöveg az összefoglaló feladatok között a nyelvújítás területén elvégzendő munkára tesz javaslatot, a nyelvújítást újra szótár formájában földolgozó, a már SZILY KÁLMÁN által elért eredményeket bővítő kiadást szorgalmazott: „Lehetőleg szókinesünknek mindazon elemeit magába kell foglalnia, melyekből irodalmi nyelvünk összetevődött. A szótárnak bevezetése a nyelvújítás rövid történetét adná, különösen a szóalkotások, szófaragók módszereinek föltüntetésével.” (SIMO-

NYI: Nyr. XLVIII, 98; vö. SZILY KÁLMÁN, A nyelvújítás szótára. Bp., 1902.) A feladatot Simonyi Simai Ödönre bízta. Talán a viharos időszak miatt is: a munka nem készült el teljesen. Több részlete azonban mégis napvilágot látott. Tolnai Vilmos viszont irodalmi nyelvünk kialakulásának szakavatott kutatójaként ez időben a nyelvújítás nyelv- és irodalomtörténeti tematikája felé fordította érdeklődésének irányát.

Az irodalom és a nyelv kölcsönviszonyának szemléletére alkalmas módszer, irodalom- és művelődéstörténeti érdeklődés, a terjedelmes forrásanyag földolgozásában, a pozitivistá mód szerű tényföltárásban önmagát kiteljesíteni tudó alkat, alapos nyelvészeti fölkészültség, mellyel a kérdéskör korábbi nyelvészeti és irodalomtörténeti kutatási eredményeit egyesítő szintézist lehet alkotni — mindez Tolnai Vilmos szellemi műhelyében már a századelőn együtt volt. Pár esztendő múlva hozzá is fogott a nagy kitartást igénylő munkához. A magyar nyelvújítás, nyelvjavítás, nyelvművelés történetét tárgyaló munkája elé elméleti bevezető áttekintést írt. Hatalmas anyagot szintetizáló munkájának fölépítése is példászerű.

A Melich János, Gombocz Zoltán és Németh Gyula által szerkesztett „A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve” című sorozat második köteteként a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, 1929-ben jelent meg Tolnai Vilmosnak a nyelvújítás elméletét és történeti alakulását földolgozó monográfiája: „A nyelvújítás”. (Tolnai Vilmos munkájának egykorú fogadtatására és kritikai értékelésére vonatkozóan vö.: KERECSENYI DEZSŐ: ProtSz. XLII, 188—9; PAPP ISTVÁN: BpSz. LX, DCLII. sz. 464—9; MOLECZ BÉLA: ItK. XL, 108—9; GOMBOCZ ZOLTÁN: AkadÉrt. XLI. k. 447. füz. 174—5.) Tolnai szemléleti módja történelmi. Történeti szemlélettel él, s nem a normatív szempontokat alkalmazó, vagy a neológia, vagy az ortológia pártján állók érveinek és fölfogásának ismétlő áttekintését adja, hanem szintézist alkot. Különbözik Tolnai sem a neológiát, sem az ortológiát nem játszotta ki egymás ellen. Nyelvészeti fölművének megjelenése után, 1930-ban a Budapesti Hírlap hasábjain a „Nyelvújítás és nemzeti élet” címmel megjelent cikkében a nagyközönség számára így magyarázza az ortológia és a neológia egymással hadakozó küzdelmének eredményét: „Nem vált be az ortológusok aggodalma, kik attól féltették nyelvünket, hogy az újítás kiforgatja valójából, érthetelenné, zűrzavarossá teszi; sem a neológusoké, hogy az ortológia visszaveti az egyhangú laposság, a pórias bárdolatlanság állapotába. A neológia volt az ellenállhatatlan hajtóerő, az ortológia a szabályozó készülék. A meg nem alkuvó ellentéteket a nemzeti lélek egysége kiegyenlítette és egybeforrasztotta.” (BH. 1930. márc. 6. csüt., 9.)

Célkitűzésünk szerint Tolnai Vilmos „A nyelvújítás” című monográfiájának keletkezéstörténetéhez közöltünk néhány tudománytörténeti adalékot. Ezért most a nyelvújításról szóló munka elemzésétől eltekintünk.

Tolnai a magyar nyelvújítást az európai nyelvújító törekvésektől eltérő, kivételes jelenségnek tartotta. A nemzeti önelvűség szempontja szerint értelmezte anyagát, még ha sokszor az egyetemes európai kultúrába integrált folyamatként fogta is föl a nyelv történeti életét. Nyelvi, irodalmi, valamint történeti önazonosságtudatunk tizenkilencedik századi örökségének nemzeti önelvűséget tételező magatartása a nyelvfejlődésről kialakított képébe is beleszövedött. (Vö. KOSÁRY i. m. 307—21.)

Tolnai Vilmos művét adatgazdagsága, áttekinthetősége, rendkívüli lelkiismeretességgel megszerkesztett fejezetei miatt legjobb kézikönyveink sorában tartjuk számon. (Vö.: GOMBOCZ i. m. 174—5; FÁBIÁN i. m. 67—85. NÉMETH G. BÉLA és FÁBIÁN PÁL szóbeli megjegyzése is e mű tudománytörténeti értékére hívta föl figyelmemet.) A nyelvészek és irodalomtörténészek számára ez a nyelvújításról szóló könyv pótolhatatlan organon, egyszersmind tudománytörténeti értéket képviselő fejlődésrajz is.

Magyar kézírásos szöveg a XVII. századbeli Angliában

Alighanem az ifjabb Nicholas Ferrar volt az első angol, akit a magyar nyelv eléggé érdekelt ahhoz, hogy komolyabban foglalkozzék vele. Nicholas Ferrar junior annak a Little Giddingben protestáns kegyességi közösséget („arminianus kolostort”) szervező hasonnevű tudósnak volt az unokaöccse, aki a XVII. század harmincas éveiben számos biblia-konkordancia, illetve biblia-harmónia elkészítésére hozott létre „munkacsoportot” (PETER PECKARD, *Memoirs of the Life of Mr. Nicholas Ferrar*. Cambridge, 1790. 226). Mivel a kegyesség intenzív protestáns gyakorlása királyi támogatást élvezett (az első biblia-harmóniakat az öregebb Ferrar 1636-ban bemutatta a királynak, és a király többször ellátogatott Little Giddingbe), és az ifjabb Ferrar különös nyelvtelenséggel volt megáldva, az a gondolat, hogy elkészíti 24 nyelven az Újtestamentum harmóniáját, nem látszott lehetetlennek. Sajnos azonban ez a nagyralátó ifjú mindössze három évvel élte túl nagybátyját, és így nem tudni, végül is mennyi készült el tervezett műveiből.

Már korábban is bizonyítani lehetett, hogy az ifjabb Nicholas Ferrar-nak volt latin —görög—magyar szótára; ezt a cambridge-i Trinity College-ban őrzik a tulajdonos bejegyzésével: „Nicholas Ferrer [sic!] me possidet. 1638”. Amikor tehát magyar szöveget akart kisilabizálni az angol ifjú, ezzel az 1621-ben megjelent Szenci Molnár-féle szótárral kellett dolgoznia. A Ferrar-család XVIII. századi életrajzírója, PETER PECKARD szerint az ifjabb Nicholas Ferrar által kitűzött feladatok és megvalósított tervek között szerepelt Szent János evangéliuma is — 24 nyelven (uo. 265)! A latin alapszöveget megfelelő interlineáris szöveg követte volna fordításban az éppen aktuális nyelven. Mármost ez a mű alighanem elkészült, bár kiadásra nem került; nem tudjuk, ha vannak kéziratok példányok, hol lappanganak. Viszont mintalapok maradtak fenn az egyes nyelvekből.

Egy ilyen ifjabb Ferrar által készített „mintalapgyűjtemény” ma is a cambridge-i Clare College kéziratárában található (*Sacrosanctum Sancti Iohannis Evangelium. In totidem Linguis, quot sunt Capita*. Clare College, Cambridge). Itt a latinon kívül szerepel még 20 nyelv, köztük (a „Bohemice” és a „Gallice”, vagyis a cseh és a francia között) a 13. helyen felfedezhetjük a magyart is. Az angol kéz által másolt interlineáris szöveg János evangéliuma 13. fejezetének első négy és fél verse, az utolsó vacsora leírása. Ez a cambridge-i szöveg lényegében a Károli-bibliafordítás Szenci Molnár Albert által kijavított 1612-es oppenheimeri kiadását követi. Némi eltérés azért mutatkozik a nyomtatott szöveghez képest. Például az angol másoló egyes szavakat következetesen nagybetűvel ír (*Husvét, Attya* stb.), *j* helyett *i* betűvel írja az *órája* szót, az egyik szónál elhagyja a múltidő jelét: *szeret*-et ír *szertette* helyett. Szemmel láthatóan zavarják a kettős mássalhangzók: hol elhagyja, hol meg fölöslegesen kiteszi őket, pl. *Simonac* áll *Simonnac* helyett, míg az *ötett* és a *Felsőruhájátt* szavak csak egyszerű tárgyesetet kívánnak, és így egy *t*-vel írandók. De mindezek apróságok, amelyek a magyar szöveg jellegén nem változtatnak. (A latin interlineáris szöveg a magyarhoz van igazítva, tudniillik szórendjében a magyart követi, pl. *mundo ex* vagy *manum in*.)

Ennek alapján persze nem lehet megállapítani, mennyire „tudott” magyarul az ifjabb Nicholas Ferrar. Szerintem elképzelhető, hogy némi passzív nyelvtudásra szert tett, még talán az is lehet, hogy szót váltott a Cambridge-be ellátogató magyar peregrinusok egyikével-másikával. Magyar nyelvű interlineáris szövegét (a latinnal együtt) átírásban közlöm.

Caput Decimum tertium HVNGARICE
Cum interlineari Latina interpretatione ad Ver-
bum reddita et postia

Paschae autem Festum ante, sciens
1. Az Husvétnecepedig Innepe előt, tudván
iesus quod ipsius hora venisset quod mun-
Iesus hogy az ő óraia eljót volna, hogy az Vi-
do ex ipsius Patrem ad iret, quam dilex-
lágból az ő Attyához menne, mivelhogy szeret
isset suos qui mundo in erant
vólna az Óveit, az kic ez Világon valának
etiam Finem ad dilexit eos. Et Coenam
mind végig szerette azokat. 2. És az vaczora
post, cum iam Diabolus Judae Isca-
után, mikor immár az Órdóg az Tudas Isca-
riotae Simonis Filij corde in inseruis-
riotesnec, Simonac Fiának Szívében béóttlet
set vt traderet eum. Sciens vero
vólna, hogy elárúlná ótett. 3. Tudván azt
iesus quod Pater omnia ei ma-
Iesus hogy az Atya mindeneket neki hatal-
num in dedisset, et quod is Deo a Ve-
maba adott vólna, és hogy ő az Istentől jött
nisset, et Deum ad iret Surgit
vólna, és az Istenhöz menne. 4. Felkele az
Coenam post, et dejicit eius superius vestimenta
vaczora után, és leveté az ő Felsőruháját
et vnum Mappam accipiens circumcinxit seipsum.
és egy kendőt vévén kórnyülővedzé magát
postea aquam misit Pelvim in
5. Az vtán vizet tólte az Medentzébe.

GÖMÖRI GYÖRGY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. december 8-án tartotta meg LXXXVIII. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácsstermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Fábrián Pál ny. egyetemi tanár tartott előadást „Egyetemes nyelvművelést” címen.

2. Ezt követően Kiss Jenő főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 1992. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 88. éve a további gazdasági önállósodásnak, tehát a mozgástér, egyszersmind azonban a felelősség és kockázatvállalás növekedésének az esztendeje is volt. Mint a tudományos kutatást, az egyetemi és főiskolai, valamint a közoktatást, továbbá a tudományos ismeretterjesztést szolgáló — ugyan közhasznú, de nem nyereségcélzatú — társaság önerőből nem tudnánk működni. Az Akadémia elengedhetetlen anyagi támogatása mellett egyre inkább rászorulunk pályázati, alapítványi segítségre, ha vállalt feladatainknak eleget akarunk tenni. Minthogy azonban az akadémiai támogatás reálértéke az eladósodott ország gazdasági helyzete miatt aligha növekszik a közeljövőben, sőt — sajnos — csökken, s mert a pályázati támogatások esetlegesek, Társaságunknak a redukált szándékok megvalósításának lehetőségeit gondosan mérlegelő, óvatos — hadd használjam ezt a szót — „gazdaságpolitikát” kell folytatnia. A megváltozott pénzügyi és számviteli körülmények között — legalábbis egyelőre — elfogadhatóan állunk. Ez az állapot több tényezőnek a következménye, illetőleg — így is fogalmaznom kell — ennek az állapotnak ára van. Megemlítendőnek a következőket vélem. Egyrészt: az Akadémiától idén is — miként tavaly — 289 ezer forint ellátmányt kaptunk, ezenkívül az adminisztrátori bérkeret emelésére 50 ezer forint póthitelt. Helyzetünk az Akadémia támogatása nélkül reménytelen volna. Másrészt: ügyintézőnk, Völgyi Zuzsa, akit tavalyi beszámolómban mint lelkiismeretes munkát végző adminisztrátort mutathattam be, minden tekintetben beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Gyakorlatiasságával, praktikus ötleteivel, gyors ügyintézésével, a pénzügyekben való eligazodásával nagy segítségünkre van. Harmadrészt: önerőből nem jelentettünk meg semmit; újra a meg nem határozott jövőbe toltuk ki a szomszédos nyelvekkel való kapcsolatokat elemezni hivatott szimpóziumok megrendezését; csak részben szerezzük meg a határainkon kívül gyűjtött értékes magyar nyelvi anyagok közzétételi jogát; nem támogatjuk anyagilag vidéki csoportjainkat. Negyedrész: idén jóval több kiadványunk kelt el, mint a korábbi években. Ez nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a közkönyvtárak és közületek viszonylag sok elmaradást idei megrendelésekkel pótoltak, illetőleg mert „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza”-nak két vaskos kötete meg a Benkő-émlékkönyv a maga — ahogy tőzsdei körökben mondanák — magas árfekvésével növelte a bevételeket. Megemlítem még azt is: a megemelt tagdíjakból befolyt összeg annak ellenére magasabb az idén (ti. 69 100 forint), hogy valamivel kevesebben fizettek, mint tavaly (a tavaly befolyt összeg 53 500 forint volt).

A tagdíjfizetési morál hol jobban, hol kevésbé, valahogy azért mindig tettekre sarkallja a tagtársak nagyobbik részét. Igaz, tavaly az úgyszintén decemberben tartott közgyűlésig 412-en befizették tagdíjukat, míg idén ez a szám 399-re csökkent. Azaz legfrissebb statisztikánk szerint 258-an megfeleltek ebbéli köteleességükről. Ezért legyen szabad újra fölhívnom azoknak a figyelmét, akiket illet, hogy a tagdíjak időben — lehetőség szerint már az év elején — történő befizetésével is segíthetik a Társaságot.

2. Ami rendezvényeinket illeti, idén két országos tanácskozás rendezésében is részt vettünk. Július 6-a és 9-e között az egrí Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán hangzottak el a 9. Anyanyelv-oktatási Napok előadásai. Ma már bizonyos: igen fontosak ezek az alkalmak, mert nem egyszerűen vélemény- és tapasztalatcserére lehetőséget adó továbbképzések, hanem önképzésre sarkalló összejövetelek is. Gyakorló tanároknak és a magyar nyelv hivatalos kutatóinak az eszmecseréje gyümölcsöző valamennyi résztvevő s ezáltal — a legfontosabbnak ezt tekintem — a magyaroktatás, elsősorban persze az anyanyelvoktatás számára. Idén a szöveg szerkesztése, kidolgozása, megértése és megszólaltatása volt a téma, s e tárgykörben mintegy három tucat előadás és számos hozzászólás hangzott el. A szervezésben az oroszlanrész Szende Aladár, illetőleg egrí csoportunk vállalta elnökének, Fekete

Péternek a vezetésével. — Augusztus 27-én és 28-án Szombathelyen volt a III. dialektológiai szimpózium. A jól sikerült tudományos tanácskozáson 36 előadás hangzott el. A szervezés nem könnyű munkáját Társaságunk szombathelyi csoportja végezte Szabó Géza elnök irányításával. A szimpózium világos jelét adta hazai és szomszédos országokbeli, idősebb és fiatalabb kollégák együttműködésének, hagyományos és újabb tematikák és módszerek egymást kiegészítő, kiteljesítő voltának s a magyar dialektológia szerves — bár korántsem gondok nélküli — továbbfejlődésének. — Október 3-án Szatmárnémetiben, a Kölcsey Gimnáziumban rendeztek a helyiek Bura László vezetésével szimpóziumot, másnap Egriben leleplezték Csúry Bálint emléktábláját a Csúry szülőháza helyén lévő ház falán. Társaságunk képviselőjében Sebestyén Árpád, debreceni csoportunk elnöke vett részt az örvendetes eseményen. — Október 9-én az ELTE BTK tanácstermében az Akadémia I. Osztályával és az ELTE Finnugor Tanszékével együtt ünnepi tudományos ülészakon emlékeztünk Társaságunk néhai elnöke, Zsirai Miklós születésének 100. évfordulójára. A megnyitón és a zárszón kívül hét előadás hangzott el, amelyekben az előadók Zsiraira mint emberre és tanárra, mint finnugor és magyar nyelvészre, valamint művelődéstörténészre emlékeztek. A zsűfólasig megtelt tanácsterem méltó keretet adott a tiszteletadó centenáriumi ünnepségeknek.

Társaságunk rendezésében, illetőleg társrendezésében idén 124 előadás hangzott el. E kiugróan magas szám az imént említett tudományos tanácskozásoknak köszönhető. Vidéki csoportjaink lendülete nem tört meg, továbbra is példás aktivitással dolgoznak. Szegedi kollégáink 7, a debreceniek és az egriek 6—6, a nyíregyháziak és szombathelyiek 3—3 előadást szerveztek társasági keretben. A fővárosban 17 előadás volt: egy plenáris előadáson kívül a magyar és a szlavisztikai szakosztály 4, a szaknyelvi és nyelvoktatási 2—2, a finnugor, a fonetikai, a névtani és a szemiotikai szakosztály pedig 1—1 előadást tartott. Hazai előadóink mellett Décsy Gyulát (Bloomington) Budapesten, Debrecenben és Szegeden is hallhatták az érdeklődők különböző témákról előadni (a fővárosban „Hagyományos és modern nyelvészet Amerikában és szerte a világon” címen volt előadása), Péntek János a fővárosban „Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron” címmel tartott előadást.

3. Idén is két választmányi ülésünk volt. Május 26-án Szende Aladár és Fekete Péter számolt be az egri anyanyelv-oktatási napok előkészületeiről. Kiküldtük a díjakra és érmekre javaslatot tevő bizottságokat, és pedig a következőket. Csúry-emlékérem: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza és Szabó József. A felsoroltak alkották a Csúry-díj előkészítésével foglalkozó bizottságot is, amely bizottság Végh Józseffel, Grétsy Lászlóval és Kiss Jenővel egészült ki. — Fokos-díj: elnök: Hajdú Péter, tagok: Csúcs Sándor, Kálmán Béla, Keresztes László, Pusztay János. — Kosztolányi-díj: elnök: Szathmári István, tagok: Éder Zoltán, Gáspári László, Horváth Mária és J. Soltész Katalin. — Pais-emlékérem és -díj: elnök: Kázmér Miklós, tagok: Károly Sándor, Mező András, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője. — Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála és Nyomárkay István. Jóváhagyólag tudomásul vette a választmány, hogy a vezetőség a „Mezőségi nyelvatlasz” kéziratot anyagának egy részéért 40 ezer forint jelképes összeget kifizetett. Második választmányi ülésünket egy hete tartottuk. Ezen a választmány megtárgyalta és véglegesítette a javaslattevő bizottságok ajánlásait, Hajdú Mihály beszámolt a Csúry-díjat előkészítő bizottság munkájáról, s örömmel közölte, az adakozásra buzdító körlevél sokakat tette sarkallt, így létrejött az a — remélhetőleg még gyarapodó — alaptőke, amelynek kamataiból Csúry-díjat adhatunk majd ki. Idén a Szép Magyar Nyelvért Alapítvány jóvoltából társul a Csúry-emlékéremhez díj is.

4. Kiadványaink száma — a bevezetőben említett okokból — idén csupán kettővel gyarapodott. A MNyTK. 193. számaként jelent meg két kötetben a páratlan nyelvi értékű „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza”. A teljes kiadási költséget a kulturális és történelmi

emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása program fedezte. 195. számú kiadványunk ÁBRAHÁM IMRÉNEK „Nyúl község nyelvkincese” című munkája. Ennek kiadását jelképes összeggel mi is támogattuk. A kötet győri és nyúli bemutatóján Társaságunkat Kiss Jenő képviselte. A Társaság közreműködésével, de nem a Társaság finanszírozásával két kódex jelent meg: A Vitkovics- (1991.) és a Lázár Zelma-kódex (1992.). Semmilyen tekintetben nem társasági kiadvány, de nálunk is kapható a Benkő-*emlékkönyv* (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991.).

Folyóiratunk, a Magyar Nyelv mindnyájunk megnyugvására továbbra is változatlan terjedelemben és példás pontossággal időben, a tárgy hónapokban jelenik meg. A folyóirathoz közel állók tudják, hogy ezért a főszerkesztőnek, Benkő Lorándnak és az 1992. évi első számtól a folyóirat szerkesztőjeként tevékenykedő Juhász Dezsőnek tartozunk köszönettel. Továbbra is aszerint jár el a Társaság vezetősége, hogy anyagi forrásaink egy részét a Magyar Nyelv kiadására tartalékolja, hiszen az Akadémiától kapott s köszönettel nyugtázott 1 072 000 forint — a tavalyival megegyező összeg — nem volna elég a 4 füzet megjelenítésére. Idén a József Attila Alapítvány és A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány egyaránt támogatta folyóiratunkat. E támogatások azonban esetlegesekek, rájuk építenünk nem lehet. A Magyar Nyelv szerkesztősége a nyomdai költségeket és az átfutási időt csökkenteni kívánván az 1992. évi 3. számmal kezdődően egyfordulós korrektúrával dolgozik. Erről Juhász Dezső szerkesztői levélben tájékoztatta a szerzőket. Az eddigi tapasztalatok pozitívak. Örömmel jelentem a tisztelt társaknak, hogy folyóiratunk előfizetésére toborzó tavalyi levelünk (MNY. LXXXVIII, 234—5) visszhangra talált: 1991-ben a postától kapott tájékoztatás szerint 301 egyéni előfizetője volt a MNY.-nek, idén ez a szám 260-nal emelkedett, s most az egyéni és közületi előfizetések száma 852. Fölötte örvendetes s tagtársainknak az anyanyelv ügye iránti elkötelezettségét, egyszersmind áldozatkészségét mutatja, hogy a tagság 39%-a fizetett elő a MNY.-re tavaly — természetesen a régi előfizetők mellett. Ez azt jelenti, hogy Társaságunk tagságának kb. 80%-a járhatja folyóiratunkat. Bár mielőbb eljuthatnánk oda, hogy — mintegy a tagdíj fejében — minden tagtársunk megkaphatná a Magyar Nyelvet, ahogy ez például kezdetben volt. Ebben az évben a Magyar Nyelv füzeteiből 1000 példányt nyomtak, s az egyéni, közületi, illetőleg könyvesbolti (Stúdium és Magiszter: 20 + 40) megrendelések teljesítése után 58 példány marad Társaságunknál. Amíg van, adminisztrátorunknál is vásárolhatók a Magyar Nyelv új számai is.

5. Örvendetes, hogy a nyelvtudomány több érdemes munkása, kitűnősége jó erőben, alkotó erejének teljében érhetette meg 70. születésnapját, sőt néhányan 80. születésnapjukat is úgy ünnepelhették, hogy számíthatunk még tudományos munkájuk további gyümölcseire. Három tagtársunkat szakosztályi ülésen köszöntöttük 80. születésnapján. Végh Józsefet, a magyar nyelvjáráskutatás doyenjét, a ma is fáradhatatlan kutatót és szervezőt a névtani, Benkő Lászlót, a magyar lexikográfia és stilisztika jeles művelőjét a magyar, Sipos Istvánt, a hazai szlovák nyelvjáráások érdemes kutatóját a szlavisztikai szakosztály ülésén. 70. születésnapján ünnepi plenáris ülésen köszöntöttük elnökünket, Benkő Lorándot. A zsúfolásig megtelt bölcsészkar tanásteremben Szathmári István tomálcsolta a Társaság (I. Nyr. CXVI, 240—5), Békési Imre, Fekete Péter, A. Molnár Ferenc, Pesti János és Szabó Géza pedig vidéki csoportjaink jókívánságait. A 70 éves Kiss Lajost, a kitűnő etimológust, a jövevényszó-kutatás mesterét, a helynevek eredetkérdését nagy szintézisben feldolgozó történeti onomatológust a magyar és a szlavisztikai szakosztály együttes ülésén köszöntötte Hadrovics László s köszöntötte a tiszteletére megjelentek népes tábora. Gráf Rezsőt, az anyanyelvoktatás ügyének lankadatlan szakemberét és lelkiismeretes, eredményes munkáját a nyelvtanítási, Pusztai Istvánt, a hazai szaknyelvi kutatások jeles képviselőjét, energi-

kus szervezőjét a szaknyelvi szakosztály ülésén köszöntöttük 70. születésnapja alkalmából. Egri csoportunk külön ülésen köszöntötte a 70 éves Chikán Zoltánnét.

Idén 12 tagtársunkat veszítettük el. Elmént a minden halandók útján Kanyó Zoltán, Kerekes Irma, Mészáros György, Molnár Zoltán és Szabó György. Elvesztettük Takács Etelt, a nyelv- és neveléstudomány termékeny ötvözőjét, nyelvten és költészet kapcsolatának szorgos kutatóját. Farkas Vilmost, a minden pózt és sallangot kerülő kollégát, aki fontos kollektív vállalkozások munkatársaként dolgozott évtizedeken keresztül, s közben maga is írt szintéziseket. Szemere Gyulát, a leíró nyelvten kitűnő egyetemi előadóját, a magyar helyesírás hivatott szakemberét, helyesírási kultúránk emelőjét. Karinthy Ferencet, a nyelvünk olasz jövevényszavaiból disszertáló Pais-tanítványt, aki a nyelvészetről íróként sem feledkezett meg. A. Kövesi Magdát, a debreceni egyetem finnugor nyelvészt, bölcsészemzedékek halk szavú nevelőjét. Fogarasi Miklóst, a jeles italianistát és russzistát, az embernek is kitűnő kollégát. S csak nemrég veszítettük el magyar szakosztályunk elnökét, Rác Endrét, a magyar grammatikakutatás elismert művelőjét, a klasszikus grammatika megújításának vezéralakját, az egyetemi grammatikaoktatás legtekintélyesebb irányítóját. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Az év folyamán 15 új tagot vettünk föl, s ez azt jelenti, tagságunk létszáma hárommal nőtt, azaz pillanatnyilag 656.

6. Tisztelt Tagtársak! Engedjék meg, hogy végezetül mindnyájuknak békés és bensőséges karácsonyi ünnepeket kívánjak.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően Juhász Dezső olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1991. évi pénzforgalma az alábbiak szerint alakult:

A) Kiadások:

Főfoglalkozásúak bére	187 100, —
Társadalombiztosítási járulék	93 518, —
Alkalmi megbízások	10 120, —

Személyi kiadások összesen: 290 738, —

Nyomdaköltség	188 355, —
Postaköltség (bélyeg, telefon)	39 165, —
Irodaszer, nyomtatvány	14 023, —
Egyéb	219 357, —

Dologi kiadások összesen: 460 900, —

Kiadások összesen: 751 638, —

B) Bevételek:

MTA támogatás	289 000, —
Tagdíj (412 főtől)	53 480, —
Kiadványértékesítés	61 951, —
Egyéb	330 162, —

Bevételek összesen: 734 593, —

1991-ben tehát bevételeink és kiadásaink nagyjából egyensúlyban voltak, csupán kb. 17 ezer forintos hiány mutatkozik.

4. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését: Tisztelt Közgyűlés! A Számvizsgáló Bizottság 1992. december első hetében átnézte a Társaság iratait, bizonylatait és elszámolásait, s azokat rendben találta. A Társaság ebben az évben is rendben benyújtotta adóbevallását az Adó- és Pénzügyellenőrzési Hivatalhoz, valamint mérlegét a Pénzügyminisztériumhoz. A Társaság, az új számviteli törvénynek megfelelően, könyvvitelében áttért az analitikus nyilvántartásra, így bevételeit és kiadásait most már a központi előírásoknak megfelelő bontásban tartja nyilván. Egyébként Társaságunk megnövekedett aktivitása tükröződik abban a tényben is, hogy ebben az évben pénzügyi bizonylatainak száma körülbelül kétszerese a tavalyinak. Budapest, 1992. december 7. D. Máta Mária, Bakró-Nagy Marianne és A. Molnár Ferenc, a Számvizsgáló Bizottság tagjai.

5. Ismét Juhász Dezső emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1992. évi költségvetési előirányzatát:

A) Kiadások:

Főfoglalkozásúak bére	230 000, —
Társadalombiztosítási járulék	101 200, —
Alkalmi megbízások	10 220, —

Személyi kiadások összesen: 341 420, —

Nyomdaköltség (nem kiadványok!)	10 500, —
Postaköltség (bélyeg, telefon)	45 671, —
Irodaszer, nyomtatvány	32 114, —
Egyéb	103 934, —

Dologi kiadások összesen: 190 719, —

Kiadások összesen: 532 139, —

B) Bevételek:

MTA támogatás	339 000, —
Tagdíj (399 főtől)	69 100, —
Kiadványértékesítés	254 050, —

Bevételek összesen: 662 150, —

A valószínűleg jelentkező 130 ezer forintos bevételi többletünket egyrészt a tavalyi hiányunk fedezésére használjuk föl, másrészt ebből az összegből járulunk hozzá a Magyar Nyelv egyre növekvő költségeihez.

6. Immár hagyományosan utolsó napirendi pontként Benkő Loránd elnök átnyújtotta a Társaság idén odaítélt érmeit és díjait, méltatván a kitüntetettek tevékenységét.

A Kosztolányi-díjat Lőrincze Lajos c. egyetemi tanár nyerte el. A Csűry-emlékérmet és -díjat Molnár Zoltán Miklós szombathelyi főiskolai tanár és Hints Miklós kalotaszegi általános iskolai tanár kapta meg. A Pais-díj kitüntetettje ez évben Markó Imre Lehel plébános. A Fokos-díjat ez évben a Társaság Zólyominé Csaba Katalinnak, az Egyetemi Könyvtár munkatársának adományozta.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: Kiss Jenő

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

mut 'ein Trockenmaß' 1310: OklSz. 672, csak latin szövegből. — 1550: „Toábá az buzának, az szépének tizenhárom renis forinton atták *mutját*” (TörtTár. 1910: 391); Moson megye, 1551: „egi *mut* arpat” (RMNy. II/2, 83); 1568: „zabot hat *mutot*” (Gyula 434); 1635 k.: „egy *Mutt* Gabonaert...” (MOL. Battyány csal. lt. Filmtár 4352. doboz 353 sz. IVb), „43 *mut*, es 25 keöbeöl Gabonarol” (uo.); 1645: „Ha Kgd a 100 *Mut* lisztnek 50 *mutját* mindjárt nem adminisztrálja Pozsonyba” (PálffyOkm. 405).

mutál 'változtat; költözik' 1760: TESz. II, 983. — 1588: „mert erőlködöm azon, hogy sem tudományomban mindennél alább való ne legyek, sem erkölcsömben *meg* ne *mutáltassam*” (Utazások 53), 1591: „hogy tisztósséggel megszabadulhassak lakott helyemrül, földet *mutálván*, ide Paduában jöhessenek” (uo. 54); 1627: „hanem más szóra *mutálni* akarja” (SalDip. 81).

múzeum 1752: TESz. II, 985. — 1653: „És iskolájában, vagy *musaeumjában*” (Listi 141).

náció 1622: MNy. LXXX, 256. — 1552—3: „kÿwel azon *natioioikat* fegetÿk” (RMNy. II/2, 101); Kassa, 1560—70: „minden *natióra* s hadakozó személyekre” (TörtTár. 1882: 370).

nádaly 'pióca' kn. 1395 k.: TESz. II, 991, alakv. *nadár* (ÚMTsz.): uo. — Komárom megye, 1727: „fekete *nadár*füvet, fekete rákot, forrasztó követ...” (MoBoszPerK. I, 504), 1758: „*nadár* gyökerrel” (KOMÁROMY 686).

nádlér 'tűkereskedő'. — Debrecen, 1781: „Hová való Kereskedő... Késmárki *Nadler* Stentzel Jakab Kassai *Nadler* Szatmári András Miskolczi *Nadler* Kirchoff István” (H-BmLtÉvk. 149), „Debreceni *nádlér*... Kassai *nádlér*... Kassai *Nádlér*...” (uo. 155).

napraforduló 'napraforgó' 1767: TESz. II, 988. — 1714: „a közönséges kukurizát, török borsot, *napra fordulót*, horgas babot” (Adattár VI, 37).

negligál 'figyelmen kívül hagy, elhanyagol, semmibe vesz'. — 1548: „keeth terminosath *negligáltha el*” (PodmOkl. III, 466); 1585: „az zolgalo nyp fizeteset ennelys inkab *negligalia*” (KörmFüz. II, 162); 1590: „de ha thÿ keg(ÿelme)tek *negligállja*” (HÁZI, SoprLev. 187).

* L. MNy. LXXXIX, 127—8.

nehézes 'terhes'. — 1630: „Láttam azt, hogy igen teljes vala az leány ez nyárban, az Maroson mikor mos vala, s gyanakodtam, hogy *nehézes*, de én senkinek nem mondtam” (Tüköre 86).

nehézség 'terhesség'. — 1630: „Én semmi *nehézségét* soha nem láttam, maga eleget fillattam én” (uo. 87).

nekidurálja magát 'hirtelen elhatározással nekilát valaminek' 1777: TESz. II, 1008. — 1706: „Csak *neki durrálja magát* Nyúzó” (ArchRák. V, 269).

nepotizmus 'rokonsági alapon protekció'. — XVIII. sz. vége: „Ezek közt ne legyen vallás különbsége, | sem *nepotizmusnak* álnok mestersége” (Pasquill. 310).

niderlag 'lerakat, áruraktár'. — Kőszeg, 1649: „*Niderlagot* pedig itt idegeneknek tartani nem szabad” (KÓ. V/2, 208), Kassa, 1687: „ujonnan nyert szabadságink, *niderlagi* privilegiumok szerzettettek” (KÓ. II/2, 272); 1691: „*az niderlagh* vagyis lerakóhely” (TKA. II, 124); Kassa, 1692: „*az niderlagot* megnyertük” (KÓ. II/2, 290).

norma 'szabály, előírás' 1763: TESz. II, 1021. — 1708: „onnan fognak a contribútiók aránt kiváltképpen való *normát* készíteni” (ECons. 282).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Lakó György írja: Fodor István nemrég figyelmeztetett rá, hogy a Magyar Nyelv LXXXVII. évfolyamának 296. lapján és a Benkő-émlékkönyvben (407) tévesen tulajdonítottam neki egy bíráló megjegyzést: a napjainkat megelőző nyelvtudomány lényege „... az adatokra irányuló ... általában kis részletekkel foglalkozó — tevékenység”. Fodor Istvánnak igaza van. Az idézett bíráló megjegyzés nem Fodor Istvántól, hanem Szépe Györgytől származik (A nyelvtudomány ma. Gondolat K. Bp., 1973. 16).

Háros Ákos (Szépkényerűszentmárton, Sínmartin) írja: Az anyaországi sajtótermékekben egyre gyakrabban olvasható, a tömegtájékoztatóban egyre gyakrabban hallható a *polgármester*, *polgármesteri hivatal*, *önkormányzat* szavak, illetve szókapcsolat valamelyike. Nehézkesek, kivált az utóbbi hosszadalmas is, meg továbbképzésre kevésbé alkalmas. Most már persze késő bánat, ha a nyelvész közbeszólna, meg úgyszólván hiába szól közbe. A nyelv méltóságáteljesen hömpölyög a maga útján, mint a Nílus, hiába kiabálja valaki közbe: állj, vigyázz, jönnek a katarakták! Hasonló objektív nyelvész-tehetetlenség mellett, véltenség mellett véletlenül szerencsésebben alakult például a mai orosz szóhasználat, amikor a fenti első két új fogalomra régen meglévő francia kölcsönzés, illetve annak származéka újított fel: *мэр*, *мэрия* (első szótározásuk: 1804, 1898 — ez tehát a lexéma első előfordulásának, ami a nyelvészt s a közembert egyaránt érdekli, ante quem-je). Könnyű egy nagy népek, nagy nyelvnek, bátran merít északról (*anorák*) és délről, keletről (*tea*) és nyugatról (*csokoládé*), Ázsia közepétől (*арык* 'árok' ezt nem kellett kölcsönöznünk frissen az oroszról: megvan az az ótörökből, első írásos előfordulása 1009/1404) és így tovább. E helyeken egy „nyelvében él a nemzet”-mondás teljesen érthetetlen: gyarmataiban él a nemzet. De mi tegyünk mi, grúzok, észtek, magyarok? Bulahovskij akadémikus néhány évtizeddel ezelőtt a kis népek, kis nyelvek purizmusát, nacionalizmusát megbocsáthatónak, kedvesnek tartja (nyilván ezek közé sorolja saját anyanyelvét, az ukránt is), megbocsáthatatlannak, ellenszenvesnek a nagy népekét. (Ide vette [már akkor?] az oroszot is? Ott csak a németet említi...)

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkített antikva
-----	ritkített kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkszámájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1889 között. 1990. 100,— Ft.
191. **Fekete Antal:** Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és hetűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1992. 450,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986. 50,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter Bp., 1992. 300,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

4,
93. IX. 21
13

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIX.

ÉVFOLYAM

1993.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : A magyar nyelv történeti nyelvtana	257
<i>Hegedűs József</i> : Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészműről	280
<i>Péntek János</i> : Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron	288
<i>Vértes Edit</i> : Hányig tudtak a finnugor korban számolni?	296
<i>H. Varga Gyula</i> : A magyar igeekötők szórendi típusai	312
<i>Fehértői Katalin</i> : Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére	319
<i>Senga Toru</i> : A magyar <i>alacs</i> szó létrejöttének történeti hátteréhez	328
Kisebbségi közlemények. <i>Harmatta János</i> : A magyar őstörténet középírani forrásai. — <i>Honti László</i> : Adalékok számneveink finnugor hátteréhez	336
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Horpácsi Illés</i> : <i>Ápol és megbékél</i> . — <i>Liel Pál</i> : <i>Rekedt</i>	340
Szemle. <i>Varga Györgyi</i> : Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. — <i>Lőrinczi Réka</i> : A Régi Magyar Kódexek sorozat. — <i>Kiss Jenő</i> : Két tanulmánykötet a kétnyelvűségről. — <i>Szathmári István</i> : Büky László, Képzalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. — <i>Kontra Miklós</i> : Glyn Williams, Sociolinguistics. A Sociological Critique. — <i>Nagy Emília</i> : Rif Sakriszlamovics Naszibullin—Viktor Jurjevics Dudorov, Obratnij szlovár ud-murtszkovo jazika	343
Különfélék. <i>Kálmán Béla</i> : Minden jótett elnyeri méltó büntetését, avagy hallgattassék meg a másik fél is. — <i>Kávássy Sándor</i> : Törvénymódosító indítvány az Országos Helynévbizottság tárgyában. — <i>Rot Sándor</i> : A nyelvjáráskutatás és geolingvisztika új törekvései	367
Társasági ügyek. <i>Király Péter</i> : Sipos István nyolcvan éves. — <i>Bencédy József</i> : Fábian Pál köszöntése. — <i>Völgyi Zsuzsa</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	372
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	381
Levélzsokrény. <i>Benda Kálmán</i> írja. — <i>Éder Zoltán</i> írja. — <i>Varga Mária</i> írja	384

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F8240/38

MAGYAR NYELV

LXXXIX. ÉVF.

1993. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A magyar nyelv történeti nyelvtana

I. A nyelvtörténeti kutatások fő szintézistípusai az etimológiai szótár és a történeti nyelvtan. Ezek a történeti nyelvészet alappillérei (BENKŐ: MNy. LXXIII, 407), egyszersmind azok a csúcspontok, amelyeknek elérése a legnagyobb feladat, meghódítása a legnagyobb kihívás a nyelvtudomány történeti ágában. Egy-egy nyelv etimológiai szótárának és történeti nyelvtanának az elkészítése ugyanis különböző természetű előmunkálatok sorát föltételezi, s magas színvonalon megalkotni csak több oldalú, mélyreható nyelvi-nyelvtörténeti tudás, valamint tárgyi és módszertani ismeretek birtokában lehet őket. Mi sem természetesebb, mint hogy a nyelvtörténeti kutatások fejlettsége, színvonala elsősorban azon mérhető le, vannak-e, s ha igen, milyen etimológiai szótárak és történeti nyelvtani szintézisek, monográfiák. S természetes az is, hogy ilyen szintézisek ritkán születnek, hogy a tudományág nagyjai közül is kevesen, de kutatócsoportok is ritkán vállalkoznak megalkotásukra.

Magyarországon az újgrammatikus szemléletet és gyakorlatot meghonosító SIMONYI-nak a sokoldalú és igen eredményes munkásságával emelkedik a nyelvtörténeti kutatás magas — nyugodtan mondhatjuk: európai — színvonalra. (H. PAUL nevezetes Prinzipienje 4. kiadásának előszavában megemlíti SIMONYI munkáját — *Die ungarische Sprache* — az ő nyelvtudományi elvei nem indogermán nyelvek vizsgálatában való alkalmazhatósága egyik kitűnő bizonyítékeként.) SIMONYI-nak köszönhetően születik meg fontos részlettanulmányok és monográfiák mellett a magyar történeti alaktan első szintézise, a méltán gyakran emlegetett „Tüzetes magyar nyelvtan” (1895.). A következő nemzedék legjelesebb képviselője, GOMBOCZ kitűnő rész-szintéziseit „A magyar történeti nyelvtan vázlata” címen kívánta egységbe foglalni: „az a szándékom — írta 1934-ben —, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem” (MNy. XXX, 7). GOMBOCZ felfogása szerint „a történeti nyelvtan feladata a diachronikus fejlődési sorok megállapítása, a fejlődés lélektani és logikai okainak vizsgálata” (MNy. XXIII, 4). Korát meghaladóan fogalmazza meg: „meggyőződésem, hogy a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtanának a megvalósulása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is újabb lendületet adna” (i. h. 6). GOMBOCZ szemlélete és gyakorlata sok vonatkozásban követendő ma is (BENKŐ: MNy. LXXIII, 409). A harmadik és részint már a negyedik nagy nyelvtörténész-nemzedék az ötvenes évekkel kezdődően az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek című sorozatban teszi közzé monográfiáit. BÁRCZI GÉZÁ-t, e nemzedék legnagyobb szintézisalkotóját foglalkoztatta egy ómagyar történeti nyelvtan megírásának a terve (erről egyetemi előadásain is tudomást szerezhettünk a hatvanas évek derekán, de l. már: „két nagyobb munkán dolgoznom, ha hagynának. Az egyik az ómagyar nyelvtan”: NyK. LVIII, 33). BÁRCZI szerint az említett sorozatban „— ha viszonylag kisebb terjedelemben is — már korán világot látott a magyar történeti nyelvtan

... legtöbb fejezetének szintézise” (MNYTört. 591). A sorozat köteteiről Kniezsa 1958-ban „Valóságos kritikai remekművet” (KISS LAJOS: MNYTK. 123. sz. 20) írt (Egy új magyar történeti nyelvten felé: NyK. LX, 475—88). Összegző véleménye szerint „egy nyelvtörténeti szintézis feladata továbbra is nyomja a lelkünket” (i. m. 488). A jövőre vonatkozólag pedig ezt írta: „mivel ilyen munkát ma már egy embertől nem kívánhatunk, múlhatatlanul szükséges, hogy egy vezető magyar nyelvész vezetése alatt minél előbb alakítsunk egy munkaközösséget a nyelvtörténet feldolgozásához szükséges előmunkálatok végzésére. Ezt szerintem még a harmadik generáció életében kell megszervezni, amely a nyelvtörténet iránt még élénken érdeklődik” (i. h.). BÁRCZI élete alkonyán már lemondott az ómagyar nyelvten megírásának évtizedeken át dédelgetett tervéről (MNY. LXX, 253).

DEME a magyar nyelvészeti kutatómunkát bemutató s 1970-ben írt áttekintésében (MNYTK. 137. sz., l. még a lapalji jegyzetet: 3) ad számot egy tervről, amely szerint az ELTE-n BENKŐ LORÁND vezetésével készül majd „A régi magyar nyelv rendszere” című összefoglalás, melynek első kötete az 1526-ig terjedő korszakot öleli föl. Erről a tervről azt írja DEME, hogy „teljesen újszerűnek [hat], s ha valóban az lesz, könnyen kilendítheti egész nyelvtörténeti munkánkat a jelenségtörténetiség hagyományos sínjéről” (i. m. 23). 1974-ben a budapesti etimológiai konferenciát lezáró szakmai beszélgetésen a különböző intézményeket képviselő szakemberek egyöntetű támogatásával volt szó a magyar történeti nyelvten elkészítésének a szükségességéről és tervéről (BENKŐ: MNY. LXXX, 129): „az etimológiai szótárak [ti. a TESz. és a MSzFgrE.] elkészülte után célszerűnek látszik az erők nagyobb részét a nyelvtörténet más kutatási területeire, elsősorban a történeti grammatika művelésére összpontosítani...” (NytudÉrt. 89. sz. 309). 1975-ben HAJDÚ PÉTER, a Nyelvtudományi Intézet akkori igazgatója már ezt mondhatta: „Ez a munkálat most van tervezés alatt és az ELTE magyar nyelvtörténeti és dialektológiai tanszékével közös produkcióban fog készülni” (NyK. LXXVII, 323).

A megszerveződött kutatócsoport 1983 tavaszán széles körű részvétellel, tizenöt próbafejezet sokszorosított közreadása alapján tartott munkaértekezletet, s 1984-ben lépett a szakmai nyilvánosság elé részletes tájékoztatással (MNY. LXXX, 129—44). Közben BENKŐ LORÁND előadásaiból, tanulmányaiból (l. alább) értesülhettünk a készülő mű koncepcionális jellemzőiről, s mivel a munkaközösség több tagja is publikált egyet s mást saját fejezetének anyagából, s mert néhányan tudományos fokozatot is szereztek az általuk írt fejezet(ek) témakörének disszertáció igényű feldolgozásával, a nyelvész-társadalom nagyjából tájékozódva lehetett arról, hol tartanak a munkálatok. Az első kötet közvetlenül 1991 karácsonya előtt jelent meg, a második pedig 1992 végén. Mindkét impozáns kötet előállítására az Akadémiai Kiadót dicséri. Az első kötet alcíme: „A korai ómagyar kor és előzményei”, a második (II/1.) köteté: „A kései ómagyar kor. Morfematika.” A mű rövidítése: TNYt.

Mindkét kötet főszerkesztője BENKŐ LORÁND, az első szerkesztői E. ABAFFY ERZSÉBET és RACZ ENDRE, a másodiké egyedül E. ABAFFY volt. Mindkét kötetnek egy vagy több fejezet szerzőjeként (is) belső munkatársa volt E. ABAFFY ERZSÉBET, D. BARTHA KATALIN, I. GALLASY MAGDOLNA, A. JÁSZÓ ANNA, JUHÁSZ DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA, D. MÁTAI MÁRIA, A. MOLNÁR FERENC, SÁROSI ZSÓFIA, SZEGFŰ MÁRIA, ZELLIGER ERZSÉBET és ZSILINSZKY ÉVA. Csak az első kötet szerzője volt BALÁZS JUDIT, DÖMÖTÖR ADRIENNE, FARKAS VILMOS, HAADER LEA, S. HÁMORI ANTÓNIA, R. HUTÁS MAGDOLNA, PAPP ZSUZSANNA, PÓLYA KATALIN, SÍPOS PÁL és WACHA BALÁZS. Csupán a másodiknak volt munkatársa szerzőként LŐRINCZI RÉKA és G. VARGA GYÖRGYI.

A vállalkozás fontossága, tudományos jelentősége, a befektetett munkának a mennyisége és minősége egyaránt részletesebb szemrevételezést tesz megokolttá.

2. Mi tette szükségessé és lehetővé a történeti nyelvtan megírását és közzétételét? Több, egymással részben összefüggő okot is említenünk kell.

Új forrásanyagnak a kutatásba való bevonása. A nyelv-történeti kutatások felfrissítésének alapvető tényezője a nagy mennyiségű új adat, amely persze úgy kerülhet be a tudomány vérkeringésébe, ha filológiai megbízható szótárszerűen vagy másként meg van szerkesztve (I. BENKŐ: MNy. LXXII, 45). A történeti kutatások legnagyobb hátráltató tényezője a mindenkor jelen nyelvéllapotának a vizsgálatával szemben közismerten éppen az, hogy — ahogy haladunk az időben visszafelé — egyre töredékesebb és esetlegesebb anyaggal dolgozhatunk csak. Az adatok száma azért fontos, mert minél nagyobb korpusz áll rendelkezésünkre, megállapításaink, következtetéseink nyilvánvalóan annál megbízhatóbbak, s annál inkább alkalmazhatók statisztikai eljárások a gyakoriság, a változatviszonylatok stb. vizsgálatában. Minél régebbi az új adat, nyelvtörténeti szempontból annál értékeesebb. A legfontosabbak azonban azok az új adatok, amelyek addig nem adathozható nyelvi jelenségeket, szerkezetípust, formákat közvetítenek.

Árpád-kori szövegmélekek előkerülése nem zárható ki ugyan, valószínűségük azonban — sajnos — igen-igen csekély. A későbbi századokból viszont egyre nő a kutatásba bevonható nyelvemlékanyag, illetőleg a kutatás számára filológiai előkészített, megszerkesztett anyagközlés. Gondoljunk csak arra, hogy az utóbbi időben is tettek közzé kései ómagyar kori kódexeket, szójegyzékeket, leveleket, szótörténeti adatokat sorozatokban és folyóiratokban egyaránt. I. például a „Régi magyar kódexek” vagy „A magyar nyelvtörténet forrásai” című kiadványsorozatot. Rendelkezésre áll már az 1290-től 1604-ig megjelent glosszák színvonalas szótára, a „Régi magyar glosszárium” (értékelésére I. BALÁZS JÁNOS: MNy. LXXXI, 493), továbbá a „Középkori leveleink (1541-ig)” című forráskiadvány (HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS szerkesztésében, Bp., 1991.). A középmagyar és az újmagyar korra vonatkozóan pedig külön kiemelném az „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár” és a „Székely Oklevéltár” köteteit, idézván két ismertetőjét: „a történeti nyelvtan számos alaki és funkcionális kérdésére a legteljesebb választ a Tár kínálja” (KOROMPAY: MNy. LXXIX, 219), illetőleg „eredményesen fogjuk tudni használni mind történeti nyelvtani, mind szótörténeti munkálatainkban” (BENKŐ: MNy. LXXXI, 503).

Az etimológiai vizsgálatoknak a TESz.-szel összefüggő föllendülése együttjárt a szótörténet iránti érdeklődés növekedésével s új történeti szóanyagának a kutatásba való bevonásával. Mindez a történeti nyelvtani vizsgálatok számára is fontos pozitívum. (S ne feledkezzünk meg az irodalomtörténeti és történelemtudományi forrás- és szövegkiadványokról sem.) Simonyi életműve kapcsán KÁROLY SÁNDOR figyel föl arra, hogy „szótár és nyelvtan összedolgozása milyen nagyszerű eredményekre vezethet” (MNy. LXXXI, 134). Az ÉrtSz. és a MMNyR. (akadémiai nyelvtan) is párhuzamosan készült (i. h.), s ha időben nem is párhuzamosan íródott, mégis látok összefüggést a TESz. és a TNyt. elkészülte között is, hiszen a két munkatársi gárda részben azonos, a főszerkesztő pedig ugyanaz. Azon kívül szerves és előre eltervezett folytatásról van szó (I. az I. pont a.). S még valamit. Az etimológia és a történeti nyelvtani kutatások szorosan összefüggnek. Történeti nyelvtan nincs elemtörténet nélkül, elemtörténet nincs etimológia nélkül. De hangtörténet sincs etimológia nélkül. Nem véletlen, hogy a magyar történeti nyelvtanok (fontosabb

fejzeteinek) szerzői vagy tervezői, irányítói mind etimológusok (is) voltak (SIMONYI, GOMBOCZ, BÁRCZI), s az BENKŐ is.

A kutatási eredmények felhalmozódása. Mindegyik tudományban természetes folyamat a szerves továbbépülés. A nyelvtudomány történeti ágában ez — ha lehet — hatványozottan igaz. Mert ugyan a vizsgálati módszerek változ(hat)nak, szemléletünk módosul(hat), a vizsgálandó anyag azonban nyelvünk történetének korábbi szakaszaira nézve nagyrészt, a későbbieket tekintve pedig részben bizony ugyanaz marad, s maradnak zömmel a korpusz vizsgálatának a korlátai is. Ez a legfőbb magyarázata annak, hogy korábbi eredményeket elsöprő, alapjaiban megkérdőjelező olyan látványos fordulatok, korszakváltások, amelyek a nyelvtudomány egyéb területein elő-előfordulnak, a történeti nyelvészetben újabban nincsenek már. A másik ok a történeti nyelvtudomány nagy hagyománya, kétségtelenül imponáló eredményei, amelyek — kutatók nemzedékei áldozatos munkájának köszönhetően — nagyrészt szilárdan állnak. Ezeket „csiszolni, tovább finomítani, kiteljesíteni lehet, sőt kell, de megtagadni csak magának a nyelvtudománynak a megtagadásával lehetne” (BÁRCZI az újgrammatikus eredményekről: *Nyr.* XCIII, 313). Úgy tetszik, a diakrón vizsgálatokban viszonylag sok az adalék típusú közlés, a részletkérdések boncolgatása, részletekre vonatkozó ötletek fölvetése (emiatt persze nehezebb az áttekintés). Ennek elsődleges oka a történeti forrásanyag korlátozott volta s magyarázatának többrendbeli nehézségei. Egy-egy problematikus régi szó kutatók sorát is megszólaltathatja (l. A. MOLNÁR FERENC alapos tanulmányát: *Féze: MNy.* LXXXII, 169—90), anélkül, hogy a végső szó elhangzanék. Az adalékközlés korábban volt igencsak jellemző (l. például a *Nyr.* és a *MNy.* régebbi köteteit), újabban, a strukturális szemléletnek a térhódítása óta a részletkérdésekkel foglalkozó közlések száma erősen megcsappant, jóllehet létjogosultságuk nem vitatható. A kisebb-nagyobb nyelvtörténeti tárgyú cikkek igen nagy számúak (1830-tól 1970-ig l. *Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft I.*), s ha nem születtek volna rész-szintézisek, ez az óriási irodalom a maga egészében áttekinthetetlen volna. Nem véletlenül volt az a benyomása MARTINKÓ ANDRÁSNAK az ÓMS. vizsgálatakor, hogy bizony némely kérdés „kibogozhatatlanul, ellentmondásokkal zsúfoltan, reménytelenül össze van keverve” (Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. Bp., 1988. 205). A felgyülemlett részeredmények szét-szórtságuk miatt egyre inkább elsikkadnak, a módszertani újítások egyre nehezebben törnek utat maguknak. Ebből a helyzetből egy kiút van: korszerű összefoglaló munkák elkészítése. Gondoljunk csak arra, milyen lendítő szerepe volt annak idején BÁRCZI „Magyar hangtörténet”-ének!

A nyelvi előzményeknek, tehát az alapnyelvi örökségnek a számbavétele nélkülözhetetlen, ha az ősi és a korai ómagyar korról van szó. Ezért az uráli összehasonlító nyelvtudomány vonatkozó megállapításai a magyar nyelvtörténeti vizsgálatoknak részben kiinduló, illetőleg mindenképpen viszonyító pontja. Minél többet tudunk ugyanis az uráli, finnugor és ugor alapnyelvről, illetőleg a magyar nyelv alapnyelvi örökségéről, annál többet s biztosabban mondhatunk az ősmagyar és a korai ómagyar kor magyar nyelvéről, az akkori nyelvi változásokról. Az ősmagyar és a korai ómagyar kor eseményeit vizsgáló nyelvtörténész tehát közvetlenül rá van utalva az uráli összehasonlító nyelvtudomány megállapításaira. Érthető és jogos ezért a magyar nyelvtörténészek óhaja, hogy a finnugrista szakemberek időnként foglalják össze eredményeiket (l. BÁRCZI: *NyK.* LVIII, 33; miként persze fordítva is: „elvárható és nélkülözhetetlen volna az ősmagyar nyelvtörténet homályainak oszlatása”: HAJDÚ PÉTER in: *Rédei-Festschrift* 167). Nos: LAKÓ GYÖRGY

1965-ben a magyar hangállomány finnugor előzményeit (NytudÉrt. 47. sz.), HAJDÚ PÉTER pedig 1966-ban az alapnyelv egészére vonatkozó újabb ismereteket s nyelvünk alapnyelvi örökségét foglalta össze (Bevezetés az uráli nyelvtudományba; 1. még uő., Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981., 1988²).

Szemléleti-módszerbeli változások. A magyar nyelvtörténeti kutatások is jó ideig hangtáncpontúak voltak. Az ötvenes évektől a nyelvjárástörténeti vizsgálatok megindulása (erre l. DEME in: Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956. 325—6), majd pedig az irodalmi nyelv kialakulásának módszeres vizsgálata jelentette e kutatások tematikus és módszerbeli bővülését (BENKŐ: MNy. LX, 139—40, 142). Az utóbbi mintegy két-három évtized további számottevőnek mondható változásokat hozott. Ezek a változások az általános nyelvelmélet és a leíró nyelvészet fejlődésével függnek össze, azok bizonyos eredményeinek az alkalmazásáról van szó (HERMANN: NyK. LXXVII, 36). A három legfontosabb: a) elem- és jelenségtörténet mellett rendszertörténetet is adnak, illetőleg igyekeznek adni a nyelvtörténészek (vö. már DEME: MNy. LXIV, 16), b) a szinkronikus elv a diakronikussal mintegy egyenrangúvá vált, erősítve a funkcionális szemléletet és a rendszerszemléletet, c) a szöveggéközpontú szemlélet tért hódít a nyelvtörténeti vizsgálatokban is annak a felismerésnek köszönhetően, hogy „a nyelvi közlés . . . szükségszerűen szövegszerű” (BALÁZS JÁNOS: NytudÉrt. 104. sz. 36; 1. még: KÁROLY SÁNDOR: MNy. LXXXI, 140; HADROVICS, Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 17). SIMONYI-nál a történetiséget még az eredetre vonatkozó magyarázatok jelentik. A nagy úttörő szemléleti téren is GOMBOCZ: nemesak a szinkrón adatok használhatóságát, hanem a szinkrón leírások nyelvtörténeti fontosságát is fölismeri (idézetét l. az I. pont a.), és nála kap igazi szerepet a funkcionális szempont (l. KÁROLY SÁNDOR: MNy. LXXXI, 133). BÁRCZI az, aki elsőként írt le szinkrón részrendszereket nyelvtörténeti vizsgálataiban (l. például a szótövek leírását a TA.-ben és a nyelvtörténeti korszakok szerinti fonémaállomány-összefoglalásait a Htört.-ben és a MNyTört.-ben; vö. ehhez E. ABAFFY in: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ Bp., 1991, 50—1). A legutóbbi évtizedek megújuló nyelvtörténeti szemléletének elveit több fontos tanulmányban BENKŐ fejt ki (ÁltNyelvTan. V, 41—67, NyK. LXXVII, 327—44, NytudÉrt. 104. sz. 15—28, Nyr. CXII, 386—97; 1. még KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 104. sz. 41—53), l. például: „szükséges és teljes értékű nyelvtörténeti feladattá vált a múltbeli szinkrón leírás; szemléleti átalakulást hozott a változásoknak a nyelvi struktúra változásaként való felfogása” (NyK. LXXVII, 331).

A magyar történeti nyelvtudomány általában kapcsolatot tartott az európai kutatások fő áramával. Ebben az európai látókörű hungarológus nyelvtörténészeink (SIMONYI, GOMBOCZ, BÁRCZI stb.) és a nálunk művelt idegen filológiák vezető személyiségeinek (NÉMETH GYULA, KNIEZSA ISTVÁN, GÁLDI LÁSZLÓ, LIGETI LAJOS, TAMÁS LAJOS, ZSIRAI MIKLÓS stb.) volt döntő szerepük (az utóbbiak hungarológus nyelvészek is voltak, vö. BENKŐ: MNy. LXXXVII, 3). Az általában magas színvonalú magyar nyelvtörténeti kutatások — a külfölddel egybevetve — egy ponton feltűnő hiányosságot mutattak: nem készült el a magyar nyelvnek a történeti nyelvtana (BENKŐ: NytudÉrt. 65. sz. 64; RÁCZ: NytudDolg. 21. sz. 61). A TNyt. megjelentének az érezhető adósságnak a törlesztése is (I, 18).

A tudományszervezési oldal. A nyelvtudomány fejlődésében korábban egy-egy kiemelkedő tudós szerepe döntően meghatározó volt. Az utóbbi évtizedekben az egyéni teljesítmények mellett egyre nagyobb szerephez jut a tudó-

mányszervezés. Nemcsak az elvégzendő feladatok kijelölésében, sorrendezésében, pályázati pénzekhez juttatásában, hanem végrehajtásuk menedzselésében, kutatócsoportok létrehozásában és működtetésében is. A kutatócsoportok megjelenése olyan munkák elvégzését, olyan művek megalkotását is lehetővé teszi, amelyek egy — mégoly kitűnő és óriási munkabírású — tudós lehetőségeit messze meghaladják. Nyilvánvaló példának okáért, hogy sem értelmező szótárunkat, sem a magyar nyelvjárások atlaszát, sem pedig történeti-etimológiai szótárunkat egy ember nem készíthette volna el, főként nem annyi idő alatt, ahogy azok elkészültek. A magyar nyelv teljes történetét átfogó részletes nyelvtan megírása is merő utópia lett volna másként. Világosan látta ezt már KNEZSA (i. h.), s láttatták a magyar nyelvtudomány torzói (l. ezzel kapcsolatban HADROVICS véleményét az „igazi nagy magyar jelentéstan” elkészítéséről: i. m. 17). Ám jól szervezni nagyon nehéz. Józanul számot vetni a meglévő lehetőségekkel lehet, a jövőbe látni azonban nem. A felelős tudományszervezőknek azt kell körvonalazniuk, kikkel, mit, mennyi idő alatt lehet elvégezni úgy, hogy a pénzügyi feltételek is biztosítva legyenek. Az elmúlt évtizedek kollektív vállalkozásainak a tapasztalataira is támaszkodva joggal írta BENKŐ LORÁND, hogy az „ilyen típusú munkálatokban elengedhetetlen a megfelelő szervezettség kialakítása és fenntartása, a lehetőség szerint egységes szemlélet és eljárás-mód biztosítása, továbbá a kölcsönös segítségben és kritikában megnyilvánuló közösségi szellem megteremtése” (MNY. LXXX, 137). Ez pedig a munkatársaktól nem kevés (ön)fegyelmet és lemondást követel, s idővel bizony belefáradási, fásultsági tüneteket is óhatatlanul magával hoz. Az eddigi eredmények a szervezés megalapozottságát igazolják. Sikerült ugyanis kialakítani egy munkacsoportot, amelyik tette és teszi a dolgát. Amelyikben szervesen ötvöződött és ötvöződik az idősebbek nagyobb tudása és tapasztalata s a fiatalok nyelvtörténeti érdeklődése, az új iránti fogékonysága. Miként annak idején a TESz. megalkotásakor volt, akként most is gyümölcsöző az egyetem és a Nyelvtudományi Intézet együttműködése, az erők összefogása. A szervezőmunka sikerének fő letéteményese kétségkívül Benkő Loránd, aki kamatoztatta párját ritkító tudománytervező (a szóra l. IMRE SAMUJin: Benkő-empl. 23) tapasztalatait.

A TNyt. nemcsak tudományos eredményeit tekintve szerves folytatás, a munkatársi gárdát tekintve is az. Mert emlékezzünk csak: a tervezésben tanácsaival részt vett annak idején BÁRCZI (I, 20). A munkatársak egy része Paisnak, Bárczinak közvetlen tanítványa, majd közeli munkatársa volt. A középkorúak még hallgatták, illetőleg hallgathatták a nyugdíjas Pais speciális kollégiumait, Bárczi előadásait, majd speciális kollégiumait. A fiatalabbak pedig elsősorban Benkő-tanítványok, illetőleg Benkő munkatársai, de vannak közöttük olyanok is, akiket már a közép-nemzedék egynémely tagja is tanított az egyetemen. Ily módon okkal mondhatjuk, hogy a TNyt. minden tekintetben a „budapesti iskola” (l. BENKŐ: MNY. LXXXVII, 1 kk.) szellemében fogant és készült szintézis.

Igény a magyar nyelvtörténet egészét felölelő, egységes történeti nyelvtanra. Ez az igény „tudománytörténeti szükségszerűség” (BENKŐ I, 18; kifejtve ott és MNY. LXXX, 129—31). A felhalmozódott nyelvtörténeti kutatási eredmények pusztá összegzése is elvégzendő feladat volna. Pusztá összegzés azonban nem lehetséges itt, hiszen nem egyszerű mennyiségi — összeadásról van szó. Különböző vélemények, hipotézisek, magyarázatok, értelmezések között csak körültekintő mérlegeléssel és önálló véleményalkotással lehet érdemben állást foglalni. Ez pedig még akkor is új tudományos eredményekhez vezethet, ha a kutató ugyanazokkal az adatokkal s ugyanazon szemlélettel dolgozik, mint elődei.

A TNyt. esetében azonban nemcsak részben új adatokkal, hanem számottevően módosult szemlélettel is dolgunk van, s ez eleve új eredményeket ígér. A korszerűbb szemlélet és a szintetikus látásmód (a szintézisek magyar nyelvtudománybeli szerepére I. BENKŐ: NytudÉrt. 65. sz. 41—65) új megvilágításba helyezi a korábbi megoldásokat, egyszersmind igazol vagy cáfol régebbi megállapításokat, bizonyít vagy elvet hipotéziseket, illetőleg fókuszba állít megoldatlan problémákat, kutatási fehér foltokat, s ezekre — ha tud — választ ad. A TNyt. a „korszerűsége törekvés jegyében” (RÁCZ: MNy. LXXX, 144) vállalta a szöveggrammatika — úgyszólván előzmények nélküli — feldolgozását is.

3. A nyelvtani rendszernek, illetőleg nyelvtannak szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt van. A TNyt. valahol középúton van a kettő között. A nyelvi szintek (fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) közül ugyanis nem tárgyalja a fonémaszintet, úttörő vállalkozásként szól viszont a szövegszintről, már tudniillik a szövegszerveződésnek a grammatikai sajátosságairól (RÁCZ i. h.). Ez a legtöbb külföldi történeti nyelvtanhoz képest is üdvözlendő újítás, amely ily módon eleve friss tudományos eredményeket ígér. BENKŐ a bevezetőben említi azokat a területeket, amelyeknek a leírására nem vállalkoztak: hangtan, lexika, jelentéstan, stilsztika, nyelvjárástörténet; hozzáteszi azonban, hogy az ezekhez kapcsolódó kérdések tömegét érintik a nyelvtan különböző fejezeteiben (I, 22—3). Hogy nem vállaltak többet, abban megítélésem szerint nemcsak a nyelvtannak imént említett, egyébként meglehetősen gyakori felfogása, s nemcsak a terjedelmi növekedés veszélye (I, 23) játszott szerepet, hanem annak reális fölmérése is, hogy a körülmények nagyjából ennyit tettek lehetővé. Megértem és elfogadom tehát a TNyt. eljárását, mégis azt mondom, szembetűnő a történeti hangtan hiánya. A korai ómagyar kornak és előzményeinek a tárgyalásához történeti hangtan nélkül ugyanis nem lehet hozzányúlni. Természetesen a TNyt. is lépten-nyomon foglalkozni kényszerül hangtörténeti kérdésekkel (a mondattani és a szöveggrammatikai fejezetek kivételével). Az ómagyar morfeumatika ugyanis tömény hangtörténet. Az ósmagyar és az ómagyar kori morfológiai változások döntő többsége hangtani változások közvetlen következménye. Véleményem szerint nagyobb nyereség lett volna a korai ómagyar kor nyelvtana számára a hangtani fejezet, mint a szöveggrammatikai. Tudom persze, nem az előbbinek az árán van az utóbbi, s természetesen nem az utóbbi megírását helytelenítem (a szöveggrammatikai problematika — az adatolhatóság miatt — a kései ómagyar kortól válik igazán izgalmassá és hozzáférhetővé). Úgy látom, hogy a korai ómagyar kor szöveggrammatikai fejezetének — a feldolgozható anyag gyér volta miatt — a mondattant kiegészítő appendix-jellege van, ezzel szemben a történeti hangtan fontos alapozás lett volna. — A jelentéstant GOMBÓCZ annak idején történeti nyelvtana negyedik kötetének tervezte. HADROVICS tervezetében „a jelentéstan . . . A szóalkotás vizsgálatával lesz egyenrangú diszciplína, és a nyelvtan rendszerében szorosan mellette foglal helyet” (NytudÉrt. 83. sz. 177). A legtöbb történeti nyelvtanban azonban nincs külön jelentéstani fejezet. Ennek egyik oka bizonyára a „jelentéstan nehézsége és magányossága” (HADROVICS i. m. 30), a másik a BENKŐTől említett körülmény, hogy tudniillik valamennyi fejezetben jelentéstani kérdések tömegét is érintették.

A TNyt. három önálló fejezete a morfeumatikát, a mondattant és a szöveggrammatikát tárgyalja. A morfeumatika szófajközpontú, valamennyi ma is meglévő szófajtypusról esik szó az igéktől az indulatszókig. Az igék és a névszók fejezetében külön alfejezetekben a képzés, a jelezés és a ragozás kérdéseit is tárgyalják, az

igenevekében pedig a képzését. A szóösszetétel külön, a szófajoktól elkülönített fejezetet kapott; ebben, valamint a névszóképzésről szóló fejezetekben olvashatunk a tulajdonnevekről is, s ezt örömmel nyugtázzuk. Önálló fejezet szól a két- és többszófajúságról, a szófajváltásról. A „mondattani rész is jórészt szófajközpontú szemléletű” (I, 23), s ebben a mondat szerkezetéről, a mondatot felépítő (szó) szerkezetekről s az összetett mondatokról van szó. A szöveggrammatikai fejezet tört része a többinek, ebben a szövegmondatok összekapcsolásáról, a szövegmondatokban jelentkező hiányról, az anaforikus elemek szövegösszekötő szerepéről, s a szöveg szemantikai, szintaktikai és ritmikai kohéziójáról, valamint az idézés módjairól olvashatunk.

Közhely, hogy a nyelv rendkívüli bonyolultsága miatt milyen súlyos akadályai vannak a pontos állapotleírásnak. KIEFER szerint teljes grammatika megalkotása gyakorlatilag megvalósíthatatlan célkitűzés (Nyr. C, 81). A történeti nyelvtanok esetében a „teljesség” a rendelkezésre álló nyelvemlékes anyag számbavételére vonatkozhat elsődlegesen, s ennek függvényében — hogy tudniillik az adatok mit tesznek lehetővé — arra, hogy leírható-e valamennyi nyelvi szint vagy sem. Ami az anyagfeldolgozást illeti: a korai ómagyar korból rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyagot a TNyt. maradéktalanul feldolgozta (I, 20). Ami pedig a forrásanyag kínálta vizsgálati lehetőségekre vonatkozik: egyetlen nyelvi szintet sem lehetett teljesen leírni!

4. Általánosnak mondható hagyomány a magyar nyelvtudományban, hogy a magyar nyelv története tárgyalása egy fajta részének tekintik bizonyos előzmények taglalását, s *előmagyar* megjelöléssel külön korszakként veszik számba az uráli, finnugor és ugor alapnyelv idejét (l. például BÁRCZI in: MNyTört. 489—96). E szemlélet alapján írták és írják, hogy „a magyar nyelv *önálló* (vagy *külön*) életében” ez és ez történt (gyakori ez a TNyt.-ban is, l. például I, 285, 320, 353, 401, 433, 442, 476, 501) — mintha a magyar nyelvnek lett volna valaha is „nem önálló”, „nem külön” élete. Amennyire helyes — mert minden vitán felül áll —, hogy a magyar nyelvtörténet (különösen az ősmagyar és a korai ómagyar kor) számára nélkülözhetetlenek az uráli összehasonlító nyelvtudomány megállapításai, megítélésem szerint annyira helytelen az uráli, finnugor és ugor együttelés korszakának (l. például BÁRCZI, Htört.² 5—6) nevezett állapotot bármilyen formában is a magyar nyelv története részének tekinteni. A magyar nyelv története mindenféle megszorítás („tulajdonképpen”, „valójában”, „szigorúan véve”, „szorosabban véve” stb.) nélkül akkor és azzal kezdődött, amikor a leendő magyar etnikum kiszakadt az ugor közösségből. Magyar (és bármely más) nyelv csak azóta és csak addig van, amióta és ameddig nem azonos mással. A szóban forgó hagyománnyal magyarázható, hogy a TNyt. bevezetőjében BENKŐ mintegy mentegetőzik, hogy a nyelvtan miért nem mutatja be „az úgynevezett »előmagyar« korszak, vagyis a rokon nyelvektől való elválás előtti időszak grammatikai” problematikáját (I, 22). Ha ezt tette volna, nemcsak magyar történeti nyelvtan volna.

Annak tisztázása, hogy mi volt s mi történt az uráli, finnugor és ugor alapnyelv idején, az uráli összehasonlító nyelvtudomány feladata (l. ehhez BENKŐ I, 22). Az ősmagyar kor előtti állapotokról és változásokról szólni (például I, 160) egészen egyszerűen nem a magyar történeti nyelvtan dolga. A magyar (s természetesen a finn, az észti, a vogul stb.) történeti nyelvtanban — az előzményeket illetően — az uralisztika megállapításaira szükséges, egyszersmind azonban elégséges is hivatkozni. S az uráli, finnugor, ugor elemekre, jelenségekre visszavezethető magyar (vogul

stb.) elemeket, jelenségeket egyértelmű terminusokkal *alapnyelvi örökség*-nek vagy *alapnyelvi előzmény*-nek célszerű összefoglalóan neveznünk. A TNYt. nem kevés esetben rokon nyelvi adatokat is közöl. Ha ezeket „konkrét” alapnyelvi előzményeknek, tehát például az alapnyelvre föltett fonémáknak vagy szóelemeknek (l. a *ki, mi* rokon nyelvi megfelelőit: I, 478, l. még 501) az igazolására hozzák, akkor fölöslegesek. A magyar (vogul, finn stb.) történeti nyelvtanokban ugyanis maga az előzmény (tehát a rekonstruált alapnyelvi alak) fontos, nem pedig XIX. vagy XX. századi vogul, zürjén stb. adatok. Ha viszont a magyar és a rokon nyelvek (vagy valamely rokon nyelv) közötti szemléleti azonosságot akarjuk igazolni, elég volna a tény megemlítése (például: hasonló szerkezetek vannak az obi-ugor nyelvekben, l. így I, 284), de nincs szükség bonyolult átírású szerkezetek, szavak közlésére. Alapnyelvi elemekről, jelenségekről szólva többször is olvasható a TNYt.-ban, hogy valami „lényegében” (I, 282), „tulajdonképpen” (I, 353), „voltaképpen” (I, 261) alapnyelvi jelenség, illetőleg örökség. Ha már megszorítást alkalmazunk, a *valószínűleg* vagy *kérdőjelesen* megfelelőbb volna.

Az ősmagyar kor a maga legalább két évezredével a magyar nyelvtörténetnek nemcsak a leghosszabb, hanem — e nyelv grammatikai arculatának a kialakulása szempontjából — a legfontosabb korszaka is (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 38, NytudÉrt. 130. sz. 25). Minél többet tudunk tehát róla, annál többet tudunk nyelvtani rendszerünk formálódásáról. Nyelvemlékek hiányában azonban csak annyit állapíthatunk meg, amennyit az előző és a követő időszakról való ismereteink összehasonlító vizsgálata lehetővé tesz. Ez magától értetődő kutatásmódszertani alapelv (BÁRCZI: NytudÉrt. 130. sz. 7—10), amelyről a TNYt. bevezetőjében BENKŐ szól röviden (I, 24; éppen ezért fölösleges ezt több fejezet bevezető részében újra és újra megfogalmazni, l. például I, 41, 160, 353, 401). Az ősmagyar kor elejére fölteendő állapot nagyjából-egészéből azonosnak vehető az ugor alapnyelvi állapottal. Az ősmagyar kor eleji állapot rekonstruálásában a korai őmagyar adatok — az óriási időbeli távolság s a magyar nyelvnek közben lezajlott nagy változásai miatt — vajmi kevés szerepet játszhatnak. A magyar nyelvtörténeti kutatások számára alapvetően fontos tehát minél többet tudnunk alapnyelvi örökségünkről és az alapnyelvi állapotokról általában, s kiemelten fontos volna többet tudni az ugor alapnyelvről (l. például: BENKŐ: NytudÉrt. 104. sz. 19; MIKOLA: i. h. 32).

5. A nyelvtörténeti kutatásokban alkalmazható megközelítésmódokat, vizsgálati lehetőségeket, következőképpen eredményeket is mindenekelőtt a történeti forrásanyag, annak jellege és mennyisége szabja meg. Az tehát, hogy a nyelvi rendszer mely részlegeit, milyen korból s mennyire tudjuk adatolni. A mai nyelvet leíró nyelvész folyamodhat introspekcióhoz, kísérleti módszerekhez, a megfigyelés számos módjához, igénybe veheti nyelvi és kommunikatív kompetenciáját. A nyelvtörténész egyiket sem teheti. Számára csupán a történeti adat marad többnyire, azaz a korpuszelemzés lehetősége. Ebből az következik, hogy a régi nyelvállapotot vizsgáló nyelvtörténész általában nem juthat el az egzaktságnak s a bizonyosságnak arra a fokára, amelyre a leíró nyelvész eljuthat. A nyelvtörténész voltaképpen feladata éppen azért az, hogy lehetőség szerint minél jobban közelítse a nyelvtörténetet az egykor volt nyelvi realitáshoz. Ezt pedig akkor s úgy teheti, ha a nyelvtörténeti tényekből, a nyelvi adatokból indul ki, s tényisztelete alkotó, kritikus fantáziával párosul („a történeti nyelvtanban tájékozódni akarónak bizonyos történeti nyelvérzékkel kell magában kifejlesztenie, mert csak így tudja igazán a változásokat érzékelni”: HADROVICS i. m. 17). Fantáziája

azonban nem csaponghat: az adatok cövekelik ki a gondolat szárnyalásának határait.

A szinkrón leíró nyelvtanok nyelvi tényeket, azaz adatomlátható elemeket, jelenségeket, szabályokat foglalnak magukban. A mai magyar nyelvváltozatok elemeit, jelenségeit például tényszerűen, konkrét adatokkal igazolva írhatjuk le. A történeti nyelvtanok az adatomláthatókon kívül kikövetkeztethető, ezen belül igazolható és valószínűsíthető elemeket, jelenségeket, szabályokat is tartalmaznak. Igazolhatónak a nem adatszerűen, hanem közvetett módon bizonyíthatókat nevezem, más szóval azokat az elemeket, jelenségeket, szabályokat, amelyek a tudomány pillanatnyi állása szerint az adott korra vonatkozóan igazoltnak tekintendők. Például: a finnugor alapnyelvben már volt külön igei és főnévi szófaj; az ősmagyarban voltak indulatszók, megvolt már a *-hat/-het* igeképző és az alanyi meg a tárgyas ragozás. E kategória többféle magyarázatot értelemszerűen kizár. A valószínűsíthető elemek, jelenségek, szabályok is csak közvetett módon tételezhetők föl. Különböző valószínűségi fokozatú hipotézisekről van tehát szó, amelyek egyik esetben sem érik el a tudományos igazolhatóságnak az előbbi kategóriában kifejezhető fokát. Idetartozik minden olyan elem, jelenség, amelynek kialakulása többféleképpen is magyarázható, de természetesen egy feltevésees hipotézisek is tartoznak ide. Például: az *én* személyes névmás létrejöttének módja (I, 358), az *ikes* ragozás és az *-l* igei személyrag kialakulásának módja (I, 125—6).

Minél régebbi korokba megyünk vissza, annál inkább nő az ismeretlen és a csak valószínűsíthető elemeknek és jelenségeknek a száma, s ahogy közeledünk a mához, úgy nő az adatomláthatóké és az igazolhatóké. Az ősmagyar kor az egyik szélső pólus: semmi sem adatomlátható, ezért sok az ismeretlen elem és jelenség, de sok a valószínűsíthető is. Az újmagyar kor mai állapota a másik pólus: (elvileg) minden adatomlátható, hozzáférhető, tehát nincs ismeretlen — legföljebb azzá lehet, ha nem regisztráljuk. Az adattalan ősmagyar és a viszonylag gyér adatoltságú korai ómagyar kor csekély töredékét nyújtja a nyelvtanírónak ahhoz képest, ami a mai nyelvet leíró kutatónak a rendelkezésére áll. KÁROLY SÁNDOR föl is tette a kérdést: vajon Árpád-kori szövegeinknek megfelelő mai szövegek alapján milyen mai magyar nyelvtant lehetne írni (MNy. LXXVIII, 221)? Válasza: „az ómagyar szöveganyag, ami rendelkezésünkre áll, egy ómagyar nyelvtan megírásához nagyon kevés” (uo.). Nos: ha elfogadjuk, hogy a par excellence nyelvtan a szinkrón leíró nyelvtan, akkor minden történeti nyelvtan eleve speciális nyelvtan. Mert jóllehet egyetlen nyelv szinkrón leíró nyelvtana sem tudja átfogni az adott nyelv egyidejű állapotának a teljességét, a történeti nyelvtanok ebbéli korlátozottsága eleve jóval nagyobb, s minél régebbi nyelvállapotot vizsgálunk, annál inkább. Milyen nyelvtan írható — tegyük föl mi is a kérdést — kevés nyelvmelék alapján? Bizony csak váz-nyelvtan. Főként, ha a történeti szinkrón metszetek leírására gondolunk. Ilyen körülmények között meg lehet-e felelni annak az elvi-módszerbeli követelménynek, amit a „szinkrón metszetek kikristályosításának szükségessége” (I, 24) jelent? Vajon az ősmagyar és az ómagyar kor két és fél évezredes történetének számos szinkrón metszete közül hányat s hogyan lehet leírni? (Az egyidejű állapot szinkrón leíró értelmezése — ti. 3—4 évtized: MMNy. 5—6 és KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXVII, 281 — a gyakorlati nyelvtörténeti leírás szempontjából túl szűk, tehát bővítendő.) A TNyt. legtöbb fejezetének korszakolása így fest: az I. kötetben: az ősmagyar kor elején, az ősmagyar kor folyamán, a korai ómagyarban; a II. kötetben: a kései ómagyarban. Azaz állapotleírást adni a korai ősmagyarra, a korai és kései ómagyarra vonatkozóan tartanak cím szerint lehetségesnek. A gyakorlat is ez: az ősmagyar

kor elejére vonatkozólag néhány metszetrészletet közöl a TNyt. (például I, 122, 554), a korai ómagyarból jóval többet (például I, 150—1, 458—9), a kései ómagyar kor — mintegy két évszázadának a — leírását pedig eleve állapotleírásnak tekintik. A történeti szinkrón metszetek leírásában a TNyt. kétségtelenül nagy előrelépést hozott, s ennek kézzelfogható következményei a nyelvi változások magyarázatában is egyértelműen jelentkeznek. Az állapotleírás lehetőségeit persze nemcsak az adatoltság foka és milyensége, hanem a leírandó nyelvi szint is befolyásolja. A gyorsan változó nyelvi szintek (a morfológia például) a maguk változat- és változásdominanciájával nehezebben írhatók le, mint a jóval kevésbé változékony mondat- és szövegszint (I, 24). Nem ok nélkül az a benyomásunk tehát, hogy a korai ómagyarról szóló több fejezet csupán történeti, s nem leíró, a szöveggrammatikai fejezet pedig nem is történeti, hanem leíró.

A TNyt. első kötete a magyar nyelv történetének a XIV. század közepéig tartó, mintegy két és fél ezer évet felölelő szakaszát mutatja be. Tehát a nyelvemléktelen ősmagyar kort és az ómagyar kornak a — nyelvtani szempontból különösen is — alig nyelvemlékes korai évszázadait. A korai ómagyar adatok szórványosak, véletlenszerűek, nem egyenletesek. Forrásanyag csak a XIV. század második felétől áll rendelkezésünkre oly bőségben, amely „adatszerűen konkrétan és részletesen megközelíthetővé” (I, 24) teszi — a későbbi évszázadokat. Pontos az I. kötet címe: a korai ómagyar kor és előzményei. Így ugyanis nincs ígérve az ősmagyar kor bemutatása. A II. kötettől átfogott kései ómagyar kor a maga két évszázadával csupán tört része az I. kötetben tárgyalt évszázadoknak. Adatolthatóság tekintetében azonban sokkal jobban áll, jölehet „Az adatgazdagság . . . még a kései ómagyarban is csak viszonylagos” (II, 22). Az egyik legnagyobb gond az, hogy a rendelkezésre álló adatok a vizsgált korok magyar nyelvhasználatának csupán igen szűk szeletét, elenyésző töredékét mutatják. E források alapján az akkori írott magyar nyelvvel kapcsolatban kapunk közvetlen információkat. Ez az akkori írott magyar nyelv részben és elsősorban nyelvjárásokat, részben — a kései ómagyar kortól — nyelvjárásias írott nyelvet, illetőleg ezeknek a vegyülékét takarja. Mindeme megszorítások ellenére azt mondhatjuk, hogy a történeti forrásanyag a kései ómagyar kor magyar nyelve grammatikájának minden lényeges kategóriáját, vonását, illetőleg azoknak a leggyakoribb megjelenési formáit nagy valószínűséggel tükrözi, így egy kései ómagyar nyelvtan megírásának lehetőségét erről az oldalról aligha volna megokolt vitatni.

A nyelvhasználat többsikú volta, tudniillik tér- és időbeli variálódása, társadalmi rétegzettsége, műfaji kötöttségei (l. BALÁZS JÁNOS: NytudÉrt. 104. sz. 36), a közlésmód alapvető jellege (beszélt vagy írott) csak kellő adatoltsággal közelíthető meg s írható le. E tekintetben a legnagyobb hátrányt az jelenti az ómagyar kori nyelvi események vizsgálatában, hogy csak ritkán tudjuk nyelvváltozathoz kötni adatainkat. A lokalizálás lehetőségei számottevően csak a középmagyar korban nőnek meg (BENKŐ: MNy. LX, 144). Magától értődik, hogy a TNyt. írói léptenyomon a pontos válaszadást lehetetlenné tevő akadályokba ütköztek, s efféle megállapításokat tehetek csak: „időben és talán térben vagy esetleg nyelvtípusban terjeszkedő jelenséggel van dolgunk” (II, 205). A változások szempontjából külön figyelmet érdemelnek az adatokban mutatkozó ingadozások. Ezek ugyanis éppen zajló nyelvi változások hírnökei lehetnek (l. például II, 328, 356, 399). A (szinkrón és diakrón) ingadozások egy részét adataink nem tükrözik (a *bizik* : *bizalom*-típusú szavakban például a hosszúságot nem jelölték az ómagyar kor végéig: II, 21). Ahol igen, ott elvileg mindig több oka is lehet az ingadozásnak; „az ingadozások hátteré-

ben többnyire belső, rendszertani okok húzódnak meg” olvassuk egy helyen (II, 324). A belső rendszertani okok mellett igen gyakran szóba jöhet, ezért számba veendő, illetőleg vehető a nyelvhasználat területi tagolódása (ne feledjük, az ómagyar kor beszélt magyar nyelve még kizárólag nyelvjárások összessége), a nyelvjárások keveredése (l. BÁRCZI in: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárás-történet. Bp., 1956. 308—9), a kései ómagyarban pedig mérlegelendők a többé-kevésbé tudatos egységesítő, normalizáló törekvések és hatások is. Az a tény, hogy bizonyos adatokat, illetőleg az adatok tükrözte jelenségeket „összhangba hozni egymással még nem tudunk” (BÁRCZI i. m. 309), abból is következhet, hogy különböző nyelvváltozatokból származó, esetleg vegyülékes, tehát egymásnak „rendszeridegen” elemek kerültek egymás mellé, s ezek egyazon nyelvváltozat belső ingadozásának tűnhetnek a nyelvtörténész szemében. A nyelvhasználat többsíkú voltát és rétegzettségét alig vagy egyáltalán nem tükröző gyér adatoltság miatt többször is lehet az az érzése az olvasónak, hogy a TNyt. szerzői olykor az egyidejű rendszer variabilitását túlozzák el, hogy a kelleténél talán gyakrabban hivatkoznak a nyelvi egységesülés lehetséges jeleire, hogy — a többi magyarázathoz képest — nagyobb súlyt fektetnek az egyidejű rendszerben jelentkező kronológiai különbségekre. Ezek azonban benyomások esupán, sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudnám őket megnyugtató módon. Határozottabban meg lehet viszont fogalmazni azt a véleményt, hogy az adathiányból következő hézagok kitöltésében az általános tanulságokat többnyire rövidebben is meg lehetett volna fogalmazni, s a módszertani eszmefuttatásokból is több lett volna a kevesebb némelykor. Ebben esetleg szerepe lehetett annak a nem föltétlenül tudatos törekvésnek, hogy az adathiány okozta réseket, űrt következtetésekkel töltsék ki, a célból is, hogy nyelvtanszerű legyen a korai ómagyar kor nyelvtana is.

6. Milyen szemléletű a TNyt.? A bevezetőben nem nevezi meg BENKŐ, azonban egyértelművé teszi, hogy a munkaközösség alapállása tükröződik valamennyi fejezet tárgyalásmódjában (I, 25). Való igaz: mindegyikből kiviláglik, hogy e nyelvtan strukturális-funkcionális koncepció jegyében íródott. Ezt tükrözi az egyes korszakok tárgyalásának a fő rendezési elve is, minthogy alaki-szerkezeti és jelentésbeli-funkcionális oldalról, a kettő egymást föltételező voltából kiindulva vizsgálnak következetesen minden elemtípust és jelenséget. Ennek a felfogásnak az általánossá válása összefügg a szinkronikus elvnek a nyelvtörténeti kutatásokban való térhódításával, ami erősítette a rendszerszemléletet, s ezzel tudatosította, hogy a nyelvi változások okai és lehetőségei az egyidejű állapotban működő nyelvi elemek és jelenségek kölcsönös meghatározottságában is kereshetők és keresendők. Mindegyik fejezetben elvszerű következetességgel sorjáznak azok a logikus, meggyőző érvelések, magyarázatok, amelyek rendszerbeli (alaki és funkcionális) összefüggésekkel operálnak. Gondolok itt a szinonímia, polisziémia, antonímia, a homonima-félelem, a szövegbeli összefüggések, a mondatfonetikai tényezők nyelvi változásokat befolyásoló szerepének magyarázó elvként való alkalmazására vagy grammatikai funkció nyelvi változást (meg)akadályozó szerepének a tudomásulvételére.

A történeti nyelvtanok központi feladata a nyelvi változásoknak a leírása („a diakrón változások bemutatására különleges súlyt helyeztünk”: BENKŐ I, 24). Ami a grammatikai események leírását illeti, a TNyt. rögzíti egyrészt a változásoknak a tényét (mi mivé változott), másrészt igyekszik kideríteni okait és lefolyásának módjait (miért és hogyan változott, ami változott), különös tekintettel „a rendszerösszefüggésekre és azok indukáló hatására” (I, 24). Az első feladatkör könnyebben

megoldható, s adott forrásanyagra korlátozva a teljesség igényével oldható meg. (Bizonytalansági tényezők itt is vannak, l. az olvasati kérdőjeleket.) Tényként könyvelhetjük el például, hogy *halom* szavunk a korai ómagyarban adathozhatóan *holmu* > *halm* > *halum* változáson ment át (I, 176). A magyarázati oldal jóval nehezebb, s itt teljességről nincs, nem lehet szó, hiszen számos miért?-re — elsősorban a gyér adatoltság, másodsorban az adatok birtokbavételének, illetőleg lokalizálásának és keletkezésük ideje megállapításának a többrendbeli gondjai miatt — nem tudhatjuk a választ. A *nyelvi változás* meghatározásával nem találkoztam a TNyt.-ban — talán elkerülte a figyelmemet —, azonban a fejezetekből egyértelműen kiderül, hogy a munkaközösség e fogalmat — megítélésem szerint helyesen — tágabban értelmezte. A nyelvvi változás e szerint nyelvvi variáció diakrón szempontból nézve, nem pedig csak addig nem volt elemnek a fölbukkanása, belépése a nyelvbe, illetőleg addig nem volt folyamat jelentkezése és érvényesülése (l. ehhez: P. KIPARSKY, *Linguistic Universals and Linguistic Change*. In: E. BACH, R. T. HARMS ed., *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1968. 171—202; BENKŐ: NyK. LXXVII, 334—5, *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp., 1988. 35 kk.; HERMAN: MNy. LXXVIII, 5; RÓNA-TAS in: Szegedi Bölcsész-műhely '82. Szerk. RÓNA-TAS ANDRÁS. Szeged, 1983. 115—26; H. LÜDTKE in: J. FISIAK szerk., *Historical Semantics, Historical Word-Formation*. Berlin, New York, Amsterdam. 1985. 355—66, ismerteti: SZ. BAKRÓ-NAGY: NyK. LXXXIX, 247).

A TNyt. szerzői igazolhatóan lezajlott és föltételezett régmúltbeli nyelvvi változások magyarázatakor közelmúltbeli és mai nyelvvi jelenségekre és megfigyelésekre is hivatkoznak. Mivel kellő körültekintéssel és óvatossággal járnak el, csak helyeselni lehet eljárásukat. Minden vitán felül áll, hogy a nyelvvi változások kutatását a nyelvvi variabilitást is leíró szinkrón vizsgálatok nagy mértékben segíthetik, s különösen az úgynevezett mikrodiakrón vizsgálatok hozhatnának fontos eredményeket (erre l. KÁROLY SÁNDOR: *NytudÉrt.* 104. sz. 49—50). E tekintetben manálunk a dialektológiai változásvizsgálatok hozadéka a legnagyobb. Részben, mert a legnagyobb hatókörű változások a regionális nyelvváltozatok körében zajlanak Európa-szerte (l. például K. J. MATTHEIER in: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband 1457), tehát itt nagyon is bővében vagyunk a vizsgálnivalóknak, részben pedig azért, mert a kutatás ezen a területen intenzívebben folyt, mint a köznyelv vonatkozásában. De mert a nyelvvi változások okai nem kis részben nyelven kívüli tényezőkben rejlenek, a köznyelvi szociolingvisztikai kutatásokra mint a nyelvvi változásoknak, illetőleg lefolyásuknak a vizsgálatát eleve segítő kutatásokra is nyomtatékosan föl kell hívnunk a figyelmet.

Az ómagyar kor magyar nyelvhasználatának csupán elenyésző hányada volt írásos. A magyar nyelvű megnyilatkozások elsőpró többsége spontán szóbeli megnyilatkozás volt. E kor magyar nyelvéről viszont csak — korlátozott terjedelmű és felhasználhatóságú — írott források alapján vizsgálódhatunk. Változásvizsgálati szempontból pótolhatatlan hátrányt jelent, hogy egyedül az írott nyelv — a maga eltakaró s uniformizáló természetével — közvetíti a vizsgálati anyagot (l. BÁRCZI, *Bev.* 125). „A nyelvvi változások . . . elsődlegesen a nyelvvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, a nyelvhasználat mindennapjaiban, a beszédben indulnak meg és folynak le, s jelennek meg esetenként az írásbeliség szintjén is” (BENKŐ: *Nyr.* CXII, 386). Az ómagyar kor történeti nyelvtana mégsem csupán az abból a korból fennmaradt s elemzett írott források nyelvtana. A TNyt. ugyanis a kétségtelenül nyelvtanszerűbb II. kötetben, a kései ómagyar kor leírásában az akkori beszélt

magyar nyelv azon sajátosságait is bemutatni törekszik, amelyek a forrásokból ma kihámozhatók. Ezt a törekvést, ezt a gyakorlatot még akkor is csak üdvözölni lehet, ha a számszerű eredmények szerénynek látszanak (l. például II, 134, 152—4, 164, 168, 174, 211—3, 223—7, 802), mondjuk a német nyelvtörténet vonatkozó vizsgálataihoz képest (vö. I. WEITHASE, *Zur Geschichte der gesprochenen deutschen Sprache*. Tübingen, 1961.). Bizonyos, hogy a középmagyar kort feldolgozó kötetekben ezek a fejezetek jóval részletezőbbek és terjedelmesebbek lesznek — mert lehetnek. Az írott nyelvnek és a mindennapi nyelvhasználatnak az elkülönítési szándéka (l. II, 211, 233) a másik oldalról is szükséges. Vannak ugyanis csak írott nyelvi sajátosságok (például II, 286, 802; ezek részben a kódexirodalom latinizmusai), tehát vannak az írott nyelvben induló s csak ott zajló változások is. Aligha kérdéses, hogy az írott sztenderd kialakulásának története elegendő példával szolgál.

Az írott nyelven belül következetesen vizsgálja a TNyt. a vallási (kódex)irodalomnak és a világi emlékeknek az egymástól eltérő jellemzőit. A vonatkozó fejezetek világosan mutatják az előbbinek a szigorúbb kötöttségeit s az utóbbinak a rugalmasságát, amely bizonyos beszélt nyelvi sajátosságoknak az írott nyelvbe való beszüremkedését is lehetővé tette. A kódexirodalomban jelentkező latin hatás elemzése is igen sikeres (l. például II, 175, 180, 408, 801). Sok fejtörést okozhatott a nyelvten szerzőinek az a kérdés, vajon mi része az alakulató, különböző nyelvjárási jelenségekből ötvöződő, lassacsckán egységesülő írott nyelvváltozattípusnak. A kutatóra leselkedő veszélyek között talán a legnagyobb az, hogy hajlamos lehet egységesülési jeleket látni ott, ahol nem erről van szó. A vonatkozó véleménynyilvánítások, következtetések, érvelések azonban kellő mérlegelésről, körültekintő megközelítésről, kritikus szemléletről vallanak, a szerzőknek tehát sikerült ezt a buktatót kikerülniük. Az írott sztenderd alakulásának kérdésköre több tekintetben is fontos s messze túlmutat a nyelvtörténeti leíráson. Természetes, hogy a szerzők az e korról foglalkozó s nyelvi szempontból is fontos irodalomtörténeti munkákat feldolgozták, tanulságaikat értékesítették (például: HORVÁTH, *IrMűvKezd.*; MEZEY, *Deáks.*; TARNAI, *MagyNyelvÍr.*). Természetes az is, hogy a középkori magyarországi művelődéstörténet számos szállal kötődik az alakuló írott sztenderdhez, a kérdéskör tehát modern történeti szociolingvisztikai megközelítést is szükségessé tesz (l. legújabban BENKŐ: *Sprachliche Standardisierungsprozesse im Ungarischen: Sociolinguistica* [Tübingen,] 1992. VI, 84—99). — J. VACHEK véleménye szerint a sztenderd és a nem sztenderd adatok egybevető vizsgálata segíti a nyelvi változások jobb megértését és azoknak az alapvető tendenciáknak a megállapítását, amelyek a jövőbeli változásokat befolyásolhatják (*Folia Linguistica Historica* 1982: 121). Minthogy ómagyar nyelvemlékeinket általában nem tudjuk pontosan helyhez kötni, illetőleg mert az ómagyar korban még nem alakult ki az írott magyar sztenderd, ezt a lehetőséget a középmagyar kor nyelvi eseményeinek vizsgálatában lehet először érdemben kiaknázni.

7. A szóképzés a nyelvnek a mondataalkotás mellett az egyik legkreatívabb és legaktívabb részlege, amelyben szintagmatikus és paradigmikus funkciók egyidejűleg érvényesülnek. (Egy felfogás szerint a szóképzés a szókészlet grammatikája, l. erre B. LACA, *Die Wortbildung als Grammatik des Wortschatzes*. Tübinger Beiträge zur Linguistik 286. Tübingen, 1986.; l. még D. KASTOVSKY: *Folia Linguistica* 1982: 181—95.) Változásvizsgálati szempontból azért hálás kutatási terület, mert benne a folyamat és az állapot egyaránt jól megfigyelhető (ha van elég adatunk), hiszen például a szótövekkel szemben — a folyamat is aktív. A TNyt.

képzéstani vizsgálatait hátráltatta, hogy a magyar nyelv képzőinek a korszerű szinkrón leírása még nem készült el, így a szerzők a már jó ideje nem modern köznyelvi munkák (MMNyR., MMNy.) mellett néhány leíró képzéstani tanulmányra s egy-két dialektológiai írásra támaszkodhattak csupán. Ami a történeti szinkrón metszetek leírását illeti, a TNyt. a strukturális szemlélet érvényesítésében jóval előbbre jár, mint az említett köznyelvi munkák. A szinonimikát mint a produktivitást és gyakoriságot, valamint a jelentést befolyásoló tényezőt mestéri módon alkalmazzák a képzéstani fejezetek szerzői. A képzőleírás szempontjai között kiemelt fontosságú a produktivitás és a gyakoriság, így tekinti a TNyt. is. A képzők termékenységének a megállapítása a régebbi korokra nézve azonban különösen is problematikus. Az csak helyeselhető, hogy a képzőproduktivitást nem új származék alkotásának a pusztá képességeként értelmezték a TNyt.-ban. A produktivitás ugyanis nem elvont, hanem realizálódó szóalkotó (vagy más nyelvi elemet, szerkezetet létrehozó) képességet jelent. Ha adva van a nyelvben legalább egy, világosan <tő + képző> szerkezetű szó, az bármikor kiindulópontja lehet hasonló alakulatok létrejöttének, így majd minden képző produktív volna. Ha tehát valamely képzővel egy adott időszakban egyetlen új származék sem jön létre, akkor — bármennyire is „képes” az illető képző új származék alkotására — a szóban forgó szinkrón metszetben bizony improduktív az. Elmúlt korok képzőinek, illetőleg nyelvi elemeinek, jelenségeinek a produktivitása PANANGL szerint négy kritérium (a kvantitatív, kvalitatív, grammatikai és tipológiai) segítségével közelíthető meg: *Folia Linguistica* 1982: 228—9. Benyomásom szerint az ómagyar vizsgálatokban az első kettővel — főként az elsővel — mehetünk valamire. A származékszavak számbeli növekedése mögött igen nagy valószínűséggel a képző termékenysége áll (kvantitatív szempont), s ezt támasztja alá az is, ha a származékok megőrzik a tőhöz való szemantikai közelségüket (kvalitatív szempont). A leginkább megbízható következtetésre, sőt bizonyításra azonban a jövevényszavak, illetőleg idegen szavak adnak lehetőséget. „Ha a régi nyelvben úgy találom, hogy egy képző mondjuk valamely szláv jövevényszón jelentkezik, akkor tudom a *post quem*-jét is a képző produktív használatának” (KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXVII, 281). Minél jobban ismerjük egy-egy idegen szó nyelvünkbe kerülésének, illetőleg a belőle alkotott származékok felbukkanásának idejét, annál pontosabban nyilatkozhatunk az illető képző produktivitásának az idejéről is. A képzőproduktivitás közvetett valószínűsítésére ad némi lehetőséget megítélésem szerint az, hogy egyes szavak végződését átértelmezték képzőnek. A magyarból nem is kevés példa idézhető arra, hogy eredetileg fő- és mellénevek igesültek ily módon (*ábráz, acél, gyámol, hagymáz, póráz* stb. l. ZOLNAI: MNy. XI, 153—8). Ennek az átértelmezésnek az a föltétele, hogy a nyelvben az átértelmezés alapjául szolgáló szóvég aktív képzővel essen egybe. Úgy látszik, a gyakoriság önmagában nem elegendő, bár a hatékonyságot növelő tényező. Jövevényigéknek a honfoglalás után honosító képző nélkül történt nyelvünkbe kerülése is ezzel magyarázható elsősorban. Azzal tudniillik, hogy végződésüket képzőnek fogta föl a nyelvérzék, nem volt tehát szükség a honosító képzőre. A *fék* ige képzőtlenységének szemantikai okokból való magyarázatát (II, 50) nem tartom valószínűnek, ha ugyanis a jelentéstani oldal erősebb lett volna az alakinál (uo.), akkor jóval több kivételnek kellene lennie. Több kutató szerint csak történeti statisztikai alapon, tehát két egymást követő nyelvállapot származékszavainak az összehasonlításával állapítható meg a produktivitás (így például HARRIS és ANTAL, l. NAGY FERENC, *Kvantitatív nyelvészet*. ELTE BTK. Kézirat. Bp., 1972. 115). A TNyt. is ezen, illetőleg az említett kvantitatív alapon áll nagyrészt, tehát az adatolható gyakorisá-

gi viszonyokból következtet a képzők termékenységére. Igen, következtet, azt ugyanis nem mondhatjuk, hogy megállapítja a termékenységet. Itt megint az adatolhatóság korlátai teszik lehetetlenné a pontos diagnózist. Ez a magyarázata az efféle, pontosan körül nem határolt, ezért nem egyértelmű s joggal szóvá tehető minősítésnek, mint amilyen a „kevésbé produktív” (II, 308), a „széles hatókörű produktivitás” (I, 83), az „igazán produktív” (I, 90), a „virulens produktivitás” és a „passzív improduktivitás” (II, 86); vö. ehhez PANANGL i. m. 226. Az adatok tükrözte gyakorisági viszonyok bizonyosan nem fedik az egykor volt tényleges viszonyokat, ezekből tehát nem következtethetünk kellő fokú bizonyossággal arra, hogy mikor születtek új származékok. Az alig dokumentált korai ómagyar után a sokkal jobban (de számos vonatkozásban nem kielégítően) adatolt kései ómagyar kor eleve nagyobb képzőgyakoriságot mutat, ez azonban egyáltalán nem szilárd bizonyítéka annak, hogy a csak kései ómagyarból adatolható képzések a kései ómagyarból jöttek létre. A képzőknek a produktívitásuk mértéke szerinti kategorizálása (l. ehhez I, 81) a szinkrón képzőleírás egyik kategóriájának (a képzőproduktivitás foka) felel meg. E szerint a produktív képző nem úgy általában termékeny, hanem bizonyos funkciójában vagy funkcióiiban (l. KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXVII, 282). A produktivitás foka szerinti minősítés azonban föltételezi egyrészt azt, hogy meg tudjuk mondani, milyen funkciói vannak a képzőnek (például: 'a cselekvés helye', 'a cselekvés eszköze'), másrészt pedig azt, hogy ezek közül melyikben vagy melyekben aktív a képző. Megfelelő mennyiségű és differenciáltságú adat hiányában a TNyt. nem vállalkozhatott e vizsgálati szempont érvényesítésére.

Az alulreprezentált korai ómagyar kori korpusz miatt problematikus a képzőgyakoriság megállapítása is. Mivel a forrásanyag az egykor volt nyelvi valóságnak csak tört részét mutatja, csupán akkor tükrözne hűen „az alapsokaság mennyiségi és minőségi tulajdonságait”, ha megfelelné a reprezentatív mintavétel követelményeinek (NAGY i. m. 10). Erről azonban a kései ómagyar esetében is csak erős megszorításokkal lehet szó. Minthogy az ómagyar kor nyelvi állapotát és eseményeit zárt korpusz alapján vizsgálhatjuk, e korpuszt 100%-nak tekintve lehet csupán minősíteni az azonos kategóriákba tartozó elemeket, jelenségeket (így járt el kárpát-ukrán nyelvtörténeti vizsgálatában DEZSŐ: ALingu. XVI, 43—62). A TNyt. meglehetősen gyakran közöl statisztikai táblázatokat is (nagyon helyesen), hiányolom azonban a statisztikai alapú képzőgyakorisági minősítéseket (a fenti értelemben).

Új képzők (képzőbokrok) keletkezésének a vizsgálata izgalmas feladat. A TNyt. szerint az ő- és ómagyar korban új képzők bokrosulással (*-doz/-döz/-döz, -gat/-get, -tat/-tet*), önálló szóból (*-hat/-het, -ság/ség*) vagy egyéb módon (*-ék*) keletkeztek. Az új képzők döntő többsége bokrosulással jött létre. „A bokrosulási folyamat rendszerint úgy megy végbe, hogy relatív tő (vagyis már valamilyen képzővel ellátott ige) végén álló képzőhöz hozzátapad a továbbképzésben hozzákapcsolt másik képző (*maradoz* : > *-doz*). A végleg egy képzővé válás a gyakori együtt szereplés eredménye. Irányát tekintve hátul megy végbe a bokrosulás, s ez tekinthető az általános, csaknem kivételtelen megoldásnak” — olvashatjuk (I, 64). A képzőbokor keletkezésének „tisztá” módja az, amikor egyszerű szinonim képzők fonódnak össze. Ebben az esetben is föltétel azonban, hogy a tővel legalább egyszeres továbbképzésű származék álljon érzékelhető oppozícióban

$$\left(\begin{array}{l} \text{szép} \begin{cases} \nearrow \text{szépség} \\ \searrow \text{szépséges} \end{cases} \end{array} \right).$$

Hansúlyozandó a tő szemantikai aktivitásának, illetőleg a tő és a származék világos memoriális kapcsolatának a fontossága, amely a két (vagy több) képző együttes elemként való „értelmezését” lehetővé teszi. A képzőbokorra válás folyamatát a tő

és származékok együtt szereplése indíthatja el. A TNyt. a képzőbokok egy részének létrejöttét a képzőbokok utótagja produktivitásának a gyengülésével, funkciójának a színtelenedésével, tehát e képző szerepe megerősítésének, felfrissítésének a szükségességével magyarázza (például I, 196—8). Ez a magyarázat szinonim képzők bokrosulásában logikus. A nem szinonim képzőkből keletkezett képzőbokok létrejöttének magyarázatára viszont valóban sokkal jobb a morfémahatár átértékelődése (I, 197), azaz egyfajta adaptáció. Mert arról van szó, hogy a létrejövendő képzőbokok utolsó tagjához, a — megítélésem szerint — szükségszerűen produktív képzőhöz (vagy annak „vélt” végződéshez) vonódik oda egy másik képző, az, amellyel a továbbképzés alapjául szolgáló származék létrejött. Több esetben adások vagyunk még a jelentéstani magyarázattal, vö. például *-gat/-get (mondogat)*, *-kat/-ket (csoszkat)*, *-lat/-let (koslat)*, bizonyos szemantikai összefüggésekre l. mégis W. SCHLACHTER: *NyudÉrt.* 58. sz. 177—91. A szóban forgó, nevezzük így: részleges adaptáció a magyar nyelvtörténet nagy részében állandóan — ma is — érvényesülő tendencia, amely a képzőbokok keletkezésének az eddig ismertnél, illetőleg föltételezettnél véleményem szerint nagyobb szerepet játszott. Fő „működési” területe az igésítő képzés volt, ezen belül az onomatopoetikus, illetőleg a passzív (a TNyt. megítélésem szerint nem szerencsés terminusával: fiktív) tövű(vé vált) igék. Gondoljunk arra, hogy a magyar nyelvtörténetben végig produktív *-l* igeképző a magyar mássalhangzók nagy részével szövetségre lépett, s velük képzőbokokot alkot, olyanokkal is, amelyeket képzőként nem ismerünk (például *b, f, sz*). Ezek a képzőbokok úgy jöttek létre, hogy az *-l* képzős igealakulatokban az *-l* előtti mássalhangzó is a képzőhöz értődött egy idő után. (A tendencia bizonyos nyelvjárásainkban ma is megfigyelhető, l. például *NyudÉrt.* 69. sz. 30, *Annales, Sectio Linguistica* [Bp.,] 1971: 32.) Ez azt jelenti, hogy az elől-bokrosulás szerepe a magyar nyelvtörténet második felében megnőtt (a finnre l. L. HAKULINEN, *Handbuch der finnischen Sprache*. Wiesbaden, 1957. I, 56). Hogy a számtalan képzőbokorrá válási lehetőségből miért éppen azok valósultak meg, amelyek megvalósultak, részben mindig is megválaszolhatatlan kérdés marad, hiszen nemcsak az adatok gyérek, adások vagyunk nagyrészt a kérdéskör szinkrón problematikájának a vizsgálatával is.

8. Ami a terminológiai kérdéseket illeti, több esetben sem voltak könnyű helyzetben a TNyt. szerzői. A szinkrón metszetek állapotleírásának és a változásvizsgálatnak a párhuzamos megvalósítása ugyanis terminológiai következetlenséggel, átfedésekkel járhat. Márpedig a TNyt.-ban az állapot- és a változásleírás egyaránt cél volt. Jól tudjuk, hogy ami leíró szempontból ilyen vagy olyan, az történetileg nézve gyakran más. Példák: nem föltétlenül esik egybe a történeti (*abszolút*) *tő* a leíró *tő*-vel. A *ház* történetileg nézve csonka *tő*, leíró szempontból nem. A *házat* szóalak történetileg a teljes *tő*nek és a *t*-nek a kapcsolata, leíró szempontból viszont: *ház + at*. A másik, több gondot okozó körülmény abban rejlik, hogy bizonyos terminusok fogalmi tartalma csak részben azonos a mai és a régi nyelvre vonatkoztatva. Az *írott nyelv* a mátként tekintve a sztenderd egyik megjelenési formája, az ómagyar korra használva nem, az akkori írott nyelv ugyanis (területhez általában nem köthető) nyelvjárásokat tükröz. A *mindennapi nyelvhasználat*-ba ma a beszélt nyelv mellett az aktuális írott nyelv is beletartozik (az írott nyelven való megnyilatkozás, kommunikáció a modern kor mindennapi nyelvhasználatának szerves része). Az ómagyar korban az írott nyelv nem volt olyan értelemben része a mindennapi nyelvhasználatnak, ahogy napjainkban (a kódexmásolás — ha nap mint nap végezték is egyesek — más jellegű tevékenység volt). A *beszélt*

nyelv ma erősen rétegződik területi alapon és foglalkozás, illetőleg műveltség stb. szerint. Az ós- és ómagyar korban a beszélt nyelv területi nyelvjárások formájában élt, s ezeken belül variálódott, színeződött foglalkozások, nemek, életkor és beszédhelyzet, valamint műfajok szerint többé-kevésbé (a szociolingvisztikai aspektust az alapnyelvvél kapcsolatban is fölveti HAJDÚ in: Rédei-Festschrift 171—2). A területi nyelvjárásokat nem lehet tehát kirekeszteni az ómagyar kori mindennapi nyelvhasználatból (II, 233), sőt szembeállításuk sem megokolt (II, 211). A gyakorlat nem is ezt mutatja, a hivatkozott nem szerencsés megfogalmazás kivételesen fordul csak elő. A harmadik, szóba hozandó körülmény az, hogy bizonyos nyelvészeti fogalmaknak több értelmezése is van, illetőleg eltérő értelmezései is vannak, s előfordulhat, hogy definiálás nélkül az olvasó nem egészen úgy érti egyiket-másikat, ahogy azok a TNyt.-ban szerepelnek, illetőleg nem tudja pontosan, hogy is értse őket. A *gyakoriság* például lehet potenciális, lexikális és szöveggyakoriság, s nem derül ki mindig pontosan, melyikről van szó (többnyire persze az utóbbi kettő közül).

Jól definiált fogalomkészlet nélkül nem lehet pontosan leírni a nyelvi jelenségeket sem történeti, sem leíró szempontból. Érthető, hogy a TNyt. olvasói tudni szeretnék, hogy a nyelvtanban használt terminusokat hogyan is értelmezik a szerzők. Az esetek döntő többségében természetesen nincs gond, hiszen egyértelmű terminusokról van szó (*tárgy, alanyi ragozás, jelen idő*). Más esetekben meg azonnal kiderül a szövegből a szerzők értelmezése, például a *szintagmatikus elszervetlenedési folyamat* (I, 481) = a mondatrészi szerep megszűnése. Néhány esetben azonban bizonytalanságban maradunk (l. az említett példákat). Már csak emiatt is jónak tartom a műszóhasználati és értelmezési melléklet közreadásának ötletét (I, 25), de elfogadhatónak tartanék egy olyan megoldást is, hogy a tárgymutatóba kerüljenek a TNyt.-ban használt terminusok, és valamilyen nyomdatechnikai eljárással jelöljenek annak a kötetnek és lapnak a számát, amelyben, illetőleg amelyen az illető műszónak a nyelvtanban követett meghatározása, értelmezése olvasható.

Egyre nyilvánvalóbb már jó ideje, hogy a kutatásba való gyors beépülésre elsősorban a tájékozódást gyorsító és könnyítő, részletes tartalomjegyzékkel, illetőleg jól szerkesztett tárgymutatóval fölszerelt munkák számíthatnak. A TNyt. tömértelen mennyiségű információt tartalmaz, s bár 23 oldalon csak tartalomjegyzéket olvashatunk a két kötetben, egy jól átgondolt, nyilván erősen válogató tárgymutatóra föltétlenül szükség volna. E nélkül igencsak korlátozódik a munka hatékonysága, eredményeinek hozzáférhetősége, tanulságainak szélesebb szakmai körökbe való bejutása. (Az olvasó szinte maradéktalan kiszolgálására jó példa lehet HADROVICS „Magyar történeti jelentéstan”-a a maga részletező tartalomjegyzékével, valamint szó-, tárgy- és névmutatójával.)

9. A TNyt. szerzői filológus korrektséggel járnak el, mert nem rejtik véka alá, hogy megállapításuk, következtetésük mikor adatos, tényszerű, mikor igazolható s mikor föltevés csupán. L. például: „az adatok inkább csak feltevésekre és következtetésekre, mint biztos, kellőképpen alátámasztott megállapításokra nyújtanak lehetőséget” (II, 255), vagy: „nincs kielégítő magyarázat” (I, 167). A föltevéseknek több fokozata is van, s a szerzők elismerésre méltó leleménnyel fogalmazzák meg azokat az árnyalati különbségeket, amelyek az adatoltság és a föltevés(lánc) kényes egyensúlyából következnek. Különösen a korai ómagyar, illetőleg az ósmagyar állapot leírásában sorjáznak a föltevések. A gyér adatoltság a mérlegelő megfogalmazásban már-már stílusbeli bravúrokat kényszerített ki a TNyt. szerzőiből. Az óvatos megfogalmazás szinte állandó s szükségszerű kényszere némelykor olyan terüle-

tekre is átvonódott, amelyekben a határvonalak egyértelműek s igennel vagy nemmel megválaszolhatók, l. például: „főbb vonásaiban voltaképpen alapnyelvi eredetű” (a birtokos személyjelzés: II, 324; az uralisztika tanítása szerint bizonyos alapnyelvi eredetű, l. HAJDÚ, UNyAl.² 149). Másfelől viszont, megszabadulván a gyér adatoltság okozta kutatáslélektani nyomástól, némelykor fölösleges túlzó jelzőket használnak a szerzők, például „tökéletesen egységes”, „rendkívül kiegyenlített” (II, 329).

Az egyes fejezetek között van több-kevesebb színvonalbeli különbség. A szerzők egyénisége legjobban a stílusban, a szövegszerkesztés mikéntjében érvényesül és üt át. Vannak, akik tömören, gyorsabban, érthetően fogalmaznak, vannak, akik szellősebben, több szóval, némi redundanciával. Nem helyeslem a *rendelkezik valamivel* szerkezetnek a TNyt.-ban túlbuzgó használatát (például: „a -ság/-ség rendelkezett gyűjtőnévképző szereppel”: I, 247, vagy: „korlátlan produktivitással rendelkezett”: I, 197), miként a *képvisel* utótagú terpeszkedő kifejezőmódnak az említettnél ugyan jóval ritkább, ám így is gyakori előfordulását (például: „Jellemző stílust képviselnek”: II, 610, és: „nem képviselt különleges stílári értéket”: II, 622). Természetes, hogy a nehéz téma és a föltevés óvatos, mérlegelő megfogalmazása nem kedvez az olvasmányos stílusnak. Ennek ellenére sikerült a szerzők többségének nemcsak világos, hanem élvezetes tudományos stílusban megfogalmazni mondanivalóját. Minthogy bonyolult kérdéseket elemző tudományos műről van szó, magától értődik az is, hogy nagy figyelmet, nem kevés intellektuális erőfeszítést kíván a fejezetek tanulmányozása és a szerzők gondolatmenetének, érvelésének a követése. A megértés általános nyelvtörténeti és speciálisan magyar nyelvtörténeti alpműveltséget egyaránt feltételez. Úgy vélem, a magyar nyelvtörténeti adatok közlését nem viszik túlzásba, viszont kellő mennyiségben idézik őket a tények bemutatására s a föltevés valószínűsítésére. Igen hasznosak, jól tájékozottak a különböző táblázatok, bár több volna belőlük! A nehezen megfajtható adatokat kevés kivételt nem tekintve feloldják így vagy úgy a szerzők, például *Gokorsum* (Gyakor 'sűrű' + som: I, 205), *scuke zeu* (szököső: I, 44), *Ogogkelthew* ('agyagfejtő, bányászó': I, 98).

10. A TNyt. szerzői elemek, jelenségek, szabályok százait írják le, elemzik változásait, megrajzolják életútjukat. Nagyobb összefüggések és részletkérdések tömege egyaránt terítékre kerül. Természetes, hogy a számos kérdést tárgyaló munka a kritikus olvasóban olykor kérdőjeleket is fölvet, ellenvetésekre készítet, más megoldások keresésére is sarkall. Részletkérdések tucatjaihoz lehetne hozzászólni, úgy vélem azonban, a jelen írásnak nem ez a feladata. Ezért itt és most csupán néhány megjegyzésre szorítkozom.

A TNyt. rendszerszemléletéből következőleg gyakran operál a $\emptyset$ morféma fogalmával. Úgy látom azonban, hogy némelykor nem kellőképp tisztázottan. Zéró morfémáról csak akkor szokás beszélni, ha adva van a valami: semmi oppozíció, amelyben az utóbbinak is egyértelműnek kell lennie („a $\emptyset$ morféma . . . funkcióval bíró rendszertag”: I, 107). Ha így van, akkor hogyan lehet $\emptyset$ alany, $\emptyset$ tárgy, $\emptyset$ birtokos jelző és $\emptyset$ határozó ugyanazon nyelv egyidejű állapotában (I, 313, 761, II, 386—7)? Nyilván arról van szó, hogy az alany $\emptyset$ morfémás (l. II, 355; az uráli alapnyelvre l. HAJDÚ, UNyA. 136), a tárgynak, a birtokos jelzőnek és bizonyos határozóknak pedig van toldalékos és toldalék nélküli megjelenési formája egyaránt. Az, hogy nincs kitéve a toldalék, nem azonos a $\emptyset$ morfémával. A *lát* + $\emptyset$ semmivel sem helyettesíthető, a (*látom a*) *háza*d-nak a (*látom a*) *háza*dat felel meg,

s a birtokos jelzős szerkezetben is hol kap ragot a birtokos jelző, hol nem (l. I, 300—2 és 316—7). A mondottak értelmében számomra erősen kérdőjeles, hogy „a magyar névszórágózásban voltaképpen több, egymással homonim viszonyban levő $\emptyset$ raggal számolhatunk” (II, 387), s megítélésem szerint a magyarban nincs $\emptyset$ kötőszó. A „Nehéz megállapítani, hogy itt valóban $\emptyset$ kötőszós . . . szövegmondattal állunk-e szemben, vagy pedig kötőszó nélküli . . . szövegmondattal” (I, 757) megállapítás azt igazolja, hogy nem $\emptyset$ kötőszós szövegmondatról van szó. Ha ugyanis fölmerülhet valamely (testes) kötőszó alkalmazása, használata is ugyanabban a szerepben, akkor nem lehet szó $\emptyset$ morfémáról. Azt azonban nem vitatom, hogy az ősmagyarban lehetett (l. I, 485). Minthogy azonban — főként a korai ősmagyarban — a jelöletlenség általánosabb volt (l. például I, 284—9), mint mondjuk a kései ómagyarban, fokozott óvatosság ajánlatos a tekintetben, mit tartunk zéró morfémás jelenségnek. Hangtani (fonetikai és morfológiai) jelenségekről és eseményekről szólva („A tövéghangzóknak a $\emptyset$ toldalék előtti zártabbá válása”: I, 45) a $\emptyset$ toldalék emlegetése helyett az — ebben az összefüggésben — megfelelőbb fogalmazás ez: „abszolút szóvégi helyzetben” (I, 68).

Az a tény, hogy ómagyar kori, föltehető nomen-verbum tövű magyar szavaknak (*es-ik, fen, lak-ik* stb.) a rokon nyelvekben vagy csak igei, vagy csak névszói megfelelői vannak, megítélésem szerint nem teszi kevésbé hihetővé, hogy a magyar őrzi az eredetibb állapotot (I, 558). Sőt valószínűbbnek éppen ez utóbbit tarthatjuk, hiszen a magyar adatok jóval korábbiak, mint a rokon nyelvi megfelelők, okkal tehető tehát föl, hogy azok őrzik az eredetibb, az utóbbiak tükrözik a másodlagos állapotot. Másrészt éppen a nomen-verbumokról szóló alapos fejezet egyik általános tanulsága az, hogy a nomen-verbumok az ősbibb állapotra jellemzőek, s a változás iránya az egyszófajúvá válás. Hogy az ellenérvként felhozott jelentéstani okok (uo.) mit takarnak, nem tudom.

A nyelvi szinkroniában zajló változások döntő többsége nem tudatos(ul), ezért róluk a korabeli nyelvtudat ismeretében sem mondhatunk, illetőleg mondhatnánk sokat. Régmúlt korok nyelvi változásait elemezve a korabeli nyelvtudatra hivatkozás aligha több szerény, de bizonyító erő nélküli magyarázati kísérletnél. Éppen ezért helyes, hogy a TNYt. is csak óvatosan s mindig megengedő módon hivatkozik a korabeli nyelvtudatra („A korabeli nyelvtudat már nem érezhette”: I, 173; „A korabeli nyelvtudat számára is kettősen értékelhetőek lehetek”: I, 197).

II. A nyelvtudomány fejlődése a történeti grammatikák lehetőségeit, egyszersmind azonban a velük szemben támasztott elvárásokat is számottevően megnövelte. MOLLAY a német nyelvtörténetírást bemutató könyvében a német összefoglalások példáján mutatja be, hogyan módosult a szemlélet s a cél a történeti grammatikák megírásában az úttörő J. GRIMMTÓL (*Geschichte der deutschen Sprache*. Leipzig, 1848.) 1970-ig (*Einführung in die deutsche Sprachgeschichte*. Kézirat. ELTE BTK. Tankönyvkiadó. Bp., 1971¹., 1989⁵., 11 kk.). A magyar történeti nyelvtani kutatások históriája több szempontból hasonló képet mutat. S e históriában a TNYt. bizonyosan kiemelkedő állomás.

Az újabb történeti nyelvtani szintézisek tárgyalásakor óhatatlanul fölmerül néhány általános kérdés. Az egyik a történeti vizsgálatok korábbi egyeduralmának, illetőleg primátusának az ismeretében vetődik föl: valóban lehet még újat mondani e téren? L.: „A történeti nyelvtudománynak a századforduló táján [a leíró nyelvészeténél] viszonylagosan sokkal magasabb fejlettségi szintje keltette . . . azt a bizonyos mértékben valóban fejlődést bénító látszatot, hogy e diszciplínában elmé-

letileg és gyakorlatilag úgyszólván minden megoldódott” (BENKŐ: NyK. LXXVII, 331). A kérdésre a nyelvtudomány történeti ágának hozzávetőleges ismeretében is igenlő a válasz. Az idézett bénító látszatnak a veszélye ma nem kísért, s nem is elsősorban a kutatásba bevont új forrásanyag miatt, hanem a leíró nyelvészet bizonyos módszereinek a történeti kutatásban való alkalmazása, illetőleg amiatt, hogy a történeti szociolingvisztika is új lehetőségeket és feladatokat nyit a nyelvhasználat és a társadalom összefüggésének a kutatásában, tehát a nyelvi változások okainak és társadalmasulásának a vizsgálatában is. A TNyt. fejezeteit olvasva jól érzékelhető, hogy a nyelvtan mind összességében, mind részletkérdések tömegében számos újdonságot ad. A legtöbb eredményt nem a történeti szinkrón metszetek leírásában, hanem a változásvizsgálatban hozza. Ezt — történeti nyelvtanról lévén szó — aligha volna érdemes szóvá tenni. Azért tettem mégis, hogy rámutassak: a TNyt. ékes bizonyosság arra, hogy a diakrón kutatás nálunk sem fulladt ki, hiszen nemcsak újabb kérdéseket, megoldandó feladatokat vet föl, hanem régi és új kihívásokra módszertani fegyvertárának a bővülésével képes feleletet adni.

A másik, föltehetőleg gyakrabban s többekben fölmerülő kérdés az, hogyan viszonylik az újabb nyelvtörténeti szintézisek — jelen esetben a TNyt. — színvonal a mai leíró nyelvészeti kutatás, illetőleg a leíró grammatikák eredményeihez, színvonalához? De érdemes-e, lehet-e egyáltalán egybevetni őket? Szabad-e így fogalmaznunk: vajon behozták a leíró kutatások a történetiekkel szemben korábbi elmaradásukat, vagy netán meghaladták őket? Egzakt összevetésre nincs lehetőség, nem adhatunk tehát pontos választ. A diakrón és a szinkrón szemlélet ugyanis annyira eltérő, hogy nincsenek meg az objektív egybevetés alapjai (vö. ehhez P. RAMAT: *Folia Linguistica Historica* 1982: 2—24). HERMAN JÓZSEF egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a történeti nyelvvizsgálat ... természeténél fogva többet kíván annál, mint amit a legkifinomultabb leíró módszerek is nyújtani tudnak” (ÁNYT. V, 158). E kérdéskör mögött — úgy vélem — legalábbis részben egy nyelvészeti paradoxon áll. A nyelvet a maga teljességében sem a leíró, sem a történeti elemzés nem veheti birtokba. A korlátlanul s mindig a kutató rendelkezésére álló mindenkori mai nyelvnek a dinamizmusát a szinkrón leírás nem tudja maradéktalanul megfogni, mert természeténél fogva statikus és zárt. A nyelvi mozgásokat leíró diakrón vizsgálat viszont a források hiányos és nem mindig egyértelműen megközelíthető volta, valamint a nyelvi változások mozgatórugóinak a rekonstruálási nehézségei, sőt lehetetlensége miatt van erősen korlátozva. Egy valami azonban — éppen az utóbbi évtizedek tapasztalata alapján — kétségtelen. Az, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatok nemcsak a mindenkori jelen nyelvéllapotának a tényeiből és összefüggéseiből, hanem a szinkrón kutatások szemléletéből és módszereiből is sokat profitálhatnak. Az tehát, hogy a nyelvtörténeti kutatás a szinkroniából hív segítséget, nemcsak egy koherens nyelvtörténeti elmélet hiányával magyarázandó (Sz. BAKRÓ-NAGY: NyK. LXXXIX, 247). Mondhatni természetes, szükségszerű következmény, hiszen a nyelvtörténetnek a mindenkori mai nyelv is része, ennek minden kutatómódszertani konzekvenciájával. RAMAT egyébiránt úgy véli, hogy mivel a nyelvi változások szoros kapcsolatban vannak nem nyelvi változókkal, sem a történeti nyelvtudomány, sem a szociolingvisztika nem tud olyan nyelvelméletet felállítani, amely alternatívája lehetne a formális nyelvelméletnek (i. m. 11—2). A potenciális nyelvi változás fogalmának a pontos definiálása diakrón tekintetben már csak azért sem lehetséges, mert a nyelvhasználatot körülvevő s azt alakító, befolyásoló nyelvenkívüliség sem előrelátható, nem prognosztizálható. A történeti

folyamatok és a struktúravizsgálatok egymásra vetítésének problémáiról szól K. R. POPPER is „A historicizmus nyomorúsága” című könyvében (Bp., 1989.).

A történeti nyelvtanok konkrét nyelvek azon konkrét változásait írják le, illetőleg magyarázzák, amelyek a nyelvemlékek alapján megállapíthatók, illetőleg a nyelvemlékek és az alapnyelvi rekonstrukciók alapján kikövetkeztethetők (e konkrétásra a TNyt.-nal kapcsolatban l. I, 24—5). A szóban forgó változások ezernyi apróbb-nagyobb konkrét részletéről, tendenciaszerű érvényesüléséről, szabályos és kivételes hatásairól egyaránt tájékoztatnak. Nem feladatuk azonban közvetlen választ adni a nyelvi változásokkal összefüggő olyan általános kérdésekre, mint van-e kizárólag nyelvrendszeri, tehát belső okból induló nyelvi változás (l. HERMAN: ÁNyT. V, 158), hogy mennyiben belső fejlődési tendencia s mennyiben külső ráhatás következménye a nyelvi változás (l. HUTTERER: ÁNyT. V, 161), hogy mik a feltételei a nyelvi újítások szocializálódásának, hogy mi a szerepe az egyéni innovációknak a nyelvi változásokban, olyan kutatómódszertani és elméleti kérdésekről nem is beszélve, mint: megalkotható-e a nyelvi változások formalizált elmélete, miért nincs koherens nyelvtörténeti elmélet? Ezekre s az itt nem említett kérdésekre — ha egyáltalán, akkor elsősorban éppen — a TNyt.-hoz hasonló történeti nyelvtanok segítségével kísérlehetjük meg a válaszadást. A TNyt. ehhez nemcsak bizonyos fokú lehetőséget biztosít, hanem azt a feladatot is adja, hogy a nyelvi változásokkal összefüggő többrendbeli általános kérdésre is nagyobb eséllyel keressük a választ, illetőleg az eddigieknél megalapozottabb feleletet adjunk. Módot kellene találni arra, hogy a TNyt. idevágó eredményeit feldolgozzuk, s általános, illetőleg elméleti tanulságait összegezzük. Változásvizsgálati szempontból igen-csak fontos kérdés például az, hogy mikor, miért s miképpen kezd működni egy-egy új nyelvi szabály, hogy a beszédben elhangzó alkalmi ejtészváltozatok, szóalkotások, szerkezetek, illetőleg a gyakori nyelvhasználati együtt szereplések hogyan s mikor értékelődnek át s lépnek föl új elemként, szabályként, morfémaként, hogy aztán az analógia lendítő erejével elinduljanak hódító útjukra. Ma már nem érthetünk egyet SAUSSURE-rel abban, hogy a nyelvi újítások „csak akkor lépnek be vizsgálódási körünkbe, amikor a közösség befogadja őket” (Bev. 125). A nyelvi változások hajszálereken indulnak és folynak (KÁROLY SÁNDOR: DialSzimp. I, 116), pontos leírásukat tehát leginkább az teszi lehetővé, ha forrásvidéküktől nyomon tudjuk követni őket gyakorivá válásukig, illetőleg elterjedésükig. A nyelvi szinkroniának nyelvtörténeti forrásanyagként való kezelését ez a körülmény önmagában is fontos-sá avatja. Annál is inkább, mert minél régebbiek s szórványosabbak történeti adataink, annál kevésbé van mód az említett hajszálerek kiderítésére, a nyelvi változások bűvópatakjainak a nyomon követésére. Azonban a szinkroniában is nehéz megállapítani, meddig van szó egyedi esetekről, egyedi esetek pusztán mennyiségi halmozódásáról s mitől kezdve immár működő új szabályról (l. DEME: MNy. LXIV, 21). Pedig a válaszok a nyelvi változások nyelvrendszeri, tehát belső forrásvidékéhez vezetnének, s nagyban segítenék a nyelv életében oly fontos produktivitásnak a vizsgálatát is. A TNyt. idevágó, egy-egy elemre, jelenségre vonatkozó válaszai, magyarázatai, föltevésai alapján célszerű lesz mielőbb külön módszeres vizsgálat tárgyává tenni e problémakört. — Érdeemes volna utánanézni annak is, hogy a TNyt.-ban elemzett igencsak számos nyelvi változás közül melyek kaptak egyértelmű ok > okozati magyarázatot, s ha kaptak, vajon hány-szoros ok > okozati viszony áll mögöttük, illetőleg mennyiben lehetett megközelíteni a „végső” okot. A magyar tőtípusoknak az alapnyelvi állapotokhoz viszonyított nagy változásai legnagyobbbrészt a tővéghangzók eltűnésével, bizonyos tővégi mássalhangzók

vokalizálódásával, a tővégi, illetőleg szóvégi helyzetbe került magánhangzók többirányú változásával és a kétnyíltszótagos törvény következményeivel magyarázhatók. De miért változott meg a tővéghangzók nyelvállásfoka oly radikálisan, miért következett be fokozatos záródásuk? Helyes egyáltalán lekopásról (alcímben: I, 165) beszélnünk, vagy az igaz, hogy „redukció nélkül, tőeltolódás következtében válik fölöslegessé és tűnik el a tővégi magánhangzó” (BERECZKI: MNy. LXXXVII, 134)? A kérdéseket könnyen szaporíthatnánk. Lehetséges, illetőleg valószínű válaszként a nyelvi gazdaságosság érvényesülését kell vajon megadnunk (ahogy BALÁZS JÁNOS tette: ANyT. V, 39)? Vagy a nyelvet kívülről érő hatásokat, okokat (l. például II, 268)? Helyesen járunk el, ha föltesszük, hogy a belső nyelvi változások bonyolult láncolatát (bármilyen legyen is végső vagy eredendő okuk) az entrópia és a redundancia irányítja általános és immanens vezérlőelvként? Vö. mindehhez BENKŐ, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 119 kk. és Nyr. CXII, 385—97. Azok a kérdések, amelyek a legújabb nyelvtörténeti tanulmányokban fölmerülnek (l. például D. BUSSE, Hrsg., Diachrone Semantik und Pragmatik. Untersuchungen zur Erklärung und Beschreibung des Sprachwandels. Reihe Germ. Linguistik. Band 113. Tübingen, 1991.), a TNyt. ismeretében részben könnyebben megválaszolhatók, illetőleg egyáltalán: megválaszolhatók, másrészt pedig bizonyos új kérdések a TNyt. eredményeinek az ismeretében vethetők föl. Az elvégzendő feladatok is világosabban láthatók, így elmondhatjuk a TNyt.-ról, ami minden korszerű szintézist jellemez, hogy tudniillik nemcsak összefoglal és lezár, hanem előre is mutat. Minderről részletesen azonban külön tanulmányban lehetne-kellene szólni.

12. A magyar nyelv a maga hosszú, mintegy három évezredes történetével eleve csábító terület a diakrón vizsgálatokra. Ebbéli vonzerejét növeli az a tény, hogy nem kevés — különböző típusú — nyelvvel volt kapcsolatban, s e kapcsolatok nemcsak szókészletében (l. TESz. I, 5—6), hanem nyelvtani rendszerében is hagytak nyomokat (l. a TNyt. első két kötetében a latin hatás kimutatását). Az uráli nyelvcsaládon belül majdhogynem kiváltságosnak mondható helyzete (legkorábbiak és legszámosabbak nyelvemlékei) uralisztikai szempontból elsőrendű fontosságúvá avatja az ómagyar kor adatait és a belőlük levonható következtetéseket. De a magyar nyelv általános nyelvtörténeti szempontú fontossága sem vitatható, kutatómódszertani tekintetben sem. Mert a legtöbb indoeurópai nyelvhez, különösen az újlatin nyelvekhez képest — mely utóbbiaknak az alapnyelvét is kitűnően ismerjük, l. HERMAN, A francia nyelv története. Bp., 1966. 16 — a magyarnak a régebbi múltját több szempontból is homály fedi, ezért igazi kihívás a kutatónak az, hogy az adathiány okozta hézagokat lehet-e s ha igen, hogyan kitölteni, miként az is, hogy hipotézisek láncolatával kell dolgoznia gyakran, s ezeket a mindenkori újabb kutatási eredmények birtokában állandóan revideálnia kell. Megemlíthető az is, hogy mint régi nem indoeurópai nyelv a magyar a maga sajátos nyelvtani rendszerével és történeti alakulásával is érdeklődést kelthet a nyelvi változások kérdéseivel foglalkozók körében.

Ha a TNyt.-t az újabb évtizedek bizonyos külföldi történeti grammatikáival egybevetjük, akkor azt mondhatjuk, hogy több külföldi társához képest megkésve készült el, de hasznosíthatta azoknak a tapasztalatait s az újabb leíró és történeti, valamint nyelvemléti kutatások eredményeit. BENKŐ „A történeti nyelvtudomány alapjai” című munkájában mintegy húsz külföldi történeti nyelvtanra hivatkozik. Úgy látom, a TNyt.-hoz szemléletében P. TEKAVIĆ olasz történeti grammatikája (Grammatica storica dell'italiano) áll több tekintetben is közel (BEN-

kő írt róla beható ismertetést: MNy. LXXII, 355—60). A TNyt. ha elkészül — nemzetközi tekintetben a legrészletesebb történeti nyelvtanok közé tartozik.

A magyar nyelvről szóló magyar nyelvű szakirodalmat — így a TNyt.-t — lapozgatva vissza-visszatérő kérdésként jelentkezik, vajon eredményei bejutnak-e, s ha igen, hogyan a tudomány nemzetközi vérkeringésébe. A *Hungarica non leguntur* tényének sokszoros tapasztalata azt sugallja, aligha. A TNyt. bevezetése, amely e mű keletkezéstörténetét, koncepcionális jellemzőit, a munkaközösség szemléletét, vizsgálati módszerét mutatja be, angolul is olvasható (I, 28—38). Ez figyelemfölkeltésnek jó, sőt nélkülözhetetlen, de korántsem elegendő. A magyar nyelvtudomány eredményeinek közvetítéséért ma akkor és azzal tehetnénk legtöbbet, ha nemzetközi tudományos tanácskozásokon, konferenciákon megfelelő színvonalú előadásokkal, rangos külföldi szakfolyóiratokban pedig az érdeklődést fölkeltő tanulmányokkal jelentkeznénk rendszeresen. A recenziók, könyvismertetések hasznát nem lebecsülve úgy vélem, hogy csak a rendszeres személyes, illetőleg publikációs jelenlét, a több oldalú kapcsolattartás garantálhatja egyedül a magyar tudomány vonatkozó eredményeinek a továbbjuttatását.

13. Nem titkolt örömmel és megnyugvással, egyszersmind nagy várakozással és magas igényekkel vettük kézbe a magyar nyelv történeti nyelvtanának megjelent köteteit. És bár nem kétséges, hogy ezt a művet is a tudományos munka hétköznapjai minősítik majd s teszik a helyére, az a két kötetrel való első ismerkedés után is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedően fontos alkotásáról van szó, amely a magyar nyelvtörténészeknek hosszú nemzedékeken át lesz gyakran forgatott és konzultált alpműve. Olyan szintézis, amely szerves folytatása, korszerű továbbfejlesztése, egyszersmind pedig méltó mai reprezentánusa a nagy hagyományú hazai nyelvtörténeti kutatásoknak.

KISS JENŐ

Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről

I. Jelen elemzés SYLVESTER JÁNOS „Grammatica Hvngarolatina” (Neanesi, 1539.) 1977-es reprint kiadására támaszkodik (ELTE, *Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*. 4. sz. Bp.). A Grammatikát C. VLADÁR ZSUZSA fordította magyarra 1989-ben (MNyTK. 185. sz. Bp.), s a Grammatikára történő hivatkozások a következőkben megegyeznek mind az eredeti, mind a jelzett kitűnő fordításnak az eredeti művet figyelembe vevő lapszámozásával.

Nagy vesztesége a magyar nyelvtudománynak, hogy Sylvester nyelvтана évszázadokon át valahol az ismeretlenben kallódott, mígnem „ezt a’ drága ritkaságú könyvet” Weszprémi István 1795-ben felfedezte (Magyar Országí Öt Különös Elmékedések... Pozsonyban... 86). Bár vannak korábbi nyomok arról, hogy egyes kutatók — csak a címében — tudtak Sylvester nyelvtanáról (vö. KAZINCZY FERENC, *Magyar Régiségek és Ritkaságok*. I. Sylvesternek Magyar—Deák Grammatikája... Pesten, 1808. Előszó), alighanem mégis Weszprémi kezéhez jutott el legelőször, mint ahogy maga KAZINCZY is megjegyzi. Egyébként KAZINCZY teljes joggal így jellemzi Sylvestert: „Erdősi valóban egyike vala nemzetünk’ legtfizteltebb Hérósainak” (i. m. XVIII). SZATHMÁRI ISTVÁN azt írja, hogy „A Grammatica Hvngarolatina a maga korában ismeretlen maradt. Sylvester több latin nyelvű levelében panaszkodik könyve terjesztése miatt: azokban a viszontagságos időkben

nagyrészt el sem kerültek a címzetthez.” (ELTE Fontes... Előszó, III—IV). Jellemző, hogy Miskolczi Pásztor István 1610. május 27-én, Szenczi Molnár Alberthez intézett levelében azt közli, hogy éppen most küld Molnárnak egy bizonyos Grammatica Hungaro-Latina-t, hogy ezzel is segítse Molnárt grammatikájának elkészítésében (meglehetősen későn! — H. J.). (DÉZSI LAJOS, Szenczi Molnár Albert... naplója, levelezése és irományai. Bp., 1898. 343.) Molnár azonban ezt a könyvet nem kapta meg, különben — a magyar nyelv kapcsán — sok mindent nem kellett volna felfedeznie, s nyoma sincs annak, hogy Sylvester grammatikai felfogása beépült volna nyelvtanába.

Meglehet, hogy létezett egy, a Sylvesterét megelőző magyar vonatkozású grammatika. BENKŐ szerint „Az első latin nyelvű, de magyar vonatkozásokat is tartalmazó nyelvtant valószínűleg Janus Pannonius írta; ez azonban korán megsemmisülhetett, csak feljegyzésekből tudunk róla. Így az első tényleges magyar grammatikusnak mégiscsak Sylvester Jánost tekinthetjük.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1987. 82.) Sylvester grammatikájának meglétét és annak későbbi elkallódását véleményem szerint nem tekinthetjük pusztán könyvészeti érdekességnek, hiszen ez a sajnálatos tény egy kulcsfontosságú nyelvészeti-nyelvelméleti műnek a tudományos vérkeringés folyamatából — egy időszakra — történő kiesését jelenti.

Így most már objektív körülmények folytán Szenczi Molnár volt az a kiváló nyelvészünk és literátorunk, aki 1610-ben megjelent nyelvtanával a magyar nyelvnek európai rangot vívott ki, s így ténylegesen ő mutatta be Európának első ízben a magyar nyelvet (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához: ItK. 1958/1: 45—52). Ha a külföld ismerhette volna Sylvester nyelvtanát, Polanus Amandus aligha írhatta volna Szenczi Molnárnak: „Tu opinionem illorum erroneam facto ipso refutasti et ostendisti (ti. Molnár grammatikájának megjelenésével — H. J.) nullam linguam tam barbaram esse, quae leges grammaticales non admittat” (DÉZSI i. m. 328—9, kiemelés tőlem — H. J.). A magyar nyelvet Európa voltaképpen csak most tudta befogadni, eltekintve egyes szójegyzékektől, szótáraktól.

Természetesen Sylvesternek is voltak előképei, mesterei (pl. MELANCHTON, REUCHLIN, AUROGALLUS, ERASMUS, DONATUS), de az ő eredetisége mégis egyedülállónak tekinthető Európában. Itthon viszont talán inkább stilisztikai szempontból képvisel sajátos értéket (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?: JATE Nyelvészeti Dolgozatok, Szeged, 1968. 55—6, 59—60, továbbiakban: i. m.).

2. Sylvester nyelvtanára gondolva, annak sorsát mérlegelve igazat kell adnunk LAKÓ GYÖRGYNEK, amikor azt fejtegeti, hogy a kis országok kutatói általában kedvezőtlen helyzetben vannak a nagy és gazdag országokban működő kollégáikkal szemben, hiszen a kis országok kutatói kevesebb publicitást kapnak, s munkáik gyorsan feledésbe merülnek (Précurseurs oubliés de la grammair comparée...: Études Finno-Ougriennes XVI, 5). Megközelítőleg ez a helyzet áll fenn Sylvester Jánossal is; külföldön valódi érdemét még ma sem ismerik.

Sylvester egyedülálló érdeme az, hogy — ha nem tévedek — Európában elsőként végzett nyelvhasználatot a grammatikai szerkezetre támaszkodva, sőt úgyszólván csak azt vette figyelembe. Nem mintha nem végzett volna lexikai egybevetéseket s némi — nem is olyan sikertelen — szófejtéseket. BALÁZS JÁNOS (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 290—1) kimutatta, hogy Sylves-

ter több mint 30 héber, 10 görög szó jelentésével, valamint 13 magyar szónak az eredetével foglalkozik; 11 más magyar szót magyarázgat is, s ezzel az etimológiai kutatások terén is kezdeményező szerepet vállal. A grammatikai szerkezet kapcsán SZATHMÁRI hangsúlyozza, hogy „Sylvester mintegy az összehasonlító módszer előfutáraként” végez egybevetéseket a névelő kapcsán (i. m. 55—6, kiemelés tőlem — H. J.). Európában Sylvestert megelőzően is végeztek bizonyos nyelvhasznító jellegű kísérleteket, így például megemlíthetők a DANTÉT követő olasz nyelvi grammatikák vagy a francia SYLVIVS AMBIANUS (... in Linguam Gallicam Isagoge, ex Hebraicis, Graecis, Latinis Scriptoribus. Excud. Rob. Stephanus, 1531. 23, 31 stb.), aki elsősorban széles körű szószármaztatási alapon bizonyítja a könyv címében szereplő nyelvek rokonságát, de többször hivatkozik a híres spanyol grammatikusra, NEBRIJÁRA is (Grammatica de la lengua Castellana. Salamanca, 1492. Ed. by IG. GONZÁLES. Llubera, 1926.), aki egyfajta „kontrasztív” nyelvvizsgálat alapján a spanyol nyelvet összeveti a latinnal, megállapítva például, hogy a spanyolban — szemben a latin nyelvvel — van névelő; a spanyol gazdag kicsinyítő képzőkben, sőt nagyító képzői is vannak. Mint BALÁZS kiemeli: „Nebrija spanyol nyelvtana a XV. század végén egyedülálló teljesítmény” (Hermész nyomában. Bp., 1987. 283). Hozzátehetjük, hogy Nebrijának összehasonlíthatatlanul könnyebb feladata volt, mint Sylvesternek, hiszen a spanyol közeli rokon nyelve a latinnak, míg a magyar nyelv — Sylvester korában, de még később is — nagy nyelvi talány volt; de abban a legtöbb nyelvtudós egyetértett (kivéve TRÖSTER JÁNOST és előfutárait), hogy a magyar nyelv nem sorolható az ismert európai nyelvek körébe. C. VLADÁR ZSUZA is hangsúlyozza, hogy Sylvester feladata sokkal nehezebb volt, mint a legtöbb európai nyelv egykorú grammatikusainak (fordítói előszó 5—6).

Nem érdektelen SZATHMÁRIRA utalni, miszerint „talán nem véletlen, hogy Sylvester művének címében a grammatika milyenségét meghatározó jelzők sorrendje így alakul: »Hvngarolatina«, azaz »magyar—latin« (vö. DUBOIS művével: »Grammatica Latinogallica«) (i. m. 57). Így aztán — írja SZATHMÁRI — „Sylvester grammatikájában elenyészően kicsi az a terület, ahol csak a latin, pontosabban a latin nyelvtan szempontjai érvényesülnek, így a mérleg valamelyest a magyar nyelv javára billen” (uo.). Sylvester nyelvtanának ez a teljesen egyedi jellege; vagyis az, hogy bár gyermekek számára készített latin nyelvtannak szánta, mégis meglehetősen nagy szerepet játszanak benne a „kontrasztív” alapon végzett magyar—latin, magyar—görög, magyar—héber egybevetések. Ez a kérdés még a jelenben is foglalkoztatja a kutatókat; így például G. J. STIPA (Finnisch-ugrische Sprachforschung. Helsinki, 1990. 104—5) is úgy foglal állást, hogy Sylvester grammatikája Közép- és Kelet-Európában az első kétnyelvű grammatika volt, amely tudatosan egyenértékűvé tette a magyar nyelvet a klasszikus nyelvekkel. Bár, írja STIPA, Sylvester munkája nemcsak eszmetörténetileg, hanem nyelvtudományi szempontból is nagy jelentőségű: egész sorát tárja fel a magyar nyelv szerkezeti sajátosságainak, és rögzíti az akkori nyelvhasználat egyes jelenségeit. Maga STIPA is úgy jellemzi e nyelvtant, hogy még egy hungarológusnak is nehéz megmondania, vajon Sylvester latin vagy magyar nyelvtant írt-e (uo.); ezzel voltaképpen SZATHMÁRI ismertette felfogásához áll közel, ha nem is olyan megfogalmazásban. — Teljesen valószínűtlen, hogy TH. BENFEY érdemlegesen ismerhette Sylvester nyelvtanát, noha röviden említi: „Eine ungarische Grammatik von Joh. Erdösi [sic!]” (Geschichte der Sprachwissenschaft. München, 1869. 221). Mindent összevetve „Sylvester magyar nyelvművelő törekvéseinek tehát Európa-szerte éppoly kevés párja vagy előzménye van, mint latin—magyar nyelvtanának” — mondja BALÁZS (Sylvester János és

kora 288). Mindezekkel összhangban egyet kell értenünk KOVÁCS FERENCCEL, aki kiemeli, hogy „Sylvester előtt ilyen jellegű, a latin nyelv grammatikáját az anyanyelvével összevető munkát nem írtak Közép- és Kelet-Európában” (Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában: MNy. LXXXIV, 162).

Ezek után vélhetően nem tűnik túlzásnak, ha a fentieket összefoglalva megismételjük: Sylvester teljes és a korát megelőző modern fegyverzettel lépett színre lényegében a semmiből, annál is inkább, mivel eleget tett annak a csak jóval később alkalmazott követelménynek, miszerint a nyelvhasonlításnak a grammatikai szerkezetet kell elsősorban figyelembe vennie. LAKÓ GYÖRGY a már idézett tanulmányában (Précurseurs 8—9) kiemeli, hogy a grammatikai szerkezet elsődleges figyelembevételére alapozva a dán M. WÖLDIKE (az 1745-ben írt, a grönlandi nyelvet elemző tanulmányában) volt az első, aki elvszerűen meghonosította a tényleges nyelvhasonlítást, majd — feltehetően WÖLDIKÉRE támaszkodva — lépett színre SAJNOVICS JÁNOS (Demonstratio . . . 1770.). (Vö. még LAKÓ GYÖRGY, Sajnovics János. Bp., 1973. 218—9.)

TH. BENFEY (i. m. 236) JOB LUDOLFOT avatja a modern, főként a grammatikai szerkezetre épített összehasonlítás elindítójának, aki az 1661-ben írt, de 1702-ben alaposan átdolgozott „Dissertatio de harmonia linguae aethiopiae cum ceteris orientalibus” című összehasonlító grammatikájában kifejti, hogy a szóegyezések mellett a grammatikai egyezéseknek kitüntetett szerepük van. H. ARENS (Sprachwissenschaft. München, 1955. 88) is Job Ludolfnak ítéli oda a pálmát a születőben lévő objektív összehasonlító irányzat terén. A XVIII. század vége felé maga KEMPELEN FARKAS is pontosan megfogalmazta, hogy „Ha az ember a nyelvek közti különbséget akarja kikutatni, akkor nem szabad a szavaknál megállnia, hanem elsősorban a mondatant és a nyelv szerkezetét kell a mérlegelésbe bevonnai. Csupasz szavak hanyagságból vagy nyelvjavításból, a népek keveredéséből, a nyelvjárások változásából és sok más okból az idők során kivetkőzhetnek jellegükből.” (Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépezének leírása . . . Bécsben, 1791. 65—6. Ford. Mollay Károly.) Természetesen a nyelvhasonlítási eszközök és prioritások az idők során egyre finomabbakká váltak, de az továbbra is tény, hogy a grammatikai struktúrának kitüntetett szerepe van (vö. pl. BARCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 3—8). Sylvester eszerint — európai léptékkel mérve — messze megelőzte korát, hiszen egész nyelvtana — mint korábban már nemegyszer jeleztük — jószerivel a grammatikai szerkezet egybevetésén, mi több, kontrasztív (tehát a különbségekre élesen figyelő) összehasonlításán nyugszik.

3. Ha felidézzük Sylvester grammatikájának lényeges vonásait, vas következetességet érzékelünk benne. Hogy mennyire volt tudatos e tekintetben, nehéz volna idézetekkel alátámasztani, de tény, hogy — egyebek közt — egy igen jellemző nyelvi vonást tár fel akkor, amikor kijelenti: anyanyelvünkben az előljárók az esetek végéhez kapcsolódnak, így ésszerűbb lenne ezeket *névutók*-nak (postpositiones) nevezni, mint előljáróknak (Gr. 46). Ennek a ma már hihetetlenül banális tételnek akkori kimondása igen fontos, hiszen éppen nyelvünk e sajátos poszt-pozicionális jellege volt az a vonás, melynek nyomán külhoni tudósok párhuzamba (eleinte nem rokonságba!) tudták állítani a finn nyelvvel. (Ezt különben maga Comenius fedezte fel a XVII. század közepe táján, l. VÉRTES O. ANDRÁS, Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról: NyK. LIII [1952.] 290

1). Található egy korábbi nyom is arra, hogy a külföld felfigyelt a magyar nyelv posztpozicionális sajátosságára. B. KECKERMANN 1604-ben egy epigrammát küldött Szenczi Molnár Albertnek, s ebben felszólítja őt mint a magyar nyelv páratlan művészt, mutassa meg, milyen héber nyelvi tulajdonságokkal rendelkezik a magyar nyelv. Egyebek közt, írja, fontos jelleg az igéhez és a főnévhez kapcsolódó affixumok kérdése. Molnár azonban a kérdést elhárította (vö. HEGEDŰS: ItK. 1958/1: 46).

Nagyon fontos Sylvesternek az a (ma már elképesztően banális) megállapítása, miszerint minden nyelvnek megvan a sajátos kifejezőmódja (i. m. 37), noha ezt előtte már AVENTINUS (1477—1534) is kifejtette: „ein jetliche sprach hat ihr aigen brauch und besundern aigenschaft” (idézi TÉGLÁSI IMRE, A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon. Bp., 1988. 21). Ez a felfogás azonban bizonyára igen régi keletű, hiszen már TERTULLIANUS is valami hasonlót mondott: „...[est]... propria cuique genti loquela, sed loquela materia communis” (Migne: Patrologiae Cursus Completus, I. 618).

Szinte a modern idegennyelv-oktatás egyik jelszavát mondja ki Sylvester már az előszóban, amikor kifejti, milyen fontos az anyanyelvet az idegen nyelvvel egybevetni, összehasonlítani („ex naturali fermone peregrinum comparare”: i. m. 3).

Általános nyelvészeti megközelítéssel igen tanulságos, hogy Sylvester felfedezte és ki is mondta, hogy éppúgy, mint a görög, valamint a német nyelvben, a magyar nyelvben is van határozott névelő (*az*), sőt miként a görögök, mi is éppúgy és éppannyiszor használjuk azt (uo. 40—2, vö.: BALÁZS, Hermész nyomában 360; SZATHMÁRI i. m. 55—6). Másutt a latin *meus* ragozása kapcsán megjegyzi még, hogy akárcsak a görög nyelvben, a magyarban is a birtokos névmásokhoz névelők csatlakoznak (i. m. 70). Ebben a korban — sajátos módon — kevesen merték észrevenni és kimondani: „a latin nyelv híján van a névelőnek” (i. m. 49). A névelő vonatkozásában különös az, hogy miközben Sylvester a magyar nyelvet helyenként a héberhez hasonlítja, nem tesz említést arról, hogy a héberben is van névelő; igaz, az írásban hozzákötik az adott főnévhez. — A magyar névelő felfedezése nem volt könnyű dolog, hiszen bizonyítani kellett, hogy a latin *ille, illa, illud* ('amaz; az a...'), továbbá a *hic, haec, hoc* ('emez; ez a...') szavak nem névelők, s ezeknek a magyarban is megvan a megfelelőjük (i. m. 62). Vélhetően elfogulatlanságról tanúskodik, amikor kijelenti, hogy ez ellentétes a héber nyelv rendszerével, viszont párhuzamos a latin és görög nyelvvel.

Sylvester olykor némi általános nyelvészeti megjegyzéseket is tesz, mint például: a *z* könnyen *n*-né és *t*-vé változik, „ami majd minden nyelvben elő szokott fordulni” (i. m. 65). — Érdekes, amit a konkrét „valóság” és annak nyelvi lenyomataként említ, például az, hogy míg az itáliaiak — mivel Itália meleg ország — a hónapok elnevezését az esőkből (*imbribus*) vezették le, addig mi — szkíta őseink nyomán — a hidegből, a hó-ból indultunk ki, pl. *Bűyt elő ho, Pánkőst haua* stb. (i. m. 22). TÉGLÁSI (i. m. 22—5) úgy véli, hogy ez a felfogás — a századra jellemzően — a nyelvváltozást a klíma befolyásoló hatásának tulajdonítja. Itt kell megjegyezni, hogy a XVI—XVII. század során sok más okkal magyarították a nyelvek változásait: népkeveredés, vándorlás, az emberi „fantázia”, az idő múlása stb. (vö.: HEGEDŰS, A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei: NytudÉrt. 56. sz. 28—9, 32—3). A szelek elnevezései kapcsán Sylvester megállapítja, hogy a *Circius*-t a valóság alapján nevezik így, amit ő *forgoßel*-nek fordít le (i. m. 29).

4. A magyar nyelvhasználat történetében Sylvester elsőként mondja ki — bár nem különösebb hangsúllyal — a magyar nyelvnek a héber nyelvvel való rokonságát, viszont ebben a felfogásában is következetesen a grammatikai szerkezet tanúságtételére támaszkodik. E nézet ugyan téves, viszont voltaképpen e szemlélet alapján mondja ki elsőként a magyar nyelv európai társtalanságát, hiszen egy-egy grammatikai jelenség alapján (formailag sokszor elfogadhatóan) a héber nyelvben leli meg megfelelőjét. Így egyetérthetünk BALÁZS JÁNossal abban, hogy „Sylvesterre a héber grammatika felszabadítólag hatott: megmutatta az utat, amelyen haladva túl lehet jutni az indoeurópai nyelvekhez szabott grammatika korlátain” (A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. Kandid. ért. Bp., 1956. I, 139; vö. még: HEGEDŰS, A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei. . . 91—3). Kétségtelen — mondja BALÁZS másutt, hogy Sylvester a héber grammatika ismeretében olyan összefüggéseket sejtet meg, amelyek nyelvünkben és a többi finnugor nyelvben is valóban megvannak, de amelyeket csupán a görög és latin grammatika alapján aligha lehetett volna felfedeznie (Hermész nyomában 371). Tehát — hogy megismételjük — a héber nyelv grammatikai szerkezte alapján (bármennyire is téves a nyelvrokonság feltételezése szempontjából) Sylvester elsőként s ilyen vonatkozásban Európában egyedülállóan több fontos felismerésre jutott. Például — hogy egy kevésbé fontos meglátást említsünk — úgy véli, hogy a magyar (melléknévi) középfok jele, a *-b* a héber *-m*-mel egyezik meg (i. m. 18). Itt nem rokonságról beszél, s érdekes módon ez teljesen véletlenszerűen kissé hasonlít az uráli alapnyelvekben kifejlődött *-b ~ -bb* középfokjel előzményéhez, az **-mp* kicsinyítő képző fokozó szerepéhez (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 402). Úgy tűnik, Sylvester korában még nem fejlődött ki a felsőfok *leg-* jele, ezért a latin *optimus* a *felette ighen io*-nak felel meg. Említésre méltó viszont, hogy már a századvég felé különböző szótárakban — variánsként — megjelenik a *leg-* jel. Így például CALEPINUS 1585-i latin—magyar szótárában (sajtó alá rendezte MELICH JÁNOS, Bp., 1912.) az *optimus* fordításaként ezt találjuk: *főlötte igôn io, leg iob*. VERANTIUS (VERANCICS) FAUSTUS öt nyelvű szótárában (Venetiis, 1595.) csak ez a változat szerepel: *legh yob*. Egy harmadik, CALEPINUS szótárához közelebb álló változat MEGISERUS szótárából (Thesaurus polyglottus. Francofvrti ad Moenvm, 1603.): *főlötte igôn io, leg job*.

Sylvester úgy véli, hogy — miként a héber nyelvben — a magyarban is csak két nem van, hímnem és nőnem: „hím, nőftñ, eme” (i. m. 20). Nem egyoldalú a héber nyelv kapcsán; rájön bizonyos kontrasztív vonásokra, így például azt fejtegeti, hogy míg a héberben az esetek végződése a névszók elejéhez kapcsolódnak, a magyar nyelv ezeket a névszók végéhez függeszti (i. m. 44). Fontos meglátása, hogy a latin nyelvben nincsenek személynévmási ragok, ellenben a magyarban — akár csak a héber nyelvben — ezek megvannak, pl. *atyám* (i. m. 52). Így az a helyzet, hogy a görög és latin nyelvben a személyeket „hozzáértik”, „odaértik” (subintelliguntur), míg a magyarban és a héberben a szavakban bennefoglaltatnak (includuntur) (i. m. 53). Lényegében ennek elvi folytatása Sylvesternek az az igeragozási példája, melyben rámutat arra, hogy a magyar tárgyaz igeragozás (pl. *szeretlek, szeretsz* stb.) teljes mértékben megegyezik a héber nyelvvel, s további példákat említ a latin és a magyar nyelv lényeges eltéréseinek illusztrálására, rámutatva a megfelelő héber igeragozásra; itt említi a latin példákat: *visitavi te — meglátogatálak* stb. E nagyfokú megegyezés alapján jelenti ki, hogy „ez a dolog igen nyilvánvalóan megmutatja, hogy nyelvünk mily szoros rokonságban áll ama szent nyelvvel, a héberrel” (i. m. 60—1). Ugyancsak az igeragozáshoz kapcsolódik azon észrevétele,

hogy a magyar — az alanyi és tárgyias igeragozást szemlélve — igen közel áll a héberhez („... qua in re noſtra lingua ad hebream proxima accedit” (i. m. 79; vö. PÁPAY JÓZSEF, A magyar nyelvhasználat története. Bp., 1922. 1). A sajátos magyar igeragozáshoz tartoznak a műveltető formák is; ezt a formát a héber nyelvben *hiſil*-nek nevezik, s az a sajátossága — mondja (i. m. 76—7) —, hogy három személyt foglal magában: akitől a cselekvés kiindul, akinek a közreműködésével végbemegy és akire irányul. A görög és a latin ezt a ragozási formát nem ismeri, csak bonyolult körülírással tudja kifejezni, pl. *fecit occidere* — *megöleté*. — Mondott még egyebet is Sylvester a héber és a magyar grammatika közelségéről (pl. az egyenlő és páros számú dolgokról: i. m. 38), s világosan előtűnik az az egybevetési módszer, mely a hasonlítást kizárólag a grammatikai szerkezet síkján végzi. Rá kell mutatni arra is, hogy az egybevetések kifejezetten olyan (finnugor) sajátosságokat vonnak vizsgálat alá, amelyek élesen elkülönítik nyelvünket az (indo)európai nyelvi modelltől.

Tudni való, hogy Sylvester korában, de kiváltképpen őt követően, általános versenyfutás kezdődött Európában annak feltárására, melyik nemzeti nyelv közelíti meg leginkább a „szent” (sancta, vagy gyakran sanctissima, vagy még gyakrabban lingua primigenia) héber nyelvet, s az is általános vonás volt, hogy ennek az irányzatnak számtalan követője szinte kizárólagosan a szavak hasonlóságára épített. Éppen itt van Sylvester egyedülálló érdeme kora Európájában, hogy ő a nyelvtani szerkezet egyezésére fűzte fel a rokonságot, s ez a módszer külső vonásaiban (de nem lényegileg) meg is felelt a nyelvhasználati alapelveknek. A héber nyelvvel történő hasonlítás tehát áttételes formában azt fejezi ki, hogy milyen a magyar nyelv lényegi szerkezete.

5. Miközben Sylvester a magyar nyelvet a latinhoz s (esetenként) a görög nyelvhez méri, ki nem mondott, rejtett szándéka az, hogy rámutasson arra, mi-ben tér el nyelvünk a latintól s általában az (indo)európai nyelvi modelltől. Így voltaképpen e nyelvtan kontrasztív — abban az értelemben, hogy a nyelvi eltéréseket teszi a vizsgálat tárgyává. Nagyon világosan ki is mondja a magyar nyelv különbözőségét a latin nyelvtől: „Ezekből [ti. az előljárók rendszeréből — H. J.] és a hasonló kifejezésekből könnyű megérthetni, hogy hamis úton, csalfa ösvényen tévelyegnek azok, akik azt hiszik, hogy anyanyelvünknek és a latin nyelvnek a szerkezete mit sem különbözik, s akik a fordítás során minden fajtájú mondatot a latin kifejezési formákba erőszakolnak bele. Noha némely kifejezési módban közösek vagyunk velük, mégis ez a századrésze sem annak, amiben eltérünk tőlük. Ennek az igazságát bárki beláthatja, ha szorgalmasan megfigyeli a nyelvek sajátosságait...” (uo. 47 — kiemelés tőlem: — H. J.; vö.: SZATHMÁRI i. m. 58; BALÁZS, Hermész nyomában 367). — Vannak általános érvényű eltérések a latintól, mint például az, hogy a magyar nyelvben bármely névszónak csupán egyetlen ragozása van (i. m. 44), továbbá más a magyar nyelv mondattana, más a latin nyelv (i. m. 45). Megjegyzi azt is, hogy nyelvünkben kevés olyan esete van a névmásnak, amely eltérne a főnév eseteitől (i. m. 63). — A latin nyelvvel egybevetve egyik karakterisztikus eltérés az, hogy a magyarban a számnevek után a főnév mindig egyes számban áll. Latinul azt mondjuk: *unus homo*, de *duo*, *tres*, *decem homines*; a magyarban viszont: *egy ember*, *két ember*, *három*, *tíz ember* (i. m. 37).

Az igevonatokat vizsgálva megjegyzi, hogy helytelenül beszélnek azok, akik azt mondják: *fillek tighedet* vagy *filek teneked*; a helyes ez: *filtelek tighedet* és *filek te túled* (i. m. 46). Innen átlép a birtokos névmások rendszerébe, s megállapítja, hogy

a *pater noster* és az *anima nostra* típusok helyesen úgy hangzanak: *mű at'ánk, mű lelkünk*, nem pedig így: *Mienk at'a, mienk lélek*, mint ahogy az eredeti struktúrák hangoznának (i. m. uo.), s azt sem mondhatjuk: *az mű at'a, az mű lélek*, de úgy sem, ahogy a mi anyanyelvünkben járatlanok mondják: *az mienk at'a, az mienk lélek* (i. m. 39). — A latintól való egyéb különbözés az is, hogy a névszói ragok a magyar többes szám *-k* jeléhez kapcsolódnak, viszont a többes szám nominatívusban a *-k* helyett *-i* áll, ha más névszói esetekhez kapcsoljuk az egyes vagy többes nominatívus *-k* hangját, mint pl. *videntes filii dei filias hominum* — *látuán az iftennek fiaí az embereknék leañit* (i. m. 45).

Ma már természetesen banalitás, de abban a korban feltűnő felismerésnek látszott, hogy a magyar nyelvben nem mindig ugyanazt az esetet használjuk, mint a latin. Így például azt mondják (genitívusban) *filiius hominis*, mi pedig — mondja Sylvester — ezt datívusban fejezzük ki: *az embernek fia*, mert szerinte ez a megszerzést fejezi ki, vagyis nem genitívusban mondjuk: *az emberé fu*. Azonban ha ezt a birtoklásfajtaát akarjuk kifejezni, akkor így mondjuk: *ez a fu az emberé* (i. m. 45). BALÁZS az utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy ez a megállapítás félreértésen alapszik (Hermész nyomában 365). Mi a latin participiális szerkezetek lefordításakor a latintól eltérően nem egyeztetjük a névszóval a participiumot, pl. a *videntes magi stellam* mondat helyes magyarságban szerinte így hangzik: *látuán az czillagot az bölczek* (i. m. 46).

A magyar és a latin igemódok kapcsán Sylvester egyebek közt ezt mondja: *az opto quod adveneris — penig el iüttél*. Ehhez hozzáfűzi, hogy nincs olyan adverbium a latin nyelvben, amellyel a helyes jelentést tökéletesen vissza lehetne adni; aminthogy a latinban is vannak olyan szócskák a ragozhatatlan szófajok közt, melyeknek a magyar nyelvben nincs megfelelője, s fordítva, a mi nyelvünkben is vannak olyanok, melyek a latinból hiányoznak (i. m. 91). — Érdekes az a megfigyelés is, hogy az ilyen szerkezetet, mint *mendicatio pascitur ille cibo* — *kuldult eledeluel il* utánozhatjuk úgy is, hogy átalakítjuk a mondatot: *eledeluel il de kuldultual* (i. m. 45—6; vö. BALÁZS, Hermész nyomában 366). — Sylvester magyar—latin kontrasztív elemzése kapcsán teljesen egyetérthetünk G. J. STIPÁVAL (i. m. 104), aki megjegyzi, hogy Sylvesternek a latin nyelvtannal oktatási célja volt, módszerével azonban kifejezésre akarta juttatni a magyar nyelv másságát (Andersartigkeit) a latinnal összehasonlítva.

6. Ebben a korban, a XVI. sz. első harmadában, de még korábban is, ilyen rendkívül nehéz és szokatlan összehasonlító, kontrasztív nyelvi elemzést senki sem végzett Európában. Nem meglepő, hogy az elemzések végén Sylvester kijelenti, hogy ami az igék és névszók ragozását illeti, nyelvünk könnyedén felülmúlja az összes nyelvet, hiszen a magyar nyelv grammatikailag nagyon is szabályozott, nem kevésbé, mint az igen jeles héber, görög vagy latin nyelv. Anyanyelvünk kincsesládája eddig el volt rejtve, s most először hozzuk napvilágra. Ha élni akarunk vele, koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk (i. m. 93; vö. SZATHMÁRI i. m. 58). Mindebben semmi kérdés nincs, sőt az a tény, hogy a héber nyelvet nem helyezi a magyar nyelv elé, éppenséggel a kor hatalmas kihívásának áll ellen; annak tudniillik, hogy a héber nyelvet — mint a „lingua primigenia”-t — kell modellként a születő nemzeti nyelvek elé állítani, hiszen minden nyelv ebből eredeztethető.

Felmerülhet végül a kérdés, mi lehet a titka annak, hogy Sylvester Európában elsőként végzett nyelvhasználást a grammatikai szerkezet alapján? Azt hiszem, a válasz egyszerű: zseniálisan ráértett arra, milyen alapvető eltérés van

a magyar és az (indo)európai — esetünkben a latin és görög — nyelvek között, s ezt a mélyreható különbözőséget maga a nyelv egésze, vagyis mindenkifelett a grammatikai szerkezet tárja fel. Ebben a felismerésben a héber nyelv eszközül, de nem mértékül szolgált. Szükségtelennek látszik ma már azon elmélkedni, hogyan alakulhatott volna a magyar nyelvtudomány, ha nyelvtana évszázadokra nem kallódik el.

HEGEDŰS JÓZSEF

Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron*

1. Nehéz tudomásul venni, hogy az erdélyi nyelvészeti iskola nagy nemzedékének legismertebb személyiségei nincsenek már életben. 1976-ban meghalt Márton Gyula, 1987-ben Szabó T. Attila, 1988-ban Teiszler Pál és Gálffy Mózes. Aki valamennyire is ismerte a kolozsvári műhelyt, joggal kérdezheti, van-e ezek után egyáltalán remény arra, hogy akik még maradtak, továbbra is ellássák az egyetemi oktatás feladatait, folytassák a befejezetlenül maradt nagy munkálatokat, publikálják az évtizedek óta kéziratban őrzött (néha rejtegetett) nyelvföldrajzi és egyéb munkákat. Ha nem következett volna be az ismert politikai fordulat, akkor e kérdésekre nagyon lehangoló választ kellene adni, hiszen a nyolcvanas évek végére a magyar nemzetiség szellemi élete a sorvadás végső stádiumába jutott Romániában. Egy korszak mindenképpen lezárult, és ez jelentős, nagy korszaka volt az erdélyi magyar nyelvtudománynak. Hogy milyen az újrakezdésnek is beillő mai helyzet, bizakodhatunk-e a jövőben az új gondok ellenére, erről szeretnék tájékoztatást nyújtani. Bizonytalan időben persze számvetést is nehéz készíteni, a jövőről szólni pedig igen kockázatos. Szilárd támpontként nem is marad más, mint a múlt öröksége, a kötelesség morális parancsa és a lehetőségek keresése a mában és a jövőben.

2. A nemzetiségi kultúra mindig szükségszerűen viszonylag kis kultúra, függő helyzetben és korlátozott lehetőségekkel. Ebből fakadó egyik jellegzetessége, hogy nem teszi lehetővé egyetlen szaktudományban sem azt a világos tagolódást, a szakterületeknek és témáknak azt a határozott kijelölését és megosztását, amely természetes és szükségszerű volna, sem olyan műhelyek meglétét, amelyek a szakmán belüli eltérő irányzatokat, netán eltérő véleményeket képviselnék. Ezért jeleztem előadásom címében, hogy kénytelen vagyok legalább érintőlegesen a magyarságtudomány egészéről szólni, mert intézményeink — így az egyetemi tanszék is mindenekelőtt intézmények, sőt — jó erdélyi hagyományként — mi magunk is gyakran kényszerülünk az áldatlan mindenek szerepére. Ha van transzilvanizmus, és valamilyen formában az az emberek szellemi alkatában is megmutatkozik, akkor ez a kényszerű és gyanús polihisztorkodás bizonyára jellemző transzilván vonás.

3. Az elmúlt hetven év változó történelmi széljárásában a magyarságtudományhoz tartozó szakterületek romániai helyzete koronként feltűnő eltéréseket és egyenetlenségeket mutatott. Közvetlenül az uralomváltás után, és szinte végig a

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. október 27-i felolvasó ülésén.

két háború közötti időszakban, a törés utáni bénultság volt a jellemző, az oktatási és az akadémiai intézmények hiánya. Az intézményekkel eltávoztak a századelő nagy tudós egyéniségei is. Az egyházi intézmények maradtak és az Erdélyi Múzeum-Egyesület folyóiratával, az Erdélyi Múzeummal. Az I. Ferdinánd nevét viselő román egyetemnek csak magyar irodalomtörténész professzora volt, Kristóf György személyében. György Lajos, a kolozsvári magyar egyetemi és főiskolai hallgatók tanulmányi igazgatója ismerte föl, hogy csak nemhivatalos keretben lehet biztosítani a hallgatók tájékoztatását, esetleg képzését olyan területeken, mint éppen a magyar nyelvészet, a történettudomány vagy a művészettörténet. (György Lajos személyéről és a két háború közötti időszokról l. ANTAL ÁRPÁD, György Lajos életműve. ETF. 210. sz. Kolozsvár, 1992.). Ez a képzési forma be is indult. 1928-tól a református kollégium akkori tanára, Csúry Bálint tartott nyelvészeti kollégiumot és szemináriumot, majd 1932-től, amikor ő Debrecenbe távozott, Szabó T. Attila folytatta ezt a munkát (Csúry Bálintról 1992. október 3-án és 4-én emlékeztünk meg szülőföldjén, Szatmárnémetiben és Egriben; pályaképére l. BALASSA IVÁN, Csúry Bálint. A múlt magyar tudósai. Bp., 1988.).

Csúry hatása meghatározó jellegű volt a későbbi nyelvészeti iskolára, elsősorban Szabó T. Attila és Nagy Jenő személyén keresztül. Sőt ez a hatás talán még mindig kimutatható némelyikünk szakmai munkásságában, különösen abban, hogy a nyelvjáráskutatásban nemigen tudunk elvonatkoztatni a nyelvet beszélő közösség népi kultúrájától. Ez azért is fontos, mert az elmúlt hetven esztendőben, a negyvenes éveket kivéve, a néprajztudományban egyáltalán nem volt képzési lehetőség Erdélyben. A magyar néprajzi kutatások csak a harmincas évek közepétől meginduló falukutató mozgalommal élénkültek meg, majd 1940-től kaptak intézményes keretet, bár Hermann Antal már a múlt század utolsó éveiben tartott néprajzi előadásokat a kolozsvári egyetemen, és a megalakuló Néprajzi Társaságnak is ő volt az egyik kezdeményezője a szintén kolozsvári Meltzl Hugó ösztönzésére, a húszas években pedig Kolozsvár lett a román néprajztudomány központja. (Meltzl és Hermann szerepére l. KÓSA LÁSZLÓ, A Magyar Néprajzi Társaság százéves története (1889—1989). Bp., 1989.) A falukutató mozgalomban és a későbbi nyelvföldrajzi kutatásokban ösztönző, néha példamutató szerepet játszottak a román tudományosság hasonló törekvései.

4. Eltekintek most attól, hogy kronologikusan sorra vegyem az egyes intézmények vagy akár csak a nyelvtudomány intézményeinek sorsát a háború idején és az azt követő évtizedekben. Mindenképpen méltatnunk kell viszont a háborús években végzett rendkívül termékeny kutatómunkát a magyarságtudomány területén. Ebben a Tudományegyetemnek és az Erdélyi Tudományos Intézetnek egyaránt fontos szerepe volt. Az Intézet akkori vezetői és munkatársai kiváló érzékkel ismerték föl és rangsorolták a sürgetőbbnél sürgetőbb feladatokat. Elég talán itt a mindmáig példamutató, sorozat jellegű helynévkiadványokat és a nyelvföldrajzi kezdeményezéseket említeni vagy a hézagpótló néprajzi munkákat és egyéb forrásértékű publikációkat. És ami még ennél is fontosabb: ezek az intézmények és a nagy próbatételnek számító munkálatok indítják el a szakmai pályán a következő évtizedek nagy tudósnemzedékét.

5. Következtek aztán a háború utáni „békés” időszak egyre nyugtalanítóbb stációi: 1948, 1959, 1972, 1985 és végül 1989 decembere. Ezek a politikai történések és a megszorító intézkedések fordulatokat jelző évei voltak, amelyek kiváló tudóso-

kat és fontos intézményeket is magukkal sodortak. 1948—49-ben az államosítás az egyetem szovjet mintájú átszervezését eredményezte, valamint a magyar állampolgárságú professzorok eltávolítását; kilencven éves működés után ekkor tiltják be a legfontosabb erdélyi magyar tudományos intézményt, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. 1959 az önálló magyar egyetemmel együtt elvitte a tiltakozó Szabédi Lászlót; Márton Gyula halála 1976-ban jelezte, hogy lezárul a dialektológiai kutatások nagy korszaka, 1987-ben pedig, Szabó T. Attila halálakor az is kérdéssé vált, lesz-e túlélője ennek a hosszas ínséges időszaknak.

6. Ezekben az évtizedekben soha nem voltak igazán kedvezőek a kutatás, a képzés és a publikálás feltételei egyetlen területen sem. A hatvanas évek elejétől történtek mégis némi jótékony változások a felsőoktatásban és a romániai szellemi élet egészében. Az ideológiai merevség viszonylagos lazulására, az egyetemen a kétszakos rendszer bevezetésére, a szakmai dokumentáció és a nemzetközi tudományos kapcsolatok némi javulására gondolok. Nem túlzás ebben az időszakban a *Kriterion* Könyvkiadót tekinteni a legfontosabb szellemi műhelynek a romániai magyar kultúrában, amely jelentős mértékben ösztönözte és szervezte, sőt finanszírozta a kutatásokat. Lehetővé vált néhány monografikus tanulmány és dolgozat magyarországi publikálása is a *Nyelvtudományi Értekezésekben* és a szakfolyóiratokban, valamint a budapesti egyetem névtani és csoportnyelvi sorozataiban. Jelentős témák érnek be a dialektológiában, a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában és a nyelvtörténetben, a doktori értekezések pedig fontos egyéni vállalkozásokat zárnak le többnyire sikerrel. A kolozsvári iskola hagyományos nyelvjárástani, névtani és nyelvtörténeti profilja mellett megjelenik és egyre nagyobb teret nyer a szakmai tájékozódásban és a kutatásban a stilisztika, a nyelvelmélet és a néprajz. Ennek a szélesebb alapozásnak köszönhetően az oktatás színvonala is emelkedett. Fontos eredménye ennek a kedvező időszaknak, hogy 1975-ben azóta is folyamatosan működő finn lektorátus létesült a tanszéken.

7. A folyamatos publikálási lehetőségeket az ötvenes évek második felétől a kolozsvári akadémiai intézet kiadásában megjelenő *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* című folyóirat biztosította és biztosítja. Az elszigeteltség és a kis példányszám miatt a *NyIrK.*-ben való publikálás nem jelentett soha igazi szakmai publicitást. Lévnél hosszú időn át (1957-től 1991-ig) a magyarságtudomány mondhatni egyetlen romániai fóruma, közlési terét szükségszerűen meg kellett osztania nem csupán a nyelvtudomány és az irodalomtudomány között, de alkalmanként más társtudományokkal is (folklorisztika, néprajz, történettudomány), sőt pótolnia kellett volna egy alkalmazott nyelvészeti (nyelv műveléssel, a magyar nyelv oktatásával foglalkozó) és egy tudománynépszerűsítő lap hiányát. Mindezeket a feladatokat nyilván nem láthatta el maradéktalanul még első, fellendülő korszakában sem. (Az első időszak bibliográfiájára, illetőleg a folyóirat első húsz évfolyamának repertóriumára l.: NAGY JENŐ: *NyIrK.* XV, 193—217; TOÓS MAGDOLNA: *NyIrK.* XX, 225—38).

A XXI. évfolyamtól, 1977-től — mintegy dacolva az egyre sötétebb időkkel — fiatalosabb, tetszetősebb külsőt öltött, de ez a színesebb ruha egyre szigorodó, azaz szűkülő tematikát és fogyó terjedelmet fedett, emiatt a szöveg nagy része is kényszerűen apró betűssé vált. A munkatársi gárda is átalakult: korábban szinte kizárólag csak az egyetemi tanszék tagjai és az akadémiai intézet munkatársai közöltek a lapban, a hetvenes évek elejétől aztán új munkatársak jelentkeztek, a

régiek közül pedig többen, sajnos éppen a tanszék magasabb beosztású tagjai, hűtlenekké váltak a folyóirathoz.

A mostani legújabb fejlemények újabb kihívást jelentenek a NyIrK. számára is: ha nem akar megmaradni a szerzők és még 40—50 érdeklődő olvasmányának, fel kell adnia eddigi merev zártságát, szemléletében és tematikájában is meg kell újulnia. Ennek talán az a legfontosabb feltétele, hogy szerzői köre jóval szélesebb legyen és tovább fiatalodjék. Kívánatos volna, hogy a magyar nyelvészet és a hungarológia minél több művelője publikáljon a kolozsvári folyóiratban, függetlenül attól, hol él. Ez jelentős mértékben megemelhetné szakmai színvonalát, segíthetné fennmaradását, szélesíthetné publicitását. És hozzájárulhatna ahhoz is, hogy az újra megjelenő Erdélyi Múzeum mellett sajátos profilt alakítson ki: problematikájában és szemléletében amazénál modernebbet, megalapozottságában az eddiginél teoretikusabbat, funkcionalitásában pedig mégis pragmatikusabbat.

8. Szólni kell még arról a kettős lelki szorításról, amelyben a magyarságtudomány művelőként éltünk vagy éppen gyötrődöttünk az egyre kilátástalanabbá váló nyolcvanas években. Szinte a szorítások, tiltások és veszteségek arányában nőtt az igény és az elvárás az újabb és újabb kiadványok iránt, az egyre gyérülő eredményeket ennek megfelelően értékelték is a szakmabeliek és az olvasók (némelyiket talán túl is értékelték). Ez az igény úgy vált aztán egyre nagyobb teherré, amint fokozatosan apadt a szakmabeliek száma, csökkent az idősebbek munkaereje (bár még mindig ők voltak a példaadók), a fiatalabbak kitartása, és amint erősödött a hatalom intoleranciája a magyarságkutatással szemben. Az utolsó években már tabuvá vált minden olyan téma, amely az anyanyelvvel, a magyarság erdélyi történetével vagy a hagyományos népi kultúrával kapcsolatos. Ez a türelmetlenség és hisztérikus elutasítás fontos magyarországi kiadványokkal szemben is megnyílvánult.

9. A fordulat után, 1990 januárjától sürgős feladatnak tekintettük néhány, korábban betiltott vagy halódásra ítélt intézmény újjáélesztését, új intézmények (szakmai egyesületek, szövetségek, munkacsoportok stb.) létrehozását, a professzionizálódást, a jó szándékú dilettantizmus és a valós szakmai kompetencia szétválasztását. Újjáélelt legnagyobb hagyományú intézményünk, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, folyóiratával és kiadványsorozataival, megalakult a Kriza János Néprajzi Társaság (1992 decemberében jelent meg első évkönyve), hasonlóképpen létrehoztuk az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségét, megjelent a NyIT (Nyelv — Irodalom — Tanítás) című lap Csíkszeredában, ugyanott az Átmenetek című folyóirattal jelentkezett a KAM (Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport), tartalmas és színvonalas fórum lett újra a Művelődés.

Talán nem fölösleges arra az általános igényre fölhívni a figyelmet, hogy idővel ezeknek az intézményeknek jól működő rendszerre kellene összeállniuk a nemzetiségi kultúrában, kapcsolatot kell tartaniuk a megfelelő román intézményekkel, szerves és természetes relációkat kell kiépíteniük magyarországi intézményekkel, és fokozatosan integrálódniuk kell az egyes szakterületek nemzetközi intézményrendszerébe. A korábbi évtizedek bénító légköre és a jelenleg még mindig tapasztalható intoleráns hangulat, a kölcsönös gyanakvás mind oka lehet a kölcsönös elzárkózásnak a romániai tudományos életen belül. Bár ebből a szempontból talán a nyelvtudomány van a legkedvezőbb helyzetben, hiszen mi végig fenntartottuk jó kapcsolatainkat román nyelvész kollégáinkkal.

Fontos volna az is, hogy egy szakterületet a hungarológiában se csak egyetlen műhely, intézmény képviseljen, hiszen az az egy mindig hajlamos önmaga mércéje lenni, ez pedig csak hamis mérce lehet. Gyakran azért sem alakulhat ki objektív minőségi mérce, mert egyszerűen hiány, vákuum van némely szakterületen és sajnos nagyon gyakran éppen az oktatásban. Ma leginkább a képzett szakemberek: oktatók, kutatók, pedagógusok hiányoznak. Sajnos, nincs önálló, magyar oktatási nyelvű egyetem Romániában, de azt kell mondanom, hogy a jelenlegi keretből adódó lehetőségekkel sem mindig tudunk élni az oktatók hiánya miatt. A kolozsvári egyetemnek jelenleg mintegy 1700 magyar hallgatója van, akik némely szaktárgyat azért nem tanulhatnak anyanyelvükön, mert nincs megfelelő oktató. Hogy mi idézte elő ezt a vákuumot? Az egyik alapvető ok a képzés rendkívül alacsony színvonala vagy teljes hiánya, a tudatos sorvasztás az elmúlt négy évtizedben, a másik közvetlen ok az elvándorlás, a kitelepedés Magyarországra vagy a világ más tájaira. Ma abban a fonák helyzetben vagyunk, hogy Magyarországtól várjuk a segítséget az erdélyi magyar szakmai elit képzéséhez, miközben tovább tart a kiáramlás Romániából Magyarországra.

A viszonylag nagy számú régi és új intézmény aszerint is polarizálódik, hogy állami, egyesületi vagy pedig egyházi keretben működik-e. Most, amikor még nem mindegyik tisztázta, hogy mi is az igazi szerepe, egyfajta rivalizálás figyelhető meg abban a tekintetben, hogy ki milyen kapcsolatot épít ki anyaországi intézményekkel és alapítványokkal, milyen döntési jogokat monopolizál. Ehhez a rivalizáláshoz az is hozzátartozik, hogy gyanakvást és bizalmatlanságot sugalmaznak azokkal szemben, akik állami intézményi keretben dolgoznak. Mondanom sem kell, hogy ez senkit nem minősíthet sem Romániában, sem Magyarországon.

10. A tanszékre és a velünk együttműködő műhelyekre visszatérve: a változás előtti tízhez viszonyítva, a jelenlegi 27 státuson 24 oktató osztozik, idősebbek és olyan fiatalok, akiket az elmúlt két évben neveztek ki pályázat alapján. A tanszék irodalomtudományi, illetve nyelvtudományi részlege egyaránt tízes létszámú, az egészen új néprajzi részlegnek négy oktatója van. Ez utóbbi megléte azt is jelzi, hogy a maior és minor szakként egyaránt működő magyar nyelv és irodalom szak mellett 1990 őszétől minor szakként a néprajzot is megszerveztük 8—10 hallgatóval egy évfolyamon, 1992 őszétől pedig finn szak is indult szintén minor szakként. A jelenleg tíz szemeszterre terjedő oktatás alapvetően a tanárképzést szolgálja, ám a hallgatók érdeklődése és igénye szerinti szakosodás biztosításával lehetőség nyílik arra, hogy végzőseink közül némelyek tudományos kutatók legyenek, mások újságírók, kiadói szakemberek, múzeológusok stb. Az alaptárgyakon kívül a tanszék látja el az általános elméleti tárgyak magyar nyelvű oktatását is (irodalomelmélet, általános nyelvészet, világirodalom stb.).

A valóságban persze mindez elég nehezen valósítható meg. Hogyan található érvényes receptet az átmeneti időszakban most kiépülő, lábadozó tanszék a tanárképzés és a kutatóképzés örök dilemmájára vagy az oktatás és a kutatás viszonyára? Receptünk nincs, és a gyakran kényszerű megoldásainkkal mi magunk is elégedetlenek vagyunk. Az a tapasztalatunk, hogy nagyon gyakran a termékeny szakmai munka egyik inspirálója éppen az oktatás. A másik az aspirantúra. Ebben az időszakban, amikor a tanszék átszervezésével szinte teljes nemzedékváltást készítünk elő és próbálunk megvalósítani, az aspirantúra és a disszertáció megírásának „kényszere” jó alkalom arra, hogy fiatalabb kollégáink kibontakoztathassák szakmai-szellemi képességeiket és egyéniségüket. Az aspirantúrával járó szakvizs-

gák, dolgozatmegbeszélések, viták pedig szinte folyamatos műhelymunkát feltételeznek, nemcsak a jelölteket ösztönzik, hanem az egyes bizottságok tagjait is.

Hasonló ösztönző szerepet tulajdonítunk azoknak a szakmai konferenciáknak, amelyeket mi szervezünk, és azoknak is, amelyeken a tanszék tagjai immár Románián kívül is részt vehetnek. Az első próbatétel az 1991. szeptemberi élőnyelvi konferencia volt a nyelvváltozatok és a nyelvi norma témakörben, az első a maga nemében az elmúlt hetven esztendőben Kolozsváron. Ezt egy irodalomtudományi konferencia követte 1992 őszén, 1993 januárjára pedig Oláh Miklós emlékülést tervezünk a nagy humanista születésének 500. évfordulójára. Hasonló rendezvények szervezésében talán néprajzos kollégáink jeleskednek leginkább: a tanszéki részleghez szorosan kötődő Kriza János Társaság évi három-négy alkalommal rendez vándorgyűléseket.

II. A jelen levő tisztelt hallgatóságot bizonyára az érdeklő leginkább: milyen kutatási témák foglalkoztatják a kolozsvári nyelvészeket. A válasz nem könnyű. Mivel továbbra is viszonylag kevesen vagyunk, közülünk néhányan túl idősek vagy egészségi állapotuk gyenge, mások pedig még túl fiatalok, legalábbis a szakmában, nehéz rangsorolni a tennivalókat és a kutatási témákat. Saját hallgatóink és lehet, mások is úgy értékelik, hogy figyelmünket túlságosan a tanárképzésre összpontosítjuk. Magam úgy érzem, hogy egyelőre, a tanszék mostani állapotában a színvonalas tanárképzés igényeinek sem tudunk maradéktalanul megfelelni. Pedig Erdélyben igen nagy szükség volna jól képzett pedagógusokra. Jó volna azt is elérni, hogy a következő időszakban tematikailag nagyobb legyen az összhang az oktatás és a kutatás között, hogy kollégáink némelyike ne kényszerüljön szakmai tudathasadásra az oktatás és a kutatás kettősségében, mint ahogy ez legtöbbször megtörtént az elmúlt évtizedekben.

Az oktatás sürgető követelményein kívül súlyos adósságaink vannak nagy elődeinkkel szemben. Ilyen adósságot törlesztettünk 1991-ben „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-nak publikálásával (MNYTK. 193. sz.). Hogy ez lehetővé vált, az elsősorban a Nyelvtudományi Társaságnak és a Társaság elnökének, Benkő Loránd professzornak köszönhető. Kívánatos volna, hogy a székely tájnyelvi atlaszok kiadásra előkészített kötetei is megjelenjenek, bár tömörített formában, és mindazok a fontosnak ítélt egyéb nyelvföldrajzi munkák, amelyek megbízható adatokkal szolgálnak az erdélyi magyar nyelv táji változatairól. A legbizonytalanabb éppen a legfontosabb ilyen atlasz, „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak a sorsa, ezt ugyanis az Akadémia kolozsvári intézetében készítette el Murádin László, az Akadémia pedig egyelőre nehezebb partnerré bizonyul, mint az egyetem. A publikálást az is nehezíteni és késleltetni fogja, hogy a térképlapok csak munkatérképek formájában készültek el, még nincsenek megrajzolva.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár kalandosnak mondható sorsa és jelenlegi helyzete szakmai körökben jól ismert. Nem felesleges talán mégsem, ha tisztázó szándékkal részletezem a tanszék viszonyát a Szótörténeti Tár munkálataihoz, a tanszék szerepét ebben a valóban heroikus vállalkozásban, amely elsősorban és mindenekelőtt Szabó T. Attila műve. Amikor a tanszék szerepéről ejtek szót, azt a néha lappangó, ki nem mondott gyanút szeretném eloszlatni, hogy az általunk tisztelt és szeretett szerzőnek, akire mindig kegyelettel emlékezünk, már a kezdetektől Márton Gyula és az általa vezetett tanszék ellenében kellett volna végeznie munkáját, és hogy a szerkesztést ma folytató munkaközösséget is csupa gáncoskodó szakmabeli venné körül. Ennek az alaptalan gyanúnak az lehet a forrása, hogy

a kívülállók félreértik vagy félremagyarázzák Szabó T. Attila és Márton Gyula viszonyát. Mi, akik tanítványaik és munkatársaik voltunk, és ott dolgoztunk évtizedekig velük együtt, azt tapasztaltuk, hogy a gyakran valóban eltérő szakmai vélemény vagy a pillanatnyi indulat huzamosabban soha nem rontotta meg személyes jó kapcsolatukat. Éppen tőlük tanultuk meg, hogy az eltérő véleményt ki kell mondani, vállalni kell, mert egy szakmai műhelyt nem az visz előre, hogy tagjai mindig mindenben egyetértenek.

Alkatilag és szakmai érdeklődésük tekintetében is jól kiegészítették egymást. Márton Gyula szinte kizárólag szinkron témákkal foglalkozott: dialektológiával, nyelvföldrajzzal, személynevek vizsgálatával, nyelvi kölcsönhatással, Szabó T. Attila pedig főként mindezek s más kérdések történeti aspektusával. Szabó T. Attila ki nem állhatta a hivatalnoki munkát, a közéleti szereplést is elutasította, legszívesebben — mint annyiszor vallott róla — a levéltárba húzódott vissza, vagy hétvégén a Kolozsvár környéki hegyeket, erdőket járta. Márton Gyula szervezte és adminisztrálta a tanszékot, hiszen húsz évig a vezetője volt; oktatási kérdésekkel foglalkozott; gondoskodott, amíg lehetett a tanszék fejlesztéséről, munkatársai előmeneteléről; szigorú és következetes volt a kutatás szervezésében, a kutatómunka ellenőrzésében. Ránk, tanítványaira, ő is nagy hatással volt. Tudományirányító és -szervező tevékenységével mindenképpen elévülhetetlen érdemeket szerzett. Nem annak szánta, de a sors kiszámíthatatlan végzete szerint szakmai végrendelet lett abból a tanulmányából, amelyet az 1973-as Korunk Évkönyvben közölt „A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása” címmel (ebben a kiadványban is egymás mellett szerepelnek Szabó T. Attilával). — Velünk együtt dolgozott szerényen meghúzódva, az irányításból és a tervezésből kevesebb részt vállalva, a triász harmadik tagja, Gálffy Mózes.

Amikor a hatvanas évek közepén, mintegy húszévi korábbi levéltári gyűjtés után Szabó T. Attila egymaga kezdett hozzá az emberfeletti munkához, a Tár I. kötetének szerkesztéséhez, Márton Gyulával megbeszélte azt az alternatívát is, hogy esetleg hivatalos tervmunkának minősítve szervezzenek tanszéki munkaközösséget, amely a szerkesztésben közreműködne. Ennek a megoldásnak lehetek volna előnyei is, de mindketten belátták, hogy jóval több hátránnyal járna, és olyan veszéllyel is, hogy az egyetemi hatóság (és rajta keresztül más is) bármikor beleszólhatna a munkálatokba, leállíthatná, vagy olyan utasításokat adhatna, amelyek korlátoznák a szerkesztő elképzeléseit. Nem beszélve annak beláthatatlan következményeiről, hogy a publikálásra kerülő tervmunkáért az akkori előírások szerint nem járt volna semmilyen tiszteletdíj. A döntés, hogy a munka maradjon a hivatalos kereteken kívül, bölcs volt, és ez ma sem ítélné meg másként.

Hogy a tanszék szolidáris volt professzorával, az később, a II. kötet szerkesztésétől vált nyilvánvalóvá, amikor a nyelvtörténész-kollégák mind, de mások is önzetlen munkatársaivá váltak a Szótörténeti Tárnak, a közös műhelymunka is ott folyt (és ma is ott folyik) a tanszék szobáiban. Ez a rendkívüli mű végig nagy áldozatokat és áldozatos munkát követelt elsősorban Szabó T. Attilától. Gondolom, nem kegyeletsértő, ha szerkesztőtársai áldozatos munkájáról is megemlékezünk. Nem elsősorban arról, hogy tíz-tizenöt szakember úgyszólván teljes önzetlenséggel dolgozott hosszú éveken át. De voltak és vannak a munkatársak között olyanok is, akik korábbi sikeres kutatási területüket adták föl szinte teljesen, saját szakmai terveikről mondtak le, hogy minden idejüket a Tár szerkesztésének szenteljék. Ennél nagyobb áldozatot elképzelni is alig lehet.

Mindez természetesen a tanszék oktatómunkáját is érintette. Ha tisztán csak a Szótörténeti Tár nemes ügyét nézhetnők, mindannyiunknak kötelességünk volna minél nagyobb részt vállalni a szerkesztésből. Ezt azonban semmiképpen nem tehetjük. A kis tanszéki csoportból jelenleg ketten vesznek részt a szerkesztésben, ketten pedig gyugdíjas kollégáink közül. Vámszer Márta nyugalmazott docens egyébként Szabó T. Attila halála óta szakmai irányítója is a munkálatoknak.

Ez a hozzájárulás talán nem sok, de kollégáink a többi munkatárssal együtt szívósan folytatják, és remélhetőleg be is fejezik majd ezt a monumentális munkát. Ha másképpen nem, akkor új, fiatal munkatársakkal, akik közül egy már itt a budapesti Nyelvtudományi Intézetben posztgraduális képzés keretében készül erre a feladatra.

12. A tanszék új tagjai oktatási feladataikkal és disszertációikkal vannak elfoglalva. Egyikük Csík földrajzi neveit gyűjti össze és dolgozza föl. Ez a téma kapcsolatos azzal az elképzeléssel, hogy végre rendszeresen, kellő kritikával és módszerességgel gyűjtjük össze Erdély teljes földrajzinév-anyagát. Ezzel össze lehetne kapcsolni Szabó T. Attila másik monumentális tervének, a történeti névanyag adattárának publikálását is. Pontosabban: előbb számba kellene venni és értékelni az eddig publikált és a kéziratban lappangó gyűjtéseket, a szórványos folyóirat-publikációkat, majd meg kellene határozni, hogy ebből mi szorul kiegészítésre, ellenőrzésre és egységesítésre. Ezt követően lehetne kidolgozni a gyűjtési tervet az eddig még nem kutatott területekre, illetve arra az anyagra, amely ellenőrzésre szorul. Ebben a fázisban kevésbé kellene építeni az önkéntes gyűjtők lelkes buzgólkodására, inkább névtanos szakemberek összefogására volna szükség, esetleg magyarországi kollégák közreműködésére. Ha az Erdélyi Múzeum-Egyesület is támogatná ezt az elképzelést, néhány év múlva a magyarországi földrajzinév-sorozathoz hasonló lehetne elindítani az erdélyi tájegységek szerint, amely egyben folytatása lehetne a negyvenes évek első felében elkezdett erdélyi sorozatnak. Most — az anyagi és a személyi nehézségek ellenére — megvan rá a mi történelmünkben ritkán adódó lehetőség, hogy ez a terv meg is valósuljon.

13. Nem szeretném további részletekbe menően taglalni, hogy milyen szakmai kérdések foglalkoztatnak bennünket. Szabó Zoltán régebbi tanítványaival és újabb aspiránsaival stilisztikai és szövegsemiotikai kutatásait folytatja. Néprajzos kollégáink jelenkutatást kezdeményeztek a moldvai magyarok körében, és ez a vizsgálat nyelvük állapotára is kiterjed. A kevertnyelvűség, a kétnyelvűség és a nyelvcsere jelenségeit Erdély más, főként szórványterületein is figyelemmel kell követnünk.

A dialektológiában, amennyiben továbbra is lesznek művelői, fontos volna a nálunk Gálffy Mózesről elkezdett szintaktikai kutatások folytatása, esetleg továbbfejlesztése a szövegtan szintjén, továbbá a nyelvjárások szemantikai sajátosságainak tanulmányozása, a beszélés néprajzának, általában a népnyelv és a népi kultúra kapcsolatának elméleti elemzése. Be kell kapcsolódnunk az eddigieknél még határozottabban a regionális köznyelvi kutatásokba, és elméletileg, a szociolingvisztika szemszögéből is megnézni például azt, hogy a romániai magyar köznyelv regionális jegyei a dialektusok integrálódásából vagy a bilingvizmussal is összefüggő differenciálódásból erednek-e inkább. A román—magyar—szász nyelvi kölcsönhatás vizsgálatát az eddigi szótörténeti, etimológiai és szótári feldolgozásokra alapozva olyan elméleti és módszertani megközelítéssel kellene folytatni, amely lehetővé tenné a

kétnyelvűség és a kevertnyelvűség bonyolult formáinak és folyamatainak, esetenként a nyelvi erózióknak és a nyelvi asszimilációknak az elemzését is.

Szakmailag támogatjuk az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségét, a kiejtési és a helyesírási versenyeket, a nyelvi vetélkedőket. Pályázatot hirdettünk a magyar nyelv és irodalom új iskolai tantervének összeállítására. Ezek részben ismét a kényszerhelyzetből adódó muszáj-feladatok.

14. A leggyakoribb hozzánk intézett kérdés itt Magyarországon az elmúlt két és fél évben ez volt: miben segíthetünk? A Nyelvtudományi Társaság, az Intézet és nyelvész kollégáink ezt nem költői kérdésként tették föl, bizonyoság rá, hogy segítségüknek egész sor kézzelfogható eredménye van: a csángó nyelvjárási atlasz és a Szótörténeti Tár magyarországi kiadása, névtani publikációk, hallgatók fogadása, szakmai irányítása, tanszéki könyvtárunk hiányainak pótlása, előadások tartása a kolozsvári egyetemen stb. Ha általánosabb óhaj és igényt fogalmazunk meg, akkor azt mondhatjuk, hogy a magyarságtudománynak és szorosabban a magyar nyelvtudománynak mint alapvető nemzeti stúdiumnak az integrálására van szükség. Arra, hogy ne a szétszórtságot, az elszigeteltséget érezzük és éljük meg továbbra is, hanem azt az összetartozást, amelyet számunkra többszörösen is az anyanyelv jelent.

PÉNTEK JÁNOS

Hányig tudtak a finnugor korban számolni?*

1. Nem tekinthető ingrediens számnévnek a m. *ötödfélszáz*, ez nem az ötödik század felére utal, hanem arra, hogy ötvenesével számolva az ötödik „félszázad” (50, 150, 250, 350 után) 450, az ötödik nem kerek század. Szerintem egyébként nem is számnév, feltehetően Pálóczi Horváth Ádám alkotta 1813-ban megjelent „Ötödfélszáz énekek” című kötetének archaizált címeiként (a számnévet követő többes szám is utal a szándékos, mesterséges archaizálásra). Nagyobb szám részeként, pl. 2450, 450946 stb. nem olvasható így ez a szám. Ugyanolyan új, alkalmi számkörülírásnak tekintem, mint például Balassinál egyik versben 1591-et így: „*Kilencvenegy* mikor jelzették *másfélezer felett*”, vagy régi költeményekben bármelyik olyan dátumot, amelyben a latin *super* präpositíót lefordították.

2. HONTI Függelékének gazdag számanyagát áttanulmányozva (105—98) egyetlen olyan nem kerek tíz feletti számot sem sikerült találnom, melyről azt lehetne állítani, hogy már a nyelvek különélete előtt megnevezték, örökségként került a mai nyelvekbe, mint a germánból a németbe, az angolba 11 és 12 megnevezése. Hogy finnugor eredetű nincs közöttük, az természetes, hiszen a 6-nál magasabb nem kerek számok mind későbbre datálандók, a most vizsgáltak közül pedig a legkisebb a 11.

3. A nem kerek számok megnevezésének vizsgálatakor — az ingrediens megfogalmazású megnevezések kivételével — szorzással és összeadással talákoztunk. A szorzók és a szorzatokhoz hozzáadandó számok is 1 és 9 között mozogtak, ez alól kivétel a századnak néhány már idézett megnevezése (zürjP. *das das* vagy *das-jes-das* '10 · 10', stb., l. 5. C)), mely tíz tízesként említi. Akad még néhány példa, melyben

* L. MNy. LXXXIX, 144—63; az itt következő rész a 6. pont folytatása. — 157. lap, alulról 12. sor 8. A) c: 8. B).

a szorzáskor a tényezők mindegyike tízes nagyságrendű, mind a zürjén különletéből származik, s természetesen 100 fölötti kerek szám: *kikdas-jes-das*, *kujimdas-jes-das* '20 · 10, 30 · 10' (múlt századbeli följegyzések). A további adatok még magasabb számoknál találhatók: zürjV. I. *das so* '10 · 100', *das kvat' so* '16 · 100', *kvat' i-mjn so* '60 · 100' (vö. né. *elfhundert*, ... *neunzehnhundert* '1100, ... 1900'). Ugyancsak a nagyobb nagyságrend megjelölésére szolgál: vogP. ÉV. AL. *low set*, osztjVj. *jön sat* '10 · 100', továbbá m. *ezerzer valo ezer* (JordK. 894), fi. *tuhannen tuhatta*, észt *tuhat kord tuhat* '1 000 000'. Nem kerek szám részeként l. lpD. *luhkie uktsie stoere-luhkie uktsie luhkie uktsie* '19 · 100 90 9'. Mint látható, 100 alatti nem kerek szám szorzás útján egyetlen közlésben sincs.

4. A számnevek megszerkesztésében az alapot képező nélkülözhetetlen 12 (vagy esetleg ennél valamivel több) számnévi lexémából, az általános nyelvészeti fejtegetések szerint a négy alapl művelet vehető igénybe, azaz az indirekt műveletek is. HONFI éppen ezért a 8 és 9 etimológiájában kivonás emléket látja. Mint fent kifejtettem (4. B.), 4. C) c)), szerintem egyikben sincs kivonásról szó. Az összes többi idesorolható finnugor számnévben is tény közlését, megállapítását látom, nem kivonást (amit gyakorlatilag amúgy is csak ritkán, nagy számok fejen történő kivonásakor végeznek, különben az írásos kivonáskor, pénz visszaadásakor a kivonandót kiegészítik a kisebbítendőre, azaz pseudo-összeadás a végzett művelet): m. *egy híján húsz*, *egy híján ötven* '19', '49' stb., fi. *yhdettä kaksikymmentä* '19', *kahdetta kolmekymmentä* '28', lúd *kolmetuhat sadattai* '2900', vepsze *yhteta kuuzkyme* '59' észtD. *üts vaja neli kümmand* '39' — de az irodalmi nyelvben ott is *kolmekümmand üheksa* —, szerintem mind alkalmi megnevezései a kérdéses számoknak, stílusosan nem is semlegesek, s nem is tulajdonképpeni számnevek, hosszabb számokba beépítve nem használhatók, csak akkor, ha azokat összegként adjuk meg, pl. 219-nél: *kétszáz meg egy híján húsz*, 19400: *egy híján húszezer meg négyszáz* stb.

A latin *duodeviginti*, *undeviginti* '18, 19' esetében kétségtelenül kivonás van a szám nevében; kérdés azonban, mennyire késői, tudálékosan alkotott, kis körben használt számnevek voltak ezek, hiszen egyik neolatin nyelv sem örökölte ezeket, mindegyikben 10, 8, illetve 9 szerepel a szám nevében.

5. Valamennyi finnugor számnévben, melynek megnevezése osztáson alapul, a magyar *ötödfélszáz* '450' és *másfélezer* '1500' (mely második félezernek vagy 1000 másfélszeresének, azaz szorzásnak tört számmal is értelmezhető) megnevezéséhez hasonlóan a tízes valamilyen hatványának a felezéséről van szó; észt *pool kolmat kümmand* '25', *pool neljat kümmand* '35', *pool wietkümmand* '45' *pooltõist sadda* '150', *poolkolmat sadda* '250', lpL. *pel-kõlmat-locke* '25'. Valamennyi szinonimája a megfelelő additív szerkezetű számnévnek, különnyelvi, késői keletkezésű lehet. A felezés tagadhatatlanul a legegyszerűbb osztás, osztás kettővel, de egyúttal egy termék, egy elejtett állat kettévágására a szimmetriatengelyénél is utalhat, amivel egy primitív nép sokkal hamarabb találkozik, mint az osztással. Az osztás ugyanis nem egyszerű, hanem indirekt művelet, csak akkor végezhető el maradék nélkül, ha az osztandó egész számú többszöröse az osztónak, ahogy az idézett számnevekben egy páros alapszámnak, tíznek minden hatványa többszöröse kettőnek. Az emberiség eléggé későn jutott el az osztás ismeretéhez. Leonardo da Vinci számításában — noha ő korának egyik legkiválóbb építésze és mérnöke is volt! — osztás helyett szorzások találhatók, míg két szorzat közé sikerült az elosztandó számot szorítania, a hányados tizedesjegyét vagy elhanyagolta, vagy becsléssel állapította meg. Ha a nagy polihisztor, Leonardo még nem tudott osztani, aligha képzelhető, hogy az alapnyelvek számrendszerét kialakító népek, sőt még csak hordák számára ez

annyira egyszerű művelet lett volna, hogy minden tagjuk számára evidens lett volna egy osztással meghatározott mennyiség.

A számok, különösen a nagyobbak elképzelése nem könnyű, előfordulásuk nem tesz költőivé egy szöveget, ezért gyakran nem a nevükön nevezik, hanem körülírással utalnak rá, pl. *ötödfélszáz*, vagy osztjSzav. *χυτām t'ārāsa wetjānχuj ant tarmot*³ [³50 puuttuu 3 000: [sta.]] az említése egy 2950 fős seregnél, ami nyilván alkalmi számnév-megadás, nem ötvenesével való számolásnak avagy éppen 50-es számrendszernek a nyelvi emléke (MSFOu. 157: 154). A kivonással és osztással közölt számneveket ilyen típusúaknak tartom.

6. A nem kerek számok nevének vizsgálata során nagyobb nagyságrendűek is előkerültek, nem lett volna értelme a kevés idetartozó példát nem együtt tárgyalni. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy 10 hatványainak az etimológiáját, korát közelebbről szemügyre kell vennünk, pontosabban a 2. és a 3. hatvány neve, kora fontos a számok ismeretének a szempontjából.

A) Általános, régóta elfogadott etimológia tíz második hatványáé, melyet a kutatók a finnugor alapnyelv árja jövevényszavának tartanak. Hangtani probléma nincs, s eddig jelentéstanilag sem merült fel semmi kétség. Ha azonban nemcsak a finnugor alapnyelvet beszélő, hanem még a sokkal későbbi permi, ugor, obi-ugor stb. alapnyelv idején sem tudtak sem egyesével, de még tízesével sem 100-ig számolni, akkor elképzelhetetlen ennek a számnak az átvétele. A kérdésre adható választ, hogyan kerülhetett ez a jövevényszó a finnugor alapnyelvbe, hogyan lehet ennek most a lpD. nyelvjárások kivételével mindenütt 100 a jelentése, az obi-ugor nyelvek nyolcvanasával kapcsolatban már érintettem (4. C) a): nem számnév volt, hanem mérték meghatározás, melyből később keletkezett a számnév, oly módon, ahogyan WICHMANN a 20 etimológiájával kapcsolatosan is gondolt jelentésváltozásra. Akár békés kereskedelmi kapcsolatok voltak a finnugorok és árja szomszédjaik között, akár harcban álltak egymással, valószínűleg nagyobb mennyiségű halat, vadat, prémet stb. cseréltek egymással, követeltek hadi sarcul, mint ameddig a finnugorság számolási képessége terjedt. Minthogy az embereknek általában (kivéve esetleg a születésük óta több vagy kevesebb csonttal rendelkező sámánokat) tíz ujjuk van, könnyen megállapodhattak olyan „számolási, mérési” egységben, hogy minden ujjhoz „számoltak” a kérdéses élő vagy elejtett állatból stb. egyet, majd az így létrejött csomagból, kötegből, falkából stb. újra minden ujjukhoz hozzárendeltek egyet. Ezt a mennyiséget az árják 100-nak nevezték; a szót átvették, az összes ujjhoz való rendelés, majd a nagyobb egységek ismételt hozzárendelése az ujjakhoz megmaradt. Idővel, mire a számolási készség felnőtt 100-ig, volt a nyelvekben egy e szám megjelölésére alkalmas szó, ez számnévvé válhatott. Az ugor nyelvekben e számnévvé válás valószínűleg csak a nyelvek különletében következett be: a permiekben szintén, de talán megindulhatott már az őspermiben; a finn-volgai alapnyelvben megindulhatott ugyan, de nem egységesen, hiszen két különböző tízest adtak örökségül leszármazottjaiknak; viszont semmi szín alatt sem fejeződhetett be sem a tízes, sem a százas számnévvé válása, erre határozottan mutatnak a lpD. nyelvjárások. Csak az tény, hogy a lapp tízes tízessé válása még nem fejeződött be az őslappban, hogy a déli nyelvjárások egy in statu nascendi levő tízes számnevet örökölték, továbbá egy ugyancsak még nem százassá vált mértéknevet. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a déli nyelvjárásokban van egy csak náluk ismert tízes szám is a 'rovás, bevágás' szóból, valamint, hogy a nagy számokat szükségessé tevő nagy rénnyájak őrzésekor, eladásakor a százas megnevezésére jövevényszót (*hundere*) és sok belső

keletkezésűt ('nagy tízes', 'nagy rovás', 'név', 'kis név', 'kalap', 'nagy kalap' stb.) is alkalmaznak. Ennek következtében az örökölt, százassá válásra predesztinált mértéknél nem kétszer, hanem háromszor végezheték el a minden egyes ujjhoz való hozzárendelést, s így ez nem százszá, hanem ezerré vált. Az ezerre különböző alkalmakkor még sok más egyéb szó, jelzős kifejezés ('nagy *čuodie*', *tavsene* 'tíz nagy tízes', 'nagy név') is szolgál, sőt még a tízes 4. hatványának a megjelölésére is kialakultak ilyen nevek (l. részletesen HONTINÁL 211—6, különösen a 150. jegyz.). Mindezek látszólag a déli lapp nyelvjárások belügyei, de arra kitűnő bizonyítékok, hogy sem a finn-volgai alapnyelvben, de még az őslappban sem volt a 10, 100, 1000 olyan jól ismert és egyértelműen megnevezett szám, mint az első 9 szám fogalma és neve.

B) Az eddig mondottakból következik, hogy a csak kérdőjellel finnugor korinak rekonstruált *šasra stb. '1000' átvételét a finnugor alapnyelv idejében logikai és jelentéstani oknál fogva teljesen valószínűtlennek tartom. Ahogyan a magyar is csak különletében vette át az iráni *ezer* jövevényszót, ugyanúgy az obi-ugor nyelvekbe is inkább későbbi permi jövevényszóként kerülhetett, nem finnugor örökségként. Nem dehonesztáló a finnugor alapnyelvre, ha szókészletében az ezres megnevezésének a hiányát tesszük fel, hiszen a germánból származó német *tausend* stb. és a latin, valamint a neolatin nyelvek *mille* szavai alapján az indoeurópai sem ismerhette még ezt a fogalmat.

C) A millió ismeretét és megnevezését mindenki új jövevényszónak tekinti a finnugor nyelvekben. Ennek belső alakulású régebbi neveit mégis érdemes itt megemlíteni. A magyarban a *millió* szóra sok adat a XVIII. század eleje óta van, ami természetesen nem zárja ki, hogy ennél régebbi. Egy kódexbeli megnevezése – 1576: *tíz száz nyoltzuan ezeren* — határozottan arról vall, hogy e szám fogalma feltétlenül előbb jelentkezett, mint nevének kialakítása, átvétele. Az idézetben nyilván szükségessé vált 1080000 megnevezése a jövevényszó meghonosodása előtt. Az észtd. *must(a) tuhhat* '1000000', osztjv. *nemlaj töräs* 'ua.', tkp. 'fekete ezres; névtelen ezer' a tízes számrendszer lényegének ismeretére és a továbbfejlesztés lehetőségére utalnak. Egyúttal részben emlékeztetnek a millió különböző megnevezései 100 és 1000 kifejezésére szorzatként (l. 6. 3. a.).

7. A finnugor alapnyelvet, annak leszármazottjait egészen a mai finnugor nyelvet beszélő népek számismeretéről, számolási készségének a fejlődéséről áttekintést kaphatunk, ha a számneveket etimológiájuk alapján kronológiai sorrendbe szedjük.

1. Logikus, matematikailag elfogadható, világos képet szerintem csak akkor kapunk, ha a *luka és a *mənz alapnyelvi szóból levezethető számneveknek, számnévrészeknek nem következtetünk ki a finnugor alapnyelv korára '10' jelentést. Ebben az esetben a következő a kép:

A finnugor alapnyelvet beszélők 6-ig tudtak számolni, 6 embert, 6 állatot, 6 állati bőrt, 6 fát stb. meg tudtak számolni, s természetesen ennél kevesebbet is. Minden bizonnyal volt az alapnyelvben más mód is a mennyiség többé-kevésbé pontos megjelölésére. Ahogyan manapság sem a méhek számáról beszélünk, hanem méhrajok, méhcsaládok, kaptárok számával adják meg egy méhészet nagyságát, ahogyan a halászatban (a horgászás kivételével) nem a halak számát mondják, hanem súly- vagy úrmértékkel utalnak a mennyiségre, ugyanúgy az alapnyelvben is egyes állatokat alomnyi, fészekaljnyi mennyiségben számlálhattak meg. Akadhattak olyan megszámlalható dolgok (pl. kisebb kifogott halak stb.), melyeket úgy

rendezték kötegekbe, füzérekbe, hogy nagyjából minden ujjukhoz jutott egy; idővel ez a mérték teljesen pontosná válhatott, s ekkor már a kéz (és a láb) minden ujjához rendeltek egyet a megszámlándó konkrétumból. Ezt az ujjakhoz rendelést, illetve az erre utaló szót az ugor és a permi nyelveken kívül most valószínűleg még a mordvin őrzi, mindenütt '20' lett idővel a jelentése. Átvettek még az alapnyelv idején egy másik, sokkal nagyobb mértékre, mennyiségre utaló egységet s annak nevét, melyből aztán amikor már nagyobb nagyságrendű szám megnevezése is szükségessé vált — '100', illetve lpD. '1000' megnevezése lett. Hogy ismertek-e még több nagyobb egység, több egyedből álló egységnevet, arra az ugor és a permi kerek tízesek nevéből alább még fogunk következtetni (8. C)).

A finnugor alapnyelvből származó következő két alapnyelvben a számolási tudás eggyel feltétlenül bővült, sőt a finn-permi alapnyelvet beszélők már érezték a 8 és 9 megnevezésének a szükségességét, de nyelvileg megfelelő módon megfogalmazni ezt a két új számfogalmat csak ennek az alapnyelvnek a kettészakadása után sikerült egyrészt a permi, másrészt a finn-volgai alapnyelvben. Mindkettőben a 8 és 9 megnevezése után szükségessé vált a tízes is, erre a permi alapnyelv a *das* iráni jövevényszót vette át. Ekkor indulhatott a tízesével való számlálás is, de teljesen véglegesen kialakultnak a számok rendszere még aligha volt mondható: határozott számrendszerre csak sokkal később, a permi nyelvek nyelvjárásainak a szétválása után válhatott, noha a tízes számrendszerben való számoláshoz szükséges legfontosabb sarkalati pontok nevét már a permi alapnyelvben kialakíthatták. A '100' számnévként legalábbis alakulóban lehetett, s tíz százas megnevezésére jövevényszóként átvehették az ezrest. A finn-volgai alapnyelvben nem alakult ki a tízesnek egységes neve; egyrészt egy finnugor eredetű szócsaládból egy alkalmas szót használtak erre a célra, ezt a tízest örökölték vagy véglegesítették a cseremiszek és a lappok. A lpD. nyelvjárásokban használt másik tízes ('rovás' > '10') arra utal, hogy az alapnyelvből inkább in statu nascendi levő tízest örökölték, mint valóságos számnévet. Más alapnyelvi nyelvjárások alkottak vagy ismeretlen helyről vettek át egy szót a 9-et követő szám jelölésére, mely a finn és a mordvin tízes előzménye. Nincs semmi nyelvi támpontunk annak kikövetkeztetésére, hogy 10 kerek többszöröseinek a megnevezése a finn és a mordvin különletében alakult-e ki, vagy örökség-e. Minthogy a finn-volgai alapnyelv más nyelvjárásaiban valószínűleg csak alakulóban volt a tízes számnévvé válása, s minthogy a zürjP. kerek tízesek neve késői fejlemény, nem permi, hanem finn-volgai típusú, így megkockáztatom azt a feltevést, hogy a tízesével való számolás talán inkább valamennyi finn-volgai nyelv különletében alakult ki, mint ahogy a tízesek közötti egyesek névalkotása is, mint láttuk (6. kk.), nagyon késői korra datálható.

Az ugor nyelvek alapnyelvében is a 7 megnevezésén kívül feltétlenül meg kellett indulnia a nyolcas kialakulásának, de ennél tovább nem juthattak. A magyarban 9, 10, valamint többszöröseinek a neve, *ezer*, továbbá a 10 fölötti nem kerek számok megnevezésének a módja feltétlenül különnyelvi. A két obi-ugor nyelv a 8 mellett feltétlenül együtt szerkesztette meg a nagyobb egységek számlálási módjában a 80 megnevezését az örökölt nagyobb mértékhez, a későbbi százashoz viszonyítva. A viszonyítás módja szétválásuk után még olyan határozottan világos lehetett számukra, hogy 9 és 90 megnevezését külön, de azonos szemléleti alapon alkották meg, 10 és annak többszöröseit 80-ig, csak szétválásuk után nevezték meg, a nem kerek számokat pedig csak több nyelvjárásterületre bomlásuk után.

2. Ha viszont elfogadjuk, hogy a finnugor alapnyelvnek volt tízes számnéve, sőt nem is egy, hanem kettő (ami teljesen fölösleges nyelvi luxus lett volna), akkor

természetesen elfogadható a 100 számnév átvétele a szomszédoktól s ezzel a tízes számrendszer megléte és használata. Ha volt ezresük, vagy volt rá jövevényszavuk, akkor — mint fent rámutattam (1. 1.) — 12 számnév segítségével 999 999-ig számolhattak. Ha az ezres meglétét nem fogadjuk el, akkor meg 11 számnév elegendő volt 999-ig valamennyi szám megnevezésére. Ebben a rendszerben feltétlenül kellett 7, 8, 9 számára névnek lennie, mert erre 70, 80, 90, 700, 800, 900, 17, 18, 19, 27, 28, 29 s így tovább megnevezések is szükség van. Ha ismeretlen volt 7, 8, 9, ha ezeknek nem volt a finnugor alapnyelvben nevük, akkor 10-ig sem tudtak számolni, 100-ig még tízesével sem, vagyis nem lehetett tízes számrendszerük. Ha volt 7-, 8- és 9-nek neve, s azokat az idők során — mint a alapszókinsz igen jelentékeny részét — más lexémákkal cserélték ki, akkor megmagyarázhatatlanul furcsa helyzet alakult ki a közös alapnyelvből származó nyelvek egymástól független sorában. Már a finn-permi és az ugor alapnyelv egymástól függetlenül kicserélte a hetes nevét önmagában és minden szerkesztett számban, melyben előfordul, ugyanekkor elkezdhatték, de a következő származéknyelvekben feltétlenül befejezték a nyolcas pótlását egy újabb számnévvel. Ennél és a 9-nél is nemcsak az egyes nevében jött létre a „csere”, hanem minden sokszorosában és ott is, ahol additív módon kapcsolódik egy nagyobb egységhez. A finnugor alapnyelvi kilences neve (mely az egyetlen olyan egyes számnév, aminek a milyenségét az alapnyelvben HONTI még feltételezéssel sem próbálja meghatározni) a permi alapnyelvben, a finn-volgaiiban, az obi-ugor nyelvekben és a magyarban tűnhetett nyomtalanul el. Addig viszont meg kellett lennie, mert a tízes számrendszerben az első 10 szám neve sohasem hiányozhatott. Még érthetlenebb a HONTI kikövetkeztette két alapnyelvi tízes, *luka és *m3n3 sorsa a nyelvtörténet folyamán. A finnugor alapnyelv kettészakadásakor mind a két ág örökölte; ez természetes is egy finnugor szónál, de azokban furcsa a történetük további alakulása. Vagy a finn-permi alapnyelvben történt nyelvjárási elkülönülés, s ezek után a permi alapnyelv csak a *m3n3, a finn-volgai pedig csak a *luka előzményű tízes számot örökölte, természetesen az is elképzelhető, hogy mind a kettő öröklődött, s a fölösleges kétféle tízes név közül a permi nyelv az egyiket, a finn-volgai a másikat küszöbölt ki. A további fejlődés lenne teljesen rejtélyes: a finn-volgai alapnyelv egyes nyelvjárásaiban, nem olyanokban, melyek a felbomlása után egy ideig együtt élhettek, megmaradt napjainkig a finnugor örökség (cser., lp.), másokban ugyancsak ekkor, nem később, a tízes számrendszer e döntő fontosságú szavát egy ismeretlen eredetű új szó vette át (fi., md.). A permi alapnyelvi fejlődés még érthetlenebb, mert tízesként vagy akkor, vagy később, a leánynyelvekben egy iráni jövevényszó teljesen kiszorította az ősi örökséget, mely csak a 30 megnevezésében s néhány zürjén nyelvjárásban 40, 50, 60-ban maradt meg; néhány votják nyelvjárás meg éppen szükségesnek érezte a magasabb kerek tízesekben saját szókinszéből egy újabb lexémát igénybe venni a tízes kifejezésére. Az ugor fejlődés is furcsa: az még érthető, hogy a magyarrá fejlődő ágban csak az egyik maradt meg, de miért csak 40-től kezdve, 10 megnevezésére miért vettek át egy iráni jövevényszót, ha volt neve, s miért üt ki a *harminc* a kerek tízesek névrendszeréből? Az obi-ugor alapnyelv oszttjakká váló része kicserélte a két tízest jelentő lexémát minden helyzetben egy talán tungúz jövevényszóval, az ősvogulság mind a két szót megtartotta. De miért van a 30 számára egy ismeretlen eredetű szava, s miért alkotott már az obi-ugor alapnyelv 80-ra egy teljesen új szemléleten alapuló megnevezést, ha volt örökölt tízesük kettő is? S ez a megközelítése a 80-nak miért tudott még a 90 számára is a vogul és az oszttják különletében más nyelvi elemekből, de hasonló szemléleten alapuló megnevezéshez vezetni?

A két finnugor alapnyelvi tízes számértékű lexéma elfogadása 7, 8, 9 és 10 nevének alakulását olyan bonyolulttá teszi, hogy ennél sokkal egyszerűbb és valószínűbb annak feltevése, hogy a mai tízesnevekben található, a finnugor korból származó közös nyelvi elemek tízes jelentése nem finnugor kori, hanem későbbi eredetű. Az öröklött két finnugor korinak magyarázott tízes számnév sok, egymástól független eltűnése ellen érvként hozható fel még az is, hogy a számnevek nyelvtörténeti viselkedése bizonyos szempontból eltér az öröklött szókincs más jelentéstani csoportjaiétól.

A számnevek alakilag, hangtanilag természetesen ugyanúgy fejlődnek, változnak, mint a nyelv többi szava. Azáltal azonban, hogy rendszert alkotnak, az e csoportba tartozó szavak kihalását, kicserélődését szinte megakadályozzák (más-képpen HONTI 19). A testrészek, a rokonság, a környező állatok és növények stb. nevét a köznapi beszédben nem szokás mindet felsorolni, egyiket vagy másikat valamelyik szinonimája, egy divatos szó vagy kifejezés, egy népnyelvi megfelelője, egy fölösleges jövevényszó vagy belső keletkezésű stb. ritkább használatúvá teheti, sőt teljesen ki is szoríthatja. A konkrétumok megszámlálásakor azonban a számneveket sorban, egymás után szokták mondani (ezért is maradhattak meg az öröklött finnugor számnevek 1-től 6-ig minden finnugor nyelvben). Kölcsönösen ezért hatnak erősebben egymásra, mint a szókincs más szócsoportjai; az első 6 számnévből például a finnben 4 ezért tartozik azonos tőtípusba. A tízes számrendszer alapvetően szükséges 12 számnévénél további konzerváló erő, hogy építőkövei a szerkesztett számneveknek. A tízes pedig éppen a számnévrendszer szükséges alappillére. A számnévrendszerbe nem illő megnevezés megszilárdulására HONTI igen gazdag gyűjteményében is összesen csak egy példa akad: az ószlávból öröklött negyvenes számnévet az oroszról kiszorította a *copok*,^ŷ melyben '40 cobolyprémből álló köteg' > '40' fejlődés ment végbe. HONTI szerint a skandináv *score* '20' esetében „mintha megindult volna” (7, l. még 21. és különösen 144. jegyz.) hasonló fejlődés, de nem fejeződött be. Nem sorolható ide a zürjP. húszas számneve, mert abban később szorított ki egy a rendszer szempontjából fölösleges, nyelvtanilag „luxus” lexémát egy a rendszerből adódó, 200, 2000 stb. analógiájára alkotható megnevezése két tízesnek.

8. A HONTI rekonstruálta két finnugor alapnyelvi tízes számnév etimológiájának fölülvizsgálata előtt érdemes arra is figyelmet fordítanunk, hogy mindkettő etimológiája három szempontból is különbözik a biztosan finnugor alapnyelvből származó számokétól:

a) 2—6-ig a számoknak csak egy alapnyelvi rekonstrukciója van, 10-nél pedig két különböző lexéma;

b) 2—6-ig a finnugor eredetű számnév minden egyes finnugor nyelvben megmaradt, 10-nél pedig vagy mind a kettő, vagy csak az egyik, vagy egyik sem található meg egyik-másik rokon nyelvben;

c) 2—6-ig a számneveknek nincsen egyik finnugor nyelvben sem szinonimájuk, „alapkövei” minden olyan számnévnek, melyben a tízes számrendszerben szükségesek, tíz többszöröseinél nemcsak a húszas rí ki a kerek tízesek sorából — az még elfogadható lenne mint a nyelv fölösleges bőkezűsége a számnevek megalkotásában —, hanem az ugor és a permi kerek tízesek rendkívül nagy tarkasága.

A) Az kétségtelenül közismert tény, hogy az alapnyelvi szókincs legnélkülözhetlenebb elemei sem feltétlenül mutathatók ki a rokon nyelvek mindegyikéből. A

magyar *éj, fél* (ige), *felhő, fül, fog* (fn.), *hal* (ige), *ház, húgy* 'Harn', *kő, megy, olvad, ősz, szel, tetű* stb. megfelelője egy-egy finnugor nyelvből hiányzik, az *egér, epe, hal* (fn.), *ki?, róka, te, ti, toll, új, víz* stb. esetében két közeli vagy távoli finnugor nyelvben hiába keressük a megfelelőket. Azért akad azonban néhány uráli vagy finnugor eredetű szó, amelyik mindenütt megőrződött: mindenütt uráli örökség a magyar *kettő, máj, ín, szem, szív* (fn.), *én, mi, mi?, hol?, té-tova, al, név, nyíl, fészek, hagy, nyel, nyal, fon, úszik*, uráli vagy finnugor *öl* (fn.), *homlok, hall*, finnugor *három, négy, öt, hat, száz, kéz, könyök, szarv, velő, vér, jég, kéreg, tél, vaj* szó megfelelője. Ezekről a szavakról bizonyos áttekintést a VII. táblázat ad. Látható, hogy a névmásoknál és számneveknél több közös ősi eredetű szó valamennyi finnugor nyelvben csak a testrésznevek között maradt meg, a szavaknak kevesebb mint a felét kitevő idesorolható része vegyes jelentésű. Kétségtelenül változhatnak idővel az idesorolható etimológiák, minthogy azonban ezek többnyire régi, biztos megállapítások, ez az arány sokat nem módosulhat. Ha az *egy* számnévnél elfogadjuk HONTI okfejtését (ami már a számsorban tapasztalható rendszer alapján is lehetséges), akkor a számnevek aránya valamivel jobb a táblázatba foglaltnál.

VII. táblázat

Minden finnugor nyelvben fellelhető uráli és finnugor eredetű szavak száma

Eredet	Névmás	Számnév	Testrész	Különböző	Összesen
U	6	1	4	9	20
?U/FU	—	—	1	2	3
FU	—	5	5	4	14
Összesen	6 16%	6 16%	10 27%	15 40,5%	37

A valamennyi nyelvben megőrzött uráli vagy finnugor eredetű szavak egyikének sincs az UEW.-ban az alapnyelvre rekonstruált szinonimája,¹ német, illetve angol fordításuk (UEW., FUV. stb.) ugyancsak a német és az angol alapszókincséhez tartozik. A két kikövetkeztetett tízes ilyen szempontból sem illik bele a biztosan finnugor eredetű számok sorába. Nem változtat az ide nem illésen a m. *húsz* szó etimológiájára való utalás, mert az valószínűleg eredetileg nem számnév, hanem mértékmeghatározás lehetett, melynek nem kellett feltétlenül minden finnugor nyelvben számnévvé változnia. Ha számnév lett belőle, azt egy, a tízes számnév-rendszer megnevezési típusa szerint szerkesztett számnév könnyen kiszoríthatta, mint ahogyan a zürjP. adatok mutatják, l. 5. B).

A tízes számnév-rendszer alapszükségletéhez tartozó, a finnugor kornál későbbre datálható számnevek közül a 7, 8 és 9 követi a régebbi számneveket abban is, hogy nincs szinonimájuk, s abban is, hogy valamennyi nyelvben, mely abból az alapnyelvből származik, ahol bármelyikük létrejött, megtalálhatók.

¹ Az egyetlen csaknem kivétel a *kéreg* (l. *kere*² 'Rinde': UEW. 148), mert másutt is előfordul a kikövetkeztetett alakok jelentésében 'Rinde', de más szó — 'Kruste', 'Haut' stb. — társaságában, l. UEW. 32, 121, 138, 142, 166, 179, 180, 184, 374, 462, 488, 509, 528. Ez az adat BAKRÓ-NAGY megjelenőben levő cikkéből (UAJb. NF Hamburg) való. Közléséért köszönetet mondok. — Azóta megjelent: NF 11: 13—40.

B) A két, HONTI kikövetkeztette finnugor alapnyelvi tízes számnév közül az egyik, a *luka etimológiája már régóta ismert, a fi. *lukea*, m. *olvas* megfelelői közé a vog. cser. és lp. tízes számnevet kérdőjel nélkül hozzárendelik, az egyes kutatók véleménye csak a többi idevonható tagnál nem mindenben azonos (l. FUV., SKES., TESz., MSzFE., UEW.). Az alapszó jelentésének kikövetkeztetésével és a jelentésfejlődéssel csak az utolsó két etimológiai szótár foglalkozik, mindkettő szerint 'Zahl, Anzahl; zählen, rechnen' alapjelentésből kell kiindulni, s ebből a vogul, a cseremisiz és a lapp különletében következett be a számnévvé válás. Ezzel csak kronológiailag nem egyezik HONTI feltevése, ő ugyanis 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' → '10' jelentésfejlődést következtet ki, s szerinte ez már a finnugor alapnyelvben bekövetkezett. A fentiek alapján ez az időpont véleményem szerint matematikai és logikai elgondolások alapján is teljesen valószínűtlen, a vogulban és a finn-volgai alapnyelvben viszont, amikor a 8 és 9 megnevezése már kialakult, akkor a konkrétumokat az ujjaiukhoz hozzászámláló embereknél feltétlenül szükségessé vált, hogy ne csak az utolsó előtti, hanem az utolsó ujjig is számnévvél illethessék a számlálás eredményét. Mint arra már rámutattam, a lpD. alapján elképzelhető, hogy a végleges számnévvé válás csak a különnyelvi életben következett be. Az utolsó ujjig nemcsak két kézen lehet számolni, hanem egyen is. Idéz is NIRVI inkeri szótárából HONTI egy adatot, melyen látható, hogy erre is van példa: az ink. *lucu* szó 3. jelentése '5 hering'. Számomra egyébként nem világos, HONTI miért datálja ennyire korai időszakra ezt a bármikor logikusan föltehető jelentésfejlődést, hiszen szerinte az alapnyelv eredeti, talán uráli tízese *m3n3 volt (159), egy tízes létezése jobban beleillene az általa feltételezett tízes számrendszerbe, mint kettőé.

C) HONTI a szerinte a finnugor nyelvekben eleve számnévi *m3n3 '10' lexémának a kikövetkeztetéséhez egy régebbi etimológiai összeállítás leépítésével jut (159—64). A permi és az ugor tízes-suffixumokat több mint egy évszázada vetik egybe a fi. *moni* 'mancher' szóval, annak a lappba került származékaival, MUNKÁCSI és WICHMANN idesorolta permi szavakkal s indoeurópai megfelelések állításával vagy tagadásával gyakran szerepel ez az etimológiai irodalomban (l. FUV., SKES. *moni*, TESz., MSzFE. *hatvan*, UEW. *mone* a.). Alapnyelvi jelentésként 'eine gewisse Quantität, viel' van a legújabb etimológiai szótárakban (MSzFE., UEW.) megadva. HONTI szerint „a 'sok' → 'tíz' jelentésváltozás nem fogadható el, hiszen a számnévrendszerben az egyes tagok szigorú successivitása, megváltoztathatatlanul kijelölt helye, egzakt jelentése a döntő” (Uralisztikai tanulmányok II, 193, vö. az említett disszertációban 22, 163). Ezzel az ex cathedra kijelentéssel az alapnyelvi jelentés kikövetkeztetését és a fi. *moni* szó idevonását utasítja el. Minthogy azonban HONTI sem zárja ki disszertációjában azt, hogy valamely szó számnévvé fejlődjék, csak azt állítja, nem kell a számneveket feltétlenül a más jelentésű szavakból származottaknak magyaráznunk, lehet az ismereteink szerinti legrégebbinek kikövetkeztethető előzmény is számnév (20—5), ezért az idézett kijelentés még az ő felfogásából sem következik. Amikor egy szó már számnévvé vált, attól kezdve ismereteink szerint állandó, meg nem változó a jelentése (mint fent — 6. 6. A) — látható, a finnugor nyelvek százasanak lpD. '1000' megfelelője magyarázatánál én ezt az elvet HONTINál szigorúbban tartom szem előtt), ez azonban nem zárja ki, hogy számnévvé válása előtt lehetett, sőt szükségszerűen kellett lennie más jelentésének, hiszen ha számnévként jött volna létre, akkor nem lett volna módja számnévvé válni. Ha volt egy finnugor alapnyelvi *mone (*mune*) 'eine gewisse Quantität viel' (UEW. 279—80) szó, s ez az őspirmiben vagy az őspirmiben és az ugorban is jelentésfejlődéssel határozott számnévvé, tízzé változott, a finn-

volgai ágban megtarthatta ősi jelentését, a finn *moni* idevonásának szemantikus-funkcionális megokolását aligha indokolt lehetetlennek minősíteni, akár ha a számnévvé válás egymástól függetlenül zajlott le a permiben és az ugorban, akár ha a szó finn-permi és nem finnugor eredetű, s a számnév az ugorban permi jövevény, aminek a lehetőségével a MSzFE. és az UEW. is számol. HONTI csak nagy számok esetében tartja lehetségesnek valamilyen 'sok' jelentésű szónak számnévvé fejlődését, a 10 esetében nem. Szerintem teljesen relatív fogalom, hol kezdődnek a nagy számok, meddig kevés, honnan kezdve sok valami. Ha egy előadáson, gyűlésen stb. annyian vannak, hogy az ujjakon meg lehet számolni, akkor nyilván kevésnek ítélik a jelenlevők számát, ha viszont egy leányról azt mondják, minden ujjára jut egy hódoló, avval nagy sikerét ismerik el. De még azonos szó jelzőjeként is értelmezhető tíz soknak is, kevésnek is. Ha egy évben tíz műtétje volt egy betegnek, az bizony nagyon sok, ha viszont egy sebésznek, az döbbenetesen kevés. Minthogy az eddigiék során a hatos látszik a legmagasabb számnévnek, melyet a finnugor alapnyelvben „matematikai pontossággal” ismertek, ehhez képest az ujjak számát soknak tarthatták, az őpermi az ujjak számának megjelölésére a nyolcas és kilences számnév kialakítása után valamilyen 'sok' jelentésű szót igénybe vehetett.

A MUNKÁCSI és WICHMANN idevonta zürjén és votják szavakat, valamennyit a *my* kérdőnévmás származékának tekinti HONTI (Uralisztikai Tanulmányok II, 191—6, disszertáció 159—64). Olyan kifejezések, mint a zürjL. *et-mjda*, V. Sz. U. *et-mjnda* 'gleich viel', L. U. *kik-mjda*, V. Sz. U. P. *kik-mjnda* 'zweimal soviel', melyek azonos nyelvjáráson belül vagy nyelvjárásközi összehasonlításban *mi-* ~ *mjn-* elemekben különböznek egymástól, származhatnak elvileg a kérdő névmásból, s az *n* lehet névmásképző, de nem feltétlenül az, hiszen különböző eredetű szavaknak is fejlődhet azonos jelentése. Ennek következtében kölcsönösen befolyásolhatják egymást, nem feltétlenül kell kizárni egy 'sok' jelentésű szóból való származásukat; a zürjV. Sz. I. *kj-mjn* stb. 'wieviel' esetében pedig egészen valószínűtlennek látszik, hogy a két kérdő névmásból származzék.

Ha sikerült volna HONTINAK a szóban forgó tízes-suffixumokkal egyeztetett többi permi szó és a finn tag meggyőző kizárása az etimológiai egybevetésből, még abból sem az nem következne, hogy a két permi, valamint a vogul és a magyar suffixum finnugor eredetű, sem pedig a nekik tulajdonított finnugor alapnyelvi jelentés. A MSzFE. és az UEW. is felveti azt a lehetőséget, hogy a tízes suffixumok a permiből átvételek, esetleg ugor kori jövevények. Az állítás cáfolása helyett nem elég arra hivatkozni, hogy erről máshol nincs szó, hiszen a szótárak íróinak joga, nem pedig kötelessége minden új ötletet cikként kiadni; ha a kézirat lezárásakor vagy esetleg korrektúrázásakor támad egy új ötlet, akkor esetleg idő sincs már külön a megírására, kiadásra, a szótár megjelenése után meg már időszerűtlen, fölösleges lenne. A MSzFE. és az UEW. állítása annyi figyelmet megérdemel, hogy ha valaki az addigi irodalomnak megfelelően a finnugor egybevetést fogadja el, akkor megindokolja, miért nem számol még lehetőségként sem az ugor kori átvétellel, melyet az UEW. valószínűbbnek tart, hiszen „FP, ? FU” jelzetű a rekonstrukciója. HONTI foglalkozik a *m3n3 tárgyalása során azzal a kérdéssel is, hogy idegen eredetű suffixumokat a nyelvek nem önmagukban vesznek át, hanem szavakkal együtt, aztán az átvett idegen szavakról leválva válhatnak az átvevő nyelvben is suffixummá. Minthogy az ugor tízes végződésekről senki sem állította, hogy jövevény-suffixumok, az említett két etimológiai szótár is jövevényyszavakról beszél, ez a mindenki által elismert megállapítás nem cáfolja az esetleges jövevény voltukat, hiszen jövevényyszóból suffixummá az ugor alapnyelvben vagy a magyarban

és a vogulban külön-külön is válhatott volna. Természetesen a feltett folyamat realitása ellen szól az a körülmény, hogy még az átadó permi nyelvekben is később megtörtént volna ugyanaz a folyamat, mint az átvevőkben, hiszen az önálló eredeti tízes jelentés egyik nyelvben sincs meg. Éppen ez a tény teszi valószínűtlenné az alapnyelvre a '10' jelentés kikövetkeztetését, mert egyik vagy másik nyelvben elképzelhető ennek a számrendszer szempontjából alapvetően fontos számnak szorzó-suffixummá válása, de az már teljesen valószínűtlen, hogy a permi alapnyelv is, a magyar is egy meglevő tízes számnév helyére iráni jövevényszót vegyen át, a vogul pedig helyette önálló tízesként egy másik finnugor szót „véglegesítsen”, mely egyes nyelvjárásokban kizárólagosan, máshol fakultatíven a tíz kerek többszöröseiben is megvan.

A mondottak értelmében a *mən '10' etimológiát elfogadhatatlannak tartom. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fi. *moni* régóta és sokak által ismételt összeállítását jónak gondolom. Valamennyi tízes szuffixum idevonásához egy, sőt két kérdőjel kitévését látom szükségesnek.

A permi nyelvekben csak a harmincas számnév szól egy őpermi számnévi alakulat meglétéről. A zürjén nyelvjárási 40, 50, 60 végződése analógiás úton a saját harmincasukkal is magyarázható. A permi nyelvek harmincása viszont nem teljesen egyértelműen összetétel a hármasszóból és egy *-m̄n* utótagból, mert a finnugor eredetű hármasszóból, illetve a votják számnév tőalakjában megvan az *m*; a szókezdő *m*-nek ezzel az eddigi magyarázatok szerint tehát egybe kellett olvadnia. A két *m* egybeolvadása csak akkor lenne vitán felüli, ha a *mən* nem kikövetkeztetett szó vagy szuffixum volna, hanem létezéséhez, vagy egykori megvoltához kétség sem férne. A szóban forgó kerek tízesek nyelvi megformálásának a kérdése, ha egybevetjük a 3, 4, 5, 6 megnevezését a tízszeresével, mint a VIII. táblázat adataiból látható, több, eddig fel sem vetett problémát tartalmaz a zürjében is, a votjákban is: Mások az első szótag magánhangzói az egyesekben és a tízszeresükben — kivéve a zürj. 6 és 60-nál. A zürjén 40, 50, 60 számnévben a *-m̄n* szóvégződés előtt van egy ismeretlen eredetű és funkciójú teljes vokális, mely talán mind a zürj., mind a votj. harmincasában is meglehetősen, s beleolvadhatott a nagyon megrövidült hármasszóból. Amíg a magánhangzók váltakozásának és 40, 50, 60 második nyílt szótagjának elfogadható magyarázatát nem tudjuk adni, addig az utótagot akár kétszótagúnak *VmVn* alakban is rekonstruálhatjuk, vagy pedig a zürjén nagyobb tízeseket a harmincasuk analógiájára létrejött alakulatoknak tekinthetjük, s a két permi nyelv harmincas számnevét úgy is tagolhatjuk, hogy a megfelelő hármast *-in* követi, amit SZEMERÉNYI (l. HONTI 282) a török *on* '10' átvételének tart.

VIII. táblázat

számpár	zürjén V.	votják
3/30	<i>kujim</i> / <i>kom̄n</i>	Sz. G. <i>kviñ</i> (<i>kviñm-</i>) / <i>kvam̄n</i>
4/40	<i>ńól'</i> / <i>ńel'am̄n</i>	K. <i>kuń</i> (<i>kuńm-</i>) / <i>kvam̄n</i>
5/50	<i>vit</i> / <i>vetim̄n</i>	
6/60	<i>kvajt</i> / <i>kvajtim̄n</i>	

A permi *-m̄n* '10' kikövetkeztetésére az ugor nyelvek sem adnak elegendő támpontot. Csak a vogÉ. *-m̄n* végződésben van meg vitathatatlanul az *m*. Nem meggyőző az az állítás, hogy a *mən* *t* hangot követően *-pən*-né alakult, hiszen a vogÉ.-ban a *-tm-* hangkapcsolat még csak nem is ritka, l. pl. VNGy. I, 141, 143, 149,

161, 163 stb. Minthogy van vogK. *ätpën*, valamint *ätmën* (VNGy. II, 222) '50' is, és a vogulban amúgy is sokféle módon alkotják a tízeseket, akár föltehető, hogy ez a két tízes szuffixum nem azonos, hanem különböző eredetű. A m. *-van/-ven*, ha közös eredetű a vog. tízes-szuffixummal, inkább egy *p*, mint egy *m* kezdetűnek feleltethető meg. Az kétségtelen, hogy van magyar intervokális **m > *v* hangfejlődés, ha azonban számneveink közül 4-től 9-ig bármelyik számnévi jelzőként (vagy szorzóként) a feltételezett *m* kezdetű tízes jelentésű nyelvi elem elé került, az intervokális helyzete az *m*-nek korántsem egyértelmű. Addig, amíg a szintaktikus kapcsolat teljesen világos, a tízes $>$ tízes-szuffixum szókezdő hangja inkább szókezdőnek számíthatott, mint szóközépinek. A jelző és jelzett szó (szorzó és szorzandó) egybeolvadását viszont megelőzhetette az egyeset jelentő számnevek szóvégi magánhangzójának lekopása, s ezzel a *m* magánhangzók közötti helyzete megszűnt, ugyanúgy mássalhangzó-kapcsolat második elemévé vált, mint ahogy a még végmagánhangzós 4, 5, 6, 7 és a feltételezett *m* kezdetű szó összetett szóvá alakulása és egybeolvadása esetén tisztázandó lenne, hogy a második nyílt szótagnak vajon később kellett-e kiesnie, mint az *m > v* fejlődésnek bekövetkeznie. A m. *-van/-ven* képzőnek egy vog. *p* kezdetű formánssal való egyeztetésekor nem adódnak ilyen problémák.

D) Minthogy a biztosan finnugor eredetű első hat számnév valamennyi finnugor nyelvben elegendő az első hat szám megnevezésére önállóan is, nagyobb számok építőköveként is, a tízesnél pedig a HONTI kikövetkeztette kettő együtt sem képes ezt a feladatot ellátni, ehhez a későbbi alapnyelvek és az egyes nyelvek különletében is újabb lexémákat vettek igénybe, ezért érdemes ezeket is együttesen áttekinteni. A IX. táblázat lényegileg HONTI megítélése szerint mutatja be a finnugor nyelvek tízeseit. Az én kritikámnak egy kis hely jutott az egy-egy nyelv tízeseit összeszámláló oszlopban. A vogulban HONTI 6 tízes meglétével számol, én a *mən ~ pən* esetleges kettősség állításával 6—7-tel, az osztják 8-as számnév különböző magyarázása miatt szerintem „csak” 4 lexéma is elég a tízesigények kielégítéséhez; HONTI disszertációja értelmében talán az ötödiknek a nyoma is kimutatható. A permi nyelvekben, mint alább látni fogjuk (8. 5.), szerintem a 8, 9, valamint az 1813, 1850-ből származó zürj. *-mīs* végű 30, 40, 50, 60 számnevek szóvégére lehetséges közös magyarázat, s így *-mīs* és *-mīn* külön számítandó.

A IX. táblázat világosan rámutat arra, hogy van finnugor nyelv, a vogul, mely nemcsak a két kikövetkeztetett alapnyelvi tízest, hanem még a húszat is „megőrizte”, a különben sok szempontból konzervatív finn egyiket sem. A **luka* másik két „öröklője”, a cseremisiz és a lapp tízesszükséglete kielégítésére elégnék találta ugyan ezt az egy számnevet, a lappban azonban nyelvjárási szétválása után a déli nyelvjárásokban egy újabb tízesmegnevezés is felmerült. Minden olyan nyelv, melyben a **mən* őrződött volna meg, nemcsak a húszat is megtartotta, hanem a kialakulása előtti utolsó alapnyelvben, vagy még különletében is, még további tízeseket vett át, alakított ki a 10 és többszöröseinek a megnevezésére.

E) A tízesneveknek ez a pazarló gazdagsága szerintem a hiány megszűntetésének a szükségszerűségére utal, melyet a számolási igények növekvésével feltétlenül nyelvileg meg kellett oldani. A hiány kielégítése egyrészt egy idegen számnév átvételével volt lehetséges; a magyar, a permi alapnyelv és valószínűleg az osztják élt ezzel a lehetőséggel; másrészt valamilyen a megnevezendő mennyiséggel valamilyen kapcsolatban levő szóból a saját nyelvükből alakíthattak ki egy tízest vagy a többszörösökben egy a tízesre utaló elemet. Az ujjakhoz való hozzászámmlálást, hozzáolvasást jelentő ige szócsaládjából hozhattak létre számnevet az utolsó ujjig való számolás jelölésére (vog., cser. lp.), vagy — mint a 20 és 100 számnév v é

IX. táblázat

A finnugor nyelvek tízesei, tízesképzői (HONTI szerint)

Eredet Nyelv	Finnugor korból örökölt			Újabb eredetűek		Összesen
	FU *luka '10'	FU *m3n3 '20'	FU *kuš3 '20'	FV *kümnen '10' permi < ir. *das '10' obi-ugor *ñil(-sat) '80'	külön nyelvi	
magyar		-van/-ven 40, ... 90	hús	—	tíz < ir. harminc '30'	4
vog.	low 1. 8,9	-mən/-pən 40, ... 90	khus	ñolsat '80'	ontalsat '90' wat '30'	6—7
osztj.	—	—	ķos	ñilsat '80'	jõñ < ?tung. 10, 30, ... 70 V. əjərsat '90'	4—5
zürj. ¹	—	-mīn 30, ... 60	kīž	das 10, 70, ...	—	3+1
votj. ¹	—	-mīn 30	kīž	das 10, 40, ...	don 'Wert' 40, ...	4+1
cser. mord.	lu(uw)	—	—	—	—	1
	—	—	koms	gemen 10, 30, ...	—	2
finn lapp	lukkīe	—	—	kymmenen —	— D. tsiekkīe 10, 11, 12, 20	1 1 (kivéve lpD. 2)

válása során már részleteztem (5. B.), 6. 6. A)) — valamilyen mérték, állatok, zsákmány, halak, bőrök stb. rendezési módja lehetett olyan, hogy eleinte többet-kevesebbet, idővel éppen tízet raktak össze, s így annak a halomnak, kötegnek, füzérnek, állatcsoportnak a neve tízessé válhatott; annyira kapcsolatba juthatott a mennyiséggel, hogy elvesztette a rendezett, megolvasott konkrétumokra való utalást. A húszas számnévvé válása vizsgálatára RĚDEI (NyK. LXV, 158) hivatkozott olyan finnugor és más nyelvcsaládba tartozó szavakra, melyek olyan kötegekre, csoportokra utalnak, ahol nemcsak a benne található konkrétumok milyenségéről, hanem még a pontos vagy hozzávetőleges mennyiségéről is felvilágosítást kapunk. E szavak sorát HONTI (145. jegyz.) SCHLACHTER lapp szótárából további adatokkal egészíti ki: 'kleines Rudel (8—10 Stück)' (35b, 126b), 'Rudel von etwa 50 Rentieren' (126b), 'Gruppe von 10 Rentieren' (144b, l. még 21. jegyz.). Egy nomadizáló halász-vadász nép nagyon sok ilyen mértéket ismerhetett, csak így érthető meg, hogy egy DN. népköltészeti közleményben a leánydíj mennyisége annyi prém, mely

¹ L. még -mīs a zürj. votj. 8 és 9 végződésében, továbbá zürj. 30, 40, 50, 60 régi feljegyzésében (1813, 1850), az újabb Ud. feljegyzésekben -mīn e tízesek végződése, úgy, mint a többi nyelvjárásban.

eltakarja az apát; a Rajna kincsében pedig Freiaért az óriások annyi aranyat kérnek váltságdíjként, mely őt eltakarja előlük. Nyilvánvaló, hogy Wagner nem ismerhette KARJALAINENNAK a századfordulón készített gyűjtését (melynek kiadása még későbbi, l. MSFOu. 157: 3—4), s KARJALAINEN adatközlője sem Wagner operájából vette a fizetendő díj meghatározásának a mértékét. A férjhez menő leányok díját nemcsak a népköltészet határozza meg számunkra szokatlan módon. PÁPAY osztjO. följegyzésében (1898—99) egy leánykérésről a *tin* 'menyasszonyi díj' 100 bevágás, bevágásonként 4—6 rubelben alkudoznak, aztán 5-ben egyeznek meg (Regék és regetőredékek 206—7). A mondottak alapján a permi *-min* vagy *-in*, vog. *-mən*, *-pən*, m. *-van/-ven* tízessuffixumban nem feltétlenül valamilyen tízes számnevet tartok keresendőnek, hanem esetleg ilyen állatok, zsákmány stb. mennyiségére utaló szót. Talán ilyesmi lehetett a *fi.*, *md.*, valamint az osztják tízes és a vg. harmincas előzménye is, ez utóbbihoz szinte közel áll az orosz 40. A permi 8 és 9 *-mis* végződését, mely 1813-as és 1850-es zürj. nyelvjárási följegyzésekben 30-tól 60-ig megvan, egyszerűbb egy ilyen mértéknévből magyarázni. Azaz 8 esetében 2, 9-nél 1 a hiány a mérték kitöltéséhez (vö. az osztj. 9 általam javasolt értelmezésével) (4. C) c), 30-tól 60-ig, 3, 4, 5, 6 van meg ebből a mennyiségből. Ilyen magyarázattal nem illogikus a különböző nagyságrendű *-mis* végű permi számnevek létrejötte (mint ahogyan az osztj. 9, 10, 30, . . . 70 sem illogikus, l. I. és V. tábl.), sőt még arra is lehetséges magyarázat, hogy azért csak 60-ig található a *-min* és *-mis* végződésű tízes, mert nagyon régiek (a hetes a permi alapnyelvben talán még túlságosan idegenszerű lehetett ahhoz, hogy mindenfajta helyzetben számnévi jelző lehessen). Így nincs a *-mis* magyarázatához a 10 alatti számoknál egy semmilyen szempontból sem meggyőző ablatívuszos magyarázatra szükség (l. 4. B.), s a kerek tízeseknél sem arra az ugyancsak aligha hihető feltételezési sorra, hogy régebben a kérdéses nyelvjárásokban is *-min*-re végződtek a kerek tízesek 30-tól 60-ig, majd *das* '10' hatására a szóvégi *n*-ből *s* lett. Ily módon viszont a számsor a 8 és 9 miatt illogikussá vált, s ezért a kérdéses nyelvjárásokban akkor már nem is létező *n* végződésű tízesek hatására visszaalakult az eredeti, de semmivel sem igazolható *n* végződésű számnév (HONTI 231—2).

A fentiek során a kerek számnevek szerkesztésével kapcsolatosan a tízes hatványa előtt álló számnévi jelző/szorzó megnevezést alkalmaztam. A nagyobb egységek, a századok, ezresek esetén lehetséges, de természetesen nem biztos (hiszen az ezres is egyes finnugor nyelvekbe a különéletbe feltétlenül már öröklött szóként került), hogy a szorzás fogalma már ismert volt. Ha azonban a kerek tízesek képzésére szolgáló végzéseknek az a része, melyet tízesképzőként tartunk ma számon, eredetileg 'köteg, füzér, csoport, valamilyen állatból többé vagy kevésbé meghatározott, idővel 10 egyedből álló nyáj' stb. volt, akkor e „mértéknevek” elé — akár már a finnugor alapnyelvben is — kerülhetett számnévi jelző, 2-től 6-ig. Ezekben a kerek tízesekben 30-tól 60-ig ilyen régi jelzős szerkezetek őrződhettek meg, mely például a magyarban analógiás úton természetesen kiterjedhetett 90-ig, másutt, például a permi nyelvekben esetleg a jövevényszó *das* '10' szorzataival egészíthették ki a tízesével való számolást.

9. Nem finnugor eredetű számneveink tehát növekvő értékkel egyre későbbi korból származtathatók. Nemcsak ez szól a számismeret s a számnévrendszer fokozatos fejlődéséről, hanem az is, hogy az obi-ugor nyelvekben tökéletesen még ki sem alakult minden nyelvjárásban a tízes számrendszer. Tökéletesen azt értem, hogy a számoknak és nevüknek kölcsönösen egyértelműen kell egymáshoz tartozni-

uk. Már volt róla szó (4. C) a)), hogy a 80 és 800 neve egyes nyelvjárásokban mindkét obi-ugor nyelvben biztosan csak a 'nagy' jelző segítségével különböztethető meg egymástól, a vogulban ez a 90 és 900 esetében is adódhat. Az osztják nyugati nyelvjárásainál az a benyomás nyerhető, hogy a déli nyelvjárásokban a második nyílt szótag magánhangzójának kilökése árán a 80 két szótagúvá vált, a 800 három szótagú maradt (kivéve a DT. 800-ast, mely a közlések szerint szintén két szótagú). A Ni. nyelvjárásban a 80 hangátvetés útján különült el a 800-tól. Az északi nyelvjárások közül mindkét szám nevét csak Kaz.-ból jegyezték föl, azonos alakban. A vogulban a P. 80/800, valamint a Jk. és É. AK. 90/900 számnévnél is a variánsok között akad azonos alakú. Az eddigiekből az látható, hogy mindenütt megvan a lehetőség 80, 90 és tízszeresének alaki elkülönülését kialakítani, az eddigi adatközlők nyelvhasználata azonban még keveri ezeket a különböző nagyságrendbe tartozó számneveket.

1. Az északi vogul nyelvjárások számnévrendszerének feltűnő „hibája”, a 7 és a 100 azonos hangzása, ami természetesen félreértésekhez vezethet. MUNKÁCSI mint lehetőséget feljegyezte, hogy a 'nagy' jelző kitéhető a nagyobb szám hangsúlyozására, az újabb följegyzésekben, a szovjet kutatóknál erre rendszeres az utalás. Ez a megkülönböztetés sem matematikai, sem nyelvi szempontból nem szerencsés szükségmegoldás. Minthogy a 100 nem tízszerese, sőt nem is egész számú többszöröse a 7-nek, matematikailag visszás 'nagy 7' névvel illetni a százast, ha meg éppen valaki 100-nak értelmezi a vogÉ. szót, azt 'nagy' jelzővel 1000-nek is gondolhatja, tévedésből. Nyelvi zavaró körülmény, hogy a 'nagy' jelző nemcsak a '100', hanem a '7' jelentésű számnév elé is kerülhet; l. MUNKÁCSI szótárában É. *jāni^v sāt-pun^k χätēl* 'virágvasárnap', szószerint 'nagy-hét-feje-nap', ahol természetesen nem számnév, hanem főnév a *sāt* szó. A két homonima-számnév megkülönböztetésére a szövegkörnyezet sem ad mindig segítséget. MUNKÁCSI följegyzéseiben szerepel egy az égbe nyúló hét fokú létra (VNGy. I, 138, 142 kk.). Amikor KÁLMÁN BÉLA lektorálta a Szibériai nyelvrokonaink hitvilágában a hivatkozást erre a följegyzésre, megkérdezte, nem száz fokú létráról van-e abban az északi szövegben szó. Lehetséges, másikk nyelvmester száznak fordította volna a létra fokainak a számát, minthogy az ég messze van, a közlő pedig a szent hetes számot adta meg értelmezésül. A homonimák elkerülése céljából ERKKI ITKONEN szerint elmaradhat szabályos hangváltozás is, pl. a fi. *kyntä* 'szánt', *noutaa* 'elhoz' múlt idejében elmarad a *ti > si* változás, nehogy alakilag a *kyntä* 'kapar', *nousta* 'emelkedik' ige megfelelő alakjával homonima keletkezzék (Kieli ja sen tutkimus 202), pedig ezeket az igéket a szövegkörnyezet alapján el lehet egymástól határolni. A két homonim számnév létrejöttét talán úgy lehet elképzelni, hogy a jövevényszó hetes akkor került a vogulba, amikor az árja jövevényszó leszármazottja még távol állott a számnevektől, mérték kiszabását írhatta elő. A 7 és 100 biztos megkülönböztetése a vogÉ.-ban jelen ismereteink szerint csak jelző segítségével lehetséges, ugyancsak az északi nyelvjárásokban kerek tízesek kétféle szemlélet alapján képezhetők, l. 50, 70, még több nyelvjárásban nevezhető meg 80, 90 különböző módon (IV. tábl., 5. D), 8. C)), ezek a számnevek arra látszanak mutatni, hogy a vogul nyelvjárásokban még nem fejeződött be a számnévrendszer kialakulása, talán ezért sincs adatunk a vogÉ. 700 és 107, illetve 1007 és 1100 stb. 7000 és 100 000 megnevezésére, azaz olyan számnevekre, melyekben a 100 és 7 különböztet meg egymástól két-két számot; 707, 7100, 7107 stb. sincs följegyezve.

2. Az osztjákban a legproblematikusabb a számnévrendszer a V.-ban, s ott is csak TYERJOSKIN följegyzéseiben, KARJALAINENNÁL nem, ezért elképzelhető, hogy talán a szovjet kutató adatközlője nem volt teljesen megbízható. TYERJOSKIN könyvében ismerteti az osztjV. számokat 1-től 10-ig, majd következik 11—18,

aztán 20, 21—28, utána tízesével 30—70, külön 80, a százasok 200—800, ezután nem kerek számok 30 fölött, ezek között jelenik meg az első kilences végződésű *núlsat ajərjøn* '89', majd 19, 29, 39, 49, 59, 69, 79, 89 mind orosz fordítással, mindegyik *ajər* szóval kezdődően, s utána a következő kerek tízes, azaz 'egy híján 20, 30, . . . 90' (l. 4. C) a)—b)), a következő bekezdés 90, 900 közlése ('egy híján 100, ill. 1000'), majd az ezresek és a 'névtelen ezres', azaz a 1 000 000 következik. Nincs megadva 99 ebben a sajátságos sorrendű számismertetésben, az 'egy híján 100' ui. egy tízes híján jelent, azaz 90-et. KARJALAINEN V.-ből, azon kívül a közeli Vj.-ből additív módon, 90 és 9 segítségével kifejezett 99-et jegyzett föl. TYERJOSKIN könyvében (Очерки диалектов хантыйского языка 58—62) nemcsak az a sajátságos és furcsa, hogy 19-től megadja tízesével a számokat 89-ig, s az utolsót a sorból mellőzi, hanem az is, hogy 89-et itt, e számsor törvényének megfelelően *ajərajərsat*-ként közli, azaz nem additív módon, mint néhány sorral feljebb. Ez az 'egy híján egy híján száz' eléggé nehézkes számnév, a hallgatónak ki kell egészíteni arra, hogy 'egy [egyes] híján, egy [tízes] híján száz', azaz $-1-10+100$, ami nem is egészen egyszerű matematikai művelet egy minimális iskolázottsággal rendelkező osztjának. Minthogy 900-nál KARJALAINEN is egy híján ezer kifejezést jegyzett fel (l. III. tábl.), kérdés, lehet-e az *ajər* szót még egy harmadikszor is ismételni, azaz $-1-10-100+1000$ alakban 889-et mondani. Képes-e minden osztják a Vah mentén megjegyezni, hányszor hallja az *ajər* szót, s ezek után a tízes hányadik hatványából kell a kivonásokat különböző nagyságrendű egységekkel elvégeznie. Ezek a számnevezések olyan bonyolultak, hogy nem látszanak hitelesnek, csak a mindenhonnan jól adatolt 9, 90, esetleg 900-nál, a többi 9 végződésű szám legfőljebb lehetséges körülírásának látszik.

3. Az osztjV. számnévi különlegességek lehetnek egyetlen egy adatközlő különködései, mindenki által az adott nyelvjárásban talán megérthető, de nem rendszeresen alkalmazott számnevek. Az északi nyelvjárásterületről a már említett és HONTI által, sőt régebben STEINITZ által is kétséges hitelű feljegyzéseknek tartott, 18, 19 jelentésű számokon kívül (l. 4. C) c)), továbbá HONTI 250, és jegyz. 171, 176) vannak még a számnévrendszerükbe bele nem illő módon közölt számok, ezeket HONTI V. BARTENEV—I. ROSLJAKOV kéziratából idézi, O.-ból: *satti jiti jirtan äntam* '91', azaz '100-hoz jönni 9 nincs', *satti jiti kätən äntam(ηən)* '98', vagyis '100-hoz jönni 2 nincs', *kät satti jiti jirtan äntam* '191', mint '200-hoz jönni, 200-zá válni, 9 nincs' (258). A szövegkörnyezet ismerete nélkül nem állapítható meg, hogy ezek valójában számnevek-e, vagy olyan körülírással történő meghatározások, mint a déli osztják szövegekből fent idézett 2950 (6. 5.). Valamennyi „rendhagyó” számnév a százas utolsó tízesébe, az ezres utolsó százasába esik, illetve valamilyen módon köze van 9-hez vagy 8-hoz, vagyis az ugor nyelvek különletében keletkezett számnévhez. Véleményem szerint ezek is a késői eredetre mutatnak, s a kerek számok ismertebb voltára, mint a nem kerekékre.

10. A finnugornál későbbi korra datálható számnevek egybevető áttekintése igazolta ERKKI ITKONENNAK azt a megállapítását, miszerint a finnugor alapnyelvben egyes tárgyakat csak 6-ig számoltak meg (FUF. XL, 334), alkalmaztak azonban különböző dolgok megszámlálásakor más és más „csoportszámneveket” (Gruppenzählwörter uo.), véleményem szerint idővel ezeket a csoportosan számolt lényeket, tárgyakat tízesével rendezték, s ezek a mértékek válhattak a finnugor nyelvekben tízesekké, tízessuffixumokká.

A magyar igekötők szórendi típusai

A magyar szórend különös jelensége az igekötők alaki viselkedése. Nyelvünk kutatóit és használóit mindig izgatta az a feltűnő és nyelvi rendszerünkben egyedülálló jelenség, hogy az igekötős igék és igenevek esetében szintetikus szóalakokból analitikus (nem folytonos) szintaktikai-morfológiai szerkezetek jöhetnek létre.

Az úgynevezett elváló igekötők viselkedésével, vagyis az igekötők szórendi „szabálytalanságaival” már első nyelvtanaink írói szembetalálták magukat. A korai nyelvtanokra jellemző prefixummá minősítést többek között az igekötők alaki viselkedése, elválhatósága tette tarthatatlanná. (Hasonlóképpen gyengítette ez a tulajdonság a későbbi időkben az összetételi előtaggá minősítés álláspontját.)

Régóta tárgyalják az elváló igekötőket a helyesírási szabályzatok is. Az igéjüket közvetlenül megelőzőeknek az egybeírását, valamint a hátravetettek különírását már első szabályzatunk előírja: „Az igék, midőn némely igehatározókkal összetételnek, mellyek: *meg, föl, le, ki, be, el*, minden kötjel nélkül kapcsoltnak; elválaszthatnak azonban, ha az igehatározó, az értelem úgy kívánván, hátravetetik.” (A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. Pesten, 1832. 31.) Furcsa módon az igekötők helyesírásának mindhárom szabályát az említett kézikönyvek csak 1950-től közlik. (Vö. SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története. Bp., 1974. 161.)

Természetesen régóta foglalkoztatja az igekötő alaki viselkedése a magyar szórend kutatóit is. Nemcsak azért, mert lépten-nyomon beleütköztek, hanem azért is, mert nyelvészeinket gyakran éppen az igekötők feltűnő viselkedésének megfigyelése segítette a szórend fő jellemzőinek és típusainak felderítésében. (J. SOLTÉSZ KATALIN szerint „úgy látszik, hogy a magyar szórend kutatására éppen az igekötős ige szórendi viselkedésének vizsgálata adott indítékot”: i. m. 14.)

I. Az előzmények. — A) Az igekötők szórendi sajátosságainak kutatásában az első periódust — tudománytörténeti szempontból — a felismerés időszakának nevezhetnénk. SZENCI MOLNÁR ALBERTTől kezdve PERESZLÉNYI PÁLON és FÖLDI JÁNOSON át VAJDA PÉTERIG fokozatosan ismerték föl az igekötők elválhatóságát, szórendi elmozdulásait. (Vö.: J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959. 12; JAKAB ISTVÁN, A magyar igekötők szófajtani útja. Bp., 1982. 34.) A kor szemléleti és módszerbeli korlátai miatt lényegében csak a három lehetséges helyzet felismeréséig és leírásáig jutnak el, a „mobilitás” okait nem kutatják, a tények megállapítása és lejegyzése a cél.

B) Az 1846-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott „A magyar nyelv rendszere” című munkának a szórendet tárgyaló fejezete külön pontban foglalkozik az igekötővel. Önálló szónak tekinti, szórendi helyét az igehez viszonyítja, s a hangsúlyviszonyok függvényének tartja: az igekötők „közvetlen az ige előtt és azzal összekapcsolva csak akkor állanak, midőn a súly rajtok fekszik; elmozdíthatnak pedig, mielőtt az ige által más szót akarunk nyomósítani [. . .]. Ha azonban az igekötőn némi súlyt akarunk hagyni: az nem az ige után, hanem az ige és a nyomósított szó elé leszen sorozandó” (i. m. 353). Külön-külön esik szó az igekötő és az *is* kötőszó, valamint a tagadó- és tiltószók kapcsolatáról: Az igekötő és az *is* vagy függetlenek egymástól, „Vagy szorosan összetartanak, s az *is* az ige és igekötő között kapcsolóul szolgál, mely esetben ez a szabályos sorozat: 1) igekötő, 2) *is* 3) ige p. o. *El is viszi Péter a búzát a vásárra.* Ekkor az *is* által az ige nyomósító

ereje az igekötőre mintegy átvitetik.” (I. m. 357.) „Midőn az ige, igekötő és tagadó összetartoznak, ez a rend: 1) tiltó v. tagadó: *nem, ne*, 2) kötszó: *is*, 3) ige, 4) igekötő. *Nem is viszi el Péter a búzát a vásárra.*” (360.)

A MNyR. a három szórendi alaptípus egybegyűjtésével, pusztán alaki leírásával mintegy összefoglalja a korábbi megfigyeléseket, ugyanakkor a Fogarasi-törvény alkalmazásával már előremutat a logikai szempontú elemzés irányába. A fenti álláspont FOGARASI JÁNOS azon felismerésére megy vissza, mely szerint „a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [= *verbum finitum*] levő ige, a többi szók előbb utóbb állhatnak s akármely renddel következhetnek”. A két alapvető tétel: az ige helyének, szórendi szerepének kijelölése a magyar mondatban, valamint a hangsúly és a szórend összefüggésének megállapítása. (A szóhelyezésről a magyar nyelvben: Athenaeum 1838. II/I, 243.)

A századforduló előtti évtizedekben, a magyar szórendi kutatások kibontakozásának idején a korabeli nyelvtanok — a MNyR.-hez hasonlóan — még egy ideig külön tárgyalják az igekötő szórendjét, de egyre inkább elterjed az a nézet, hogy nincs különbség az igekötő és a többi határozó szórendje között. Ezt BALASSA JÓZSEF egy későbbi összefoglalásában így fogalmazza meg: „Az igekötő tulajdonképpen nem más, mint az ígéhez tartozó, vele szorosán összekapcsolt határozó, tehát helye a mondatban ugyanolyan, mint bármely más határozóé” (A magyar nyelv könyve. Bp., 1943. 404). Ugyanakkor a szerző kénytelen elismerni, hogy az igekötő mondatbeli helye a magyar szórend „legkényesebb kérdése”, mert „nem mindig viselkedik úgy az igekötő, amint azt a szórend főtörvénye kívánja” (i. m. 405). Így gyakran mégis rákényszerülnek a kutatók az igekötő egyedi kezelésére: „... gyakorlati szempontból leginkább külön szokták tárgyalni az igekötők szórendjét, de tudományos vizsgálódásban ennek a teljes elkülönítésnek nem volna alapja, mert valójában semmi különbség sincs igekötők és más határozók szórendje közt. [Bekezdés.] Mi is itt fogjuk hát tárgyalni, csakhogy mégis külön kis csoportba foglalva őket, a könnyebb áttekintés kedvéért.” (MOLECZ BÉLA, A magyar szórend történeti fejlődése. Bp., 1900. 31 — kiemelés tőlem.)

Az igekötők „szabálytalankodásaira” már ARANY JÁNOS felfigyelt (Nyr. II, 7 — 11), ezt követően a Fogarasi-törvény alóli kivételeket rendezve állapította meg KICSKA EMIL a magyar mondat két fontos szórendi típusát: az összefoglaló és a kirekesztő szórendet (Nyr. XIX—XXII.). Az igazi szintézisre SIMONYI ZSIGMOND tett kísérletet tanulmánysorozatában (NyF. I. sz.), létrehozva nyelvünk szórendjének egyik legalaposabb leírását.

SIMONYI ugyan nem tárgyalja külön az igekötőket, de hogy milyen fontos szerepet tulajdonít nekik a szórend vizsgálatában, arra szolgáljon a következő megjegyzése: „Fölsoroljuk először is röviden a négy osztálynak [a nyomatékos mondatokról van szó] legjellemzőbb eseteit (mindjárt itt ügyelve arra, hogy a példák közt mindenütt bővítményes, különösen pedig igekötős ígék is legyenek, mert ezeknek a használata föltűnően jellemzi a különböző eseteket).” (I. m. 5 — kiemelés tőlem.) Ebben SIMONYI annyira következetes, hogy munkáját — egy kis túlzással — az igekötő szórendjét tárgyaló tanulmánynak is felfoghatjuk. Nem csupán arról van szó, hogy minden fő- és altípusban taglalja az igekötőket, hanem arról is, hogy a típusokat gyakran az igekötők szórendi viselkedésével jellemzi. Pl.: „Összefoglaló mondatok: jellemző sajátosságuk, hogy ha igéjüknek igekötőjük van, de a nyomaték más szóra esik: akkor az igekötő az ige előtt marad, de hangsúly nélkül.” (I. m. 60.) „Kirekesztő mondatok: hogyha igekötőjük van, de a kirekesztés más szót illet, akkor az igekötő hátra kerül.” (Uo.)

Stb. Nem véletlen hát, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötők szórendjének rendszerezését teljes egészében tőle veszi át (l. alább).

A logikai szemlélet jellemzője, hogy az igekötő pozícióját mindig az igéhez viszonyítja. Ez azonban náluk nem abból az alaptételből fakad, hogy nem az igekötőt, hanem az igekötős igét (igenevet) kell vizsgálni. Kiindulásuk alapja egyszerűen a Fogarasi-féle szórendi törvény — vagyis az ige szórendi helyéhez történő viszonyítás —, illetve annak a kiterjesztése az igekötőkre mint az ige legközelebbi bővítményeire. Vö. pl. BALASSÁNÁL: „Az igekötő helye csak annyiban különbözik más határozóképtől, hogy a többi határozó, ha nem a legfontosabb, úgy, hogy az állítmány elé kell kerülnie, állhat fontossága szerint, akár előtte, akár utána; az igekötő azonban vagy az állítmány előtt áll, ha kiemeljük, vagy ha nem emeljük ki, csakis közvetlenül utána állhat.” (BALASSA JÓZSEF, Hangsúly a magyar nyelvben: NyK. XXI, 429.) Ugyanezen az állásponton van például KLEMM ANTAL is (Magyar történeti mondattan. Bp., 1928. 618—43).

C) A logikai szempontú felosztás BALASSA által megfogalmazott nehézségei arra késztették a kutatókat, hogy az igekötők szórendi viselkedésének leírásában más szempontokat érvényesítsenek. Az igekötőkről szóló monográfiájában J. SOLTÉSZ KATALIN külön fejezetet szentel a szórendi viszonyok taglalásának (i. m. 201—15). Vázlatosnak nevezett, de a rendszeresség igényével készült áttekintésében — Simonyiék említett nehézségeit enyhítendő — formai viselkedés alapján három típust különít el (i. m. 202): egyenes (*elment*), fordított (*nem ment el*), megszakított (*el fog menni*). Az első kettőn belül — SIMONYI felosztását átvéve — a mondat tartalmi jegyei alapján 6—6 mondattípust, ezeken belül több altípust sorol fel: nyomatékos és nyomatéktalan mondatok, tagadás, tiltás, felszólítás, kérdés stb. (i. m. 202—11). A megszakított szerkezeteket pedig aszerint veszi sorra, hogy milyen szó ékelődik az igekötő és az ige(név) közé (i. m. 211—4). Bár módszertanilag erősen vitatható a szempontok keverése az altípusok elemzésében — az első két szerkezetípust a mondatok tartalmi jegyei, a harmadikat a beékelődő szavak alapján részletezi —, a formai jellemzők figyelembevétele mindenképpen előrelépésnek számít.

Akadémiai nyelvtanunk a formális és a logikai szempontokat igyekszik összeegyeztetni. „Az igekötő szórendi helye” című rész bevezetőjében az igekötőnek az igéhez viszonyított szórendi pozíciójáról olvashatunk. A körültekintő fogalmazás szerint az igekötő „Állhat az ige élén, összeforva vele (...), ezt egyenes szórendjének is nevezik; állhat az ige előtt, de valamely más szóval elválasztva tőle (...), ennek megszakított szórend a szokásos neve; s végül állhat az ige után (...), ezt szokás fordított szórendnek nevezni.” (I. m. II, 475.) A további részletezésben arról esik szó, hogy a hangsúlyviszonyok alapján az egyenes szórendet „nevezhetjük az igekötős ige hangsúlyos, a fordítottat pedig (...) hangsúlytalan szórendjének”, tartalmi megközelítésben pedig az előbbi szokás összefoglaló, az utóbbit kirekesztő szórendnek is nevezni (uo.). Az igekötős igenevek taglalásában viszont ez áll: „ezeknek is van hangsúlyos, hangsúlytalan és megszakított szórendjük” (i. m. 477).

A MMNy. a formai, sorrendi tulajdonságot egy árnyalattal erősebben jelzi, közelítve ezzel egymáshoz az egyenes és a megszakított típust. Eszerint az igekötő állhat az ige vagy igenév előtt, „mégpedig közvetlenül előtte (ez az ún. egyenes szórend), vagy egy más szó által elválasztva tőle (ez az ún. megszakított szórend); másrészt követheti az igét vagy igenevet (ez az ún. fordított szórend)” (i. m. 452). Ezt követően itt is szó esik az összefoglaló és a kirekesztő

szórendről. Bár a MMNy. óvatosan kezeli az *egyenes*, *fordított* és *megszakított* megnevezéseket, lényegében mégis elfogadja, sőt a mondat szórendjét vizsgálva az állítvány szórendi jellemzésére is — „az igekötőkre alkalmazott terminológiát kiterjesztve” — ezeket használja (i. m. 454).

2. Az igekötős szerkezet. — Áttekintésünkben induljunk ki abból, hogy az igekötők szórendjét vizsgálva annak nem a mondatbeli, hanem az igéjéhez vagy igenevéhez viszonyított helyét kell alapul vennünk (vö. MMNyR. II, 475). Az összetartozó ige(név) és az igekötő mindig szoros egységet, blokkot alkot — még elválva is. A továbbiakban ezt a blokkot nem a mondatkörnyezetben, hanem abból mintegy kimetszve, belső elrendezésében vizsgáljuk. A „metszetet”, mely tehát az igekötőből, annak igéjéből vagy igenevéből (ritkábban főnévből, esetleg melléknévből), valamint — az esetek egy részében — a közékjük ékelődött más nyelvi elemekből (ékszókból) áll, *igekötős szerkezetek*nek fogjuk nevezni.

Nyelvtanaink előbb ismertetett körültekintő fogalmazása ellenére azt mondhatjuk, hogy ma a szakmai közvélemény — az iskolai nyelvtanok is — általában elfogadják az igekötő szórendjének formai alapú hármas osztályozását (egyenes, megszakított, fordított). Ha azonban a formális elemzést következetesen alkalmazzuk, akkor e rendszerezés több ponton támadható.

E felosztás szerint *egyenes szórendűnek* nevezzük az igekötőt akkor, ha az ige(név) előtt áll, azzal összeforrvá. Csakhogy az ilyen igekötő egyetlen szóvegszót — és következésképpen: szóalakot — alkot igéjével, s így esetükben valójában nem szórendi, hanem a morfémák sorrendi tulajdonságairól van szó. Ha következetesek akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy szórendjük voltaképpen csak az elváló igekötőknek van. Ez viszont újabb nehézséget támaszt. A nem elváló igekötők kihagyása a további elemzésből módszertanilag ugyan helyes, rendszertanilag azonban nem fogadható el, hisz mellőzésükkel kizárnánk a vizsgálatból az igekötős szóelőfordulások csaknem 4/5 részét. Az ellentmondást úgy oldhatjuk föl, hogy a továbbiakban nem szórendi, hanem az igekötős ige(név) elemeinek egymáshoz viszonyított sorrendi jellemzőiről beszélünk. (Az elválók esetében természetesen a *szórend* megnevezés is helytálló.)

Az úgynevezett *megszakított szórendi* típusnak nem is elsődlegesen a megnevezése, inkább a besorolása kifogásolható. Tudniillik az ilyen sorrendű igekötős ige (*meg fogja mondani*) is egyenes „szórendű”, hisz a kettő nem zárja ki egymást. A megszakított sorrendű szerkezet nem az egyenes mellett létezik, hanem benne. Vagyis ez nem fő-, hanem altípus.

Ugyancsak megfontolandó tény az is, hogy beékelődés nemcsak egyenes sorrend esetén lehetséges: jóval ritkábban ugyan, de a *fordított szórendű szerkezetek*be is ékelődhetnek be más nyelvi elemek. (Ezt J. SOLTÉSZ KATALIN is [i. m. 206], a MMNyR. is [II, 475] megemlíti, de nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget.) Ha ezt is önálló változatnak tekintjük, akkor kiderül, hogy a megszakított szórendként tárgyalt jelenség nem egyetlen egységes, az előzőekkel párhuzamos, hanem azokat keresztező típus.

A fentiek alapján az igekötős szóalakok sorrendi (és nem szórendi!) típusait a következőképpen vázolhatjuk fel: 1. egyenes sorrend: a) összekapcsolt (*fölad*), b) megszakított (*föl is adja*); 2. fordított sorrend: a) kapcsolt (*add föl*), b) megszakított (*add már föl*). — Nézzük meg, hogy e sorrendi típusok mennyire jellemzők az igekötős alakulatokra; a szófaji tulajdonság befolyásolja-e a szerkeze-

Az igeekötők viselkedése öt minta összesített adatai alapján¹

Szófaj	Sorrendi típus		Egyenes				Fordított				Összesen	
			összekapcsolt		megszakított		kapcsolt		megszakított		előfordulás	%
	előfordulás	%	előfordulás	%	előfordulás	%	előfordulás	%				
Ige	5364	62,90	156	31,58	1664	98,40	40	97,56	7224	67,20		
Főnévi igenév	503	5,90	294	59,51	5	0,30	1	2,44	803	7,47		
Melléknévi igenév	819	9,60	8	1,62	18	1,06	—	—	845	7,86		
Határozói igenév	129	1,50	31	6,28	4	0,24	—	—	164	1,53		
Névszó	1709	20,10	5	1,01	—	—	—	—	1714	15,94		
Összesen	8524	100	494	100	1691	100	41	100	10750	100		

tek belső sorrendi viszonyait; és végül: milyen elemek és hogyan ékelődhetnek be az igeekötős szerkezetekbe.

3. A sorrendi típusok szerkezeti és (szófaj)gyakorisági jellemzői. — A) összekapcsolt egyenes sorrendű szerkezet. A mellékelt táblázat adatai azt mutatják, hogy a feldolgozott majd másfél százezer szövegszó 7,2%-a (10 750) igeekötős ige, igenév vagy névszó. Az előfordulások zömében (79,29%) az igeekötő nem válik el, vagyis ez az igeekötő alapvető alaki jellemzője. Ez alól a névszók, valamint a melléknévi igenevek között alig akad kivétel, a főnévi igeneveknek viszont több mint az 1/3-a elválik. Ez azt mutatja, hogy a melléknévi igenév a névszói (melléknévi), a főnévi igenév pedig az igei értékhez áll közelebb; s hogy a névszók nem öröklék az igének ezt a tulajdonságát.

A szintetikus szóalakok használata az egyes műfajokra nem egyformán jellemző. A „legszabályosabb” a tudományos próza, benne az igeekötős szerkezetek 84,1%-a egyenes sorrendű, kisebb a gyakoriság a beszélt (74,4%) és a költői nyelvben (73,12%).

B) A megszakított egyenes sorrendű szerkezetet az erősen kötött sorrendiség jellemzi. Az igeekötő és az ige(név) között 7 sorrendi pozíció van, amelyekben különböző csoportokba rendeződő szavak állhatnak. Az egyes pozíciók kitöltése nem kötelező. A szerkezet domináns eleme ige, amely módbeli (*kell, lehet, akar, szeret, tud* stb.), ritkábban időbeli (*fog, szokott, van* stb.) segédigei szerepet tölt be. (A magyar nyelv segédigéivel VERSEGHY TÓL kezdve SIMONYIN és MOLECZEN ÁT É. KISS KATALINIG sokan foglalkoztak, legutóbb egy négy fős szerzőgárda végzett igen alapos kutatást ebben a témában: KÁLMÁN C. GYÖRGY—KÁLMÁN LÁSZLÓ—NÁDASDY ÁDÁM—PRÓSZÉKY GÁBOR, A magyar segédigék rendszere: ÁNyT. XVII, 49—103.) Ezt a csoportot a továbbiakban — a leggyakoribb tagról — KELL csoportnak fogjuk nevezni. (Nagybetűvel mindig a típust, kicsivel az adott szót jelöljük: KELL = *kell, lehet akar* stb.; *kell* = 'kell'.)

¹ A feldolgozott szövegek: 1. Ady Endre Vér és arany, A magunk szerelme, A halottak élén, Az utolsó hajók c. kötetei; 2. Buszlenko: Bonyolult rendszerek szimulációja (Műszaki K. 1972. 101—20); 3. az Élet és Irodalom 1980. évf. vezércikkei; 4—5. ötödikes tanulók írásbeli, ill. szóbeli megnyilvánulásai.

Mivel ezeknek az igéknek analitikus szóalakjaik is vannak, ezért rögtön két helyet foglalnak le: a beékelődő szerkezetekben a 3. hely a *volna* segédigének van fenntartva. (Pl. *Utol szerettem volna érni.*) — A típuson belül külön alcsoportot képez egyrészt a felsorolt (segéd)igékkel szemantikai rokonságot mutató néhány melléknév (*szabad, képes*), másrészt a határozói igenévbe beékelődő *van* és szuppletív alakjai.

Előttük — vagyis közvetlenül az igekötő után — kizárólag az *is* kötőszó, illetve módosítószók (*ne, nem, se, sem, kivételesen mégsem, úgysem*) állhatnak. (Ezeket IS csoportnak nevezhetjük.)

A szerkezet 5. helyét időhatározószók (*még, már, most* stb.), a 6.-at az *az, ez* mutató névmások és toldalékos alakjai (*azt, ehhez, arra*) tölthetik ki — ez utóbbit az *is (sem)* követheti. Végül a sort záró igenév előtt nem tipizálható szó is előfordulhat, pl. *El kell már megint nagy vizekre mennem* (Ady). Ennek előfordulása azonban igen csekély.

Az eddigieket összegezve, a beékelődő elemek és sorrendjük a következő:

1. hely: igekötő (PR)

---

2. hely: *is, ne, nem, se, sem, úgysem, mégsem* (IS)

3. hely: a) *kell, lehet, akar, szeret, tud, bír, mer, óhajt, talál; fog, szokott* (KELL)

b) *szabad, képes, muszáj* (SZABAD)

c) *van, volt, lesz, nincs, sincs* (VAN)

4. hely: *volna*

5. hely: *még, már, majd, most, megint* (MÉG)

6. hely: *az, ez, azt, ezt, arra, erre, azon, ezen* (AZT)

7. hely: *is (sem)*

8. hely: ? (nem tipizálható)

---

9. hely: a) ige (V)

b) igenév (NV)

A beékelődés jellege és bonyolultsága szófajspecifikus. Igébe kizárólag IS csoportbeli elem ékelődhet be (pl. *le sem ült*). Az igenevek közül a főnévi igenévben akár mind a 6 (illetve 7) hely kitölthető (*ki sem tudta volna még azt sem találni*), határozói igenévben az ékszók halmozása jóval ritkább (*be is volt zárva, ha be lett volna már az is zárva*). A melléknévi igenevek közül az állítmányi szerepű hatóképzősébe IS ékelődhet (*el sem hihető, meg is indokolható*), egyéb esetekben csak a *nem* tagadószó fordul elő, az *is* igen ritkán (*a soha el nem szenderedő természet, vissza nem utasított igények*). Névszót csak kivételesen bont meg ékszó (*meg nem értés*).

A beékelődés lehet egyszerű (egyetlen szóalak, pl. *bele tud nyugodni, neki ne menj*), szerkesztett (*elő lehetett volna adni*) és kombinált (több típusból összekapcsolva: *be sem tudtak lépni, rá kellett volna még azt is írni*). A gyakorlatban azonban igen ritka az ilyen bonyolult szerkesztés. A vizsgált korpusz megszakított szerkezeteinek csupán az 5,47%-ában fordul elő egynél több ékszó. Közülük az egyik mindig KELL típusú ige, az esetek felében a *kell*, a másik felében (gyakoriságuk rendjében) a következők: *akar, lehet, tud, szeret(ne), szokott*. Előttük csak IS állhat (*vissza is kellett jönni, el sem tudja képzelni* stb.). A KELL utániak között leggyakoribb a *volna (haza szeretett volna menni)*, azt követi a *már (el kellene*

már döntenem). A KELL után nem tipizálható bővítmény is állhat (pl. *be kell pótlólóg vezetnünk az x operátort, mert be akartunk a színházba érni*).

Elvileg a határozói igenévben is lehetséges bonyolultabb beékelődés (pl. *el voltunk már fáradva, ha be lett volna zárva az üzlet*), előfordulásuk azonban igen kicsi.

A megszakított igekötős szerkezetek fő sorrendi típusai tehát: 1. PR + IS + V — 2. PR + IS + KELL + *volna* + MÉG + AZT + IS + (?) + INF — 3. PR + IS + SZABAD + MÉG + AZT + IS + INF — 3. PR + IS + VAN + *volna* + MÉG + AZ + IS + (?) + ADV — 4. PR + IS + PART — 5. PR + nem + N. A 2. főtípuson belül az ékszócsoportok kombinációja 21, a 3.-on belül pedig 17 altípust eredményez.

Műfaji szempontból a megszakított egyenes sorrend főleg a szóbeli megnyilatkozásokra jellemző (az 5. jelű minta igekötős szövegszavainak 8,75%-a ilyen), a legritkábban a tudományos próza él vele (1,45%).

C) A kapcsolts fordított sorrend az analitikus igekötős szerkezetek legjellemzőbb sajátossága: az összes igekötős szövegszó 15,73%-a, az elválóknak pedig a 75,96%-a fordított sorrendű. Az igekötős szerkezetek következő típusa tehát: 5. V + PR.

Szinte kizárólag az ige sajátossága (98,4%), a névszókra nem jellemző, az igenevek közül leginkább az állítmányi szerepű, hatóképzőt tartalmazó (igekötős ható igéből képzett) melléknévi igenév — különösen tagadó mondatban — lehet fordított sorrendű (vö. KÁLMÁN PÉTER, *Igeneveink használatáról*: Nyr. CVIII, 151). Nézzük meg, hogyan viselkednek a különböző szófajú hatóképzős és anélküli igekötős szóalakok ugyanazon szerkezetben:

<i>A feladatot nem/így</i>	<i>oldjuk</i>	<i>oldhatjuk</i>	<i>meg.</i>
* <i>A feladatot nem/így kell</i>	<i>oldani</i>	<i>oldhatni</i>	<i>meg.</i>
* <i>A feladat nem/így</i>	<i>oldott</i>	?	<i>meg.</i>
<i>A feladat nem/így</i>	* <i>oldó</i>	<i>oldható</i>	<i>meg.</i>
* <i>A feladat nincs/így van</i>	<i>oldva</i>	?	<i>meg.</i>

D) A fordított sorrendű igekötős szerkezetekben ritkán fordul elő ékszó (*nem lépett volna rá*), halmozásukkal pedig — különösen az írott nyelvben — alig találkozunk. A beékelődő elemek — nyelvi szerepük és gyakoriságuk szerint — három, nagyjából azonos előfordulású csoportot képeznek. A leggyakoribb természetesen a *volna* segédige (pl. *úgy engedtek volna át*); az *is* és a *csak* arányukat tekintve is egyenrangúak (*már ültünk is le, gyere csak be*); szórványosan előfordulnak MÉG típusúak is (*térjünk most vissza, törd már el, nem hajították még el*), valamint elvértve ragos névmás is (*vegyék azt is meg, nem viszik őket el, hordják neki össze*).

Viszonylagos változatosságuk ellenére a gyakoriságuk szinte elenyésző (az igekötőseknek a 0,38, a fordítottak 2,37%-a). Szerkezeti képletük így írható le:

6. V + *volna* + *csak* + MÉG + AZT + IS + PR.

Bár a 6. típus elég ritkán fordul elő, elvileg 17 altípusa ad helyes magyar mondatot (pl. *találjátok csak még azt is ki*). A beékelődő fordított sorrend tehát a legkevésbé jellemző a magyar igekötőre.

4. Látható tehát, hogy az igekötős szerkezetek rendkívül gazdag sorrendi variabilitással (összesen 57 altípus) bírnak. A sorrendi viszonyok és az ékszók jellege egyértelmű összefüggésben vannak az igekötős szóalakok szófaji tulajdonságaival.

Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére

I.

1. Amióta Anonymus *Gesta Hungarorum* című művét 1746-ban SCHWANDTNER J. GYÖRGY és BÉL MÁTYÁS kiadta, „történészek sora foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mikor írták, ki lehetett a szerzője, és mi a forrás történeti értéke . . . Anonymus korának és hitelességének kérdését a teljes forrásanyagot ismerő és elfogulatlan történészek ma már megoldottnak tekintik. Nyitva áll az a sokat vitatott, rejtélyes kérdés: ki volt Anonymus?” (Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Budapesten, 1975-ben. Fordította és jegyzetekkel ellátta PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképeket tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. 8, 17). A ki lehetett a *Gesta* szerzője? kérdés megválaszolásához az egyik út a ki lehetett Velek? megfontolásán keresztül vezethet.

Bár a *Velek* szn. valószínű magyarázata már jó hatvan éve napvilágot látott, valamilyen oknál fogva az utóbbi időkig sem kapott kellő nyilvánosságot. Talán ez is az oka annak, hogy Anonymus kiemelten kedves és fontos szerepet betöltő vitéze, Velek mára az Anonymus-kutatásnak központi figurája, és személyének kiléte még ma is kulcskérdésnek számít.

A következőkben *Velek* nevének értelmezéseivel foglalkozom, megvilágítva a különféle nézeteket, azok kialakulásának okait, és megkísérelm a személynév általam jónak tartott magyarázatát, valamint Velek személyével és a *Gesta* szerzőjével kapcsolatos feltevésemet megfogalmazni.

2. Az 1975-ben hasonló kiadásban megjelent „Anonymus *Gesta Hungarorum*”-ának jegyzeteihez írt bevezetőjében GYÖRFFY GYÖRGY a következő értékelését fogalmazta meg: „Pais Dezső 1926-ban adta ki a *Magyar Anonymus*-hoz írt rövid, de magvas jegyzeteit. 1937-ben jelent meg a Szentpétery szerkesztette *Scriptores Rerum Hungaricarum* első kötete, amelyben Jakubovich Emil halála után Pais Dezső adta közre Anonymus-szövegét, s régi jegyzeteit átdolgozva, módfelett kibővítve és irodalmi utalásokkal ellátva latin nyelven tette közzé. Már ebben az átdolgozásban is több esetben módosította régebbi tulajdonnév-magyarázatait, az elmúlt fél évszázad etimológiai és forráskritikai kutatásai pedig a magyarázatokat több ponton meghaladták, és számos új eredménnyel gyarapították tudásunkat. [. . .] Az új Anonymus-kiadás számára megőriztük Pais Dezső eredeti jegyzeteit, de ahol szükségesnek mutatkozott, szögletes zárójelben utána hozzáfűztem az újabb álláspontot” (i. m. 137).

Pais Dezső 1926-ban, a „Magyar Anonymus” jegyzetében, azonkívül, hogy „ősi magyar” személynévnek tartja, a *Velek* név etimológiájával nem foglalkozik: „*Velek* (*Velec*, olv. *Velek*, *Veluc*, *Ueluc* — *Veluquio*, latin részeshatározó eset, olv. *Velük*). — A szókezdő *v*-nek a magyarban nem ritka lekopásával (pl. *vimád* : *imád*, *Vigmánd* : *Igmánd*) lett belőle a mai Elek helység neve, most Békés megyében, korábban Arad megye nyugati szélén, azelőtt Zaránd vármegyében, tehát ott, ahol Anonymus szerint Velek vezér Árpádtól földet és megyét kapott. A Fejér megyei *Veleg* helynév a névnek *v*-vel kezdődő eredeti formáját őrizte meg. A *Velek*, *Szabolcs*, *Tas* és több más ősi magyar személynévnek a Duna melléki és tiszántúli helynevek-

ben megfigyelhető páros előfordulása annak a jele, hogy egyes magyar csoportok körülbelül a X. század közepén pannóniai részekről vonultak át a Tiszántúlra, s vitték magukkal helyneveiket is” (148). Az 1975-ben megjelent hasonló kiadásban e jegyzet végén GYÖRFFY GYÖRGY szögletes zárójelbe tett „Egyéni nézet” megjegyzéséből nem derül ki, hogy PAIS magyarázatából mivel nem ért egyet (i. m. 171).

3. MOÓR ELEMÉR 1929-ben egyik tanulmányában kifejtette, hogy több más személynévvel együtt a *Velek* is szláv eredetű, és egy szláv *Velik* ~ *Velek* személynévből származik (UngJb. IX, 64). MELICH JÁNOS még abban az évben kioktatta MOÓR ELEMÉRT, amiért az UngJb. hasábjain szláv eredetűnek minősítette például a *Szalárd*, *Szalók*, *Zombor*, *Velek*, *Vojta*, *Doboka*, *Bars* személynéveket: „Az ember megdöbben ekkora tájékozatlanságon, s kénytelen hinni, hogy MOÓR a szakjába nem vágó érveket nemcsak értékelni, de megérteni sem tudja” — írta MELICH (MNy. XXV, 245).

MELICH azonban a PAIS-féle *Velek*-magyarázatot sem fogadta el, már ami az *Elek* helynév kialakulását illeti. Az EtSz. *Elek* szócikkében ez állt: „Legvalószínűbb, hogy egyházi úton átkerült név Sanctus *Alexius* római hitvalló ... nevéből... Az aradmegyei *Elek* község neve PAIS DEZSŐ Magyar Anonymus 148 szerint < ó-magy. *Velék*, *Velük* szn.-ből ... *ve-* > *e-* fejlődéssel. Minthogy a szókezdő *ve-* > *e-* fejlődésre biztos példánk nincs, az egyeztetés egyelőre kétséges” (I, 1531).

MELICH — bár az 1963-ban „Dolgozatok II.” (NytudÉrt. 41. sz.) cím alatt megjelent gyűjteményes kötetében „egy sor elavult és megcáfolt nézet felelevenítésével” (GYÖRFFY, Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp., 1988. 49) az Anonymus-kérdéssel is foglalkozott — a *Velek* személynév eredetével kapcsolatosan sem akkor, sem a későbbiekben nem nyilatkozott.

E dolgozat kereteit messze meghaladná, és nem is tartozik szorosan a tárgyhoz annak a kérdésnek a megtárgyalása, hogy nyelvészeink miért tették a legutóbbi időig is Anonymus Gestájának keletkezési idejét a XII. század közepére. Tény, hogy MELICH és PAIS nemcsak a Gesta 1150 körüli keletkezéséhez ragaszkodtak, hanem a Gestában szereplő személyeket a X. században élt valós személyeknek tekintették (vö. GYÖRFFY i. m. 14—5, 31). Így érthető például az is, hogy PAIS, aki a „Magyar Anonymus” jegyzetében többször hivatkozott KARÁCSONYI JÁNOS „Magyar nemzetségek” című művére, nem vette figyelembe KARÁCSONYI megjegyzéseit: „Tekintve azt, hogy a Névtelen rendszeren XII. századbeli embereket szokott dicsőíteni, szerepeltetvén őket a honfoglalásban (*Velek* vezér pl. a XII. században élt CD. III/3, 60), a Baár-Kalán nemzetség Ond és Ete nevű tagjainak életkorát is ez idő tájra tehetjük” (i. m. I, 141). KARÁCSONYI a Miskolc nemzetségbe tartozó híres-nevezetes Borsmonostori ág családfáján fel is tüntette *Velek* duxot, a monostorépítő Bors feleségének atyját (i. m. II, 364).

SZILÁGYI LÓRÁND történész 1937-ben tette közzé az Anonymus-kérdés revíziója című tanulmányát. Ebben összeválogatta az 1002—1205 között keletkezett okleveleknek, sőt a biztosabb tájékozódás végett a XIII. sz. elejéről származó VR.-nek azon személy- és helyneveit, melyek megfelelője a Gestában megtalálható. Ezzel és egyéb korjelölő sajátosságokkal kétségtelenné tette, hogy Anonymus III. Béla király jegyzője volt. A *Velek* személynévre nem talált sem helynévi, sem személynévi adatot. SZILÁGYI sem vette figyelembe az 1225-ből adathozható *Velek* dux személynét (Száz. 1937: 136, 153).

„A magyar krónikák kutatója 1938 után kedvező helyzetbe került, mert megjelent Szentpétery Imre szerkesztésében Árpád-kori elbeszélő forrásaink kritikai kiadása (*Scriptores rerum Hungaricarum*. I—II.). Sajnos, ebben Anonymus kiadása mostoha sorsra jutott, mert a kiadásra vállalkozó kiváló történész, Jakubovich Emil, a Széchenyi Könyvtár igazgatója 1935-ben meghalt, és a szöveg alig megkezdett kritikai gondozását Pais Dezső kapta feladatul, aki — talán barátja iránt érzett kegyeletből — Jakubovich szövegén nem változtatott, csak annyit tett, hogy saját, javarészt nyelvészeti jegyzeteit, melyek a *Magyar Anonymus* függeléként jelentek meg, kibővítve, a szöveg alatt, lábjegyzetben latinul leközölte. Így pl. nem lett feltüntetve a szövegkiadásban az a hosszú, szó szerinti átvétel, melyet Anonymus a szittyák múltjáról az *Exordia Scythicá*ból sajátos változtatásokkal átvett, viszont olyan bő, egyéni jegyzeteléssel gyarapodott a kiadás, mely a *Scriptores*ben kiadott krónikák és legendák alatt másutt nem található, és a nemzetközi szöveggyakorlatnak nem felel meg. Magának Jakubovichnak a forráshoz írt bevezetése, melyben 1925-ben kiadott, jeles Anonymus-tanulmányát summázta, szintén elavult már, s alighanem ő maga is meghaladta. . . a *Scriptores* szerkesztője, Szentpétery Imre utólag Szilágyinak lehetővé tette, hogy a II. kötet függeléként eredményeit latinul is összefoglalja” (GYÖRFFY Anonymus. Rejtély. . . 15—6).

PAIS a *Scriptores* kibővített jegyzetében a *Velek* személynév török etimológiáját állította fel. Nem is tehetett egyebet, hiszen a szlavista MELICH a MOÓR ELEMÉR-féle szláv eredetet elvetette. PAIS szerint *Velek* egy török *bálik* 'derivari potest' igéből való, mely egy török *bäl* (*bil*) 'scit, noscit, cognoscit, intelligit' igéből származik. A *b ~ v* váltakozásra példaként a *Bela ~ Vela* személynévet hozta. Továbbra is a *Velek* személynévből, a szókezdő *v* eltűnésével magyarázta a régen Zaránd, most Arad megyében fekvő *Elek* helység nevét. E véleményének fenntartásával viszont ellentmondott az EtSz. *Elek* helynévmagyarázatának (SRH. 60, 106). A PAIS-féle (kényszerű) török etimológiából mások később, sajnos, messzemenő következtetéseket vontak le *Velek* személyére és a *Gesta* keletkezési idejére vonatkozóan.

4. A háború után, az ötvenes évek elején P. HÍDVÉGI ANDREA vizsgálta Anonymus szórványainak hangtanát. Azzal a céllal, hogy a nyelvi jelenségekből levonható következtetések megerősíthetik JAKUBOVICH kormeghatározását, a XII. század közepét a *Gesta* keletkezési idejére vonatkozóan. Ifj. HORVÁTH JÁNOS nagyszabású és kiváló munkájában (P. Mester és műve) P. HÍDVÉGI kutatásait is értékelte: „vizsgálatai kronológiai szempontból — mert hisz éppen ez volt a kitűzött cél: meghatározni hangtani jelenségek nyelvtörténeti vizsgálata alapján Anonymus korát — nem jártak sikerrel, mert azok a hangtani jelenségek, amelyekről régebben azt tartották, hogy kronológiai szempontból biztos kormeghatározást tesznek lehetővé: szinkronikusan jelentkeznek Anonymus nyelvében, mint két egymásbahatoló nyelvjárás” (ItK. 1966: 33).

P. HÍDVÉGI a *Gesta* -i > -e hangváltozásait többek között a *Velek* szn. írásváltozatai és a *Velek* szn.-ből származó Fejér megyei *Velege* (*Weleke*) helynév adatainak összehasonlításával mutatta be. Szerinte: *Velek* „nem túlságosan meggyőző származtatásai — akár török *bäl* (*bil*) 'tud stb.' igének *bálik* származékával (PAIS: SRH. I, 60), akár a szláv *Velik*—*Velek* személynévvél való azonosítását (MOÓR: UngJb. IX, 64) fogadjuk el — -i-s átvételre mutatnak. A szláv kölcsönzés esetén ugyan eredetibb -e-re is gondolhatnánk, régi adataink -i, -ë, -ü változatai azonban korábbi -i-t valószínűsítenek” (MNy. LI, 22, 156). A *Velek* név eredetére vonatkozó határozottabb állásfoglalásra P. HÍDVÉGI bizonytalan fogalmazásából nem lehet következtetni.

5. Ifj. HORVÁTH JÁNOSnak kiválóan megfelelt a *Veleg* személynév PAIS-féle török etimológiája. Annál is inkább, mivel a *Torda* ~ *Turda* személynévnek is a török magyarázatát fogadta el: „Ami a *Veleg* név etimológiáját illeti, valószínűnek kell tartanunk Pais Dezső megfejtését, aki a török *bäl-* (*bil-*) 'tud, ismer' jelentésű ige származékának tartja (SS. I, 60), bár van a névnek szláv etimológiája is [lábjegyzetben: Vö. Moór E.: Ung. Jahrbücher IX. 64]; a *Veleg*-nemzetségből származó Turda püspök neve, mint fentebb láttuk, szintén a törökből magyarázható. Így talán érthető török nyelvtudása és a Cumanokhoz való kétségtelen vonzódása is [Anonymusnak]” (ItK. 1966: 279). Még az oly kiváló Horváth János felfogásában is beigazolódni látszik az, hogy „a több mint egy évszázad alatt felhalmozódott magyar vonatkozású név- és szómagyarázatokból mindenki azt használja föl elmélete igazolására, ami azokat alátámasztja, tekintet nélkül arra, hogy ezek a magyarázatok a jelen nyelvtudományban megállhatják-e a helyüket avagy sem” (BENKŐ LORÁND: Magyar Tudomány 1990: 268).

A *Veleg* személynév eredetével BENKŐ LORÁND is foglalkozott. „Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete” című tanulmányában kifejti, hogy „P. magister gestájában nagyon sok olyan személyt szerepeltet, akiket az esemény leírásában . . . nem hoz ugyan közvetlen vonatkozásba földrajzi nevekkkel, de akiknek nevét valószínűleg korabeli földrajzi nevek alapján költötte . . . Ez esetekben többnyire akkor is a földrajzi név lehet az elsődleges, ha egyikükből-másikükből Anonymus korában vagy később személynév vagy nemzetségnév is vált.” Ilyen helynévből költött személynek gondolja BENKŐ többek között a *Veleg*-et is (MNY. LXII, 140).

6. Az, hogy PAIS még 1956-ban is (MNY. LII, 16) ragaszkodott a Zaránd megyei *Elek* helynévnek *Veleg* személynévi eredetéhez, a névtannal foglalkozó népszerűsítő könyvek szerzői körében meglehetősen nagy zavart okozott. KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa” című munkájának első kiadásában (Bp., 1969.) a 20. lapon az *Elek* személynévet a görög *Alexios* átvételének tartja. A 160. lapon az „Ismeretlen származású ősi [?] magyar nevek” között sorolja fel *Elek*-et is, amely „nem az *Alexius*-ból, hanem egy X. századi [?] *Veleg* személynévből” származik. A 184. lapon, a földrajzi nevek tárgyalása során ez olvasható: „a kezdetben Zaránd, majd Arad, ma Békési megyéhez tartozó *Elek* község neve is Anonymusnál még *Veleg*, így tehát nem a görög—latin *Alexius* magyar mása, hanem pogány [?] személynévből származik”. „A nevek világa” 3., javított kiadásában az *Elek* személynév eredetéről ismét más megfogalmazásban ezt olvashatjuk: „Az *Elek* (régebben *Veleg*) ismeretlen eredetű magyar személynév, a XIX. században kezdték a görög eredetű *Alexios* (védő) megfelelőjeként használni” (Bp., 1973. 201). LADÓ JÁNOS is „Magyar utónévkönyv”-ében az *Elek* személynévet „az ismeretlen eredetű régi magyar *Veleg* személynévből” magyarázta (Bp., 1971. 183).

KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFŐ LÁSZLÓ „Adatok »korai« helyneveink ismeretéhez” című munkájukban Anonymus nyomán a *Veleg* nevéből alakult helyneveket is tárgyalják. A nyelvészek bizonytalan állásfoglalása után a helynév eredetéről KRISTÓék eklektikus megfogalmazása érthető: szerintük *Veluc*, *Veleg* személynévi megfelelője az 1225-ben előforduló *Veleg*. A *szn.*-et azonban ők ismeretlen eredetűnek tartják, és mivel figyelembe vették PAIS elméletét, a *Veleg* *szn.*-ből — a szókezdő *v* lekopásával — alakult helynevek közé sorolták az *Elek* helyneveket is, bár véleményük szerint is az utóbbiak túlnyomó többsége a latin *Alexius*-ra visszamenő magyar *Elek* *szn.*-ből ered (I. 1973. Szeged, 69—70). A szerzők által

felvett Vas- és Valkó megyei *Elekfalva*-nak, a Zaránd megyei *Elek* helynévnek természetesen semmi köze a *Velek* szn.-hez, továbbá az *Elege* helységnev is egy *Ilega* szn.-ből magyarázható (vö. FNESz.). A *Fejér* megyei *Nagyveleg*, a burgenlandi *Velegeh*, a Pest megyei „*Velek silva*” és Zala megyei *Welekhaza* hely-, illetve földrajzi nevek hozhatók kapcsolatba a *Velek* szn.-vel. E neveket az alábbiakban fogom ismertetni.

7. Noha MOÓR ELEMÉR már 1929-ben állította a *Velek* név szláv eredetét, e magyarázatot csak KISS LAJOS fogadta el: a FNESz. *Nagyveleg* szócikkében a helynév alapjául számításba vett *Velek* személynév szláv eredetét lehetségesnek tartja, és példaként a cseh *Velek* (<: *Veleslav*) szn.-et idézi. Az 1406-ból adatolható *Velegeh* (ma Burgenlandban *Welgersdorf*) etimológiája ugyanaz (i. m. 218, 748).

A MOÓR ELEMÉR—KISS LAJOS-féle magyarázat mellett — gyűjtésem alapján — lehetségesnek vélem, sőt bizonyosnak tartom a szláv eredetű *Vlk* 'Farkas' szn. Magyarországon kialakult *Vlk* > *Velek* változatát is.

Szükségtelen adatokkal bizonyítanom, mindenki előtt nyilvánvaló a szláv eredetű *Vlk* 'Farkas' személynév széles körű elterjedtsége az Árpád-kori magyar személy- és helynévállományban. A *Vlk* szn. változatlan formában (vö. KOVÁCH, Index), valamint a magyar ejtéshez igazodva, olykor képzővel fordult elő. A *Vilek*, *Wilc*, *Vlcan*, *Vlcos*, *Vlcov*, *Volca*, *Volcu*, *Vulcanus* személynevek (vö. Árpád-kori kis személynévtár) és a *Tiszavalk*, *Valkonya*, *Vokány*, *Vulkán*, *Valkháza*, *Valkó*, *Magyarvalkó*, *Valkóc*, *Valkány* stb. személynévből alakult helynevek (vö. FNESz.) a *Vlk*-nek és változatainak magyarországi meghonosodását igazolják.

A *Vlk* szn.-ben lévő első mássalhangzó-torlódás feloldása azonban nemcsak *a*, *i*, *o*, *u*, hanem *e* hanggal is megtörtént. Például *Tiszavalk* az 1332-ből származó pápai összeírásban *Welk* (GY. I, 814), személynevekben: 1266/1269: „*Nicolaus filius Welk*” (UrkB. I, 326; vö. Sztp. I, 451); 1294: „*Nicolaum de Chery servientem Ladyzlai filii Welk*” (GY. I, 294, 378; ÁUO. X, 163); 1275: „*Welk filius Sebastiani pro Suk fratre suo, Zubuzlaus filius Botka (Budka) et Zaah filius Striza iobagiones castri Borsodiensis*” (GY. I, 436; ÁUO. IX, 133—4). Temes megyében 1444-ben *Welkfalva* Zsidóvár tartozéka volt (Cs. II, 15) és Trencsén megyében élt a szernyei *Velk* Család (FEKETE NAGY, Trencsén megye 397).

A *Vlk* > *Velk* alakváltozás akkor bizonyítható, ha ugyanazon személyek, illetőleg helynevek többszöri feljegyzése során váltakozva fordul elő a *Vlk*, *Velk*, *Velek*, *Vilk* alak vagy ezek valamilyen képzett variánsa. A Gömör megyei *Velkenye* hn. például 1263-ban: *Welkune*, 1297/1332-ben: *Welkene*, 1336-ban: *Wlkwnya* (GY. II, 557; vö. FNESz.). A híres horvát *Kacsity* nemzetség tagjai között nemcsak *Vlcina*, hanem *Velkoina* és *Velkve*, *Vilkviz* ~ *Vilkoiz* nevű is volt (KARÁCSONYI, MNemz. III/1, 216—7).

A Pozsony megyei *Vők* falu nevére első adat 1260-ból származik: „*terrae Welk (Velk)*” (CDES. II, 462), további adatok 1277-től: *Welk*, *Velk*, *Wilk*, *Velky*, *Wiluch*. 1278-ban a pozsonyi káptalan előtt eladtak egy a *Velk* vizén levő malomrészt: „*partem molendini sui in fluvio Welk existentis*” (ÁUO. IV, 174; Sztp. II/2—3, 192, II/4, 63; RDES. I, 33, 144, 285). 1332-ben a helység neve *Banwlke*, 1484-ben *Banwelk*, 1786-ban *Vők* (VSOS. III, 276). — Jóllehet MAKKAI LÁSZLÓ az 1277. évi „*Welk capituli Posoniensis*” (ÁUO. IV, 82) adat, illetve alak alapján *Vők* falu nevét egy egyes szám, nominativusban álló szláv *Vők* 'Farkas' szn.-ből magyarázta, és a falu betelepülésének korát a X—XII. századra tette (Száz. 1947: 109—35), a helynév alapjául szolgáló *Welk* szn.-et a FNESz. németnek tartja, és hivatkozik

BRECHENMACHER „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen” című munkájára. Természetesen lehetséges, hogy a helység névadója német volt, vagy német nyelvterületről származott, de a helynév 1332. évi *Banwlke* alakja inkább a szláv *Vlk* 'Farkas' személynévi eredetet támogatja.

További bizonyító erejű példáim az Árpád-kori *Vlk* > *Velk* > *Veleg* alakulási sára:

a) A Hont-Pázmány nemzetséghez tartozó Lampert fiai 1266/1274-ben: „Petro, Nicolao et *Wlk* filys comitis Lamperti” (KUBINYI FERENC, Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárából. Diplomatarium Hontense. Bp., 1888. 5—8; Gy. III, 254). 1290-ből Lampert fia *Wlk* és fia Sándor neve: „*Welk* et Alexandrum filium suum; Alexander filius *Welk* . . . de genere Hunthpaznan” stb. (KUBINYI i. m. 40, 41; Gy. I, 444 816; II, 508; III, 179; BAKÁCS, Hont megye 138). 1303-ban a Hont megyei Szelce a Hontpázmány nembeli „*Veleg* fia Sándor” birtoka: „In comitatu Huntensi existentis, terris seu possessionibus Alexandri filii *Veleg*, Zelehe nominate” (KUBINYI i. m. 53; Gy. III, 272; RDES. I, 135; vö. KARÁCSONYI, MNemz. II, 188—9).

b) 1270-ben Taksony (Pest megye) határleírásában fordul elő a *Veleg* személynév, mely később *Velk* és *Vlk* alakban váltakozik: „parte villae Toxun . . . versus dumos et syluam *Veleg*, Michedeus, Nyarasvelg [v: *velk*] vocatam . . . terras *Veleg* et Michedeus (CD. VII/2, 11; vö. BAKÁCS ISTVÁN, Iratok Pest megye történetéhez. 1002—1437. 59). 1399-ben újból körülhatárolták Taksonyt: „versus dumos et silvam *Velk* Medes, Nyaras vulgo *Vlk* vocatam” (ZsigmOkl. I, 684/6149.). Bakács fordítása szerint: „a határ két út között halad a *Velk* Medes és a Nyaras, másként *Vlk* nevű cserjésekhez, ill. erdőkhöz” (i. m. 312). A Taksony melletti „*Veleg* erdő” szerepel KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ idézett munkájában.

c) A lendvai Bánffy család 1389. évi birtokösszeírása, illetve osztozkodása alkalmával említik a „predium *Wlkhaza*”-t (ZsigmOkl. I, 105/944.), mely földrajzi nevet CSÁNKI *Ulkhazá*-nak olvasott (III, 120, 130), Zala megyéből azonban 1479-ből, közelebbi helymeghatározás nélkül közöl egy *Welekhaza* helynevet is; ez köznevesek nevéből ismert (uo. 123). KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ munkájának térképén viszont az 1479. évi *Welekhaza* éppen a lendvai Bánffy család Zala megyei birtoktestében van, tehát valószínű az 1389. évi *Wlkhaza* (*Ulkhaza*) és az 1479. évi *Welekhaza* azonossága.

Az eddig közölt adatok alapján talán sikerült bebizonyítanom, hogy az Árpád-kori *Veleg* személynév a szláv eredetű *Vlk* 'Farkas' változata is lehet.

Jóllehet a MOÓR ELEMÉR—KISS LAJOS-féle *Veleg* (~ *Velik* < *Veleslav*; l. FNEsz. *Nagyveleg*) magyarázat ellen nem merülhet fel semmiféle kifogás, sőt végső soron szinte közömbös is lehetne, melyik szláv személynévből vezetjük le az Árpád-kori *Veleg* szn.-et, mégis a *Vlk* 'Farkas' előzményhez azért ragaszkodnék, mert ennek elfogadása után egy lépéssel közelebb juthatnánk az Anonymus Gestájából jól ismert *Veleg* és *Turda* (*Torda*) nevekkkel felruházott szereplők kilétének megfejtéséhez.

II.

„Nyitva áll az a sokat vitatott, rejtélyes kérdés: ki volt Anonymus? Két évszázada a tudósok és dilettánsok sora próbált feleletet adni erre, azonosítva a névtelen szerzőt valamelyik oklevélben szereplő személlyel” (GYÖRFFY, Anonymus: *Gesta Hungarorum* 17).

Csatlakozva a fentiekhez Velek, illetőleg P. magister személyének kilétére nézve tudós történészek elé tárom esetleg behatóbb vizsgálatra érdemes ötletemet. A kérdés rendkívüli bonyolultsága és az óriásivá duzzadt irodalma miatt feltevésem alátámasztásához csak az utóbbi idők kiemelkedő irodalmából idézek.

1. A gesta létrejöttének alsó határa 1196, III. Béla király halálának dátuma, felső határa az 1220 körüli évek (KRISTÓ GYULA, Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. Szeged, 1979. 47).

2. „Mérőföldes előrelépést jelentett az Anonymus-kutatásban ifj. Horváth János tanulmánya” (KRISTÓ i. m. 52–3), aki többek között azt is bebizonyította, hogy Anonymus magyar nyelvű szórványainak archaikus hangállapota a XIII. század elején is fellelhető az 1211. évi tihanyi összeírásban, főként azonban a Váradi Regestrum (1205—1235) magyar szórványaiban. „Hogy P. magister műve és a Váradi Regestrum között kétségtelenül megállapítható összefüggésre eddig nyomatékosan nem mutattak rá (de lásd Kniezsa utalásait), annak oka nyilván az, hogy P. mester művéhez a megkívánt párhuzamot — egyébként jogosan — a királyi kancelláriából kikerült oklevelekben keresték ... a legtöbb nyelvtörténeti és helyesírástörténeti sajátosság, ami P. mester művére jellemző, előfordul a Váradi Regestrumban is” (ifj. HORVÁTH i. m. 31, 34). A sorvadó szóvégi magánhangzó mint nyelvjárási sajátosság a XIII. század első harmadában még élehetett az idős emberek és énekmondók nyelvében is, akiknek énekeit Anonymus meghallgatta és némelykor forrásul is felhasználta, „de ezek az archaikus jelenségek IV. Béla halála (1270) után már nem magyarázhatók meg” (GYÖRFFY, Anonymus: Gesta Hungarorum 10).

3. „1966-ban az Irodalomtörténeti Közlemények két figyelmet keltő tanulmányt közölt: Horváth Jánosét *P. mester és műve*, valamint Sólyom Károlyét *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához* címen. A két szerző egymástól függetlenül arra az eredményre jutott, hogy P. magister Péter győri püspökkel azonosítható. Mivel pedig P. magister honfoglalás-történetében Velek vezért kitüntető helyzetben szerepelteti, arra gondoltak, hogy a szerző saját nemzetségének őst tüntette ki, és így Péter győri püspök Velek nemzetségéből származott. Horváth János továbbmenve feltette, hogy Péter püspök azonos azzal a Torda püspökkel, akiről Anonymus azt mondja, hogy Velektől származott le: »*Velec a cuius progenie Turda episcopus descendit*»” (GYÖRFFY, Rejtély 40).

GYÖRFFY ezzel szemben úgy látja: „Az a körülmény, hogy Anonymus honfoglalás-történetében Velek vezért kitüntető helyzetben szerepelteti, nem jelent többet, mint hogy az 1225-ben Miskolc nembeli Bors comes apószaként szereplő Velek urat nagyra becsülte, s könnyen lehet, hogy a *Gestában* olyan szerepben jeleníti meg, mint amelyet Velek III. Béla korában ténylegesen betöltött (követjárás, leánykérés stb.). Ebből azonban ... nem következik az, hogy Anonymus Velek nembeli volt” (i. m. 46—7).

Ifj. HORVÁTH JÁNOS és GYÖRFFY GYÖRGY érveléseinek is bizonyos elemeit elfogadva VEKONY GÁBORRAL értek egyet, aki azt állítja, hogy Anonymus mondata: „Velek, akinek ivadékából származik Torda püspök”, nem szó szerint értendő, a (Torda) *Turda* itt nem személynév, hanem utalás valamire (Anonymus kora és korhűsége. Életünk [Szombathely] 1991: 359 — kiemelés tőlem: F. K.).

Egyébként az 1225. évi oklevélben szereplő Velek dux családi kapcsolatait KARÁCSONYI JÁNOSON (i. m.) kívül ifj. HORVÁTH JÁNOS (i. m.) és SÓLYOM KÁROLY (i. m.) is feltárta. Velek dux apósa volt a Miskolc nembeli Borsnak, akit II. Endre kedves rokonának nevezett. Velek dux felesége görög nő volt, aki feltehetően III. Béla első feleségének, Châtillon (antiochiai) Annának udvarhölgyeként jött Magyarországra.

4. „P. mester művében több helyütt találjuk annak a félreismerhetetlen bizonyítékát, hogy P. mester a latin és a magyar nyelven kívül ismerte a középgörög (bizánci) nyelvet, továbbá valamely (kun-kumán?) nyelvet és valamilyen szláv nyelvet is” (ifj. HORVÁTH i. m. 1).

5. A Velek és Torda közötti „rokoni” kapcsolatot ifj. Horváth János a két szn. közös nyelvi: török eredetűre is visszavezette. Amint az alábbiakból ki fog tűnni, felesleges és szükségtelen a *Velec* és a *Turda* szn.-ek között nyelvi kapcsolatot feltételezni, jöllehet nemcsak a *Velek* szn. szláv eredetű, hanem a *Torda* (*Turda*) szn. is kifogástalanul, sőt talán több sikerrel megmagyarázható abból a szláv szn.-ből, amelyet a FNEsz. *Torda* szócikkében ismerhetünk meg.

6. P. mester kilétére földrajzi tájékozottságából is lehet következtetni. Helyismerete leginkább Buda környékére és Csepel-szigetére, Borsod megyére Hegyaljával együtt és Csongrád megye területére terjed ki (GYÖRFFY). Anonymus azonban Békés megyében is otthonosan mozoghatott, hiszen a Gestában olyan nem jelentős Békés megyei helyeket is említ, melyeket csak huzamosabb ideig azon a vidéken élő ember ismerhetett: például *Apróhalom*, *Szarvashalom*, *Szerep* mocsár, *Szeghalom*, a Torda alatt elfolyó *Tekerő* víz. Sőt a sokat vitatott „titokzatos” *Eunedubelian*, PAIS olvasatában *Ónedbelia* vezér neve, „a nevek bővületében élő középkori gesztairó” (KRISTÓ) alkotása is Békés megyei eredetű lehet. Valamilyen előtünk ismeretlen tárgyi bizonyíték vagy lelki indíték alapján a Gestában P. mester Emesu atyját a Békés megyei *Ényed* (GY. I, 505; VR. 230) helységnévből (vö. BENKŐ i. h.) és a *Benjámin* szn. változatából (vö. EtSz.), pl. egy szeghalmi pap: *Beliamin* („*Beliamin* sacerdotis de villa Zigholm”) nevének összetételéből hozta létre. Ez a szeghalmi pap 1222-ben egy *Zuord* nembeli ember és a *Borsa* nembeliek társaságában (mindkét név: *Zuord*, *Bors* előfordul a Gestában) tanúskodott egy Békés megyei perben (VR. 282). *Eunedubelian*, az én olvasatomban *Ényed(i) Bélián* vezér neve is szép példa arra, hogy P. magister „talált nevekből is új neveket és szereplő alakokat gyúrt össze” (GYÖRFFY).

A Gesta keletkezésével és szerzőjének kilétével kapcsolatos néhány, kivonatolva idézett időbeli, nyelvészeti, földrajzi, történeti megállapítás után feltevésem, ötletem a következő:

A Várad Regestrum egyik periratából kiderül, hogy 1221-ben a Békés megyei tordai monostor kegyura Wilc volt, aki rokonával, Péterrel esküt tett a monostor Apátiba való jobbágysági ellen indított perben: „. . . Luca, Paulo, Fita et aliis impeterunt quosdam inseparabiles ioubagiones ecclesiae *Tdan* [sic] scilicet Bellum, Fib, et Boguan de villa Apathi dicentes: quod cives essent Bichorienses. Abbas autem de supradicta ecclesia et *Wilc*, patronus ecclesiae eiusdem, cum *Petro cognato Vilc* dixerunt, quod ioubagiones essent *monasterii Tordensis* inseparabiles . . .” (VR. 272; Gy. I, 515).

Ha e perirat szövegét párhuzamba állítjuk P. magister kijelentésével: Velek ivadéka, leszármazottja volt Torda püspök, és VÉKONY GÁBOR felismerésével: Torda itt nem szn., hanem csak utalás valamire, véleményem szerint valamilyen egyházi intézményre, akkor igazán nem szükségesetük különösebben nagy fantázia arra a lehetőségre gondolni, hogy a Békés megyei tordai monostor kegyura, létrehozója, megalkotója *Wilc* (~ *Velk* ~ *Velek?*) előképe, mintája, ihletője lehetett a *Gesta Velek* nevű vitéznek. P. magister költői megfogalmazásában: „*Wilc* patronus ivadéka, leszármazottja» volt a tordai monostor”.

Hogy a tordai monostor 1221-ben élő *Wilc* kegyura azonos-e az 1225-ben említett *Velek* dux-szal, nem tudom, és eddig erre nincs is okleveles bizonyítékunk, de a feltevést nem lehet egyszerűen kizárni. Egyrészt *Velek* dux 1221-ben még lehetett abban a korban, hogy tanúként kihallgassák. Másrészt *Velek* dux is alapíthatott a Békés megyei Tordán monostort, amit felépíttetett és patronált, hiszen násza: Miskolc nembeli Domonkos és veje, Bors alapította, illetőleg építtette Borsmonostorát (KARÁCSONYI, MNemz. II, 363—4).

Wilnek, a tordai monostor kegyurának volt egy *Petrus* nevű rokona. Hátha ő volt P. magister? Mindenesetre a feltűnő és a mozaikokból összerakható képbe igencsak beleillik a tordai monostor határleírásában előforduló *Peturdegyháza*: „*villa ecclesiam Peturd*” (GY. I, 512, 515; 1330-ban már elpusztult falu lehetett). Ha *Peturd*-ot *Wilc* kegyúr *Petrus* nevű rokonával, illetőleg P. magister személyével azonosítanánk, akkor a Tordai monostorral szomszédos és annak határleírásában előforduló „isten háta mögötti” kis falu, mint P. magister lakóhelye vagy munkahelye megoldhatná azt az eddig megmagyarázhatatlan rejtélyt, hogy a *Gesta* írója miért csak azt írta le, hogy ő volt III. Béla nótáriusa, de azt nem közölte, hogy a *Gesta* írása idején milyen tisztséget töltött be. A tordai monostor és *Wilc* kegyúr árnyékában meghúzódni, élni, egyszerű papi tisztséget betölteni nem dicsekedni való körülmény, és ezért is idézte fel P. magister, alias *Petrus*, *Peturd* nosztalgiával és nem kevés büszkeséggel életének talán legkiemelkedőbb időszakát, III. Béla király mellett eltöltött nótáriusi beosztását.

A Miskolc nembeli Domonkos és fia, Bors a királyi házzal valamilyen rokonságban állt, ezért a Miskolc nembeliekhez leánya házassága révén tartozó *Velek* dux esetleges rokona *Petrus*, alias P. magister külföldi (Franciaországi) tanulmányai után bekerülhetett III. Béla király udvarába, és talán *Velek* dux kíséretében követként vagy leánykérőben járt a bizánci udvarban is, ahol görög nyelvi ismereteit megszerezhetette. Majd III. Béla a művelt, több nyelven beszélő és jó íráskészségű *Petrust* maga mellé vette nótáriusnak. Ebből következik, hogy nem szükségszerű P. magister személyében főpapot, püspököt keresnünk.

Ha azonban *Velek* dux nem volt a Békés megyei tordai monostor kegyura, P. magister még lehetett *Wilc* kegyúr *Petrus* nevű rokona, aki a fent leírt tulajdonságok birtokában nótáriusa volt III. Bélának. Majd a király halála után — valamilyen oknál fogva — visszavonult Békés megyébe. *Petrus*, P. magister a *Gestában* egyrészt a szláv nyelvekben való jártasságából és a nevekhez való vonzódásából, másrészt mindkét úr: *Velek* dux és/vagy *Wilc* kegyúr iránti tiszteletből a *Wilc* (< *Vlk*) és *Velek* (< *Velk* < *Vlk*) nevet könnyedén felcserélte.

Ha e feltevéseket elfogadnánk, akkor magyarázatot kaphatnánk a *Gesta* és a Várad Regestrum hangállapotának hasonlóságára, P. magister Békés megyére vonatkozó földrajzi tájékozottságára, helyismeretére, továbbá nem kis mértékben

arra is, hogy miért nem lehet a királyi kancelláriákból kikerült oklevelek és a Gesta nyelvezete között párhuzamot találni (vö. ifj. HORVÁTH JÁNOS i. m. 31).

Velek személyével kapcsolatban két fontos kérdés még nyitva maradt: a Zaránd megyei ispánság értelmezése és Velek harcostársának, Ősbőnek (*Usubu*, Veleknek ajándékozta a Zaránd megyei ispánságot. Érzésem szerint ennek a mondatnak a valósághoz annyi köze lehet, hogy Velek duxnak vagy Wilc kegyúrnak voltak birtokai Zaránd megyében. P. magister erre vonatkozó kijelentése talán megvilágosodik, ha GYÖRFFY Történeti földrajzának Zaránd megyét tartalmazó kötete napvilágot lát.

Velek társának: Ősbő-nek nevével és személyével a történészek semmit nem tudtak kezdeni. A névnek megfelelő személynév és helynév eddig az Árpád-kori okleveles anyagban nem találtak. Esetleg közelebb kerülhetnének a kérdés megoldásához, ha az *Usubu*, *Vsubu* nevet mindenáron Ősbő-nek olvasnánk. P. magister például *Ōse* nevét következetesen *Euse*-nek írta, továbbá GYÖRFFY szerint *Urcund*, *Vrcund* (PAIS olvasatában: *Örkénd*) „helyesebb olvasata mélyhangú: *Urkund*”, valamint *Euse* fia *Urcun* (PAIS olvasatában: *Örkény*) „esetleg *Urkunnak* olvasandó; *Urkony* ma helynév Győr-Sopron megyében” (Gesta Hung. 159). Ezek után nem látom akadályát annak, hogy az *Usubu*, *Vsubu* nevet szintén mélyhangú *Usubu*-nak olvassuk. És ha megkísérelnénk elszakadni a névnek *ős + bő* olvasatától is, talán hamarabb kiderülhetne, kivel vagy legalábbis melyik névvel lehetne azonosítani *Zoloucu* apját, *Usubu*-t. Vagyis Ősbő nevének más irányú megközelítése segíthetné P. magister vagy Velek kilétének megfejtését is.

Remélem, Velek személyével és nevének megfejtésével kapcsolatos ötletem alátámasztásához annyi bizonyítékot talán sikerült felsorakoztatnom, hogy a nyelvészek és „a történészek zöme, legalább is maior et senior pars” (GYÖRFFY) elgondolkozzék a leírtakon.

„De elég is ebből”, amint a Gesta 9. fejezete végén P. magister írta volt!

FEHÉRTÓI KATALIN

A magyar *alacs* szó létrejöttének történeti háttéréhez

1. Véleményünk szerint a VIII. század közepén a Tobol és a Felső-Urál folyók vidékén, Kazárországtól hozzávetőlegesen északkeletre volt egy törökül *Udadaqlıy* (~ *Udhadaqlıy*, azaz ökörlábú)-nak nevezett népcsoport (SENGA: UAJb. LXIV [1992.], 59–72). Tőlük keletre, a Nyugat-szibériai-alföld mocsaras vidékétől délre az Ob, Irtis és Isim folyók vidékén pedig egy törökül *Alajuntlıy* (~ *Halajuntlıy*, azaz tarkalovú)-nak nevezett népcsoport helyezkedett el a Felső-Jenyiszej vidékén lakó kirgizek nyugati szomszédságában. (Az alajuntlugokkal foglalkozunk a kéziratban levő tanulmányban.) Az alajuntlugok tágas szállásterületének szomszédságában, a Felső-Irtis vidékén a VIII. század közepén a besenyők voltak, akik későbbi nyugati irányú vándorlásuk során bizonyára sem az alajuntlugokat, sem pedig az udadaqlikeket nem hagyták érintetlenül (SENGA: Száz. CXXVI. sajtó alatt).

Nyugat-Szibéria ilyen etnikai térképe alapján — amelyről alig tájékoztat a nemzetközi szakirodalom — nem tartjuk teljesen elképzelhetetlennek, hogy onnan a besenyők nyomására vagy hozzájuk csatlakozva az alajuntlugok egy része a Kárpát-medencébe érkezett. Azonban erre utaló írásos emlékre ez ideig nem sike-

rült rábukkannunk. Az EMSzT.-ban (I, 197) viszont találunk egy érdekes, XVI—XVIII. századból adatolt, ma már kihalt 'tarka' jelentéssel bíró szót. Az *alacs* szóval van dolgunk, és ennek — ahogy az alábbiakban látni fogjuk — feltehetőleg közvetett történeti kapcsolatai vannak az alajuntlugokkal.

Nem sokkal azután, hogy megismerkedtünk a m. *alacs* szóval, kiderült, hogy REUTER CAMILLO a szóban forgó szóról egy cikket közölt a MNy. 1983. évi kötetében (LXXIX, 329—31). REUTER, aki áttekinti szónk kutatástörténetét, először egy a XVI. századinál sokkal régebbi adatra hívta fel a figyelmet, amelyben említés történik egy *alach* színű tehenről. Az alábbi sorokat cikkéből idézzük: „1328-ban, a ma már elpusztult Bács megyei Varjad községből 3 tehenet loptak el, s a nyomozás során közülük egyet Ütefalván megtaláltak. Az oklevél »de ipsis pecudibus furatis unam vaccam *alach* coloris« szavakkal írja le a tehenet (Dl. 91 224 nyomán GYÖRFFY I², 244). A tehenet Nagy Fábíán házában, Mysce fia Jakab jobbágyánál találták meg. — Ismerve Bács és Bodrog megyék népességének súlyos pusztulását a tatárjárás során, tudjuk, hogy kun törzsek letelepítésével igyekeztek az emberhiányt pótolni. Így kerültek a kun Tepremez fiai és rokonsága, valamint a kunok Csertán nemzetsége Bodrog megyébe (GYÖRFFY i. m. 702). Így kerülhetett el Ütefalvába is a Mizse fia Jakab s más kun nemzetségű lakos, akik szónkat elterjesztették”. REUTER azonban, aki szerint a m. *alacs* először a török nyelvek kun-besenyő rétegéből került át, joggal lát nehézséget abban, hogy tör. *alača* > m. *alacs* volt a fejlődés iránya, mivel a szóvégi *a* hiánya magyarázatra szorul. Tehát azt feltételezi, hogy szónk „egy eddig nem adatolt török *ala* 'bunt' átvétele nyomán magyar kicsinyítő képzővel alakult: *ala* + *cs*”. Ha a magyar nyelv a török *ala* szót vette át, és majd ehhez a *-cs* kicsinyítő képzőt tette hozzá, akkor nem lett volna-e inkább várható az *alács*, mint az *alacs* alak? Különböztetve sem ismerünk olyan színnevet, amely a *-cs* kicsinyítő képzővel alakult ki, a *-ka* (*-ke*) és *-csa* (*-cse*) kicsinyítő képzőkkel létrejött színnevekre viszont vannak példák: *hóka*, *hőke*, *szőke*, *szürke*, *tarka*; *tarcsa* (vö. még *rőke*, *szárcsa*, *vércse*; PAIS: MNy. VIII, 300—8; BARTHA KATALIN, Szókincstanulmány a magyar nyelv színnevezéseiről. — Debrecen, 1937. passim).

Úgy véljük, hogy az *alacs* szóban a *-cs* nem magyar kicsinyítő képző, hanem az átvett török formában is megvolt, és szónk török átadó névalakja valószínűleg *alač* vagy *alači* lehetett. Tekintettel arra, hogy a Codex Cumanicus-ban 'tarka' jelentésben az *alača* 'gestrift' és az *ala* 'gehalbirt' alakok szerepelnek (K. GRONBECH, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942. 34; Codex Cumanicus. Edited by G. KUUN. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. LIGETI. Bp., 1981. 137), nehezen képzelhető el, hogy szónk a kun rétegből került volna be a magyar szókészletbe. Igaz ugyan, hogy a török nyelvjárásokban megtalálhatók az anatóliai *alač* („eine Bezeichnung für einen buntfelligen Hund”) és a kirgiz *alači* („bunt, etwas bunt”) alakok (I. LAUDE-CIRTAUTAS, Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten. Wiesbaden, 1961. 76, 70), de ezeket időrendi, történeti s egyéb okoknál fogva egyelőre nehéz összefüggésbe hozni szónkkal.

Ezzel kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet a cikkünk elején említett alajuntlug nevű népcsoportra. Az erre vonatkozó adatok némi fényt deríthetnek a magyar őstörténet keleti hátterére és szónk eredetére is. A kínai források hírt adnak *Po-ma* (Tarka lovak) vagy *Po-ma kuo* (Tarka lovak országa) néven egy északázsiai népcsoportról, amely véleményünk szerint az alajuntlugok Tang-kori kínai elnevezése.

2. Az alábbiakban a kínai tudósításoknak csupán szónk szempontjából lényeges részleteit ragadjuk ki először a „Szin T'ang-su”-ból: „A *Po-ma*-t (Tarka lovakat) *Pi-la*-nak vagy *O-lo-csi*-nak nevezik. A türköktől egyenesen északra a (kínai) fővárostól 14 000 li távolságra vannak. [...] a lovak (*ma*) színe mind tarka (*po*); ezért ebből ered az ország neve” (Szung K'i, Ou-jang Sziu stb.: Szin T'ang-su, 217B. fej. Taipei, 1988⁶. 1596. lap; Központozott kiadás, Peking, 1975. 6146. lap). BIČURIN ugyan már 1851-ben a szóban forgó részt is oroszra fordította, de hibás névalakokkal pontatlan fordítás született (N. JA. BIČURIN, *Sobranie svedenij o narodach, obitavšich v Srednej Azii v drevnie vremena. I. Moszkva—Leningrád 1950. 350; vö. N. V. KJUNER, Kitajskie izvestija o narodach Južnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dalnego Vostoka. Moszkva, 1961. 52—3*). Tulajdonképpen csak CHAVANNES 1903-ban megjelent munkája után vált igazán hozzáférhetővé a híradás a nem sinológusok számára, bár ott a *Pi-la* helyett *Pi-c'i* (*Pi-ts'e* franciás átírásban) szerepel (É. CHAVANNES, *Documents sur les Tou-kiue [Tures] Occidentaux. Paris s. a. Reprint: Taipei, 1969. 29*). NÉMETH GYULA 1937-ben „A tarka lovak országa” című tanulmányában úgy véli, hogy a régi törökben volt egy *bulaq* szó, amelynek eredeti jelentése 'tarka' volt, és a Mahmúd al-Kásgarí XI. századi művében említett *Bulaq* népevet „tarkalovú nép”-nek fordítja. NÉMETH CHAVANNES francia fordításából idézi a „Szin T'ang-su” tudósítását a *Po-ma*-ról, amely szerinte egy és ugyanazon nép a *Bulaq*-kal, de nem tudott mit kezdeni a francia köntösben szereplő *Pi-ts'e*-vel és *Ngo-lo-tche*-vel (*O-lo-csi* magyaros átírásban) (NÉMETH: *Ethn. XLVIII, 103—7; KCsA. 1. Kieg. 345—52*). Ha a „tarka lovak országa”-nak korai történetére szándékoznánk fényt deríteni, szemügyre kellene vennünk mindenekelőtt Tu Ju-nak a VIII. század elején készített „T'ung-tien” című művében található egyik tudósítását, amely elkerülte NÉMETH figyelmét. Ezen tudósításhoz, amely a VII. század közepéről származik, szónkra nézve egy érdekes megjegyzés van hozzáfűzve, miszerint „a türkök a *Po-ma*-t (tarka lovakat) *Ho-la*-nak hívják, és *Ho-la kuo* (*Ho-la* ország)-nak is nevezik (ezt az országot)” (Tu Ju: *T'ung-tien. 200. fej. Taipei. 1965. 1085. lap; Központozott kiadás, Peking, 1988. 5493—4. lap*). Bár a *Po-ma*-ról szóló tudósítások Európában már a XVIII. században ismertek voltak töredékesen egy sokkal később, a Jüan-kor elején készült műből, Ma Tuan-lin „Wen-hien t'ung-k'ao”-jából. (DEGUIGNES, *Histoire générale des Huns, des Tures, des Mogols et des autres Tartares occidentaux. I/2. Paris, 1756. lxii—lxiii, 477; l. még J. KLAPROTH, Mémoires relatifs à l'Asie. I. Paris, 1826. 128—31*), a „T'ung-tien” és „Szin T'ang-au” híradásainak szakszerű összevetését a sinológusok végezték el — csak később és szórványosan. (A nem sinológus tudósok munkáiban is gyakran esik szó a *Po-ma*-ról a kínai forrásanyag kellő figyelembevételével. L. pl.: N. A. ARISTOV, *Zametki ob etničeskom sostave tjurkskich plemen i narodnostej i svedenija ob ich čilennosti: Živaja Starina VI [1896], vyp. 3—4. 323; G. E. GRUMM-GRŽIMAJLO, Zapadnaja Mongolija i Urjanchajskij kraj. II. Leningrád, 1926. 12—3, 259, 353—4; V. V. BARTOLD, Kirgizy. In: Uő., *Sočinenija. II/1. Moszkva, 1963. 480; NÉMETH i. m.; L. N. GUMILEV, Drevnie tjurki. Moszkva, 1967. 264.*) 1919-ben SHIRATORI, aki KLAPROTH-ra hivatkozván a *Ho-la*-t a török *ala-at* (tarka ló) kínai átírásának tartja, úgy véli, hogy az *O-lo-csi*-ban a török *alakči* szó rejlik, és a *Po-ma kuo* (Tarka lovak országa) az *ala-at* vagy az *alakči* kínai fordítása (Shiratori Kurakichi zenshū. IV. Tokió, 1970. 425—6). BOODBERG 1936-ban megjelent tanulmányának lábjegyzetében pedig a következő rekonstrukció szerepel: *O-lo-csi* „< 'át-lá-tšie < tk. *allaci” és *Ho-la* „< 'yát-lát < tk. allat” (Selected works of PETER A. BOODBERG. Berkeley—Los Angeles, 1979. 262). Mondhatjuk, hogy SHIRATORI és BOODBERG helyes irány-*

ba haladnak. Egyúttal megemlíthetjük a kínai sinológusok azon — számunkra nem meggyőző — véleményét, miszerint a *Ho-la*, illetve az *O-lo(-csi)* az Angara folyónév kínai átírása (C'EN CSUNG-MIEN, T'u-küe ki-si. Peking, 1958. 764, 1125).

CZEGLÉDY KÁROLY az „Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez” című 1951-ben megjelent cikkében az „alacsik (*alaci*)”-ról is ír röviden, annak 'színes lovú nép' jelentést tulajdonítva. Nem említi az elnevezés kínai alakját, pedig megjegyzi, hogy CHAVANNES, „Documents”-jába hibás névalakok kerültek (MNY. XLVII, 65—6). Ez azonban csak részben igaz, hogyha arról van szó, hogy CHAVANNES a *Pi-la* helyett a *Pi-c'i* névalakot szerepelteti, és a *Po-ma-t Puo-ma-nak* (*Pouo-ma* franciás átírásban) olvassa.

Hogy a „Tarka lovak országa” korai történetének kutatásaiban lényegesen előreléphetünk, új forrásanyagra van szükségünk. Ez napvilágot is látott 1956-ban, amikor JACQUES BACOT közzétette PAUL PELLIOT tunhuangi kéziratgyűjteményéből francia fordítással és PELLIOT jegyzeteivel ellátva a tibeti szöveget, amelyben a legkorábbi említés történik az alajuntlug népnévről. Számunkra a legértékesebb részlet az, miszerint a besenyők háborúskodtak az ujgurokkal; a besenyőktől nyugatra van a *Ha-la-yun-log* nevű török (*dru-gu*) törzs. PELLIOT jegyzetében ez áll: „Ha-la-yun-log Alayundluy = qui ont des chevaux pie” (J. BACOT, Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle: Journal Asiatique CCXLIV, 147, 152). Különös tekintettel a „Szin T'ang-su”-ban előforduló *O-lo-csi* szóra, nézzük meg röviden, hogy a tibeti forrás ismeretében a tudósok hogyan vélekednek a *Po-ma* és az alajuntlugok közti kapcsolatokról.

LOUIS HAMBIS 1958-ban megjelent cikkében lefordítja a „T'ung-tien” híradását a *Po-ma*-ról, és lábjegyzetében az ott előforduló *Ho-la* szóval kapcsolatban szól az *O-lo-csi*-ről is, és a következőket írja: „Quant à Ngo-lo-tche, *Āt-lâ-tšie, c'est évidemment une autre transcription du même mot qui est rendu par Ho-la; le mot turc normal pour «bigarré», «pie», est *ala*, mais les transcription indiquent une forme dialectale *alac, *alac.” HAMBIS cikkében ugyan foglalkozik a tibeti forrással is, de nem hivatkozik a *Ha-la-yun-log*-ra, hanem az *Alac-ot említi a *Po-ma* török elnevezéseként (L. HAMBIS, Kästim et Ges-dum: Journal Asiatique CCXLVI, 315, 320).

Pár évvel később JU. A. ZUEV, aki széles körű forrásanyag bevonásával beható vizsgálat alá vette a „T'ung-tien” híradását, a *Ho-La*-t egy török etnonim, az *ala-at* (összetett alakban *alat*) kínai átírásának tartja, és így az „alatok” történetére próbál fényt deríteni. Ami az *O-lo-csi*-t illeti, szerinte a következő a rekonstrukció:

O-lo-csi > *at-la-tsie* > *alaci* $\begin{cases} \leftarrow \textit{alac} \\ \leftarrow \textit{alci} \end{cases}$, és a szóban forgó törzs a Tang-kori források-

ban ezt az elnevezést is viselte. ZUEV, aki kevés figyelmet szentel a tibeti forrásban szereplő *Ha-la-yun-log*-nak, úgy véli, hogy ez az „alatok” nyugatra vándorolt része, és egyike volt a nyugati türk törzseknek (JU. A. ZUEV, Iz drevnetjurskoj etnonimiki po kitajskim istočnikam. In: Trudy Instituta istorii, archeologii i etnografii im. Č. Č. Valichanova Akademii Nauk Kazachskoj SSR. XV [1962.], 103—22).

LIGETI LAJOS 1971-ben a tibeti forrást elemző tanulmányában a *Ha-la-yun-log*-gal kapcsolatban megjegyzi, hogy „Il reste toujours à savoir si les *Ala yondluy* étaient les seuls à posséder des chevaux pies”, és említést tesz az *O-lo-csi*-ről is, amely szerinte „représente le nom indigène de la tribu qui doit être, d'après la transcription *Ngo-lo-tche*, arch. *â-lâ-t'sie*, **Ala[q]či*” (LOUIS LIGETI, À propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le Nord». In: Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou. Paris, 1971. 181—2).

Újabban MORIJASU is tüzetes vizsgálat alá vette a tibeti forrást, és rámutatott többek között arra, hogy az eredeti jelentések a VIII. század közepi állapotokat tükrözik, és a tibeti nyelvre való lefordításuk, a szerkesztésük pedig a VIII. század végén vagy a IX. század elején történt. Egyéb fontos következtetéseire most nem térhetünk ki, csupán a következőket ragadjuk ki. MORIJASU — szerintünk helyesen — azonosítja a *Ha-la-yun-log*-ot, a *Po-ma*-val, és joggal írja azt, hogy az *O-lo-csi alakči* féle rekonstrukciója, amelyet SHIRATORI javasolt, megkérdőjelezhető, hiszen ez mongol alak; továbbá azt is írja, hogy a „Khalac” — amelyet a J. MARQUART által idézett Idrisi művében (J. MARQUART, Über das Volkstum der Komanen. In: Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften von Göttingen. Philologisch-historische Klasse. N. F. XIII [1914.], 111) talált — azonos az *O-lo-csi*-val (MORIJASU TAKAO, Chibetto-go shiryō ch ni arawareru hoppō minzoku — Drugu to Hor: Ajia Afurika gengo bunka kenkyū YIV [1977.], 28—30). E tanulmány francia nyelvű rövidebb változatában nem esik erről szó (AOR. XXXIV, 171—84; vö. MARQUART i. m. 155—6). Ez az azonosítás azonban nem tűnik meggyőzőnek, tekintettel arra, hogy a muszlim forrásokban *Halag* néven emlegetett népcsoport (I. M. MARÓT, Die Xalag in den arabischen Quellen. In: From Hecataeus to Al-Ḥuwārizmī. Edited by J. HARMATTA. Bp., 1984. 269—72) utódjának, az archaikus török nyelvet beszélő halacsok (haladzok)-nak a nyelvében a „halacs” *xalac* (*xalaj*)-nak, a „tarka” pedig *hāla-bula*-nak hangzik (GERHARD DOERFER—SEMIH TEZCAN, Wörterbuch des Chaladsch. Bp., 1980. 125, 215), tehát az előbbi szónak nincs jelentésbeli köze az utóbbihoz, különben is Kásgari szótárában (Maḥmūd al-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects. Edited and Translated with Introduction and Indices by ROBERT DANKOFF in collaboration with JAMES KELLY. Harvard 1982—1985. I, 102, II, 363) az alajuntlugokat és a halacsokat külön népcsoportként kezeli.

Hangtanilag is nehezen képzelhető el, hogy az *O-lo-csi* lett volna a kínai átírása az *alaqčīn*-nak vagy az *alaqči*-nak, amelynek többes számú alakja, az *alaqči’ud* már a Mongolok Titkos Történetében is előfordul (LOUIS HAMBIS, Notes sur Kām nom de l’Yénissei supérieur: Journal Asiatique CCXLIV [1956.], 299; OZAWA SHIGEO, Genchō hishi zenshaku zoku kō. I. Tokió, 1987. 32—4). Ezért és kronológiailag is alig valószínű az a nézet, amely az *O-lo-csi*-ban a kazakok, üzbegek és kirgiziek között található *alayčīn* (*alačīn*, *alčīn*) etnonim kínai átírását látja (GRUMM-GRZIMAJO i. m. 353—4; JU. A. ZUEV, Tamgi lošadej iz vassal’nych knjažestv. In: Trudy Instituta istorii, archeologii i etnografii Akademii Nauk Kazachskoj SSR. VIII [1960.], 124—5; S. M. ABRAMZON, Kirgizy i ich etnogenetičeskie i istorikokul’turnye svjazi. Leningrád, 1971. 67—8).

3. Csatlakozván HAMBIS nézetéhez, úgy véljük, hogy az *O-lo-csi* egy török szó, az **alač* kínai átírása. A korabeli török nyelvelmékek az *ala*-val ellentétben (Drevnetjurkskij slovar’. Leningrád, 1969. 32; l. még E. V. SEVOTJAN, Etimologičeskij slovar’ tjurkskich jazykov. I. Moszkva, 1974. 129—30) nem hagyományozták ránk az **alač* névalakot. A „T’ung-tien”-ben említett *Ho-la* pedig szerintünk nem az *ala at*, hanem az *ala* kínai átírása (MORIJASU, i. m. 29; A. G. MALJAVKIN, Tanskie chroniki o gosudarstvach Central’noj Azii. Novosibirsk, 1989. 324—5), tekintettel a következő körülményre: az alajuntlug etnonim ismeretében ugyanis nem valószínű, hogy a kínaiak a „tarka ló” török elnevezései közül az *ala at*-ot írták volna át az *ala junt* helyett, amelyet nyilvánvalóan nem tükröz a *Ho-la* névalak (DENIS SINOR azt írja, hogy a *junt* eredetileg sem török, sem pedig altaji szó nem volt. Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples: Central Asiatic Journal X [1965.],

312). A „Szin T'ang-su”-ban említett *Pi-la*-val, amelyre vonatkozólag különféle nézetek kaptak hangot a fent idézett tanulmányokban, most nem szándékozunk foglalkozni részletesen, csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a kínai köntösben ránk maradt szó, amelyről a T'ung-tien-ben is történik említés mint a baszmlók másik elnevezése, valószínűleg vagy hibásan került be a „Szin T'ang-su” *Po-ma*-ról szóló részébe, vagy a *Ho-la* elírása.

Hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy sem a „Szin T'ang-su”, sem pedig a „T'ung-tien” híradásaiból nem következik feltétlenül az, hogy az *O-lo-csi* vagy a *Ho-la* eredeti török alakját viselő népcsoport létezett. A „T'ung-tien”-ben a *Ho-la kuo* (*Ho-la* ország) mellett, amely egy török szó kínai átírásából és egy országot jelentő kínai szóból áll, egy kínai elnevezés, a *Po-ma kuo* (Tarka lovak országa) is megtalálható, és ezekben a török etnonim, az alajuntlug részleges, illetve teljes kínai fordítását láthatjuk. Nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget sem, hogy az *alac* vagy *ala* a szóban forgó népcsoport jelölésére is szolgált, de le kell szögeznünk, hogy az *alajuntlug* nyilvánvalóan etnonim, és a VII—VIII. században ebben a tekintetben mindenképpen elsőbbséget élvez.

Az előadottakból és különösen a kínai feljegyzésből arra következtethetünk, hogy a nyugat-szibériai török nyelvűeknél, köztük az alajuntlugok szomszédságában élő besenyőknél is, nemcsak az *ala* volt használatos, hanem az *alac* szó is 'tarka' jelentésben különösen lószínre vonatkozólag. Tudjuk, hogy a nomád népeknél a lovak színeinek elnevezése igen gazdag, és a tarka ló igen kedvelt volt (U. KÖHALMI KATALIN, A steppék nomádja lóhátton, fegyverben. Bp., 1972. 24—5). A magyarság mielőtt a Kárpát-medencébe érkezett volna, a törököktől több mint 300 szót, köztük számos állattenyésztési s állattartási terminust vett át, ami arra mutat, hogy a steppei török népek közvetlen hatása alatt állt. Ilyen körülmények között megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy az **alac* 'tarka' jelentésű szó már a honfoglalás előtt bekerült a magyar szókészletbe egy török nyelvjárásból, bár az átvétel térbeli s időbeli közelebbi meghatározása alig lehetséges. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy szónk az alajuntlugok nyelvéből való. A tibeti forrás az alajuntlugokat *drugu*-nak, azaz töröknek (nem türknek) minősíti, a kínai források szerint pedig a *Po-ma*-k külseje hasonlít a kirgizekéhez, de nem értik egymás nyelvét. Mivel egyrészt a tibeti *drugu* szó mai értelemben vett nyelvi hovatartozást nem jelez, másrészt a VI. század közepén, amelyre a kínai híradások vonatkoznak, a kirgizek, akiket — bár nincs bizonyítva — gyakran eredetileg nem török nyelvűeknek tartanak, török nyelvet beszéltek (a kirgizek korai története tüzetes vizsgálatot érdemel, vö.: S. E. JACHONTOV, Drevnejšie upominanija nazvanija «kirgiz»: Sovetskaja Etnografija 1970/2, 110—20; E. G. PULLEYBLANK, The Name of the Kirghiz: Central Asiatic Journal XXXIV [1990.], 98—108), a kínai híradásoknak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az alajuntlugok nyelvi hovatartozását illetően. Így arra lehet következtetni, hogy az alajuntlug népcsoport, mely elnevezés ugyan törökül értelmezhető, finnugor, szamojéd vagy esetleg paleoszibériai nyelvet beszélt.

4. BARTHA KATALIN színelnevezésekről szóló könyvecskéjéből — amelyben az *alacs* szóról ugyan nem történik említés — tudhatjuk, hogy a magyar nyelv is igen gazdag szókincsrel rendelkezik az állatszín megnevezésében, különösen a lószínevekben. BARTHA, aki szerint a 'tarka' jelentésű *tar* szó eredetileg 'kopasz' volt, azt írja, hogy „a sötéttollú, vagy szőrű állatokat, a kopaszság képzetét felidéző világosabb foltok miatt a »kopasz« jelentésű *tar* jelzővel jelölték, majd éppen a világosabb

és sötétebb színek váltakozása megteremtette a *tar* szó »sokszínű, többszínű« jelentését” (BARTHA, i. m. 49). NÉMETH GYULA viszont a „tarka” című cikkében, amelyben szintén nem történik említés szónokról, elveti azt a nézetet, miszerint a *tar*, a *tarka* alapszava összefügg a *tar* ’kopasz’ szóval (NÉMETH: NytudÉrt. 40. sz. 279—81, ALingu. XV, 79—84; l. még TESz. III, 854—5). A ránk maradt adatokban az *alacs* állatok színének megjelölésére volt használatos, tehát valószínűleg szónk állatszínnev volt szemben a *tar(ka)* szóval, amely a fogalom tágabb értelmében használatos. A régi nyelvben (1296-tól 1444-ig) volt még a *peg* is, amely szláv eredetű és szintén ’tarka’ jelentésű, és a ránk maradt néhány adatban csak lószínnévként fordul elő (TESz. III, 144). Bizonyára volt jelentésbeli és használatbeli különbség is az *alacs*, *peg*, *tar(ka)*, *szarka* stb. között. Nem kizárt, hogy a szín jelentésű *tar*, a *tarka* alapszava, eredetileg azonos volt a ’kopasz’ jelentésű *tar*-ral. (Itt jegyezzük meg, hogy a TESz., amely szerepelteti a *peg* címszót, felvehette volna az *alacs*-ot is, ahogy az EtSz. tette.)

Ami a román *alaci(u)*-t illeti, régebben ALEXICS GYÖRGY (MNY. VI, 79—80) azt gondolta, hogy a „tatár” *alac̃a*-ból, amelyet „az oláh nyelv nőnemű formának érzett, az oláhban lett *alac̃* (hímnemű alak)”, és a magyar *alacs* román közvetítéssel került át. Újabban BAKOS FERENC is (A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 208) a román *alaci*-t „török (kun?)” eredetűnek tartja, a magyar *alacs*-ot pedig román jövevényszónak. Azonban tekintettel arra, hogy egyfelől — ahogy REUTER rámutatott — az *alacs* szóról már az 1328. évből rendelkezünk Bács megyei adattal, később pedig számos erdélyi előfordulás is van, másfelől a román *alaci* területi elterjedése korlátozott, főleg csak az erdélyi és a bukovinai román nyelvjárásokban mutatható ki, nehezen képzelhető el, hogy a román szó a magyar szótól függetlenül később keletkezett volna kun vagy tatár jövevényszóként. Az *alac̃* vagy *alac̃i* alakok, melyek bizonyára a román *alaci* átadó formái lehettek, nem találhatók meg a román nyelvvel szoros érintkezésbe került török nyelvekben, s így a román nyelvtudományban eddig uralkodó nézettel szemben úgy véljük, hogy leginkább a magyar *alacs* jöhet számításba a román szó átadójaként.

5. Bár az alajuntlugok történetének beható vizsgálata, mely igen fontos az észak-eurázsiai és ezen belül a magyar őstörténet szempontjából, nem ide tartozik, hadd tegyünk néhány megjegyzést a rájuk vonatkozó és vonatkoztatott későbbi adatokról. Tudjuk, hogy a magyar honfoglalást követő évszázadokban is felbukkannak az alajuntlugok, de már nem független népcsoportként, hanem az oguz törzsszövetség egyik tagjaként. Kásgarí azt írja, hogy az oguzok 22 altörzsből állnak, amelyek között az alajuntlugok is és a besenyők is megtalálhatók (Maḥmūd al-Kāšyarī i. m. I, 102—193; l. még Rašid ad-Din, Sbornik letopisej. I/1. Leningrád, 1952. 76, 89; KARL JAHN, Die Geschichte der Oguzen des Rašid ad-Din. Bécs, 1969. 46; Histoires des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khan. Publiée, traduite et annotée par Le Baron DESMAISON. II. Szt. Pétervár, 1874. 27—8; A. N. KONONOV, Rodoslovnaja turkmen. Sočinenie Abu-l-Gazi chana chiviskogo. Moszkva—Leningrád, 1958. 51—3). Ezekről a besenyőkről felvilágosítást kaphatunk Bíborbanszületett Konstantín „A birodalom kormányzása” címen ismert, X. század közepén készült műve ama tudósításából, miszerint a besenyők közül, akiket az úzok (oguzok) tulajdon földjükről kiűztek, némelyek ott maradtak, és „mostanáig” közöttük vannak. (Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp., 1950. 169. L. még Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. II. Commentary.

Edited by R. J. H. JENKINS. London, 1962. 145; Konstantin Bagrjanorodonyj: Ob upravlenui imperiej. Szerk. G. G. LITAVRIN—A. P. NOVOSEL'CEV. Moszkva, 1991². 391; ANNA KMIETOWICZ—FRANCISZEK KMIETOWICZ—TADEUSZ LEWICKI, Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. III. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1985. 148—9. Vö. LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 382—3.) Az alajuntlugoknak is hasonló sors juthatott. Tekintettel arra, hogy a nyugatra el nem vonult oguzok zöme később Anatóliáig jutott, és ott a XI. században birodalmat alapított, nem meglepő, hogy arrafelé több olyan helynév és nemzetségnév is fennmaradt, mint *Ala-Yundli* és *Peçenek* (FARUK SUMER, Oğuzlar. Istanbul, 1980³, különösen 320—3, 350—2, 443, 451). Míg azokról a besenyőkről, akik nyugatra vándorolva a Fekete-tenger északi partján helyezkedtek el, Konstantin császár tájékoztat részletesen, azon alajuntlugok sorsa pedig, akik nem csatlakoztak az oguz törzsszövetséghez, ismeretlen. Bizonyára szétszóródtak az idők folyamán, és beleolvadtak a környező népekbe. Nincs kizárva, hogy a török *alac* szó kapcsolatba hozható az *Alac* személynévvel, amelyet az orosz források szerint az Ob alsó folyásának osztják fejedelme viselt a XVI. században (S. V. BACHRUŠIN, Naučnye trudy. III/2. Moszkva, 113).

Csak találgatni lehet, hogy az alajuntlugokhoz milyen történeti szálak fűzik az *Alačĕin* helynevet, amelyről Rasid ad-Dĕn ad hírt (I. ZUEV, Iz drevnetjurkskoj etnonimiki: i. m. 111) és a XVI—XVIII. századból adatolt *Pegaja orda* (Tarka horda)-t, amely az Ob folyó menti Narim vidékén volt (ZUEV i. m. 112; D. G. MESSERSCHMIDT, Forschungsreise durch Sibirien 1720—1727. Hrsg. von E. WINTER und N. A. FIGUROVSKIJ. Berlin, 1962. 88. L. még G. I. PERLICH, Sel'kupy XVII veka. Novoszibirszk, 1981. 160—3).

6. Befejezésül szeretnénk röviden szólni GYÖRFFY GYÖRGY nemrégiben napvilágot látott becses munkájáról, amelyben szó esik az *Ala-jontlu* 'tarka lovú' népről is a besenyők korai történetével kapcsolatban. GYÖRFFY, aki szellemes és érdekes következtetéseket von le a magyar őstörténetre vonatkozóan is, az *Ala-jontlu*-t nem azonosítja határozottan a *Po-ma*-val. „Kínai források szerint — írja GYÖRFFY — a VII. században a mai Mongóliában lakó türköktől északra, havas tájakon egy *Alačĕin* (*Ngo-lo-če*) nevű lótenyésztő nép lakott, a mongol korban viszont nyugatabbra, a kirgiz földön egy *Alakĕin* nevű bányaváros volt, amelyről azt beszélték, hogy lakóinak tarka színű lovai voltak”. „A tibeti jelentés ismeretében feltehető, hogy a besenyők 745 után, a terjeszkedő ujuguroktól elszenvedett vereség nyomán menekültek nyugatabbra, a „tarka lovú” nép földjére, amelynek hazája az Aral-tótól északra-északnyugatra keresendő. Ugyanez a nép rejlik az azonos értelmű *alqa-bulaq* vagy *alkĕ-bulaq* név mögött” (GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 99. Vö.: NÉMETH: Ethn. XLVIII, i. h.; HARMATTA JÁNOS: MNy. XLII, 31; L. RÁSONYI: AOr. XXXIII, 133—4. GUNDA BÉLA „A színes lovú népek” című írása főleg a lófestés kérdéseivel foglalkozik: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 227—40). Most csak annyit jegyzünk meg, hogy GYÖRFFY nézete az alajuntlugok (nála *Ala-jontlu*) lakhelyét illetően is eltér a miénktől, amelyet jelen írásunk elején már jeleztünk. Továbbá a Kásgarí által említett *Bulaq*, illetve *Ālkĕ Bulaq* nevű törzs korábbi történetét szerintünk nem az alajuntlugokkal, hanem a karlukokkal kell kapcsolatba hozni, akiknek egyik törzse a kínai átírásban a *Mou-la*, azaz a *Bulaq* nevet viselte (CZEGLEDY: MNy. XLV, 167—8; LIGETI: MNy. XLV, 168—9; OMELJAN PRITSAK: ZDMG. CI [1951.], 271). Mindenesetre GYÖRFFY azon kezdeményezése, hogy az alajuntlugok vándorlását kapcsolat-

ba hozza a magyar őstörténet keleti háttérével, gondolatébresztő. Sajnálatos, hogy a hamarosan kiadásra kerülő „Magyar föld és nép. Korai magyar történeti lexikon” című műbe — tudunkkal — sem az *Alajuntluq*, sem pedig az *Udadaqliq* címszavak nem kerültek be.

SENGA TORU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar őstörténet középiráni forrásai

Közvetlenül a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó középiráni források ez ideig nem ismeretesek. A magyar őstörténet szempontjából mégis fontos azoknak a középiráni történeti forrásoknak (irodalmi szövegeknek és feliratoknak) a vallomása, amelyek a Kr. u. II. századtól a IX. századig terjedő korszak közép-ázsiai és kelet-európai népeire és eseményeire vonatkozólag nyújtanak értékes adatokat, mert a honfoglaló magyarság kialakulására ezek döntő befolyást gyakoroltak. A középiráni nyelvek írásbeliségének területén főleg a középperzsa, szogd, szaka, baktriai, kusán és hephthalita szövegek és feliratok történeti tanúbizonysága fontos. E forrásanyag feltárása, összegyűjtése, értelmezése és kiértékelése még csak kezdeteinél tart, ezért itt adott áttekintése csak ideiglenes érvényű lehet.

A középperzsa irodalomból főleg a világi irodalom alkotásai, köztük is elsősorban az „Ayādgār i Zarērān” és a „Kārnāmag i Ardaxšīr i Pābagān” tartalmaz — az előbbi a xyunokról, az utóbbi a türkökről és a hephthalitákról — fontos adatokat, amelyek a művek irodalmi jellege ellenére is történeti értékkel bírnak (J. C. TAVADIA, *Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*. Leipzig, 1956. 135 sk., 137 sk.). Bőségesebb forrásanyagot nyújt a xyunokra és a türkökre vonatkozólag a „Šahristānīhā i Ērānšahr” című földrajzi munka (J. MARKWART, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr*. Roma, 1931.; BO UTAS, *Non-religious Book Pahlavi Literature as a Source on the History of Central Asia*. In: *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. Ed. by J. HARMATTA. Bp., 1979. 119—28), amely négy VI. századi—VII. század eleji türk uralkodót is ismer: Ĵibu xagānt, Čor xagānt, SirĴibu xagānt és Niri xagānt, amely utóbbi kettő a kínai források Ch'u-lo és Ni-li türk qayanjainak felel meg. Mindezek az adatok az elveszett középperzsa „Xvadāy-nāmag”-ból származnak, amely a Šāhnāménak és Tabarīnak is forrása volt.

Nem érdektelenek azok a Közép-Ázsiára vonatkozó történeti adatok sem, amelyeket a középperzsa apokaliptikus irodalom, elsősorban a „Bahman yašt” tartott fenn (H. W. BAILEY, *Iranian Studies*: BSOS. VI [1931—1932.] 944—53; K. CZEGLÉDY, *Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature*: *Acta Orient. Hung.* VIII. [1958.], 21—43), s amelyek a xyunok, türk xazarok, szogdok, kirmir xyunok („vörös hunok” = nyugati türkök) és spēd xyunok („fehér hunok” = hephthaliták) és Irán harcaival s ezekben Bahrām Čōbīn szerepével foglalkoznak. A türkökkel és fehér hunokkal vívott harcok tükröződnek a „Zāmāsp nāmag”-ban is (H. W. BAILEY, *To the Zamasp Namak II.*: BSOS. VI [1931—1932.], 944—53).

De fontos történeti adatok találhatóak a zoroasztrianus vallásos irodalomban is, így a „Dēnkard”-ban és a „Bundahišn”-ban (Zand-āgāhīh) (J. C. TAVADIA i. m. 45 skk., 74 skk., 80.). Az utóbbi tudósít I. Xusrō és a hephthaliták háborújáról s a türk qayanok „Aranyhegy”-éről (*kwp ZY ZĴB'yn = Kōf i Zarrēn*), az előbbi többek közt azt az eddig figyelmen kívül hagyott fontos adatot közli, hogy Mózes tanítása (= a zsidó vallás) kiszorult a kazárok földjéről (DENKARD III, 29).

A manicheus középperzsa irodalomból az uyyur állam szerkezetébe és belső életébe nyújt részletes betekintést két fontos forrásszöveg: az egyik a T. II D. 135 jelzésű töredék (F. W. K. MÜLLER, Der Hofstaat eines Uiguren-Königs: Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres (Leipzig, 1912. 207—13), a másik az M. I jelzésű kettős lap (F. W. K. MÜLLER, Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch: APAW. 1912.), amely egy manicheus „Mahnāmag”-nak (énekes könyvnek) volt az előszava.

Külön kategóriát alkotnak azok a középperzsa művek, amelyek csak szír vagy arab fordításban maradtak ránk, mint Mār Aba „Vita”-ja (CZEGLÉDY K., A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban: MTA I. OK. V [1954.] 243—76) vagy I. Xusrō „Kārnāmag”-ja (M. GRIGNASCHI, Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d'Istanbul: JA. 254 [1966.], 1—142), amelyek értékes adatokat tartalmaznak a perzsák és a Kaukázustól északra, valamint a Közép-Ázsiában lakó török törzsek történeti kapcsolataira vonatkozólag.

A középperzsa feliratok közül különösen fontosak a Derbentben és Humarában felfedezett építési feliratok, amelyek a Kaukázusban a türkök, onogurok, kazárok és más török törzsek betörései ellen kiépített limes Sasanicus beszédes történeti emlékei.

A szogd nyelvű források közül két dokumentumcsoportot kell kiemelni. Az egyik a szogd „Régi levelek” (Kr. u. 196-ból), amelyek a hsiung-nuk szerepét világítják meg a kínai Han-dinasztia bukásában (J. HARMATTA, A szogd régi levelek: MTA I. OK. XXXIII [1982.], 3—15). A másik a Mug-hegyi dokumentumok csoportja (V. A. LIVŠIC, Согдийские документы с горы Муг. II. Moskva, 1982.), amelyből Közép-Ázsia Kr. u. 720 körüli helyzete és eseményei tárulnak elénk. Fontosság tekintetében ezek mellé állítható a szogd „Nāfnāmak” (W. B. HENNING, Sogdica. London, 1940. 8—11), amely Közép-Ázsia VIII—IX. századi etnikai képét vetíti elénk.

Igen fontosak a nyugati türk területekről származó szogd feliratok és a keleti türk területen előkerült szogd nyelvű türk és uyyur qayani „Res gestae”-k (Bugut. Qarabalgasun) (S. KLJAŠTORNYJ—V. A. LIVŠIC, The Sogdian Inscription of Bugut revised: Acta Orient. Hung. XXVI [1972.], 69—102).

A szaka szövegek közül különösen fontos három: 1. A Staël—Holstein tekercs (H. W. BAILEY, The Staël—Holstein Miscellany: AM. NS. II [1951.], 1—45), amely a Töliš és a Tarduš törzscsoportok 900 körüli összetételét írta le. 2. A Pelliot-Gyűjtemény P 2471 jelzetű szövege (H. W. BAILEY, A Khotanese Text concerning the Turks in Kantšou: AM. NS. I [1949.], 28—52), amely részletesen tudósít a Kan-chouban élő törökök tevékenységéről és az ennek folytán bekövetkezett közlekedési nehézségekről. 3. A Stein-Gyűjtemény MS. Ch 00269 jelzetű kézírata (H. W. BAILEY, The Seven Princes: BSOAS. XII [1948.], 616—24), amely leírja, hogyan fosztottak ki Čomul törzsbeli törökök Khotan és Kína között hét buddhista tanítót, s ennek kapcsán részletes képet ad Sha-chou környékének viszonyairól.

A baktriai, kusán és hephthalita feliratok tanúvallomása (J. HARMATTA, Late Bactrian Inscriptions: Acta Ant. Hung. XVII [1969.], 297—432) egyrészt Közép-Ázsia Kelet-Európára kisugárzó művelődésének megismerése szempontjából fontos, másrészt lehetővé teszi Nyugat-Ázsia etnikai viszonyainak pontosabb megismerését. Ugyanilyen szempontból fontos a közelmúltban Taskent térségében előkerült, a Kr. u. II. századból származó első kang felirat tanúbizonyossága is, amennyiben a kangok iráni nyelvűségét bizonyítja.

HARMATTA JÁNOS

Adalékok számneveink finnugor hátteréhez

(Megjegyzések „A magyar nyelv történeti nyelvtana” kapcsán)

Az anyanyelvünk története és a távoli múltba vesző gyökerei iránt érdeklődők számára nyilván esemény volt, hogy végre megjelent „A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei” (a továbbiakban: TNyt.) című kötet (Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.). A kötettel való izgalmas ismerkedés során a mű egésze iránti érdeklődésem túl főleg arra voltam kíváncsi, miként vélekednek az illető fejezetek szerzői és — lévén szó a szerzői kollektíva által véglegesen formába öntött tanulmányokról — a magyar nyelvtörténet ma legavatottabb kutatói az engem főleg finnugrisztikai vonatkozásokban érdeklő kérdésekről, különösen pedig a személyes névmásainkkal és a számneveinkkel összefüggő problémákról. A kíváncsiságom közben született észrevételeim e cikkben csak a számnevekre korlátozódnak.

Nem egykönnyen találtam meg a vonatkozó részeket, hiszen a kötet nem szentel önálló fejezetet e szófajnak, hanem csak a szóképzés, az összetételek alatt tárgyalják a szerzők a számneveket. Személy szerint sajnálom ugyan, hogy így alakult, mert egy, az alapnyelvi előzményekre is utaló, a tőszámnévi örökségünket bemutató, rövid fejezet csak gazdagíthatna volna az amúgy is érdekes munkát. Ismerve az utóbbi évtizedekben a számneveinkkel, azok rendszerével kapcsolatos, a magyar nyelvet kutató nyelvtörténészek megnyilatkozásait, különösen fontosnak tartottam volna, ha megismerhettem volna nyelvtörténészeinknek ezekkel kapcsolatos mai álláspontját. Úgy vélem, nemcsak a távoli múlt felé tekintve lett volna indokolt egy önálló, de rövid fejezetet szentelni a számneveknek, hanem azért is, mert szófajilag önálló kategóriáról van szó (erre vonatkozóan l. pl. SIMON GYÖRGYI, A szófaji felosztás problémái: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1974. 33—57, különösen 37—9). De részben megértem a szerkesztőt és a munkaközösséget, hogy eltekintettek e kérdések taglalásától, hiszen számneveink a teljes nyelvemlékes korban nem mutattak semmilyen szempontból sem radikális változásokat, a honfoglalást megelőző korok nyelvéllapotának feltárása és nyelvtörténeti eseményeinek felderítése pedig nem kizárólag a magyar nyelv történetét búvárlók feladata.

Az alábbiakban néhány olyan apróságot teszek szóvá, amelyet az egyes részletkérdések szempontjából fontosnak vélek, de amelyek például egy ismertetésben aligha kapnának helyet. Elsőként a sorszámneveinkkel kapcsolatban kívánok tenni néhány megjegyzést, majd a tőszámneveink alkotásmódjához szólok hozzá.

I. SZEGFŐ MÁRIA, „A névszóképzés” című fejezet (TNyt. 188—258) szerzője ismerteti az ómagyar kori sorszámnévképzést, és *-d* képzős sorszámneveink finnugor rokonságát illusztrálja néhány rokon nyelvi adattal. Megtudjuk, hogy az ómagyar korban kétféle kifejezőmód volt ismeretes a sorszámnévi funkció ellátására: az egyik az említett, ősi *-d* képző (*másod*, *harmad*), a másik pedig az *-s* képző, amely „Számnévi alapszavakból sorszámnévi értékű derivátumokat hozott létre” (TNyt. 249), pl. *Harmas*, *Hotus* ('hármás', 'hatos' — ómagyar személynevekben).

A finnugor alapnyelvi **nt*-re visszavezethető képzőnk egyes rokon nyelvi megfelelőivel kapcsolatos tudnivalók (pl. az osztják *mət* képző magyarázata) magyar szempontból irrelevánsnak tekinthetők, ezért azokra nem is térek ki. Nehéz lenne egyetértenem a szerző következő mondatával (persze az is lehet, hogy nem értettem meg, hogy mire is gondolt): „Az idézett rokon nyelvi adatok alapszava is megegyezik a megfelelő magyar származékszavakéval [vö. pl. fi. *kolmante*- ~ m. *harmad*-, vog. *ñilit* ~ m. *negyed*-; H. L.], nagyon valószínű tehát, hogy a sorszámnevek egy részének keletkezését az alapnyelvre tehetjük, a többi pedig

folyamatosan alakulhatott a magyar nyelvtörténet során, mivel a formáns állandóan működött ebben a szerepben” (TNyt. 249). Ha ez úgy értendő, hogy a nem tőszámnévi tőből képzett, a számsor elején álló értékeket megnevező sorszámneveink (*első, második*; amelyek a legtöbb nyelvben szuppletív formák) ebben az alakjukban nyelvünk önálló életének termékei, egyetértek vele. Egyébként a finnugor alapnyelvre (csak azért szólok a finnugor alapnyelvről és nem az uráliról, mert az **nt* a szakirodalomban közölt nézetek nagy részével ellentétben biztosan csak a finnugor korig vezethető vissza, vö. HONTI: FUM. XII—XIII, 175) nemcsak a sorszámnevek egy részének keletkezését tehetjük, hanem teljes egészének, hiszen igenis élő, produktív kategóriának kellett lennie, mert a) az alapnyelvnek minden kétséget kizáróan fejlett számnévrendszerrel kellett rendelkeznie, b) és volt sorszámnévképzője, tehát minden feltétel rendelkezésre állt a sorszámnevek megalkotására. Ehhez legfeljebb azt fűzném még hozzá, hogy valószínűleg nemcsak az **nt*-vel képzett derivátumok tölthettek be ilyen funkciót, hanem más formánsok is szolgálhattak e célra (l. a fenti idézett *-s* képzős magyar alakulatokat, de például a keleti osztják is alkalmaz egy *-i/-j* melléknévképzőt e célra az általánosan használt *-mät/-mät* sorszámnévképző mellett, pl. *satj* 'századik' ~ *satmät* 'ua.'). Legalább ennyire fontos, hogy maguk a tőszámnevek is szerepelhettek és szerepelhetnek sorszámnévi funkcióban. Nyelvcsaládunkban erre a cseremisz a legismertebb példa, amelyben az újabb keletű sorszámnévképző jobbra csak az alsóbb értékű tőszámnevekhez járul, egyébként inkább perifasztikus kifejezésmód járja, pl. *lat kandau имным коден, иктыжым ужалыуот* 'оставив 18 лошадей, одну-то продали = продали девятнадцатую лошадь' (ЧХАИДЗЕ, Язык и мышление. Москва—Ленинград, 1935. 86). Nem ismeretlen a tőszámnév sorszámnévi funkciója a magyarban sem: „A régi nyelvben néha sorszámnév helyett tőszámnevet használtak”, állapította meg egykor KLEMM (TörtMondt. 293, sőt e jelenség újabban erősen terjed, l. BENKŐ, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 57). Nyilvánvaló, hogy a tőszámnevek alkalmilag mindig betölthettek sorszámnévi funkciót is, így véleményem szerint helyénvaló lett volna utalni erre a lehetőségre is.

2. A ZELLIGER ERZSÉBET által írt fejezet, „A szóösszetétel” (TNyt. 553—83) több alkalommal is kitér a számnevekre, persze — a fejezet jellegéből következően — csak akkor, ha összetételnek minősülnek. Az általa előadottakkal apró részletkérdésekben vitáznom kell, természetesen ismét a rokon nyelvek felől közelítve meg a problémát.

A m. *ötven, hatvan* stb. számneveinket és a nekik pontosan megfelelő rokon nyelvi szerkezeteket (pl. vog. *çät-pèn* '60') összetételként tárgyalja a szerző, sőt még világosabban azt közli, hogy „A 'tíz' jelentésű elem az összetett szóban főnévi értékű” (524; kiemelés tőlem, H. L.). E megállapítás azonban csak e szerkezetek keletkezésének időpontjára, a finnugor korra vonatkoztatva lehet helyes, hiszen a m. *van/ven* és ennek vogul, valamint permi megfelelői már régóta csak képzőként funkcionálnak, nem lévén e nyelveknek sem ilyen vagy hasonló hangalakú, '10' jelentésű számnevük. A magyarban az is egyértelműen ezen elem képzővoltát igazolja, hogy palatovelárisan illeszkedik azon számnévhez, amelyhez csatlakozik.

„A mennyiségjelzős szószervezeteknek az a része, amelyből az egész százasokat kifejező számneveink alakultak, valószínűleg az ősmagyar kor második felében vált összetett szóvá” (534). Nos, a m. *kétszáz, háromszáz* stb. számneveknek a rokon finnugor nyelvekben — eltekintve néhány újabb fejleménytől — mind alkotóelemeikben, mind alkotásmódjukban azonos megfelelőik vannak. Hogy az idézett megállapítás lényegénél maradjak: azok éppen úgy összetételek, mint a mi idézett számneveink. Mivel az azonosság minden tekintetben fennáll, és az alapnyelv rendelkezett a magasabb számértékek nevének megalkotására szolgáló eszközökkel (amelyek a mai leánynyelvekbe átöröklődtek), aligha tévedhetünk, ha azt állítjuk, hogy a '200', '300' stb. már akkor, megszületésekor összetétellé vált, amely volta-

képpen latens szorzást fejez(ett) ki. A magyar tízesnevekkel ellentétben soha nem szakadt el az összetételekben a '100' a 100 nevéből, követte az önálló '100' szóban bekövetkezett hangtani változásokat, így hangalakjuk azonos maradt.

HONTI LÁSZLÓ

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ápol és megbékél. 1. Az *ápol* és a *békél* (*ik*) régi jelentése egyaránt 'csókol'. A MSzFgrE. és a TESz. szerint „a *csókol* ősi hangutánzó szó az ugor korból”. Kezdő *č ~ *cs* hangja a csókolás közben hallatszó *c* ~ *cs* hangot utánozza.

Maga a *csók* — mint szimbólum — a szeretet, barátság, béke, tisztelet és gyöngédség jele. — *Csókolni* a. m. a testfelületet felpattanó ajakkal érinteni; különösen gyakori az arc, homlok, száj és kéz illete; de szokás csókolni fényképet, oltárt, keresztet, szentképet, sőt olykor a hazai földet is. — A csók erőssége különböző lehet: a leheletszerű, szelíd, gyengéd, tehát halk foktól a szenvedélyes, tüzes, többé-kevésbé hangos, cuppanós változatokig terjedhet. — Erősségét és helyét megszabja az alkalom és a személyek közötti viszony is: érzésben és intenzitásban eltérés van aszerint, hogy a csók szülői, testvéri, baráti, ismerősi, hitvesi, szerelmesi, vallási-e; hogy aki kapja, egészséges vagy beteg gyermek, illetőleg felnőtt-e; hogy találkozáskor vagy búcsúzáskor történik-e.

2. *Ápol* igenket korábbi *apol* alakban a TESz. 1372-től kezdve adatozza. Ismeretlen eredetűnek jelzi, és megállapítja róla, hogy eredeti jelentése 'csókol' volt, amelyből 'dédelget', majd 'szeretettel gondoz' jelentésváltozás ment végbe, egyes nyelvjárásokat kivéve. Az alakváltozatok között *opol* és *appol* is előfordul.

BENKŐ LORÁND „Egy hangfestő igecsoport” címen (MNy. L, 254—74) meggyőzően tisztázza az *ájul*, *áhit*, *ásít*, *ámul*, *álmélkodik* igék eredetét. Cikke első részében elvi megalapozást ad, és gyakorlati módszereket említ. A hangfestő szavak megfejítő vizsgálatához alkalmas fogódzónak látja a szájmozgások számításba vételét is. „A száj (csőr stb.) okozta hangoknak és mozgásoknak uralkodó szerepük van hangutánzó és hangfestő szavaink létrejöttében, hiszen köztudomású, hogy ilyen jellegű szavaink igen nagy hányada a száj kiadta hangok vagy a száj okozta mozgások tükrözője.”

Az *ápol* és alakváltozatainak *a*, *o*, esetleg *á* hangja azt a szájmozgást fejezi ki, amelyet egyszeri csókot adva nem minden esetben, de ismétlődéskor állandóan végez a csókoló személy. A csók mindig az ajkak felpattanásával történik, és ilyenkor *p* (vagy *pp*, vö. *appol*) hang hallatszik. Az *apolás* eredetileg a szelíd, gyengéd csókolgatásra vonatkozott, ahogyan például a kisgyermeket, beteget vagy az áhítat tárgyát szokás csókolni. A szó keletkezésekor tehát az effajta halkabb csókra nem volt jellemző a *c* vagy *cs* hang kifejezte intenzitás. Hogy minden csók hangzásában szerepel a *p* hang, azt nemcsak a tapasztalat, hanem néhány rokon értelmű szó hangalakja is mutatja. Ilyen a *cuppan*. A családjába tartozó XVII. és XVIII. századi első előfordulásai a csókra vonatkoznak (l. TESz.). CzF. a hangutánzó *cupp* részt főnévként is szótárhozza 'csók' jelentésben. Népdalból idézi: „Czupp, czupp, czupp, | Édes czupp, | Édesebb, mint szirup! | Rajta hát czuppantsunk.” A Rábaközben *cuppanós* a. m. 'csók' (MTsz.). A *p* hangot tartalmazza a permi nyelvek 'csók' jelentésű hangutánzó szava is: *tsup* (EtSz.); vö. még md. *palan* 'csókolok' (MNy. XXIII, 340—1).

Az *ápol* (> *ápol*) tehát a szájmozgást kifejező magánhangzóból és az ajak felpattanását utánzó mássalhangzóból az *-l* gyakorító igeképzővel keletkezett hangfestő-hangutánzó ige. A többi *-l* igeképzővel létrejött hangutánzó képződményhez hasonlóan nemcsak egyszeri, hanem ismétlődő cselekvést is jelentett, miként a köznyelvi *csahol*, *csihol*, *karattyol*, *kuruttyol*,

lohol, püföl ma is. — Lehet, hogy egyes kódexekben a latin és a magyar elbeszélő múlt még az „apolás” folyamatosságát jelzi. JókK. 94 és MünchK. (I.k. VII. 38): *osculabatur*: „labayt meg apolyauala” | „meg apollauala q labait”. Az *-l* gyakorító jellegének elszürkülésével korán megjelenik a gyakorító *-gat* képzővel toldott alak (1527: TESz.), jelül annak, hogy igénket szívesen használták az ismételt csókolás kifejezésére. — Az *apolgat* és a *csókolgat* másságát — valószínűleg az intenzitásbeli különbséget — jelzi az a körülmény, hogy több szövegben is egymás mellett használták őket, például DebrK. 340: „*Apolgattyac és czokolgattiac* kezeit” (NySz.).

Az *apol* eredetéről itt adott magyarázat és a ’csókolgat’ jelentésből a ’dédelget’ meg a ’gondoz’ jelentések kialakulása egyaránt afelé mutat, hogy a jelentésváltozás a kisgyermekkel és a család beteg tagjaival való törődés során, a nekik adott gyengéd csókok nyomán indult meg. Az *apol* mai köznyelvi használatban többféleképpen árnyalódik, aszerint hogy betegnek, állatnak, növénynek, nyelvnek stb. gondozásáról van-e szó. A keletkezése körébe utaló mozzanatok azonban szótárakban és nyelvjárási szinten napjainkig nyomon követhetők. Néhány példa: Com: Jan. 44: „A dajka *apolgatvan*, csokolgatván az o szoptatósát” (NySz.) | Tóth Péter északkeleti nyelvjárási sajátosságokat tükröző naplójából: 1836—42: „ha kedves szülött... az elsőt az igen *apolgatás* ferdíti”: ’kényeztetés’ (MHírmondó) | CzF.: „*apol*, *-ás* 1) ’gondviselés, táplálás’ 2) ’csókolás, ölelés, czirogatás’”. (Miként a sorrendből kitűnik, akkor már a ’gondozás’ értelem az uralkodó.) | OrmSz.: *apol (ápó)* ’gondoz fejlődő gyermeket, betegét’.

3. A régiségben szintén csókra utaló harmadik igénk: a *békél*. — Az alapjául szolgáló *béke* főnevet a TESz. ismeretlen eredetűnek jelzi. A török származtatást nem tartja meggyőzőnek, annál kevésbé, mivel szerinte eredeti jelentése ’lelki béke’ lehetett.

Most csak a jelentés oldaláról vizsgálva a kérdést — tekintettel a latin nyelvnek irodalmiságunk kezdetén betöltött óriási szerepére — először a megfelelő latin szó jelentéseit veszem szemügyre. A *pax* elsődleges jelentése megfelel az egyesek által törökből eredeztetett *béke* ’kötés’ értelmének. Etimológiailag összefügg a *paciscor*, *pactum* és a *pango* ’összeilleszt, szerkeszt’ stb. szavakkal; eredetileg a klasszikus korban a háború nélküli állapotot és a béke megkötését jelentette, majd ennek folyományát: a nyugalmat. A keresztény századok újabb tartalommal gazdagították a latin szót: a *krisztusi béke* magában hordozza a türelem ajándékát és az emberrel, Istennel való kiengesztelődést is. Ilyen békére int Pál apostol a korintusi hívekhez írt 2. levél befejezésében: „legyetek egyetértők, éljetez békében. Akkor veletek lesz a szeretet és a béke Istene. Köszöntések egymást szent csókkal!” — A *béke* szó ’kötés’ jelentéséből kiindulva, az egyházi latinban használt *pax* tükörfordításaként foghatók fel a lelki békére vonatkozó jelentések. — Nem mellőzhető az a szempont sem, hogy más nyelvektől eltérően a magyarban a *köt* vagy a *szerez* igével fejezzük ki a békéről történt megállapodást: a *békét köt* tulajdonképpen egyfajta figura etimologica. (Ellenkezője: *megszegi a békét*, azaz a kötést elvágja.) Más európai nyelvekben viszont ’aláír’, ’bevégez’, ’lezár’ jelentésű igék szerepelnek a szókapcsolatban: ol. *firmare* vagy *concludere la pace*, fr. *signer* vagy *conclure la paix*, ang. *conclude* vagy *sign peace*, ném. *Frieden schliessen* stb. — Egyébként ritkán *kötés* főnevünk is előfordul ’szerződés, békekötés’ értelemben, például Heltainál 1551-ben (TESz.), vagy Mindszenti Gábornál a XVI. században a váradi békére vonatkoztatva (MEmlékirók 16—18. sz. 60).

A TESz. a *békél* ige ’csókol’ jelentésében is annak megerősítését látja, hogy a *béke* eredetiben lelki békére vonatkozott. A *békél* valóban nem szerepel ’(országok, népek közt) békét köt’ jelentésben, hanem ’csókol’ és ’kiengesztelődik’ értelemben. Mivel pedig a két értelem közül a ’csókol’ a konkrét, a képzés alapszavában a *béke* és a *pax* ’békecsók’ jelentését kereshetjük.

A NySz. ezt a jelentést *bekesség* címszó alatt 3. helyen közli: 'osculum'. Az idézett példamondat: 1531: „Jwdástwl el arwltatal es hamyss(an) *bekesegh* alath kezben adattal” (ThewrK. 189). — Fentebb láttuk, hogy Pál apostol békére és szent csókra buzdítja a híveket. Ősidők óta minden szentmisében elhangzik áldozás előtt a békéért való ima, amelyet békeköszöntés, majd békecsók vagy békeadás követ, koronként és helyenként eltérő módon. A jelenlegi gyakorlat szerint ünnepélyes misében van békecsók. A miséző megcsókolja az oltárt, az Úr asztalát, jelképesen Krisztust, és ahogyan a liturgiai előírás mondja: „dat pacem”: a békét továbbadja. A II. vatikáni zsinat reformja alapján — régebbi szokást felújítva — a hívek áldozás előtt minden misén kézfogással köszöntik egymást a pap ezen szavaira: „Köszöntések egymást a béke jelével”; vagy (másik változat szerint): „Engesztelődjétek ki szívből egymással”; (felelet): — „Legyen békeség köztünk mindenkor!”. — Hajdanában valódi békecsók volt szokásban. SZUNYOGH XAV. FERENC erről így ír: „Valamikor a hívők is adtak egymásnak békecsókot, amint az Úr kívánja” (M.—1. misszale 47). A RévaiLex. meg ezt közli a békecsókról: „Az őskeresztény egyházból származó szokás, amely szerint a teljes kibékülés jeléül a papok s a nép a szt. mise alatt... egymást megölelték és megcsókolták »az Úr békéje veled«, »és a te lelkeddel« szavak kíséretében.” Később — a visszaélések elkerülésére — a férfiak és a nők külön csókolják meg egymást. A Lex. szerint e szokás a XIII. századig állott fenn. — A békecsók átadására néhol eszközt is használtak. ECKHARDT SÁNDOR Francia—magyar szótárában a *pax* 4. jelentése: 'csóktábla'. A XI. századi franciaországi liturgikus szokásokat átvevő és megőrző régebbi ciszterci miserend szerint a miséző a feléje nyújtott, kereszttel ékesített táblára adja a békecsókot. MÉSZÖLY GEDEON közzétette Drágffy János 1524-i végrendeletét (MNY. XIII, 123). Ebben többször előfordul az „aran paczem” kitétel. Mészöly *pácem*-nek olvassa, és jegyzetben magyarázatul DU CANGE szótárából idézi: „*Pax*, Instrumentum, quod inter Missarum solemniam populo osculandum praebetur...” A latin tárgyesetben álló szó a végrendeletben alanyesetű jövevényszóként használatos, és nem azonos a kereszttel: „egy aran kereszth es egy aran *paczem*”. — A békecsók adásának egyéb szimbolikus formája is él még. Egyházi személyek bizonyos alkalmakkor — a Krisztusban való testvériség jeleként — kéz- vagy karfogással és az arcfelék összeértetésével üdvözlik egymást. Az aktus neve: *paxot ad*, vagy — latin főnévvel és magyar igeképzővel — *paxol*, mint: *béke(csók)* :> *békél*.

Végezetül még ennyit: *Békél* igénk eredetileg a békeadás valamilyen formáját fejezi ki. Minthogy 'csókol' jelentésben is használták, lehetséges, hogy még akkor keletkezett, amikor Magyarországon a hívek a szentmisén a békét csók formájában adták át egymásnak. Nyelvészeink régebben időrendi eltérést kerestek az iktelen *békél* és az ikes *békél(l)ik* alakok közt. Felfogásom szerint a két alak nagyjából egyszerre keletkezett, ahogyan a kettős jelentés is: az átható értelmű *békél* 'békecsókot ad' azt is jelentette visszaható módon, hogy *békélík* 'kiengesztelődik'. — A nemrég még választékosnak számító mai, igekötős *megebékél*, *megebékélés* alakok a térségünkben újabban végbement és még folyó változások nyomán eleve né, közkeletűvé kezdenek válni.

HORPÁCSI ILLÉS

Rekedt. A Hajdú-Bihari Napló 1993. március 18-i számában tudósítás jelent meg arról, hogy a debreceni KGST-piacon (közismert nevén: a „zsibiben”) a rendőrség letartóztatott három orosz nemzetiségű zsarolót, akik saját honfitársaiktól „védelem” vagy „árusítási engedély” fejében pénzt követeltek. A cikkben szó esik arról is, hogy ezeket a bűnözőket alvilági körökben *rekedtek*-nek nevezik.

A szó az orosz *пáкем* népi etimológiás átvétele, l. „В США: крупный шантаж, вымогательство, применяемое бандами гангстеров [Англ. racket]” (Словарь русского языка в

четырёх томах, том III. Москва, 1959. 988). Az oroszban azonban nem a cselekvő személyt, hanem magát a cselekvést jelöli. A 'zsaroló' jelentésű *пэкемúp* az (amerikai) angol *racketeer*-ből származik (uo.). ORSZÁGH LÁSZLÓ Angol—magyar szótára (Bp., 1960. 1528—9) megkülönbözteti a brit angol 'zaj, lárma, mulatozás, tivornya' és az amerikai szleng 'panama, csalás, svindli, szélhámosság; mesterség, foglalkozás szakma [zsarolóé, gengszteré]' jelentéseket a *racket* címszóban, ugyanígy a *racketeer*-nél is (brit angol: 'mulatós ember, lump; amerikai: 'gengszter, panamista'; stb.), az újabb angol értelmező szótárak (akár brit, akár amerikai kiadásúak) már nem adják meg ezt a különbséget. Így például a Magyarországon közismert Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (szerk. A. S. HORNBY, 3. kiadás, Oxford, 1974. 689), amely pedig mindig következetesen jelöli, ha egy szó, szóhasználat vagy idióma jellegzetesen amerikai, nem tünteti fel, hogy a tárgyalt szavak 'zsarolás', illetve 'zsaroló' jelentésben amerikanizmusok lennének.

LIELI PÁL

S Z E M L E

Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára

Szerkesztette HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Budapest, 1991. 709 l.

I. Szép hagyománya tudományos életünknek, hogy nagy tudósainknak kerek évszámú születésnapjára emlékkönyvet készít. Benkő Lorándot egy-egy tanulmánnyal köszöntötték nemzedéktársai, hajdani és jelenlegi munkatársai, tanítványai, a rokon tudományok jeles személyiségei. Ez az impozáns kötet méltó az ünnepelthez.

A tudóstárs és jó barát IMRE SAMU írta a kötet bevezetőjét. Gondos figyelemmel rajzolja meg, értékeli és elemzi Benkő Lorándnak fél évszázadot átívelő tudományos tevékenységét. Szomorú, immár tudománytörténeti tény, hogy IMRE SAMUNAK Benkő Lorándról írt méltatása talán utolsó munkája volt.

IMRE SAMU kemény, de meggyőzhető vitázónak jellemzi az ünnepeltet, olyannak, akit nem befolyásolnak presztízszempontok. Valóban, számos esetben tanúja voltam annak, hogy Benkő Loránd bár nagyon kirtóan védi a maga tudományos álláspontját, de nézeteit nem erőlteti rá másokra. Nemegyszer tapasztaltam, hogy fiatal tanítványai okfejtése előtt is fejet hajtott. Tisztelet az önálló gondolkodást. Tudósi tekintélyén túl bizonyára ezek a tulajdonságai teszik őt alkalmassá kutatócsoportok eredményes irányítására. Épít a munkatársak kreativitására, lehetővé teszi számukra az alkotó munka örömét.

A bevezető bemutatja ünnepeltünket mint magánembert, a homo ludens Benkő Lorándot is. Csakugyan, az egyetemi nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak résztvevői emlékeznek rá, hogy két gyűjtés közötti pihenőidőben Benkő tanár úr milyen önfeledten rúgta a labdát vagy bíraskodott a tanárok és diákok közötti futballcsatákon, és milyen boldog örömmel vett részt esténként a közös játékokban, a gyakran késő éjszakába nyúló népdaléneklésben. Másnap azonban már kemény munkát követelt tanártól, diaktól egyaránt. E magatartás nevelő hatását aligha kell itt külön méltatnom.

E tanulmánygyűjtemény 123 szerző értekezését tartalmazza. A tematikai sokszínűséget jelzi például ERDÉLYI ISTVÁN régész tudós közleménye, amely a közelmúlt régészeti feltárásai révén ismertté vált kelet-európai rovásírásos feliratokról tudósít; DOMOKOS PÉTER az őshazának szellemi életünk nagyjait mindig is foglalkoztató kérdéséhez szól hozzá; WACHA BALÁZS a magyar nyelvnek az eszperantóra gyakorolt hatásáról közöl érdekes tudnivalókat. — Örvendetes ez a változatosság, de igencsak próbára teszi a recenzenst, ha tematikus rendben kívánja ismertetni a kötetet. Mégis ezt a megoldást választom, hogy megkönnyítsem az olvasó dolgát.

2. Uralisztika. — BERECKZI GÁBOR egyfelől a cseremisiz és a votják, másfelől a csuvas és a tatár nyelv esethasználata közötti azonosságokat mutatja be. — HONTI LÁSZLÓ ízelítőt ad az uráli nyelvek személyes névmásaira irányuló kutatásaiból. — KLIMA LÁSZLÓ statisztikai eszközökkel igyekszik feltárni a finnugor népek és nyelvek közötti szorosabb, illetve lazább kapcsolatokat. — KOKLA PAUL az észti nyelv védelmét szolgálni kívánó új nyelvtörvényről szól. — PUSZTAY JÁNOS arról tudósít, hogy a megváltozott társadalmi viszonyok nyomán napjainkban hogyan újul meg a mari nyelv és kultúra. — SZATHMÁRI ISTVÁN a finn és a magyar irodalmi nyelv kialakulásának, valamint jelen állapotának azonosságait és különbségeit veti össze; érdekes vonásokat tár fel a finn nyelv belső rétegeinek helyzetéről.

3. Magyar nyelvtörténet. — E. ABAFFY ERZSÉBET az ősmagyar kor fonéma-rendszerének változásairól, a hangváltozás-sorozatokról, új fonémakorrelációk kezdeteiről, illetve kialakulásáról írt meggyőző érvelésű tanulmányt. — BALÁZS JUDIT ómagyar kori forrásokat vizsgál az indulatszók szinonimikája, az egyes lexémák szövegbeli gyakorisága, eltérő grammatikai viselkedése szempontjából. — HAADER LEA a kései ómagyar kor egy sajátos — bár mai nyelvünkben sem ismeretlen — mondatstruktúráját vizsgálja: egy alaptaghoz két azonos funkciójú határozói bővítmény járul, az egyik mondatrészzel, a másik mellékmondatdal fejeződik ki. E szerkezet típus kialakulását kommunikációs, pragmatikai okokkal magyarázza. — S. HÁMORI ANTÓNIA a leíró grammatikákban összekapcsolt határozónak minősített alakokról kimutatja, hogy ezek az ómagyar korban szószervezetek voltak: JókK. 38: *oda a vízhez*; WeszprK. 88: *telliessguel myndqnostul*. Ez a szerkezet típus mai nyelvünkben is kétarcú: ha mindkét elemre külön hangsúly esik, és szünet van köztük, akkor ma is határozói értelmezőként kell elemeznünk: *oda, a vízhez*. — KÁLMÁN BÉLA az *agyon-, alá- és az által- ~ által-* igekötők fejlődésrajzát nyújtja első előfordulásuktól napjainkig. — KOROMPAY KLÁRA az ómagyar kor névszóragozásának műfaji és stílárius jellemzőit mutatja be. Különkülön veszi szemügyre, majd veti össze a különböző szövegtípusok raghasználatbeli jellegzetességeit. Az eltérések okait is igyekszik kifürkészni; esztétikai értékelését örömmel olvassuk, hiszen ez a szempont ritkán fordul elő morfológiai témájú írásokban. — D. MÁTAI MÁRIA bőven adatolja határozószó-rendszerünk alakulásában a korai ómagyar kortól napjainkig kimutatható folytonosságot. Az analógia olyan morfológiai felépítésű határozószókat éltet tovább, illetve teremthet ma is, melyek gyökerei a korai ómagyar korra nyúlnak vissza. Egy szócsoporthoz mutatja be az állandóságot és változást mint a nyelv meghatározó vonását. — NYÍRI ANTAL a MünchK. teljes magyar–latin szótárának kiadását sürgeti a fordítói bizonytalanságok, esetleges hibák kiküszöbölése érdekében. — PAPP LAJOS egy 1552-ből való széphistóriának, a Vitéz Franciscónak szerzője után kutatván biztosnak látja, hogy — szemben az eddigi feltevessel — a vers írója nem lehetett Ráskay Gáspár nógrádi ispán. További vizsgálatok még fényt deríthetnek e széphistória szerzőjének kiletére. — PAPP ZSUZSANNA a VitkK. eredeti példányával való ismerkedésének élményét osztja meg az olvasóval. Az eredeti többlet elárul a scriptor személyéről: anyanyelvről, munkamódszeréről, testi-lelki állapotáról, mint a faksimile kiadás. — PUSZTAI FERENC „Kuruc vitézek *alázatos* folyamodványai” című tanulmánya a címben jelzett kor nyelvhasználatának egy típusát vizsgálja. Szövegelemzése a kérvényekre, memorialéokra, könyörgésekre jellemző sematizáló, már-már üressé váló formulák tényleges belső tartalmát tárják fel. Számba veszi azokat a nyelvi eszközöket, amelyekkel az instanciázók személyesebbé, egyénibbé, egyben nyomatékosabbá teszik mondandójukat. Az elemzések rávilágítanak a kérelmezők emberi-nyelvi magatartására is. — SÁROSI ZSÓFIA a nyelvi analógia kettős természetéről szól: rendszerteremtő és rendszerbontó vonását mutatja be egy tőtípus történeti változásaiban bekövetkezett alak, jelentésbeli módosulásának elemzésével. Mélyen egyetértek a szerzővel, s téziséit, miszerint az analógia megteremti a maga ellentétét, más jelenségekre is vonatkoztathatjuk.

Például ahol és amikor a magánhangzó nyíltabbá válása tömeges, ott és akkor szórványos zártabbá válás is előfordul; tendenciaszerű affrikálódás szórványos dezaffrikálódással jár együtt; stb. — SEBESTYÉN ÁRPÁD az „Árpád-kori szövegeink névutózásához” című tanulmányában az előzményszerkezet → névutós kapcsolat → határozórag-változás vizsgálatának szempontjait összegezi, s figyelmezteti a kutatókat a jelenségek megítélésének buktatóira. Különvéleményét közli egy-egy korabeli adat megítélésében. — SZEGFÜ MÁRIA dolgozatának summázata: a képzőknek a szófaji utalásra való képességük nem természetükből fakadó tulajdonságuk. A korábbi szófaji kötetlenségből több évszázados út vezetett a szófajjelölő szerepig. — VELCSOV MÁRTONNÉ azt vizsgálja, hogy SYLVESTER JÁNOS grammatikájában szereplő, a rendszerbe beépített *jövendőre* határozószó jövőbeliségre utaló funkciója hogyan jelenik meg SYLVESTER Újtestamentum-fordításában, s mi a viszonya a *jövendőre* jövő időnek a csak mellékmondatban honos *-and/-end* morfémához. A szerző a JordK.-ben találja meg a jövőidejűségre utaló *jövendőre* előzményét; ezt SYLVESTER grammatikai eszközként értelmezte s alkalmazta fordítói nyelvhasználatában is. — ZELLIGER ERZSÉBET egy Zsigmond-kori nyelvemlékünk művelődéstörténeti háttéréről tudósít. E korai, XIV. századi vagy a XV. század elejére datálható magyar, cseh, lengyel és német nyelvű, húsvéti népéneket tartalmazó szöveg becses forrása a népzene-történetnek. A szöveg nyelvi elemzéséből arra következtethetünk, hogy először a magyar nyelvű szöveget írhatták le, s lejegyzője németül jól tudó magyar ember lehetett. — ZSILINSZKY ÉVA tanulmányának a címe is jelzi a sokoldalúságra való törekvést, a komplexitást, ahogy választott témáját megjelöli: „A rétegnyelvi és területi szempontok együttes érvényesítésének lehetőségéről a latin—magyar kevert nyelvűség vizsgálatában”. A dolgozatban kényszerűen szűkre szabott, mégis beszédes nyelvi anyag további bűvárkodásra ösztönözheti a kérdés iránt érdeklődő kutatókat.

4. Szótörténet. — BAKOS FERENC újabb adatoknak, főképp SZABÓ T. ATTILA szóföldrajzi-kronológiai térképének tanulsága nyomán — részben korrigálva saját korábbi nézetét — új gondolatokat fogalmaz meg az 'egyéves nőstény bárány' jelentésű *mióra* szavunk román kölcsönzéséről, valamint az alakváltozatok belső magyar nyelvi alakulásáról. — SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE az *esik* és a *hull* ige etimológiáját elsősorban fogalomkörök szerint vizsgálja; táblázatban mutatja be a két lexéma fogalomkörének összefüggéseit. — BALAZS GÉZA az égetett szeszisitalok terminológiáját tárgyalja nyelvtörténeti és néprajzi megközelítésben. — BARABÁS JENŐ a népi építéset szókészletét veszi számba; feltárja az e fogalomkörbe tartozó finnugor, ugor kori, valamint a szláv, német, latin jövevényszavak alaki és funkcionális változásait. — GERGELY PIROSKA dolgozta mintát ad a szinonimikai mikrovizsgálatra: a *kor* és az *idő* főnév jelentéstani, jelentésváltozásbeli összefüggéseit tárja fel. — GREGOR FERENC a szlovák szókészlet magyar elemeiből közül egy csokorra valót. — GUNDA BÉLA számos nép — köztük a magyar — löfösti szokásairól, eszközeiről, módjáról ad hírt. XVII. századi irataink bővelkednek a löföstéssel kapcsolatos közlésekben. A színváltoztatás valószínűleg a rang, az előkelőség kifejezési módja volt. — HARMATTA JÁNOS a *tulok* szavunk, HEGEDŰS ATTILA a *kösöntyű* etimológiájához fűz újabb gondolatokat. — HORVÁTH LÁSZLÓ a TESz. utalórendszerének bővítésére és szócsoportok összefüggéseinek tágabb érzékeltetésére tesz javaslatot; követendő mintát ad a kívánatosnak ítélt eljárásból. — JUHÁSZ DEZSŐ a *Dentümoggyer* előtagja eredetének, értelmezésének könyvtárnyi irodalmához szól hozzá. Nyelvtörténeti és kronológiai érvekkel támogatja a *Dentü* 'Donyec' eredetet. — KAKUK ZSUZSA oszmán-török jövevényszavaink jelentésének a magyarban bekövetkezett változástípusait tekinti át. Az adatok többségében pejorizáció irányában következett be a változás, más esetekben tréfás, bizalmaskodó, népies hangulatú jelentésetolódás következett be; néhány adatban megmaradt az eredeti jelentés; valódi ameliorációs folyamat igen ritka e szócsoportban. — KISS JENŐ a *szilváni* szó eredetét vizsgálja. A TESz. csak valószínű-

síti a szó német eredetét, és 1870-ből való az első adata. A szerző a szőlőkultúrával foglalkozó szakirodalom, valamint hangtani érvek alapján bizonyosra veszi a németből való származtatást; első adata 1844-ből való. — LŐRINCZI RÉKA szerint a sokat vitatott *talpalatnyi* lexéma két külön alakulásfolyamat konvergenciájának eredménye: a) *talpal* ige + *-at* + *-nyi*; b) *talp* + *alja* > *talp* + *alatt* + *-nyi*. — MIKOLA TIBOR az eddig bizonytalan eredetűnek vélt *láb* szavunk szelkup—magyar megfelelését igyekszik igazolni. — MOKÁNY SÁNDOR főképp nyelvjárási jelenségekre építve fűz új gondolatokat néhány szó etimológiájához. Szavainak közlési rendjével is köszönti az ünnepeket: a kezdőbetűk összeolvasásának eredménye: „Isten éltesse!”. Szellemes. — A. MOLNÁR FERENC Ady *ellovan* szavának értelmezésével igazolja, hogy a szótörténeti kutatásban való jártasság hogyan hasznosulhat a stilisztikai vizsgálatokban is. — RÁCZ ENDRE a MünchK. *valvád* és *valvátok* adatait vizsgálva kimutatta, hogy a kódex két *valvád* adata a 'bír' jelentésű igéből, a harmadik pedig a létige *val-* tövéből származó személyragos határozói igenű; a kódex két *valvátok* adata is a létige származéka. Állítását a tőle megszokott — sajnos már folytatás nélkül maradt — igen alapos összehasonlító szövegelemzéssel és grammatikai érvekkel igazolta. — SCHÜTZ ÖDÖN a 'kék madár' jelentésű *kiköcsén* szóról véli, hogy az a kun—tatár solymászoktól kerülhetett a vadászó főurak nyelvébe, de megmaradt rétegnyelvi szinten. Az ugyanezen török nyelvi tövből származó *kökörcsin* 'kék virág' viszont megjárta a jövevényszóvá válás útját. — ZÁRZ GÁBOR az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” munkálatairól, a TESz.-től eltérő gyakorlati megoldásairól tájékoztatja az olvasót. — ZOLTÁN ANDRÁS szlavisztikai szempontból vizsgálja a *karácsony* szó etimológiáját; úgy véli, hogy az albán nyelvből kerülhetett be a Balkánra érkező szlávok nyelvébe.

5. A földrajzi nevek kutatásában nyilvánul meg leginkább az interdiszciplináris jelleg: a történelemnek, a népesség migrációjának (ha szabad így mondani: a történeti szociológiának), a tárgyi és szellemi néprajznak szerves beépülése a nyelvészeti tárgyú írásokba. Természetesen egyéb nyelvészeti kutatások is felhasználják a társtudományok eredményeit, de ennek kényszere a földrajzi nevek vizsgálatában látszik legerősebben. — BALASSA IVÁN a bibliai eredetű magyar földrajzi nevekről szóló tanulmányában különösen a *Bellehem*, s a belőle rövidült *Bellen* személy- és földrajzi név életét, egyes helyeken bekövetkezett köznevelésének okait tárgyalja részletesen. — BURA LÁSZLÓ Szatmárnémeti városnak a XIX. század második feléig keletkezett népi neveit mutatja be 114 szócikkben és 4 szemléletes térképlapon. — FEKETE PÉTER Tiszaszőlős földrajzi közneveit és földrajzi jellegű jelzős szerkezeit gyűjtötte össze és foglalta rendszerbe. — FUTAKY ISTVÁN a szakács foglalkozást jelző Árpád-kori helynév: a *Horó*, *Haró*, *Huró* eredetéről felteszi, hogy talán avar-kori nyelvi maradvány lehet. — GERSTNER KÁROLY fölhívja figyelmünket arra, hogy a hazai nemzetiségek nyelvében élő földrajzi nevek vizsgálata jó lehetőséget nyújt a kettős vagy párhuzamos nevek megismerésére, az elnevezések okaira, a kölcsönhatásokra. Négy szócikkben mintát is ad módszeréről. — HAJDÚ MIHÁLY névtipológiai eszközzel vizsgálja a középkori *-monostora* utótagú helyneveket. Öt fő csoportot különböztet meg: 1. A monostor templomának nevét viselők: *Pentelemonostora*. 2. Az épület jellegzetességére utal a név: *Oroszlán(os)-monostora*. 3. Az alapító nemzetség nevét jelöli az előtag: *Koppánymonostora*. 4. Pusztá személynévi előtagúak: *Ajtonymonostora*; e típusból van a legtöbb: 26-ből 18 tartozik ide. 5. A környezetről kapta a nevét: *Almásmonostora*. — KÁLNÁSI ÁRPÁD nyolevan szatmári település névföldrajzi adataiból a *hegy*, a *hát*, a *gorond* területi megoszlását mutatja be térképlapjaival. — KISS LAJOS már korábban közzétette Kárpátalja helynevei többségének etimológiáját. Az itt közölt tanulmányával, a Huszt környéki helységnevek eredetének leírásával teljessé tette e terület helységneveinek feldolgozását. — KRISTÓ GYULA három erdélyi helynév eredetéről, értelmezéséről szól; forráskritikai érvelése meggyőzőnek látszik. — LIZANEC PÉTER a

történelmi változások nyomán fellépő névadási anomáliákról szól, arról a szakadékról, amely a hivatalos név és az ott lakók nyelvhasználatában mutatkozó névtudat között tátong. — MEZŐ ANDRÁS a *Szegegyház* előtagjának saját korábbi megfejtése és KISS LAJOS magyarázata mellett föltesz egy harmadik lehetőséget: az előtag esetleg színnevet jelöl. — MOLLAY KÁROLY a vegyes népességű területek földrajzi neveinek vizsgálatában és településtörténeti értékelésében az autochton és az importált nevek elkülönítésének fontosságát hangsúlyozza.

6. Személynevek. — KÁZMÉR MIKLÓS a keresztnév → családnév típusba tartozó *Benkő* családnévnek a XV—XVII. századi elterjedtségéről ad képet. A megyei bontásban közölt adattár és a mellékelt térképlap tanúsága szerint a *Benkő* családnév a Székelységben és Vas megyében a leggyakoribb, e két gócból terjedhetett tovább. — MIZSER LAJOS az *Emőke*, *Ilma* és *Lenke* női keresztnemek eredeztetéséhez fűzi hozzá a korábbi megfejtésekkel polemizáló nézeteit. — ÖRDÖG FERENC a készülő személynév-monográfiájának vizsgálati szempontjait összegezi; követendő példát ad a hasonló témával foglalkozó kutatóknak. — SZÁDVÁRYNE KISS MÁRIA Sárbogárd ragadványneveivel foglalkozik, s bemutatja a nyelvi anyag egyfajta szociolingvisztikai rendszerezésének lehetőségét.

7. Tudománytörténet. — BENKŐ SAMU a reformkori Erdély felnövekvő műszaki értelmiségének kiemelkedő személyiségét, DEBRECZENI MÁRTONT ezúttal mint szótárszerkesztőt mutatja be. Munkatársaival együtt a bányászat német szókincsének magyarítására vállalkozott; ennek 2925 szócikket tartalmazó kéziratos anyagából jelentős mennyiségű mutatót közöl a szerző. — DEME LÁSZLÓ a közelmúlt tudományos életének személyes emlékeiről szól. Tanulság a jelen és a jövő számára. — ÉDER ZOLTÁN arra keres választ, hogy igaz lehet-e az az újabban felszínre kerülő nézet, amely szerint SYLVESTER Grammatikájára Guarinonak, az olasz humanizmus egyik legnagyobb nyelvtanírójának meghatározó szerepe volt. A szerző valóban lát azonosságot Sylvester és Guarino (és más korabeli nyelvtanírók) nyelvtan-meghatározásában, de SYLVESTER a grammatikai szabályalkotás módjában egyéni utat követett. — HORVÁTH MÁRIA egy érdekes időbeli egybeesésre hívja fel a figyelmet. GYARMATHI SÁMUEL nyelvtana és Kármán József Fannija ugyanabban az évben jelent meg. GYARMATHI a sajátosan magyar „időszó” nélkül, azaz a névszói állítmányú mondat szerkesztést kívánja népszerűsíteni; Kármán művében pedig uralkodó stílusjegy a nominális szerkesztésmód. Véletlen találkozása ez a nyelvtan tudósának és a szépirodának? Még nem tudhatjuk. — JAKÓ ZSIGMOND őszinte szeretettel és nagyrabecsüléssel rajzolja meg Miskolcz Károly (1809—1870) portréját. Miskolcz műveltsége, életvitele a korabeli vidéki nemesi értelmiség lehetőségeit, törekvéseit és korlátait példázza. Élete végéig foglalkoztatta Bihar megye monográfiájának terve; a kéziratban megmaradt tervezet fontos kortörténeti dokumentum. — KESZTYŰS TIBOR BÓKA LÁSZLÓ ítéletével polemizál Farkas Gyula személyének, munkásságának megítéléséről. — H. LABORC JÚLIA arra emlékezteti az olvasót, hogy az Új Magyar Múzeumban (1850—1860) REGULY ANTAL mint egyetemes emberi értékeket képviselő, az urál-altáji nyelvcsalád első európai hírű magyar kutatója kap méltatást. — LAKÓ GYÖRGY GÜNTER JOHANNES STIPÁNAK 1990-ben megjelent, valamennyi finnugor nyelv kutatásainak történetét magában foglaló művéről úgy nyilatkozik, hogy STIPA a magyar nyelvtudomány eredményeit jobban ismeri és többre értékeli, mint egy-egy hazai kutató. — LŐRINCZE LAJOS felejthetetlen erdélyi nyelvjárásgyűjtő útjairól számol be; sok szeretettel őriz emlékezetében adatközlőit. MIKÓ PÁLNE MÁRTON JÓZSEFNEK táblázatba szedett két német nyelvű magyar nyelvtanát mutatja be. Nagyra értékeli MÁRTON finom árnyalatokat is érzékeltetni képes anyanyelvi tudását. — VOIGT VILMOS APÁCZAI enciklopédiájának jeltudományi értékére mutat rá. E tudományos kézikönyv magyar terminológiája azt sejteti, hogy APÁCZAINAK lehetett valamilyen szemiotikai-szemantikai rendszerről való ismerete. Tudományos értékű jelemé-

letének a teológiai rész a csúcspontja, ezen az úton kellene folytatni a kutatást a forrás után. — ZSEMLYEI JÁNOS dolgozata az elsősorban költőként tisztelt Dsida Jenőt mint kiváló nyelv-művelőt mutatja be.

8. A mai magyar nyelvvel foglalkozó írások témájukat tekintve széles skálán mozognak: az egzakt fonetikai tanulmányoktól (BANCZEROWSKY JANUSZ, BOLLA KÁLMÁN, FÖLDI ÉVA, MOLNÁR ILDIKÓ) a pszicholingvisztikán át (BUKY BÉLA) súlyos elméleti kérdéseket taglaló értekezésekig szinte minden részdiszciplína jelen van a kötetben. — BÉKESI IMRE a *mert bár* és a viszonylag ritka *de bár* kötőszók alkalmazásának jelentésszerkezetét vizsgálja. Összehasonlításuk alapja azonos: egy ellentétesen viszonyított kettős szillogizmus. A szövegben kifejtett vagy implicit formában meglévő jelentéselemeket, logikai tételeket példamondatokon elemzi és ágazatos ábrázolással teszi szemléletessé. — FABIÁN PÁL a rádió sportműsorainak nyelvéről írt élvezetes írásában jónak ítéli a sportközvetítések nyelvét mind az idegenszó-használat, mind a többnyire szellemes képes beszéd tekintetében. Kisebbségi kifogásai megszívlelendők. — FÜLÖP LAJOS Mikes Kelemennek a prózaszövegeibe iktatott versbetétekről szólván megállapítja, hogy a költő Mikes tehetsége messze elmarad a prózáiról Mikesétől, mégis megérdemli a szakember figyelmét. — I. GALLASY MAGOLNA a modern fizika, a kvantumelmélet nyelvi gondjairól, a szokásos nyelvi eszközök használatának ellehetetlenüléséről írt érdekes tanulmányt. A kvantumelmélet szemlélete, a mikrovilág nem írható le a formális logika eszközeivel, fogalmaival s az ezt kifejező nyelvi formával. Az atomelmélet számára nincs a szokásos értelemben vett megfelelő nyelv. Heisenberg e dilemma feloldására a költői nyelvet ajánlja: a „szó második jelentésének” felhasználásával válik lehetővé a mikrovilág jellege. Valóban: a metaforikus nyelv is nyelv, ha konvención alapul, így a „selymes részecske” kifejezés is érthető-érzékeltető, ha nyelvi közmegegyezésre épül e műszót használó közegen belül. — GRÉTSY LÁSZLÓ szókincsünk rétegződését egy szellemes ábrával teszi érzékletessé; az ábra jelzi a különböző rétegek összetartozását, egymásra hatását, egyben egymástól való elkülönülését. A köznyelv köti össze az egyes rétegeket. — HERMAN JÓZSEF a magyar főnévragozás paradigmájának szerkezetéről közöl elgondolkodtató észrevételeket. — JASTRZEBSKA JOLANTA az elmúlt 2–3 év sajtójának nyelvében végbement változásokat vizsgálja; s — elsősorban az ironikus, szellemes hangvételben — a mikszáthi hagyomány újraéledését véli fölfedezni. — KABÁN ANNAMÁRIA „A funkcionális stílusok szemiotikájáról” című értekezésében sok méltatásra érdemes gondolat fogalmazódik meg. Ezek summázata: a szövegtípusokat csak a nyelven kívüli, pragmatikai tényezők és a belső nyelvi ismérvek figyelembevételével jellemezhetjük eredményesen. — KESZLER BORBÁLA „A közbevetések grammatikai arculata” című tanulmányában a következő rendszert alkalmazza: a) A közbevetés szervesen kapcsolódik a mondathoz (6 alcsoport). b) A közbevetés a mondattal vagy annak egy részével csupán szemantikai kapcsolatban áll (2 alcsoport). c) A közbevetésnek csupán modális funkciója van. Öröndetes, hogy a korábban jobbára csak a helyesírás, nyelv-művelés és a stilsztika részéről számon tartott jelenség méltó helyet kap a grammatikai kutatásban is. — KIEFFER FERENC és PÉTER MIHÁLY rokon témával foglalkozó — igazi szellemi élményt nyújtó — tanulmányát tanácsos egymás után elolvasni. A két szerző közötti felfogás-, megközelítés- és következtetésbeli azonosságok és különbségek így jól érzékelhetők. — KONTRA MIKLÓS a nyelv-művelő irodalomban állandóan napirenden tartott kérdéssről, a *süksük*-nyelvről ír. Egy reprezentatív felmérés eredményeinek alapján állítja, hogy a megkérdezett személyeknek sem nyelvtani intuíciói, sem nyelvi gyakorlatuk nem tér el egymástól iskolázottságuk szerinti bontásban. — LACZKÓ KRISZTINA rendszerbe foglalja azokat a számneveket és azokat a (nem személyes) névmásokat, amelyek személyragot kaphatnak: *hármótok, melyikünk* stb. Jó érzékkel keresi az ilyen alakulatok helyét a nyelvtani rendszerben. Érdeklődéssel várjuk a folytatást. — PÓLYA KATALIN a kívánó mondatok új

típusú rendszerezését mutatja be. Sok finom megfigyelése révén lehetőség nyílik az óhajtó és felszólító mondatok árnyaltabb megítélésére. — POZSGAY ILDIKÓ a *-ban/-ben* : *-ba/-be* ragpár előnyelvi helyzetéről, a velük kapcsolatos anomáliákról szól. Az okok keresésében ajánlatos visszanyúlni az ómagyar korhoz is. — SZENDE ALADÁR a nyelvtörténetnek az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét hangsúlyozza; módszertani tanácsokat is ad a nevelőknek. — SZÉPE GYÖRGY a három irányú névutók és határozószók mai rendszerét, az elemsorok egymáshoz való viszonyát értelmezi. — WACHA IMRE a beszélt nyelvi szövegek vizsgálatának, elemzésének, a megnyilatkozás-határ megállapításának gondjait osztja meg az olvasóval.

9. Nyelvjárások. — BALOGH LAJOS a kárpátaljai Nagydobrony nyelvjárásában talált palóc nyelvjárási vonásról tudósít. Több ezzel kapcsolatos kérdés tisztázását későbbre ígéri. — BOKOR JÓZSEF nyelvjáráskutatásunk mai gondjait veszi számba. Bizonytalanságot észlel mind a kutatási célok, mind a kutatási módszerek megválasztásában. Sürgető feladat a kétségek eloszlátása „Hogy a jelen ne valljon szégyent a jövő előtt . . .”. — FAZEKAS TIBORC a Salzburgi Egyetemen kifejlesztett számítógépes adatfeldolgozásról számol be. Speciális megoldásokkal „örökéletűvé” és hallhatóvá teszük a nyelvjárási anyagot, jelentősen kitérítve ezzel a felhasználás lehetőségeit. Egyidejűleg dia- és videoképeken megőrik a vizsgált nyelvjárási terület tárgyi világát. A nyelvjáráskutatást szívügyének tekintő magyar kutató reakciója e közleményre csak egy fájdalmas sóhaj lehet. — FODOR KATALIN a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében észlelhető idegen hatást percpiciós módszerrel vizsgálta; ennek eredményeit adja közre. — GUTTMANN MIKLÓS Ják községből való, 1852 és 1901 között kelt, a paraszti gazdálkodás fogalmkörét tartalmazó feljegyzések nyelvi anyagát ismerteti. Célja: az adatok nyelvjárástörténeti hasznosítása. — B. LŐRINCZY ÉVA az Új Magyar Tájszótár munkálata során föltárt, a keresztnevekhez kapcsolódó köznevek egy csoportjából közöl érdekes mutatványt, elemzést. — MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a muravidéki nyelvjárásgyűjtésének eredményét veti össze a Nyatl. csaknem 30 évvel korábbi, Kóton (Ju-I.) gyűjtött nyelvi anyagával. Kimutatja, hogy a valódi tájszók aránya erősen csökkent, az alaki tájszóké viszont növekedett. Ennek oka: a hangtani jelenségek viszonylag hagyományörzöbkek, mint az életmódváltozás hatásának jobban kitett valódi tájszavak. — PALÁDI-KOVÁCS ATTILA a Karas folyó bal partján, a román határ tövében fekvő Udvarszállás településtörténetével, néprajzi hagyományaival, a népesség nemzetiségi megoszlásának változásaival, valamint nyelvhasználatával foglalkozik. Úgy látja, hogy a korábbi feltevésekkel ellentétében a lakosság eredethagyománya, folklórja és nyelvhasználatának számos vonása palócossá jellegű. — PENAVIN OLGA páratlan eltökéltséggel és erővel kutatja és tárja fel nyelvterületünk déli részének nyelvjáráseit. Ez esetben 31 bánáti településen végzett gyűjtőmunka eredményéről, Bánát nyelvjárási atlaszának elkészültéről, a gyűjtés során szerzett tapasztalatairól tudósít, mindnyájunk örömeire. — RÓNAI BÉLA Szekszárd-Felsőváros nyelvében vizsgálta az *ö* : *ē* : *e* hangviszonyt. Ebben a bizonyára erősen *ö-ző* nyelvjárási alapra épült városban nagy eltolódás észlelhető a zárt *ē* javára, de a nyílt *e* irányába való elmozdulás is előfordul. — SZABÓ GÉZA arra figyelmeztet, hogy a dialektológiai vizsgálatokban a szótag szerepének méltó helyet kell kapnia, tanulságai hasznosíthatók lennének a nyelvtörténet számára is. A rövid :hosszú magánhangzó-korreláció kialakulásával és mai nyelvjárási állapotával kapcsolatban egy sor kérdést fogalmaz meg; ezek egy részére talál magyarázatot, mások további kutatást igényelnek. — SZABÓ JÓZSEF napjaink tudományos életének túlzott specializálódási törekvésével állítja szembe Benkő Loránd életművének sokoldalúságát. E nagyívű pályának a nyelvjáráskutatói, nyelvjárástörténeti vonalát értékeli, elemzi, méltatja. — SZABÓ T. ÁDÁM az Erdélyben folyó nyelvjáráskutatás történetét vázolja fel a múlt századtól napjainkig. Fejet hajt a nehéz körülmények között dolgozó erdélyi nyelvészeknek mindnyájunk tiszteletét kiérdemlő gazdag eredményei előtt. — VEGH JÓZSEF a nyelvjáráskutatók élő lelkiismereteként vitatja

azt a nézetet, amely szerint ma már reménytelen vállalkozás a nyelvjárási alapréteg kutatása. Szerinte még meg lehet találni az archaizmusokat, s nem csupán a nyelvhasználat passzív rétegében, bizonyos szituációkban ma is használják e régies formákat, csak „ki kell verni” a beszélőkből.

*

Elnézést kérek azoktól a szerzőktől, akiknek munkájáról ebben az amúgy is hosszúra nyúlt ismertetésben nem emlékeztem meg. Nem egy közülük éppen gazdag gondolatosságával, bonyolult érvrendszerével tűnik ki, ezért külön, részletes méltatást igényelne.

10. A kötet végén a szerkesztők közreadják BENKŐ LORÁND tudományos munkásságának nyomtatásban megjelent jegyzékét. Az összeállítás SCHMIDT GYULÁNÉ filológiai pontosságát dicséri. — Végül szó- és tárgymutató segíti az olvasót a kötetben való eligazodásban.

G. VARGA GYÖRGYI

A Régi Magyar Kódexek sorozat első 14 kötete

Rendkívüli jelentősége egyrészt a kódexek hasonmásának és betűhű átiratának közzétételében, másrészt a kiegészítő filológiai szerelésben és ennek minőségében jelölhető meg. Nyelvemlékeink e különösen becses darabjai közül megfelelő közzétételben mind ez ideig csak igen kevés látott napvilágot. Jóllehet — az idestova 200 évet is betöltött — magyar kodikológia művelői közül MÉSZÖLY GEDEON már századunk elején megindította a modern kívánalmakat is kielégítő, teljeseen megbízható átiratban való szövegközlés programját. Tervezett sorozata, az Új Nyelvemléktár azonban sajnos csak egyetlen kötetig, a BécsiK. közzétételéig jutott el (Bécsi Codex. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Első füzet (. . .). Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Bp., 1916.). Mészöly sorozatának (mint arra címe is utal) természetesen megvolt a maga — szerényebb kívánalmaknak még jól megfelelő — előzménye. Ez a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1874 és 1908 között megjelent (a JordK. kivételével az akkor ismert teljes anyagot 15 kötetben közzétevő), de paleográfiai hűség tekintetében csonkább értékű, döntő részben VOLF GYÖRGY nevéhez fűződő Nyelvemléktár sorozat. Ennek előde pedig még a Magyar Tudós Társaság által DÖBRENTÉI GÁBOR közreműködésével indított Régi Magyar Nyelvemlékek (1838 és 1846 között I—III, IV/1. kötet, 1888-ban IV/2. és V. kötet) sorozata volt (mindezekről l. SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. Bp., 1952. 50—1).

Azt persze, hogy e hajdani (sok tekintetben mai napig is nélkülözhetetlen, de immár csak nagyon nehezen hozzáférhető munkaeszköznek számító) sorozatok egyáltalán megindulhattak, nemcsak a tudósi, kutatói ügybuzgalomnak, hanem az intézményi támogatásnak is köszönhetjük. Az Akadémia tudniillik mindjárt indulása után felismerte a kódexpublikálás nagyon nagy fontosságát. A tudósi igyekezet és az intézményi támogatás meglétéhez viszont kellőképpen formálódó közérdeklődésnek (következésképpen például vásárlóközönségnek) is ki kellett alakulnia. Hogy a múlt század elején már milyen sokan fordulnak törődő, gondoskodó érdeklődéssel, féltéssel e felé az emlékanyag felé, arra nem kis mértékben éppen a jelen sorozat munkálataiban részt vevő kodikológusok kutatásai nyomán előkerült kéziratörténeti adatokból is következtethetünk (l. az egyes kötetek bevezetőinek adatait, melyek többek közt arról is tájékoztatnak, hogy most megjelent kódexeinknek nem kevesebb, mint fele ajándékozással került jelenlegi őrzési helyére, többnyire 1803 és 1896 között).

A közérdeklődés ilyen irányba terelődését kiváltó egykori okok természetesen igen sokfélék lehetnek. A szakmabelieket, s köztük nem utolsósorban az éppen Döbrenteiét illetőkkal kapcsolatban teljes bizonyossággal számolhatunk a XVIII. század végi tudomány-szervező, tudománytervező kezdeményezések indukáló szerepével. Így többek között az Aranka György-féle Nyelv művelő és Kéziratkiadó Társaság eszméjének buzdító hatásával. Azt is tudjuk, hogy Aranka tervezetének fontosságát Döbrentein kívül mások is azonnal felismerték, hiszen véleményezésére az erdélyi országgyűlés 1791-ben már bizottmányt jelölt ki (ezt és a Döbrenteivel kapcsolatos vonatkozó adatokat illetően is I. SZABÓ T. ATTILA, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár. 1943. 8–10*). A hasonló korai próbálkozások talán leginkább „kézzel fogható” eredményre (I. gyulafehérvári Batthyaneum) jutó képviselője, a magyar kodikológia megalapítójának tekinthető Batthyány Ignác (1741—1789), aki a Pray Györgyöt és Katona Istvánt is útjára indító Schmitth Miklós (1707—1767) tanítványa volt Nagyszombatban. Batthyány Schmitth révén kerülhetett tehát sorsformáló kapcsolatba a korszak jezsuita tudományosságának egyik fontos vonulatával, az adatgyűjtéssel, forrásfeltárással és forrás-kritikával.

Mindezek hatására élete végéig lankadatlanul kutat, gyűjt, feldolgoz, publikál. Elsőként jelenteti meg Gellért püspök munkáit. Tudós társaság szervezésén fáradozik. Társaságának már legelső „tervfeladatai” közt szerepel Árpád-házi Margit perének és legendájának kiadása. Mivel még pályája kezdetén hosszabb ideig volt alkalma a római egyházi levéltárak anyagának tanulmányozására, bizonyára saját ismereteire alapozva foglalta bele — először JAKÓ ZSIGMOND közzétételében napvilágot látott — programtervezetébe a következőket: „Dominus Eötvös edet Processum super virtutibus et miraculis beatae Margarethae Hungariae a Philippo Strigioniensi archiepiscopo circa annum 12/72/ confectum nunquam editum, addet dissertationem, aut plures pro arbitrio, et si ampliorem segetem invenerit, poterit etiam in Actis sequentis anni comparere aliqua dissertatio, quae primo anno perici non poterit.” E sorok idézését azért gondolom hasznosnak, mert a RMKód. 10. kötetének bevezetőjében a 19. lapon ezt olvashatjuk: „1272-ben bátyja (ti. a Margité), V. István kérte a pápától Margit szentségének kivizsgálását. A pápa Fülöp esztergomi érsekprímást bízta meg a tanúkihallgatások lebonyolításával. A vizsgálat befejezése Fülöp primás váratlan halála miatt elmaradt. 1276-ban Erzsébet hercegnő, V. István leánya kérte a vizsgálatok folytatását. V. Ince pápa ebbe beleegyezett, a vizsgálat még abban az évben megtörtént, a jegyzőkönyv első példányát Rómába vitték, a másolatot a zárdában hagyták, de most a pápa halála miatt maradt el a folytatás.” (A kodikológus és könyvtáralapító Batthyányról I. JAKÓ ZSIGMOND, Batthyány Ignác, a tudós és tudománysszervező: Erdélyi Múzeum LIII [1991.], 76—100).

A fenti előzményekhez is szorosan kapcsolódó XIX. századi publikációs tevékenység azonban érthető okokból ugyan, de még nem jut el annak felismeréséig, hogy a forrásoknak az eredetét minden szempontból teljes pontossággal visszaadó formában kell forgalomba kerülniük. Ez az igény tudniillik csak valamivel később alakul ki. Kielégítésére Mészöly sorozata lett volna hivatott. Csakhogy ez 1916-ban indult. . . Az Új Nyelvemléktár hamvába holta miatt a kutatás továbbra is kénytelen volt tehát a XIX. századi elődök közzétételeivel beérni. A helyzet jobbrafordulásának reménye csak évtizedek múlva, 1942-ben, a Codices Hungarici megindulásával csillant föl. Ez újabb sorozat első megjelent kötete a JókK. hasonmását tartalmazta (A Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete és a Stockholmi Magyar Intézet kiadása. Bp., 1942.). Előszavában PAIS DEZSŐ a hasonmásban való közzététel fontossága mellett (átírat, latin megfelelők, jegyzetelés csak később járul a kötetekhez) azzal is érvel, hogy az ilyenfajta megjelentetés némiképp helyettesítheti a megsemmisülés veszélyének is kitett eredetiket (I. CodHung. I. Előszó VI).

A CodHung. elindulása utáni 43 év és az azt követő esztendőök vonatkozó eseményei röviden a következők: A sorozatban 1986-ig 6 mű jelent meg (a JókK., AporK., GuaryK., PéldK., CornK., MünchK., WinklK. szövegkiadása latin megfelelővel együtt). Közben a CodHung. sorozattól függetlenül 1944-ben a Balassa-kódex hasonmása és betűhű átírata (Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi VARJAS BÉLA. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Bp.) is napvilágot látott. Később a Münchener-kódex hasonmása és újabb átírata (Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. I. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen unter Mitwirkung von GYULA DÉCSY. Herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Otto Harrassowitz. Wiesbaden, 1958. Mégpedig a Gragger Róbert alapította Ural-Altäische Bibliothek sorozatban a Fortsetzung der „Ungarischen Bibliothek“ VI. köteteként. Majd: Der Münchener Kodex. II. Das Ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert. Buchstabenreuer Abdruck: Herausgegeben von GYULA DÉCSY. Otto Harrassowitz. Wiesbaden, 1966.). 1977-ben a művészettörténeti szempontból is fontos Festetics-kódex fekete-fehér hasonmásban (Közléteszi MOLNÁR JÓZSEF. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Magyar Kódexek. Bp., 1977.). 1984-ben pedig a különleges szépségű Jordánszky-kódex színes hasonmása (Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről (1516—1519). Helikon Kiadó. Bp., 1984). (E két utóbbi magyar nyelvű kódexünk művészettörténeti jelentőségével kapcsolatban is l. legutóbb TÖRÖK GYÖNGYI, Középkori magyarországi könyvfestészet: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, Budavári Palota 1985. november 12—1986. február 28. Bp., 1985. 45—7, 162, 166 és uo. a vonatkozó irodalom is.)

Körülbelül négy évtized alatt tehát összesen kilenc magyar nyelvű kódex modern hasonmásának kiadása és néhánynak a szakmai apparátussal teljesebbé tett átírata jelent meg. A CodHung. IX. kötetének (ennek munkálatait már BENKŐ LORÁND akadémikus vezette) Előszava ezért is hívja fel ismételtlen a figyelmet a forrásmentés rendkívüli sürgősségére: „A tudományos igények és a nemzeti múlt, illetőleg nemzeti kincsek iránti érdeklődés kielégítésén túl középkori kézirataink állapotának egyre inkább érzékelhető és mindmáig feltartóztatathatatlan romlása új hangsúlyt ad a kezdetben csak második helyen említett célnak: az anyagmentésnek. Felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincseink csak megfelelő tudományos apparátussal kísért elegendő példányszámban való közreadásával őrizhetők meg a jövőnek ...” (i. h. 7).

Mindezek után pedig 1985 és 1992 között, tehát hét év alatt az egykori Nyelv- emléktár belső címét (Régi magyar codexek) mai helyesírással tovább vivő Régi Magyar Kódexek sorozat már tizennégy középkori kódexünk modern elvek szerinti kiadásával törleszt a régi adósságból. (Más tudományterületek eredményeinek hasonló alakulásával kapcsolatban legutóbb l. SZEGŐ LÁSZLÓ ismertetését: Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Adegavensium illustrata I. (1301—1305). Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest—Szeged, 1990: MNy. LXXXVIII, 494—5; és bármennyire sajnálatos, még igen sok hasonló cezúra okozott talán már soha helyre nem hozható károkat).

Az 1985-ben indult RMKód. munkálatai BENKŐ LORÁND vezetésével folynak. Nagyobb részt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén, kisebb részben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A sorozat intézményi gazdája a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Az előkészítéshez, kivitelezéshez nélkülözhetetlen anyagi támogatás pályázati forrásai a MM, az OTKA, az MTA, továbbá a Kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása program.

Az eddig megjelent kötetek a következők: 1. Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521; — 2—3. Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede; — 4. Kinizsi Pálné imádságos könyve. Czech-kódex. 1513. — 5. Kriza-kódex. 1532; — 6—7. Simor-kódex.

Krisztina-legenda. XVI. század eleje; — 8. Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede; — 9. Szent Domonkos élete. Domonkos-kódex. 1517; — 10. Szent Margit élete. 1519; 11. Virginia-kódex. XVI. század eleje; — 12—13. Középkori apácáink élete és imádságai. Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525; — 14. Régi imák, példák, elmélkedések. Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede.

A megjelent kódexek mindegyike Magyarországon van. Egy közülük (a Miskolci Töredék) a miskolci Lévay József Tudományos Könyvtár tulajdona, négy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáráé, négy a Budapesti Egyetemi Könyvtárnak, öt pedig az Országos Széchényi Könyvtárnak a birtokában, őrzésében található. A tizennégy közül háromnak az esetében került sor újabb állagmegőrző restaurálásra (1938: Miskolci Töredék, 1980 [sic!]; Weszprémi-kódex, 1988 [sic!]; Lázár Zelma-kódex).

A Régi Magyar Kódexek munkálataiban részt vevők közül már a CodHung. kötetekinek közzétételében, illetőleg előkészítésében is közreműködött: P. BALÁZS JÁNOS, PUSZTAI ISTVÁN, illetőleg E. ABÁFFY ERZSÉBET, BÁNKI JUDIT, FODOR ADRIENNE, KOROMPAY KLÁRA, MADAS EDIT, PARRAGI MÁRTA, SIPOS PÁL, VEKERDY LILLA. A RMKód. 1—14. számának közzétevői, illetőleg a bevezető tanulmányok írói (a megjelenés sorrendjében): PUSZTAI ISTVÁN (4), N. ABÁFFY CSILLA (3), CSAPODI CSABA, VEKERDY LILLA (2), KOMLÓSSY GYÖNGYI, P. BALÁZS JÁNOS, KOVÁCS ZSUZSA (2), PAPP ZSUZSANNA (a szerzők neve után zárójelbe tett számjegyek e sorozatbeli munkáik számát jelölik). Az előkészítő munkálatok további résztvevői (most már egyszerű ábécé sorrendben): DÖMÖTÖR ADRIENNE, FARKAS VILMOS, LÓRINCZI RÉKA, MAGYAR TÜNDE, PÓLYA KATALIN, SIMON GYÖRGYI ÉS SZABÓ T. ÁDÁM.

Az első 11 szám 1000 példányban jelent meg (a SimorK. 200 példányra számozott). A továbbiak sajnos csak 600 példányban. A kiadások műszaki kivitelezői: a Kőbányai Vas-és Acéllöntőde szokszorosító üzeme, az ELTE Sokszorosítóüzeme (illetőleg: Sokszorosító üzeme), a Szövegfeldolgozó Iroda. A szedést legtöbbször a Szövegfeldolgozó Iroda készítette. Kivételt képez a KrizaK., melynek kolofonja arról tudósít, hogy „A kötet az Akadémiai Kiadó közreműködésével jelent meg. Színbontást és a nyomást a Ságvári Nyomda végezte.” A „Szent Margit élete” című kötet kolofonja pedig ezt tartalmazza: „A fotomásolatok az Országos Széchényi Könyvtárban készültek. Hozott anyagról sokszorosítva MTA Sokszorosító, Budapest.” A sorozat egységes méretű kötetek közül lefelé „lóg ki” a KrizaK., felfelé a „Szent Margit élete”. Ezek ugyanis az eredeti kódexméreteket adják vissza. A kötetek borítólapja ugyanezek kivételével fehér színű. Lila, zöld, sárga, barna kiegészítéssel. A KrizaK. borítója fekete, rajta a 25r lap hasonmását látjuk, a MargL. borítója szintén fekete színű, betűi fehérek. A 4. számtól kezdődően a borítókon az illető kódex egy-egy lapjáról készült hasonmás képi látványa egészíti ki a verbális információkat. Tizenegy kötet egységesen csokoládébarna színű műbőr kötést kapott. A KrizaK. sárga műbőrt. A belső címlapok verzója a 4. számtól kezdődően az eredeti mű őrzési helyét, leltári számát is feltünteti. A SimorK.-tól kezdődően az egyes művek kéziratos és mikrofilm-másolatainak leltári adatait is megtaláljuk a bevezetőekben.

Az egyes kötetek a következő egységekből épülnek föl: A) A leletmentés szempontjából legfontosabb rész: a hasonmás, a betűhű átirat és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó jegyzetanyag. — B) Az alapvető fontosságú információkat közlő bevezetők.

A) A közzétevők a tulajdonképpeni kódexszövegek hasonmásain kívül egyes későbbi bejegyzések, possessorbejegyzések és más hasonló szövegek átirás nélküli hasonmásait is megadják (l. 4., 6., 10., 11., 12., 13., 14. kötet). A 14. szám ezeken kívül a Lázár-kódex önmagában is művészettörténeti jelentőségű kötetáblái egyikének hasonmását is tartalmazza (a 11. szám azonban a VirgK. szintén egykorú kötetábláiról sajnos nem tartalmaz fényképmásolatot).

Mint minden jobb minőségű hasonmásnak, úgy az előttünk levőknek is megvan az az előnye, hogy az eredetinel rendszerint jobban olvashatók. Az eredeti mű paleográfiai értelemben majdnem tökéletes visszaadása egyébként csak egészen különleges eljárással készült hasonmások erenye szokott lenni (ilyen e sorozatban csak a KrizaK.-ról és a MargL.-ról készült). Ezért is került a 3. számtól kezdődően az utolsó lap verziójára a képi hűség mértékéről pontosan tájékoztató záradék. Először ez: „A scriptorok kevés tintával vagy egyes rubrummal meghúzott vonalait a hasonmáson csak retussal tudtuk volna láthatóvá tenni. Erről, valamint az áttűnések lefedéséről a paleográfiai hűség érdekében lemondunk. Átiratunk természetesen a hasonmáson nem látható jeleket is tartalmazza” (1. még a további számok hasonló tájékoztatásait is).

A betűhű átirat legtöbbször a hasonmás melletti jobb oldalra került. A KrizaK. esetében azonban a teljes hasonmás és a bevezető után következik. Természetes, hogy az átiratok használhatóságának a pontosságon kívül a törlések, utólagos betoldások, javítások, az olvashatatlaná vált részek következetes jelölésrendszert alkalmazó feltüntetése is elengedhetetlen kelléke. A bevezetők az alkalmazott egyéb megoldások (a színezett részek félkövérrel szedetése, betűvariánsok, kis- és nagybetűk, egybe- és különírások, elválasztások) ismertetésével együtt ezeknek a jelölésmódoknak a megadására is kitérnek. Legszerencsésebb elhelyezésben a tanulmányi rész végét követően a LázK. esetében. A RMKód. átiratainak a CodHung.-éval azonos értékű pontossága akár futólagos beleolvasással is érzékelhető. De figyelmesebb forgatás közben is mindössze egy-két olyan megoldásra lelni, mellyel szemben esetleg fenntartásaink támadhatnak. Ezek a következők: 1. Egybe- és különírás: KrizaL. 11/6: *a ho*: talán egybeírás mellett is lehetett volna dönteni. — 2. Egyéb: BodK. 12v/1: *raznanak bujalkodoknak* a hasonmáson: *raznanak, bujalkodoknak*; LázK. 138v/11: az a hasonmáson: *az*.

Ma már bármely emlékonyag közzétételével szemben eleve magától értetődő elvárás, hogy mind a hasonmásnak mint közvetlen forrásnak, mind az átiratnak a felhasználására való alkalmasságát körültekintő és szakszerű jegyzetanyag is szolgálja. A RMKód. sorozat eddigi számait illetően megnyugvással tapasztaljuk, hogy a közzevők ebben a tekintetben is valóban igen nagy biztonsággal használható kötetekkel sietnek mind a leletmentés, mind a további kutatás szolgálatára. A jegyzetek a KrizaK., a WeszprK. és a MargL. kivételével az átiratot tartalmazó lapra kerültek.

Az egyes művekhez csatlakozó jegyzetanyag az alábbi típusokat képviseli: 1. A Nytár. átirásait helyesbítő megoldásokra figyelmeztető jegyzetek (hasonló eljárásával kapcsolatban l. az Új Nyelvemléktár első füzetének címlapján is szereplő sorait). Ezek olykor Nytár.-beli téves betűolvasatot helyesbítenek: BodK. 18/1: *vees* $\circ$: *vees*, 22/1: *zoreos* $\circ$: *zoross*; SándK. 24/1: *tomloczben* $\circ$: *tomloczben*; SimorK. 14/2: *porciunculaba* $\circ$: *porcionculaba*; WeszprK. 13/4: *ich* $\circ$: *ioh*; 100/2: *mehek* $\circ$: *meliek*; VitkK. 3: *Valamit* $\circ$: *valamit*, 46/3: *bennet*, $\circ$: *bennec*. Máskor központosítást: VitkK. 75/1: a Nytár. vesszőként közöl egy jelet, amely azonban inkább kérdőjelszerű (és funkciója is azé). Előfordul egybe- és különírás dolgában tájékoztató jegyzet: VitkK. 14/1: *el sem* $\circ$: *elsem*, 83/1: szintén a Nytár. különírását helyesbíti *Ianapod*-ra. — 2. Az átirótól választott megoldást indokló jegyzet csak ritkán fordul elő: SándK. 19/1, 21/3; DomK. 95/3. — 3. Ugyancsak ritka az olyan jegyzet, melyben az átiró az átirásban választott megoldással kapcsolatos kételyeiről tájékoztat: ApMélt. 12/1, 14/1, 4/2. — 4. A „figyelmeztető”-nek nevezhető jegyzetek a következő típusokba sorolhatók: a) A kódex íráshibájára figyelmeztetők: VirgK. 18/2; KrisztL. 14/2: *zekezetetnij* $\circ$: talán *rekezetetny* vagy *zegezetetnij*; VitkK. 91/2: *kazhozec* $\circ$: *karhozec*, 38/2: *lelki* $\circ$: *lelki*; stb. — b) Betűk, esetleg szavak tollban maradására, kihagyására figyelmeztető jegyzetek: ApMélt. 46/1; SándK. 15/2, 15/4; VirgK. 69/2, 56/1; stb. — c) Valamely jel, szó stb. másolótól vagy idegen kéztől való származására figyelmeztető jegyzetek: DomK. 6/3 (és máshol is): „a hasonmáson látható

mellékjelek későbbi kéztől származnak”; stb. — 5. „Szolgáltató” jegyzetfajtának nevezhető típust képvisel: DomK. 105/2, 114/2. Ezek tudniillik a jegyzetszámmal ellátott „feljével meg vagy on iruan” hivatkozásokhoz adják meg a megfelelő lap- és sorszámat. — 6. A nagyon fontos, „értelmező, magyarázó” típusú jegyzetek is gyakoriak. a) Ezek olykor valamely morfológiai szerkezet felismerését segítik, esetleg más kódex megfelelő helyének idézésével: ApMélt. 15/2: *Halgassatcha*: Értsd 'hallgassadsza'; KrisztL. 28/3: *Poronkodol* = 'pironkodol, pirulsz'; VitkK. 35/1: *hillet*: Az *ihel* származéka (TESz.) 46/1: megadja a TelK.-beli azonos szerkezetet, 82/1: *hozja*: Talán *hozjan* helyett áll, 89/1: *voluala*: Értsd 'vall vala', de l. még BodK. 1/3, 4 stb. — b) Igen gyakori és nagyon hasznos a latin forrás segítségül hívása. Például íráshiba miatt: WeszprK. 137/2, 3; VitkK. 44/3: *alamisnac*: Tévedésből *t* helyett *c*-t írt a másoló. A latin szövegben: *eleemosynas*.” A másoló téves forrásolvasatára figyelmeztet: DomK. 27/1. A fordítás nehézségére hívja föl a figyelmet: VitkK. 8/1. Előfordul az egykori fordító tévedésére vagy éppen bizonytalanságára való figyelmeztetés és útbaigazítás a latin megfelelő idézésével: KrisztL. 22/5, 24/7, 27/2: „te az mý barátynknak nemzetsegeből uagi”: de genere Aniciorum 'az Aniciusok nemzetségéből' félreolvasása és téves fordítása. De egyéb esetekben is hasznos a latin forrás idézésével való értelmezés: DomK. 27/2, 19/4, 41/2, 3, 219/1, 260/1, 319/2, 100/7.

B) Feltehetően elsősorban amiatt, hogy az anyagmentés további késése megengedhetetlen kockázattal járna, és ezért a mai szakmai közösségnek az értékekkel szemben végképp átruházhatatlan a felelőssége, de bizonyára a rendelkezésre álló — még mindig furcsállhatóan szűkös — anyagi keretek kényszerű tudomásulvétele miatt is kellett a RMKód. vezetőjének és munkatársainak azt a megoldást választaniok, hogy az egyes kötetekhez szükségképpen csatolandó kiegészítő filológiai apparátus és a latin megfelelők dolgában csupán a már napvilágot látott szakirodalom eredményeire szorítkozzanak. Mint azt a sorozatindító szám bevezetője megfogalmazza: „A sok esetben még hiányzó latin megfelelők felkutatásáról és közléséről azonban a sürgető igények és a szűkös anyagiak miatt le kell mondanunk.” Magával az ApMélt.-val kapcsolatban pedig: „Bevezetőnkben a kódex részletes leírását tekintjük feladatunknak, s legfeljebb másokat ösztönzünk arra, hogy kiadványunkat kutatásaik során hasznosítsák.” Az egyébként teljesen jogos szakmai elvárásokkal szemben a sorozat kénytelen tehát korrektül és határozottan elzárkózni.

Mindezek ellenére mégis több ízben tapasztalhatja az olvasó, hogy a hivatkozott szakirodalom eredményeinél többet kap, s találkozik olykor a szakirodalmi megállapítások meggyőző vitatásával is.

1. Jelentős részben a közzevők saját eredménye az egyes kéziratok szabatos és tüzetes kodikológiai, könyvtártani leírása. Ezt a munkát ugyanis több esetben is ők végzik el elsőként. Kéziratbemutatásuk elsősorban az általános adatokat adja meg (méret, állapot, kötés stb.). A papírra írott kódexek esetében a lehetséges provenienciameghatározást is. Ennek köszönhetően derül ki például az, hogy a KrisztL. és a VirgK. papírja meg a KazK. papírjának egy része egyazon szállítmány anyagából került volt ki (ismeretes, hogy a JókK. keletkezési idejének felső határa, az 1440-es év is éppen a papírra vonatkozó vizsgálódás eredményeinek köszönhetően vált kijelölhetővé: l. CodHung. I: XIV). Szerencsés esetben a megmaradt kötéstáblákra vonatkozó adatok ismertetése ugyancsak tárgya a mű leírásának. Talán főként a közvetlenül felhasznált szakirodalom rovására írható azonban, hogy nem kerülnek szóba a VirgK. kötéstábláinak az AporK. kötéstábláival közös vonásai. Hasonló oka lehet annak is, hogy a LázK.-szel kapcsolatban is csupán a GuaryK. és a LányiK. kötéstáblái felé mutató kapcsolatokról értesül az olvasó, az AporK.-hez fűződő hasonló rokonságról viszont már nem. És arról sem, hogy a kötéskor kapott rézkapocs és a fűzőpántok révén a LázK.-tól még további szálak vezetnek az AporK. felé (minderről l. SZABÓ DÉNES: CodHung. II. Bevezetés VI—VIII).

2. A műleírás több adatával ugyancsak a mostani közétevek munkájának eredményeként gyarapodnak ismereteink. Így a kéziratok fasciculusainak részletes adataival, a kódex-képlettel (l. DomK., VirgK., melyek a fasciculusok szerinti felépítést táblázatban, képletben adják meg, a DomK. bevezetője a keretméreteket, sorok számát, az írástükör nagyságát is táblázatban foglalja össze). Néhány esetben a mostani közzétételekor került sor a lapok korábbi összekeveredéséből származó hibák kiigazítására, az eredeti lapsorrend helyreállítására. Így történt a DomK.-szel és a VitkK.-szel. A DomK. bevezetője arra is felhívja a figyelmet, hogy ezúttal az üres lapokat is beszámolták, ezért aztán a mostani közzététel lapszámozása el is tér a Nytár.-belitől. Ugyancsak a Nytár.-tól való lapszámozási eltérésekről értesülünk a WeszprK.-szel kapcsolatban.

3. Különösen örvendetes, hogy a közétevek többnyire kitérnek a scriptori munkát kiegészítő, gyakran szövegtagoló szerepet is betöltő színezés (l. például VirgK.) és a kéziratdíszítés egyéb kérdéseire is (az egyes betűk színezésére az átiratok félkövér szedéssel hívják föl a figyelmet, lévén a hasonmások csupán fekete-fehér színűek). A díszítő elemek olykor csupán regisztráló szóbahozatalakor kissé furcsának tűnik azonban a WeszprK. bevezetőjének következő megfogalmazása: „Arra nézve, hogy a 117., 122. és 135. lapon látható túlzottan cifrázott [kiemelés tőlem — L. R.] iniciálék és a margókon levő díszítmények is a másolótól származnak, már bizonytalanabb az ítélet.” Azt is bátorkodom megemlíteni, hogy a KrizaK.-en kívül talán a CzechK. bemutatásakor is érdemes lett volna (vagy érdemes lenne egyszer) sort keríteni a díszítések behatóbb tanulmányozására. Nekem ugyanis képileg átgondoltnak, megszerkesztettnek és a korstílus szempontjából is figyelmet érdemlőnek tűnik a mű több lapjának ornamentikája (egyes mozzanataiban a „népi reneszánsz” jegyeit vélném felismerni). Mindezek vizsgálata azért is lenne egyszer célszerű, mert a CzechK. éppen nagyvázsonyi keletkezésű, s így alighanem köze lehet a helybeli műalkotások vonzásköréhez is. Kár, hogy a CzechK. bevezetője, bár szóba hozza Kinizsi Pál ma is Nagyvázszyban található sírkövét, nem utal e műalkotás művészettörténetünk szempontjából különösen is becses voltára (erről legutóbb l. Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458—1541. 8. Mai—1. November 1982. Herausgeber und Verleger: Amt der Niederösterreichischen Landesregierung. Abt. III/2 — Kulturabteilung. 678 is).

4. Ugyancsak a jelen sorozaton dolgozók kutatásainak eredményeként jutunk több szempontból is fontos adatok birtokába az egyes művek őrzési helyére kerülésének történetére vonatkozóan.

5. A közétevek néhány esetben a keletkezéstörténettel foglalkozó szakirodalom megállapításának meggyőző érveken alapuló helyesbítésével is pontosítják eddigi tudásunkat. E tekintetben kiemelném például PUSZTAI ISTVÁN megállapítását, mely szerint a BodK. inkább ferences eredetű lehet. Ugyanígy figyelembe veendő majd VEKERDY LILLA gondolja a KrisztL. domonkos eredetével kapcsolatban. Ugyancsak PUSZTAI ISTVÁN hívja föl a figyelmet arra, hogy tévedés, miszerint a SándK. scriptora Ráskai Lea lett volna. E. ABAFFY CSILLA megállapítja, hogy Katona Lajos és Knieszsa István korábbi vélekedésével ellentétben a LázK. nem 6, hanem csupán 5 kéz munkája (a korábban 4.-nek és 5.-nek tartott két kéz ugyanis valójában egyetlen egy lehetett, eltérő helyesírásuk a lemásolt szövegek sajátosságait tükrözheti). A korábbi ismereteket pontosítják, egészítik ki az írástípus-azonosítások (erre vonatkozóan l. néhány kivétellel valamennyi bevezető vonatkozó részeit).

6. Helyesírástörténeti kérdésekben egészíti ki a korábbi szakirodalmi megállapításokat PUSZTAI ISTVÁN az ApMélt., a BodK. és SándK. esetében. KOMLÓSSY GYÖNGYI a DomkK. helyesírásával kapcsolatban kel vitára a korábbi megállapításokkal. A LázK. öt kezének írásrendszerét mutatja be elsőként N. ABAFFY CSILLA (egymással való kapcsolataikat is tüzetesen megvizsgálva).

7. Ha nem tévedek, a CodHung. egyes köteteinek kivételével a szakirodalomban csak a RMKód.-ben került sor arra, hogy a tulajdonképpeni helyesíráshoz hasonlóan igen tanulságos központosási jelek és egyéb szövegtagolási eljárások is vizsgálat tárgyává legyenek (l. pl. BodK., WeszprK., VirgK., VitkK. és MiskT.). Esetenként a scriptor vagy valamely későbbi személy korrektúrajeleinek szóbahozatalára is itt kerül sor először. E vonatkozásban fontos azonban a közzétevők ilyenféle figyelmeztetésére is tekintettel lennünk: „A központosásban és a nagybetűk írásában igyekeztünk a kódexet követni, de ezek vizsgálatkor a fényképet is ajánlatos figyelembe venni” (LázK. Bev. 24). Az ilyenféle intés főként azért indokolt, mert az eredeti mű sajátos rajzolatú jeleit az átírások kénytelenek egyszerűsíteni (l. pl. VirgK., LázK.).

8. Érdemi hozzájárulásként kell számon tartanunk a mostani közzétevők részéről azt is, hogy több esetben újabb forrásmegfeleléseket és -kapcsolatokat azonosítanak. Így PUSZTAI ISTVÁN az ApMélt. szövegében. A BodK.-szel kapcsolatban arra hívja föl a figyelmet, hogy KIRÁLY GYÖRGY korábbi megállapításaiival ellentétben egyes részek esetében a megfelelő latin művel nem csupán tartalmi egyezéstről van szó (RMKód. 2. Bev. 18). Ugyanő ismer föl a WeszprK.-ben Laskai Osvát-egyezéseket, valamint egyes SermDom. egyezéseket. A VitkK.-szel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a megfelelő résszel kapcsolatban HORVÁTH ISTVÁN nem vette volt észre, hogy a kódex 72. lapján túli rész már nem tartozik Szt. Bonaventura reguláihoz (l. Bev. 17). Hasonlóképpen jelentősnek mondhatjuk a bibliaihely-azonosítások sorának olykor éppenséggel számottevő növekedését. Az ApMélt. esetében például a SZERECZ-féle korábbi 46 azonosítás PUSZTAI jóvoltából további 28-cal egészül ki. Ugyancsak ő toldja meg a VitkK. SZERECZ-féle 24 egyeztetését újabb 31-gyel. A SándK. esetében 22 azonosítás köszönhető KOROMPAY BERTALANNÉNÁK. Könnyebbé fogják jelenten a jövő kutatói számára sorozatunk táblázatszerű összefoglalásai a latin forrásazonosságokról (l. CzechK., SimorK., VitkK., LázK.). Kár viszont a megfelelő helyek visszakeresésének elmaradása az ApMélt. 42. és 47. lapján hivatkozott Arisztotelész-locusokat illetően. (Pedig a kérdésnek irodalomtudományunk szempontjából nem mellékes a fontossága. Erről l. például TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 65, 66 is.) Hasznos segédlet a más kódexekbeli párhuzamos helyeket feltüntető táblázatok összeállítása (l. CzechK., KrizaK., SimorK., VirgK., VitkK., LázK.). De igen jók az egyes kódexszövegek forrásait és összefüggéseiket ágrajz segítségével szemléltető összefoglalások is (l. pl. DomK., MargL., VirgK.).

9. A korábbi kutatási eredmények teljességre törekvő értékesítését jelenti az is, hogy az egyik-másik adományozó személyére vonatkozó fontosabb (akár nemleges) információk is belekerültek a művek sorstörténetét bemutató bevezető tanulmányokba (l. elsősorban LázK. Bevezetés 12—3, valamint a WeszprK. bevezetőjének 12. lapján olvasható adatokat). Ugyancsak hasznosnak tekinthetjük a MargL.-hoz és DomK.-hez írott bevezetőkben a Ráskai Leára vonatkozó adatoknak, Margit életrajzi adatainak, az alakjával foglalkozó irodalmi, művészeti alkotásokra vonatkozó adatoknak, valamint a Szent Domonkosra vonatkozó adatoknak a forrásokból való átvételét, illetőleg újabbakkal való kiegészítését.

Végezetül azt is meg kell említenünk, hogy a valóban rendkívüli fontosságú, régi adósság tekintélyes részét rövid idő alatt törlesztő sorozatnak egy-egy megoldása nem tűnik elég megnyugtatónak, és néhány hiányosságot is találni egyik-másik számban. Így például az ApMélt. 27. lapjának jegyzetei a TESz. hivatkozott címszavait nem emelik ki. Ugyane szám meg a következőnek a fülszövege is közli a borítólapp tervezőjének, Császár Andrásnak a nevét, a többiek azonban erre már nem térnek ki. Kár, hogy a BodK. bevezetőjéből nem derül ki a kódex névadásával kapcsolatban, hogy kinek emlékezete előtt tiszteleg a munka Toldy adta neve. Ugyancsak a BodK. bevezetőjében (17) szerepel a következő forráshivatkozás: „Köhler, Kl., Schriften, II”, a szakirodalmi jegyzékében azonban nem találjuk meg a

szükséges további információkat. Egészen elvétve, de sikerületlenebb megfogalmazások is előfordulnak. Így a BodK. Bevezetésében (20. l. első bekezdés): „... Beda Venerabilis Historia Ecclesiasticajának ötödik könyvének XIII. fejezetében (. . .) keresendő.” Számomra legalábbis nem világos, hogy a WespK. esetében az őszösvetségi helyek azonosítása miért került lapalji jegyzetbe. A VirgK. bevezetőjéből nem derül ki, hogy pontosan kitől származik a bibliai helyek azonosítása (igaz, a szakirodalmi részben ott találjuk SZERECZ A. IMRE vonatkozó munkájának adatait). Ugyanez a bevezető nem adja meg a hasonmása kicsinyítésének arányát, mint ahogy ezt más kódexek esetében sem mindig tudjuk meg. Úgy tűnik, a VirgK. bevezetőjének 22. lapján hivatkozott latin források hiányoznak az irodalomjegyzékből, s így e rész hivatkozásai (l. *Legenda aurea*: GRASSE-kiadás, *Vitae patrum*, ROSWEYDE-féle kiadás stb.) túl szűkszavúak ahhoz, hogy könnyen vissza lehessen keresni az adatokat.

Sajnos maradt a bevezetőkben néhány sajtóhiba is. Ezek közül a sorvégi elválasztások esetei feltehetőleg a számítógépes tördelés rovására irándók: DomK. bevezetője 10/24—5: *Kult-/sár*, 19/2—3: *fejzetes-/zámai*; VirgK. Bevezetés 10/11—2: *el-/öbbiekhez*. Az ApMélt. bevezetője (10) szerint a mű először a Nytár. VII. kötetében jelent meg (az irodalomjegyzékben azonban helyesen: Nytár. VIII.). A SimK. bevezetőjében (8/21) zárójelhiánnyal találkozunk, a SándK. Bevezetésében többször is túl kicsik a szóközök (12, 16, 18, 24), a MargL. bevezetője 32. lapján (a szakirodalmi jegyzékben) ez áll: „... Vita (...) *margaritae*” (a szövegben természetesen *Margaritae*).

Ugyancsak „technikai” jellegű kritikai észrevételek tehetők a kötéskor becsúszott hibák miatt. A birtokomban levő BodK.-ben a 21. lap kétszer szerepel, a 22. pedig üres, s így a latin megfelelők lelőhelyeinek táblázata csonkán marad, a DomK. 19. és 43. lapja között többször is zavaró lapfölsleg fordul elő, a LázK. egyik példányában a 246. és kk. szerepelnek kétszer, s ugyanebben a 125—6. között oda nem illő lapot látok, a VirgK.-nek a kolozsvári magyar tanszéken levő példányában a 141. 4. lapok ismétlődnek.

Szorosan vett szakmai vonatkozású, tehát érdembelinek számító megjegyzésem csak néhány lenne. Ezek mind a jegyzetanyagra vonatkoznak. Úgy vélem, elkelt volna a jegyzetelés a következő esetekben is: DomK. 128/13—4: „evmagat fevdre *le teryezkevdueen*”; VitK. 23/11: *vakirql*; 24/16: *terdelpegele* 'terdepeljél le', 57/12, 13—4: *olasrql*, „*olasnac udeyre*” ('alvás' — vö. TESz. *alszik* a. is); LázK. 178/10: *retetod*, 147/11: *ggy* 'geggyeglen', 182/7—8: „*mi valchagwnert*.” A DomK. 157. lapjának jegyzete miatt érdemes előbb magát a forrást idéznünk: 156—7: „jordanus mester tartuan ev tyztassagos kezeyben az mý edesseges kegesseges atýanknak zent damancosnak feýet : es tarta *meg chokolnj* ev fyaýnak : O mely edes *pacem* ez vala zeretevým” — a jegyzetek írója, KOMLÓSSY GYÖNGYI ehhez fűzött lapalji megjegyzése: „A latin acc. exclamacionis magyar szövegben való szereplése nem magyarázható, mivel a forrásban ez a mondat nem szerepel.” Magam azonban ide kapcsolhatónak vélem HORPÁCSI ILLÉS egy dolgozatának vonatkozó megállapítását: „Sajátos módon keletkezett *békél* igénk is. A 'csókol' jelentésű alakok arra vallanak, hogy bennük a *béke* szó az egyházi latin *pax* egyik jelentésében: 'békecsók' értelemben szerepel. így támadt a képzett igének 'békecsókot ad', azaz 'megszentelődik' stb. jelentése. Csoportnyelvi használatban ma is él a *pax* és a *paxol* egyházi üdvözlésformák jelölésére. (Másként TESz.)” (Ny tudÉrt. 89. sz. 141). L. még Klev. 50. sz. levél jegyzetanyaga.

Az természetesen a fenti kisebb fontosságú észrevételektől függetlenül is nyilvánvaló, hogy sorozatunk a megjelenés tényével és kísérő filológiai apparátusával is kiválóan szolgálhatja a korszakról kialakult képünk sokkal pontosabbá, teljesebbé, ellenőrizhetőbbé és így hitelesebbé tételét. Gondoljunk csak például a már idézett bevezetők jóvoltából a korábbinál is világosabban kirajzolódó, olykor szinte szövevényes kapcsolathálózatra, mely legkülönbözőbb kódexeinket oly sokszorosan fűzi egymáshoz (ezért sem igen valószínű, hogy lettek volna e korban „magányos” kódexek), E kapcsolathálózatnak az ismeretében még több

okkal számolhatunk reformáció előtti határozott irodalmi nyelvi közönselyvűséggel is. Amely egységesség azonban nem csupán a korabeli szellemi központok és kisebb telephelyek egymás közti rendszeres érintkezésének, erős összefonódásának folyamánya, hanem annak is, hogy e helyek — különben sokféle kötődésű — szellemi élete ráadásul országos, sőt kontinentális, azaz összeurópai értelemben is közös forrásokból táplálkozott. A furcsa tehát éppen az lenne, ha az egymás közti hosszas és folyamatos kapcsolatok, a közös forrásokból való merítés, nem termett volna olyan mérvű irodalmi közönselyvűséget, mint amilyen akár az egyes munkák párhuzamos műfordításrészeleiből is egészen világosan kitetszik (l. például az egyéb szempontból is tanulságos — alapmotívumában különben János 15: 1-re visszavezethető — Szent Brigitta-imák különböző fordításvátozatait: a már megjelent WinklK., CzechK., KrizaK., továbbá a remélhetőleg belátható időn belül megjelenő PozsK., GyöngyK., ThewrK. és GömörK. megfelelő helyein). Akár csak az itt szóba hozottakat figyelembe véve is minden bizonnyal jogos lehet feltennünk tehát a (remélhetőleg „költői”) kérdést: nyelvtudományunk és szellemi életünk testvérterületei számára nem lenne vajon végképp nehezen menthető mulasztás a RMKód. továbbvitelének késlekedése?

LŐRINCZI RÉKA

Két tanulmánykötet a kétnyelvűségről

Tanulmányok a kétnyelvűségről: Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I. Szerk. GYŐRI-NAGY SÁNDOR ÉS KELEMEN JANKA. Budapest, 1991. 132 l. és Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Budapest, 1991. 163 l.

I. A kétnyelvűségről szóló irodalom zavarba ejtően nagy, s már jó ideje áttekinthetetlen. Ehhez képest meglepően szerény hozadékúak a volt szocialista országokbeli kétnyelvűség-kutatások (pedig téma és ok bőven lett volna e vizsgálatokra). Ennek következtében ismereteink igencsak hiányosak ennek a térségnek a nyelvhasználati helyzetéről. Az ismertető kötetek tanulmányait olvasva arra is rájövünk, hogy nem kevés illúzió rabjai voltunk, sőt tán vagyunk is még.

Könnnyű megjósolni: a kétnyelvűségkutatás látványos föllendülése előtt állunk. E kutatások szorgalmazása a magyar nyelvtudományban — mondhatnám — természetes köteleesség. Egyrészt ugyanis olyan nyelvről van szó, amely nyelv beszélőinek közel harmada az országhatárokon kívül, ezért a két- vagy többnyelvűség különböző fokú állapotában él. Másrészt Magyarországon is vannak nyelvi kisebbségek, s ezeknek a tagjai szintén kétnyelvűek (a fenti értelemben). A kétnyelvűségkutatást gyakorlati okok sürgetik elsősorban. A nyelvhasználat kérdésköre nyelvi nem homogén társadalmakban nem mai keletű, de ma is igen bonyolult társadalmi és oktatási ügy, egyszersmind kényes politikum. Ahhoz, hogy e téren az érintett országok a gyakran emlegetett XX. század végi európaiság igényei szerint előbbre jussanak, változtatniuk kell eddigi nyelvpolitikájukon — kinek többet, kinek kevesebbet. Ahhoz viszont, hogy korrek és megalapozott nyelvpolitikai döntések születessenek, tudományos tényfeltárásokra s elemzésekre van szükség. Ennek nyelvészeti részét elsősorban a szociolingvistáknak, köztük a kétnyelvűségkutatóknak kell elkészíteniük.

Folyóiratunk fontos feladatának tekinti a magyar — bármely más nyelv kapcsolatos két- és többnyelvűség kutatásának figyelemmel kísérését, e tárgy körben tanulmányok, recenziók, adatok közzétételét, tehát ezeknek a kutatásoknak az ösztönzését is. Ennek jegyében ismertetek két idevágó tanulmánykötetet. Előrebocsátom: a tanulmányok egy része számos statisztikai adatot, forrásokkal igazolt tény, idézeteket közöl. Ezeken lehet

csodálkozni, lehet örülni nekik, lehet bosszankodni miattuk, de tudomásul nem venni nem lehet őket. A statisztikák persze mindig kellő körültekintéssel kezelendők, mert közismert, hogy a demográfiai felméréseket, e felmérések bizonyos kategóriáit a legjobb szándék mellett is kísérhetik bizonytalansági tényezők (l. alább).

2. 1989-ben Budapesten tartották az I. Kárpát-medencei kisebbségi kétnyelvűségi tanácskozást. Húsz előadás elemezte a magyarországi nemzeti kisebbségek s a szomszédos országok magyarságának nyelvi helyzetét. Románia kivételével a térség minden állama képviseltette magát. A konferencián elhangzott előadásokból tizenötöt tartalmaz a „Kétnyelvűség a Kárpát-medencében” című kötet. GYÖRI-NAGY SÁNDOR, a tanácskozás szervezője s a kötet egyik szerkesztője a Kárpát-medencei államok politikusainak címzett s a konferencia résztvevőitől jóváhagyott üzenetet is közli, s ebben egyebek mellett ez olvasható: „Térségünk történelmi hagyományai szerint elismerjük a két- és többnyelvűség fontosságát az érintkező népesoportok kapcsolatában, de csupán annak egykor magától értetődő kölcsönös alakjában... kérjük politikusainkat, hogy tekintsék kötelességüknek az országaik területén élő kisebbségek létfeltételeinek maradéktalan megteremtését. Ehhez biztosítsák a Kárpát-medencei kisebbségi nyelvek és kultúrák szabad kutatását s annak anyagi és intézményi feltételeit” (131—2). A tanulmányok közül a szlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok kétnyelvűségével is kettő-kettő foglalkozik, egy pedig mindkettővel. A magyar—ruszin s ruszin—magyar kétnyelvűség, valamint a magyar—szerbhorvát s a hazai német-ség kétnyelvűsége is három-három tanulmány tárgya. Kiemelendő LANSTYÁK ISTVÁN előadása (Töprengések a szlovákiai magyarok kétnyelvűségéről: 20—9), amelyben a kétnyelvűség néhány alapfogalmát járja körül a szerző (a kétnyelvűség mibenléte, típusai, nyelvválasztás, kódváltás, nyelvterjedés, nyelvvisszaszorulás, nyelvcseré, a kétnyelvűség nyelvi és nyelven kívüli következményei, didaktikai kérdései s a kétnyelvűség-kutatások célja). Lanstyák a csehszlovákiai fordulat után írta cikkét, s akkor úgy látta, hogy Csehszlovákiában a magyar-lakta területeken a magyarnak a közélet (egyik) nyelvvé választáshoz szükséges előfeltételeket az „elmúlt hetekben lezajlott forradalom... végre megteremtette” (27). A másik ismertető kötetben megjelent tanulmányában cáfolni volt kénytelen korábbi optimizmusát (l. 60). — Régi fölismerés, hogy a kétnyelvűség természetes velejárója jövevényszavak és tükörfordítások megjelenése. A nyelvművelőknek régtől fogva sok munkát ad és nem kevés fejtörést okoz az a tény, hogy a kisebbségi nyelvhasználat — elsősorban éppen idegen nyelvi hatásra — eltér az anyaországi sztenderdtől. E kérdéskört több tanulmány is érinti, s szólna áttekintő igényű dolgozatában GYÖRI-NAGY is. Megfogalmazza, hogy „az anyanemzeti oldal *nyelvhelyességi feddéseivel* legfeljebb büntudatban részesíti” a kisebbségi sorban élőket, s megjegyzi, hogy „a nyelvészeti kutatás az *anyanyelvmentő célokkal ellentétes következményekre* máig nem hívta fel a nyelvi tervezők figyelmét” (7; vö. legújabban: TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Regio* 1991/3: 166—73 és KONTRA a másik ismertető kötetben: 8). — A kétnyelvű közösségek társadalmi és (ebből is következő) nyelvi rétegzettségéről kevés ismeretünk volt. A kötet tanulmányai ezt a tematikát is fókuszba állítják, informatív elemzés e szempontból ZSILÁK MÁRIÁÉ a hazai szlovákok kétnyelvűségéről (53—61). — Az iskolának a nyelvtanulásban (nyelvcsajátításban és nyelvmegtartásban) való szerepe közismert. Az iskola igen fontos nyelvpolitikai intézmény és eszköz (cuius scola, eius lingua). Nyelvi kisebbségi szempontból különösen is neuralgikus pont lehet. Természetes, hogy ezt a kérdéskört is tárgyalják többen is. GÖNCZ LAJOS ismerteti a Skuttnab—Kangas-féle oktatási tipológiát, sorra véve a kétnyelvű oktatási típusokat. Megállapítja, hogy a kisebbségi tanulók első nyelve „az iskola segítségével nélkül nehezen fog megfelelő szintre fejlődni. Minden olyan oktatásban, amely a kétnyelvűséget célként tűzi ki, [az] az alapvető elv, hogy az iskolában annak a nyelvnek kell megadni minden lehetséges támogatást, amelynek az iskolán kívüli kialakulására a szélesebb

társadalmi környezetben a feltételek kevésbé megfelelőek” (98). — Két tanulmány is foglalkozik az óvodai nyelvoktatással, azzal a vállalkozással tehát, hogy elősegítsék a gyerekek kétnyelvűvé válását. A német esetében úgy látják a szerzők, hogy a családi nyelvként használt német nyelvjárásra építve lehet és érdemes a köznyelv bizonyos elemeit elsajátítani. — A magyar—szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásáról Göncz Lajos ad áttekintést. Fontos megállapítása, hogy a gyerekek intellektuális és szocio-emocionális fejlődését a környezet által elfogadott kétnyelvűség előnyösen befolyásolja, csökkentve az etnocentrizmust, növelve a nyelvi és kulturális toleranciát. E pozitív hatások azonban „csak akkor jelentkeznek, ha olyan környezeti feltételeket biztosítunk, amelyek támogatják a kétnyelvűséget és a gyerek úgy érzi, hogy két nyelv elsajátításával és a két kultúra által támasztott, néha esetleg egymástól különböző követelmények betartásával semmi elítélendőt nem cselekszik” (95).

A „Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről” című kötet három terjedelmes tanulmányt, szerkesztői előszót, név- és tárgymutatót s egy oldalmi ajánlott bibliográfiát is tartalmaz. KONTRA MIKLÓS, a szerkesztő az előszóban joggal írja, hogy nagy a tájékozatlanság kisebbségi ügyekben. Közismert, hogy ennek politikai okai voltak elsősorban.

LANSTYÁK ISTVÁN tanulmánya (A szlovák nyelv árnyékában: a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918—1991.: 11—72) igen alapos, számos forrást felhasználó, gazdagon adatolt elemzés a szlovákiai magyarság nyelvhasználatának de jure és de facto helyzetéről. Mintául szolgálhat hasonló témájú leírásoknak. Lanstyák szlovákiai magyar és szlovák statisztikákra, közleményekre, paragrafusokra támaszkodva és hivatkozva ad áttekintést a szlovákiai magyar nyelvhasználat területeiről (hivatalos ügyintézés, hírközlés, egyházi és polgári szertartások, a névhasználat, beleértve a dűlőneveket is, magánérintkezés stb.), szól az 1990 őszén elfogadott ún. nyelvtörvényről, a magyar nyelv ottani (alacsony) presztízséről, a többségi szlovák lakosságnak a magyar nyelvhasználatához való — többségében negatív — viszonyáról, a magyar nyelvű iskoláztatás helyzetéről, a magyar iskolákban használt tankönyvekről stb. Idéz a szerző az Oktatási Minisztériumnak a vegyes lakosságú területeken alkalmazandó s 1990-ben közzétett oktatási alapelveiből: „Az egységes csehszlovák oktatási rendszer a csehszlovák állam gazdasági egységességéhez kötődik. Ezzel ellentétes az egyes nemzeti kultúrák sokfélesége és egyedi jellege” (47). Az összegző végkövetkeztetés sem éppen szívderítő. Azt írja ugyanis, hogy a magyarsággal kapcsolatos politikának „azonos volt az alaptörékvése minden rendszerben és történelmi helyzetben: a magyar kisebbség nemzetiségi, s azon belül nyelvi jogait arra a legalacsonyabb szintre leszorítani, amit még a kisebbség és a nemzetközi közvélemény elvisel” (60), illetőleg: „a politika csinálóiban (sőt nem kis mértékben a közemberekben is) egyfelől a visszavágás, a »történelmi igazságtétel« vágya munkál, másfelől pedig az az igyekezet, hogy olyan helyzetet idézzenek elő, amikor már az egykor ölükbe hullott területek birtoklásának jogosságához nem férhet kétség. Ez pedig akkor lesz, ha a trianoni határok etnikai határokká válnak. Amíg ez az alapmagatartás meg nem változik, a magyar továbbra is veszélyeztetett nyelv lesz Csehszlovákiában” (61). A nyelvi jogokkal kapcsolatos különböző országokbeli alkotmányokra, törvényekre l. SKUTNAB-KANGAS, Language, Literacy and Minorities (London, 1990.), ismerteti KONTRA: Regio 1992/1: 213.

SZÉPFALUSI ISTVÁN tanulmánya (Magyarul beszélők a mai Ausztriában: 73—121) számos statisztikai adatot és táblázatot tartalmaz s különböző bontásokban, több szempontból is képet ad az ausztriai magyar beszélőkről (foglalkozás, lakóhely, képzettség, állampolgárság, eredet stb.). A statisztikai adatokkal kapcsolatban fontos megállapítás, hogy „a nemzetiségi hovatartozás érzése és annak bevállása” gyakran eltér egymástól, mivelhogy a bevállása időnként „következmenyekkel járó (politikai) állásfoglalás” (93). Erre vonatkozólag a hazai némettség lehet a legjobb példa nálunk. Figyelemre méltó megállapítás, hogy a

magyaroknál az óvodás korú kisgyerekek között csupán 1% beszéli a magyart Burgenlandban, tehát „ritkaság számba mennek azok a szülők, akik megtanítják gyermeküket »anyanyelvükre« (103). Ezzel szemben a magyar nyelvtanfolyamok száma emelkedik, Bécsben is, Burgenlandban pedig 1990-ben a beiratkozottak megelőzték az angolul tanulók számát is (112). Ez a két ország — mindenekelőtt — gazdasági kapcsolatai bővülésének köszönhető.

A hazai szociolingvisták körében jól ismert SUSAN GAL „Kódváltás és öntudat az európai periférián” című kitűnő tanulmánya (123—57), egy az *American Ethnologist*-ban 1987-ben megjelent angol nyelvű cikk fordítása. A téma igen érdekes, az eredmények tanulságosak, a módszer követendő. Az akkori Nyugat-Németországban élő olaszok, ausztriai (felsőöri) magyarok és romániai (erdélyi) németek kódváltási szokásait elemzi s veti egybe, illetőleg magyarázza őket s von le történelmi, társadalmi és gazdasági megalapozottságú következtetéseket. Megállapítja egyebek mellett, hogy a kettős nyelvhasználat más-más mintát követ mindegyik esetben. Felsőőrben (és nem *Felsőőrön*, ahogy a fordításban szerepel: 139, 140) nem váltanak magyarra német nyelvű beszélgetésről, illetőleg ha német egynyelvűek jelen vannak, akkor szinte mindig németre váltanak (139, 143), ezzel szemben az erdélyi németek sokszor románok jelenlétében is németül beszélnek (143). Burgenlandban a magyar leértékelődött, Erdélyben a német újfajta értékre tett szert. A burgenlandi magyarok számára Magyarország nem az az ország volt, amelyre fölnézhetek volna (ennek több oka is volt), az erdélyi németek számára viszont az NSZK az a „szabad” és gazdag ország volt, amellyel azonosultak — szemben a nem „szabad” s nem gazdag Romániával. A burgenlandi magyarok anyanyelvüket gyakran nyilvánítják gazdaságilag haszontalannak, az erdélyi németek számára azért lett még fontosabb anyanyelvük, mert a német nyelv a bizonyítéka annak, hogy emigrálhassanak nyugati rokonaikhoz. Fontos következtetés, hogy a kisebbségi csoportok öntudataról a nyelvek használata és a nyelvekről alkotott értékítéletek adják a leginkább hozzáférhető információkat, illetőleg hogy a nyelvekre vonatkozó helyi értékrendet, jelképes jelentést a felső, tehát állami, államok közötti szinten kialakult tényezők nagyban befolyásolják.

3. A röviden ismertetett két kötet azt igazolja, hogy izmosodóban van a magyarra vonatkozó kétnyelvűségkutatás. Az első lépéseken túl vagyunk. A Kelet-Európán kívüli kétnyelvűségi szakirodalom — mind tematikailag, mind a módszereket tekintve — bőven ad követni és kipróbálni valót, ez a régió pedig igazi kihívás e tekintetben: igencsak összetett és izgalmas vizsgálati terepet és anyagot kínál. Csak győzzük munkával!

KISS JENŐ

Büky László, Képzalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 234 l.

1. A *Helikon* című folyóirat 1988. évi 3—4., stilisztikai számában Vigh Árpádnak, e kötet szerkesztőjének „A stilisztika útjai és lehetőségei” c. bevezető és orientáló tanulmánya felettébb elmarasztalja a mai stilisztikát, egyenesen a *Langue française* c. folyóirat 1969-es megállapítását idézi: „A stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük.” Viszont a jelzett tanulmányt követő tizenegy dolgozat — amely az egyes nyelvterületek (angol, csehszlovák, québeci stb.) stilisztikai kutatásait méri fel — arról tanúskodik, hogy a stílustudomány — ugyan nemegyszer a poétikába stb. ágyazva, tehát nem stilisztikai címszó alatt — egy

sereg (részben) új diszciplínának (a kiteljesedett szemantikának, az információelméletnek, a szövegtannak, a szemiotikának, a szociolingvisztikának, a beszédteleméletnek, a pragmatikának stb.) a bevonásával inkább fellendült, és hogy az egyes országokban így sajátos arculatot kapott. Nos, számomra erről tanúskodik BÜKY LÁSZLÓ „Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében” e., 1989-ben napvilágot látott munkája is.

Miért? Egyszerűen azért, mert a funkcionális stilisztikát új, a költői stílus kutatásában jól alkalmazható módszerrel gazdagította. Magam így írtam körül ezt a stilisztikát: „A funkcionális stilisztika felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől való vizsgálatát. Egyrészt kutatja a nyelvi eszközöknek (a hangtól a szövegig), valamint a nyelven kívüli, de a kommunikációban felhasznált jelenségeknek (a látható nyelv, a paralingvisztikai eszközök stb.) a stíláriis lehetőségeit; továbbá a par excellence stilisztikai jelenségek (pl. képek, alakzatok stb.) stílusértékeit. Másfelől vizsgálja a kommunikáció során a társadalmi élet fontosabb területein kialakult tipikus kifejezőmódokat (stílusrétegek stb.). Külön foglalkozik továbbá a másként szerveződő szépirodalmi. művészi stílussal. és végül kitér az elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódó stíuselemző módszerek tárgyalására.” (MNY. LXXXIII, 285.) Büky László is azt vallja, hogy „A stilisztika . . . a nyelvi rendszernek a különböző célra létrehozott szövegekben való felhasználását kutató tudomány.” (19.) Jelen esetben a költői nyelvről, pontosabban egy költő — Füst Milán — egyéni stílusáról van szó. Ennek pedig legjellemzőbb letéteményese a költő képvilága. És ez hogyan ragadható meg? Egy kissé leegyszerűsítve: mivel „A szóképalkotásban részt vevő nyelvi képek — írja a szerző — a képben való gondolkodás lenyomatai” (12), és mivel a költő „a nyelvi elemekben meglévő társítási-képalkotási-képrépszszerepi képességet” (uo.) egyéni módon mintegy kiaknázhatja, ilyenformán „a szóképek összessége alá van rendelve a költő általános gondolati-érzelmi-hangulati alapállásának” (13), illetve a mindenkori belső költői világnak. És minthogy ez a belső világ tematikájában egységes, a szóképek megalkotásában is számolhatunk rendszerszerűséggel. Az elmondottakból egyenesen következik tehát, hogy a költő által használt nyelvi képekből, azok rendszeréből — összegez helyesen a szerző — visszakövetkeztethetünk a költő belső világára, illetve egyéni stílusára. Ha most már egy költő meghatározott számú kulcsszavának valamennyi alkalmazását, továbbá a kapcsolatrendszerét, funkcióit szilárd alapokon (ebben az esetben az Értelmező szótár alapján) részletesen elemezzük, előttünk áll a költő képzettársítási mechanizmusa, valójában egyéni stílusa, érzés- és gondolatvilága, teljes világszemlélete. És ha ez a módszer még összevetésre is lehetőséget ad — márpedig a szerző „kontrollégységként” felhasználja Karinthy Frigyes költészetét —, akkor bizton mondhatjuk, hogy Büky László valóban kitágította a funkcionális stilisztika elemzőmódját (vö. SZABÓ ZOLTÁN ismertetését is: NYÍR K. XXXV, 186—7).

2. De egyéb — bár az eddig mondottakkal összefüggő — érényei is vannak Büky László könyvének.

a) Alapvető értékének tartom, hogy igazi filológusi munka. A szerző adatokra épít; időt, energiát nem kímélve utánajár mindennek, ami közelebb vihet a vizsgált szó jelentésrendszeréhez, bonyolult stílusértékéhez; bőséges magyar és idegen nyelvű szakirodalomra támaszkodik; ügyes utaláshálózatot épít ki, és a lehetséges egzaktákra törekszik, biztosítván többek között — éppen a funkcionális stilisztika eljárás módjára támaszkodva — az ellenőrzés lehetőségét (l. 21). Ilyenformán nem csodálkozhatunk, hogy a könyvben valóságos szómonográfiákat kapunk, amelyek egyaránt gazdagítják az illető szóval, valamint a költő alkotás módjával kapcsolatos ismereteinket.

b) Büky László mindig a realitás talaján áll: az újabban kibontakozó diszciplínákból annyit értékesít — de annyit mindenképpen —, amennyi közelebb viszi kitűzött céljához. Így például utat nyit a szemiotika és főként a sok „modern” vizsgálati módot is (pragmatika,

preszuppozíció, beszéd-tetelmélet stb.) elindító szöveg-tan felé. „A funkcionális stilisztikának — írja a bevezető részben (21) — feltétlenül össze kell kapcsolódnia a szöveg-tannal, hiszen a (költői) nyelv mindig valamilyen szöveg-műben valósul meg. Minthogy bármilyen szövegnek bármilyen módon való vizsgálata szöveg-tani vizsgálat, a stilisztikai eljárások halmaza átfedésben van a legkülönbélebb szöveg-tani eljárásokkal, így a szöveg-fonetikát, a szöveg-grammatikát, a szöveg-szemantikát és egyebeket kutató módszerekkel.”

c) Föltétlen erénye továbbá Büky László könyvének az, hogy vizsgálódásai középpont-jába a képet állítja, közelebről azt, hogy „a szóképek vonatkozásában a költői közlemény-rendszer miként működik, mi szabályozza a költő képalkotásában felhasznált szavaknak a képbe építését” (8). Módszerének köszönhetően a szerző több ponton is tud újat mondani ennek az Arisztotelész óta vizsgált, de még mindig rejtélyes jelenségnek a létrejöttéről, rendszerszerűségéről, sajátosságairól. Tanulságos például, ahogyan részletesen elemzi, bemutatja a *szív* főnévnek kétféle képbeli alkalmazását (31—93). Ennek a summázata: „Az alkalmazás első csoportjában a kor irodalmi áramlatának, esztétikai fölfogásának megfelelően a lehangoltság, a spleen hordozója, s legtöbbször különféle jelzős kapcsolatokban egyúttal a szecessziós dekorativitás megvalósítója.” Másrészt — és ezt Büky Füst Milán eljárásának minősíti, vagyis ez a költő egyéni stílusának része — „... a *szív* főnév mint az érzelmek hordozására használatos szóképelem rendszerszerűen kapcsolódik a *víz*... és a *tenger*... stb. képzetéhez vagy az e szavakkal mezőkapcsolatban álló más szavakhoz, illetőleg képzetekhez” (91). A szerző vizsgálódásainak sokoldalúságát jelzik egyébként az olyan általa „bevezetett” új jelenségmegjelölések, terminus technicus-félék, mint például *alapmetafora* (97), *körülíró metafora* (96), *kiszólásos metafora* (148), *társulási valencia* (175), *kétírányú tudatmozgás* (98) stb. Hadd emeljem ki azt is, hogy több új megállapítást olvashatunk a tárgyalt könyvben a megújított képről (48, 51, 60, 74, 96, 105 stb.).

Itt említém meg, hogy a könyv sikeréhez nem kismértékben hozzájárulnak az igen szemléletes ábrák, amelyek egy-egy szó jelentéshálózatát, jelentésmódosulását, illetve a szövegbe való beépülését stb. mutatják be, és így — mint valami kivetítések — az elvont, nehezebben követhető fejtegetést teszik világosabbá, világossá.

d) Nem kis érdeme Büky Lászlónak, hogy közelebb visz elsősorban Füst Milán, másodsorban Karinthy Frigyes költői stílusához. Az irodalomtörténetek (pl. A magyar irodalom története 1945—1975. II/1. Szerk. † BÉLÁDI MIKLÓS. Bp., 1986. 152—8, szakirodalmi bibliográfiával. A magyar irodalom története. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1982. 304—5) és a Füst Milán költészetével foglalkozó kutatók szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a költőnek egyéni képvilága van, és hogy hatással volt számos Nyugat-beli és későbbi (egészen máig bezárólag) költő fejlődésére. Ennek ellenére nyelvét, stílusát — benne a képvilágát — korábban nem dolgozta fel senki. Karinthy Frigyesről pedig mint költőről (és még tovább menve: költői nyelvéről, stílusáról) eddig szinte alig olvashattunk valamit.

3. Büky László könyve egyébként három részből áll. Az első, bevezető részben (1—27) a nyelvi stílus általános vizsgálati módjáról, az egyéni stílus elemzési lehetőségeiről, Füst Milán képvilágáról, Karinthy Frigyes költészetéről mint kontrollegységről, illetve a dolgozat céljáról, forrásanyagáról és elrendezéséről van szó. A tárgyaló részben (29—206) elemzi a szerző részletesen Füst Milán tíz kulcsszavának képalkotó szerepét, kitekintve mindig a Karinthy Frigyes költészetében való előfordulásukra. (A tíz szó a következő: *szív*, *lélek*, *mély*, *köd*, *sötét*, *örvény*, *tölcsér* — ezek főnevek —, a *zöld* és a *sötét* melléknév, továbbá a *fut* ige.) A befejező rész pedig (207—15) összefoglalja az eredményeket, természetesen egybe is vetve a két költő képi világát. A kötetet — Függelék címen — Füst Milán és Karinthy Frigyes költeményeinek a mutatója, egy névmutató és a rövidítések, valamint a jelek feloldása és a tartalomjegyzék zárja (217—34).

4. Nem könnyű olvasmány Büky László könyve: néhol, a szavak jelentéseinek, jelentésárnyalatainak a rengetegében mintha elvesztené az ember a főfonalat, illetve a tárgyalat versrészlettel való közvetlen kapcsolatot. Aztán külön erőfeszítés nélkül gyakran nemigen látjuk a vers egészét. Mindemellett nagyon is érdemes több energiát fektetni e munka alapos tanulmányozásába, mert mind általános stíluselméleti, mind módszertani, mind pedig irodalomtörténeti szempontból megkülönböztetett haszonnal kecsegtet. A szerzőnek csak azt kívánhatjuk, hogy — bizonyára nem könnyen kialakított — módszerét felhasználva hasonló eredménnyel folytassa kutatásait.

SZATHMARI ISTVÁN

Glyn Williams, *Sociolinguistics. A Sociological Critique*

Routledge, London/New York, 1992. xv + 278 l.

Három évtizeddel megszületése után a modern szociolingvisztikát majd minden nyelvészeti tanszéken tanítják, de alig akad szociológiai tanszék, ahol hasonló kurzusok szerepelnének a tanrendben — írja JOSHUA FISHMAN a könyvhöz írt előszavában (vii). A szociolingvisztika és a nyelvészeti elsősorban nyelvészeti diszciplínának, művelők első két generációját FISHMAN „szociológiailag ártatlan és tudatlan szociolingvistáknak” nevezi (viii), s e könyvtől annak a folyamatnak a kezdetét reméli, ami a szociológia és a nyelvészet egyensúlyához vezet majd.

WILLIAMS a bangori University College of North Wales szociológusa. Könyve a modern angol—amerikai—német szociolingvisztika kritikai elemzését végzi el kilenc fejezetben: 1. Történeti előzmények (1—40), 2. PARSONS strukturális funkcionizmusa (41—65), 3. A beszéd variabilitása (66—93), 4. Nyelvi kontaktus (94—122), 5. Nyelvi tervezés (123—47), 6. Konverzáció-elemzés (148—71), 7. A kommunikáció etnográfiaja (172—205), 8. Etnolingvisztikai vitalitás (206—26), 9. Konklúziók (227—58); ezeket bibliográfia (259—68), valamint név- és tárgymutató (269—78) követi.

A történeti előzményeket a szerző a XVIII—XIX. századi társadalomfilozófiában mutatja ki, olyan gondolkodók munkáiban, akik összekötötték a haladás és a társadalmi evolúció s így a nyelvi progresszió gondolatait is. A 60-as évek amerikai szociológiájára nagy hatással voltak TALCOTT PARSONS nézetei, ezek az amerikai szociolingvisztika alapjaivá is váltak. Eszerint a társadalmi változás hajtóereje a motivált egyén, aki állandóan keresi a felemelkedés lehetőségét. LABOV és LESLEY MILROY kutatásait a szerző „ortodox szociolingvisztikának” nevezi (212), melyben a hangsúly a szabad, racionálisan gondolkodó egyénre esik, aki egy nyílt társadalomban él, melyben a mobilitás és az identitásváltoztatás nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is. A szociolingvisztika ily módon a különféle identitások vizsgálata és annak megállapítása, hogy eme identitások milyen nyelvi kifejezést nyernek.

A szociolingvisztika fő áramába tartozó kutatók szinte kivétel nélkül a társadalomban elnyomott rétegek támogatói, de az a szociológia, amit használnak, a domináns rétegek/osztályok szemléletét tükrözi. A részletesen bírált szerzők között van a felsőöri nyelvcsere leírója, GAL SZUSZA is, aki Williams szerint a kultúrát életstílusként vizsgálja, és majdnem teljesen elhanyagolja a társadalmi osztályok és a gazdasági egyenlőtlenség szerepét (116). Az amerikai szociolingvisztikában — írja Williams — a konformitás, konszenzus és kohézió a tökéletes társadalom szerves alkotóelemei, amelyben nem jut szerep a konfliktusoknak, mivel a hangsúly a társadalmi egyensúlyra és integrációra esik. Az alternatív magatartás deviánsnak minősül. Mindez az észak-amerikai világkép individuális liberalizmusát tükrözi. Az evolucionizmussal az a baj — írja Williams —, hogy a fejlődési fokokat alá- és fölérendelt-

ségi viszonyban vizsgálja, a fejlődést elkerülhetetlennek véli, de a hatalmi viszonyok által játszott szerepet nem veszi figyelembe. Ebben a gondolatkörben „a fejlődés, legyen bár társadalmi, nyelvi, vagy mindkettő, elkerülhetetlen, természetes és kívánatos” (238).

A könyv utolsó fejezeteiben alternatívaként a konfliktuselméletek, így például a marxista társadalomelmélet lehetséges szerepét, valamint a francia diskurzus-elemzés elő-nyeit hangsúlyozza a szerző.

KONTRA MIKLÓS

Rif Sakriszlamovics Naszibullin—Viktor Jurjevics Dudorov, Obratnij szlovar udmurtszkovo jazika

Izsevszk, Udmurtszkij Unyiverszityet. 1992. 243 l.

A szerzők közül a nyelvészek körében RIF SAKRISZLAMOVICS NASZIBULLINnak, az Udmurt Állami Egyetem Urál környéki finnugor népek története és kultúrája intézet tudományos főmunkatársának neve ismertebb. Kutatási területe a dialektológia és a lexikológia. – A szótár összeállításához használt művek: BORISZOV, T. K., Udmurt kjllukam. Izsevszk, 1932.; Udmurtszko—russzkij szlovar. Szerk. BULICSOV, M. N., GORBUSIN, SZ. P., KLABUKOV, A. N., PETROV, M. N. Moszkva, 1948.; Udmurtszko—russzkij szlovar. Szerk. VAHRUSEV, V. M. Moszkva, 1983.; Wotjakischer Wortschatz. Aufgezeichnet von YRJÖ WICHMANN. Bearbeitet von T. E. UOTILA und MIKKO KORHONEN. Helsinki, 1987.

A szótár rövid bevezetője (5—6) a lehetséges használók teljes köre számára igyekszik világossá tenni, hogy miben áll egy szóvégmutato szótár jelentősége, mik a főbb jellegzetességei. Ezért példán mutatja be azt is, hogyan rendeződnek ábécé sorrendben egy ilyen típusú szótár szavai, és két rövid bekezdést szentel a szóvégmutato szótárak történetének is. Ebből megtudhatjuk azt is, hogy a néhai Szovjetunióban beszélt sok nyelv jelentős részéből készült már szóvégmutato szótár, de az ott található finnugor nyelvek köréből ez az udmurt szótár az első. A bevezetés a továbbiakban már a nyelvészeti ismeretekkel rendelkezőkhöz szól. A szóvégmutato szótár előzményeként említi WOLFGANG VEENKER munkáját az udmurt toldalékokról, mint amely az ilyen típusú szótárak szerkesztési elveit követi. (Verzeichnis der wotjakischen Suffixe und Suffixkombinationen. Zusammengestellt und a tergo geordnet von WOLFGANG VEENKER. Hamburg, 1976.) A bevezetőben a szerzők kijelölik a szótár felhasználási körét is: egyrészt a toldalékok különböző fajtáinak további kutatásaihoz nyújthat segítséget, másrészt az idegen végződésű szavak a nyelv különböző eredetű lexikai csoportjait teszik láthatóvá, ezáltal könnyen kutathatóvá. Hasznos információként még megtudhatjuk a bevezetőből, hogy a szótár összeállításakor MUNKÁCSI BERNÁT vogul szótárát azért nem használták, mert annak szóanyagát szinte teljes mértékben beépítették szótárukba az 1983-as udmurt—oros szótár szerzői. Az udmurt szóvégmutato szótár minden szónál jelöli, hogy a felhasznált négy hagyományos szótár közül melyikben vagy melyekben található meg az adott szó. Ezt az indexálást a szótár számítógépes szerkesztése könnyítette meg. Ugyancsak ennek eredménye a tulajdonképpeni szótári rész (8—225) után található statisztikai összegzés (226—43), amely a szótárnak egyik nagy erénye.

A szótár a következő statisztikákat tartalmazza: 1. Statisztika a betűkről. A szótár 46 478 szót tartalmaz, amely 409 222 betűből áll. A betűk százalékos megoszlása szerepel ábécé sorrendben és gyakorisági sorrendben is. — 2. Statisztika a páros betűkapcsolatokról (itt a szótár terminológiáját használom, talán célszerűbb lett volna hangkapcsolatot írni), először ábécé sorrendben, majd gyakorisági sorrendben. A két táblázat előtti összegzés szerint a szótár 55 707 önálló szót tartalmaz és 353 515 páros betűkapcsolatot. Erről szívesen

olvasnánk valami magyarázatot, nem tudjuk ugyanis, hogy miért szerepel itt 55 707 szó, szemben az előző részben említett 46 478 szóval. Talán az *önálló* a kulcsszó? Talán ebben a statisztikában különválasztották az összetett szavakat? A statisztika felsorolja az összes lehetséges páros betűkapcsolatot, azokat is, amelyekre nincs példa a szótárban (ezeknél természetesen a nulla szerepel előfordulásként). A gyakorisági táblázatból kiderül, hogy rendkívül nagy a szóródás a páros betűkapcsolatok tekintetében: a leggyakoribb betűkapcsolat előfordulási aránya is csak 3,697%. — 3. Statisztika a leggyakoribb szóvégződésekről. Ez a statisztika együtt mutatja be a különböző hosszúságú szóvégződéseket, egytől tizenhárom (!) hangig. A táblázatból valószínűsíthető, hogy az átfedések közül — pl. *i, ni, iní, riní, ariní, kariní, tkariní, atkariní, ovatkariní, rovatkariní, irovatkariní, tirovatkariní* — a hosszabbak rövidebbekkel megegyező elemei mindig szerepelnek a rövidebb végződések statisztikai adatai között is. Tanácsos lett volna ezt a tényt külön rögzíteni is, hogy a felhasználók bátrabban mozgathassanak a táblázatok adatai között. — 4. Statisztika az előforduló szavak hangok szerinti hosszúságáról. Leggyakoribbak a 4—10 hangos szavak. — 5. Statisztika az előforduló szavak szótag szerinti hosszúságáról. Leggyakoribbak a 2—4 szótagos szavak.

6. Statisztika a szótárban szereplő szavak forrásáról. A szavak 52%-a a négy felhasznált szótár közül a legújabból, az 1983-ban kiadott „Udmurtszko—ruszskij szlovar”-ból származik.

Az udmurt szóvégmutato szótár alapmű az udmurt nyelv kutatói számára. Olyan kézikönyv, amelynek segítségével remélhetőleg új lendületet kap az udmurt nyelv és nyelvjárássainak kutatása.

NAGY EMÍLIA

KÜLÖNFÉLÉK

Minden jótett elnyeri méltó büntetését, avagy hallgattassék meg a másik fél is

1. Azt hiszem, egyedülálló eset a tudomány történetében, hogy egy tudós jubiláris ünnepére kiadott emlékkönyvben olyan írás jelenik meg, amely „kesztyűt dob” a szakma másik tagjának. Ez történt az „Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára” című kötetben (Bp., 1991. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ). A cikk címe: Tudománytörténeti adalékok (138—41), szerzője Deme László, a 3. részben a „kihívott fél” Kálmán Béla.

Azért válaszolok ilyen későn Deme László írására, mert rossz szemem miatt évek óta csak két-három órát olvashatok naponta. A cikk címéből nem is sejthettem, hogy főszereplő vagyok benne. Csak 80. születésnapomon jutott tudomásomra az „örömhír”.

Mivel túl a 80. életévemen aligha érek meg egy további emlékkötetet, kénytelen vagyok a Magyar Nyelv folyóirat segítségét kérni.

Deme Lászlót mint tudóst, mint előadót tisztelem, a magyar és általános nyelvtudomány élvonalába sorolom.

2. Adalékok a tudománytörténethez. — Mikor két és fél évi orosz hadifogságból hazaérkeztem — 1947 második felében —, nemsokára a Nyelvtudományi Intézet tagja lettem. A nyelvatlaszgyűjtésben dolgoztam.

A fogságban, a kórházakban és a nyelvatlasz munkatársai között azt tapasztaltam, hogy mindenki szívesen segít munkatársain.

Deme László megkért, hogy vegyek részt annak a tankönyvnek a munkálataiban, amelynek megírására társszerkesztőként megbízást kapott, legyen segítségére „a feladatok kijelölésében és megfogalmazásában”.

Egy iskolai tankönyv megszerkesztése gyakran több szerző munkája. Nagyon fontos, nélkülözhetetlen iskolai eszköz. Általában nem sorolják a tudományos munkák közé, nem lehet vele tudományos minősítést szerezni. A tankönyvíró Sylvestertől napjainkig sok-sok korábbi tankönyvből vesz át részleteket, szakszavakat, rendszereket. Igyekszik saját korának elismert értékeit átvenni — ha lehet — világosabbá, áttekinthetővé tenni. Minden tankönyvíró elődeinek eredményeit is fölhasználja.

Mikor nem utasítottam el Deme László kérését, hogy a közreműködésen kívül vállalam a „keresztapaságot” is, mert — mint a pártiskoláról kizártnak — a minisztérium és a kiadó nem hajlandó megjelentetni a tankönyvét, azt hittem, rajta is segíték és jó célt szolgáltak, hiszen a tankönyvre szükség volt.

Életem legnagyobb ballépése volt, hogy belesétáltam ebbe a csapdába. Noha akkor már számos tudományos cikket írtam, könyvem még nem jelent meg. Nem ismertem a kiadót, a minisztériumot. Ha Deme élvezte Trencsényi Waldapfel Imre és Király István bizalmát, és ők nem segítettek neki, akkor meg kellett volna mondania, hogy kényes és veszedelmes „szívességre” kért föl. Nekem ennek a tankönyvnek a szerzősége annyira hiányzott, mint púp a hátamra. A szerzők sorrendjét pedig a minisztérium vagy a kiadó állapította meg.

A magyar mondattannal sohasem foglalkoztam, munkáim nagyobb része a finnugrisztika körébe tartozik. Nem voltam Deme riválisa. Debrecenbe kerültem, megszerveztem a finnugor tanszéket, négy évig dékán voltam. Időközben más tankönyv került a középiskolába, így végleg elhalványult emlékezetemből ez a nyelvtankönyv. Deme Lászlóval többször találkoztam, ő soha nem említette. Miért nem hívta össze előbb a szerzőket megbeszélésre, az esetleges viták tisztázására? Miért veti a szememre — legidősebb egykori munkatársának —, hogy az ő személyes kérésére, az ő — és az anyanyelvi oktatás — érdekében vállaltam egykor egy „rossz” ügyet, amelyről nem tudtam, hogy az?

Mennyivel meggyőzőbb kortörténeti adalékkal gyarapíthattuk volna a nyelvtudomány történetét, ha közös nyilatkozatban derítettünk volna fényt — akár „koronatanú” segítségül hívása nélkül is — a „helycsere” körülményeire!

KÁLMÁN BÉLA

Törvénymódosító indítvány az Országos Helynévbizottság tárgyában*

A Magyar Országgyűlés elnökének

Módosító indítvány

Tisztelt Elnök Úr!

Tisztelettel indítványozom, hogy a 4543. sz. alatt benyújtott *A statisztikáról* c. törvényjavaslat 15/a. §-sal egészüljön ki a következőképpen:

* Dr. Kávássy Sándor, országgyűlési képviselő a közelmúltban a statisztikával kapcsolatos törvényhez kapcsolódva módosító indítványt nyújtott be, amelynek indoklása az országgyűlés 1993. április 20-i ülésén hangzott el. Folyóiratunk — tekintettel az indítványnak a magyar helynévkincset érintő fontos közérdekű és tudományos vonatkozásaira — helyt adott a közzétételi kérésnek. — A szerk.

15/a. §.

Országos Helynévbizottság

(1) A törvény hatálybalépését követő 90 napon belül a Központi Statisztikai Hivatal elnökének irányítása alatt a helynevek védelmére, közhitelű nyilvántartására, továbbá tudományos és gyakorlati felhasználására Országos Helynévbizottság alakul, melynek tagja-it a Magyar Tudományos Akadémia, a minisztériumok és a főhatóságok delegálása alapján a KSH elnöke kéri fel. A bizottság működését a belügyminiszterrel egyetértésben a KSH elnöke szabályozza.

Elnök Úr! Tisztelt Országgyűlés!

A fentiekhez a következőket szeretném hozzáfűzni:

Az 1898. évi IV. törvény a Központi Statisztikai Hivatal elnökének irányításával a helynevek közhitelű nyilvántartására, szakszerű kialakítására és gondozására Országos Községi Törzskönyvbizottság létrehozását rendelte el. Ez a tudósokat is magába foglaló testület fél évszázadon át fejtett ki áldásos tevékenységet és szerzett történelmi érdemeket a helynév-állomány országos méretű rendezésével, rögzítésével, közzétételével, illetve hosszú évtizedeken át a névváltoztatási kezdeményezések központi folyamatos és szakszerű elbírálásával. Rákosi idejében, az ötvenes évek elején azonban egyetlen tollvonással rendeleti úton szüntették meg.

Hogy mennyire fontos az általam javasolt helynévbizottság, és hogy hová, milyen eredményekhez vezet, ha nem létezik ilyen, arra nézve engedjek meg, hogy kiváló nyelvtudósunk, Kálmán Béla akadémikus adatait felhasználva nyújtsak rövid összeállítást.

Borsodot, Borsod megye kora Árpád-kori névadó községének nevét egyszerűen letörölték a térképről, nevéből megfosztva olvasztották Edelénybe, holott elég lett volna a két nevet kötőjellel összekapcsolni Edelény-Borsod vagy Borsod-Edelény alakban. Így járt Szabolcs is, amelyet Rakamazhoz csatoltak. „Alig megbocsátható az illetékesek részéről” — állapítja meg a tudós professzor. Így igaz. Hasonlóan barbár cselekedet volt Zalavárt, Zala névadóját és egykori székhelyét a közigazgatási rendezés alkalmával Veszprém megyéhez csatolni. A hozzánemértés pusztította el egyik legrégebben lejegyzett magyar szavunk, a *horka* méltóságnévből keletkezett *Harka* (Győr-Sorpon m.) helységnevünket, mikor azt *Magyarfalvára* változtatták, figyelmen kívül hagyva, hogy ezer éven keresztül őrizte a régi magyarság egyik legfontosabb méltóságnévét. Történelmietlen tett volt 1953-ban a Nyíregyháza mellett elterülő *Királytelek* nevét *Nyírtelek*-re „demokratizálni”. Ugyancsak elítélendő *Tinód* nevének levétele és névtelen beolvasztása Sárbogárdba, így ma már keresve sem találhatjuk meg a térképen Tinódi Lantos Sebestyén pátriáját. És még egy hajmeresztő eset: Debrecen legrégebbi utcanévét, az Ady által is megénekelt *Péterfiá-t* („*Péterfiától* Basahalmáig ájer pezseg. . .”) 1950-ben *Magyar—szovjet barátság útja*-ra másították, és ez volt a hivatalos neve 1956-ig. Még sok példát lehetne hozni, de úgy hiszem, ennyi is elég annak illusztrálására, miről is van szó, amikor a tárgyalat bizottság törvénybe iktatására teszek indítványt.

Számos helységnevünk esett áldozatul Kálmán Béla szavait idézve „a minden időkben lappangó szolgálalkúságnak és hozzánemértésnek”. Megálljt kell mondanunk, és a helységnevek minél teljesebb megőrzése felé kell megnyitnunk az utat. Ezért vagyok személy szerint híve helységnevek összekapcsolása esetén a kötőjeles írásmódnak, tehát — szatmári példával élve — nem egybeírva: *Tunyogmatolcs*, ahogy ma van, hanem kötőjellel, mindkét nevet

nagybetűvel írva: Tunyog-Matoles. Arról pedig már költségkhatásai miatt szólni sem merek, hogy puszták nevét is táblákra kellene kiírni, mivel ezek a nevek elpusztult falvaink emlékéét őrzik. Őszintén bízom benne, hogy egyszer még ennek is eljön az ideje.

KÁVÁSSY SÁNDOR

A nyelvjáráskutatás és geolingvisztika új törekvései

Az Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus
(Budapest, 1993. április 26—29.) margójára

Az évezred fordulójához gyors, de bizonytalan léptekkel közeledő emberiség egyre jobban látja, hogy a szupermodernség bővölete a kultúra deantropomorfizációjához és dehumanizációjához is vezethet. Ezt a veszélyt már A. Einstein, a jelenkori természettudomány óriása is jól látta, és azon töprengett, „emberszabású lesz-e a tudomány, hogy saját alkotójának legyen a tükré”. G. Galilei félreértett mondását, miszerint a természettudomány úgy született meg, hogy észrevették: „a természetről a matematika nyelvén lehet szólni”, A. Einstein igyekezett korrigálni. Hangsúlyozta, hogy az emberi nyelv mint társadalmi jelenség, mint a gondolkodás megnyilvánulása jelen van a természetről alkotott minden elképzelésünkben, minden tudományág fogalmának nyelvi tükröképében. A. de Saint-Exupéry, a neves francia író és filozófus szerint bajok lesznek, ha a modern természettudomány és technika óriási vívmányai fölött nem uralkodik az emberi szív, a humanizmus, mert „nem lehet élni költészet nélkül, színek nélkül”. És nem véletlen, hogy világszerte, így Magyarországon is egyre többen féltik és védik a kultúra humanizmusát, mind többen fordulnak a kultúra makrorendszere elemzéséhez (különösképpen az ifjúság; talán ezért is van, hogy az egyetemünk és főiskolánk humán tárgyú szakjaira sokkal több a jelentkezők száma, mint a természettudományi és technikai szakokra).

A kultúra makrorendszerének a vizsgálata sok izgalmas problémát vet fel. Vizsgálataim azt mutatják, hogy a tudományos-technikai forradalom közepette a kultúra dinamikus rangsort alkot. E hierarchiában pezsgő élet folyik: állandóan változnak a struktúrák belső és külső tényezői, ezek viszonyai. A kultúra nem fejlődhetne, ha nem állna rendelkezésére a nyelv. Ugyanakkor a nyelv mint a kultúra makrorendszerének szerves része visszatükrözi a kultúra többi rendszerének és struktúrájának a változásait és fejlődését. Ezért a visszatükröződési elmélet segítségünkre lehet abban a törekvésben, hogy a nyelv elemeiből művelődéstörténeti következtetéseket vonjunk le.

Amikor a nyelvről beszélünk, leginkább az anyanyelvre, vagyis az első nyelvre gondolunk. Az anyanyelv minden nép és etnikai csoport számára az „édes anyanyelv” (lingua dolce). Az UNESCO adatai szerint a földkerekségen 2976 önálló nyelvet beszélnek. Vannak köztük nyelvkolosszusok, amelyeket több tíz millió ember használ első nyelvként (pl. a kínai, az angol, az arab, a hindi, a spanyol, az orosz, a francia, a japán, a német stb.), és vannak kis nyelvek, amelyeket ma már csak néhány százezer, sőt néha ennél sokkal kevesebb használ kommunikatív és emotív eszközként (pl. a vót, a lív, az inkeri, a darghin, az oubyh stb.).

A magyar nyelv a világ nyelvei között előkelő helyet foglal el. Azon 29 nyelv közé tartozik, amely több mint tízmillió ember ajkán csendül fel. A világon mintegy 16 millió ember beszéli a magyar nyelvet anyanyelvként vagy „második” nyelvként, és körülbelül 450 ezer ember — Tokiótól Párizson át Los Angelesig — sajátítja el ezt a „nehéz, de szép nyelvet” (R. Auty) „idegen nyelvként”. (Az Európában működő 62 önálló nyelv között a magyar a kommunikatív eszközként használók számát illetően a tizenkettedik helyet foglalja el.) Így

nines okunk siránkozni, hogy „kis nép vagyunk”, hogy a magyar „kis nyelv”, hogy „a magyar kultúra nemzetközi kisugárzása jelentéktelen”. De ugyanakkor azt is látnunk kell — Vörösmarty megállapítása ma még aktuálisabb, mint bármikor ezelőtt —, hogy a magyar nyelv, a magyar kultúra további fejlődése csakis más népek nyelveinek és kultúráinak vonzásában biztosítható.

Mindezt ékesen bizonyította az 1993. április 26-tól 29-ig Budapesten megtartott Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai (SIDG) Kongresszus. (Védnökei: Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke, Mádl Ferenc, művelődési és közoktatási miniszter, Kosáry Domokos, az MTA elnöke és Vékás Lajos, az ELTE rektora). Miért is Magyarországon rendezték meg ennek az interdiszciplináris eszméken alapuló nyelvtudományi ágának első világfórumát? Mert ezekben a reneszánszát élő tudományágakban Magyarország nagyhatalom.

A magyar nyelvjáráskutatás, amely a népköltészet és a népnyelv iránti érdeklődésből fakadt, már első lépéseitől kezdve — de különösképpen a Magyar Nyelvőr megindulása (1872) után — Európa számára példamutató munkát végzett (akár napjainkban a nyelv-művelés!). Magyarországon fokozottabban, mint egyebütt az irodalmi nyelv gazdagításának vágya serkentette a legtöbb nyelvjárási gyűjtőt. A népnyelvkutatásban több kiváló magyar tudós, elsősorban Csúry Bálint, Balassa József, Laziczius Gyula, Simonyi Zsigmond, Horger Antal, Bárczi Géza, Kálmán Béla, Benkő Loránd, Deme László, Végh József, Imre Samu, Kiss Géza, Bálint Sándor, Hegedűs Lajos, Kiss Jenő, Szabó József, Nyíri Antal, Hadrovics László, Manherz Károly, Hutterer Miklós, Mollay Károly, Sebestyén Árpád és mások nemzetközileg is elismert, korszakalkotó munkát végeztek. A magyarországi dialektológiai iskola nemcsak a magyar, hanem az egész Duna—Kárpát-medencében fellelhető német, román, horvát, szlovák, lengyel, ruszin, szerb, jiddis, cigány és más nyelvjárások gyűjtését és beható elemzését is célul tűzte ki.

A budapesti kongresszuson Európa, Ázsia, Amerika 27 országának (Japántól Kanadáig, Finnországtól Olaszorszáig) világhírű tudósai és kezdő kutatói vettek részt. 4 plenáris ülésen és 9 szekcióban 182 előadást (köztük 39 magyar előadó volt!) hallgattak és vitattak meg. Nagy örömeinkre szolgált, hogy az előadók között ott voltak valamennyi szomszédos ország tudósai, köztük kitűnő előadásokkal szereplő erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, szlovéniai magyar nyelvészek (a részvételüket anyagilag az Illyés Gyula Alapítvány támogatta; köszönet érte). Nagy erőfeszítések révén sikerült több oroszországi, észtországi, litvániai és lettországi neves kutató részvételét is biztosítani (ezekért az erőfeszítésekért Mario Alinei professzor, a SIDG elnöke a „nemzetközi tudományos hidakat tettekkel építő” magyaroknak külön köszönetet mondott).

Miről tanúskodik a budapesti kongresszus? Már a plenáris üléseken elhangzottak MARIO ALINEI (Firenze) „A régészet hatása a dialektológiára”, MANHERZ KÁROLY (Budapest) „Magyarország német nyelvjárásai”, F. INOUE (Tokió) „Komputeres dialektológia”, DEME LÁSZLÓ (Budapest) „A jelenkori magyar dialektológia: a különféle nyelvezeti módszerek összegzése és eredményessége”, VOIGT VILMOS (Budapest) „Folklor és dialektológia” és P. VAN REENEN (Amsterdam) „Új adalékok Kloeke »Hollandse Expansie«-hez: a *h[y:]s*, *m[u:]s* probléma megoldása” címmel nagyhatású előadások. Ezek és a szekcióüléseken megtartott új tudományos adatokat feltáró, gondolatébresztő referátumok (köztük több magyar szerzőé) világosan megmutatták, hogy a „gyorsuló időben” is világszerte egyre nagyobb igény támad a nyelvjárások beható megismerésére. Többek közt azért, mert a „gyakori használatuk miatt megkopott irodalmi szavakat, kifejezéseket, nyelvi elemeket” (Goethe) a dialektusok kimeríthetetlen tára sok friss „nagy értékű szemantikai és emotív információt sugárzó nyelvi megoldásokkal” (Mandelbrodt) helyettesítheti (l. Illyés Gyula, Sütő András és más írók gyönyörű műveinek nyelvezetét). A budapesti tudományos ülészakon elhangzott elő-

dások, jóindulatú viták tovább erősítették azt a korábbi felismerést, hogy a nyelvjárások és a népi kultúrák, így például a skandináv (dán, svéd, norvég, finn, izlandi stb.) vagy a balti országok (észti, lett, litván és más), illetve a Duna—Kárpát-medencében több mint egy évezreden át egymás vonzásában élő magyar, román, szlovák, ruszin, lengyel (gorál), német, szerb, horvát stb. nyelvjárások és népi kultúrák közös tipológiai nómenklatúrákat (V. SKALIČKA, H. SEILER, DEZSŐ LÁSZLÓ, MORAVCSIK EDIT, A. VAŠEK, ROT SÁNDOR és mások) univerzális tendenciákat (PAIS DEZSŐ, B. COMRIE), makroizoglosszákat (V. TOPOROV, J. ENDZELIS, M. STEBLIN-KAMENSKIJ, ÁCS PÉTER, S. B. BERNSTEIN, V. ILLICS-SVITICS, J. O. DZENDZELIVSKIJ, V. KLEPIKOVA és mások) mutatnak. Ezek a közös tipológiai nómenklatúrák, univerzális tendenciák és makroizoglosszákat „elsődleges” és „másodlagos” izomorfizmust (beleértve az izoszintaxizmust, izoszemantizmust stb.) tükröznek vissza, sőt egész Európa közös múltjáról, a népek sokoldalú etnolingvisztikai kapcsolatáról tanúskodnak. Geolingvisztikailag ezt nagyon szépen bizonyítja Európa Nyelvi Atlasza, amelynek I. kötete MARIO ALINEI professzor szerkesztésében és az UNESCO támogatásával jelent meg; megalkotásában Európa valamennyi országának tudósai részt vesznek; Magyarországot kiváló dialektológusaink: Deme László, Kiss Jenő és Balogh Lajos képviselik.

Európa Nyelvi Atlaszának Bizottsága a neves professzor, Wolfgang Viereck (Bamberg, NSZK), az ELTE díszdoktora elnökletével a Budapesti SIDG Kongresszus keretein belül megtartotta soron lévő tanácskozását. Kiefer Ferenc akadémikus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója üdvözölte a bizottság tagjait, és felszólalásában felvázolta az újjászülető Európa nyelvtudományának távlatait. — A SIDG közgyűlése tiszteletbeli tagjának egyhangúlag megválasztotta Kálmán Béla akadémikust, a világhírű debreceni tudóst.

A budapesti Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus tudományos anyaga (megjelenik külön kötetben) vitathatatlanul bizonyítja, hogy az amero-euro-ázsiai nyelvi területben, így a Duna—Kárpát-medencében is funkcionáló valamennyi nyelvjárás és népi kultúra egymás vonzásában fejlődött és fejlődik. Ezt a tudományos konklúziót üzenetként is továbbítják Budapestről, Európa szívéből a humanizmus és barátság szellemében nagyon sikeresen megtartott nemzetközi kongresszus résztvevői.

ROT SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Sipos István nyolevanéves*

Úgy tűnik, hogy a szlavisztika hosszú életet biztosító, éltető tudomány. Ennek bizonyítékát abban látom, hogy a budapesti szlavisták valóban hosszú életűek, s lassan már megalapíthatják a nyolevanasok klubját, hiszen Sipos István professzor már a harmadik, aki betöltötte a 80. életévét.

Sipos István 1912. november 27-én született a Zemplén megyei Mihályi községben (más néven: Alsómihályi, Legenyemihályi — 1918 után: Dolné Michal’any, Legiňa-Michal’any, majd: Michal’any, illetőleg Luhyňa). Mihályi község lakosságát az 1773. évi Conscriptio még magyarnak tünteti fel (vö. A. PETROV, Národopisná mapa Uher . . . 1924) és hasonlóképp J. M. KORABINSKY is (Lexicon . . . 1786). A község azonban fokozatosan vegyes nyelvű (magyar—szlovák) és vegyes vallású (római katolikus, református, görögkatolikus

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. december 1-ji ülésén.

stb.) településsé alakult át. A szülőfalu, Mihályi a bécsi döntés alapján Magyarországhoz került, de a háború befejezése után ismét Csehszlovákia része lett.

Sipos István a kassai Állami magyar tannyelvű reálgimnáziumban érettségizett 1932-ben. 1932—1937 között a prágai Károly Egyetemen magyar és csehszlovák filológiát hallgatott, szlavisztikával kibővítve. Tanárai között több nagy tudású professzor található. 1934-től a Magyar Tanszék demonstrátor-könyvtárosa volt.

1937—1940-ben Rimaszombatban, majd 1940—1946 között Kassán tanított a gimnáziumban. Közben 1944—1945-ben frontszolgálatot teljesített és hadifogságban volt. 1946-ban áttelepült Magyarországra, mivel Kassán nem volt hajlandó szlováknak vallani magát. 1946—1949 között Miskolcon a Gépipari középiskolában tanított. Közben részt vett a népi kollégiumok szervezésében, és nevelőtanár, igazgató és hét kollégium főigazgatója is volt. 1949-ben az Országos Neveléstudományi Intézetben a nemzetiségi tankönyveket gondozta, majd 1950—1951-ben az Oktatási Minisztérium Nevelési Főosztályának Kiadványcsoportját irányította.

Tudományos munkásságát a prágai Károly Egyetemen kezdte el, ahol szülőfaluja szlovák nyelvjárásáról írt értekezést. Ez a munkája 1939-ben Kassán jelent meg „A magyar nyelv hatása Alsómihályi tót nyelvére” címmel. A „tót” nyelven keletiszlovák nyelvjárás értendő. Bölcsészdoktorátust a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett 1940-ben Melich János professzornál. Miskolci éveit felhasználta arra, hogy megismerkedjen a bükk Huták és Hámorok szlovák nyelvjárásával, s hogy ott anyagot gyűjtsön.

1952-ben aspiráns lett Kniezsa István professzor mellett, témája „A bükk Huták és Hámorok szlovák nyelvjárása” volt. A községek nyelvjárásának elemzésén túlmenően a településtörténeti, gazdasági és társadalmi hátteret is részletesen megvilágította. A kandidátusi értekezését 1955-ben védte meg. A munkát az Akadémiai Kiadó jelentette meg „Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges” címmel (1958.). — Ugyancsak dialektológiai vonatkozású nagydoktori disszertációja „A nyelvi együttélés fejlődési szakaszai és tanulságai (A magyar—szlovák nyelvi együttélés történetéből és tapasztalataiból). 1967.” A munka témája egy község, Mihályi és hátterének a kutatása: nem eleve egymás mellett élő, hanem a történelem során a magyar mellé került szlovák, illetőleg kisebb mértékben rutén nyelv alakulásának a feltételei és ennek szakaszai. Emellett bizonyos mértékben — az utolsó fél évszázadban történt többszörös országhatár-változás következtében — a magyar nyelv fejlődésében végbement folyamatok bemutatása. Ez a munka sajnos a mai napig nem jelent meg.

Sipos István 1955-ben került az ELTE BTK Szlovák Tanszékére. 1956-ban docensi, 1962-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. 1957-ben az Orosz Tanszék szervezésére és vezetésére kapott megbízást, 1965-ben a Szlovák Tanszékre került, ahol a nyugati szlovák filológia köréből tartott előadásokat, majd 1978—1982 között az önálló Lengyel Filológiai Tanszék vezetését látta el.

A tudományos szervező munkában is részt vett: 1957—1963 között az MTA Nyelvtudományi Bizottságának titkára; tagja volt a Nemzetközi Szlovák Onomasztikai Bizottságnak, az Általános Kárpát Nyelvjárási Atlasz szerkesztőbizottságának; 1974 óta társelnöke a Magyarországi Polonisztikai Társaságnak; stb.

Sipos István fő kutatási területei: a magyar—szlovák népi és nyelvi együttélés szinkron és diakrón szinten; az együttélés történeti folyamata s ennek megnyilvánulásai településtörténeti, gazdasági, társadalmi és művelődési téren s az ebből adódó nyelvi egymásrahatás. Ezt a témakört a Kárpát Nyelvatlasz munkálataival és az onomasztikai kutatásaival egészítette ki.

Emellett a tudomány népszerűsítő és a gyakorlati jellegű munkákból is kivette a részét; ilyenek: „Cseh—magyar szótár” (főlektor), „Cseh nyelvkönyv” (társ szerző), „Cseh társalgási

zsebkönyv”, „Szlovák nyelvkönyv” (társszerző), „Szlovák társalgási zsebkönyv”; fordítók: K. HORÁLEK, Bevezetés a szláv nyelvtudományba; stb.

Végezetül jókívánásaimat szeretném tolmácsolni Sipos István professzornak mint szakmai kollégámnak és mint földimnek is. További jó erőt és egészséget kívánok az elkövetkezendő esztendőkre!

KIRÁLY PÉTER

Kálmán Béla köszöntése születése 80. évfordulóján*

Hadifogságából történt hazatérése óta, azaz körülbelül 45 éve ismerem Kálmán Bélát. E fél évszázad alatt felhőtlen baráti és szakmai viszony alakult ki közöttünk. A szakmai illetékesség és a baráti szálak következményeként nekem jutott az a feladat, hogy jeles napja közeledtével hivatalosan is köszönthessem őt.

A jelenlévők többsége jól ismeri Kálmán Bélát. Ilyen alkalmakkor azonban illendő egy tényszerűen összegező laudatit tartani munkásságáról, személyiségéről, a magunk, az ifjabb nemzedék és az utókor számára is.

Ünnepeltünk nevéhez sok történet, anekdota, legenda fűződik, melyeknek ő vagy a szereplője, vagy a poénokat jól kiélező elbeszélője. Egyik kedves története szerint katona korában a kiképző tisztés kérdésére, hogy hol született, azt felelte, hogy „Lakompakon”, ami a ténynek meg is felel; ám e válasz sikert nem aratott, csak kioktatást („nem azt kérdeztem, hol lakik” — válaszolt a hivatalos egyenruha). Ezt sokaknak elmondta már, de az kevésbé ismert, hogy éppen február 28-án, tehát a Kalevala napján született, s így ettől a pillanattól kezdve predestinálva volt a finnugrisztika művelésére. Ha történetesen február 29-én született volna, akkor most 20 éves ifjoncként méltathatnánk 8 évtizedes munkáját. 1913 azonban nem volt szökőév, és így az eleve elrendelésnek megfelelően alakult sorsa.

Életmenetére részletesen nem akarok kitérni, azt azonban megemlítem, hogy noha 1936-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, első közleménye már 1934-ben megjelent, és azóta folyamatosan publikál. Írásainak számát sok százra lehet becsülni, magam csak arra utalok, hogy az utóbbi tíz évre vonatkozó bibliográfiai jegyzék szerint körülbelül 150 kisebb-nagyobb közlemény került ki a keze alól (köztük 3 könyv). Munkásságának terepe szokatlanul széles: a nyelvészet több részdiszciplínájában működött, s ezért mind a finnugrisztika, mind a magyar nyelvészet a magáénak vallja őt.

Saját elfogultságomból meg egy társtanszék hajdani birtoklójaként előbb finnugor nyelvészként óhajtom bemutatni őt. A leginkább említésre méltó tevékenységet az obugrisztikában fejtette ki. Már egyetemi doktori értekezésének is ez volt a tárgya: az „Obi-ugor állatnevek” (1938.) című 32 lapos tanulmány, amely a mai napig nem nevezhető elavultnak. Ezzel párhuzamosan egyéb jellegű vizsgálatokat is végzett. A két rokon nyelv közül azonban a későbbiekben jobbra a vogulban mélyedt el, ami azzal magyarázható, hogy megbízást kapott Munkácsi Bernát vogul hagyatékának feldolgozására. Kálmán Béla ezt az immenzis munkát a gyűjtő szándékait magáévá téve és végrehajtva példászerű gondnal végezte el. Elsőül a „Vogul népköltési gyűjtemény” III. kötetéhez tartozó pótkötetet adta ki (1952.)¹,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. február 23-i ülésén.

¹ Pontos bibliográfiai adatokat nem említek. Az érdeklődő megtalálhatja ezeket KISS ANTAL összeállításában a Magyar Nyelvjárások XXV. kötetében (1983.). Az ezt kiegészítő 1983-tól 1992-ig terjedő bibliográfiát szintén KISS ANTAL készítette, s ez sajtó alatt van a MNyj. legközelebbi kötetében.

ezt pedig 1963-ban a IV. kötet 2. része követte. Mindkettő a Munkácsi szövegeihez tartozó úgynevezett „tárgyi és nyelvi” magyarázatokat tartalmazza. Ezeket azonban Munkácsi nem tudta teljes egészében kidolgozni. Kálmán feladata tehát meghaladta a szokványos sajtó alá rendezést, mert a magyarázatokat ellenőrizni, netán korrigálni kellett, egyeseket kiegészíteni, néhány énekhez a hiányzó magyarázatokat elkészíteni. Vagyis a tárgyi és nyelvi magyarázatokban nemcsak a Munkácsiéi vannak benne, hanem a Kálmán Béláéi is, és a két exegéta szerzősége praktikus technikai megoldással jól elkülöníthető egymástól. Mindezen túl Kálmán Béla a VNGy. III/2.-höz könyvnyi terjedelmű bevezetést írt az obi-ugor medvetisztelet-ről, a IV/2.-höz pedig ugyancsak terjedelmes tanulmányt készített az obi-ugor népköltészet műfajairól. Mindkettő alapos folklorisztikai ismeretekről vall. E két kiegészítő kötetet nagy elismeréssel fogadták nyelvész és folklorista szakemberek (pl. M. LUMOLA, DIÓSZEGI V., KISPAÁL M., A. SAUVAGEOT, KÖVESI M., GULYA J. stb.), s voltaképpen ezen könyvek kiadásával azt bizonyította Kálmán Béla, hogy egyenes továbbvivője egy olyan hagyománynak, melyet a legkiválóbb anyaggyűjtő nyelvészek követtek (Reguly, Munkácsi, Pápay, Paasonen, Kannisto, Wichmann stb.), s melynek lényege abban foglalható össze, hogy rokon nyelveinket pusztán szótári és nyelvtani feljegyzésekből nem lehet alaposan megismerni, mert ezek a nyelvi jelenségek valóságos és sokrétű szerepkörükben csak a szövegek környezetben értelmezhetők. Ilyen okok miatt szorgalmazták összefüggő szövegek, köztük folklórányag gyűjtését. E módszer elvi fontosságát H. PAASONEN egy levelében ekképp fogalmazta meg: „A szótárak segítségével összeállított szójegyzékekben nekem bizony nincsen sok bizodalom, a kutatónak nincs semmiféle lehetősége, hogy ezeket szövegek felhasználásával ellenőrizze. A szótár jelentésével együtt úgy rögzítik, ahogy azt az osztják elmondja, aki ugyan nem sokat törí a kemény koponyáját, és a szótár készen is van. Szövegismeret nélkül a szójegyzék természetesen szegény marad. A szókészletet gazdagítja az osztják folklór, melynek a szókincse a parallelizmus miatt rendkívül gazdag és ahol sok, a szokásos beszélt nyelvben nem használt szó is előfordul.” (Ez a levél, mely egy finn gyűjtő munkáját kritizálja, megjelent a Zsirai-Emlékkönyvben: Urálistikai Tanulmányok 5., Bp., 1992. 156.)

Az előbbi momentumra azért tértem ki, mert ha elődeink nem ezeket az elveket követték volna, akkor bizony a finnugor népekre vonatkozó népi hagyományokról vajmi kevés képünk volna, s a finnugor népek folklorisztikai kutatása igencsak szegényes lenne. A magyar és finn nyelvészeknek tehát igen nagy szerepük volt a folklórkutatás megalapozásában, ami azért is említést érdemel, mert újabban a finnugor nyelvészetet és nyelvészeket elmarasztaló nézet is kering hazai körökben a folklór megismerésének elmulasztása miatt. Holott ezt az előbb említettek és Kálmán Béla munkássága is frappánsan cáfolja. A hamis kritika cáfolatára egyébként Kálmán Béla nemrégiben egy ismertetésben röviden ugyan, de kitért (MNyj. XXX, 175—6).

A VNGy. III/2. és IV/2. után hátra maradt a legnagyobb falat Munkácsi hagyatékából: a vogul nyelvjárási szótár rendezetlen cédulaanyagának ellenőrzése, feldolgozása, kiegészítése szövegekből merített újabb anyaggal és végül az egész anyag elrendezés utáni megszerkesztése. E munka az ötvenes évek végén kezdődött, nyers állapotban a hetvenes évekre elkészült, a nyomdára kész kéziratot a szerző-feldolgozó 1983-ra tudta elkészíteni. Ilyen előzmények után végre 1986-ban megjelent a várva várt „Wogulisches Wörterbuch”, ez az eddigi legterjedelmesebb vogul szótár (kb. 1000 lap). Ezt a nagy teljesítményt Munkácsi és Kálmán közös érdeméért tartja számon a szakmai közvélemény, és érdemének legjobb bizonyítéka, hogy nemcsak dicsérik a művet, hanem használják is.

A jubiláns tevékenysége nem merült ki hagyaték-feldolgozásban. Ő maga a vogulok földjén terepmunkát nem végezhetett ugyan, de jelentős anyagot tudott gyűjteni Pétervárott (amelyet akkor már és még nem így hívtak), s ezt 1976-ban ki is adta egy terjedelmes könyvben „Wogulische Texte mit Glossar” címen, amely azonban a vogul nyelvjárásokra

vonatkozólag sok egyéb információt is tartalmaz. Nevéhez fűződik továbbá az első vogul chrestomathiák elkészítése is (ugyanis sem AHLQVIST 1894. évi, sem MUNKÁCSI 1890—1894. évi grammatikai leírását nem számítjuk annak), és ezzel az egyetemi finnugor oktatás számára nagyon fontos segédkönyveket bocsátott rendelkezésre. A többes szám azért szükséges ezek említésénél, mert több változatuk készült 1955 és 1976 között. Előbb „Manysi nyelvkönyv” címen adták ki, majd 1963-ban „Chrestomathia Vogulica” címen jelent meg, ennek 2. átdolgozott kiadása 1976-ban (de Bloomingtonban 1965-ben angolul is) megjelent. A finnugrisztika számára nélkülözhetetlen művek ezek.

Akadémiai doktori értekezése is alapvető monográfia: „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” (1961.), melynek előmunkálatait a mendemonda szerint utazó professzorként Budapest és Debrecen között a vasúti étkezőkocsiban készítette (volna?). Persze ez nyilván nem igaz, hiszen megbízható, jó munka, amihez kitűnő könyvtári háttérnek kell rendelkezésre állania, s a hihetetlen legendát csak a Kálmán Bélát övező mitikus történetek példájaként említettem.

Felsorolhatnánk még egyéb finnugor vonatkozású tanulmányait. Ehelyett inkább az őt érdeklő témákat említem: írt az őshazáról, a szóvégi magánhangzókról, mássalhangzókérdésekről, fonológiai problémákról, kongruenciáról, alaktani és szemantikai kérdésekről, a kérdés—felelet problémájáról; készített etimológiákat, átfogó ismertetést az orosz nyelv obi-ugor elemeiről, hozzászólást a vogul nyelv tatár jövevényszavaihoz, tájékoztatott az észti és finn nyelvművelés, illetve nyelvújítás állapotáról.

A magyar nyelvészetben leginkább nyelvjáráskutatóként tűnt ki. Már 1942-ben önálló füzetben dolgozta fel a bősárányi gyékényszövés mesterségét és terminológiáját. Fontos volt az az 1949-ben közzétett kiadványa, amely a magyar nyelvjáráskutatás helyzetéről és feladatairól adott beszámolót és jelölt ki célokat. Horger (ill. Laziczus) után ő volt az, aki a magyar nyelvjárásokat bemutató tankönyv írására vállalkozott. Ez előbb „A mai magyar nyelvjárások” címen jelent meg (1951., 1953.²), majd később kibővítve, átdolgozva „Nyelvjárásaink” néven vált közhasznú tankönyvvé — 5 kiadásban 1966 és 1989 között.

Ha már nyelvjárási kutatásairól szólnunk, első helyen mégis azt kellett volna említeni, hogy Kálmán Béla legeredetibb és legnehezebb feladatait a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak munkacsoportjában végezte. Ez a 6—7 fős kis együttes az utolsó pillanatban — még a nagy társadalmi átrendeződések előtt és alatt — vállalkozott arra, hogy összegyűjti a régóta tervezett magyar nyelvatlasz anyagát. Az ötvenes évek viszonyainak megfelelően — autó híján — fakaruszon, vicinálison, szekéren és gyalog járta be az ország távoli területeit ez a lelkes kis csapat. Ebben a terhes, de sikeres — és a benne részt vevőknek oly sok élményt adó — munkában Kálmán Béla is részt vett mindaddig, míg később egyetemi kötelezettségei ezt lehetetlenné nem tették: 120 kutatóponton gyűjtötte föl a szóföldrajzi kérdőív anyagát, s noha a szerkesztés idejében már meglazult kapcsolata a munkálattal, a MNyA. 6 súlyos kötetének (dobozának) megjelenése után jelentős tanulmánynyal vett részt annak módszertani kötetében. Úgyhogy neve a Nyelvatlasz készítői között egyenrangúnak ítéltetik. A készülő atlaszról egyébként több alkalommal szóban és írásban nyilatkozott, tájékoztatott.

Érdeklődése középpontjában állt a magyar nyelvten is. Ennek talán az az előzménye, hogy 1951-ben Benkő Loráddal együtt gimnáziumi magyar nyelvtant írt — az akkori igényeknek megfelelően. Amúgy tanulmányai között is szép számmal találunk a magyar nyelvtenra, nyelvtörténetre vonatkozóakat (igeragozás, birtokos személyjelek, alak- és mondatlan, helynevek stb.), és több tájékoztató cikket írt külföldiek számára idegen nyelven a magyar nyelv karakterisztikumairól vagy néhány részkérdéséről.

Az általánosabb témák között legfontosabb megemlíteni névtani tevékenységét. A sok apróbb közlés közül kiemelkedik nagy közönségsikerű könyve: „A nevek világa” (1967.),

amelynek 4 magyar kiadása fogyott el, de „The World of Names” címen (1978.) külföldön is kedvezően fogadták.

A tudománytörténeti közleményei közül a legfontosabbat említem: „A múlt magyar tudósai” sorozatban ő — mint legavatottabb — készítette el a Munkácsi Bernátról szóló kis monográfiát (1981.).

Egy ilyen számvetésben azt sem lehet elhallgatni, hogy Kálmán Béla a nyelvművelésben és az ismereteket tágitó nyelvészeti felvilágosításban példátlanul aktív volt, sőt eredményes, mert ezek az írásai mind szellemesek, hatásosak és meggyőzőek.

A nyelvészet mellett (mű)fordítóként ugyancsak ismertté tette nevét. Főleg az észt irodalomból fordított sokat, de finnből is. Legnagyobb vállalkozása e téren azonban a „Leszállt a medve az égből” címen 1980-ban kiadott, általa válogatott, jegyzetelt, szerkesztett testes antológia volt, mely — több neves magyar költő bevonásával is — nagyszerű áttekintést bocsatott közre a vogul népköltészetéről Reguly, Munkácsi, Kannisto és a saját gyűjtéséből.

De milyen embernek ismertem meg Kálmán Bélát? Halk szavú, szerény, készséges és vállalkozó szellemű nyílt egyéniség. Mindenüvé elmegy, ahová hívják, a feladatok elől nem zárkózik el, üléseken, értekezleteken jelen van, hozzászól és előad. Szereti a kongresszusokat: igazi congress man, aki bejárta a fél világot (ha nem az egészet), s ennél fogva ismertté vált, és több hazai és külföldi társaság tagja vagy tisztségviselője lett. Sőt, olyan súlyos megpróbáltatásokat is elviselt, mint egy 4 éves dékáni periódus, vagy a debreceni nyári egyetem igazgatói tiszte majdhogynem 20 éven át. Itt említendő egyébként, hogy 32 éven keresztül ugyanazon az egyetemen volt tanszékvezető professzor, s ezzel — legalábbis a mi szakmánkban — alighanem rekordot döntött.

Legutóbb Sebestyén Árpád tartotta „rejtélyesnek” (MNYj. XXV, 18), hogy e sok elfoglaltság, akadémiai tagság stb. mellett mikor jutott ideje könyveinek és több száz cikkének írására. Irodalmi munkássága valóban példátlanul nagy volumenű, tehát Sebestyén kérdése indokolt. Pláne akkor, ha tudjuk, hogy ünnepeltünket nyugodt, tempós életvitelű, lassú beszédű, el-elidőző embernek ismerjük, aki kedveli a társaságot, ahol bőven árad mesélő kedve, kifogyhatatlan humoros történetekben, s e kedves sztorik elmondásakor vagy másoktól hallván hasonlót önfeledten buzog belőle a jóízűen bugyborékoló kacagás. Ő maga mondta egyszer, de tapasztaljuk is, hogy közös ebédeknél a többiek már jóllaktak, de ő még a levesnél tart. S vegyük hozzá: időt rabló hobbija a bélyeggyűjtés. Valóban, mikor ír, mikor alkot? Ez olyan titok, melynek feloldására a következő formulát ajánlom: „Es gibt Geheimnisse, von denen man nicht wüsste, wenn sie nicht Geheimnisse wären”.

Említett emberi közvetlensége népszerűvé tette kollégái körében. Fél évszázados barátságunk alatt én mindössze egyetlen egyszer — egy telefonbeszélgetésére fölfigyelve — láttam és hallottam haragosnak vagy talán inkább bosszúsnak. Ebből is következik, hogy elfogulatlan, józan és kiegyensúlyozottan okos vitapartner, aki nem sért senkit, s akinek a baráti érzelmeit szakmai viták nem változtatják meg.

Kedves Béla! Kívánom a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából, de a szakma és a magam nevében is, hogy még sokáig élvezhessük kedves társaságodat, hogy bibliográfiái tételeid a jövőben is jó ütemben gyarapodjanak, amihez Isten adjon Neked egészséget, alkotó kedvet és zavartalan mintaszerű családi hátteret.

HAJDÚ PÉTER

Fábián Pál köszöntése hetvenedik születésnapján*

Miért van az, Kedves Barátaim, Tisztelt Kollégák, hogy barátaink arcát, egyéniségét, jellemvonásait visszavetítjük a múltba, ismeretségünk, barátságunk kezdetére; kettőnk — Fábián Pál és a magam — esetében egy fél évszázaddal ezelőttre? És úgy látjuk őket ma is. Persze hogy ezzel egykori önmagunkat is őrizni akarjuk, de benne van ebben a múltba-látásban a barátunk iránti szeretet és megbecsülés is. Fábián Pál ilyen szeretetreméltó ember számomra, s azt hiszem, mindnyájunk számára, akik eljöttünk köszöntésére.

Engedd meg, Kedves Barátom, engedjék meg Önök is, hogy bevezetésül felvillantsak három képet közös emlékeinkből. 1. Pali barátunk lovacskazik az Eötvös Kollégium tavaszi bálján Péterfy Évával, aki rövidesen a felesége lesz, és hűséges társként elkíséri életútján, a filozófusok rengetegében; annyira hűségesen, hogy aztán maga is gyártani kezdi ezeket, előbb otthon, majd a Nyelvtudományi Intézetben. 2. A Helyesírási Bizottság titkáráként ott ül Fábián Pál a nagy Tosu tanár úr mellett. Most éppen abban a percben látom, amikor egy szőröző vita végén az addig békésen szunyókáló tanár úr a hirtelen beállt csöndben fölriad: — Mi van, Pali? — Pali vázolja az eredménytelen vitát, s várja a bölcs elnöki döntést. A válasz: — Nem tudom! Nem is akarom tudni! — Jobbra-balra dőlünk a nevetéstől. 3. Peripatetikus séta a nyugdíjba készülő Fábián professzorral a XI. kerületben, a Hamzsabégi úton. Arról beszél — meg-megállva, no nem a kirakatbetegség miatt, hanem mert nyomatékot akar adni a szavának —, milyen teendőik állnak a helyesírás, a nyelvművelés előtt, hogy megőrizhessük értékeinket, és továbbfejleszthessük őket a szükséges mértékben és ütemben. Fejtegetését hallgatva akadémiai doktori téziseinek szavai motoznak bennem: „Egész pályámon végig foglalkoztatott, milyen folyamatok mentek végbe nyelvünkben, s ezeket felderíteni igyekeztem. — Ám arra is törekedtem, milyen tanulságokat lehet levonni a múlt eseményeiből a mára nézve, illetőleg, hogy mit lehet, mit kell tenni a ma nyelvért, hogy gondolataink hű tükrözője legyen.”

Milyen volt ez a pálya? — 1941-ben érettségizik a szombathelyi Faludi Ferenc Gimnáziumban. Magyar—olasz szakos tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen és az Eötvös Kollégiumban befejezve 1947 tavaszán Pécsre kerül gimnáziumi tanárnak; 1948-ban doktorál. 1949 nyarán megbízzák az újonnan szervezett pécsbányatelepi gimnázium vezetésével, de egy évvel később már Budapesten dolgozik, az Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolán lesz a magyar nyelvészeti tanszék vezetője. Tanít a nappali, esti, levelező tagozaton; leíró nyelvtani, nyelvtörténeti és a magyar nyelvi tanulmányokba bevezető jegyzeteket ír; szervezi, bővíti a tanszéket; ellátja az Akadémián az I. osztály szaktitkári teendőit.

A főiskola 1955-ben megszűnik; Fábián Pál az ELTE Bölcsészettudományi Karára kerül, adjunktusként (!); 1964-ben előléptetik docensnek. Az egyetem adta természetes feladatok (a leíró nyelvtan, jelentésstan, szóképzés, stilisztika, nyelvművelés oktatása) mellett hiánypótló jegyzeteket, tankönyvi fejezeteket ír; a nyelvész tanszékcsoporthoz titkára; segíti a kari nyelvész tudományos diákkört; irányítja az iskolai anyanyelvi nevelés korszerűsítéséért szervezett (hatos főirányú) kutatásokat; 1964 és 69 közt vendégtanári megbízást vállal Páduában és Bolognában; másodállásban főelőadó a Művelődési Minisztériumban. 1979-ben kinevezik egyetemi tanárnak; 1984—89-ig vezetője a Mai Magyar Nyelvi Tanszéknek.

Széles körű a közéleti és tudományos szervező tevékenysége: 1951 óta tagja az MTA Helyesírási Bizottságának, 1954 óta titkára, 1980 óta társelnöke. Évtizedekig tagja volt az MTA Nyelvművelő (Anyanyelvi) Bizottságának, a TIT magyar nyelvi szakosztálya vezetőségének; ugyancsak évtizedek óta tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányá-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1993. március 9-i felolvasó ülésén.

nak, a Magyar Nyelvőr, az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottságának; társelnöke az MTA 1990-ben alakult Magyar Nyelvi Bizottságának.

E sokirányú tevékenysége mellett is fáradhatatlanul végez kutatómunkát, és sokat publikál. A „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánykötet 1953-ban közli az idegen szavakról írt tanulmányát, mely e tárgykörben azóta is érvényes megállapításokat tesz, és máig használatos kategóriákat állít fel. Hézagpótló stilisztikai kézikönyvet ír 1958-ban SZATHMÁRI ISTVÁNNAL és TERESTYÉNI FERENCCEL közösen — azóta is ez van használatban. Szerzőtársa az egyetemi leíró nyelvtannak (1965-ben). Páduában 1971-ben kontrasztív szempontokra ügyelő, a magyar nyelv teljes rendszerét feldolgozó nyelvkönyvet ír olaszok számára (Manuale della lingua ungherese).

Külön kell szólni Fábíán Pálnak a helyesírást szabályozó, szolgáló tevékenységéről. Ez a 40 éve folyó munka jelentős cövekeket szűrt le e mindennapi életünket átható tevékenység területén. a) Szerkeszti „A magyar helyesírás szabályai” 1954. évi X. kiadását (BENKŐ LORÁNDdal), majd a „Helyesírási tanácsadó szótár”-t (DEME LÁSZLÓVAL); megszervezi az 1984. évi XI. kiadás tudományos előkészítését és munkálatait, szerkeszti és írja a szabályzatot, majd szerkeszti a „Helyesírási kézikönyvtár”-t (DEME LÁSZLÓVAL); munkatársaival kidolgozza a „Helyesírásunk” című iskolai kézikönyvet. b) Fölismeri a köznyelvi és a szaknyelvi helyesírások közti ellentmondást, ezért rengeteg energiát, időt fektet a szaknyelvi helyesírások kidolgozásának szervezésébe, a kidolgozásukba, lektorálásukba (földrajzi, kémiai, ásványtani, katonai, orvosi, műszaki, növénytani, állatrendszertani), s akkor még nem is említettem minden területet. c) Kandidátusi értekezése is helyesírási témájú: „Az akadémiai helyesírás előzményei” (1962.); megjelent könyv alakban 1967-ben. — 1989-ben védi meg akadémiai doktori téziseit.

Befejezésül Fábíán Pál egyéniségének, tudósi, tanári arcképének három fő vonását szeretném fölvezetni.

1. Fábíán Pál a nyelvtudományban való legelső jelentkezésétől — mint Pais Dezső és Bárczi Géza tanítványa — a budapesti nyelvész iskola tagja és képviselője. Ez nála is — úgy is, mint az Eötvös Kollégium neveltjénél — a tények föltétlen tiszteletét: felkutatását és elemzését jelenti; a tudományos előzmények megismerésének és kritikai elemzésének követelményét, a magyar nyelv elemzésében a magyar nyelvi tényekből való kiindulást és oda visszatérést; szakadatlan tanulást, az új ismeretek feldolgozását, adott esetben elfogadását.

2. Elkötelezett kutatója a magyar nyelv, elsősorban a mai magyar nyelv életének; tudós művelője a nyelvhasználat gyakorlati ágán kialakult, kialakított részdiszciplínáknak. Számára a tudomány — mint idéztem is idevágó szavait — azért fontos, hogy alátámassza a gyakorlatnak nyújtott iránymutatást, segítséget.

3. Minden gondolatát, munkáját, egész életét áthatja a haza és a társadalom szeretete és szolgálata. Sokfelé járt életében, idegen nyelvi tudása révén számos kultúrát megismerhetett, minden idegszála, esze, szíve, lelke mégis ide kötötte, a hazai múlthoz, értékekhez, és ezek őrzését, köztük is első helyen a magyar nyelv gyarapítását tartotta fő feladatának. Tiszta szívvel mondhatjuk, akik Fábíán Pált ismerjük, hogy hűsége itt is megállott.

Isten éltesen, Kedves Barátunk, ezen a megkésett születésnapjára ünnepel! Adjon számodra még sok szép és tartalmas évet, sok szép feladatot, hozzá jó egészséget, hogy élvezhesd a megérdemelt aranyló őszt családot, gyermekeid, unokáid, barátaid és kollégáid körében!

BENCÉDY JÓZSEF

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1992. február 18. Szemiotikai szakosztály. BALÁZS GÉZA, A jelszó szemiotikai-nyelvi arculata. — A jelszó rövid, csattanós, figyelemfelhívó szöveg, amely mozgalmakhoz, törekvésekhez, szervezetekhez kapcsolódik. Az előadás a jelszó történetét mutatta be röviden, majd az elmúlt néhány év jelszógyűjtését elemezte szemiotikai, nyelvi szempontból, fényképes illusztrációkkal.

1992. március 3. Szlavisztikai szakosztály. NYOMÁRKAY ISTVÁN „Le cas du calque . . . est plus complexe” (A tükörfordításokról, különös tekintettel a szerb/horvátokra). — Az előadó röviden összegezte a tükörfordításokról szóló szakirodalom eredményeit, majd részletesen vizsgálta a tulajdonképpeni tükörfordításokat magyar, német, görög, egyházi szláv és horvát (szerb) példák alapján. A tükörszavakat tágabban értelmezte, ide sorolva a nem elemről elemre való megfeleléseket, az ún. szabadabb tükörfordításokat is.

1992. március 10. Fonetikai szakosztály. NAGY JÓZSEF, A Bánk bán drámai motívumainak hírértéke Katona József, Egressy Benjámín és Erkel Ferenc művészetében. — Az előadó Katona József drámáját, valamint az Egressy Benjámín által készített szöveggönyvet egyeztetette az Erkel Ferenc Bánk bánjában megvalósított mon tematikus zenei kapcsolatok hírértékeivel.

1992. március 17. Szaknyelvi szakosztály. SEREGY LAJOS, A magyar számítógépes helyesírási programok. — A számítógépek és a szövegszerkesztő programok elterjedésével szükségessé vált a magyar helyesírás-ellenőrző program elkészítése. Hároméves munkával elkészült az első, a „NyelvÉsz” névre hallgató program, melynek összeállításához a magyar nyelv alaktanának olyan pontos, aprólékos feldolgozására volt szükség, amilyenre korábban még nem volt példa. — Ezen az ülésen köszöntötték Pusztai Istvánt 70. születésnapja alkalmából.

1992. március 31. Finnugor és magyar nyelvi szakosztály. VÉRTES EDIT, Hányig tudtak a finnugor korban számolni? — A számnevek hatig finnugor eredetűek. A *hét*, *nyolc*, *kilenc* egyre későbbi leányalapnyelvi, sőt a *kilenc* a három ugor nyelvben különlembeli. A nem kerek számok tizenegyedtől nyelvenként, esetleg nyelvjárási elkülönülések után kaptak nevet. A tízes és többszöröseinek feltűnő gazdagsága a finnugor nyelvekben jövevényszavakból, ismeretlen eredetűekből és — későbbi jelentésfejlődéssel — finnugor elemekből magyarázható. Így a 'hús' és a 'száz' jelentésű szó a finnugor alapnyelvben nem lehetett számnév, hanem mértékmeghatározás.

1992. április 21. Szlavisztikai szakosztály. KOVÁCS OXANA, A szláv szóhangsúly kérdései (orosz nyelvű előadás). — A hangsúlyparadigmák fejlődése a szláv nyelvekben és néhány ukrán nyelvjárásban.

1992. május 12. Szemiotikai szakosztály. KINCSES KOVÁCS ÉVA, Az írásjelek megléte és hiánya különböző szépirodalmi szövegtípusokban. — A szépirodalmi szövegek értelmezésének, elemzésének „segítői” lehetnek az ún. interpunkciós jelek. Ezek megléte vagy hiánya a szövegeértelmezés szupraszegmentális tényezőinek előhívását vagy elfedését, olykor átesopor-tosítását eredményezheti. A költői gondolat optimális átadásának és átvételének fontos segítői lehetnek a láthatóvá tett „kódok”.

1992. május 19. Nyelvoktatási szakosztály. BALÁZS GÉZA, A nyelvészeti antropológia témakörei, szemlélete az oktatásban. — Az előadás a nyelvészeti antropológia körülhatárolásával, a magyarországi előzményekkel és kutatásokkal foglalkozott, valamint ismertette az 1991/92-es tanévben az ELTE-n tartott speciális kollégium tematikáját. Erre lehetne alapozni az oktatásban közép- és alapszinten megjeleníthető tematikát (a beszélés néprajza, hangutánzás, nyelvi szokások stb.). — Ezen az ülésen köszöntötték Gráf Rezsőt 70. születésnapja alkalmából.

1992. június 2. Magyar nyelvi és szlavisztikai szakosztály. Kiss JENŐ, Etimológiai kalandozások. — Az előadáson szómagyarázatok hangzottak el. Ezek szerint szerbhorvát eredetű a *mirkovácsa* és a *ruzsica*, erdélyi szász eredetű — népetimológiai értelmezéssel — a *hévíz* szőlőnév, bajor-osztrák a *bumfordi*, ősmagyar kori összetétel a nyelvjárási *hékü* (= *hő* + *kő*), és ugor eredetű a nyelvjárási *szenyel* 'a levegő szabadon áramlik (az orrban)'. — Ezen az ülésen köszöntötték Kiss Lajost 70. születésnapja alkalmából.

Összeállította: VÖLGYI ZSUZSA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

nóta 'vétség' 1639: TESz. II, 1023. — 1565: „Az hythlensegh *nothaya* kewzth...” (RMK. I, 56, Iijb); 1575: „hitének megszégésének *notájába* találtattata” (SÁNDOR 23).

notabene. — 1670: „Itt talán nem szükségtelen *Notabenében* írni a vezér mester-ségét” (Új Magy. Múz. XIX, 109).

numeró 'szám'. — Beckó, 1627: „Amikor a hordókat megtölti, *numeroban* vegye, megcédulázza...” (ETHEY GYULA, Vágvölgyi Krónika. Komárno-Komárom, 1936. 92).

nyikkan 1748: TESz. II, 1045. — Eger, 1688: „az szegénység strását tartván az eörhegyen, ha lovasokat látott, mingyárt vagy süvöltött vagy *nyikkantott*” (Soós 22).

nyirbál 'keservesen nyávog'. — 1782: „a szegény macskának öszvetemélte az or-cáját. *Nyirmálásával* semmit sem gondolt...” (Kónyi 13). — Vö. *nyirbál* 'rimánkodik, kunyerál' 1570: TESz. II, 1048.

nyülszívű 'félénk; gyáva'. — 1658: „N. B. Desewffy sógor *nyülszívű*” (RákNap-ló. 334).

nyű 'Made, Wurm' kn. 1395 k.: TESz. II, 1061, alakv. *nyöves* 1774: uo. — 1633: „aval fenyegetett, hogy ha valamit szólok, oly helyre tétet, hogy a *nyövekkal* etet meg” (Tüköre 293).

nyűzsög 1634: TESz. II, 1062. — Huszt, 1660: „mindenfelé *nyűzsög* a katona, két, háromszáz embert is felvernek” (MagyTörtTár. XVII, 110).

okker 1847: TESz. II, 1070. — Kecskemét, 1682: „Berénybe lakó Terenyei János-tól vettünk egy *okker* lovat a menesre Taller 5/1” (BácsKisk. I, 56).

ómega 1756: TESz. II, 1080. — 1709: „az czinegeszót is ordításnak hallja; minden szó panaszát a világ meghallja, jotta-írásomat *omégának* vallja” (THALY, RT. II, 272).

ómen 'előjel'. — 1717: „ha jól succedalt volna tartanám jo *Omennek*, interim elig hiszem” (Adattár VI, 151).

ónix 'féldrágakő'. — 1580: „Hetedikben [ti. gyűrűben — G. F.] vagyon *anychel*, mely nyom két aranyat” (MihKassa. 33).

opál 1630: TESz. II, 1083. — 1622: „Egy *opályos* arany gyűrűt” (MihKassa. 247).

operáció 'működés; művelet' 1706/1873: TESz. II, 1084. — 1704: „vagy ha bizo-nyos és hasznos *operatióért* kellene kíteni ottan...” (ArchRák. I, 51), „Követhető hadi *operatiok* dispositio-tételit” (uo. 62).

opponál 1771: TESz. II, 1085. — 1575: „akor piaculum uolt valakinek magat *opponalni*” (VeressBáth. I, 356); 1585: „vagon mas dolog kiben kegyelmed magat *opponal-h-taia*” (KörmFüz. II, 162).

* L. MNy. LXXXIX, 255—6.

ordináré 'szokásos' 1626: TESz. II, 1089. — Illésháza, 1587: „Az *ordinari* fizetes zerenth Annak az ky most zolgal negy eztendeig sem kerwl rea az fizetes” (Adattár V, 15).
orsolya 'Ursulinerin'. — 1707: „az kassai *ursulita*-apácáknak” (ArchRák. II, 33).

ortodox 1748: TESz. II, 1096. — Kassa, 1606: „*orthodoxa* religion levő keresztyéneknek” (MOE. XI, 801), „az *orthodoxusok* legyenek avval contentusok” (uo.).

ostor kn. 1380 k.: TESz. II, 1098. — 1601: „Egy *wstaért* és két vakaróért den 36” (VeressDoc. VI, 362); Kassa, 1708: „az Istennek haragját s *oszorát*” (KÓ. II/2, 357).

ostrom 1464: TESz. II, 1099. — Kanizsa, 1566: „Az *ustorom* gyakorta volt” (MonOkm. XXX, 58), „ürek álgyuval csak az *ustoromkort* lünek...” (uo.).

oszmán 1567: TESz. II, 1101. — Ung megye, 1711: „Fogod kiáltanod: hol van *oszlán* bátyám” (KKK. 645).

oszpóra 'ezüstpénz' 1465: TESz. II, 1101. — 1569: „Egy sákoeskában ezör *aspora*” (VeressDoc. I, 280); 1603: „Egy erfzenyben egynehany forint *aspera*” (Adattár VII, 166).

öcsémasszony 'húg'. — 1659: „Ha *öcsémasszony* ő kegyelme meg nem fogadná Zöldi Pétert” (Teleki I, 338).

öl² 'hosszmérték' 1430 k.: TESz. III, 25, alakv. *ölly* 1787: uo. 24. — 1667: „Egy *ölly* számlaltatik harom singre” (BogdMért. 89).

pacsi mű 'tapogatással készített agyagedény'. — Nagybánya, 1605: „Azon kívül *pacsi művet* tartoznak az fazekas mesterek az régi rendtartás szerint adni” (KÓ. III, 577). — Vö. *pacsi* 'tenyérbe csapás' 1791: TESz. III, 53.

páholy 'raktár' 1784: TESz. III, 59. — 1704: „Mocsról, Radványról két *páhót* mindennemű deszkáival s fáival Újvár alá hordották” (ArchRák. IX, 158).

pája 'szövetfajta'. — 1542: „Ha *pajnek* feret tehetne. k. azys fýkes volna” (Héd-Okl. II, 124); Szepes megye, 1686: „3 sing veres *pajjal*...” (MOL. Csáky család lt. Közp. lt. 53 Fasc. 143); 1703: „Dolmánt bélelni vöttem 3 1/2 sing *pajon* nevő posztót” (MIKULIK 65).

pajtika 'kispajta'. — 1777: „a *pajtika* alatt való kis kaszáló” (Keszthely 20). — Vö. *pajti* 'ua.' 1797: TESz. III, 61.

pákász 1765: TESz. III, 62. — Bodrogkeresztúr, 1607: „avagy csak egy *pákász* emberrel csináltatja be a rekeszt, szabad vele, ezt a halászok nem ellenezhetik” (HMVTörv. 73).

paktum 1662 u./1862: MNy. LXXXIV, 251. — 1606: „az bécsi végezés és *pactumok* szerint” (SalDipl. 259).

palászta 'pászta' MTsz. II, 53. — Makó, 1797: „A' Kalvariánál két *Palásztában* lévő 131. útbúl álló Szöllő” (Ethn. LXXXV, 505), 1832: „a' Soványba két *Palászta* Szöllőm” (uo. 506).

pálos 'Pauliner' 1883: TESz. III, 74. — 1658: „mentünk vacsorára Pozsonyba, az pater *paulinusok* házához” (RákNapló. 350).

pálya 'stádium' (hosszmérték). — Szepes, 1579: „125 lepesni feöldt vel *Pállya*” (BogdMért. 118).

pametuva 'egyházi adománygyűjtés'. — Dunántúl, 1629/99: „mikor *pumetuvát* jár az praedikátor, adnak neki egy cipó kenyeret, egy disznólabot, egy tál zabbot, egy marok szőszöt és egy pénzt minden háznál” (PAYR 114), „mikor *pametuvát* jár, minden háznál egy tál zabbot egy cipót...” (uo. 120), „mikor *pametuvát* jár az egész fárában” (uo. 124), „Item mikor az praedikátor *pametuvát* jár...” (uo. 127).

pancermacher 'páncélcészítő'. — Kassa, 1708: „szükséges volna valami más értelmes óráhozértő mesteremberrül provideálni és annak illendő fizetést rendelni, a melyre alkalmas lehetne *Panzer Macher*, jó volna arra” (KÓ. II/2, 350).

pancsolódik 'bajlódik, vacakol'. — 1583: „holoth mikor nagy fokaigh *pancolodot* es wezekedet(h) wolna” (MonOkm. XLII, 134). — Vö. *pancsol* 1816: TESz. III, 81.

panzió 'évjáradék' 1748: TESz. III, 88. — 1704: „Magai is az commendáns, egy svajczer generálissa az ducának, az franciákhoz állott, kinek az francia 10 ezer tallér *pensiót* ajándékozott annuatim” (Gyulai 234).

pányva kn. 1532: TESz. III, 89, alakv. *Panya* 1816: uo. — 1601: „Egy wstaért és két vakaróért den 36. Hat nyg és hat *panyaért* és vas karikákért fl. 1/43” (VeressDoc. VI, 362).

para 'török aprópénz' 1701: Kakuk, ÉlOsm. 319. — 1687: „A bárány a mészárszékben járt 33 *parán*” (MagyTörtTár. XIX, 166), „vettem benne öt kicsin almát öt *parával* azaz négy pénzzel (mert *para* négy pénzben járt), a sónak okája járt három *parán*” (uo. 167).

parázs 1521: TESz. III, 103, alakv. *pársa* 1791: uo. — Komárom megye, 1727: „jó Tüzet rakván... az *parsájában* hentergesd meg” (MoBoszPerK. I, 490).

parдон 1710: TESz. III, 105. — 1704: „de akkor kevésnek adott *pardont*, mind megölte” (Gyulai 185).

parókia 1754: TESz. III, 112. — 1614: „Az en Púspeóksegem alatt valo szentegyhazakat, *parochiakat*, es kalastromokat” (Adattár V, 141); 1629/1699: „Vagyon az *parochiához* föld...” (PAYR 122).

parókiális 'egyházközségi, plébániai'. — 1629/1699: „Vagyon az *parochiához* föld az *parochiális* ház mellett” (uo.), „Azért mivel hogy *parochiális* szőlő, tartozik visszaengedni az praedikátor” (uo. 110).

páskum 'füves térség, legelő' 1770: TESz. III, 117. — 1703: „Az híd eleiben, az égett *paskomban* jött puskázni...” (Gyulai 53); 1768—9: „a' gyakor Árvizek... mellyek mind szántó földeinkben, mind Kaszallóinkban és *pascuumunkban* sok károkat téznek” (Bács-Kisk. II, 553).

páston ülő zsellér. — Fülek, 1672: „csak úgy szolgáljon mind az *páston ülő zsellér*” (BOTKA 309), „Az *páston ülő zsellér* penig, az ki ahoz pusztá házhely után való földeket, réteket bír, ha két ökre vagyon...” (uo.).

paszita '(keresztelői) lakoma' 1615: TESz. III, 119, alakv. *pacita* (ÚMTsz.): uo. — Komárom megye, 1673: „ezen fatens leánya, *paczitába* hivatván... mentegette magát, hogy... nem mehetne a *paczitába*” (MoBoszPerK. I, 455).

pászka 'húsvét'. — 1574: „Tinéktek szokástok, hogy egyet elbocsássak nektek a *pászka* ünnepen” (Helt-Born. 735), „Vala kedig a *páskának* kézületi napja” (uo. 745), „Mert szinte olykor volt e *pászka*ünnepe, midőn az éj egyarányú volt az nappal” (uo.).

pászma 'bizonyos számú fonalból álló köteg' 1708: TESz. III, 120. — Debrecen, 1398/1440: „Item longitudine ipsorum... esset... vocatum quadragintaquatuor ulnas et septem in medio latitudines videlicet *pazma* vocatum contineat...” (BarthaGub. 16).

paszport 'menetlevél, útlevél'. — 1667: „ezen utomban vettem Raphanidesnek 20 költ levelét, borokhoz való *paszpurtót* is” (MonÍrók XXXIII, 313); 1817: „A vándorló mesterlegényeknek, hiteles *passaporttal* hazabocsájtandó...” (KÓ. III, 469); „a katonák *passaportjában* úgyis tiltva levén a koldulás” (uo.).

passzus 'átjáró, hágó' 1704: TESz. III, 123. — 1573: „lengiel kýralýnak chazar eo foellege vtaat meg allatta, es Nemethorýagon zabad *palswft* nem adott neki” (VeressBáth. I, 274); 1597: „az hegyekre és az *passusokra*...” (MonÍrók. VII, 50).

pasztormány 'vágómarha' 1635: TESz. III, 126. — 1617: „3 feiös Tehenről, 3 *pasztormanrol*” (BlaskRsz. 154).

pátens 'megbízólevél' 1748: TESz. III, 129. — 1663: „Az Hatalmas Tatar Chamnak nekünk adatot *Patens* Levele” (BlaskRsz. 224).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

Benda Kálmán írja: Az elmúlt hetekben érkezett Magyar Nyelv ez évi első számát lapozgatva a 127. lapon a Nyelvtörténeti adatok rovatban két dolog is megütötte a szememet. GREGOR FERENC az 1606. évi kassai országgyűlés tárgyalási irataiból (MOE. XI, 765) közli az alábbi szavakat: „minemű nagy persecutioja volt az ecclesianak és az *ministerium-nak* is”, és a *miniszterium* kifejezést így magyarázza: 'egyházi hivatal'. Egyházi (egyházügyi) hivatal Magyarországon csak a közelmúlt rendszerben volt, korábban soha. A *ministerium* itt a két protestáns egyház, a református és az evangélikus prédikátori testületét jelenti. Egyéb-ként már BARTAL ANTAL „A magyarországi latinság szótára” című műve is így magyarázza a szót. Az idézett szövegrész tehát a két protestáns egyház és prédikátorai üldöztetéséről beszélt. — A *miniszter* szócikkében olvasható a következő is: „a Temetésekre . . . *ministereket* és orgonahúzókat is nem rendel» (Gyöngyös 108).” A *minister* szót Gregor itt 'ministráns'-nak értelmezi. Ez pedig nyilván prédikátort kell hogy jelentsen, azaz általában protestáns, jelen esetben nyilván református papot. A ministránst, azaz a katolikus papnak a szertartásban segítő személyt sohasem nevezték miniszternek.

Éder Zoltán írja: A Magyar Nyelvőr 1993. évi 1. számában FORGÁCS RÓBERT („Vajh ki ő, és merre van hazája?”) „A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig” címmel értekezik. Dolgozata gyenge színvonalon taglalja a témáról szóló közhelyszerű ismereteket. Ráadásul téves megállapításokat tesz, idézetei (Bessenyeitől, Kazinczytól) pontatlanok, forráshivatkozásai hibásak. Mellőzve a részleteket csupán legkiválóbb tévedését teszem szóvá. Többek közt ugyanis ezt írja: „A nekilendülő nyelvújítási mozgalomnak a Martinovics-féle összeesküvés bukása vetett ideiglenesen véget, miután annak élharcosait: Kazinczyt, Batsányit börtönbe vetették, s a többi író is elhallgattatták. Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bástyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis 1795-ben az ortológusok egyik alapműve, a Debreceni Grammatika, melynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem lehet.” (I. h. 7.) Ezeknek a kijelentéseknek cáfolatára, úgy vélem, nem érdemes szót vesztegetnünk, hiszen annyira közismert, kik voltak a Debreceni Grammatika összeállítói, s ma már magáról a grammatikáról is sokkal árnyaltabb képünk van. Révai és Verseghy egyébként soha nem dolgoztak együtt, mint ádáz és kibékíthetetlen ellenfelek kerültek egymás mellé a nyelvtudomány történetében. Erről pedig a középiskolai tanulmányok során is értesülni lehet.

Varga Mária írja: Ezúton szeretném felhívni a Magyar Nyelv olvasóinak, illetve a Nyelvtudományi Társaság tagjainak a figyelmét arra, hogy megjelenés előtt áll a „Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás” (Közzéteszi GERSTNER KÁROLY, KIRÁLY LAJOS, LAKOSSY JUDIT, RÓNAI BÉLA, VARGA MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Szerk. BALOGH LAJOS, ÖRDÖG FERENC, VARGA MÁRIA). A 71 település helynévanyagát tartalmazó kötet, amely a megyei sorozat befejező része lesz, előjegyezhető a Nyelvtudományi Társaságnál. Ugyanitt megvásárolhatók a korábban megjelent kötetek is (A Tapolcai járás: MNyTK. 156. sz., A Pápai járás: MNyTK. 171. sz., Az Ajkai járás: MNyTK. 192. sz.).

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
-----	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1987. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinccse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rác Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. 1990. 100,— Ft.
191. **Fekete Antal:** Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
196. A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. Országos anyanyelv-
oktatási napok. Eger, 1992. július 6—9. Szerk. **Fekete Péter** és **V. Raisz Rózsa.** 1993.
120,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata
(1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történet-
író kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp.,
1990. 85,— Ft.
Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Pécs, 1982. 700,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986.
50,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és
Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei
(1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60.
születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter.
Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú
Péter Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993.
1900,— Ft

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIX.

ÉVFOLYAM

1993.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ,
KISS LAJOS, KIEFER FERENC, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Pete István</i> : Az időviszonyok szemantikai rendszere	385
<i>Cseresnyési László</i> : Gondolatok a magyar hangrendről	401
<i>Gósy Mária</i> : A kiegészítendő kérdések felismerésének sajátosságai	413
<i>Végh József</i> : Az őrségi nyelvjárás néhány érdekesebb hangtani jelenségéről	425
† <i>Farkas Vilmos</i> : Amerikai (indián) eredetű nemzetközi növényneveinkről	432
<i>Nagy L. János</i> : Számok és színek — színek és számok	440
Kisebbségi közlemények. <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Adalékok néhány grammatikai kérdés megközelítéséhez. — <i>Szikszainé Nagy Irma</i> : Az álikereszók. — <i>Pacsai Imre</i> : Az ikerszavak összevető vizsgálatának aktuális kérdései. — <i>Makkay János</i> : A -d képző <i>Borsod</i> vára nevében és Anonymus: cap. 18.	459
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Dömötör Ákos</i> : Szerelemkő. — <i>Fekete Antal</i> : Meskó Lajos szófejtéseiből. — <i>Kávássy Sándor</i> : Szólások a Szamosközből. — <i>Nyomárkay Viktor</i> : Honnan vette Móra Ferenc a <i>Vaslapszky herceg</i> nevet? — <i>Varga Andrea</i> : Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón	479
Nyelvművelés. <i>Ábrahám Imre</i> : Miért <i>Nyul</i> a <i>Nyúl</i> ?	483
Szemle. <i>Gregor Ferenc</i> : Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. — <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A magyar nyelv könyve. — <i>Kemény Gábor</i> : Péter Mihály, A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. — <i>Nyomárkay István</i> : Vladimir Brodnyak, Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika. — <i>Mizser Lajos</i> : Fekete Antal, Keresztneveink nyomában	485
Különfélék. <i>Kicsi Sándor András</i> : Trubetzkoy 1923-as levélrészlete a magyar hangsúlyról	502
Társasági ügyek. <i>Wacha Imre</i> : Rónai Béla 70 éves. — <i>Bencédy József</i> : Szepe-sy Gyula 80 éves. — <i>Szathmári István</i> : Kresznerics és a mai magyar nyelvtudomány	503
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adatok	510
Levélzsokrény. <i>Skripecz Sándor</i> írja. — <i>Fehértói Katalin</i> írja. — A szerkesztőség közli	512

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300 Ft. Egy szám ára: 75 Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8240 / 98

MAGYAR NYELV

LXXXIX. ÉVF.

1993. DECEMBER

4. SZÁM

Az időviszonyok szemantikai rendszere

Az időviszonyokat vizsgálhatjuk természettudományi, filozófiai, logikai, valási, néprajzi és nyelvészeti szempontból. A nyelvészeti leírásnak is többféle lehetősége van. Mindenekelőtt egy formai és egy szemantikai kiindulású leírást célszerű megkülönböztetnünk. Nyelvtanainkban elsősorban az időviszonyok egyes kifejezőeszközeinek a leírása során találkozunk az időviszonyok bizonyos szemantikai, teljességre nem törekvő jellemzésével. Így például BERNARD COMRIE (Tense. Cambridge University Press, 1985. 36, 56) az igeidőknek abszolút és relatív jelentését különbözteti meg. SEBESTYÉN ÁRPÁD (A magyar időhatározószók jelentéstanához: NytudÉrt. 83. sz. 1974. 534) az időhatározószók jelentése kapcsán időpontot és időtartamot kifejező időről beszél. KIEFER FERENC (Az aspektus és a mondat szerkezete: Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Bp., 1992. [=StruktNy.] 803—16) a mondatok külső és belső időszerkezetéről ír. A külső időt három fogalommal: a *beszédidő* (BI), az *eseményidő* (EI) és a *referenciaidő* (RI) fogalmával jellemzi. A beszédidő a megnyilatkozás ideje, az eseményidő a nyelvtanainkból már jól ismert, a beszédidőtől függő jelen, múlt és jövő idő, a referenciaidő pedig a cselekvés elvégzésének határideje. Pl. a *Kati estére hazaért* mondatban van egy múlt idejű eseményidő és az *estére* referenciaidő. KIEFER szerint „egy mondat külső időszerkezetével akkor vagyunk tisztában, ha ismerjük a BI-t, a RI-t és az EI-t, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait” (806). A cselekvés elvégzésének a határidejét a legtöbb mondatban nem nevezzük meg. Ezért pl. a *Kati hazaért* mondat külső időszerkezetével semmiképpen sem lehetünk tisztában, mivel nem ismerjük a referenciaidőt. Később kiderül, hogy ez nem is lényeges, mert „az időviszonyok jellemzéséhez elegendő, ha a 'megelőz' és a 'tartalmaz' relációkat vesszük figyelembe” (806). A 'tartalmaz' relációkat az időpontot jelölő, *mikor?* kérdésre felelő időhatározók fejezik ki, amelyek azonban nem tartozékaik sem a külső, sem a belső időnek, pl. *Kati tegnap hazaért*. A 'követ' relációt azonban KIEFER kihagyja rendszeréből. Ebből következik, hogy a *Holnap megtanulom az éneket* típusú mondatoknak sem a „külső időszerkezetét”, sem pedig az „időviszonyait” nem tudjuk jellemezni. A mondatok belső időszerkezete „lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább”. „A belső időszerkezet közül kitüntetett szerepet játszik a folyamatos és befejezett időszerkezet” (807). Az aspektus fogalmát is a mondatok belső időszerkezetével hozza kapcsolatba KIEFER, amikor aspektusnak nevezi a mondatok belső időszerkezetét (809). A mondat belső időszerkezetének (és így aspektusának) meghatározásában nagy szerepet játszanak „az eseményidőre vonatkozó” határpontos és határpont nélküli időtartamot jelölő időhatározók (829), vö. *Fél óráig tanultam az éneket*. *Fél óra alatt megtanultam az éneket*. Ezzel kapcsolatos észrevételeim a következők: 1. Logikai ellentmondásnak tűnik, hogy az eseményidő a „külső idő” tartozéka, míg annak az időtartamát konkretizáló idő „belső idő”. Az időtartam elválaszt-

hatatlan a cselekvés fogalmi jelentésétől. Mind a *Tanultam az éneket*, mind a *Megtanultam az éneket* mondatok cselekvéséhez implicite, par excellence hozzátartozik valamilyen időtartam. 2. Valamely ige nem attól lesz folyamatos vagy befejezett, hogy határpontos vagy határpont nélküli „időmódosítókat” használunk velük, hanem a tőlük függetlenül már folyamatos vagy befejezett cselekvésektől függ a használatuk. 3. Az időtartam hossza a magyarban általában nem befolyásolja az ige szemléletet. Vö. BERNARD COMRIE, *Aspect*. Cambridge University Press, 1976. 17: „the perfective cannot be defined as describing a situation with limited, as opposed to unlimited, duration; an hour, ten years, thirty years, are all limited periods, but as the examples above show both perfective and imperfective forms can be used to describe such duration”. Vö. még: *Egy pillanattig állt csak. — Egy pillanat alatt megállt. Egy pillanatra megállt.*

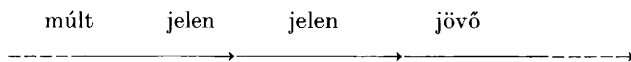
Az időviszonyok (Temporalität, темпоральность) szemantikai-nyelvi kategóriát vagy másképp szemantikai mezőt alkotnak. Ez azt jelenti, hogy a szemantikai típusok megállapítása a nyelvi formák figyelembevételével történik, mégpedig úgy, hogy tekintettel vagyunk valamennyi kifejezőeszközre. Az egyes szemantikai típusoknak a szemantikai-nyelvi kategórián belül megvan a maguk rangsora. A. V. BONDARKO (Темпоральность. In: Теория функциональной грамматики. „Темпоральность. Модальность”. Ленинград, 1990. 10) szerint az időviszonyok rangsorát három tényező határozza meg: 1. az időre történő utalás jellege, 2. az időviszonyok nyelvi interpretálásának jellege, 3. az időviszonyok érintkezése más kategóriákkal. E három tényező fontosságát elismerve is születhetnek eltérő elképzelések az időviszonyok hierarchikus rangsorát illetően. GEOFFREY N. LEECH (Towards a Semantic Description of English. Bloomington—London, 1969. 108—58) könyvében az angol időviszonyok leírásának a következő sorrendjével találkozunk: *mikor?* kérdésre felelő idő, időtartamot jelölő idő és az igeidők jelentése.

Az időviszonyok hierarchikus rangsorára vonatkozó javaslatom a következő: 1. Valóságos vagy objektív idő. — 2. Nyelvi idő: A) beszédidő vagy abszolút idő; B) általános idő; C) viszonyított vagy relatív idő; D) pontosító idő: a) beszédidőtől függő idő, b) időszámítási vagy kronológiai idő, c) társadalmi jelenségekkel kapcsolatos idő, d) egyéntől függő pontosító idő; E) határidőpontot jelölő idő; F) időtartamot jelölő idő; G) ismétlődéses (iteratív és habituális) idő. — 3. Művészi idő. — E felosztás principium divisionis-a az időviszony-típus kijelölőjének (Bezugszeitpunkt, point of reference) a különbözősége és a kifejezőeszközök specifikussága. Mindegyik típusú nyelvi időben általában három fő altípus lehetséges: α az idő (t) magában foglalja kijelölőjét (k), β az idő megelőzi kijelölőjét, γ az idő követi kijelölőjét. (Vö. $t = k$, $t < k$, $k > t$.)

I. A valóságos idő a jelenségek (cselekvések, tárgyak, tulajdonságok) keletkezésének, létezésének, elmúlásának nyelvektől független iránnyal és nagysággal rendelkező objektív vektoriális formája, amely szoros kapcsolatban van a térbeli viszonyokkal és a mozgással. A fizikából jól ismert s (patium) 'út, távolság', v (elocitás) 'sebesség, mozgás' és t (empus) 'idő' képlet variálási lehetőségei jól bizonyítják a tér, idő és mozgás szoros összefüggését. Vö. $s = v \cdot t$ (250 km-t 50 km/h sebességgel haladva 5 óra alatt tettünk meg), $t = \frac{s}{v}$ (5 óra alatt 250 km-t 50 km/h sebességgel haladva tettünk meg), $v = \frac{s}{t}$ (50 km/h sebességgel kell haladnunk, hogy 250 km-t 5 óra alatt tegyünk meg). A mozgás segítségével a köznap beszédben is gyakran

mérjük időegységgel a térbeli távolságot (*A bolt ötpercre van innen*) és a távolság mértékegységével az időt (*Ha még öt km-t megyünk, este lesz*). A mozgást jelölő cselekvésneveket is használhatjuk időviszonyok kifejezésére (vö. SEBESTYÉN ÁRPAD i. h. 534—5): *Útba esik jövet, menet — a Takarékszövetkezet! Mentében vette fel a kabátját.*

A valóságos idő a háromdimenziós tértől eltérően csak egyirányú: a múlttól a jelenen át a jövő felé halad, visszafordíthatatlan, a kezdete és vége ismeretlen, a jelen pedig állandóan előrehaladva változtatja helyét, és ezzel meghatározza a mozgás irányát:

2. A nyelvi idő az egyes nyelvektől függ. Rendszerének fő vonásai a különböző nyelvekben azonban megegyeznek, és mindegyik típusa ilyen vagy olyan formában deiktikus jellegénél fogva a valóságos időre utal, az arra való rámutatás eszköze. A. V. BONDARKO (i. m. 7) a nyelvi időt vektoriális kategóriaként határozza meg. A nyelvi idő minden típusát azonban csak megszorításokkal tekinthetjük vektoriális kategóriának. A vektor a fizikában ugyanis egy irányított egyenes szakasz, amelynek kezdő- és végpontja van, iránnyal és nagysággal rendelkező mennyiségeket jelöl. A nyelvi időnek valóban van iránya és nagysága, az irány azonban nemcsak egyenes lehet, hanem elágazó, megszakításos, kétirányú, körforgásos is, gyakran hiányzik az időszakasz kezdő- és végpontja. Az időviszonyok kifejezhetik az egyszeri vagy ismétlődő jelenségek idejét, időpontját, időtartamát, egyidejűségét vagy egymásutániságát konkrétan, hozzávetőlegesen, határozatlanul vagy általánosan.

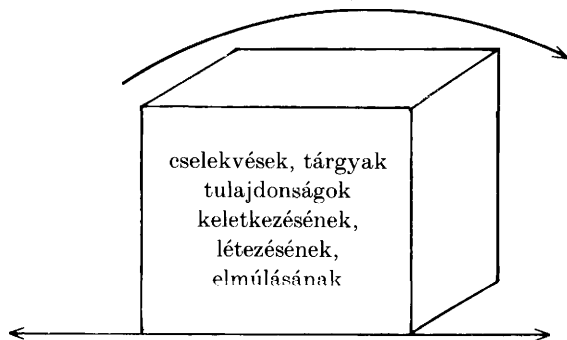
B. L. WHORF (Language, Thought and Reality. New York, 1956. 216) munkája nyomán elterjedt a szakirodalomban, hogy vannak idő nélküli ('timeless') nyelvek is. WHORF szerint ilyen nyelv például az Északnyugat-Arizonában beszélt indián hopi nyelv. („Hopi may be called a timeless language”). B. COMRIE (i. m. 50) viszont csak igeidő nélküli ('tenseless') nyelvekről beszél, mivel ЕККЕHАRТ МАЛОТКИ (Hopi time. Trends in Linguistics. Studies and Monographs, 20. Berlin, 1983.) megcáfolta a hopi nyelv időnélküliségéről szóló nézetet. Az igeidőn kívül az időt kifejezhetjük ugyanis lexikai és szintaktikai eszközökkel is. Ez történik a hopi nyelvben.

A nyelvi idő fogalmának a kialakulása szorosan kapcsolódik a tér és mozgás képzetéhez. Az oroszban például a *пространство* 'tér' és *время* 'idő' szavak etimológiájában egyformán jelen van a 'mozgás' jelentéselem (vö. *простираться* 'elnyúlik, terjed vmeddig' — *вертеть* 'forogat, csavar', *веретено* 'orsó', *ворота* 'kapu'). A nyelvtudományban szinte általános az a felfogás, hogy a térbeli viszonyokat kifejező ragok, előljárók, névutók időviszonyt kifejező jelentése másodlagos, az időhatározó a helyhatározóból fejlődött. A magyarban például ritka az olyan ősi rag, előljáró vagy névutó, amelynek ne lenne időbeli jelentése is. Csak a *-nak/-nek* ragunknak nincs időbeli jelentése (vö. *délnek fordult*). Ugyanakkor van két időviszonyok jelölésére használt ragunk, amelyeknek nem lehet térbeli jelentésük. Ezek a ragok a *-kor* és a *-nta*: *öt órakor*, *nyaranta*, *hetente*. (Az angolban a *during* 'alatt', a németben pedig a *während* 'alatt' előljárónak nincs térbeli jelentése.) A térbeli mozgást jelölő igék többsége időbeli mozgást is jelölhet. A tér- és időviszonyok összefüggésével kapcsolatban a névmási jelentésű szavak használatában is találhatunk eltéréseket az egyes nyelvek között. A *Hívjál fel otthon valamikor 20. táján!*

magyar mondat orosz ekvivalenciájában például a *valamikor* helyett a 'valahol'-t is használhatjuk: *Позвони мне домой где-нибудь в двадцатых числах.* SEBESTYÉN ÁRPÁDdal (i. h. 533) egyetértve én is úgy látom, hogy „a tér és idő jelenségeinek nyelvi leképzésében mutatkozó hasonlóságok nemcsak a helyviszonyításnak az időre való átvitelével magyarázhatók, hanem e jelenségek és viszonyok egyidejű, szinkron, párhuzamos érzékelésével, felfogásával és tudati modellálásával is”. A modern fizika a háromdimenziós teret és az egydimenziós időt egy négydimenziós kontinuummá egyesíti. KALMÁR ELEK (A határozókról: NyK. XXXII, 235) képzeletében az idő inkább felülről borul az alanyokra, fölöttük nyúlik el, a tér pedig egy alattuk haladó érintő lehetne (tegyük hozzá, ha eltekintünk a tér ábrázolásának háromdimenziós szükségességétől), vö. *Péter 40 éve lakik Szegeden.* Az idő fölöttünk elterülő képzetét bizonyára segíti a nap járásával összefüggő nappalok és éjszakák váltakozása. A helynek és időnek ezt az összefüggését sematikusán talán így ábrázolhatnánk:

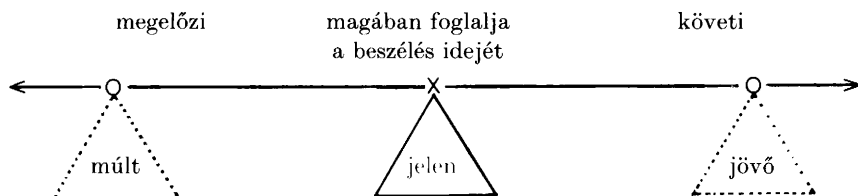
IDEJE

HELYE

A) A nyelvi idő centrumát a beszédidő alkotja, amely a beszélés (a megnyilatkozás) időpontjától (Redemoment) függő idő. A szakirodalomban többnyire *abszolút idő*-nek nevezik. (A beszédidőt sokan azonosítják a beszélés időpontjával, amely csak jelen idejű lehet.) A beszédidő kétirányú: a jelentől a múlt, illetve a jövő felé halad, és ebben különbözik az egyirányú valóságos időtől. A beszédidőnek három fő szemantikai típusa van: a múlt, a jelen és a jövő. Jelen idő esetén a cselekvés ideje magába foglalja a beszélés időpontját, múlt idő kifejezésekor azt megelőzi, jövő idő esetén pedig követi. A jelen idő jelentése kisebb-nagyobb időszakaszt ölelhet fel, „terjeszkedhet” a múlt vagy a jövő felé, vö. *A disszertációját írja. — Három éve írja disszertációját. — Decemberig biztosan írja még a disszertációját.* A múlt és a jövő időnek ez a kisebb-nagyobb időszakaszt felölelő jelentése nem annyira szembevető, egyrészt a múlt és a jövő időnek a jellel történő érintkezési lehetőségei miatt, másrészt az időtávolság következtében:

A cselekvés ideje

*Éva főzött.**Éva egyetemre járt.**Éva Pécssett lakott.**Éva főz.**Éva egyetemre jár.**Éva Pécssett lakik.**Éva főzni fog.**Éva egyetemre fog járni.**Éva Pécssett fog lakni.*

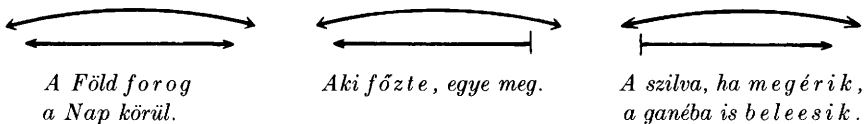
A beszédidő a cselekvéseknek csak az idejét jelöli, bizonyos időpontot vagy időtartamot csak implicite fejez ki. A fenti mondatok nem válaszolnak az időpontra vonatkozó *mikor?* vagy az időtartamra kérdező *mióta?* *mennyi ideig?* kérdésekre. Érdekes a múlt idő és a valóságos idő kapcsolata. A múlt idő kijelölése a jelentől eltávolodva a valóságos idő folyásával ellentétes irányban történik. A már kijelölt múlt idejű cselekvés azonban nem visszafelé, hanem a valóságos idővel megegyező irányban folyik. *Pl. 1968-tól 1976-ig Pécssett lakott. 1951 óta Szegeden lakom.*

Eddig úgy látszik, hogy a beszédidő igen közel áll a valóságos időhöz. A beszédidő azonban szinte elválaszthatatlan a különböző számú időalakoktól, amelyeknek száma nemcsak az egyes nyelvekben lehet változó, hanem egy és ugyanazon nyelven belül is változhat a történelem folyamán. Az óoroszban például 8 időalakja volt az igének, ma csak 4 van. A magyarban is csökkent az időalakok száma, a bolgárban és a franciában viszont növekedett. Az angolban 12 időalak felel meg a német nyelv 6 időalakjának. További problémát jelent, hogy az időalakok száma az egyes nyelvekben függ az igemódoktól, az ige szemlélettől, amelyek az igei kategóriák hierarchikus rendjében felette állnak az idő kategóriának. A magyarban például a kijelentő módban az igéknek 3, a feltételes módban 2 idejük van, a felszólító módban pedig nincsenek időalakok. Az oroszban a feltételes módban sincs az igének időalakja. Egy ilyen mondatot, mint például *Он пришел бы*, kétféleképpen fordíthatunk magyarra és nyolcféleképpen németre: *Eljönne. Eljött volna. — Er komme. Er käme. Er sei gekommen. Er wäre gekommen. Er werde gekommen. Er werde gekommen sein. Er würde gekommen. Er würde gekommen sein.*

KIEFER FERENC a mondatok külső és belső időszerkezetét különbözteti meg. Én tőle eltérően „csak” a mondatok időszerkezetéről beszélek. Ezt pedig a minden mondatban jelen lévő, a beszézés idejétől függő jelen, múlt és jövő időbeli jelentések alapján lehet megállapítani. Szeretném hangsúlyozni, hogy az időbeli jelentések a fontosak, mivel a magyar igék időalakjai önmagukban nem mindig elégségesek egy mondat időszerkezetének a megállapításához. Az időalakok szintjén elsősorban a múlt és a jelen idejű alakok állnak szemben egymással, vö. *Péter pénteken Debrecenbe ment. — Péter pénteken Debrecenbe megy.* A mondatok időszerkezetének a meghatározásában fontos szerepet játszik az ige szemlélet is. Én azonban nem az igei cselekvések belső időtartamát tartom a legfontosabbnak, hanem magában az igei cselekvés belső folyamatában jelentkező határpontnélküliséget vagy határpontosságot, amelyek meghatározzák az egyes igealakok jelentését

is. A befejezett igék jelen idejű alakjai ugyanis a magyarban is — az oroszhoz hasonlóan — jövő időt fejeznek ki, pl. *Most mindjárt meg is írom neki a levelet.* A befejezett igék jelen idejű alakjai jelen idejű jelentést a cselekvések ismétlődésekor fejeznek ki: *Minden reggel elmegyek a boltba tejért és kenyérért. A mosolygás minden nőt megszépít. Megrezzen a vadász, ha hirtelen felugrik előtte a vad. Péter nagyon ideges. Hol kimegy a szobából, hol pedig bejön.* (Az oroszban a cselekvések ismétlődésekor általában folyamatos igét kell használnunk.) Az úgynevezett performatív (teljesítmény) befejezett igéket azonban egyszeri cselekvés esetén is használhatjuk jelen idejű cselekvés kifejezésére: *Megfogadom, hogy többé nem dohányszom. Kijelented, hogy tréfa volt az egész? Megmondom én, hogy történt az egész. Én is bejelentem igényemet a kártérítésre.*

B) Az általános idő egyformán vonatkozhat múltra, jelenre és jövőre. Ez az időtípus áll legközelebb a valóságos időhöz, amely kijelölőként szolgál számára, és vele párhuzamosan halad. A nyelvi időviszonyok hierarchiájában végül is második helyre tettük, mivel ennek az időtípusnak is a kifejezőeszközei a beszédivő alakjai, amelyeknek ez a jelentése csak másodlagos. Az általános idő jelölésére az egyes nyelvekben általában jelen idejű igealakokat használnak, ezért ezt az időjelentést az egyes nyelvtanok nem tekintik önálló időtípusnak, hanem csak a jelen idő úgynevezett „időtlen” (zeitlos, timeless) vagy „időn kívüli” (вневременное значение) jelentésének. Időtlen vagy időn kívüli cselekvés, tulajdonság azonban nem lehetséges. Valójában a múlt, a jelen és a jövő idő neutralizációjával van dolgunk. Elméletileg bármilyen időalak használata lehetséges az ilyen „örökérvényű” igazságokat tartalmazó mondatokban. A tudományos igazságokat kifejező mondatokban szinte kivétel nélkül jelen idővel találkozunk. A beszélő ilyenkor a cselekvés fölé emelkedve általánosítja ezt az időt. G. A. ZOLOTOVA (Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва, 1972. 183—4) ezt egy a cselekvés fölé hajló és mindkét irányba, a múlt és a jövő fölé irányuló nyíllal ábrázolja. Az erkölcsi szentenciákat, igazságokat tartalmazó szólásokban, közmondásokban a jelen idő helyett a múlt vagy a jövő idő is előfordul. A magyarban és a németben ritkán, az oroszban sokkal gyakrabban. Ilyenkor a beszélő a cselekvés folyamatát az egyik oldalról zárja le, de mindkét esetben a cselekvés fölé emelkedve általánosítja a múlt időt vagy a jövő időt:

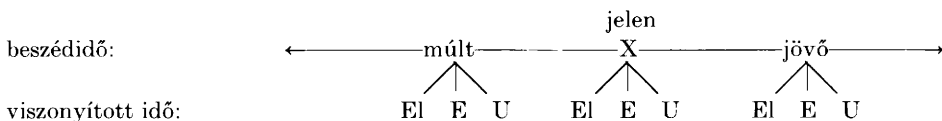

OTTO JESPERSEN (The Philosophy of Grammar. London, 1924. 259) Shakespeare *Men were deceivers ever* 'A férfiak mindig csábítók voltak' mondatában található múlt idő használatával kapcsolatban megjegyzi, hogy ez egy stilisztikai fogás, amely arra készteti az olvasót, hogy maga vonja le azt a következtetést, hogy az, ami érvényes volt a múltban, az így van most is, és így is lesz örökké.

Tanulságos a két cselekvést tartalmazó közmondások összevetése az egyes nyelvekben. A magyarban például a *Ki mint vet, úgy arat* közmondás cselekvései szinte tudományos igazságot hirdetnek. Az oroszban és a bolgárban mindkét cselekvés jövő idejű, és ezzel a jövő körültekintőbb tervezésére inspirálnak (*Что посеешь,*

mo и *пожнѣшь*, *Каковто посееш, такова же ожнѣш*). A németben a 'vet' ige jelen időben áll, az 'arat' pedig jövő időben, s ezzel utalnak a két cselekvés egymásutáni-ságára (*Was der Mensch säet, das wird er ernten*). Az angolban viszont ennek a közmondásnak két variánsa van. Az egyikben az igeidők használata megegyezik a némettel (*As you sow, you shall mow*), a másikban viszont a jelen idő helyett múlt idővel találkozunk, és ez inkább a tanulságok levonására serkenti az embert (*You must reap what you have sown*). Az általános tudományos igazságokat tartalmazó matematikai alpműveletekben a magyarban és az oroszban is a jelen idő helyett használhatunk jövő időt is a konkrét számtani alpműveletek végzésekor: *Kétszer négy nyolc*. 'Дважды четыре — восемь'. — *Ha négyet megszorunk kettővel, az nyolc lesz*. 'Если четыре умножить на два, будет/получится восемь'. Az általános időt kifejező mondatokban az igemódokon felülemelkedő időáltalánosítás is lehetséges: *Úsd a vasat, amíg meleg*. *Semmi sem lehet olyan jó, hogy ne lehetne még jobb*. *Nichts ist so gut, daß es nicht besser sein könnte*. KIEFER (Strukt.Ny. 806) az „időtlen mondatokhoz” sorolja az előírásokat is, pl. *Fűre lépni tilos*. Ezzel nehezen lehet egyetérteni. Az ilyen előírások helyhez, időhöz, társadalmi környezet-höz kötöttek, amilyen könnyen kiadták őket, ugyanúgy vissza is vonhatók.

C) A viszonyított idő kijelölője egy másik cselekvés beszédideje, amely ilyenkor nemcsak az adott cselekvés időbeli folyamatát viszonyítja a beszélés idejéhez, hanem kifejezi annak viszonyítását is egy másik ige időjelentéséhez. A viszonyított időjelentés közvetve, a „főige” beszédideje révén kapcsolódik a beszélés időpontjához és azon keresztül a valóságos időhöz. A viszonyított időnek minden nyelvben két fő típusa van: az egyidejűség (E) és az egymásutánidejűség (előidejűség [El] vagy utóidejűség [U]). Vö.:

Vannak nyelvek (pl. latin, francia, angol, német, bolgár), amelyekben a viszonyított idő némely típusának kifejezésére az igeinek különböző, úgynevezett másodlagos időalakjai vannak. Ezekben a nyelvekben fontos szerepet játszik az időalakok egyeztetése (*consecutio temporum*, *sequence of tenses*, *Zeitenfolge*). Az ilyen mondatok általában összetettek. Az egyszerű mondatokban többnyire akkor találkozunk időegyeztetéssel, ha az időviszonyítás kijelölője nem a beszédidő, hanem a mondatban megnevezett valamilyen időpont, pl. *She had gone by two o'clock* 'Két órákor már elment'. A magyarban és az oroszban az igeidőknek nincs külön viszonyított időt kifejező alakjuk. Ugyanazokat az időalakokat használjuk a beszédidő és a viszonyított idő jelölésére is, pl. *Azt mondta, hogy várni fog*. A határozói igenevek azonban a főige idejétől függő viszonyított idő jelentéssel rendelkeznek. Tankönyveinkben határozói igeneveinknek csak az egyidejű és előidejű jelentéséről olvashatunk. Határozói igeneveink ritkán utóidejűséget is kifejezhetnek. Vö.: *Karjait kitérve futott felé*. — *Ott ül felöltözve az ágy szélén*. — *Kiment, becsapva az ajtót*.

Az időalakok egyeztetése helyett a magyarban (az oroszhoz hasonlóan) az igeszemléleti formák egyeztetésével találkozunk.

a) Az egyidejűség kifejezésekor az idővonal elágazó (*verzweigend*). Két vagy több cselekvés egyidejűsége lehet teljes (==), részleges (—), túlhaladó

(—) és metsző (—|). Teljes egyidejűség esetén az igék folyamatosak (1.). Részleges egyidejűség kifejezésekor a hosszabb cselekvést jelölő ige folyamatos, a rövidebb ideig tartó befejezett (2.). Túlhaldó egyidejűséget folyamatos igékkel fejezünk ki (3.). A metsző egyidejűség jelölésére folyamatos és befejezett igéket használunk (4.):

1. *Ültünk az asztalnál és beszélgettünk.*
Мы сидели за столом и разговаривали.
2. *Jöttem le a lépcsőn és megbotlottam.*
Я спускался по лестнице и споткнулся.
3. *Éva még feküdt, amikor én már öltözködtem.*
Ева ещё лежала, когда я уже одевался.
4. *A gyerekek az udvaron játszottak, míg be nem sötétedett.*
Дети играли во дворе, пока не стемнело.

Részleges egyidejűség esetén a magyarban mindkét ige lehet befejezett, ha a kötőszó utal az egyidejűsége (5.). Az oroszban ez nem lehetséges, mivel a kötőszó jelentésében nincs utalás az egyidejűsége. Egyidejű állapotok jelölésekor mindkét nyelvben használhatunk befejezett igéket teljes egyidejűség esetén is (6.). Teljes egyidejűség kifejezésekor az egyik ige lehet befejezett, ha a cselekvést határozói igenévvvel jelöljük, és ez a cselekvő statikus állapotát fejezi ki (7.):

5. *Amikor átment az utcán, elütötte egy gépkocsi.*
Когда он переходил улицу, его сбила машина.
6. *Péter megöregedett és elhízott.*
Пётр постарел и располнел.
7. *Szemét becsukva feküdt az ágyon.*
Он лежал на кровати, закрыв глаза.

A folyamatos igéknek a magyarban két típusa van: igekötő nélküli és hátravetett igekötős alak (ha az igekötőnek térbeli jelentése van): *ír, mászik fel*. KIEFER (StruktNy. 849—65, MNY. LXXXVII, 259) e két forma alapján az imperfektivitásán belül egy korlátlanul és egy korlátozottan folyamatos szemléletet különböztet meg. A korlátozottan folyamatos szemléletet angol mintára *progresszív aspektus*-nak nevezi. Szerinte „az angol progresszív aspektus kifejezhet egyszerűen tartósságot is. A magyar ezt a lehetőséget általában nem engedi meg” (StruktNy. 849). Összehasonlítási példái: *He was reading your book all day* 'Egész nap olvasta a könyvedet'. — **Egész nap 'mászott fel a fára*. Az angolnak megfelelő első magyar mondat „folyamatos, de nem progresszív aspektusú”. „Az a körülmény, hogy a magyarban a progresszív aspektusnál kötelező a viszonyítás, magyarázatot szolgáltat arra, hogy a progresszív aspektusú mondatban általában nem szerepelhet időmódosító” (StruktNy. 850). „A progresszív aspektusú eseményt tehát egy másik eseményhez kell viszonyítanunk. Ezt a másik eseményt múlt és jövő idejű eseménynél általában külön mondathoz kell megfogalmaznunk, jelen idejű eseménynél erre nincs szükség, mivel a másik esemény referenciáideje a beszédidő” (uo. 852).

Én úgy látom, hogy a folyamatos és progresszív aspektus megkülönböztetése a magyarban felesleges és nem is indokolt, legalábbis KIEFER eddigi érvei és példái alapján. Ellenérveim a következők: 1. Az angol nyelvvel való szembeállítás kiindulópontja akkor lett volna korrekt, ha az **Egész nap mászott fel a fára* mondat angol

megfelelőjében használni lehetne a progresszív aspektust. Az angolban ez biztosan nem lehetséges, de a magyarban igen, mivel KIEFER mondata hiányos, és ha megfelelően egészítjük ki, kaphatunk egy ilyen mondatot, mint: *A csiga egész nap mászott fel a fára, de mégsem érte el a tetejét.* — 2. Az előbb szerkesztett mondat azt is bizonyítja, hogy az időtartamot jelölő időmódosítók használata is lehetséges az ilyen mondatokban. (Vö. még: *Az 'expedíció tagjai 'egész héten 'másztak 'fel(felé) a Himaláján.*) A **'Több órán át 'rakta 'le a táskáját* mondat tartalmánál fogva egyetlen nyelvben sem helyes, de a *'Több órán át 'rakta 'le a téglát a teherautókról | 'rakta 'ki(fele) a cementet a vagonból* bármely nyelvben elfogadott. — 3. A *Mit csinált tegnap egész nap?* kérdésre egyformán válaszolhatunk igekötő nélküli folyamatos és hátravetett igekötős folyamatos igékkel: *Szántott. | Rakta le a téglát a teherautókról.* — 4. A StruktNy. 816. lapján azt olvashatjuk, hogy „a progresszív aspektus nem ismételhető”, a 851. lapon ennek viszont az ellenkezője olvasható: „Többszöri, ismétlődő cselekvést kifejező igés szerkezet esetében a progresszív aspektus kifejezheti a cselekvés időbeli kiterjedtségét is”: *Több órán át 'terítette 'szét a szivát.* — 5. KIEFER a 837. lapon az *Egész nap 'újságot olvasott, Egész nap 'olvasta az 'újságot* mondatokról megállapítja, hogy egyértelműen folyamatos szemléletűek. Számomra ugyanilyen egyértelműen folyamatosak az *Egész nap 'rakta 'le a 'téglát a teherautókról, Egész nap 'téglát rakott le a teherautókról* mondatok is. — 6. A folyamatos szemléletű igéknek a cselekvés folyamatát kidomborító (KIEFER által progresszívnek nevezett) jelentése mindkét esetben általában megkíván valamilyen időtartamra utaló időviszonyítást. A *Mit csinált Péter egész nap?* mondatra ha így válaszolunk, hogy *Egész nap 'újságot olvasott*, akkor a folyamatos igék elfoglaltságot közlő jelentésével találkozunk. Az *Egész nap 'olvasott egy 'újságot* mondatban már a folyamatos igék úgynevezett „progresszív” jelentésével találkozunk, és ez implicité feltételez valamilyen más cselekvéshez való időviszonyítást, mint pl. *És semmi mást nem csinált. A hét végén 'jön 'haza Pista* (851) mondat számomra ugyanúgy kíván valami időviszonyító kiegészítést, mint a *Jövőre 'jön 'haza Pista (és...)*.

b) Az egymásután-idejűség kifejezésekor az idővonal szakadásos, discret (/—/—/—/). Az elő- és utóidejűség kifejezésekor a magyarban többnyire befejezett igéket használunk, függetlenül attól, hogy egyszeri vagy ismétlődő cselekvésről van-e szó. Az oroszban viszont a cselekvések ismétlésekor általában folyamatos igéket kell használnunk (8.):

8. (a) *Felült a villamosra és elment az állomásra.*

Он сел на трамвай и поехал на вокзал.

(b) Minden pénteken *felült a villamosra és elment az állomásra.*

Каждую пятницу он садился на трамвай и ехал на вокзал.

Az egymásután-idejűség kifejezésekor mindkét nyelvben folyamatos igéket használunk, ha a cselekvés tényét tartjuk fontosnak, és azt közöljük, hogy ki mivel volt elfoglalva (9.). Egy befejezett ige után használhatunk folyamatos igét is, ha a cselekvés határpont nélküli folyamatáról van szó (10.). Vö.:

9. Klára vasárnap *takarított, főzött és tévét nézett.*

В воскресенье Клара убирала, готовила обед и смотрела телевизор.

10. *Leült az asztalhoz és olvasott ebédig.*

Он сел за стол и читал до обеда.

A 9. mondat egyébként cáfolni látszik KIEFERnek azt az állítását (StruktNy. 825), hogy „két folyamatos igés szerkezet . . . semmilyen körülmények között nem jelölhet egymásutániságot”.

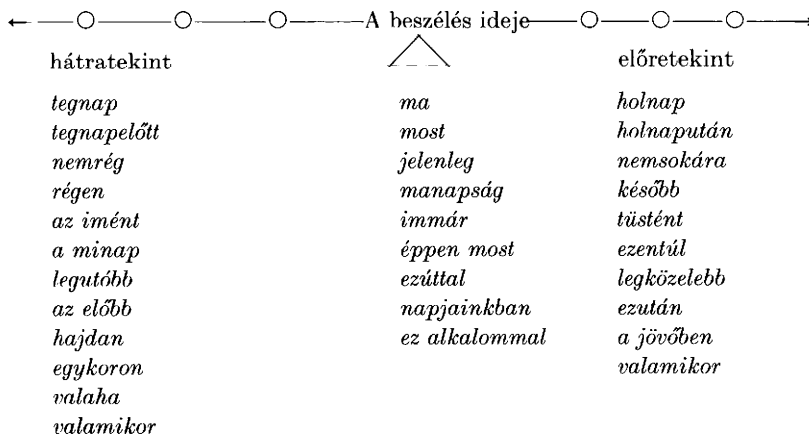
A viszonyított idő kifejezőeszközeit újabban egyesek a *taxis* (gör. 'sorrend') címszó alatt tárgyalják. A. V. BONDARKO (i. m. 16—8) értelmezésében a viszonyított idő és a *taxis* nem teljesen ugyanazt jelenti. Szerinte a *taxis* a cselekvések közötti időviszonyokat jelöli egy nagyobb időszakon belül. Vannak mondatok, amelyekben a *taxis* és a viszonyított idő egybeesik (*Jöttünk hazafelé és beszélgettünk*). Az *Éva remélte, hogy még visszajövök* mondatban van viszonyított idő, de nincs *taxis*, mivel hiányzik az egységes időszakasz. A harmadik lehetőség pedig az, hogy a mondatban van *taxis*, de nincs viszonyított idő (*Hallom, hogy dörög az ég* — a két cselekvés között egyidejűség van, de mindkettő ideje a beszélés idejétől függ).

A cselekvések egyidejűségét és egymásutániságát időhatározókkal is kifejezhetjük. Ilyenkor az igeszemléleti formák egyeztetése háttérbe szorulhat. Pl. *Előbb eszünk, azután iszunk. Ez azután történt, miután utoljára találkoztunk. Először hallgassuk meg a híreket! Eleinte láza is volt, de már láztalan. Amikor elindultunk, megeredt az eső.*

D) A pontosító idő *mikor?* kérdésre felel, a beszédidőt és a viszonyított időt konkretizálja különböző *időpontok* megnevezésével. A nyelvészeti időpont (Zeitpunkt, point of time) a valóságos idő síkján egy határozatlan kiterjedésű időintervallum, amely néha pontszerű is lehet, pl. *Ebben a pillanatban jött meg/ment el. A nyáron Németországban voltam/leszek.* (Vö. DIETER WUNDERLICH, *Tempus und Zeitreferenz im Deutschen*. München, 1970. 91: „'Zeitpunkt' ist . . . ein approximatives Konzept”.) A pontosító időt különböző időhatározókkal fejezzük ki. A pontosító idő típusait a tájékozódási pontul szolgáló időjelölők szerint és a pontosító időszerkezetek jelentésstruktúrája szerint csoportosíthatjuk.

A tájékozódási pontul szolgáló időjelölők szerint a pontosító időnek a következő fő típusait különböztethetjük meg: a) a beszélés idejétől függő pontosító idő, b) időszámítási pontosító idő, c) társadalmilag meghatározott pontosító idő, d) egyéntől függő pontosító idő.

a) A beszélés idejétől függő pontosító időt különböző határozószókkal fejezzük ki. Egy részük a beszélés idejét magában foglalva, más részük csak a múltban vagy csak a jövőben differenciálják, pontosítják a jelent, a múltat vagy a jövőt:

A beszélés idejét is magában foglaló határozószók némelyike múlt, jelen és jövő idejű igealakokkal is használatos: *A technika ma nagy szerepet játszik életünkben. — Ma utazott el. Ma érkezik meg.* A hátratekintő időhatározószókat csak múlt idejű, az előretekintőket pedig csak jelen vagy jövő idejű igealakokkal használhatjuk. Igen érdekes a *valamikor* névmási határozószó, amely a magyarban állhat múlt és jövő idejű alakokkal is. Az oroszban ennek a határozószónak öt határozószó felelhet meg, attól függően, hogy a közelmúltról, a távoli múlttól, az igen távoli múlttól, a közeljövőről vagy a távoli jövőről van-e szó. Vö.:

11.	<i>Valamikor</i> nemrég voltam nála vendégségben.	— Я как-то был у неё в гостях.
12.	<i>Valamikor</i> régen voltam nála vendégségben.	— Когда-то я был у неё в гостях.
13.	<i>Valamikor</i> hajdanában itt tó volt.	— Нёкогда здесь было озеро.
14.	<i>Valamikor</i> gyere el hozzám!	— Приходи ко мне как-нибудь.
15.	<i>Valamikor</i> mindnyájan meghalunk.	— Когда-нибудь мы все умрём.

A 'most' időtartománya különböző nyelvekben nem mindig esik egybe. A magyarban és az oroszban például ez szélesebb terjedelmű, mint a németben. A németben a *jetzt* határozószóval általában csak jelen időt használnak. A Perfekt múlt idejű alakot befejezett jelen jelentésben használhatjuk. Jövő időre is csak a jelennel szoros kapcsolatban lévő közeli jövő jelentésében vonatkozhat. Vö.:

16.	(a) Ist er <i>jetzt</i> zu Hause?	— Itthon van <i>most</i> ?
	(b) War er <i>eben</i> hier?	— Épp <i>most</i> volt itt?
	(c) Kommt er <i>gleich</i> ?	— <i>Most</i> fog jönni?
17.	(a) <i>Jetzt</i> ist das Kindbettfieber ausgestorben.	— A gyermekágyi láz <i>most</i> már nem fordul elő.
	(b) Ich gehe <i>jetzt</i> zur Post.	— <i>Most</i> mindjárt megyek a postára.

b) Az időszámítási idő a jelenségek időbeli sorrendjét rögzíti. Naptári és nem naptári időszámításról beszélhetünk.

A naptári időszámítási idő mérési kiindulópontja valamilyen jelentősnek tartott, a múltban megtörtént esemény. Különböző időszámítási rendszerek vannak. Földünkön legelterjedtebb a Krisztus születésétől történő időszámítás. Ennek alapján beszélhetünk Krisztus születése előtti (*vor Christo, vor Christus, vor Christi Geburt*) és Krisztus születése utáni (*nach Christo, nach Christus, nach Christi Geburt*) évekről. (Mint érdekességet említem meg, hogy az angol nyelvben nincs meg a *Kr. e./Kr. u.* elnevezés formai szimmetriája, pontosabban a *Kr. u.*-nak a megfelelője a latin jelölési mód: *Before Christ/B. C. — Anno Domini/A. D.*) Oroszországban I. Péter törölte el a bizánci időszámítást, amely a világ vélt teremtésének az idejétől, Krisztus születése előtti 5509-cel kezdődik. I. Péter óta до рождества Христова — после рождества Христова/по рождестве Христовом szerint számolták az éveket. A szocialista korszakban a *в первом веке до нашей эры/нашей эры* számítási mód lett használatos. Orosz hatásra nálunk is az *időszámítás előtt az I. évszázadban, időszámításunk I. évszázadában* stb. jelölési mód lett használatos. Ez található például már az 1950-ben megjelent „A Szovjetunió története” c. könyv I.

kötetében, amelyet Rákos Ferenc fordított magyarra. A történelemórákon ebből a jelölési módból az ösztönös szimetriára való törekvés, valamint a régi jelölési mód hatása következtében *időszámításunk előtt* és *időszámításunk után* lett. Az utóbbi forma nonszensz, és nem is sikerült megtalálnom egyetlenegy tankönyvben sem. Hasonló problémák német nyelvterületen is adódtak. G. WAHRIG 1986-os kiadású átdolgozott értelmező szótárában *nach, vor unserer Zeitrechnung* szemléltető példára bukkantam. Az *időszámításunk után* (i. u.) használati módot 'időszámításunk szerint'-i jelentésben az ÉrtSz. 1960-ban megjelent III. kötete is rögzíti.

A naptári időszámítási rendszerben a Földnek saját tengelye és a Nap körüli forgása alapján kialakított kisebb-nagyobb körforgásos (ciklikus), bizonyos időközökben megismétlődő időszakok szerint mérik az időt. Egységei a következők: másodperc, perc, óra, napszakok, napok, hét, hónap, évszakok, év, évtized, évszázad, évezred. Ezeknek az egységeknek az egymáshoz való viszonya hierarchikus, minden következő egység nagyobb terjedelmű, mint az előző egység, amelyet szintén magában foglal. Egy-egy egység körforgásának a befejezése után az időszámítás egy egységgel előbbre ugrik. Időszámításunk szempontjából legfontosabbak az órák, napok és évek száma szerinti számítási módok. Annak ellenére, hogy az egész rendszert meghatározó évek szerinti időszámítás kiindulópontja valahol a múltban van, az egész számítási rendszer bizonyos mértékben alá van rendelve a beszédidőnek is, pl. *Pénteken (ebben az évben, ezen a héten, ebben a hónapban) Budapesten voltam. Pénteken színházba megyek.* Az itt megnevezett időpontok mind a beszédidőtől függenek, azt konkretizálják.

A körforgásos időrendszerekben egy kör megtétele után a látszat szerint minden kezdődik előlről, a valóságos idő síkján azonban állandóan előrehaladó folyamatról van szó. A ciklikus időjelölési módnak ezt a horizontálisan lineáris voltát bizonyítják az ilyen összetett határozószók, mint pl. *éjjel-nappal, télen-nyáron*, amelyeknek a jelentése 'folyton, megszakítás nélkül'. Más nyelvekben ezeknek az összetételeknek a sorrendje fordított is lehet, ami szintén a ciklikus formának ugyanazon folyamatot kifejező jelentését bizonyítja: *Lót-fut éjjel-nappal.* — *Er arbeitet Tag und Nacht.* — *Работал в эти десять лет день ночь* (Шолохов). Az angolban viszont mindkét variáns lehetséges: *We travelled day and night/night and day without stopping* 'Éjjel-nappal megállás nélkül utaztunk'. *Az állatok télen-nyáron a szabadban vannak.* — *Die Tiere sind Sommer wie Winter im Ferien.*

A körforgásos időszámítási rendszerek összevetése különböző nyelvekben érdekes összefüggésekre és eltérésekre deríthet fényt. Így például a hold fázisai (újhold, holdtölte, telihold, holdfogyatkozás) szerinti időmeghatározás a mai nyelvben jelentéktelen. Régebben ennek nagyobb szerepe volt. Ezt bizonyítják bizonyos babonák is, pl. *A néphit szerint újholdon kell fát ültetni, akkor szép lesz. Кто родился в новолуние — живуч, долгоживуч.* Az 'év' szóval a kronológiai idő jelölése a magyarban, németben, angolban és az oroszban lényegében egyformán történik: *1993-ban* — *im Jahre 1993* — *in the year 1993* — *в 1993-м году*. Mind a három nyelvben a magyar *-ban/-ben* ragnak megfelelő előljárót használják. Az oroszban azonban az évek számolása sorszámnévvel történik, az angolban és a németben a határozott névelőket is használnunk kell. Az oroszban, ha nem az évek kronológiai sorrendjéről van szó, a *в* + előljárós eset helyett a *в* + tárgyesetet kell használnunk, pl. *Я родился в 1928 году. В этом год зима была очень холодная* '1928-ban születtem. Ebben az évben a tél nagyon hideg volt'.

Igen nagy eltérések találhatók az egyes nyelvek között az órák belüli viszonyítás alapján történő időjelöléskor. A magyarban az egész, a fél és a negyed

órák is szolgálhatnak tájékozódási pontul, és a körforgás nem mindig előrehaladó, továbbá csak tőszámszókat használunk, pl. *Négy óra múlt tíz perccel.* = *Öt perc múlva negyed öt.* Az oroszban a körforgás csak előre haladhat. Az óra első felében az órák számát sorszámnévvel, második felében tőszámszóval jelöljük. A fél óra azonban nemcsak az órák jelölésében, hanem a percekében is a jelölési mód váltásának a pontja. Tájékozódási pontul azonban csak az egész órák szolgálhatnak: *Двадцать минут пятого* 'Negyed öt múlt öt perccel' / 'Tíz perc múlva fél öt'. — *Без двадцати пять* 'Fél öt múlt tíz perccel', / 'Öt perc múlva háromnegyed öt'. Az angolban is a fél óra a percek jelölési módjának a váltópontja, de az orosztól eltérően az órákat mindig tőszámszóval jelöljük, az óra első felében azonban a már elhagyott órához, vagyis visszafelé viszonyítjuk a perceket. Az óra második felében viszont már az oroszhoz hasonlóan a következő órához viszonyítjuk a perceket, vagyis előre haladunk a körforgásban: *It is twenty (minutes) past four* 'Tíz perc múlva fél öt'. — *It is twenty (minutes) to five* 'Fél öt múlt tíz perccel'. A németben az angolhoz hasonlóan viszonyítjuk a perceket, de csak az első és az utolsó húsz perc vonatkozásában. A fél előtti és a fél utáni tíz perceket — a magyarhoz hasonlóan — a fél órákhoz viszonyítjuk: *Es ist zwanzig (Minuten) nach vier* / *Es ist zehn vor halb fünf.* 'Öt perccel múlt negyed öt' / 'Tíz perc múlva fél öt'. — *Es ist zehn nach halb fünf.* / *Es ist zwanzig (Minuten) vor fünf.* 'Fél öt múlt tíz perccel' / 'Öt perc múlva háromnegyed öt'. Figyelmet érdemel a fél órák jelölési módja is. A magyarban és a németben ez az egész órákhoz hasonló szerkezettel előre haladva történik: *Fél öt.* — *Es ist halb fünf.* Az oroszban és az angolban a fél órák jelölése az óra első felében található percekéhez hasonlóan történik, az oroszban előre, az angolban pedig visszafelé haladva: *Половина пятого.* *It is half past four.* A lengyelben az órák számának a jelölésekor mindig sorszámszókat használunk. A hivatalos nyelvben a pontos idő jelölése mind az öt nyelvben az óramutató járásának megfelelően előre haladva történik az órák és percek számának megnevezésével. A kvarcórák terjedésével ez a jelölési mód a köznapi beszédben is egyre általánosabb. A magyarban, németben és az angolban a *Нány óра?* és *Нány óракор?* kérdésekre nem lehet egyformán válaszolni. Az oroszban ez csak a fél és egész órák esetében van így. Ha percekről van szó, a két kérdésre egyformán kell válaszolnunk. Ez vonatkozik a negyed órákra is.

A névelős nyelvekben külön vizsgálhatjuk a névelők használatának a kötelező vagy fakultatív jellegét a különböző körforgásos időegységek neveivel. A magyarban ezeket általában névelő nélkül használjuk, pl. *Szerdán Debrecenben voltam,* de: *A múlt szerdán Budapestben voltam. Egy borús szerdán Budapestben voltam.* A németben a napszakokat, az évszakokat és a napokat általában határozott névelővel használják: *am Vormittag, im Sommer, am Montag, in der Nacht.* Az angolban ritkábban használunk névelőt: *in the morning,* de: *at noon, in (the) summer, on Monday.*

A ragok és elöljárók használata szintén elég változatos képet mutat a naptári időszámítási egységek neveivel. A napszakok és az évszakok nevei a magyarban és az oroszban határozószóként jelölnek időpontot: *este, tavasszal* — *вечером, весной.* A napok nevei és a hét főnév a magyarban *-n* raggal jelölnek időpontot, a többi egység neveiben *-ban/-ben* ragot használunk: *hétfőn, ezen a héten* — *e percben, júniusban,* de: *egy órákor.* Az indoeurópai nyelvekben bizonyos jelzők befolyásolják az időpont jelölésének a módját, a magyarban nem, vö. *minden évben* — *ebben az évben, каждый год* — *в этом году.*

A nem naptári időszámítási egységek a földtörténet korszakai (*pre-*

kambrium, kambrium, paleozoikum, mezozoikum [triász, jurakorszak, krétakor], kainozoikum vagy neozoikum) és az emberiség történetének korszakai (történelem előtti idők: kőkorszak, bronzkorszak, vaskorszak; történelmi korok: ókor, középkor, újkor, atomkor). A nem naptári időszámítási egységek nevei *-ban/-ben* raggal fejeznek ki időpontot, pl. *A középkorban a nők ezreit égették el mint boszorkányokat.*

c) A társadalmilag meghatározott pontosító idő tájékozdási pontjául társadalmi rendszerek, ünnepnapok, történelmi események, háborúk, uralkodók nevei, járványok stb. szolgálnak. Az ünnepnapok neveivel a *-kor* ragot használjuk időpont jelölésére (*karácsonykor, húsvétkor*), az uralkodók neveivel az *alatt* névutót (*Mátyás alatt*) a többi esetekben általában a *-ban/-ben* ragot használjuk (*a feudalizmusban, a második világháborúban*).

d) Az egyéntől függő pontosító idő tájékozdási pontjául az ember életének egyes szakaszain kívül bármilyen tevékenysége, természeti állapot vagy jelenség szolgálhat. Időpont jelölésére többnyire a *-ban/-ben* ragot használjuk, cselekvések esetén a *-kor* ragot vagy a *közben* névutót: *Nyolcvanéves korában halt meg. Ebben a hőségben nincs kedvem gyalogolni. Boxoláskor megsérült a szemöldöke. Olvasás közben elaludt.*

A pontosító időszerkezetek jelentésstruktúrája szerint a következő típusokat különböztethetjük meg:

Pontosító idő		
tájékozdási pontot megelőző	tájékozdási ponttal egybeeső	tájékozdási pontot követő
1. Tájékozdási időpont megelőzésére utaló: <i>„Teri 8 óra előtt jött haza.”</i>	1. Tájékozdási időpontot megnevező: <i>„Teri 8 órakor jött haza.”</i>	1. Tájékozdási időpont követésére utaló: <i>„Teri 8 óra után jött haza.”</i>
2. A megelőzés időtartamát közlő: <i>„Teri fél órával ezelőtt jött haza.”</i>		2. A követés időtartamát közlő: <i>„Teri fél óra múlva jött haza.”</i>
3. A megelőzés időtartamát és a tájékozdási pontot is közlő: <i>„Teri 8 óra előtt 5 perccel jött haza.”</i>		3. A követés időtartamát és a tájékozdási pontot is közlő: <i>„Teri 8 óra után 5 perccel jött haza.”</i>

E) A határidőt kijelölő idő általában *mikorra?* kérdésre felel. A németben és az oroszban a határidőt az időtől eltérő szóval jelölik: *die Frist, срок*. Megkülönböztetünk pontos határidőt és végső határidőt kijelölő szerkezeteket, pl. *Az ülést péntekre tették/halasztották. — Az ülést egy héten belül meg kell tartani.* Néha a pontosító időhöz hasonló hármas oppozíció is lehetséges: *A határidő letelte előtt fizettem. — Ez az a határidő, amikor fizetnem kell. — Egy hónap eltelte után kell fizetnem.*

F) Az időtartamot jelölő idő *mennyi idő? mióta? hányadikától? meddig? mennyi időre? mettől meddig?* kérdésekre felel. A következő típusait különböztethetjük meg:

Időtartam

vmi időtartamának a kiindulópontja	egyidejűségét jelölő időtartam	vmi időtartamának a vége
<p>1. A jelent is magában foglaló időtartam kiindulópontja:</p> <p>„1951 óta/1951-től lakik Szegeden.”</p> <p>„He has been living/has lived in Szeged <i>since</i> 1951.”</p>	<p>1. Eredmény nélküli határozatlan időtartam:</p> <p>„Egy idő óta nem látam.”</p> <p>„Órák óta vár/nincs itt.”</p> <p>„Amikor kerestem, már <i>helek</i> óta nem lakott ott.”</p>	<p>1. Vmilyen időtartam végpontja:</p> <p>„1990-ig lakott Szegeden.”</p> <p>„<i>Délig</i> még várunk rá.”</p> <p>„Várjunk, <i>amíg el</i> nem áll az eső.” „Let's wait <i>until</i> the rain stops”(!)</p>
<p>2. A jelent kizáró kezdeti időtartam:</p> <p>„1951-től (1970-ig) lakott Szegeden.”</p> <p>„He lived in Szeged <i>from</i> 1951 (till 1970).”</p> <p>„Holnap 10 órától fogok dolgozni.”</p> <p>„Tomorrow I shall work <i>from</i> 10 o'clock.”</p>	<p>2. Eredmény nélküli határozott időtartam:</p> <p>„Két év óta beteg.”</p> <p>„Klára <i>egész nap</i> olvasott.”</p> <p>„Nóra <i>két napig</i> (két napon át/keresztül) készült erre a vizsgára.”</p> <p>„A háború <i>alatt/folyamán</i> Szegeden lakott.”</p>	<p>2. Eredményt jelző végpont:</p> <p>„<i>Hétfő estére</i> otthon leszünk.”</p> <p>„<i>Őszre</i> felépítjük a házat.”</p>
	<p>3. Eredményt jelző időtartam:</p> <p>„Nóra <i>két nap alatt</i> felkészült a vizsgára.”</p> <p>„<i>Két hét alatt</i> tető alatt volt a ház.”</p>	<p>3. Határidős időtartam egésze:</p> <p>„<i>Két hétre</i> jött.”</p> <p>„<i>Éjjelre/éjszakára</i> itt maradok.”</p>
	<p>4. Intenzitást növelő időtartam:</p> <p>„<i>Évről évre</i> emelkednek az árak.”</p>	<p>4. Bizonyos időtartam vége előtti befejezés v. elkezdés:</p> <p>„<i>Egy fél órán belül</i> kész lesz az ebéd/főzni kezdek, ott leszek.”</p>
	<p>5. Köztes időtartam:</p> <p>„A klubot 1985 és 1988 között/1985-től 1988-ig építették.”</p>	

KIEFER (StruktNy. 829) az igeszemléleti formák meghatározásában nagy szerepet tulajdonít a mondat belső időszerkezetét meghatározó és a cselekvés befejezettségére utaló határpontos (*alatt, belül*) és a cselekvés folyamatosságára vonatkozó (*egy ideig, sokáig, egész nap, át* névutós időhatározó) határpont nélküli

időmódosítóknak. „A határpontos időmódosítóval való összeférhetőség ugyan biztos jele a perfektivitásnak, ennek fordítottja azonban nem áll: a határpontos időmódosítóval való összeférhetetlenség még nem jelenti azt, hogy mondatunk föltétlenül imperfektív aspektusú lenne”. Megjegyzi még, hogy „az áltárgyas szerkezettel képzett duratív-perfektív aspektusú mondatok nem tűrik meg ezeket az időmódosítókat: **Két óra alatt sétáltunk egyet*”. A nagyobb szemléletesség kedvéért kiegészítem még KIEFFER példáját a **Két órán át sétáltunk egyet* mondattal. Ezzel kapcsolatban a következő észrevételeim vannak: 1. Nem egészen világos, hogy KIEFFER az időtartamra vonatkozó időhatározók közül egyeseket milyen alapon mellőz az igeszemléletre történő utalás vizsgálatánál. A logikus az lenne, ha valamennyit figyelembe venné. 2. A *belül* névutóval képzett időhatározót én semmiképpen sem tekinteném ’határpontosnak’: *Egy fél órán belül már írta a levelet/tanulta a leckét* mondat ezt meggyőzően bizonyítja. 3. A külső referenciaidőhöz sorolt *estére* típusú időhatározó inkább utal a cselekvés határpontoságára, mint a *belül* vagy az *alatt* névutós szerkezetek, pl. *Estére kísértünk magunkat. Estére megírta a levelet/megtanulta a leckét*. 4. KIEFFER szerint *A rendelkezésünkre álló idő alatt sétáltunk egyet* mondat befejezett aspektusú, mivel „a határpontos időmódosítóval való összeférhetőség . . . biztos jele a perfektivitásnak”. Ennek alapján *A rendelkezésünkre álló idő alatt aludtunk, A háború alatt Szegeden laktunk, A cikk egy óra alatt született, Egy pillanat alatt győzött, Egy perc alatt vesztett/nyert* (vö. uo. 832) mondatokat is befejezett aspektusúaknak kellene értékelnünk. De akkor milyen aspektusúak a következő mondatok: *A rendelkezésünkre álló idő alatt aludtunk egyet/kialudtuk magunkat, Reggelre kialudtuk magunkat. A cikk estére megszületett. A törökök estére legyőzték a magyarokat Mohácsnál. A törökök estére megnyerték/a magyarok estére elvesztették a mohácsi csatát*. 5. Az *alatt* névutós időhatározók csak a ciklikus, naptári időegységekkel nem fókusz-pozícióban utalnak a cselekvés befejezettségére, pl. *A cikk 'egy óra alatt született* (folyamatos). — *A cikk egy óra alatt 'megszületett* (befejezett). 6. KIEFFER a *táncoltunk egyet, sétáltunk egyet, dolgoztam egyet, aludtunk egyet, gondol egyet, iszik egyet, pihenek egyet* szerkezeteket befejezetteknek tekinti (uo. 843). Ezeknek a szerkezeteknek a funkciója egy ideig (többnyire kevés ideig) tartó, sokszor több mozzanattól összetevődő cselekvések rövidebb szakaszának vagy egyszeri cselekvésnek a kifejezése. A cselekvések időtartama az igeszemlélet szempontjából nem releváns. A **Két órán át sétáltunk egyet* mondat tehát olyan szerkesztésű, mint a **Két órán át egy kevés ideig írtunk levelet* vagy pedig a **Két óra alatt egy kevés ideig megírtuk a levelet* mondatok lennének. Az igék morfológiai szerkezete is meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a szerkezetek folyamatosak. 7. A *Sokáig nem jött/nem láttam*. — *Nagy sokára megjött/megláttam a tömegben* mondatok is bizonyítják, hogy az időtartam hossza nem igeszemléleti probléma a magyarban.

G) Az ismétlődéses időszerkezeteket csak dinamikus igékkel használhatjuk. Rendszeres ismétlődéses időt fejeznek ki a ciklikus időegységekből képzett *minden évben, minden héten, minden pénteken, évente, havonta, hetente, naponta, évenként, hetenként, két havonként, reggelenként, szombatonként, keddi napokon* stb., pl. *Évente elment nagyszüleimhez vidékre. Havonta van értekezlet. Az egy időszakon belüli ismétlődések számát számhatározóval jelölhetjük: Havonta kétszer van értekezlet. Évenként kétszer megvizsgálta magát. Napjában ötször eszik. Rendszeretlen időbeli ismétlődést fejeznek ki a *ritkán, gyakran, hébe-hóba, néha, alig, olykor-olykor, egyszer-másszor, minduntalan, sokszor* határozószók, l. *Mos-tanában alig látlak. Hébe-hóba ír nekem. Gábor ritkán jön el hozzánk. Olykor-olykor te is pihenhetsz. Szokásos (habituális) ismétlődést fejeznek ki az általában, rend-**

szerint, többnyire határozószók, pl. *Gábor többnyire megcsinálja a házi feladatot*. Habitualiis cselekvést fejez ki a *szokik* ige is múlt időben: *Gábor meg szokta csinálni a házi feladatot. Esténként olvasni szoktam*. A múlt idejű igealak a jelen vonatkozásában is érvényes használata azért lehetséges, mert itt a cselekvések egy hosszabb időre érvényes szokássá vált ismétlődéséről van szó, amely akkor is érvényes, ha a cselekvések egymást követő láncolatából egy-kettő kimarad. Ezért az iteratív és a habitualiis ismétlés nem teljesen azonos ismétlődése a cselekvéseknek. Hisz lehet olyan ismétlődés, amely még nem vált szokássá, pl. *Néhányszor köhécselt, és elkezdte az előadást*. KIEFER szerint (StruktNy. 873) „a habitualiis olvasat kifejezhető jelen idejű igealakkal, a gyakorítás nem”, továbbá „a perfektív igéknek nincs habitualiis olvasata: a *Pisti megissza a bort* kifejezhet ugyan hajlandóságot, diszpozíciót, de nem jelentheti azt, hogy Pisti szokott bort inni”. Egyes befejezett igéknek valóban van ’valamit szívesen csinál’ jelentése is, de a *Megiszik naponta két liter bort* is mondat bizonyítja, hogy a perfektív igéktől nem idegen a habitualiis olvasat sem. *A Hol van Nóra? — A konyhában kóstolgtatja a lekvárt* mondat pedig azt mutatja, hogy a gyakorítást jelen idejű igealakkal is kifejezhetjük.

3. A művészi idő a valóságos és nyelvi időnek szemiotikai és axiológiai célú alkalmazása az irodalomban, zenében stb. A művészi idő egy olyan ideális idő, amelyben a művész szándékától és műfaji követelményektől függően minden lehetséges. Az időfolyamat lelassítható, felgyorsítható (a mesében pl. 3 nappól áll egy esztendő), megszakítható, visszafordítható. A dátumok még történeti regényekben is fiktívek, a jelen idő sem az író megnyilatkozásának az idejével esik egybe. A művészi idővel való foglalkozás a nyelvészethez csak közvetve tartozik.

PETE ISTVÁN

Gondolatok a magyar hangrendről

1. ANTAL LÁSZLÓ 1991 elején megjelent „Magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján” című rövid írása (MNY. LXXXVII, 59—64) többek közt a morfológia leírásának a hangrenddel való összefüggéseit veti föl. A tanulmányt KONTRA MIKLÓS bírálja (MNY. LXXXVII, 512), mivel ANTAL úgymond figyelmen kívül hagyta a magyar magánhangzó-illeszkedés empirikus kutatásait, vö. a RINGEN és KONTRA által végzett kísérleteket és az ezeket elemző tanulmányokat (pl. *Lingua* LXXVIII [1989.], 181—91), amelyek előtt az utolsó konkrét vizsgálat SZÉPE GYÖRGY „Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez” című klasszikus cikke (*NytudÉrt.* 17. sz. 105—29). Ezek helyett ANTAL az intuícióna hivatkozik, ami KONTRA szerint „idejétmúlt dolog”. ANTAL viszont VAGO — azóta egyébként alaposan átdolgozott — megközelítésének egyes elemeit (képzetes magánhangzóit) minősíti tudománytalannak.

Az alábbiakban elemzem a magyar magánhangzó-harmónia néhány nyitott kérdését, illetve megkísérlem felállítani a jelenség legegyszerűbb morfonológiai modelljét. A modell leíró konstruktum, képzetes elemekből áll, amelyeknek nincs „reális létük”. Ezeket a nyelvész hozza létre, mert segítségükkel vél leírhatónak valamely jelenséget. A leíró konstruktumokat — az ANTAL LÁSZLÓ által kívánt értelemben — független módon cáfolni nem lehet. Viszont ha valaki a magánhangzó-harmónia leírását egyszerűbben és pontosabban hajtja végre az általa létreho-

zott modellel, akkor ezzel az általam javasolt leírás a „múzeumba kerül”. A leíró konstruktumok problémája egy — feltehetően sokak által ismert — példán szemléltethető: az angol *knife* 'kés', *shelf* 'polc' stb. szavak többes számú alakjainak végződése zöngés (*knives* [naivz], *shelves* [felvz]). A leírás logikája alapján feltételezhető az alábbi típusú deriváció: *knife* [naif] → *[naiv] + {s} → *knives* [naivz] 'kések'. A *[naiv] természetesen képzetes alak, amiként képzetes maga a deriváció is, hiszen nem tudhatjuk, mi történik ténylegesen a beszélők tudatában. A fenti derivációnak a feltevése nem pótolja a többes szám toldalékoláskor /-f/ → /-v/ változást mutató főnévi tövek listázását (ti. nem minden /-f/ végű angol főnév mutat /-v/ alakváltozást a többesjel előtt). Mivel a képzetes alakokat és derivációkat csupán a szemléletes leírás érdekében hozzuk létre, per definitionem nem lehet a leíráson kívüli „cáfolatuk”. BLOOMFIELD „mentsége” a fenti spekulációra (Language § 13.6.), illetve a hasonló logikai konstruktumaira (vö. Menomini Morphophonemics: TCLP. 1939/8: 105—15) csupán az, hogy segítségükkel a nyelvi adatok értelmes összefüggésekbe rendezhetők.

A magyar magánhangzó-harmónia modelljét csak úgy lehet körvonalazni, ha bemutatjuk a modellhez tartozó morfológiai koncepciót, illetve a fonológiai modellből legalábbis a magánhangzó-rendszer leírásának elemeit. Mielőtt tehát a hangrend és illeszkedés kérdéseire térnék, ismertetem a szótövek és toldalékok kapcsolódására vonatkozó elképzelésemet — kizárólag a főnévragozás alapján (2.). Majd bemutatom a magyar magánhangzók rendszerének egy lehetséges felfogását (3.). Végül három, a magánhangzó-harmóniával kapcsolatos kérdésre keresek választ: Összefügg-e a hangrend és illeszkedés leírása? Mi a toldalék-illeszkedés lehetséges legegyszerűbb formalizációja? Mit jelent a hangrendi semlegesség, és milyen nyelvi leg releváns kategóriák léteznek az ingadozások leírásában? (4.).

Bár a vizsgálat során az ÉrtSz. anyaga mellett feldolgoztam az IdKsz. teljes korpuszát is, itt nincs módom arra, hogy a statisztikai vizsgálatok táblázatait közöljem. A magánhangzó-harmónia irodalmának áttekintésére sem vállalkozhatok, ehhez ajánlom SIPTÁR PÉTER tanulmányát (MNY. LXXX, 228—38), HARRY VAN DER HULST cikkét (in: HULST—N. SMITH szerk., *Advances in Non-Linear Phonology*. Dordrecht, 1985. 267—303). ROBERT VAGO cikkein túl, az „olvasmánylista” legfontosabb egysége KORNAI ANDRÁS autoszegmentális fonológiai modellje (*Hungarian Vowel Harmony*. In: *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics*. 1987. 147—61).

Bár a fonológusok hangsúlyozni szokták azt, hogy a magánhangzó-harmónia nem fonológiai jelenség, csak kevesen vonják le ennek a konzekvenciáit. A létező leírásokban a magánhangzó-harmónia olyan asszimilációs jelenségek közé sorolódik, mint a zenei hangsúlyok sandhija (vö. kínai, japán, igbo), Umlaut-jelenségek stb. Ezek egyike sem mechanikus, „tisztán fonetikai” jelenség, de a magánhangzó-harmónia talán még történeti eredetében sem az — nem is beszélve a szinkrón működéséről (vö. ANTAL i. m. 62). Az Umlaut (azaz a magánhangzók szomszédos szótagbeli fonológiai asszimilációja) és a magánhangzó-harmónia — mint ezt HAJDÚ PÉTER az uráli nyelvek vonatkozásában megállapítja — gyakorlatilag kizárják egymást (Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981. 128). Mivel más nyelvcsaládok esetében ugyanezt tapasztaljuk, a kérdést úgy is fel lehet tenni, hogy mi lehet az Umlautként meghatározott asszimilációnak a hatóköre egy olyan nyelvben, amelyben valamely értelemben vett magánhangzó-harmónia van.

Az alább bemutatandó formalizmusban három fonológiai jegy jellemzi a magyar magánhangzó-fonémákat, illetve ezekből kettő a tövek hangrendi osztálya-

it. A hangrendi jegyek azonban közvetlenül a morfémákra vonatkoznak, ami nem meglepő egy morfonológiai modell esetében. A hangrendi jeggyel megjelölt lineáris egység neve *prozodéma*, amely legalább egy morféma terjedelmű, hosszú komponens. Prozodéma nem tartalmazhat belső szóképzési határt — a *honvéd szót* mély hangrendű toldalékolás esetén tagolatlan egységként (elhámozottul összetételként) lehet felfogni. Mivel a magyarban nincsenek hangrendi változatokkal rendelkező prefixumok (vö. pl. *be-áll*, nem **ba-áll*), ezért a toldalékilleszkedés előreható hasonulásként való ábrázolása természetesen adódik a nyelvi jel linearitásából.

Ez az ábrázolás tehát nem jelenti azt, hogy a magánhangzó-harmónia jelenséget előreható, hangtani hasonulásként magyarázzuk. Érdekes — noha a jelen leírás szempontjából irreleváns — az a megfigyelés, hogy a harmóniajelenséget mutató nyelvekben a „vegyes” hangrendű jövevényszavak nemcsak előreható, hanem gyakran hátraható hasonulással egyenlítődnék ki. Ugyanakkor a nyelvtörténeti anyagból a hangrendi kiegyenlítődéssel ellentétes tendenciát is ki lehet mutatni, pl. *béka* (< ótörök **baka*), *bika* (vö. török, mongol és mandzsu *buqa*). A mindennapi nyelvhasználatban megfigyelhető nyelvbtlások is hasonló kétirányú asszimilációs, illetve disszimilációs jelenségeket mutatnak. A beszélt nyelvi anyag, illetve KONTRA és RINGEN kísérleteinek egyik tanulsága feltétlenül az, hogy a harmóniajelenségek — legalábbis a performancia szintjén — jóval összetettebbek, mint ezt gondoltuk, bár nem kell „beleírni” a Magyar Hangtanba, hogy olyan szavak, mint *kurzív*, *rituális* vagy *sofőr* néhány százalékos toldalékolási váltakozást mutatnak (pl. a *sofőr* esetében 1,8% az említett kísérletben). Az utóbbihoz hasonló két adat egyébként a saját gyűjtésemben is van: *Szkillának és Kharübdésznek* (sic!) és *Réuumurban* /reomy:rban/ (mindkettő a rádióból). A harmonikus kiegyenlítődések diakrón és szinkrón tényei, valamint a KONTRA és RINGEN kísérleteiben tapasztalt ingadozások azt mutatják, hogy a magánhangzó-harmónia jelenségének van fonetikai és pszicholingvisztikai vetülete is. Pontosan ez a dimenzió az, amivel az alábbiakban nem foglalkozom.

2. A magyar főnévragozásban — többek közt — a tárgyrag vagy a többes szám jele előtt megjelenő magánhangzó hovatarozása és különbözősége hagyományosan némi fejfájás forrása, vö. *kárOt*, *várAt*, *bérOt*, *térOt* vagy *terEt* (Ø/A/E); *házAt*, *hangOt*, *fürtöt*, *földEt* (A/O/Ö/E), valamint *házakAt* és *hangokAt*, *fürtökEt* és *földekEt* (A/E a második toldalékban). Ha a kérdéses magánhangzót a tő részének tekintjük, akkor ezzel a harmónia szempontjából kivételes szavak osztálya megszűnik. ANTAL LÁSZLÓ említett tanulmányában (i. h. 63—4) kifejti, hogy a *hid* veláris hangrendisége nem rendhagyó, mert a teljes tő (*hida-*) utolsó magánhangzója veláris. Alanyesetben és bizonyos toldalékok előtt „tőrövidülés” van. Hasonlóképpen, a *sír* főnév teljes töve *síro-*, ezért a *sírom*, *sírod* stb. alakok vokalizmusában „semmi rendkívüli nincs”. „Az *ölem* és *ölöm* különbsége is menten érthetővé válik, ha a főnév esetében *öle-* tövel számolunk, az ige esetében pedig *ölö-* tövel.” A gondolatmenet világos, noha ANTAL nem tér ki arra, hogy miért szerepel például a tárgyveseti alakban bizonyos esetekben a teljes tő (pl. *hidat*), más esetekben pedig a „csonka tő” (pl. *sírt*).

A produktivitás és a ragozási modell gazdaságosságának a kérdése sem elhanyagolható. Veláris hangrendű modern jövevényszavaink között valamennyi főnév „o tövű” lesz, míg a palatális-labiális rendű modern jövevényszavaink között valamennyi főnév „ö tövű” — abban az értelemben, ahogy ANTAL használja ezeket a kifejezéseket (pl. „o tövű” a *jakut* → *jakutOk* és „ö tövű” a *valkúr* → *valkúrök*).

Ez azt jelenti, hogy az *a* tövű és az *e* tövű főneveink (tehát nem a mellékneveink!) osztálya új tagokkal nem bővül. Ha tehát átvesszük például az angol *adventure* 'kaland' vagy a japán *botchan* 'kisfiú' szavakat, akkor a kérdéses főnevek többes számú alakja *advencsörök* és *boccsanak* lesz (nem pedig **advencsörök* és **boccsanak*). Az *a/e* tövű főnevek osztálya tehát improduktív, míg az ANTAL szóhasználata szerint „*o/ö* tövű” főnevek halmaza nem zárt, folyamatosan bővülő. Szótáraink — az összetételeket nem számítva — több mint hatezer „*o/ö* tövű” szót tartalmaznak. Azoknak a főneveknek a listája viszont, amelyek a többesjel, a tárgyrag vagy birtokos személyrag előtt *a/e* magánhangzós tőváltozatot mutatnak, nemcsak zárt, hanem viszonylag rövid is ([ ] zárójelben a birtokos személyrag előtt *a/e* magánhangzós tőváltozatot mutató főnevek állnak): *ág, agár, aggodalom* és mintegy ötven {-(*d*)*alom*} képzős főnév, *agy, ágy, agyar, ajak, [ajtó], alj, áll, [apró], ár, arany, árny, báj, [bíró], bogár, borjú, darázs, daru* 'Kranich', *derék, díj, [disznó], fal, falu, fátýol, fattyú, fazék, férfi, {fi}, fog, fonál (~ fonal), gally, gát, gyapjú, gyár, had, haj, háj, hal, {hamva-}, hárs, has, hát, ház, héj, híd, hó* 'Schnee', *hold, ifjú, íj, ín, jászol, {java-}, kád, kanál, kszal, kosár, kút, láb, láz, ló, lúd, lyuk, madár, máj, máz, mocsár, mozsár, mút, nád, nyáj, nyál, nyak, nyár, nyárs, nyíl, nyúl, odú, ol, olaj, oldal, parázs, pohár, rúd, sál, sár, sarj, sarok* 'Ferse', *sátor, sav* és {*sava-*}, †*sudár* 'Schwippe, Bramstenge', *sugár, száj, szál, szakáll, számár, szár, szárny, szaru, szíj, szó, táj, tál, talp, tár, ?taraj (~ taréj), tárgy, társ, tó, toll, ujj, úr, út, vad, vád, vágy, vaj, váll, vár, varjú, vas, vászon, váz, vonal, zár [zászló]; — cső, csönd (~ csend), csöpp (~ csepp), [erdő], [erő], [esztenő], föld, fű, fül, fűrj, fűz, hölgy, [idő], kő, könny, könyv, mező, mű, nyú, öl, ölyv, örv, öv, őz, rügy, rüh* (de: *rühöt, rühös* stb. is), *szög (~ szeg), szörny, sügy, [szülő], szűz, tetű, tő, tógy, tölgy, törzs, tudó, tűz, ügy, velő, vessző, völgý.*

A fenti lista jóval hosszabb lehet, ha a „főnév” definícióját tágabban értelmezzük. Lehetséges egy olyan szófaji meghatározás is, amellyel az *a/e* tövű főnevek aránya eléri a teljes állomány huszadát. Mindenesetre a veláris hangrendű főnévi tövek *a*-ja (azaz a *hidAk* típus), illetve a palatális-labiális főnévi tövek *e*-je (azaz a *fülEk* típus) szinkrón szempontból „kövület”. Ezen a két típuson túl — egy lehetséges felfogás szerint — a „kövületek” közé sorolhatók még azok a főnevek, melyekben hangtanilag motiválatlan *e* jelenik meg a tárgyrag előtt (vö. pl. *kéz* → *kezEt* és *géz* → *gézt*). A tárgyrag előtt megjelenő *e* hangtanilag motiválatlan a szibiláns, valamint (az *m* kivételével) a szonor tövek (azaz *sz, z, s, zs*, valamint *l, n, ny, r* és *j/ly* végűek) esetében. A leírás akkor lesz ökonomikus, ha tőváltozatokat (tővéghangzókat) csak az említett három improduktív típus esetében tételezzük fel: I. {*kéz-* ~ *keze-*}, {*tér-* ~ *tere-*} stb; II. {*fül-* ~ *füle-*}, {*föld-* ~ *földe-*} stb; III. {*fal-* ~ *fala-*}, {*híd-* ~ *hida-*} stb.

A tő(vég)hangzós elmélet felélesztése és a nyelvtörténeti szemléletmód között nincs szükségszerű kapcsolat. A tőváltozatok felvételének indoka az, hogy így érhető el a gazdaságos és explicit szinkrón leírás. A tőallomorfiát a „kövületekre” szűkítjük (és a szótárban jelöljük), egyéb esetekben viszont az alakokat „élő” morfonológiai szabály állítja elő. Elképzelésem szerint tehát csak *e/a* tővéghangzók léteznek, mert az ANTAL szerint „*ö* tövű” és „*o* tövű” alakok egyszerűbben adhatók meg szabály formájában, például hangbetoldási (epentézis) szabályként. Mielőtt azonban erre a kérdésre térnék, szükséges néhány általános megjegyzést tenni.

A magyarban — amint számos uráli és altáji nyelvben — a toldalékok illeszkedését a tő utolsó magánhangzója határozza meg, mint erre már SAUSSURE is utal (Cours de linguistique générale. Szerk. T. DE MAURO. Payot, 1975. 315: „d'une certaine assimilation du timbre de toutes les voyelles des suffixes d'un mot à la

dernière voyelle de élément radical”). Így például a törökben is a vegyes hangrendű szavak toldalékilleszkedését a tő utolsó szótagjának magánhangzója dönti el, vö. pl. az *elma* ’alma’ és a *kardeş* ’testvér’ főnevek többes számú alakját: *elmalar*, *kardeşler*. A magyarban a tő utolsó szótagjában álló illabiális-palatális (*i, í, e, é*) a toldalékilleszkedés szempontjából semleges lehet, pl. *áprilishoz*, *buborékban*. A toldalékilleszkedést és az „epentézist” egyaránt a tő utolsó harmonikusan nem semleges magánhangzója határozza meg: azaz a motiváló tényező mindkét esetben azonos.

A háromalakú toldalékok vokalizmusa (pl. {-hoz/-hez/-höz}) és az első toldalék lehetséges epentetikus magánhangzói azonosak: palatális-illabiális tövek után *e* (vö. *ír-e.k.*, *kés-e.k.*, *csel-e.k.*), palatális-labiálisok esetében *ö* (*kürt-ö.k.*, *ördög-ö.k.*), veláris tövek után *o* (pl. *húr-o.k.*, *bor-o.k.*, *hang-o.k.*). A következő toldalék hangbetoldásában a kerekítettség semlegesül, csak a palatoveláris szembenállás marad fenn (*a/e*): *bor-o.k-a.t.*, *csel-e.k-e.t* és *tök-ö.k-e.t*. A morfémahatárt jelző kötőjel helyett a pont azt jelzi, hogy az epentézis egyes toldalékok magánhangzó-résébe történik. Ez az ábrázolás azért tűnik helyesnek, mert a hangbetoldás bizonyos toldalékok sajátja, például a superessivusi esetrag illeszkedő, de nem epentetikus: {-n, -on/-en/-ön}, nem *{-n, -V.n}. Epentézissel pl. *hang-o.k-on* és *kürt-ö.k-ön* helyett **hang-o.k-a.n* és **kürt-ö.k-e.n* lenne a superessivusi alak. Az epentézis toldalékspecifikus: a többesjel {-V.k} magánhangzórése bármely mássalhangzós tő esetében betöltődik, míg a tárgyragé {-V.t} csupán egyes, hangtanilag meghatározható tövek esetében (vö. PAPP FERENC, A magyar főnév paradigmatisz rendszere. Bp., 1975. 69–71). A kivételeket listázzuk, pl. *pénz* → *pénzt* (*pénzet), *konzern* → *konzern*t, *rozs* → a (szabályos) *rozst* mellett a *rozst*ot változat is létezik.

Tőtípus	1. toldalék	2. toldalék	Példák ¹
palatális	E	E	<i>szív-ek-et</i> (<i>kés</i> , <i>csel</i> stb.)
palatális-labiális	Ö		<i>kürt-ök-et</i> (<i>tök</i> stb.)
veláris	O	A	<i>húr-ok-at</i> (<i>rom</i> , <i>hang</i> stb.)

Bár a főnevek epentézisének fenti leírása még eléggé pontatlan (mit jelent például az „1.” és „2.” toldalék megnevezés?), célszerű az elemzést más irányban folytatni. A toldalékilleszkedés és az epentézis szabályainak ugyanis nemcsak a motivációja, hanem — mint a fentiekből kitűnt — a kimenete is igen hasonló. Arra kell tehát törekedni, hogy a két jelenséget közös szabály alá foglaljuk, azaz az epentézis és a toldalékilleszkedés kettősségét megszüntessük. Ez a megoldás olyan modellben képzelhető el, amely az úgynevezett archifonémához hasonló kategóriával dolgozik. Az (illeszkedő) toldalékok nyelvállás és kerekítettség szempontjából meghatározatlan, absztrakt magánhangzójára (archifonémájára), a tő fonológiai (nyelvállási és kerekítettségi) jegyei terjednek át, azaz a pontos hangértékeket ezek a jegyek „töltik ki”.

¹ A tővégi magánhangzók betöltik az epentetikus magánhangzó helyét, pl. *kapu* → *kapuk* (nem: *kapuak).

A háromalakú toldalékok esetében a toldalék egy csak a magánhangzósság szempontjából specifikált (V) elemet fog tartalmazni, pl. *bér-* + {-hVz} → *bér-hez*, *bőr-* + {-hVz} → *bőr-höz* és *bor-* + {-hVz} → *bor-hoz*. Ugyanez érvényes az „epentetikus” magánhangzókra, pl. *bér-e.k*, *bőr-ö.k*, *bor-o.k*. Azaz: alapvető esetnek a háromalakú epentézist és toldalékolást tekinthetjük, pl. {-hoz/-hez/-höz}, {-on/-en/-ön (-n)}, {-szor/-szer/-ször}, {-ott/-ett/-ött}. A fenti „2. toldalékbeli epentézist” a tárgyragra vonatkozó módosító szabállyal adhatjuk meg, azaz a leíró apparátusunk létrehoz olyan alakokat, mint *kürtököt, *csontokot, amelyeket egy későbbi szabály módosít.

Az egyalakú toldalékok (pl. {-ért}, {-ig}) státusa világos, mivel az egyetlen lehetséges feltevés az, hogy a magánhangzók eleve meghatározottak (angol: „fully specified”).

Nyilvánvaló, hogy a kétalakú toldalékok leírása okozhat csak némi nehézséget, mert ezekben három különböző típusú magánhangzóváltakozás fordul elő: 1. *a/e* (*á/é*), pl. {-ban/-ben}, {-ra/-re}, {-nak/-nek}, {-val/-vel}, {-vá/-vé}, {-nál/-nél}, {-ság/-ség}; 2. *ó/ő* (*o/ö*), pl. {-tól/-től}, {-ból/-ből}, {-ról/-ről}, {-nok/-nök}; — 3. *u/ü* (*ú/ű*), pl. {-ul/-ül}, {-stul/-stül}. — A kétalakú toldalékok mindhárom típusa „részben meghatározottnak” tekinthető. Az első típus úgy fogható fel, mint amelyik a tőről átterjedő kerekítettségi jegyet semlegesíti, pl. {-nV₁k}: *bér-nek* és *bőr-nek* (*bőr-nök, noha a tő labiális). Ezzel szemben a 2. típusú kétalakú toldalék „inherensen” tartalmazza a kerekítettség jegyét, azaz a toldalék akkor is kerekített magánhangzót tartalmaz, ha a tő nem kerekített, pl. {-bV₂l}: *bér-ből* (*bér-bél). A harmadik típus kerekítettség és zártság szempontjából is meghatározottnak tételezhető fel, pl. {-V₃l}: *német-ül*.

A modellben egy csak a magánhangzósság szempontjából meghatározott archifonéma (V), illetve három „részben meghatározott” archifonéma (V₁, V₂, V₃) felvétele szükséges. A modell részleteit a 4. pontban mutatom be. Ez a megközelítés a magyar magánhangzók fonológiai rendszerének rendkívül egyszerű leírását előfeltételezi.

3. A magyar magánhangzók kifejezhetőek megkülönböztető jegyek formájában. Egy lehetséges változata ennek az alábbi (vö. R. VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1980. 1.2 táblázata):

	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>e</i>	<i>é</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>a</i>	<i>á</i>
VELÁRIS	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+
ZÁRT	+	+	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—
NYÍLT	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	+	+
KERÉK	—	—	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	—	—
HOSSZÚ	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

Természetesen egy sor kérdés tehető fel az ilyen táblázatokkal kapcsolatban. Az egyik az, hogy mi a „megkülönböztető jegyek” funkciója. Ha ugyanis a feladatuk pusztán a „megnevezés”, azaz az egyes hangegységek disztinktív szembeállítására az összes többivel, akkor ez a feladat nyilvánvalóan más, mint a „leírás” esetében. Mint fonetikai „leírás” a fenti táblázat nem kimerítő, sőt ellentmondásos. Például ha az *e* + NYÍLT, akkor ez azt jelenti, hogy az *a* és *á*-val azonos nyelvállású (vö. a táblázat), ha viszont — NYÍLT, akkor az *o*, *ö*, *é* stb. hangok nyelvemlekedési fokának megfelelő képzésmódúnak tüntetnének fel, ami szintén hamis hangtani szempontból. A táblázatban az *a* és *á* egyaránt — KERÉK(ÍTETT), amely osztályozást több fonológiai és morfológiai érveléssel alátámasztani, ennek ellenére

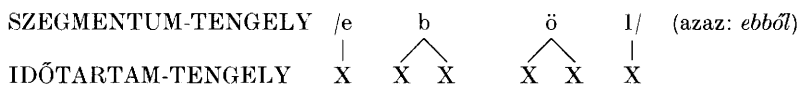
az a képzési szempontból kerekítettebb, mint az *á* (noha kevésbé kerekített, mint az *u* vagy az *o*). Ez a két példa is elegendő annak a belátásához, hogy a fenti táblázat nem a magyar magánhangzók fonetikai leírását mutatja, hanem valami mást.

Elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy a táblázat „megnevezi”, azaz azonosítja a magánhangzók rendszerének disztinktív egységeit. Viszont ez a fenti táblázatnál jóval egyszerűbb módon is elképzelhető lenne — például a sorszámozással: 1. = *i*, 2. = *í*, ... 14. = *á*. Ha ezt a javaslatot elvetjük, akkor ennek talán az lehet az oka, hogy azonosításon kívüli feladatot is „elvárunk” a megkülönböztető jegyeiktől. Feltételezhetően a hangrendszerrel kapcsolatos általánosításoknak, a lényeges kontrasztok részleges azonosságainak, a hangváltakozások szisztematikus jellegének, azaz a „fonológiai rendszernek” a tükrözését is a megkülönböztető jegyek feladatának tartjuk. Ha ez így van, akkor ennek megfelelően kell átalakítani a jegyek hozzárendelésének a szabályait.

Az első ilyen „játékszabály” a $+/-$ megjelölés általános jelentésének tisztázásával kapcsolatos. Nyilvánvaló, hogy a táblázat jegy-specifikációi sok felesleges (redundáns) elemet tartalmaznak. Ha belátjuk, hogy a megkülönböztető jegyek nem a hangok fonetikai leírására, hanem fonológiai jellemzésükre szolgálnak, akkor elég — például — a nyelvallás fonológiai kontrasztjait megkülönböztetni. Nem szükséges tehát a magyar magánhangzók háromnál több nyelvemelkedési fokozatát megkülönböztető jegyek formájában is kifejezni, mert azok a fonológiai szabályok, amelyek a nyelvemelkedés fokozataival függenek össze, csak egy zártabb és egy nyitabb nyelvallás elkülönítését igényelik. Mégis, a fenti redundáns leírásban a jegyek a $+/-$ specifikáció révén három fokozat szembeállítására alkalmasak: magas (+ZÁRT), alacsony (+NYÍLT), középső (–ZÁRT és –NYÍLT).

A magyar magánhangzók rendszerében tehát a nyelvemelkedés foka (zárt: nyílt), a nyelv vízszintes mozgása (palatális: veláris), illetve az ajakkerekítés (labialis: illabiális) dimenzióiban egyaránt két-két fonológiai érték áll szemben. Nem kézenfekvő, hogy a három korrelációban melyik tag tekintendő (meg)jelöltnek, illetve jelöletlennek. Az */u/* egyaránt lehet –PALATÁLIS vagy +VELÁRIS. Nem kézenfekvő a $+/-$ „matematikája” sem, hiszen bármely fonológiai kontraszt felfogható úgy, mint egy ismérv megléte/hiánya ($+: \emptyset$), azaz privatív oppozícióként, illetve felfogható úgy is, mint egyenértékű ismérvek szembenállása ($+: -$), azaz mint ekvipollens oppozíció (N. S. TRUBETZKOJ, Grundzüge der Phonologie. 1939/1958². 67). Konceptuálisan egyszerűbb a privatív ($+: \emptyset$) felírás.

A hosszúsági korrelációt nem kell a hangminőségi oppozíciók közé sorolni egy $\pm$ HOSSZÚ jegy formájában, hanem az időtartamot a beszédfolyammal párhuzamos tengelyen lehet jelölni. Az egyes hangegységek hosszúsága az időtartam-tengely egységeinek (X) összekapcsolásával jelölhető — például — az alábbi módon:

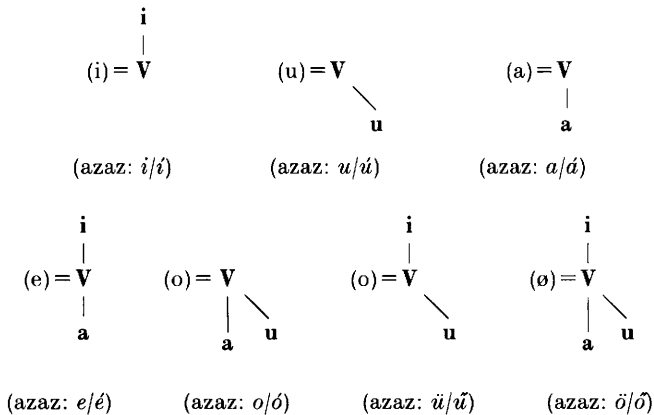
A magyar magánhangzók inventáriuma hét fonémából áll: */i/*, */ü/*, */e/*, */ö/*, */a/*, */u/*, */o/* (IPA jelekkel: */ü/* = */y/*, */ö/* = */ø/*). A fonológia és morfológia szintjén az *e/é* és az *a/á* hosszúsági változatai az */e/*, valamint az */a/* fonémának (fonetikai különbségüket egy realizációs szabály adja majd meg). Ha a magyar magánhangzó-

kat a VELÁRIS, KERÉK(ÍTETT), ZÁRT jegyek (privatív) oppozíciójaként fejezzük ki, akkor az alábbi táblázatot kapjuk eredményül:

	(i)	(ü)	(e)	(ö)	(a)	(u)	(o)
VELÁRIS					+	+	+
KERÉK		+		+		+	+
ZÁRT	+	+				+	

Nyelvtipológiai, nyelvészajátítási és beszédpatológiai érvek alapján a nyelvek primér magánhangzóinak az /a/, /i/, /u/ tekinthető, míg a világ nyelveinek többsége „ötelemű” vokalizmust mutat: /a/, /i/, /u/, /e/, /o/. A palatálisok labiális típusa ezekhez képest (meg)jelölt. Bár a táblázat nem arra a célra készült, hogy tipológiai általánosításokat fejezzon ki (vö. CHOMSKY—HALLE, *The Sound Pattern of English*. New York, Harper & Row, 1968. 409), mégsem elfogadható az, hogy a legkomplexebb magánhangzó az /u/, a legegyszerűbb az /e/, a par excellence veláris pedig az /a/; stb.

A fenti rendszer természetessé tehető J. RENNISON 1984-ben a *Wiener Linguistische Gazetté*ben megjelent (69—94), illetve J. OLDSMITH, *Vowel Harmony in Khalkha Mongolian, Yaka, Finnish and Hungarian* című tanulmánya nyomán (*Phonology Yearbook II*. 1985. 253—75). Az általuk használt megkülönböztető jegyek: PALATÁLIS — jele az *i*, KERÉKÍTETT — jele az *u*, NYÍLT — jele az *a*. Ebben a rendszerben a tipológiai szempontból legegyszerűbb magánhangzókat egyetlen jegy jellemzi, míg a többi magánhangzó jegyek kapcsolódásával áll elő:

Az én felfogásom szerint, ennek a „vegyértékes” jelölésnek pusztán grafikai változata az alábbi táblázat, amelyben a megkülönböztető jegyek már tipológiai természetesen formában jelenítik meg a magyar magánhangzók fonológiai rendszerét:

	/i/	/ü/	/e/	/ö/	/a/	/o/	/u/
PALATÁLIS	+	+	+	+			
KERÉKÍTETT		+		+		+	+
NYÍLT			+	+	+	+	

A tipológiai érényeknél persze jóval fontosabb az, hogy a fonológiai jegyeknek ezzel az egyszerű felírásával a hangrendszer szabályai (pl. hangrendi szabályok) szemléletes és egyszerű formában adhatóak meg — a magyarban és több más nyelvben.

Dolgozatom utolsó részében a fenti fonológiai jegyekkel jellemzett (főnévi) tövek — jelük: σ — példáján mutatom be a toldalék-illeszkedés szabályait. A tövek három típusba sorolhatók, azaz a megkülönböztető jegyek három kombinációja jellemezi őket:

I. típus	II. típus	III. típus
i	i	
σ	σ	σ
	\	\
a	a u	a u
(e)-prozodikus	(ö)-prozodikus	(o)-prozodikus
pl. { <i>bér</i> }, { <i>mell</i> }, { <i>szín</i> }, { <i>sí</i> }, { <i>lé</i> } stb.	pl. { <i>bőr</i> }, { <i>kürt</i> }, { <i>földe</i> ~ <i>föld</i> -}, { <i>emlő</i> } stb.	pl. { <i>bor</i> }, { <i>húr</i> }, { <i>tár</i> }, { <i>cél</i> }, { <i>hid</i> ~ <i>hida</i> -}, { <i>kapu</i> }, { <i>olló</i> } stb.

A NYÍLT (a) jegy tövek esetében nem disztinktív, mivel mindhárom tőosztályt jellemzi, azaz a tőtípusok közötti oppozícióban a PALATÁLIS (i) és a KERÉKÍTETT (u) jelleg releváns. A NYÍLT (a) jegy a toldalékok magánhangzójának hangtani meghatározására szolgál.

4. ANTAL LÁSZLÓ megfogalmazása szerint: „A magánhangzó-illeszkedés a mai magyar nyelvben, legalábbis első pillantásra, felettebb világosnak látszik. Kétségtelenül érvényesül egy erős törekvés arra, hogy ugyanabban az egyszerű szóban hasonló jellegű magánhangzók lépjenek fel.” (I. h. 61.) A kontextusból úgy tűnik, hogy az „erős törekvés” a tőharmóniára és a toldalékilleszkedésre egyaránt vonatkozik. A mai magyar nyelvben nem működik tőharmónia. Ha működne, akkor a magyar nyelv modern jövevényszavai „hangrendi egységesítésen” mennének keresztül, azaz például az *abszint* szó mai alakja valószínűleg *abszont lenne (vö. *asszony* < HB. *achlcin* < alán *axsín, tőharmónikus hasonulással). A tőharmónia — szemben a toldalékilleszkedéssel — tisztán nyelvtörténeti jelenség. Ezzel a nyelvtörténeti jelenséggel magyarázható, hogy a magyar nyelvben még ma is valamivel kisebb a vegyes hangrendű tövek száma, mint a csak „mély” vagy csak „magas” hangrendű magánhangzókat tartalmazó töveké. A nyelvben ténylegesen élő „vegyes” hangrendű szavak statisztikai gyakorisága azonban igen magas — legalábbis ami az /i/ vagy /e/ és az /a/, /o/ vagy /u/ egyazon szótőben való előfordulását illeti. A „mély” és kerekített „magas” magánhangzókat tartalmazó tövek (pl. *amatőr*, *angström*, *malőr*, *Pasteur* vagy *pasztór*-, *sofőr*, *allűr*, *attitűd*, *kajüt*, *manikűr*, *parfűm*, *parvenü*, *Réaumur*, *valkűr*) valóban ritkák, de a palatális-labiálisok (/i/, /ö/) tagjainak a többi magánhangzóhoz viszonyított relatív gyakorisága önmagában is igen alacsony (együttesen alig 6% az általam feldolgozott anyag alapján). Pusztán a gyakoriság alapján a tövek vegyes hangrendisége nem tekinthető az „idegenség” kritériumának.

A *béka*, *bika*, *káv*é stb. típusú vegyes hangrendű szavak különlegességét azzal is lehet indokolni, hogy a „nyelvérzék” szerint ezek „torzak” vagy idegenszerűek. A saját nyelvérzékemben nincsen ennek nyoma. Számomra például a feldolgozott anyagban előforduló, kéttucatnyi *á* + *é* magánhangzót tartalmazó (kétszótagú) tő hangtani szerkezete tekintetében magyar „állampolgár”: *ágyék*, *árnyék*, *bámész*, *káv*é, *páncél*, *tányér* stb. Másrészt a mintegy másfélszáz *a* + *e* vokalizmust mutató szótó között számos olyan van, amelyet — feltételezésem szerint — még a nagy szókincsel rendelkező magyar anyanyelvű beszélők sem mind ismernek (pl. *ahrem*, *narhex*), szemben olyan hétköznapi szavakkal, mint *parkett* vagy *partner*. A „nyelvérzék” azonban aligha minősíti idegenszerűnek azokat a vegyes hangrendű töveket, amelyek a mindennapi nyelvhasználatban lépten-nyomon előfordulnak. A vegyes hangrendű tövek feltételezett különös hangtani konstitúcióját objektív módon kimutatni csak olyan esetben lehetne, ha erre toldalékilleszkedési anomália utalna.

Mint ismeretes, bizonyos tövek toldalékilleszkedési váltakozást mutatnak, például mély vagy magas hangrendű toldalékok egyaránt kapcsolhatók az *ankét* szóhoz, viszont csak mély hangrendű toldalékokkal jár az *acél* (vö. *acélnék). Mivel számos olyan szó, melynek utolsó szótagjában illabiális-palatális (/i/, /e/) fordul elő, nem mutat ilyen váltakozást, ebből következik, hogy az illeszkedési váltakozás szerint nem azonosítóak a „tőharmónia szempontjából idegen” elemek; például a *konverter* szó váltakozó toldalékolású, míg a hasonló vokalizmusú *november* szó csak „magas”, ugyanígy a *Pánini* név váltakozó toldalékolású, míg az *április* szó kizárólag „mély”. Az is világos a fenti példák alapján, hogy az illeszkedést nem közvetlenül motiválja a tövek magánhangzóinak hangrendi hovatartozása, vö. még *célből* (*célből) és *télből*, amelyek különbsége sem magyarázható, ha egyszerű hangtani motivációt tételezünk fel.

A mai magyar nyelv leírásában az úgynevezett „tőharmónia” definiálhatatlan kategória, amelynek jelentősége nem több, mint bármely más hangstatisztikai egyenlőtlenségé. Nem kell követni azt a hagyományos elképzelést, amely szerint a magyar tőharmónia és illeszkedés közös szabály alá foglalhatók. Lehet persze olyan formalizmust alkotni, amelyben — például — a PALATÁLIS jegy által specifikálatlan archifonémák fordulnak elő, mint A, O, U és E, I, melyek a tő elé tett PALATÁLIS jegy (") vagy ennek hiánya szerint alakulnak át konkrét magánhangzókká. Ebben a formalizmusban a hangrend és illeszkedés alakjait ugyanaz a diakritikus jegy hozza létre, pl.

“ {tOrOk} — {nAk} → *töröknek*, de {tOrOk} —{nAk} → *toroknak*.

Valójában azonban a tőharmónia „romjaival” szemben a toldalékilleszkedés produktív, az egész tőállományra kiterjedő, egyedi sajátosságokat (vö. kerekítettség szerinti harmónia) mutató jelenség, amelyet célszerű önálló rendszerként leírni.

Ennek a rendszernek problematikus vonása az illabiális-palatálisok (/e/, /i/) két hangrendi anomáliája. Az egyik anomália a mély hangrendű toldalékokkal járó tövek létezése: *cél*, *bír*, *bíz(ik)*, *csik*, *csin*, *csitít*, *dív(ik)*, *fing*, *gyík*, *híg*, *hív*, *híz(ik)*, *ind(it)*, *ír*, *in(o)g*, *iv-/isz(ik)*, *ív(ik)*, *izz(ik)*, *kín*, *nyit/nyíl(ik)*, *pír*, *piszk(it)*, *ri*, *rikít*, *ring*, *ritk(it)*, *sík*, *sikít*, *sikl(ik)*, *simít*, *síp*, *sipít*, *sír*, *szít*, *szív*, *tilt*, *tisztít*, *vid(it)*, *víg*, *virít*, *visít*, *vív*, *zsír* (vö. az *a*-tövű főnevek listájával a 2. pontban). Ha a leírásunk közvetlenül a töveken mint tagolatlan egységeken operál, elégséges ezeket az elemeket a „szótárban” NYÍLT és KERÉKÍTETT jegyekkel ellátni (legalábbis ami a főneveket illeti).

Az illabiális-palatálisok (/e/, /i/) másik anomáliája az, hogy a tő utolsó szótagjában (szótagjaiban) álló *e*, *é*, *i*, *í* nem szükségszerűen határozza meg a toldalékok illeszkedését, azaz olykor a megelőző szótagban álló veláris vagy labiális-palatális határozza meg a toldalék típusát. A tények látszólag megfelelnek a három logikai lehetőségnek, azaz vannak olyan szavak, melyekben az /e/ vagy /i/ meghatározza a toldalékok illeszkedését (pl. *november* → *novembernek/*novembernek*), vannak olyanok, amelyekben nem határozza meg az illeszkedést (pl. *április* → *áprilisként*/*áprilisként*), végül pedig vannak toldalékolási ingadozást mutató szavak (pl. *ankét* → *ankétnak*/*ankétnak*). Megfigyelhető azonban, hogy a *november* típus eltér a másik kettőtől, mivel a palatális illeszkedés kizárólagosságát az anyanyelvi beszélők (néhány szó kivételével) nem erősítik meg — szemben a kizárólag veláris illeszkedés tényének állításával. Másképpen fogalmazva: a „kizárólag” palatális illeszkedés csupán preferenciát fejez ki, azaz az *alibi*, *harakiri*, *hidrogén*, *József*, *október*, *operett*, *variété* stb. mély toldalékokkal járva többé-kevésbé furcsák, de nem torzak, vö. viszont a nyilvánvalóan torz *áprilisként, *makaróninek stb. alakokat.

Mivel a *november* szóhoz hasonló, gyakorlatilag csak palatális toldalékokkal járó szavakat alig találni, értelmetlen, hogy a váltakozó tövek kontinuumától elvonatkoztatva létrehozzunk egy ilyen kategóriát. Az utolsó szótagjukban (szótagjaikban) illabiális-palatális magánhangzót tartalmazó tövek két típusára kell a leírásnak koncentrálni: a) veláris toldalékolású típus, b) ingadozó toldalékolású típus. A kérdés irodalma (valamint az ÉrtSz. és a IdKsz. vegyes hangrendű szavainak anyaga) alapján lényegében három tényező szerint sorolódnak a tövek az a) vagy b) típusba:

1. A szó integráltságának a foka. Megfigyelhető, hogy az azonos hangtani összetételű szavak esetében azok nem mutatnak váltakozást, amelyek a szókészlet már meghonosodott, a beszélők által jól ismert elemei közé sorolhatók. Váltakoznak — például — a XVIII–XIX. századi jövevényszavak (pl. *rutén*, *bohém*, *koktél*, *norvég*, *poén*, *affér*, *ankét*, *arzen*, *kadét*, *trapéz* stb.), szemben a szókészlet korábbi rétegeibe tartozó elemekkel: *húsvét*, *szomszéd*, *acél* stb.

2. A második, „a váltakozás ellen dolgozó” tényező a szegmentálhatóság. Függetlenül az etimológiailag helyes tagolástól, az analógiás alapon képzőként azonosítható vagy ténylegesen képzőként működő szegmentumokban előforduló illabiális-palatálisok az illeszkedésben „semlegesek”, így pl. a *borbély*, *bordély*, *fustély*, *gurdély*, *karéj*, *kastély*, *kvártély*, *rostély*, *taréj*, illetve az *-ék* vagy *-i* végű főnevek rendszeresen mély toldalékokkal járnak.

3. A tő fonetikai összetétele bizonyos általános tendenciákat határoz meg. Ha az utolsó szótag(ok)ban *i/í* áll, akkor a toldalékolás veláris, ritka esetben (vö. 1.) váltakozik. Ha az utolsó szótag(ok)ban álló magánhangzó *e*, akkor még az 1. és 2. tényezőtől függetlenül is ingadozó a toldalékolás. Ha az utolsó szótagokban *é* áll, akkor az 1. és 2. tényező lehet a meghatározó (azaz a nem tagolható, modern jövevényszavak rendszeres toldalékolási ingadozást mutatnak). Az ingadozás mértéke és a többeli magánhangzók típusai között is van korreláció, ez azonban igen csekély mértékű.

Alapvetően a fenti három tényező határozza meg a tövek hangrendi besorolását. Az I., azaz /e/-prozodikus (pl. *bér*, *november*), a II., azaz /ö/-prozodikus (pl. *bőr*), a III., azaz /o/-prozodikus főnévi tőosztályok mellett fel kell venni egy IV., azaz váltakozó típust is (I. ~ III., pl. *hotel*, *rutén*). A töveket (σ) tehát a következő fonológiai jegykombinációk jellemzik: I. PALATÁLIS (NYÍLT), II. PALATÁLIS és KERÉKÍTETT (NYÍLT), III. KERÉKÍTETT (NYÍLT) és IV. KERÉKÍ-

TETT vagy PALATÁLIS (NYÍLT). A toldalékokat (ç) az alábbi osztályokba sorolhatjuk: 1. specifikálatlan (háromalakú), pl. {-hoz/-hez/-höz}, 2. delabializáló (kéttalakú), pl. {-nak/-nek}, {-nál/-nél}, 3. labializáló (kéttalakú), pl. {-ból/-ből}, 4. zárt labializáló (kéttalakú), pl. {-ul/-ül}, 5. teljesen specifikált (egyalakú), pl. {-ért}, {-ig}. Ennek az osztályozásnak a jelölési változata az alábbi¹:

Tövek				Toldalékok				
I.	II.	III.	IV.	1.	2.	3.	4.	5.
i	i		x	○	○	○	○	●
σ	σ	σ	σ	α	α	α	α	α
	\	\		\	\	\	\	\
a	a u	a u	a	○ ○	○ ●	○ u	● u	● ●
bér	bőr	bor	hotel	{-hoz}	{-nak}	{-tól}	{-ul}	{-ig}

Például a *magyar-ul* szó prozodikus derivációja a következő:

$$\{magyar\} + \{-V_{s1}\} \rightarrow [magyar-ul]$$

$$\begin{array}{c} \sigma \\ | \\ a \quad u \end{array} + \begin{array}{c} \alpha \\ | \\ \bullet \quad u \end{array} \rightarrow \# \begin{array}{c} \sigma - \alpha \# \\ | \quad | \\ a \quad u \quad u \end{array}$$

A *magyar* /o/-prozodikus (III. osztály) tő, míg az {-V_{s1}} kéttalakú toldalék, amelyre nem terjed át a NYÍLT (a) jegy, a toldaléknak ez a vegyértéke zárt (●), illetve a toldalékban adott már a tőről áterjedő KERÉKÍTETT (u) jegy. A toldalék PALATÁLIS vegyértéke nyílt (○), de ezt a tő nem tölti be, következésképpen a toldalék magánhangzója /u/ lesz. A modell mind a húsz lehetséges [tő + toldalék] kapcsolódás esetén megadja a helyes alakokat.

Több érdekes kérdésről lehetne még beszélni: például, hogy az ingadozó tövek-re épülő prozodémák határjelzőjén [ ] belül miért nincs váltakozás (vö. *hoteloktól/hotelektől*, de nem *hotelektől* vagy **hoteloktól*), illetve hogy a toldalékok ingadozási mutatói nem véletlenül különböznek (vö. pl. *füstélytől/füstélytől*, de nem **füstélyl* vagy *füstélye*), nem is beszélve a tipológiai összevetésekről — célszerű azonban a tárgyalást ezen a ponton lezárni.

A magyar magánhangzó-harmónia nem igényel a fenti modellnél bonyolultabb leíró apparátust. A magánhangzókat (amiként a töveket is) kizárólag +/∅ típusú megkülönböztető jegyekkel lehet jellemezni, többek közt azért, mert a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, illetve a kerekítettség tekintetében (fonológiai) csak kételemű opozíciók léteznek. A magánhangzó-harmóniának más nyelvekben előforduló rendszereivel való tipológiai összevetés céljára ennek az elképzelésnek egy kissé módosított változata alkalmas.

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

¹ Az x = i vagy u; ○ = a tő felől terjedő jegyek szempontjából kötetlen, nyílt „vegyérték”; ● = a terjedő jegyek felé zárt vegyérték. A toldalékokban a tő felől terjedő és a már meglévő értékek „vegyülnek”. Ha a toldalékban a terjedő érték már adott, akkor a szabály „üresen jár”.

A kiegészítendő kérdések felismerésének sajátosságai

I. A magyar beszéd dallamrendszere és dallamfajtái jellegzetesen ereszkedő típusúak, ami azt jelenti, hogy a dallamszerkezet vagy a szólam hangmagassága a befejeződéskor alacsonyabban van, mint kezdetben volt. Akusztikai megfogalmazásban: a dallamot meghatározó alaphangmagasság frekvenciaértéke a szólam kezdetén mindig magasabb, mint a szólam végén. Ezt, a magyarra jellemző ereszkedő hanglejtést a szakirodalom is egyöntetűen megállapítja. Nemegyszer éppen ez az oka annak, hogy idegen anyanyelvűek — különösen a rövidebb közléseinket, függetlenül azok típusától és tartalmától — monotonnak érzik. Ez a benyomás elsősorban a frekvenciaterjedelem aktuális kihasználtságától függ, de nagymértékben hatással van az efféle „laikus” percepcióra az a tény is, hogy a magyarban a kérdések döntő többségénél éppúgy ereszkedő a hanglejtés, mint a kijelentések, felszólítások és egyéb modalitások megjelenítésekor (vö. például DEME: MMNyR. II, 457—62; FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, *A magyar beszéd dallama*. Bp., 1965; VARGA LÁSZLÓ, *A beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai*. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1989.; WACHA IMRE, *Szövegfonetikai problémák: Beszédkutatás 92*. Szerk. GÓSY MÁRIA és SIPTÁR PÉTER. Bp., 1993. 154—78). Mégis óvatosnak kell lennünk, amikor a magyar nyelv kérdéseinek dallamstruktúráját — például az angollal összehasonlítva, ahol a szólamvégi emelkedés jelzi a kérdést akkor is, ha erre külön grammatikai jel nem szolgál — alapvetően ereszkedőnek minősítjük. Egyfelől azért, mert éppen az angol kérdések vizsgálatakor megállapították, hogy a spontán beszédben elhangzott kérdések több mint a felénél nem jelentkezett a szólamvégi emelkedés, a dallamstruktúra ereszkedő volt (R. GELUYKENS, *On the myth of rising intonation in polar questions*. *Journal of Pragmatics* XII [1988.], 467—85). Másfelől a magyarban találkozunk például a „norma” szerint ereszkedő dallamú kérdések emelkedő végű változataival, elsősorban spontán közlésekben.

BALASSA JÓZSEF még „pontatlanul” fogalmaz, amikor azt írja, hogy: „A kérdést rendszeren a hang emelkedése jelzi, s ez legerősebben érezhető rövid, kérdő mondatokban, míg a hosszabb mondatoknak csak egy-egy részén emelkedik a hang” (Kis magyar hangtan. Bp., 1905. 83). Nem tudjuk meg ebből ugyanis, hogy ez az emelkedés hol történik, a mondat vagy szólam mely részét érinti. BALASSA „éneklő hangsúlyról” beszél akkor, ha a kijelentő mondat egy részén változik a hang magassága (az ő terminológiájában a beszéd erejének és magasságának változása a hangsúly, amelynek két fajtáját különíti el, az erősségi hangsúlyt vagy nyomatékot és a zenei hangsúlyt — ez utóbbi felel meg az intonációnak). BALASSA ezt a jelenséget bizonyos nyelvjárásokhoz köti (debreceni, székely és palóc, vö. i. h.). Külön megjegyzi, hogy gyakran az utolsó szótagon vagy szótagokon jelentkezik a dallam emelkedése ezekben a nyelvjárásokban. Mintegy négy évtized elteltével TOMPA JÓZSEF nemcsak leírja és ábrázolja is a helyes hanglejtést (Magyar nyelvismeret. Bp., 1948. 102—104), hanem kitér a véleménye szerinti nyelvhelyességi hibákra is (107). Tipikusan „pesti” sajtáságnak tartja a szólamvégi hangmagasság-emelkedést, különösen kiegészítendő kérdő mondatok esetében (amikor „felkunkorítják” az utolsó szótagot). A szólamvégi dallamemelkedést tehát sem a nyelvészeti-fonetikai szakirodalom (vö. LAZICZIUS, *Fonetika*. Bp., 1944.), sem a retorika (vö. NAGY ADORJÁN, *A beszédtechnika vezérfonala*. Bp., 1947.), sem az élőbeszédet nyelvhelyességi szempontból vizsgáló művek nem tekintik helyesnek. Ennek ellenére az emelkedő típusú szólamok a normatív ereszkedőek helyén újra és újra megje-

lennek; s különféle megnevezéseket találunk erre az „énekő, idegenszerű hanglejtésre”. BOROS szerint: „Az utolsó 2—4 szótagnyi mondatrész (énekő) fölcsapása a pesties modorra jellemző” (BOROS REZSŐ, Beszéddallamok, különösen énekő vagy idegenszerű jellegűek: MNy. LXVII, 460). BÁCZI GÉZA írja, hogy ezt sokan „ifjúsági hanglejtésnek, sőt ifjúsági nyelvnek minősítik” (Nyelvművelésünk. Bp., 1974. 38), szerinte ez azonban igazságtalan, mert az idősek nyelvében is megfigyelhető. IMRE SAMU „a leginkább tősgyökeres budapestiek egy részének nyelvében jelentkező, erősen kirívó, énekő pesti hanglejtés”-en valószínűleg ugyanazt az intonációt érti (Hol beszélnek legszebben magyarul?: Nyr. LXXXVII, 283), amit BOROS és BÁCZI, s amit WACHA „budapesti vagy Szép Ernő szavával lipótvárosi hanglejtésnek” nevez (Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció I. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1985. 177). Természetesen előfordul a magyarban is szólamvégi emelkedés, „felkapás” nyelvileg és stilisztikailag is helyesen, csak rendkívül korlátozott ezeknek a dallamformáknak a használata (GÓSY MÁRIA, Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és a nyomaték percepciójában: MFF. 4. sz. 1979. 118—37; VARGA i. m.).

Említettük, hogy különös jelentősége van a mondatvégi szótag(ok) a l a p h a n g m a g a s s á g - v á l t o z á s á n a k a kiegészítendő kérdések esetében. A kérdőszavas kérdések dallamstruktúrája — hasonlóképpen az eldöntendő kérdésekéhez — egy kötelezően jelölt helyen dallamcsúcsot tartalmaz; csak míg a kérdőszavas kérdések esetében ez a mondat első (kérdő) szavának első szótagján, addig az eldöntendő kérdéseknél a mondat utolsó előtti szótagján jelentkezik. (A kiegészítendő *Lakhelye?* típusú és az egy- és kétszótagú kérdéseket, mint *Ki?* vagy *Vele?* kirekesztettük vizsgálódásaink köréből.) CSÜRY BALINT 1925-ben azt írja, hogy a kiegészítendő kérdés „az egész magyar nyelvterületen el egész a moldvai csángókig egy nagy hangközben lefolyó ereszkedő hangmenetből áll” (MNyTK. 22. sz. 34). Tapasztalataink szerint a „pestiesnek” nevezett szólamvégi felkapás igen gyakran fordul elő a kérdőszavas kérdő mondatok hanglejtésében is, sőt benyomásunk szerint — stigmatizáltsága ellenére — ez a fajta kérdő dallam terjedőben van. Jelen munkámban arra kerestem választ, hogy vajon van-e objektív alapja ennek a nyelvi benyomásnak; s ha igen, akkor milyen ennek a hanglejtésformának a fogadtatása a köznyelvi beszélők körében.

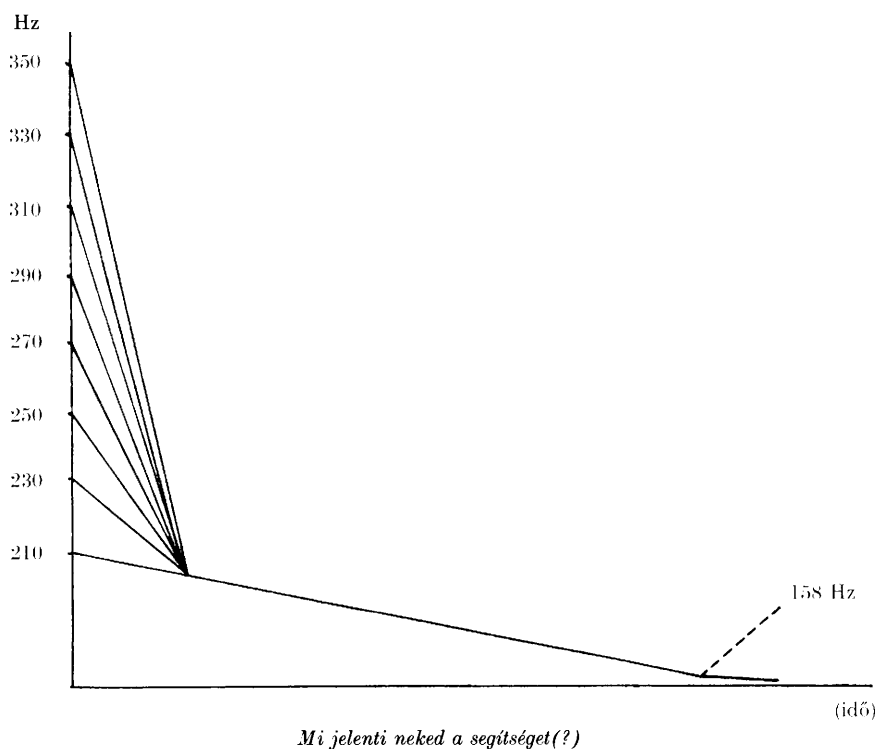
A probléma megközelítésére kétféle lehetőség kínálkozik: a beszédprodukciónak elemzése egyfelől és a beszédpercepció vizsgálata másfelől. A spontán beszéd (mint egyedül releváns nyelvi anyag) alapján történő adatgyűjtés és adatfeldolgozás ebben az esetben sorozatos technikai nehézségekkel járna, az eredmények rengeteg bizonytalansági tényezőt tartalmaznának, továbbá nem adnának választ a beszélő/hallgató észlelési mechanizmusának működéséről. Ez utóbbi pedig elengedhetetlen a kérdés adekvát megválaszolásához, hiszen a produkciós jelenségeket megelőzik a percepció (feldolgozási) jelenségek, majd ezek hatnak vissza a beszédprodukcóra. A beszédjelenségek terjedésének előfeltétele, hogy azokat észleljék, feldolgozzák, majd ösztönösen, illetőleg tudatosan reprodukálják, utánozzák.

Mindennek megfelelően kísérleti úton vizsgáltuk a magyar kiegészítendő (kérdőszavas) kérdések dallamát (dallamváltozását?) az anyanyelvi beszédészlelés alapján. — Egyetlen mondatot választottunk a nyelvi anyag létrehozásának kiindulásául: *Mi jelenti neked a segítséget(?)* A legfejlettebb beszédszintetizálási rendszerekkel (LPC alapszintézis és Psola technika alkalmazása) e mondat dallamformáját a célunknak megfelelően szisztematikusan változtattuk. (A szinte-

tizálásokat, a teljes kísérleti anyag összeállítását és a végleges tesztszalagot az eindhoveni Percepció Intézetben készítettük, Hollandiában, 1991-ben.) A szintetizálás lehetővé tette, hogy csak az(oka)t a paraméter(eke)t változtassuk, amely(ek)-nek a működését elemezni szándékoztunk. Ily módon olyan azonos szegmentális tartalmú szólamokat hozhattunk létre, amelyek csak azokban az intonációs kulcsokban különböztek, amelyek a magyar kiegészítendő kérdés fonológiai sajátosságait reprezentálták (1. ábra). Az igen jó hangminőséget adó szintetizálási technika eredményeképpen valamennyi létrehozott mondat természetes ejtésűnek hatott (a kísérleti személyek nem érzékelték, hogy mesterséges mondatokat hallanak).

1. ábra

Mesterségesen létrehozott dallamstruktúrák a kérdő intonáció vizsgálatára

Kétféle paramétert változtattunk: a) a szólemeleji csúcst azonos lépésekben, 20 Hz-enként 350 és 210 Hz között; valamint b) a szólamvég frekvenciáját. Az első sorozatban a teljes szólam ereszkedő volt, a szólamvég értéke: 158 Hz, míg a második sorozatban az utolsó szótagon a frekvencia 187 Hz-re emelkedett fel (165 Hz-ről, eddig az értékig ugyancsak végig ereszkedő volt a hanglejtés).

Minthogy a létrehozott különböző hanglejtésformák érintetlenül hagyták a szegmentális szintet; olyan dallamanyagot is létrehoztunk, ahol a szegmentális

szintet annyira eltorzítottuk, hogy már nem volt érthető; az alkalmazott „technikai” torzítás azonban a szólam többi akusztikai paraméterét érintetlenül hagyta. Ez utóbbi esetben az adott mondattartalom, tehát a jelentés teljes mértékig kizárható volt a percepciós feldolgozásból. A szegmentális szint torzítására a frekvenciaszűrés módszerét választottuk: alul áteresztő szűrővel (36 dB/oktáv meredekség mellett) 330 Hz-nél szűrtük meg a 16 dallamot. Mindkét esetben kétféle hanganyagot kaptunk, amelyekben az egyes dallamformák random sorrendben következtek egymás után.

A kétféle hanganyagot három kísérleti csoportnak játszottuk le, a résztvevők valamennyien egyetemi hallgatók voltak. 1. Az első csoportban lévő kísérleti személyeknek (32 fő) el kellett dönteniük, hogy a hallott hanglejtésformát kérdésnek vagy inkább kijelentésnek ítélik-e, függetlenül a szemantikától, tehát a mondattartalomtól. 2. A második csoport (54 fő) azt a feladatot kapta, hogy ítélje meg, vajon az elhangzott kérdések a magyar beszéd, a stilisztikai sajátosságok és a nyelvhelyesség ismeretében a dallamot tekintve helyes kérdések-e vagy sem. 3. A harmadik kísérleti csoportnak (18 fő) a frekvenciaszűrt dallamokat játszottuk le (a szemantikai tartalom nélkül). Percepciós feladatuk megegyezett az első csoportéval: azt kellett megítélniük, hogy vajon kérdést vagy kijelentést hallanak-e (a szegmentális szint hiányában a kísérletben részt vevő személyek csak az intonációs struktúra alapján döntöttek).

A szakirodalom a nyelvspecifikus intonáció kialakulását nemegyszer jóval későbbre teszi, mint a szegmentális szintét; az angol nyelvre vonatkozólag olyan állítással is találkozunk, hogy az csak 10 éves kor körül éri el a felnőttre jellemző szintet (H. H. CLARK—E. V. CLARK, *Psychology and Language*. New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1977.). A magyar gyermekek intonációs struktúráinak vizsgálatára az alapfokú nyelvsajátítási szintet követően eddig nem volt kutatás, hipotetikusán állítható azonban, hogy a szegmentális és a szupraszegmentális beszéd szint elsajátítása között nincs nagy időbeli távolság. Jelen munkában megpróbáltuk kísérleti adatok alapján jellemezni az anyanyelv-elsajátítás folyamatában a kiegészítendő kérdések dallamészlelését. A legfiatalabb gyermekek, akik már képesek voltak a feladat megértésére és végrehajtására, 9 évesek voltak (harmadik osztályosok). Az első gyermekcsoportot így módon 42 kilencéves, a másodikat pedig 50 13 éves (hetedik osztályos) gyermek alkotta. A gyermekek és a felnőttek kísérleti adatainak összehasonlítása lehetőséget nyújtott az (esetleges) különbségek megismerésére.

2. Eredmények. — I. A) Az első kísérletsorozat adatai arról nyújtanak felvilágosítást, hogy a felnőtt, magyar anyanyelvű kísérleti személyek milyen dallamstruktúrákat azonosítanak kérdésként, illetve kijelentésként. Az 1. táblázatban összefoglaltuk az eredményeket aszerint, hogy miként változott a szólameleji csúcs, illetőleg a szólamvég frekvenciája.

Az adatok jól mutatják, hogy egy bizonyos frekvenciáig, függetlenül a szólameleji csúcs értékétől, a szólamvégi emelkedés jelentősen megnöveli a kérdések felismerését. Ha az átlagokat nézzük, ezáltal eltüntetve (matematikailag) a szólameleji csúcs frekvenciakülönbségeiből adódó eltéréseket, azt kapjuk, hogy kérdést azonosítanak 58,2%-ban emelkedő szólamvég esetén; ereszkedő szólamvég esetén azonban a kérdés felismerésének átlaga 44,9%-ra csökken. Az eltérés azt jelzi, hogy a szólamvégi emelkedő frekvencia akkor is a kérdés benyomását kelti, ha a szólam teljes struktúrája nem a kérdésre jellemző.

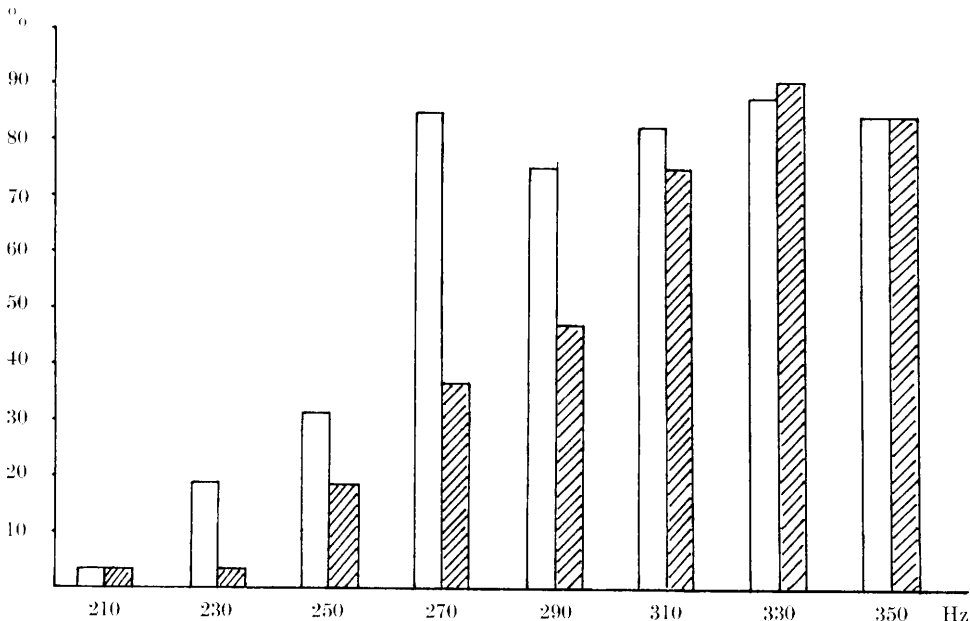
1. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő vég	eső vég	emelkedő vég	eső vég
210	3,2	3,2	96,8	96,8
230	18,8	3,2	81,2	96,8
250	31,3	18,8	68,7	81,2
270	84,3	37,5	15,7	62,5
290	75	47	25	53
310	81,2	75	18,8	25
330	87,5	90,6	12,5	9,4
350	84,3	84,3	15,7	15,7

Megnéztük, milyen jellegűek a konkrét eltérések, ha mindkét változót figyelembe vesszük az adatok elemzésénél (mind a szólameleji csúcsot, mind a szólamvég alakulását). Jellegzetes, de elhanyagolható különbséget látunk a percepciósi ítéletekben a 210, 230 és a 250 Hz-es szólameleji csúcsokat tartalmazó szólamoknál. Fokozatosan növekszik a kérdésazonosítás aránya, ennek mértéke azonban a szólamvégtől függően különböző. Emelkedő vég esetén 270 Hz-nél ugrásszerűen megnő a kérdések aránya (84,3%), míg ereszkedő dallamvég esetén 310 Hz-nél sem éri el ugyanezt a százalékarányt (2. ábra).

2. ábra

Kérdés azonosítása a szólameleji csúcs és a szólamvég frekvenciája alapján

(Az üres oszlopok az emelkedő, a vonalkóztottak az ereszkedő hanglejtésformára adott ítéleteket szemléltetik.)

Az adatok az igazolják, hogy a magyar anyanyelvű hallgató egy olyan szólamot, amely végig ereszkedik, csak akkor fog legalább 75%-ban kérdésnek ítélni, ha a szólam elején egy 310 Hz-es csúcs van jelen (a szólamvég ekkor 187 Hz-re esik le). Legegyöntetűbb a kérdések felismerése ebben az ereszkedő dallamformában akkor, ha a szólemeleji csúcs még valamivel magasabb, 330 Hz értékű. A szólemeleji csúcs tehát elsődleges felismerési kulcsnak tekinthető a magyar kiegészítendő kérdés azonosításához, hiszen a szólamvégi emelkedés önmagában — a szólemeleji csúcs nélkül — csak mintegy 3%-ban kelti a kérdés benyomását. Igen kis mértékű szólemeleji alaphfrekvencia-emelkedés hatására (230 Hz) közel 20%-ra növekszik a kérdések aránya, noha a szólam végig ereszkedő maradt. Jellegzetes, hogy a 350 Hz-es szólemeleji csúcs — függetlenül a szólamvég adott frekvenciaértékétől — kissé „sok” a kérdés percepciójához: mindkét esetben valamivel csökken a kérdésítéletek aránya a megelőző csúcsértékre kapott adatokhoz képest. Ennek feltehetően két oka is lehet: a kísérleti személyek vagy nem érezték a szólamokat helyesnek (anyanyelvi tapasztalataik alapján), vagy ezek a szólamok már nem a kérdés, esetleg más modalitás benyomását keltették (pl. a felkiáltását). Ez egyértelműen igazolja azt, hogy a kérdések felismerésének akusztikai kulcsai egy adott frekvenciasávban realizálódnak, amelyek percepciós kísérletekkel egyértelműen meghatározhatók.

B) Elemeztük, hogy vajon hogyan módosítja az előzőekben kapott adatokat, ha a kísérleti személyek „tudatos anyanyelvismeretere” vonatkozólag is választ várunk. A kísérleti személyek feladata ekkor annak eldöntése volt, hogy a hallott szólamot helyes magyar kérdésnek ítélik-e vagy nem. Két tényező működését igyekeztünk vizsgálni: a szólamvégi emelkedés és a szólamindító csúcs hatását. Az elsővel kapcsolatosan az volt az eredeti feltevésünk, hogy a kísérleti személyek nem fogadják el helyes kérdésnek a szólamvégi emelkedést tartalmazó hanglejtésformákat. Az előző kísérlet tapasztalatai azonban már megdöntötték e hipotézist, így arra voltunk kíváncsiak, vajon az általános nyelvi tapasztalat miképpen befolyásolja a „tudottnak” vélt norma megítélését. A szólamvégi csúccsal kapcsolatos feltevésünk — ugyancsak az előzőekben kapott adatok alapján — az volt, hogy minél nagyobb a csúcs frekvenciaértéke, annál inkább fogják a kísérletben részt vevők helyesnek ítélni a kérdést. A 2. táblázat a kapott adatokat tartalmazza.

2. táblázat

Szólemeleji csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Ítéletek (%)			
	helyes kérdés		helytelen kérdés	
	emelkedő	eső	emelkedő	eső
210	31,5	9,3	68,5	90,7
230	39	16,7	61	83,3
250	44,5	37	55,5	63
270	81,4	55,5	18,6	44,5
290	77,7	72,2	22,3	27,8
310	74	76	26	24
330	92,5	74	7,5	26
350	83,3	74	16,7	26

Az adatok — láthatóan — ismét megerősítik azt a tényt, hogy a szólamvégi emelkedés erőteljesen a kérdés benyomását kelti, s a kísérleti személyek ezt helyesnek is ítélik mint kiegészítendő kérdések megvalósulási formáját. Sőt, ha összevetjük az emelkedő és az eső dallamvégre kapott ítéleteket, azt látjuk, hogy a kísérleti személyek szignifikánsan helyesebbnek tartják azokat a kérdéseket, ahol a relatíve magas szólamlejei csúcs (már 270 Hz-től) mellett a szólamvégi emelkedés is jelentkezik. Úgy tűnik, a kiegészítendő kérdés csak akkor nem helyes, ha a szólamlejei csúcs relatíve alacsony frekvenciaértékű; adatainkban 210—250 Hz. Meglepő azonban, hogy amikor a percepciósi feladat a kérdés és a kijelentés közötti döntés volt, akkor a 250 Hz-es szólamlejei csúcsot tartalmazó dallamformákat a kísérleti személyek csak 31,3%-ban (emelkedő szólamvég esetén), illetve 18,8%-ban (eső szólamvég esetén) tartották kérdésnek; a jelen ítéletek ugyanezekre a szólamokra helyes kérdést mutatnak 44,5%-ban (emelkedő szólamvég esetén) és 37%-ban (eső szólamvég esetén). Ez azt jelenti, hogy ha nem a differenciálás a feladat, akkor az észlelésnek sokkal rugalmasabb, tágabb az elfogadása egy adott modalitás akusztikai megjelenésére vonatkozóan.

A kapott adatokat összegeztük — függetlenül a szólamlejei csúcsától — a szólamvég alakulása szerint. Az átlagértékek szerint „helyes kérdés” ítéletet kaptunk 65,48%-ban emelkedő és 51,8%-ban ereszkedő dallamvég esetén. A helyes ítélet aránya még jobban eltolódik, ha a 270 Hz-es értéktől vesszük figyelembe az adatokat — ennél az értéknél kaptunk döntően kérdésazonosítást (a kijelentéssel szemben) az előző kísérletben —, ekkor 81,8%-ban érzik helyesnek a kérdést emelkedő és 70,3%-ban ereszkedő szólamvég esetén. Egyértelműen kiderül, hogy a magyar anyanyelvű hallgatók elfogadják ugyan helyes kérdésnek azokat a szólamokat is, ahol nincs szólamvégi emelkedés, azonban a megkülönböztetési feladatban sokkal nagyobb arányban jelentkezik ekkor a kijelentés ítéletek. A két legmagasabb frekvenciaértékű szólamlejei csúcs esetén ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a kérdés/kijelentés szembeállításban ezeket az ereszkedő dallamformákat kérdésnek ítélik, azonban a helyes ítélet nem növekszik, azaz ezeknek a kérdéseknek az elfogadása lényegében megegyezik az alacsonyabb frekvenciaértékű csúcsot tartalmazó szólamokéval. Mindebből az következik, hogy a beszédészlelés szintjén a magyar kiegészítendő kérdések jellegzetessége a szólamvég emelkedése, s ez akusztikai felismerési kulcsként funkcionál.

3. táblázat

Szólamlejei csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő	eső	emelkedő	eső
210	39	11,2	61	88,8
230	61	17	39	83
250	72	28	28	72
270	83	55,5	17	44,5
290	83	55,5	17	44,5
310	83	55,5	17	44,5
330	94,4	55,5	5,6	44,5
350	94,4	61	5,6	39

C) A szegmentális tartalmuktól megfosztott szólamok esetében a percepció feladat ismételten annak eldöntése volt, hogy vajon kérdés vagy kijelentés hangzott-e el. A 3. táblázat a kapott adatokat tartalmazza.

Valamennyi eddig elemzett adatot figyelembe véve, azt látjuk, hogy itt jelentkezik legfeltűnőbben a szólamvégi emelkedés mint a kiegészítendő kérdés funkcionális velejárója. Már relatíve alacsony szólemeleji csúcs (230 Hz) esetén is a kísérleti személyek 61%-ban ítélnék kérdést. Az ereszkedő típusú dallamok percepciója közelebb áll a helyes kérdések megítéléséhez, mint a kérdés/kijelentés differenciálására kapott adatokhoz (amikor a szegmentális szerkezet is jelen volt). Függetlenül a szólemeleji csúcs értékétől, átlagoltuk a kapott adatokat; eszerint 76,2%-ban minősítettek kérdést emelkedő és 35,4%-ban ereszkedő dallamvég esetén. Ha összevetjük ezeket az átlagértékeket az első kísérlet eredményével (ahol tehát a szegmentális szerkezet is jelen volt), azt látjuk, hogy nagyobb mértékben kelti a kérdés benyomását, ha csak a dallamstruktúra alapján kell ítélni, ekkor közel 20%-kal nagyobb arányban észlelnék kérdést az emelkedő dallamvég esetén. Határozottan jelentkezik azonban a szegmentális szint hatása is az észlelésben, mivel az ereszkedő dallamvégű szólamok esetén a szegmentális szerkezet nélkül több mint 10%-kal csökken a kérdésítélet. Ez azt mutatja, hogy bár kismértékben, de a szegmentális beszéd szerkezet befolyásolja az intonációs struktúrára adott döntést (természetesen a szemantikának megfelelően). A helyes/nem helyes ítéletekkel összevetve azt tapasztaljuk, hogy nagyobb arányban ítélik a szólamokat kérdésnek, mint amennyit elfogadnak helyesnek (ismételten a szólemeleji csúcs hatása); másfelől sokkal jobban elfogadják helyes kérdésnek az ereszkedő hanglejtésformákat, mint amilyen arányban kérdésnek ítélik (a szegmentális szint, azaz az aktuális tartalom befolyásoló hatása).

II. A gyermekcsoportokkal végzett kísérletsorozat körülményei, a feladat és a hanganyag megegyeztek a felnőttekkel végzett első kísérlettel. A kilencéveseknek nem okozott nehézséget a kérdések, illetőleg a kijelentések elkülönítése (az ő esetükben rövid gyakorlás előzte meg a kísérletet). A 9 és 13 évesek kérdés- és kijelentésfelismerését mutatja a 4. táblázat emelkedő dallamvég esetén.

A gyermekek egyértelműen a szólemeleji csúcs függvényében azonosítják, illetőleg különböztetik meg a kiegészítendő kérdéseket és a kijelentéseket. A tendencia mindkét életkori csoportban azonos: minél magasabb a szólemeleji csúcs

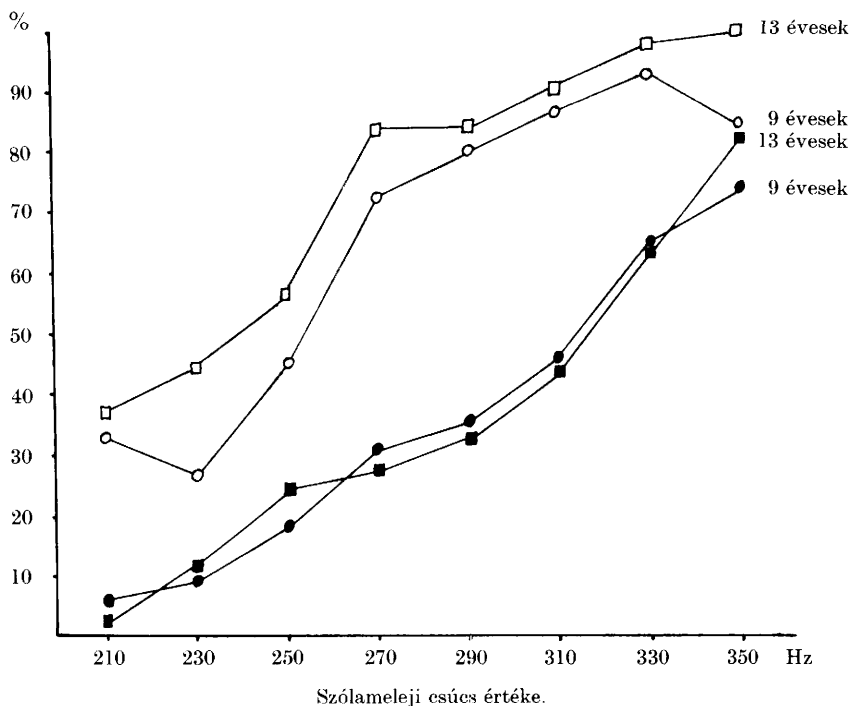
4. táblázat

Szólemeleji csúcs frekvenciáértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	9 é.	13 é.	9 é.	13 é.
210	33,6	37,4	66,4	62,6
230	28,8	44,5	71,2	55,5
250	45,8	56,5	54,2	43,5
270	71,2	83,9	28,8	16,1
290	79,5	83,8	20,5	16,2
310	83,1	86,8	16,9	13,2
330	90,3	97,5	9,7	2,5
350	81,8	99	18,2	1

frekvenciája, annál nagyobb arányú a kérdések felismerése. Jellemző különbségeket is látunk ugyanakkor a 9 és a 13 évesek között. Az idősebbek döntései lényegesen biztosabbak, mint a fiatalabb korosztályé; egyenletesen követik a csúcs akusztikai változásait. A fiatalabbaknál kisebb-nagyobb „visszalépések”, a bizonytalanság jelei figyelhetők meg. A másik eltérés, hogy a 13 évesek nagyobb mértékben azonosítanak kérdéseket (a kijelentések rovására), mint a 9 évesek, az összes adat átlagát tekintve: 64,2%-ban a fiatalabbak és 73,6%-ban az idősebbek (vö. 3. ábra).

3. ábra

A két gyermekcsoport kérdésazonosítása a szólemeleji csúcs és a szólamvég függvényében

(Az üres kör [9 évesek] és az üres négyzet [13 évesek] az emelkedő, a befekettített kör és a négyzet az ereszkedő szólamvég esetén kapott ítéleteket szemlélteti.)

A felnőttekkel összevetve két lényeges különbséget tapasztalunk: a) egyfelől a gyerekek adataiban gyakorlatilag nem látunk ugrást, a percepciós döntéssorozat csaknem folyamatos. Ez azt jelenti, hogy a gyerekeknél a kategoriális döntés még nem jelenik meg, feltehetően a fonológiai osztályok akusztikai ismérvei nem különböztek még el annyira, mint a felnőttek esetében. b) A másik jellegzetes különbség, hogy a kérdések felismerése mindkét gyermekcsoport esetében nem kizárólag a szólemeleji csúcstól függ; a szólamvégi emelkedésnek ugyanolyan funkciója van az ő esetükben, mint a szólamkezdetnek. Mindez nyilvánvalóan összefügg az intonáció percepciójának finomodásával is az anyanyelv-elsajátítás folyamatában; azzal, hogy a gyermekek frekvenciaazonosítása

életkorfüggő sajátosságokat mutat (ugyanaz lényegesen nagyobb mértékben tapasztalható az ontogenezis folyamatában, vö. a csecsemők frekvenciadifferenciáló képességéről: PAUKA KÁROLY, Halláslélektan — a beszédmegértés alaptényezői. Bp., 1980.).

Az 5. táblázatban a két gyermekcsoportnak a végig ereszkedő szólamokra adott ítéleteit foglaltuk össze.

5. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	9 é.	13 é.	9 é.	13 é.
210	5,9	4	94,1	96
230	9,6	10,1	90,4	89,9
250	18	24,1	82	75,9
270	30	26,2	70	73,8
290	33,7	30,2	66,3	69,8
310	45,7	45,5	54,3	54,5
330	63,7	63,5	36,3	36,5
350	71	80,8	29	19,2

A két gyermekcsoport adatai között az ereszkedő dallamok tekintetében nem látjuk az előzőekben tapasztalt jellegzetes különbségeket; a kérdések átlagait tekintve is csaknem azonosak az eredmények (34,7% a fiatalabb és 35,5% az idősebb csoportnál). Nemcsak a felismerési tendencia azonos mindkét korosztálynál, hanem a 9 évesek döntései ugyanolyan „biztosak”, mint a 13 évesekéi: egyenletesen emelkedik a kérdésfelismerés aránya a szólameleji csúcs frekvenciájának függvényében. Ez azt jelenti tehát, hogy ha csupán egyetlen (akusztikai) változó van jelen, akkor már a 9 évesek percepciója is stabil, intonációs döntéseik biztosak.

Szignifikáns a különbség ugyanakkor a kérdések, illetőleg a kijelentések azonosításában mindkét gyermekcsoport esetében a szólamvég frekvenciájától függően. Míg az emelkedő szólamvég esetén 270 Hz-es szólameleji csúcsonál a kérdésfelismerés aránya a fiatalabbaknál 71,2%, az idősebeknél 83,9%, addig ugyanezen szólameleji csúcsértéknél ereszkedő szólamvég esetén a kérdésfelismerés aránya a 9 éveseknél 30%, a 13 éveseknél 26,2%. Ez egyértelműen azt bizonyítja, hogy a gyermekek számára a szólameleji csúcs másodlagos tényező a kérdés azonosításában, a szólamvég alakulása — ereszkedése vagy emelkedése — azonban meghatározó. Az ereszkedő dallammintákat 350 Hz-es szólameleji csúcs esetén a 9 évesek csak 71%-ban, a 13 évesek 80,8%-ban ítélik kérdéseknek.

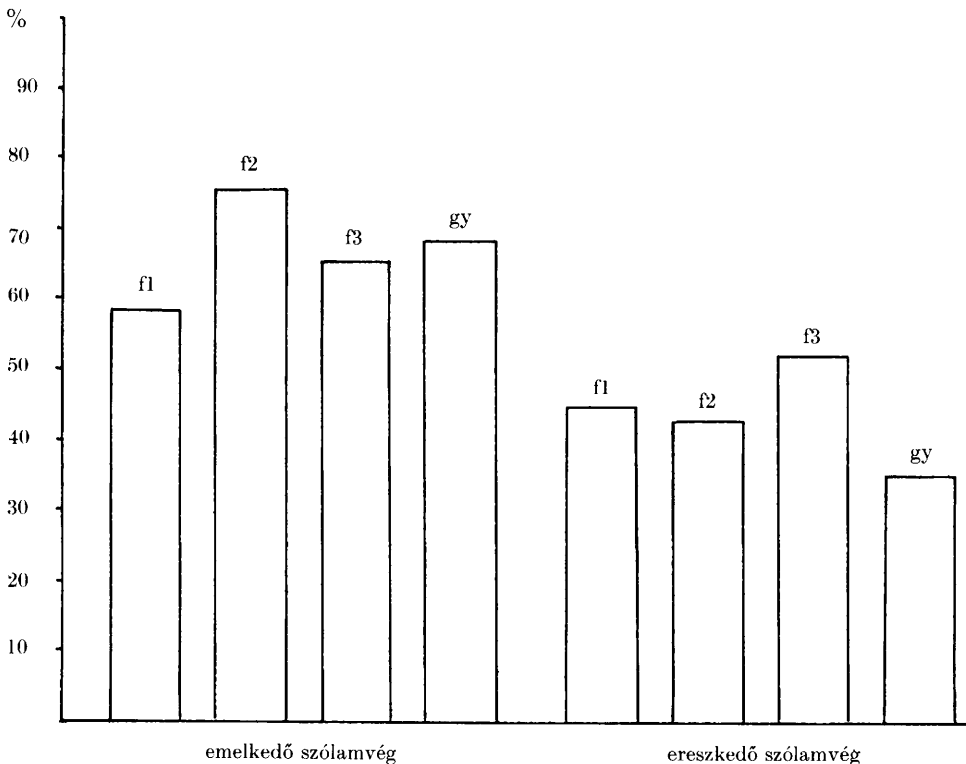
A gyermekek kisebb arányban ítélik kérdést az ereszkedő szólamok esetén, mint a felnőttek; az eltérés a szólameleji csúcs frekvenciájának növekedésével nő. A 290 Hz-es csúcs esetén csaknem 15%, a 310 Hz-es csúcs esetén már 30% a különbség. Amíg tehát a felnőttek számára a szólameleji csúcs is elsődleges felismerési kulcs, addig a gyermekek számára másodlagos, s csak az elsődleges felismerési kulcs (a szólamvégi emelkedés) hiányában működik mint a kérdésfelismerés kulcsa.

Nem tekintve a gyermekek közötti korkülönbséget, a kérdések felismerésének aránya 68,9% emelkedő és 35,1% ereszkedő dallamvég esetében; ez a következőképpen viszonylik a felnőttek átlagadataihoz: az emelkedő dallamvég esetén a felnőttek 10,2%-kal kisebb arányban, míg az ereszkedő dallamvég esetén 9,8%-kal nagyobb arányban azonosítanak kérdést. Ez megerősíti azt a tendenciát, hogy a szólameleji csúcs mint a kiegészítendő kérdés jellegzetes hanglejtésformája az anyanyelv-elsajátítás során alakul ki, s a pubertás kor körül még jelentős eltérések vannak a gyermekek és a felnőttek percepciójában. Másfelől ez azt is mutatja, hogy a kérdő intonáció a kezdetekben (a gyermeknyelvben) jobban kapcsolható a szólamvégi emelkedéshez, mint a szólameleji csúcshoz (az okok vizsgálatához a gyermekhez intézett felnőtt kérdések intonációjának elemzése alapvető lenne).

A felnőttek adatai szerint a 270 Hz-es szólameleji csúcstól növekszik meg ugrásszerűen a kérdésitéletek aránya (vö. 1. táblázat). Ha ettől kezdődően vesszük figyelembe az azonosításokat és átlagoljuk az adatokat, azt látjuk, hogy az emelkedő dallamvég esetén alig van különbség a felnőttek és a gyermekek itélete között: 82,4% a felnőttek kérdéсарánya és 85,7% a gyermekeké. Az ezeknek megfelelő, de

4. ábra

Kérdések azonosításának átlagai a különféle kísérleti helyzetekben

(f1 = felnőttek: kérdés/kijelentés döntés, f2 = felnőttek: kérdés/kijelentés döntés a frekvenciaszűrt dallamokra, f3 = felnőttek: helyes/nem helyes kérdés, gy = gyerekek)

ereszkedő dallamvégű szólamoknál ugyanakkor a különbség növekszik: 66,8% a felnőttek kérdéсарánya, és csak 49% a gyermekeké. Ez az eredmény más oldalról, de ismét a fentebb elmondottakat igazolja az intonációészlelés elsajátítási sajátosságairól.

A 4. ábrán összegeztük a kiegészítendő kérdések felismerésére kapott adatokat az egyes kísérleti módozatoknak, illetőleg a kísérleti személyeknek megfelelően. Az átlageredmények szerint a szegmentális szinttől megfosztott szólamokra adott ítéletek közelítik meg legjobban a gyermekek azonosításait.

3. Következtetések. — A percepció eredmények kétséget kizáróan azt a tényt támasztották alá, hogy a magyar kiegészítendő kérdések jellegzetes dallamformája egyértelműen a szólameleji csúccsal és szólamvégi emelkedéssel jellemzett szerkezet. Az intonáció észlelésében a szólameleji csúcs és a végig ereszkedő dallammenet mint hanglejtésforma csak meghatározott és elég szűk kritériumok mellett biztosítja a kérdés felismerését.

A kérdés tehát, amelyre a nyelvészetnek, a fonetikai, illetőleg az élő beszéddel kapcsolatos kutatásoknak válaszolnia kell, a következő: nyelvi változással állunk-e szemben avagy egy terjedőben lévő nyelvi hibával? Amennyiben a) nyelvi változásról van szó, úgy további elemzések szükségesek annak megállapítására, hogy fonológiai értékű ténnyel állunk-e szemben vagy csupán variációval, illetőleg hogy mennyiben módosítja ez az „új” jelenség a magyar intonációs rendszer egészét. Szükség van-e revízióra, s ha igen, milyen beszédprodukciónak és további percepciók kísérletek kellenek a végleges válaszadáshoz. Amennyiben b) nyelvi hibáról, mégpedig egy erőteljesen terjedő nyelvi hibáról van szó, akkor a nyelvészet egy másik területének, a nyelvművelésnek kell vállalnia a küzdelmet a jelenséggel és terjedésével szemben. A döntést az is nehezíti, hogy mindez kapcsolódik a nyelvi norma problémaköréhez, amelynek tekintetében a szakemberek véleménye erősen megoszlik. Az egyik véglet szerint a norma előírható, s az lényegében a nyelvészek nyelvi eszményének a megtestesítője; a másik véglet szerint pedig norma az, amit az adott társadalomban (és időben) élők produkálnak (azaz mondanak és észlelnek/érteneik). Az egyik véglet szerint tehát az imént vizsgált jelenség nyelvi hiba, a másik véglet szerint azonban maga a norma, amely nyelvi változás eredménye.

A beszédpercepcióban kétséget kizáróan megjelenő és bizonyítható tények hátterében működő, valóságos nyelvi tapasztalat van. A kiegészítendő kérdések dallamváltozása, a szólamvégi emelkedésnek az eredeti struktúrába történt beépítése ily módon nyelvi tény. (Számos oka lehet, amelyek elemzése azonban meghaladja e tanulmány kereteit.) Megítélésem szerint — minthogy ez a fajta hanglejtés nem igazodik a magyar intonációs szerkezetek ereszkedő jellegéhez — egyértelműen nyelvi hibának tekintendő, amelyre mind a nyelvészetnek, mind a gyakorlatnak érdemes odafigyelnie.

Az őrségi nyelvjárás néhány érdekesebb hangtani jelenségéről

1. Az őrségi nyelvjárás régebbi állapotát és esetleges változását 1818 óta pontosan követni tudjuk. Ebben az évben fejezte be fontos és nagy gonddal készített monográfiáját NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY, az őrségi erdők felügyelője, aki igen okos és művelt ember volt, latinul is jól tudott. ZAKÁL jól ismerte nem csupán a talajt, a felszínt stb., hanem mivel őrségi születésű volt, belülről látta a nyelvszokásokat is. Így készítette el kitűnő, mai szemmel is jónak tartott monográfiáját az őrségi népi beszédéről, s ebben a vidék néprajzát, folklóráját is tárgyalta. A nagy mű hosszú ideig a Tudományos Akadémia kéziratárában volt elérhető. Kisebb, rövidebb részek jelentek meg belőle. 1985-ben a szintén őrségi származék, VÖRÖS OTTÓ, jelenleg a szombathelyi tanárképző főiskola tanárja fakszimileszerűen és írógéppel leírva közzéadta.

Akadémiai doktori értekezésem fontosabb nyelvjárási részeit szeretném nyomtatásban megjelentetni, ha már a 281 lapos, számos ábrát és fényképet is tartalmazó (egyébként az opponensek és a bíráló bizottság által nagy elismeréssel fogadott) munka a jelenlegi nehéz gazdasági viszonyok miatt nem jelenhet meg. Az őrségi tájszókát és a jellegzetes őrségi műszókat a Bárczi-Emlékkönyvben teszem közzé.

A MNy.-ben most két érdekes hangtani jelenséget mutatok be.

2. Az ua ~ oa diftongus az *a* fonéma realizációjaként. — ZAKÁL azt írja az őrségi nyelvszokásokról: „Sokszor a szó közepére teszi az *U*-t, p. o. *fua* [ːfa], *tuap*! [ːtalp]” (i. m. 71). A *talp* szó hangalakja ma Őriszentpéteren és Szalafőn: *tuop*. A ZAKÁL említete „*tuap*” alakra senki sem emlékszik ma az Őrségben. [Ez utolsó mondatot írom: MNy. LXXXIII, 553.] — Jelen dolgozatomban a *talp* szó őrségi realizációjáról több adat, a MNyA. kinyomtatott térképei és friss, 1987, 1988-as gyűjtésem alapján kissé árnyaltabban írok, mint az idézett (MNy. LXXXIII, 553) cikkben.

A MNyA. (1084. sz. térképe) a B-9. kutatópontról, Csödéről ilyen alakokat közöl: *tap* (*tuop*) (*tuap*). B-11. Babosdöbréte, B-19. Zalatárnok, B-25. Kányavár: *tap*; B-16. Szentgyörgyvölgy: *toap*, B-28. Bödeháza: *tuap*, *tuap* [talp]. Megjegyzem, hogy a Csödén kihálóznak jelzett (*tuap*) alig különbözik az én *t^höp* adatomtól. — Kercaszomoron is kérdeztem most e szót, ott is: *tuap*. 1988-ban végre Őriszentpéteren is sikerült a *tap* alakot hallanom és feljegyezni; én ezt kiháló és ritka alaknak ítélem e helyi nyelvjárásban, tehát (*tap*). — Friss, új adataim Őriszentpéterről, Szalafőről, Kercaszomorról: „a cipő *t^höpa*”; „a *t^höpa*m fáj”. — Csödén az 51 éves Sebők Emil, kitűnő adatközlőm elsősorban szintén a *t^höp* alakot mondta, de régiesként említette a *tap* változatot is, tehát: (*tap*), „mékfájut a (*tapam*)”. Rákérdezve szintén úgy nyilatkozott az 50–60 körüli Galambos Aladár is. Ő ismeri a régies őrségi nyelvet is, az archaikus alakokra még pontosan emlékszik, de ha nem a közeli rokonokkal, szomszédokkal társalog, az ő nyelvhasználatában már a regionális köznyelvi alak dominál.

„A felsőőri nyelvjárás” című monográfiájában IMRE SAMU a következőket írja a fentebb bemutatott ua ~ oa diftongusról: „Az *a* fonémának viszonylag sok változata van, közülük legérdekesebb, a nyugati nyelvjáróterületen szinte kizárólag Felsőőrre és környékére (Alsóőr, Őrisziget) jellemző az oa ~ ua típusú kettőshangzós realizáció” (NytudÉrt. 72. sz. 10). Én örömmel állapítottam meg, hogy nem olyan mértékben, mint Felsőőrön és környékén, de e kettőshangzó megvan.

Vizsgáljuk meg most, hogy milyen szavakban jelentkezik az Őrségben e kettőshangzó! Adataim szerint a *tuop* szón kívül még a *fua*, *mua* szavakban is. Természetesen csak kiháló alakként. A fő alak mindenütt *a*. Az ŐHA.-ban Szalafőn így szerepel: *fa* (*fua* v. *foa*). Ugyanígy Csödén, Szentgyörgyvölgyén. Már kettős kerek zárójelben adtam meg a köznyelvi *fa* szó megfelelőjét Hegyhátszentmártonban, Bajánsenyén, Kercaszomoron, Kerkáskápolnán, Veleméren, Magyarszombatfán, Gödörházán, Nemesnépen, Márokföldön, Külsősárdon; tehát a Hetésben is megvolt valamikor e kettőshangzó. A kettős kerek zárójel az én gyakorlatomban azt jelenti, hogy a szó már kihalt, nem élő, az adatközlők azonban emlékeznek rá. Adataim szerint így volt egész sereg kutatóponton az ŐHA.-ban. Én Őriszentpéteren 40 évvel ezelőtt nem vettem fel a *fua* v. *foa* változatot, mert az akkori adatközlőimtől nem hallottam. 1986 őszén azonban mértékadó adatközlőim egybehangzón állították, hogy ma is megvan, azonnal mondtak is rá példamondatot. Valószínű, hogy a kettős kerek zárójelbe (*fua*) tett alakok a legtöbb helyen még ma is élők. Csak türelemmel kell őket megkeresni. Szalafőn ezt jegyeztem fel 1986-ban: „Hoz be *foát*!”, „Most kezdődik a *fuavágás*”. Ugyanez év őszén az *ua* ~ *oa* diftongust hallottam a *ma* köznyelvi szó Őriszentpéteri realizációjában is. Az akkor 83, ma 86 éves özv. Szabó F.-né, Galambos Olga magától említette, amikor a *foa* alakról beszélgettünk: „Aszt is monygyák »*mua*«.” Természetesen csak kiháló alakban él ez a szó is. Tehát: *ma* (*mua*). Szabóné a következő varázsigerű szólást hozta fel például: „Amikor a gyerek arcán keletkezik kis var, asz monták: »*Mua* kijeti, *mua* vesszi!»” E szólás jelentése körülbelül a következő: 'Ma keletkezett, ma vesszen el!'. Kérésre háromszor-négyszer megismételte az adatközlő (1988-ban is mondta), tehát szereti ezt. Amikor a *kijeti* vagy *k'jeti* jelentése után érdeklődtem, magyarázatul ezt a választ kaptam: „Szépén *kükijet* a palántmagom”. Még ezt is feljegyeztem: „*Kije* fő má!” 'kelj fel már'. — A köznyelvi *felkelnénk* Őriszentpéteren így hangzik: *fökenink* (*fök'énink*). Ennyit a *kijeti* jelentéséről. — Most rátérek a *mua* 'ma' 1986-ban, 1987-ben és 1988-ban feljegyzett példáimra Őriszentpéteren, Szalafőn, Kercaszomoron: „*Mua* nem 'értem rá, majd h'ónap.” — „*Májnap* sè 'ért idè. *Májnap*sáktu fogva nem ménék hozzá.” — „*Muamájnap* nem csinyátá semmit, csak *üti* ['ültél'].” (Kercaszomoron özv. Pongrácz Antalné magnóra is mondta e mondatot.)

3. A magánhangzók közötti hangrész (hiátus) megoldása. — A hiátus keletkezésének és feloldása módjának igen gazdag irodalma van. Csak néhány, főleg újabb tanulmányt említek: BÁRCZI, TA. 83; DEME, Nyelvatlaszunk 278. — Néhány példa a *gy* ritka kiesésére: HORGER, Nyj. 94. — A kérdésre l. még MNy. II, 191! — A MNyA. gazdag adattárát l. IMRE, MNyJR. 258—9! — A téma az őrségi nyelvjárásnak egyik legérdekesebb kérdése. A hiátus fenntartásának, továbbá feloldásának az Őrségben sok módja és lehetősége van. A köznyelvtől eltérő a *j*-s megoldás. Olykor a két magánhangzó között olyan kis mérvű a diftongusszerű *j* vagy *í*, hogy talán jelölni sem kellene.

a) A köznyelvi *kő* szó és toldalékolt alakjai. — Őriszentpéteren, Szalafőn, Kercaszomoron az alapalak ma is: *k^üö*. Példa: „*Kapátom* ['kapáltam'], de a *f^üö*dbé sok *k^üö* v^üöt. Arra gyütt éggy embër, monta is, hogy mit csinyá avva a sok *k^üöjje*.” Toldalékos alakjai: (*küet* ~ *küjet*) *követ*, (*küek*) *kövek*, (*k^üöjje*) *k^üöve* 'kővel'. A birtokos személyrag egyes szám 3. személye: (*k^üöjje*) *kövö*; -s ragos alak (*küjes* és *kües*) *köves*. Képzett alak: *küjecs* 'kavics', 'kis kődarab'. Ennek továbbképzett alakja: *küjecsés*, ritkán: *güecsés*. — Friss feljegyzéseim Őriszentpéterről és Szalafőről: „Hozd idè gyerek aszt a (*küjet*)! Hat köszörülöm még a kaszámot!” De ez is hallható

már: „Mingyá hozzád dobok ëty követ.” „(Kües) az 'èn f^üödem, (kües).” „Küszárod a krumpi a (kües) f^üödbe.” — „Küecsezsbe mëntünk szántanyi.” — „Küjecs mëgyomgya a lábomat.”

A köznyelvi *kaszakő* neve az Őrségben a MNyA. adatai és az újabb megfigyelésem szerint is: *kaszaküö* ~ *kaszak^üö*.

Már bizonyos problémák adódnak valószínűleg analógiás hatások következtében a *kő* szó alapalakjával. Fentebb már írtam, hogy az Őrségben ez ma is *k^üö* vagy *küö*. Mégis Rábagyarmaton, amely a MNyA. B-3. kutatópontja, ez szerepel a kinyomtatott térképen: *küjj*, *küj*. [A gyűjtő: VÉGH, ellenőrző: IMRE]. Megjegyzem még, hogy Babosdöbrétén (B-11.) így: *küj*, *küö* [a gyűjtő: VÉGH, ellenőrző: IMRE], Andrásfán (B-5.) *küjj* [a gyűjtő: IMRE, ellenőrző: IMRE és DEME], Pakodon (B-6.) *küjj*, *kü*, *k^üö* [a gyűjtő: VÉGH, ellenőrző: DEME].

Fontos a következő adat: Noha a köznyelvi *kő* szó alapalakja Őriszentpéteren és Szalafőn meg a legtöbb őrési községben is *k^üö*, a MNyA.-ban ennek grafikai jegye: *küö*; csekély jelölési különbség az én feljegyzésemhez képest; egy szólásban ez hallható: *mënkü*. „Üssön belid a *mënkü*!” A múlt század végi Nyr.-közleményekben gyakran szerepel: a *csatorázu mënkü*. Rákérdezésre adatközlőim is ismertnek nyilvánították a *csatorázu mënkü* alakot. A *mënkü* alakon kívül még egy szónál hallottam és feljegyeztem egyetlen szókapcsolatban a *kü* 'kő' alakot Őriszentpéteren: *h^üök kü* 'a felhevített kemence feneké', *h^üökkün süt perec* 'tejből, vízből, kevés tojással készített tészta'. (Tárgyi magyarázat: a kemence feneké alatt kb. 20–25 centiméteres kavicsréteg van. Ma már nem készül *h^üökkün süt perec*, nincs *h^üökkü*, kidobták a kemencét a szobából.) Meg kell jegyezni, hogy hallottam ritkábban a: *h^üökkön süt perec* alakot is. A fő alak a *h^üökü*, de ritkán hallható: *h^üök^üö* alak is. Ez utóbbit inkább a köznyelvhez közeledők beszédében lehet megfigyelni.

Hogy az olvasó könnyebben értékelhesse a köznyelvi *kő* és toldalékos alakjainak helyi őrési megfelelőit, kiírtam a MNyA.-ból az Őrségre és Hetésre vonatkozó eme adatokat, mert fáradságos a nagyméretű MNyA. térképlapjait tanulmányozni, és egy időben az én dolgozatomat is olvasni.

Nézzük meg, mi a helyzet Burgenlandban! Au-1. Középpulya: *kü*, *kövek*, *küve*, *küve'* [sic!], *kövel*, *köves*; Au-2. Felsőőr: *küj*, *kü*, *küjjek*, *küjek*, *küvee* [sic!], *küjjes*. [A felsőőri tájszótárban: *kü* ~ *küjj* ~ *küjj* (*küjjet*, *küjjek*)]; Au-4. Őrsziget: *küjj*, *küj*, *küj*, *küjjek*, *küjje*, *küjje*, *küjjes*. — A jugoszláviai Kóton (Ju-1.), amelynek népi nyelve az őrési, hetési nyelvjáráshoz hasonlít: *küö*, *küek*, *kövek*, *küöve*, *kües*, *köves*.

A többes szám -k jele előtt csupán Rábagyarmaton (B-3.) találunk *jj*-s alakokat: *küjjek*, *küjjek*, *küjjek*, *küjek*. Egyéb őrési pontokon a -k többesjel előtt nincs *j*-s vagy *jj*-s változat. Szalafőn: *küek* <*küek*>, Szentgyörgyvölgyén: *küek*, *kövek*, Csödén: *kövek* (*küek*), a hetési Bödeházán: *kövek*, az őrési Viszákon: *kövek*, *kövek*. A -vel ragos alak így realizálódik: az őrési pontokon a MNyA.-ban: Rábagyarmaton: *küjje*, *küjje*, *küje*, Szalafőn: *küöjje*, *küöve* [*küövel*]; a hetési Bödeházán: *küöjje*, *küöve*, Szentgyörgyvölgyén: *küöjje*, Csödén: *küöve*, <*küöjje*>. Az -s képzővel így: Rábagyarmaton: *küjjes*, *küjjes*, *küjes*, Szalafőn: *kües* <*kües*>, Szentgyörgyvölgyén: *kües*, *köves*, a hetési Bödeházán: *köves*, Viszákon: *köves*, *köves*, Csödén: *köves* (*kües*).

Megemlítem még, hogy az alapalak a MNyA.-ban az A mezőben mindenütt: *kü*, csupán az A-15-ös Velemben: *kü*, *kü*, *kü*, a C mező nagy részén és a D északnyugati részén is: *kü*, délkeleti csücskében és a D mezőben általában: *kü*.

Fontosnak tartom, hogy ismétljem: a köznyelvi *kő* megfelelője *küö* ~ *k^üö*. Egy szólásban hallani rövid *ü*-vel (*kü*): „Üssön belid a *mënkü*!” Csak a toldalékolt alakokban lehet *j*-s alakokat hallani: *küjes* ~ *kües*.

A MTsz. szintén *kü* alakban közli a Veszprém megyei Csetényből a Nyr. V, 471 alapján. Viszont *küj*, *küjjet* Göcsej: MNy. II, 412. — A továbbiakban egyéb, újabb forrásból idézek adatokat a *kő* szóra: *kü*, *küjes*, *küjeszt* (NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke. Kaposvár, 1939. 13). Békésen: *kü*, *köve* és *küje*, *követ*, *kövek*, *köves* (VÉGH, A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. 129), a Szamosháton: *kü*, *követ*, *küje*, *künek* (SzamSz.). A Szlavóniai (kórógyi) szótárban: *kü*, *küvet*, *küvek*, *küjé*, *küel*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében megnéztem az ÚMTsz. cédulaanyagát is. Ott sok cédula van a *kő* szóról és toldalékolt alakjairól. Megítélésem szerint a cédulákon a helyes adatok szerepelnek. (Van egy cédula, ahol ez szerepel: *küj* Kőszeg-Hegyalja. Gyűjtötte Grábler Ida.)

A kérdéssel azért foglalkoztam ilyen részletességgel, mert nem könnyen sikerült megállapítanom, hogy mi a valós helyzet. Őrszentpéteren és Szalafőn mindenkítől így hallottam: *k^üő* vagy *küő*. Végül *h^üökkü* 'a kemence felhevített feneke'. A kasza köszörülésére szolgáló eszköz neve mindenütt szintén: *kaszak^üő* vagy *kaszaküő*. — Szükségesnek tartom megismételni, hogy Rábagyarmaton (B-3.) a *j*-s alapalakot én írtam fel nyelvatlaszunk I. füzeté anyagának gyűjtése alkalmával. Az eredeti gyűjtő munkafüzetben is utánanéztem ennek. Az ellenőrzőm IMRE volt, ő a toldalékolt alakokban az általam feljegyzett alakokon kívül apróbb hangtani különbségeket tartalmazó variációkat is feljegyzett, ezek a kinyomtatott térképlapra rákerültek. A nyelvi tények azt mutatják, hogy az alapalakban *j*-s alakok csak Rábagyarmaton és Burgenlandban találhatók, egyébként az Őrségben az alapalak *k^üő* vagy *küő*. Ámde az Őrségtől keletre és délre több helyt megtalálható a *j*-s alak a *küő* változaton kívül. Szükségesnek látom, hogy az erre vonatkozó adataimat is közöljem az olvasóval. Íme: A felsorolandó községekben a gyűjtő VÉGH volt, az ellenőrző IMRE; azt jelzem csupán, ahol más volt a gyűjtő. B-6. Pakod: *küjj*, *kü*, *küő*, B-11. Babosdöbréte: *küj*, *küő*, B-30. Galambok: *küjj* <*küj*>, B-37. Nagykanizsa (Kiskanizsa): *küjj*, <*küj*>, B-5. Andrásfa: *küjj* [a gyűjtő itt IMRE, ellenőrző DEME], B-20. Szentpéterúr: *küjj* [a gyűjtő VÉGH, ellenőrző DEME], B-21. Hahót: *küj* [a gyűjtő BENKŐ, ellenőrző DEME], B-12. Ságod: *küjj*, <*küj*>, B-29. Gelsesziget: *küjj*, <*küő*>.

A *küj*, *küjj*-féle alakok *j*-je valószínűleg olyan alakulás, mint a nyugati *tiē*, a keleti *téi* alakokból a *tej*, a *tejet* és a *tejes* hatása. Még ismertebb a *fej* szavunk kialakulása (vö. TESz.). Békésen ma *ety fű* káposzta, *fűbe ver*, de: *fej* is, tárgyragos alakokban: *füt* és *fejet* (VÉGH, A békési népnyelv névszótövei), Szamoshát: *fű* 'fej', *füm*, *füt*, *fük*, *fejem*. A TESz. a szó eredete után a *j*-s alak kialakulására ezt írja: „A nominatívusi *fej* változata birtokos személyragos *fejem*, *fejet* alakokból való későbbi elvonás eredménye”. Én is ezt vallottam; tudomásom szerint ez a magyar nyelvtudomány mai álláspontja.

b) *füjj* ~ *fü*, *füjjet*, *füjjes*; *v* hangot tartalmazó alakot nem hallottam. „Ollan *pörönytyös* ['nedves, vizes'] ez a *fü*, a cipüje ['cipője'] mind átázott. A *mezzün*, a *r'ētēn* növényzet őrségi neve: *fü* ~ *füjj*, az udvarban lévő: *gyöp*. A *kő*, a *tő*, a *fű* szavak alapalakját nem könnyű rákérdezéssel felgyűjteni, feljegyezni, mert e szavakat inkább csak toldalékolt alakjaiban használják a beszélők. Példák a toldalékolt alakokra: „^üő [ti. a tehén] aszt a *füjjet* haraptya, améllik neki teccik.” — „Küménék a kerbe *füjjet* szénnyi.”

c) (*iás*) *ivás*. A hiátusos alakot csak egy szólásban hallottam: „Belegyütt az *iázsba*, mint a J^üő Sándor a *viázsba*.” A *viás* jelentése: 'verekedés, harcolás'. Adatközlőim figyelmeztettek rá, hogy a *viás* még gyakori, de az *iás*-t már csak kevesen ismerik.

d) (*doloktėjü nap*) *doloktėvü nap* 'hétköznapi, munkanap': „(*Doloktėjü napon*) ugye agyond^uögozza az embėr magát. Nėm lehet lazsányi, mikor (*doloktėjü nap*) van. [Az öregėk m^lėg monták].” A felsőőri tájszótárban: *dölöktėünap* fn. 'hétköznapi, munkanap'.

e) *sz^uőjusz^lėk* vagy *fajsz*. A fiatalok így mondják: *szövűsz^lėk*. A *fajsz* megnevezés gyakoribb, mint a *sz^uőjü sz^lėk*. — Régen így mondták a *B^lė vidiken*, továbbá így is: a *Besü vidikėn*. Ez a szó *bevalusiassan* vagy *b^lėvalusiassan* van mondva. Ezt a területet *Belsüs^lėg*-nek is nevezik.

f) *a fának a tőjő*, *a fa tőjibe*. Az alapalakot nem használják.

g) *gy^uőjők*, *visszag^uőjők*, *gy^uőh^lėtėn*, *gy^uőtmėnt*. „*Gy^uőtmėnt*, s^uőse sė marathatol” — mondják Szalafőn arra az emberre, aki nem fogad szót. Ilyen alakokat Kercaszomoron is hallottam 1987-ben. — „Ennek a *gy^uőtmėntnek* kinyillott a szemė.” — A *gy^uő* típusú alakok Szalafőn, Kercaszomoron, Magyarszombatfa, Gődörháza községekben voltak használatosak. Őriszentpéteren nem *gy^uőjők*, hanem *gyűjők*, *gyüt-mėnt*. Az utóbbi szó jelentése itt is pejoratív. A *gy^uőtmėnt*-féle alakokat Őriszentpéteren nem — vagy csak kevesen és ritkán — használják. Az alakot azonban ismerik, és kijelentik, hogy a *szalafejiek* ('szalafőiek') mondják így. KISS JENŐ Mihályiból közli: *gy^uő h^lėt* ('jövő hét': A nyelvjárások változásairól és az anyanyelvjárási gyűjtésről: Nyr. XCVII, 219). — SZABÓ JÓZSEF Nagykönyiből közöl ilyen alakokat: *rággyűő*, *rággyűő* ~ *rággyűjő hétėnn* (A nagykönyi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 87—8. Ugyanott még sok hiátusos alak, *v* nélkül, többször *j* hanggal). — Az ŐHA.-ban címszó: *jön*, *jövők*, *jönnek*, *jöttek*; *jövő hétėn* (74—8. térképek). Ma is olyan hangalakban használatosak, mint 30 évvel ezelőtt, tehát Őriszentpéteren: *gyün*, *gyűők* [*gyűvők*], *gyűnek*, *gyűttek*. Szalafőn: *gy^uön* ~ *gyün*, *gy^uőjők*, [*gyűjők*, *gyűvők*], *gy^uőnek* (*gyűnek*). Ma úgy látom, hogy Szalafőn a fő alak: *gy^uőnek*. A *gyűnek* alak az ŐHA.-ban Szalafőn régiesnek van feltüntetve, helyesebb volna a ritka jelzés: <*gyűnek*>. A 77. sz. térképen Szalafőn: *gy^uöttek* [*gyűttek*].

Külön kell tárgyalnom a *jövő* (*hėten*) címszó megfelelőit az ŐHA.-ban. A 12. sz. Szalafő községben: *gy^uő* [*jövü*], a 17. sz. Őriszentpéteren *jövü* ((*gyűő*)), a 24. sz. Dávidházán: *jövü*, a 25. sz. Kercaszomoron: *jövü* (*gyű*), ((*gy^uő*)), a 26. sz. Bajánsegyén: *gyűvü jövü* (*gy^uő*), a 27. sz. Kerkáskápolnán: *jövü*, a 28. sz. Magyarföldön: *jövü* ((*gy^uő*)) stb. E térképlapon kiugranak a *jövü*-alakok, tehát *j*-vel *gy* helyett. (A kérdéssel akadémiai doktori értekezésemben részletesen foglalkozom.)

A *jön* igeragozását 1986-ban és 1987-ben Őriszentpéteren végigkérdeztem. Így hangzik: *gyűők* ~ *gyűjők*, *gyűssz*, *gyün*, *gyűjünk* és *gyűvünk*, *gyűttők*, *gyűnek*, *gyűttem*, *gyűnik*, te *gyűni*, ő *gyűnő*, mi *gyűnünk*, ti *gyűnítetek*, ők *gyűninek*. — Amde Szalafőn, mint már említettem, a *gy^uő*-féle megoldás a jellemző: *gy^uőjők* [*gyűjők* ~ *gyűvők*], *gy^uön* ~ *gyün*. *gy^uőnek* (*gyűnek*) [az ŐHA.-ban Szalafőn a *gyűnek* régiesnek van jelezve, helyesebb a ritka: <*gyűnek*>], *gy^uöttek* [*gyűttek*] stb.

h) Az ŐHA. címszava: *mėhív*, *mėhívok*, *mėhívnak*, *mėhívtam* (84—7.). Atlaszom adatai az Őrség középső részein, Őriszentpéteren, Szalafőn, Kercaszomoron és Csődén, ahol 1986, 87 és 88 őszén vizsgálataimat végeztem, ma is úgy hallhatók, mint 30 évvel ezelőtt. A MNyA. címszavai között is megtalálható a *hívni*, *mėhív*, *hívnek*, *hívsz*, *hívtađ*. Érdekes, hogy a köznyelvi *hív* ige és néhány ragozott alakja is atlaszunk A és C mezejében hosszú *i*-vel jelentkezik. A B mezőben azonban többnyire rövid az *i*, mint az Őrségben általában. Az ŐHA.-ban szerepel néhány község az Őrség északi határán, ahol néhány hangtani és alaktani jelenség már az északnyugat-dunántúli nyelvjárással egyezik meg; így a *mėhív* helyi nyelvjárási alakja is. Rábagyarmaton (amely a nagy atlasznak is kutatópontja): *mėkhí*, Csöröt-

neken: *mëkhi* ~ *mëkhi*, a göcsejhez húzó Zalaháshágyon és Hegyhátszentjakabon (ez utóbbi németből asszimilálódott község) szintén hosszú *i* van: *mëkhi*, Iváncon fő alakként *mëkhin* ~ *mëkhi* van megadva az ŐHA.-ban, de terjedőként már a hosszú *i*-s alak is megtalálható: [*mëkhi*]. Szőcén és Zalalövön a fő alak szintén *mëkhin*, de terjedőként [*mëkhi*]. Felsőmarácon sok fakultatív variáns: *mëkhin* ~ *mëkhi* ~ *mëkhi*. Az ŐHA.-ban minden kutatóponton: *mëkhi*jok. A köznyelvi *mëghívtam* a Rába partján, az Őrségi nyelvjárás peremén mindenütt: Csörötneken, Rábagyarmaton, Hegyhátszentmártonban, Iváncon, Felsőmarácon: *mëkhítam*, tehát hosszú *i*-vel, az Őrségben egyebütt rövid *i*-vel *mëkhítam*, a második szótagban az *a* hang néhány keleti községben zártabb: (a hetési községekben: *mëkhi*jtam) *mëkhítam*. Többes 3. személyben jelen időben: a Rába partján fekvő, az előbb is említett községekben: *mëkhinak*, hosszú *i*-vel, egyebütt az egész Őrségben *mëkhinak*, rövid *i*-vel (a hetésiben: *mëkhi*jnak). — Említendő még a következő: a köznyelvi *te hívsz* csak a MNyA.-nak címszava, Rábagyarmaton: *te hívz* <[*hívz*]>.

Az 1986-os és 87-es, 88-as terepmunkám alkalmával több jó adatközlő és „informátorom” figyelmét és türelmét igénybe véve Őrszentpéteren végigkérdeztem a köznyelvi *jön* ige kívül a *hív* ige ragozását jelentő mód jelen időben, feltételes jelenben és felszólító módban. Nyelvjárási gyűjtést végző kollégáim tudják, hogy ez nem könnyű feladat, a parasztember nem szeret sem ígét, sem főnevet ragozni, a feltett bevezető kérdésre felel szívesen.

Íme a köznyelvi *hív* ragozása. — Előbb jelentő mód jelen időben: *hijok* ~ *hiok*, *hisz*, *hin*, *hiunk* ~ *hijunk*, *hitok*, *hinak*. Pl. „vendigét *hijok*.” — „*Mëkhisz* a lakodalmadba? Ha *mëkhisz*, elmegyek.” || Feltételes mód: (én) *hinik* vagy *hinák*, (te) *hiná*, (ő) *hina*; *hinánk*, *hinátok*, (ők) *hinának*. Pl. „Mi *hináng* benneteket, ha *együníték*.” A feltételes módban az (én) *hiniék*, illetőleg az (én) *hivn'ék* is kezd terjedni a fiatalok beszédében. Az utóbbi már majdnem tiszta köznyelvi alak. || Felszólító mód: *hijjak*, *hijjá*, *hijjon*, *hijjunk*, *hijjatok*, *hij*.

Az igeragozás, a *jön* és *hív* ige ragozása alaktani kérdés, de ha már a hiátuspótló szerepével foglalkozom, egyúttal ezt a kérdést is említem röviden. A köznyelvi *jön* ige ragozását szintén.

A köznyelvi *jön* ige ragozása. — Felszólító mód: *gyűjkek*, *gyűjji*, *gyűjjon*, *gyűjünk*, *gyűjjeték*, *gyűjjenek*.

A feltételes módban figyelemreméltó, hogy a hagyományos (én) *gyünik* mellett a fiatalok beszédében kezd terjedni a *gyün'ék* alak, tehát a köznyelvi. Pl. „*Mëg¹-gyün'ég gyorsan*, ha valami közbe nem *gyüné*.” (A fiatalok beszédében tehát a labiális illeszkedés, a hagyományos *gyünő* is elmarad.)

i) A *v* hiányát már említettem az *-és* képző előtt; pl. *sz'öjis* [*szövis*]. Hiányzik a hiátust megszüntető *j* a köznyelvi *fekvés* szó nyelvjárási megfelelőjében: *fekis*, „*öszfekis*”. Pl. „Lektöbb tüdőbajt kap a sok *fekistü*.” „Akkora lábod van, mint egy *nyulfekis*.”

j) A *hófújás* szó az ŐHA. címszava. Atlaszomban mindenütt *j*-s alakok találhatók, ma is ez a helyzet: *h'öfuját*, *h'öfujátik*. A *h'öfujátik* „makacsul” megmarad. A *hófújás* a köznyelvben is gyakoribb — legalábbis az én nyelvérzékelem szerint —, mint a *v*-s alak: *hófúvás*. — Néhány példa újabb gyűjtéséből a *v* hiányára a *hó* szó toldalékos alakjaiban: (*huat hánnyi*) ~ (*hoat hánnyi*), *h'öt hántunk*, *havat edobánnyi*.

A most idézett — legújabb megfigyelésem szerint — (*huat hánnyi*) vagy (*hoat hánnyi*) alakok már erősen kihalófélben vannak. Néhány adatközlő ezt fűzte hozzájuk: „Az öregék még monták”. — IMRE SAMU (MNyjR. 259) ezt írja: „Csak elszórtan a nyugati peremeken hiátusos formával; pl.: B-16: *hoas*, 28: *hovas* ~

(*hoas*). Néha inkább diftongusszerű megoldással; pl.: B-1: *huas* ~ *havas*, 2: *huos* ~ *havás* . . . Au-2 [Felsőőr]: *huos*.” — Én egyes esetekben inkább hiátusos formának ítélem meg az Őriszentpéteren és Szalafőn hallott *hoat* vagy *huat* alakokat, nem diftongusnak. Ámde az 1989-ben felvett magnófelvételen Kercaszomoron (Szomorócon) a *huas*, *huat* alakokat már diftongusoknak tartom. Így tehát teljes mértékben egyetértek IMRE óvatos megfogalmazásával.

k) Az ŐHA.-ban a *ló* szó és toldalékos alakjai több térképen szerepelnek: *lova* 131, *lovaik* 137, *lovaim* 134, *lovaink* 145, *lovak* 48, *lovam* 130, *lovuk* 133, *lovunk* 132. Figyelemre méltó, hogy noha Szalafőn, valamint a „belsőség”-ben az elzártabb, archaikus nyelvallapotot mutató községekben, továbbá a Hetésben megvan a *v* nélküli alak, de már atlaszomban is kihálónak jelezve, ( )-be téve. — Friss gyűjtésből: „Ugyis monták elübb: *luam*”; tehát kiháló vagy már kihalt. Talán még lehet így jelölni: (*luam*), (Ne bándzsd eszt a *luat!*), ((*luajimák*)): „Ugy az öregektü hallottam”, mondta egyik adatközlőm. — *lova*, *lovank*, *lovuk*. — A *ló* szóval kapcsolatos *v* nélküli alakok ma már erősen kihálóban vannak az Őrségben. Ennek talán nemcsak a köznyelvi hatás az oka, gazdasági is. Az Őrségben ma már alig van *ló*.

l) *Há mēntēk?* 'hová mentek?'. Ez a Nyugat-Dunántúlon általános. Gyakori az Őrségben is. De az őrségi nyelvjárásban vannak ilyen alakok is: (*Huá mēntēk?*), (*Huá mész?*), (*Huá v"otá?*). A *huá* nem diftongus, hanem *v* nélküli hiátusos alak.

m) A *-val/-vel* határozórag az Őrségben egyalakú: *-ve*; a szótagzáró *l* kiesett, pl. *kapáve*, *soruve* 'sarlóval', *sokke* 'sokkal'. A *-ve* határozóragnak van egy régebbi változata: *-je*, csak magánhangzós tövekhez járul: *kapájje*. A kukoricát „(*kapájje*) *vagdáták* it rēgēn.” Más példák: *gráblájje* 'gráblával, gereblyével', *vállájje*. E hangváltozást már ZAKÁL is jelzi, úgyszintén a Nyr.-közlések is. A *kapájje* típusú alak *-je* ragja ma már erősen kiháló. Beszélgetések alkalmával én csak nagyon keveset hallottam, a hetven éven felüliektől is.

n) A *savó* szó az ŐHA. egyik címszava. Ott (ti. az atlaszban) Őriszentpéteren és Szalafőn *sau* ~ *sahu*, tehát *v* nélkül szerepel. ZAKÁL 1818-ban *sau* alakot ad meg. Az utóbbi években végzett megfigyeléseim szerint a 30 évvel ezelőtti hangállapot maradt fent mára is. Kedves házigazdáimnak és kitűnő adatközlőmnek, Zsohár Istvánnak óvónó lánya 1986-ban így mondta: *savu*, tehát a fiatalok beszédében a *v* visszakerült, de megmaradt a szóvégi *u*-zás, az őrségi beszéd legjellegzetesebb sajátja. Az őrségiek által *Besüs'ég*-nek nevezett elzártabb és nyelviileg archaikusabb területeken az ŐHA.-ban *j*-s alakok vannak: így például Magyarföldön, Gödörházán, Szentgyörgyvölgyén, továbbá a hetési községekben, így Bödeházán, Gáborjánházán, Szijártóházán, Zalaszombatfán, Belsőárdon, Külsőárdon.

ny) ZAKÁL *süeg*, *üeg* alakokat ír (i. m. 74), ma az Őrségben *süveg*, *üveg* (*öveg*) hallható. — Amikor 1951-ben Szalafőn gyűjtöttem a MNyA. I. anyagát, a köznyelvi *üveg* szó kiháló alakjaként felírtam az (*ieg*) alakot, főalaknak persze az *öveg*-et. Ezt nyomtatták ki a térképen, de az *öveg* mellé a köznyelvi *üveg* is bekerül. — Az (*ieg*) az *öveg* és *üveg* szerepel nyomtatásban Szentgyörgyvölgyén is. — Megemlítem, hogy Nagykönyiban SZABÓ JÓZSEF monográfiájában is *v* nélküli hiátusos alakok találhatók (i. m. 86—7).

Érdekes, amikor az őrségi nyelvjárásban a köznyelvi *nagyon* szó *gy* hangja kiesik, és így hiátus keletkezik. E jelenségre több Nyr.-közlés hívta fel a figyelmeztet. Én a következő típusú alakokat hallottam és jegyeztem fel: (*Naon*) — „hallottam Barbarics Elektü”, mondta az adatközlőm. Egy másik adatközlőm így nyilatkozott, amikor a *naon* alakot kérdeztem, hogy hallotta-e: „Farkas Dani bácsitu hallottam ötven évvel ezelütt.” — Más példák: „*Naon* öreg v"öt.”; „*Naon* nagy

v^uöt.” Én magam hallottam, és feljegyeztem hiátustöltő *j*-vel is: „»Najon j^uö« — monták az öregék.”; „»Najon« fáj a lábom, még »naon«”.

Az előbbihez hasonló, amikor a köznyelvi *olyan* helyén ez van: (*oan*). Ma már a 70 éven felüliek is csak nagyon ritkán ejtik, inkább emlékeznek rá. Ismeretes, hogy a nyelvjárási norma *ollan* ~ *olan*, palatális párja *illen*. Közlöm, amit hallottam és feljegyeztem: „»Oan« — az *ojjan*-t akarja mondani” — jegyezte meg az idős adatközlőm. — „»Oan sém mire val^uö v^uöt.” — „V^uöt, aki asz monta, hogy »oan j^uö«. De ezek mán r^ègi asszonyok v^uotak.” — Viszont már a köznyelvies *ojjan* alakot is hallottam, még öregektől is. — Nagykönyiből SZABÓ JÓZSEF ilyet közöl: *uan*. „Ló huszta a dëszkakocsit, *uan* dëszkakocsit” (i. m. 86).

A (*naon*) és az (*oan*) alakokat 1987-ben Óriszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron is hallottam.

r) A MNyA. 786. sz. morfológiai címszava: *vagyok*. Az őrségi és hetési adatok a következők: B-1. Szalafőn, B-2. Rábagyarmaton, B-3. Viszákon: *vagyok* (*vajok*), B-10. Szentgyörgyvölgyén: *vagyok* (*vaok*), B-28. Bódeházán: *vajok*, B-9. Csödén: *vagyok*, *vagyok* (*vajok*), B-10. Zalaháshágyon: *vajok*, *vagyok*. A Ju-1. Kóton: *vajok* <*vagyok*>.

A köznyelvi *gy* helyett *j*-s alakokkal találkoztam Szalafőn az ötvenes évek elején a *vagy* szóban, így: *vaj*. Szalafői gyűjtőkönyvecském mondattani részében (amelyből nem csináltunk térképet, a gyűjtést is abbahagytuk) ez van: „Nëm tudom, hogy emënék, *vaj* nëm. Nëm tudom, emënék, *vaj* së.” A rábagyarmati gyűjtőkönyvecskében szintén ugyanez: „Nëm tudom, emënék, *vaj* së.”

s) A hiátus-helyzetről szóló mondanivalóimat a következővel fejezem be. A köznyelvi társalgásban ritkán keletkezik hiátus-helyzet. A szövegkörnyezet, a kommunikáció módja eligazítja a hallgatót. Az őrségi nyelvjárásban azonban igen gyakran fordul elő a hiátus két magánhangzó között, ámde a beszélő egy *j*-szerű hanggal (vagy diftongussal) megszünteti ezt. Újabb gyűjtéseimből származó, spontán beszélgetés alkalmával, passzív megfigyeléssel hallott kitűnő mondatok: „Tëssik föj^uötözni, mer hideg van.” — „Az Iboj még föj^uépített [’építkezett’] a Siska szërre.” — „Csöndbe légyeték, mer ez a kizs gyërek föj^uëbred” (Óriszentpéter és Szalafő).

sz) A köznyelvi *fehër* szót *fej^uër* alakban is feljegyeztem Óriszentpéteren, 1987 őszén, háziasszonyomnál, özv. Siska Antalné Vörös Iréntől; nem rákérdezésre, hanem spontán elbeszélés közben. A len feldolgozásáról meg a szövés utáni munkálatokról szólt így: „Elüb rokkán mëk kö fonnyi, asztán gombolittanyi; páruállak horduba vagy naty sajtárba, kinek millen edinyé van. Küvüszik a t^uöho, iëa a t^uödëszkáho verik, t^uö vizzate, hoty *fej^uër* légyén.”

VÉGH JÓZSEF

Amerikai (indián) eredetű nemzetközi növényneveinkről

1. E téma szorosan kapcsolódik a szókincsünk nemzetközi elemei-féle stúdi-umhoz; tematikailag is meg a megoldást tekintve is hasonló típusú az indián eredetű emlősállat-nevekről szóló dolgozathoz (MNy. LXXXIX, 19–26). Itt is inkább — mintegy hézagpótlásszerűen — a TESz.-ben nem szereplő címszavak dominálnak; egy folyóirateikk illendő kereteit most sem lépjük túl. Egyébként a szócikkek felépítése: a magyar szótörténeti adatoknak, az indián nyelvi megfele-

lőknek, esetleg az indián nyelvi etimológiának, a meghatározható közvetítő nyelv(ek)nek, az európai szótörténetnek, a magyarba kerülés körülményeinek, a bibliográfiának a dokumentálása is az említett MNy.-beli dolgozatával azonos vagy ahhoz hasonló. — Az ott már közöltekhöz képest itt mégis külön megemlítendő, hogy az indián nyelvi adatok, illetőleg a nemzetközi megfelelők lelőhelyének a tisztázása jórészt a FRIEDERICI, HWA.; KÖNIG; PALMER-féle közvetítő források alapján történhet; ezeknek a közvetítő forrásoknak a szövegbeli (főlősleges) emlegetésétől eltekintettem; de l. a forrásrövidítéseknél felvett tételeket.

2. akazsu akazsufa (1807: NSz.; l. még 1913: HORVÁTH 9; 1937: SAUVAGEOT 14), *akázisufa* (1811: GÁLDI, Szótír. 265), *akassúfa* (1893: PallasLex. I, 242), *acayou* (1911: RévaiLex. I, 50; l. még 1936: ÚjIdőkLex. I, 35), *akassu* (1926: TolnaiLex. I, 199 *Anacardium* a.); stb. 'egyfajta mahagóni(fa), kesu(fa): *Anacardium occidentale*; eine Art Mahagoniholz, Acajoubaum'. Forrásaként vö. tupi *acaiu*, *acajú*, *acayú*; stb. 'akazsu: *Anacardium occidentale*'; l. pl. FEW. XX, 56; HWA. I, FRIEDERICI 38, TASTEVIN, Vocab. 603, 605, 691; vö. még: 'spanyol/honduraszi cédrusfa: *Cedrela odorata*, mexicana'; l. pl. ROCHEFORT, Hist. Nat. 67—8; — továbbá: '(amerikai) mahagóni: *Swietenia Mahagoni*'; l. pl. KÖNIG 6—7; stb. Etimológiája nincs kellőképp tisztázva; l. AmHeritDiet. 7; Grand Larousse I, 23: „peut-être confusion do tupi. . . *acajou*, fruit de l'anacarde, et de *agapù*, l'arbre"; MACHADO I, 44: „Do tupi *acá-yú*, pomo amarelo (*Anacardium occid.*) . . . ou, mais provávelmente, de *acá-yu*, por *y-ub*, »que dá, que tem caraço«"; stb. — Korai (nemzetközi) adatai: fr. R. *acaious* (1558: THEVET, Sing. fol. 120 a.); port. *acaju* (1578: Tractado de Cristóvão da Acosta 324), *acajú* (1590 k.: CARDIM, Trat. 57—8, 122); újkori lat. *acaju*, *acaiú* (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. lib. III, cap. II, 94—5); ang. *acajou* (1725: Oxf.); ol. R. *acajou* (1730 e.; CORTELAZZO—ZOLLI I, 7); ném. *Acajoubaum* (1793: MARZELL I, 251); 'akazsu, anakardium'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett; az *akasu*, *akazsu*-típus az ejtésmódra utal, a R. *acayou* (l. fent) az írásmód tükrözője. || ARVEILLER 37—44; COLIN 39; KLEIN I, 9, 245; PARTRIDGE 81; Petit Robert 10; Webster's Ninth 212 *cashew* a.

batáta, R. *batate batate* (1854: HECKENAST² 31; l. még 1865: BABOS 48), *batáta* (1936: PHLex. 115) stb.; — de vö. *batatász* (1806: NSz.); *patata* (1817: HÜBNER V, 123 *Tobago* a.) 'édesburgonya: *Batatas edulis*, *Convolvulus* (*Ipomoea*) *batatas*; Süßkartoffel, Batate'. Forrásaként vö. (haiti) arawak *batata* 'batáta' l. pl. COBO, Hist. I, 356; P. MARTYR, De Orbe Novo [1516: Gloss.]; ROJAS, Ensayo 29—34; stb. A kecsua *papa* 'Solanum tuberosum: Kartoffel' (FRIEDERICI 424) szóval való összefüggése további vizsgálatot igényel. — Korai nemzetközi adatai — elsősorban a *batata*-típusra ügyelve: sp. *batata* (1519: COROMINAS I, 425), de l. FEW. XX, 57; kfr. *battate* (1519: FEW. i. h.), *batate* (1553: uo.); ol. *bat(t)ate* (1524: PIGAFETTA, Primo Viaggio 16); port. ? *batata* (1557/1944: MACHADO I, 336); ném. *Batata* (1557: FEDERMANN, Ind. Hist. 94); ang. R. *battata* (1613: Oxf. *batata* a.); stb.: 'batata'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett, a *batate*-típus latinositásával is. — A m. R. *batatasz*-típus az újkori meg a botanikai lat. *Batatas*-nak is megfelel; vö. pl. „radices indigenae *Batatas* appellant" (1574: P. MARTYR, De Rebus 191); l. még: ném. R. *Batatas* (1534: GRYNÆUS, New Welt 206 F); sp. R. *batatas* (1535: OVIEDO Y VALDÉS, Hist. I, 273—4); ang. R. *batatas* (1577: Oxf. *batata* a.); holl. *Batatas* (1608: Woordenboek); stb.: 'batáta'. — A m. R. *patata* 'batáta'-típus spanyolos (l. FEW. i. h.) stb. forma; vö. ol. *patata* (1525: CORTELAZZO—ZOLLI I, 122, IV, 891); sp. *patata(s)* (1528: de L. RAMÍREZ, Carta 32); fr. *patate* (1559: FEW. i. h.); ném. R.

Potato wurtzel (1603: HULSIUS, Vite Schiff. 32); stb.: 'batáta'. || ARVEILLER 398; AmHeritDiet. 1025 *potato* a.; COLIN 64 *Patate* a.; LOKOTSCH 15; MARZELL II, 1018; Onions 79, 700; WEBSTER I, 185.

campeche(fa) *Campeche* (1789: NSz.); 1816: HÜBNER I, 527); — l. még *campeche-fa* (1855: IsmT. VI, 598 *Yucatan* a.), *campêche*fa (1893: PallasLex. 4: 118), *kampes* . . . fa (i. m. I, 546); stb. 'kékfa, berzsényfa, kampesfa: Lignum (Haematoylon) campechianum; Kampescheholz, Campecheholz'. A *Campeche-fa-féle szókapcsolatban lexikalizálódhatott; vö. ném. R. *Campessenholtz* (1628: HEYN, Eroberung VI, PALMER 62 *Kampescheholz* a.); ang. R. *campeche tree* (1652: Oxf. *Campeachy wood* a.); or. *kamnéweeoe depevo* (1847: SIRLJ. 5: 737); stb.: 'campeche-fa'. — A *campeche*-féle előtag alapja a mexikói sp. *Campeche* 'a mexikói tengeröböl déli része; mexikói tartomány neve; mexikói kikötőváros'; a majából származtatott földrajzi név értelmezése eredetileg 'siklókígyós és kullancsos-hely' (KISS⁴ I, 276 *Campeche* a.) lehetett. — A *Campeche-fa-féle szókapcsolat köznevesült előtagjának korai adataként vö. fr. *campêche* 'campeche-fa' (1603: Petit Robert 243); stb. — A magyarban elsősorban a ném. *Campecheholz* részfordítása: a *campeche-fa* alapján is önállósulhatott; egyébként a m. *campeche*, R. *campêche* a franciás írásmódot, a *kampes*-típus az ejtésmódot idézi. || COLIN 66; CORTELAZZO—ZOLLI I, 193 *campéggio* a.; DiccLenguaSp.¹⁷ 232; LOKOTSCH 31; WEBSTER I, 323.

dividivi *dividivi* (1880: MagyLex. 6: 221; 1893: PallasLex. 5: 379) 'egyfajta, cserzőanyagot is szolgáltató dél-amerikai pillangós növény: *Caesalpinia coriaria*, *tinctoria*; *Dividivi*'. Forrásaként vö. pl. (karibi) *cumanagoto dividivi* '*Caesalpinia coriaria*: *dividivi*' (WEBSTER I, 663); l. még: „*Legumina* . . . ab *Hispanis et barbaris* . . . *nuncupata Libi dibi*" (1763: Oxf. *divi-divi* a.). — Korai (nemzetközi) adatai: sp. *dividivi* (1626: SIMÓN, Not. Hist. I, 355); ang. *dividivi* (1837 k.: Webster's Ninth 369), *divi-divi* (1853: Oxf. i. h.); fr.: *dividivi* (1860: RECLUS, Voyage 178), de l. *dividive* (1841: CODAZZI, Resúmen 97); ném. R. *dividivi* (1860: Die Natur IX, 295); stb.: 'dividivi'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || AmHeritDiet. 385; KLEIN I, 468; Webster's Ninth 369.

R. fernambuk(fa), *fernambuk* (1865: BABOS 183); — l. még *pernambukfa* (1922: RévaiLex. XV, 343); — de vö. *Pernambuco* 'tagállam Kelet-Brazíliában' (1757: KISS⁴ II, 337) '(brazíliai) berzsényfa, festőfa, vörösfa, pernambukfa: *Caesalpinia echinata*; Pernambukholz, Fernambuk, Brasilienholz, Rotholz'. A *Pernambuk-fa (~ *Fernambuk-fa)-féle szókapcsolatban lexikalizálódott; vö. pl. ang. *pernambuco wood*; fr. *bois de Pernambouc*; ném. *Pernambukholz*: 'pernambukfa'. A *pernambuk*-féle előtag alapja a kelet-brazíliai tagállam (l. fent) fővárosának (Recifének) korábbi elnevezése; ez utóbbi végső soron tupí-guarani eredetű. Összetétel, s tulajdonképpeni jelentése 'folyamtorkolat'; elemeire l. tupí (guarani) *paraná* 'Meer; Fluß, Strom; Seitenarm eines Flusses' (FRIEDERICI 480 *pará* a.; KISS⁴ II, 318 *Paraná* a.) + tupí *mbucu* 'torkolat' (KISS⁴ II, 337). Hasonló tulajdonnévi előtagú (köznevi) szókapcsolatra l. *campeche-fa* 'kékfa' (l. ott); *jalapa-gyökér* 'csodatölcsér' (l. ott); stb. — Korai (nemzetközi) adataként vö. pl.: ném. R. *Firnebock* [népetimológiás = ném. *Fernambuk*] 'Brasilienholz' (1789: HÜBNER 1865 *Pernambuco* a.); or. *фернамбук* (1847: SIRLJ. XVI, 1319); stb.: 'ua.'. — A magyarban elsősorban a ném. *Pernambukholz* 'Pernambukfa' részfordításaként, ill. a ném. *Fernambuk* 'ua.' átvételeként honosodhatott meg. || KISS⁴ 318, 337; LOKOTSCH 29 *Fernambuk* a., 112 *Perambuko* a.; WEBSTER II, 1684.

guajava *guajava*-fa (1881: MagyLex. VIII, 351); R. *guayaba* (1913: RévaiLex. IX, 58); stb. 'egyfajta dél-amerikai gyümölcs(fa), guava: *Psidium guayava*; Guajava'. Forrásaként vö. arawak, karibi, tupí *guaiába*, *guajava*, *guayaba*, *guayava*, *guiyaba*; stb.: 'guava: *Psidium guayava* (pomiferum, pyrififerum)'; l. BACHILLER y MORALES, Cuba 372; R. GARCIA, Dicc. Brasil. 648; v. MARTIUS, Wts. 394; stb.: 'ua.'. — Korai (nemzetközi) adatai: sp. *guayaba* (1526: OVIEDO y VALDÉS, Sumario 500); ném. R. „Sie haben ein Baum den neñend sie *Guaianam* [n Druckfehler für v] . . .” (1534: GRYNÆUS, New Welt 206 D); ang. R. *guaiava* [printed *guaiana*] (1555: Oxf. *Guava* a.); fr. R. *guayaba* 'fruit du goyavier' (1555: FEW. XX, 67 *guayabo* a.), *guayava* (1602: FEW. i. h.); port. R. *guoaiaba* (1619: Dialogos das Grandezas II, 68); stb.: 'guajava'. — A magyarba a németből, esetleg a növénytani latinból is átkerülhetett. || ARVEILLER 244; LOKOTSCH 32; MESSNER 78; PALMER 39; Petit Robert 880; WEBSTER I, 1008.

hikori *hikkóri*-dió, -fa (1895: PallasLex. IX, 198; l. még: 1927: NapkeletLex. I, 544), *hikkoridió* (1914: RévaiLex. X, 91), *hikori* (*hickory*) (1927: TolnaiLex. VI, 301); stb. 'a dió(fa)félék családjába tartozó (észak-amerikai) fajta: *Carya alba* (amara, aquatica); Hickory, Art nordamerikanischer Waldnußbaum'. Forrásaként vö. (virginiai) algonkin **pawcohiscora* (ϕ: ? **pawcohiccora*) (1607–9: J. SMITH, Works 57) 'hik(k)ori: *Carya alba* (amara, aquatica, tomentosa; stb.); a *hickory*-típus a R. **pohickory* nuts (1650/1836—46: H. NORWOOD—P. FORCE, Hist. Tracts. III, 37) alakon át fejlődhetett; vö. ezzel még ang. R. *pohickery* (1653: Oxf. *Hickory* a.). — A három szótagos változat korai (nemzetközi) adatai: ang. *hickery* (1675: GLOVER, Account 13), *hiquery* (1682: Oxf. i. h.); ném. R. *Hickeri* (1697: BLOME, Engl. America 379); svéd *hickery* (1744 k.: KALM, Resa III, 422); fr. *hickory* (1803: Petit Robert 929); stb.: 'hikori'. — A magyarba talán a németből került, s a *-kk-*s ejtésmód a *-ck-* írásmód feloldása. || AmHeritDiet. 621; COLIN 42; Grand Larousse 3: 2426; LOKOTSCH 36; PARTRIDGE 287; WEBSTER I, 1065.

ipekakuána *ipecacuanha* (1865: BABOS 177), *ipekakuanha* (1895: PallasLex. IX, 676); l. még R. *ipekókán* (1793: GALDI, Szótír. 116) 'dél-amerikai kúszónövény: Cephaëlis, Uragoga *ipecacuanha*; Ipekakuanha, ill. ennek hánytató gyökere; Brechwurz'. Forrásaként vö. tupí, lingua geral **ipecacuanha* ~ *ipecacoanha*, *ipecacuana*, *hipecacuana*; stb.: 'ipekakuána: *Ionidium* (Petit, Psychotria) *ipecacuanha*; stb.'; l. pl. GRIESEBACH, Syst. Untersuch. 18; v. MARTIUS, Wts. 376—7, 396; SAMPAIO, O. Tupí 225—6; TASTEVIN, Nomes 26, Vocab. 712; stb. Ami a szó további szegmentálását illeti, *ipe-caa-goéne*, tkp. 'herba parva ad viam', 'herba emetica' (KÖNIG 113) stb., sőt: „Um sie von den größeren Arten zu unterscheiden, setzte man noch das Tupiwörtchen *i* 'klein' vor und erhielt schließlich aus *i-pe-kaá-gwéne* das port. *Ipecacuanha*' (LOKOTSCH 46); stb. — Korai (nemzetközi) adatai: újkori lat. *ipecacoanha* (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. 17); fr. *l'ipecacuanha* (1694: POMET, Hist. gen. des Drogues VII, II, chap. 1), de vö. R. *l'igpecaya* (~ *pigaya*) (1640: LAET, L'Hist. 501); ném. R. *Ipecacuanha* (1717: HÜBNER, Lex.); ol. *ipeacuana* (1718 e.: CORTELAZZO—ZOLLI III, 623), R. *ipequacana* (1730 e.: uo.); ang. *ipecacuanha* (1744: Oxf.), de vö. R. *ipepocoanha* (1682: uo.); port. *ipecacuanha* (1813: MACHADO I, 1238), de vö. R. *pecacuem* (1587: S. DE SOUZA, Trat. 201), R. *igpecacóaya* (1595: CARDIM, Trat. 73, 131); or. *ipekakyána* (1865: SILRJ. V, 422); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből vagy a növénytani latinból kerülhetett. || COLIN 171; COROMINAS II, 1007; FEW. XX, 69; Grand Larousse IV, 807; KLEIN I, 814; Onions 485; Webster's Ninth 638.

jacaranda *jacarandafa* (1883: MagyLex. XIII, 363 *Paliszander-fa* a.) 'sötét színű, forró égövi nemesfa, paliszanderfa, brazíliai rózsafa: Jacaranda mimosae-folia; Paliszanderholz, Jakaranda'. Forrásaként vö. tupí *jacarandá*, *jacarandá* 'jacaranda: Jacaranda (brasíliai, brasiliensis ovalifolia); stb.', l. pl. TASTEVIN, Nomes 68, Vocab. 754; vö. még BURMEISTER, Brasil. 417; R. GARCIA, Dicc. Brasil. 820—1; SAMPAIO, O Tupí 240; stb., tkp. „Do tupi *y-acã-ratã* 'O que tem o miolo duro, rijo'" (MACHADO II, 1250). — Korai (nemzetközi) adatai: port. *jacarandá* (1587: S. DE SOUZA, Tratado 217, 395); fr. *jacaranda* (1614: CL. D'ABBEUILLE, Hist. fol. 223 recto); újkori lat. *iacaranda* (1648: MARCGRAF, Hist. Lat. II, 136 [lib. III. cap. XIX]); ang. *jacaranda* (1753 k.: Webster's Ninth 644); ném. R. *jacaranda* (1817—20: Prinz zu Wied, Reise I, 81, 222, 229, 278); stb.: 'jacaranda'. — A magyarba a németből, esetleg a növénytani latinból kerülhetett. || AmHeritDict. 698; COLIN 42; Grand Larousse IV, 2831; KLEIN I, 823; PARTRIDGE 316; Petit Robert 1039.

jalapa *jalappa* por [Pulv. Jalappae] (1745: NSz.), *jalappa* gyökér (1766: uo.; l. még 1865: BABOS 179), *jalapa* gyökér (1881 v. 1882: MagyLex. IX, 510); — vö. még *jalap* gyökér (1778: NSz.; l. még 1838: Tzs.); stb. 'drogot szorgáltató (adó) növény-fajta, csodatölsér: Convolvulus (Exogonium, Ipomoea, Mirabilis) jalapa, Jalapa purga; Jalappe, Jalappenwurzel'. Forrásaként vö. port. *raiz de Jalapa* (1609: MACHADO II, 1253—4); sp. *rayz de xalapa* (1615: XIMENEZ, Cuatro Libros 140—3): 'jalapa-gyökér'. A szókapcsolat alapja a mexikói *Jalapa* városnév; ez utóbbi azték (-nahuatl) eredetű; vö. azték *Xalapan* [„einer Stadt der Provinz Totomacapan in Mexico" (PALMER 55)] < *xalli* 'sand' + *-*apan* (< *atl* 'water' + *pan* 'upon, near'), tkp. 'sand by the water' (Onions 491); a tupí *yá-rápa* 'o indivíduo que solta, o solvente, o resolutivo' (MACHADO i. h.) változattól való származtatása kevésbé valószínű. — Korai (nemzetközi) adatai: fr. R. *xalapa* (1640: Grand Larousse IV, 2835); ol. R. *jalapa* (1695: CORTELAZZO—ZOLLI II, 492); ném. R. *Jalappa* (1697: BLOME, Engl. America 518); sp. *xalapa* (1721: COROMINAS II, 1028); port. *jalapa* (1813: MACHADO i. h.); stb.: 'jalapa'. — A *jalapa*-típus a magyarba elsősorban a növénytani latin alapján kerülhetett, míg a R. *jalappa*-féle előzménye talán a ném. R. *Jalappa*. — A m. R. *jalap*-típus mintájaként vö. pl.: ang. *jalap* (1644: Webster's Ninth 646, 1675: Oxf.); fr. *jalap* (1654: FEW. XX, 69); ném. R. *Jalap-Wurzel* (1751: Neue Reisen 54), *Jallap* (1757: Abb. Nordam. Länder 96); stb.: 'jalapa'. — A magyarba a növénytani latinból vagy a németből kerülhetett át. || AmHeritDict. 700; COLIN 74; COROMINAS, Breve 335; LOKOTSCH 48; PARTRIDGE 312; Petit Robert 1040.

R. *kassave* *kassave* (1816: HÜBNER III, 44 *Jamaica* a.), *cassave* (1817: i. m. V, 123 *Tobago* a.), *kasszave* (1897: PallasLex. XII, 278 *Manihot* a.); — vö. még: *kasszava*-bokor (1914: RévaiLex. XI, 322), *kassava* (20. sz.: BAKOS); stb. 'manióka, manihotcserje: Manihot utilissima; Kassave, Kassawa'. Forrásaként vö. arawak (taino) kubai, haiti stb.) *caçabi, *cassave, *cazave; stb.; l. pl. „... y de su pan que llama ban *cazavi*" (1492: NAVARRETE, Collec. I, 263); „Is est eorum panis primarius, hunc vocant *Cazabbi*" (1510: P. MARTYR, De Orbe Novo I, 391 [Dec. III, lib. V]); „... de vna Raiz que llama n *Caçabi*" (1609: Torquemada, Los Veinte 2: 481); „welchen wurtzen sie *Casavy* nenne" (1624: S. BRAUN, in Toortse der Zee-Vaert 6); stb.: 'kassava-kenyér; »Kassave-Brot« | -gumó, -gyökér; Kassave-Knolle(n), -Wurzel' (l. FRIEDERICI 155). — Korai (nemzetközi) adatai: ang. *cassavi* (1568: The Hawkins' Voyages 176—8), *cassava* (1699: WAFER, A New Voy. 101, 155, 171); stb.; ném. *Cassavi* (1590: DE BRY, America I, 17); fr. *cassaue* (1599: Oeuvres de Champlin pl. XXXIII); holl. *cassavi* (1655: de Vries, Korte 127); stb.:

'kassava'. A magyarba elsősorban a németből, ill. a franciából kerülhetett; a *kassava*-típus latinosa. || ARVEILLER 165; COLIN 152; COROMINAS, Breve 137; FEW. XX. 62 *cazabí* (taíno) 'Mandiokabrot' a.; LOKOTSCH 57, *Kassave* a.; Petit Robert 262; WEBSTER I, 347.

R. *china china* (1816: HÜBNER II, 417 *Guatemala* a.; l. még 1865: BABOS 72; 1891: FÜREDI 41), *kína* (1865: CzF. III, 803); — de l. *china* gyökér (1738: MAGYARY —KOSSA, OrvEml. I, 343), *china*-fa (1794: NSz.), *chinahéj* (1854: HECKENAST² 47); stb. 'a »kínafa«, kininfa, a cinchonafa kérge; Chinarinde, China'. Föltehető forrása-ként vö. kecsua *kina 'Baum' (< *kin 'wachsen, grünen'), reduplikációs változatban: *kina kina *'Baum der Bäume' (KÖNIG 174 *quinquina* a.), *'Rinde der Rinden' (LOKOTSCH 25, *China* a.); egy vélemény szerint eredetileg a *perubalsam-fa* (*Myroxylon sansoniatense* Kl., ill. *Myrospermum Persirae* R.), majd a cinchona-félék (*Cinchona calisaya*, *officinalis*; stb.) jelölője (KÖNIG 173); vö. pl. kecsua (dial. v. Cuzco) „*quina-quina*, *ccallisaya*; v. Junín: *calisaya*; v. Ancash: *quina*, *calisaya*” (FRIEDERICI 536), tkp. 'Fieberrindenbaum; Fieberrinde, Chinarinde'. — Az európai nyelvekben eredetileg inkább a reduplikációs változat honosodott meg; később a *china*-, *quina*-előtag önállósult azonos jelentéssel. — Korai (nemzetközi) adatai: ol. *china* (1561: CORTELAZZO—ZOLLI I, 232); fr. *quina* (1682: Grand Larousse VI, 4813); or. *xuna* (1782: SIRLJ. XVII, 134); ném. R. *China* (1801: ENGEL, Schriften I, 362); ang. *quina* (1830: Oxf.); port. *quina* (1871: MACHADO II, 1838); stb.: 'ua.'. — A magyarba a német mellett az orvosi lat. *China* 'a cinchonafa kérge' (BALOGH 60) is közvetíthette; a *kina* ~ *kína* stb. *k*-s változatra a Kína országnév is hatással lehetett. — A m. R. *china-fa*, *china-héj* (l. fent)-típus a ném. *Chinabaum* 'chínafa'; ném. *Chinarinde* 'chinahéj, -kéreg' (1775: FERMIN, Beschr. Surinam I, 211) részfordításaként jöhetett létre. || AmHeritDict. 1071 *quin*- a.; COLIN 74 *Quinquina* a.; FEW. XX, 64 *kinakina* a.; PARTRIDGE 544 *quinine* a.

koka (**cserje**) *kóka*-cserje (1882: MagyLex. X, 440), *kokacserje* (1895: Pallas-Lex. X, 670) 'kokaint adó cserjefajta: Erythroxyton coca; Art Strauch, aus dem Kokain gewonnen wird, Koka'. Forrásaként vö. aymara, kecsua *coca*, *cuca*, *kkoka*: 'koka(cserje): Erythroxyton coca'; l. pl. ARONA, Dicc. 110; BERTONIO, Vocab. II, 49; MIDDENDORF, Keshua-Spr. 183, 339; v. TSCHUDI, Kechua-Spr. III, 129, 130, 506; Vocab. Políglota 109 (Ancash, Ayacucho, Cuzco, Junín; stb.). — Korai (nemzetközi) adatai: sp. *coca* (1550 k.: OVIEDO Y VALDÉS, Hist. Gen. IV, 230); ol. *coca* (1560 k.: CORTELAZZO—ZOLLI I, 247); fr. R. *coca*, *cocca* (1568: DE GOMARA, Hist. Gen. fol. 223 a., 224 a.); ang. *coca* (1571—1577 [Monardes, fol. 101—2]: Joyfull Newes 2: 31—2); ném. R. *Coca* (1590: DE BRY, America III, 180); holl. *coca* (1598: Woordenboek: Palmer 75 *Koka* a.); port. *coca* (XVI. sz./1944: A. GALVÃO, Tratado dos Descobrimientos 264: MACHADO I, 622 *Coca*³ a.); or. *kóka* (1890—907: SIRLJ. V, 1127); stb.: 'koka(cserje)'. — A magyarba a növénytan latinból vagy a németből kerülhetett. || COLIN 73; COROMINAS I, 826 *coca* I. a.; FEW. XX, 65 *cuca* (ketschua) 'Koka(strauch)' a.; KLEIN I, 306; LOKOTSCH 42; Onions 185; TESz. II, 519 *kokain* a.

kopaiva *kopajva*-balsam (1792: NSz.), *kopava* [!] balsamfa (1807: uo.), *kopai-va*-fa (1882: MagyLex. X, 531); l. még *copaivai* balsam (1816: HÜBNER IV, 90 *Paraguay* a.) 'balsamot szolgáltató, hüvelyes termésű fafajta: *Copaifera officinalis* (cardifolia, guayanensis); *Kopaivabaum*'. || Forrásaként vö. tupí (-guarani) *copaiba*, *copaiiva*, *copaiva*; stb.: 'Bäume, welche, den Kopaivabalsam liefern: *Copaifera guyanensis* (cardifolia, officinalis)', l. pl. „plantas, quas vulgo Copaiibas vocant” (MAFFEI, Hist. 44); MARTIUS, Wts. 392; „arvore a que chamam *copaiba*...” (S. DE SOUZA, Tratado 196; TASTEVIN, Vocab. 707); stb., tkp. *copa-iba*,

copa-iva stb. »copa-fa«; vö. ezzel tupí *copey* 'eine für den Gebrauch der Indianer Gummi oder Harz liefernde Guttifere' (FRIEDERICI 207 *copey* a.) + *-iba* (~*-iva*) 'fa' (KÖNIG 76 *copayer* a.). — Korai (nemzetközi) adataként vö.: port. R. *copahibas* (1576: MAGELHÄES DE GONDAVO, Hist. 21), ez végső soron indián nyelvi adatként is értékelhető az „... a que chama m *Copahibas* ...” (uo.) szövegkörnyezet alapján; fr. R. *copaibas* (1610: DU JARRIC, Hist. II, 250); ném. R. *Copaibas* (1628: MÜNSTER, Cosmographia 1724), *Copaiba* (1647: BARLÆUS, Bras. 391); újkori lat. „*copaiba* Brasiliensibus” (1643 k.: MARCGRAF, Hist. Nat. 2: lib. 3, cap. 17, p. 130—1); sp. *copaiba* (1706: COROMINAS, Breve 166); ang. *copaiba* (1712: Webster's Ninth 288); stb.: 'kopaiva'. — A magyarban a *kopaivafa*, *-balsam*-féle szókapcsolat alapján honosodhatott meg; az előbbieket a ném. *Kopaivabaum*, *-balsam* részfordításaként keletkezettek. || AmHeritDict. 293; ARVEILLER 192; COROMINAS I, 894; FEW. XX, 65 *copaiba* (tupí) *copaifera* (Art Baum) a.; Grand Larousse II, 978; LOKOTSCH 67. *Kopaiva* a.; Onions 213; WEBSTER I, 502.

mangle *mangle* (1883: MagyLex. XII, 60) 'mangrove: Rhizophora mangle; Mangle(baum)'. Forrásaként vö. arawak (taino) *mangle 'manglefa: Rhizophora mangle' (AmHeritDict. 793 *mangrove* a.; KLEIN II, 933 *mangrove* a.), 'Wurzelbaum' (FEW. XX, 71 *mangle* a.), 'Mangle, arbolitos dentro del agua en las costas marinas, marismas' [mangrove] (FRIEDERICI 383); stb.: közvetítője az amerikai spanyol; l. pl. „el que en lengua de la Isla Española se llama *Mangle*” (COBO, Hist. II, 112—3); l. még: LAS CASAS, Hist. II, 246): 'ua.'. — Korai (nemzetközi) adataként említhetők: sp. *mangles* (1526: OVIEDO Y VALDÉS, Sum. 504); fr. *manglé* (1555: OVIEDO, L'Hist. nat. fol. 125 a.); ném. R. *manglé* (1628: MÜNSTER, Cosm. 1697); újkori lat. [arbores] *mangles* (1643 k.: PISO [et MARCGRAF], Hist. Nat. I, 113—4); holl. *mangles* (1770: HARTSINCK, Beschr. I, 15, 77); or. *мангль* (1898: SIRLJ. VI, 588); stb.: 'mangrove, manglefa'. — A magyarba elsősorban a németből meg a növényteni latinból kerülhetett át. || AmHeritDict. 793 *mangrove* a.; ARVEILLER 313; COLIN 52 *Mangle* a.; KLEIN II, 933; LOKOTSCH 80, *Mangrove* a.; PARTRIDGE 376 *mangl* (2.) a.; Petit Robert 1144; WEBSTER II, 1375 *mangrove* a.

R. **maniok**; **manióka**, *maniok* (1854: HECKENAST² 127; l. még 1883: MagyLex. XII, 62), *manioka* (1915: RévaiLex. XIII, 360 *Manihot* a.); — vö. még *mandiok* (1883: MagyLex. i. h.), *mandiokka* (1897: PallasLex. XII, 278 *Manihot* a.), *mandioka* (1915: RévaiLex. l. fent); stb. 'kassawa-cserje: Manihot utilissima; Kassavestrauch, Maniok | a belőle készített liszt; das daraus bereitete Mehl, Maniokmehl'. Forrásaként vö. lingua geral, tupí *maniaca*, *manioca*, *manioch*, stb.: 'kassawa-cserje, manióka: Manihot utilissima'; l. pl. BARBOSA RODRIGUES, Vocab. [1892.] 66; COUTO DE MAGALHÄES, Selvagem II, 135; HWA. 739 *mandioca* a.; TASTEVIN, Vocab. 604, 627, 716, u. Nomes 30; stb. — Korai (nemzetközi) adatai: fr. *manioc* (1614: CL. D'ABBEUILLE, Hist. 229v, 304v, 350v), *manioch* (1614: FEW. XX, 71 *manihoca* (tupí) 'Maniok' a.), de vö. port. „raizes de *mandioca*” (1528: D. RAMIREZ 17); ném. R. *Maniock* (1673: MONTANUS, Neue Welt 203), R. *Manioca* (1753: VEGA, Florida 164); ang. *manioc* (1683: Oxf.); ol. *manioca* (1777: CORTELAZZO—ZOLI III, 713); or. *maniok* (1864: SIRLJ. VI, 603); stb.: 'manióka'. — A magyarba a németből kerülhetett. — A m. R. *d-s mandiok(a)*-típus végső forrása a lingua geral, tupí *mandioca*, *mandioqua*; guaraní *mandióg*: 'manióka' (FRIEDERICI 380 *mandioca* a.). || AmHeritDict. 794; COLIN 64 *Manioc* a.; MACHADO II, 1412; PARTRIDGE 377 *manioc* 'cassava' a.; Petit Robert 1146; Webster's Ninth 724.

papaya *papaya* (1896: PallasLex. XIII, 783) 'forró égövi dinnyefa: Carica papaya; Melonenbaum, Papaye | ennek gyümölcse; deren melonähn. Frucht, Pa-

paye'. Forrásaként vö. karibi (arawak, iloco, maipure, otomac, tagalog, tamanaco) *papaya*, *papáya* (~ *abábai*, *mapáya*, *papái*, *pappajo*); stb.: 'papaya'; l. pl. BRETON, Dict. Caraïbe-Franç. II, 141, 225, 242, 336; CARRO, Voc. 184; GILIJ, Saggio I, 210—2, III, 227, 379; DE GOEJE, Étud. 54; HWA. 755; NOCEDA Y SANLUCAR, Voc. 243; stb. — MIDDENDORF szerint (Keshua-Spr. II, 651) ide kapcsolható a kecsua *papaya* 'Frucht' szó (KÖNIG 161). — Korai (nemzetközi) adatai: sp. *papaya* 'Brotfruchtbaum' (1535: COROMINAS III, 653), 1569: GALLEGO IN ZARAGOZA, Hist. I, 51); ol. *papaia* (1565: CORTELAZZO—ZOLLI IV, 873); fr. *papaie* (1579: BENZONI, Hist. 682); port. R. *papayas* [S. Domingo] (1596: P. G. Afonso em Hist. Trág.—Marít. VI, 49; MACHADO II, 1670); ang. *papaya* (1598 k.: Webster's Ninth 852); holl. *Papajes-Boom* (1770: HARTSINCK, Besch. I, 48); or. *nanáya* (1898: SIRLJ. IX, 130); stb.: 'papaya'. — A magyarba elsősorban a növénytani latinból kerülhetett. || COLIN 54; FEW. XX, 74 (karai.) 'Melonenbaum' a.; KLEIN II, 1122; Webster's Ninth i. h.

pernambuk(-fa) l. R. *fernambuk(fa)*

piassaba *piassaba* (1883: MagyLex. XIII, 599), *piassava* (1896: PallasLex. XIII, 104 *Piassaba* a.), *piasszaba*, *piasszava* (1922: RévaiLex. XV, 439) 'dél-amerikai pálmafajta, kötélpálma: *Attalea funifera* (von Bahia), *Leopoldina Piassaba* (von Rio Negro); ein 6—9 m hoher Baum aus der Familie der mittelamer. Palmen, *Piassaba*, *Piassava*'. Forrásaként vö. (lingua geral), tupí *piassába*, *piásáwa*, *piaçaba*; stb. 'piassaba, piassava: Brasilianische Palme'; l. pl. CLÓVIS MONTEIRO, Português 175; SAMPAIO, O Tupí 287; TASTEVIN, Nomes 40; WALLACE, Amazon 206; stb. — Korai (nemzetközi) adatai: port. *piassaba* (1711: ANTONIL, Cult. 449), *piassába*, *piaçaba* (1817: AYRES DE CAZAL, Corogr. II, 99, 244); ném. *Piassaba*, *Piaçaba* (1817: WIED, Brasilien I, 269—70, 293, 308, 309); ang. *piassava* (1835: Webster's Ninth 888); fr. *piassava* (1869: Petit Robert 1430); stb.: 'ua.'. — A magyarba a németből, ill. a növénytani latinból kerülhetett. || AmHeritDict. 990; LOKOTSCH 54 *Piassawa* a.; WEBSTER II, 1709.

R. **tabak** *tabac*, *tabak* [herba nicotiana] (1620: MNy. LXI, 480), *tabák* (1670: TESz. III, 993 *tubák* a.); stb. 'dohány: *Nicotiana tabacum*; *Tabak*'. Forrásaként vö. karibi (taino, arawak) *tabaco*, *tabáco*; stb.: 'Rauchrohr; Zigarillo mit Tabaksinhalt; rohrenförmiges Gerät ist zum Einsaugen des Tabakrauches dienendes Instrument', *Tabakblätter (Nicotiana Tabacum)*'; l. pl. . . . ó á las cañuelas que es dicho llaman los indios *tabaco*' (OVIEDO Y VALDÉS, Hist. I, 130—1); „vocabant hanc plantam Haitini *tabacum*” (NIEREMBERG, Hist. lib. XV, cap. LXV, 358—9); stb.: [kolumbiai] *tabaque* (Col. Docum. Inédit. Arch. Indias, III [1865], p. 392, Cauca-Tal); stb. Etimológiája tisztázatlan. Esetleges összefüggése a tupí *tabóca* 'Wildwachsendes, bambusartiges, sehr dauerhaftes Pfeilrohr Brasiliens: *Gynerium parviflorum* (saccharoides)' (FRIEDERICI 580) közszóval, továbbá a közép-amerikai *Tobago* sziget nevével további vizsgálatot igényel. — Korai (nemzetközi) adatai: sp. *tobaco* (1535: COROMINAS, Breve 536), *tabaque* (1540—1: Col. Docum. Inédit. Arch. Indias III, 392), *tauaco* (1565: AGUADO, Santa Marta I, 797); ol. *tabacco* (1550—58: CORTELAZZO—ZOLLI V, 1305); fr. *tabaco* (1555: OVIEDO, L'Hist. 71 b), *tabac* (1599: Petit Robert 1911); ném. R. *tabaco* (1560: DtFremdw. V, 2), R. *Taback* (1789: HÜBNER 1191 *Jamaica* a., 2511 *Tabago* a., de l. 1629: HULSIUS, XXste Schiff. 32, 72); ang. *tobacco* (1565 k.: Webster's Ninth 1239), R. *tabaco* (1571: MONARDES, Joyfull, Neues I, 75—6); újkori lat. *Tabacum Mexicanum* (1618: ENS GASPAR, Lustgart 322); holl. *Tabacco* (1647: Woordenboek Nederl.), *taback*, *toback*, *toeback* (1655: D. P. DE VRIES, Korte Hist. 94, 111, 124, 130—31), *taback* (1656: VAN DER DONCK, Besch. 69); or. R. *mabáko* (1704: SIRLJ. XV, 7); stb.: 'tabak'. — A magyarba elsősorban a németből

kerülhetett. || AmHeritDict. 1350; COLIN 62; COROMINAS, Breve 536; FEW. XX, 79 *tabaco* (aruak) 'Zigarette'; LOKOTSCH 135. *Tabak* a.; Onions 927; PARTRIDGE 723; Petit Robert 1911.

tapióka *tapioka* (1877: NSz.), *tápióka* (1927: NapkeletLex. II, 560), *tapióka* (1929: TolnaiLex. XVI, 303); stb. — vö. még *tappiocaliszt* (1884: MagyLex. XVI, 268); stb. 'manióka-gyökér; Maniokwurzel | manióka-liszt; Maniokmehl'. Forrásoként vö. tupí, guarani, lingua geral *tapioca*, *tapióca*, *tépéaca*, *tipioca*, *tipyoca*, *typyóca*, *typyoka* stb.: 'tapióka'; l. pl. BARBOSA RODRIGUES, Vocab. Indig. [1892.] 61, [1894.] 40, 57; Dicc. Anon. 154—6; GARCIA, Dicc. Brasil. 331; MARTIUS, Wts. 92, 407, 408; TESCHAUER, Novo Dicc. 872; stb. A szó szegmentálását tekintve vö. tupí *ty* 'juice' ['nedv, lé, üledék'] + *pyá* 'heart, pith' ['belső (fehér) héj <növényé>'] + *ocó* 'to be removed' ['sűrít'], 'to squeeze out' ['kinyom, összehprésel; stb.']. (WEBSTER II, 2339); az elnevezés föltehetően a termék előállításának sűrítéssel technológiájára utal. — Korai (nemzetközi) adatai: port. *tapiocas* (1587: S. DE SOUZA, Trat. 164), *tapioca* (1619 k.: Dialogos das Grandezas II, 42, 44); fr. R.? *tapioha* v. ? *tapioka* (1647: ROULOX BARO, Rel. du Voy. 236), *tapiocha* (1651: uo. 227); ang. *tapioca* (1707: Webster's Ninth 1206), de l. R. *tockawhoughe* (1612: LOKOTSCH 135); ném. R. *typyóca* (1785: MURR, Reisen 490), R. *Tipioka* 'Art Getränk' (1673: MONTANUS, Neue Welt 76, 2); ol. *tapiòca* (1840: CORTELAZZO—ZOLLI V, 1312); sp. *tapioca* (XIX. sz. közepe: COROMINAS, Breve 542); stb.: 'tapióka'; l. még or. *manuóka* 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. || COLIN 158; FEW. XX, 81; LOKOTSCH 136; MACHADO II, 2050; Onions 903; PARTRIDGE 695.

3. Az alábbiakban néhány fontosabb szakirodalmi rövidítésnek a feloldása olvasható; jobbra olyan rövidítéseké, melyek a TESz.-ben nincsenek említve; megtalálható néhány, a szövegben nem közölt közvetítő forrás rövidítése is; hiányoznak azonban innét olyanok, amelyek az indián eredetű állatnevekkel kapcsolatos közlemény végén található rövidítésjegyzékben már előfordulnak (MNY. LXXXIX, 26). — ARVEILLER = R. ARVEILLER, Contribution à l'étude des termes de voyage en français (1505—1722). Paris, 1963. — FEW. = WARTBURG, FEW. (I. TESz. I, 81). — FRIEDERICI = G. FRIEDERICI, Amerikanistisches Wörterbuch. Hamburg, 1960². — HÜBNER = J. HÜBNER, ... Conversations-Lexicon. Leipzig, 1789. — HWA. = Hilfswörterbuch für den Amerikanisten; l. FRIEDERICI 680—786. — KISS⁴ = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. I—II. Bp., 1988⁴. — KÖNIG = K. KÖNIG, Überseische Wörter im Französischen. Halle, 1939. — PALMER = N. PALMER, Neuweltwörter im Deutschen. Heidelberg, 1939.

†FARKAS VILMOS

Számok és színek — színek és számok

1. Négy részre tervezett gondolatmenetem harmadik darabja következik¹. Az első sorjátékai, a második hangzásjátékai után az alábbiakban számok és színek szövegeivel folytatjuk. A veresszövegek konstrukciói itt is főként Weöres Sándortól származnak, némelyik ismerős a „Játékok sora — sorok játéka”, illetve a „Rend-

¹ Vö. MNY. LXXXVIII, 326—37, LXXXIX, 48—56.

szer-hangzás – hangzás-rendszer” lapjairól. PETŐFI SÁNDOR JÁNOS írja „Kombinatorikus költői nyelvi játékok” című tanulmányában: „... a költői nyelvi játék egyik alkotói és kreatív módon reprodukív formájával (néhány kombinatorikus konstrukciós elv alapján szerkesztett költői művel és ezek kreatív transzformációival) kívánok foglalkozni. A tanulmány második fejezetében kiválasztott versek kompozícióját és ezek transzformációit tárgyalom...” (Szöveg, szövegten, műelemzés. Szerk. E. BENKES ZSUZSA. OPI, 1990. 160). A tanulmány a kombinatorikus elvet is, a transzformációkat is bemutatja; egyes szövegek elemzésében a lexikai elemeket számjegyekkel, egyéb jelekkel helyettesíti.

A) Az alábbiakban tekintsünk néhány — PETŐFI SÁNDOR JÁNOSTól is elemzett — szöveget abból a célból, hogy összehasonlítsuk őket. Hogy könnyebb legyen ez az összemérés, a sorok mellé feltüntettem számjeggyel az azonosítást biztosító jelet. A jelsor önmagában is érdekességeket hoz. A legismertebbtől haladunk a kevésbé ismertek, az előző részekben még nem említettek felé.

a) A „Kockajáték” számai:

Kockajáték

elkallódni megkerülni	1	habok játszottak velem	4
ez volt teljes életem	2	jó volt tengerparton ülni	3
jó volt tengerparton ülni	3	elkallódni megkerülni	1
habok játszottak velem	4	ez volt teljes életem	2
ez volt teljes életem	2	jó volt tengerparton ülni	3
elkallódni megkerülni	1	habok játszottak velem	4
habok játszottak velem	4	ez volt teljes életem	2
jó volt tengerparton ülni	3	elkallódni megkerülni	1

(Elemzi PETŐFI i. m. 160 és kk.)

b) A „Talizmán” elemei számokban, a sorok bontásával:

Talizmán

Elmegyek elmenni	1 — 1	Fölkelek fölkelni	5 — 5
maradok maradni	2 — 2	leülök leülni	6 — 6
elmegyek maradni	1 — 2	fölkelek leülni	5 — 6
maradok elmenni.	2 — 1	leülök fölkelni.	6 — 5
Szaladok szaladni	3 — 3	Születetek születni	7 — 7
megállók megállni	4 — 4	meghalok meghalni	8 — 8
szaladok megállni	3 — 4	születetek meghalni	7 — 8
megállók szaladni.	4 — 3	meghalok születni.	8 — 7

(Megjegyzés: az igealakok és az igenevek között nem tettem különbséget a számolásban, azonos érték variánsaiként szerepelnek.)

c) A „Korniss-motívum” lényegében versszakonként egyetlen változót mutat:

Korniss-motívum

Piros torony tetejére	1	Sárga torony tetejére	2
felszállott a sárga jérce,	2	felszállott a piros jérce,	1
jobbról-balról két kék párna	3	jobbról-balról két zöld párna	4
gurul széles zöld világba.	4	gurul messzi kék világba.	3
A zöld torony tetejére	4	A kék torony tetejére	3
odaszállott a kék jérce,	3	odaszállott a zöld jérce,	4
mellette két sárga párna	2	mellette két piros párna	1
gurul a piros világba.	1	gurul a sárga világba.	2
Fekete torony hegyére	5	Fehér torony tetejére	6
felszállott a fehér jérce,	6	felszállt a fekete jérce,	5
oldalt két fekete párna	5	mellette két fehér párna	6
gurul a fehér világba.	6	gurul fekete világba.	5
Rózsaszín torony hegyére	7		
felszállott a gyöngyszín jérce,	8		
mellette két ezüst párna	9		
gurul az arany világba.	10		

(Szép versek '79. 486—7.)

A 7 strófa 3 részének váltakozásait jól jelzik a számok.

d) A „Gravitáció” újra 4 × 4 sor:

Gravitáció

Csillagpályák metszése ének	1
(ha csillagpályák metszenek)	2
mintha kristályként csengenének	3
(szinte kristályok csengenek)	4
ha csillagpályák metszenek	2
(mintha kristályként csengenének)	3
szinte kristályok csengenek	4
(csillagpályák metszése ének)	1
mintha kristályként csengenének	3
(szinte kristályok csengenek)	4
csillagpályák metszése ének	1
(ha csillagpályák metszenek)	2

ha csillagpályák metszenek	2
(csillagpályák metszése ének)	1
szinte kristályok csengenek	4
(mintha kristályként repednének)	3'

(Posta messziről. 26.)

A *csengénének* — *repednének* változtatás hozta a 3' jelet.

e) A „Gazdag Erzszi köszöntése” ugyanazt a lexikai matériát variálja:

Gazdag Erzszi köszöntése

Gazdag Örzse	1	100 szál rózsa	2	Most és mindig	4	2 madárszárny	3
100 szál rózsa	2	Gazdag Örzse	1	2 madárszárny	3	most és mindig	4
2 madárszárny	3	most és mindig	4	100 szál rózsa	2	Gazdag Örzse	1
most és mindig	4	2 madárszárny	3	Gazdag Örzse	1	100 szál rózsa	2

(Posta messziről. 38.)

f) A „Variáció” a 4 elem négyféle kapcsolódását 4 × 3 sorban adja:

Variáció

a hangok illata	1 — 2	az illatok színe	2 — 4
az illatok íze	2 — 3	a színek íze	4 — 3
az ízek színe	3 — 4	az ízek hangja	3 — 1
a színek hangja	4 — 1	a hangok színe	1 — 4
a hangok íze	1 — 3	a színek illata	4 — 2
az ízek illata	3 — 2	az illatok hangja	2 — 1

(Áthallások. 32.)

Gradatio-szerűen:

folyamatosan (1 szám csak egyszer):

1 — 2 — 2 — 3 — 3 — 4	1 — 2 — 3 — 4
4 — 1 — 1 — 3 — 3 — 2	4 — 1 — 3 — 2
2 — 4 — 4 — 3 — 3 — 1	2 — 4 — 3 — 1
1 — 4 — 4 — 2 — 2 — 1	1 — 4 — 2 — 1

g) Végül a kristályszerűen szimmetrikus „Szél és lomb”:

Szél és lomb

Erre-arra ágak lengnek,	1 — 2 — 3 — 4
mikor szellő támad, ernyed.	— . . . .
Arra-erre lengnek ágak,	2 — 1 — 4 — 3
mintájára diszruhának.	— . . . .

Ágak lengnek erre-arra,   3 — 4 — 1 — 2
 bokor csúcsa, füzfa gallya.   — . . . . .

Lengnek ágak arra-erre,   4 — 3 — 2 — 1
 mindöröktől mindörökre.   — . . . . .

(Szép versek '79. 483.)

B) A fenti versszövegek ismétlődéseiben a számviszonyok bemutatása következik, mindenütt utalással a közös jegyeken kívül a sajátos, csak az adott textusra érvényes, egyedi jellemzőkre.

a) A „Kockajáték” 4×4 -e: 1 — 2 — 3 — 4
                                                   2 — 1 — 4 — 3
                                                   4 — 3 — 1 — 2
                                                   3 — 4 — 2 — 1

A lefelé vándorló *elkallódn* *megkerülni* az egyetlen a 4 sor közül, amely $4+4$ szótagra oszlik, szimmetrikus. A másik háromban $4+3 / 2+5$, $6+2 / 2+6$, $5+2 / 2+5$ aszimmetria látszik. Az aszimmetrikusak múlt idejű kijelentések, az *elkallódn* *megkerülni* önmagában nem tartalmaz időutalást. Benne az *el* és *meg* irányellentéte is, az *(el)kallódn* — *(meg)kerülni* szemantikai oppozíciója is érdekes; ezt támogatja a hangrend is: *kallódn*- mély, *kerüln*- magas. — Egyéb hangrendi játékok: *habok játszottak* — *velem* (mély — magas); *jó volt* — *tenger* — *parton* — *ülni* (mély — magas — mély — magas). Az *ez volt teljes életem* sor magas hangjai közül a *volt* kiemeli az előtte álló *ez*-t; releváns az *ez volt* — *jó volt* váltakozásának játéka: előbb egymás mellett, aztán keret formájában állnak; harmadszorra fordított a sorrendjük a páros sorokban, s a zárás ismétli őket, de a páratlan sorokban.

Ami a chiazmatikus jelleget illeti, az 1 — 2-ből, illetve 3 — 4-ből álló csoportok megfordítása történik: $1 — 2 / 2 — 1$ $3 — 4 / 4 — 3$ $4 — 3 / 3 — 4$ $1 — 2 / 2 — 1$. (Mindegyik önmagában is az *a — b — b — a*-ra emlékeztet.) Nem meglepő az sem, hogy a sorogyüttesek (és megfordításaik) együtt maradnak, egységet képez tehát $8+7$ szótag. Az első strófában a páratlan számú sorok páros számú szótagból, a páros számú sorok páratlan számú szótagból állnak:

1.	2.	3.	4.
8	7	8	7

A második versszakban megegyezik a páros a párossal, páratlan a páratlannal:

1.	2.	3.	4.
7	8	7	8

A harmadikban meg is egyezik, el is tér:

1.	2.	3.	4.
7	8	8	7

A zárásban a szimmetria a harmadik fordítottjaként mutat megegyezéseket és eltéréseket a sorszám páros/páratlan volta és a szótagszám ugyanilyen vonása között:

1.	2.	3.	4.
8	7	7	8

Ezt a szótagszám/sorszám játékot megerősíti a rímelés is. Szimmetriákat 8, illetve 4-4 soronként hoz. Rímek és szótagszámok megegyeznek:

8	7	8	7	7	8	7	8
7	8	8	7	8	7	7	8

A tükörszerűségben az első 8 sor chiazmatikusan a b a b b a b a formájú, a folytatásban pedig a b b a — b a a b képet ad.

Az imént utaltunk a 8+7-es egységre. A természetes intuíció is, az alapos vizsgálódás is arra a megállapításra jut: tartalmilag kapcsolódnak egymáshoz. Az első megjelenésben az *ez volt teljes életem* palatális hangrendű mutató névmása szokásos anaforikus szerepében az *elkallódní megkerülni*-re referál. Azaz első látásra, csak e két sort tekintve az *ez* tartalmi feltöltődését a megelőző főnévi igenevek végzik. Ha azonban — a címnek megfelelően — a játék a komponálás legfőbb elve, akkor az *ez volt teljes életem* a későbbi információkkal együtt interpretálható, interpretálandó. (Gondoljuk meg ehhez: a sorokat nem zárja le írásjel, nincs akadálya a továbbgondolásnak.) A másik párban a *habok játszottak velem | jó volt tengerparton ülni* elemei közül természetes, közeli koreferencia figyelhető meg a *habok* és a *tengerparton* között, s ezt erősíti a két múlt idejű ige is (*volt — játszottak*).

b) A „Talizmán” számokban (ha az igenevek és az igealakok között nem teszünk különbséget):

1	—	1	—	2	—	2	—	1	—	2	—	2	—	1
3	—	3	—	4	—	4	—	3	—	4	—	4	—	3
5	—	5	—	6	—	6	—	5	—	6	—	6	—	5
7	—	7	—	8	—	8	—	7	—	8	—	8	—	7

Ha különbséget jelölök ' -vel:

1	—	1'	—	2	—	2'	—	1	—	2'	—	2	—	1'
3	—	3'	—	4	—	4'	—	3	—	4'	—	4	—	3'
5	—	5'	—	6	—	6'	—	5	—	6'	—	6	—	5'
7	—	7'	—	8	—	8'	—	7	—	8'	—	8	—	7'

Vegyük most csak az igealakokat:

1	—	2	—	1	—	2	—	3	—	4	—	3	—	4
5	—	6	—	5	—	6	—	7	—	8	—	7	—	8

Ha pedig csupán az infinitívuszokat:

1'	—	2'	—	2'	—	1'	3'	—	4'	—	4'	—	3'	5'	—	6'	—	6'	—	5'	7'	—	8'	—	8'	—	7'
----	---	----	---	----	---	----	----	---	----	---	----	---	----	----	---	----	---	----	---	----	----	---	----	---	----	---	----

Az *elmegek elmenni* típusú 'an sich' célú sorok szemben állnak az *elmegek maradni* típusú paradox sorokkal. Ha a sorkezdeteket tekintjük, a fenti igeopozíciók mint páratlan/páros opozíciók állnak előttünk. Ha azonban az igenevek felsorait vesszük, azokban chiazmatikus az organizáció. A számok tanúságához szemléltetésül az első strófa lexikai matériája: *Elmegek — maradok — elmegek — maradok*, de *elmenni — maradni — maradni — elmenni*. — Egyéb opozíciók is relevánsak: 1. természetes szemantikai ellentét: *elmegek — maradok, szaladok — megálllok, fölkelek — leülök, születek — meghalok*; 2. igeikötő megléte a hiányával, a *föl* a *le* irányával: *elmegek — omaradok, oszaladok — megálllok, fölkelek — leülök, oszületek — meghalok*; 3. az illabiális *kelek* igeikötője a labiális *föl*, a labiális *ülök* igeikötője az illabiális *le*; 4. az *elmegek — maradok* és *születek — meghalok* fonológiai opozíciója erősíti a szemantikait, a *szaladok — megálllok* a rövid magánhangzók és rövid mássalhangzók után az *áll* hosszúságával opponál.

Az igeik + infinitívusok alkotta kijelentések interpretálásában érdekes a főnévi igenévi információ mellékmondattá transzformálása:

*Elmegek, hogy elmenjek
maradok, hogy maradjak
elmegek, hogy maradjak
maradok, hogy elmenjek*

*Fölkelek, hogy fölkeljek
leülök, hogy leüljek
fölkelek, hogy leüljek
leülök, hogy fölkeljek*

*Szaladok, hogy szaladjak
megálllok, hogy megálljak
szaladok, hogy megálljak
megálllok, hogy szaladjak*

*Születek, hogy szülessek
meghalok, hogy meghaljak
születek, hogy meghaljak
meghalok, hogy szülessek*

Ez persze csak egy lehetőség, az interpretáció szabadságát korlátozza.

Még néhány játékos vonás: Sorkezdések: *el- marad- el- marad- | el- marad- marad- el- | szalad- meg- szalad- meg- | szalad- meg- meg- szalad- | föl- le- föl- le- | föl- le- le- föl- | szül- meg- szül- meg- | szül- meg- meg- szül-*. Zárások: *-enni -adni -enni -adni | -adni -állni -állni -adni | -kelni -ülni -ülni -kelni | -letni -halni -halni -letni*. — Minden strófában kétféle chiazmus van. Az egyik a főnévi igeneveké (mint az előbbiekből átlátható), a másik a mindenkori harmadik-negyedik soré: *elmenni — maradni — maradni — elmenni + elmegek maradni — maradok elmenni | szaladni megállni megállni szaladni + szaladok megállni megálllok szaladni | fölkelni — leülni — leülni — fölkelni + fölkelek leülni — leülök fölkelni | születni — meghalni — meghalni — születni + születek meghalni — meghalok születni*. Ezek a chiazmusok mintegy „bekerítik” a megmaradt 8 szót. Mindegyik ige, lehetséges képe az emberi életnek: *Elmegek — maradok — Szaladok — megálllok — Fölkelek — leülök — Születek — meghalok*. — Azt hihetnénk, a minden sort 3+3 szótagra szimmetrikusan osztó kompozíció az opozíciót tagadással is egyenértékűen hozza. Ezzel szemben:

'elmegegy — nem megy el — marad'
'szalad — nem szalad — megáll'
'fölkel — nem kel föl — leül'
'születik — nem születik — meghal'.

Rögtön feltűnik, hogy nem homogén a sorozat. Az első két esetben sem teljesen meggyőző, főként az igeikötő, illetve az *itt* hiánya miatt; a harmadik és a negyedik

még így sem hozható helyre: *elmegy* — (itt) *marad* | (el)szalad — megáll | fölkel — leül ($\neq$ nem kel föl) | (meg)születik — meghal ($\neq$ nem születik meg).

c) A „Korniss-motívum” számai, a megoszlás szerinti három csoportban:

1 — 2 — 3 — 4	5 — 6 — 5 — 6	7 — 8 — 9 — 10
2 — 1 — 4 — 3	6 — 5 — 5 — 6	
4 — 3 — 2 — 1		
3 — 4 — 1 — 2		

Az első egység: 4×4 elem, benne chiazmatikus négyesek, azok ismétlései, illetve megfordításai (l. Rendszer-hangzás — hangzás-rendszer). A színnevekkel és szimbolikájukkal e dolgozat második felében foglalkozom. Most lássuk az invariáns környezet variáns elemeit rendre: *fel-, fel-, oda-, fel-, fel- | jobbról-balról, jobbról-balról, mellette, mellette, oldalt, mellette | széles, messzi, $\emptyset, \emptyset, \emptyset, \emptyset$ (a tetejére — hegyére váltás csak a rózsaszín, a fekete 3 szótagja miatt fordul elő). A „közeg” nem változó lexikai elemei: „torony tetejére | ... szállott a jérce | ... két ... párna | gurul (a) ... világba”. Hangulata meseszerű, népies, ezt segíti a páros rím is. A sorok tagolása előbb szimmetrikus $4 + 4$, de az eltérő szótagszámú színnevek következményei: a névelő átkerül a második négyesbe (*odaszállott — a kék jérce, odaszállott — a zöld jérce*), $3 + 5$ -össé tagolódik a sor (*gurul a — piros világba, gurul a — sárga világba*), $3 + 5$ vagy $5 + 3$ alakul (*fekete — torony hegyére* vagy *fekete torony — hegyére, oldalt két — fekete párna, felszállt a — fekete jérce, gurul a — fehér világba, gurul az — arany világba, Rózsaszín — torony hegyére* vagy *Rózsaszín torony — hegyére*). $5 + 3$ vagy $2 + 6$ tagolású: *gurul — fekete világba* vagy *gurul fekete — világba*.*

A színnevek oppozícióinak fonológiai jellemzői közül a *kék/zöld* illabiális/labiális pár, a *piros/sárga* élénkebb/tompább hangzású, a *fekete/fehér* szemantikai oppozíciójában az első monoton, a második élőbb; a *rózsza(szín) — gyöngy(szín) — ezüst — arany* hangrendi chiazmus, a két középső vokálisainak labiális csengésével, a két szélső tompább teltségével. Mindemellett a *szín* elem ismétlése az első két szóalakot, a két anyagnév az utóbbi két szóalakot fogja össze. — A szemantikai (s mint majd látni fogjuk, a szimbolikus) jellemzők egészre, teljességre látszanak referálni. Az irányjelölések például három dimenziót sugallnak: *fel ... jobbról-balról ... (el)gurul széles/messzi ... világba*.

d) A „Gravitáció” 4×4 sorának ismétlődései sorbontást igényelnek. A zárójel megléte/hiánya után kezdések, témaszók, igék + deverbálisok és rímelések állnak:

Gravitáció

csillagpályák metszése ének	$\emptyset$	1	A	<i>ének</i>
(ha csillagpályák metszenek)	(ha	1	A	<i>-enek)</i>
mintha kristályként csengenének	mintha	2	B	<i>-enének</i>
(szinte kristályok csengenek)	(szinte	2	B	<i>-enek)</i>
ha csillagpályák metszenek	ha	1	A	<i>-enek</i>
(mintha kristályként csengenének)	(mintha	2	B	<i>-enének)</i>
szinte kristályok csengenek	szinte	2	B	<i>-enek</i>
(csillagpályák metszése ének)	($\emptyset$	1	A	<i>ének)</i>

mintha kristályként csengenének	<i>mintha</i>	2	B	- <i>enének</i>
(szinte kristályok csengenek)	(<i>szinte</i>)	2	B	- <i>enek</i>)
csillagpályák metszése ének	$\emptyset$	1	A	<i>ének</i>
(ha csillagpályák metszenek)	(<i>ha</i>)	1	A	- <i>enek</i>)
ha csillagpályák metszenek	<i>ha</i>	1	A	- <i>enek</i>
(csillagpályák metszése ének)	($\emptyset$)	1	A	<i>ének</i>)
szinte kristályok csengenek	<i>szinte</i>	2	B	- <i>enek</i>
(mintha kristályként repednének)	(<i>mintha</i>)	2	B	- <i>ének</i>)

A felbontott/tagolt értékek rendre 4×4 -et alkotnak.

Legyen:	$\emptyset$	<i>ha</i>	<i>mintha</i>	<i>szinte</i> ,
	1	2	3	4
akkor:	1	2	3	4
	2	3	4	1
	3	4	1	2
	2	1	4	3
Legyen:	<i>csillagpályák</i>	<i>kristályok</i>	<i>kristályként</i> ,	
	1	2	2'	
ebből:	1	1	2'	2
	1	2'	2	1
	2'	2	1	1
	1	1	2	2'

(Megjegyzés: a *csillagpályák* a *metszenek* alanyaként is, a *metszése* birtokos jelzőjeként is azonos jelet kapott.)

Legyen:	<i>metsz-</i>	<i>cseng-</i>	<i>metszése</i>	<i>reped-</i>
	1	2	1'	X_2
ebből:	1'	1	2	2
	1	2	2	1'
	2	2	1'	1
	1	1'	2	X_2

(Fentebb $A = 1$, $B = 2$.)

(Az X_2 jelzi, hogy a *csenge-* és a *reped-* e hangjai azonosak. A szemantikai kapcsolat is fennáll, pl. lehetséges ok-okozat.)

Legyen a sorok végén:	<i>ének</i>	<i>-enek</i>	<i>-enének</i>	<i>-enek</i>
	1	2	1'	2
ebből:	1	2	1'	2
	2	1'	2	1
	1'	2	1	2
	2	1	2	1'

A korábbi elemzés alapján könnyű összehasonlítani az egyes 4×4 -eket. A váltakozások és ismétlések, szimmetriák és eltolódások egyaránt jelen vannak, számos chiazmatikus elemsor és csoport figyelhető meg. Minthogy a 2 középső (*csillagpályák* — *metsz*-, ill. *kristályok cseng*-) csak együtt fordul elő, a 4×4 -ük is hasonló. Az eltéréseket a finomabb 'jelek adják. A $\pm$ zárójel konzekvens abban, hogy minden egyes páros sor zárójeles, de ami az egyik strófában páratlan sorban volt, a másikban — párosként — zárójelbe kerül. Az eloszlás egyenletes: mind a négy sor kétszer páros, kétszer páratlan a versszakban.

Sajátos gradatio jellemző a versegész organizációjára. A „Gravitáció” címnek megfelelően például a 2. strófa az elsőnek a *ha csillagpályák metszenek* sorával kezdve a 2 — 3 — 4 elemei után adja annak kezdő sorát. A következőben a 3 — 4 — 1 — 2 ugyancsak lejjebb kerülést hoz. A negyedik versszak viszont megfordítja a harmadikat, s ebben a redditióban a befejező elem tér el csupán. A különbség az első és második 8 sor között a redditióban is megvan. Az első fél visszatérő sora (*csillagpályák metszése ének*) a fentebb bemutatott lefelé vándorlással együtt jelentkezik.

e) A „Gazdag Erzszi köszöntése” számai:

1	2	3	4
2	1	4	3
4	3	2	1
3	4	1	2

Ilyen típusú négyest már láthattunk. Jellemzője, hogy megtartja együtt azt a 2-2 sort, amelyek a nevet a rózsával, az időfaktort a madárszárnyal párosítják. Ez a 2-2 sor — és megfordításuk — építi az architektonikát. A hangzásban a mély vokálisok jellemzőek, kivéve: *Örzse, két, mindig*.

f) A „Variáció” 4 faktorának négyféle birtokos szerkezete számokban:

1	2	4	1	2	4	1	4
2	3	1	3	4	3	4	2
3	4	3	2	3	1	2	1

Igen egyszerű belátni, hogy 4 elemnek kétféle sorrendben való felírása ismétlés nélkül éppen 12 szerkezetet eredményez. (Ki lehetne éppen egészíteni a 4×3 sort 4×4 -esre is, de akkor sérülne a gradatio, illetve ismétléshez jutnánk. A bizonyítást mellőzöm.) — Figyelmet érdemelnek a fonológiai játékok. A magas—mély magánhangzók, a rövid—hosszú magánhangzók, a zöngés—zöngétlen mássalhangzók, az *illat* hosszú *ll*-je egyaránt részt vesz ezekben.

g) A „Szél és lomb” a legszabályosabb, ezért is neveztem kristályszerűnek:

1	2	3	4
2	1	4	3
3	4	1	2
4	3	2	1

A fonetikai/fonológiai reprezentáció jellemzése a „Rendszer-hangzás — hangzás rendszer”-ben található. (Érdekes, hogy az 1981-es „Kézírási könyv” 2 ponton eltér a Szép versek ’79-től. Weöres kézírásában a 208. lapon a *díszruhának* és *fűzfa* hosszú magánhangzós.)

C) Az algebra világában ismert jelenségre hívta fel a figyelmemet TÓTH BALÁZS matematikus kollégám. RÉDEI LÁSZLÓ munkájából idézem: „There is (to within isomorphism) only one non-cyclic group of order four. This is called the (Klein) four-group. It is Abelian and is given by the Cayley table [Az izomorfizmusokon belül a rendezett négyeseknek csak egyetlen nem ciklikus csoportja van. Ezt (Klein) négyes-csoportnak nevezük. Ábeltől való, és a következő Cayley-táblázattal kapjuk:] The full permutation group of four elements contains exactly four fourgroups. [A négy elemből teljes permutációval létrehozott csoport pontosan négy négyes-csoportot tartalmaz.]” (LÁSZLÓ RÉDEI, Algebra, Vol. I. Chapter II. Structures, § 28. Isomorphisms, 90.) A Cayley-táblázat fenti szabályosságát a Weöres-négyesek közül csakis a „Szél és lomb” adja. A többi 4×4 -ben is Klein-négyes található, a faktorok persze megoszolhatnak, többszöröződhetnek stb.

	ε	ϱ	σ	τ
ε	ε	ϱ	σ	τ
ϱ	ϱ	ε	τ	σ
σ	σ	τ	ε	ϱ
τ	τ	σ	ϱ	ε

2. A Klein-csoport azonban másutt is felbukkan. GRÁFIK IMRE és VOIGT VILMOS szerkesztette a „Kultúra és szemiotika” című gyűjteményt (Bp., 1981.), s ebben HORÁNYI ÖZSÉB vizuális példát hoz (193—4): „Vilánarba »Kiskanál« című filmjében, amely egy kb. 3000 éves egyiptomi szobrocskát mutat be, van egy olyan szekvencia, amely négy beállításból áll. Ennek a szekvenciának az a funkciója, hogy »bemutassa« a kanálra emlékeztető szobrocskát. Az első beállításban a kamera balról kocsizik a szoborra, a másodikban jobbról, a harmadikban tükörből látjuk, a negyedikben pedig a szobor tárlójának feliratát látjuk. E négy beállításnak ugyanaz a szobor az extenziója, de intenzionálisan különböznek. Az első kettőben van egy bal/jobb »szintaktikai« oppozíció, az első kettő és a harmadik között egy »közvetlen/közvetett« ugyancsak »szintaktikai« oppozíció, míg az első három és a negyedik között kodifikációs oppozíció van: vizuális/nyelvi.” HORÁNYI jegyzetben adja: „Maga a szekvencia egy ún. Klein-struktúrát alkot, amelyről azonban a továbbiak szempontjából felesleges részletesen szólnunk, csupán megjegyezzük, hogy igen nagy szerepe van pl. alapvető gondolkodási műveletekben.” (I. h. 194.) Ezután HORÁNYI a közismert PIAGET-INHELDER 1955-re utal.

a) 1967-ben az Akadémiai Kiadó jelentette meg a kötetet „A gyermek logikájától az ifjú logikájáig” címmel, Kiss Árpád fordításában. Ebben olvassuk: „... az ifjú formális gondolkodására jellemző együttes műveleti struktúrák elemzéséhez nemcsak az ítéletek logikájának már ismert algoritmusait kell felhasználni, hanem a négyes átalakítások csoportját is (inverziók és reciprocitások), melyet egyikünk (J. Piaget) már előzetesen nélkülözhetetlennek minősített a formális gondolkodás mechanizmusainak működéséhez.” (Traité de Logique. Colin, 1949. 264—86. —

Essai sur les transformations des opérations logiques. Presses Universitaires de France, Paris, 1952. II. fejezet.) Az ifjú tapasztalati gondolkodásának tanulmányozása útján gyűjtött adatok igazi érdekessége ugyanis, hogy nyilvánvalóvá válik, hogy a formális gondolkodás nemcsak szóbeli indoklásokból áll (az ítéletek logikája), hanem kiváltja egyidejűleg megjelenő műveleti sémák egész sorának kialakulását is. Ezek lehetnek kombinációs műveletek, arányok, kettős hivatkozási rendszerek, a mechanikai egyensúly sémája (a hatás és az ellenhatás egyenlősége), a valószínűségek sokszorozása, korrelációk stb. Ahhoz, hogy meg lehessen magyarázni e műveleti sémák és az ítéletek logikájának egyidejű kialakulását, nem elég csupán az ítéletek logikájának sajátos műveleteihez folyamodni, hanem feltétlenül tekintetbe kell venni még azokat az együttes struktúrákat is, melyek ezeket megalapozzák, vagyis pontosabban a négyes átalakítás (Klein csoportja vagy »Viererguppe«) kettős háló- és csoportstruktúráját, melyet egyikünk (J. Piaget) az ítéleti műveletek átalakításával kapcsolatosan elemzett.” (A gyermek logikájától... 6—7.)

b) A Weöres-szimmetriákra is gondolva csupán jelzésszerűen idézzük most Kodály Zoltán véleményét a népdalaink típusairól: „Mintegy ezer dallam az állandóan hallható része a kb. háromezernyi teljes dalkincsnek. (Mindig változatok nélkül számítva.) Ebből közel 800 visszatérő formájú: a dallam végén újra halljuk a kezdősort. A négy sor zenei tartalmát betűvel jelezve, kisebb jelentőségű típusokat mellőzve $A^5 A^5 A$, $A B B A$, $A A^5 B A$, $A A B A$ a főtipusok. Ezek egyikéhez tartozik közismert dalaink legtöbbje... Legkedveltebb formánk a statisztika szerint $A B B A$, az $A A^5 A^5 A$ -val együtt mintegy 60%-a a visszatérő formáknak”. (A magyar népzene. Zeneműkiadó, Bp. 1960. 25.)

c) A versorganizációk számsorozatai, az algebra, a film, a logika, a pszichológia, a zene világában a fentiekben találtunk egymásra (is) vonatkoztatható tanulságokat. Ezeknek a sorát itt nem kívánom gyarapítani, a dolgozat végén még visszatérek rájuk.

3. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 1992. március 25-én szakmai napot rendezett, s ekkori előadásomban (Kép-színek: szín-képek — megjelenés alatt) a „Korniss-motívum” színneveivel, azok szimbolikájával is foglalkoztam utalásszerűen. Jelen dolgozat korábbi fejezetében (I. A) c) és I. B) c)) bizonyos retorikai és szám-összefüggésekre felhívtam a figyelmet, s kitértem a hangzás néhány jellemzőjére is. A továbbiakban részletesebben veszem szemügyre az értelmezésben szerepet játszó színelméleti (és színtörténeti) lehetőségeket, alapozásul KIRÁLY SÁNDOR könyve szolgál (Általános színtan és látáselmélet. Iparművészeti Főiskola, Bp., 1969. Tankönyvkiadó).

A) A XX. század első évtizedeiben a magyar impresszionista költők igen magas színvonalon alkalmazták a líra színeszközeit. A Nyugat első nemzedékétől sokat tanult Weöres e téren is, s a színek iránti érzékenységét csak fokozta Illés Árpád, Borsos Miklós, Martyn Ferenc és többi festőbarátjának hatása. (Gondoljunk Gulácsyról, Martyn Ferencről, Egry Józsefről, Csontváryról szóló szövegeire.) Többek között erről is meggyőző információkat közöl KENYERES ZOLTÁNNAK, Weöres talán legjobb ismerőjének kitűnő könyve, a „Tündérsíp” (Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1983.). Idézzük a költőnek Illés Árpádhoz írt levelét: „Úgy hiszem, a festészethez is, a zenéhez is közelebb állok, mint az irodalomhoz. Voltaképpen bármelyik is csak kifejező eszköz a belső lélekzajlásokhoz, kráter a lávához. De én a festészet kifejezőeszközét mindig teljesebbnek éreztem, mint az irodalomét... Úgy érzem, ha rajzol-

ni tudnék (amit annyira semmit se tudok, hogy pl. nem bírom papírra dobni egy lóherelevél körvonalait), sokkal több és magamat kifejezettebb volnék, mint így, a versekkel.” (KENYERES i. m. 39.)

a) Rendkívül érdekes tanulságokat tartogat az olvasó számára SZEKER ENDRE interjúkötete, az „Érték és írás”. 1976 októberében beszélgetett Weöres Sándorral. Ennek egy részlete:

„Szemhéjam alá befér az egész világ.
Fejemben és szívemben elfér az Isten.
Ettől vagyok nehéz.
A számár, melyen ülök, ezért boldogtalan.”

„W. S.: Erről a pár sorról azt tudnám mondani, hogy az ember egy óriási keret, amelyik a szemléletébe mindent magába foglal. A végén a számár azt jelenti: a középkori szerzetesek (különösen a franciskánusok) beszéltek számártestvérről. Saját testüket mint számártestvért emlegették. És a tényleges, a létező számarat pedig: növénykóstonak használták. A számár okosabb, mint ők, és amelyik gízgáz a számár megeszi, azt ők is nyugodtan megehetik. Amit pedig a számártestvér elutasít, az méreg, azt jobb meg nem enni. Szóval a számár, amelyen ülök — a számár-testvér —, vagyis a saját testem, amit használok, attól súlyos, attól boldogtalan, hogy az ember mint keret, az egész mindenséget, az Istent és mindent ebbe a keretbe befoglal.” (112.)

b) Ennyire fontos lehet tehát a szerepe egy szónak a „Magyar Orpheus” versszövetében. Hadd utaljunk ezenkívül a „Sorsangyalok” elemzésének nevezetes történetére. (Idézi KENYERES i. m. 102 és kk.) A Weöres-önelemzés arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy költőnk textusának részletei a versegészek részletei, mindegyiknek a lényeghez van köze, tehát az interperátor jobban teszi, ha az „apróságokra” is ügyel. — Tekintsük most újra a „Korniss-motívum” első négy strófáját!

Piros torony tetejére
felszállott a sárga jérce,
jobbról-balról két kék párna
gurul széles zöld világba.

A zöld torony tetejére
odaszállott a kék jérce,
mellette két sárga párna
gurul a piros világba.

Sárga torony tetejére
felszállott a piros jérce,
jobbról-balról két zöld párna
gurul messzi kék világba.

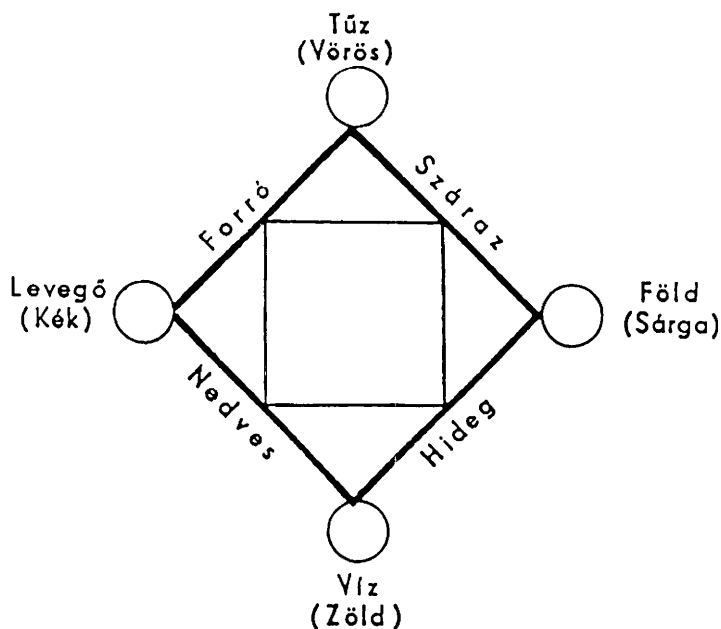
A kék torony tetejére
odaszállott a zöld jérce,
mellette két piros párna
gurul a sárga világba.

(Megjegyzés: a „Szép versek ’79”-ben a 2. versszakban *jobbról-balra* olvasható.)

B) Minthogy a variáns szóalakok színnevek, ezért az elemző először is az összefüggést keresi: miért éppen ezek a szavak szerepelnek. KIRÁLY SÁNDOR már idézett jegyzete indokol: „... a szín is a vizuális nyelvezet formájában az emberi gondolat- és szándékközlés egyik alapvető eszköze. Lényege az egyes színekhez kapcsolódó asszociációs és érzelmi tartalomban rejlik”. (4.) Kissé később megerősíti az eddigieket: „A művészi tükrözés az ábrázolt jelenség teljességének igazsága, amely a képmással való általánosításban fejeződik ki. A művészet mindig akkor jön

létre, ha a forma, a szín több lesz önmagánál, több lesz az ábrázolt valóság mechanikus másánál, és összhatásában egyéb minőségekre is utalni képes.” (6.) Az emberi gondolkodásmódok persze kultúrkörönként eltérő sajátságokat mutatnak e téren is. KIRÁLY szavaival: „Minden kultúra az ember tevékenységének első lépésétől kezdve létrehozta mindenkor a maga sajátos színnyelvezetét, színrendszert. Ez elsődlegesen a konvenciók, hagyományok kialakításával magyarázható, hogy minden szín egy meghatározott gondolati asszociációs jelentést kapott, és fokozatosan tovább növelve az emberekben a színek iránti fogékonyságot, kifejlesztette a színek differenciáltabb megkülönböztetését, »látását«. (50.) A barlangrajzok jeleneteiről pedig így ír: „Ezekről leolvashatók (ha részben feledésbe merültek is) a szín jelképes, szimbolikus jelentései. A szín a primitív ember számára is már nyelv volt, minden szín meghatározott jelentéssel bírt... A színek ... titkos, mágikus funkcionális erőket jelentettek a számára.” (51.) A szerző a folytatásban az egyiptomi, babiloni stb. kultúra színszimbolikáját jellemzi.

C) Ha tehát az a kérdés: miért éppen ez a négy szó szerepel, miért a négyféle sorrend bizonyos kavargása — szimbolikus választ keresünk. A görög gondolkodók között Empedoklész, majd Arisztotelész azt az eljárást követi, hogy megfelelteti a 4 arkhénak, a 4 őselemnek a 4 ősszínt, a vöröset, sárgát, kéket, zöldet. Sinkó János művész kollégám hívta fel a figyelmemet Arisztotelész színelméletére. KIRÁLY említett művében az 55. lapon ábra (a 81.) is szemlélteti:

Arisztotelész így fogalmazza meg elképzeléseit: „Egyszerű színek az elemek saját színei, azaz a tűzé, a levegőé, a vízé, a földé. A víz és levegő, amikor tiszta, természettől fogva fehér, a tűz (és a nap) sárga és a föld is természettől fogva fehér... A színárnyalatok változatait, amelyet a föld ölt magára, a színes festékanyag okozza, amint megmutatkozik valójában, hogy a hamu szintén fehér lesz, amikor a nedvesség, amely megszínezte, kiég belőle. Igaz, nem lesz egészen fehér,

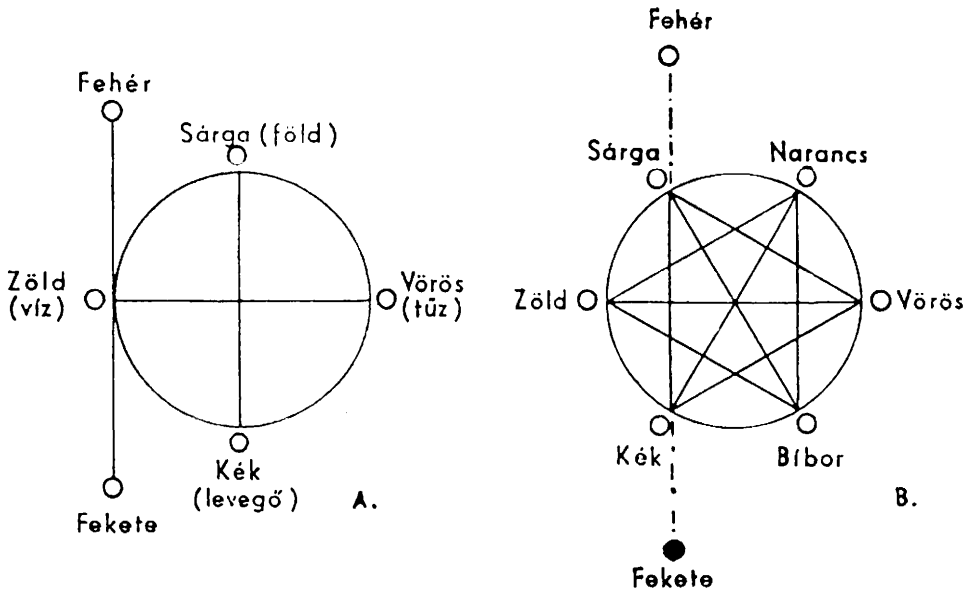
mivel az elégő anyag újra megszíneződik az égés folyamata közben a füsttől, amely fekete. Fekete az elemek saját színe az átváltozás folyamatában. A visszamaradó színek, ezt könnyen beláthatjuk, eme elsődleges színek keveréke révén létrejövő vegyületekből támadnak.” (I. KIRÁLY i. m. 55.) Goethe még makacsul ragaszkodott Arisztotelész gondolataihoz, amelyeknek még egy részlete releváns a számunkra: „... a fény lényege az átlátszóság. A közeg vagy ténylegesen, vagy potenciálisan átlátszó. A tényleges átlátszóság jelenti a fényt, a csak potenciálisan átlátszó a sötét. A testek többé-kevésbé átlátszóak. Ezáltal a fény és a sötétség állandóan ütköznek egymással, legtöbbször egymásba folynak, és ebből a keveredésből keletkeznek a színek.” (Uo.) Ha ezekhez hozzávesszük, hogy Platón a fehér—fekete, illetve a sötét—világos polaritást hangsúlyozta, akkor már tovább is léptünk az 5—6. versszak felé.

a) Az első pillanatban formainak tűnő megjegyzés: az ősszínek/alapszínek egyike a vörös, az itt elemzett szöveg első színneve: *piros*. Éppen az első versszakban, ekként a verskezdő szó. Nem egy példát találni arra, hogy *Weöres* ejtése „vörös” szójátékok forrása. A pécsi tréfában (I. KENYERES i. m.) „Theomaffia, szerk. *Piroes* Nándor” egy paródiában; a „Posta messziről” egyik ötletében pedig ezt olvassuk:

nadrág
rá
fehér bor
inkább
mint
Weöres

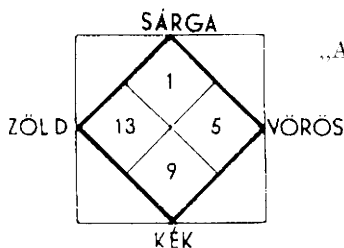
(46.)

D) Leonardo újítást hoz: „a) részben kibővíti az antik színeffogást a fekete és fehér szín festői értelmezésének bekapcsolásával. b) Leonardo rendszere tarka

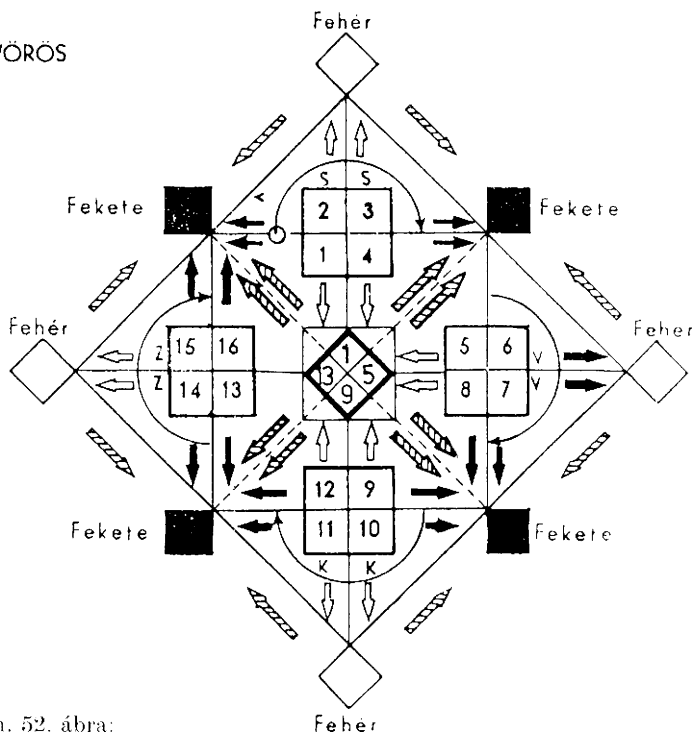

színek felosztásában 6 egyszerű színre épül, melyek nem összetettek és más színek útján nem állíthatók elő. Ilyenek a fekete, fehér után a kék, sárga, zöld, oroszlánsárga vagyis cserszín (okker), szederszín (morello) és a vörös. A színkeverés a fekete, fehér, majd a többi szín egymással való keverésével a végtelenig folytatható” (KIRÁLY i. m., 88/a-b) ábra). A festő így ír: „... az egyszerű színek közül első a fehér (fény nélkül semmit sem látni), majd a sárga (a föld), zöld (a víz), vörös (a tűz), végül utolsó a fekete (a sötétség); összetett színek, amelyek más színek keverése útján állíthatók elő...” (KIRÁLY i. m. 67.) — Még egy — nemcsak formai — utalás: „A görögök a világot keresztrel szimbolizálták: a kereszt négy negyede a bikával a földet, a skorpióval a vizet, az oroszlánnal a tüzet, az emberi fejjel a levegőt jelezték.” (uo. 58.)

E) E legutóbbi görög véleményre azért hivatkozom, mert a színcsaládok származtatását az Arisztotelésznél látott négyszög, a fehér/fekete oppozícióval és az egymásra hatás nyilaival kereszt formában láttatja:

KIRÁLY i. m. 51. ábra:
„A színcsaládok származtatása a négy össz-színből”

KIRÁLY i. m. 52. ábra:

„A semleges és tarka színek, színcsaládok származtatása, egymással való keveredéseinek lehetősége (a szerző szerint:) a tarka színek sora, így S (Sárgacsalád) 1. zöldes sárga, 2. sárga, 3. narancssárga, 4. narancs, V (Vöröscsalád) 5. narancsvörös, 6. vörös, 7. ibolyavörös, 8. bíborvörös, K (Kékesalád) 9. ibolya, 10. ibolyakék, 11. kék, 12. zöldeskék, Z (Zöldesalád) 13. türkiz, 14. kékeszöld, 15. zöld, 16. sárgászöld. A semleges ellenpólusok (fehér—fekete) keveredéséből születnek a szürke fokozatok és minden tarka szín három irányban változtatható (a színjelleg, a fehér, ill. a fekete tartalom hozzáadásával)” (I. m. 34.)

Emlékezzünk csak a Weöres-textusra! Ott az első 4 négyes színnév után áll a *fekete/fehér* 2×4 sora. S ezenkívül az is figyelemreméltó, hogy J. ITTEN alapján KIRÁLY a különböző színviszonyokat „színterjesztéssel” is szemlélteti (i. m. 244; az ábrák közlésétől és kommentálásától most el kell tekintenünk).

F) Akkor hát ilyen színtörténeti-színelméleti előzményekkel látjuk összhangban lenni a Weöres Sándor-i *piros — sárga — kék — zöld — fehér — fekete* sorozatot. Ha a KIRÁLY SÁNDORTól a 34. lapon adott színcsalád-származtatást tekintjük, ott is négyszer a *fehér*, négyszer a *fekete* faktor szerepel. Most vegyük szemügyre a Weörestől választott sorrendet:

Weöres:

- I. piros — sárga — kék — zöld
- II. sárga — piros — zöld — kék
- III. zöld — kék — sárga — piros
- IV. kék — zöld — piros — sárga

Színcsaládok származtatása (az óramutató járása szerint, felülről indítva; l. KIRÁLY 52. ábra):

- I. (sárga) 1 — 2 — 3 — 4
- II. (vörös) 5 — 6 — 7 — 8
- III. (kék) 9 — 10 — 11 — 12
- IV. (zöld) 13 — 14 — 15 — 16

Weöres a *piros* elemmel indít (hogy miért, már láttuk), a folytatás: *sárga — kék — zöld*. Az előzőkben bemutatott minden egyes „színterjesztés” a *sárga* családdal kezd, azután a *vörös, kék, zöld* család következik az óramutató járása szerint. Ilyen különbség van az arisztotelészi elmélet ábrájának és a színcsaládokat származtató (51—52.) ábra sorrendjei között. Ami a 4 összínnel mint 4 elemmel végzett műveleteket s a sorrendet illeti, Weöres a *piros* indításhoz is, a szimmetriához is ragaszkodik. Az így felfogott arisztotelészi négyesben a *száraz — nedves* párhuzamnak felel meg a *piros — sárga | kék — zöld*. A strófákban először a forrótól a hideg felé, azután a hidegtől a forró felé haladunk. A harmadikban már a *nedves — száraz* párhuzam az érvényes, de a hidegtől a forró felé (*zöld — kék | sárga — piros*), s végül a megfordítás a forrótól a hideghez tart (*kék — zöld | piros — sárga*). A „Kornissmotívum” első négy strófája tehát nem követi a színcsaládok keveredésének az elméletben leírt műveleteit pontról pontra, sokkal inkább az arisztotelészi párhuzamokat. Ezek azonban szemantikai párhuzamok oppozíciói: *száraz/nedves, forró/hideg*. — Másfajta ellentétező szerkesztést jelez LENDVAI ERNŐ Bartók zenéjére nézve, de ezzel bővebben itt nem foglalkozom (vö. KIRÁLY i. m. 242).

G) A polaritás jellemző az 5—6. versszakban a *fekete/fehér* négyszeri ismétlésére is. Miért a *fekete* kezd? Költői válasz Weöres „Protohomo”-ja:

Az ember akkor lesz ember,
ha átvilágítja önmagát,
s a benső világosságából
környezetére sugarat bocsát.

(Egybegyűjtött írások III, 163.)

Ennek a benső világosságnak tulajdoníthatjuk a „fekete — fehér — fekete — fehér — fehér — fekete — fehér — fekete” elem sorban a fény szempontjából belülről kifelé való rétegzettségét. Vegyük észre az újabb eltérést a színelmélettől (l. KIRÁLY i. m. 52. ábra). A színcsalád-származtatás és a semleges ellenpólusok (fekete — fehér) ábrájában a „fehér — fekete — fehér — fekete — fehér — fekete — fehér — fekete” folyamatos váltakozást ad, mindenütt a négyzet sarkában a *fehér* elemmel. (Néhány térbeli színrendszer ábrázolására l. KIRÁLY i. m. 74, 97. ábra.)

a) Visszatérve a színek nyelvének Weöres Sándor-i szimbolikus változatához: az őselemek/összínek a világot hozták létre, keveredésükből — az organizációban vizuálisan és akusztikailag egyaránt a körforgást imitálva — fejlődik a valóság, úgy, hogy mindegyik ugyanaz is marad, meg is változik. A sűrke fokozatok a fekete/fehér keveredéséből jönnek létre a színelmélet felfogásában, a weöresi értelmezésben ezeknek az oppozícióknak a harca az ember önmegvalósításához vezet a benső világosság környezetre való hatásával. Így fordul az élettelen/élő hatásokból élő/élettelen hatás.

b) A befejező 4 sor variálódó lexemái: *rózsaszín, gyöngyszín, ezüst, arany*. Ennek linearitására már utaltunk, s bizonyos fonológiai jellemzést is párosítottunk ehhez. Ami a színjellemzőket illeti, vegyünk egy játékot! Az első kettő összetett szó, közös bennük a *-szín*. A másik kettőben nincs meg ez a morféma, de a lehetőség szintjén előtagként is, utótagként is kapcsolódhatnak: *színezüst — ezüstszín, szín-arany — aranyszín*. Nem szorul bizonyításra e possibili párok szemantikai különbsége: az előtagként álló *szín* másra referál. A Weöres-textus csak az 'ezüst(szín) párna' — 'arany(szín) világba' interpretációt fogadná el. (Ha egyáltalán... — nyilvánvaló a vers megoldásának expresszív többlete e fentivel szemben. S akkor még nem is beszéltünk szótagszámról, ritmusról.)

Nos: *rózsaszín*. Cs. Pataj Mihály festőművész hívta fel a figyelmet arra, hogy a vöröshöz kevert fehér adja a rózsaszínt. Ha indítására gondolunk a „Korniss-motívum”-nak, s abból, hogy a „Protohomo”-ban az ember „a benső világosságból / környezetére sugarat bocsát”, érdekes, hogy a *rózsaszín* asszociációs hatása hiányt jelöl. Ez a hiány, várankozás, kielégületlenség indul a 7. strófában. A *gyöngyszín* elem összefügghet az elsőfokú interpretációban a fehér további hozzákeverésével. Az *ezüst* a fény visszaverődésében jut fontos szerephez, minthogy a tükörnél is nagyobb százalékban veri vissza a beeső fénysugarakat. („A fényes ezüstfelület erősen tükröz, fényvisszaverő képessége 88—92%, az üvegtüköré csak 80—88%”

KIRÁLY i. m. 19.) Így ha az ember „benső világossága” embertársának/embertársainak „benső világosságára” lel, azt tükrözi vissza, azzal találkozik, interferenciájuk erősíti „sugaraikat”. Ennek eredménye pedig nem is lehet más, mint a megelégedés, a telítettség, a kielégültség, a megérkezés — a boldogság „arany világ”-a. — A 4 elemű linearitás megfeleltethető az emberélet linearitásának is: a csecsemő *rózsaszín*-je után a népi művészetek ifjú/leány = *gyöngy* metaforája közismert, az *ezüst* hajszálak és az ezüstjubiläumok adják a következő lépést a beteljesülés, az élet termésének betakarítása, az egyes ember *aranykora* felé.

H) A színelmélet és a versszöveg eltéréseiről Cézanne így ír: „... a művészet alapjában a vizuális észlelés terén kialakított rend eredménye.” A kifejtés KIRÁLY SÁNDORTÓL: „Ez az esztétikai vizuális rend a költészethez hasonlóan kifejezési eszközeinek alapanyagát a köznapi, tudományos közlés formáiból meríti; azonban az elemek szubjektív megválasztásával egy igen határozott, szerkezeti gondolatot, »kompozíciós rendet« jelent. A vizuális közlés e magasabbrendű formájában meg nyilvánuló esztétikai rend az elemi kifejezőeszközök véletlenszerű egymás mellé

helyezéséből sohasem jön létre, tehát az emberi tudatra épülő, rendező tevékenység eredménye.” (I. m. 205.) Szóval: „határozott szerkezeti gondolat, kompozíciós rend” szükséges a műalkotáshoz. Mit jelent ez a „Korniss-motívum”-ra nézve?

Az egyetlen szöveg adja az organizáció egységét, egységes kerettel. (A kép kerete is egységes szokott lenni, nemigen ismerünk aszimmetrikus, nem négy oldalról határoló, nem párhuzamosokból álló keretet.) Ez önmagában hagyományos, megszokott entitást feltételez. — A szövegorganizáció az egységét 2 faktor elválaszthatatlan összetartozásának köszönheti. Ilyen a fenti kép/keret egység. Végig, egészében és a részekben is megnyilvánul az oppozíció: motívum/képegész, általában változatlan elemek/mindig változó elemek, piros — sárga/kék — zöld ('száraz/nedves'), fehér/fekete, fekete — fehér/fehér — fekete, rózsaszín — gyöngyszín/ezüst — arany, színektől a fehérig/fehértől a színekig. (Ugyancsak Cs. Pataj Mihály észrevétele: a színtanban poláris ellentét a vörös/zöld. Weöresnek nem a színtan relevanciája csupán a lényeges. Vagy nem éppen úgy.) Az organizáció 3 részre tagolódik az ismétlődések jellemzői alapján, mint fentebb már rámutattunk. Az összínék/semleges színek/törtszínék szimbolikus értelmezése a világ létrehozása/ az ember létrejötte/ az emberi élet lefolyása v. kiteljesedése hármasságot idézheti. Ez formailag is háromféle: 4×4 -es chiazmus/fekete — fehér reditio/rózsaszín — arany linearitás. Minden egyes strófa 4 sorból áll, a *torony*, *jérce*, *párna*, *világ* témaszók jelzőjükül mindig egy variáns lexémát vonzanak. — Egyéb számok: 7 versszak, 10 variáns elem. Felfogható 7 párnak is, ha a *rózsaszín* — *gyöngyszín* a *szín* miatt, az *ezüst* — *arany* az anyagnévi jelleg miatt párt alkot. — Mindezek után szükséges-e kiemelni, hogy a pythagoreusok szerint a végtelen, meghatározhatatlan *apeiron* a számok segítségével formálódik világunkká? Hogy a legtokéletebb szám a 10, mert $1 + 2 + 3 + 4$ összesen? Hogy a 7 a népművészetnek és a kabbalának egyaránt fontos száma?

4. Következzenek a tanulságok a dolgozat versorganizációinak egészeire, szimbolikus értelmezéseik még nem említett vonásaira nézve. A gondolatmenet előbb szabályosan ismétlődő Weöres-textusokat elemzett aszerint, milyen természetű 4×4 -es struktúráknak feleltethetők meg. Az analízis úgy találta, hogy szimmetrikus oppozíciók sora figyelhető meg bennük, s a Klein-csoport tiszta példájának (Szél és lomb), illetve valamilyen változatának vagy csak az ott algebrai négyeshez hasonló konstrukciónak bizonyulnak.

Az egyezéseknek és különbözéseknek az egysége volt látható a „Korniss-motívum”-ban is. Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy a szimbolikus interpretáció támaszkodhatik a feltárt mennyiségi és műveleti összefüggésekre éppúgy, mint a színekről kialakított filozófusi, festői, esztétai elméletekre, elképzelésekre.

A dolgozatban elemzett organizációkra vonatkozó néhány, szimbolikus interpretációhoz vezető megjegyzés: a) a „Kockajáték” az élet forgandóságát és a költője játékoságát együttesen mutatja; — b) a „Talizmán” chiazmatikus szövete formailag védi, körülveszi, keretbe fogja az emberi élet egy lehetséges linearitását, s a befejezés a halál és újjászületés, a *meghalok születni* vigasztaló gondolatának jegyében old fel; — c) a „Gravitáció” a szférák zenéjét a süllyedés és emelkedés dinamizmusában, a sokféleséget összehangolva mutatja be; — d) a „Gazdag Erzszi köszöntése” egyik fontos motívumára (*2 madárszárny*) oppozícióval és chiazmussal utal a „Fenn és lenn”: Fenn az ég / lenn az árny // fenn az árny / lenn az ég // madárszárny / köztük ívelő hiány. — e) a „Variáció” négy komponense Baudelaire

„Correspondences”-át idézi, a részletesebb kifejtés a következő fejezetben kap helyet.

Bizonyos, hogy az elemzés a kiválasztott verseket nem teljesen világította át, nem is ez volt a célja. A jó vers teljességéről és az interpretáció elvi sokféleségéről maga Weöres írja (Vázlat az új líráról):

A jó vers élőlény, akár az alma,
 ha ránézek, csillogva visszanéz,
 mást mond az éhesnek s a jóllakottnak
 és mást a fán, a tálon és a szájban,
 végső tartalma vagy formája nincs is,
 csak él és éltet. Vajjon mit jelent,
 nem tudja és nem kérdi. Egy s ezer
 jelentés ott s akkor fakad belőle,
 mikor nézik, tapintják, ízlelik.

(Egybegyűjtött írások III, 164.)

NAGY L. JÁNOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok néhány grammatikai kérdés megközelítéséhez*

1. Szerénytelennek tűnő vállalkozásomat, azt, hogy nyelvtani kérdésekhez kívánok hozzászólni, már a címmel is igyekeztem visszafogottabbá tenni. Mindössze néhány mozzanatot szándékozom kiragadni az alaktannak, még tovább szűkítve: a névszók toldalékolásának köréből. Jó néhány éve engemet is foglalkoztat az, hogy bizonyos képzőknek, jeleknek, ragoknak a megítélése eléggé vitatott a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A problematikára elsősorban a leíró magyar nyelvtan oktatásának szemszögéből próbálok meg odafigyelni. Hiszen mind a szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék oktatójaként, mind a maribori Pedagógiai Kar lektoraként tartottam, illetőleg tartok alaktani gyakorlatokat. Ráadásul egyéb magyar nyelvi stúdiumokon, különböző nyelvi fórumokon is állásfoglalásra kényszerülök a mostani témámul szolgáló kérdésekben. Ez irányú tájékozódásomhoz — körülményeim, más jellegű vállalásaim miatt — egyelőre csak a szakirodalom alkotó értelmezését szoktam segítségül hívni, valamint arra törekszem, hogy a nyelvhasználat tényeit is vallatóra fogjam. Így hát most is e kétféle megközelítésben próbálok meg néhány gondolatot megfogalmazni a címben ígért adalék érdekében.

2. A) Igen fontosnak tartom, hogy milyen grammatikai szemléletet vesznek alapul és igyekeznek továbbéreltetni a hallgatókban a leíró nyelvtani gyakorlatok. Noha jómagam inkább a hagyományos iskola hatáskörében nevelkedtem, nekem is az a

* Elhangzott az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének és a szombathelyi BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös szakmai tanácskozásán 1992. május 21-én Budapesten.

véleményem, hogy a szakmai gondolkozásban megmutatkozó sokszínűséget az oktatásnak hasznosítania kell. Nagyon tanulságosnak tartom ebből a szempontból többek között RÁCZ ENDRENEK azt az állásfoglalását, amelyet a többféle nézet megismertetésére vonatkozóan a birtoktöbbsítés alakrendszerével kapcsolatos tanulmányában fejtett ki (RÁCZ E.—SZATHMÁRI I. szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Bp., 1974. 135—49), vagy amelyet az új nyelvészeti irányoknak a klasszikus magyar nyelvtanba való beépíthetőségéről szólva részletezett (MNy. LXX, 385—96). Hasonló látásmódra ösztönöz „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvhöz (BENCÉDY—FABIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ. Bp., 1974.³) kapcsolódóan az ugyanilyen című cikk- és tanulmánygyűjtemény (összeáll. KESZLER BORBÁLA. I—II. Bp., 1991.), továbbá a *Tanulmányok...* kezdetű segédkönyvek sorozata is. A maribori lektori foglalkozásokat illetően is hasznosíthatóknak bizonyul az a funkcionális grammatikára épülő, hungarológiai hátterű „diszciplinásúrités”, amelyet finnországi tapasztalatai alapján SZATHMÁRI ISTVÁN javasolt (A Hungarológia Oktatása IV, 47).

Nem szeretném, hogyha hozzászólásom — noha interpretáló jelleget kíván ölteni — csupán jegyzék maradna az ebben a körben egyébként is közismert publikációkról. Talán nem erősödik föl ez a veszély, hogyha még egy pillanat erejéig kitekintek a szakirodalomra a névszók toldalékolásával összefüggésben. További jelzés lehet ez a vállalt alaktani szemléletről.

Bár BALÁZS JÁNOS tanulmányának, az alaktani rendszereket összesítő leírásának közvetítésével (TELEGI ZSIGMOND szerk., *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet*. Bp., 1974.² 33—61) a távolabbi múlt tanulságaiból is részesedhetünk, de előnyösebbnek mutatkozik, hogyha a mába nyúló közelmúlt fontosabb szakmai vélekedéseit tekintjük át az órai keretekben, figyelemfelhívó jelleggel. Viszonylagos értékű kiindulópontul az akadémiai leíró nyelvtan számít (MMNyR., 1961.), amely a szóalak toldalékmorfémáinak kapcsolódási rendjében (295, 301—2) a szemantikai erőt, az esetragoknak az egyéb névszói viszonyragokkal való összevonásában (552 kk.) pedig a mondattani szerepet hangsúlyozza. KÁROLY SÁNDOR az 1965-ben megjelent tanulmányában a lexikai és a szintaktikai szempontok határozott elkülönítésével nyújt markáns alakszerkezeti csoportosítást (ÁNyT. III, 85—96). ANTAL LÁSZLÓNAK a több helyütt és eltérő időközökben (1961., 1977—78.) is bemutatott módszeréből a disztribúciós, tisztán morfológiai aspektus világlik ki (NytudÉrt. 29. sz., *Egy új magyar nyelvtan felé*. Bp., 1977., *A jelentés világa*. Bp., 1978.). KIEFER FERENC — 1987-ben közzétett tanulmányában — újból a szintaktikai megközelítésre irányította a figyelmet, vonzatkeretbe helyezve a magyar főnév eseteit (MNy. LXXXIII, 481—6). ELEKFI LÁSZLÓ közbülsőnek minősíthető megoldásra törekszik a magyar szavak ragozási paradigmáinak a ragozási szótár számára való összeállításakor (Műhelymunkák... IV. 1988. 41—70). NOHA SZABÓ GÉZA oktatási segédanyaga (Fejezetek a leíró magyar nyelvtan alaktanából. Szombathely, 1981. 76) az áttekintett pár évtizednyi időszaknak a derekán túl jelent meg, az illendőség mellett szintetikus volta is megokolja, hogy a forrásanyagok végén hozzuk szóba. Mert mint ahogy a tövég-, a kötő- és az előhangzó dolgában ésszerű megoldása van, a szóalakban is reálisan húzza meg a lexikai, a morfológiai és a szintaktikai szintet.

Ez a már-már tudománytörténeti értékűvé is vált szakmai ív mindenekelőtt azért érdekes és tanulságos, mert a különféle felfogások termékeny vitasorozatba rendeződnek benne. Aztán a hagyományosabb és az újabb, főként strukturális eljárások arányos szimbiózisának elfogadására ösztönöz. Azt az általános alapelvet, hogy a nyelvi állapotot a nyelvi mozgás keretében lehet igazán megérteni, a névszók toldalékolására is vonatkoztatja. Ez utóbbi is történeti termék, számos átmeneti tényezővel, a magyar nyelv agglutináló jellegéből és alakulásából fakadóan (vö. pl. ANTAL L. *Egy új magyar nyelvtan felé* 5, 72, *A jelentés világa* 126). Ez okolja meg az alternatív vizsgálati módokat, de ez teszi szükségessé komplex megközelítésüket is.

B) A grammatikai szemléletnek az előbbieket szerinti formálódása folytatódhat a tapasztalat síkján a nyelv és a nyelvhasználat viszonyának figyelésével, a nyelvi valóság adatainak gyűjtésével. Kézzelfogható közelségben, személyesen is érzékelhető így, hogy mennyire aknázódnak ki a nyelv toldalékolási, toldalékkapcsolódási lehetőségei, szűkülnek-e, bővülnek-e. Spontánul, passzív megfigyeléssel gyűjtött anyagomból hadd emeljek ki most a névszói alakok mindhárom (lexikai, morfológiai és szintaktikai) szintjéről egy-egy szóelemet, mégpedig a *-fajta*, az *-ék* és a *-képp*, *-képpen* morféákat!

A *-fajta* toldaléket többnyire a még utótag jellegű melléknévképzők között minősíti a szakirodalom (pl.: MMNyR. I, 417; MMNy. 147; MNyT. 332; VégSz. 76; NyKk. I, 590; AkH.¹¹ 187; HKsz. 181; MNyK. 294). Érthető ez abból a szempontból, hogy alakilag teljesen egybeesik a *fajta* főnévvel (pl. „az emberi *fajta*”) és ennek melléknevesült változatával (pl. „a hegyi *fajta* 'fajtájú' szőlő”), vagyis azzal az alapszóval, amelyből származik és amelytől viszont funkciójában már elkülönül. Hiszen a *-fajta* toldalékos származékok a szótöbben megnevezetthez hasonló, vele egyazon vagy annyi fajtájút jelentenek (pl. *anyafajta*, *kétfajta* stb.). De a további toldalékolás is gyorsíthatja a szétválást. Míg a *szőlőfajta* főnévi szóösszetétel főnévi toldalékokat kap (*szőlőfajták*, *szőlőfajtat* stb.), addig a *-fajta* toldalékos szavak melléknéviakat *asztalfajtabb* 'asztalszerűbb', *újfajtabb*, *kétfajtan*). A bővíthetőség terén is mutatkozhat eltérés: a *barna asztalfajta* jelzős főnév, a *nagyon apjafajta (fivő)* viszont határozóval kiegészült melléknév.

Mindennek ellenére az a nagyfokú tarkaság, amely az íráshasználatban mutatkozik meg a *-fajta* képzőnek (vö.: ÉKsz. 352; Kiss Jenő, MihályiNyjHésA. 119, 127, 136, 143, 185, 188) az alapszavához viszonyított egybe- és különírásában, azt tanúsítja, hogy a nyelvi tudat még nehezen tesz különbséget a *-fajta* utótag és képző szerepe között: „*új fajta* ['újfajta'] gondolkodásra van szükség” (Vas Népe 1986. nov. 7. 2); „*Az ilyenfajta* cselekmények mögött egészen más motiváló erő húzódik, olyan erő, ami mindig is munkált *bizonyos fajta* ['bizonyosfajta'] embereken” (uo. 1988. máj. 11. 3); „Csak a Sabaria mintaboltban kaptam [gyerekeipót], de ott is csak *két fajta* volt” (N. M. Sz. II. évf. főisk. hallg. fogalmazása, 1987.); „keresgélünk *ezer fajta* ['ezerfajta'] holmit” (Vas Népe 1988. ápr. 25. 3); „A szobában kigyuladt az ágynemű, *több fajta* ['többfajta'] ruhanemű” (Veszprém megyei Napló 1977. aug. 5. 8); „A szülők *ilyen fajta* ['ilyenfajta'] bevonását októberben kezdtük meg” (Népújság 1989. jan. 20. 6); „*A másik fajta*” nem ennek a műsornak az asztala” (Vas Népe 1987. márc. 31. 8); „*minden fajta* ['mindenfajta'] akadémiai kiadványból mindkét üzletben gazdag a kínálat” (Tudományos Magazin 1987/2—3: 28); stb. Tehát többek nyelvi tudata vagy tudatalattija a *fajta* előtt levő főnevet, melléknevet, számnevet, névmást a *fajta* bővítményének, jelzőjének veszi, nem pedig a *fajta*-t értelmezi úgy, mint az előtte levő szavak, azaz főlemek toldalékát, vagyis mellékelemét.

A sociativusi *-ék* morféát többnyire képzőnek (MMNyR. I, 396—7, 516; MMNy. 143, 190; VégSz. 163; MNyT. 331; ÉKsz. 265; Benkő, ÁrpSzöv. 198; Deme László—Imre Samu szerk., MNyAElmMódsz. 90; Kiss J. i. m. 119, 127, 128, 143, 185, 188; MNyK. 293; stb.) veszi a szakirodalom, elég változatos megjelenéssel (birtoktöbbsesítő, összefoglaló, gyűjtőnév-, családi, kollektívum- vagy socratívusi képző megnevezéssel) utalva rá. Ugyanakkor más szakmai vélemények (elsősorban Szabó Géza i. m. 6, 36, MNy. LXXIX, 45—7; de l. hasonlóan: Papp Ferenc, MagyFnParRend. 206) jelnek minősítik. Az *-ék* toldalék jelentésánál valóban párhuzamba állítható például a *-ság/-ség* gyűjtőnévképzővel (*katonák*—*katonaság*), de más vonatkozásai — én is úgy látom — nem a képző kritériumainak felelnek meg. Az *-ék* toldalék ugyanis nem hoz létre új, önálló lexikai egységet (l.: MMNyR. I, 397; MMNy. 143), ellenben olyan többes számú formát teremt (pl. *anyák*), amelyben a szóban forgó toldalék elé és mögé is kerülhet más jel: *anyámék*, *anyákéké*, *anyáméké* (vö.: MMNyR. I, 516; MMNy. 143; Szabó G., Fejezetek. . . 36, MNy. LXXIX, 47). Természetesen valamilyen záro rag teszi

szóalakká ezeket a formákat, hogy beágyazódhassanak a mondatba (*anyáék* [eljöttek], *anyáékat*, *anyáméknak* stb.).

Nyelvjárásaink sem a lexikai, hanem a szintaktikai szerepet tanúsítják. Közvetve más a *-ni* ~ *-nyi* toldalék, a nyelvterület északi és keleti részén előforduló rag is ezt igazolja, hiszen 'ékhöz' jelentéssel jelentkezik (pl. *bíróni*). A Tiszántúlon élő *-ék* pedig 'ékhöz', sőt 'éknál' jelentésű, tehát egyenesen határozóragként funkcionál: *anyámék megyek*; *anyáék voltam*; stb. (I. SZABÓ GÉZA, A magyar nyelvjárások. Bp. 1980. 84—5, MNy. LXXIX, 46). Még tovább menve: a Muravidéken a *Kovácsok*-féle többesjeles alak elsősorban a 'Kovácsék' jelentést hordozza (I. VARGA JÓZSEF, Birtokjelölés [többségjelölési sajátosságok] a muravidéki magyar ragadványnevekben: BALOGH L.—ÖRDÖG F. szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg, 1989. 271—3); a köznyelvi, 'a Kovács nevű emberek együttese' értelemben ritkábban jelentkezik. De így is szembetűnő, hogy egyazon alakban felel meg a muravidéki, regionális használatú *-k* a két köznyelvi, általánosan és sajátosan többesítő szuffixumnak.

Való igaz, az *-ék* szociális többesítő jel használatát mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásban speciális jelentéstani szabályok határozzák meg, hiszen csak (bizonyos) személyt jelölő főnevekhez járulhat (MMNyR. I, 396; MMNy. 143; SZABÓ G., MagyNyj. 84, Fejezetek... 6, 36, MNy. LXXIX, 46, 47). Eleinte csak családi, rokoni, majd pedig baráti, munkatársi és egyéb hasonló alapon szerveződő közösségek tagjainak összefoglaló megnevezésére lett alkalmas. A mai nyelvhasználat adatai szerint egyre inkább bővül az *-ék*-elhető személyek köre, annak ellenére, hogy némelyik megnyilvánulásnak hapax jellegében egynévtől stíluszszándék működik közre: „Ha *dollárék* felől fúj a szél, akkor értjük” (Vas Népe 1986. szept. 6. 16); „A kerítésen kívül báméskodók [...] nem is a versenyt irigylik *luxuséktól*” (uo. 1986. szept. 6. 16); „És akkor nem lenne *neosznobéknál* szenzáció” (Népszabadság 1988. jan. 25. 4); „[A nyugati úton] A szokásos gárda. Állatorvos és állatorvosné, sporolós *hivatalnokék*, *kisiparosék*, *alfőmérnökék* a lópatkoló kisszövetkeztől” (Magyar Hírlap 1988. jan. 30. Mell. 7); „*Fűlesék* [‘a szamarak’] okosan elkerülik a porcelánboltot: csak elballagnak előtte” (Vas Népe 1988. márc. 21. 8); stb. Az utóbbi adat egyúttal azt is jelzi, hogy az *-ék*-es szerkezet (metaforikusan) más jelentésközegbe is áttevődhet.

A *-képp*, *-képpen* határozói funkciójú nyelvi eszközzől többféle állásfoglalás található a szakirodalomban. Az egyik a történetiség felől szemléli a mai helyzetet, és főleg a *-képpen* változatban névutó, esetleg összetétel-utótag továbbélését látja: *másképpen*, azaz 'más módon'; *segítségképpen*, vagyis 'segítség jelleggel' (BENKŐ i. m. 283—4; ZSILINSZKY: MNy. LXXVII, 82—4; stb.). Egy másik véleménycsoport — mind a két változatot egyaránt vagy csak az alakrövidüléssel *-képp* formát — ragnak, mégpedig korlátozott használatú esetrag-nak, névszói viszonyragnak vagy képzőszerű ragnak tartja (KÁROLY i. m. 92; ANTAL, A jelentés világa 69; — MMNyR. I, 301, 480, 552, 557—8; MNyT. 408; MMNy. 199; ÉKsz. 673; PAPP F. i. m. 204; DEME—IMRE szerk., i. m. 91; NyKk. I: 1142; SZABÓ G., Fejezetek... 39; KISS i. m. 108, 150, 151, 152, 185; MNyK. 267; ELEKFI i. m. 54; stb.). Egy harmadik vélekedés a képzőkkel rokonítja, leginkább határozószót alkotó morfémának minősítve (VégSz. 333; SZABÓ G. előbb i. m. 40; ELEKFI: i. h.; ZSILINSZKY: i. h. 84). Ezzel az utóbbi nézetelt jelzett nyelvi működést a történeti vetületű álláspont a ragszilárdulás folyamatában helyezi el (ZSILINSZKY: i. h.; D. MÁTAI: MNy. LXXXIV, 37).

A vélekedések sokszínűségét a már emlegetett nyelvi mozgásnak a jelenben is való érvényesülése teszi érthetővé. Hiszen az egyik oldalon jó néhány mozzanat arra utal, hogy a *-képp(en)*-t szájak fűzik a szó jellegű kötött morfémákhoz. A *módon*-féle viszonzyszós szerkezetekkel való megfeleltethetőségét olyan alakulatok is támogatják, mint például az *ajándék- és fizetségképpen* vagy az *ajándék helyett és -képpen*. Továbbá a tőhöz, illetőleg az alapszóhoz való morfofonetikai kapcsolatában sem tipikusan toldalékszerű (*vitaképpen*, de *vitás*, *viták*, *vitát*). Hangfelépítésére nézve pedig egyalakú és testes. (Vö. pl.: MMNyR. I, 578;

PAPP i. m. 232; MOLNÁR Z. M., Múlt és jelen a magyar nyelvben: VasiSz. XLII, 290.) — A másik oldalon is összegyűlhet számos olyan érv, amely a *-képp(en)* toldalék voltát, esetleg ragszerűségét támasztja alá. Erősödik társulási képessége a főnevekkel, úgy, hogy megőrződik azok szófaji jellege: *segítségképp(en)* — *baráti segítségképp(en)*. Egyre gyakrabban bukkan föl jeles alakok után: *értelmezéseképp(en)*, *rokonaiképp(en)*, *példákképp(en)* stb. Az *-i* képzőhöz való viszonya is kettős. Hosszabb változatának *-i-s* toldalékolása természetes származékokat hoz létre: *varázslatképpeni*, *különbözőképpeni*, *másképpeni*, *akképpeni* stb. Rövidebb variánsának efféle képzése viszont még a határozószósult formákra sem jellemző (nincs **varázslatképpi*, **különbözőképpi*, **másképpi*, **akképpi* alak). Talán összevethetjük e viselkedésbeli különbséget egyebek mellett a *-képpen*-nek még névutószzerűbb, a *-képp*-nek viszont már ragszerűbb jellegével is.

Hogy a nyelvet használók nyelvi tudata sem egységes ebből a szempontból, azt gyűjtött adataim is szemléltetik. A *-képp(en)* elemnek a több helyütt is megmutatkozó különírása bizonyára arra is vall, hogy az illető adatközlők még szó jellege éreznek benne: „Vendégszeretükre jellemző volt, hogy *hálájuk képpen* mindig [!] hoztak valami ajándékot” (Kilátó 1983. febr. 12); „Végezetül *összegezés képpen* a következőket tartjuk szükségesnek figyelembe venni” (hivatalos irat, Szombathely, 1986. dec. 30); „[A szó] Jelentése a *következő képpen* változott” (Gy. A. I. évf. főisk. hallg. dolgozata, 1987.); „A levél címzettjéről több kutatás *eredménye képpen* is csak kevés adatot sikerült összeszedni” (H. M. II. évf. főisk. hallg. dolgozata, 1987.); „*Érdekesség képpen* megjegyzem” (uo.); „*Semmiféle képpen* sem ajánlatos” (Népújság 1988. dec. 9. 10); „*Minden képpen* tudni kell” (uo., 1989. szept. 15. 1); stb. Másfelől viszont olyan adatokat is idézhetünk, amelyek a főnévi szóalakokra emlékeztetnek: „amolyan ábrándmegosztó baráti *csevegésképp* — még az is megfordult a fejükben” (Népszabadság 1987. jan. 16. 6); „És — állításom *cáfolataképpen* — épp azt a részletet közli Forgáchtól [. . .]” (Élet és Irodalom 1987. jan. 16. 2); „Az 1947—48-ban folytatott kutatások *eredményeképpen* elkészült egy teljesen új [. . .] számítógép” (Cs. NAGY LAJOS, Helyesírási gyakorlatkönyv. MESz., 1990. 343); stb.

Adataim — szelektáltságuk, vázlatosságuk ellenére is, majdani kiegészíthetőségükre is gondolva — talán hozzá tudnak járulni a szóban forgó három morféma mai arculatának megrajzolásához, az agglutináció bennük rejlő vonásainak (a képző, a jel, illetőleg a rag tartománya felé irányuló mozgásnak) a kidomborításához. Annál is inkább, mert főként az oktatásban szándékoznak segíteni az időszerű helyzetkép fölvázolását. Minthogy most ideiglenesen Mariborban dolgozom, a többnyelvűség közegében élő magyar nyelv alakulására még fokozottabban illik odafigyelnem. Néhány nyelvjárási vonatkozásról már volt szó az *-ék* toldalék kapcsán. Hadd toldjam meg ezt azzal, hogy a muravidéki népnyelvi megnyilatkozásokból a *-fajta* és a *-képp(en)* jelentkezését eddig csak szórványosan tudtam adatolni (hasonlóképpen KISS i. m. 119, 152).

Az idegen nyelvi környezet viszont bőséges alkalmat kínál a kontrasztivitásra. Noha az e típusú vizsgálatok elméleti megalapozottságáról megoszlanak a vélemények, az oktatás gyakorlatában — szerintem is — tanulságosnak, szemléletgazdagítónak bizonyul a nyelvi összevetés (l. SZATHMÁRI i. m. 48). Ha most csupán az előbbiekből kiemelt nyelvi jelenségek szlovén vonatkozásaira tekintünk ki, nagyvonalakban a következőket hozhatjuk szóba. A *fajta* lexémának és a *-fajta* toldalék-morfémának a szlovén nyelvben különböző (jelentésükben esetleg érintkező) szóképzési egységek felelnek meg. Többnyire eltérnek egymástól mondatba való beágyazódásuk szerint is: *To je vrsta mize* 'Ez egy asztalfajta' — *To ima oblíko (fasono) mize* 'Ez olyan asztalfajta', szó szerint: Ennek asztalformája (-szabása) van (vö. ANTON GRAD, Francosko—slovenski slovar. Ljubljana, 1990. 516, 551). Az általános és a szociális többes szám kifejezésére a szlovén nyelv csak egy alakot használ a muravidéki magyar nyelvjárásban tapasztaltakhoz hasonlóan: *Kovačevi* 'Kovácsék, Kovácsok' (vö. JOŽE

TOPORIŠIČ, Slovenska slovnica. Maribor, 1991. 148). A *-képp(en)* funkcióra pedig előljárósós, *mint* kötősós vagy igeneves szerkezetet alkalmaz: *Knjigo je dobil za darilo | kot darilo | podarjano* 'A könyvet ajándékképpen / mint ajándékot / ajándékozva kapta' (K. B. és Z. G. szlovén anyanyelvű adatközlők nyomán).

Az összevetés a két nyelv szerkesztési mechanizmusának elég nagy eltérését mutatja, amely bizonyára a magyar uráli és a szlovén indoeurópai jellegével függhet össze. Az *-ék* toldalékos alak muravidéki magyar és szlovén megfelelőinek szerkezeti hasonlósága viszont elgondolkasztató talán a nyelvi interferencia szempontjából is (vö. KONTRA MIKLÓS: MNy. LXXVIII, 93).

Egyébként ahhoz képest, hogy számos európai nyelvben lényegesen megcsonkult az esetragok rendszere, a szlovén irodalmi nyelv az egyes, a kettes és a többes számban is elég szigorúan őríz hat-hat esetet. A duális azonban a beszélt nyelvben már gyakran összerosódik a többes számmal, mint ahogy néhány nyelvjárásban több esetrag is egybeesik (l. VERA REMIC-JAGER, Slovenski jezik. Maribor, 1981. 160). Ez tulajdonképpen ugyanolyan értékű mozgás, mint amilyen a magyarban bizonyos szavak toldalékká agglutinálódása. Csak ellenkező irányú, hiszen az egyes végződések elerőtlenedésével a prepozícióknak, vagyis az analitikus formáknak az erősödése jár együtt a szlovénban. Tehát e viszonyítás felől is hangsúlyozódik nyelvünknek az a szintetikus természete, amelynek megfelelően próbálnak meg elhelyezkedni az átmeneti formák a nyelvi rendszerben.

3. Rövid összefoglalásul hadd fejezzem ki abbéli reményemet, hogy a szakmai teljesítmények nyomon követése, a nyelvhasználat figyelése, amelyre hozzászólásom is igyekezett támaszkodni, a maga szerény módján hozzá tud járulni valamivel hallgatóink grammatikai szemléletének fejlesztéséhez, nyelvhasználatának tudatosabbá tevéséhez.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Az álikerszók

1. Az álikerszók kategóriájáról. — Nem mindig könnyű megállapítani, hogy mi tekinthető ikerszónak, és mi nem. Erről tanúskodik TECHERT JÓZSEF aggodalma is (MNy. XXXVIII, 265—7). Szerinte ugyanis az összetétel és az ikerítés megkülönböztetéséhez az az alap, hogy „az összetételnek mindkét tagja, az ikerszónak meg legfeljebb az egyik tagja használható külön szóként, meglehetősen változó” (i. h. 265). A változás egyik típusát a *típeg-topog*-féle ikerszókban látja. Ezeknek egyik komponense, bár eredetileg saját élete és jelentése nem volt, de toldalékot véve fel, „jelentős szóból szintén jelentést szív magába, s később önálló szóvá lesz” (uo.), vagyis ikerszóból mellérendelő szóvá válik. A másik típus az éppen ezzel ellenkező irányú folyamat eredményeként jön létre: mellérendelésből ikerszó lesz analógia hatására a párhuzamos hangzás kedvéért: *ízzé-porrá* > *ízzé-porrá*, *szedett-vett* > *szedett-vedett*, *Tolnát-Baranyát* > *Toronyát-Baranyát*, *térül-fordul* > *térül-férül* (i. h. 266). SZEMERE GYULA is (MNy. LXXIV, 37) figyelmeztet sajátos esetre, amikor a mai nyelvtudat és a történeti megítélés eredménye nem vág egybe, de ő maga rögtön el is vágja ezt a nyelvészeti gordiuszi csomót, mert ikerszónak tekint minden kételemű, hangalaki hasonlóságot mutató szót.

Véleményem szerint átmeneti jelenségként célszerű említeni a *típeg-topog* és az *ízzé-porrá*-féléket, hiszen ez nagyon is összhangban van a nyelv folyamatos változásával. Erre az átmeneti kategóriára az álikerszó fogalmát az MMNyR. meghatározása (I, 433) szerint használom: vagyis az álikerszó két olyan önálló szó egybekapcsolásával keletkezik, amely

alak és jelentés tekintetében is hasonló. Ennek alapján a TESz. forradásos ikerítésűnek magyarázott szavait álikerszónak minősítem, mint ahogy ezt teszi a MMNyR. is (I, 434).

A mellérendelésnek gyakori válfaja az álikerszó, vagyis hasonló hangzású szinonimák összekapcsolódása a tartalmi fokozás kedvéért. Amennyiben két, a köznyelvben is ismert szó forrt össze (például: *nyihog-vihog* 'pajzánkodva *ihog-vihog*'), könnyű kizárni az ikerszók csoportjából. Azonban az első hallásra ikerszónak vélt, 'megcsonkított, csonka' jelentésű *csonkabonka* keletkezéséről már nehezebb állást foglalni. A TESz. szerint a *csigabiga* típushoz hasonlóan az utótag játékos változata az előtagnak. Az ÚMTsz. szerint a *bonka* önálló alakú és 'béna' jelentésű szó, és összetétel formája a *csonka-bonka*. Tehát két rokon értelmű és hasonló hangtani felépítettségű, önálló szó forrt össze mellérendeléssé, hiszen nehéz elképzelni, hogy a tájnyelvet beszélők is ne használnák a köznyelvi *csonka* szót, a *bonká-t* pedig képtelenség lenne feltételezni ikerítést kiváltó tagnak, mert nem felel meg a szokásos ikerítési szabályszerűségeknek. Ennek az utótagnak ugyanis csak hangrendváltásos vagy hangzövesztéses ikerítése képzelhető el (például: *binke-bonka, onka-bonka*, márpedig ilyen nincs).

Az általam idesorolt szavak sem alkotnak egységes csoportot, hiszen egy részük a tájszótárban van adatolva, míg másik részük a költői nyelvből származik. Az utóbbiak tehát egyedi szóalkotások, egyszeri előfordulásúak is lehetnek, amikor a költő a nyelvi játék kedvéért ikerszót kíván alkotni az ikerítés ismert szabályai alapján, de a képződményt mégsem minősíthetjük mindig annak, mert véletlenszerűen egybeeshet két szinonim szó álikerszóvá való egybekapcsolódásával (például: *surrog-burrog, ümmög-bümmög*).

De én még a tájszótárban adatolt formákat sem tartanám azonos kategóriába sorolhatónak, hiszen némelyik forma létét csak egyetlen adat bizonyítja (például: *girbe*), míg más hangsorok gyakoriságuk miatt nyilvánvalóan független alakúak (például: *cserreg*).

Vélekedésem szerint szemantikailag több típusú szó tartozik az álikerszók közé:

1. Két olyan etimológiailag önálló szó kapcsolódik egymáshoz, amelynek a) jelentése és hangalakja is hasonló (*recseg-ropog, sűrög-forog, csetlik-botlik, sír-ré, fúr-farag*); b) hangalakja bár ikerszóra emlékeztető hangvonatkozásokat mutat, de a szavak jelentése nem hasonló, csak asszociatív úton kapcsolódik össze (*hegyes-begyés, hetyke-betyke*). Ugyanis a TESz. szerint a *begyés* azért vonható a 'kevélyesség' fogalomkörébe, mert „szerepe a lelki magatartásnak egyik jellemző testi kísérőjelenségén: a mell kidüllesztésén alapul” (vö. még PAIS: MNy. V, 275).

2. Etimológiailag feltételezhetően összetartozó, a) hasonló hangzású szinonim szavak tapadnak össze a jelentés erősítése kedvéért (*biceg-bocog, bódorog-bódörög*); b) vagy az eredetileg játékos hangváltozatként szereplő, jelentéstelen elem jelentéssel telítődik, kiválva az ikerszóból önállósodik, és így a jelen állapotra már álikerszóvá válik (*illeg-billeg, izeg-mozog, típeg-topog*).

Az álikerszók csoportosítását aszerint képzeltem el, hogy milyen ikerítési szabályszerűségekre emlékeztetnek. — Az ikerszók nagyszámú csoportját alkotják a palatális—veláris hangrendváltás útján keletkezők. Ezekhez hasonlók a mély—magas hangrendű szinonimapárokból alakult mellérendelő összetételek, például a *bicebóca*, amelyről azt írja a TESz., hogy a hangulatfestő eredetű *biceg* családjába tartozó *bice* melléknévnek és *bóca* (*boca*) alakváltozatának kapcsolatából keletkezett. Hasonlóak még: *biceg-bocog, biceg-bócog, bicergő-bócorgó, bickés-buckás, bigyeg-bugyog, bódorog-bódörög, cefet-cafat, cifri-cafri, cikli-cakli, cift-cafat, cifreng-cafrang, cipreng-caprang, deredarál, endeleg-andalog, filit-falat, jek-juk, ketekutat, lik-luk, lyik-lyuk, pecek-pocok, picces-puccos, piheg-páhog, retyerutya, setteg-suttog, tepseg-tapsog, tegye-totya, típeg-topog, típe-topa, típe-tupa, típegő-topogó, típi-topi, tip-top, tip-topog, títye-totya, zene-zuna, zenge-zunga*. Bár kétségtelenül igaza lehet a MMNyR.-nek, amikor azt állapítja meg: „Ugyanabban a nyelvi közösségben ritkán él együtt tartósan egy-egy hangrendi párhuzamnak mindkét tagja; inkább csak akkor, ha a különféle jelentés-

árnyalatok közül az egyik lassan az egyik, a másik a másik alakváltozathoz tapad, más szóval ha az alaki kettősséghez jelentésmegoszlás is társul” (I, 465).

Az ilyen típusú összetétellel válás jórészt a párhuzamosan egymás mellett élő magas és mély hangrendű alakpárok létéből fakad, például: *bicereg* 'biceg, sántikál'; *bőcörög* 'botorkál; bizonytalanul lépked'; *bőcörög* 'támolyog, lépked'; *bocorog* 'kószál, csetlik-botlik'; *bőcorog* 'jön-megy, csetlik-botlik'; *bizseg, bezseg* és *bozsoz* 'pezseg, hemzseg'.

Más típusú hangrendváltások is hozhatnak létre szórványosabban ikerszóra emlékeztető áliker szókat. Palatális—vegyes oppozíciót mutatnak a következők: *ciklicakli, ciklis-caklis, csetepaté, csihé-csuhé, csihé-puhi, csiricsaré, csitri-csutri, hebrehubri, hebrhubri, típi-topi*. Palatoveláris—veláris ellentét jellemző a következőkre: *csivirgős-csavarogós, csiszog-csoszog, firtat-fartat, gyimákol-gyomákol, nyifog-nyafog, nyivog-nyávog*.

Az ikerítést idéző mássalhangzós — (többnyire) labiális mássalhangzós szókezdet áll szemben a következő áliker szókkal: *cihog-vihog, csatak-latyak, cseneg-zeneg, csergős-bergős, csereg-bereg, cserreg-berreg, csicseri-ficseri, csicsóka-picsóka, csilleng-billeng, csonka-bonka, csög-bog, csög-bög, csörgő-börgő, csörgős-börgős, csörgött-börgött, csörög-börög, fittyent-pütyent, görög-börög, hecki-pecki, hegyes-begyés, hínnyog-vinnyog, hurrogás-burrogás, kecefecél, kencse-fencsél, kotorászva-botorászva, kurrog-burrog, kicsi-ficsi, lityi-fityi, nyihog-vihog, rotyog-fotyog, surrog-burrog, süрге-fürgén, szotyog-motyog, szotyori-motyori, szösz-pösz, szöszke-pöszke, szuszimuszi, szuszog-muszog, tutyimutyi*.

A mássalhangzó-oppozíció hangrendváltással (*cine-bura, csatapaté, csetepaté, csög-bog*) és magánhangzó-változtatással is kombinálódhat (*fütyent-pütyent, kecefcice, kecefcél, szuszog-maszog, vápa-hupa, vápa-hupás*).

Nagyon sok illabiális—labiális alakváltozatú és rokon jelentésű szó él egymás mellett a tájnyelvben: *hencereg ~ höncörög, hencsereg ~ höncsörög, henderget ~ höndörget, henderikáztat ~ höndörikáztat, hendereg ~ höndörög, hengerget ~ höngörget, hengeri ~ höngöri, hengereg ~ höngörög, hentergő ~ höntörög, hentes ~ höntös*. Nem csoda hát, ha az ikerítés jellegzetességeit fedezhetjük fel sok olyan ikerszónak tetsző hangsorban, amely ajakréses és ajakkerekítéses magánhangzójú, szinonim alakpárokat kapcsol össze: *billegett-büllögött, cserren-csörren, csireg-csörög, csirimpel-csörömpöl, csirimpős-csörömpős, diceg-döcög, dīng-dōng, dīngő-dōngő, fitty-füty, fittyem-fütyöm, girbegörbe, gircses-görcsös, girhes-görhes, gyíngy-gyöngy, nyefeg-nyöfög, tetyeg-tötyög*.

Az ikerszónak az elő- és utótagja gyakran épül vokális és (többnyire) labiális mássalhangzó oppozícióra. Az ilyen típusú ikerítésre emlékeztetnek a következő tájnyelvi, párhuzamosan egymás mellett élő, rokon értelmű szavak kapcsolatából alakult áliker szók: *áj-váj, akadozik-bakadozik, icog-icog, illan-villan, illeget-billeget, ityeg-fityeg, izeg-zizeg, izgat-bizgat, izgat-mozgat, izger-nyizger*.

Minden egyes ikerszónak tűnő alakulat esetében az értelmező, a táj-, és a történeti-etimológiai szótár tanulmányozása után lehet csak megállapítani, valódi iker- vagy áliker szóról van-e szó. Sőt még akkor is gondot jelent, hogy a játékos formának az ikerítésből utólag önállósodó része miatt ikerszónak vagy áliker szónak kell-e tekinteni. A tájszótárak különösen megnehezítik a döntést, mert ezek a szótárak nem jelzik eléggé pontosan az adatok első előfordulásának időpontját, így a tájszavak esetében sokszor nyitott kérdés, hogy párhuzamosan egymás mellett élő alakok forrtak-e össze, vagy a játékos szóalakítású vonódott-e el, és vált jelentéssé.

Az áliker szóknak jellegzetes morfológiai sajátosságuk az, hogy a toldalékokat mindkét elemükhöz hozzákapcsolják. Ez abból is fakad, hogy az idetartozó szavak jórészt igék. Mivel rokon értelmű szavak forrnak össze áliker szóvá, új jelentés ritkán keletkezik az alapalakokhoz képest. Stilisztikai szerepük hasonló az ikerszókéhoz, vagyis játékos, tréfás hangulatot, fokozást, elaprózottságot érzékeltetnek.

Az álikereszó felismerhető arról, hogy benne két olyan egymástól független alakú és önálló jelentésű szó kapcsolódik össze mellérendelő összetétellel, amelynek elemei rokon értelműek és hasonló hangtani felépítettségűek. Ezzel szemben a valódi ikereszó olyan kettős tagolású szóalak, amelyben szemantikai szempontból vagy az elő-, vagy az utótag önálló jelentésű, de olykor egyik komponensnek sincs önálló jelentése. Morfológiailag a jelentéses rész szabad morféma, az ikerítéskor keletkező másik elem, az ikerítmény olyan egyvedi, kötött morféma, amely játékos hangalaki változata az ikerítést indukáló jelentéses alaptagnak. Ez az önállótlan jelentésű és alakú komponens önmagában szótári egységként nem állhat. Az eltérő ikerítési módoknak megfelelően az ikereszó elemei között különböző hangtani egymásra vonatkozások keletkezhetnek.

Kétségtelenül léteznek azonban bizonytalan, az összetett szó és az ikereszó típusába egyaránt besorolható szavak. Ilyen esetekben a vitathatóság az adott szó etimológiai feltárhatatlanságából fakad. Ezt nehezen pótolja a fonetikai, morfológiai, szemantikai analízis, de a vizsgálat a szó történeti feltárásának hiányában mégis adhat elfogadható hipotézist.

2. Az álikereszók példatára. A) Mássalhangzó—mássalhangzó kontraszt esetleg hangrendváltástól kísérve: *cihog-vihog* ige 'nevetgél' (*cihog* 'nevetgél, vihog') ÚMTsz. || *cine-bura* fn < a csüdözés nevű gyermekjátékban mondják > (*cine* fn 'a feldobott csüd a bütykére esik vissza' + *bura* fn 'a feldobott csüd két bütyke felfelé áll') ÚMTsz. || *culabula* fn 'holmi, ringy-rongy' (*cula* 'ruha' + *bula* 'rendetlenül') ÚMTsz. || *csatak-latyak* fn 'lucok, sár' (*csatak* 'lucok, sár' + *latyak* 'híg sár') ÚMTsz. || *csatapaté* l. *cselepaté* 'civakodás, perpatvar' (1. tag < *csatog, csetteg*, 2. tag < *pattan, patlog*) ÚMTsz.; TESz. || *cseleg-zeneg* ige (*cseleg* 'cseng' + *zeneg*: a tövokális még nem esett ki, vö. BENKŐ LORÁND, A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Bp., 1984. 166) ÚMTsz. || *csereg-berereg* l. *csörög-börög* vö. *cserreg-berreg* || *csergős-bergős* l. *csörgős-börgős* (*cserereg* ~ *csörög* + *berereg* ~ *berreg*) ÚMTsz. || *cserreg-berreg* ige 'csörög' (*cserreg* 'lár-mázik, csörög' + *berreg* 'morog; brekeg a béka') ÚMTsz. || *csetebota* mn 'ügyetlen, csetlő-botló', fn 'vminek a selejtes része' (< *csetlik-botlik*, TESz.: *csetlik* = *botlik*) ÚMTsz. || *csetepaté* fn l. *csatapaté* ÚMTsz. || *csicserei-ficserei* (*csicsereg* + *ficsereg* 'csicsereg') Faragó József—Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Bukarest, 1982. 200 (2) || *csicsóka-picsóka* fn 'csicsóka' (*picsóka* 'csicsóka') ÚMTsz. || *csihé-csuhé* ~ *csihé-puhé* l. *csihé-puhi* msz és fn ÚMTsz. (TESz.: *csihé* < *suhog, suhint* + *puhi* < *puhog, puhol* 'püföl') || *csilleng-billeng* (*csilleng* 'kis fürtnyi' + *billeng* 'kicsi szőlőfür') Faragó—Fábián i. m. 391 || *csönkabonka* mn és fn 'több helyen megcsönkított, töredezett' (*bonka* 'béna') ÉrtSz.; ÚMTsz. || *csög-bog* mn 'kicsi, fejlődésben, növésben elmaradt; beteges, sánta, ügyetlen, esetlen' (*csög* 'kicsi, fejlődésben növésben elmaradt' + *bog* 'csomó, bütyök') ÚMTsz. || *csög-bög* mn ~ *csög-bog* ÚMTsz. || *csörgőbörgő* (*börgő* < *berreg*) ign ÚMTsz.; Ákom, bákomp, berkenye. Magyar gyermekköltészet. Bp., 1985. 27; Faragó—Fábián i. m. 389 || *csörgős-börgős* mn ÚMTsz. || *csörgött-börgött* (a szarka) Dénes György: Bükfka makk. Bratislava, 1987. 25 || *fittyent-pittyent* (*fitytyent* 'csettint' + *pittyent* 'szájpadlással pattint') TESz.; ÚMTsz. || *fittyent-pittyent* l. *fittyent-pittyent* ÚMTsz. || *görög-börög* (*görög* 'dörög' + *börög* = *berreg* 'morog, brekeg') Dénes György i. m. 59 || *heckipecki* mn 'hetyke, büszke, cifrázkodó' (*heckes* 'hetyke, büszke' + *peckes* 'hetyke, kevély') ÚMTsz. || *hegyes-begyés* mn 'hetyke, büszke' (*hegyes* 'hetyke, büszke' + *begyés* 'nagy mellű') ÚMTsz. || *hinnyog-vinnyog* ige 'elfojtva nevetgél, ihog-vihog' (*hinnyog* 'elfojtva nevetgél, vihog' + *vinnyog* 'nyöszörög, nyafog, vihog') ÚMTsz. || *hurrogás-burrogás* fn 'zúgás' (*lehurrog* 'indulatos kiáltással elhallgattat' + *burrog* 'dorombol, dünnögő hangot ad') ÚMTsz. || *kecefice* mn 'sántikáló, rátarti' (elvonás a *kecfece*-ből) (MTsz.: *kecél* 'négykézláb mászik, csúszik'

+ *ficé* 'sánta') TESz.; MTsz. || *keceficél* ige 'összeviszsa jár, zagyvál' (*kece* < *kecel* v. *kecmereg* + *ficél* < *fincol*) MTsz. || *kencse-fencsél* ige 'mázol' (MTsz.: *kencs* 'kenőcs' + *fen* 'ken') MTsz. || *kotorászva-botorászva* (*botorász* 'lassan megy, botorkál') Kormos István: Mese Vackorról, egy pisze kölyökmackóról. Bp., 1978. 30 || *kurrog-burrog* (TESz.: *kurrog* 'mély, berregő morgásszerű hangot ad' + ÚMTsz.: *burrog* 'a macska dorombol; éhes disznó dünyögő hangot ad') Én nem tudom miért (Válogatás gyermekversekből). Gödöllő, 1988. 31. || *licsi-ficsi* mn 'locogó, fecsegő' (*licsi* 'locogó, fecsegő' + MTsz. *ficsereg* 'csicsereg a fecske') MTsz. || *lityi-fityi* mn 'értéktelen, hiábavaló' (MTsz.: *lityő* 'hitvány' + *fittyet* vet 'ügyet sem vet rá, semmibe veszi') TESz.; MTsz. || *nyihog-vihog* ige 'pajzánkodva ihog-vihog' MTsz. || *rotyog-fotyog* ige 'rityeg-rotyog' (*fotyog* 'foty hangot ad') MTsz. || *surrog-burrog* (*surrog* 'morog' + *burrog* 'dorombol') Nefelejes (Szép magyar versek kisiskolásoknak). Bp., 1981. 140 || *sür-ae-fürgén* (CzF.: *sürgén* 'gyorsan forgolódva') Szilágyi Domokos: Medve-lakodalom. Bp., 1990. 12 || *szotyog-motyog* 'tesz-vesz, babrál' (*szotyog* 'szortyog, potyog' + *motyog* 'pepecsel, babrál, keresgél') MTsz. || *szotyori-motyori* mn 'alamuszi, tedd-ide-tedd-oda ember' (l. *szotyog* + *motyog*) MTsz. || *szósz-pősz* mn 'szószke, nagyon szóke, kenderforma hajú' MTsz. (ÉKSz.: *szósz* 'szószke (haj)' + *pősz* 'szósz, csepű') || *szuszi-muszi* mn 'kis szuszogó, alamuszi, élheterlen' (*szuszi* < *szuszog* + *muszi* 'álmos, lassú dolgú') MTsz.; ÉrtSz.; TESz. || *szuszog-maszog* ige 'pizsmog' (*szuszog* 'pizsmog' + *maszog* 'pizsmog') MTsz. || *szuszog-muszog* ige 'pizsmog' (*szuszog* 'pizsmog' + *muszog* 'pizsmog') MTsz. || *totyog-motyog* 'tityeg-totyog' (*motyog* 'pepecsel') MTsz. || *tyutyi-mutyi* (TESz.: < *totyog* + *motyog*) Tóth Éva: Kámfor Benedek. Bp., 1986. 17 || *vápa-hupás* mn 'gidres-gödörös' (TESz.: összetétel; MTsz.: *vápa* 'gödörös bemélyedés').

B) Hangrendi oppozíció: *bicebóca* mn 'sánta, esetlen' (*bice* 'kissé sánta' + *bocog* ige 'lassan jár') ÚMTsz. || *biceg-bocog* ige (*bocog* 'lassan jár') ÚMTsz. || *biceg-bócog* Buda Ferenc: Kócmadzag. Bp., 1979. 11 || *bicergő, bécorgó* Kiss Benedek: Csiga, csiga, facsiga. Kecskemét, 1976. 17 || *bigyeg-bugyog* ige 'jétel/lassan, egyet-egyet buggyanva fő' (*bigyeg* 'lassan, kényeskedve megy') ÚMTsz. || *bickés-buckás* mn (*bickés* 'buckás') ÚMTsz. || *bódorog-bődörög* ige (*bódorog* 'kóborol, kószál, csavarog' + *bődörög* 'kóborol, kószál, csavarog') ÚMTsz. || *cefetcafát* fn 'ringy-rongy' (*cefet* 'ruhafoszlány, piszkos, hitvány' + *cafát* 'rongydarab, hitvány') ÚMTsz. || *cifricafri* mn 'cifrálkodó, hivalkodóan öltözködő (nő)' (*cifri* < *cifrit* 'cifrázattal díszít' + *cafri* < *cafrang* 'bojtos dísz') ÚMTsz. || *cifreng-cafrang* fn 'ringy-rongy' (*cifreng* < *cifrit* 'cifrázattal díszít' + *cafrang* 'bojtos dísz, tépett rongy, lucok, rossz erkölcsű nő') ÚMTsz. || *cikli-cakli* fn 'apró, kis része, részlete valaminek' (*cikli* v. *cvikli* 'ék alakú betoldás a szoknyába' + *cakli* 'cakk, hajhullám') ÚMTsz. || *ciklis-caklis* mn SzegSz. || *cipreng-caprang* fn l. *cifreng-cafrang* ÚMTsz. || *csetteg-cattog* ige (*csetteg* 'csettintget') ÚMTsz. || *csihé-csuhé* ~ *csihé-puhé* l. *csihé-puhi* || *csiricsaré* mn 'tarka, hitvány, fecsegő, szeleburdi', fn 'értéktelen, cifra holmi, üres beszéd, szedett-vedett népség, kotyvalék' (*csiri* < *csiripel* + *csaré* < *csárma*, *csárog* 'lármás, károg') ÚMTsz. || *csiszog-csoszog* ige 'csiszog-csoszog' (*csiszog* 'nyiszorog, nyikorog') ÚMTsz. || *csitri-csutri* mn 'kicsi, apró-cseprő', fn 'aprónak maradt gyermek' (*csitri* 'kicsi' + *csutri* 'kicsi') || *csivirgós-csavargós* mn 'kacsakaringós, tekervényes' (*csivirgós* 'csavargós') ÚMTsz. || *deredarál* ige 'fecseg, hadar' (SzegSz.: *derél* 'fecseg' + *darál* 'egyhangúan beszél') TESz. || *endeleg-andalog* ige (*endeleg* 'tétlenül jön-megy, nézelődik') ÚMTsz. || *filítfalat* fn 'kis darab, kis falat ennivaló', mn 'apró-cseprő' (*filít* 'kis darab, kis falat ennivaló') ÚMTsz. || *firtat-fartat* ige 'vallat, faggat' (*firtat* 'vallat, faggat' + *fartat* 'faggat') ÚMTsz. || *gyimákol-gyomákol* ige (*gyimákol* 'gyömöszöl' + *gyomákol* 'gyömöszöl') ÚMTsz. || *hebrehubri* mn 'gyorsan, hadarva beszélő' (*hebre* 'gyors beszédű,

hadaró' + *hubri* 'gyorsan, hadarva beszélő') ÚMTsz. || *hebrihubri* mn 'gyors beszédű, hadaró' (*hebri* 'gyors beszédű, hadaró') ÚMTsz. || *jek-juk* fn 'lik, lyuk' MTsz. || *ketet-kutat* ige (*ketet* 'kutat, turkál') MTsz.; ÉrtSz. || *lik-luk* fn 'sok lyuk, zeg-zug' MTsz. || *lyik-lyuk* (*lyuk* ~ *lyik*) Ákom, bákomp, berkenye 168 || *nyivog-nyávog* ige 'nyivákol' (*nyivog* 'nyivákol') MTsz. || *pecek-pocok* fn 'egyenes tartású és növésű, tömzsi kis gyerek' (a *pecek* és *pocok* is gúnyos: 'kicsiny gyermek, alacsony, tömzsi ember') MTsz. || *picces-puccos* mn 'cifrán öltözött' (*picces* 'cifrán öltözött' + *puccos* 'cifrán öltözködő nő') MTsz. || *piheg-páhog* ige 'liheg, piheg, lelkendez' (*piheg* 'liheg' + *páhog* 'piheg') MTsz. || *retyerutya* fn 'fecsegés' (*retyeg* 'a béka brekeg' + *rotyog*) MTsz.; TESz. || *retyerutyal* ige 'fecseg' TESz.; MTsz. || *setteg-suttog* ige 'súg-búg' (*setteg* 'susog, suttog') MTsz. || *tepsog-tapsog* ige 'ide-oda tappog' (*tepsög* 'tapog, tappog, tapos' + *tapsogó* 'tappogó') MTsz. || *tipeg-topog* Tordon Ákos: Libabuli. Bp., 1979. 4 || *tipe-topa* (*tipeg-topog* igenévképzős alakja) Faragó—Fábián i. m. 314 || *tipi-topi* 'tipegés-topogás' <a gyermek és az öregember bizonytalan, lassú lépegetéséről mondják> || *típ-topog* Jankovich Ferenc: Rügyfakasztó Benedek. Bp., 1984. 8 || *zenebona* fn (a *zeng* + *bong* tövéből alkotott igenéből) TESz.; ÉrtSz. || *zene-zuna* 'zaj, zajongás' (*zunál* 'zajosan tereferél') MTsz. || *zenge-zunga* fn 'zenés mulatság, víg tor; zaj, zajongás' (*zung* 'zúg, búg, surrog, zümmög. zeng, lármáz') MTsz.

C) Illabiális—labiális kontraszt: *billegett-büllögött* (*billeg* ~ *büllög*) Kányádi Sándor: Tavasz tarisznya. Bp., 1982. 19 || *diceg-döcög* ige 'döcög, ballag' (*diceg* 'döcög') ÚMTsz.; Faragó—Fábián i. m. 171; Varázstrombita. Bp., 1988. 49 || *ding-döng* ige 'zümmög' (*ding* 'döng') ÚMTsz. || *dingő-döngő* Szalai Borbála: Giling-galang csengettyű. Uzgorod, 1980. 88 || *cserren-csörren* (*cserren* ~ *csörren*) Dénes György i. m. 23 || *csirimpős-csörömpős* mn <betlehemes játék szövegében> ÚMTsz. || *csirimpel-csörömpöl* ige <betlehemes játék szövegében> (*csirimpel* 'csiripel' + *csörömpöl* 'fecseg') ÚMTsz. || *fittyem-füttöm* (MTsz.: *fitty* ~ *füttü*) Jankovich Ferenc i. m. 74 || *fitty-füttü* Varázstrombita. Bp., 1988. 54 || *gircses-görcsös* mn 'nagyon görcsös /bot v. fa/' (*gircses* 'görcsös /fa/' Ákom, bákomp, berkenye 154 || *girhes-görhes* mn 'nagyon sovány' (*girhes* 'köhögős, göthös' + *görhes* 'beteges, sovány, vézna') ÚMTsz. || *gyingy-gyöngy* fn <népköltészetben> 'gyöngy' (*gyöngy* ~ *gyingy*) ÚMTsz. || *nyefeg-nyöfög* ige 'nyifeg-nyafog' (*nyefeg* 'nyafog' + *nyöfög* 'röfög /a disznó/') MTsz. || *te-tyeg-tötyög* ige (*teyeg* 'lassan, nehézkesen jár, totyog' + *tötyög* 'totyog') MTsz.

D) Vokális—konzonáns ellentét: *áj-váj* ige 'sokat áskál' (*áj* 'ás') ÚMTsz. || *áj-vájoz* ige ÚMTsz. || *akadozik-bakadozik* ige 'akadozik' (*bakadozik* 'akadozik') ÚMTsz. || *icog-vicog* ige 'nevetgél' (*icog* ~ *vicog*; *vicog* 'bizonyos hangot hallat') ÚMTsz. || *illan-villan* ige 'villan' (*illan* 'hirtelen megvillanva lesújt vmi') ÚMTsz. || *illeg-ballag* ige 'lassan, ráérősen jár-ke' MTsz. || *illeg-billeg* 'magát illegetve lép-ke, kecsesen billeg' ÉrtSz.; TESz.; Kormos István i. m. 30; Szalai Borbála i. m. 56, Cspikebokor, cspikeág. Uzgorod, 1986. 85; Simon István: A sümegi vadgesztenyék. Bp., 1979. 36; Varázstrombita 62; Vasvári István: Tíz kicsi ló. Bp., 1964. 26; Körhinta (Mai magyar költők gyermekversei). Bp., 1977. 33; Ladogai pagoda (Versek gyerekeknek) Bp., 1970. 39; Jékely Zoltán: Csodamalom Küküllőn. Bp., 1978. 66; Weöres Sándor: Egybegyűjtött írások. Bp., 1975. I, 201 || *illeg-et-billeg-et* Móricz Zsigmond: Állatmesék. Bp., 1980. 6; Zöld levelecske (Versek gyerekeknek) Bp., 1967. 110 || *illeg-et-billeg-et* 'kényeskedve, magát riszálva jár-ke' (*illeg-et* 'illesztget, igazgat') ÚMTsz. || *ityeg-fityeg* ige 'lazán rögzítve himbálódik, lóg' (*ityeg* 'fityeg') ÚMTsz. || *izeg-mozog* ige 'nyugtalanul mozgolódik, fészkelődik' (SzegSz.: *izeg* 'mozgolódik') ÉrtSz.; TESz.; ÚMTsz.; Varázstrombita 61; Petrik József: Nyolcszínű szivárvány. Bratislava, 1972. 18 || *izegj-mozogj* Gazdag Erzs: Ringató. Bp., 1974. 25 || *izegnek-mozognak* Körhinta 116 || *izeg-zizeg* Varázstrombita 53 || *izgat-bizgat* (*bizgat* 'ingerel, izgat') ÚMTsz. || *izgat-mozgat* <mondókákban> ÚMTsz. || *izgelődik-mozgolódik* ige 'izeg-mozog' ÚMTsz. || *izger-*

nyizger (*izger* 'vézna, satnya' + *nyizger* 'satnya, beteges') Csoda (Magyar költők versei a gyermekeknek) Bp., 1978. 49 || *izgés-mozgás* fn 'nyugtalan mozgolódás' ÉrtSz. || *izget-mozgat* ÚMTsz. || *izgő-mozgó* A bohóc köszöntője. Bp., 1986. 48 || *izog-mozog* ige (*izeg* ~ *izog*) 'izeg-mozog' ÚMTsz. || *ümmög-bümmög* (MTsz.: *ümmög* 'a víz alatt lévő béka hangja', 'magában dünnög' + ÚMTsz.: *bümmög* 'brekeg a béka') Kórhinta 129.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Az ikerszavak összevető vizsgálatának aktuális kérdései

1. A mellérendelő összetételek konfrontatív vizsgálata kapcsán került sor a szóismétlések, ezen belül a magyar ikerszavak és a nekik megfelelő idegen nyelvi divergens reduplikációk összevető vizsgálatára. A magyar ikerszó kategória ma is több vitatott, teljességgel le nem zárt kérdést vet fel, melynek megoldására csak egy átfogó analízis: több nyelvcsalád hasonló nyelvi elemeinek összevetése adhat lehetőséget. — Egy napjainkban lezajlott kandidátusi vita, amelyen SZIKSZAI LAJOSNÉ magyar ikerszavakat vizsgáló értekezését bírálták el, győzött meg arról, hogy a szakirodalom fehér foltjával állunk szemben, annak ellenére, hogy sok tanulmány foglalkozik e kérdéssel. A tudományos vita összegzése során megerősítést nyert NYIRKOS ISTVÁN azon felvetése, amely az ikerítő összetételek átfogó, több nyelvre kiterjedő vizsgálatát sürgeti. Érvelése során egy eddig közismertnek, általánosan elfogadottnak tartott tézist kérdőjelezett meg a finn és észt nyelv vonatkozásában: ugyanis e nyelvekben lényegesen kevesebb ikerítő összetételt találunk, mint a magyar nyelvben. Ezen aktualitás készlet arra, hogy kutatómunkám eddig elért eredményeiről beszámoljak, amelyek talán hozzájárulhatnak a legfontosabb vitatott kérdések új aspektusból történő megvilágításához.

2. Az egységes terminológia hiánya. — A mellérendelő összetételek szakirodalmának tanulmányozása során egyre inkább világossá vált az a tény, hogy ugyanazon nyelvi entitás elnevezésére különböző terminust alkalmaznak. A magyar szakirodalom a *mellérendelő összetétel* elnevezést adta a kérdéses szóösszetételi csoportnak. Az orosz nyelvű finnugor témájú nyelvészeti munkák a *парные слова* terminust, a német nyelvű munkák a *kopulative Komposita* elnevezést alkalmazzák a kérdéses nyelvi elem jelölésére. A turkológiai munkákban ugyancsak megtaláljuk a két utóbbi terminust, míg a párhuzamos nyelvi entitást vizsgáló orosz nyelvű sinológiai munkákban a *семантические сложения* (szemantikai összetételek) elnevezéssel találkozunk.

G. H. АНАТОВ (Об основных признаках парных слов: СФУ. 1981/2: 81—6) épp az egységes nyelvészeti kategória hiányából fakadó pontatlanságokra hívja fel a figyelmet a mellérendelő összetételek vizsgálata során. A kategória fogalmi jegyeinek pontatlansága a fogalom terjedelmét is pontatlanná teszi, mutat rá АНАТОВ. Példákat hoz a téves besorolásra. A finn *kalaverkko* 'halászhaló (hal + háló)', illetve a tatár *bilbau* 'öv' (derék + kötelék) alárendelő összetételeket hozza példaként, amelyek tévesen a mellérendelő összetételek között kapnak helyet az egyes munkákban. Fontos tehát az adott nyelvi entitás fogalmának, annak tartalmi jegyeinek pontos körülhatárolása, s a nemzetközileg egyaránt alkalmazható terminus létrehozása.

3. A szóismétlés és az ikerítés összefüggései. — A mellérendelő összetételek kérdéskörét illetően az eddig megismert problémán kívül további vitatott kérdések merülnek fel. A mellérendelő összetételek említett problémaköréből, a fogalom tisztázatlanságából fakadóan tovább gyűrűzik a genetikai kérdés megoldatlansága. Nem tekinthető

egységesnek a mellérendelő összetételek és a szóismétlések viszonyával kapcsolatos állásfoglalás. Ez a probléma felmerült az említett kandidátusi vitán is. A dolgozat szerzője genetikailag teljesen elkülöníti és a mellérendelő összetételtől idegen kategóriának tekinti az ikerítő szóismétléseket. Ez a tény azért is szokatlan, mert a szakirodalom eddigi ismerete alapján a nyelvészet különböző ágazataiban a mellérendelő összetételek kategóriájába sorolják a szóismétléseket, az ikerítő szóismétléseket pedig a reduplikáció egyik alcsoportjának tekintik. Ezt az álláspontot fogadja el nyelvészeti szakirodalmunkban BERRÁR JOLÁN (BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 1978. 339: a szóösszetétellel foglalkozó fejezetben) PAIS DEZSŐ máig is érvényes megállapításai alapján (МНУ. XLVII, 143—95). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” kéziratát megismerve azt tapasztaltam, hogy a szóismétléseket a mellérendelő összetételek közé sorolják be nyelvészeink. Ez az álláspont tükröződik egyes összehasonlító finnugor nyelvészeti munkákban is (pl. E. LEWI, *Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung*. Göttingen, 1911.), valamint az egyes monográfiákban, így D. V. CIGANKIN mordvin nyelvtanában (*Грамматика мордовских языков*. Саранск, 1980.).

A turkológiai munkák hasonló módon a mellérendelő összetételeknek megfelelő парные слова vagy kopulative Komposita kategóriájába sorolják a két önálló alkotórészből álló valós összetételeket és a szóismétléseket (MIRZA DZSAFAR, *Об искусственном образовании парных слов: Труды этнографического отд., т. XIV*. Москва, 1900.; Н. КАЙДАРОВ, *Парные слова в современном уйгурском языке*. Алма-Ата, 1958.). A КАЙДАРОВ által említett nemzeti nyelvtanokban (kírgiz: A. БАМАТОВ 1939., nogaj: V. A. БАЗКАКОВ 1940., ojrot: N. P. ДРИВЕНКОВ 1940., kazah: N. Т. ШАУРАНБАЕВ 1948.) egyaránt a mellérendelő összetételen belül a szóismétlésekhez sorolják az ikerítő jellegű reduplikációkat. — Az indológiai művekben (R. TAGORE, *Bangla, Cabdadvaita [37—42], Bhasar ingita' [97—118]* Cabdatattva, Kalikātā. Calcutta, 1921.; SUNITI KUMAR CHATTERJI, *The Origin and Developement of the Bengali Language*. Calcutta, 1926.; A. P. БАРАННИКОВ, *Синонимические повторы в новиндийских языках*. Ленинград, 1928.) hasonló koncepció érvényesülésével találkozhatunk. A tények azt mutatják, hogy nem a besorolást megkönnyítő kényszermegoldással állunk szemben, hanem az egymástól függetlenül felismert törvényszerűség tükröződik hasonló módon a különböző munkákban.

A megismert művek példaanyaga és az indukciós anyag alapján megformált vélemények arra engednek következtetni, hogy jóval bonyolultabb problémakörrel állunk szemben, mint amit egyszerű „pro vagy kontra” véleményalkotással el lehetne intézni. E kérdés mélyebb megismerése a szondázó jellegű összevető vizsgálatnál mélyebb elemzést igényel.

4. A szóismétlések (reduplikációk) és az ikerítések összefüggéseinek problémái. — További kérdésként vetődött fel a kandidátusi vitán az ikerszó és a szóismétlés kapcsolatának megítélése. Az értekezés szerzőjének állásfoglalása szerint az ikerszó és a szóismétlés között semmilyen genetikai kapcsolat nem lehetséges. E megállapítás abból adódik, hogy az értekezés vizsgálati aspektusa elsősorban szinkronikus és monolingvális jellegű, s így nem támaszkodhatott más nyelvek párhuzamos jelenségeinek megfigyelésére. Az az igen gazdag példaanyag, amellyel a szerző a hazai nyelvészeknek e derivációs módozatunkról szóló ismereteit gazdagította, elsősorban funkcionális, stilisztikai elemzést kap. A funkcionális vizsgálat előtérbe kerülése elfedheti a genetikai relációkat. A rokon értelmű szavak alkotta mellérendelő összetételek összevető vizsgálata során ezen jelenségre hívtam fel a figyelmet értekezésemben és tanulmányomban (A szinonim kapcsolatú alkotórészekből álló mellérendelő összetételekről: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia anyaga. Nyíregyháza, 1991. 202—4). A tautologikusnak nevezett összetétel esetében a

funkcionális vizsgálat alapján elsősorban az erősítő, fokozó jelleget, illetve annak kizárólagosságát hangoztatják a nyelvészek.

A szinkronikus és diakronikus szempontok dialektikus egységére épülő vizsgálat segítségével a szóösszetételek új összefüggéseit sikerült feltárni. Az etimológiai vizsgálat rámutatott arra a tényre, hogy az erősítés, nyomatékosító funkció abból adódik, hogy két eltérő származású elem kapcsolódik össze, amely elsősorban nem az erősítést szolgálja. Az ujgur *čöl-yavan* (*čöl* [ujgur] 'puszta' + *yavan* [iráni] 'puszta, pusztaság') összetétel mindkét elemének jelentése azonos, s így nem ad jelentéstöbbletet az összetétel, mint az alkotórészei külön-külön adnának. A magyar *színtiszta* szinonim tagokból álló összetétel esetében is hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Az alkotórészek külön-külön is képesek az összetétel jelentését közölni. A *színigaz* 'való igaz, tiszta igazság', illetve a *színarany* 'tisztá arany' ugyanazt a hamisítatlan, abszolút mértéket képesek jelölni, amelyet a *színtiszta* összetételünk esetében látunk. Ha már valami nem *színtiszta*, az nem lehet se *tiszta*, se *szín* előtagú összetétel által jelölt dolog. (Ezen összetételünk alkotóelemei ugyancsak eltérő származású szavak. A *szín* ismeretlen eredetű, a *tiszta* szláv jövevényszó.) Az itt említett két különböző nyelvből vett példa hasonló törvényszerűséget mutat be. A szinonim jellegű összetétel elsősorban nyelvi kontaktust tükröz, így ezen összetételek elsődleges szerepe a két nyelv közelítése, a kommunikáció elősegítése. A jövevényszavak megerősítését, a befogadó nyelvbe való beépülését szolgálja ez az összetételi mód, de lényegében nem zárja ki az erősítő, fokozó hatást sem, amely e folyamatban nem cél, hanem következmény.

A teljes szóismétlések és az ikerítő jellegű reduplikációk genetikus kapcsolatára funkcionális vizsgálatok kapcsán derül fény, amely jelenség a hangutánzó szavak esetében igen jól tanulmányozható. A komi-permi nyelv (P. М. Баталова, Коми-пермяцко—русский словарь. Москва, 1985.) hangutánzó szavai között megtaláljuk az azonos szóismétléseket: *hor-hor* (37) 'a patak esobogásának utánzása', *gers-gers* (97) 'a haris hangjának (harsogásának) utánzása', *kaž-kaž* (162) 'a recsegés hangjának utánzása', *pił-pił* (393) 'a traktor berregését utánzó hang', *ur-ur* (515) 'morgást utánzó szó'. A teljes azonos szóismétléseken kívül a hangutánzó szók között megtaláljuk az ikerszó jellegű (divergens) reduplikációkat is: *dzurk-virk* (122) 'a nyikorgást utánzó szó', *kuž-kaž* (198) 'a recsegést-ropogást utánzó szó', *tur-pár* (405) 'a zaj, dübörgés hangjának utánzása', *žil-žol* (141) 'a csengést-bongást utánzó szó', *kušik-kašik* (207) 'a köhögés hangjának utánzása'. A komi-permi nyelven kívül hasonló jelenséget figyelhetünk meg az ujgur nyelvi példákon is (И. Н. Наджип, Уйгурско-русский словарь. Москва, 1968.; Н. Кайдаров, Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958. — a továbbiakban КАЈ. jelöléssel). A hangutánzó szavak között megtaláljuk az azonos szóismétléseket: *bik-bik* (233) 'a sűrű folyadék forrását utánzó szó', *čöp-čöp* (KAJ. 157) 'a csöpögés hangját utánzó szó', *duk-duk* (453) 'a tömeg lépteinek zaját utánzó szó', *šur-šur* (158) 'az eső zaját utánzó szó'. A komi nyelvi példákhoz hasonlóan az ujgurban is megtaláljuk a hangutánzó szavak között a divergens reduplikációkat: *daran-durun* (KAJ. 141) 'a csengés-bongás hangjának utánzása', *dangir-dangur* (KAJ. 141) 'a dübörgés hangjának utánzása', *tarak-turuk* (KAJ. 153) 'a zaj, zöreij hangját megjelenítő szó'.

A vizsgált komi és ujgur reduplikációk hasonló funkciót töltenek be, amikor semleges töltésű igékhez kapcsolódva alkotnak szókapcsolatokat. Ezen szókapcsolatokban ugyanazt a funkciót töltik be a teljesen azonos reduplikációk, mint a divergens reduplikációk. Komi-permi példák: *girs-girs kerni* (113) 'girs-girs csinál = kapirgál (az egér)', *purk-purk lebavni* (384) 'purk-purk röpül = röpdös, csapong', *rig-rig seravni* (412) 'rig-rig nevet = kacarászik'. A divergens reduplikációk is szerepelnek a szókapcsolatokban: *dzurk-virk kerni* (122) 'dzurk-virk csinál = csikorog, nyikorog', *kušik-kašik kerni* (207) 'kušik-kašik csinál = köhéssel'. Hasonló szókapcsolatokat figyelhetünk meg az ujgur nyelvben is, ahol a teljes szóismétlések szerepelnek: *big-big külmek* (231) 'big-big nevet = vihog, kacarászik', *bik-bik kajnimak* (233)

'bik-bik forr = bugyborékolva forr', *čip-čip terlímek* (KAJ. 157) 'čip-čip izzad = csepeg róla az izzadság', illetve divergens reduplikációk: *vars-vurs sundarmak* (140) 'vars-vurs eltörök = recsegve-ropogva eltörök', *gizir-guzur kálmák* (568) 'gizir-guzur jön = csikorgó (léptekkel) jön'.

A két nyelv példának párhuzama meggyőző erővel bizonyítja, hogy a teljesen azonos szóismétlés és az ikerszó jellegű (divergens reduplikáció) szoros genetikai kapcsolatban áll egymással. Az ikerítés fonetikai sajátosságai az utánozni kívánt hangjelenség differenciáltabb, meggyőzőbb megjelenítését szolgálják. Az adott esetben a funkcionális jellegű vizsgálat genetikai összefüggésekre mutat rá, a szinonimák alkotta összetételek esetében pedig a genetikai, etimológiai vizsgálat mutat rá eddig kevésbé feltárt funkcionális jegyekre.

Az említett kandidátusi vitán DEME LÁSZLÓ opponensi értékelő véleményében nem fogadta el a szóismétlés és az ikerítés genetikai kapcsolatát tagadó koncepciót. Rámutatott a szóismétlések és az ikerszavak genetikai kapcsolatának lehetőségére, s azokra a mélyebb összefüggésekre, amelyek csak a szinkronia és a diakronia egységét figyelembe vevő kutatási módszerrel tárhatók fel. Utalt az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszéke által szervezett tudományos ülészakon elhangzott előadására, ahol bővebben kifejtette e kérdést.

A szembenálló két vélemény ütköztetését elősegítette volna egy konfrontatív vizsgálat eredményeire támaszkodó érvelés, amely a különböző nyelvek párhuzamos jelenségeire utalva más nyelvek vonatkozásában is megvilágította volna e problémakört. Az ikerítő összetételek terminológiájában a következő kifejezések: *ikerszó*, *Reimwörter*, *Word-echo*, *пуф-муоушеся парные слова* azonos nyelvi entitás különböző elnevezései, amelyek azonos, illetve hasonló fonetikai sajátosságokkal bírnak. E nyelvi entitás genetikai kapcsolatának és a szóismétlésekhez való viszonyának helyes megítéléséhez nélkülözhetetlen a kérdéssel foglalkozó tipológiai munkák ismerete. Itt említem meg az alapműnek számító J. A. GREENBERG: „Universals of Human Language” (Standford Univ. Press, 1978.) című művét, amelynek a szóismétlésekkel, reduplikációkkal foglalkozó fejezetét EDITH A. MORAVCSIK „Reduplicative Constructions” című munkája alkotja. E tipológiai műben MORAVCSIK a reduplikáció egyik változatának tekinti az ikerítő jellegű *kitap mitap* (books and such), *havlu mavlu* (towels and the like) szóismétléseket, s nem tekinti külön nyelvi entitásnak a magyar *csecsebecse*, *cserebere*, *limlom*, *zenebona* ikerszavaknak megfelelő szóismétléseket.

M. F. ALIJEVA (Слова повторы в языках Китая и Юго-Восточной Азии и их проблематика. Москва, 1980.) a kínai és távol-keleti nyelvek reduplikációinak vizsgálata kapcsán rendszerezi e nyelvterület szóismétlő összetételeit. A rendszerezés során képletekkel jelöli az egyes reduplikációs csoportokat. A reduplikációk között foglal helyet tanulmányában a *putar-putar* 'forgás' (*putar* 'forgás') teljes szóismétlés és a *sayur-mayur* 'zöltség' (*sayur* 'zöltség') ikerszó (divergens reduplikáció). A szóismétlés alkotórészeként a reduplikáns (jel: R) és a reduplikátor (jele: r) elemeket jelöli meg. A reduplikáns elem a szóismétlés azon alkotórésze, amely közvetlen kapcsolatban áll a kiindulási gyökkel, de nem kell, hogy teljesen azonos legyen vele. E megfogalmazás lehetővé teszi, hogy a magyar *véges-végig*, *körös-körül*, illetve a MORAVCSIK-műben szereplő *lu ? up* 'it became dry' (lup „dry”), *na ? as* 'it became wet' (nas „wet”) (MORAVCSIK i. m. 309) reduplikációkra egyaránt érvényes képletet formáljon meg M. F. ALIJEVA. Reduplikátornak nevezi a szóismétlés azon elemét, amely a reduplikáns megismétlése révén keletkezik, ahhoz kapcsolódik a szóösszetételben.

A teljes szóismétlést tekinthetjük a reduplikáció alapformájának, képlete $R=r$. Ezen reduplikációs formát a konfrontatív összevetés során megtaláltam az összes vizsgált nyelvben: magyar: *egy-egy*, *nagy-nagy*; komi: *lun-lun* 'naponta', *gers-gers* 'a haris hangjának utánzása'; ujgur: *bülbül* 'csalóány', *bir-bir* 'egy-egy', orosz: *чуть-чуть* 'alig-alig', *уѐл-уѐл* 'ment-ment', *сунуѐ-сунуѐ* 'nagyon kék', kínai: *no-no* 'igenlő beleegyezés' (*no* 'igen'), *fen-fen* 'tömegesen' (*fen* 'sok'), *yi-yi* 'egyenként, egymás után, egy-egy' (*yi* 'egy'); hindu: *khat-khat*

'kopogás', *bay-bay* 'horkolás', *thak-thak* 'vita'. A divergens reduplikációk esetében a következő képletekkel jelöli a teljes formációt: $r = R$ mennyiségileg, $r = R$ minőségileg. E derivációs módozat esetében a minőségi eltérés a fonetikai különbségre vonatkozik. E fonetikai sajátosságok jelentkezhettek a reduplikációk mássalhangzóinak, illetve magánhangzóinak eltérése voltában. Így a magyar: *csecsebecse*, *gizgaz*, *lárifári*, *tarkabarka* hasonló fonetikai jegyekkel rendelkező párhuzamos kategóriáját megtaláljuk a komiban: *guž-važ* (109) 'a tetőről lecsúszó hó zajának utánzása', *dzurk-virk* (120) 'a nyikorgás hangjának utánzása', ujburban: *gungur-mungur* 'csendes, halk', *košul-mošul* 'hevenyészve', *pal-pul* 'csillogó', *lakka-lukka* 'limlom', *šarak-šuruk* 'sustorgás'; hinduban: *gar-bar* 'gidres-gödörös', *gadd-badd* 'rendetlen', *tao-bhao* 'icicipici', *titar-bitar* 'szanaszét lévő'; oroszban: *уурум-бурум* 'limlom', *фузли-мизли* 'tréfa, csíny', *ууры-муры* 'etye-petye', *шахер-махер* 'csalás, huncutság'; kínai: a) *linglóng* 'vékony, finom', *zhǐzhū* 'pók', b) *miǎntian* 'szégyenlős', *qīngtíng* 'szitakötő', *páihauái* 'kószál', *hùndùn* 'káosz'. A kínai divergens szóismétléseket az etimológiailag nem elemezhető szavak csoportjában tárgyalják (*liǎnmiǎnzi*). A mássalhangzók összecsengésén alapuló reduplikációk neve *shuāngshēng*, (a) a magánhangzók összecsengésén alapuló összetételeké *diéyùn* (b).

A felsorakoztatott adatok mutatják az adott nyelvi entitás elterjedtségi körét. Ezen elemek a vizsgált nyelvterületen kívül a németben és az angolban is megtalálhatók, pl. *Zikkzakk*, *Wirrvarr* (német), *hurly-burly*, *hulla-balloo*, *helter-skelter* (angol). A kérdés lényeges elemét alkotja a tipikusság és a mennyiségi mutatók összefüggése. Tipikusnak tekinthető néhány elem megléte esetén az adott derivációs módozat használata? Komoly problémát jelent az egyes nyelvek ikerítő jellegű szóismétléseinek nem kellő mélységű vizsgálata. Ez az oka annak, hogy gyakran általánosító, de nem kellően bizonyított megállapításokra támaszkodnak a nyelvészek, s az általánosítás kiragadott példák alapján történik. Így ha azon megállapításra támaszkodunk, miszerint a finnugor nyelvekre rendkívüli módon jellemző, hogy a szavakat megváltoztatott hangalakban ismétlik meg, csak részizgazságra hivatkozunk.

Elkezdett, de be nem fejezett összevető finn—magyar vizsgálatom kapott igazolást NYIRKOS ISTVÁN opponensi véleménye kifejtése során. Az adatközlése alapján a finn és az észti szókinés esetében nem tekinthető tipikusnak a divergens szóismétlés. A finn nyelvben tizenhat ikerítő jellegű szóismétlés ismeretes, amelyből háromról magam is említést tettem „A mellérendelő összetételek kontrasztív tipológiai vizsgálata” című tanulmányomban (Nyelvészeti Közlemények. Nyíregyháza, 1990. 138—51). A *sikin-sokin* 'összevissza, szanaszét', *nipin-napin* 'üggel-bajjal', *huiskin-haiskin* 'összevissza', illetve a később adatolt *hujan-hajan* 'szanaszét' összetételen kívül finn adatközlőm (Kajaani) újabb elemeket nem tudott nagy mennyiségben szolgáltatni kiegészítendő adattáram számára. Épp az adatok hiánya volt az oka, hogy a finn helyett a komi nyelvet választottam értekezésemben az összevető vizsgálat egyik nyelvének, amely a gyűjtőmunka kezdetétől adatok tömegét tárta elem. A komi divergens reduplikációk, mint a példák is mutatják, fonetikai sajátosságaik (a szókezdő illabiális-labiális mássalhangzók oppozíciója) alapján jóval közelebb állnak a magyar ikerzőkhöz. A germán nyelvekben megtalálhatók ugyan az ikerítő jellegű divergens reduplikációk, viszont pontos vizsgálat eddig még nem foglalkozott velük a teljesség igényével, ennél fogva hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésünkre számukról. A germán szóösszetételek tipológiai munkái szerint a meglévő adatok ellenére ezen mellérendelő összetételek idegenek a nyelvcsaládtól. PAUL ALVRE észti szóismétléseket vizsgáló tanulmánya (Über Bildungsmöglichkeiten der Reduplikationwörter: SFU. 1983/1: 1—19) kiegészíti, s egyben megerősíti a finn-permi ág germán areális kapcsolatú nyelveiről alkotott prekonceptiómat. Az észti csekély mértékben alkalmazza ezen divergens reduplikációkat, sajátos módon az illabiális-labiális oppozíció mellőzésével.

A konfrontatív vizsgálat eredményeként megállapíthatjuk, hogy a magyar, komi, ujjur, hindu összetételek tipikusnak mondhatók, mivel a vizsgált 40—50 000 adatot tartalmazó metszetek elemzése során nyelvenként hasonló mennyiségű adatra leltem. A mennyiségi mutatókon kívül egy lényeges közös minőségi jegyet is megismerhetünk: az illabiális-labiális elemkezdő oppozíció meglétét. Ez hiányzik az említett finn, észt nyelvből, s a kínai esetében sem mondható tipikusnak. Mind a finnugor, mind a török nyelvek alkalmazzák az említett derivációs módozatot, s így nehéz eldönteni, hogy melyik nyelvcsalád hathatott a másakra e nyelvi entitás alakulása tekintetében. A sajátos fonetikai törvényszerűségek is fellelhetők mindkét nyelvcsaládban, s ezek alapján nyelvcsaládon belüli differenciálásra is mód nyílik.

A keleti és nyugati szláv nyelvek e szempontú vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy míg a nyugati szláv nyelvekben elhanyagolhatóan kevés a hasonló derivációs módozatú lexikai elem, addig a keleti szlávban — elsődlegesen az orosz beszélt nyelvben — tömegével fordul elő (vö. D. E. ROSENTHAL, Практическая стилистика русского языка. Москва, 1974.). Az orosz nyelv ikerítő jellegű szóismétlései meglepő módon tipikus finnugor, illetve török fonetikai sajátossággal bírnak. Így vetődhetett fel az említett kandidátusi védésen az orosz ikerítő összetételek párhuzama, illetve tipikus jellege. Világosan kell azonban látnunk, hogy bár a mellérendelő (valós) összetételek tipikusnak mondhatók az oroszban, az ikerítő jellegű reduplikációk túlnyomó többsége jövevénytől tekinthető. A *шурь-бурь* 'összevisszaság' a tatár nyelvből került az oroszba, a *шурь-мурь* 'etyepetye' a törökből. Mindezt N. M. SANSZKIJ orosz etimológiai szótárának adatai alapján jelenthetjük ki. A *фигли-мигли* lengyel eredetű, a *шахер-махер* a németből való SANSZKIJ adatközlései alapján; viszont eddig végzett kutatásom és ZOLTÁN ANDRÁS e kérdésben alkotott véleménye alapján feltételezhető az oroszra gyakorolt jiddis hatás is. ALF GRANNES „Le redoublement turk a M-initial en Bulgar” (Linguistique Balcanique XXI [1978/2.], 37—50) és JURGEN PLÄHN „X.-муйня и тому подобное” (Russian Linguistique II [1987.], 37—41) tanulmánya igen fontos, bizonyító érveket szolgáltat számomra, mivel a divergens reduplikáció során jelentkező illabiális-labiális oppozíciót tipikus jelenségként mutatják be a sémi nyelvek s a törökség vonatkozásában.

5. Összefoglalás. — Az ismertetett problémák, jelenségek azt mutatják, hogy igen összetett kérdéskörrel állunk szemben, amely megoldásához nélkülözhetetlen egy átfogó, mélyreható összevető vizsgálat. A monolingvális kutatásokat a kiragadott tényekre támaszkodó összevető munkák jóval kevésbé segíthetik, mivel csak részgazságokat tárnak fel és közölnek, így a megfelelő orientációs alap hiányában nehéz az előbbre lépés. Az objektív tényfeltárás és a további kutatási célmegjelölés érdekében folytatni kell az elkezdett összevető vizsgálatot, amely újabb adatokkal, további összefüggések megismerésével gazdagíthatja ismereteinket.

PACSAI IMRE

A *-d* képző *Borsod vára* nevében és Anonymus: cap. 18.

BÁRCZI GÉZA szerint a honfoglalás kora és Mohács között néhány ősi képzőnk kihalt, „Így például a valaha rendkívül eleven *-d* kicsinyítő-becéző képző, mely a XIV. századig úgyszólván minden szóhoz, névhez járulhatott. Így személynevekben: *Árpád*, *Buzád*, *Borsod* (erről már Anonymus megjegyzi, hogy a Bors vezértől alapított várat azért nevezték így, mert kicsiny volt);” (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 111). Az Anonymus 18. fejezetében is szereplő *Borsod* PAIS DEZSŐ szerint is a „*Bors* személynév *-d* képzős kicsinyítője. Anonymusnak a szó kicsinyítő szerepére vonatkozó megjegyzése a legelső magyar [tegyük hozzá:

uráli-finnugor] nyelvre vonatkozó megállapítás. — A vár helyét és nevét a Boldva melléki Borsod falu őrzi.” (Gesta Hungarorum Bp., 1975. 142). A passzus eredetiben így szól: *Borsu uero accepta licentia egressus felici fortuna collecta multitudine rusticorum iuxta fluuium Buldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo Borsod eo, quod paruum fuerit*, azaz PAIS DEZSŐ fordításában „Bors pedig, miután elbocsátották, jó szerencsével nekivágott a dolognak, és a nagy számban összegyűjtött parasztsággal a Boldva vize mellett várat építtetett; ezt az a nép Borsodnak hívta azért, mivel kicsiny volt.” (uo., az én kiemelésem). Az 1,7 hektár területű földvár, kissé megviselve bár, de ma is áll, és az 1896-ban, majd 1926-ban végzett ásások után 1987 óta rendszeres feltárások folynak a területén (NOVÁKI GYULA—SÁNDORFI GYÖRGY, A történeti Borsod megye várai. Bp.—Miskolc, 1992. 29—30. és a 31. ábra a 116. lapon). Köztudomású, hogy a vár nem kicsi!

A *Borsod* helynév kiinduló alakja *Bors*, *Borsu* személynevünk (1150 k./XII—XIII. sz., ill. Anonymus 18.), ennek felelnek meg a pusztá személynévadással keletkezett *Borsu*, *Bors*, *Burs* helynevek (1075, 1215), és egy indiai vagy iráni eredetű, a magyarba az ótörök közvetítésével került 'bors' jelentésű szóra mennek vissza. (TESZ. I, 349; FNESz⁴. I, 242; LIGETI L., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 302—3). *Borsod* falu a nevét a váráról kaphatta, az pedig „... első ispánjáról Szent István király idejében, aki a várat megyeszékhelyé tette” (FNESz⁴. i. h.). A Bars vármegyének nevet adó, a mai Óbars területén lévő várat (1075: *Borsu*) viszont KISS LAJOS szerint „... egy *Bors* nevű személyről neveztek el, aki talán honfoglalás kori [sic!] nemzetséfgő volt” (uo. 172). Erről a *Bors*, *Borsu* nevű személyről vagy azonos nevű személyekről három, sőt esetleg négy korai magyar földvárat neveztek el: *Borsod* és *Bars* (= *castrum Borsu*) mellett még *Borsséd-Zólyom* várat is (GYÖRFFYNél *Borsod-Zólyom* alakban is; PAIS i. m. 143 és Anonymus cap. 34.), és egy negyediket — Borsova — északkeleten, ott, „... ahol a Borsova-patak a Tiszába ömlik, a mai Vári mellett. Neve a *Bors* személynévnek szláv továbbképzése, és jelentése a. m. 'Borsé', ti. a hely, illetőleg a vár. Hazánkban igen gyakori, hogy valamely helynek a magyar neve a pusztá személynév, szláv neve pedig a személynévnek ilyen *-va* képzős formája” (PAIS i. m. 142; Anonymus cap. 14.). Mindenesetre feltűnő, hogy a feltehetően a honfoglalás idején szlávok lakta zólyomi térségben a *Bors vára* esetében nem ilyen szláv képzésű a név, sőt a Nyitrától nem is olyan távol eső *Bars* ~ *Bors* esetében sem: Bors ugyanis „... a maga tulajdon nevét ruházta rá, úgyhogy Bors várának hívják” (PAIS i. m. 108; Anonymus cap. 34.). Anonymusból kiindulva azonban nem lehet pontosan megítélni *Borsova* helyzetét sem, hiszen azt a gesta szerint aligha építtethette *Bors*, mivel már 903-ban Árpád és serege „... Borsova várát ostrom alá fogta, harmadnapra harccal bevette, falait lerombolta, és Salán vezér katonáit, akiket ott talált, bilincsbe verve Hung várába vezettette” (PAIS i. m. 92; Anonymus cap. 14.). Így legfeljebb csak arról lehet szó, hogy az elfoglalt várat egy feltehetően *Bors* nevű parancsnok (akinek különleges feladata a honfoglaláskor a várívás és várépítés volt?) itt is önmagáról nevezette el. Mindenesetre négy, később megyei központtá váló vár építtetése, névadása és birtoklása (?) nincs arányban Bors rangjával (Böngér kun vezér fia, azaz feltehetően kabar harcos: GYÖRFFY, TörtFöldr. I, 415). Emiatt és más szempontokból kiindulva GYÖRFFY a következő megoldást vetette fel: „Ami Bors nemzetségét illeti, igaznak kell tartanunk azon anonymusi hagyományt, mely szerint Bors, helyesebben Borsod a megye első ispánja volt, akiről Borsod vár nevét nyerte; ennek azonban nem Árpád, hanem Géza vagy István király idejében kellett történnie. Bors nemzetségének eredeti szálláshelye több okkal kereshető Bars megye területén, míg a nemzetség borsodi birtoklása az első ispán szerzeményének tekinthető. A nemzetségnek nevet adó Miskolc Bors utóda és a nemzetség XI. századi ősapja lehetett.” Borsod megye ősi foglaló nemzetségének tehát „... kétségtelenül az Örsúr nemzetséget kell tekintenünk” (GYÖRFFY i. m. 414—5 és 737; kiemelés tőlem). Másutt azonban fenntartja a Garam folyó mentén téli és nyári szállást

váltó Bors fejedelemség-kori vezér voltát, sőt úgy véli, hogy István király elkobozta a Bors-fiak hegyvidéki nyári legelőterületeit Zólyom körül (István király és műve. Bp., 1977. 232, 261). Ilyenformán tehát talán az elkobzott Zólyom környéki birtokokat kárpótolta volna Szent István a borsodi ispáni kinevezéssel? Meg kell azonban mondani, hogy GYÖRFFY feltevéseire semmiféle korabeli vagy más hiteles forrásadat nincs, mindez pusztán feltevés. Ami a borsodi vár építését illeti, GYÖRFFY röviden említi Anonymus sorait: „Bors építette fel Borsod várát, melynek első ispánja lón, s rá bízta Árpád e vidék gondját” (Tört-Földr. I, 737). Nem olvashatunk érdembelít Borsodról és a többi, megyének nevet adó korai erősség építésének idejéről és körülményeiről GYÖRFFY 1974-es tanulmányában sem (ActaArchHung. XXVIII. 1976.). A GYÖRFFY történeti forrásgyűjtésére alapozó NOVÁKI ÉS SÁNDORFI a vár építésével kapcsolatban egy kifejezéssel többet említ Anonymustól: „... Bunger fia, Bors vezér építette a föld népével és róla is nevezték el, ...” (i. m. 29). Pedig a „föld népe” (*multitudo rusticorum*) mibenléte nem lehet egészen mindegy aszerint, hogy a földvár tényleg Árpád idejében épült, vagy pedig akkor emelték volna, amikor egy — merőben hipotetikus — Bors nevű előkelőt Géza fejedelem vagy már Szent István király ispánként iktat be egy Bors által építtetett vár ispánságába.

Nem mindegy természetesen e *multitudo rusticorum* mibenléte akkor sem, ha a 895-ös honfoglalás alkalmával itt talált lakosságról esik szó, hiszen köztudott vélemény szerint nincsen írott kútfőnk arra, hogy „Árpád magyarjai a honfoglaláskor itt magyar nyelvű népet találtak volna” (FODOR ISTVÁN, Verecke híres útján... Bp., 1975. 239). GYÖRFFY idézett tanulmányában (ActaArchHung. XXVIII. [1976.], 323, 3. j. és 350; vö. a hozzá fűzött megjegyzéseinket: ArchÉrt. CV [1978.] 296—7) két helyen is hivatkozik arra, hogy a honfoglaláskor a Kárpát-medence nagy síksági területei ritkán lakott pusztaságok voltak, amit például Regino 889-ből való adata is bizonyítana: *Pannoniorum et Avarum solitudines*. A *multitudo rusticorum* természetesen nem lenne összhangban azzal, hogy a vár építésének idején (akár Árpád idejében is) a Boldva/Bódva völgye Miskoletól valamivel északra ritkán lakott vagy lakatlan terület lett volna. A *solitudo* értelmezése körüli eddigi vitához (vö. SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: MittArchInst. Beiheft 1. 1972. 118) tartozik azonban az is, hogy a Strabón által emlegetett „bói pusztaságok” értelmezése hasonló kérdéseket vet fel. Strabón szerint ugyanis a Boirebistas vezette háborúban a bóiók annyira kipusztultak, hogy az Alföld északi pereme a „bóiók pusztasága” nevet kapta (Geographica V. 1. 6, VII. 1. 5, V. 3. 11, VII. 5. 2, VII. 5. 6). SZABÓ MIKLÓS azonban helyesen mutatott rá arra, hogy ez az értelmezés túlzás és félreértés: a „pusztaság”-ot földrajzi kifejezésként kell felfognunk, amely a táj jellegére utal (A kelták nyomában Magyarországon. Bp., 1971. 18). Talán nem egészen véletlen tehát, hogy a humanista Aventinusnál megőrzött egyik adat az ún. avar rezervátumot már 858-ban *deserta Boiorum*-nak emlegeti (vö. VÁCZY PÉTER: Száz. CVIII [1974.], 8. j.), és így talán mégse szükséges arra gondolni, hogy a VIII. sz.-ban az avarok által még sűrűn lakott nyugati és keleti területek a IX. sz. második felére elnéptelenedtek vagy ritka lakosságúvá lettek, kivéve a szláv nyelveket beszélő népeket, akik teljes lélekszámban túlélték (volna) a IX. sz. viszonyosságait.

A borsodi vár 1987 óta folyó régészeti feltárásai, az előzetes jelentések arról számolnak be, hogy nagy mennyiségű, a IX—X. sz.-ra keltezhető kerámiára akadtak, palmettadíszes csontlapocskára, a X. sz.-i honfoglaló női viselethez tartozó kettős csüngőre, a X. sz.-ban épített kemencékre bukkantak (Régészeti Füzetek 1/41. [1988.], 68; 1/42. [1991.], 58; 1/43. [1991.], 45; WOLF MÁRIA beszámoló). A vár sáncának első és második építési szakasza egyaránt a X. sz.-ra keltezhető, de megelőzi őket egy olyan X. sz.-i település, amelyhez köépület tartozott, a kapcsolatos (egykorú) leletanyaga kimondottan a honfoglalás kor legelejére utal (az ún. szaltovói típusok). Ezt a szintet is megelőzte azonban egy védelmi célokat szolgáló, igen mély és széles árok. Így tehát az erősségnek legalább négy építési

szakasza van. WOLF MÁRIA szerint is „... valószínűnek látszik, hogy a honfoglaló magyarság megszállta a vár területét... Ennyiben tehát igazat adhatunk Anonymusnak. Kérdés azonban, hogy ez a település már ebben az időben is vár volt-e.” (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXX—XXXI [1992.], 418—30; NOVÁKI GYULA: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX—XXXI [1993.], 125—44.). Ezek a körülmények kizárják, hogy a földvár csak az államalapítás körüli időkben épült fel, és valószínűvé teszik, hogy a legelső periódus (ha nem a széles és mély erődárok) építésére a honfoglalást közvetlen követő években került sor.

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” című nagyszabású monográfia I. kötete (A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. 251—5) szerint a *-d* (vagy a *-t*) mint személynévképző igen produktív lehetett az ősmagyar korban is, helynévképző szerepe pedig a *-d*-nek is kialakult valószínűleg már az ősmagyar korban (azaz a honfoglalás előtt). Ennek megfelelően a *-d* (vagy *-gy*) képzőt tartalmazó helynevek a X. sz.-tól ismertek, részben növényt vagy állatot jelölő alapszóból keletkezve, ahol a formáns eredetileg ellátottságot jelentett (pl. *Füred* <: *fürj*). A *-d* képzős helynevek másik része személynévi eredetű (mint pl. a *Borsod* is). Ez a *-d* képző a korai ómagyar kor végéig (kb. a XIV. sz. vége) vett részt a helynévképzésben. Az ősmagyar kori és korai ómagyar kori produktív denominális névszóképzők funkcióit mutató táblázat (uo. 256—7) szerint a *-d* (és a *-gy*) funkciói a következők voltak: kicsinyítés, valamihez tartozás és hasonlóság jelölése, sorszámnev, személynév és helynév képzése. Ennek alapján, továbbá a Borsova várával kapcsolatban említett névadási mód párhuzamára építve azt kell mondanunk, hogy Anonymus adata nagyon is hitelt érdemlő, hiszen pontosan ismerte a *-d* képzőnek a kicsinyítő szerepét a XII. században. Azonban Borsod neve esetében mégis tévedett, mert *Borsod* nevét úgy értelmezzük, hogy a *Bors* személynévképzővel való magyar továbbképzése, és jelentése a valamihez — itt valakihez — való tartozás: 'Borsé (ti. a vár, ill. a falu)'. Pontosán így, csak a *-d* képző kicsinyítő szerepét ismerte Kézai is, amikor I. Béla királyról a következőket írja: „... in suoque monasterio dicto Sceuzard sepelitur. Hic enim calvus erat et colore brunus, propter quod suum monasterium diminutive, sicuti erat ipse corpore dispositus, sic vocari iussit.” (SSRH. I, 180.) Azaz „A Szekszárdnak nevezett monostorában temetik el. Ő ugyanis kopasz volt és színét tekintve barna; ezért monostorát úgy nevezte el — kicsinyítő képzővel ellátva azt —, ahogyan testileg ő maga volt megalkotva.” (IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Székesfehérvár évszázadai. I. [1967.], 103).

Borsod esetében tehát jellegzetesen magyar, jelesen valószínűleg már az ősmagyar korban kialakult ómagyar képzővel képzett helynévről van szó, feltevésünk szerint a vár építése (vagy még régiebb alapokon a vár átépítése) idejéből, a IX. és X. sz. fordulójáról (a feltárások során 3 méter vastag rétegződést találtak!). Az anonymusi szövegből GYÖRFFY által nem idézett kifejezés itt nyerhet értelmet: a *populus ille*, amelynek sokaságát Bors harcosai toborozták össze a vár építésére, a honfoglalók érkezésekor már a terület lakója lehetett, és a vár nevének képzéséből kiindulva magyar nyelvűsége gondolhatunk. Következésképpen ez az ómagyar nyelvű lakosság esetleg nem Árpád seregeivel együtt vagy rövid idővel előtte jött be a Kárpát-medencébe. Borsod várának építését tehát még Árpád életében a Bors harcosai által összehozott magyar nyelvű őslakosság végezhette el, nem pedig — mint GYÖRFFY feltételezte egyes földváraink esetében — a helyi szláv őslakosság, és a munkához a magyar köznép igavonó erőt és szállító eszközöket adott volna (ActaArchHung. XXVIII [1976.], 325).

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szerelemkő. Ezzel a szóval Móricz Zsigmond regényében találkoztam: „... ezt a követ egy ősiük török kereskedőtől vette, s a családban sok esetben nagy és fontos szerepe volt... *Szerelemkő*nek mondta. Hogyha az embert megcsalja az ura, meghalványodik...” (Forró mező. Bp., 1969. 355). A XVI. században a csodálatos dolgokkal és különösségekkel foglalkozó francia irodalom egyik szerzője, Pierre Boaistuau említette a magyar király smaragdját, amely a feleség hűtlenségekor megreped (RUDOLF SCHENDA, Die französische Prodigienliteratur in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. München, 1961. 127, E9. csoport). A török mesékben ismeretes a türelemkő motívuma, amely akkor pattan szét, amikor a lány elmondja neki szenvedéseit (K. REICHL, Geduldstein. Enzyklopädie des Märchens. V. Berlin—New York, 1987. 821—4). Móricz Zsigmond a türelemkő meséjét KUNOS IGNÁC gyűjteményéből ismerhette (Boszporuszi tündérvilág. Sztambuli török népmesék. Bp., 1923. 114—20). A sztambuli legenda szerint a felszarvazott férj a Szűzkő oszlopához vezetí parázna feleségét, akinek ott meg kell mondania az igazat a talányos kérdésre (Darnay Kálmán: Bujdosó gyöngysor. Bp., é. n. 270). Az író *szerelemkő* szava úgy keletkezett, hogy regényében egy feledésbe merült európai történeti mondai elem újult fel a keleti folklór alapján.

DÖMÖTÖR ÁKOS

Meskó Lajos szófejtéseiből. Meskó Lajos Amerikában élő magyar piarista. Kiterjedt magyar nyelvtudományi munkásságából, amely az ott kinn fellelhető csekély forrásanyagra támaszkodik, itthon alig jelent meg valami; csak íróasztala fiókjait gazdagítja. Most két szófejtését adjuk közre.

1. *Józan.* — Ismeretlen eredetűnek mondja a TESz. A felsorolt alakváltozatok közül pedig a *józan-* és a *rózan-*félékről azt, hogy egymáshoz való viszonyuk nem tisztázható. Megtudjuk azt is, hogy felvetődött az a gondolat, hogy a *józan* a *jó* melléknév fejleménye, de erről az a megjegyzése, hogy ez a feltevés „nem meggyőző”. Arról nem szól, hogy hogyan vezették volna le a *józan*-t a *jó*-ból. De annyira kínálkozó ez az etimon, hogy mi mégis összefüggést látunk a kettő között, bár nem képzés, hanem összetétel révén. Úgy véljük, hogy a TESz.-től idézett 1560 körüli adat: *Joszansagh* őrsi helyesírásában is félreérthetetlenül a szó régebbi, az eredetihez közel álló alakját. Mert mint tudvalévő, a *z > sz* nyelvünkben nemigen járja, annál több példa van az *sz > z*-re: *hé-szak > hézag, kárhoszik > kárhozik, úfn. reißen > rajzol, szaj 'jégzajlás' > zaj, szamat > zamat, szarándok > zarándok.* A TESz.-ben a *józan*-ra felsorolt XV. századi példákban is valószínűleg *sz* olvasandó.

Mármost tegyük fel, hogy az ómagyarban létezett egy ilyen kifejezés: valaki „*jó eszen* cselekszik”, megfontoltan, érett, *jó* ésszel. A **jau-eszün* összevonódik, és hangrendben hasonló: **jauszun > *jószon.* E feltételezéshez hasonló összevonás van pl. a *jámbor* (< *jó ember*) és a *jócsakát* szavakban. Az eredeti szerkezetben a kifejezés természetesen határozó: Valaki „*jó eszen* (= *józan*) beszél, nem esztelen(ül)”, amit mond, „*józan* való beszéd”. Az efféle szerkezetekben szavunk idővel jelzővé vált, önmagában pedig melléknévvé. Ilyesfajta folyamat játszódik le ezekben az esetekben: *tejbe levő, tejbe főtt rizs > tejberizs, hirtelen mozduló, hirtelen való kezű > hirtelen kezű, által való, által vivő út > általút.* A régiek a *való*-t olykor nemcsak egy-egy főnévi mondatrészhez tartozó határozó után tették ki, hanem olyankor is, amikor teljesen felesleges: melléknév után: „*néhai való jó Mátyás király*”. De a szükséges is, a felesleges is gyakran elmaradt. Így válhatott melléknévvé a *józan > józan.* Talán *-an* végződése is utal mód-, állapothatározói múltjára. *-n* ragunk ugyanis *-on/-en/-ön* alakban helyhatározó raggá fejlődött, ellenben *-an/-en* alakban lett mód- és állapothatározói raggá: „*Gyorson* utaztam, hát *gyorsan* megérkeztem.” A TESz. a szónak *rózon, rázan* alakváltozata-

it is közli. Ez nyilván a *részeg*-gel való együttjárásának köszönhető. Régebbi *sz-es* alakja (*jószan) közelebb állván a *részeg*-hez még érthetőbbé válik ez a hatás: „Részeg emmár, nem *rószan.”

Összefoglalva: Egy elhomályosult jelzős összetétel egyszerű szóvá, egy határozó jelzői szerepet vivő melléknévvé lett.

2. *Ponty, potyka, pozsár*. — E három szó egyazon értelmű, a közismert halfajta neve. A TESz. szerint mind ismeretlen eredetű, az első kettő egy töből való; a *pozsár* (amely „tájszói szinten maradt”) viszont nem kapcsolható a *ponty*-hoz, *potyká*-hoz, teljesen más eredetű. Vajon így van-e? A hangalakbeli közelség és az azonos jelentés az ellenkezőt sugallja! Ha összekapcsoljuk a hármat, a belső mássalhangzók (*nty ~ ty ~ zs*) hangtanilag nemigen mehetnek másra vissza, mint *s ~ cs*-re. Az *s > zs* épp hangzóközi helyzetben szabályos; a TESz. *s*-sel írt példái *s* és *zs* olvasatot egyaránt megengednek. Az *s ~ cs > ty > nty* változatokra jó példa a TESz.-nek a *konty*-ról szóló magyarázata. Ennek van *kongy*, *gonty* változata is; a szótár szerint a *kunkor*-, *kuncs*-, *kancs*-, *kancsos* 'görbe', *kutyorodik* 'kunkorodik' szavakkal közös tövű; odavonja a *kocs*, *kacs* 'szőlőkacs' szót is. Utal a *pinty*, *rongy* szókra, melyek hasonló variánsokat hajtottak; az előbbi összefügg a *pityeg*, *pintyeg*, *picsog* hangutánzó igékkel. A TESz. példái mellé soroljuk a *locs ~ loncs*, *lonty* R. 'lucok' szót is; ez még jobban vág a mi *ponty*-unk „hangjáték”-ához. Ha *pocs*, *pos* az alapszó, akkor megérkeztünk „pontyék” származásához: a *ponty(hal)* — 'sárhal'! Azonos tövű a *pocs*, *pocséta*, *pocsolya*, *posvány* alapszavával. A címül írtak közül a *poty(ka)* < **pocs(ka)* áll legközelebb „ős”-éhez, a *ponty* *n*-nel bővült. A *posár/pozsár* talán *-ár* képzővel alakult.

Eddig a hangtan. De vajon a mi nemes pontyunk csakugyan holmi „posvány-hal” lenne? Ám BREHM A. „Az állatok világa” (1905. VIII, 248) szerint: „A pontyfélék jobban szeretik a puha, iszapos vagy homokos fenékű állóvizeket, itt találják legkedvesebb eledelüket, a férgek. Télen az iszapha fúródnak.” A *ponty* ebben az értelemben „sárhal”. Az sem zárható ki, hogy a halnév törökből való tükörfordítás.

Közli: FEKETE ANTAL

Stólások a Szamosközből. — *Kutya a kutyát nem bántja*. Konkrét és átvitt értelemben is sűrűn idézik. Például ha valaki félelem nélkül megy el hamis vagy dühödten csaholó kutya mellett. Átvitt értelemben azt fejezi ki, mint a „holló a hollónak nem vájja ki a szemét” közismert mondás.

Még az aranyból is elcseppen. Semmi sincs az ég alatt, aminek megszerzése több-kevesebb veszteséggel ne járna. Munka közben védekezésül vagy önvizsgálatásként emlegetik, ha kisebb hiba vagy melléfogás történt. Például ha almaszedéskor keményebben fogták vagy elejtették az almát. (Adatközlő: Karácsony Károly 42 éves földműves, Jánkmajtis, Szatmár megye.)

Szegődött bér, osztott konc. Azaz: egyedül a szegődményben (szerződésben) kikötött járandóság, bér a biztos, amihez vita, marakodás nélkül lehet hozzájutni. Világosan utal egyszersmind azokra az időkre, amikor munkacsapatokat, bandákat szegődttettek, és a szerződések a munkaszervezetben betöltött hely, funkció szerint eleve megosztva tartalmazták a „koncot”, azaz a csoport javadalmazását. (Adatközlő: Máté Jenő 61 éves földműves, Kölese, Szatmár megye.) — *Szegődött bér, dobott alamizsna* alakban kései változatát találjuk BURA LÁSZLÓ könyvében (Szatmári stólások és közmondások. Bp., 1987. 17. 1.). Ellentétben az eredetivel a szegődménnyel kereshető bér lekicsinylését tartalmazza, amennyiben odavett könyvradománynak minősíti.

KAVÁSSY SÁNDOR

Honnan vette Móra Ferenc a *Vaslapszky herceg* nevet? Móra Ferenc „Utazás a földalatti Magyarországon” című tárcagyűjteményének egyik darabja a „Kincsásás halottal”. Ebben az önéletrajzi ihletésű írásában a szerző a maga humoros stílusában írja le, hogy egy paraszttanya földjén egy régészeti aranyelet feltárását milyen furfangos módon készíti elő. Kell az óvatosság, nehogy illetéktelenek megneszeljék a földben rejlő apró aranytárgyak hírét, és széthordják őket, mielőtt a szakemberek kezébe kerülnének. Először is a tanya lakóinak bizalmába kell férkőznie. „Kezdi az ember a tanya legkisebb lakóján, a hathónapos pólyásbabán. A karjára veszi a kis szittyát . . . és kijelenti, hogy ekkora gyerekekben se ilyen szépet, se ilyen okosat nem látott még ebben a határban. Egyszer látta a *Vaslapszky herceg* porontyát, az volt ilyen szép kis gomborrú gyerek — ugyan nem szokott erre nyulászni az a *Vaslapszky herceg*? Ezen a csintalan beszéden aztán elmosolyodik a menyecske. . .” És így megy tovább az „előkészítés”.

Honnan vette Móra ezt a magyaros helyesírású, szlávosan végződő, de a tövében gyanúsan német nevet? Ha a szóvégi *y* helyébe *i*-t teszünk, és az egészet németesen írjuk át, *Waschlapski* lesz, és a rejtély megoldódik. Heinének „Zwei Ritter” című, a korabeli lengyel emigránsokat gúnyoló versének első sorában jelenik meg ez a csinált lengyel név, egy másik, francia tövű, ugyancsak csinált lengyel névvel együtt:

„Crapülinski und *Waschlapski*,
Polen aus der Polackei,
Fochten für die Freiheit, gegen
Moskowitztyrannei.”

Heinrich Heine életének utolsó, „matrác-sírban” töltött szakaszában írta meg a nagy közönség- és kritikai sikert arató *Romanzero*-ciklust, amely harmadik verseskötete volt. Ebben a kötetben található az idézett gúnyvers. A vers megértéséhez ismernünk kell a költő utolsó éveit. Heine 1831-től párizsi emigrációban élt, ahol alkalma volt megismerkedni a különböző kelet-európai országok emigránsaival, így lengyelekkel is. Az 1848-as forradalmak bukásának kora változást hoz a költő életében is. Egészsége teljesen tönkremegy, többé-kevésbé mozgásképtelenül, bénán fekvve tölti napjait. Egyéni tragédiája és a forradalmak, különösen a magyar és a német revolúció bukása feletti mérhetetlen keserűségének hatására lírája is önmarcangolóvá válik. Az addig csipkelődő-humoros hangot szarkazmus, maró ironia váltja fel. Ennek az életérzésnek kiváló példája a „Zwei Ritter” című ballada, amely két lengyel emigráns arisztokrata képét tárja elénk. *Waschlapski* és Crapülinski urak semmittevéssel, civódással töltik napjaikat, a haza sorsa feletti bánatuk csak szavakban jut kifejezésre, mindenfajta értelmes cselekvésre képtelenek.

Heine nyelvi leleménye világhossá teszi a szereplők iránt érzett megvetését. *Waschlapski* és Crapülinski beszélő nevek. Jelentésük a következő: egy-egy német, illetve francia köznévhöz lengyel képzőt illesztve emberekre viszi át a köznévi jelentéstartalmát. A *Waschlapski* személynév alapjául szolgáló köznévi német *Waschlappen*, melynek csak egyik jelentése ’mosdókesztyű, a test lemosására szolgáló mosdóruha’, átvitt jelentése ’gyáva, akaratgyenge, jellemtelen ember’ (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin, 1989.). Ez a jelentés a XIX. század óta terjedt el a németben, és mind a mai napig közérthető (vö. WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. 1990.). Hasonló az eljárás a másik személynév esetében is, itt azonban a gúny alapjául szolgáló köznévi német, hanem francia: *crapule* ’aljas gazember, hitvány fráter’. A két beszélő név egyike sem vált szólás, közmondás vagy szállóige alapjává, a vers mindazonáltal közérthető.

A két alkotó, Móra és Heine egymástól térben és időben távol élt ugyan, alkotásaikban sincsenek közös vonások, a két név azonban félreérthetetlenül ugyanazt az attitűdöt sugároz-

za mindkét művésznél. Heine forradalmi-demokrata világlátását és Mórának az egyszerű néphez való vonzódását ismerve megállapíthatjuk: rokon vonás kettejük között, hogy egyikük sem szenvedhette az arisztokráciát, a hatalmasságokat. Kérdés, honnan származik Móránál a *Vaslapszky* név. Biztosat nem mondhatunk. Elképzelhető, hogy Móra a kor szóhasználatából, esetleg Heine verséből ismerte. Valószínű, hogy a németül jól tudó író könyvtárosi munkája során találkozott a Heine-verssel, s ekkor ragadt meg emlékezetében ez a nyelvi lelemény. Külön figyelmet érdemel, hogy a novellában Móra beszélgetőpartnere egy egyszerű parasztasszony, az író mégis minden magyarázat nélkül használja az idegen csengésű, földhözragadt emberek számára bizonyára érthetetlen nevet. Lehet, hogy mégis csak közismert volt *Vaslapszky herceg*?

NYOMÁRKAY VIKTOR

Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón. Rimay János „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa...” kezdetű epilógiumának második versszakában olvasható címadó verssorunk (Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 45). Ez a különleges kifejezés ÁCS PÁL 1992. évi Rimay-kiadásában (Rimay János írásai. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS PÁL. Bp., 1992. 289) a következő értelmezést kapta: *nyomozzon balhát hón* 'vadásszon bolhára a hóna alatt'. Kétségtől érdekes ez a magyarázat, mely szójárásnak tartja a fenti frazeológiai egységet. Így azonban újabb kérdés vetődik fel: előfordul-e még ebben a jelentésben a kifejezés?

Az általam ismert szövegekben ilyen értelmű előfordulással nem találkoztam. De ÁCS magyarázatkiismerletét nem támasztja alá az a XVII. századi előfordulás sem, amely Rimay János sorának szinte csak egyetlen betűeltérést mutató változata. Gyöngyösi István „Thököly és Zrinyi Ilona házassága” című epithalamiumának 373. vsz.-ában olvassuk: „Gondolta, a dolgok gyakorta változók, / Az reménységek is sokszor csalatkoznak, / *És sokan bolhákat az sónis nyomozók, / Sőt az igazatis hamisban okozók.*” (Gyöngyösi István összes költeményei. Közzéteszi BADICS FERENC. Bp., 1921. II, 275.) Az eltérés tehát csupán annyi, hogy ami Rimaynál *hón*, az Gyöngyösinél *són*. BADICS FERENC Gyöngyösi-kiadásának jegyzetében úgy véli, hogy ez nem más, mint a *Kákán is csomót keres* állandósult szókapcsolattal rokon szólásmód.

BADICS magyarázatából kiindulva átnéztem a vonatkozó szólás- és közmondásgyűjteményeket, szómutatókat, de ilyen előfordulásra nem sikerült rátalálnom. Nagy a valószínűsége, hogy költői leleményről van szó, és Gyöngyösi — mindössze a *hón—són* változtatással — Rimay sorát vette át.

Úgy gondolom: Rimay sorában a *nyomozzon balhát hón* az aggályos kételkedés szemléletes költői ábrázolása. Gyöngyösinél elképzelhető a BADICS megadta jelentés, de a Rimay — Gyöngyösi filológiai kapcsolat is jelzi, hogy itt nem állandósult szókapcsolatról, hanem Gyöngyösinek Rimay-imitációjáról van szó. Nem nehéz választ adnunk arra a kérdésre, miként is juthatott el a kifejezés Gyöngyösihez, ha elolvassuk ECKHARDT SÁNDOR „Balassi Bálint utóélete” című tanulmányát (ECKHARDT SÁNDOR, Balassi-tanulmányok. Összeállította KOMLOVSZKI TIBOR. Bp., 1972. 390—406). Gyöngyösi István mint Wesselényi Ferenc nádor titkára olvashatta azokat a Rimay- és Balassi-verseket, amelyek a nádor könyvtárában kéziratként megvoltak, s amelyekből az szívesen idézgetett is. Joggal feltételezhetjük mind ezt, hiszen Balassi Bálint Céliája (Szárkándi Anna) a nádor nagynyja volt.

Elképzelhető, hogy a *són* helyett *hón* rossz olvasat, hiszen egy kéziratot *f* esetleg *h*-nak is olvasható, de még valószínűbb, hogy Rimay manierista bizarrságát Gyöngyösi még barokkosabb végtelentel kívánta visszaadni. A teljesség igénye nélkül sok olyan szöveget fellapoztam Vergiliustól kezdve John Donne-nal, a XVII – XVIII. századi versekkel és népdalgűjtemé-

nyekkel folytatva Bory László 1856. évi, a bolhák eredetéről írt vígeposzáig, amelyek a bolhát (vagy a tetűt) „felléptetik” (Vergilius: *Culex*, John Donne: *A bolha*), de Rimay és Gyöngyösi érdekes kifejezésével megegyező helyet nem találtam. Még leginkább a Szentseidaloskönyvben fennmaradt „Fenekkel fölfordult már ez széles világ” kezdetű tréfás versnek az a hasonló ellentétpárja emlékeztet Rimay és Gyöngyösi invenciójára, amelyik a tetű és a hó között teremt abszurd összefüggést (Pajkos énekek. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta STOLL BÉLA. Bp., 1984. 27).

VARGA ANDREA

NYELVMŰVELÉS

Miért *Nyul* a *Nyúl*?

Gondok egy község nevének írásos alakjával

A címbeli kérdő mondatnak ez a formája természetesen önkényes: a kiindulásul vett találós kérdés azonos alakú szavai (*nyúl* ige és *nyúl* fn.) helyébe a Győr alatti község nevének két, helyben használatos változata: a hivatalos hosszú, illetve a gyakorlatban lépten-nyomon fölbukkanó rövid magánhangzós került. A címhez és jelen cikkhez az apropót éppen ez a kétféle indokolatlan kezelésmód, ez a céltalan vetélkedésnek tűnő eljárás adta. Jellemzője ennek a gyakorlatnak, hogy a Helységnévtárakban és nyomukban több-kevesebb következetességgel a közigazgatásban a *Nyúl* alakkal találkozunk, de egyéb hivatalok, intézmények és magánszemélyek bélyegzői, nyomtatványai, vésett/festett címei, iratai gyakorta használnak *Nyul* megjelölést. Ez olvasható a vasútállomás homlokzatán és az iskola fejbélyegzőjén is, és szinte kihívóan néz vissza az alsó faluvég nyitó helységnévtáblájáról: mit neki, hogy a másik, a háttal álló záró táblán hosszan írva áll a település neve!

A nyelvi változatok felől nézve a jelenséget benne a névalak köznyelvi és nyelvjárási realizálódásának szembenállását láthatjuk. Kérdésünk tehát végül is így hangzik: Miért saját nyelvváltozatával nevezi meg magát — habár részlegesen — még mindig egy kis közösség a nagy közösség előtt is, a nyelvi egységesülés mai fokán is? Miért nem követi a közeli községek példáját, ahol a nyelvjárási ejtésnek köznyelvi írásalak a megfelelője (*Tínyó* ~ *Tényő*, *Tőtistova* ~ *Töltéstava*, *Panonhalma* ~ *Pannonhalma*, *Nyāka* ~ *Nyalka*, *Asszonfa* ~ *Asszonyfa*, *Targyán* ~ *Tarján*, *Rovazd* ~ *Ravazd*, *Pátka* ~ *Pátka*)? Miért nem engedi, segíti, hogy a falunévvel találkozók kivétel nélkül érthessék is azt, így kapcsolatot találjanak név és elnevezés között, hogy tudniillik a megjelölés állatnévi eredetű?

A kérdésekben itt-ott bennük rejlik a válasz is. Ezek egyike a sajátához való ragaszkodás, ha tetszik: konzervativitás, esetleg éppen valamiféle dacoló, protestáló szándék. Mert hagyománya igazán a *Nyul* alaknak van. Ha a középkori oklevelekből, újkori szerződésekből, jegyzőkönyvekből, összeírásokból, majd a későbbi pecsétek, térképek, monográfiák és lexikonok adataiból, de még a XX. századi hivatalos iratokból, bizonyítványokból, magánszemélyek dátumozásaiból válogatás nélkül szemügyre veszünk vagy harmincat, azt találjuk, hogy 60%-ban rövid magánhangzóval, 26%-ban hosszúval írják a falu nevét, 14%-ban pedig következetlenül ugyanazon forrásban is. Ez akkor is meggyőző arány, ha figyelembe vesszük, hogy évszázadokon át csak szórványosan jelölik a hosszú magánhangzókat, főleg a középkorban. (Vö. BENKŐ LORÁND, *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp., 1957. 93.) A vidék községnevei között pedig csak három olyan akad, amelyik eredetét tekintve ma is használt köznévré

megy vissza, ugyanakkor ejtése nyelvjárási. Ezek az *asszon*, *nyul* és *tóttis* szavakat fölhasználók, de közülük is a középsőben a legkisebb mértékű a köznyelvitől való eltérés. (Így maradhatott fönn a kettősség.) A harmadik kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy az fölvetődhet a szakemberek körében, de szokatlan lenne a lakosság részéről.

És ha a falulakók, köztük is a hagyományoshoz ragaszkodók eszével és szívével közelítünk a gondnak tekintett jelenséghez? Tegyük föl így is a kérdéseket! Miért kell elfogadniuk a kívülről jött megoldást, követniük az ilyen kezdeményezést? Miért kelljen más normára járni a kéznek, mint a szájnak, mikor az ejtésben továbbra is a rövid hangzós alak a szociálisan érvényes? Különben is nem írják-e országosan — részben vagy egészen — fonetikus legalább annyiszor hivatalosan is a tájszó jellegű helyneveket, mint ahányszor a helyesírási szabályok alapján, ahogyan a *Bakonszeg*, *Fonyód*, *Karácsond*, *Nagykölked*, *Nemesbikk* vagy *Tikos* pozitív példák esetében?

Ezekre a megfogalmazásokra mit lehetne felelni? Talán azt, hogy a falunév *Nyúl* alakjának gyakoribb előfordulása, tagadhatatlan térnyerése mégiscsak a fejlődés velejárója. Az írásbeliség kiteljesedése, a magyar nyelv legteljesebb változatának, a köznyelvnek az érvényre jutása. A hosszú hangzós változat viszonylagos megszilárdulása összefügg a település történetének korábbi jelentős eseményével is: 1940-ben *Nyúl* néven egyesült az addigi *Nyulfalu* és *Nyulhegy*, a két ikerközség. A kettős norma — a rövid ejtésnek hosszan írás felel meg — követésében pedig az alaki tájszavak közül csak egyetlen, bár különleges tétel a községnév helyesírásának kérdése, hiszen mára természetes, hogy az első szótagbeli magánhangzók nyugaton bekövetkezett erős rövidülését más szavak írásában sem vesszük figyelembe: hosszan írjuk a *víz*, *hus*, *tűz* stb. alaki tájszavak *i*, *u*, *ü* hangját is. (Vö. BENKŐ i. m. 94.). Az utolsó, analógiás érvre viszont — valljuk be — jó lélekkel nem lehet hathatós ellenérvet fölhozni.

Úgy tűnik, hogy a mi eszközeinkkel a nyúli dilemmát inkább csak megvilágítani, semmint eldönteni lehetséges. Pedig talán nem kellene az időre, a nyelvi spontán fejlődésre bízni, hogy valamelyik változat felülkerekedésével nyugvópontra jusson a hogyan írjuk kérdése. A falu minőségi átalakulásával az ilyen ügyeket is jó lenne a tudatosság magasabb fokán, az önazonosság keresésének részeként kezelni. Esetünkben dönteni az azonosító szerepű, a köznyelv szempontjából kizárólag tulajdonnévi *Nyul* mellett, vagy mintegy magasabb osztályba lépve vállalni a beszélő, mert jelölő szerepű *Nyúl* nevet. (Belátva, hogy az efféle gondokra — mit és mi módon örökítsen tovább a közösség — nem könnyű a válasz.)

Mert a magára hagyott föld dudvát terem, a nyezetlen fát ellephetik a vadhajtások. És szomorú dolog látni, hogyan játszanak bohócot egy kora Árpád-kori település nevével, amikor a „Bank of Nyúl” feliratú cégtáblán szerepeltetik, vagy hogyan úznak vele idétlen tréfát otromba kezek, amikor a helységnévtáblákon oda-odamázolják a név mellé az angol *york* szót.

ÁBRAHÁM IMRE

S Z E M L E

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen

Band I. Lieferung 1., 2. Herausgeber LORÁND BENKŐ. Redakteure KÁROLY GERSTNER, ANTÓNIA S. HÁMORI, GÁBOR ZAICZ. Autoren BÉLA BÜKY, KÁROLY GERSTNER, ANTÓNIA S. HÁMORI, EDIT HEXENDORF, LÁSZLÓ HORVÁTH, GÁBOR ZAICZ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (1993.)
L + 498 lap.

A gazdag hagyományokkal rendelkező és kitűnő eredményeket fölmutató magyar etimológiai kutatás legújabb összegező elemzése az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (a továbbiakban: EWUng.), melynek első és második füzetét vehettük most kézbe. A magyar nyelv jellegéből, több évezredes történetének rendkívül nehezen kibogozható összetevőiből adódik, hogy mainapság magányos kutató aligha vállalkozhatnék a siker reményében ilyen nagy lélegzetű, összetett munka elvégzésére. Akárcsak a nemzetközi viszonylatban is magas színvonalú TESz.-t, az EWUng.-ot is a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egyik kutató gárdája írta és szerkesztette, BENKŐ LORÁND irányításával. A szerzői kollektíva összetétele azonban nem teljesen azonos a TESz. alkotóközösségévei. Aminthogy az EWUng. anyaga sem szolgai átvétele a TESz.-nek.

Már negyed évszázaddal ezelőtt, a TESz. első kötetének a megjelenésekor is elengedhetetlen követelményként jelentkezett a gondolat, hogy a magyar szófejtés szép eredményeit a nemzetközi tudományos élet számára valamely világnyelven kell hozzáférhetővé tenni. Ennek a kívánalomnak tesz most eleget az EWUng., figyelembe véve és felhasználva az azóta napvilágot látott nem kevés publikációt: szöveg- és adatközlést, elemzést, értékelést, monográfiát stb., melyek jobbára éppen a TESz. ösztönző hatására vagy annak hatására is íródtak.

Ennek értelmében az EWUng. nem egyszerűen a TESz. német nyelvű változata. Természetesen fő forrása ugyan a TESz. — sok esetben a hivatkozások csak annak kézbevétele révén válnak igazán világossá —, de az anyag jelentős mértékű átrendezése, valamint a számos új adat és etimológia eredményeképpen valójában önálló műként értékelhető.

A szócikkek száma 10 000 körül van, a bennük található képződmények és egyéb összefüggések folytán azonban a tárgyalta magyar kifejezések száma több tízezerre tehető (VIII. lap). Az irodalmi szókinés elemei mellett az EWUng. tárgyalja a nyelvtörténeti és kultúrtörténeti szempontból fontosnak minősített régi, elavult vagy kihalt kifejezéseket, az elterjedtebb tájszavakat, továbbá a vándorszavakat, illetőleg a nemzetközi szavak nagyon jelentős hányadát. Személyneveket csak akkor vesz figyelembe, ha azok egykoron köznévi funkcióban is szerepeltek (VIII—IX. lap).

A TESz.-hez hasonlóan a szócikkek itt is három részből tevődnek össze. A helyvel való takarékoskodás okán azonban a szöveg elrendezését illetően nem határolódnak el az egyes részek olyan élesen egymástól, mint a TESz.-ben. Ez azonban komolyabban nem nehezíti meg a szócikkek áttekintését.

Az első részt képezik a nyelvtörténeti adatok, melyeket mindig pontos vagy legalábbis megközelítően pontos dátumhoz kötve betűhíven idéznek forrásaikból a szerzők. Itt adják meg a vizsgált kifejezések különböző jelentéseit, esetleges használati körükre, illetőleg stílusértékükre is utalva, követte így a TESz.-ben alkalmazott jó módszert. S véleményem szerint még bátrabban bokrosítanak, mint történt ez a TESz.-ben. Ennek ellenére a bonyolultabb származékokat és összetételeket önálló címszóként tárgyalják, ami messzemenően helyeselhető. Így módon ugyanis egyszerűbbé válik a szó- és jelentéstörténeti tájékoztatás, illetve tájékozódás.

Ugyanakkor gyakori eset, hogy különösen egy-egy gazdagabb szócsaládot fölvonultató szócikkbe olyan szavak kerültek besorolásra, melyek a TESz.-ben önálló címszóként vagy más címszó alatt szerepelnek. Sajnos azonban az EWUng. a megfelelő utalásokkal — bizonyára a hellyel való nagy-nagy takarékoság okán — mindig adós marad. Pedig nem mindenkitől kívánható meg — főképpen a nem hungarológusoktól és az idegen nyelvűektől nem — annak az azonnali fölismerése, hogy például az *aggat* '(fel)akaszt' az *akaszt*, az *átalány* az *által*, a *bacsa* a *bács*, a *bej* a *bég*, a *budi* a *buda*, a *cége* a *szégye*, a *csalé* a *cselő*, a *cserebogár* a *cserebűly*, a *csetnik* a *csata*, a *csetres* a *csalakos*, a *csina* a *csikó*, a *csirág* a *csíra*, a *degesz* a *dagad*, a *dírr-durr* a *dérrel-dúrral*, az *ej* az *eh*, a *feslik* a *fejt* címszó alatt keresendő. S az ilyen esetek tömegével idézhetőek. A záró kötetben a szómutató nyilvánvalóan mindezt tartalmazza majd, a szótár gyakorlati használatát mégis nagyban elősegítette volna a keresendő címszóra való utalás, azaz: *átalány* l. *által*, *bá* l. *bácsi*, *cége* l. *szégye* (legalábbis remélem, hogy ott lesz tárgyalva), *csirág* l. *csíra*, *gilice* l. *iglice* stb.

Az EWUng.-ból nem kevés olyan kifejezés maradt ki, amelyeket a TESz. tárgyal. Ezek elsősorban a ritkábban használt tájszavak közül valók, mint például az *abronica*, *alamázia*, *árdéj*, *babkalevél*, *badár*, *bagrena*, *bákány*, *bászli*, *bertáfol*, *bobajka*, *bodag*, *csiripiszi*, *csokmány*, *csösze*, *csurak*, *derezle*, *dobroc*, *duláb*, *fisér*, *gajgonya* stb. De hiányoznak egyebek közt olyan szavak is, mint a nyelvjárási és szaknyelvi *bangita*, *dánguba*, *dolina*, a köznyelvi *amerikázik*, a belső keletkezésű, illetve képzésű *bakfitty*, *balázsol*, *bélista*, *burizs*, *eskór*, *főte*, vagy a nemzetközi (német, latin stb. eredetű, ill. közvetítésű) kifejezések közül az *alpakka*, *antant*, *arabeszik*, *arrogáns*, *arzén*, *bandázs*, *centenárium*, *dekadens*, *dikció*, *diverzió*, *ekrazit* stb.

A roppant gazdag lexikai anyag ilyen szempontú megrostálása esetünkben csak helyesíthető. A kivitelezésben azonban bizonyos ingadozások tapasztalhatók. Fölmerül ugyanis a kérdés, hogy például a tájszavak közül miért maradtak benn a szótárban a *bulánder*, *csender*, *csentéz*, *csercse*, *csurdé*, *daku*, *domó*, *döblóc*, *faré* és olyan társaik, melyek lényegében véve azonos típusúak a kihagyottakkal. Vagy ha megőrződött az *aranyér*, *éghajlat*, *égtáj* címszó — és jó, hogy megőrződött —, miért maradt ki az *aranyeső* meg az *égőv*? És ha például az *apatia*, *birétum*, *farba* stb. típusú szavak bemutatása mellőzhetőnek látszott, akkor mi indokolja mondjuk az *akkumulál* vagy a *blatt* besorolását a szótár anyagába?

Egyébként a TESz.-hez képest új címszavak még az *alkorán*, *anorák*, *archívum*, *ardó*, *belég*, *bikini*, *bocsár*, *ciki*, *dalm*, *diszkó*, *dorni*, *fater*, *födemes*, *galéri*, *genti* stb., melyeknek tárgyalása — más-más indok alapján ugyan — de feltétlenül helyeselendő. De amiért sort kerítettek a szerzők — jogosan — az *anorák*, *bikini*, *ciki*, *diszkó*, *fater*, *galéri* és hasonló szavak számbavételére, ugyanolyan alapon talán érdemes lett volna figyelmet fordítani olyan kifejezésekre is, mint például a *bungaló*, *csasztuska*, *csehó* stb., melyek bizonyos szempontból szintén jellegzetes elemei a magyar szókincsnek. Az meg különösen nehezen érthető, hogy a TESz.-hez hasonlóan miért nem foglalkozik az EWUng. sem a *breviárium*-mal, amely kultúr-történetileg szintén figyelmet érdemlő kifejezéseinek egyike. S ha már tárgyalja a szótár — és ezt jól teszi — a *filiszter*-t, akkor az etimológiai rokonságra való tekintettel legalább utalhatott volna a *filiszteus*-ra is. A magam részéről azt is sajnálom, hogy az 1550 óta adatolható *bocspor*, *bospor*, *borspor* 'húshoz való mártás' sem került be a szótár anyagába (a TESz. sem tárgyalja). E szavunknak az EtSz.-ben való származtatása legalábbis vitatható. A *bospor* a régi magyar konyhaművészet jellegzetes étele volt, amely nevével együtt átkerült a szomszédos szláv népekhez is, vö. szerbhorvát *bošpor*, szlovén *bospor*, szlovák *bočpor*, *bošpor* stb. (bővebben l. GREGOR: ABpL. 14: 113—4; HADROVICS: UEISk. 154—5).

A címszavak és egyes származékaik értelmezése igényesen van megoldva. Egy-egy kiegészítő pontosítás ugyan némely esetben hozzáfűzhető volna. Példának okáért az *ámen* nemcsak 'ima befejező szava; ima' és 'jóváhagyás', de 'valaminek a vége, befejezése' is, a

bütyök nemcsak 'csomó, bog; (csontos) kidudorodás', de '(kis)fiú, (kis)gyerek' is stb. Mindez azonban a mű terjedelméhez és gondos megoldásaihoz mérten jelentéktelen apróság csupán.

A TESz. megjelenése óta folytatott gyűjtőmunkának köszönhetően az EWUng.-ban a szótörténeti adatok jelentősen megsaporodtak. Jó néhány kifejezés első előfordulása korábbra tevődött, eddigi hézagossabb nyilvántartása kibővült, alakváltozatokkal gazdagodott. Ezáltal — függetlenül a megjelent etimológiai elemzésektől is — adott esetben a származtatás árnyaltabbá vált, a TESz.-hez képest sok esetben előnyösen módosult.

A szócikkek második részét alkotják az etimológiai magyarázatok, melyek döntő többségével nem lehet vitába szállni. Ez tulajdonképpen természetes, hiszen a gazdag szakirodalomra is támaszkodó érdemes szerzőkön kívül a részterületek neves képviselői (IMRE SAMU, BAKOS FERENC, BORZSÁK ISTVÁN, CSÚCS SÁNDOR, HAZAI GYÖRGY, KISS LAJOS, MOLLAY KÁROLY, RÓNA-TAS ANDRÁS, TÖTTÖSSY CSABA) segítették elő tanácsaikkal a mű tudományos színvonalának az emelését. Eredet kérdésében esetenként az állásfoglalás szándékosan nem határozott, ami a vizsgált szó mindmáig bizonytalan etimológiájával, esetleg más-más úton történő és elfogadható származtatásával függ össze. Az ilyen mértékű és jellegű óvatosság egy etimológiai szótárban mindenképpen dicséretes. Mindamellet persze vannak a szótárban pontosítható, illetve vitatható megállapítások is, ami egyszerűen a munka jellegéből adódik. Példának okáért az *abajdoc* az EWUng. szerint szláv, esetleg szlovák eredetű szó, ami valószínűleg igaz, noha ezidáig hiányoznak rá a régi szlovák adatok. Kiegészítésül most csak annyit: a szlovák *obadvojec* nemcsak 'Wesen aus Halbheiten', de 'Mischkorn' is (l. KÁLAL 388), s az *obojenec*-nek van *obojec* 'Halbfrucht' (J. Loos, Slownik slowenskej, mađarskej a nemeckej reči. III. Pešt, 1871. 303) alakváltozata. Probléma azonban, hogy ezek valóban népnyelvi kifejezések-e, vagy netán szótárírói alkotások, amint erre már KNIEZSA (SzlJsz. 55) is gondolt.

Az 1666 óta adatolt *dajna* 1. 'dickes Frauenzimmer; Vettel'; 2. 'untätige, putzsüchtige Frau'; 3. 'Hure' az EWUng. szerint ismeretlen eredetű; a szlovákból való származtatása téves. Korábban a TESz. ennél óvatosabban járt el: „Ismeretlen eredetű. Ha sikerülne igazolni az eddig csak egyetlen szóbeli közlés alapján nyilvántartott 'dajka, szoptató nő' jelentést (Gáldi: Szótír. 238), abban az esetben további vizsgálatot érdemelne az a feltevés, hogy a szlk. *dojna* 'fejős' szó átvétele, s így a *dajka* etimológiai családjába tartoznék". Nos, valóban volt e szónak egykoron 'szoptató nő' jelentése, amint ezt két adattal is igazoltam, vö. Rihνό (Riechnava, Szepes megye), 1583: „Ez *dojnija* gyermeökoftwl Barmoftwl, megý ez telen. . .” (NyDt. 151), „eß *dojnija* hozzaýa wötte” (uo.). Ennek alapján az a véleményem, hogy a *dajna* szláv (valószínűleg keletiszlovák, esetleg kárpátukrán) eredetű jövevényszó (l. uo.).

A német eredetű magyar *gang* 'mit Erz gefüllte Spalte im Gestein' első előfordulása a szótár szerint 1767, a *geng*, *gyeng* alakváltozatokat pedig nem ismeri. Ezt a bányászati szakkifejezést a XVI. század óta bőségesen adatoltam (l. F. GREGOR, Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen. Bp., 1985. 203), s rámutattam: „*geng* ist die Übernahme des aus dem Plural *Gänge* durch einen sekundären Umlaut entstandenen *Gäng*. . .” (uo.).

A *gépely* 'Göpelwerk' első előfordulásának a szótár az ABpL. 2: 63 alapján az 1475. évi *Gappel*-t tartja. Ez az adat azonban nem tekinthető egyértelműen magyarnak, mert lehet régi német és szlovák forma is (l.: ABpL. 2: 63—5; GREGOR i. m. 293).

Az 1631 óta adatolt és ismeretlen eredetűnek tartott magyar *géra* szó 'Salzpräzipitat' jelentésének a megkérdőjelezése jogos. A XVII—XVIII. századi adatok alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a *géra*, *gira* (ez utóbbi alakváltozatot az EWUng. nem ismeri) jelentése 'Schacht; Schachtstoß; Einbiegung; Strecke', s talán a gazdag jelentéstartalmú német *Ge(h)re(n)* (< kfn. *gēre*) szóval hozható etimológiai összefüggésbe (bővebben l. GREGOR i. m. 206).

Kérdés egyebek közt az is, hogy a meglehetősen gyakran alkalmazott „fiktív tő”-ből való kiindulás a további elemzések során mennyire állja majd meg a helyét.

A szócikkek harmadik és egyben a legrövidebb része tartalmazza a szakirodalmat. A bibliográfiai utalások döntő többségükben a TESz.-re vonatkoznak, melynek alapján azután a pontos lelőhely megtalálható. Ami azt jelenti, hogy az olvasónak bizony a TESz.-t is kézbe kell vennie, ha az adatoknak közelebből is utána akar nézni. A TESz. megjelenése óta publikált és felhasznált irodalomra az EWUng. természetesen szintén hivatkozik. A rendkívül gazdag és kibővült forrásjegyzékről a XXIX—XLVIII. lapokon kapunk tájékoztatást, az idegen nyelvű szakszótárak pedig a XLIX—L. lapon külön vannak felsorolva.

A szócikkekben való eligazodást különböző jelek segítik, melyek föloldása a XXII. lapon található. E kimutatásból azonban hiányzik a szócikkek három részét egymástól elkülönítő ● jel, amelyről egyébként a XI. lapon esik szó. De kimaradt innét a ⊗ jel (ez az alapszó származtatását választja el a további etimológiáktól, l. XIV. lap), valamint az előzményekre vonatkozó közismert < jel (l. XV. lap) is.

Vitathatatlanul hasznos segítséget jelent, főként az idegen nyelvű érdeklődőknek, a nyelvtörténet során használt magyar grafémák hangértékének a megadása (XVII—XVIII. lap), továbbá a magyar szótövek alaptípusainak a feltüntetése (XXIII. lap).

Nagyon is vitathatónak tartom ellenben e jelentős alkotás magyarázó szövegében alkalmazott megoldást. Az erősen szorongató helyhiány miatt létrehozott rengeteg rövidítés bizony nem kis teherterhelés az olvasónak. Aki rendszeresen használni fogja a szótárt, az ugyan előbb-utóbb hozzászokik majd ehhez a módszerhez, az alkalmi érdeklődők — s nyilván ilyenek sem lesznek kevesen — azonban aligha fognak maradéktalanul megbékélni vele. Az egyre-másra sorjázó olyan mondatok, mint például a „Wahrsch Ausgangsw der WFamilie, Nomen *ádáz*: unbek Urspr ⊗ Als Verb wurde es wohl wegen der End benutzt, die man für ein BSf hielt. . .” (*ádázik* a.); „Zur Ausspr mit inl s der älteren Var im Ung vgl: →*árestál* usw. . .” (*adminisztrátor* a.); „Produkt der SprErn” (*adoma* a.); „Wahrsch Erbw, Entspr aber umstritt. . .” (*ág* a.); „Aus *ágas* 'mehrmiger Ständer' (→*ág*) mit RefBSf. . .” (*ágaskodik* a.) stb. stb. nem teszik túlságosan olvasmányossá a szöveget. Egyébként az ilyen jellegű rövidítések föloldása a XIX—XXI. lapokon, a nyelvek és nyelvjáráások rövidítési jegyzéke pedig a XXI—XXVIII. lapokon található. A fent idézett mondatokból azonban nincs megadva az *Ausspr* feloldása, nem szerepel a *RefBSf* sem a kimutatásban, a *SprErn* pedig csupán az *Ern* alatt található meg, holott mint *SprErn* volna kívánatos megadni a jelentését.

A munka nagyságához és összetevőinek sokféleségéhez képest igazán csekély a pontatlanságok és sajtóhibák száma. Példának okáért az irodalomjegyzékben szereplő GLEl (XXXIV) bibliográfiai rövidítés a szócikkekben GLEl formában szerepel (l. *akác*, *atléta* a.), a *kovb (*akó* a.) inkább *kovb, a *гѣрнѣсарѣ (*fazék* a.) helyesen *гѣрнѣсарѣ volna stb.

Úgy vélem, közhelyként hat a megállapítás, miszerint nincs olyan szótári alkotás, főképpen etimológiai szótár nincs, amelynek alapelveivel, módszereivel, megoldásaival és eredményeivel mindenki egyetértene. Végeredményben ellenvélemények, kisebb-nagyobb kifogásolnivalók ilyen jellegű munkában mindig találhatók. Megjegyzéseim célja természetesen nem a szórszálhasogató akadékoskodás, sokkal inkább a jó szándékú figyelemfelkeltés, amelyre az EWUng. minden szempontból feltétlenül rászolgál.

Az EWUng. első két füzeté alapján ugyan nem lehet megítélni a teljes művet. A tévedés veszélye nélkül annyit mégis bátran leszögezhetünk, hogy a magyar tudományos publikációk sora ismét nagyon értékes, színvonalas és roppant hasznos munkával van gazdagodóban. Nemcsak a hazai kutatók és érdeklődők munkáját segíti és ismereteit gyarapítja majd, de főként és mindenekelőtt a külföldiek számára ad komoly lehetőséget a magyar szókincs történetének behatóbb és hitelesebb megismerésére. Bizonyos, hogy az EWUng. nagy nyeresége lesz — már az első két füzet is az — nemcsak a magyar, de a nemzetközi

tudományos életnek is. S nem csupán a nyelvészeti diszciplinákat szolgálja majd, hanem nélkülözhetetlen segítsége lesz számos társadalomtudományi ág művelőjének is. Örömmel várjuk e színvonalas mű folytatását és befejező kötetének minél előbbi megjelenését.

GREGOR FERENC

A magyar nyelv könyve

Főszerkesztő: A. JÁSZÓ ANNA. Írták: A. JÁSZÓ ANNA, ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA, BOKOR JÓZSEF, HANGAY ZOLTÁN, KÁLMÁNNÉ BORS IREN, KIRÁLY LAJOS, CS. NAGY LAJOS. Trezor Kiadó, 1991. 604 l.

I. Talán kézikönyvet írni a legnehezebb. Egy szerteágazó témakör minden részletét egységes szemlélet alá fogni, a szükségképp különböző beállítottságú szerzők esetleg eltérő nézeteit összeegyeztetni nem könnyű feladat. Ennek előrebocsátásával szemléljük „A magyar nyelv könyve” című vaskos munkát. — S mindjárt a címről egy megjegyzés. Az efféle kézikönyvek címlehetőségei egyik nyelvben sem végtelenek. Ezért nem tartom vétségnek, hogy a Balassa József által egyszer már használt könyvcím itt újra megjelenik. Elég idő s szakmai távolság van már a két munka között. — Maga a kötet kívánja is a címet. S ez egyik legfőbb érdeme, újdonsága. Ahogy a bevezető fejezet hangsúlyozza, nem (csak) grammatikát kap az olvasó, hanem nyelvléírást, a magyar nyelv minél teljesebb körű leírását. Ezt a törekvést jól mutatja a kötet felépítése.

Bevezetőként általános nyelvi ismereteket kapunk. E fejezet témája a nyelv és a nyelvtudomány mibenléte, valamint a tudománytörténet. Különösen ez utóbbi fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Igen fontos újdonsága a könyvnek a rövid összefoglaló Saussure-ról, a strukturáliszmusról, a generatív grammatikáról. — Ezután nyelvi szintenként alulról építkezve a klasszikus leíró nyelvtan következik (hangtan, szótan, mondat, belső osztásokkal is). Majd jelentéstani fejezetet olvashatunk, ezután pedig igazi újdonságként szövegtani összefoglalót. — Innentől kezdve a kötet — csak helyeselhető módon — mind szélesebb kitekintést ad nyelvi és nyelvtudományi kérdésekről. Ugyanis az alábbi fejezetek követik egymást: Névtani ismeretek, A mai magyar nyelvjárások, Gyermeknyelv, A nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai.

A könyv szerkezetében jelzett koncepció tehát pontosan megfelel a teljes nyelvi leírás által felállított követelményeknek. Erénye egyébként a kötetnek, hogy a szerzők a leírás terminust nem vették a legszigorúbban, az olvasó találhat történeti, kultúrhistoriai utalásokat is ott, ahol ez lehetséges. Fájó hiányként kell elkönyvelni viszont a teljességben a stilisztika mellőzését, mely itt-ott ugyan bújtatva jelen van, s talán nem feszítette volna szét a munka kereteit, ha önálló fejezetet kap. Az ide vonatkozó könyvbeli megjegyzés vitára készítheti az olvasót. Eszerint a stilisztika, retorika, poétika „beleolvadtak a nyelvtudományba, bekebelezte őket a szövegtan” (19). Nos, az állítás első része nehezen értelmezhető, kérdés, mi maga a nyelvtudomány. Miután a könyvben a Nyelvtudomány című alfejezet (46—51) megkülönbözteti a tágabb nyelvtudományt és a szűkebb grammatikát, a stilisztika a nyelvtudományban beolvadás nélkül is helyet kaphat (bár nem ez történt). Az állítás második fele nem állja meg a helyét: esetenként igencsak eltérő megközelítésmódokról van szó, bár a kapcsolat a két terület között nyilvánvaló. Talán e szemlélettel függ össze, hogy a kötet a Jakobson-féle poétikai funkciót több helyen különleges, művészi jellegzetességnek tartja (19, 465), elfeledkezve arról, hogy e funkció nemcsak a művészi szövegekre jellemző, hanem például a mindennapi megnyilatkozásformákra is (így az összes szóviccre).

A könyvszerkezetből (is) eredő koncepció utal a megcélzott olvasórétegre is. Tudvalévő, hogy e munka eredetileg főiskolai tankönyvnek készült. Erre is nagy szükség volt. A

szerzők bizonyára munkájuk során ismerték föl a lehetőséget, hogy ama nagyközönséget is megszólíthatják munkájukkal. Jól tették, hogy így cselekedtek. Valóban szükség volt ilyen általános kézikönyvre, s szükség lesz újabbakra, sűrűn, többféleképpen. Az általam újdonságként minősített fejezetek ezért nőnek meg jelentőségükben, ugyanis a korábbi népszerű kézikönyvekben nem vagy alig jelentek meg e témák.

Ezért lesz olyan fontos a tudománytörténeti áttekintés, az új irányzatok — bár ha vitatható — ismertetése, mert először jut el szélesebb horizontba helyezve e kérdéskör: a modern nyelvtudomány, annak belső rétegzettség, többirányúsága. Ezért okoz kevesebb nehézséget a könyv szerkezeti felépítésének kisebb arányeltolódása például a nyelvjárások hatvanoldalas leírásánál — hiszen egyéb nyelvváltozatokról nem sok szó esik —, ám éppen ez az enyhe túlzás helyezi vissza jogaiba a nyelvjárásokat, melyek a kézikönyvekben is sokszor csupán kihálásra ítélt rekvizitumként jelentek meg. Így adhat a könyv némi önbizalmat újra a dialektusok és a regionális nyelvek beszélőinek, nagyon helyesen. Széret nem lehet fennakadni a gyermeknyelvről szóló fejezet bő voltán sem: a mai magyar nevelési gyakorlat átlagát szemlélve nem árt a szülőknél és nagyszülőknél némi eligazítás a gyermeknyelvről, a gyermeki lélekről, ezúttal nem holmi rideg nevelésméleti tankönyv vagy nyelvhelyességi tanácsadó szemszögéből. Hátha több megértésben részesül a következő nemzedék.

Mindezeket rögzítve a recenzens egy megjegyzést mégis kénytelen tenni a munka szerkezetével kapcsolatban. A nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai című fejezet java részét szívesebben látta volna az első részben, A nyelvtudomány problematikája és módszerei című alegységben. E ponton kimondatlanul (bár az 575. lapon kimondva is) finom elhatárolás érvényesül. A szemiotika, a kommunikációelmélet és az etnolingvisztika mellett ugyanis nem minősül nyelvtudományi ágak sem a pszicholingvisztika, sem a szociolingvisztika, sem a matematikai nyelvészet. Nem érdemes e helyt tudományrendszertani kérdésekbe bonyolódni, ám annyit meg lehet állapítani, hogy az utóbbi tudományágak (az etnolingvisztikával és az antropológiai nyelvészettel együtt, mely kettő között nem olyan éles a különbség, mint azt a munka jelzi, l. 591) legalább annyira nyelvészeti diszciplínák, mint a kötetben előkelő helyen szereplő névtan. Ugyanakkor tudományközi kapcsolatok során nem említették meg például a filológia, az irodalomtudomány, a nyelvfilozófia stb.

A nyelvtudományon belüli ágak egy helyen való tárgyalása egyébként is áttekinthetőbbé tette volna a munkát, mert jobban elrendezte volna a nagy tudománytörténeti anyagot. A kevésbé jártas olvasó így hamarabb felismerhetné, hogy az egyes nyelvtudományi ágak, illetve az egyes nyelvméleti iskolák szemléletmódjukban, világértelmezésükben különböznek, tárgyuk ugyanaz, a nyelv. — Így az érdeklődő jobban értelmezhetné JAKOBSON nyelvi funkciómodelljét (11 és 19, a kettő között nincsen utalás), mert mellé tudná állítani HYMES kibővített modelljét az 580.(!) lapról. Általában az elméleti összefüggésekre való visszautalás nem túl gyakori. Például a generatív grammatikáról szóló részben (69—72) nincs megemlítve az innáta-elmélet, a gyermeknyelvi fejezetben viszont igen, visszautalás nélkül (590). Éppígy szükségtelenül különül el egymástól A nyelv mibenléte című alfejezet (11—4) és a szemiotikáról szóló rész (575—9). E kapcsolatokra jó lett volna kissé didaktikusabban rámutatni, épp a megcélzott két különböző típusú olvasóréteg érdekében.

2. Mint minden nyelvészeti munka, A magyar nyelv könyve is biztos elméleti alapot keresett magának. Ezt az alapot láthatóan a SAUSSURE- és JAKOBSON-féle nyelvfelfogásban találta meg. E tény magától értetődő, bár kissé ellentmondásba hozza a művet a tudománytörténeti utalásokkal.

A SAUSSURE-féle langue—parole dichotómia merevségére már sokan rámutattak. A könyv mégis elfogadja fenntartás nélkül e fogalom párt, kérdéseket hagyva nyitva. E felfogás szerint a nyelv társadalmi jelenség, gondolatokat fejez ki. Nos, épp e helyen kell a fogalmakat

pontosítani, hiszen a fenti meghatározás már olyannyira közhelyes, hogy nem is gondolunk utána. Pedig nem ártana. Ne válasszuk el egyént és közösséget tragikusan! A két fél állandó interakcióban van egymással. S éppen a kissé óvatosan kezelt szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet dolgozta ki a beszélő közösség fogalmát, mely nem feltétlenül azonos a társadalommal (gondoljunk a magyar nyelvnek és beszélőinek helyzetére); a két közösségtípus másfajta intézményrendszerben szervezi önmagát, s ezek csak részben fedik egymást.

Így kissé különössé válik a *langue* és a kollektív tudat azonosítása a könyvben (15), miután a generatív grammatika, illetve a pszicholingvisztika eredményeiről olvashatunk egyebükt, hiszen nem kapunk definíciót a kollektív tudat létmódjáról. A szöveg maga (kifejtetlenül, nem ezekkel a szavakkal) a közösségi keretű, interakcióban történő hagyományozásról beszél, ám ez nem azonos a kollektív tudat Saussure-iánus értelmezésével. S itt hiányzik a CHOMSKY által (is) vállalt módszertani eljárás, mely voltaképpen minden deskriptív nyelvten sajátja: az idealizáció, a magas szintű, homogenizáló absztrahálás mint a grammatikai rendszer megragadásának lehetséges módszere. SAUSSURE is idealizál a maga módján: a *langue*-ba csak a kollektív, tehát az adott beszélő közösségben univerzális, kötelező elemeket engedi be.

A *langue*—*parole* megkülönböztetés a Saussure-féle iskolában szembeállítja az egyént és a közösséget: az egyén csak úgy tud beszélni, ahogy azt a közösség konvenciói megengedik. Ahogy a jelentéstani fejezet idézi KÁROLY SÁNDORT: „Az egyén számára végzetszerűen a jel képviseli a jeltárgyat” (423). E végzetszerűségnek ellentmond a könyvben (14, 45) többször hangsúlyozott nyelvi kreativitás valóban fontos szempontja, illetve a *langue*—*parole* dichotómiával összekapcsolni kívánt kompetencia fogalma (10). S persze ellentmond ennek a huszadik századi nyelvfilozófiai kétely éppúgy, mint az egyébként szintén strukturalista Prágai Nyelvész kör magyarázata az irodalmi nyelvről, amelynek két fő összetevője nálunk a polifunkcionalizmus és az itt lényeges (növekvő mértékű) intellektualizáció (vö. PÉTER MIHALY, Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában: NYK. LXXVIII [1976.], 409—16).

E végzetszerűség hozza magával azt a közismert tételt, hogy a *langue*-ból válogatva beszélünk: „Pl. Otlík Géza Iskola a határon regényének a címmondatában az ÉrtSz.-ban 8 jelentésű *iskola* és 7 jelentésű *határ* szavak jelentése a felhasznált I. jelentésre szűkül le” (455). A több helyen is említett generatív grammatika (68—72, 433, 584) ennél jóval árnyaltabb viszonyt mutat be a nyelvi rendszer és a beszéd között, s a szövegtan, a szociolingvisztika további érdekes adalékokat szolgáltat az értelmezés leírásához. A könyvben itt a nyelvleírás és az elvont nyelvi rendszer síkja keveredik.

3. A könyv anyaga oly bőséges és szerteágazó, hogy csupán néhány fejezethez lehet rövidebb megjegyzéseket tenni e helyt. — A nyelvtörténeti és nyelvtipológiai fejezet jól áttekinthető rész. — Épp ilyen a nyelvtudomány problematikájáról szóló, bár a funkcionális, strukturalista és generatív mellett (48) más nyelvleírások is elképzelhetőek (manapság pl. a kognitív). A nyelv műveléséről szólva Szarvas előtt nem ártott volna Kazinczynak, Telekinek s másoknak a nevét megemlíteni (50). — A nyelvtudomány története átgondolt összefoglalás, bár a XIX. sz. elejének említésekor megint hiányoznak a korabeli grammatikák, későbből pedig Gombocz Zoltán neve hangsúlyosan. S meg kell jegyezni, hogy a nyelvet élő organizmusként leíró metafora nem Darwintól, hanem Herdertől származik, az előbbi inkább gyökeresen új, pozitivistá értelmezést adott az eredetileg preromantikus metaforának. — Saussure-rel kapcsolatban meg kell még említeni, hogy — bár szemléletében valóban „gyökeresen újat” hozott (56) — mégis nagyon sokat tanult az újgrammatikusoktól, akik már rendszerben gondolkodtak, megelőlegezve a struktúra fogalmát. — Igen jól sikerült a nyelvészeti strukturalizmusról szóló fejezet, kár, hogy ami a 67. lapon névszói csoport, az a 62-iken

főnévi csoport. — A generatív grammatikával foglalkozó rész hiányosságait már fölemlítettem. Rá kell még mutatni, hogy a performancia nem képesség (68), hanem a megvalósult tett. — A tudománytörténeti fejezetből sajnos erősen hiányzik a hatvanas, hetvenes évek nyelvészeti pragmatikai fordulatát vázoló rész, a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet, a pszicholingvisztika elméleti és módszertani megalapozásának jelzése.

Az ezután következő 350 lapos hagyományos leíró grammatikai fejezet oly sok részkerdest érint, oly nagy a földolgozott anyag, hogy mindennek a reflexiója meghaladja egy rövid ismertetés kereteit. Ezért nem kommentálom például a predikatív viszonyról, az esetragok számáról vagy az alárendelő szerkezetláncról írottakat, meghagyván azt a részletező szakmai viták számára. A nyelvtani rész a funkcionális nyelveméleti keretben, teljes leírásra törekedve, nyelvi szintenként alulról felfelé építkezve, magyar szakirodalomra támaszkodva a legmegbízhatóbb eredményeket foglalja össze. A SAUSSURE- és JAKOBSON-féle elméleti alapnak megfelel annyiban, amennyiben a kollektív tudatban elképzelt idealizált nyelvi rendszert (az ideálisnak tételezett irodalmi nyelvet) írja le kategóriákban, definíciókkal. Mivel a kötet teljességre törekszik (indokoltan), nem hozhat részletes elemzéseket, levezetések, ellenben jól földolgozza a legújabb eredményeket például a modalitás, a segédigék vagy az aspektualitás terén. S ezekkel kapcsolatban a mondatnyi fejezetben nyugtázni lehet az elméleti részbe kevésbé karakterisztikusan beépített szempontokat, melyeket például a beszédaktus-elmélet vagy az interakció-elmélet ad. Az olvasó tehát e részekben is sok újdonsággal találkozik a korábbi kézikönyvekhez képest.

A jelentéstani fejezet érdekes kitekintés után nagyobbrészt KÁROLY SÁNDOR munkájára alapoz. Ez érthető a könyv funkcionális szemléletéből, bár egy kissé egysíkúvá teszi az itt is több forrásra utaló bevezetőt. Kár, hogy a szakasz nem kezeli némi kritikával KÁROLY jelentésfajtaít (hiszen pl. a lexikológiai jelentés nem jelentésfajta, a pragmatikus elnevezés pedig nem szerencsés, leszűkíti a fogalmat). A konnotatív jelentés egyáltalán nem korlátozódik a művészi nyelvre (429). A felsorolt jelentésaspektusok közül hiányzik a kommunikációs jelentés, s hiányzik KIEFER FERENC rendszere „Az előfeltevések elméleté”-ből (81—9), pedig kínálja az összevetést KÁROLY rendszerével. Megjegyzendő még, hogy épp a hivatkozott KOCSÁNY-tanulmány jelzi (BIERWISCHÉ is), hogy a poliszemikus kapcsolatok nem csak metaforikusak vagy metonimikusak. Épp a később idézett GOMBOCZ tartja számon történeti jelentés-tanában a hangalaki hasonlóságon alapuló jelentésváltozást (mai példa: *bukás* = *bukta*). A poliszémia-ágrajzok grafikailag nem egyértelműek (436, 450). S megemlíteném még, hogy a *madarak*, illetve az *emlősök* mezőösszefüggésének azonosítása az állatrendszertani táblázattal (448) nem szerencsés: az enciklopédikus tudás nem feltétlenül azonos a jelentésösszefüggésekkel. Ezt bizonyítják a prototípus-vizsgálatok.

A szövegtani fejezet szerzőjének volt bizonyonnyal a legnehezebb dolga, mert ehhez volt a legkevesebb előkép. Kár, hogy az áttekinthető fejezet szövegtipológiai része magát a szövegtipológiát nem adja, pedig lehetett volna említeni nagy típusjegységeket (köznapi, szépirodalmi, intézményes, s ezen belül bontásban: társalgás, megbeszélés, szóváltás, párbeszéd stb.). Kérdéses a szabadmondat kategóriája, mely az alárendelt mellékmondat eltüntetéseivel ellentmond a szövegtanban oly fontos aktuális mondattagolás elvének. Ugyanis sokszor épp a mellékmondat hordozza a rematikus elemet, mely a szöveget továbbépíti.

A klasszikus retorika szövegszerkezeti elemeit taglalva jó lett volna a három fő elemnél továbblépni, s legalább megemlíteni a kitérést, a részletezést, a bizonyítást. — A kötőelemek sorából nagyon hiányzik a pronominalizáció. — Csak sajnálni lehet, hogy a szövegbefogadás (melynek már a magyar nyelvű irodalma is nagy) az iskolai elemzésnek, illetve a képregények romboló hatásának problémájaként jelenik meg.

A szövegtani fejezet (s az elméleti bevezető is) elfogadja azt a DEME—BÉKÉSI-féle tételt, hogy (kissé leegyszerűsítve) a szöveg mondatai mellérendelő logikai viszonyban állnak egy-

mással. E tételnek természetesen van alapja, de nem kizárólagos érvényű magyarázóelv. (BÉKESI IMRE akadémiai doktori értekezése már számol ezzel a ténnyel.) Indokolja a szöveggrammatika felé csúszást a fejezet pragmatikaértelmezése, mely — kissé ellentétben a többi meghatározással — NAGY FERENC nyomán szűken, a beszédszituációra korlátozva adja meg a fogalom értelmezését.

Két fejezetet is átugorva az interdiszciplináris rész szociolingvisztikai alfejezetére térek vissza még röviden. A kötet gyanakodva szemléli e nyelvészeti ágat, melynek a szerzők szerint bizonytalanok a határai és a módszertana. Nos, ennek az ellenkezője az igaz. A LABOV-féle irány például nem is tagadhatja strukturalista deskriptív gyökereit, míg a GUMPERZ-féle egyre jobban tekintetbe veszi az interakcióelmélet következményeit. Kár, hogy a fejezet öt és fél oldalból kettőn BERNSTEIN kissé poros nézeteivel foglalkozik, ugyanakkor például BÍRÓ ZOLTÁN munkáját említve nem szól a határon túl élő magyarság kétnyelvű helyzetéről, az abból fakadó szociálpszichológiai következményekről.

Az itt érintett kérdés hosszú ideje nehézségeket okoz a magyar nyelvtudományban és az iskolai nyelvtanításban. Jelzi ezt a következő idézet: „A regionális köznyelv használata csak akkor jelent hátrányt, ha az egyén csak ezt a kódot ismeri, s munkájánál, beosztásánál fogva gyakran kell nyilvánosság előtt szerepelnie. A tájnyelvi jelleg ilyenkor a hallgatóság egy részében mosolyt kelthet (netán lenézést), ami az egyént gátlásossá teheti” (589). Hiába pontosít a szöveg alább, ez a mondat így veszélyes, mert akaratlanul is erősíti az előítéletet.

A szociolingvisztika ilyen szűk értelmezése eredményezi a kötet ambivalens viszonyát az irodalmi nyelvhez, a sztenderdhez, melyet végig a legfőbb értéknek sugall, irodalmi és köznyelvnek nevezve (s nem hivatkozva BENKŐ LORÁND Irodalmi nyelv—köznyelv című tanulmányára, annak új eredményeire; vö. KISS JENŐ, SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., 1988. 15—33). A kötet a szókészlet rétegződése kapcsán taglalja csupán a magyar nyelv rétegződésének kérdéseit (itt is megmutatkozik a stilisztika hiánya), SEBESTYÉN ÁRPÁD rendszerét adva, hivatkozás nélkül. S épp a fogalmi tisztázatlanság miatt átveszi Sebestyén ellentmondásait is. Eszerint például a normatív (követendő) köznyelvhez tartozik éppúgy a színpadi nyelv, mint az utcai nyelv.

4. Végül egy-két apró megjegyzés. Néhány helyen (pl. a 41. lapon a megterheltségi arányról, a 42. lapon a monoftongizációról szólva) nem ártott volna a meghatározás. Nem túl informatív a Hjelmslevről adott néhány sor (63), nem ide való a Szinonimasztár használati utasítása (441). S teljesen fölösleges kétszer is foglalkozni a lomtárba való Marr-ral (40, 592). — Látszólag lényegtelen, de fontos magyarul hozzá nem férhető források ritkán szerepelnek az irodalomjegyzékben, a hivatkozásokban. SZENT ÁGOSTON jeleméletére négy helyen hivatkozik a szöveg (12, 52, 419, 557), és sehol sem találjuk a forrást. Hasonló sorsra jut BÜHLER, KATZ—FODOR vagy LÁSZLÓ GYULA. A szerkesztési elv érthető: magyar nyelven hozzáférhető irodalomra hivatkozzon a szöveg. De ha ez nem lehetséges, nem kell félni az idegen nyelvűtől — talán a főiskolások is tudnak németül, angolul.

5. Összegzésül megállapítható: céljaiban, felépítésében korszerű, érdekes, igen bő anyaggal dolgozó, informatív kötetet kap kézbe „A magyar nyelv könyve” olvasója. Kiemelkedő erénye a munkának a céltudatosság, a következetesség, a teljességre törekvés, az új nyelvészeti területek összefoglalása, a megbízható új eredmények alkalmazása, az általában érthető, tiszta nyelvezet, a bőséges szakirodalom s a következetes elméleti keret mellett érvényesülő pluralizmus, az iskolák, irányzatok, nézőpontok elismerése és ismertetése. S a méltán elnyert közönségsiker mellett a szerzők elismerésként könyvelhetik el azt is, ha művük vitákra, újabb munkákra serkent a tudományos diskurzusban.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Péter Mihály, A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai

Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 302 l.

I. 1972 augusztusában, Szegeden, a II. magyar nyelvészkongresszuson PÉTER MIHÁLY, a magyar, a szláv és az általános nyelvészetnek, valamint a stilisztikának már akkor is nagy tekintélyű kutatója előadásának befejezésében a következőket mondotta: „Több [stilisztikai] alapfogalom vár még tüzetesebb nyelv- és jeltudományi vizsgálatra, az eddiginél egzaktabb meghatározásra (így, például, a nyelvi expresszivitás mindmáig ködös fogalma)” (Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához: IMRE SAMU—SZATHMÁRI ISTVÁN—SZÜTS LÁSZLÓ [szerk.], Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 463).

E szükségletnek a kielégítésére évekkel később maga az előadó tette az első biztató kísérletet „Érzelm kifejezés, stíluserték és expresszivitás a nyelvben” című tanulmányával (ÁNYT. XV [1984.], 219—35), most pedig gazdag tartalmú monográfiában foglalja össze a nyelvi érzelm kifejezés (a jelentéstanban és a stilisztikában hagyományosabb idegen nevén: *affektivitás*) legfontosabb tudnivalóit.

Péter Mihály professzor könyvének számos erénye közül már itt, bevezetőben ki kell emelnünk, hogy a szerző: a) az érdemi szakirodalom teljes áttekintésére törekszik (a függelékben található szakirodalom-jegyzék 25 lapot foglal el); b) minden állítását nyelvi adatok, mégpedig valóságos nyelvi adatok garmadájával szemlélteti és igazolja (ily módon a könyvben egy magyar—oroszl kontrasztív stilisztikai szintézisnek az alapjai is le vannak rakva, helyesebben: el vannak rejtve); végül: c) mindezt oly tömören, oly gazdaságos helykihasználással teszi, hogy az egész elfér — a címnegyed, a rezümék és az irodalomjegyzék nélkül — 243 nagyobb alakú oldalon!

2. A nyelvi érzelm kifejezés szemléletében — mint az értekezés előszavából és összefoglalásából is megtudhatjuk — két fő irányzat különböztethető meg: 1. a DESCARTES, SAUSSURE és CHOMSKY nevével fémjelzett tudománytörténeti vonulat, melynek képviselői csupán egyetlen funkció, az ábrázolás (referencia) viszonylatában keresik a nyelvi struktúrát, s a nyelvet lényegében a racionális gondolkodás eszközének tekintik; 2. a ROUSSEAU-tól a német romantika nyelvfilozófusain át WUNDTig és VOSSLERig nyomon követhető felfogás, mely a nyelv emocionális oldalának elsőbbségét hirdeti a racionális, fogalmi oldallal szemben.

Valójában azonban minden természetes nyelvben szerves egységben és kölcsönhatásban van az objektív és a szubjektív oldal, a racionális, illetőleg az emocionális nyelvhasználat. Ahogy a tudományos és a művészi visszatükrözés egyaránt a mindennapi gondolkodásból emelkedik ki, a tudományos és a művészi nyelvhasználat is a mindennapi nyelvhasználatban gyökerezik. Ennélfogva „a nyelv érzelm kifejező lehetőségeinek és módozatainak feltárásakor a mindennapi nyelvhasználatból kell kiindulnunk” (235).

A nyelvnek az érzelm kifejezésben játszott szerepét Péter Mihály másképpen látja, mint FÓNAGY IVÁN. FÓNAGY szerint a nyelv csak fogalmilag, azaz közvetetten képes érzelmeket ábrázolni, ám az érzelmek közvetlenül is megnyilvánulnak a beszédtevékenység során, mégpedig egy „természetes”, azaz nem nyelvi természetű kód által (a „kettős kódolás” elméletét l. többek között: A stílus hírértéke: ÁNYT. I [1963.], 91—123; A beszéd kettős kódolása: uo. VI [1966.], 69—76; Nyelvek a nyelvben: uo. XII [1978.], 61—105). Péternek ezzel szemben az a véleménye, hogy a nyelvi rendszer — szerkezetének mindegyik szintjén — „rendelkezik érzelmi tartalmak kifejezésére alkalmas eszközökkel”, melyek „a nyelv racionális elemeivel szerves egységben és kölcsönhatásban látják el feladatukat” (10). Tehát az érzelm kifejezés nem a nyelv ellenében, mintegy azon áttörve valósul meg, hanem éppen a nyelv, a valamennyiüinktől ismert és használt közös jelrendszer felhasználása által. Ennek

a könyvismertetésnek természetesen nem lehet feladata, hogy ebben a — mindkét részről könyvtárnyi szakirodalom felvonultatásával zajló — csöndes vitában állást foglaljon, annyit azonban megkockáztatnék, hogy nézetem szerint a két koncepció nem kizárja, hanem inkább kiegészíti egymást.

3. Péter Mihály már könyvének első, az általános kérdésekkel foglalkozó részében megkísérli az érzelemkifejezés fogalmának pontos elhatárolását három másik, ezzel gyakran összemossott fogalomtól: az expresszivitástól, a stílusértéktől és a nyelvi értékeléstől (40—8).

Mi is tehát a *nyelvi érzelemkifejezés*, más szóval *emocionalitás* vagy *affektivitás*? (Arra, hogy ezeket a kifejezéseket szinonimaként említsem, az ismertetendő mű összefoglalása jogosít fel, amely a 237. lapon az emocionalitást előbb az affektivitással, majd öt sorral lejjebb az érzelemkifejezéssel azonosítja.) Az Előszóban ezt az előzetes definíciót kapjuk: „a beszélő aktuális érzelmi állapotának, a közölt tartalomhoz és/vagy a beszédpartnerhez, illetve a kommunikációs helyzethez fűződő érzelmi-értékelő viszonyának nyelvi kifejezése” (10). Lényegében ugyanezt a meghatározást találjuk a könyv 46. és 237. lapján is, de az utóbbi helyen a szerző hozzáfűzi: „ez az érzelmi viszony a szavak, szókapcsolatok, nyilatkozatok jelentéséhez tartozik, tehát szemantikai kategória”.

Az *expresszivitás* fogalma BALLYNál nincs elválasztva az affektivitásától. BÜHLER organon-modelljében a *kifejezés* (*Ausdruck*), vagyis a nyelvi jelnek a jeladó viszonylatában megnyilvánuló funkciója felel meg neki. Péter Mihály szerint lényegében ugyanezt a tartalmat fedi JAKOBSON hattényezős—hatfunkciós modelljében a nyelv poétikai funkciója, a közleménynek önmagára mint közleményre való összpontosulása is. Végül saját meghatározása szerint az expresszivitás „a közlés kommunikatív energiájának fokozása a nyelvi jelölő és a jelölt kapcsolatának aktualizálása révén” (46).

A *stílusérték* a közölt tartalom nyelvi megformálásának a kommunikációs helyzethez való idomulása, a szerző szóhasználatával: annak való megfelelése (uo.). A stílusérték ebben a szemléleti keretben *nyelvi szimptóma*-nak is tekinthető (45). A szimptóma, mint tudjuk, olyan jeltípus, amely természetes oksági összefüggésen alapul (pl. valamely betegségnek a szimptomái, tünetei). A kontextus és a stílus viszonylatában azonban „nem ilyen jellegű kauzalitásról van szó, hanem inkább funkcionális motiváltságról, a kommunikációs helyzet által meghatározott vagy befolyásolt közlési feladatok célszerű kielégítéséről”. A stílus ennek megfelelően úgy határozható meg, mint szimptomák szabályszerű konfigurációja, *nyelvi szindróma*. Egyik régebbi munkájában így definiálta Péter Mihály a stílus fogalmát: „a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvhasználati változat” (Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról: ÁNYT. XII [1978.], 223). Mindezek a stílusmeghatározások jól egybecsengenek E. L. KERKHOFF Kis német stilisztikájának stílusfogalmával: a stílus lényege a részletekben megnyilvánuló egység (Kleine deutsche Stilistik. Bern—München, 1962.; idézve Péter Mihálynál a 46. lapon).

Összefoglalva a fenti megkülönböztetéseket: az érzelemkifejezéshez az tartozik, amit közlünk, az expresszivitáshoz, illetőleg a stílusértékhez viszont az, ahogyan közöljük (l. uo.). Megint más a *nyelvi értékelés*, amely egyaránt magában foglalja az emocionális és a racionális értékelést (ezek közül természetesen csak az előbbi tartozik bele az ismertetett mű tárgykörébe).

4. A továbbiakban — a terjedelem végeessége miatt — nem követhetjük ilyen részletes-séggel Péter könyvének gondolatmenetét: be kell érnünk a legfontosabb csomópontok jelzésével.

A második rész a szó szintjén vizsgálja az érzelemkifejezés nyelvi eszközeit (49—124). Itt foglalkozik a szerző a konnotáció problémájával is (49 kk.). Erről, mint írja, csak orosz

nyelven több mint kétszáz szakmunka jelent meg. Különösen hálásak lehetünk tehát neki, hogy ezen a szinte járhatatlanná vált/tett terepen kijelöli számunkra a tájékozódási pontokat. Ebben a részben olvashatunk a szóalkotás (főleg a szóképzés) és a nyelvtani kategóriák érzelm kifejező lehetőségeiről is.

A harmadik rész a „nyilatkozat” szintjén folytatja az érzelm kifejezés nyelvi eszközeinek vizsgálatát (125—226). A magyar szakirodalomban szokásosabb a *megnyilatkozás* ennek a nyelvi egységnek a megjelölésére (ezt használja pl. KÁROLY SANDOR). Péter azért dönt a *nyilatkozat* szakszó mellett, mert meg akarja különböztetni a nyelvi aktust annak termékétől. (Így van ez a franciában is: *énonciation* — *énoncé*.) Az általános kérdések taglalása során a nyilatkozaton kívül alapos áttekintést kapunk a beszédaktus, a mondat, a modalitás és a beszédaktus-elméletben alapvető jelentőségű illokúció fogalmáról. A további fejezetek az intonáció, a mondatfajták, bizonyos szófajok és szintaktikai szerkezetek, végül pedig a mondatállomány módosítása vagy átrendeződése (többek között az ismétlés, kihagyás, elhallgatás, nominális szerkesztés, szórend és aktuális tagolás) terén veszik számba az érzelm kifejezés lehetőségeit.

A Függelékbe került a fonetikai jelentés problémájával (ismertebb, de talán kevésbé pontos nevén: a hangszimbolikával) foglalkozó fejezet (227—34). A kötetet összefoglalás (235—51), orosz és angol nyelvű rezümé (252—78), végül a már említett irodalomjegyzék (279—303) zárja.

5. PÉTER MIHALY monográfiájának jelentőségét egyrészt tárgyválasztása adja meg. Maga a szerző írja az előszóban, hogy „meglepően csekély azoknak a munkáknak a száma, amelyek a nyelvi érzelm kifejezés kérdését elméleti szempontból átfogóan tárgyalják[,] vagy pedig egy-egy nyelv érzelm kifejező eszközeit írják le” (10). Mint láthattuk, az ismertetett mű mind a két követelménynek bőségesen megfelel.

Van azonban ennek a könyvnek egy további, talán még vonzóbb erénye is: gondolatainak, állításainak kifejtettsége. A mondanivalót ezúttal nem az olvasónak kell — fáradtságos munkával, fejtöréssel — kihüvelyeznie, hanem az, gondosan megfogalmazva, már eleve rendelkezésére áll (ez mai tudományos irodalmunkban korántsem magától értődő, még a nyelvészetben sem!). Ez a szó jó értelmében vett didaktikus előadásmód részben talán az értekezés egyetemi segédkönyv voltának a következménye. Ám ez a *didaktikusság* soha nem laposodik *didakticizmus*-sá (vö. a *demokrácia* és a *demokratizmus* különbségéről szóló pompás fejtegetést az 58. lapon!). A szakirodalmi nézetek ismertetése közben is mindvégig érezzük a szerző szuverén szellemi jelenlétét, azt, hogy a kérdésről megvan a saját, jól átgondolt véleménye, s azt ki is fogja fejteni. S ebben a várakozásunkban nem is csalódnunk.

KEMÉNY GÁBOR

Vladimir Brodnjak, Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika

II. nepromijenjeno izdanje. Zagreb, 1992. XV + 632 l.
(Szerb és horvát különbség-szótár)

1. A szerb és a horvát nyelv közötti különbségek (régbben: a nyelvterület keleti és nyugati része nyelvének eltérései) régóta foglalkoztatják mind a politikusokat, mind a közvéleményt — s így természetesen a nyelvtudományt is. Maga a „szerbhorvát” („horvát-szerb”) megjelölés csaknem másfélszáz éves. Lényegében a nemzeti újjáéledést követő korszakban fogalmazódott meg. Az ún. illír-mozgalom politikusai (és némely nyelvésze is) azt a romantikus illúziót táplálták, hogy egységes irodalmi nyelvet hoznak létre valamennyi déli

szláv nép számára, „a Triglavtól a Fekete tengerig”. A realisabban gondolkodó szerb nyelvújítók, élükön Vuk Stefanović Karadžićyal belátták, hogy ez lehetetlen, ennél fogva ők közös irodalmi nyelvet kívántak kodifikálni nem valamennyi déli szláv nép, hanem csak a szerbek és a horvátok számára. Ezt tükrözte a vezető szerb és horvát nyelvészek között 1850-ben Bécsben kötött megállapodás (Bečki dogovor). A későbbiek során számtalan probléma merült fel ezzel az egységes irodalmi nyelvvel kapcsolatban. E csaknem megoldhatatlan kérdések gyökere a nyelvterület keleti és nyugati részének (ti. a szerb és a horvát nyelvnek) az egységesítést megelőző eltérő fejlődésében keresendő. Nem célja ennek az ismertetésnek az irodalmi nyelv fejlődésének bemutatása, elegendő annyit megállapítani, hogy az említett bécsi megállapodáshoz a felek a gyakorlatban alig tartották magukat. A szerb és horvát nyelvvel foglalkozó filológia serbokroatisztika (Serbokroatistik) néven emelkedett tudományos rangra, a vezető hazai és a külföldi szlavisták valamennyien ezt a terminust használták, legfeljebb az összetétel két tagja közé egy *ili* 'vagy' kötőszót iktattak (vö. többek között: T. MARETIĆ, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1899.). A két nyelv közötti valóban történetileg kialakult eltéréseket (elsősorban szókincsbelieket) azonban a politika (a politikusok) sokszor diszkreditálták, főképp a horvát fasizmus idején, s az azt megelőző időszakban. Nem véletlen tehát az sem, hogy az eltérések hangsúlyozása éppen Jugoszlávia felbomlását követően erősödött fel újra. Az eltérések elsősorban a szókincs területét érintik. Ez nyelvészeti szempontból érthető, hiszen a horvát irodalomban és lexikográfiában már a különböző regionális irodalmi nyelvek kialakulása óta erős volt a nyelvtisztító tendencia, éppúgy, mint (német hatásra) a cseh és a magyar nyelvben is. A magyar nyelvújításból tudjuk, hogy nem minden alkotása bizonyult életképesnek, sőt nem egy közülük ma már inkább mosolyt fakaszt. Számtalan találó szó- és kifejezésalkotás mellett ugyanígy voltak a horvát nyelvújításnak is torzszülöttei.

2. Az ismertetendő mű szerzője — bár filológiát végzett — nem hivatásos nyelvész. Munkája előszavában elmondja, hogy több évtizedes szerkesztői tevékenysége folyamán érlelődött benne a szótár elkészítésének gondolata. Az utószó szerzője, DALIBOR BROZOVIĆ azt emeli ki, hogy a szótár személyes mű (individualno djelo), s szerzője személyes nyelvérzékét tükrözi. A munka terjedelmesebb valamennyi megelőző, hasonló jellegű műnél. Hozzávetőleges becslésem szerint kb. 30 000 címszót ölel fel. Természetesen sok esetben a horvát és a szerb szó közötti különbség minimális. A vastagon szedett címszavak a szerb kifejezések. Ebben a szerző követi a kérdéssel első ízben tudományosan foglalkozó munkát, a PETAR GUBARINA és KRUNO KRSTIĆ által 1940-ben megjelentetett „Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika” ('A horvát és a szerb irodalmi nyelv közötti különbségek') című művét. BRODNIJAK szóanyaga jóval nagyobb, mint GUBARINA—KRSTIĆÉ, míg azonban ebben tudományosan is le vannak írva a fonetikai, morfológiai és szintaktikai eltéréstípusok is, az ismertetett mű csak szöszedet. Az előszóban a szerző szól munkája közvetlen előzményeiről. Érdekes, hogy a különbségekről röviden először a szerb RADOSLAV BOŠKOVIĆ írt 1935-ben egy folyóiratcikkekben („O jezičnoj i stilskoj diferencijaciji srpskog i hrvatskog jezika” 'A szerb és a horvát nyelv közötti nyelvi és stílusbeli különbségek'). BOŠKOVIĆ szerint (idézi Brodnjak) „a mai szókincsbeli különbségek viszonylagosak, sok példa inkább szerbizmusok és kroatizmusok viszonyát mutatja, mintsem kizárólag szerb vagy horvát szavakét”, majd hozzáteszi: „Az idő szerencsére lerombolja azt, amit népünk szerb és horvát felének évszázados politikai és kulturális elszigeteltsége teremtett.” BOŠKOVIĆ tehát egy népről és egy nyelvről beszél. GUBARINA és KRSTIĆ öt évvel később röviden felvázolják a horvát irodalmi nyelv fejlődését, náluk tehát két népről és két nyelvről van szó. A továbbiakban nem kívánok ebben a kérdésben elmerülni, hanem a szerb és a horvát nyelv közötti Brodnjak által feldolgozott szókincsbeli különbségeket óhajtom rendszerezve, típusokban bemutatni. Szótárt az ember

akkor használ, ha valamilyen szót vagy kifejezést éppen keres. Ez minden szótár közvetlen, gyakorlati célja. Ahhoz azonban, hogy egy nyelvi különbségeket bemutató szótár alapján elméleti tanulságokat is levonhassunk, szükséges legalábbis a legfőbb típusok rendszerezése. Ezt kísérem meg a következőkben.

3. A szerb és a horvát nyelv (mai irodalmi nyelv) közötti lexikai különbségeknek Brodnjak szerint mindössze 5%-át teszik ki azok, amelyek az egykori *jat*-nak nevezett magánhangzó eltérő ejtéséből erednek. (Ennek az indogermán alapnyelvből örökölt, valószínűleg nyitott artikulációjú *ja*-féle hangnak a szerb irodalmi nyelvben ma *e*, a horvát irodalmi nyelvben *i**je* vagy *je* felel meg, pl. sz. *mleko*, h. *mljeko*, 'tej'; sz. *nedelja*, h. *nedjelja* 'vasárnap'.

Szembetűnő — de a kölcsönös megértést nem gátló — különbség figyelhető meg az idegen szavak adaptációjában (ennek viszonylag részletes bemutatása: I. NYOMÁRKAY, Morfológička i sintaktička adaptacija stranih riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku 'Az idegen szavak alaktani és mondattani beilleszkedése a horvátszerb (szerbhórvát) nyelvbe'. Bp., 1984.).

a) Az idegen (javarészt nemzetközi) igék a horvátban *-irati*, a szerbben *-ovati* vagy *-isati* végződéssel illeszkednek, pl.: *agitirati—agitovati*, *analizirati—analisati*, *bojkoritati—bojkotovati*, *determinirati—determinisati*, *karakterizirati—karakterisati* stb. A szerb nemcsak ezeknél a német közvetítésű, hanem a német eredetű igéknél is előnyben részesíti az *-ovati*-t, míg a horvátban ennél a típusnál *-ati* az infinitívusz végződése, pl. h. *driblati*—sz. *driblovati* 'dribbeln'. h. *lifrati*—sz. *lifrovati* 'liefern'.

b) A főnevek körében jellegzetes típus a latin (vagy újlatin) *-(ij)um* megőrzése a szerbben és elhagyása a horvátban, pl.: sz. *akvarijum*—h. *akvarij*, sz. *atrijum*—h. *atrij*, sz. *kolokvijum*—h. *kolokvij*, sz. *feudum*—h. *feud*. Ide tartozik az összes kémiai elem neve, melyek jó részét a horvátok lefordították. (Az egyes szaktudományok szókincsének feldolgozásáról vö. LJ. JONKE, Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku. In: Književni jezik u teoriji i praksi. Zagreb, 1965. 151—165; Šulekova briga a hrvatskoj naučnoj terminologiji. Zbornik radova Filozofskog fakulteta, knj. II. Zagreb, 1954. ALEKSANDAR ŠOLC—JURAJ BOŽIĆEVIĆ, Obradba stručnih naziva u Rječniku hrvatskoga književnog jezika. In: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata. Posebno izdanje časopisa Kritika. Svezak 1. Zagreb, 1969. 104—117).

c) Hasonló típus a szerb *-ista* és a horvát *-ist* megfelelés: sz. *altruista*—h. *altruist*, sz. *determinista*—h. *determinist*, sz. *egoista*—h. *egoist*, sz. *komunista*—h. *komunist*, stb.

d) A szerbben görögös *-tija* szóvéggel szemben a horvátban *-cija* szerepel: sz. *demokratija*—h. *demokracija*, sz. *plutokratija*—h. *plutokracija*, sz. *teokratija*—h. *teokracija*.

e) A szóvégi mássalhangzótorlódást a szerb az idegen szavaknál is konzervensen feloldja egy ún. nepostojano *a* (nem állandó, azaz a ragozás folyamán kieső *a*) alanyeseti betoldásával: sz. *kontinenat*—h. *kontinent*, sz. *kontingenat*—h. *kontingent*, sz. *konceptat*—h. *koncept*, sz. *koverat*—h. *kovert*, sz. *subjekat*—h. *subjekt* stb.

f) Néhány újlatin főnév szóvége a szerbben *-er*, a horvátban *-or* vagy *-ar*: sz. *dekorater*—h. *dekorator*, sz. *funkcioner*—h. *funkcionar*, sz. *reakcioner*—h. *reakcionar* stb. E típus kialakulását a szerbben francia és orosz hatás is befolyásolhatta.

g) A görög és a latin ejtés különbsége tükröződik a sz. *vazilisk*—h. *bazilisk*, sz. *varvar*—h. *barbar*, sz. *lavirint*—h. *labirint* típusban. (De: sz. *simbol* [simvol is]—h. *simbol*).

h) Feltehető, hogy a szerbben a görög ejtés és az orosz hatás eredményeképpen találunk *-k*-t ott, ahol a horvát *-c*-t ejt: sz. *okean*—h. *ocean*, sz. *Kipar*—h. *Cipar* (Ciprus), sz. *kimval*—h. *cimbal* stb., valamint a sz. *-h-*—h. *-k-* oppozíció: sz. *hronologija*—h. *kronologija*, sz. *orhestar*—h. *orkestar*. Szintén orosz hatást mutat földrészünk nevének *Evropa* ejtése és írása a szerbben, szemben a horvát *Europa* alakkal.

4. A szótár anyagának második nagy részét nem az idegen szavak átvételében mutatkozó különbségek, hanem a tényleges anyanyelvi lexikai eltérések alkotják.

A) A horvátban — mint a bevezetőben mondtam — erősek a purista tendenciák. Ez olyan hagyomány, melynek megvannak a maga kultúrtörténeti okai. Míg a szerb viszonylag könnyen vesz át idegen szavakat, s illeszti be őket a maga rendszerébe, addig a horvát sok idegen (és nemzetközi) szó helyett is neologizmust igyekszik meghonosítani. Ezek a szavak nem gátolják a szerbek és horvátok kölcsönös megértését olyan esetekben, ha a szerbek számára is ismert vagy legalább elemezhető és értelmezhető kifejezésről van szó, pl. sz. *abonman*—h. *pretplata* (vö. magyar *abonál* és *előfizet*), sz. *advokat*—h. *odvjetnik* (ügyvéd), sz. *banknota*—h. *novčanica* (bankjegy), sz. *centralni*—h. *srednji*, *središnji* (*Centralna Amerika*—*Srednja Amerika*), sz. *efikasno*—h. *uspješno* (kb. magyar *effektív*—*hatékony*), sz. *fabrika*—h. *tvornica*, sz. *geografija*—h. *zemljopis* (magyar: *geográfia*—*földrajz*), sz. *penzija*—h. *mirovina* (nyugdíj), sz. *personalni*—h. *osobni*, sz. *univerzitet*—h. *sveučilište* (egyetem), sz. *biblioteka*—h. *knjižnica*; stb. A szerbek megértik a horvát szót, passzív szókinésükben él, de nem használják. E szavak esetében a szerb és a horvát változat között nincs olyan stilisztikai különbség, amilyen a magyarban pl. az *előfizet*—*abonál*, *universitas*—*egyetem*, *biblioteka*—*könyvtár* típusban megfigyelhető.

B) Kissé szokatlannak hat a horvát terminológiai szókinésnek az a része, amely a tudományos köztudatban s így a nemzetközi használatban már meggyökeresedett terminusokat igyekszik helyettesíteni anyanyelvi szóval, mint pl. h. *sklonidba*—sz. *deklinacija*, h. *sprezanje*—sz. *konjugacija*, h. *glasoslovlje*—sz. *fonetika* (vö. magyar: *hangtan*—*fonetika*), h. *nazivlje* (újabb különbség-szótárakban: *izrazoslovlje*)—sz. *terminologija*, h. *zemljoslavlje*—sz. *geologija* (vö. magyar: *Földtani* Intézet, de: *geológia*), h. *skladatelj*—sz. *kompozitor*, h. *polog*—sz. *depozit*; stb. Ezek és a hozzájuk hasonlók között van sok nyelvi szabályos és jó szó, amelyek vélhetően nem fognak tudni meghonosodni a tudomány nemzetközisége miatt.

C) Külön típust alkotnak azok a változások, amelyek esetében sem a szerbben, sem a horvátban nem idegen, hanem szláv gyökből alkotott szó szerepel. Itt meg kell említeni, hogy a horvátok a XIX. század második felében végbement nyelvújító mozgalmuk során például több eseh szót honosítottak meg nyelvükben, s szívesebben használják ezeket, mint a szerbben használatos oroszos változatot. Ilyenek: sz. *put*—h. *cesta* 'út', sz. *voz*—h. *vlak* 'vonat', sz. *lični*—h. *osobni* 'személy-, személyes'; stb. Az esetek többségében a lexikai eltérés oka a szemléleti háttér különbsége, pl. sz. *obrazovan*—h. *izobražen* 'művelt' sz. *ljubopitljiv* h. *radoznao* 'kíváncsi', sz. *doručak*—h. *zajutak* 'reggeli', sz. *naučan*, *naučnik*—h. *znanstven*, *znanstvenik* 'tudományos, tudós'. Gyakori eset, hogy szinonim szavakból alkotnak új szót, pl. sz. *beskonačnost*—*beskrajnost* 'végtelenség', sz. *uračunljiv*—h. *ubrojiv* 'beszámítható', sz. *bukvalan*—h. *doslovan* 'betű szerinti, szó szerinti'; s a példák sora még folytatható.

D) Ismét külön típusba sorolhatók azok az eltérések, amelyek esetében a horvát és a szerb szó alapszava (töve) ugyanaz, csupán a képzők különböznek, vagy összetétel esetében az előtag. Példák a főnevek köréből: h. *liječnik*—sz. *lekar* 'orvos' (-*nik* ~ -*ar*), h. *znanac*—sz. *poznanič* (-*ac* ~ -*ik*), h. *poredba*—sz. *poređenje* (-*ba* ~ -*enje*), h. *slastičarna*—sz. *poslastičarna* 'cukrászda', h. *tijek*—sz. *tok* 'folyás, folyam' (a *teći* 'folyik' ige kétféle ablautja). Ugyanide tartoznak a nomen agens jelentésű főnevek, melyeket a horvátban inkább -*telj*, a szerbben inkább -*ac* képzővel alkotnak: h. *čitatelj*—sz. *čitalac* 'olvasó', h. *prevoditelj*—sz. *prevodilac* 'fordító', h. *brodograditelj*—sz. *brodogradilac* 'hajóépítő'; stb. E tekintetben a kétnyelvű szótárak is többé-kevésbé megbízható forrásul szolgálnak. Néhány példa az igék köréből: h. *dohvaćati*—sz. *dohvatati* 'megfog, megragad', h. *promatrati*—sz. *posmatrati* 'megnéz, megtekint, áttekint', h. *štovati*—sz. *poštovati* 'tisztel'; stb.

E) Néhány főnévnel, melléknévnel és ige nével tipikus a szerb -*v*—horvát -*h*- változat: sz. *buva*—h. *buha* 'bolha', sz. *duvan*—h. *duhan* 'dohány', sz. *gluv*—h. *gluh* 'süket', sz. *kuvati*

—h. *kuhati* 'főz'; stb. Vannak azonban olyan szavak is, amelyeknek *h*-s változata a szerbben is használatos, pl. *promaha*—*promaja* 'huzat').

F) Melléknevek és határozószók esetében tipikusak a következő megfelelések:

a) Sz. *bez-* (*bes-*) — h. *ne-*: *bespregledan* — *nepregledan* 'áttekinthetetlen', *beskrekidan* — *neprekidan* 'szakadatlan, folyamatos', *bespotreban* — *nepotreban* 'szükségtelen', *bespokretan* — *nepokretan* 'mozdulatlan'; stb.

b) Sz. *mnogo-* — h. *više-*: *mnogobojan* — *višebojan* 'sokszínű', *mnougouao* — *višekutnik* 'sokszög', *mnogospratnica* — *višekatnica* 'sokemeletes ház'.

c) Sz. *van-* h. *izvan-*: *vanplanski* — *izvanplanski* 'terven kívüli', *vanredni* — *izvanredni* 'rendkívüli', *vanstranački* — *izvanstranački* 'pártonkívüli'.

G) Természetes, hogy a szerb köznyelvben sok török szó él, amelyek a horvát irodalmi nyelvben nem használatosak, legfeljebb nyelvjárásokban, pl. sz. *kajmak* — h. *vrhnje* 'tejszín, tejföl', sz. *kajgana* — h. *omlet*, sz. *ekser* — h. *čavao*, *klin* 'szeg', sz. *kasapin*, *kasapnica* — h. *mesar*, *mesnica* 'mészáros, mészárszék', sz. *komšija* — h. *susjed* 'szomszéd'; stb.

5. A bemutatott szótárból az ismertett fő típusok alakíthatók ki. Természetesen a felosztást tovább lehet finomítani az egyes altípusok még árnyaltabb elemzésével.

A jelen recenzió célja az volt, hogy rámutasson a szótár látens értékeire, amely „egyéni jellege” ellenére is igen hasznos kézikönyv, s nem csupán nyelv művelőknek ajánlható, hanem jó szolgálatot tehet mindenkinek, aki igényesen akar horvát nyelven írni és beszélni.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Fekete Antal, Keresztneveink nyomában

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 191. sz. Budapest, 1991. 111 l. + melléklet

Névjegyzékek már a MünchK. naptárától kezdve rendelkezésünkre állnak. Természetesen naptárak, csíziók, sőt verses összeállítások (pl. Ilosvai Selymes Péter) is közölnek keresztneveket. Ezek azonban elsősorban tiszteleti adatok, nem nyelvészetiiek. Kétségtelen, hogy az első összeállítás Bod Péter nevéhez fűződik, s az ő összeállítását elemzi FEKETE ANTAL. A kiindulópontja nagyon érdekes, sőt gondolatébresztő is, mivel felhívja a figyelmet, hogy keresztneveinkkel nem foglalkoztunk eleget, illetőleg kritika nélkül elfogadtunk bizonyos magyarázatokat. Ő a *Tibor* névből indult ki. Részletekre is kiterjedő magyarázatával csak egyetérteni lehet, s most is ott tartunk, amit TOLNAI VILMOS mondott: „Érdekes volna a névről valamit tudni” (97). Fekete Antal a gondos nyomozómunkát azzal zárja le, hogy honnan nem származhat. Abban viszont igaza van, hogy nem a *Tiborc* rövidülése (ha ez igaz lenne, akkor pl. az alábbi neveink így hangoznának: *Bencen*, *Feren*, *Lórin* stb.).

E nyomozás vezette a szerzőt, hogy feldolgozza Bod Péter két oldalnál alig több névszótárát.

Nem ő volt az első, aki felfigyelt a PPB. nomina propriumára. *Sándor István* (Sokf. XII. Bétsben, 1808. 243 kk.) írja: „A' hajdani 's mostani Magyar Kereftznevek. Ezek a' fzorgalmatos Bod Péter Gyűjteményéből kimaradtak”. Nemcsak a kimaradottakat sorolja fel, hanem újabb adatokat is hoz. Sőt, még egyes neveket meg is magyaráz — de ez már nem tartozik ide.

A Bod Péterről szóló ismertetés után a szerző előzetes megjegyzéseit olvashatjuk a névsorról (8—13), majd rátér a részletes elemzésre, bár szerintem inkább helytállóbb a polémia megnevezés. Annál is inkább, mert több esetben megosztja gondolatait, kételyeit is

az olvasóval. Személy szerint nagyon örülök annak, hogy végre valaki kijelenti, ha nem is expressis verbis: ex cathedra nem szabad a keresztnévvel foglalkozni. Bizony, le kell róluk fújni az évszázados path (miként ezt a *Tibor* név is bizonyította), s az ipse dixit elvet nagyon is felül kell vizsgálni.

Miért éppen ezeket a neveket közölte Bod Péter? - teszi fel a kérdést a szerző. Erre részben válaszol maga Bod is. Fekete azonban ennél jóval többet akar, és többre is vállalkozik. Munkája során rávilágít például a helynévi eredetre, Bod Péter valódi (pl. VárReg.) és vélt forrásaira. Kilenc csoportot állapít meg: 1. A Bod Péter korában élő és használatos nevek (14—33): Fekete Antal rávilágít az azonos, illetve az azonosított nevek viszonyára is. Bizony, a XVI. századi dézsmalajstromokban is gyakran összekeverték a *Basilius*-t a *Blasius*-szal, így ezt nem lehet Bod Péterre fogni, a *Melchior*-t a XV. században azonosították a *Menyhért*-tel, a XVI.-ban a *Farkas*-t a *Wolfgangus*-szal (előtte a *Lupus* is funkcionált). Nagyon figyelemreméltónak tartom az *Imre* és a *János* névvel kapcsolatos sorokat. — 2. A becéző nevek: ezek is inkább a kor használt változataihoz tartoznak, hiszen — legalábbis a református anyakönyvek — nem tettek különbséget az alapalak (pl. *Erzsébet*, *Katalin*) és a becézett változatok (pl. *Erzsók*, *Kata*) között. E csoportban hiányolom SZABÓ T. ATTILA, Kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században (NytudÉrt. 59. sz. 1969.) című munkáját, amely segíthette volna a szerzőt. Jó, hogy ilyen kategóriát is megállapított FEKETE ANTAL, hiszen a nevek egy része ma már anyakönyvezhető utónév (*Bence*, *Magda*, *Zsuzsa*). Talán nem merész az az elképzelés, hogy Bod Péter anyagából néhány belekerülhetne az újabb névkönyvbe. — 3. Ritka nevek, de Bod Péter ismerte (38—57): kétségtelenül ez ma is igaz. Éppen olyan ritka nevek, mint a XVIII. században, hiszen az *Adorján*, a *Kázmér* ma sem tartozik a gyakori nevek közé. A *Karácsony* (ezt ugyan azonosították a *Gratianus*-szal) a XVI. századi összeírások szerint a közepes megterheltségű nevek közé tartozott. Azt viszont nem hiszem el, hogy az *Ignatius* név magyar alakja *Ignát* lett volna. — 4. Nagyon ritka nevek (57—8): eléggé vitatható kategória. Az igen valószínű, hogy a *Lipold* ritka volt, de a *Szilveszter*-ről már ezt nem mondhatjuk el (a székely rovásírásos kalendáriumnak ez a címe: „Küskarácsonytól Sülvesterig” — legalábbis a Székelyföldön a *Silvester* ~ *Szilveszter* nem lehetett ritka még Bod Péter korában sem). A szerző itt két csoportot is alkalmaz, a kettőről mondtam együttes véleményt. — 5. A továbbiakban arról olvashatunk, hogy Bod korában a nevek vagy újaknak számítottak, vagy valamilyen történelmi munkákból, okmányokból (főként a VárReg.-ből) gyűjtötte őket. Bod azonosításaiban itt van a legtöbb tévedés, s nem ismerte fel a VárReg. adataiban az accusativusi alakokat (pl. *Egyidut*), az *Ender* az *Andreas*-nak csak német alakja lehet, miként a *Martinus*-nak a *Mert*, s mivel Erdély lakói a szászok is voltak, Bod Péter teljesen természetesnek vette ezeket az alakokat. Igen helyeselhető Fekete Antal több észrevétele a hibás névazonosításokról: *Geisa* — *Jesse*, *Alexander* — *Sándor* (ez utóbbi filius ante patrem). — 6. Valószínűleg itt helységnévből vette a neveket Bod Péter. S ez a tény nagyon jó felismerésre utal, hiszen személyneveinket éppen a helyneveink őrizték meg (88—97). Érdekes, hogy ezt a gyakorlatot követték később literatúránk nagyjai, akik számos személynévből származó helynevet tettek meg ismét személynévvé (Vörösmarty, Gárdonyi). — 7. Fekete Antal feltételezi Bod Péter alkotó tevékenységét, az analógiára való hajlamát is. Miként a végén megjegyzi: „...egyre inkább helyet kapnak a homályban tapogatózó feltevések, elképzelések” (99). Magyarán: azt tételezem fel, amit akarok. A szerző itt nagyon óvatos (annak is kell lennie!), biztos tudomás híján a „lehet” szót részesíti előnyben — ahogy ez egy tudományos kutatóhoz illik is. — 8. E pontban a szerző bevallja; „...ezek a nevek, amelyekről sajnos nem tudunk semmit” (98), bár a *Brédina* nevet igyekszik megmagyarázni — a hollandból, de ott nincs olyan név (VAN DER SCHAAR, Woordenboek van voornamen. Utrecht—Antwerpen, 1991.). A könyvet Bod Péter jelentőségének értékelése, a személynevek mutatója, forrásjegyzék, továbbá a PPB. nomina propriumának a facsimiléje zárja.

A szerző többnyire a megszokott rövidítéseket használja. Ám ebben következetlen, hiszen a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 129. száma éppen ezeket is közli. Ugyancsak következetlenséget látok a kiemelésekben: a szerzők nevét egyszer kiemeli, máskor nem, pl. KNAUZ (Kort. 197. — 5) és Knauz: (Kort. — 6). Ezek a formai megjegyzéseim azonban a munka kiváló értékét nem befolyásolják. FEKETE ANTAL könyvét kiváló munkának tartom: egy újabb utónévkönyv összeállításához nélkülözhetetlen forrás, a keresztneveket kutató szakembereinknek pedig példaértékű tanulmány. Polemizáló, gondolatokat ébresztő, a tudományt továbbvivő kutató gondolataiban osztozhattunk.

MIZSER LAJOS

KÜLÖNFÉLÉK

Trubetzkoy 1923-as levélrészlete a magyar hangsúlyról

Az alábbiakban N. S. Trubetzkoy-nak egy, a magyar hangsúlyról szóló rövid levélrészletét mutatom be, amelyet barátja, kollégája és levelezőpartnere, ROMAN JAKOBSON tett közzé (N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes. The Hague—Paris, 1975.). A levél előzményéhez tartozik, hogy JAKOBSON a cseh versről írott, az összehasonlító metrikát megalapozó könyve (О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским. Berlin—Moszkva, 1923.) anyagához kért információt Trubetzkoytól a finnugor nyelvek prozodiájára és verselésére vonatkozóan. Trubetzkoy válaszában (1922. VIII. 12.) megemlíttette az első szótagi hangsúllyal rendelkező és még a finnél is „hadaróbb” (лопочущий) magyart (i. m. 29). Egy későbbi levelében (1923. III. 30.) is visszatért a témára, mivel Badenből járt be a bécsi egyetemre, s a vonaton gyakran hallott magyar beszédet (i. m. 48): „Az utóbbi időben gyakran van alkalmam hallgatni a magyar beszédet, minthogy Badenből Bécsbe »tiszta magyar« vonattal utazom. A kvantitásbeli különbségek a magyarban jóval gyengébbek, mint a csehben. A szóeleji hangsúllynak jól kivehető zenei jellege van. Az első szótag zeneileg lényegesen magasabb, mint a többi, ezért az indulatos beszédben ez a zenei különbség még inkább megnövekedik, és a hangsúlyos szótagok időről-időre ismétlődő vonyítás (взвизгивание) benyomását keltik.” Bár az említett megjegyzések nyelvünkéről az érthetetlen barbár nyelv nem éppen hízelgő sztereotípiáit is tartalmazza (hadarás, vonyítás), tudománytörténeti jelentőségük is van, mégpedig az, hogy a levélrészlet a tudatos areális nyelvhasználat egyik korai dokumentuma. Trubetzkoy és Jakobson későbbi tanulmányaikban a nyelvsvözettség (*Sprachbund*) problémájának vizsgálatában a fonológiai szempontok előtérbe állítását tekintették a legígéretesebbnek, mivel megfigyeléseik szerint a fonológiai rendszerek számos jellegzetesen fontos vonása hajlamos túllépni az egyes nyelvek és nyelvcsaládok határait. Ami a prozódiai tulajdonságok közül a hangsúlyt illeti, a magyar a csehvel, a nyugat- és közép-szlovák nyelvjárásokkal, valamint a Trubetzkoy által is tanulmányozott két szorzb nyelvvel alkot nyelvsvözettséget, s a szóeleji hangsúly szolgál a nemzeti versidomok alapjául is.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Rónai Béla 70 éves*

Kedves kollégák, kedves barátaink, kedves mindnyájan, kik itt összegyűltünk, hogy Rónai Béla tanár urat, kedves kollégánkat 70. születése napja alkalmából köszöntsük!

Kedves tagtársunk, kedves kollégánk, kedves Rónai tanár úr, kedves barátunk, kedves Béla bátyám!

A retorika egyik fontos szabálya, hogy pontosan meg kell választani azt a kifejezést, amellyel megszólítjuk azt, azokat, akihez, akikhez szavainkat intézzük. Az iménti megszólítások (a merev, hivatalost kivéve a kollegiálistól a barátiig) azokat az emberi kapcsolatokat tükrözik, amelyekben majd mindannyian állunk vagy álltunk veled, kedves Béla bátyám. S ebből a sokféle megszólításból szükségszerűen hiányoznak, mert megszólítással kifejezhetetlenek, a szakmai „viszonylatok”, kutatási területek, amelyeken tanári—kutatói pályádon tevékenykedtél.

Első találkozásunk időpontját nem tudom felidézni. Tegnap volt-e vagy tegnapelőtt: húsz éve-e vagy már harminc is van? Talán a pécsi Anyanyelvi konferencia táján lehetett. Akkor már, mint életrajzod is mutatja, majd tíz éve tanítottál a pécsi tanárképző főiskolán, s mint publikációid is bizonyítják, jelentős és többirányú szakirodalmi és pedagógiai munkásság volt a hátad mögött. Ennek egyik — és számomra érthetően a legfontosabb — ága az, melyet művelve a kezdetektől egyszerre kollegiális és baráti, majdhogynem testvéri kapcsolatban oly gyakran és közös gondokkal közös célokért küzdve találkoztunk eszmecserékben, vitákban. Ez az anyanyelvnek és használóinak művelése, oktatása. Erről a fontos munkáról a TMB-hez benyújtott életrajzodban mindössze ennyit írtál 1979-ben: „A nyelvtudomány főiskolai oktatását több jegyzet és tankönyv írásával segítettem. (. . .) A Felsőoktatási Pedagógiai Központ által szervezett és irányított pécsi távoktatás-módszertani kísérletben a leíró magyar nyelvtan és a nyelvművelés tárgyak távoktatását én vezettem.”

Csakhogy e két szikár mondat mögött 1950-től napjainkig rengeteg idő- és energiaigényes anyaggyűjtő, feldolgozó, kísérletező, problémákat felvető, megoldó, nemcsak a nyelvre, hanem az anyanyelv-oktatás pedagógiájára és didaktikájára is figyelő munka húzódik meg. Ezt csak sejteni lehet a beszédműveléssel és oktatásának kérdéseivel foglalkozó publikációk címéből, megjelenésük időpontjából. Csak néhányat említek a teljesség igénye nélkül: Anyanyelvünk (társ szerzőkkel írt tankönyv: 1953.), Nyelvművelő feladataink a pedagógiai főiskolán (1954.), Nyelvművelés az iskolában (1955.), Nyelvi nevelés a nyelvtanórán kívül (1956.), A magyar szakos hallgatók anyanyelvi műveltségének fejlesztése (1963.), Néhány megjegyzés a nyelvművelés tartalmáról és rendszeréről (1964.), A helyes magyar kiejtés oktatásának néhány kérdése nyelvjárási, illetve kétnyelvű területen (1967.). Anyanyelvi nevelés és tanárképzés (1972.), A beszédművelés és oktatói (1986.), Magyarok Szlovéniában — Magyar tanítottam Szlovéniában (1991.) stb.

És azután és „közben”, sorozatban 1962-től a főiskolai jegyzetek: Stílus (gyakorlatokkal), A stílus (gyakorlatok megoldása) (1962.), A leíró magyar nyelvtan alapjai (1964., 1972.), A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában (1967.), Nyelvművelés és beszédkészítés I—II. (1967., 1968.). Ez utóbbi munka 1974-ben és azóta több kiadásban tankönyv formájában is megjelent, és gazdag gyakorlatanyagán számos pedagógusgeneráció nevelkedett fel azóta. A levelező hallgatók számára 1974—77 között mintegy tíz, egyenként 4-5 íves útmutató is készült e jegyzetek feldolgozásához. Az is természetes, hogy a munkák zöme

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1993. május 4-i felolvasó ülésén.

Pécsett jelent meg, s emiatt sok más munkáddal együtt sajnos alig-alig került bele a tudományos vérkeringésbe. (Mivel most hallom magamban Rónai tanár úr szerény „mentegődzését”, hogy „ezeknek a jegyzeteknek egy részét nem egymagam írtam”, sietek megjegyezni, hogy ez csak nehezíthette a feladatot, hiszen egy többszerzős munka során többféle koncepciót, gondolkozásmódot kell összhangba hozni. De azt is hadd jegyezze meg, hogy éppen a „Nyelvművelés és beszédtechnika” tankönyvről jegyzi meg „Retorika és történelem” című könyvében a szigorú kritikus Vigh Árpád, hogy az egyik legjobb XX. századi beszédművelői retorikának tartja. S azt is megjegyzem, hogy Rónai Bélának „Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra” címmel 1973-ban megjelent retorikakönyvét bizony-bizony eléggé kevesen ismerik.)

Természetesen nemcsak a jegyzet- és tankönyvírás, módszertan kidolgozása volt Rónai tanár úr egyetlen feladata, hanem a tanítás is. Hiszen 1950-től 1976-ig a Pécsi Tanárképző Főiskolának volt — többféle minőségben is — oktatója; meghívott előadója az újvidéki egyetemnek s vendégtanára Mariborban a pedagógiai akadémiának, 1977-től pedig a Bajai, majd a Kaposvári Tanítóképző Főiskola tanszékvezetője előbb Szekszárdon, majd Kaposváron.

A pedagógusképzés és az ezzel kapcsolatos kutatói, szakírói tevékenység mellett van még egy fontos területe Rónai Béla munkásságának, mely egész tanári-tudósi pályáját végigkíséri. Ez a szülőföld és a felnevelő tájban élő ember kulturális — szellemi és nyelvi — kincseinek összegyűjtése, közreadása, feldolgozása. Erről ismét csak szűkszavúan vall önéletrajzában: „A pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi tanszékének oktatójaként jelentős részt vállaltam a tanszék által szervezett és irányított kutatásokból. Fő témám a Dél-Dunántúl magyar nyelvjárásai, ezen belül a Zselicben végzett nyelvföldrajzi kutatások.” E két mondat mögött hatalmas nyelvészeti és néprajzi kutatómunka húzódik meg. Ez egyrészt olyan művek közzétételét jelenti, amelyeket nyelvjárás szempontból hiteles szövegekölzéseknek tekinthetünk. Ilyenek a Föld alatti birodalom. A Baranya megyei bányászok meséiből (1956.), a Rejtett kincsek nyomában. Baranyai népmondagyűjtemény (1960.), A furfangos bányászlegény. A Baranya megyei bányászok hagyományairól (1961.); a Bukovinai székely népmesék (1979—1986.) négy vaskos kötete, benne tanulmány a bukovinai székelyek nyelvéről, s mindegyik kötetben szójegyzék; a Bodrogkeresztúri mesék és mondák (1988.). Tehát nem pusztán szövegekölzések ám ezek!

Ide tartoznak az olyan néprajzi tárgyú cikkek is, melyek a szülő és felnevelő tájon élő többnemzetiségű emberek szellemi és tárgyi hagyományait gyűjtik össze: Pécsvárad és környéke a néphagyományban (1958.). A kendertermesztés és feldolgozás műnyelve Patosfán (1958—59.). Újabb adatok egy ritka balladánkhoz (1963.). Katica szép leány (1965.). A Mecsek és környéke néprajza, népmondái (1979.) stb. Azután a Platty Györggyel közösen készített Népművészet című kötet és „A szögedi nemzet” című oktatófilm, mely talán köszönet is volt az életpályára indító városnak.

A szövegekölzés és -gondozás mellett a dél-dunántúli tájban élő ember nyelvének és nyelvhasználatának vizsgálata volt Rónai Béla tanár úr életének nagy kihívása: nyelvi értékeink gyűjtése, feldolgozása, a nyelvjárások leírása. Ez az embert is próbáló feladat egyrészt kisebb-nagyobb, de nem jelentéktelen tanulmányokat hozott egyrészt a névkutatásban, másrészt a nyelvjárások vizsgálatában. A névkutatásban olyan elvi jelentőségű cikkekre gondolhatunk egyrészt, mint a Tolna megye földrajzi neveinek ipartörténeti vonatkozásai (Kutatások a gazdasági és a társadalmi élet szolgálatában) (1975.), A nemzeti nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése, lejegyzése és ellenőrzése (1977., 1978.), Az interetnikus kapcsolatok tükröződése a bukovinai székelyek személyneveiben (1992.), másrészt pedig olyan alázatos, időigényes munkával elkészített művekre, mint a Somogy megyének és a Zala megye keszthelyi járásának földrajzi neveit közreadó kötetek.

A nyelvjárások vizsgálatáról az olyan tanulmányok vallanak, mint az Egy ormánsági szólásról (1961.), A bukovinai székelyek nyelve (1979.), A bukovinai székely nyelvjárás hangrendszerének változása (1990.), Az *ö > e* változás Szekszárd-Felsőváros nyelvében (1991.). De ez hozta létre azt a nagylélegzetű művet, melyhez 1963-ban kezdett, s melyet 1979-ben fejezett be és nyújtott be kandidátusi disszertációnak: a Nyelvöldrajzi vizsgálatok a Zselicben (Zselici nyelvatlasz) című opuszt. A mű nemcsak a magyar nyelv, a nyelvjárások vizsgálata szempontjából fontos tudományos érték. Jelentős mértékben hozzájárul a hazai kétnyelvűség kutatásához is. Erre mutat rá ünnepeltünk *Einige Fragen der Diglosse und des deutsch—ungarischen Bilinguismus in Spiegel eines regionalen Sprachatlases des Zselic-Gebietes* (1967., magyar változata 1974.) című tanulmánya. 14 év elmúltával még csak most van remény rá, hogy a jelentős munka a Társaság kiadásában megjelenhet — talán születésnapjára.

Kedves Béla Bátyám, Kedves Kollégák! Valamiképpen mindig bajban van az, aki születésnap alkalmából köszöntőt mond, különösen ha a köszöntöttnek szép életkora van. Mert ilyenkor „szokás” az ünnepelt életpályáját bemutatva valamiféle készíteni és szép, elismerő szavakat mondani. Igen ám, de miként fér bele egy átlagosan hosszú és teljes élet eredményeinek (termékeny és fájdalmasan örömteli kínlódásainak) csak egy része is a néhány percbe, ameddig a méltató szólhat a szűkös időben. Különösen nehéz a helyzet akkor, ha az ünnepeltnek nagy és szerteágazó a munkássága (a Nyelvtudományi Társaságnak több szakosztálya: a Fonetikai és beszédművelő, a Névtani, a Beszédpedagógiai—anyanyelvoktatási szakosztály és még a Néprajzi Társaság is magáénak vallhatja tevékenységét), s ráadásul az ünnepelt még retorikus is. És olyan szerény ember, mint Rónai tanár úr, aki még tiltakozik is a méltatás ellen. De hát nem én méltattam Rónai Béla munkásságát. A művei, a munkássága tették. Magam csak felsoroltam közülük néhányat, a legjelentősebbeket. Már csak azért is, mert többségükben nem budapesti szakfolyóiratokban jelentek meg, s így nehezen juthatunk hozzájuk.

Amióta Rónai Béla tanár úr köszöntésére készülök, állandóan ez a — Bibliából is ismert — latin szókapcsolat jár az eszemben: *ancilla domini*. Munkásságát, emberségét tekintve valamiképpen ezt a szókapcsolatot alkalmaznám — némileg módosítva — Rónai Béla tanár úrra: *ancilla scientiae, ancilla linguisticae, ancilla paedagogiae*. Csakhogy az *ancilla* nőnemű szó. Hímnemű megfelelőjének, a *servus*-nak már más a hangulata, a jelentésmezője. Az *ancilla domini* kapcsolatnak van egy szép magyar megfelelője: „az úrnak *szolgáló* leánya”. Így, a magyar szónak igenévi értelmét is őrizve mondhatjuk 70. születése napján Rónai tanár úrnak: köszönjük, hogy *szolgálója* volt a magyar nyelvnek, a tudománynak, a pedagógiának, s további hasznos, munkás, sikeres életet kívánunk mindnyájan.

WACHA IMRE

Szepesy Gyula köszöntése nyolcvanadik születésnapján*

A mai napon nyolcvanadik születésnapját ünneplő Szepesy Gyulával 1979-ben ismerkedtem meg közelebbről, amikor az Édes Anyanyelvünk című nyelvművelő folyóirat megindulásakor a szerkesztőbizottságban találkoztunk. Csakhamar a magam szerkesztői gyakorlatában tapasztaltam nyelvművelő babonákat ostorozó magatartását, történetesen az „őket-szabály” képviselővel kapcsolatosan. Talán nekem is címezte néhány évvel ké-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1993. május 18-i felolvasó ülésén.

sőbb „Nyelvi babonák” című könyvének előszavában: „Jól tudom, hogy a babonák . . . rendkívül mélyen gyökereznek az emberek tudatában. Annyira, hogy az emberek nemegyszer komolyan neheztelnek arra, aki föl akarja világosítani őket, hogy megszabaduljanak a babonák visszahúzó hatásától. Tapasztalhatjuk, hogy még a fölvilágosultabbaknak is van néhány dédelgetett »házi« babonájuk.”

Szepesy Gyula e nagyszerű könyvével (a Nyelvi babonákkal) Nagy J. Béla, illetve Arany János nyomdokaiba lépett, akik mindketten tervszerűen küzdöttek az álszabályok, a nyelv fejlődését gúzsba kötő (kötni akaró) magatartás ellen. Az említettekén kívül Illyés Gyula, Lőrincze Lajos és még mások is fölemelték szavukat az álpróféták szemforgató, magyarkodó göggyével, nagyképűségével szemben. Szepesy is leszögezi művében: „Az általánosan használt nyelvi eszközök hibáztatása folytán hovatovább kialakult egy olyan fölfogás, hogy a többség rosszul beszél magyarul.”

Hogyan alakult ki, hogyan gyökerezett meg Szepesy Gyulában ez a nézet? Mi vezette az alapok kereséséhez és megértéséhez? A Fasori Evangélikus Gimnáziumban érettségizik, 1931-ben. Itt latint, németet, görögöt tanult. Beiratkozik a Pázmány Péter Tudományegyetemre, magyar—német szakra, majd harmadéves korában fölveszi az olaszt. Zsirai Miklós előadásainak (Bevezetés a finnugor nyelvészetbe) lelkes hallgatója, beleveti magát a finn nyelv tanulásába; az alapvizsgán közli Zsirai Miklóssal, hogy bármely finn szöveget kapásból le tud fordítani. Így történik, hogy Zsirai javaslatára Németh Gyula dékán ösztöndíjat adományoz számára, hogy egy nyarat Finnországban tölthessen. Ott egy észak-finnországi evangélikus pap családjánál lakik, s két hónap alatt jól megtanul finnül.

Harmadik egyetemi tanévében az osztjákat, a negyedikben a vogult (a žantit és a mañsit) tanulja Zsirainál; Lakó Györgynél a vogullal párhuzamosan a zürjént (a komit). Szakdolgozata: Igeneves szerkezetek az obi-ugor nyelvekben. Ebből terebélyesedik ki egyetemi doktori disszertációja: *Az Isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben.* (Megjelent 1939-ben a Nyelvtudományi Társaság Kiadványaiban, a 47. számban.) 1940-ben Zsirai és Pais Dezső ajánlásával fölveszik a Nyelvtudományi Társaságba.

Tanár lesz a Mester Utcái Felsőkereskedelmi Iskolában, ahol magyar, német, olasz nyelvet és irodalmat tanít, de következnek a második világháború évei, s 1940-től 1945 tavaszáig — megszakításokkal ugyan — katona; másfél évet a dnyeperi fronton tölt; 1942-ben másfél hónapot egy tiszti küldöttséggel tolmácsként ismét Finnországban.

1948-ban a Mester utcai iskolából a Magyar—Szovjet Társaság Országos Központjába kerül orosz nyelvi lektornak (1956-ig), 1957—70-ig a Központi Statisztikai Hivatalban nemzetközi statisztikus, majd az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodában dolgozik nyugdíjazásáig (1980-ig), illetve azóta is, rendszeresen. Közben felsőfokú nyelvvizsgát tesz finn, olasz, német, angol és orosz nyelvből.

Ezek az alapok Szepesy Gyula írásaihoz, s ezek a körülmények határozzák meg Szepesy Gyula és egy nemzedék életét, szakmai-tudományos munkásságát az 1939-től kezdődő években, évtizedekben. A kényszerű elfoglaltságok, a megélhetés gondjai kevés időt engedtek cikkek, tanulmányok írására, „de jó időbeosztással, esti munkával ezen a téren is tudtam valamit produkálni, mégpedig nemcsak egy folyóiratnál, hanem többnél is” — olvasom önéletrajzában. Ír a Nyelvőrbe, a Magyar Nyelvbe, az Édes Anyanyelvünkbe, a Kritikába, az Élet és Irodalomba, az Élet és Tudományba, az Új Tükörbe, a Magyar Nemzetbe; előadásokat tart a Nyelvtudományi Társaság szervezésében. Csak néhány téma ezek közül: a nyelvművelés tudományosságáért; a *-va/-ve* képzős igeneves szerkezetek; a helyesírás problémái; nyelvi vétségek a sajtó írásaiban; a fordítás és a nyelvművelés; a tudományos stílusról.

Ezekből sarjad ki, áll össze a már említett „Nyelvi babonák”, mely a Gondolat Kiadónál jelent meg, 1986-ban. Ír ebben a *tötő*-nyelvről; a páros testrészek, ruhadarabok

egyed és többes számú használatáról; a *fog*-gal szerkesztett jövő időről; az *oldal-lap*-vitáról és sok-sok más babonáról. A töménytelen adat, idézet, magyar és idegen nyelvi hivatkozás, párhuzam és ellentét intenzív figyelmet igényel, de izgalmassá is teszi e könyv olvasását.

Szepesy Gyula elveiben, nyelvi, nyelvhelyességi meggyőződésében szigorú erkölcsű ember. Szeret vitázni, véleményéhez, meggyőződéséhez — minden árnyaltsága mellett is — ragaszkodik. Ő ilyen, így ismerjük, ilyennek becsüljük és szeretjük. Lehetne — a divatot követve — genetikus, környezeti determinációkról, hatásokról szólni, de ezek szerintem elfednék a lényegét: Szepesy Gyula sokat tanult, sokat dolgozott és sokat gondolkodott, s „gondolatait nyom nélkül elröppenni nem hagyta”. Tanú vagyok rá, az Édes Anyanyelvünk szerkesztésében nyújtott bírálaival, segítségével.

Nem ismerjük egészen, ha nem tudjuk róla, hogy mennyit és milyen jó kedvvel, érzéssel, hozzáértéssel fordított; például egy dán ifjúsági regényt, egy észt költő verseit, Horatius legszebb ódáit, s legújabban Amianus Marcellinus, V. századi latin történetíró négykötetes történeti, művelődéstörténeti művét (*Rerum gestarum libri*; megjelenés alatt az Európa Kiadónál).

Kedves feleségével, Klárikával sokat dolgozik a kertjében, ápolja gyümölcsfáit, ezt-azt termeszt, gondozza a virágokat, s szinte őt látom egy-egy horatiusi óda fordítását olvasva:

„Az, kinek törvény az arany középút:
roskadó házat nem akar lakásul,
s nem kíván díszes palotát emelni.
Mért irigyeljük?

Hogyha orkán dúl, a sudár fenyőfa
sírva dülöngél, a torony leomlik;
vészhozó villám a hegyeknek ormát
sújtja cikázva.

Bajban is bízzál, s ha a jószerencse
visszatér hozzád, ne tekintsd öröknek.
És ha olykor zord telet adna nekünk,
majd el is űzi

Juppiter, hisz nem ver a sors se mindig.
Nem nyilaz folyton: muzsikát is áhít
néha, és íját leeresztve lantot
penget Apolló.”

Kedves Szepesy Tanár Úr! Kedves Gyula Barátom! Isten éltesen sokáig, jó egészségben, szeretted, barátid körében, adjon erőt még további írások, fordítások készítéséhez!

Én nem tudok vogulul, osztjákul, zürjénül; még finnül is csak olvasni, — rosszul, de azért: Pitkää ikää, terveittä ja menestüstä herra professori Szepesyllä rakkaallämmä üstä-vällemme.

BENCÉDY JÓZSEF

Kresznerics és a mai magyar nyelvtudomány*

1. Tisztelt ünneplő Közönség! Hölgyeim és Uraim! Amint Zongor Ferenc, kedves barátom derűs alakját megláttam, emlékeimben egy több mint negyed századdal ezelőtti szép tavaszi nap jutott eszembe: 1966. május 18-a. Ekkor emlékeztünk az alsósági iskolában Kresznerics Ferencre, nagy szótárírónkra, születésének 200. évfordulója alkalmából. Mindekelőtt három dolog tette családiassá, közvetlenné, kellemessé ezt a napot. Először, hogy köztünk volt mesterem, a páratlan tudású és páratlan kedvességű Bárcki Géza professzor, a Magyar Nyelvtudományi Társaság akkori elnöke. Szinte megható volt továbbá a Zongor Ferenc igazgató úr vezetete Kresznerics Ferenc honismereti szakkör tagjainak, a gyerekeknek a közreműködése. És nem feledkezhetünk el az egész Zongor család kedvességéről, valamint az ünneplő közönség lelkes részvételéről. — Így csak azt mondhatom: nagyon örülök, hogy ismét itt lehetek Kresznerics Ferenc szűkebb pátriájában, és ismét elmondhatom emlékező szavaimat Társaságunk nevében.

2. A tudománytörténet — ezúttal éppen a nyelvtudománytörténet — ha egy-egy korábban élt nyelvtudósról van szó, egyrészt elhelyezi az illető tudóst a maga korában, és úgy értékeli munkásságát, másrészt a mindenkori ma felől teszi mérlegre: hogy mely eredményei bizonyultak időtállóknak, illetőleg hogyan hat a mára, munkásságával, jellemével, egész egyéniségével.

Először néhány mondatban jellemezzük Kresznerics korának: a XVIII. század legutolsó és a XIX. század első három évtizedének magyar nyelvtudományát. Csupán felsorolásszerűen: a nyelv- és stílusújítás, a nemzeti irodalmi nyelv (mai idegen terminussal: a nyelvi sztenderd) kialakításának meggyorsulása (pl. Dugonics András regényeiben hiába jelentkezik az *ö*-zéssel, marad az *e*-ző típus), és már a reformkorban: a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Magyar Tudományos Akadémia) létrejötte, illetve az általa kezdeményezett és irányított nyelvi munkálatok: közelebbről gyűjtő és rendszerező, továbbá a magyar nyelvet az élet minden területén megfelelő színvonalon diadalra juttatni akaró munkálatok. (Csak zárójelben utalok rá: az MTA I. Osztálya ma is „Nyelv- és irodalomtudományi osztály”, tehát a nyelvészet, a nyelvtudomány volt és van az első helyen; az Akadémia ugyanis mindekelőtt nyelvi célkitűzéssel alakult meg, egyébként is még sokáig csupán egységes filológiáról beszélhetünk. Vörösmarty például nemcsak költőnek volt páratlan — ezt napjainkban látjuk igazán —, hanem nagyon is része volt többek között az 1832-es, első helyesírási szabályzatnak a megszerkesztésében, az 1846-os akadémiai magyar nyelvtan — „A magyar nyelv rendszere” — összeállításában; aztán elsőként bírálta a színészek beszédét — és még sorolhatnám tovább.)

Nos, Kresznerics valójában mindegyik munkálatból kivette a részét. Minden bizonnyal a nagy eredményű magyar nyelvújítás hatását, illetőleg az abban való részvételt kell látnunk abban, hogy Kresznerics 1789-es, kéziratban maradt nyelvtanában magyar nyelvű terminológiával élt, és hogy nyomtatásban is megjelent, 1831—1832-es szótárában ott találjuk a nyelvújítás életrevalónak látszó alkotásait. Továbbá Kresznericsnek mind az említett nyelvtana, szótára, mind a kéziratban maradt közmondásgyűjteménye arról tanúskodik, hogy szerzőjük nyelve immáron kevésbé nyelvjárásias; megállapíthatjuk tehát, hogy Kresznerics ilyenformán nem jelentéktelen lépést tett a mai magyar sztenderd felé (vö. BENKŐ, FelvIr. 329—30).

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében 1993. febr. 8-án Celldömölkön azon az ünnepségen, amelyen a Város Önkormányzatának a határozata alapján Kresznerics Ferenc nevét vette fel a Városi Könyvtár, működése 40 éves évfordulóján.

Nagyobb mértékben azonban az Akadémia gyűjtő és rendszerező munkájából vette ki részét (csak utalok a Magyar Tudós Társaság néhány kiadványára: a már említett 1832-es helyesírási szabályzatra, az 1838-as tájszótárra, a tisztí szótárakra stb.). Egyszerre szinkrón és diakrón — vagyis az akkori jelent feldolgozó és történeti — szótárában („Magyar Szótár Gyökérrenddel és Deákozáttal”) rendszerezi a XIII. századi okleveleknek, kéziratok és nyomtatásban megjelent történeti munkáknak, XV—XVI. századi nyelvemlékeknek és a XVII—XVIII. századi szótáraknak a maga által — mondhatnánk — hangyaszorgalommal összegyűjtött szavait, kifejezéseit. De nem kismértékben merít a korabeli társalgási nyelvből és főként a nyelvjárásokból, elsősorban a Vas és Zala megyei népnyelvből. Hasonlóképpen járt el az 1808-ban elkészült, de kéziratban maradt, több mint tízezer közmondást, továbbá szólást, népi hasonlatot, babonát és tájszót tartalmazó hatalmas közmondásgyűjteményében („Magyar közmondások. Bötű-rendbe szedte Kresznerics Ferenc királyi oktató. 1808.”). A gyűjtést egyébként igen korán, még soproni éveiben megkezdte, és folytatta szinte élete végéig, bevonva a munkába tanítványait is: „azok kerestére — írja Szilasy János, az egykori tanítvány Kresznerics-életrajzában, Magyar szótár II. kötet XIII. l. — tanítványait szinte kényszeríté, személy szerént majd 3, majd 4 közmondás’ felkeresését ’s beadását rendelvén.” Ebben az esetben is kiterjesztette gyűjtését a régi forrásokra, a korábbi szólásgyűjteményekre, szótárakra és természetesen az élő nyelvi anyagra.

Érdemes ideiktatni azt az indoklást, amelynek alapján a Magyar Tudós Társaság 1833 novemberében — sajnos, már a szerző halála után, hisz Kresznerics 1832. jan. 18-án elköltözött az élők sorából — megjutalmazta a Magyar Szótárt. Tudniillik ez arról tájékoztat, hogy már saját kora felismerte Kresznerics munkálkodásának eredményeit: „Vezettek pedig a’ Társaságot ítéletében a’ következő okok: Minden eddigi magyar szókönyveink között legbővebb, gondosan és ítéletesen igyekszik használni mindennemű kútforrásainkat s’ azokra pontosan hivatkozik; továbbá magyarázataiban a többiek közt leghelyesebb és határozottabb; etymologiai rendszerében [tehát tudományos formájában] nem csak első, hanem szerencsés; végre közmondásokban, tájszavakban, sajtáságos kifejezésekben gazdag, ’s ekként a’ magyar szótári literatúrában kitűnő jelenet.” (MTT. Évk. II, 6.)

És hogy mennyire becsülték Kresznerics Ferencet, azt az akadémiai jutalom kívül az a tény is jelzi, hogy a Magyar Tudós Társaság az alsóbb papságból egyedül őt választotta meg tiszteleti tagnak.

3. De vajon mit mutat Kresznerics munkássága a ma nyelvtudományának a méregén?

Először jellemezzük röviden, milyen napjaink nyelvtudománya. Ismeretes, hogy a hatvanas évek elejéig az európai színvonalon művelt történeti nyelvtudomány volt az uralkodó. A hatvanas évektől azonban a strukturalizmus és főként az információ- és kommunikációelmélet hatására az élő nyelv felé — pontosabban afelé is — fordul nyelvtudományunk, továbbá ezzel egy időben az elméleti (és módszertani) kérdések is inkább a középpontba kerülnek, valamint inkább figyelembe vétetnek a mennyiségi (kvantitatív) szempontok. A kutatás a hang, a szó, a mondat vizsgálata után kitágul a szöveg felé. Kiszélesedik továbbá több hatásra a jelentés elemzése. Új vagy részben új diszciplínák születnek, mint például a szövegtan, a szociolingvisztika, a pragmatika, megújul továbbá a retorika és a stilisztika — és még sorolhatnám tovább.

Kresznerics mint nyelveket ismerő, jól képzett nyelvtudós — akkori élőnyelvi gyűjtésével, leíró nyelvtani könyvével, a szavak és kifejezések rendszerezésével stb. — több ponton is a ma felé mutat. A legtöbbet mégis szó-, kifejezés- és közmondásgyűjtései jelentik napjaink számára. Ahogy a XX. század közepén is polihisztornak számító, kiváló tudós, GÁLDI LÁSZLÓ jellemezte Kresznerics Magyar Szótárát szótártörténeti monográfiájában: „...rendkívül gazdag, bár kissé nehezen kezelhető adattár, amelyhez annyszor kell folyamodnunk, hiszen

sem a Czuczor—Fogarasi [„A magyar nyelv szótára” I—VI. Pest, 1862—1874.], sem a Nyelvtörténeti Szótár (SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I—III. Bp., 1890—1893.) nem tette feleslegessé.” (A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 408.)

Számomra — és bizonyára sokak számára — a Kresznerics-életmű legfontosabb tanulsága mégis szigorú tudományos eljárás módja (felkutatja a múlt nyelvi emlékeit, pontosan megjelöli lelőhelyüket, szintén pontosan hivatkozik az elődök és kortársai megállapításaira stb.); népének, anyanyelvének, a múlt hagyományainak a mérhetetlen szeretete (ezt írja pl. szótárának a „Bé-vezetés”-ében, L. lap: „Föl jegyezgettem az igen régi, de már el avultt szavainkat is, rész szerént azon jó reménységgel, ha talán még valaha föl éllednének...”, majd így folytatja: „Közbe vetettem, ahová illettek, mind a két Magyar Hazának Helységneveit is, sőt a csárdákét is...”); a nyelvi szépség, esztétikum felismerése, hangoztatása (pl. ugyancsak a „Bé-vezetés” XLIX. lapján ezt olvashatjuk: „Nem büszke-e nyelvén forgatni azon szókat, mellyekkel Pázmán menydörgött, Zrínyi enyelgett, Eszterházy Tamás vetélkedett, amellyeket Faludi bájoló munkájiban föl hordott?”); egyáltalán hit a tudományban, a műveltségben.

Miért mondtam el mindezt? Mert — hogy a régiekkel szóljak — bizony megszűkültünk a fentiekben. 1990 júliusában az egri Anyanyelv-oktatási napokon — ahol „az anyanyelv értékrendjének érvényesítése az iskolában” volt a központi téma — a következőkre utaltam: „Ha valaki megkérdezné tőlem, mi a legnagyobb baj a mai Magyarországon — egy kicsit hatéves finnországi vendégprofesszorságom tapasztalataira is gondolva —, nem a gazdasági (egyébként igen nagy) bajokat említeném, nem is a lemaradásunkat vagy éppen egész iskolarendszerünk hiányait, hibáit, hanem az emberi értékek megingását vagy éppen eltűnését. Azt, hogy nincs nemzettudatunk, hogy hiányzik nálunk a múlt ismerete és tisztelete; hogy eltűnt a munka becsülete és az embertársaink iránti szeretet. Van viszont tülekedés, durvaság, trágárság, agresszivitás, egymás semmibe vétele és így tovább. Valahogy így foglalhatnám össze bizonyos túlzással: megszűntünk tisztességes nép lenni. És hogy mindennek megvan a nyelvi vetülete, azt éppen tanácskozásunk igazolja.” És hozzátehetjük: mindez érezteti hatását nyelvtudományunkban is. A nyelvészeti közleményekben háttérbe szorul a filológus jelleg. A nyelvjáráskutatás egyre kisebb teret kap még az élő nyelvi vizsgálódásokban is. Anyanyelvünk — korábbi és mai — nemzetfenntartó szerepéről lassan nem illik beszélni. A népi írók nemcsak hogy nem olvastatnak, de abszolút negatív értékelést kapnak, visszamenőleg is . . . és még sorolhatnám tovább.

Van hát mit tanulunk Kresznerics Ferencről, több renden is!

SZATHMÁRI ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

páter 'katolikus szerzetes pap' 1626: TESz. III, 129. — 1585: „... a (várad) Sz. Egyed-egyházában levő *páterimnek*” (MÁRKI SÁNDOR, Sarkad története. Bp., 1877 152. = MÁRKI), „az vásznakat kétfelé hagyom, felét az én atyámfiainak, felét az *pátereknek*” (uo.), „az olasz csatornás poharat *páter* Arátor Istvánnak hagyom” (uo. 153), 1603: „a3... *Pater* Jesuitak collegiomában volt” (Adattár VII, 163).

* L. MNy. LXXXIX, 381—3.

patrul 'katonai őrző, járőr' 1742/1881: TESz. III, 134. — 1704: „az mi *patrolunk* azon menvén el, derék tüzet adott az francia” (Gyulai 206).

patvart vet szólásban. — Tarcal, 1700/1745: „Te pedig másra szándékozol, hogy *patvart vess s pert arass*” (HMVTörv. 139).

patyolat 1515: TESz. III, 137, alakv. *potyolat* 1785: uo. — 1606: „férfiúnak való *potyolat* inget” (VeressDoc. VII, 287).

pauzál 'szünetel' 1699: TESz. III, 137. — 1632: „az bogdánóczi bányán most *pausál* az aranyverés” (PálffyOkm. 111).

pedellus 1770: TESz. III, 143. — 1694: „a magnificus rector, ki előtt is 6 *pedellus* megyen...” (BethlNapló. 93).

pellengér 1519: TESz. III, 149. — Pozsony, 1644: „Az kik az Heroldot publice az piacra vitték és megpálczázták az *prégely* alatt gyalázatosan” (HadtörtKözl. XVII, 105).

pellengérez 1568: TESz. III, 149. — 1619: „meg kell *perengéreztetni*” (KÓ. I, 279), 1650: „az harmadikért pedig *megperrengesztessék*” (uo. 99).

pellet '?. — „még csak egy *pellet* forrasztót is magad szükségére urad híre nélkül nem szabad feltenni” (MihKassa. 58).

peloton 'kisebb katonai egység'. — 1722: „*Pelotonkint* ... a midőn tüzeltetik föl- osztatik az tromp...” (HadtörtKözl. XII, 238).

pemzli 'ecset' 1550 k.: TESz. III, 151. — 1711: „Mit rajzol képiró, hogyha vigyáz arra, | Célozzad, *peniccel* jóra jár, vagy balra” (KKK. 642).

pengő 'ezüstpénz' 1808: TESz. III, 155. — 1707: „Sem Istennek sem embernek nem kell az kongó: *pengőt* pedig sem Isten, sem ember nem ad” (THALY, RT. II, 216).

penicilus 'ecset' 1550 k.: TESz. III, 155. — XVI. sz. vége: „az *pinczellussal* a hol megakarod aranyazni, illesd először a borba a *pinczellust*” (RadvCsal. III, 48).

periódus 1780: TESz. III, 164. — 1627: „Az utolsó *periodust*, az hol az vagyon irva” (SalDipl. 83).

perspektiva 'látcső' 1745: NySz. II, 1279. — Szendrő, 1650: „fejer csontbul ciznalt egy *perspectiva*” (MOL. Magy. Kam. arch. NRA. Fasc. 995 Nr. 44: 2).

perszóna 1604: TESz. III, 169. — 1598: „hanem ol *perfonakra* attak az | vrak a mellek vinczelereket tartnak hazoknal” (HÁZI, SoprLev. 239).

peszme¹ 'kétszersült' 1661: TESz. III, 172. — 1600: „2 zsákkal *peszme¹öt* a szultán számára” (HORNYIK II, 69).

petárda 1615: TESz. III, 175. — 1605: „Faálgyút is négyet nyertem (*petardonak* hijják) Körmöndön” (MonÍrók. XXX, 342).

petekol 'zavar, zargat, ijesztget'. — 1704: „az gyalogja kiszáll az szállók közé, és *petekolni* fogja az szedőköt” (ArchRák. IV, 150), „avagy engem avocáltani akar, avagy magát *petekolja* ennek hírivel” (uo. 205), 1706: „Ha zsákmányját considerálok: már láttuk, három- s négyezer, aki ki *petekolja* nem hamar csaljuk meg azt, ha így leszünk két felé” (uo. V, 252), 1708: „hogy *petekérolják* jobban az táborok menését” (uo. VI, 10), [a portya] „megvizsgálja, és legalább *petekérolja* az Zsarnóca táiki parasztságot” (uo. 48), „gyűn a császár, — talám azt *pedekérolják* most” (uo. 64).

petrencze 1723: TESz. III, 176. — Kecskemét, 1663: „Mihály Deákné kertjéről 7 *petrencze*” [szénát] (Ethn. XCI, 240), Kecskemét, 1696: „adott tíz *petrencze* szénát (uo. 25. jegyzet).

pezseg 1565: TESz. III, 178. — 1557: „Debet dixisse: az feel felem mynt egy hangya *posog*” (SzmollSzeg. 161).

piacbíró — 1705: „Ha halat, vagy más egyebet hoznak városunkban rendeltésék két Böcsülletes ember *Piacz Bíráinak*, az kik Lélek ismeret szerint mindennek az ő rárt megh böcsülvén...” (Gyöngyös 35).

piha 1604: TESz. III, 183. — 1578: „*Piha*, szégyen az minekünk” (Helt-Born. 910), „*piha*, mondok, szemérem ez nekünk, hogy annyi kevélység bennünk” (uo.).

pikét 'egy fajta kártyajáték' 1720: TESz. III, 186. — 1639: „*az pikéta* iáczó kár-tiára” (Adattár XI, 217).

pikszis 'doboz, szelence' 1758: TESz. III, 188. — Tokaj, 1557/1731: „a legény erblényét tegye a *Pixisben*” (MOL. Acta Mech. Comit. Zempl. Rsz. 58: 4b); 1723: „a *pyxist* Londinumban hagjtam meg nem igazithatták” (Adattár VI, 204); 1730: „Tabakos üst *pixis* 1” (PRT. IX, 546).

pikszli 'ua.' 1736: TESz. III, 188. — 1692: „Szív formára egy ezüst balszam *pizli*” (GyulTör. 87).

pikszmajster ~ *pikszismester* 'tiszttségviselő a céhben'. — 1634: „*Piksz Majster* . . . keß pénz fizetese. . .” (MOL. Battyány lt. Filmtár 4353. doboz: 10), Pozsony, 1712/16: „a mi pedig à Czéhnek fő és kis Mefterét, ugyazt *Pixis Meste*'rtis illeti” (MOL. Magy. Kam. PCA. I. doboz: 2), „à fő, és kisebb, ugy az *Pixis Mesterek* választásakor” (uo. 3), Sopron megye, 1726: „ami pedig . . . az *Pixis Mestertis* illeti. . .” (uo. 6).

pilóta 'révkalauz' 1814: TESz. III, 195. — 1694: „Várjuk unalommal a *Pilotot*” (BethlNapló. 86).

GREGOR FERENC

(Folytatjuk.)

LEVÉLSZEKRÉNY

Skripecz Sándor írja: A Magyar Nyelv 1993. évi 2. számában (LXXXIX, 223—5) *sulyom* szavunk eredetét vizsgálva rámutattam az orosz *чулюм* szóval hasonlóságára. Ennek során megjegyeztem: „. . . elég kár, hogy [ti. magyar - orosz szótározottsága] eddig — úgy látszik — elkerülte etimológusaink figyelmét.” Nos, a figyelmetlenség ódiuma vissza-hull reám. KISS LAJOS ugyancsak a MNy.-ben (LXXXIII [1987.], 340—1) „Sulyomos-tó és sulyom” című írásában az orosz szóval is foglalkozik.

Fehértói Katalin írja: A Magyar Nyelv legutóbbi, LXXXIX. (1993.) évf. 3. számában jelent meg „Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére” című közleményem. A 328. lapon, felülről a 4. sor után sajnálatos, értelemzavaró módon kimaradt egy sor. A szóban forgó mondat teljes szövege a következő: „Velek személyével kapcsolatosan két fontos kérdés még nyitva maradt: a Zaránd megyei ispánság értelmezése és Velek harcostársának, Ősbőnek (*Usubu, Vsubunec*) megismerése. A Gestában Árpád vezér hűséges szolgálata jutalmául Veleknek ajándékozta a Zaránd megyei ispánságot.”

A szerkesztőség közli: Folyóiratunk 1993/3. számának tartalomjegyzékéből, a „Társasági ügyek” rovatból sajnálatos nyomdahiba folytán kimaradt a következő tétel: *Hajdú Péter:* Kálmán Béla köszöntése 80. évfordulóján. Az érintettektől ezúton is szíves elnézést kérünk.

A folyóiratnak ez a száma a József Attila Alapítvány támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
———	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Völgyi Zsuzsa* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, - Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22, - Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, - Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcezi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésekének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

190. **Kiss Jenő:** A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1889 között. 1990. 100,— Ft.
191. **Fekete Antal:** Keresztneveink nyomában. 1991. 150,— Ft.
193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
196. A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. Országos anyanyelv-
oktatási napok. Eger, 1992. július 6—9. Szerk. **Fekete Péter** és **V. Raisz Rózsa**. 1993.
120,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata
(1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történet-
író kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp.,
1990. 85,— Ft.
A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Bp., 1986.
50,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és
Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei
(1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60.
születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter.
Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú
Péter Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993.
1900,— Ft
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek találkozások. Veszprém,
1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

T 20060

1994-06-16

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

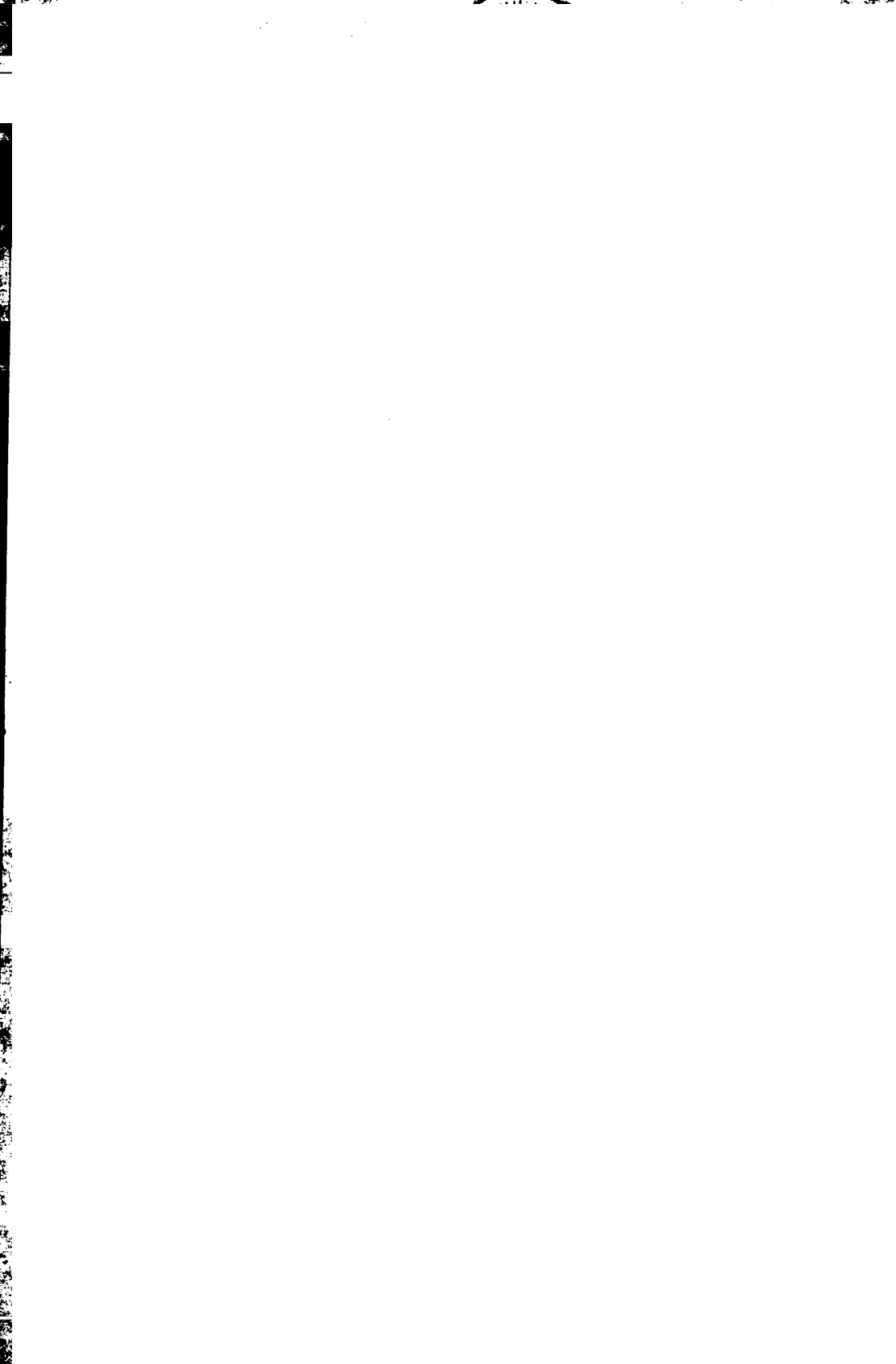
JUHÁSZ DEZSŐ

LXXXIX. KÖTET

NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST

1993

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSEBET: Szólások Kemény János Önéletrírásában	70
ÁBRAHÁM IMRE: Miért <i>Nyul</i> a <i>Nyúl</i> ?	483
BALÁZS GEZA: A jelszó szemiotikai, nyelvi arculata	56
BALOGH LAJOS: Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról	225
BÁN ERVIN: Megjegyzések a magyar és idegen szavak jelentésének egybevetéséről	81
BENCÉDY JÓZSEF: Fábíán Pál köszöntése 378. — Szepesy Gyula köszöntése 80. születésnapján	505
BENDA KÁLMÁN írja	384
BENKŐ LORÁND: Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban 10. — Emlékezés Szvorényi Józsefre	243
BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON: Adalékok Tolnai Vilmos „A nyelvújítás” című monográfiájának keletkezéstörténetéhez	244
BOKOR JÓZSEF: Hegedűs Attila, Kismémedi tájszótár	241
CSERESNYÉSI LÁSZLÓ: Gondolatok a magyar hangrendről	401
DOBÓNÉ BERENCSI MARGIT: Impresszionista és expresszionista vonások Szabó Lőrinc „Föld, erdő, isten” című kötetében	213
DÖMÖTÖR ÁKOS: Kakastej 86. — Szerelemkő	479
ÉDER ZOLTÁN írja	384
FÁBIÁN PÁL: Egyetemes nyelvművelést	129
†FARKAS VILMOS: Amerikai (indián) eredetű nemzetközi szavainkról 19. — Amerikai (indián) eredetű nemzetközi növényneveinkről	432
FEHÉR ERZSEBET: A mítosz, a tudomány és az irodalom: Domokos Péter, Szkítiától Lappóniáig	237
FEHÉRTÓI KATALIN: Ördög Ferenc, Zala megye népszerűösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771) 229. — Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére 319. — Fehértói Katalin írja	512
FEKETE ANTAL: Meskó Lajos szófejtéseiből	479
FEKETE PÉTER: Szvorényi József	173
FODOR ISTVÁN: Ispán, nádorispán	219
GÓSY MÁRIA: A kiegészítendő kérdések felismerésének sajátosságai	413
GÖMÖRI GYÖRGY: Magyar kézírásos szöveg a XVII. századbeli Angliában	248
GREGOR FERENC: Szótörténeti adatok 127, 255, 381, 510. — Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben 189. — Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen	485
HADROVICS LÁSZLÓ: Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából	120
HAJDÚ MIHÁLY: A XXXVIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól 98. — A II. Dialektológiai Szimpozion (Szombathely, 1987. augusztus 24—26.) előadásai 101. — Végh József köszöntése 80. születésnapján	121

HARMATTA JÁNOS: Tun-huang, 吐魯番 és Turfan 204. — A magyar őstörténet középiráni forrásai	336
HÁROS ÁKOS írja	256
HEGEDŰS JÓZSEF: A lényeges magyar rendszerszerűségek korai felismeréséről 207. — Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről	280
HONFFY PÁL: Köszöntő Gráf Rezső 70. születésnapján	119
HONTI LÁSZLÓ: Erkki Esaiias Itkonen 112. — Adalékok számneveink finnugor hátteréhez	338
HORPÁCSI ILLÉS: <i>Ápol és megbékél</i>	340
JOLANTA JASTRZEBSKA: Körmondatos stílus a modern magyar prózában (Nádas Péter „Emlékiratok könyve” példáján)	26
JUHÁSZ DEZSŐ: Névtan és nyelvföldrajz	72
KAKUK MÁTYÁS: A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból	196
KÁLMÁN BÉLA: Minden jöttel elnyeri méltó büntetését, avagy hallgatassék meg a másik fél is	367
KÁVÁSSY SÁNDOR: <i>Küvő</i> (<i>kerék-</i> vagy <i>kerékküvő</i>) 86. — A szántás és állattartás szamosközi terminológiájából 222. — Ostorosgyerek 223. — Törvényt módosító indítvány az Országos Helynévbizottság tárgyában 368. — Szólások a Szamosközből	480
KEMÉNY GÁBOR: Péter Mihály, A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai	494
KICSII SÁNDOR ANDRÁS: Tojás széke 87. — Testrészelnevezések családi hasonlósága a magyarban 217. — Trubetzkoy 1923-as levélrészlete a magyar hangsúlyról	502
KINCSES KOVÁCS ÉVA: A multimediális kommunikáció elmélete felé	109
KIRÁLY PÉTER: Sipos István nyolcvan éves	372
KISS JENŐ: Hibridalukatok a regionális beszélt nyelvben 94. — Búcsú Rácz Endrétől 117. — Suomi ja unkari rinnakain 235. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXVIII. közgyűlése 249. — A magyar nyelv történeti nyelvtana 257. — Két tanulmánykötet a kétnyelvűségről	359
KISS LAJOS: Az egykori Keszthelyi járás helytörténeti lexikona	105
É. KISS KATALIN: A magyar mondat szerkezet típusáról	163
KLIMA LÁSZLÓ: Szij Enikő, Finnugor Hol-Mi I.	107
KONTRA MIKLÓS: Glyn Williams, Sociolinguistics. A Sociological Critique	365
LAKÓ GYÖRGY írja	256
LIELI PÁL: Rekedt	342
LŐRINCZI RÉKA: A Régi Magyar Kódexek sorozat	350
MAKKAY JÁNOS: A <i>-d</i> képző <i>Borsod</i> vára nevében és Anonymus: cap. 18.	475
MEZŐ ANDRÁS: A helynevek új kézikönyve	1
MIZSER LAJOS: Fekete Antal, Keresztneveink nyomában	500
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: III. Dialektológiai Szimpozion 114. — Adalékok néhány grammatikai kérdés megközelítéséhez	459
NAGY EMÍLIA: Rif Sakriszlamovics Naszibullin—Viktor Jurjevics Dudorov, Obratnij szlovar udmurtszkovo jazika	366
NAGY L. JÁNOS: Rendszer-hangzás — hangzás-rendszer 48. — Számok és színek — színek és számok	440
NÉMETH ZOLTÁN: Zsublik, zsobrákbors, kolduskása	91
NYOMÁRKAY ISTVÁN: A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb) horvátra 180. — Vladimir Brodnjak, Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika	496
NYOMÁRKAY VIKTOR: Honnan vette Móra Ferenc a <i>Vaslapszky herceg</i> nevet?	481
PACSAI IMRE: Az ikerszavak összetevő vizsgálatának kérdései	470

PÉNTEK JÁNOS: Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron	288
PETE ISTVÁN: Az időviszonyok szemantikai rendszere	385
ROT SÁNDOR: A nyelvjáráskutatás és geolingvisztika új törekvései	370
SENGA TORU: A magyar <i>alacs</i> szó létrejöttének történeti háttéréhez	328
SKRIPECZ SÁNDOR: Egy homályos vándorszó: <i>sulyom</i> 223. — Skripecz Sándor írja . . .	512
SZATHMÁRI ISTVÁN: A meteorológiai jelentések nyelvéről 92. — Benkő László köszöntése 80. születésnapján 123. — A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti Beszédtől a felvilágosodás kezdetéig 136. — Büky László, Képkalkotás és képrend- szer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében 362. — Kresznerics és a mai magyar nyelvtudomány	508
A szerkesztőség közli	512
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Az álikerszók	464
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv könyve	489
TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA: A magyar közmondások hangtani sajátosságairól	209
TÖRÖK GÁBOR: Azonos-e a hiteles végső és a ritmikailag hiteles versforma?	40
UDVARI ISTVÁN: Magyar eredetű ruszin igék Hodinka Antal Ruszin—magyar igetárá- ban	77
VARGA ANDREA: Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón	482
G. VARGA GYÖRGYI: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára	343
VARGA MÁRIA írja	384
H. VARGA GYULA: A magyar igekötők szórendi típusai	312
VÉGH JÓZSEF: Az órségi nyelvjárás néhány érdekesebb hangtani jelenségéről	425
VÉRTES ÉDIT: Hányig tudtak a finnugor korban számolni?	144, 296
VÖLGYI ZSUZSA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	125, 372
WACHA IMRE: Rónai Béla 70 éves	503
Élő nyelv	94
Kisebb közlemények	70, 204, 336, 459
Különfélék	112, 243, 367, 502
Levélszekrény	256, 384, 512
Nyelvművelés	92, 225, 483
Nyelvtörténeti adatok	127, 255, 381, 510
Szemle	101, 229, 343, 485
Szó- és szólásmagyarázatok	86, 219, 340, 479
Társasági ügyek	117, 249, 372, 503

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- affektivitás 494—6
 alacs 328—36
 álikerszók 464—70
 amerikai (indián) eredetű nemzetközi nővényneveink 432—40
 amerikai (indián) eredetű szavaink 19—26
 Anonymus 319—28
 ápol 340—1
 Árpád-ház szentjei a helynévadásban 10—9

 Benkő-émlékkönyv 343—50
 Benkő László 123—4
 Bod Péter névszótára 500—2
Borsod -d képzője 475—8

 cigány jövevényszavaink 196—204

 Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus 370—2
 emlőszállat-nevek 19—26
 Erkki Esaias Itkonen 112—4
 Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) 485—9
 érzelmkifejezés nyelvi eszközei 494—6

 Fábíán Pál 378—9
 finn—magyar kontrasztív vizsgálatok 235—7
 finnugor ábra- és térképgyűjtemény (tan-könyv) 107—9
 finnugor számnevek 144—63, 296—312
 funkcionális stilisztika 362—4
 Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelve 363—5

 Gráf Rezső 119—20
 grammatikai kérdések 459—64
 grammatikák, szótárak, stilisztikák, tan-könyvek szerepe a magyar nyelvi tudatosodásban (XVI—XVII. század) 141—4

 hangrend 401—12
 hangzás chiazmus 48—56
 III. Dialektológiai Szimpózium 114—6
 XXXVIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat 98—101
 helynevek kézikönyve (FNESZ.*) 1—10

 hiteles versforma 40—8
 Hodinka Antal igetára 77—81

 időviszonyok szemantikai rendszere 385—401
 igekötők szórendi típusai 312—8
 ikerszavak összevető vizsgálata 470—5
 ispán, nádorispán 219—22

 jelszó szemiotikai-nyelvi elemzése 56—70

 kakastej 86
 Kálmán Béla 367—8, 374—7
 Karinthy Frigyes I. Füst Milán kárpátaljai magyar nyelvhasználat 225—9
 Kemény János szólásai 70—2
 keresztneveink 500—2
 Keszthelyi járás helytörténeti lexikona 105—6
 kétnyelvűség a Kárpát-medencében 359—62
 kiegészítendő kérdések felismerése 413—24
 Kisnémedi tájszótár 241—3
 Kiss Lajos 120—1
 komplex nyelvművelés 129—36
 kontamináció a regionális beszélt nyelvben 96—7
 körmondatos stílus 26—40
 Kresznerics Ferenc munkássága 508—10
 küvő 86—7

 magyar eredetű ruszin igék 79—81
 magyar eredetű tükörfordítások a szlovákban 189—95
 magyar és idegen szavak jelentésmegfelelése 81—6
 magyar kézírásos szöveg a XVII. századi Angliában 248—9
 magyar közmondások hangtani sajátosságai 209—13
 magyar mondat szerkezet típusa 163—72
 magyar nyelvi rendszerszerűségek vizsgálata XVII. századi munkákban 207—9
 A magyar nyelv könyve 489—93
 A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyT.) 257—80
 Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 125—7, 380—1

- Magyar Nyelvtudományi Társaság
LXXXVIII. közgyűlése 249—55
magarságtudomány, magyar nyelvtudo-
mány Kolozsváron 288—96
mai magyar nyelv 132—6
II. Dialektológiai Szimpozion 101—5
megbékél 341—2
Meskó Lajos szöfejtései 479—80
meteorológiai jelentések nyelve 92—4
minisztérium, miniszter 384
modern magyar prózastílus 26—40
- Nádas Péter stíluselemzés 26—40
névföldrajz 72—7
nyelvelmétkiadások 350—9
nyelv-művelés 129—36
nyelvrokonság és az őstörténet problemati-
kája irodalmunkban 237—41
„nyomozzon balhát hón” 482—3
Nyul 483—4
- Országos Helynévbizottság 368—70
- országnyi nyelvjárás hangtani jelenségei 425—
32
őstörténetünk iráni forrásai 336—7
- Rácz Endre 117—9
reformáció szerepe a nyelvi tudatosodásban
138—41
Régi Magyar Kódexek sorozat 350—9
regionális beszélt nyelvi keverékformák
94—8
rekedt 342—3
ritmikai hitelesség 40—8
Rónai Béla 503—5
- Sipos István 372—4
sulyom 223—5
Sylvester János mint összehasonlító nyelv-
vész 280—8
Szabó Lőrinc első kötetének impresszionista
és expresszionista vonásai 213—7
- szaknyelv-művelés 131—2
számneveink finnugor háttere 338—40
számok és színek szövegei 440—59
szamosközi szólások 480
szántás és állattartás szamosközi szavai
222—3
szemiotikai szövegelemzés elmélete 109—12
Szepes Gyula 505—7
szerb és horvát nyelv lexikai eltéréseinek
szótára 496—500
szerb(horvát) tükörfordítások 185—9
szerelemkő 479
szociolingvisztika 365—6
szótörténeti adatok 127—8, 255—6, 381—3,
511—2
Szvorényi József 173—80, 243—4
Szvorényi nyelvtanai 174—7 | ~ frazeológiai
munkái 177—9
- testrésznevezéseink 217—9
XVIII. századi Zala megyei személynévtár
229—35
tojás széke 87—91
Tolnai Vilmos „A nyelvújítás” (keletkezés-
történet) 244—7
topik prominencia 164—72
Torda püspök 325—7
Trubetzkoy a magyar hangsúlyról 502
tudatos anyanyelvhasználat 136—44
Tun-huang 204—6
tükörfordítás 180—96
- udmurt szóvégmutatozó szótár 366—7
- Vaslapszky herceg 481—2
Végh József 121—3
Velek 319—28
Weöres Sándor verselemzés 48—56
- Zala megye népességösszeírásai és egyházlá-
togatási jegyzőkönyvei 229—35
zsubrik, zsobrákbors, kolduskása 91